

श्री परमहंसजीय शान मन्दिर, जयपुर

आचार्य
श्रीपिण्डपल्लभशूरि
स्मारक ग्रंथ

श्री महावीर चैन विद्यालय प्रकाशन

ĀCĀRYA VIJAYAVALLABHASŪRI COMMEMORATION VOLUME

Published by
SHRI MAHAVIRA JAINA VIDYALAYA
Gowalia Tank Road
Bombay 26

1956

Price
Rupees seventeen and annas eight

Printed by V P Bhagwat at Mouj Printing Bureau, Khatau Wadi, Bombay 4 and
Published by Shri Chandulal Sarabhai Modi and Shri Chandulal Vardhman Shah,
Honorary Secretaries, Shri Mahavira Jaina Vidyalaya, Gowalia Tank Road, Bombay 26

આ મુલ્ય

જેન શ્રીમદ્ધની વિમૂર્તિમમા જ્ઞાન તપોમૂર્તિ જૈનશાસનપ્રમાણક સુરિપ્રચર આચાર્યભગવાન શ્રીવિજય વલ્લભમુરિ મહારાજશ્રીના સ્મારક ગ્રંથનુ આમુગ્ય લગ્નુ એ મહાસત્ત્વભાગ્યની વાત છે

વિજયવલ્લભમુરિ એટલે—જેમણે અનેકાનેક મહાગુણમહાર અનુપમેય પરમગુરુદેવ શ્રીવિજયાનન્દસુરિ ગુરુના પરમપાવન ચરણોની અનન્યભાવે સેવા કરી હતી, જેમણે એ ગુરુવરના અતલ જીવનસાગરને અવગાહવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, જેમણે એ ગુરુદેવની ગમીર જીવનગગામાથી ડગાત્ત માવનાઆ અને વિચારોના નિમઝ નીર સ્તોત્રે સ્તોત્રે પીધા અને પચાયા હતા, જેમણે હસ બનીને એ આચાર્ય ગુરુના માનસસરોવરમાથી અવસરે અવસરે ઝડપીને કિનારે આવેલા અનુભવો, સંમુત્તો, કાર્યશ્રદ્ધતા, દીપ્તગિતા, રત અને આહોપુરુષિકા રૂપ મોર્ત્યોનો સ્વારો વચ્ચે હતો—એકી ધર્મક નિર્મિતિસ્વરૂપ જૈનસંપત્તી વિરલે વ્યક્તિ અથવા પરમારાય ગુરુદેવ શ્રીવિજયાનન્દમુરિ મહારાજની આમાર્મિ

આવી વિમૂર્તિ જૈનશાસન અને જૈન શ્રીસૂત્રો સાથે, એ જૈનશાસન અને જૈન શ્રીસવના મહાન અમુગ્ય અને સૌમાર્યની જોવાત ગણાવ આજે એ તેજોમૂર્તિ મહાવિમૂર્તિ આપણી નજર સામેથી દૂર શેવા છતાં પની જાડી જીવનસંપત્તિના પુજ સ્વરૂપે આપણાથી દૂર નહીં, પણ આપણી સામે જ દિવ્ય હામ વેરતી વેઠી જે કમી હોય એમ જ આપણને મામે છે

પૃથ્વચરણ આચાર્યભગવાન શ્રીવિજયવલ્લભમુરિ મહારાજશ્રીના જીવનનુ જ્ઞાત અને ગમીરપણે ચિત્તન જે સ્વરૂપ અવલોકન કરિએ તો જ્ઞાને જે એમા જીવનસાધના, ધમસાધના, શાસનસેવાસાધનાને લગતા અનેક પુરુષાથ પૂર્ણ યોગ્યતાના ધીજો પઢ્યા હતાં, પડી એ ધીજો મળે જીવનની પરિસ્થિતિ અને પ્રમાદને અનુમારે વિચર્યા, અધેવિકસ્યા જે અગ્નિકસ્યા રહ્યા હોય, આમ છતાં એ વાતમા તો લેશ પણ શકાને સ્થાન નથી જે એ જીવન પદ મહાતેજોરાશિ હતુ એ તેજોરાશિએ જોપ્રજાને ઘળા ઘળા અજાત માગાનુ જ્ઞાત અને માન કરાયા છે

પૃથ્વચરણ જ્ઞાનતપામૂર્તિ આચાર્યભગવાન શ્રીવિજયવલ્લભમુરિ મહારાજશ્રીનુ જીવન ગુણુ વાપક અને સમૃદ્ધ હતુ તેવો જ તેમની જીવનસ્મૃતિ-યાત્રીગીરિને તાજી કરતો આ સ્મારક ગ્રંથ પણ વ્યાપક અને સમૃદ્ધ વચ્ચો છે આ આજ્ઞા ગ્રંથમા માત્ર શરૂઆતના અમુક પાના જ પૃથ્વ આચાર્ય મહારાજશ્રીના સાહજિક અનલ્પારિક જીવનચરિત્ર રોક્યા છે, તે સિવાયના આજ્ઞો ગ્રંથ વિદ્મોગ્ય અને પ્રજ્ઞાના ચૈતન્યને પોપના વિવિધ લેગ્નો ઓ વિપુલ ચિત્ત્રાદિ સામગ્રીથી સમૃદ્ધ છે

પ્રસ્તુત સ્મારક ગ્રંથ ગુજરાતી, હિંદી અને અંગ્રેજી એમ ત્રણ વિભાગમા વહવાગ્ગેલો છે એ ત્રણ વિભાગના વિદ્વાન સંપાદકો સરેતર પ્રેરણા પામેલ સમય લેગ્નો અને સમ્બોધકો છે એ ત્રેક વિદ્વાતાના

વ્યક્તિત્વથી હું અગત રીતે સંપૂર્ણપણે પરિચિત હોઈ, જ્ઞાતરોથી બહી શકું. હું કે એ દ્વાર નગરનો સુખોન્ન સંપાદકો છે. આવી વ્યક્તિઓની કીમતી નેવા મેલવવા માટે સ્મારક ગ્રંથના યોજનો સ્વરેખા જ માગદારી છે એમ કહેવામા હું જગ્યે અનિશ્ચયોન્નિ નથી કરતો.

સ્મારક ગ્રંથ માટે માનનીય લેખકોએ સામગ્રી પગ ઠીક ઠીક પૂરી પાડી છે. ઘણે વિભાગમાની લેખમામત્રી વે વિભાગમા વહેંચાયેલી છે. પેરેલા વિભાગમા પૂજ્યપાદ આચાર્યમહાગચારીના જીવનપ્રવાહને સ્પર્શતા લેખો અને ઋણિતાઓનો સંગ્રહ છે. ત્રીજા વિભાગમા વિદ્યદ્ભોગ્ય વિપુલ સાહિત્યસામગ્રી છે. આ વિભાગમા અહિમા, અનેકાતવાદ, કર્મવાદ અને યોગ જેવા તાત્ત્વિક લેખો આવેલ છે. સાધ્ય અને માયાગાદિત્ય દિવસ લેખો પગ છે. શિલ્પ, સ્થાપત્ય, મૂર્તિવિધાન, પ્રાચીન મંદિરો, ચિત્રકલા વગેરેનો પરિચય આપતી લેખમાલા પગ આ વિભાગમાં છે. પ્રાચીન આચાર્યો, ગુરુપરપગ, ગ્રંથપરિચય, રાજાઓ, મિત્રાઓ, મહાવીરજીવન વગેરેને લગતી ઐતિહાસિક સામગ્રી પગ આવી છે. દેવ-દેવીઓ, યજ્ઞ-યજ્ઞિગીઓ, સીયંકરો, જૈનસાધ્વીઓ અને આચાર્યોની મૂર્તિઓ વિષયક લેખો પગ આનાં નમાયા છે. આ રીતે અતિસમૃદ્ધ વિવિધ સાહિત્યમામત્રીનો આમા સમાવેશ થયો છે. આ પ્રકારનો વિવિધ સામગ્રીવાળા આ સ્મારક ગ્રંથનો મહત્તામા આપેલ વિવિધ ચિત્રમામત્રી અને તત્ત્વગોષ્ઠ ઘણો મહત્ત્વનો ઉમેરો કર્યો છે.

કર જાણું તે પ્રમાણે આ વાદગાર સ્મારક ગ્રંથને જે મહત્તા વરો છે તેમા વિદ્વાન નપાદકો, લેખકો અને વિવિધ સામગ્રી પૂરી પાડનાર મહાનુભાવોએ અને જ્ઞાન કરીને સ્મારક ગ્રંથના યોજક મહાનુભાવ સજ્જનોના અધ્યાગ સંતભગ્નો પરિશ્રમે મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. એટલે સ્મારક ગ્રંથના યોજકો સ્વરેખા ગર્વ લઈ શકે તેવો આ સ્મારક ગ્રંથ ગ્યો છે.

અતમા સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવ શ્રીઆચાર્યમહાવાનની પવિત્ર સેવામા સ્મારક ગ્રંથના યોજકો અને મહાકારીઓ સાથે હું પગ એ પવિત્ર ગુરુદેવની સેવામા મારી આતરિક સેવાજલિ આદરપૂર્વક અર્પણ કરું.

સુનિ પુણ્યવિજય

નિવેદન

સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ ।

પૂજ્ય ડમાસ્વાતિ મહારાજે મોક્ષમાર્ગની આરાધના માટે મુરુચ ત્રણ વસ્તુઓ ઉપર માર મૂક્યો છે સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય માનવદેહ પામી આપણે જો કાંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય તો તે આ જ છે જીવનને ઊર્ધ્વગામી બનાવી મોક્ષપ્રાપ્તિનો એ જ એક રાજમાર્ગ છે

પણ આના આ રાજમાર્ગ પર કોઈ કોઈ વખત મથકર અધારા છવાઈ જાય છે ત્યારે પોતાની જ્ઞાનરૂપી જ્યોતથી તેને અજ્ઞાનઢાળા કોઈ મહાપ્રતાપી ધમપુરુષની જરૂર ઊભી થાય છે આનો એક ધમપુરુષ પોતાની જીવન મુનાસ પ્રસરાવી આપણી વચ્ચેથી હમણા જ વિદાય થયો તેનું નામ હતું આચાર્ય શ્રીનિઝયત્તલમ્પુરિજી એ સાચા અર્થમાં ધમપુરુષ હતા સમાજમાં પ્રચરેલા અજ્ઞાનરૂપી અધકારને દૂર કરવા માટે તેમણે જે કાંઈ કર્યું તે અદ્ભુત હતું, બીજા કાંઈથી માગ્યે જ બની શકે એવું હતું સમાન પરંતુ તેમનું આ શ્રદ્ધા કદી ન વિસરી શકાય તેવું છે સામૂહિક અને વ્યક્તિગત રીતે એમણે કરેલાં ઉપકારો કદી ન ભૂલી શકાય એવા છે

આપણી સંસ્કૃતિના સરકો છે અરિહતો, સિદ્ધો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને સાધુઓ એમણે આપણી ઉચ્ચત્ત્વ પ્રજાલિકાને વધુ ઉચ્ચત્ત્વ બનાવી છે—આપણા સાંસ્કૃતિક નિર્માસ અને ચિંતનમાં મનુષ્યોનો પાઠો આપ્યો છે આચાર્ય શ્રીનિઝયત્તલમ્પુરિજી આના સિદ્ધાંત સત્તામાના એક હતા અનાચીન સમયના સાંસ્કૃતિક નિર્માસ માટે તેમણે અધારક પ્રયત્નો કર્યા અને તેઓ સિદ્ધિને વધા તંત્રમાં આ કાચનું મૂલ્યાંકન કાંઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી, છતાં એમના એ મહાન કાર્યને એક નાનીશી અજલિ અપવાના નમ્ર પ્રયાસરૂપે આ ગ્રંથ પ્રગટ કરવાનું અમે સાહસ કર્યું છે સમાજના ઉત્થાપ માટે આચાર્યશ્રીએ શા શા પ્રયત્નો કર્યા, તેમનો આ ઉપકાર કેટલો મોટો હતા, એના ચર્ચિત્વિત્વે રણાલ આ ગ્રંથ આપરો બેડું અમારું માનવું છે આ ગ્રંથને આચાર્યશ્રીના નામ અને કામને ગૌરવ અર્પે એવો યનાયના સજાગ પ્રયત્નો સપાટકા બંને પ્રકાશકોએ કર્યા છે આ પ્રયામ કેટલે અંશે સફળ થયો છે એ તો સમાજ બંને વાચકગર્ભે જ કહવું રહ્યું

કાંઈ પણ મહાપુરુષના જીવનની સમીક્ષા કરવાનું કામ સહેલું નથી આચાર્યશ્રી માટે પણ આમ જ બન્યું છે એમાં વઢી એ મહાન આમાતા બ્લેન્ક ઉપકારો આપ્યા સમાજ પર છે ઇત્તે એ સમી જાનું કામ વધુ મુશ્કેલ બને છે આપણે—એમણે આપણા પર કરેલાં અનેક ઉપકારો—અનુપ્રેરણા લીધ—એમના ગુણાનું જ દર્શન થાય એ રસામાનિક છે પરિણામે આ ગ્રંથમાં એમનાં ગુણગાન જ આપણી નજરે પડે તો તે શમ્ય જ ગાગરો

આચાર્યશ્રીને જે પ્રવૃત્તિઓ અતિપ્રિય હતી એમાંથી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય મુરુચ છે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના પ્રેરણાદાતા, પ્રોત્સાહક અને પ્રણેતા આચાર્યશ્રી હતા આ સંસ્થાની અનેક સ્મૃતિઓ આચાર્યશ્રી સાથે સંકળાયેલી છે, પરિણામે આ ગ્રંથ પ્રગટ કરવાનું ટક્યું અને આજે અનેકોના આશીર્વાદ સાથે એ વહાર પડે છે આચાર્યશ્રીએ જીવનના છેલ્લા કેટલાક મહિના આ સંસ્થામાં પનાર કર્યા હતા અને આ સંસ્થાને તથા તેના કાચગાહકોને એમની સેવાનો લાભ મળ્યા હતા તેમાંથી સારાંદેહી પ્રેરણાનું એક સ્વરૂપ આ ગ્રંથમાં છે

આચાર્યશ્રીનું સમગ્ર પણ ટૂંકું જીવનદર્શન કરાવનારો નમ્ર પ્રયાસ આ ગ્રંથમાં થયો છે, અને તે સાથે જનસંસ્કૃતિ અને સંશોધનને લગતું સારું એવું સાહિત્ય પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે આ ગ્રંથ એ રીતે આચાર્યશ્રીના

જીવનની મીઠી સુવાસ લઈને આવે છે, અને એ સાથે એવાં પાઠ પણ શીખવે છે કે જે કોઈ પણ માનવી ચોંગ રીતે પુરુષાર્થ કરે તો મન્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે.

આ ગ્રંથનું માર્ગ સરળ રીતે હાથ ધરવા નીચે લગાવેલ સભ્યોની એક સમિતિ શ્રી મહાશ્વર જૈન વિચારવની વ્યવસ્થાપક સમિતિના નીમી હતી :

૧. શ્રી પરમાત્મ કુવર્જી કાવડીશા	૬. શ્રી ચિમનલાલ જેવડ ગાહ
૨. શ્રી પ્રસન્નમુલ સુરત્ર વડાની	૭. શ્રી મેઘવીરલાલ ચિમનલાલ ગાહ
૩. શ્રી ફુલચંદ ગામડી	૮. શ્રી કાન્તિલાલ ગાધાનાર્થ મોગ
૪. શ્રી રતિલાલ ચિમનલાલ કોટારો	૯. શ્રી ચંદુલાલ દર્શમાન શાહ
૫. શ્રી જ્ઞાન્તિલાલ ડનેચંદ ગોપાલ	૧૦. શ્રી ચંદુલાલ સાગનાઈ મોગ

સમિતિના આ સભ્યોએ ગ્રંથને તૈયાર કરવામાં સમય અને શક્તિનો જે મોગ આપ્યો છે તે વડલ તેમના હાર્દિક આભારી છીએ.

ગુજરાતી વિભાગનું સપાદનકાર્ય ડૉ. મોગીલાલ જે. સાહેબરા, એમ્. એ., પીએચ્. ડી., ડૉ. ડમાનાન્ત પ્રે. ગાહ, એમ્. એ., પીએચ્. ડી. અને શ્રી નાગકુમાર ના. મજની, વી. એ., એલ. ડી. એ. હિંદી વિભાગનું સપાદન પ્રા. પૃથ્વીરાજ જૈન, એમ્. એ. ને અને અંગ્રેજી વિભાગનું સપાદન ડૉ. મોતીચંદ, પીએચ્. ડી. (લંડન), ડૉ. જગદીશચંદ સી. જૈન, એમ્. એ., પીએચ્. ડી. અને શ્રી ચિમનલાલ જે. ગાહ, એમ્. એ. એ કરેલ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે તેઓએ જૈન રીતિહાસ, સાહિત્ય, કલા અને તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રો પર લેખો મેલવવા ભારતના તેમ જ પરદેશના વિદ્વાનોનો સર્પર્ક સાચો હતો અને સામે એજો સહકાર પણ મેલ્યો. આ વડલ વધા વિદ્વાન લેખકો અને વ્રણેય વિભાગના સપાદકોનો અમે અંતઃસ્વર્ગપૂર્વક આભાર માની રહીએ.

આચાર્યશ્રીના જીવનચરિત્ર વિભાગ આ સ્વાસ્થ્ય ગ્રંથનું એક મહત્ત્વનું ધંગ છે, અને તે તૈયાર કરી આપવા માટે શ્રી પી. કે. ગાહ, એમ્. એ. ના અમે રાત્ર કળી છીએ. પ્રાપ્ત થયેલી નામગીરી લક્ષમાં લેતા ગ્રંથનું કદ ધાર્યા કરતા જૂઝ જ વધી ગયું છે અને તેથી કેટલીક સારી કૃતિઓ સ્થળાંતરોને લીધે સંપાદકોને છોડી દેવી પડી છે. આ માટે લેખકો અને સ્થળાંતરોનાં ક્ષમા વાચીએ છીએ, અને તેઓએ આપેલ સહકાર વડલ આભારી છીએ.

ગ્રંથની ઉપયોગિતા વધારવામાં આચાર્યશ્રી વિજયસુન્દરસૂરિ, મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી તથા મુનિશ્રી ચગો-વિજયજી તરફથી માર્ગદર્શન, પ્રેરણા અને સહકાર મળેલ છે. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ ગ્રંથની પ્રારંભિક તૈયારીથી માંડી છેવટ સુધી પ્રેરણા અને અપૂર્વ સહકાર અર્પી ગ્રંથની ઉપયોગિતા ઘણી વધારી છે. તેઓશ્રીએ લખેલ આમુલ્ય ગ્રંથના કીર્તિકલ્પ રૂપ ગ્રંથ છે. સ્વાસ્થ્ય અને ચિત્રકલાની સામગ્રી શ્રી આર. ભારદ્વાજ, શ્રી જગન મહેતા, શ્રી ગાંધુભાઈ ભાવનગરી, શ્રી ગાંધુભાઈ મિસ્ત્રી, ડૉ. ડમાનાન્ત ગાહ, અને વીજા અનેક ભાઈઓ તરફથી મળી છે તે માટે સત્તા તેઓની કળી છે. ગ્રંથનું આકરણ પટ તૈયાર કરી આપવામાં ચિત્રકાર શ્રી સી. નરેને જે મદદ કરી છે તે વડલ હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ. કલાસામગ્રી અંગે ગુજરાતના સિદ્ધહસ્ત કલાકાર શ્રી રવિશંકર રાવલ તરફથી જૂઝ સહકાર મળેલ છે. સ્વાસ્થ્ય વગર ન હોવા છતાં ગ્રંથના મુગોબન પાછલ તેઓએ જે પરિશ્રમ લીધો છે તે વડલ અમે તેમના હંમેશના કળી છીએ. આર્કિઓ-લૉજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા તેમ જ પટના, વડોદરા અને મુંબઈ મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર તરફથી ચિત્રસામગ્રી અંગે ઘણો સહકાર મળ્યો તે વડલ સત્તા તેમનો અત્યંત આભાર માને છે.

શ્રીદેવમંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર (પાટણ), શ્રીવિજયનેમિસૂરિ જ્ઞાનમંદાર (અમદાવાદ), શ્રીશ્રાવૃત્તચંદ્રસૂરિ જ્ઞાનમંદાર (અમદાવાદ) અને શ્રી શાન્તિનાથ પ્રાચીન તાલપત્રીય જૈન જ્ઞાનમંદાર(સંભાલ)ના કાર્યવાહકોએ

પેતિહાસિક પ્રતોના વિગો, અને શ્રીનેમિનાથની અને શ્રીકૃષ્ણમદેવના જન્મ અને જીવનકથાનાની વે સુવર્ણાસી પ્રતોના બ્લૉક શ્રી સારાભાઈ નગરે આર્ષા પ્રથની ઉપયોગિતા વધારી તે માટે તેમનો સર્વેનો અને આભાર માનીએ છીએ. દરેક રેલને અતે મધુરાના જેન શિલ્પની પેતિહાસિક વિવિધ સ્વચ્છ ચિત્રમામગ્રી મૂંડેલ છે આ સામગ્રી માટે આર્કિઓલૉજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયાના અને ગ્લાસ જૂગા ડીએ

મુદ્રણસામ એ પ્રથમ મહત્વનો અગ્ર છ, અને આ કાચ ની મૌઝ પ્રિન્ટિંગ મશીનોના શ્રી વિષ્ણુ પી ભાગવતે પાસ વીચરથી પાર પાડેલ છે આ માટે શ્રી ભાગવત અને તેમના સહકારકનાઓનો આભાર માનવાની અમે સહ્ય તક લઈએ છીએ. પ્રાચીન પેતિહાસિક પ્રતોના રંગીન ચિત્રોનું મુદ્રણસામ સુર રીતે કરવા માટે અમળાગાના દીપક પ્રિન્ટરીના શ્રી નંદુભાઈ રામનનો પગ હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ તે ઉપરાંત શ્રી એન્. એ. ગોરે, શ્રી જીનલલ જાની, શ્રી શકરરાવ દામરે, ની નરેન્દ્ર રામલ, શ્રી નવીનચંદ્ર અ. શાહ, શ્રી કે. પારસમલ અને શ્રી પ્રવીણચંદ્ર કે. શાહના પ્રથના સહાયન તથા મુદ્રણકાયામા સહકારી થયા માટે આભાર માનીએ છીએ.

આગો નિપુલ પ્રથ અનેક વ્યુઓના હાર્દિક સહકારના પરિણામે જ તયાર કરા શકાય આ પ્રથ માટેની સામગ્રી પછડી કરવાથી માંડી પ્રકાશન માટે પિનરાત ચિત્તા સેવનાર અને તનતોહ મહેનત કરનાર અનેક વ્યક્તિઓ છે આ સૌનો વ્યક્તિગત સહયોગ કરવાનું ન ત્રી શક્યુ હોય તો એ માટે અમે તેમની હમા મામીએ છીએ. દુઃખમા, જેણે જેણે આ કાર્યને સફળ તનાવવામા મન્દ કરી છે તે સૌનો અમે અતઃ કરુણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

ગુરુ પ્રત્યેની મવિતથી જમેલા આ પ્રયાસમા જો કાંઈ છતિ રહવા પામી હોય તથા જાણ્યેઅજાણ્યે કોઈને પગ અન્યાય થયો હોય, સહનપ્રરૂપણ થઈ હોય તેમ જ મુદ્રણત્રેય રહી ગયો હોય તો તે માટે અમે સૌ કોઈની હમા યાચીએ છીએ.

અતમા આત્માર્થશ્રીના જીવનની પ્રેરણા શીલીને જમેલી આ કૃતિ સૌ કોઈનો આદર પામશે અને આપ જીવોનો આત્મોત્કર્ષ સાધવામાં મદદરૂપ નીવડશે એવી અભિલાષા અને શ્રદ્ધા સાથે અમે વિરમીએ છીએ.

શિવમસુ સર્વજગત પરહિતનિરતા મનતુ ભૂતગણ ।

દોષા પ્રયાતુ નાશ સવન સુગ્ધી મનતુ લોક ॥

ગોવાલીઆ ટૅક રોડ મુબંઈ, ૨૬
પામળ મુદિ ૧૫, સં ૨૦૧૨

ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી
ચંદુલાલ વધમાન શાહ
મગ્રીઓ, શ્રી મહાવીર જેન વિશાલ્ય

· संपादक मंडल ·

गुजराती विभाग

डॉ. भोगीलाल ज. सांडेसरा, एम्. ए., पीएच्. डी.

डॉ. उमाकान्त प्रे. शाह, एम्. ए., पीएच्. डी.

श्री नागकुमार ना. मकाती, बी. ए., एलएल्. बी.

हिन्दी विभाग

प्रा. पृथ्वीराज जैन, एम्. ए., शाल्मी

अंग्रेजी विभाग

डॉ. मोतीचंद्र, एम्. ए., पीएच्. डी. (लंडन)

डॉ. जगदीशचंद्र जैन, एम्. ए., पीएच्. डी.

श्री सी. जे. शाह, एम्. ए.

: प्रकाशक :

चंदुलाल साराभाई मोदी

चंदुलाल वर्धमान शाह

मंत्रीओ

श्री महावीर जैन विद्यालय

અનુક્રમણિકા

આમુખ

મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી

પ્રકાશકનું નિવેદન

ગુજરાતી વિભાગ

શ્રદ્ધાજલિ અને જીવન

૧	શ્રીવલ્લભગુરુમંદ્કિસત્ચરિત્રસ્તુતિ	મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી	૧૪૪
૨	આચાર્યશ્રીને ઈજલિ	પ્રા રમણ કોઠારી, એમ્. એ	૩
૩	રાજલહસને	શ્રી પાદરામ	૪
૪	હે આર્યદેવ !	શ્રી શાંતિલાલ વી શાહ	૫
૫	વલ્લભ હરિયાત્રી	પ્રા દિરાલ્લાલ ર કાપડિયા, એમ્. એ	૬
૬	શ્રીમદ્ વિજયવલ્લભસૂરિજીને ઈજલિ	શ્રી માનજી દામજી શાહ	૭
૭	સૂરીશ્વરને સ્મરણાંજલિ	શ્રી કપ્યાળચંદ્ર કે જ્ઞાનેરી	૮
૮	નમી રહુ—	શ્રી નવીનચંદ્ર અગાલ શાહ	૯
૯	અમર વલ્લભ	શ્રી પ્રવીણચંદ્ર જેવદ મહેતા	૧૦
૧૦	સૂરિજીનો જીવનસૂર	ડૉ જયત એમ્. પટ્ટણી, એમ્. વી, વી એમ્	૧૧
૧૧	આપણા શ્રીવલ્લભ ગુરુદેવ	આચાર્યશ્રી વિજયસુદ્રસૂરિ	૧૨
૧૨	સીંધકોનો ચરણે ઉચારેલ માતાનું વચન સાચક	મુનિશ્રી હરદ્રવિજયગણિ	૧૬
૧૩	યુગધીરના સન્મરણો	મુનિશ્રી જનકવિજયગણિ	૧૯
૧૪	સ્વર્ગસ્થ આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી	દિ. ચ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જ્ઞાવેરી	૨૨
૧૫	યુગધીરનો અંતિમ દૃષ્ટિનિર્દેશ !	શ્રી પાદરામ	૨૩
૧૬	પ્રાચીન જ્ઞાનમહારના ઉદ્ધારક	શ્રી મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી	૨૭
૧૭	યુગદૃષ્ટા આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી	શ્રી પી. કે. શાહ, એમ્. એ	૩૨
૧૮	સાધુસંસ્થાના કીર્તિચક્ર	આચાર્યશ્રી વિજયસુદ્રસૂરિ	૧૭
૧૯	યુગદૃષ્ટાના હસ્તાક્ષર		૧૯
૨૦	ઘટખગણી		૧૦૦

લેસ સગ્રહ

૧	ભારતીય કલ્પામાં જૈન સર્વત્રિ	શ્રી રવિશંકર મ. રાવલ	૧
૨	જૈન ધર્મ અને જૈન સંસ્કૃતિની કેન્દ્રીય લક્ષણિકતાઓ	પ્રા. અમૃતલાલ સચંદ ગોપાળી, એમ્. એ, પી.એચ્. ડી	૧૨
૩	જૈન અભ્યાસમાં નવીન દૃષ્ટિની આવશ્યકતા	પ્રા. નેશનલાલ હં. કામનર, એમ્. એ	૧૬
૪	આપણા વિકાસમાં પ્રાકૃત-પાલિભાષાનો પાલો	પ. વેચરદાસ દોશી	૨૦
૫	જૈન પરંપરાનું અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પ્રદાન	પ્રા. હરિવલ્લભચુ. માયાળી, એમ્. એ, પી.એચ્. ડી	૩૧
૬	જૈન સાહિત્યનાં પદો વિષે વિચારણા	પ્રા. અરુણાન્ત એચ્. મહેતા, એમ્. એ, એલ.એ. વી, પી.એચ્. ડી	૪૧

૭. પ્રથમાનુયોગશાસ્ત્ર અને તેના પ્રણેતા સ્થવિર ધાર્યકાલક	મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી	૪૯
૮. શ્વે. ગુરુ વિમલસૂરિની પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલા	પ. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાધી	૫૭
૯. પ્રણવિહાર—જૈન અને જૈનેતર દષ્ટિ	પ્રા. જયનીલાલ ભાઈચંકર દવે, એમ. એ.	૬૬
૧૦. શ્રીપાર્થનાથની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા	ડૉ. ડમાકાન્ત પ્રેમાનન્દ શાહ, એમ. એ., પીએચ્. ડી.	૭૦
૧૧. પ્રકાશાનું એક પ્રાચીન શિલ્પ	શ્રી શિવલલ્લાસ શમુભાઈ ઢેગાર્	૭૩
૧૨. શ્રી પંચાસરા પાર્થનાથના મન્દિર વિષેના કેટલાક ऐतिहासिक उद्देश्य	ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાહેસરા, એમ. એ., પીએચ્. ડી.	૭૬
૧૩. ગુજરાતનું પ્રથમ ઇતિહાસકાવ્ય	પ્રા. જયન્ત પ્રે. ઠાકર, એમ. એ., કોવિદ	૮૪
૧૪. સોલંકી રાજવીઓનો ત્યાગધર્મ	શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન ગાહ	૯૩
૧૫. યક્ષપૂજાની ऐतिहासिकता	શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈચંકર દવે	૯૬
૧૬. મહારાજા જયસિંહ સિદ્ધરાજના ચાંદીના મિદા	શ્રી ધમૃત પડ્યા	૧૦૨
૧૭. હેમચન્દ્રાચાર્ય : ઇમનું જીવન અને કવન	પ્રા. રમણલાલ સી. શાહ, એમ. એ.	૧૧૨
૧૮. 'खुगुफहम' सिद्धिचंद्रगणित नेतिनाथ चतुर्मासकम्	ડૉ. મણુલાલ ર. મજમુદાર, એમ. એ., એલ્.એલ્. વી., પીએચ્. ડી.	૧૧૭
૧૯. આવલિંગનું પ્રાધાન્ય	ડૉ. ભગવાનરાસ મ. મહેતા, એમ. વી., વી.એસ્.	૧૨૦
૨૦. 'तत्त्वार्थश्रद्धानम् - सम्यग्दर्शनम्' पटले शुं?	શ્રી 'નતરાલ'	૧૨૬
૨૧. મનુષ્ય એકલો નથી	શ્રી દલસુખ માલગણિયા	૧૨૮
૨૨. વાદિદેવસૂરિનું જન્મસ્થાન કયું?	શ્રી ગોમુલભાઈ ઢોલતરામ મટ્ટ	૧૩૨
૨૩. 'अमारि' पालनना वे अग्रकट ऐतिहासिक लेखो	શ્રી નાગકુમાર મકાતી, વી. એ., એલ્.એલ્.વી.	૧૩૪
૨૪. વડનગરની શિલ્પસમૃદ્ધિ	શ્રી રમણલાલ નાગરજી મહેતા	૧૩૭
૨૫. ગ્રહ વ્રતેષુ વ્રતમ્	શ્રી મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા	૧૪૧
૨૬. ધર્મ અને સંસ્કૃતિ	મુનિશ્રી કલ્યાણચંદ્રજી	૧૪૯
૨૭. શ્રીમહાવીર પરમાત્માનું વ્યાપક જીવન	શ્રી ફતેહચંદ ઝવેરભાઈ શાહ	૧૫૩
૨૮. નિર્ગ્રંથ સિદ્ધાંતની ઉત્તમતા	ડૉ. વલ્લભગસ નેગસીભાઈ	૧૫૭
૨૯. જૈન જાતકોના ચિત્રપ્રસંગોવાળી કલ્પસૂત્રની સુવર્ણાક્ષરી પ્રત	શ્રી સારાભાઈ મણિલાલ નવાજ	૧૬૧
૩૦. ચિત્ર-પરિચય		
૧. કેટલાક પ્રાચીન જૈન શિલ્પો	ડૉ. ડમાકાન્ત પ્રેમાનન્દ શાહ, એમ. એ., પીએચ્. ડી.	૧૬૮
૨. જૈન સાધ્વીજીઓની ભવ્ય પાષાણ-પ્રતિમાઓ	મુનિશ્રી યશોવિજયજી	૧૭૨
૩. પાટણના જૈન મંદિરમાંનો એક સુંદર કાષ્ઠપટ	મુનિશ્રી યશોવિજયજી	૧૭૪
૪. ऐतिहासिक वस्त्रपट	મુનિશ્રી યશોવિજયજી	૧૭૫
૩૧. 'सुपासनाहचरियं'ની હસ્તલિખિત પોથીમાંનાં રંગીન ચિત્રો	મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી	૧૭૬
૩૨. શ્રીયશોવિજયોપાધ્યાય અને તેમણે લખેલી દ્વાયપોથી નયચક્ર	મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી	૧૮૧

हिन्दी विभाग

श्रद्धाजलि अने जीवन

	पृष्ठ
१ जागृति के दूत श्री बल्लभ	श्री रामकुमार जैन, बी ए, बी टी, 'यायनीथ' १
२ युगमीर आचार्य श्रीविजयप्रहलभ जीवनज्योति	प्रा पृथ्वीराज जैन, एम ए, शास्त्री २
३ पञ्जान केसरी का पंचामृत	श्री ऋषभदासजी जैन ६
४ भारत की एक महान् विभूति	महता श्री शिखरचन्द्र बोचर, बी ए, एलएलू बी, आर जे एस, साहित्यशिरोमणि १५

लेख सग्रह

१ जैन पुराण-कथा का लालाखिन् स्वरूप	श्री बीरेन्द्रकुमार जैन १
२ पालि भाषा के बौद्ध ग्रन्थों में जैन धर्म	डॉ गुलामचंद चौधरी, एम्.ए., पीएच् डी ६
३ पिप्पल गच्छ गुणालि	श्री भगवन्नाथजी नाहटा १५
४ संस्कृति निर्माता युगादिदेव	श्री शान्तिलाल खेमचन्द शाह, बी ए २३
५ स्याद्वाद पर कुछ आक्षेप और उनका परिहार	श्री मोहनलाल मेहता, एम्.ए., शास्त्राचार्य ५७
६ जैन साधना का इच्छायोग	कविराज अद्वैत श्री अमरचन्द्रजी महाराज ३३
७ भगवान् महावीर का अपरिग्रहनाद	श्री नरेन्द्रकुमार भानुशत, साहित्यरत्न ५५
८ सत्य का विक्षेपनाद और स्याद्वाद	प महेन्द्रकुमार जैन, 'यायनाचार्य' ५६
९ श्री आत्मारामजी तथा इसाई मिशनरी	प्रा पृथ्वीराज जैन, एम्.ए., शास्त्री ४४
१० जैन दृष्टि से साधनामार्ग	श्री ऋषभदासजी ५०
११ धर्मात्तर के टिप्पण के कर्त्ता महन्नादी	श्री दलमुखभाई मालवशिया ५३
१२ प्राचीन भारत में दण की चेकना	डॉ वासुदेव शरण अग्रवाल, एम.ए., पीएच् डी, डी लिट् ५५
१३ भट्टारक वनकेश्वर और कुँअरकुशल	श्री अग्रचन्द्रजी नाहटा ६५
१४ जिनप्रतिमा और जैनाचार्य	प हसरामजी शास्त्री ७१
१५ तिरुवत्तुवर तथा उनका अमर ग्रंथ तिरुक्कुरल	प महेन्द्रकुमार जैन, 'यायनाचार्य' ८२
१६ सुनर्णभूमि में कालकाचार्य	डॉ उमाकान्त प्रेमानन्द शाह, एम्.ए., पीएच् डी ६१

अंग्रेजी विभाग

श्रद्धाजलि अने जीवन

1 The Great Acarya	Shri Chimanlal J Shah M.A.
2 A Dedicated Soul	Shri K D Kora, MA

लेख-संग्रह

पृष्ठ

1	<i>Structural Evolution and the Doctrine of Karma</i>	Dr Hari Satya Bhattacharya, M A, B L, Ph D	1
2	<i>The Figures of the Two Lower Reliefs on the Pārśvanātha Temple at Khajurāho</i>	Dr Klaus Bruhn, Ph D.	7
3	<i>The Message of the Religion of Ahimsā</i>	Prof A Chakravarti, M A., I E S (Retd)	36
4	<i>Some Aspects of Jaina Monastic Jurisprudence</i>	Dr S B Deo, M A, Ph D	41
5	<i>Materials Used for Jaina Inscriptions</i>	Prof D B Diskalkar, M A	55
6	<i>Jamālī His Life and Point of Difference from Lord Mahāvīra</i>	Prof Prithvi Raj Jain, M A, Shastri	61
7	<i>The Concept of Arhat</i>	Prof Padmanabh S Jain,, M.A., Triṣṭakācārya	71
8	<i>Historical Position of Jainism</i>	Dr J S Jetley, M A, Ph D	77
9	<i>Jainism Its Distinctive Features and Their Impact on our Composite Culture</i>	Prof Kr De Karnatakī, M A	82
10	<i>Fundamental Principles of Jainism</i>	Dr B C Law, M A, B L, Ph D, D Litt, F R A S B, F R A S (Hony)	37
11	<i>A 13th Century Inscribed Metal Bell from Pātan (N Gujarat)</i>	Dr M R. Majumdar, M A, LL B, Ph D.	112
12	<i>What Jainism Offers to the World</i>	Shri C S Mallinath	115
13	<i>Digambara Jaina Tirthankaras from Maheshwar and Nevāsā</i>	Dr H D Sankalia, M A, Ph D (London)	119
14	<i>Glory of Jainism</i>	Shri Chimanlal J Shah, M A	121
15	<i>Jayā-Group of Goddesses</i>	Dr Umakant P Shah, M A, Ph D	124
16	<i>A Rare Sculpture of Mallinātha</i>	Dr Umakant P Shah, M A, Ph D	128
17	<i>Ācārya Haribhadra's Comparative Studies in Yoga</i>	Dr N M Tatia, M A, D Litt	129
18	<i>Dhūrtākhyana in the Nisīthacūrnī</i>	Dr A N Upadhye, M.A, D Litt	143
19	<i>The Place of Jainism in Indian Thought</i>	Dr Felix Valyī	152
20	<i>A Historical Outline of the Languages of Western India</i>	Prof K B Vyas, M A, F R A S	157
21	<i>Jainism—A Way of Life</i>	Shri B P Wadia	169

ચિત્ર પરિચય

વૃહદ્વાગ-છાત્રગત સત્તિગ્રંથાલ્લેખ આચાર્ય યાયામોનિધિ શ્રી ૧૦૦૮
શ્રીવિજયનંદનમુરિપટ્ટમનિધિ આચાર્યપર શ્રીવિજયનંદનમુરિ મહારાજ

ગુજરાતી વિભાગ

શ્રદ્ધાનલિ બને જીવન (૧૪)

૧	યાયામોનિધિ શ્રીવિજયનંદનમુરિશ્વરજી (શ્રી આમાગમજી)	૧૧
૨-૩	પ્રવચક શ્રીકાન્તિવિજયજી, મુનિ શ્રીચતુરવિજયજી	૪૦
૪-	મુનિ શ્રી રૂપવિજયજી, પત્ન્યાસ શ્રીસપ્તવિજયજી	૪૧
૬-૭	મુનિ શ્રી રૂપવિજયજી, આચાર્ય શ્રીવિજયનંદનમુરિ	૪૮
૮	આચાર્ય શ્રીવિજયનંદનમુરિશ્વરજી, પ્રવચક શ્રીકાન્તિવિજયજી અને મુનિસમુદાય (પાળ સ ૧૯૮૪)	૮૯
૯	મુનિ શ્રીચતુરવિજયજી, પ્રવચક શ્રીકાન્તિવિજયજી, આચાર્ય શ્રીવિજયનંદનમુરિશ્વરજી મુનિ શ્રી રૂપવિજયજી, પ સપ્તવિજયજી (પાળ સ ૧૯૮૫)	૫૬
૧૦	અમદાવાદમા મુનિસંમેલનમા દ્વિવિધ થયેલ મુનિસમુદાય (સં ૧૯૯૦ રૂપથી સન ૧૯૮૪)	૭
૧૧-૧૨	(૧) તા ૭ થી ૯ નવેમ્બર ૧૯૫૦ ના રોજ શ્રી મહાત્મા જૈન વિદ્યાલયમા યોજાયેલ સંમેલન પ્રસંગે વિરાજમાન આચાર્ય શ્રીવિજયનંદનમુરિ અને મુનિમહારાજો
(૨) સંમેલનના છેલ્લા દિવસે પ્રવચન કરતા આચાર્ય શ્રીવિજયનંદનમુરિ	૬૮
૧૩-૧૪	(૧) સંમેલનના છેલ્લા દિવસે શ્રી મહાત્મા જૈન વિદ્યાલય તરફથી પ્રમુખ શ્રી મનસુખલાલ પ માસ્તરને આવકાર આપતાં શ્રી ગીમજી મુજપુરીઆ આચાર્યશ્રીની અનેકવિધ સેવાઓ અંગતિ આપી રહ્યા છે
(૨) આચાર્યશ્રી શ્રી મહાત્મા જૈન વિદ્યાલયમા વિરાજમાન હાઈ તા ૧૫ ૧૦ ૧૯૫૩ ના રોજ રોજ શ્રી વસ્તુરમાઈ લાલમાઠ વગનાથે આપા તે પ્રસંગ	૬૦

લેણ મગ્રહ (૫૭)

- ૧ ઘરનાદાદે બધાવેલ ચતુર્મુખ જિનપ્રાસાદનું ગગનચુકી શિરસ, રાગકપુર, ૧૫ મી સદી
- ૨ ઘરનાદાદે અને રતનાદાદે બધાવેલ ચતુર્મુખ દેરાસરનું મધ્ય પ્રવેશદ્વાર, રાગકપુર, ૧૫ મી સદી

- ૩ તીર્થાધિરાજ ગત્રુજય, પાલિતાણા
- ૪ કુંભારિયાજીના શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના દેરાસરની ભમતીના ચોટ સ્વપ્ન અને દેવ-દેવીઓ કોતરેલ સ્તંભ અને દ્વાર
- ૫ રાજકપુરના ચતુર્મુલ્ય જિનપ્રામાદના કલ્યાય સ્તંભોપરની અદ્ભુત કોતરણી
- ૬ વિમલવસહી, આવુ : રગમહપ અને દેવકુલિકાઓનું એક દૃશ્ય
- ૭ હઠીસિંગના દેગમરનો ઉપરનો ભાગ, અમદાવાદ, ૧૯મી સદી
- ૮ માલદેવી મંદિરનું મૌર્યતલિયુ અને પડગાલ, ગ્યારાસપુર, મીલસા
- ૯ ઘેટ હઠીસિંગે વધાવેલ દેરાસરનું કલ્યાય પ્રવેશદ્વાર, અમદાવાદ, ૧૯મી સદી
- ૧૦ લુણ-વસહીના રગમહપમા પ્રભુદર્શનલીન સાધ્વીજીઓ, આવુ, ૧૩મી સદી
- ૧૧ જૈન સ્તંભ, ચિતોડગઢ, ડ. સ. આશરે ૧૧૦૦
- ૧૨ કુંભારિયાજી મહાવીરસ્વામી દેગસરની સાત છતો પૈકીની નટારમ દર્શાવતી ચોથા નંબરની છત
- ૧૩-૧૪ (૧) શ્રીપાર્શ્વનાથની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા, સન્મુલ્યદર્શન
(૨) શ્રીપાર્શ્વનાથની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા, પૃષ્ઠભાગ ૭૦
- ૧૫-૧૬ (૧) શ્રીપાર્શ્વનાથની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા
(૨) લોહાનિપુર(પટ્ટણા પાસે)થી મળેલ મૌર્યકાલીન જિનપ્રતિમા ૭૧
- ૧૭ પ્રકાશાનું એક પ્રાચીન શિલ્પ ૭૪
- ૧૮-૧૯ (૧) શ્રીપંચાસરા પાર્શ્વનાથ મંદિરની વનરાજ ચાવડાની મૂર્તિ
(૨) શ્રીપંચાસરા પાર્શ્વનાથ મંદિરની ઠ. આસાકની મૂર્તિ ૭૫
- ૨૦-૨૭ વડનગરની શિલ્પસમૃદ્ધિ ૧૩૮-૩૯
- ૧ યુગલ શર્મિષ્ઠા તલ્લાવતી પાલ પર જડેલું શિલ્પ
- ૨ આમથેરમાતાના મંદિરમાનું સપ્તમાતૃકાનું શિલ્પ
- ૩ અરજણ-વારીની ઉત્તરે મીત પરની શિલ્પપટ્ટિકા
- ૪ ઠાકરડાવાસની નજીક પડેલી નરવરાહની પ્રતિમા
- ૫ ગૌરીકુડની દીવાલમા જડી દીધેલ રાજવંશીની સવારી
- ૬ હાટકેશ્વર મંદિરની મીત પરની નર્તકી
- ૭ હાટકેશ્વર મંદિર પરનું પાડવોના રથનું શિલ્પ
- ૮ હાટકેશ્વર મંદિર પરના સ્વાહા (૧) અને ગણ
- ૨૮-૨૯ (૧) શ્રીનેમિનાથજીનો જન્મ અને તેઓશ્રીના જીવનની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓના ચિત્રપ્રસંગો (રંગીન ચિત્ર) ૧૬૪
- (૨) શ્રીકૃષ્ણમહેવનો જન્મ અને તેઓશ્રીના જીવનની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓના ચિત્રપ્રસંગો (રંગીન ચિત્ર) ૧૬૬

- ૩૦-૪૪ ૧ રાજગૃહી વૈભવગિરિ ઉપરની ગુપ્તગાન નેમિનાથ પ્રતિમા
૨ રાજગૃહીની સોનમદાર ગુફામાના ચૌમુરજીની સાતમા આત્મા સૈવાની સમય નાથજી કાયોત્સવ મૂર્તિ
૩ ૬ સ ૫૨૫-૫૫૦ આસપાસની શ્રીજિનમદ્ર વાચનાચાય પ્રતિષ્ઠિત શ્રીજગદમહેવની ધાતુપ્રતિમા
૪ ૬ સ ૧૦૫૩-૬૩ વચ્ચે પ્રતિષ્ઠિત થયેલ ધાતુનું સમયસરણ
૫ છીલગાદેવા પાસેથી મહેલી પ્રાચીન પશ્ચિમ ભારતીય કલાની ધાતુપ્રતિમા—
ત્રી પાર્શ્વનાથજીની ત્રિતીર્થા
૬ છીલગાદેવા પાસેથી મહેલ શ્રી પાશ્વનાથજીની ત્રિતીર્થા પ્રતિમાનો સ ૧૦,૨ નો લેણ
૭ ૮ વઢાનગાના ધાતુપાર્શ્વજીના નહેરાસરમાની ચિત્રમના અગિયારમા સૈનાના ઉત્તરાદ્રની ત્રિતીર્થક ધાતુપ્રતિમા
૯ ૬ સ ૧૦૯૪-૯' મા ભરાયેલ આદિનાથજીની પોલીસી
૧૦ મદ્રાશ્રમાલ્ય તેજપાલ તથા અનુપમાદેવી
૧૧ ૧૨ આગ્રા વિમલગચ્છી અને લૂગવચ્છીના રમઝપની છત
૧૩ આગ્રા લૂગવચ્છીના છત ઉપર ગિરનાર અને દ્વારિકા નગરી તથા સમયસરણના દૃશ્યો
૧૪ રાજકપુરનો સદૃશપણ પાશ્વનાથનો પાપાળવ
૧૫ રાજકપુરના ચૌમુરજી મંદિરના પાપાળવર કોતરેલ નીશ્વર દ્વીપનો ચાના ચિત્રાચ્ચનો પટ ૧૬૮-૧૬૯
૪૫-૪૭ જૈન સાધ્વીજીઓની પાપાળ પ્રતિમાઓ
૧ સં ૧૨૦ ની સાધ્વીની પ્રતિમા
૨ સ ૧૨૫૫ની સાધ્વીની પ્રતિમા
૩ સં ૧૨૯૮ની સાધ્વીની પ્રતિમા ૧૭૨
૪૮ પાળગા જૈન મંદિરનો એક સુન્દર કાળવ ૧૭૩
૪૯ શ્રવણ ભગવાન મહારીરનો મેરુપત પર જન્માભિષેક ૧૭૪
૫૦ ચાયાચાય ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયની મહારાજના જીવનકાળની ચિત્રાણામા અમૃતપૂર્વ પ્રનાશ પાત્તો વિ સં ૧૬૬૩ મા ચીતરાયલો ઇતિહાસિક વસ્ત્રવ ૧૭
૫૧-૫૪ વાલમ્બરનમા પૃથ્વીમાતા સાથે ભગવાન સુપાનાથ (રંગીન ચિત્ર)
સોમા રાજકુમારી સાથે ભગવાનનું પાણિપ્રદાન (રંગીન ચિત્ર)
સહસામ્બરન ઉગ્રાનમા ભગવાનની દીક્ષા (રંગીન ચિત્ર)
શ્રીસુપાશ્વનાથ ભગવાનની મોતપ્રાપ્તિ (રંગીન ચિત્ર) ૧૭૬-૧૭૭

૫૫	શ્રીસુપાર્શ્વનાથ સ્વામીના પ્રથમ દિશ ગગધરનું વનમા આગમન અને પર્વદા સમક્ષ ધર્મોપદેશ (રંગીન ચિત્ર)	૧૭૮
૫૬	ભગવાન શ્રીસુપાર્શ્વનાથ સ્વામીનું નિર્વાગકલ્યાણક (રંગીન ચિત્ર)	૧૮૦
૫૭	સિંહાદિગણિ ધમાશ્રમણકૃત નવચક્ર ટીકા—ઉપાધ્યાય શ્રીયગોવિંજયજી મહારાજના હસ્તાક્ષરમાં	૧૮૨

હિન્દી વિભાગ

શ્રદ્ધાંજલિ અને જીવન (૨)

આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિ મહાગજ

ચાતુર્માસ સ્થલાદિ કા વિવરણ

૧૮

લેખસંગ્રહ (૧૨)

- ૧ શ્રમગ-વેલગોલમા ચંદ્રગિરિ અને હંદ્રગિરિની વચ્ચે હ. સ. ૧૮૧-૧૮૩ આસ-પાસ પ્રતિષ્ઠિત, ગોમટેશ્વર (ગાદુવલી) ની મહાકાય પ્રતિમા—એકજ શિલામાથી ઘડેલી છે. ઝંચાઈ આશરે ૫૬ ફુટ ૬ ઇંચ છે.
- ૨-૧૨ ૧ પાર્શ્વનાથ ભગવાન, હંદ્રગિરિ ગૂફા, મીલસા
- ૨ ગર્મદ્વાર, વિમલવ્રસહી, આવુ, વારમી સદી
- ૩ કુંભારિયાજીના પાર્શ્વનાથ ભગવાનના દેરાસરમાં અજિતનાથ ભગવાન કાયોત્સર્ગ મુદ્રામા—નીચે સ. ૧૧૭૬ની સાલનો લેખ છે
- ૪ ભવ્ય જૈન શિલ્પમૂર્તિઓ, ગ્વાલિયર
- ૫ શાન્તિનાથ વસ્ત્રીની દીવાલપર આવેલી શિલ્પસમૃદ્ધિ, જિનાનાથપુર
- ૬-૯ લગવસહી-આવુ : સ્તમ્ભો પરના ગગધરો : તેરમી સદી
- ૧૦ શેટ હટીસિંગે ત્રાવેલ જિનપ્રાસાદની દીવાલપરની કલામય શિલ્પમૂર્તિ, અમરાવાદ (૧૯મી સદી)
- ૧૧ રાગકપુરના ચતુર્મુખ જિનપ્રાસાદની દીવાલોપરની શિલ્પસમૃદ્ધિ, ૧૫મી સદી

અંગ્રેજી વિભાગ

શ્રદ્ધાંજલિ અને જીવન (૧)

આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ

લેખ વિભાગ (૩૦)

- ૧ નર્તિકા : સિત્ત્રવાસલ ગુફાના જિનપ્રાસાદની દીવાલપરનું વિશ્વવિખ્યાત રંગીન ચિત્ર : જૈનાશ્રિત કલ્પાનો એક નમૂનો

- २-३ १ सहस्रमृत्तु धातु शिल्प, पाण १८मी सदीनी आसपास
२ रागकपुर, चतुसुप निनप्रासादनी छतनु संयोजना चित्र
- ४-६ १ उदयगिरिनी रानीगुफानी केवाळनो नमूनो
२ कालीटीलाना बोद्धसूपना कलाविधाननो नमूनो
६ विमल वसहीनी एक छतनी अनय कोतरणा आनु, चारमी सदी
७ पाश्चात्य जिनप्रासाद, सजुराहो १४
- ८-९ पाश्चात्य जिनप्रासादनी शिल्पसमृद्धि, सजुराहो १५
१० कदम्बनाथ, सजुराहो (गुप्तकाल) ३२
११ कदम्बनाथ, सजुराहो ३३
१२ आदीश्वरप्रभुनी मुगमृदा धातुप्रतिमा अरोग समूह (गुप्त समय) ४०
१३ चामरधारिणी धातुप्रतिमा, अरोग (आठमी सदी आसपास) ४१
१४ १३मा सेकानो कोतरेल घट (पाण) ११२
- १५-१७ (१) मूर्तिहरीनी गुफामा प्रभावलीनी मूर्ति, महेश्वर
(२) तीर्थकर कायोत्सव मुद्रामा, महेश्वर
(३) पाश्चात्य, नेवासा ११३
- १८-२० (१) भगवान मल्लिनाथनी अप्रतिम शिल्पप्रतिमा १२८
(२) अविका देवा, विमल वसहीमाना रगमडपनी एक छतनी कोतरणी, देलवाडा,
(चारमी सदी) १२९
(३) मिहान्द अविका (?), लण वसहीनी एक छतनी कोतरणी, देलवाडा,
तेरमी सदी १२९
- २१ श्रीउदयप्रभुमूर्तिरुत धमाभ्युदय महासाधनी प्रतिमानु गुजरेश्वर महामात्य
बलुपाळना हस्ता रखाळु पातु १४५
- २२ सं १२९४ मा ल्याएल ताटपनीय प्रथमा मळेही श्री हम्बचद्राचाय अने
गुजरेश्वर कुमारपाळनी निराहृतिओ १४५
१४६
- २३ १५मी सगीमा कावडपर चित्रायेल वधमान निराहृ १४३
२४ श्री विनयविजयोपाध्यायना हस्ताक्षर (लोकप्रमाण प्रथमी प्रथम नरुम्पानी) १४३
२५ लाल उपर नेरल सानेरी चित्र
- २६ महोपाध्याय श्री यशोविजयजी महाराजना हस्ताक्षर (जनुस्वामीरास) १४३
- २७-३० (१) नर्तिका सितत्रवासल गुफाना निनप्रासादनी दीवालपरनु विश्वनिस्थायत
रगीन चित्र अनाश्रित कठानो एक नमूनो १५६
(२) उदयगिरिनी गणेशगुफानी केवाळनो नमूनो
(३) सडगिरि उपरनी चैन गुफा
(४) उदयगिरिनी रानीगुफानी केवाळनो नमूनो १५७

आचार्य विजयवल्लभसूरि स्मारक ग्रंथ

: श्रद्धांजलि अने जीवन :

॥ जय तु वीतरागा ॥

श्रीवल्लभगुरुसदक्षिप्तचरित्रस्तुतिः

वाच्यभाषात्तदीक्षाय ध्यावाख्यप्रह्लाचारिणे ।
 प्रह्लातेजोऽलङ्कृताय नमो वल्लभसूरये ॥ १ ॥
 विजयानन्दसूरीद्रपादसेवाप्रभावत ।
 प्राप्तज्ञानादिकीशस्य जयतात् सूरिवल्लभ ॥ २ ॥
 शातो घोर म्थितप्रज्ञो दीर्घदर्शी जितेन्द्रियः ।
 प्रतिभावानुदारश्च जयताद् गुरुवल्लभ ॥ ३ ॥
 पात श्रीशिरधमस्य रहस्य येन वास्तवम् ।
 वारित पालित चापि जयतात् सूरिवल्लभ ॥ ४ ॥
 श्रीश्रीरोक्तद्रव्यक्षेत्रकालभावनशेखर ।
 अवन्तमागदर्शी जयताद् गुरुवल्लभ ॥ ५ ॥
 जागरूक सदा चैनशासनस्योन्नतिवृत्ते ।
 सर्वात्मना प्रयतिता जयतात् सूरिवल्लभ ॥ ६ ॥
 जैनविद्यार्थिसंज्ञानवृद्धयै विद्यालयादिका ।
 सस्था सस्थापिता येन जयताद् गुरुवल्लभ ॥ ७ ॥
 पाञ्चालजैनजनवाधारस्तद्वितचितक ।
 तद्रक्षाकारी प्राणान्ते जयतान् सूरिवल्लभ ॥ ८ ॥
 साधर्मिकोद्धारवृत्ते पञ्चलक्ष्मीमसूत्रयत् ।
 रूप्याणां मुम्यर्द्धसद्घाद् जयताद् गुरुवल्लभ ॥ ९ ॥
 विजयानन्दसूरीदाहवृत्ता विथकामना ।
 मोक्षाविता यथाशक्ति जयतात् सूरिवल्लभ ॥ १० ॥
 जीवन जीवित चार चारित्र चार पालितम् ।
 कार्यं चार कृत येन जयताद् गुरुवल्लभ ॥ ११ ॥

मुनि पुण्यविजय ।

આચાર્યશ્રીને અંજલિ

[પહેલી પુણ્યતિથિએ]

(સૂચના)

ભવ્ય જિનશાસને,
નવવિધાયક બની,
જનમિથો વીર વદનભરિ તુ

સમય વરતી ગયે,
વૃત્તન પરખી લીધે,
નિત નવા બહેણુ પ્રગળ્યા થકી તુ

ક્રાંતિનો દૂત તુ
શાંતિ દૂતે થ તુ,
ધર્મ વિવાદમા ના ખૂંધો તુ

જન જો ને તરે
ધર્મ વિજ્યા ખરે
શત્રુહીન વિરલ પઃ પામિયો તુ

સકલ આ વિશ્વની,
તમસ ભૂમિ મહી
દિવ્ય પેગામદાતા કપિ તું

તિમિર ગહર સમા
વિશ્વના ગાનમા
અમર કો દિવ્ય જ્યોતિ ખર તુ

ધર્મ તે દાખલો,
ધર્મ તે આચર્યો
ધર્મ જીવન્નની મૂર્તિરૂપ તુ

વીર વદનભા ! તને,
સ ત શાસન નમે,
તારી આ પુણ્યતિથિએ ! મુ દું

અમલ કોહાળી

રાજલહસને

[ભક્તિ રમરણાંગલિ]

વીરધર્મ માનસસરના ઓ રાજલહસ ! રસાળા !
નિજગુણ શતદલ પદ્મ સોહાગી, આત્મયોગી મર્માળા !
નયણે વયણે અમૃતધારા !
સંયમ મૌકિલક વ્યરપરમણુના, નિગ્નનદે ચરનારા !
શુભ્ર સભર આરિત્ર પાંખથી, પ્રભુ પથમાં ઠરનારા !
નય-નિલેપ-વ્યગુણ ઠરનારા !
ઊહેલ વટપુત સંગ્વરિયેથી, ગુર્જર તટ વહેનારા !
અદ્ભુત આત્મારામ મહાગ્ગળ, કાઠડીયે ઠરનારા !
ગુરુપદ પદ્મ પરિમલ ધારા !
યુગ યુગનો આત્મા-આત્મામા, અંતર્ગત થાનારા !
આત્મન્યોતથી જગવદ્સલ, લખ-અલખ-સક્ત ઠરનારા !
ગગ શારદ રસ ચેલવનાગ !
જાનયોગ-તપ્યાગ તિતિલા, આત્મવિલોપન હાગ !
સવિ હવ શાસન રસી કંવા, ન્યોછાવર થાનારા !
પલ-પલ અગ્રમત્ત અવતારા !
લઘુતા રગરગ-દૃષ્ટિ અનલો મરત નિગ્નનઃ ધારા !
બાલબ્રહ્મ તેજલ ન્યોતિ, માનવ કસુણા ઝખધારા !
પગ્મે પ્રેમ પાન પાનારા !
ઊડી ઊડી પૃથ્વી પાવન કં, વીર સન્દેશા વહેનારા !
માનસસરના મોઘા હસલ, ઓ અર્હમ્ ઉચ્ચરનારા !
માનવ ઉત્થાને મથનારા !
હસ વિહાર વિરામ સટે, મુખાપુર પદ ધરનારા !
કાન્તિ-લક્ષિત સરવર કાઠકડે, ધડી-અધધડી ઠરનારા !
ઊઝા ઓ ઊઝા, ઊડી જનનાન !
હવનકાર્યના પૂર્ણવિરામે, મહાપ્રાયાણ જનનારા !
મુક્તિ - રાજલહસી મળવા, ઉતાવળા થાનારા !
કોઈ ન એને, રોકણહારા !
દ્વિગાવી નિજ પાખ, ઊડી, ગુખજ ગેખી છખનારા !
સંત શ્રેષ્ઠ સૂરિ સરવર છોડી, મહાગ્ગળમાં મળનાગ !
વદ્સલ અનત આશ્રમનારા !
પલપલ રમરણ-ગુણી તુજ ગુણગણ-અશ્રુમુદ્ધ કરનારા !
રમરણાંગલિ મણિમાળ ચરણ તુજ ઓ શાંતિ ધરનારાં !
વાહન શારદ હસલ પ્યારા !

હે આર્પદયા !

જીવન - જ્યોત યુગાર્ધ વિતુ, આત્મ - જ્યોત ઝળહળતી
અધાગ અમ મારગ માહે, પથર્ગે થઈ રતી,
પ્રાણનો તુ પુજ ખરેખર, લખ લખ તેજે અમરે
જન - મન - ગણ અનર - આ રો દિવ્ય મરણે હમરે

આર્પદયિએ પરખી લીધા નવયુગના એંધાણો !
તેથી તો તે જ્ઞાનરતાનો ખુનો મૂનો ખગ્ગનો
“કેવળ ધનના ઢગના ઉપર ધર્મ - ધમ નહિ ફરકે
'જન જય' ના ખાતી ના ધી આત્મ - તેજ નહિ પ્રગટે !

હુના થકી પીગતા જનને જીતો નાન શા ખપતુ ?
હુ ખધી સિઝાતા માનવને મુગ્ધિતુ થુ સપતુ ? !
સમાજનો પ્રત્યે માનની મુખે રોટલો ખાશે
સારે એનું હૈયુ સાચા ધર્મ મારગે જરો !

વિશ્વ - ધર્મનુ નામ લઈ વામા શીદને રાઓ ?
દુષ્કર્મ શા ગરબેદના વર્તુમા શ નાઓ ?
ખુણામા પેસીને શીદને મહાવીર નામ પુરો ?
'મહાવીર તો કેવળ જૈનોના' — એવુ શીદ મનાવો ? !

મહાવી ના સનાનો સાચે આનો હાથ મિનાવી
એ અનાજે મહાવીનો સંદેહો રટો ગગની
પત્રી જુઓ કે સતી જીવ શાસનના રસિના ચાશે
સત્ય - પ્રેમ - અહિંસાના ગીનો સારી દુનિવા ગાશે

આમ વહાની વદલાલ' તે તો જીવવાતી વાણી
દ્રવ્ય - ક્ષેત્ર ને કાળ - ભાવને સ્વરૂપ લીધા પિગાણી
સમાજના રોગોની તે તો ખરી ચિમ્તિસા કપાધી
આત્મ - શુદ્ધિ કરવાને કાળે મહાઓપધિ દીધી

❖

વિજયવન પુજ નામ અમોને અખૂર પ્રેરણા આપો
તારી પ્રેમ - સુવાસ સત્ત થે નરધટ માટે વ્યાપો !

શાંતિવાલ ધીં શાહ

વલ્લભ-હરિયાળી

જગે જગે જ્યાં કાન્તિ-જ્વાળા, વર્ણ રહે શુ સખાણા રે,
 યાઁ ઉદ્ધવ્યુ મધ્યસ્થોએ, અનિમ નાપક બનતો રે.
 અદ્ભુત એના બળને નીરખી, આદ્ય અનરથે અર્પા રે;
 નિગ્ધ જે પુત્રી રલાણે, 'પ્રસારિણી' સખ નામે રે.
 ક્ષમ થયા ત્યા એ તો રંગે, ફરી વળી શુભ કાથે રે,
 'જય જય' જનતા સત્વર વદતી, જોડી જોઈ નવલી રે
 સુખમ અદર નામે જે તે, સ્વાગત અર્થે દોડે રે;
 પાપ થયો ત્યાં એનો સીધો, હર્ષ હરે ના માતો રે.
 નવના અકે સગપણ માની, કાયા કીધી બમણી રે,
 ચતુર્થ અંગે સંગતિ સાધી અભિધા કગલગ બનતી રે.
 વર્ણ-રુદ્રાદી સંઘ સિધાવે, ઓશક્તને દારે રે;
 એના કુળનો એક નખીરો, ભેટે એને ધીરો રે.
 આશિષ અર્પા વર્ણધીમે, કાર્ય સંધાયાં સર્વે રે;
 સરિશ્વરની પદવી લાધી, જૈન જગત અજગ્યાળી રે.
 વિદ્યાવલ્લભ વિદ્યા કાળે, સાધન સાચા સર્ગે રે,
 પરદાદાને પગલે ચાલે, પચનદે બહુ વિહરે રે
 ગૃહસ્થ-મિત્રે ધર્મે વલ્લભ, યાવચ્ચન્દ દિવાકર રે,
 રમી હરિયાળી રસિક-તત્ત્વે, દાર રમાના વચને રે
 સહસ્ર યુગ્મે કટુલ સગે, વિક્રમ કેરા વર્ષે રે,
 ભાદ્રપદે શુક્રલેતર પક્ષે, ચતુર્થ તિથિ શુરવારે રે

હીરાલાલ ૨૦ કાપડિયા

શ્રીમદ્ વિજયવલ્લભસૂરિજીને અંજલિ

—હરિ પીત ૭૬—

અસાનમૂનક જૈનજનતાને જગાડી જેમણે,
નિગતાર વિદ્યાવિણુ નથી એ તત્ત્વ શોધ્યું એમણે
ચિન્તન ક્યું એ રોગના પ્રતિખર અર્થે જેમણે
ગ્યાપી હતી જુ સ્નાન—પગો દીર્ઘ નજરે એમણે
જગવા કેગ વમળમા વિદ્યાર્થીજન અટવાઈ જશે
સહધર્મની વિદ્યા મળે તો વમળ પણ વિખગાઈ જશે,
વિદ્યાતણા સદ્ગુણવિણુ સંગ્રહારિતા આવે નહિ
એ જા વિદ્યાલન ગમે ગુરુરાજ રે મુનઈ મહો
શાસનપતિ મહાવીરુ વીરતાભર્યું અભિધાન છે
તીયશના એ નામ માટે મૂરિને જાતુ માન છે
એ વાત જૈન સમાજકેરા ધ્યાન પર લાગ્યા હતા
નિશ્ચય કરી એ નામનો ઉપરોગ આરંભતા હતા
નવયુગમા વિદ્યા વગર કો ઉત્તિ પામે નહિ
એ વાત યુગવીર મુરિના મનમા સજાગ વગી ગહી
ગુરમન નિગ્યાનદ આપે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી
“વિદ્યાતણા ધામો બધે ઉવગાનને વલ્લભ ફરી”
આજે તમારા યત્નથી વિદ્યાનધી શોભી રહ્યા
વટપ્રદ, અમલવાદ ને પૂનામહો સ્થિત તો થયા,
વિદ્યાર્થીઓને ધમના સંગ્રહ પણ મળતા ગહે
ગુરુદેવની મેવા રે જીવન સફળતાને વરે
એ આ વિદ્યાવય ડના આળીશ એમાથી બનો
ગુરુરાજ અમ પર આજ છે ઉપ જ અતિથે આપનો
જનતા કહે ગર્વે ગયા પણ કામથી ની રહ્યા
હો ધન્ય વલ્લભમુનિવર! હવે સફળતાને વર્ણ

માવજી દામજી શાહ

સૂરીશ્વરને સ્મરણાંજલિ

વક્ષભ માનવ ઉવનમાં,	વક્ષભ સંપત્તિ સાર
વક્ષભ મારિત્રે શોભતા,	વક્ષભ રાત સરતા
વક્ષભ શ્રદ્ધા ધર્મની,	વક્ષભ વ્યાધવાદનો સાર,
વક્ષભ સમક્ષિ પ્યાતમાં,	વક્ષભ મુદ્ધ વિચાર.
વક્ષભ શુદ્ધાને જનમિલા,	વક્ષભ પંચમે પ્રાણુ.
વક્ષભ કેસરી મર્મના,	વક્ષભ ઉવન લગ્ન-
વક્ષભ મદિરે મ્હાપના,	વક્ષભ મેલ વિશાળ
વક્ષભ વિજય-આચાર્યનો,	વક્ષભ વાળી રમણ
વક્ષભ સરસ્વતી સાધના,	વક્ષભ નાન પ્રચાર.
વક્ષભ વિશાળ મદનીર ના,	વક્ષભ સંઘનો આશ,
વક્ષભ યુગ શિવોમણિ,	વક્ષભ શાસ્ત્ર મુક્તિ.
વક્ષભ કીર્તિ અખંડ છે.	વક્ષભ આગમ સાર
વક્ષભ ન્યોતિયરે સુગતા,	વક્ષભ દૃષ્ટિ વિશાળ.
વક્ષભ વિશ્વબલ્યના	વક્ષભ કુટુંબે ઉદ્યાત્ત:
વક્ષભ મહાવીર પંથના,	વક્ષભ મદાથી મદાન
વક્ષભ શાસન હતના,	વક્ષભ જયવંત સુદાન
વક્ષભ ઉવન સાધના,	વક્ષભ પદ નિર્ગણુ
વક્ષભ સિદ્ધિ પામતા,	વક્ષભ વદન દગર
વક્ષભ મ્હૂતિ સનની,	વક્ષભ ભક્તિ મુગસ,
વક્ષભ સ્મરણ-કથાણના,	વક્ષભ સુકિત સુવાસ

કથાણચંદ કે૦ ઝવેરી

નમી રહું —

નમુ દે વિમુનિ ! વિમય તવ પાઠે પ્રજાપતી
 પ્રનિભા વિદ્યા એ સ્વચ્છન્નનરુ કે ન બનતી
 હમેશા સોદાનુ મધુર મુખરૂ સારભમય
 તથા ચમુઓમા નવીન દષ્ટિ કે અમી રત્ન ।
 તમારી શિગામા ગગ શબ્દે ફા ઝગતાં
 વહાની અગાગે પ્રણયજણા - નવન બાયા
 તથાપિ ના ભીંત્યા જગડિ પિના વારિ શરો,
 આળા મમારે જ્યમ કુસુમ નિર્મેષ જ રહે ।
 તમે નિત્યે સીંચ્યા જનનરુએ તોય મન,
 તમે માડી મીઠી પગ મળી પથ મગલે
 પ્રસાદા જ્યોતિ વા ધનતિમિર પથે ચર્ચ પૂરા,
 અને એની રીતે મૃત જનમા એનન ભર્ષા
 તમારી દષ્ટિઓ અમ જનતા ધ્યેય જનને !
 તમારી સૃષ્ટિઓ અમ જનાનાં અજ જનને !

નવીનચદ્ર અખાવાય નામ

અમર વદલલ

અમર તુ મરણે રે ધર્મ-ધુરધર ધોરી,
ધર્મને કાળે રે તે વાત ન રાખી અધૂરી

ગુજરાનવાલા ગુરુકુળ કરીને, ગુરુગુણ જગમા ગાયો,
મહાવીર વિદ્યાલય વિરચીને, વદલલ ડંકો બજાવ્યો. .. અમર૦

શ્રાવક - શ્રાવિકા ઉત્તતિમાં સધ ઉત્તતિ સમજાવી,
સાધુ - સાધ્વીના ય જીવનમાં, ધર્મ-ધજન ફરકાવી .. અમર૦

ગુજરાતી તુજ ગુણના રાગી પજાપી બડલાગી.
સર્વજનો તુજ દર્શન કરતાં, અમૃત પીયે અમાપી . અમર૦

દૃઢતા શક્તિ અણુનમ તારી, કાર્યકુશળતા ભારી,
લીધુ કાર્ય તે પાર જ પાડ્યુ, એવો તુ પ્રતાપી ... અમર૦

સર્વ ધર્મની તુલના કરીને, સાચો રાહ તે આલ્યો;
સલ ઉચ્ચરતાં જીભ ન અટકી, એવો તુ ભેખધારી . અમર૦

કોઈ કહે પન્થ કેસરી, કોઈ ગુણાનુરાગી,
કોઈ વહે છે. પુણ્યપ્રતાપી, કોઈ તિમિરતરણી .. અમર૦

શુ કહુ તુજને મહા તપસ્વી! જાણુ ન પડતી મુજને,
સત કહુ કે મહત કહુ, કે કહું સુકૃત કરણી ... અમર૦

વચને વચને ફૂલડાં ઝરતાં, દર્શને ચેતન ઊજળે,
તુજ જીવનનો અમીરસ પીતાં, પ્રેરણા નવનવ પ્રગટે અમર૦

વદન તુજને વિશ્વવિભૂતિ, વદન મહાવ્રતધારી,
ધર્મને કાળે તે તો ગુરુજી, ગાત્રો દીધા ગાળી .. અમર૦

આતમરામી ગુરુગુણગામી, કીર્તિ જગમાં જામી,
અમર થયો તુ આ જીવનમા, વહે 'પ્રવીણ' શીશનામી . અમર૦

પ્રવીણચંદ્ર જ્યેષ્ઠ મહેતા

સૂરિજનો જીવનસૂર

ભારત !

અનોખો ને અદ્ભુત
કેમો ભાગ્યવાન દેશ ! કે
તુજ કુખે અનર્થા યુગયુગે
માર્ગે શી મહાત્માઓ
રામ ને શ્રીકૃષ્ણ
ગૌતમ વર્ધમાન ને મોહને
નિજ જીવનની પારદર્શિતાએ
દાખવ્યા સૌને અનુસરના
સત્ય, માનવપ્રેમ ને અહિંસા
માનવજીવન સુપથે વાળી
રિથે સુખશાંતિ પાથર્ષા

ગુજરાત !

ગર્વિની ગુજરાત !
તેં પણ ભેટ ધર્મા ભાગતને
પ્રાતરમરણીન માનવગતો,
દુર્લભ પામ્યા ફરી ફરી
મહાગતો એ જોડ વલન રત્નો,
એક પ્રભાસ્યો રાજ્યક્ષેત્રે
અન્યે અજવાળ્યુ ધર્મક્ષેત્ર
રાજ્યક્ષેત્રે હાક વગાડી
ત્રાણ પોકારાની રાજશાહીને
જનતાનાં રક્તે પિનાસતા,
હિંદિય રાજ રમખાંડોને
સુણા પુ કે—

“ માતૃભૂમિની એકતા ખાતર
તાજ અને દડ માતૃચરણે ધરો,
સમાજ એવો રચો કે
ઉચ્ચતીચ્છના ભેદ ન રહો ’
ને
સૈકગોમા છૂંચેયો ભારત
ફરી એમ ને અખાં થયો
વત્નભ ! એ તુજ પ્રતાપે

જનભારત !

તેં પણ દીવો ધર્મક્ષેત્રે
સમય ધર્મ પિંજાનતો,
જૈન જગૃતિ ઝખતો
અહોનિશ ઉત્થાન રટતો
જૈનવાનના દુ ખે દનતો
કદનાણના મયા કથતો,
જીવનભર એમતા ઉદ્ધોધતો,
નીંદર અને અહિંસક
વીરનો સત્ય અનુગામી,
શામન તો માયો ઉદ્ધારક
દૂરદેશી અને સર્વશી
પગ્નવકેસરી, વત્નભસૂતિ
વીર સતાનો !
આપણા સદ્ભાગ કે
ભૂતલાને સુપથે વાળના,
સમયધમ સમગ્રવવા
અધશ્રદ્ધાએ નિપથગામીને
સત્ય ખપી પ્રકારા પાથગવા,
ચીનાની ચાને ન ચળા
સત્ય દશન દાખવના
વત્નભરીગ શ્રમણ
આપણુ વચ્ચે સાધુરૂપે પ્રકારવા
ગુરુદેવ ! આચાર્ય વત્નભ !
અમારા અનર્થ અહોભાગ
અમ ભાગુઓનાં અહોભાગ
અહોભાગ જૈન સમાજના, કે
સત્ય સચોટ મગજવરો
માન-પિપાસા મતોરા
માત્ર મોખળા થયા તે
પામ્યા અર્ધમીન જ્ઞાન, જે
અનન્ય તે અનિવાર્ય હતું
જન પિઠાની પગનો મારી

જ્ઞાન જળે સિંચ્યા,
જૈનશાસનની જ્ઞાનતૃપ્તિ છીપી.
ને
પછાત ને વા સર્વત્રેય સમાજે
વૈદ્ય, વડીલ ને કુટુંબને લાખ્યા.

પગ્નગદેસરી !

કેસરી કહેવાણો પણ
કાળજી નું દોભણ;
જૈન સમાજનું દુખ દેખી
હૃદયે અગાર જળતી,
સમાજની અવસ્થાએ
ધર્મની અધોગતિ પિછાળતી,
ધર્મ ને સમાજોત્થાનની
છવનભર ચિંતા સંધી,
તેથી
જૈન-જગત જગાડવા
છવનસર અલસેક જગાડ્યો.

યોગીવર !

છવનતાં આરે ખેડે
કદી જપ ન કીધો,
ગામ, પુર, નગર ને ગલીઓ
ડોળી ખેરતી ધમ્યો, ને
અમર આદેશ આપ્યો
“ જગ, જૈન જગ,
સસ્ય સ્વામિવાત્સલ્ય સમજ
સપત્તિનો સદુપયોગ કર ને
નિરુદ્ધમીને ઉદ્યોગ આપ,
નિરક્ષરના નિવારવા
ગામેગામે જ્ઞાનપરજ્ય માડ,

નિગધાગના દુખ નિવાર ને
સતી-સિદ્ધાન્ત અંગે ધર,
વિધવાઓના વિલાપ હર ને
સમાજનું આગેજ્ય મુધાર,
તો જ

સ્વામિવાત્સલ્યે તેજકુવાળ ઊંચે ને
સદ્ગતી નિજ અજવાળને મુલાવને
ત્રાયક અને ત્રાવિકા
અનુવિધ સધના બે પાયા,
પાયાની પુનઃપુત્રી પાટી
તેડવી શાસનની સ્થિરતા.
નિર્ધન નિર્જાતી જેન
પાનાળ પેટ પડોચેવ ફેંદે
શી કરમે ધર્મની સેવા ?
કેમ કરશે સમાજોદ્ધાર ?
જૈન શાસન જળવતુ કેમ ધશે ?
માટે

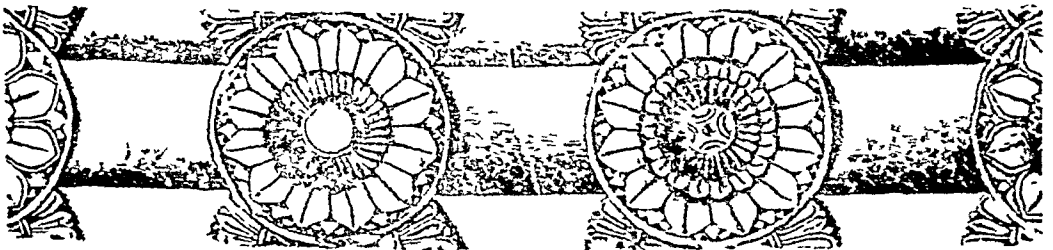
શાસનનાં સુપુત્રો !

સસ્યધર્મ ને રાજપ્રવાહો પારખી,
સપત્તિનો સદુપયોગ સેવો
ને

બદલો વાપરવાના વહેણ
અધશક્ષા ને અધસકિતએ
ન અધગ્રતા ભટકાતા કે દોરાતાં
વિચારો નિજ દિલના ઊંઘાળે, ને
સસ્ય ગાહ શોધી અને ગ્રહી
વીરના વીર પુત્રો !

નીડર બની આગળ વધો;
એ જ અનિમ ઇચ્છા ને આશા

જયંત એમ. પટ્ટણી, એમ. ખી., ખી એસ.

આપણા શ્રીવલ્લભ ગુરુદેવ

આચાર્ય નિઝમસમુદસૂત્રિ

આ પૃથ્વી પર અને મનુષ્યો જન્મ્યા હીક લાગે તેમ હવ્યા અને અને મૃત્યુને શરણ દયા જગત કેટલાના તો નામ પણ જાણતું નથી, તેઓ ક્યારે જન્મ્યા અને ક્યારે દેશી પ થા તેની કોઈએ નોંધ પણ નથી લીધી, જ્યારે બીજા બાણ એવી ટેટીમ વ્યક્તિઓ રક્ષાગર્ભ જેવું નામ લેતા એ પ્રમારનો અલૌપ્તિ આનંદ થાય છે, હૃદય પ્રદુહિલત બી છે કારણ કે એ વ્યક્તિઓ પોતાની પાછળ એવી સૌ ભ મન્ત્રી ગર્ભ હોય છે કે જેની કોગમ સ ય ક્ષોર્યા કરે આની વ્યક્તિઓ હવન હવનાની નથી । દષ્ટિ અપ છે સુખ પ્રાપ્ત કરવાની અદ્ભુત જડીયુ ? દર્શાવે છે

૫૦ નિજયન'લભસૂત્રિ એની વ્યક્તિઓમાના અંક હતા તેમની પાસે તેમની પોતાની આગવી પ્રતિભા અને દિવ્ય શક્તિ હતા દુ ખ અને આપત્તિઓમા સપ થિલ સમાજો જગત કરવાની તમન્ના હતી પવિત્ર હવન હવી દુનિયાને અમૂલ્ય પેગામ પહોંચા નાની તીવ્ર અભિલાષા હતી

બાળપણથી જ તેમના લક્ષણો ભિન્ન તરી આવતા હતા નવન પ્રગતિ કરવાની અને કોઈ અગ્નિજ્વલ તરતની ખોજ કરવાની તેમને પ્રથમથી જ તમન્ના જાગેલી અને આ તમન્નાએ જ અનેક વિદ્યો હતા તેમને બાળપણમા જ દીક્ષિત બનાવી દીધા ભરસુવાનીમા તેઓ લાગી વરાગી બન્યા દુનિયા તરફ નિહાળવાની એ પવિત્ર રતતર દષ્ટિ કેળવી 'વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્' એ તેમનું હૃદયનમૂલ બન્યું ને એ હવનસૂત્રને સ ય દષ્ટિ સમક્ષ રાખી જૈન જૈનોત્તમા ભેદભાવ વિના ગરીબ હોય કે અમીર, રાજા હોય કે રંક, અધિમારી હોય કે અનપિ રી, વણિગ હોય કે શ્રાહણ, હિ દુ હોય કે મુસનમાન—સોને વીનગમદેવનો શુભ સંદેશ સમજાવ્યો હજારોને માસ-મગિ અને આગનો લાગ પ્રાવ્યો પન્નમ રાજ્યાથાન, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર મધ્યપ્રાંત મહા ભટ્ટ આદિ પ્રેરોમા નિચરી પોતાના જ્ઞાન શક્તિ તેમ જ આરિગમણ દ્વારા પન્નમના પ્રાણુ રાજ્યાથાનના નૂર ગુજરાતનું ગા ન સૌરાષ્ટ્રના આલ્મ અને મહારાષ્ટ્રના માનનીય મન્યા પન્નમને સુધાર્યા રાજ્યાથાનને જગાડ્યો ગુજરાતમા ગર્જના કરી, સૌરાષ્ટ્રને ઉજાડ્યો અને મહારાષ્ટ્રને ઉગાધો ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક પ્રગતિ અથ ખૂબ શ્રમ લીધો દેશરેતાનતરોમા ધૂમી પ્રવચનો કર્યા અને નાન પી પરગી બળી કરી મુગર્ધમા શ્રી મહારીજ જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી અને સારપછી અમ નાન, પૂતા તેમ જ વડો રા ખાતે તેનો વધુ નિમસ યથો વરકાણુમા પાપર્વનાથ જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી આમ આની જ્ઞાનપરબો ઉભી કડી તેમણે સોને અમૃત જેવા મીઠા નીર પાયા આખી જૈન વિદ્યાર્થી આનમ તેમના આ ઉપમાગે કદી વીચરી શ જે નહિ

૫૦ ગુરુજીએ માત્ર ૧૦૫૬થી માટે જ પ્રવચન યો એમ નથી, જૈન ામનની ઉત્તિ અથ બીજા અનેક કાવો પણ તેમણે મ્યો ઉપધાન, ઉત્તમજ્ઞા અજનશનામ, પ્રતિષ્ઠા હણોદાગ નવા મગે ઉપાશયો, ધમરાજાઓ આદિના ઉત્તેજન માત્ર સદાપતા મેળવી બિન બિન મગોએ પ્રવચનો કરી તેમણે પોતાના સંદેશને પહોંનાઓ તેમનાં પ્રવચનોમા સન્માર્ધનો જુમ હતો તેમની વાણીમા અમૃતની મીઠાશ હતી એમની પ્રતિભામા અદ્ભુત તેજ હતું એ અલૌપ્તિ મગે અને અદ્ભુત પ્રતિભાએ અનેક અભારો ઉપજાવ્યા એ અભારો આપણે જાદુ નહિ પ્દીએ, પણ આજિવ્યનો પ્રભાવ ગણીયુ ૫૦ ગુરુજી

જાતે પણ તેને ચમત્કાર તરીકે ન ઓળખાવે, પણ આપણી સામાન્ય દૃષ્ટિ તેમાં આશ્ચર્ય જુએ એ સ્વાભાવિક છે એવા ક્યા પ્રસંગો હતા કે જેને લીધે આપણે ઊંડા વિચારમાં પડી જઈએ છીએ ?

૫૦ ગુરુજીનો આશીર્વાદ કદી નિષ્ફળ જતો નહિ એકવાર ચોપાટી પર તેઓશ્રી પ્રવચન કરી રહ્યા હતા એવામાં એક માણસે પાને આવી ગુરુજીને પ્રણામ કર્યા અને પૂછ્યું : ‘આપ મને ઓળખો છો ?’ ગુરુજીએ કહ્યું : ‘ના ભાઈ’ સારે પેલાએ કહ્યું ‘હે પ્રાણવલ્લભ, તમે તો મારા પ્રાણદાતા છો. હું મેરઠ જિલ્લાનો રહીશ છું વડીલનો ઘઘો કરું છું એકવાર ટોઈ ગુના અંગે મને ફાંસીની સજા થઈ. આવી કસુ પગિચ્છિતિ મારી પત્નીથી સહન ન થઈ શકી અને આશીર્વાદ માટે તે આપની પાસે દોડી આવી આપ પણ ગળગળા થઈ ગયા અને આશિષ દીધી કે ‘દેવગુરુધર્મપસાથે સખકુછ અચ્છા હો જાયેગા’ અને આપનો આશીર્વાદરૂપી વાસકોષ લઈ તે મારી પાસે આવી. અતે હું બચી ગયો અને મને જીવનતાન મળ્યું’ આ વાત સાંભળી ગુરુજીને આનંદ થયો અને પેલા ભાઈ પણ જેના આશીર્વાદથી પોતે બચી શક્યો એ ગુરુના દર્શન થવાથી પરમ આનંદ અનુભવી રહ્યા

ખીજે પ્રસંગ. એકવાર પૂર્વ વિજયવલ્લભસૂરિ પાલીતાણામાં હતા તે દરમિયાન એક દિવસ સુપ્રસિદ્ધ સંગીતકાર લાલા ધનશ્યામજીને સપેં દંશ દીધો છેલ્લી ઘડીઓ હતી, કારણ કે જેર પ્રસરતુ જતુ હતુ એવામાં ધનશ્યામજીના મિત્ર રતનચંદ જૂન ગુરુજી પાસે આવ્યા અને બધી હકીકત વિગતવાર જણાવી. ગુરુજીએ તો હમેશની જેમ આશીર્વાદ આપ્યા અને કહ્યું : ‘સખકુછ અચ્છા હો જાયેગા.’ શ્રી રતનચંદ જૂન વાસકોષ લઈ પાછા આવ્યા અને તેનો જેવો ઉપચાર થયો એવું જેર ઊતરવા લાગ્યું અને લાલા ધનશ્યામજીએ જાણે નવું જીવન પ્રાપ્ત કર્યું ! સારપછી તો ધનશ્યામજી ગુરુજીના પરમ ભક્ત બનીને રહ્યા

ત્રીજે પ્રસંગ. સં. ૧૯૯૨માં શખતરા નગરમાં અજનશલાકાતી પ્રતિષ્ઠા કરાવી પાછા ફરતાં તેઓ એક વાર પંજબમાં આવેલા પચુર ગામમાં રોકાયા આ ગામ હાલ પાકિસ્તાનમાં છે. આ સખન ગરમી પડતી હતી. તેમને પાણીનું એક ટીપુ પણ મળ્યું નહિ, તેમનો આવકાર પણ ન થયો; આથી ગામ છોડી તેમને તુરત જ આગળ વિહાર કરવો પડ્યો. કોણ જાણે કેમ પણ તે વખતે સાના દૂવાઓનું પાણી ખારું બની ગયું સારપછી સં. ૧૯૯૮માં તેઓ જ્યારે ફરી પાછા એ જ ગામમાં આવ્યા ત્યારે તેમનું ભાવભીનું સ્વાગત થયું લોકોએ ભક્તિભાવથી સ્તુતિ કરી. કારણ ગમે તે હોય પણ નવાઈભરી રીતે દૂવાઓનું પાણી સાકર જેવું મીઠું બની ગયું અને ઊંડાં ઊંડાં ગયેલા દૂવાઓમાં પૂરતું પાણી આવ્યું સુકાઈ ગયેલી નદીમાં પાણીનો ભરપૂર પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો ! આવી ઘટનાઓથી લોકોમાં ખુબ આશ્ચર્ય પેદા થતું.

ચોથો પ્રસંગ : બડોઈ નગરમાં સં. ૧૯૯૬માં સાના જૈન મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવવાની હતી, માહ મહિનાની કડકડતી હડી પડતી હતી, પરંતુ પ્રતિષ્ઠાનો ઉત્સવ હોવાથી લોકોનો ઉત્સાહ માતો ન હતો રથયાત્રાની પૂરી તૈયારીઓ થઈ ગઈ હતી. આજુબાજુનાં ગામોમાંથી અનેક લોકો આવેલા. દિગંબર જૈન હાઈસ્કૂલના મેદાનમાં આત્મવલ્લભનગરની રચના રચાઈ હતી. અનેક વેપારીઓએ પોતાના સ્ટોલો ઊભા કર્યા હતા ઝવેરાત, સોનાચાંદીના કીમતી દાગીના, અનેક જાતના વાસણો, જરીથી માંડી રેશમી, મુતરાઉ વગેરે જાતજાતના કાપડની હારબધ દુકાનો ખડી થઈ ગઈ હતી. રમતગમતો માટે પણ યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ હતી. બધું વાતાવરણ આનંદ અને ઉમંગથી સભર હતું પણ કમનસીબે એટલામાં સર્વત્ર વાદળો ઘેરાઈ વરસાદ અધારુ ધોર થઈ ગયું વીજળીના ચમકારા થવા માંડ્યા અને જાણે હમણાં પ્રલય સર્જવું તાવનુત્સ મચી જશે એવી ભીતિ પેદા થઈ બધી કીમતી ચીજોનો નાશ થઈ જશે અને પ્રતિષ્ઠાનો

ઉત્સવ નહિ ઊજની નખાય એવી ચિંતાઓ થયા માઠી સૌ પ્રભુને પ્રાર્થ ॥ કરવા માઘ્યા મુસલમાનોએ પણ બંગી શર કરી આ નખતે જૈનોએ પૂઠ ગુરુ તરફ મીઠ મારી સૌ તેમની પામે ગયા અને હતાશ હૈયે પૂઠના લાગ્યા 'યુ આપણો ઉત્સવ ભાગી પ શે?' પણ ગુરુવે તો મિત કરી જવામ આપ્યો સમ કુલ અચ્છ હો જાયેગા ' અને ખરેખર બધુ જ સાડુ થઈ ગયું મેં ગા મા પછ વરગ્યા નદિ આપાશ ધીમે ધીમે સ્વચ્છ થઈ ગયું મુસલમાનોના હૃદયમા પવગે થયો આ જે પહેલા મસ્જિદ પામેથી રથમાના પસાગ થયા દેરાની આનાખની કગતા હતા તે પણ હવે વિના સોન્ને રત્ન આપના તમાર થયા એ બરો ગુરુજનો પ્રમાદ હતો બધુ વાતાવરણ સમી ગયું અને સર્વત્ર આન તી લહરીઓ પ્રસરી મગજ ગીતો ગાવા શર થયા ગ લાઈઓના સૂર વહેના લાગ્યા

પાયમો પ્રમગ ભારત પાશ્ચિતાન એવા ભાગના પથા તે સમયે ગુરુદેવ ગુજરાનનાનામા ગિરાજમાન હતા હવે તેમણે ગુજરાનનાવા છોડી આગળ વિહાર કરવા નુનમ્મી કર્યું આ વાતની મુસલમાનોને ખચર પડી એટલે તેમણે આ ભાન (પગમમા જૈનોને મુસલમાનો ભાનગ કટી સમોધના) લો પેને લપનાનું નક્કી કર્યું ગુજરાનવાવાથી નણુ માઈલ દૂર આવેલ મોતી નહેરના પુન નીચે ઝાડીમા હથિયારો સહિત બધા મુસલમાનો સતાઈ ગયા આ વાતની ગુરુદેવને ખચર પડતા તેમણે તે દિવસે વિહાર કરવાનો વિચાર પડનો મૂકીને આત્માન જેન ગુરુકુળના ત્રિજાળ મે ભનમા મેમાઈ જવાનો નિર્ણય કર્યો આ સમયે એમ શીખ સરદાર મિનિટરી દૂધી સાથે લાથી પસાગ થઈ રહ્યો હતો અને તેને ખચર પડતા તે ગુરુદેવ પામે આવ્યો ગુરુદેવને તેણે નમસ્કાર કર્યા મુસલમાનોની હેંગનગતિ િ વાત સાભળતા તેમણે આગળ જવાનુ પડતું મૂકી પ્રથમ ગુરુદેવ તેમ જ તેમના સાધુસમુદાયને જનાના રથમે સુખરૂપ પહોંચાયા આની અણુધારી મ મળી રહે એ કાઈ ઓછી નનાઈની વાત નથી

આના અનેક કટુમીમ પ્રસંગો ગુરુદેવના હનનમા બન્યા હતા, પરંતુ મોઈપણુ પ્રમગે તેમણે હ યનું ધૈર્ય ગુમા યુ નથી તેમનામા વેરઝેર ન હતા સર્વ પ્રતિ યાબાનના હતી દરેક પ્રતિ સમાન દૃષ્ટિથી જોવાની વૃત્તિ ણની હતી જના વેરઝેર ને રાગદ્વેષ લાગ્યા લા તેમણે તે ર કરી સગમ્ન ગ્યાપનાનો પ્રયન કર્યા જૈન જૈનેતર એરો લે તેમણે કદી રાખ્યો ાથી તેઓશ્રી ॥ વિરાળ હ યમા માનવતા રોમે રોમે પ્રચરે ન હતી તેઓ તો સલના આત હતા એટલે જે સલનો આહમ્ એ એમનો આહક હનનમા જે સચ તેમને લાધ્યુ તે તેમણે ધીમને દગાવવાનો પ્રયત્ન ધ્યા બધા જ મુખી યાય એવી ઉચ્ચ ભાવનાથી પ્રેરાઈને તેમણે કેટલાક ચિરગ્મ છુપીય ાં કર્યા પ્રભુ આના પવિત્ર આત્માઓની પ્રતિષ્ઠા િમે િમે ગતી જ રહો

તીર્થંકરોના ચરણે ઉચ્ચારેલ સાતાનું વચન સાર્થક

મુનિશ્રી ઇન્દ્રવિજયગણિવચ્ય

સાચા મહાપુરુષનું જીવન શરૂઆતથી જ મહાન હોય છે તેની મહાનતાનાં ચિહ્ન બાળપણથી જ એક યા ત્રીજા સ્વરૂપે દેખા દે છે. હાલતની એક બાજુ વિઝ્ઞાન અને મુજરાતનું ગૌરવ એવા પંચજલેસરી પૂં શ્રીવિજયવલ્લભમુનિના જીવનમાં પણ એમ જ બન્યું હતું. પાંચાની નાની વયમાં જ માતાથી તેમને વિગટા પડતાનું આવ્યું—માતાએ નવરૂં પ્રતિ પ્રયાગ કર્યું, પણ તે સમયે તેમણે ઉચ્ચારેલા ઉદ્ધારો અરેખર ભાવિની આગાહીરૂપ જ હતા. પોતાના લાડીલા જગનનું જીવન તેણે તીર્થંકરના ચરણોમાં અર્પી દીધું.

માતાના એ પવિત્ર ઉદ્ધારો તે સંપૂર્ણ સાર્થક થયાં. શરૂઆતથી જ અસાર સંસાર પ્રતિ એક પ્રકારની ઘૂણા ઉત્પન્ન કરી જીવનનું સમગ્ર દૃષ્ટિબિન્દુ ધરાવ્યું, સ્વકાર અને ચાલિત્યમાં કેન્દ્રિત બન્યું. પોતાના વડીલ લાઈના તેમ જ અન્ય સગાસગંધીના વિરોધ, આનાકાની અને અટકાયત છતાં તેણે પોતાના ધ્યેયમાથી પાછી પાની ન કરી, અને તે ધ્યેયને પહોંચવામાં જ પોતાના જીવનની સાર્થકતા માનીને પૂં આત્માગમજ મહાગતના પવિત્ર ચરણોમાં તેણે પોતાનું શિર ટાળી દીધું અને આમ તે જગત મટી વરલલ બન્યા.

જે માનવીના હૃદયમાં કંઈક નિશ્ચિત અભિલાષા હોય છે તેને તે અભિલાષા પ્રતિ પહોંચવા કોઈ યોગ્ય માર્ગ મળી જ રહે છે. જેના હૃદયમાં આકાશાનુ બીજ પડ્યું હોય છે તે કોઈક દિવસ પાંગરીને વિગાળ વૃક્તિનું સ્વરૂપ અવશ્ય ધારણ કરે છે. પૂં શ્રીવિજયવલ્લભમુનિના હૃદયમાં આધ્યાત્મિક પ્રગતિની તમન્ના બગી હતી અને તે તમન્ના—અભિલાષા—આર્દ્રાને પહોંચવા તેમને યોગ્ય પંથ મળી ગયો. તેજસ્વી વ્યક્તિત્વવાળા પૂં આત્માગમજ જેવા શુણસપત્ર અને ચારિત્ર્યવાન શુરુ મળ્યા અને તેમની છાયા નીચે પૂં શ્રીવિજયવલ્લભમુનિએ પોતાનું જીવનનાવ હકારી મર્યું તેમની નાવરીને યોગ્ય સૂકાની મળી ગયો.

જૈનશાસનની પ્રગતિ અર્થે જેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન ખર્ચી નાખ્યું એ આત્મારામજીની દોરવણી નીચે તેમણે જૈન ધર્મના મહાન ગ્રંથોનું અધ્યયન આદર્યું સાચા શુરના તે સાચા શિષ્ય બન્યા શુરની શ્રદ્ધા અને પ્રીતિ તેમણે પ્રાપ્ત કરી. જૈન ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વો અને ગૂઢ રહસ્યોને પામવા તેમણે અથાગ જહેમત ઉઠાવી. પૂં આત્મારામજીને આગમોનું સારુ એવું જ્ઞાન હતું. પરદર્શનનો ઊંડો અભ્યાસ હતો. આ બધા જ્ઞાનનો નમ્ર, વિનયી અને શાણા શિષ્યે યોગ્ય લાલ લીધો અને તે જ્ઞાનરૂપી પીયૂષની ધારા સર્વત્ર વહેવગવવા જગતદસ્ત ભેષ લીધો. ગામેગામ તે શહેરેશહેર ફરી શુરના સદેશની સૌરભ પ્રસારી દીધી અને સર્વત્ર ઉમંગ અને પાવિત્ર્યની લહરી લહેરાઈ રહી.

જૈનધર્મના પાયામાં ગ્રહેલા સિદ્ધાંતો અને સત્યોને જે સારી રીતે સમજવામાં આવે તો અવશ્ય લાગે કે જૈનધર્મ ખરેખર એક ઉચ્ચ ધર્મ છે એ ધર્મને પ્રચારક દૃષ્ટિએ નહિ પણ સર્વોદયની દૃષ્ટિએ કેલાવવાની પૂં સૂરિજીના હૃદયમાં અનેક ઊર્મિઓ પ્રવર્તી રહી હતી. એ ઊર્મિઓને અમલમાં મૂકવા તેમણે માત્ર આધ્યાત્મિક કે બિનસાસારિક દૃષ્ટિ ન ગણતાં સાથે સાથે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ પણ ધ્યાનમાં રાખી. જૈન સમાજની ઉન્નતિમાં તેમણે જૈનધર્મની ઉન્નતિ પણ નિહાળી જગતમાં વ્યાવહારિક રીતે જૈનસમાજને આગળ લાવવાનું તેમને યોગ્ય લાગ્યું ખરેખર આ એક દીર્ઘદૃષ્ટિ હતી. એ દીર્ઘદૃષ્ટિના

ફળ આને આપણો મત્તા છે એ ઠીકએ આપણને અગાનામા જૈન મોનેજ, કાનામા કોનેજ તથા વરમાણા દાદરફૂન આપી મુમર્ષમા શ્રી મહાવીર જન વિદ્યાત્થ જેવી ભવ્ય સ થા અને અમલતા પૂતા તેમ જ વોલગાતેની જ મજમુત શાખાઓ અર્પા આ ઉપરાત પ્રગતિના સિખર સગ ક તી બીછ અનેક સ્થાઓ અસ્તિત્વમા આની અને પશ્ચિમે જન બાળમોમા જ્ઞાનની અતિ C ન્નગ શિખા પ્રગતી બી

આ બધાને વગરી જાય એરી એક ગમ્ય હાર્મિ તેમના C, યમા હાજી રવી હતી અને તે હતી એક વિશાળ જૈન મુનિમંત્રી રથાપવાની આપણે કું-ગીએ તેમની એ ઠીક પશ્ચિમ કરના આપણે અધ્યામ પ્રવન આ રી કમિગ્દ અર્થએ

મત્તા C બમ્મિઓ તેમના ગુણોથી જ મહેકી જાતી હોય છે તેમના એ ગુણોમા અ C મ પ્રમાત્રની આર્મિ શમિત હોય છે એ ગુણોની છતી તેમની પ્રતિભામા સારી રીતે પ્રતિબિમ્બિત થયેલી હોય છે સામાન્ય રીતે એરી મા યતા છે કે તીર્થે ને જ્યા વિદ્યાર કુે લા દમો પણ પોતા C મુખ શ મથી નીચા દાણી દે અને તેમનો માર્ગ આપોઆપ આફ અર્ધ જાય તેમ મામા રહેલા ગુણો જ જાણુ તેમના મત્તા કાન કરતા હોય અને તે જનો તેમના આગમનનો એ તે સર્વ પહાચારી દે તેથી જ એક કમિ ગાય છે કે

ગુણા કુન્નન્તિ દૂતત્વ દૂરેડપિ વચતા ચતા ।

પેતર્જીગધમાપ્રાણુ સ્વયમાપાન્તિ પદ્મપા ॥

કેતળીમા કુ ગતી રીતે જ મીડી મુગન ગેતી જોડ છે, પણ એ મુગનનો પ્રચાર કરવા કેતળી કયાય મુસાફરી કરના જતી નથી—તેની સુગંધથી આમ્મર્ષને બમગે પોતે જલા આપતા હોય છે તેરી જ રીતે મહા C પુરો પોતે પોતાની આત્મપ્રદાયા C સા C લાય જતા નથી તેમના ગુણો જ તેમના જનો તરફિનું મર્મ પ્રે છે, જો એ ગુણોથી જ અન્ય જનો તેમના પ્રતિ ખંચાય છે આ રીતે ગુણોનો અતિ પ્રીમતી પ્રભાવ છે જેટલા ગુણો વધુ તેટલા તે વધુ મહાન પૂન સુશિ જ્યા જતા લા તેમ C ગુણો બીરભથી સમગ્ર વાનારુછ મહેકી જાનું અવન આન ઉમગ અને C સાદ પ્રવર્તી રહેતી તેમના ગુણોમા રહેતી અન્ય અમથી માન જનો નહિ પરંતુ જોતો પણ એના જ આ પાતા

સદ્ગુણી પુરોતો વાળીમા અપૂર્વ માધુર્ય હોય છે તેમના મુખમા મુદુ વાળી મદી પ્રવેશ કરી શક્તી નથી ક રી વાન પગ એટલી મીઠાશથી તેઓ કહે છે એમા મદાશનો અશ પણ ગેતો નથી આગમમા પણ મુદુ છે કે

મહર નિઝગ યોગ, કચ્છગટ્ટિય શ્રમાચિયગુછ ।

પુત્ર મરમંજિપ, મારિ જ ધમ્મસંતુત ॥

મદાન બમ્મિઓ પોતાના વનન અતીર મંધુ રીતે, તેના અથડી અક્ષના જાડી ખૂન વિવેમ્પૂર્વ અને હુદ્દિપૂર્વ બોલતા હોય છે—તેમા અનિમા જનો બોલતો પણ હોતો નથી

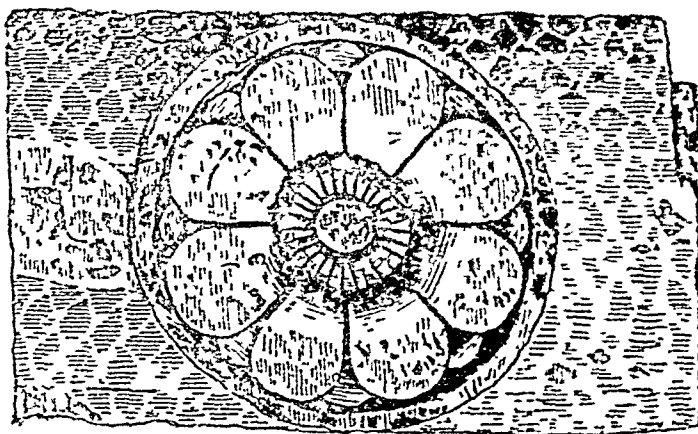
પૂન્ય ગુદેરનું જ ય પણ ખૂન સમમગ હતું તેમની જાડીમા અપૂર્વ માધુર્ય અને અર્ધગિક આપણુ હતું તે વાળી અત્રની વાળી હતી અને તેથી જ તેમા સનાતન ત્યોગુ મિરા મતુ

જેમના હનમા ખરેખર પોતાનું દ્રઢ સ્વત્ર સન્ન હોય છે તેનું તેજ પથ લા વિ C જેનું તથા જો તે તેજમા આપતી બીછ મીઠે પણ પ્રમંગિત થાય છે મહાન પુરો હોળામીને કરતા જાડ છે કે આપણે પણ એમના જેવ હન હ રી શખીએ તેમણે મેજવેડી નિશિઆ આપણે પણ સામ કરી શખીએ આમ મદાન બમ્મિઓના હનમાથી નિ કે પ્રે બા C પ્રે બા વળતા હોય છે એ પ્રે બામા

જેઓ સ્નાન કરે છે તેઓ પવિત્ર થઈ બહાર નીકળે છે. પૂર્વ વિજયવલ્લભસૂરિનું સમગ્ર જીવન પ્રેરણાદાયી હતું તેમના જીવનમાં એવા કેટલાંય ગુણ તરફો પડ્યા હતા કે જે તેમાંનું એકાદ લાથ લાગે તો આપણું જીવન પણ સાર્યક અને આપત્તિથી તેઓ કદી ગયા નથી. શારીરિક વ્યાધિઓ પણ તેમણે દસને મુખે સહન કરી, અને એ તો કોઈ ભવના કર્મનું ફળ છે એમ કહી તે ફળ લિંભનથી ભોગવવાની અપૂર્વ શક્તિ કેળવી. તેમની આ બધી સિદ્ધિઓ અને શક્તિઓમાયી જેન સમાજે અને ખાસ કરીને તેમના શિષ્યગણે ઘણી પ્રેરણા મેળવી છે.

વિરાટનું કદી વર્ણન થઈ શકતું નથી ગમે એટલા શબ્દો હોય ગમે એવી ભાષા હોય પણ વિરાટની સરખામણીમાં એ બધું અલ્પ જ છે એમની જીવનસગિતા એટલી વિશાળ હોય છે કે આપણી દૃષ્ટિ બંધી બાજુ પહોંચી શકતી નથી તટ પર કાલા રહી જેટલું પાણીએ તેટલું સાચું એમના ઊગ્રાચ અગ્રાધ અને અત્રાગ હોય છે. આપણે તો તેમના ચરણમાં ટળી એટલું જ ગાર્હએ કે :

મહાન્ત એવ જ્ઞાનન્તિ મહતા ગુણવર્ગનમ્ ।

યુગવીરનાં સસ્મરણાં

મુનિશ્રી જનકનિઝયગણિવર્ધ

જ્ઞાનામૃતેન લોકાનાં વષ્ટોચ્છેદનિધાયિને ।

પ્રેમયુગીનવીરાય નમો વલ્લભમયે ॥

જગતમા મહાપુરુષોનું જીવન સ્વપરમ્યાણુ કરવાવાળું હોય છે અને તેથી જ તે એક આ રીતે હવે । હોય છે જો માનવીની દૃષ્ટિ સમક્ષ કોઈપણ જાતનો આદર્શ ન હોય તો તેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ થતો નથી એમ કહી જ નહિ, પણ તેનું જીવન અધમારમય બને છે મહાપુરુષના આદર્શ હવેનો દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખના આપણને આત્મસ્વરૂપનું દર્શન થાય છે આપણી નગણાઈઓ અને ક્ષતિઓનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે પરિણામે આપણે એ ક્ષતિઓને દૂર કરી હવેનું યોગ્ય ધડતર કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ વસ્તુતઃ મહાપુરુષોનું હવેનું આપણામા સમ્મરણનું સિંચન કરે છે, દૃષ્ટિને નિસ્તૃત બનાવે છે અને એની રીતે એક દીવા ।ડીરૂપ બને છે

જેમનું જીવન એક આદર્શ હવેનું હતું એના અને મહાપ્રતાપી, મહાતેજસ્વી અને મહાપ્રભાવ ધર્મધુરધર સૂરિપુત્રો જૈન સમાજમા પણ યદ્ય ગયા અન્યનું હવે । ધડવામા અને સ માગ વાળવામા નેઓએ પોતાનો અમૂલ્ય જ્ઞાનો આપ્યો છે અધમારમય જીવનમા જ્યોતિ પ્રસારી નૂતન તાતાવરણ પેદા કરવામા પોતાની અપૂર્વ શક્તિ ખર્ચી છે

પૂજ્ય શ્રીવિજયનાથલક્ષ્મણજી એ મહાપુરુષોમાના એક હતા તેમનું જીવન પણ અને વ્યક્તિઓ માટે માર્ગ રીત દીનાદાડીરૂપ બનું હતું ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર મેનાડ, મારવાડ અને વિશેષરૂપે પંજાબમા પગપાળા સફર કરી તેમણે શિક્ષણની સ થાઓ બીજી કરી, સગદન સાધના ઉપદેશ આપ્યો અને ધાર્મિક આદેશ આપી જ્ઞાનની જગતને જ્યોત પ્રગટાવી

તેમનું જીવન અને પ્રવૃત્તિ હતું અને અનુભવોથી સભર હતું એ સમગ્ર હવેનું ચરિત્રને સમજવું અને આલેખવું અતિ કઠિન છે સામાન્ય જનની કલમ તો અસુક પાસા જ તપાસી શકે આથી હું આપણને જેમાથી કષ્ટક માગદર્શન અને બોધ મળે એની થોડી ઘટનાઓ કહીને જ નિરમીશ એ ધટનાઓના સમ્મરણો મારા જીવનમાથી મદી વિસ્મૃત નહિ બને

પોતાની વાત બીજાને સારી રીતે સમજાવવાની પૂર્વ સૂરિજમા કેવી દિવ્ય શક્તિ હતી તે માટે એ ઘટના બસ યશ એકવાર વિહાર કરતા કરતા તેઓ પંજાબના એક ગામમા આવ્યા એમ અતિ વિદ્વાન અને તેજસ્વી અગ્ર સાધુ તરીકેની તેમની પ્રતિષ્ઠા જૈન સમાજમા હતી જ, તેથી ધર્મના સિદ્ધાંતોની કષ્ટક ચર્ચા કરવા કેટલાક બ્રાહ્મણો ગુરુદેવ પામે આવ્યા સામાય રીતે બ્રાહ્મણો જ્ઞાનાતિ ક્રિયાઓમાં તેમ જ શરીરશુદ્ધિની બાબતમા સદાજ રીતે નિશેધ ધ્યા । આપતા હોય છે, જ્યારે જૈન સાધુઓ જ્ઞાન કરતા નથી—તેન કરના પાછળ અર્હિંયાની દૃષ્ટિ રહેતી છે બ્રાહ્મણોને આ વાતની ખબર હતી અને તેથી તે નિયમ અંગે તેમણે ગુરુદેવ પામે ચર્ચા કરી ગુરુદેવે અતિ ગાંઠિપૂર્વક પોતાની વાત સમજાવના પ્રયત્ન કર્યો તેમણે મ્હુ કે માન બાલ શરીરશુદ્ધિ પૂરતી નથી ગમે એટલી બાલ શારીરિક શુદ્ધિ હોય પણ જો

આંતરિક શુદ્ધિ ન હોય તો તે શરીરશુદ્ધિનું કષ્ટ બહુ મૂલ્ય નથી પોતાના વક્તવ્યને પુષ્ટ કરવા તેમણે પુરાણમાથી એક સુંદર દષ્ટાંત આપ્યું :

એકવાર પાંડવો અડસઠ તીર્થની યાત્રા કરવા નીકળ્યા તે સમયે કૃષ્ણ ભગવાને તેમને એક તુળડી આપી અને તેને પોતાની સાથે યાત્રા કરાવવા માટે સૂચન કર્યું બાર વર્ષ સુધી પરિભ્રમણ કરી પાંડવો પાછા આવ્યા તે વખતે કૃષ્ણ ભગવાને પેલી તુળડીનો ભૂકો કરી સૌ સભાજનોને વહેંચ્યો. તે મોમા નાખતા સભાજનોનું મુખ બગડી ગયું અને તેઓએ તે ઘૂંટી નાખ્યો. કૃષ્ણ ભગવાને આશ્ચર્ય સાથે પાંડવોને પૂછ્યું “શું તમે આ તુળડીને તીર્થસ્નાન નથી કરાવ્યું?” પાંડવોએ તુરત જવાબ આપ્યો : “એક નહિ પણ અનેકવાર તીર્થસ્નાન કરાવ્યું છે!” પાંડવોનો આવો જવાબ સાંભળી કૃષ્ણ ભગવાને તેમને નીચેનો ઉપદેશ આપ્યો :

આત્માનદી સયમતોયપૂર્ણા સત્યાવહા શીલતટા દયોર્મિઃ ।

તત્રામિપેક કુરુ, પાણ્ડુપુત્ર, ન વારિણા શુચ્યતિ આન્તરાત્મા ॥

“હે પાંડુપુત્રો, જેમા સયમરૂપી પાણી છે, સત્યરૂપી પ્રવાહ છે, શીલ તટ અને દયારૂપી ઊર્મિ છે એવી આત્મારૂપી નદીમાં સ્નાન કરો, બાકી બાહ્ય સ્નાનથી અંતરઆત્માની શુદ્ધિ થતી નથી.”

ગુરુદેવનું ઉપર્યુક્ત દષ્ટાંત અને ઉપદેશ સાંભળી બ્રાહ્મણો ખુશ થઈ ગયા. ગુરુદેવે આત્મશુદ્ધિ પર ભાર મૂક્યો તેમણે કહ્યું “જૈન સાધુની પાસે સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, તપ, ત્યાગ વગેરે હોવાથી તે હમેશ માટે પવિત્ર જ હોય છે!”

બીજી એક ઘટના છે . એકવાર ગુરુદેવ ફરતા ફરતા અમૃતસરમા આવ્યા. તેમની પ્રતિભા કેટલી અસરકારક હતી તેનો પરિચય તે વખતે થયો ત્યાં તેમની પાસે એક વેનંતી બ્રાહ્મણ આવ્યો અને તેણે ‘બ્રહ્મ સત્ય જગત્ મિથ્યા ।’ એ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરવા બે કલાક સુધી તેમની સાથે ચર્ચા કરી. ગુરુદેવ હમેશા નમ્રતાથી વાત કરતા પ્રતિવાદી ગમે એવા તર્ક કરે તો પણ તેઓ પોતાનો કાબૂ કદી ન ગુમાવતા. બધી ધ્વનિઓ પર તેમણે સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ચર્ચા દરમિયાન ગુરુદેવનું મુખ્ય વક્તવ્ય એ હતું કે “જો બ્રહ્મ જ સત્ય હોય અને માયાદિથી સભર જગત મિથ્યા હોય તો આકાશપુષ્પની માફક કષ્ટપણુ કાર્ય થઈ શકે નહિ. જ્યારે હકીકત એ છે કે માયાજનિત જગતમાં કાર્ય પ્રસક્ત દેખાય છે, તો તે જગત મિથ્યા કેવી રીતે ?”

ગુરુદેવની આ સમજવટથી પેલા વેદાંતી બ્રાહ્મણ પર ખૂબ અસર થઈ ગુરુદેવના વ્યક્તિત્વથી તે અનન્ય થયો તેને એમ જ થયું કે આવા વ્યક્તિત્વવાળી વિભૂતિ આ પહેલા તેણે કદી જોઈ જ ન હતી તેથી તેણે પૂઠ ગુરુદેવની ભાવપૂર્વક સ્તુતિ કરી અને પોતાનું શિર તેમનાં ચરણોમાં નમાવી દીધું. તેના અંતરમાંથી ભાવનાનો સ્રોત વહેવા લાગ્યો

યદ્વાક્યામૃતપાયિના પ્રતિદિન નિત્ય સુધા નીગસા

યદ્વાક્યાર્થવિચારણાદભિગતો સ્વર્ગોપિ કારાગૃહ ।

યદ્વાણીવિપયાત્મપૂર્ણમનસા તુચ્છ જગત્ તૂલવત્

તસ્મૈ શ્રીગુરુવલ્લભાસ્વમુનયે નિત્યં નમસ્કુર્મહે ॥

“જેમના વાકાનુસાર અમૃતનું પાન કરનારને સુધા નીરસ લાગે છે, જેમના વામ્બના અર્થનો વિચાર કરવાથી સ્વર્ગ પણ જેનખાનુ લાગે છે, જેમની નિન્દા વાણીથી વાસિત મનનાળાને જગત રૂની માફક ટુચ્છ લાગે છે એના શ્રી ગુરુ વર્નાલ નામનાળા મુનિને હમેશા નમસ્કાર કરુ છુ ”

એ નીચી ઘટના અખડ હિંદુસ્તાનના ભારત અને પાકિસ્તાન એમ ભાગના પક્ષા તેમમય એક કટોકટી અને ભયકરતાનો સમય હતો સર્વત્ર લુટકાટ, માગમારી અને આગની ધૂમરાણી સમજાતી હતી માણસમાથી જાણે માણસાઈ દૂર ચાલી ગઈ હતી ! ‘ખૂન સામે ખૂન’ અને ‘વેર સામે વેર’ના મત્રો પોમરાઈ રહ્યા હતા આના કટોકટીના સમયે પૂજ્ય ગુરુદેવ ગુરુગનનાના શહે મા હતા એ શહેર પાકિસ્તાનમાં ગયું હોવાની સાથી અને હિંદુઓ હિજરત કરી ગયા હતા અને તેને ગ્યાને ત્યા મુઘલમોના જૂથના જૂથ ધમી રહ્યા હતા મમત્ર વાતાવરણ અગ્નિમાઝ, અત્યાચાર અને લુટકાટથી કનુપિત બન્યું હતું આવે સમયે પૂં ગુરુદેવે સમગ્ર સર્વો શાંતિ અને ધીરજ જાળવવા ઉપદેશ આપ્યો અને જાહેર કર્યું કે “જ્યા સુધી સર્વનો એક પણ બાળક અલ્ટો હશે ત્યા સુધી માત્ર એવ બચાવના ખાતર હુ અહીંથી એમ ગયું પણ નહિ બરુ !” ગુરુદેવનું આ વચન સામળી મનની શ્રદ્ધા વધી ગઈ સૌને ખાનરી થઈ કે પૂં સૂરિદેવ આ અજબ પ્રકારની ધીરજ, શાંતિ અને સતનશીલતા હતી તેમનામાં પગેપકાર અને બલિદાનની તીવ્ર ભાવના હતી પરને માટે સ્વર્ગપણ કરવાની જોડી ધગશ અને તમના હતી

પૂં ગુરુદેવ અને તેમના શિષ્યોનો ઉપાશ્રયમા વસવાટ જોઈ એ દિવસ કેટલાક યુવાન મુસનમાનો કોધે ભરાયા તેમને થયું કે ‘ગુરુદેવનાવામાંથી બધા હિંદુઓ અને શીખો ચાલ્યા ગયા તો હજુસુધી આ ભાગ આપો (પગનમા જૈનોને ભાગડા કહે છે) કેમ ગયા નથી ? જાણે પોતાની માનિકી હોય તેમ નિરતિ શાંતિથી બેસા છે !’ તે સમયે એક વૃદ્ધ શાણા મુસનમાને પેના યુવાનોને સલાહ આપી ‘ભાઈઓ એ વૃદ્ધ ફખીરને સતાવવામા માર નથી તે હમેશા ખુના નામની માળા જપે છે એના પ્રતાપથી જ આ ભક્તગણ શાંતિથી મેગે છે એને છેડવાથી એના કરતા તમને નધારે નુખ્સાન થશે માટે એનું નામ વેશો નહિ !” પણ એ છુટ્ટા વડીલની સલાહ કોણ સાબળે ? મુસનમાનોએ એ કાવતરું રચ્યું એક દિવસ વહેંચી સવારે ઉપાશ્રયની પાછળ આવે ન ધરોમાથી એ યુવાન મુસનમાન આવ્યો અને તેણે ત્રણ બોમ્બ નાખ્યા ઉપાશ્રય, મદિર તથા પાછળ આવેના મુસનમાનોના ઘરો સળગી ગયા અગ્નિની પ્રચંડ જ્વાળાઓ આકાશ સુધી પ્રસરી રહી પણ આશ્ચર્યની નાત એ હતી કે પૂં ગુરુદેવ કે તેમના શિષ્યમગ્ધને ફરી જ હાનિ થઈ નહિ બનતું બોમ્બ ફેંકનાર યુવાન ગોળી લાગવાથી તત્કાલ મૃત્યુ પામ્યો આવા ચમત્કારમા આપણને અતિશયોક્તિ લાગે પણ મહાપુરુષોના જનમા એવા પ્રસંગો મનના હોય છે તેઓ માત્ર નિમિત્તરૂપ હોય છે પણ સમાજ પર તેની જબ્બર અસર પાતી હોય છે

આ બધી ઘટનાઓ પછી એટલું સ્પષ્ટ રીતે ફનિત થાય છે કે પૂં ગુરુદેવનું વ્યક્તિત્વ ખરખર નિગમ હતું જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિનું તેમનામાં અનૌકિક તેજ હતું તેમના નિચારો, આદર્શો અને સિદ્ધાંતોમા પ્રગતિ અમૃત બન હતું તેથી જ તેમને યા કરતા હ આ ભક્તિના મધુર સંગે એવાઈ રહે છે

તુ વાચ્યૌ મજ્જતા સવજ્જનાના શાન્તિાગ્નિને ।

જેનશાસનસ્તમાય નમો વહ્નમધુરયે ॥

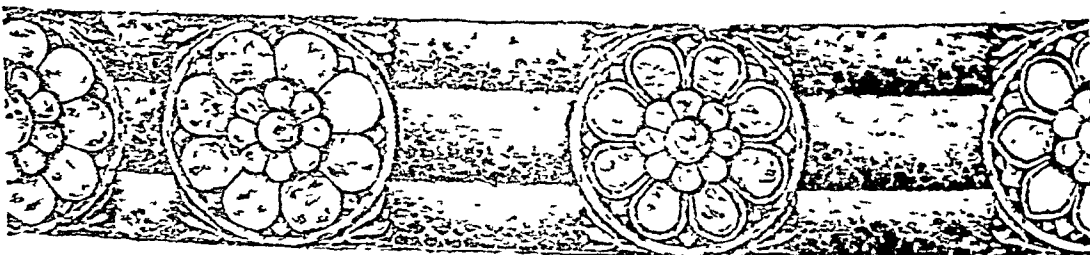
સ્વર્ગસ્થ આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી

દી૦ ૫૦ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનો વિદ્વાસ, જે પ્રવચનસુદ્ધ વિદ્યાલય અથવા ત્યારથી અસાર સુધી, જે જ્ઞેતો આલ્યો છું કેટલીએ વખત હા ઘાટર રહી મેં વ્યાખ્યાનો આપ્યા છે અને એને જૈન કોમના ઉદ્ધાનની એક સચ્ચા તરીકે લેખતો આલ્યો છું. વ્યાખ્યા સમાજનું એક મોટું અંગ જૈન કોમ છે, અને તેનો ઉદ્ધાર તે આખા સમાજના ઉદ્ધારનો એક સચ્ચારી ભાગ છે, એટલે તે દીર્ઘદૃષ્ટિથી પૂજ્યપાદ સૂરીશ્વરજીએ એનો ગળો નાખ્યો તે દોષ કેવલમા તેને આગળ વધાર્યું. તેમનો જેટલો પાઠ માનીએ તેટલો થોડો મુશ્કેલીનાં સ્વૈચ્છીય સર સમગ્રભાર્ત મહિષતરામ નીલકંઠના પ્રમુખપણા નીચે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સનેસન થઈ હતું તે આ વિદ્યાલયનાં થઈ હતું, અને એ રીતે એ વિદ્યાલયે ગુજરાતી સાહિત્યની જે મેઘા ગળતી છે તે માટે તે સાહિત્ય પણ એનું ઝાણી છે, નો પછી એના પ્રેરકનું કેમ જ ન હોય ?

ભારતની સંસ્કૃતિની એક દિશામાં જૈનોએ પોતાનો કાર્યો ન આપ્યો હોય એમ નથી, કારણ એઓ પણ ભારતયુત્રો છે, પંડી ભલે તેઓ વૈદિક સપ્રત્યયના અનુયાયીઓ ન હોય સાહિત્ય, કલા, સ્થાપત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન—કયા ક્ષેત્રમાં જૈનો પાછા પડ્યા છે ? જૈનોનું પોતાનું રામાયણ છે : કલ્પકેન્દ્રો છે : જૈનોના દહેગં ને મંદિરો ત્યાં જુઓ ત્યાં એમની કલાના વિષયની ઉચ્ચ ભાવનાની આગિતી આપે છે તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ તેમ જ છે.

જૈનોની સંસ્કૃતિની પશ્ચાદ્ભૂમિના આ જમાનાના પ્રદર્શક તરીકે આચાર્યશ્રી જે કાર્ય કરી ગયા છે તેથી એ ક્ષેત્રમાં એમનું નામ તે એમનું કાર્ય અમરત્વ પામ્યાં છે, એમાં શકાને કશું સ્થાન નથી.

યુગવીરનો અંતિમ દષ્ટિનિર્દેશ ।

શ્રી. પાદનાકર

રોમરોમ, રામનમેવાના ચોળમટકે રંગાયા
માન અો આરામ હાન સો-પ્રભુ-ગુર ચગ્ગે અર્પાયા
નૂતન દષ્ટિથી સષ્ટિ-સમષ્ટિ, જેને હૈયે પગખાયા
'અંતિમ દષ્ટિનિર્દેશ' - સન્દેશ મળિમય દેનાયા

“ કર્તવ્ય પ્રતિપાલનની બાણુશ્યામા આગમ પુ'પો પથગયા હોતા નથી

જૂની સાધુ પેત્રી ॥ જોગ રાની જમાતનાથી એ ની અટ્ટવી પડી ગયેલી એક મહાન વિમુક્તિ
માનવતાને દૂતી, સમૃદ્ધિને જોધતી માનવને દેવ બનાવના મથતી, હજવાનનુ રાસન જ નહીં—
માનવમાત્રને રોટને ઓટને અને વસે તમ ચર્ધ રમર્તવ્ય કે તા જોના તનસતી વિ ૧૮ વિશ્વની જોખમી
દેવારખી (દીવાલનો મોગે) પર પગ દેતી વિચરી ગહી છે

સ્વર્ગનોમ્થી ખીજા સ્વર્ગસમી તત્તમથના આદર્શ ૧૪ની ગાયકનાઃ મયાજરાના વગે રના
આગણે એ ઉતરી ધડિરાળી ધોળને ધડિમ ગંગનાન્વિત બનાવી પથુ પૃથ્વીને પાટને દેવો ૧૧ વિચરતા
કેટની ? અત્પાતિઅત્પ જ ને ? એ તો હતી મહાન કેશરીકુળની વિમુક્તિ ! એને અજકુળમા ગદ્દના ન જ
સોભે ! અને 'આત્માએ આત્મનને પરખ્યો' તેમ જ વિશ્વના વિગટ-પુગટના-જોગ ૨ એવા
શ્રીવિગ્યાન-આત્મારામ આ વિભુનિને આત્મ જાનગો ન દ્વાગદ ન દે છે—આમાનુ નિજસ્વરૂપ બતાવી
દે છે—એ કે રી આ બાવ કેશરીને—નકુળ-કેશરીકુળના દશન મગવી અજતા ટોળામાથી ન-કેશરી-
ચુરુનવાસમા વર્ધિ બપ છે

વગે રાના વીરજેસમા ઉદ્ધાનમાની પિતા માતા કુળ માધરી લતાપર ૧૮૨૭ના માર્તિમ ગુપ્ત
દ્વિતીયાના એમ સુખગ દિવસે એમ બટમોગ પ્રિમ પ્રખી અને સમાર તેમ જ લાગના મરસાધગે
પુષ્પ બનતી એ કલિકા મોગી થતી ચારી અને સોનેચે વ નમ બનતી ગર્જ અગમૌષ્ઠ અને મનના માત્ર
રાનના તેમજ જ્યોતિ અને ગુણુની ગમિમા ॥ વતુન એ સમાગમિકામા જ પ્રખ્યા લાગ્યા અો ગિમગે
સર્ગરઓ, ઉપાધ્યાયો અને આચાર્યા સસારવ્યવહારના મગમો, તપ-લાગ તિતિયાના અમૃતધાગજો
જૂસના લાગ્યા સૌ પોતપોતાના મહાલાગના દેવાદીર એને પારા લાગ્યા અને એ બાનપ્રિમાં
પગગના પ્રાણુ અને આતમચુણુનાં સૌ જ સ્વિચી રત્વા, અને સોજ વસન લીતતા તો એની મોઝ મોઝ
પાખરીઓ ખીની જોગ—ત્યાગ સપમ વિરાગના પનિ કો વા લાગ્યા આ તો ભરબનના મહાપુષ્પ અને
લઈ આવેન જોગી હતો જગનમા અમારી ખેન ખેનના નદોતો આવ્યો એ ! મનામિનિકમગુના
અવસરે તો દેવોને ચે ઝોનુ પડે અને—અને એમ મહાન જોગ ૨—મહા ૧ વિગટ મહામાનવ-મોગના
ચોકમા એને લેવા આરી જોગો—આગેમ જગ્યા અો એ આદનેમના આરાનન અહબુત દોષ દે—
અચર્ધ દોષ છે એજો પ્રથમ તા મગાગની અર્ધિ ૧૧ માયા મોગવિનાગ અો જાગ ૧ ૧ ૧૨—જ મ-
જરા-મ જુના જગવાતો અને એનાં ના ૧૩ ૧૫ ના વિમાસમા ૨ ૧૧ અન્તગાધ ગુમ્મિસુખની પ્રાપ્તિ અય
પ્રકાશના દાન મગ્યા સ્વર્ગ-નક, બપ અો મુમ્તિ અનન દુખ ॥ નાગર તેમ જ અ નવ
આ મ મુખના અમાનુ બા ૧ ૧ ૧ અો જગદુજ છુના મન્ય ૧૧ દામસના દાતના થેન

એની કમળશી કોમળ અતરઆખરીને પોપચે પરસી-પરસીને ભયાં એ ગૂઢ વિચારમંથનમાં
 ધૂંધો મળથી જ તો જોગીઓની જમાતનો જ એ મહાન જોગીગે ને? સસારીઓ-અજકુળ-માં
 એને કેમ ગોઠે? મહાન્ આત્માઓ પોતાની આત્મજ્યોતિ ન્યારે કોઈ સુભાગી પ્રાણાત્મામા રેડે છે ત્યારે
 તે મહાન્ જ બની રહે છે. એ પહોંચ્યો રાધનપુર—પ્રાત સ્મરણીય શ્રી આત્મારામજી મહારાજના ચરણે
 સર્વસમર્પણપૂર્વક અર્પાઈ ગયો નાનકડો છગન જગ વલ્લભ બની ગયો, અને પછી તો કોહિનૂર
 પામનાર ઓછો જ કાચના કટકે લોભાય? પરમ સત્ય, આત્મતત્ત્વ, પચમહાવ્રત અને લાગવિરાગનું મહત્ત્વ
 માપી લેનારને સંસારમાથી માત્ર સાચી કર્તવ્યનિષ્ઠા જ લેવી બાકી હતી તે લઈ ઓ અર્હમ્ ઉચ્ચારતાં
 ચાલી નીકળ્યા સંસારક્ષિતિજન્મે પેલે પાર! થયો જોગીઓની જમાત ભેગો અને દેવોને યે દુર્લભ એવાં
 પચમહાવ્રતોથી એ વિભૂષિત બન્યો શાસનદેવીનો લાડીલો બન્યો. શિવસુદરીનો ઉમેદવાર બન્યો.
 ગુરુનો, જેનાલમનો અને વિશ્વનો વલ્લભ બની રહ્યો.

આત્મગંજરીના આહાર કોયલને મીઠુ રસભર્યું ગાતી કરી મૂકે છે. આપણા શ્રીવલ્લભને ગુરુકુલ-
 વાસમા ગુરુદેવની પરખે જે જ્ઞાનઅમૃત પીવા મળ્યા તે એણે ધરાઈ ધરાઈ પીધાં અને ન્યારે વાણી
 મારકતે ભચ્યાત્માઓને ઉપદેશ દેવા લાગ્યા ત્યારે એ વાણીય હવતી વાણી બની ગઈ. એમાં ધતુષ્પનો
 ટંકાર, શાસ્ત્રના સારના સંભાર, પ્રભુપ્રણીત તત્ત્વનો રણકાર, લાગ-વૈરાગ્યના અપાર સાથે આચારક્રિયાના
 સાર છવાઈ રહેવા લાગ્યા ગુરુદેવ તો આપાડીલા મેઘગર્જન સ્વરાવતા વીરનાં ઉપદેશો દેતા વિચરી રહ્યા
 હતા. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-પંજાબના પાદવિહારોમાં શ્રીવલ્લભ નિત્ય ગુરુકુળવાસી જ હતા.

જૈનશાસનનો વિરાટ સ્તભ, વિદ્વત્તા-તત્ત્વજ્ઞાન, સવેગરસંસાયણ, લાગ-તપ-તિતિક્ષા, શાસ્ત્રનું
 પારગામીપણ, એથી સોહતા શાસન-સમ્રાટ એવા શ્રીમદ્ આત્મારામજીસૂરીશ્વરજીની છત્રછાયા પૂરાં
 નવ વર્ષ અને ચોવીશ દિવસ એકધારી એમના શિર પર છવાઈ રહે છે કદર ગુરુલક્ષ્મી તે દરમિયાન નિજ
 દક્ષતાથી, ગુરુદેવની પજોપજની દિનચર્યા, વાણીના વહન, ચર્યા અને વાદવિવાદ, સલનાં પ્રશ્નપણ અને
 નયનિક્ષેપના નિરૂપણ, આચારવિચાર, લેખન અને સલેખન, જ્ઞાન અને આત્મભાન, ધર્મઉદ્ધરણનાં
 ધ્યાન અને તત્ત્વપ્રાપ્તિના તાન, એ સૌ પોતાના ક્ષયોપશમ, ગુરુલક્ષ્મી, શુદ્ધિની તિક્ષણતાના કટોરે પીતા
 બન્ય છે. દિલના દ્વાર, વૃત્તિઓના વહેણ અને શુદ્ધિના બળ ખીલે છે—ખૂલે છે—ઝળકા ઊઠે છે. ધૃષ્ટિ-
 ભ્રમરી ન્યાયે જાણે શ્રીવલ્લભ ખીજ આત્મારામજી બનતા બન્ય છે અને ગુરુ રીઝી પોતાની
 અખટ આત્મસમૃદ્ધિ નિન્નશિષો સાથે શિષ્યને આપી હળવા ફૂલ બની બન્ય છે અને એ સૌ બગતા
 રહી બળવવાની જવાબદારીનું ભાન કરાવે છે. પરિણામે ન્યારે આ જોગદર અમરપથ પ્રયાણની વાટે
 ચાલી નીકળવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તેમના અંતિમ શબ્દો શું હતા? ‘અંતિમ આદેશ નિર્દેશ’ શો હતો?
 ‘**ચેરી પીછે વલ્લભ પંજાબકો સમાલેગા.**’ કેટલા ખંધા આત્મવિશ્વાસથી નીકળ્યા હશે એ શબ્દો?
 અને ગુરુ જતાં ભાગી પડતા શિષ્યે એ નિર્દેશ ઝીલ્યો—વિશ્વના ધર્મસમરાગણનો એ વીર, એ ગુરુદીધા
 આદર્શને ખાતર કર્તવ્ય, સતત જાગૃતિ, કદર આચાર, પ્રખર પરિભ્રમણ અને પરમ શાંતિ સહિત એ
 નિર્દેશને સકળ બનાવી, શિષ્યે શિરસાવધ કરેલ ગુરુઆજ્ઞાનું પાલન કર્યું છે, એ વિશ્વે જોયું, જાણ્યું,
 અનુભવ્યું. પણ એ હતો અંતિમ આદેશ નિર્દેશ? આત્મસ્વરૂપ બનેલ વિજયવલ્લભસૂરિજીએ તો
આદેશ અંતિમ પંજેય નથી આપ્યો. માત્ર દષ્ટિનિર્દેશ જ અંતિમ પંજે શિષ્યને આપ્યો છે. એ દષ્ટિ!
 હજારો લાખો સદેશાઓના તેજસ્વી શર છૂટતાં અને અપાતાં જોયા છે તેને જ એનું જ્ઞાન ને ભાન છે.
 ઝીલનાર એને દક્ષિત કરવા ફતા યઈ બન્ય એવાં હતાં એ દષ્ટિનિર્દેશનાં આખરી વસિયતનામાનાં દાન.

આપણા મહાન્ પૂર્વાચાર્યો અને વર્તમાનકાલીન આચાર્યો પ્રત્યેક કાઈ ને કાઈ હવનકાર્ય લઈને જ
 આવતા હોય છે કોઈ તીર્થોદ્ધાર, કોઈ આગમ ઉદ્ધાર, કોઈ મહાત્યાગ પ્રચાર, કોઈ યોગ અધ્યાત્મ-

જ્ઞાનના પરમપ્રાપ્તિ પાથરનાર, કોઈ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તો કોઈ દિશાત્યાગ દ્વારા જ ના આવ્યા હતા—આવે છે મહાન્ આચાર્યો જીવનકાર્યના જીવિત પ્રપ્રકાશના ભગીરથ કાર્યનો આરભ, ત્યાગજનનની ઉપા આરભે જ આરભી દે છે અને પ્રાપ્તિ તે પૂર્ણ રૂપ છે ના જ્ઞાસપર્યંત પ્રપત્તિની રહે છે—તે પત્રી જ વિગમે છે સારે શાંતિ, આત્માનંદ ને સ્તોત્રની જે આભા અતિમ પળે એમના વળ પડે છે એ દેવોતે થે દેવીનીય હોય છે વગેરેના નીલપાર્ણી સરનરિયે પ્ર દેહ, રાધનપુરમાં નિ મેત્ર, મમ્મમમા પૂર્ણ પરિશ્રમ પાથરતુ આ દિવ્ય શાન્તવત્ત પથ એટલે જ ક્ષીમ્ નિશ્ચયવત્તભાષિત

એ જ દિવ્ય જ્યોતિષ પ્રાકટ્ય પૂર્વમના પુણ્યોત્થે—મહાત્યાગરમે—એ જ વધુ જીવનિર્મય બનાવે છે અન્નિન આત્મસોગ અંગે શુરકૃપા એને અદ્ભુત જીવનિર્મય નિમાણુ પ્રેરે છે એ વિચિત્ર જ્યોતિષા શ્રમણના પ્રવિર્ત્ત રીતિ, કાલિત્તર, શાસ્ત્રનિષ્ઠાણુક્ર માનસીદાનના વિચિત્ર ગૈન કાગનાર દીપ દશન તે આપણા જગત્તમભાષિત લઘુ આત્મારમણ ! જૈન સમાજનો મહાનિધિ ! એ જીવિત પૂર્વ આચાર્યદેવની આત્મપ્રાપ્તિ કેટલાયે મહાજ્યોતિષનાં વર્તુલો રમતા મરી મૂકે છે ? પૂર્વ શુભગણ મહારાજ, પૂર્વ વિરધાન મૂરીશ્વરજી, પૂર્વ વિજયપદ્મસૂરીશ્વરજી પૂર્વ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી પૂર્વ વિજયતેમિસૂરીશ્વરજી, પૂર્વ સાગરનંદસૂરીશ્વરજી, પૂર્વ વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી, પૂર્વ વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી આ વિગમે મહાજ્યોતિષ કિર્તિનાં મહાજ્યોતિષ આ જીવિતને મહાજીવિતન—અરુપ—બનાવે છે ! એમના આનુભવના દરિમ, એમને પ્રતિભાનત ઉદ્યોગકર, ચેતનન બનાવે છે ! મહાન્ જોગ રોના નારસ વાગે મળેન અનતઆત્મવિદિ સાથે જગત્તપ્તિના મહામૂર્તિ પા પાત્રાએ નીકળી પડે છે એ જાણ છે—આના નામ છે સાવેના પતિવાસને એને આખી લેના દોષુ પડે છે જગત્ત જેવા રે છે—જો અંધિયો આનો જન ! અને એકો નિલુપ મ્યો— “પ્રાણપરજો પશુ મારું શાસ્ત્ર ચેતનવતુ બનાવી દઉં ! અજ્ઞાનના પડન ઉતારવા મહાશાળાઓ—ભૂમિપુત્રો—કોને—શુક્રાણી ખોલી દઉં ! જૈન જનતતિ માટે બે જો બારડી પડે, આધિ-આધિ ઉપાધિથી આક્રામા નિરામ અપે ધર્મશાળાઓ પ્રકાશી દેવાય ! જૈ ! જેવજ તો હોઈ જૈન મુનિર્મિત્રીની જીવિત ઝગમગી દઉં ! દીરકાદીરકાનાં જોતની દીના રો જમીનજોત રુ ! ભગવાન મહાવીરના દીકરાઓના હૃદયમાં જડ વારી બેસે દર્શનિર્મય જાણી હુ ! ઉપાશ્રમની આ દીનાનોની બટાર વીરનો સ્વેદ લક્ષ્મણ ! વિવધધર્મસમાન જૈનધર્મને વિશ્વમા-વિશેષીમા દેનારી દઉં ! મારા વીરની જ્યોતી જગત્તના ચોકમા ઉજવાતી રુ ! નવ ર ગણનાર જૈન જગત્ત—અપાય જૈન નાગી ભૂખ્યો હોય શીકાનો દોષ તા મુધી આ પાત્રમાં આજોવી ગોચરી કેમ વપરાય ? રેગમી ગરમ શાની કેમ ઓગાય ? ઉદ્યોગ ધના વિના અપ્રકાશી જૈનાનમને ઉદ્યોગ વધે લગાગી સુખી કેમ બનાવાય ? લક્ષ્મીન નો મોવાતિ મહાને મણુ સામાન્ય જનનુ શુ ? માનવતા મળતી જનય છે એમા સ્વાર્પણુ વડે સદાન મન મુખી માનવના પાત્રી કેમ લાની શકું ?

જૈન જીવન કોનરુએ જોવી જૈન સમાજની પાનામે ટ, જૈન મનાપરિષદ પૂર્ણ તદુરુત ધર્મ અને ધર્મધાનોની પ્રકાશ કૃપાણી અને જ્ઞાનપ્રચાર, અંગે જૈન સમાજના સર્વોર્ગી નિ ! સ માટે સા કાર્ષી મરી રૂપાળ કેમ બનાવી—હૈ ? ગોરીજીની ઉપાશ્રય—જ્ઞાનપ્રાર—જ્ઞાનપ્રકાશન—આત્માનંદસમા એ સૌ પરમ સુન્દર અને ઉપયોગી કેમ બને ? કવિ નારસ સા લગરન હેમચાર્યાકૃત નિશ્ચિત્તનામપુરુષચરિત—જૈન તત્ત્વાર્થ—શમુગયમહાત્મ્ય જેવા અને પ્રગોતે દિન્દીમા અંગે અગ્રેષ્ઠમા તૈયા કાગી જૈન જનની જીવિત વિશેષીમા કેમ દેનાયુ ? મારુ રાષ્ટ્ર—અતારભૂમિ ભાગત—એની મેના રૂપા માટે કેમ જગાડુ ? શી અતારી જૈન નિધાનપ મટે અને કો દરસ માટે વ્યાખ્યાનો આપી આની લાખોના કૃ થયા છે તેમી યોગ્ય અન્યા મ કરાની શકું ? કેટલાય જગમતો સ્વાર્થી ખુશામતીઆ અને ત સાધુઓને ખુશ પા ના મિનાન એમને કેમ સુનારી મર્ત્યપથે દોરુ ? આના આના અને અનોરથો મેવતા એ મહામાનવની

નજર સામે ગુરુદેવ આવી ઊભે છે—જ્યારે એમનો હૃદયમહોત્સવ ઉજવાય છે—વિરાટ મેદની એમને ધિરદાવે છે ત્યારે એ મહાસંત શુ ખોલે છે ?

“ હૃદયમહોત્સવ ઉજવવા તૈયાર થયેલા બાઈઓ ! મારી આ વાણી ધ્યાનમાં રાખો :

“ આત્મકલ્યાણઅર્થે આધુર્ભમ્ સ્વીકારનાર માન સરખા આત્માને ઉત્તમ મરણ પદ સમદષ્ટિ ન હોય એ નિમિત્તે એકાદને ‘સ્મારક ગ્રંથ’ પ્રકટ થાય કે ‘શન વાણી’ એવા આશીર્વાદ મળે એની કિમત માહારે મન ઝાઝી નથી. બદ્ધનું વિચાર્યું અને લગ્નમાં દર દુઃખ અને યથાશક્તિ આચરણમાં મૂક્યું એ માગે આચાર, એના મૂલ્યાંકન તો જાની ન હરી શકે x x x x x ”

આ પુરુષ ! મહાસંત ! આચાર્યશિરોમણિ ! એ યગદેશ જ્યારે ગુરુદેશ બને છે ત્યારે એનું સર્વજન કેટલું વિપુલ, સમૃદ્ધ અને વિદ્યોપભોગી દોષ શરૂ ને સમન્વય છે ? ઉત્તમની પદોષણ, શરીરનું દોષોગ્રેમ, વિચારના પરમાણુએ પરમાણુ અને સ્વાધીનાનું સર્વવ્યવેષી શાસન-માનવ-પ્રભુ અને ગુરુમેવાના અમર્યાદીય ઉત્તમમરણ સરખા માણ્યો એવા નરોત્તમ-નન્દશિલ્પને પામીને જન સમાજ શું ધન્ય નથી બન્યો ?

અને ગયેલ ચતુરતા તેજલ જ્યોતિની પુનઃ પ્રાપ્તિપ્રસંગે એ જન સમાજને સંગઠનની નવી દૃષ્ટિ આપી દે છે અને ઈશ્વરવરૂપ થવા ન બળે જતા હોય તેમ એ મરીનપ્રવિના (શ્રી કાન્તિલાલભટ્ટના) ઈશ્વરનિવાસમાં જાય છે અતિમ પ્રયાણની તૈયારી કરતા હોય તેમ પળપળના ઉત્તમલેખાં લે છે. પ્રેમ અને પ્રભુતાના પયગામી પાદે છે ભારતના મહામત્રીઓને કર્તવ્યબોધ આપે છે. આવતી કાલની જન સમાજ રચવા રાત દિવસ મથન કરે છે. પળનો યે પ્રભાદ એને પોસાતો નથી. ભગવાન મહાવીરના ઝગ હેઠળ સૌને ઊભવા અને એ ઝડો વિશ્વભ્રમમાં લહરે એ જોવા એ તલમે છે એ પબ્બળનો વધ, ગુજરાતનો પ્રાણ, સૌરાષ્ટ્રનો સિદ્ધ અને સૌનો લાઝવાયો એ મહાપ્રણી ! વીર વલ્લભ ! લહેંગિયા લેતા સાગરકિનારે, સાગરનાં કર્તવ્યસંગીત સુજતાં મોગ્ન સંભળતો. તેમથી જેને ભગવાન મહાવીરના સમવસરણની દેશનાનો માલકોશ રાગ સંભળાય છે એવો એકનાર બનેલો—ગ્રંથમાં લીન આત્માનન્દમાં મગ્ન, કર્તવ્યપૂર્ણતાનો સતોપ અનુભવતો, જનશાસનને પ્રભુતાના પગથારે ઉભેલ નીરખતો, એ મહાન આચાર્યદેવ ! સૂરિપુરદર ! અનેકનો તારક અને નિજરુણનો વિચારક, અધ્યરત્રે જ્યારે અતિમ વિદાયપણ આવે છે ત્યારે—અનેક અણપૂર્ણ અભિલાષોની યાદ—અનેક મહાકાર્યોની મીમાસાવાણી તો વિરમી હતી—પ્રભુસ્મરણ અને ચારે શરણુ જ્યારે એમના મન વાણી કાયાનો કાળને લેતા હશે, દેવલોક પ્રવાસના દેવવિમાન દેખાતાં હશે, શિષ્ય સમુદાય નિકટ ન હશે. ભક્તગણ નિદ્રિત હશે. વિશ્વ વિરામ લેતું હશે—ત્યારે અમરધામના મહાપ્રયાણે પગલું ઉપાડતો એ વિરાટ—મહામાનવ—લાખોનો ગુરુ ધોઈક કહેવા માગતો હશે ! મૃત્યુ એમને ખોળામાં લેવા માગતું હશે ! અને એ મૃત્યુને સ્મારક હશે ! અને જલનું કામ નેત્રને સોંપ્યું હશે ! એ—એ—અંતિમ દૃષ્ટિનિર્દેશ—નેત્રસંકેત—આત્માનાં કહેણ—અભિલાષાઓના ઉદ્ગમ ! શા શાં હશે ? એ કોણે ઝીલ્યા હશે ? પણ ગુરુ વિજયનન્દસૂરિના એ નિર્દેશ આત્માના વલ્લભે ઝીલ્યા તેમ આ સમુદયકાંડે કરાયેલો દૃષ્ટિનિર્દેશ શ્રીસમુદસૂરિજીએ તો ઝીલ્યો અને તે સફળ કરવો ન રહ્યો—એ ન એમની કુલપરંપરા—કુલપ્રણાલિકા—ઉત્તમકાર્ય—ઉત્તમસ્વાધિના ધર્મ પડે છે શાસનદેવ, એ મહાન આત્માના અંતિમ નિર્દેશ પૂર્ણ કરવા શ્રી સમુદસૂરીશ્વરજીને અનંત આત્મબળ આપો અને ગયા છતા હશે હશે હિચી રહેલ યુગવીર વલ્લભ અમર રહો ! સાંભળો સાગર ગાય છે . જય વલ્લભ ! કોયલ કુળે છે . જય વીર વલ્લભ ! અને જનતા ગાજી ઊઠે છે : જય જગવલ્લભ ! અને માટે ન એના પુણ્ય-સ્મરણુર્થે આ સ્મારક-ગ્રંથના પ્રકટ્ય પણ એનાથી ન રીઝનાર એ સતના શબ્દો તો “ કર્તવ્યતત્પરતા, સ્વાર્પણ અને શાસનના ઉત્થાન ” માગે છે આપો ! ભારતના શાસન સનાતો ! યુગવીરને એ નજરાણું ન વહાલું હતું એને એ ન સમર્પો, ને તમે માનવમાથી દેવ બનશો ! ॐ શાન્તિ.

પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારના ઉદ્ધારક

શ્રી મોહનલાલ દીપચંદ્ર ચૌધરી

‘પૂર્વાચાર્યોએ જે નાનને વિરમૃત થતુ બચાવના અથ અથાગ પશિશ્રમ રેવી આ રીતે તાત્પર્યોના પાના ઉપર રિથત કશું તેની આ વિષમ દશા બરેખર અમલ છે શુદ્ધે આપ તો મ્હેતા હતા કે આ ખગાન નગરે એમ કાગે સ્તભતીર્ય તરીકે અત્યત ખ્યાતિ પામે કહેલી અને આ જનોની ત્રિપુત મખ્યા હતી અને આજે પણ આ ધર્મજનોની વસતિ સારા પ્રમાણુમાં છે પરંતુ આજે આ ભાગની આવી પતિન પશિથિતિ વિગાળ્યા પછી સળે કહેતુ પડે છે કે કા તો એ ધર્મ માલ્યાગ રૂપે હોરો જોઈએ અથવા તો પૂનર્જન્મ ॥ વા સામા બેતરી આવેન, છતા પ્રેમ વિશેષો, માત્ર નામરૂપ બની ગરો નોરો જોઈએ તે વિના સ્વપરપ્રમાણ એવા આ ત્રિપુત સાહિત્યની આમ અવગણના ન થાય ”

“ચરણવિજય, ઉનારળી । થા પાટણ અને અમદાવાદ તો તે જોયા છે ત્યા જોનોની મખ્યા મોગ પ્રમાણુમાં હોરા છતા કેટલાં જ્ઞાનભંડારોના તાળા આજે પણ અજુકારા છે । માળગરા મુજબ કેવુંજે ઉત્તમ સાહિત્ય કી ઉપાધિના આધાર રૂપે પશિણેન છે એ સમના ઉપાધિમાં બેન તા એ જ્ઞાન દીવા જેવી મ્ખટ જણાય છે કે આપણા સમમાં બનાઓજ પ્રમાણુમાં દરેક રચને મતમતાતરે છે તુપરાત જ્ઞા । પ્રતિ સાચી શ્રદ્ધા કે નિષ્ઠા આ તો તેને પામરા લી લીન જ્ઞાના ખામ જોરા મળતી નથી આ ખખાન પણ તેમાં અપભ્રંશ નથી જ ”

“પૂનરુરુમહાગજ, પાટા । અમ । રાદ, વગેરે, લીંગડી અને જેટલું મિરાન બીજે ક્યાંય તા પન પર નિષ્ઠિત સાહિત્ય હોય એમ મેં આજુમુખી સાબળુ નથી પ તુ ખગાન જેવા નગ મા અો તેય વળી એમ જેરીના અખાધિયા ઓગ । મા આતુ લાય સહિય મુપાયુ છે એ જળી અત્યત આત્ય થાય છે પા વધારે આગય તો એ સાહિત્ય પ્રગે સેવાયેલી જે મગીનું છે આવી રીતે પ્રતો સમાવરા માત્ર એ જ પુરાણો ખખ મજ ધર્મગોનો ગન્ને છે । એમાં જ બાધના પોગના એવાર બનાર મગી આ મૂખોએ સામુધીના તો કેવળ મય મયોના પાનાની મિત્રાગીઓ તુની જાય । અો આ રીતે આ સાહિત્ય વિનષ્ટ થતું જ જાય ”

“વત્સ મય તારુ આ મ્થન અમરા માયુ છે આ પ્રાચીન । રીમાં મારી ત્યારે તું પ્રથમ વાર પચના માટે છે, અને તેથી કેવી જાગનો રિરો તો આ ત્ય બેપજે મે અથાને નથી મે રમગમ્ય મુદ્દે વાયાબોનિધિ શ્રીમદ્ વિજયપાન સૂરીશ્ચ ૭ મયે જુના નયોમા અને વાર વિતાર ક્યો છે અને તે હમ્યા । આપણા જિહાસોની તેમ જ જ્ઞાનભંડારોની અધ્યતિ દશા વિગાળી છે એ જોઈને મને તેમ જ શુરેવને અત્યત દુખ થોતું આ દુખ અવસ્થિત પુનરુરુમહાગજ વ વ્યવસ્થા કરે । છે તીર્થે કેરાનો ધમ આજ વખિમો ॥ ૧૧૨ મા આવી પડે ૭ જોને એમાં નથી તો જ્ઞાનને જ જાગતું કે નથી વી નાના પ પો પ નો કેવળ રિત્ત રસિયક ઉપર ૭ નો આ ૧૨ દષ્ટિગોચર થાય છે વનમાનપુમતા આમોમાં રીતી ૧૧ ૩૦ ૨૦ તુ મહાના કે નથી ના પ્રચા ની પરિત દષ્ટિ । કેવળ છે જિહ્વાનો અગ અો મોગર્ધ મરે ૧ ૧૦ ના । જાન લી પ્રગતિ કેરાને જ ને જ્ઞાતિ મીતેના સ્થૂન સામ્યા અર્થે તેમના મનનો બચ ધર્મ રજા છે ।

સનાતન સ્વર્ગીય સુખ પ્રાપ્ત કરવા યી દૃષ્ટિ ઉવેળી કૃત્યવી ક્ષણિક સુખ ઝડપી લેવા તે વધુ નતપ્ર
ખત્યા છે । ”

“ ગુરુદેવ, આપે તો એ પવિત્ર વ્યક્તિના સમાગમમા અનેક વર્ગો વ્યતીત કર્યા છે, અને અનેકાએ
પણ તેમણે આપને આદેશ આપેલ કે ‘ મેરી પીછે પંચગણ શ્રીસુધકી ભાળ વલ્લભ કરંગે ’ અને એ
મુજબ આપ યથાગતિ જાહેરત ઉઠાવી રવા છાં. પત્તળ, મારવાઃ અને મુખર્ષિ જેવાં ધામોમાં આપે
જે શિક્ષણસગ્રાઓ ભભી કરી છે એ એના ઉદ્ગારારુરૂપ લેખાય. દેગકાલને યનુરૂપ શિક્ષણ લીધા વિના
જેમ જેન સમાજની ઉત્તતિ પાછ નથી, તેમ પૂર્વાચાર્યોએ યતિ પત્તિએ તૈયાર કંલ અને આ રીતે
સગ્રાધી રાખેલ સાહિત્યનો યોગ્ય રીતે ગ્રથાર કર્યા સિવાય, તેમ જ તેનું પુનરુદ્ધાન કર્યા સિવાય જેન
ધર્મની સાચી પ્રજ્ઞા વિરતરે તેમ નથી. આ બધું આપ તો સારી રીતે જાણો છો. વળા આપશ્રીની
વાણીમા તરેલા તાર સાંધવાની અદ્ભુત શક્તિ છે આપની પ્રતિભાથી આપે ધણા દલદ મિટાવ્યા છે,
અને સવમા એક પ્રકારની શાતિ, વ્યવસ્થા અને એકતા આવવા પામી છે. તેથી જ અહીંના
આગેવાનોને એકત્રિત કરી, તેમને સમન્વવી, આપના હાથે આ લગારનો પુનરુદ્ધાર થાય એવી મારી
અભિલાષા છે વિહારની ઉતાવળ છતાં નિયમ દ્શામાં આવી પડેલ આ સાહિત્યને સગ્રાધ ર્ષ આગળ
જવુ મને ઉચિત નથી લાગતુ ”

*

*

*

ઉપર્યુક્ત વાર્તાલાપ સ્વર્ગીય આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિશ્વરજી અને તેમના સ્વર્ગસ્થ શિષ્ય
મુનિશ્રી ચરણવિજયજી વચ્ચે ખલાત સુકામે થયેલો. એમાં જે તાડપત્રો પર લખેલ પ્રતોના
લગારની વાત છે તે સાના ભોયરાપાડા નામના લક્ષ્માં આવેલ પ્રાચીન એવા શ્રી શાંતિનાથના
જ્ઞાનલગારની છે. લગારના મદનની પાછળના ભાગમાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનુ દહેરાસર છે,
અને એથી આ લગાર એ નામે ઓળખાય છે. બાજુના ભાગમા પ્રવેં એક ઉપાશ્રય હતો જે આજે
ખણિત હાલતમાં છે સ્વં શ્રી મોહનલાલ દલીચદ દેશાર્ધએ ‘ જૈન સાહિત્યનો સંશ્લિષ્ટ ઇનિદાસ ’
નામનો જે દળદાર ગ્રંથ લખ્યો છે તેમાં આ પુરાણા ઉપાશ્રય તેમ જ જ્ઞાનલગાર સંબંધી સારો એવો
ઉલ્લેખ કર્યો છે પ્રવેં આ ઉપાશ્રયમાં સ્થિરતા કરી નામાદિત મુનિવરોએ ગ્રંથરચના કર્યાની નોંધો
ઉપલબ્ધ થાય છે. કિવદંતી મુજબ અહીં ચોમાસું રહેલ એક પ્રમાવિક આચાર્ય અમદાર દર્શાવ્યાની વાત
પણ સમજાય છે એ ગમે એમ હોય પણ એટલુ તો ચોક્કસ છે કે સ્તભતીર્યનો આ જૂનામા જૂનો લગાર
છે, અને ડોં પિટર્સન આદિ વિદ્વાનોનાં લખાણ મુજબ તાડપત્રો પર લખાયેલી એમા સંખ્યાબધ પ્રતો
હતી કેટલીક ચોરાર્ધગર્ભ અને કેટલીક કાળનો લોગ થતી તેમ છતાં આજે નાનામોટા કદની મળી લગભગ
બસો પ્રતો મોજૂદ છે. તેને સાચવવા માટે હાલમાં સુન્દર વ્યવસ્થા કરવામા આવી છે. જ્યાં બેસતુ નહોતુ
ગમતુ ભાં સરસ રીતે કપાટ ગોકવનામા આવ્યા છે અને એથી ડોઈ અભ્યાસી કલાકોના કલાકો ભા બેસેતો
પણ કટાળે એમ નથી. આ જીજ્ઞાસુદારના મળમાં આચાર્યશ્રીની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને પ્રતિભા જળાહળી રહી છે
તે જીજ્ઞાસુદાર કેવી રીતે થયો તેનુ એ સંક્ષિપ્ત વિહંગાવલોકન કરી જઈએ તો અસ્થાને નહિ લેખાય

વિહાર કરતા કરતા આચાર્યશ્રી ખલાત આવી પહોંચ્યા. અહીં વધારે રોકાવાની તેમની ઇચ્છા
નહોતી શિષ્ય ચરણવિજયજીને ખંભાતના જિનાલયોનાં દર્શન કરવાની તીવ્ર મહેચ્છા હતી અને એ
અભિલાષા પૂર્ણ કરવા તેઓ અહીં આવેલા એવામા આ પ્રાચીન લગાર જોવાનો તેમને યોગ સાપડ્યો.
આ લગારની પરિસ્થિતિ જોઈ ગુરુશિષ્ય વચ્ચે થયેલો સંવાદ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. શિષ્યની વાતમાં

સરિટો તથા જળાણુ અને તેમણે આ પુરાણા બંધનો પુરુષાર્થ કરવાનો નિર્ણય કર્યા તપાસમાં જોઈ
બિનરતા માન્ય પદ્ય કે કામ ધારવા જેટલું સહેલું નહોતું આમા માન્ય પૈમાનો જ સનાન નહોતો તે
સ્થળના લખ સંગ્રહ કોઈ સુધી વાત પહોંચેલી પણ તેનો વહીવટ જેના હાથમા હતો તેના જ હાથમા
રહ્યો એમને અધના મોગ ભાગે તેના પ્રતિ દુઃશ સે યુ અને તેથી જ ખલાત જેવી જૈનપરીમા ધર્મગા ।
દબરો રૂપિયા ખર્ચાતા દોરા ઊતા આ મ્યાનની દશા કમળના રણુ જેવી રહી ।

ગુરદેવે વહીવટદાર તેમ જ તેમના વનગ્રનો માલિકીહક્રમ લાયક હે અને જ્ઞાનવાની નિયંત્રિતા
સુધારણા થાય એની એ યોજના તૈયારી કરી અને સૌથી પ્રથમ તે વહીવટ ગ સમક્ષ મળી સૂચિની
પ્રતિભાની આ એ યોજના પાળતી પરિત દૃષ્ટિની પેના ગુરુદય પગ ડાંડી છાપ પડી સરિટની
વાત તેને ગમે બિનરી અને તેણે એ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો વહીવટદારો તરફથી જે આ લે ॥ ૧૧૧ ॥
નવ એમ કુન અગિયાર સમ્યોની અમિતિ નીમી જ્ઞાનભાગરનો સમગ્ર વહીવટ આ સમિતિને સાપનામા
આવ્યો અને સમિતિએ તે કામ સારી રીતે પાર પાડ્યું આ રીતે મુનિશ્રી ચરણચિન્ત્યની ૧૦૦
કાયરૂપે પિપ્પી પણુ આ પ્રયાસનું કળ જેના તે હવે નહિ હજીવારું કાર્ય પૂર્ણ થાય એ પદના
તેઓ સખન મા ગીમા પગમર્ષ પથા આ ઉપચારો હતા ડૉક્ટરકાર ૧ થયો અને તેથી આચાર્યશ્રીએ
સારી ત્વાઓ માટે તેમ જ હવાફેર અર્થે વગેરે તરફ વિદ્યાર કર્યા પણ હા તેઓ વધુ નિસ ટક્યા નહિ
હજીવારની સુધારણા થઈ પણ તેમના રાજ્યની સુધારણા ન થઈ અને એક નિસ સરિટો નરી ।
પ્રેમણુ અપનાવ એ આત્મા વર્ગમન કરી ગયો

પરંતુ શ્રી ચરણચિન્ત્યે પ્રગાથેલી જોત સુઝાઈ ન ગઈ બીજા કામો । પડતા મૂડી સ્થિતિદાર
પુન ખલાત આ ત્યા તેમણે મરિની પ્રતિષ્ઠા કરી અને ચોમાસુ પણ ત્યા જ ગાડ્યુ આ રીતે એ
જનું સ્થાન નરા સ્વામ સદા જગજનો પ્રદાશ આપી રહ્યું । વ્યાખ્યાન સમયે દ રોજ તેઓ આ શાનિનાથ
ના ભગ્નની વાન મૂનતા તેમની નિ નાગીમા એનુ અપૂર્વ જોમ હતું કે તે આમ જનમમદને અતીત
સ્પર્શી ગઈ મનને સુધારના પૂતી રકમ મળી છ કમાટ તૈયાર થી આપનાર શુ સ્થો મળ્યા આ
રેડ પ્રતના માપના લાખના ૧૫૧ તૈયા કરી આપના અનેક નરનારીઓ ઉત્સુક મયા આ રીતે
આચાર્યશ્રીએ જૈનસમાજમા એક નરીન જગતિ આણી ૧૧૧ જયોનિનો આનિર્વાન કર્યો, અને પુગણા
નાનમેશના ઉદ્ધારના મગનાચરણ કરી

પૂરતા પૈસા વગેરે મળતા વહીવટકર્તાઓમા જેર આ યુ અને તેમણે નધાર ઉત્સાહથી કાન પા
પાડના તૈયારી કરી સૌથી પ્રથમ ખડેર મનને નતુ સ્વરૂપ મળ્યુ ત્યારપડી લાખ ॥ ૧૫ ॥ ઓમા
એક પ્રતને સુગતિ રીતે ગોઠવવામા આવી આ આમ સર્વના સહકારથી કાય પાગ પ યુ

જૈનો તેમ જ જૈનેતરો પૂર્વાચાર્યોનો આનો પ્રાચીન વારસો નજર બેઈ શકે એ દૃષ્ટિએ જ્ઞાનપથ
મીના પર્વિદો ત્યા પૂજન લગુનવાની સરિટએ શરૂઆત કરારી એ સમયે તાડપત્રોની પ્રતો જનાથ
મહાર મુગારી આ પ્રથા આજે પણ ચાલુ છે અને તેથી આકે જણુને પૂજનનો તેમ જ દસનનો નામ
મગે છે મરિનો આ પ્રાચીન સાહિત્યનો આ રીતે આચાર્યશ્રીના હાથે ઉદ્ધાર થયો તેમનુ આ પગનુ
ખલાતના ઇતિહાસમા ચિરસ્મ લીધે બની રહેશે

ચોમાસુ પુરુ થયુ આચાર્યશ્રીએ અન્ય સ્થળે વિદ્યાર કરવાની તૈયારી કરી તે સમયે મળના
આવેના સમિતિના સભ્યોને તેમણે અર્થેશ પાઠવ્યો મહાનુભાવો ! પ્રતો સુરક્ષિત સ્થાને સુકારી ગઈ
એકલે તમારુ મર્થ પૂર્ણ થયુ એમ ન માનતા એ સર્વનુ વ્યવસ્થિત સચિપત તૈયાર કરાવુ જોઈએ

એમાં જે અપ્રદર્શિત હોય તે વહેલી તકે પ્રગટ કરાવવા યત્ન કરવો જોઈએ એ માટે આજના સાધનોનો ઉપયોગ ધ્યાનમાં રાખવો ઘટે. યાદ રાખજો કે તીર્થંકર પ્રભુની વાણી કે જેનો સગ્રહ આપણા પૂર્વાચાર્યોએ આ રીતે તૈયાર કર્યો છે, એ કેવળ તાળાચાવીમાં પૂરી રાખવા માટે નહીં, પણ દેશકાળનાં એધાણુ પારખી એનો પ્રચાર વિશ્વભરમાં કરવા સારુ છે એ અમૃતવાણીના વહેણુ જે જે દિશામાં વહેશે તે તે પ્રદેશમાં એ અજગ્યાળા પાથરશે, સાચી શાન્તિના સર્જક નીવડશે. વીતરાગની ઉપદેશધાગ જેટલા વિશાળ સમૂહને સ્પર્શશે તેટલાનું એકદરે કલ્યાણ કરનાર જ બનશે આ કાર્ય અભ્યાસી મુનિવરોની સહાયથી કરાવજો. અવકાશ મેળવી એ માટે મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીની સલાહ લેશો. આજની પદ્ધતિએ સુચિપત્ર તૈયાર કરવાના કાર્યમાં એ નિષ્ણાત છે. નાડપત્ર પર લખાયેલ લાખા વાચવામાં અને એ ઉપરથી એની સાક્ષવારી નક્કી કરવાના એ દક્ષ છે. જ્ઞાનપંચમીની પૂજા ચાલુ જ રાખજો.”

સુચિજીએ જે સંદેશ આપ્યો એનો સમિતિએ સારી રીતે અમલ કર્યો, અને એ રીતે આ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારમાં રહેલ અણુમોલ ખજાના સગ્રંધી જે માહિતી બહાર આવી તે આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના શબ્દોમાં જ રજૂ કર એ વધારે ઉચિત લેખાશે. પૂર્વે જણાવ્યું તેમ જે પાના અસ્તવ્યસ્ત હતા અને જે ગુપ્તાઓના ફેટલીક વૃક્ષ પ્રતો હતી એ સર્વને મહાગજશ્રી પાસે પાટણુ મોકલવામાં આવી એમાથી તેમણે જે શોધ કરી તે આ પ્રમાણે છે :

“પ્રસ્તુત જ્ઞાનભંડારના વિવેકી કાર્યવાહકોએ માગ ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેમને સાં પડેલા અસ્તવ્યસ્ત ગ્રંથો અને વેરવિખેર થઈ ગયેલા તાડપત્રીય પાનાઓનો સગ્રહ મારી પાસે મોકલાવ્યો આ સગ્રહમાંથી ફેટલાયે ગયો એવા મળી આવ્યા છે જેની ખીજ નકલો કયાંય જોવામાં નથી આવતી. ૬૦ તં (૧) વિક્રમ સવત ૧૨૩૨માં આચાર્ય જિનભદ્રચિત ‘ઉપદેશમાલાકથા’ સંક્ષેપ (૨) કમલ-પ્રભાચાર્યકૃત ‘પદ્યવશ્યકચૂરવૃત્તિ’ (૩) ‘અષ્ટપ્રકારીપૂજકથા’ (ગતચૂરનૃપકથા તથા વિજયચંદ્રકેવલીચરિત્રથી લિપ્ત) (૪) ‘ધર્મિલ્લચરિત્ર’ (ધર્મિલ્લ હિડી આધારે રચેલું) (૫) ‘દાનપ્રકાશ’ આદિ, આ રીતે અલબ્ય-દુર્લભ્ય ગ્રંથો મળી આવ્યા છે. આમાના ફેટલાક અપૂર્ણ હોવા છતાં અપૂર્વતાની દૃષ્ટિએ અતિ મહત્વના હોઈ વનજાવી રાખવા જ જોઈએ.”

“આ જ્ઞાનભંડારમાં આચાર્ય ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ધર્માબ્યુદય મહાકાવ્ય, અપરનામ સઘપતિ વગુણલચરિત્ર, આચાર્ય દેવભદ્રકૃત કથાગત્તદોશ, રામદેવકૃત પંચસગ્રહદીપક, આચાર્ય જિનભદ્રકૃત ઉપદેશમાલાકથા, અમમસ્વામી ચરિત્ર (જે ભાગમાં હાલ પ્રગટ થયેલ છે), સુંદરણ્યા ચરિત્ર (મુદ્રિતથી લિપ્ત), શૈવમુનિકૃત સુભાષિતગત્તદોશ, જયમગલાચાર્યકૃત કવિશિક્ષા, રવિશુભકૃત લોકસત્યવહાર નામક ગ્રંથ આદિ ગ્રંથો ઘણા જ મહત્વના છે જેની ખીજ નકલો આ જ્ઞાનભંડાર સિવાય ખીજે કયાંય જોવામાં નથી આવી.”

“આ ઉપરાંત વચુદેવહિડીના ખંડો, ભુવનસુંદરી કથા, દામોદરકૃત શુભલીમતશાસ્ત્ર, જ્ઞાતાધર્મ-કથાગ આદિ અગ ચતુષ્ક સગ્રીક (સં. ૧૧૮૪માં લખાયેલ) વઠરિસામિ ચરિત્ર (અપખ્રશ), શાન્તિનાથ ચરિત્ર, નિશિથ કલ્પ-વ્યવહાર આદિ છેદ આગમો અને એની લાખ્યચૂર્ણિ ટીકા આદિ છે.”

“શનક કર્મગ્રંથની ચૂર્ણિ કે જેની નકલો ખીજે મળે છે અને જે છપાઈ પણ ચૂક્યો છે તે છતાં આ જ્ઞાનભંડારમાંની એની પ્રતિની વિશેષતા એ છે કે એના અંતમાં ‘કૃતિરાચાર્ય શ્રી ચન્દ્રમહત્તરસિતા-મ્મરસ્ય જ્ઞાનકલ્પ ગ્રંથસ્ય ચૂ . . .’ આ ઉલ્લેખવાળો પાનાનો ટુકડો છે. આ ટુકડો અસ્તવ્યસ્ત પાનાના ઠગલામાંથી શોધી મળ પ્રત સાથે જોડી દીધો છે.”

“ આ સિવાય સત્યાચાર ભાગ્યવૃત્તિની પ્રતિ જે ભગવાન છે તેમા અથવારની પ્રશસ્તિ છે જે બીજી પ્રતિભા મળતી નથી, આ પ્રમાણે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ અથવુ ખૂબ જ મહત્ત્વ છે પ્રાચીન ચિત્રપ્રણાલી દૃષ્ટિએ પણ તેનું ઘણું મહત્ત્વ છે એટલે આ જ્ઞાનભંડાર રેખા રીતે મહત્ત્વાધી ભરપૂર છે જેને આ જ્ઞાનભંડારમા એક અતિ મહત્ત્વની વસ્તુ છે તે તરફ સૌનું ધ્યાન દોરુ છુ આ જ્ઞાનભંડારમા શુભદેવશ્વર મહામાલ્ય શ્રી વસ્તુપાને પોતે રચાવેલે લખેલી ધર્માનુસ્ય કાવ્યની એક પ્રતિ છે મહામાલ્ય વસ્તુપાન જેની સર્માન્ય અતિહાસિષ્ઠ વ્યક્તિતા હતાકોનુ જ્ઞાન આજપરિનત બીજે કસાન થયુ નથી વસ્તુ ખમાતના જ્ઞાનનારે આપણને એ મહત્ત્વની અને અપૂર્વ વસ્તુ પૂરી પાડી છે ”

ઉપર જોડુ તેમ આ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારને લગતુ મહત્ત્વનું કાર્ત્ત્વ પૂર્ણપાઠ ન્યાયાભોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ વિજ્ઞાન સૂરિના પાંચ આચાર્ય મહાગજ સ્વગચ્છ શ્રી ૧૦૦૮ વિજ્ઞાન નભસૂરિએ કર્યું છે આ જ્ઞાનભંડારને ચિગયુગ બનાવના માટે નવેસરથી આચાર્યો, કમારો વગેરે દરેક વસ્તુઓ તૈયાર કરાવી એને પુનર્જીવન આપ્યું છે, એટલુ જ નહિ પણ જ્ઞાનભંડારના પુસ્તકોનો સુપરોગ થાય અને વિદ્વા સશોવકોને જ્ઞાનભંડારની પ્રતિ મળી શકે તેની મુન્યવચ્છા કરવા માટેનો અતિ આભરપાત્ર મુગ્ધ પ્રમત્ત રનાનુ વચ્છા કાય કર્યું છે આના સામત પ્રમાણ સૂરિપુત્રનો જુદિભૂરિ વળ હો

ભગવાનુ પ્રથમ સુચિપત્ર C કામાવિ ત્યજ મનાગને તતાર રી આપેન જે સં ૧૮૬૫મા પ્રગટ થયેન એ ઘણુ સક્ષિપ્ત હતુ ત્યારપછી ઝાઝક વિગ સ્વરૂપમા આચાર્ય મહાગજ શ્રી ૧૦૦૮ વિજ્ઞાન કુમુ સૂરિએ તતાર કરી આપેન જે આજે વપરાશમા લેના છે સ્વર્ગચ્છ આચાર્યનીની સૂચના મુજબ આગમપ્રમા ર મુનિશ્રી પુણવિજ્ઞાનજીને વિનતી રી સં ૨૦૦૬મા ખમાત બોલાવનામા આવેન તેઓધીએ ભગવાની સર્વ પ્રતિને આપી અને સુધી જોઈ વિસ્તૃત સુચિપત્ર તૈયાર કરેલ છે જે યોગ નમામા પ્રગટ થનાર છે આ ભંડાર માટે સ્વગચ્છ આચાર્યશ્રીએ સમિતિ નીમી કાર્ત્ત્વ ગર રાન્યુ ત્યારપછી સખ્યામત પ્રતિ જુદાજુદ મુનિ મહારાજોને આપનાનો પ્રમથ થયો જેટલાકે એ ઉપરથી હસ્તનિખિત પ્રતિ તૈયાર રાની જારે કેટલાકે બપાની આ સર્વના મૂળમા સદ્ગત મુરિજીની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને શાસન પ્રભાવનાની જાડી ધગશ ઝગટળી રહેતી દૃષ્ટિગોચર થાય છે

યુગદંટા આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી

શ્રી ખી. કે. શાહ, એમ. એ

શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીરના શાસનમા મર્મ ઉઘોતે માટે સ્વયે માંગલ્યની વાંછતા થઈ છે. તેમણે પ્રત્યેક ધર્મ-સિદ્ધાંતો જૈન શ્રમણો જનતા અમલ યુગેથી રજૂ કરતા આપ્યા છે. તે દ્વારા જનતાને સમજાવતી પ્રેરણા તેઓ આપતા ગયા છે. કર્મ અને આત્મવાદનો બિદાંત પ્રત્યેના જૈનધર્મ અનેકાંતવાદી છે અનેકાંત માત્ર તાત્ત્વિક જ નહિ, વ્યાવહારિક ક્ષુદિ માટે પણ છે. જો તે આપણાં ઉવનદર્શન અને દષ્ટિ ન વિડશાવે તો માનવુ મુદ્દે અનેકાંતને આપણે અપાર્થુ રીતે સમજ્યા છીએ. અનેકાંત ઉવનને ઉચ્ચ દષ્ટિ ગણે છે અને જૈન અધિરોના દતિલાસમા યુગપ્રવર્તનોએ સમાજની આવતી કાલનો ખ્યાલ મળીને સમાજને સ્વયં યોગ્ય માર્ગદર્શન આપે છે. પૂર્વ ભગવાદુસ્વામીથી માટી પૂર્વ આત્માગમભૂ મહાવાજ મુદ્ધી જૈનદર્શનની વિશિષ્ટ પરપરા રહી છે. એમના અમિતવ માર્ગદર્શનને કારણે જૈનસાહિત્ય, સમ્પ્રદાર અને ધાર્મિક ઉવન ખૂબ સમૃદ્ધ બન્યા છે. પ્રભાવક સ્થવિરોએ ઉવનની મગલ વાછના કરી છે અને સાથોસાથ સમાજના દૃઢ અવહારને નવવાચિથી સિચી ઉવન બનાવ્યો છે.

જૈન સમૃદ્ધિની દષ્ટિએ અનનકાળ અનન ઉવો ચાંગથી લાખ યોનિમાં ભમતા આવે છે, ભમે છે અને ભમરો. કાળ નિરવધિ હોવા છતાં માનવ પોતાના ઉવનની અવધ કાળના ગજધી માપે છે. તે જન્મે છે, ઉવે છે, કર્મો કરે છે, આરાધે છે, વિગ્રધે છે અને અને પોતે વિસર્જન પણ પામે છે. કુન્યવી ક્ષુદ્ધક વચાઓ, આહંતા, અને અયોગ્ય જિહ્વિયા જેવા ભાવો માનવીને માનવ તરીકે પણ ઉવવા ન દેતાં, તેને અતિ સામાન્ય, વામણો બનાવી દે છે.

ધણા માનવીઓના ઉવનમા આમ બને છે, છતાં કેટલાક પુણ્યશાળીઓ એવા હોય છે કે જે માનવી તરીકે ઉવી જાય છે અને ખીજન અનેક માનવોને તેવી રીતે ઉવવા પ્રેરણા આપે છે. આવા માનવીઓ સમૃદ્ધિ અને ધર્મની વિમ્વૃતિના નિમિત્ત બને છે. જૈન ધર્મ અને સંસ્કૃતિની આપણી પરંપરામાં અનેક માનવીઓ આવી ગયા. તેમણે સમાજને નવી દિશા બતાવી શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની સતત પરંપરામા શ્રી સુમર્યામી આઠ વર્ષનો કેવળજાનનો પર્યાય પામી મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણના વાસ વર્ષે કાળધર્મ પામ્યા. તેમની પાટે શ્રી જ્યુસ્વામી આપ્યા અને વીર સંવત ૬૪માં તેઓ નિર્વાણ પામ્યા. એમની પછી શ્રી પ્રભવગ્યામી આપ્યા. સાર ગાદ શ્રી શયલવમૂરિ આપ્યા અને તેમણે નશ્વેકાલિક સુત્રની રચના કરી. તેમના પદ્મધર શ્રી યશોભદ્ર અને તેમના બે શિષ્યો શ્રી ભદ્રાહુ અને શ્રી સભૂતિવિજય થયા. શ્રી ભદ્રાહુના કાળધર્મ પછી તેમની પાટે આપ્યા શ્રી સ્થૂલીભદ્ર અને તેમના બે શિષ્યો શ્રી આર્યમહાગિરિ અને શ્રી આર્યસુહરિત. શ્રી આર્યસુહરિત અને શ્રી સંપતિનો સમાગમ એ જૈન ઇતિહાસની જ્વલન કથા છે. સ્થવિરોમાં શ્રી આર્યવજ્રસ્વામી છેલ્લા પૂર્વધર થયા. છેલ્લે શ્રી આર્યવજ્રસેન પદ્મધર થયા. અને એ રીતે શ્રમણોની પરંપરા ચાલુ રહી.

શ્રી દેવદિગણિ કમાશ્રમણના પ્રમુખપદે વિ. સં. ૫૧૦મા વલ્લભીપુરમા જૈન સિદ્ધાંત ગ્રંથોના ઉદ્ધાર માટે સ્થવિરોની એક પરિપદ ભરાઈ. એ પહેલાંનાં સો વર્ષે દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં શ્રી મલ્લવાદીએ જૈન

ધર્મનો પ્રચાર કરેલ બાર વર્ષના દુઃખાને કારણે ઉત્તરનો જૈન ધર્મ પૂર્વે પ્રથમ અને દક્ષિણ ભારતમાં વિસ્તરતો હતો એ ઇતિહાસસિદ્ધ દર્શીત છે

ગૂર્જર ભૂમિમાં જૈન સંસ્કૃતિનો નિદાગ

આજે આપણે જેને ગુજરાતની સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખીએ છીએ તેના મૂળ પોષક બે શહેરો વલ્લભી અને ભિનભાવ ભિનભાવની સંસ્કૃતિ વિશાળ અને વિગતવાર હતી ઇતિહાસમાં કનીગદામ ॥ નવે ભિનભાવ વલ્લભીથી ત્રણસો માઈલના અંતરે હતું ભિનભાવનું વર્ણન પ્રભાવ ચરિત્રમાં છે આપણા શ્રીમાળી, પોગરાડ વગેરે કુળોનું વર્ણન તેમાં છે અને તેમનું નિવાસસ્થાન તે આ નગર સંસ્કૃતનો મુખ્ય માર્ગ આ નગરમાં થઈ ગયો વિં સં ૬૬૨માં શ્રી સિદ્ધર્ષિ મુનિએ ‘ઉપમિતિભવપ્રપચ્ચથા અહીં જલખી હતી શ્રી ઉદ્ધોતનસિંહુ ‘કુવચમાળા’ અહીં જ લખાયા ભિનભાવની નવવન પ્રતિષ્ઠા વિં સં ૧૨૦૦ સુવીરની વલ્લભીપુરની અતિદાસિકાધીપતિ સં ૭૬૬ સુધીની મળે છે વલ્લભીપુરના ત્રિનાથાણે વનરાજ ચારના શાસનની સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી આવનારી રાજવાની પચામર પચામરના જયશિખરી પર ભુવનનું આક્રમણ ૩૫૩ રીનું વનગમ્ભ શ્રી શીલગુણસરિએ આપેલ આશ્રમ આ ઈં સં ૭૨૬ એટલે કે વિં સં ૮૦૨માં અણહિલવાડની વનગજે સ્થાપના કરી પચાસ મા પાર્શ્વનાથનું ચૈલ તૈયાર કરાવ્યું ભિનભાવનું પતન અને પાટણનો ઉદય—આ ઇતિહાસની ટકી તો છે વનરાજનો મત્રી જામ અને જૈન મત્રી વસ્તુપાન આ બંધી જન મત્રીઓની પરપરા છે ચારા વશ ઈં સં ૬૬૬થી ઈં સં ૬૫૦ સોલખીઓનો વશ ઈં સં ૮૪૨થી ઈં સં ૧૨૪૨ સોલખી રામ મૂળરાજનું શાસન વિં સં ૮૮૮થી ૧૦૫૩ સુવી મૂળરાજના આ શાસન સમયમાં દક્ષિણમાં માનુષ્ય રામ તૈલપ હતો અને માળનામાં મુજ હતો મૂળરાજની માદીએ ચામુડ આલ્યો એના પર આચાર્ય શ્રી વીગમુજની ઘણી અસર હતી ચામુડનો પુત્ર વલ્લભરાજ ચુના વધે પચાસ પામ્યો અને દુર્લભરાજ ગાવી ઉપર આલ્યો આ સમય શ્રી જિતે વરસરિજ જેના ધૂરાર નિવાનોનો હતો આ પાંચી આલ્યો ભીમદેવ પટેલાનો સમય કવીન્દ્ર અને વાલિકી તરીકે શ્રી રાતિસુરિ આ સમયે પ્રસિદ્ધ થયા આ સમય માવન કવિ ધનપાવનો શ્રી ધનપાવની નિવમ્ભજરી કથાસાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે ભીમદેવના મામા દ્રોણાચાર્ય હતા દ્રોણાચાર્યના ભાઈ મગ્ધામસિદ્ધના પુત્ર શ્રી સૂર્યાય આજ એ શ્રી સૂર્યાચાર્ય જેમણે માલનાના ભોજને પોતાની નિદાતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો

ભીમદેવના સમયમાં ગુજરાતની સમગ્ર વિગતરી નિમનવસદિતોની આશુ પરત પરની રચના વિં સં ૧૦૮૮માં થઈ ભીમદેવ પાંચી રામ કણુવે માદી ઉપર આલ્યા કણુ આરાવતની અશાનત હતી લીડ અને કણુવની નામનું નગર વસાવ્યું કણુવના ગભરમાં શ્રી વાલિકેસરિ અને નનાગી દી કાર શ્રી અમ્બદેવસિંહુ જીવત હતા સત ૧૧૫૦માં કણુદેવ મૃત્યુ પામ્યા અને જૈન ઇતિહાસના નભમ જામાં એક મહાન તાગે ઉદય પામ્યો જેણે સમગ્ર જૈન ઇતિહાસમાં પ્રમથની જાળણી દૂધમવ મામુદીધારાની અનુદાણ વહેતી મૂકી અને એ તારો તે વિં સં ૧૧૮૦ના મર્તિ મુદિ પૂતમે કવિમાનસર્પત શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો જન્મ

૫૦ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રનો સમય વિં સં ૧૧૫૦થી વિં સં ૧૨૨૮ શામનની દષ્ટિએ સિદ્ધતા જયસિદ્ધ અને પરમાદત કુમાગાળનો આ સમય ઈં સં ૧૨૪૪માં સોલખી યુગનો સૂચ અગ્ર પામ્યો વાલેયાઓનો સમય ઈં સં ૧૨૪૨થી ઈં સં ૧૩૦૪ ની વધે સવત ૧૨૭૬માં વસ્તુપાનતેજપાવને

મંત્રીઓ બનાવ્યા સવત ૧૨૭૭માં બનેએ તીર્થયાત્રા કરી. બનેએ પાટણ, ખંભાત, ધોધા, શત્રુઘ્ન, ગિરનાર, ભરૂચ, ડભોઈ વગેરે સ્થળોએ મંદિરો બનાવ્યાં શ્રી રાજશેખરસૂરિ, શ્રી જિનહર્ષ અને શ્રી જૈન પ્રભાચાર્ય આનો સુન્દર પરિચય આપી બળ છે સવત ૧૨૮૭માં લણુ વસહિદા નામનું ભવ્ય મંદિર કરાવ્યું દેલવાગના આ દહેરાસરો સમગ્ર જગતમાં કલાતી દૃષ્ટિએ વિખ્યાત છે. ઈ સં ૧૨૯૬માં વસ્તુપાલનું અવસાન થયું

વસ્તુપાલના સમયના વિદ્વાનો ગુજરાતની તવારિખમાં અતિ બાણીના છે ‘કવિ કલ્પલતા’ના બનાવનાર શ્રી અમરચંદ્રસૂરિ, ‘વચત-વિલાસ’ કાવ્ય તથા ‘કરુણાવલ્લ સુદ્ધ’ નામક નાટક લખનાર શ્રી બાલચંદ્રસૂરિ, ‘હમીરમદમદન’ નાટક લખનાર શ્રી જયસિદસૂરિ, ‘ધર્માભ્યુદય’ તથા ‘સુકૃતકીર્તિ-કલ્પોલિની’ના કર્તા શ્રી ઉદયપ્રભ, ‘કાવ્ય-પ્રકાશ’ના ટીકાકાર શ્રી માણિક્યસૂરિ, ‘અનર્થ-રાધવ’ના ટીકાકાર શ્રી નરચંદ્રસૂરિ, કવિ સુમત, ‘ઉલ્લાસ-રાધવ’ના રચયિતા નાગર કવિ શ્રી સોમેશ્વર—આ બધાઓએ એ સમયના ગુજરાત પર પ્રકાશ નાખ્યો છે. સવત ૧૩૦૨માં વિશલદેવ પાટણની ગાદી પર બેઠા. એમના સમયમાં ઘણાં યુદ્ધો થયા વિશળદેવના સમયમાં સવત ૧૩૧૫થી ૧૩૧૮ સુધીનો ત્રણ વર્ષનો દુષ્કાળ પડ્યો આ કાળે ભદ્રેશ્વરના જગદુશાહે લોકોને મદદ કરી આ જગદુશાહનું ચરિત્ર ધનપ્રભસૂરિના શિષ્ય શ્રી સર્વાનંદસૂરિએ લખ્યું છે

ગુજરાતી સાહિત્યનું પ્રથમ ગણાતું કાવ્ય કાન્હડદે પ્રગમ્ય ૧૫૧૨માં રચાયું. પણ એ પહેલાં શ્રી જિનપ્રભસૂરિએ તીર્થકલ્પ લખ્યું હિજરી સં ૬૯૮ (ઈ સં ૧૨૯૮) અને વિં સં ૧૩૫૬માં પાટણનું પતન થયું ઈ સં ૧૨૯૭થી ૧૩૧૬ એ મલેકસરના સમય લાગ પડી ઈ સં ૧૪૧૨ સુધી ગુજરાતના મુસ્લિમ ગવર્નરોનો સમય હિજરી સં ૮૧૫ એટલે ઈ સં ૧૪૧૨માં મહમદ તઘલખનું મરણ અને ગૂજરાત સ્વતંત્ર થયું

મિરાતે સિકદરી તેમ જ મિરાતે અહમદી પ્રમાણે અમદાવાદ ૧૪૧૧ની સાલમાં વસ્યું, અને શક ૧૩૧૪ હિજરી સં ૧૮૧૩ની અતમાં અમદાવાદ વસ્યું હોવાની માન્યતા છે સં ૧૪૯૬માં અમદાવાદનો કોટ બંધાયો હિજરી સં ૯૧૦માં અકબર બાદશાહે અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો. અકબરનો સમય એટલે હીરસૂરીશ્વરજી મહાગજનો સમય એ પડી ઈ સં ૧૬૧૮માં જહાંગીરે શાહજહાનને સ્થળો નીમ્યો સં ૧૩૩૮માં ઝવેરી શાંતિદાસે સરસપુરમાં મોટું ચિનામણિ પાર્શ્વનાથનું જિનપ્રામાદ બધાંનું હતું ૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબનું મરણ થયું ઈ સં ૧૮૪૬માં હડીસિંગનું મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત થઈ

સમ્રાટ અકબરને પ્રબોધનાર જગદ્ગુરુ શ્રી હીંગસૂરીશ્વરજી મહારાજની અસર ગૂજરાતમાં ઘણી પડી છે શ્રી હીરસૂરીશ્વરજીના શિષ્ય મહોપાધ્યાય શ્રી કલ્યાણવિજય ગણિના શિષ્ય, ૫૦ શ્રી લાલ-વિજયગણિના શિષ્ય, પડિત જીવનિજનના ભ્રાતા ૫૦ શ્રી નયવિજનના શિષ્ય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ સુજસવેલીલાસમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિં સં ૧૬૮૮માં બાળ વયે એમની દીક્ષા વિં સં ૧૭૪૩માં કાળધર્મ જૈન-દર્શનમાં નાયતી શૈલીથી ગ્રંથોનું નિર્માણ કરનાર અને દાર્શનિક રીતે રજૂ કરનાર શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર, શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ—એ આપણા સાધુઓની પરંપરા

આ પરંપરાને જૈન કવિઓએ જાળવી રાખી કરિ ઉત્તમવિજયજી મહારાજનો જ મ શામળાની પોળમાં સં ૧૭૬૦, સં ૧૭૯૬માં દીક્ષા અને સં ૧૮૨૭માં અમલાવાના પગ દરિયુરામાં કાળધર્મ એમની અનેક કૃતિઓ 'અખમ્બેણી ગર્ભિત', 'મહાવીર ગતન', 'અષ્ટપ્રમરી પૂજન' વિવિગ્ન્ય નિર્મણ ગમ

ખીન્ન કવિ શ્રી પદ્મવિજયજી મહારાજ સં ૧૭-૨માં શામળાની પોળમાં જન્મ અને ૧૮૬૨માં માધધર્મ અષ્ટપ્રમરી પૂજનમાં આપેલ અધિશાસ્ત્ર પ્રમાણે પોતે ૫૦ ઉત્તમવિજયજીના શિષ્ય થાન

૧૮૪૮માં આદિત્યને સમય કળના શ્રી વીરવિજયજી મહારાજનો જ મ જાનિનાથના પાત્રમાં થયા ૧૮૪૮માં એમણે દીધાધર્મ લીધો એમના હાથે પાલિતાપામાં મોતીશાની દૂધ જધાર્ધ આ પાત્ર ૧૯૧૭ પ્રતિમાઓની એમણે સ્થાપના કરી નિં ૨૦ ૧૮૦૩માં હાલિભાષિના જ્ઞેરાની પ્રતિષ્ઠા અને ૧૯૦૮માં તેમનો વ્યર્ગવાસ થયો

આ તત્ત્વારિખ ઉપરથી રચણ ખ્યાલ આવે છે કે જન મુનિ નિહાનોએ સરૂતિ અને સાતિત્યની પ્રખ્યાતિમાં થાનુ ખી છે અને ભાષાસાતિત્યના વિમાસમાં જનનો મોટામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે પ્રાચીન અને અવાચીન સમાજના ધર્મરમાં જે ૧ શ્રમણોનો ફાળો નાતીસરો નથી સસારથી વિદ્યા જાણે આ મુનિઓએ સમાજને સાચો માર્ગ ચીધો છે અને સમાજના આત્મર જનમાં મોઈ જન જન સનું સિચન કર્યું છે

કપરા સમયમાં જન શ્રમણોએ સમૂહિ અને સાહિત્ય જાળવનામાં મદ કરી છે રામાઓ અને દયાઓ દ્વારા જૈન આધુઓ અને કવિઓએ સાતિત્યનો વિમામ કર્યો છે અને મધ્યયુગમાં સાધુઓએ જ સાહિત્યનો પ્રસાદ વહેતો રાખ્યો હતો

આ તત્ત્વારિખો જતાવે છે કે જનોએ આ સમય પરંપરા વળતી ખી છે આ એની સાથે એમણે વિરિષ્ટ જૈન દશનનો જગતો પચિય માવ્યો છે જા દશન અને તિષ્ છે વસ્તુનો વસ્તુની રીને જોરાનો તેનો આગ્રહ છે આપણુ દર્શન રાજ પર્વાઓમાં પૂર્ણ થતુ નથી પણ વસ્તુને બાપમ રીતે જુએ છે અગ્રેજીમાં જેને Dynamic Realism મહે છે તેનું આપણે પ્રતિપા ૧ મરીએ છીએ જર્મન ફિલસૂફ હેગન ખીજી રીતે આપણા દાનની છે નજ આવી જાય છે માનવી અજાનું વિનર્ન થાય છે અને એથી જ જ્ઞાન પર આપણે ભાર મૂક્યો છીએ

આપણો મુખ્ય સિદ્ધાંત ગ્યાહવા વસ્તુ જુદા જુદા દષ્ટિનિદુથી અનરોખી થા મળી એ ત્યાં જાનો મીધી અર્થ આપણે એક જ વસ્તુમાં નિત્ય જાનુ અને સાથે સાથે અનિત્ય જાનુ રા ૧ મરીએ છીએ જન દશન માને છે કે કોઈ મૂળ વસ્તુ નથી ઉત્પાદ થતી નથી અને મોઈ મૂળ વસ્તુની સ્વરૂપ જા થતો નથી મૂળ તત્ત્વો એના એ રોય છે એમાં આંક પરિવર્તન થાય છે એરેલે કે એ પિજામના ઠાસ અને ખીન્ન પિજામનો પ્રાદુભાવ થાય છે આમ જા પત્થરોના રસમાવ ઉત્પા વિનાસ આ ગિયનિનો છે આપણે આ વસ્તુને પર્વા ૧૧ નાને જોળખીએ છીએ અને મૂળ વસ્તુ ૧ જ્ય મરી દેકે પર્વા નિત્ય આ પર્વાથી રજ પર્વા અનિત્ય આથી પ્રેમ વસ્તુને માન નિત્ય નરિ માન અનિત્ય નરિ પણ નિત્ય અને અનિત્ય સ્વરૂપે અવસોકવી એ સ્યાદાજ દરેક પદાયને જ્ય રોય

કાળ અને ભાવથી અવલોકવાના હોય છે દરેક પદાર્થ આ રીતે જ સત્ હોય છે સ્વાદ્વાદ એક જ વસ્તુને જુદી જુદી અપેક્ષાએ અનેક રીતે અવલોકવાનું કહે છે, Truth in its manifold and seemingly contradictory aspects.

પૂં આત્મારામજી મહારાજ

આજના યુગના અનેક પ્રશ્નોને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજનાર પૂજ્યપાદ શ્રીમદ્વિજયનાથસૂરિશ્ચરણ (આત્મારામજી) મહારાજનો જન્મ સં. ૧૮૯૨માં થયો હતો તે સમયના સામાજિક પરિવર્તનો સમાજમાં અનેક વ્યતની અશાંતતા સર્જી હતી. આત્મારામજી મહારાજે સં. ૧૯૩૨માં સવેગી દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને સં. ૧૯૪૨માં પાણીતાણા તીર્થમાં પાંત્રીસ હજાર માણસોની હાજરીમાં એમને આચાર્યની પદવી અર્પણ થઈ. તેઓશ્રી સમાજના પરિવર્તોને જોઈ શક્યા શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ, શ્રી મણિવિજયજી મહારાજ અને શ્રી આત્મારામજી મહારાજના આજના જૈનસમાજ પર અનેક ઉપકારો છે સં. ૧૯૫૨માં શ્રી આત્મારામજી મહારાજનો કાળધર્મ થયો આ વખતે મુનિશ્રી વલ્લભવિજયની વય પચ્ચીસ વર્ષની હતી.

પૂં આત્મારામજી મહારાજ વિચારક અને સમય-જ્ઞ હતા જીવનના અનેકવિધ અનુભવોમાં તવાયેલા હોવાથી પૂં આત્મારામજી મહારાજ જૈન સંસ્કૃતિના પ્રવર્તક ખ્યાલોની સાથોસાથ જીવનને અભિનવ દર્શન આપતા અને કાળની ગતિ રૂઠ તરફ છે તે એ સમજી શકતા. રાજકીય અશાંતિના યુગ પછી ૧૯૫૭ની પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યક્રાંતિ પછી ભારતમાં નવો રાજકીય યુગ શરૂ થયો હતો. એક બાજુ આર્ય સમાજના પ્રણેતા દયાનંદ સરસ્વતી નવા હિંદુધર્મના નવાં મૂલ્યાંકનો, વેદની નવી રજૂઆત કરતા અને એ સમયના રૂઢ સરકારોને પડકારતા હતા ખીજી બાજુ કાળના આ પ્રવાહને ઓળખી પૂં આત્મારામજી મહારાજે કાર્ય આરંભ્યું પશ્ચિમના ચિંતકો જૈન ધર્મને સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ વિચારતા. પૂં આત્મારામજી મહારાજ તેમના પૂરક થયા જૈન ધર્મનો વિશ્વને ખ્યાલ આવે એ આશાએ પૂં આત્મારામજી મહારાજે સ્વ. વીરચંદ્ર રાધવજી ગાધીને ચિકાગો સર્વધર્મપરિષદમાં મોકલ્યા અનેક મુશુકુઓને સવેગી દીક્ષા આપનાર પૂં આત્મારામજી મહારાજ જૈન સાહિત્યના ગ્રંથર અભ્યાસી હતા. સાહિત્યની ગવેષણા અને સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાની એમની ધગશ અનોખી હતી. પૂં આત્મારામજી મહારાજે જીવનની આજના યુગની વિષમતાનો જનતાને ખ્યાલ આપ્યો અને આજના યુગને તૈયાર કર્યો અનેક સાથે સંપર્ક સાધી જીવનની નવી દૃષ્ટિ વિકસાવી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની દૃષ્ટિએ સમાજને તૈયાર કરવામાં પૂં આત્મારામજી મહારાજે મોટો ફાળો નોંધાવ્યો. એમની ‘અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર’, ‘શ્રી જૈન તત્ત્વાદર્શ’ તેમ જ અન્ય કૃતિઓ આજે પણ પ્રેરણા આપે એવી છે. સં. ૧૯૫૧ના ભાદરવા શુદ્ધ ૧૩ના રોજ પૂં આત્મારામજી મહારાજ તરફથી મુનિ શ્રીવલ્લભવિજયે લખેલ પત્ર આ સાથે રજૂ કરેલ છે આ પત્ર દ્વારા બન્ને મહાન વિભૂતિના હસ્તાક્ષર અને વિચારોનું દિગ્દર્શન થાય છે. પૂં આત્મારામજી મહારાજ કેટલા વિનમ્ર અને શાસ્ત્ર-જ્ઞ હતા તેનો ખ્યાલ પણ એઓશ્રીના આ પત્રથી આવી જાય છે આચાર્ય હોવા છતાં યે શ્રી સધને તેઓ વિનમ્રતા અને ભક્તિભાવથી વિચાર કરવાનું કહે છે. સાધુ-મહારાજને પ્રત્યે પણ તેમને કેયું આદરમાન છે અને પૂજ્યભાવ છે તે પણ આ પત્રથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ આખોય પત્ર ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવતો હોવાથી રજૂ કરેલ છે આ પત્ર આચાર્યશ્રી વિજયસુમુસૂરિના સગ્રહમાં છે. પત્રની દરેક પંક્તિમાં સયમ અને વિચારગ્વાતગ્ય ઝમકે છે.

न्यायांभानिधि श्रीविद्यानन्दगिरिजी (श्री आचार्यजी)

શ્રી

શીરુ અબાલા - પૂજ્ય પાદશ્રીશ્રી ૧૦૮
શ્રીમદ્વિજયનંદ ચૂરોચિત્રેણ (આત્મારખણ)
મહારાજના તરફથી દર્મ સાત્ત્વ વાંચન -

પુબાર્ધ બદર - શ્રાવણ પુણ્ય પ્રભાત દેવગુરુ
તિતારક શો - કીરત્ત દ પ્રેમમદ રાધેત્ત દિગો
રેસાળી શ્રી રાધયોગ - અન્નેશ્રી દેવગુરુના પંચાલ
પથિયુ ખસાગા છે શ્રીવીરનિહાયા સ - રત્તર
માવર્ધ માત્માદરવાસુ દિ ન રાનિ વારને રોજ
છમણરોપકિ કમલ - શ્રી રાધ વામનિ નિર્વિદિ
પણી રી રાળી શ્રી રાધને ખાખ્યો છે તે ખામ
હા તમો શ્રી રાધ અગીર રૂરશી - રામયુગ્મળ
તથા રામશ્રીમુગ્મળ પૂજ પ્રભાવ માત્પત્યો કી
ધઈ છે - મુદ્દાવાદ વાલ્ય રાધે બહુ રૂદ્ધન
પનિ મિદ્દા પૂજા પીઠાળા પદિવાર રાધે પદ્યુ પૂજા
નાદિવરોમા અન્નેશ્રીના તેઓએ પૂજામૃ
તાપના રચાયા વાત્સલ્ય રૂર ગગુમા શ્રીએ
શસનની ઉન્નતિ વધારી છે એનશીરનજ
યવતુ છે એહ મા એહવા એહવા રૂરવીરુરુરુ
યો છે ને મા તેઓ રી રાધે તેઓએ રાધે
પણી રી રાધે નહીં પરતુ અહીં દિલગિરિની
વાત છે હુ રુદ્ધી તેનર રત્તો અહીં મસિધિ
મા આવી પોતાના શાસનની લઈ એતે બહુ
અનિ તથા અધિક નહીં રી રાધતા
પ્રેમહોમે અમરત્ત દિ પદ્યમારના કાગળ
શીરમા અમર મધ્યાહના કો અન્નેશ્રી રાધ નીએ

જેન કોલે ખોલવાની મરતુ થઈ છે અને
તેના કુડનેમારે ગોઠવણ પાછા પાલણી છે
હેયુ માલમપડ્યુ છે " આવાત વાંચીમારા
દિલમા એરલો ઉત્સાહ વધારી દોલતે કે
તેજાની મરાશી જી જીને છે - પરતુ હવે
તેવિત્તાર પદિ પૂજા રી રાધા ઉત્સાહને
અધિક કરશે તથા એનદર્મનો અગીર રાધા
આપના ભવાનરત્તો શ્રી રાધમાવિદ્યમ ને
એધમે તે રી રાધે તેમ છે મારે આપામરુરુ
કરી જાન અધિક કરી એનદર્મનો અસાત્ત્વ
પ્રકાશ કરશે એનદારે વારુ હમારુ કુરુકુરુ
લખકું છે -

વિશેષ - કાગળ એક શ્રી રાધના તરફથી
આવી તેનો ઉત્તર નીચે રખાયો છે -

શ્રીપરમાત્માન્યતિ

સ્વસ્તિ શ્રીમુબાર્ધ બદરે સુલક્ષી રાધ
જયંત વર્તો - આવાલા પાળિ -
મુનિ આત્મા રામજી કે તર્ફ સે દર્મ સાત્ત્વ વાચના
યેહા મુખસાગા હૈ દર્મ ધ્યાન મરને મે ઉધમ
રખના - આજે શ્રી રાધી સધે તરફ રો
શ્રાવણ પુણ્ય પ્રભાત દેવગુરુ લક્ષિતાર
શા - મોતીત્ત દર્શન દે જ તથા શા કીરત્ત
દ પ્રેમમદ જા લિખા આ પત્ર ૧ લાદવધુ
દિ ૧૧ ફેરોન મુન્નો મિલાઈ સો વામરુ
રમામારુ સર્વ માનુષ કિયાઈ - શ્રી રાધકે
તરુસે શ્રાવણ વારમદ રાધજી ને અધેધિ

देशमें जैनधर्म के उपदेश करने वाले
गया था सो लगभग दो वर्ष तक मैं
रिडामे जैनधर्म का उपदेश करके सेंट्रों की
पुरषाओं को श्री जैनधर्म का बोध करके पाछा
होस्तान में आया है तिसवीरमंदराधप
के तांछ पूर्वोक्त काम करने से और
आगवोट में बैठके अनार्य देश में जनैसों
का प्रायश्चित्त (E.S) लेना माहिये ?

— मैं जहां तक नम्रता पूर्वक श्रीसंधकों लिख
ता हूं कि श्री जैन मत के शास्त्रों में कोई भी
ज्ञान दर्शन आदि में तथा अपने कर्तव्य में
प्रत नियमों में दूषण लगाये तो तिसकों
प्रायश्चित्त करणा लिखा है सो तो मुंयाई के
श्रीसंधने किसी भी दूषण का नाम नहीं
लिखा है तो मैं किस दूषण का धनकों प्राय
श्चित्त देवु ?

तथा ईहां वीरमंदराधपणों हमने पूछा कि
तुमने अमेरिका की मुसाकूरी में अपने कि
सी भी प्रत नियम में दूषण लगाया होवे
तो तुम तिसकी आलोचना करके प्राय
श्चित्त लेलेवो — तब श्रीवीरमंदराधपण
ने कहा कि मैंने अपने किसी भी प्रत निय
म में अमेरिका की मुसाकूरी में दूषण नहीं
लगाया है — अब श्रीसंधकों विचारना
माहिये कि मैं श्रीसंधकों किस दूषण का
प्रायश्चित्त लिखले हूं ?

— नेकर श्रीसंधका और विचार होवे
कि श्रीवीरमंदराधपण ने कदापि दूषण नहीं से
वनकरा होवे गा तो भी धनकों कोई प्रा

यश्चित्त देना माहिये —

धनका उत्तर — श्रीनिशोधन में लिखा है
कि जो बिना दूषण के प्रायश्चित्त देवे
तो प्रायश्चित्त देने वाले को प्रायश्चि
त्त लेना पड़ता है और सो प्रायश्चित्त
कर देने वाला जैनशास्त्र की आज्ञा का
लंग करने वाला होता है — तथा जय
तक दूषण से बने वाला अपना दूषण
कुबूल न करे तब तक केवल ज्ञानी की
तिस दूषण वाले को प्रायश्चित्त नहीं
देते हैं — यह अधिकार लक्ष्मण साधवी
के विषय में श्रीमहानि शोध सूत्र में है —
जय दूषण कुबूल करे बिना प्रत्यक्ष
दूषण के जलाने वाले केवल ज्ञानी की
प्रायश्चित्त नहीं देते हैं तो मैं धनस्थ
मल्पमति किस रीति से प्रायश्चित्त देवुं ?
— नेकर श्रीसंधका और विचार होवे कि
आगवोट में बैठके अनार्य देश में ज
ने से अवश्य प्रायश्चित्त लेना माहिये
ये —

धनका उत्तर — और साधुन तो हमने किसी
भी जैन शास्त्र में नहीं देखा है तो और
श्रीजनाज्ञा को उल्लंघन करके मैं किसी
तरे प्रायश्चित्त देवुं ?

— नेकर श्रीसंधकी और विचार होवे
कि श्रीवीरमंदराधपण ने दूषण से क्या होवे
अथवा न से क्या होवे तो भी तिसकों

कुछ प्रत्यक्षिन्ता लेना चाहिए -
 धर्म का उत्तर - जो जगत् की भाषा
 सद्युक्त है सो ही सध है और शेष
 श्री जगद्भाषा व्यापित्व जो सध कहलाये है
 सो ही उक्त है सध है ननु श्री जगत्भाषा
 उक्त सध - यह कि श्री भाष्य के
 नमे है -

- जो कि श्री सध जो सो है कि एम प्रा
 यस्मिन्नालो नही हेते है परन्तु श्री सध की
 भाषा से वीरभद्र राधवल्लभ श्री शत्रुघ्न
 तीर्थ की याचना है तो श्री सध अतः
 नदित होवे - और ही भाषा श्री सध की
 मानने से श्री वीरभद्र राधवल्लभ की कुछ
 एनि नही है -

विशेष तत्त्व (मुखादि) मुनि शर्म मरार
 श्री मोहनलाल मरार विरक्त मान है
 वेली लवली है और श्री जगद्भाषा के ल
 गते उने वाते है धर्म वाते निगरी
 ली सम्मति लेनी चाहिए -
 तथा अन्य कोई मल प्रत धारी गीतार्थ ने
 पूछ लेना -

अब मैं अतः नम्रता से श्री सध से विन
 तीतरता है जो कुछ जगद्भाषा विरुद्ध अथवा
 गलत भाषा है सो सर्व श्री सध
 मुझ को माफ़ करे - धर्म - इत्यादि होवे श्री
 सध सध - सध - सध लक्ष्मण
 धर्म लक्ष्मण -

रहि - श्री आराम की स्वच्छता लक्ष्मण

આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ

પૂર્ણો મમ્. સ્થિરોઽમોહો જ્ઞાની જ્ઞાન્તો જિતેન્દ્રિયઃ ।
 ત્યાગી ક્રિયાપરસ્તૃપ્તો નિર્લેપો નિ સ્વૃહો મુનિઃ ॥ ૧ ॥
 વિદ્યાવિવેકસપન્નો મન્યસ્યો મયવર્જિતઃ ।
 અન્તાત્મગ્ગસક્તતત્ત્વદષ્ટિઃ સર્વસમૃદ્ધિમાન્ ॥ ૨ ॥
 ધ્યાતા કર્મવિપાકાનામુદ્ધિગ્નો ભવવારિધેઃ ।
 લોકસજ્જાવિનિર્મુક્ત શાસ્ત્રદગ્ધ નિઃપરિગ્રહઃ ॥ ૩ ॥
 શુદ્ધાનુભવવાન્ યોગી નિયામપ્રતિપત્તિમાન્ ।
 ભાવાર્ચાવ્યાનતપસા ભૂમિઃ સર્વનવાશ્રિતઃ ॥ ૪ ॥
 સ્વપ્ન નિષ્ક્રિયં તત્ત્વમષ્ટકૈઃ પ્રતિપન્નવાન્ ।
 મુનિર્મહોદય જ્ઞાનસારં સમધિગચ્છતિ ॥ ૫ ॥

અર્વાચીન યુગના એક ધર્મવૈયા અને જૈન સમાજના એક પ્રખર નેતા સ્વં આચાર્ય વિજયવલ્લભ-સૂરીશ્વરજીના જીવનના વ્યાપક પ્રસંગો લખતાં ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય શ્રીમદ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય વિરચિત જ્ઞાનસારમાં મહામુનિના જો બત્રીસ ગુણોનો નિર્દેશ કરેલો છે તેની યાદ આવે છે. આ બત્રીસે ગુણો તો જીવનમાં અનોખી સિદ્ધિ મેળવેલા મહામુનિમાં હોય છે. અને જૈન સમાજ એ રીતે બાહ્યાંગી કહેવાય કે આજના યુગને લક્ષીને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ સ્વં આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીએ જીવનનું અનોખું દર્શન કરાવી આજના સમાજને સ્વયં ભાગદર્શન આપેલ છે.

સં ૧૬૨૭ના કાર્તિક શુદ્ધ બીજના દિવસે વડોદરા મુકામે આચાર્યશ્રીએ ઇચ્છાબાઈની પવિત્ર કુક્ષિએ જન્મ લીધો. એમના પિતાશ્રીનું નામ દીપચંદભાઈ. સૌથી નાનાનું નામ મગનલાલ મહાલક્ષ્મી, જન્મના અને રક્ષમણી એ ત્રણ બહેનો. એમનું સસારી નામ જગનભાઈ. બાળપણમાં જ તેમના પિતાશ્રીનું અવસાન થયું. માતાના રોપેલા ધાર્મિક સરકારોના બીજ પૂરેપૂરા જોડ અને ઝાડવામાં પલટાય તે પહેલાં જ તેમનાં માતૃશ્રી મૃત્યુ પામ્યાં. આ જ સમયે પૂં આત્મારામજી મહારાજ સશિષ્ય વડોદરા પધાર્યા અને એમના દર્શને જગનભાઈમાં નવી પ્રેરણાનો આવિર્ભાવ થયો. પ્રેરણાનું એક જ અભીભિદુ અને જગનભાઈનું જીવન ધન્ય બન્યું. સસારની આસક્તિ છૂટી, તૂટી અને જગનભાઈનવી દુનિયાના માનવી થઈ ગયા. ધીમે ધીમે કુટુંબમાં વિરક્તિ આવી અને સગાસબંધીના અનેક અસરોધો અને પ્રયત્નો છતાં યે કુટુંબની સંમતિ મેળવીને સં ૧૬૪૪ના વૈશાખ શુદ્ધ ત્રીટીના દિને સત્તર વર્ષની યુવાન વયે રાધનપુરમાં દીક્ષા લીધી અને મુનિશ્રી હર્ષવિજયજીના શિષ્ય થયા. રાધનપુરમાં પ્રથમ આતુર્ભાસ કર્યા.

પૂં આત્મારામજી મહારાજની સીધી દોરવણી નીચે જૈન ધર્મના સરકારો મેળવ્યા અને સં ૧૬૪૫માં મહેસાણામાં બીજું આતુર્ભાસ કર્યું. પાક્ષીમાં સં ૧૬૪૬ના વૈશાખ શુદ્ધ દશમના દિવસે પૂં આત્મારામજી મહારાજે વડી દીક્ષા આપી અને આત્મપ્રયોધ તેમ જ કલ્પસૂત્રની સુબોધિકા ટીકાનું અધ્યયન કર્યું.

સં ૧૬૪૬માં દિલ્હીમાં શ્રી હર્ષવિજયજી મહારાજ કાળધર્મ પામ્યા. મુનિએ ચોથું આતુર્ભાસ માલેગડોટલામાં કર્યું. આ સમયે ન્યાય, અમરકોષ, અભિધાનચિન્તામણિ, દશવૈકલ્પિકસૂત્રની, શ્રી હરિભક્ત સૂરિ મહારાજ વિગ્રચિત ગૃહદ્વીકા તથા આચારપ્રદીપનો અભ્યાસ કર્યો. સં ૧૬૪૭માં પટ્ટીમાં પાંચમું આતુર્ભાસ કર્યું, અને 'ચંદ્રપ્રભા' વ્યાકરણનું અધ્યયન શરૂ થયું. જ્યોતિષનો અભ્યાસ કર્યો તેમ જ શ્રીઆવશ્યકસૂત્રનું પણ અધ્યયન કર્યું. સં ૧૬૪૮ના કાર્તિક વદિ માંચમના દિવસે મુનિશ્રીવલ્લભવિજયજીને

प्रतिक श्रीकान्तिविजयजी

मुनि धीचतुरविजयजी

मुनि श्रीहर्षविजयजी

पंन्यास श्रीसंपतविजयजी

મુનિશ્રી ત્રિવેંદ્રવિજયજી નામના સિધ્ધ થયા સં ૧૮૪૮મા અમાના ખાને અને સં ૧૯૪૮મા જગિનાવાશુભા મુનિ શ્રીન નભવિજયજીએ ચોમાસુ મૃત્યુ સં ૧૮૫૦નું ચોમાસુ રામા થયુ આ સમયે પૂઠ આત્મારામજી મહારાજને ' તત્ત્વનિર્ણયપ્રમા ' નામનો ગ્રંથ લખ્યો સં ૧૯૫૧મા અમાનામા મુનિશ્રીનું નવમું ચોમાસુ થયુ અને સં ૧૮૫૨ ॥ જેઠ શુદ્ધ સાતમે પૂઠ આત્મારામજી મહારાજ ૧૦ દેહ વિનય થયો આ નર્ના આ ગાળામા પૂઠ આ મારગમજી મહારાજે હવનની નદદિ અને પ્રેંગણા આપી એ શુવાનનું વ્રતન ધ તર કયું

પૂઠ આત્મારામ મહારાજના કાળધમ એમજી પ્રમ ચાતુ ગખરાનુ મુનિ શ્રીનભવિજયે માથે તીરુ પત્રનના જે । સરને પ્રેરણા આપી અને સગ્ધાઓની શરૂઆત કરાતી સં ૧૮૫૨નું ચાતુમાસ શુજરાનનામા થયુ અને પત્રનને પોતાનું કાનક્ષેન બના યુ સં ૧૯૫૨મા નાગેનાવમા લક્ષ્મણ ભની દીપા થઈ અને મુનિ શ્રીન નભવિજયને એક સમય શિવ મુનિશ્રી લક્ષ્મિતવિજયજી મત્યા અહીં ચાતુમાસ યુ અને શ્રીમદ્ વિજયાન સરીશ્વરજી હનચરિત્ર પણ લખ્યુ સં ૧૮૫૪નું ચોમાસુ પગી ખાતે ૧૪૫૫ માનેમેટના ખાતે અને સં ૧૯૫૬નું ચોમાસુ હોશિયારપુર મુ મે કયું સં ૧૯૫૭મા બધા મુનિઓની સમતિથી પાણુમા શ્રી નભવિજયજી મહારાજને સરિષ પ્રાત કવવામા આચુ મં ૧૯૫૭નું ૫ મુ ચોમાસુ અમૃતસરમા સં ૧૮૫૮નું ચોળમુ ચોમાસુ પટ્ટીમા સં ૧૯૫૮નું ૧૭મુ ચોમાસુ અમાનામા, સં ૧૮૬૦નું ચાતુમાસ અમાનામા મં ૧૮૬૧નું હગમા, સં ૧૮૬૨નું નુવિણામા અને સં ૧૮૬૩નું એન્નીમયુ અમૃતસરમા થયુ

પૂઠ આત્મા ભજી મહારાજના કાર્યક્ષેત્ર પંચમને તૈયાર કરવામા અને પોતાના હવનનુ ધ તર નામા મુનિશ્રીએ આ સમય વ્યતીત કર્યો સં ૧૮૬૪મા અમૃતસરમા મુનિશ્રી વિનાનવિજયજીઓ મુનિશ્રી ત્રિજીવિજયજીને સવેગી દીપા આપી આ પગી ગૂજરાત તર આગ્રાની તેમથી તેમજો વિહાર શરૂ કર્યા ન્દી, મિત્રોની વગેરે કર્યા, પણ એવામા પત્રનમા આયમમાજીઓ સાથે શાસ્ત્રાર્થનુ થના હજુ માઈનનુ અતર નાપી ઝ પથી અમૃતસર પહોંચી ગયા મુનિ શ્રીવ નભવિજયનો આ નિજા ઝ પી ઓ દુઃ ૨૨તો આપા શુ ૧૧ના નિયમે શુજરાનના પહોંચ્યા તાના હોમેએ અપૂર સ્થાગત કયું તાના બારીમમા ચોમામા દગિયાન નિશેષ નિર્ણયાત્મ શક્તિ સાથે માહિતિ પ્રગટ કરી 'વિગેય નિર્ણય અને બીમજાન ત્રિસિમ ' નામના બે પુસ્તકો તૈયાર થઈ આ પુસ્તકોમા પ્રાચીન હિંદુશાસ્ત્રો અને એની અર્નાનીત મી નો ઉપયોગ કરી મુનિશ્રીએ યતની પ્રદક્ષિત પર પ્રાશ પાઓ તેમજો ત્વરાથી વિહાર ના ઓ જ્યપુર આવ્યા મં ૧૮૬૫મા મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજ મુનિશ્રી વિચારવિજયજી ઓ મુનિશ્રી તિનવિજયની દીપા થઈ જ્યપુ થી અન્નેગે જઈ ચો । નિમ ગિયર થઈ ત્યાથી બાર, પિપતિયાગામ મુ ના, ચાગરન સોજત થઈ પાતી ગયા ત્યાથી પવનીચની યાનાનો આન લઈ રિવગજ, ગિગેટી થઈ આણુ આવ્યા સં ૧૮૬૫ ॥ જેઠ શુદ્ધ બીજે પાવણપુર આવ્યા ત્યા તેમનુ અપૂર્વ પ્રાગત થયુ

* * *

રામનપુરમા મં ૧૮૪૪માં દીક્ષિત થયેલ અને સં ૧૮૬૫મા પાનણુપુરમા ચોમાસુ રહેન મુનિ શ્રીવ નભવિજયજીના હનનુ ધ તર થઈ ચૂંચુ હતું પૂઠ આત્મારામજી મહારાજે જે સમયે આપ્યા અને માય ક રાત્રી ધગથ આપી તેજુ નુ ચરેપ સ્વાજ અને રીતે સમાજને મળના લા યુ હતું કન્યા કમ્પ અને ઝ વ્યવહારમા અને રીતે હુમ થોનાઓને ધમનો સાચો ખ્યાન આપવાનો અને આવતી કાનના પ્રસાદોથી સમાજો વાકેર કવવાનો પ્રયાગ એમને કરવાનો હતો સમાજને પ્રોત્ત કરવા ધ્યેય એમની સગમ હતું મસાગનો સાગ ગના મુનિ ધર્મ આગરે છે, આજે છે

ધર્મમાં રમમાણુ થઈ જાય છે, મહાધોગી બને છે પણ એ સમાજમાંથી આવે છે, સમાજ પર અસર કરે છે અને સમાજ પણ એની ઉપર અસર કર્યા વિના રહેતો નથી જન સિદ્ધાંતો સનાતન છે, પણ ઊદ્ધિ અને રિવાજોની જડ મૂળ સંસ્કારોને આવરી લઈ કલુષિત કરે છે. આથી એ વખતોવખત નિરીક્ષણ માગી લે છે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ સમાજનું માર્ગદર્શન કરવું જરૂરી બને છે પૂર્વ આત્માગમણ મહારાજે પ્રેરણા આપેલી સમાજનો નવો પ્રવાહ આવતો હતો તેનો પણ ખ્યાલ એ સમય જ મુનિએ આપ્યો હતો દીક્ષા-જીવનની એકવીંશી બાદ મુનિશ્રી સમજી શક્યા હતા કે સમાજને પ્રગતિશીલ અને જીવંત બનાવવો હશે તો ધર્મ એ માત્ર રૂઢ વ્યવહારમાં નહિ પણ સમગ્ર જીવનદષ્ટિમાં આવવો જોઈએ. ધર્મ એટલે માત્ર દોરણસર-ઉપાશ્રય નહિ, પરંતુ જીવનનું વ્યાપક દર્શન અને જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિમાંથી અલિપ્ત થતા સરકારો. જે ધર્મ સર્વ જીવોનું માંગલ્ય વાંછનારો છે એ ધર્મ રૂઢ સમાજના હાથમાં વારસાગત બધિયારખાનું બને, ધર્મ ભુલાઈ જાય, રૂઢિઓમાં, રિવાજોમાં, બોલીઓમાં, ઉછામણીઓમાં વહેંચાઈ જાય તે માત્ર વ્યવહારમાં જ ધર્મ મનાય એ વસ્તુ કેવી રીતે ધૃષ્ટાય ? જે ધર્મ બધા માટે સમાનવૃત્તિ—સમભાવ દર્શાવવાનું કહે તે ધર્મના અનુયાયીઓ અસહિષ્ણુતા આદરે, જીવનમાં અસંગત અને અનુચિત વ્યવહાર કરે. રૂઢ સરકારોમાં કુદિત બને એ વસ્તુ અસહ્ય લેખાય

રાજકીય પ્રવાહો પણ નવી રીતે વહેતા હતા “ઝેર ગયા તે વેર ગયા”નો કવિ દલપતરામનો જમાનો વિદાય થતો હતો અને “સાલળો સુધાગનો સાદ” કહેનાર કવિ નર્મદનો જમાનો આવતો હતો. બ્રિટિશ સરકાર ગમે તેવી હોય પણ તે પરદેશી હતી એની સામે અરજીઓ અને વિનંતિ કરી કાર્ય કરવાનો જમાનો પૂરો થવા આવતો હતો. કેળવણીનું મહત્ત્વ સર્વ જગ્યાએ સ્વીકાયતુ હતું રાષ્ટ્રીય આદેશન નવસ્વરૂપ લેતું હતું. મુનિશ્રીના જીવન સાથે રાષ્ટ્રીય લડતની આખી તવારીખ, બે વિશ્વયુદ્ધો અને એ યુદ્ધોએ જન્માવેલાં આર્થિક અને સામાજિક પરિબળો, આઝાદી, આઝાદી પછીની યાતનાના વર્ષો વગેરેથી સકળાયેલી છે મધ્યમ વર્ગ યુદ્ધ પહેલા આબાદ હતો, નવા પરિબળો આગળ એ વર્ગ નમતું જોખનું પાણું અને એની સામાજિક દ્વિધા એની એ રહી પાલણપુરમાં સમાધાન કરાવનાર મુનિશ્રી અને મુળદર્શિ મધ્યમ વર્ગ માટે રૂઢી પ્રેરણા આપનાર આચાર્યશ્રી—એક જ વ્યક્તિ સામાજિક—રાજકીય—આર્થિક—વૈજ્ઞાનિક પરિબળોએ ઘેરેલી આ કથા એક રીતે આજની આપણી અને મધ્યમ વર્ગની કથા છે ગુજરાતમાં દીક્ષિત થઈ એકવીસ વર્ષ બાદ ગુજરાતમાં પાછા ફરનાર મુનિશ્રી એ જ હતા પન્નબ જેવી ભૂમિના પરિચયે દષ્ટિ વિશાળ બની હતી અને દૂર રહ્યા છતાં એ સમાજનું અનોખું દર્શન કરી શક્યા હતા સમાજના રોગનું નિદાન એમની પાસે હતું. જૈન સરકૃતિની પ્રણાલિકાના બાણકાર હતા અને પ્રયોગ કરવાની દષ્ટિ એમની પાસે હતી

*

*

*

પાલણપુરમાં મુનિશ્રીએ જૈન સંઘનો કલેશ જોઈ એ ટાળવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો સં. ૧૯૬૫ના જેઠ શુદ્ધિ આઠમના દિને મુનિશ્રીએ શ્રાવકોના સામાન્ય મતભેદો અંગે ચુકાદો આપ્યો. સઘમાં સર્વત્ર આનંદ પ્રવર્તી ગયો અને મુનિશ્રીએ પાલણપુરમાં ચોમાસું કર્યું આ સમયે મુનિશ્રી લલિતવિજયજી સાથે પાંચ શિષ્યોને યોગોદ્ધન કરાવવાને માટે મહેસાણા ખાતે પન્નાસ શ્રી સિદ્ધિવિજયજી પાસે મોકલ્યા. આપાદ મહિનામાં શ્રી વિચક્ષણવિજયજીની દીક્ષા થઈ. જ્ઞાનપ્રચાર માટેના એમના સતત આગ્રહને લીધે ‘આત્મવલ્લભ કેળવણી કંડ’ની સ્થાપના થઈ આ રીતે શિક્ષણપ્રચારનું કાર્ય શરૂ થયું અઘાઈની તપશ્ચર્યા નિમિત્તે થતા જ્ઞાતિલા કર-જમણનો રિવાજ બધ કરાવ્યો અને તેને મરજિયાત બનાવ્યો.

સં ૧૯૬૬ના કાર્તિક વર્ષે ખીજના દિને મુનિશ્રી મિત્રવિજયની દીક્ષા થઈ પાવણપુરથી નિહાર કરી મુનિશ્રી રાધનપુર આવ્યા અને બાનીસ વર્ષે દીક્ષાની ભૂમિને પાનન કરી સં ૧૯૬૬ના માગસર શુદ્ધ ખીજને નિમે પાનીતાણુ સધની સારે જવા વિહાર કર્યા પાનીતાણુ યાત્રા કરી વજીતા ભાવનગર, ચોરા, વરતેજ, સિહોર થઈ વળા ગયા અને ત્યાં ખે પક્ષોનું સમાધાન કયુ ધોવેરામાં એમનું અપૂર્વ સ્વાગત થયુ ત્યાંથી તેઓ ખલાત થઈ વોદરા ગયા. ત્યાં સં ૧૯૬૬ના વૈશાખ શુદ્ધ દશમના દિવસે ભવ્ય સ્વાગત થયુ ત્યાંથી ભરૂચ ગયા અને પચાસ શ્રીમિદિનિજયજી સાથે ત્રણ દિવસ એમની સેનામાં રહ્યા ભરૂચથી જગડિયા તીર્થની યાત્રા કરી સુરત પધાર્યા ત્યાંના ગોપીપુગના ઉપાશ્રયમાં સન ૧૯૬૭ના મહા વર્ષે ૭ના રોજ શ્રી સુખરાજજીને દીક્ષા આપીને મુનિશ્રી સોહનવિજયજીના શિષ્ય તરીકે મુનિશ્રી સમુદ્રવિજયજી નામ આપ્યું સં ૧૯૬૭નું પચ્ચીસમું ચોમાસું મીઆગામમાં કર્યું ત્યાં મે તમે વચ્ચે સમાધાન કરાવતો ચુખો આપ્યો ને શાંતિ સ્થાપી પાંચાળાની શરૂઆત કરાવી સુરવાડા થઈ વણગરા ગામ આવ્યા અને દશા શ્રીમાળીઓના પચ સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરી કન્યાવિક્રયનો કુરિવાજ બંધ કરાવ્યો પાંચાળાપુરમાં અઢાર્ધ મહોત્સવ કરાવી, સિનોગ અને ડભોઈ થઈ વોરા આવ્યા

આજના યુગની પરિસ્થિતિની તેમ જ વિષમ માળની વિચારણા માટે મુનિસમ્બેલન'નો મુનિશ્રી વ લલવિજયજીને વિચાર આપ્યો પૂઠ આત્મારામજી મહારાજના સનાના સાધુઓના સમેનનની યોજના કરી વૃદ્ધ આચાર્ય શ્રી નિજયમ્બળસુરિજી મહારાજ, ઉપાધ્યાય શ્રી વીરવિજયજી મહારાજ શાંતધર્મિ શ્રી હસવિજયજી મહારાજ વગેરેની સમિતિ મેળવી વગેરેમાં ત્રણ વિવસ મુનિ-સમેનન ભરાયુ જેમાં પચાસ જેટલા સાધુ-મુનિરાત્રીઓ હાજરી આપી હતી ચોરીશ જેટલા કરાચો પસાર કર્યા હતા સં ૧૯૬૮નું ૭મ્વીસમું ચોમાસું ડભોઈમાં થયુ ત્યાંથી નાં ગયા ત્યાં આઠ વિવસ સુધી સતત વ્યાખ્યાનો આપ્યા ત્યારપછી વગેરેમાં 'ધર્મતત્ત્વ' અને 'સાર્વજનિક-ધર્મ' ઉપર જાહેર વ્યાખ્યાનો આપ્યા ત્યારબાદ મુખર્જી અતિ આગ્રાથી જો ભણી ઝડપથી વિદાર કર્યા તે વખતે શ્રી જૈન શ્વેતાચર કોફર સનો સૂચ મધ્યાહ્ન વીનાની ગરો હતો એણે સમગ્ર જૈન કોમમાં અનેક નવીન આશાઓ ઉત્પન્ન કરી હતી વિચારવાતાનરતમાં મજાન પરિવર્તન કરી નાખ્યુ હતું અને સામાજિક ઇતિહાસે ભવ્ય તમ ા જગાની હતી નરપ્રશ જીવના જનતા તેવા થઈ ગઈ હતી એવે સમયે નૂતન પ્રમાણ અપનાવતમાન યુગની નાક પારખનાર અને સમય ધર્મના અવિચલિત સિદ્ધાંતને હસ્તગત કરી વ્યવહાર નિશ્ચયનો સમન્વય મગનાર પૂજ્ય સુરિજીનું મુગધર્મિ આગમન થયુ અહીં તેમનું અખૂટપૂર્વ સ્વાગત થયુ સામૈયા માટે મોટો માનસસમુદાય ગમત્યો હતો સર્વ આનંદ અને ઉમંગની લહરીઓ પ્રસરી રહી હતી આ ઉત્સાહના વાતાવરણે સુરિજીની વાણી ખૂબ સારી રીતે ઝીની અઢાર્ધમહોત્સવ શાંતિરનાન, પૂજન પ્રભાવના અને ઉપધાન જેવા ઘણા અનુક્રાનો થયા હતા અરખનિત પાત્રપ્રસાદથી સભર એવા એમના વ્યાખ્યાનો ખૂબ જ અમૂલ્ય નીવળ્યા 'જ્ઞાનક્રિયાઓ મોક્ષ' એ જ એમના પ્રવચનોનું મધ્યમિન્દુ હતું પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી ક્રિયા માનની માનવીને બિલ બનાવતા સગારો સિચવાનું કાર્ય જ્ઞાનનું છે જ્ઞાન વિના પ્રગતિ સાધવી અતિ કશ્ન છે નથી વ્યવહારમાં સાયુજ્યના સાપક્ષી કે ધર્મ એના શુદ્ધ અને અશ્વેપી સ્વભાવમાં આચરણ પામતો આરે બાણુ જગેના અજ્ઞાનના અધમગમાં એક પિપાસા છે—અને તે જ્ઞાનની દીવડીની જમાનાના વિકાસમાં ભાગ ભજવે છે વિજ્ઞાન, અને તેથી ધર્મને પણ વિજ્ઞાનના કમોગી પથ્થર ઉપર ચમકાવવા વિના જરા યે ચાને એમ નથી ધર્મ અને વિજ્ઞાનના સમન્વયમાં જ જ તેનું શ્રેય છે ધર્મને એક જગ્યાએ મથગિત ન કરતા સર્વ દિશામાં વ્યાપ્ત કરવો આવશ્યક છે

આમ ધર્મની વૈજ્ઞાનિક રજૂઆત આજે વાયુ અને જળ જેટલી જરૂરી બની છે. જે વસ્તુ જમાનામા છે, આજના પરિવર્તનશીલ સમાજના અતર્ગત ઘડતરમા છે એ વસ્તુનો સ્વીકાર કરીને, એને આપણી રીતે ઘટાવીને જીવનમાં ઉતાર્યા વિના ત્વે ચાલે નહિ. ધર્મનો અનેકદેશીય વિકાસ થવો ઘટે ‘ પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી ક્રિયા ’ એ સૂત્રના આધારે સમાજની ૩૬ વારસાગત પરંપરાને પણ નવી રીતે આપણે પેખવી જોઈએ. વ્યાવહારિક કેળવણીની આખરી તાવણીમાં આપણે ધર્મના સરકારો તપાસવા જોશે. ધર્મ માનવમૂલ્યોને પ્રેરતો હોવો જોઈએ. આવા ધર્મના ઉત્થાન અર્થે આધુનિક કેળવણી સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ આવશ્યક બની રહે છે. ધર્મ એ કેળવણીનું અગત્યનું અંગ છે. ધાર્મિક સંસ્કારોના વિકાસમા કેળવણીનો વિકાસ છે. સાચી કેળવણીએ છે કે જે ધર્મને પોતાનાથી અવિલિપ્ત તેમ જ અવિચ્છિન્ન ગણે. આને માટે એવી સરચાઓ ઊભી કરવી જોઈએ કે જે ધર્મના અને વ્યવહારના— ઉભયના જ્ઞાનને પોષક બને. આમ મરિજીએ યુગે યુગે વિકાસ પામતા વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અને સાથે સાથે ધાર્મિક સિદ્ધાંતોને નૂતન સ્વરૂપમા રજૂ કરવા ઘોષણા કરી. એ બન્નેના મુલાકા સમન્વય માટે અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપિત કરવા ઉદ્દ્યોગનું કાર્ય તેઓશ્રીના આ મુદ્ધારક વિચારો સમાજને અતિ પ્રશસનીય અને મનનીય લાગ્યા.

શ્રીસંઘના વિચારક અને ધનવાન આગેવાનોને તેઓશ્રીની વાત અતિ ઉચિત અને અપનાવવા યોગ્ય લાગી, તે પર વિચારવિનિમય કર્યા, અનેક યોજનાઓ પર વિચારણા થઈ અને એવી ડોઢ વિશિષ્ટ યોજના બર લાવવા બીજું ચાતુર્માસ મુખર્ષમાં કરવા વિજમિ થતા તેનો સ્વીકાર થયો. મુખર્ષ શહેરના સ્થાનિક સમોગો, વિદ્યાર્થિઓ માટે બહારગામથી આવનારની અગવડો અને બીજી આનુષંગિક હકીકતો પર વિચારણાને પરિણામે મુખર્ષમા એક વિદ્યાલય સ્થાપવાની યોજનાનો સાર્વત્રિક સ્વીકાર થયો. મહારાજશ્રીએ આ યોજના પર વિચાર કર્યો, શ્રીસંઘે એ યોજના તરફ પસંદગી બતાવી, ધનવાનોએ એને ટેકો આપ્યો, કેળવણેલા વર્ગે એમાં કાર્ય દ્વારા સાથ આપવાનો ઉમ્મગ બતાવ્યો અને મધ્યમ જનતાએ એના વિકાસ માટે બનતો ફાળો અને તનમનધનનો ભોગ આપવા અભિલાષા દર્શાવી આ સર્વ ચર્ચાને પરિણામે સં ૧૯૭૦ના ફાગણ સુદ પાંચમને રોજ મહારાજશ્રીની હાજરીમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના કરવાનો મુખર્ષમા શ્રીસંઘે એકમતે નિર્ણય કર્યો અને નવીન પદ્ધતિથી જાંચી કેળવણી લઈ ધર્મના દૃઢ-સરકાર સાથે સમાજનું હિત હૃદયમાં રાખી કાર્ય કરનારા યુવકોનો મોટો સમૂહ ઉત્પન્ન કરવાનો આદર્શ સ્વીકારી, તેનું કામ હાથ ધરવા અને તે માટે યોજનાઓ ઘડવા તથા જરૂરી ફાળો ઉધરાવવા વ્યવસ્થા કરવામાં આવી આ નાના પાયા પર ઊભી થયેલ સંસ્થાએ દિવસે દિવસે અપૂર્વ વિકાસ સાધ્યો માત્ર ગુજરાતમા જ નહિ પણ સમગ્ર ભારતમા કેળવણી અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિના ધામ તરીકે આજે તેણે અદ્ભુત પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધ કરી છે.

મુખર્ષથી બગવાડા, પારડી, બીલીમોગ, નવસારી થઈ સૂરતમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં મહિલા આશ્રમ માટે પ્રેરણા આપી કરી પાછા નવસારી, કાલિયાવાડી થઈ સિસોદરા પધાર્યાં લાંબા મતભેદો દૂર કર્યા ટાકલથી કરચલીઆ અને પછી સૂરત ગયા સં ૧૯૭૧નું ઓગણત્રીસમું ચોમાસુ ત્યાં કર્યું આ સમયની શિક્ષણ-પ્રચાર માટેની એમની તમન્ના કેટલી હતી તેનો પુરાવો મુનિશ્રી હસવિજયજી પરનો નીચેનો પત્ર આપે છે.

“ આપણા લોકો હજી ગફલતમા છે તેનું મૂળ કારણ અવિદ્યા છે. જૈન સમાજમા એક પણ જાગ્યા દરજ્જાનો સુશિક્ષિત શ્રાવક હોય તો પણ આપણાં બધા કામ સારી રીતે થઈ શકે પણ અક્ષોસ તો એ વાતનો છે કે લાખો શ્રાવકોમાં એક પણ એવો નથી કે જેનો પ્રભાવ પ્રત્યેક સ્થાનોના જૈનો

પર પડી શકે આમ છતાં લોકોની નિ । તો હજુ જીવતી નથી આ દરા કેટલી શોચનીય છે ! દમરો-
વાખો રૂપિયાની આતિ ૨૨ વર્ષ વાગ્ગ ગાજ, રગ રાગ અને મેના મિદાનના ઉગા વામા આવે છે
પણ શિક્ષણના નામે તો બસ ભગવાનનું નામ જ નામ છે હવે તો આપ જેના પ્રતાપી પુરોહિત પ્ધાન
આ તરફ જાય અને નિરતર ચારે તરફથી એ ઉપદેશ થતા લાગે ” અમુક કાલ તમારે કરવું જ પાગે
તો સમજ છે કે આપણે માટે કોઈ નિસ શિષ્ટ ધર્મીને જોવાનો સમય આવી પડ્યો છે ”

સૂરતથી નિહાર શરૂ થયો ખભાત ધર્મ ધોનેતા ધર્મ, મં ૧૮૭૨મા પાનીતાણુની યાત્રા કરી
જૂનાગઢ આવ્યા ત્યાં જણ સાનનનિ આપ્થાનો થયા વચુથલીમા પ્રતિષ્ઠા કરી અને મં ૧૮૭૨નું
ત્રીસમું ચાતુર્માસ જૂનાગઢમા કર્યું જૂનાગઢમા શ્રી આત્માન જૈન લાયછેરી તથા શ્રી જૈન સ્ત્રી શિક્ષણ
શાળાની ઉદ્ઘાટનક્રિયા ધર્મ પજનના નેતાઓ જૂનાગઢમા મિનતિ રવા આવ્યા ચોમાસુ પૂરુ થતા
વેરાવળ ગયા અને ત્યાં શ્રી આત્માન જૈન સ્ત્રી શિક્ષણશાળા અને ‘શ્રી આત્માન જૈન ઔષધાલય’
નામની બે મથકાઓ સં ૧૮૭૩ના મા । શુદ્ધ દશમના દિવસે સ્થાપિત ધર્મ વેરાવળથી મારગેળ ગયા
ત્યાં શાંતિ-ગ્નાત્ર અને આપ્થાનો થયા ત્યાંથી વેગનળ, બિના, દીવ મુના, ડા, તળાવ ધર્મ પાનીતાણુ
ધર્મ સ્થિતિ ભાનનગર આવ્યા ત્યાં ‘વતમાન પરિચિતિ અને આપણી આનંદમતાઓ’ ઉપર જાહેર
પ્રચન મ્યું ભાનનગરમા એક પજનખી બહેનને લાગવતી દીક્ષા આપી ત્યાંથી ખભાત ધર્મ
વોરના પ્રવર્તન શ્રી કાલિવિજયજીને મળ્યા વોરગથી નિહાર કરી બ ને મહાત્માઓ જગાડ્યા
તીર્થની યાત્રા કરી મુમર્ધ પધાર્યા જ્યાં એમનું લલ્ય સામેયુ થયું મુમર્ધા એમના કાયાના
પ્રસાવાતો અને વમળો બિલા થતા રતા આ ચાતુર્માસમા ખ ત ગ-૨ અચલગ-૭ના પધુપણુ પન માટે
ચયા ચારી આનાથી પર ગહી તેઓથીએ એકતાની રિમાયન કરી એમના મતલો સ્પષ્ટ હતા “આજે
લોમે એ તા ચાહે છે પોતાના રમે માટે પ્રવલ કરે છે અત્રે, પાગી દિંદુ અને મુસનમાન બધા
એક જ ધ્યેય માટે મગ્નિત ધર્મગલા છે આ રીતે દુનિયા આગળ વધી ગઈ છે બીજી બાજુએ આપણા
ભાઈઓ ગ કદમ પાછા હડનાનો પ્રયત્ન કરે છે આજે તો બધાએ એક ધર્મ સમાજ ધર્મ અને રાષ્ટ્રના
માણનું મર્ધ કરવું જોઈએ ”

મુમર્ધના આ ચાતુર્માસ દરમિયા । શ્રી મળાની જે । વિદ્યાવયના મ ન માટે લગભગ એક લાખ
રૂપિયાનું કું થયું નાના ગામોના મદિરોના છાણોદ્ધાર માટે પણ સાટુ કું કરના ઉપરાત ની પાટણુ જૈન
મ જ બોધિંગ માટે લગભગ રૂપિયા લાખનું કું થયું મુમર્ધથી વિહાર કરીને પ્રતાપનગરમા તેઓ પજનશ્રી
હમનિજયજી મહારાજને મળ્યા તેમની સાથે તેઓ અમતાના આવ્યા અને શ્રી ડામનમાર્ધની ધર્મશાળામા
ચાતુર્માસ ગાલુ સં ૧૮૭૪ના બનીસમા ચોમાસા મિયાન વ્યરહારુ દષ્ટિ, સાવારણ કુકુમોની
પરિચિતિનો પ્ધાન, નીપો ડાવાવનાની ખોગી આત્મો નીમનોની મોટાઈ, સામાન્ય જનતાનો ધમપ્રેમ
વગેરે વિાસીને આપી લેતા પ્રચનો થી અહીં શ્રી મહારી ગામીની પચમ્યાણુ પૂજની રચના
કરી પડી શ્રી હમનિજયની વિાવ લી રી અમ ના થી મહેસાણામા મહારાજશ્રી સિદ્ધિનિજયના શનનો
લાભ લઈ, ત્યાંથી મિનનગર ધર્મ પાટણુ ગયા ત્યાં ધર્મ પર જાહેર આપ્થાન કર્યું ત્યાંથી ચારૂપ
મેનાણુ ધર્મ પાનણુપુ ગયા ત્યાં જણ પ્રસિદ્ધ આચાર્યપ્રસરોની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા ગવી અને શ્રી પાનણુપુ
જૈન મિદાન માટે કું કરા મુ ત્યાંથી તારગાજ મુભારીઆ, આણુ અચનગ, બામણુવા ધર્મ પી વા ।
ગયા ને લાંના આનમેનો આનંદમલ ૨ મ્યો અલીથી નાણામે ને ગતે લગાયા અને ત્યાંથી બીજાપુગમા મે
પરો વગેરે સપ કરાની એક પામશાળા આપી ત્યાંથી નિહાર મરી મા ડીમા ચાતુર્માસ કર્યું મં ૧૮૭૫નું

તેત્રીસમું ચોમાસું શાસન-કાર્યની દૃષ્ટિએ ઘણું મહત્વનું થયું ચોમાસા બાદ મુનિશ્રી લલિતવિજયજી, મુનિશ્રી ઉમેંગવિજયજી, મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી વગેરેને ગણિપદ તથા પન્થાસપદ આપ્યાં

ગુજરાત કરતા રજપૂતાનાની પરિસ્થિતિ અને સામાજિક દશા વિષમ હતા કેળવણીનું તદ્દન ઓછું પ્રમાણ, નિરક્ષરતા, જૂના રીત-રિવાજો, કન્યા-વિક્રય, વૃદ્ધલગ્નો, મૃત્યુ પાછળનાં જમણો, વિલાસપ્રિયતા, બાળવિધવાનો પ્રથ્થ, વિપુલ સપત્તિની વચ્ચે જ ગરીબાઈ અને ખાવાની ચિંતા,—સમાજની આવી વિષમ દશા રજપૂતાનાની હતી. પૂર્વગ્રહો અને પક્ષપાતો માનવી જીવનને કલુષિત કરતા હતા આ સમયે રજપૂતાના મરુભૂમિના સમય-જ્ઞ આગેવાનોએ મહારાજશ્રીને આગ્રહ કર્યો તેઓશ્રી જોઈ શક્યા કે જો આ પ્રજાનો ઉદ્ધાર નહિ થાય, સામાજિક દૃષ્ટિએ દૂર નહિ થાય તો આવતી કાલ ઘણી કપરી થશે રૂઢિ, વહેમ અને અજ્ઞાનના નાશ માટે ગોડવાડમાં વિદ્યાલયની સ્થાપના માટે પ્રવૃત્તિ ચાલી. ઉનાળામા સં ૧૯૭૫ના જેઠ શુદ્ધ એકમના દિને ખીવાંડી ગામમાં કંઠ માટે પ્રયાસ કર્યો. ત્યાંના કુસંપને દૂર કરાવતો ફેસલો આપ્યો આ રીતે ત્રીસ વર્ષનો જૂનો ઝઘડો દૂર થયો ખીવાંડીથી વિહાર કરી પોમાવા થઈ શિવગજ થઈ બાલી ગયા પાંચ મુનિરાજોએ બાલીમાં અને મહારાજશ્રીએ સાદડીમાં ચાતુર્માસ કર્યું ચાતુર્માસ પછી પોપ માસમા લાલા દોલતરામના પ્રમુખપદ નીચે શ્રી જૈન યવેનાબર કોન્ફરન્સનું અધિવેશન થયું. તેમાં કોન્ફરન્સની જરૂરિયાતો, શાંતિની યોજના, અવિદ્યા, કર્નવ્ય-પરાયણતા, એકતાની જરૂરિયાત, કેળવણીના ક્ષયદા વગેરે વિષયો પર મહારાજશ્રીએ પ્રવચનો કર્યો.

સાદડીથી શિવગજ થઈ, ત્યાંથી સઘમાં પેરવા, બાલી, લુણાવા, લાહાર થઈ રાણકપુર પહોંચ્યા. ત્યાં યાત્રા કરી સાદડી. ધાણેરાવ, મુછાળા મહાવીરની યાત્રા કરી સઘ દેસુરી પહોંચ્યો ત્યાંના શ્રાવકોમા કલેશ હતો, અદાલતમાં કેસ ચાલતો હતો. મહારાજશ્રીએ અદરોઅદર ફેસલો કરવા બંને પક્ષોને સમજાવ્યા, પણ તેઓ માન્યા નહિ ક્ષણભર વિચાર કરીને મહારાજશ્રીએ સાધુઓને ગોચરી ન જવાનો આદેશ દીધો વાતાવરણમા નવી ચમક આવી. આખરે સમાધાન થયું. દેસુરીથી જઈ શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના દર્શન કરી ઉદયપુર પધાર્યા. ઉદયપુરમા આચાર્ય શ્રીનેમસૂરીશ્વરજી સાથે મુલાકાત થઈ. બંને મહામુનિઓએ દિલ ખોલીને વાત કરી બંને એકમેકની નજીક આવ્યા આમત્રણમાં મુનિ-સમેલનના બીજ રોપાયાં અને બંનેના સમુદાયો એકમેકની નજીક આવ્યા.

ગોડવાડના ગામોમા જ્ઞાનના પ્રચારની નેમથી મહારાજશ્રીએ ફાલનામાં ચોમાસું કર્યું. બીજા મુનિઓએ બિઝનેસ, સાદડી, તખતગઢ સાચવ્યાં. સાદડીમાં શ્રી આત્માનંદ જૈન પાઠશાળાની સ્થાપના શ્રી લલિતવિજયજીના હસ્તે થઈ મુઝારામા પણ પાઠશાળા અને લાયબ્રેરી થઈ. મુઝારાથી સઘમાં વરકાણા અને ત્યાંથી રાણી, ચાંચોરી વગેરે સ્થળે થઈ મહારાજશ્રી ખાંડ ગયા. ત્યાં પાઠશાળાની સ્થાપના થઈ ત્યાંથી ગુદોજ પધારી પાઠશાળા સ્થાપિત કરી. ત્યાંથી કુલ્લાગામ, પાલી થઈ જાડણુ ગયા અને ત્યાંના કુસંપ દૂર કરાવી મંદિર તથા ધર્મશાળાના જીર્ણોદ્ધાર માટે કંઠ કરાવ્યું અહીંથી સોજત ગયા અને ત્યાં 'શ્રી શાંતિ વર્ધમાન પેઢી'ની સ્થાપના કરી જીર્ણોદ્ધારનું કામ શરૂ કરાવ્યું ત્યાંથી કાપડાંજીની યાત્રા કરી બ્યાવરમા બે ભાઈઓના મનદુઃખનું નિવારણ કરી સં ૧૯૭૭ના ચૈત્ર શુદ્ધ દેના દિને મહારાજશ્રીએ બિઝનેસમા પ્રવેશ કર્યો અહીં ભગવતી સૂત્રની વાચના કરી અહીંના ચોમાસા દરમિયાન ઘણી ધર્માર્પણ કરાવી સંઘે સારો લાભ લીધો ત્યાંથી વિહાર કરી લૂણકરણસર, મહાજન આદિ ગ્રામોમા થઈ સરતગઢ પધાર્યા ત્યાંથી હનુમાનગઢ વગેરે ગામોમાં પ્રચાર કરી ઝબવાલીથી મંડી ગયા અને પળખમાં પ્રવેશ કર્યો

ત્રણ વર્ષના ગાળામાં ગોડવાડના ઉદ્ધાર માટેનો મહારાજશ્રીના સતત ભારે પરિશ્રમ છતાં જ્ઞાનપ્રચારનું ધાર્યું કામ ન થઈ શક્યું સ્થળે સ્થળે પાઠશાળાની સ્થાપના થઈ. માનવીને કચડતી રૂઢિઓ સામેના

લગ્નમંથરી નવગ્નયુતિ આવી ધર્મ એ માનનીને બવા ક્ષેત્રોમા આચરવાની, આચરવાની વસ્તુ છે અને મહાગ્નના બધિયાર પાણી ધર્મને ખપતા નથી ધર્મ સૌ કોઈ માટે છે અને સામાન્ય માનવી પણ ધર્મ આચરી રહે છે એની પ્રતીતિ મહાગ્નશ્રીએ કરાવી ગોડનાડમા નવગ્નયુતિના પ્રથમ દુદુલિ વાગી ચૂક્યા હતા

૫૪૧૧મા ચૌ. ૫૮૭ વર્ષના ગાળા બા. પ્રવેશતા મુનિશ્રીવ-લભિવિજયનુ હોશિયારપુ ની જન્મતાએ અજૂતપૂર્વ વાગત મ્યુ લાના હેતુ ભે એ સો સોનામહા નો સાથિયો કરી મહાગ્નશ્રીની વ ના કરી પન્નગના શ્રીસો અભિનન્નપત્ર આપ્યુ આના જવાબમા તા. ૨-૩-૧૯૨૨ સત ૧૯૭૮ના ફાગણ શુદ્ધ પાચમે મહાગ્નશ્રીએ 'આત્માન જન મેનેજ'નુ ગ્વન જુ મ્યુ એ જ વિસે પન્નગ મહાવિદ્યાવધ માટે પન્નગના સધે ક્રૂ કર્યુ અને એ લાખ રપિયા જોતજોતામા લખાઈ ગયા ભારતભૂપતુ પતિ મનમોહન માનવિયા સાથે અધા વાક સુધી વિચાર વિચિત્ર ના

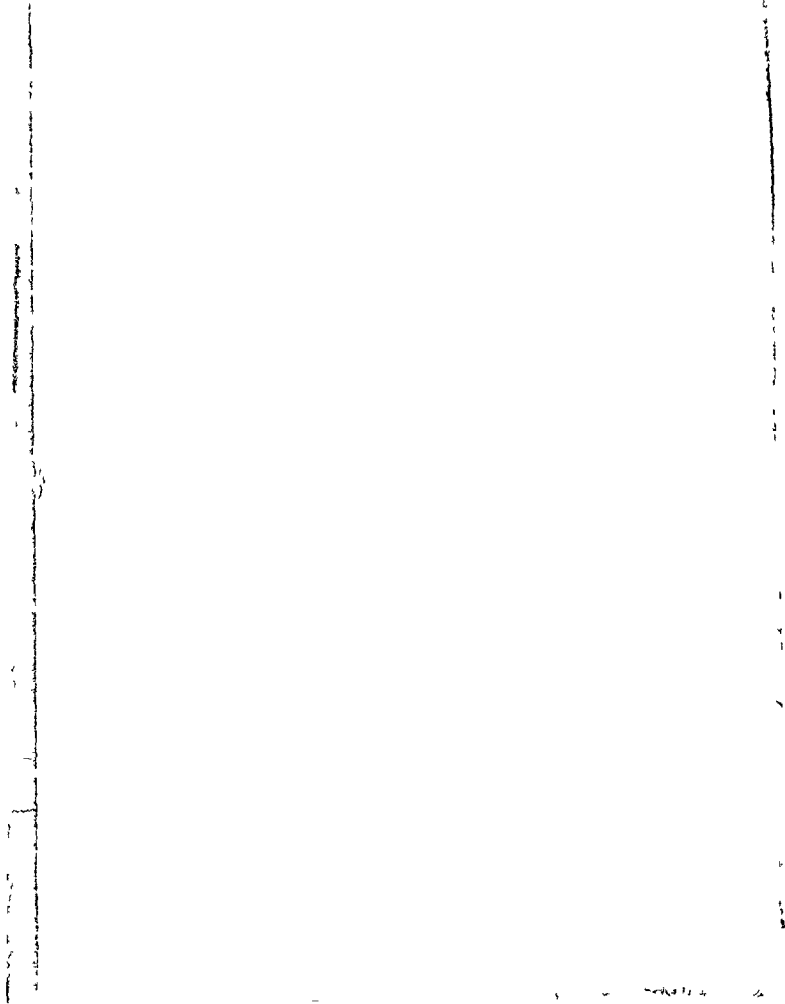
૧૯૪૧ આરોગ્યનો દેશમા યુગ હતો તિલમયુગ પૂરો થયો હતો અને મહાત્મા ગાંધીજીના દાયમા ૧૮૪૫ પ્રસિદ્ધિ નોત્તર આનંદ હતુ પૂરે ના વિશ્વયુ ના અત બા. જન્મતાની આશાઓ દંગારી નીડરી અને ગાંધીમા ભારે અ પ્રતિ યર્થગરિ સ્વદેશીની દિનચાર દેશમા શરૂ થઈ મહાત્મા ગાંધીજીએ સમગ્ર ભારતમા નવગ્નયુતિનુ પૂર આપ્યુ હતુ શ્રીમી વજ્રોનો ત્યાગ કરી લોભે ખાદી અપનાવતા થયા હતા મહા ૧૮૪૫એ મિમને થી ખાદી અપનાવનાની શરૂ કરી હોશિયા પુરના આખ્યાનોને પરિણામે અપવિત્ર કેસનો ઉપયોગ ના વા વિશે સ્વદેશી વસ્ત્રો અને તેમજ બીજા અંગે દંગારી થયા

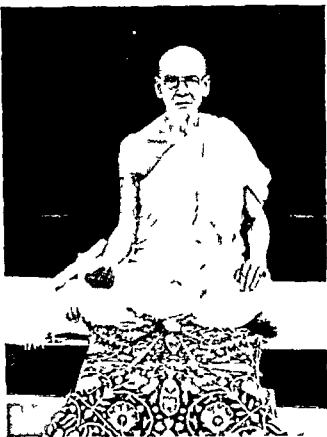
હોશિયારપુ થી ફગા ૧ થઈ મિનોર વાટે મહાગ્નશ્રી લુધિયાણા પધાર્યા ત્યા ૫૦ આત્માગમજ મહાગ્નશ્રીની જન્મી બગ્ગી વિદા કરી સં. ૧૯૭૮ ૧૧ જ્યેષ્ઠ વર્ષે ના દિને અમાના પધાર્યા ત્યા તેમજે ૭ તિસમુ ચોમાડુ મ્યુ આ ચોમામા વરમિયાન થી આત્માન જન હાઈ, ની બુમિમ રચાર્થ ગઈ અંગે પુત્ર ૧૫૫ની રાજાત યર્થ ગઈ ત્યાથી મહાગ્નશ્રી પતિનાના થઈ સમાના ગયા અને સં. ૧૯૭૮ ૧૧ મહા શુદ્ધ ૧૧ના ૧૦ પ્રતિષ્ઠા કરી અમાનાથી નાણા થઈ માને મોલમા મહાવીર-જન્મી બગ્ગી મહાગ્નશ્રી હોશિયારપુ ગયા સં. ૧૯૭૮નુ આડનીસમુ ચાતુર્માસ ત્યાં કર્યુ

હોશિયારપુથી વિદાર કરી મહાગ્નશ્રી મગની વાના કરી પા. ૧૧ વિદાર કરી મિયાની બગ્ગ યર્થ જમિયાનાયુરુ ગયા ત્યાથી અમૃતસર પધાર્યા અને સાર બા લાહોર ગયા સં. ૧૯૮૦નું ઓગસ્ટમાનીસમુ ચાતુર્માસ લાહોર માં કર્યુ શ્રી આ માન જૈન મહાસનાનુ મય વેગરાન યુ થુ હતુ લાહોરમા પ્રનિગ યર્થ અને એ જ વિમ મુનિ શ્રીવ નભિવિજયજીને આચારની પ રી અપાઈ આચાર-પંતી પંતી માટે પ્રવન થી મનિવિજયજી, તથા શ્રી દસવિજયજી શ્રી મયનવિજયજી તથા શ્રી સુમનિવિજયજીની અમતિ સરે મેળની તીર્થી હતી આ વખતે પચોતેર ગદુગના આગેરાન લોભે તેમજ દંગારીની માનવમે ની જન્મી હતી અને ઉત્સવો લાહોર ના શ્રીમો અપરે ભક્તિપૂર્વક મ્યા

લાહોરમા સં. ૧૯૮૧ના માગસ પુર્ણિ પાચમના દિવસે પન્નગના શ્રીવે અભિનન્નપત્ર આપ્યુ મહાગ્નશ્રીની આનાયની પ વી રી સાથોસાથ પન્નગ મોદનવિજયજીને ઉપાખ્યાય પં. અપાયુ આ પ્રમો જમનગ થી પ્રવર્તે શ્રી મનિવિજયજીએ મગગ આશીના પામવનો વામો પત્ર મોદમ્વો હતો, જેમા તેઓશ્રીએ જણાવે, 'આપ ગુરુમાત્રાની મેવા મનિમાં નિ તર ગયા હો પન્નગમા મહા ગ્નસાદેગથી સવનો અમ્ન ધરા પડી તે ક્ષેત્રોમા તમારા હાથે અને પ્રખ્યાત-ગુણમવા થયા હ તથા નિ તર અમ્ન મર્મિન ઘણી ઉન્નતિ કરી છે આ નાથી આમર્તિ યર્થને શ્રીશ્રી આપને

$$f(n) = \frac{1}{n} \sum_{d|n} \phi(d) \quad \text{for } n \geq 1$$
$$f(n) = \frac{1}{n} \sum_{d|n} \phi(d) \quad \text{for } n \geq 1$$

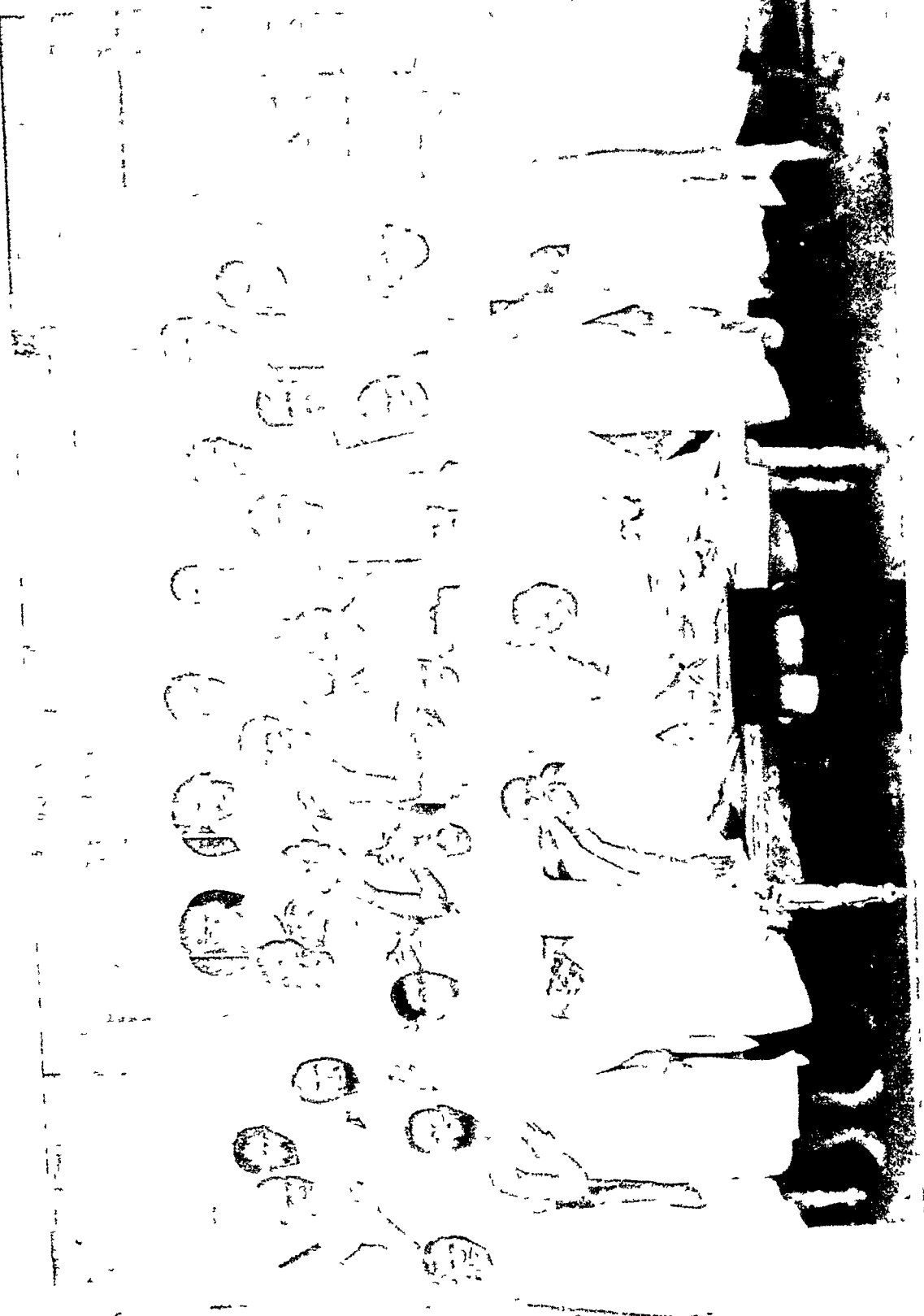

मुनि श्रीहसविजयनी

भाषाय धाविजयनगिनमूरि

આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભ સૂરીશ્વરજી, પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિ વિજયજી અને મુનિસમુદાય (પાટણ સં. ૧૯૮૪)

સં ૧૯૮૪ના ફાગણ શુદ્ધ ત્રીજના રિતિ પાટણે આચાર્યશ્રી બાનભીના હૃદયે સંગત કમ્પે પાટણમા પ્રવર્તેછ મહારાજ, મુનિ ત્રી ચતુરવિંશતી, મુનિશ્રી પુષ્પવિંશતી વગેરે સાથે વિચાર-વિનિમય કેના એ વિદ્યાર્થી સમેતન યોગ્ય પગલ તથા મારના ના વિદ્યાર્થીઓએ આચાર્યશ્રીની પ્રવૃત્તિ સ્વીકાર કરા યુ આ પડી આશ્પ, કનાથુ, મેનાથા, ગ, બીલગિયાથ, ડીસા અને પાનથુપુરનો નિહાર કરી પાટણમા સં ૧૯૮૪નુ ચોમાસુ મ્થુ પાટણના ના ભગારી માટે થતા મયનો આચાર્યશ્રીને ખ્યાન આવ્યો

પાટણના ચોમામા આ ગાલુ તીર્થની યાત્રા કરી ધીણોજથી મટેઆથા થઈ બોર ગયા અને પાનસર તીથમા ચારપાય વિસતી રિથરતા રી લાથી નિહાર કરી નોન શેરીસા થઈ અગ્રાનજ ગયા બો લાથી વના, નરો દ્વારા અમતવાદ આચાર્ય અમ નાદે આચાર્યશ્રી હેતના સ્વસ્તિમ્થી સા ઇષ્ટમ પધાવ્યા અમદાવા મા શ્રી જગમગાઈની ધમગાળામા ધિરતા કરી અને ત્રિશાનીમાળીની વાડીમા બહેર પ્રવચનો રી સં ૧૯૮૫ના માગ ૧૨ વદિ ૭ના દિને મંગલવાગી પૂં ત્રી મૂળચદ્દ મહારાજની જયતી જીત્વી અહીંથી નિહાર કરી બાગેળ, માતર, વોદ ૧ મીઆગામ વામજ, જગડીઆ વગેરે મ્થગોએ થઈ આચાર્યશ્રી કચલીઆ પધારા

અમતના ના પ્રવચનોમા આચાર્યશ્રીએ ‘સમયધર્મ’ ઉપર ઘણો ભાર મુક્યો તેઓ મ્હેતા હતા “યુગોને નાસ્તિ અને જુલોને અધશ્રદ્ધાળુ કહેવાથી કશો અર્થ સગવાનો નથી અનેના તથ મેળની સમયને દેશમળને ઓળખીને તેમને અને જગતો મતાવી આપવાનુ છે કે જન ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે મોક્ષ એ ધર્મ કોઈની ઇન્દ્રો નથી બ્રાહ્મણુ દાનિય વચ અને શદ્ર એ દ્રેક જે વીતરાગ અને તો મોક્ષ મેળનીશ કે છે ગાતમાદિ ગચધર બ્રાહ્મણુ તતા, તીર્થમર દેનો દાનિય હતા ને જમ્બુરમ્મી આદિ વૈશ્ય હતા જન ધર્મમા મર્નો સ્થાન છે જૈન ધર્મ છે, જાતિ નથી જનનો અનુયાયી ગમે તે જાતિનો હોઈ શકે છે રાજ દેવને છોડે તે વ્યવસ્થાપિ કરી મોખાભિગમન કરી શકે છે પુર ૧ સ્ત્રી કે નપુસને પણ મોખને લાયક ગણ્યો છે આમા વિંગમે કપાયે નથી

પૂરાચાર્ય સમયાનુસાર વર્તીને જૈન ધર્મ દીપારી ગયા છે પૂર્વના જનો પણ તે પ્રમાણે વર્તીને પોતાના નામો ગેન કરી ગયા છે આજે આપણે ક્યા છીએ ? વિચાર કરો આપણે ક્યા છીએ ? આપણુ મત્ય સુ છે ?

જગતણી વિ તા આપણો આગે રાથી રેળના પલ ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને સરકારથી મુસાસિત હોની જોઈએ વ્યાસુત્રી આ પ્રાગની ધાર્મિક રેળનાળી નાદિ હોય ત્યાસુધી આપણો ઉદાર જ નથી ક્રમ રેળનાયેના જ જૈન શામનની રક્ષા કરેરો સ્વામી-ભાઈની કમાનાની તામતમા વધારો રો એ પ્રિયત્રી રોગી આપ્યા કરતા તેને નિરતર રોગી મળે એવી વ્યવસ્થા કરો સાનીઓએ સાત ક્ષેત્ર કલા છે (૧) જિનચલ્ય (૨) જિન-પ્રતિમા (૩ અને ૪) સાધુ અને સાધ્વી (૫) સદ્ગાન (૬ અને ૭) નાન અને શ્રાવિ ૧ તીયનો વિનડે થતા પ્રથમ શ્રાવ શ્રાવિધ પડી સાધુ અને સાધ્વીનો વિનડે થશે તીથમા શ્રાવક શ્રાવિધ પણ છે માટે ચરના એ અગને પણ મજબૂત બનાવુ પડેરો શ્રી મૂળચદ્દ મહારાજના સમયમા કમ્પ નહોતો અને વ્યા કુસપ હોય લા જપ થતો તે સમયે ઝીણુ કપડા નહોતા વપરાતા દમણુ તો તમે અમને ઝીણુ કપડા વહોરાવો છો તે સમયે અમે આ દૂધ માટે વહોરના નહોતા નીમળતા, આજે અમે તેમ કરતા થઈ ગયા છીએ અમારે ને તમારે આ સમજવાનુ છે કે આપણી આ સહેવાણીપણાની ટેવ લાગી-ફીરને લાયક છે ખરી ? સુધર્મીઓ માટે ઉલ્લમ કરો તેમને વ્યાનહાસિ રેળણી સાથે ધાર્મિક ગિથણુ મળે તેવો પ્રમથ કરો એની પૌહગલિ રેળણીથી કોઈનો ઉદ્ધાર નથી થનાનો ધાર્મિક રેળણી હશે તો ધાર્મિક સમ્પર મળશે તો જ

વિવેકપ્રાપ્તિ થશે. તો જ શાસન-હિતના સારા કામો થશે. ભાવિ પ્રજાના યુવકો નારિતક બનતા જાય છે તેનું કાળુ શું ? તેઓ ગુરુઓ પાસે આવે છે તે શું ‘નારિતક’ શબ્દ સાબળવા ? અને આમ તેમને તમે નારિતક કહ્યા કરશો તો તેઓ—ભાવિ પ્રજા તમારી પાસે આવશે ખરી ? રસ્તો એક જ છે ‘ધાર્મિક જ્ઞાનસંસ્કાર મળે તેવી વ્યવસ્થા કરો, સપ કરો. સાધુઓના સર્ગધર્મા મનકાવે તેમ લખે તેવા છાપાઓને ન પોપો ”

*

*

*

સં ૧૯૮૫ના પોપ શુદ્ધિની શરૂઆતમાં આચાર્યશ્રી છાણુધી વગેરેના પધાર્થા સાથી મહા શુદ્ધિ પન્ના દિને કરચલીઆમા અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ કરાવ્યો અહી સમાજ-જીવન અને જૈનધર્મ પર પ્રવચનો કર્યા પાદશાળા પણ શક થઈ. મહા વદિ દશમના દિવસે છુદારીના સથે આચાર્યશ્રીનું સામૈયુ કર્યું ત્યા પચીસ દિવસ સ્થિરતા કરી મુખર્ષના બત્રીસ ગુહસ્થોના પ્રતિનિધિ-મણે અહી આવી મુખર્ષમાં ચોમાસુ કરવા વિનંતિ કરી આચાર્યશ્રીએ તેનો સ્વીકાર કર્યો. કરચલીઆથી વિહાર કરી ટાંકલ થઈ સીસોદરા અને સાથી નવસારી પધાર્થા ત્યા ચેત્રી પનમ કરી ત્યાંનો કલેશ શાંત કર્યો અહીંથી આચાર્યશ્રી મૂરત પધાર્થા અને ગોપીપુરાના મોહનલાલજી મહારાજના ઉપાશ્રયમાં ભિતર્યા સાંથી વાપી થઈ ગોલવડ પધાર્થા પન્યાસ શ્રીલલિતવિજયજી વરકાણાથી ત્યા આવી પહોચ્યા સં ૧૯૮૫ના જેઠ શુદ્ધિ સાતમે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં આચાર્યશ્રી પધાર્થા. આઠમના દિવસે પ્રં આત્મારામજી મહારાજની જયતી બિજવી આચાર્યશ્રીએ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં અપૂર્વ આનંદ, પ્રેમ અને ધર્મભાવના બેથા ખૂબ આનંદ થયો અને પોતાની એક અપૂર્વ મહત્વાકાંક્ષા પૂર્ણ સ્વરૂપે કળેલી બેઈ એમના હૈયામા આનંદ આનંદ થઈ ગયો જેઠ શુદ્ધિ દશમના દિને મુખર્ષએ આચાર્યશ્રીનું પાદશાહી વ્યાગત કર્યું સં ૧૯૮૫ના મુખર્ષ ખાતેના ચાતુર્માસમા ગોડીજીના ઉપાશ્રયમાં જૈનસમાજની વર્તમાન પરિસ્થિતિ, જ્ઞાનપ્રચારની આવશ્યકતા, સમાજકલ્યાણની જરૂરિયાત, સાચુ સ્વધર્મ વાત્સલ્ય, શિક્ષણસરચાઓની સમૃદ્ધિ વગેરે વિષયો ઉપર મનનીય પ્રવચનો થયાં ચાતુર્માસ પછી આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી એક કચ્છી આગેવાને વીસા ઓસવાળ જૈન બોર્ડિંગને રૂપિયા સવા લાખની ઉદાર સખાવત કરી અહી અમુક વર્ગનો ઉસ્કેરાટ છતા આચાર્યશ્રીનો જવાબ સ્પષ્ટ હતો : “ શાંતિમા જ શ્રેય છે ઉસ્કેરાટથી કશું વળવાનું નથી, જેનું કામ જે હોય તે કરે જૈન આલેખો કરવાની કશી જ જરૂર નથી શાંતિ રાખવી એ જ આપણો ધર્મ વિરોધી પક્ષના હુમ્મને છતવા શાંતિ જેનું અમોઘ શસ્ત્ર બીજુ એકેય નથી. રાગદ્રેષ ન રાખીએ તો આપણો કોઈ વિરોધી નથી શાંતિ અને સમ્યક આખરે છતશે ”

મુખર્ષથી વિહાર કરી ઘાટકોપર, થાણા વગેરે સ્થળોએ થઈ આચાર્યશ્રી ખડકી આવ્યા અને પૂતાના સઘની તડોનું સમાધાન કર્યું—સાર પછી જ પૂતામા પ્રવેશ કર્યો, અહી સં ૧૯૮૬નાં ચાતુર્માસ દરમ્યાન અદ્યતન શિક્ષણ-સરચાઓનો ખ્યાલ મેળવ્યો શ્રીસઘની વિનંતિથી ઉપધાન-અનુદાન ખૂબ જ સાદાઈથી અને શુદ્ધ ક્રિયા દ્વારા કરાવ્યા. શ્રી આત્માનંદ જૈન લાયબ્રેરીની સ્થાપના થઈ સાંથી વિહાર કરી તળેગામ, દમઢેરા, અહમદનગર થઈ ચેવલા પધાર્થા અને ત્યા પ્રતિષ્ઠા કરાવી ઈલોરાની આકર્ષક ગુફાઓ બેઈ દોલતાબાદ ઔરંગાબાદ વિહાર કરી આચાર્યશ્રીએ અતરિક્ષણ પાર્શ્વનાથની યાત્રા કરી ત્યા પચીસેક દિવસની સ્થિરતા કરી ધર્મશાળા માટે પ્રેરણા આપી બાલાપુર પધાર્થા અને ત્યા સવત ૧૯૮૭નું ચાતુર્માસ કર્યું આઠોલા ખાતે શ્રી સમુદ્રવિજયજી મહારાજ તેમ જ બીજાઓને આચાર્યશ્રીએ આજ્ઞા આપી ત્યાંથી સવત ૧૯૮૮ના પોપ માસમાં વિહાર કરી ખામગામ આદિ થઈ શુરાનપુર પધાર્થા

શુરાનપુરના સધનો કુમ્પ દૂર કરાવ્યો માતાપુત્ર વચ્ચેનો ઝઘડો દરમિયાનગિરી કરી દૂર કરાવ્યો ત્યાથી વિદાર કરી મા વગર થઈ, શાંતિનાથ પ્રભુની યાત્રા કરી આચાર્યની ધારમા પધાર્યા ત્યાથી આગપુર તરફ વિહાર કરી ભોવાપર તીર્થમા યાર ફટની શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની કલ્પોત્સર્ગમા ઊભી ભ ય મૂર્તિના દર્શન કરી પટવાનું થઈ રતનામના આગ્રહથી ત્યા ગયા ત્યાથી સવાના વાસર ૧ આદિ થઈ આશપુર પધાર્યા પાટણથી નિવાન મુનિશ્રી પુષ્પવિજયજી, મુનિશ્રી પ્રભાવિજયજી, મુનિશ્રી રામવિજયજી આદિ આશુ કેશરિયાજીની યાત્રા કરી આશપુર આવી આચાર્યશ્રીને મળ્યા ત્યાથી ભગે ૧ ગામમા થઈ કથાનાથ પધાર્યા શ્રી મહારીરજ્યતી તેમજ શ્રી નરપંથની આળી કરી ઠેકપુર પધાર્યા અહીંયા મહારાણીને જૈનધમનુ રત્ન સમજા યુ ત્યાથી ગણપુર વગેરે થઈ સા ડી થઈ આચાર્યશ્રી વગમણજી પધાર્યા ત્યાથી આં ૧૦ કવરાગ થઈ, બીજેવા થઈ નાગોવ ગયા ત્યા પદપ્રભુજીના મંદિરના પ્રતિષ્ઠા કરી પાઠ વગમણ થઈ ચાતુર્માસ માટે સા ડી પધાર્યા સં ૧૯૮૮નુ ચોમાસુ અહીં કર્યું

આત્મિક અશાંતિ દૂર કરવા માટે આચાર્યશ્રીએ સં ૧૯૮૮ના આસો વર્ષ ૯, રવિવાર તાં ૨૦-૧૦-૧૯૩૭ના રોજ આત્મનિવેદન યુ આ નિવેદન આચાર્યશ્રીના સ્વભાવનો સરસ ખ્યાલ આપી જાય છે આ નિવેદનમા તેમનો જણા યુ રતુ કે, આ વર્ષે સારત્સર્ગ પર નિમિત્તે આત્મચિંતાગણા કરતા સ્વ અને શાસન પરત્વે કેટલાક નિચારો આ ના જેમથી થોડો ભાગ-જે ભાગ પોતાના આત્મા અને સત્ સાથે સમુદાય છે તે તટનો ભાગ-સર મમલ મૂંઝા ધચ્છુ છુ જે તેમા કોઈને સમજાવ અને સત્ય દેખાવ તો તેના પર ચિંત્યા રે

“આજના આખા જૈન સમમા નેશ ઓ કમનુ વાતાવરણ ચોમેર ફેલાઈ રહ્યું છે અને તે દિસે નિમે ઉમ્મ ખનતુ જાય છે ત્રેક પથાર આમા પક્ષ ઉપર ખરા હોય નાખવા પ્રયત્ન રે છે સામો પક્ષ પણ એ જ કા ર ઉડતો હોય છે પરિણમે કોઈ પોતાના પોપ તરફ અને બીજાના ગુણ પરત્વે લક્ષ આપતુ નથી સધના કેટલા આગેવાનો મને પણ કહી છે કે અધમા શાંતિ સ્થાપવી જોઈએ અને આપ આ કલેશો દૂર કરવા કઈ કરો

“ધર્મમા અને સરળ ચિંતનાળા આના ભાઈઓની ચાત ઉપર હુ વિચાર કરુ છુ ત્યારે છેવટે મને એમ લાગે છે કે આ બાબતમા હું મારા આત્મનિવેદન સિવાય કંઈ કરી શકુ તેમ નથી કોઈનો સૌના ઉપર અધિમાર ચાલતો નથી તેમ સૌ એક ચલનારના હોઈ શકે નહિ તેથી મને ભાગ પોતાના વિશે નીકરી શકનાનો કંઈકાનો રમ રહે છે જન સમમા નતના કે વધના કોઈ પણ જાતના કલેશમા હુ નિમિત્ત થતો હોઉં એ મારી જાણુમા આવતુ નથી પ્રયત્ન તો એ વિશે હોય જ ક્યાથી ? તેમ છતાં એવો પણ સમય છે કે જે વસ્તુ મારા લક્ષમા ન હોય કે ન આવતી હોય તે બીજાઓના લક્ષમા આવે કે આત્મી દોષ છે તેથી આ બાબતમા મને એ જ માર્ગ સૂઝે છે અને તે કોઈ પણ રીતે નુપ્સાનકારક નથી નાચ તે બીજાઓને પણ અનુમણ કરવા જેવો અને તે ભાગ આ છે

‘ન્યાયાભોનિધિ જગદ્વિખ્યાત પગમ પુર ૧૦૦૮ શ્રી વિજ્ઞાન સૂરીશ્વરજીના દરતે દીક્ષિત અને અમાગ સનામા અતિ માન્ય વયોજ્ઞ એના જે મુનિવગે છે, જેમને હુ પૂજ્ય ગણુ છુ અને જેમના માટે જૈન સધના મોટામા મોટા ભાગને આ રમાન છે તે જે પ્રવત્ત શ્રી ક્રાંતિવિજયજી અને શાંતમૂર્તિ શ્રી રમવિજયજી મહારાજ છે આ જે સિવાય નિદાન પ્રતિભાસપન્ન અને પ્રભાવશાળી આચાર્યશ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને શ્રી વિજયનીમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ છે કે જેઓ તદ્દન નિષ્પક્ષ અને કોઈનાય પ્રભાવથી અજાય તેવા નથી આ ચાર સ્થિતિગે મા ૧ તરફથી પિનુ છુ કે તેઓ એમ્ન મળીને અગર પત્રવ્યવહાર કરીને જો હુ કંઈ જૂન કરતો હોઉં તો તે વિશે ચિંત્યા ચનાવે તેમના

એ વિચારના પરિણામે આ સધ-કલેશની આબનમા બે કઈ મારી બલ દેખાય તો તેઓ મને સૂચવે.”

“શ્રીસધને હું ખાતરી આપુ છું કે ઉક્ત ચાર સ્થવિરોની એકમતિથી કે બહુમતિથી પણ બે મને મારી કઈ પણ ખામી જણાવવામા આવશે તો હું નેના પર શ્રદ્ધા અને ઉદારતાપૂર્વક વિચાર કરીશ, અને બે એ ખાતરી સાચી લાસશે તો તેનો ખુલ્લેખુલ્લો એકરાર હું કરીશ. એટલું જ નહિ પણ મારા તરફથી એને દૂર કરવા હું બંનતું કરીશ. હું સમજું છું કે, પરિમિત શક્તિવાળો કોઈપણ-પછી તે ભલે આચાર્ય હોય-સમગ્ર સધ પરત્વે આથી વધારે શું કરી શકે? આટી હું તો માગ પોતાથી બનતી શાસનસેવા અને સધનું હિત સાધી શકાય તેટલું સાધું છું અને સાધતો રહીશ એમાં કોઈને કંઈ કહેવાપણું નહિ રહે.”

જેસલમેર સધમાં જવાની નેમથી ચાતુર્માસ પૂરું થતા આચાર્યશ્રી રાણકપુરની યાત્રાએ ગયા અને સાથી સાદડી, વરકાણા. પાલી થઈ, જોધપુરનું સામયુ સ્વીકારી મણોદ તીર્થ થઈ, ઓસિયા થઈ આચાર્યશ્રી કલોધિ પધાર્યા અને સધપતિ શેઠશ્રી પાંચુલાલજી સાથે જેસલમેરની યાત્રાએ ગયા. જેસલમેરના પ્રાચીન મંદિરો અને અદિતીય જ્ઞાનભગ્ગરોનો આચાર્યશ્રીએ ખ્યાલ મેળવ્યો. જેસલમેરથી બાડમેર તરફ વિહાર કરી, નાકોગ તીર્થની યાત્રા કરી, બાલોતરાદિ થઈ જલોર પધાર્યા. ત્યાં દર્શન કરી, આહોર, ગુડા, બાલોતરા આદિ થઈ આચાર્યશ્રી ઉમેદપુરમા પધાર્યા સાથી વિહાર કરી વાકલીમાં આચાર્યશ્રી ગયા અહીં ચૌદ વર્ષથી એ તણાઓ પડ્યા હતા અને એની ધાર્મિક કાર્યો પર અસર પડતી હતી બને પક્ષોને સમજાવી આચાર્યશ્રીએ ફેંસલો આપ્યો સાંથી શિવગંજ પ્રતિ ગમન કર્યું. ત્યાનો ઝગડો શાંત કરી બામણવાડા તીર્થ આવ્યા. અહીં પોરવાડ સમેલન મળ્યું. અહીંયા બાર હજારની માનવ-મેદની સમક્ષ પ્રેરક ઉદ્દ્યોધન કરી સામાજિક જાગૃતિનો અનુરોધ કર્યો. પોરવાડ સમેલનમા આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, “દાન-પ્રવાહની નીચે સુમતિનું નીર વહેતું હોય તો તે ક્ષેત્ર જરૂર નવપલ્લવિત બને. સમાજની અસમાનતાઓ તપાસો જે મારવાડી લાઠીઓમા શિક્ષણના સમ્પ્રદાય ન હોવાથી તેમની શુ સ્થિતિ છે તે તપાસો ”... ..આ સમયે શાંતમૂર્તિ શ્રી શાંતિવિજયજી મહારાજે રત્નપ્રલસૂરિ આદિ પૂર્વાચાર્યોનો દાખલો આપી પ્રેરક પ્રવચન કર્યું પોરવાડ સમેલને શિક્ષણ અંગે, મૃત્યુ પાછળના જન્મજવારો બધ કરવા અંગે, કન્યાવિક્રય બધ કરાવવા અંગે, તેમજ વૃક્ષલગ્ન અને બાળલગ્ન બધ કરાવવા અંગે ઠરાવો કર્યા સ્ત્રીઓની પણ જાહેર સભા થઈ મારવાડમાં આથી સારી જાગૃતિ આવી. સમેલને આચાર્યશ્રીને, યોગીરાજ શ્રી વિજયશાંતિસૂરિશ્વરજીને અને પંચાસ લલિતવિજયજીને બિરુદો અર્પણ કર્યા. બામણવાડાથી તીર્થયાત્રાઓ કરી આચાર્યશ્રી પાલણપુર પધાર્યા સાથી પાટણ જઈ પૂન આત્મારામજી મહારાજની જયંતી બિજવી આત્માનંદ જૈન શતાબ્દી માટે ભૂમિકા રચી આચાર્યશ્રી કરીથી પાલણપુર આવ્યા ત્યા ઉપધાન કરાવ્યા સં. ૧૯૮૯નું ચોમાસુ અહીં કર્યું પાલણપુરથી ઝડપી વિહાર કરી સં. ૧૯૯૦ના માગશર વદિ એકમના દિવસે પાકીતાણા પધાર્યા ત્યા શ્રી મૂળચંદજી મહારાજની જયંતી બિજવી, યાત્રા કરી લાવનગરના સધના આગ્રહથી ત્યા ‘મનુષ્યકર્તવ્ય’ જેવા વિષય પર મનનીય પ્રવચન કર્યું સાંથી લાકીદડ ખાતે આચાર્યશ્રીને મુનિ-સમેલન માટે વિનંતિ કરવા અમદાવાદના નગરશેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ આત્રા આ પછી આચાર્યશ્રીએ ઝડપથી વિહાર કર્યો બોટાદ, વઢવાણ શહેર અને વઢવાણ કેમ્પ આચાર્યશ્રી પધાર્યા સાંથી વિરમગામ, લોચણી થઈ પાલણપુર પધાર્યા. ત્યાં બિજમણામા જનતાને નવી પ્રેરણા આપી. પાલણપુરમાં જૈન કન્યાશાળા ખુલ્લી મુકાઈ

*

*

*

પાલણપુરથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રી પાટણ પધાર્યા ત્યા શાંતમૂર્તિ મુનિવર શ્રીહસવિજયજી મહારાજની અગ્વસ્થ તબિયત જોઈ ચિંતા થઈ પણ શ્રી હસવિજયજીએ મુનિ-સમેલનમાં જવાનો

આચાર્યશ્રીને અનુરોધ કયા આથી આચાર્યશ્રીએ વિદાર કર્યા પેઠાપુર પાસે રાવેજ ગામમા મુનિશ્રી હસવિજયજી ॥ કાળધર્મના સમાચાર મળ્યા સાધુ સર સમેનનમા ઠસાહ ધણો હતો વાતાવરણમા નવી ચમક હતી સારાયે હિંદની સમેલન પર નજર હતી પણ કાર્યપ્રણાલીનો ખ્યાલ ન આવતા મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજીએ દેશામમા આચાર્યો મુનિનરોતુ એ નાનુ સમેલન બોલાવવાનો પ્રયાસ ૫૫ સં ૧૮૮૦ના ફાગણ શુદ્ધ અગિયારના રોજ દહેશામમા આ અમેલન થયું અને તેમા આચાર્યશ્રી વિજયનીતિભૂમીશ્વરજી તથા મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજીએ બેઠકબેઠ ભાગ લીધો દહેશામથી વિદાર કરી આચાર્યનીએ ફાગણ ૨૬ નીજે અમલાવા મા પ્રવેશ કર્યો અને જિજ્ઞાસાહની ધર્મશાળામા બેઠયા

સં ૧૮૮૦ના ફાગણ વદિ ત્રીજે મુનિ સમેલન મળ્યું જેમા જી ૧ સમાજના નાયકો, આચાર્ય, ઉપાધ્યાયો, સાધુઓ એક સાથે મળ્યા અને વિચાર વિનિમય થયો આ સમેલનમા ડોઈ અધ્યક્ષ રહ્યો નહિ અને સર્વ અમતિથી મામ થયું

શરૂઆતમા પગપર આલેખો, શાસ્ત્રાચની ચર્ચા થઈ વિરોધી ભાવોના સમન્વય માટે પ્રયત્ન થયો પરંતુ બોતેર મુનિ મહારાજનેની સમિતિ રચાઈ તે પછી નીમની સમિતિ રચાઈ પછી ચારની સમિતિ રચાઈ અને છેડે આચાર્યશ્રી વિજયનેમિસ્ટ્રીશ્વરજી આચાર્યશ્રી વિજયસિદ્ધિસ્ટ્રીશ્વરજી આચાર્યશ્રી સાગરાન સ્ટ્રી ૭ આચાર્યશ્રી વિજયનંદનભૂમીશ્વરજી, આચાર્યશ્રી વિજયનીતિભૂમીશ્વરજી, આચાર્યશ્રી વિજયદાનસ્ટ્રીશ્વરજી, આચાર્યશ્રી જયસ્ટ્રીશ્વરજી, આચાર્યશ્રી વિજયભૂષે દ્રમસ્ટ્રીશ્વરજી અને મુનિરાજ શ્રીસાગરજી એમ નવની સમિતિ નિભય કરવા માટે નીમવામા આવી આ સમેલનમા અને પ્રમારના નિર્ણયો થયા પરંતુ તેનો પૂર્ણ અમલ થયા નહિ જે આ નિર્ણયો અમલમા મુખ્યા દોન તો આજે જન સનની જુની દશા હોત !

સમેલન પ્રમો આચાર્યશ્રી વિજયનંદનભૂમીશ્વરજીના સૂચનથી વર્ષો ગાં ૫૦ આત્માગમજી મહારાજના સનાતના સાધુઓ મહત્વની મનણા માટે વિદ્યારાળામા મળ્યા વડા બા શ્રી વિજયદાન સ્ટ્રીશ્વરજીને આચાર્યશ્રી વિજયનંદનભૂમીશ્વરજી મળ્યા, પણ મતભેદોની ગારો ન ઠમની રાખી અને એ અવસર ગયો તે ગયો જૈન સનતુ એકતાનુગ્વન ભગ્ન અન યામા રહ્યું ભાવિ ભાવે થયાનુ હવે તે થયું !

આચાર્ય શ્રીવિજયનેમિસ્ટ્રીશ્વરજીના આગ્રહથી સેરીસાની યાના માટે અમલા થી ચૈન વડિ આરમના રોજ આચાર્યશ્રીએ વિદાર કર્યા સેરીસા તીર્થમા બો મહામુનિઓએ સનના અને પ્રશ્નો ઉપર વિચારોની આપ લ કરી એ જ મમાનમા સ્થિરતા કરી આ પછી જૈન આગેવાનોના આગ્રહથી આચાર્યશ્રી, આચાર્યશ્રી નેમિસ્ટ્રીશ્વરજી સાથે પાનસર ગયા અને બને મહામુનિઓ ત્યાંથી રૂટા પજા અને ત્યાંથી આચાર્યશ્રી અમલા આત્મા વડોદરા ડોઈ થઈ લોણુ પાશ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી અમલાવા પધાર્યા અહીં ૫૦ આત્માગમજી મહારાજની જયતી બિજવી સં ૧૮૮૦ યોમાસુ અમલાવા આર્યુ

યોમાસુ પુરુ થતા બારેજન થઈ આચાર્યશ્રી મહેમલાના થઈ કપ રજ પધાર્યા ત્યા ત્રણ બહેનો દીપા આપી, વડોદરા તહેર પાવન કર્યું અહીં ૫૦ મૂળચંદ્ર મહારાજની જયતી બિજવી, વિદાર કરી મીઆગામ, પાલેજ આદિ થઈ ભરત્ય અધ્યક્ષ સૂરત થઈ ત્યાંથી નવસારી, બીનીમોરા, વનસાડ થઈ આચાર્યશ્રી મુમઈ પધાર્યા સરતમા સં ૧૮૮૧ના પોપ વર્ષમા તણુ બહેર વ્યાખ્યા તો થયા હતા ભરત્યમા વેજલપુરના ભાઈઓનો ઝગડો દૂર થયો હતો મુખ્યથે સં ૧૮૮૧ના મહા શુદ્ધિ પાચમ ॥ દિવમે આચાર્યશ્રી ૫ સું ર સામેયુ કર્યું બો મહા શુદ્ધિ દશમે શ્રી મહાવીર જન વિદ્યાનયમા પ્રતિગ-મહોત્સવ

પ્રસંગે ‘ પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ અને કેળવણી ’ પર સુંદર પ્રવચન કરતા આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું હતું કે, ‘ સમગ્ર વિશ્વમા વિવિધ નામથી આ ક્રિયા અથવા સંસ્કાર પ્રચલિત છે. પ્રતિષ્ઠા જડ અને ચેતન બંનેની થાય છે. આપણે જોઈએ અને જાણીએ છીએ કે દુનિયામા અમુક વ્યક્તિઓ માનનીય બનેલી છે તે કોઈ ને કોઈ કાર્ય કે સંસ્કારને લીધે જ હોય છે આપણે એ પણ જોઈએ છીએ કે નવા જૂના અને પ્રકારના માણસો જડની પ્રતિષ્ઠા કરે છે. નવા મકાનની પ્રતિષ્ઠા, ફૂવાની પ્રતિષ્ઠા, રેલવે એન્જિનની પ્રતિષ્ઠા પણ થાય છે. આ વસ્તુ ‘ ઇન્ડોલેક્શન ’ ‘ ઇનોગેરેશન ’ ‘ ઓપનિંગ સેરિમનીઝ ’ વગેરે વિવિધ નામોથી ઓળખાય છે આપણે જે મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરીએ છીએ એની પાછળની ભાવના આપણી ઉન્નતિ અને ઉત્કર્ષના કારણરૂપ બને છે. અમૂર્તને કોઈ પણ મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યા વિના તેના વિશે આપણે કંઈ વિચારી શકતા નથી મારું તો એમ જ માનવું છે કે દરેક વ્યક્તિ એકે યા બીજા રૂપમા મૂર્તિપૂજક છે. ’

કેળવણીનો ઉદ્દેશ્ય કરીને આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, ‘ સંસ્થાના સમંધમાં લોકોમાં અનેક વાતો ચાલે છે, પણ એનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ છે. વ્યાવહારિક અને આધ્યાત્મિક અને કેળવણી માનવીના વિદ્યાસ માટે હોવી જોઈએ. આધ્યાત્મિક કેળવણીનું સાધન ધર્મ અને સદાચરણનું સેવન છે. તેના વિના વ્યાવહારિક કેળવણી અર્થ વગરની છે. જે કેળવણી નીતિમાન ન બતાવે, ઉત્તમ આદર્શજીવનની પ્રેરણા ન આપે, સમાજસેવા, દેશસેવા આદિ કાર્યો પ્રત્યે વિચાર કરતા ન કરી મૂકે, તે સાચી કેળવણીથી દૂર છે ”

~

~

~

આ ચાતુર્માસમાં મુખ્યમાં કોટ, ભાતબજાર વગેરેના ઉપાશ્રયે આચાર્યશ્રીએ જાહેર પ્રવચનો કર્યાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને સારી મદદ મળી અને શ્રી આત્મારામજી જૈન શતાબ્દી ફંડ પણ સારા પ્રમાણમાં ભેગુ થયું. ચાતુર્માસ પહેલાં પૂં આત્મારામજી મહારાજની ચાલીસમી પુણ્યતિથિ તા ૯-૬-૧૯૩૫, સં ૧૯૯૧ના જેઠ શુદ્ધ આઠમના રોજ વિલે-પાલે ખાતે ઊજવાઈ હતી. આ પ્રસંગે આચાર્યશ્રીએ વ્યાવહારિક સાથે ધાર્મિક કેળવણીની યોજનાનો વિસ્તાર કરવાનું અને યુનિવર્સિટી અંગેનું પોતાનું સ્વપ્ન રજૂ કરી જૈનોની એકતા ઉપર ભાર મૂક્યો હતો જૈન વિદ્યાશાળાનો ઉત્સવ પણ આવણું વદિની શરૂઆતમા ઊજવાયો હતો તેમ જ ભાદરવા શુદ્ધ ૧૧ના દિવસે શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વરજીની જયંતી ઊજવાઈ હતી આ પ્રસંગે ૫૦ લાલન, શ્રીયુત મોતીચંદ કાપડીઆ, વગેરેએ પ્રવચનો કર્યાં હતાં સં ૧૯૯૨ના કારતક શુદ્ધ ૧૧ ને શુક્રવારે ગોડીજના ઉપાશ્રયમા ‘ શતાબ્દી અને આપણી ફરજ ’ ઉપર આચાર્યશ્રીએ પ્રવચન કર્યું હતું. મુખ્યમાં આવા બીજાં ત્રણ વ્યાખ્યાનો થયાં હતા.

મુખ્યથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રી સં ૧૯૯૨ના પોષ શુદ્ધ પૂનમે સૂરત પધાર્યા. ત્યાં શતાબ્દી પર પ્રવચન કરી વિહાર કર્યો ઝગડીઆ અને સિનોર ખાતે પૂં આત્મારામજી મહારાજના વૃદ્ધ શિષ્ય શ્રી અમરવિજયજીની મુખશાતા પૂઝી. અનેક જગ્યાએ વિહાર કરી, વગેરે પધાર્યા વગેરેમા તા. ૩-૨-૧૯૩૬ના સોમવારે આચાર્યશ્રીએ શ્રીમત સયાજીગવ ગાયકવાડ સાથે લક્ષ્મી-વિલાસ ગ્રાસાદમા જૈનધર્મ ઉપર વાર્તાલાપ કર્યો. અહીંથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રી અમદાવાદ આવ્યા ફાગણ શુદ્ધ પારસના દિવસે આચાર્યશ્રી વગેરે પાછા આવ્યા. પૂં આત્મારામજી મહારાજનો શતાબ્દી મહોત્સવ અનેકગણા ઉત્સાહથી વગેરેમા થયો પંજબથી અનેક માનવીઓ આ પ્રસંગે આવ્યા હતા આ પ્રસંગોની ઊજવણી અંગે શક્ત-આરાધાઓ દૂર કરતું લાણું નિવેદન શ્રી ચરણવિજયજી મહારાજે અમદાવાદ ખાતેથી કર્યું હતું. આચાર્યશ્રીએ પણ પ્રેરક સંદેશો પાઠવ્યો શતાબ્દીમા પંચાસ શ્રીલક્ષિતવિજયજી, મુનિશ્રી ચરણવિજયજી, શ્રી હીરાનંદ શાસ્ત્રી, પં ૦ સુખલાલજી, પં ૦ હંસરાજ વગેરેએ પણ વિચારપૂર્ણ

મગલ દૃઢબોધનો યોગ પણ દિવસ ઉત્સાહથી શતાબ્દી-જ્યતી ઉજવાઈ પાટણમાં પણ પ્રવેશ શ્રી ક્રાંતિવિજયજીના અધ્યક્ષપણા નીચે શતાબ્દી મહોત્સવ ઉજવાયો એમાં મુનિશ્રી જિનવિજયજી મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, ૫૦ સુખલાલજી વગેરેએ પ્રવચનો કર્યા સામ્રાટીમાં આચાર્યશ્રી વિજયત્રિધસૂત્રી શ્વરજીની દોતવણી નીચે શતાબ્દી ઉજવાઈ મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી મુનિશ્રી જીવનવિજયજી, મુનિશ્રી દર્શનવિજયજી, મુનિશ્રી દિમાશુવિજયજી વગેરેના પ્રેરક પ્રવચનો થયા સાગથે પગબાંધે તેમ જ મુખર્થ સુરત અને અમદાવાદ તેમ જ દેરેદેર શતાબ્દી ઉજવાઈ

વડો રાથી આચાર્યશ્રી મિયાગામ પધાર્યા અને સરના અતિ આગ્રહને વશ ધર્મ વૈશાખ શુદ્ધ પૂર્ણિમા રોજ ૫૦ શ્રી લલિતવિજયજી અને ૫૦ શ્રી દરતુરવિજયજી (શ્રી દ્યોતવિજયજીના શિષ્ય) ને આચાર્યની પદવી આપી, અને મુનિશ્રી વિવેકવિજયજી મહારાજને પન્થામ શ્રી ઉમગવિજયજીને વલાહમાં અને મુનિરાજ શ્રી સુમતિવિજયજી મહારાજને ૫૦ મુનિશ્રી વિદ્યારિજયજીને ગુજરાતના નામાં આચાર્યની પદવી આપતા આજા મોખની મીઆગામ પછી તથાપુરા ખાતે ૫૦ શ્રી લાલવિજયજી મહારાજને આચાર્યની પદવી અને એમના શિષ્ય ૫૦ મુનિશ્રી પ્રેમવિજયજીને ઉપાધ્યાયની પદવી માટે આજ્ઞા આપી સં ૧૮૮૨ના ચોમાસા દરમિયાન વડોદરાના ઉપાશ્રયના ઉદાર માટે આચાર્યશ્રીએ પ્રેરણા આપી શ્રી હીરવિજયજીની જ્યતી પણ સારી રીતે ઉજવાઈ પડિત લાનનને સર્વધર્મપરિપક્ષ માં જવા માટે આચાર્યશ્રીએ પ્રેરણા આપી આ પ્રસંગે વડોદરાના ઉપધાન થયા નાર્તિક વતિ ૧૩ના દિવસે માળનો વરવોડો નીમળ્યો અને બીજે દિવસે માળ પ્રદાન વિધિ થઈ

વડોદરાથી નિહાર કરી લગભગ વીસ વખત ગાળા બાદ આચાર્યશ્રી ખભાત પધાર્યા ખભાતમાં સાગે ઉત્સાહ હતો ખખટના ભારોની વ્યવસ્થા તથા મા વીની પોળના દોરેસસરના હથાકાર માટે આચાર્યશ્રીએ પ્રેરણા આપી, અને દીવાનશ્રી ૨૦૩૦ દામોરના અધ્યક્ષપણા નીચે ૫૦ આત્મારામજી જ્યતી ઉજવી સં ૧૮૮૩નું ચોમાસુ આચાર્યશ્રીએ ખભાત ખાતે કર્યું સં ૧૮૮૩ના ભારવા શુદ્ધ ૧ના દિવસે વડોદરા ખાતે વિદ્વાન મુનિરાજ શ્રી ચરણવિજયજી કાળધર્મ પામ્યા આચાર્યશ્રીને આથી ભાગે ખોટ પડી ખખટના ચાતુમાસમાં શ્રી કપલબેવની માડરીની પોળમાં પ્રતિમા કરી

ચોમાસા બાં ખખાતથી નિહાર કરી આચાર્યશ્રી સોજિના માતર વગેરે રથજે ધર્મ અમદાવાદ પધાર્યા અને ત્યાં પ્રવચન કરી શેરીસા લોયણી, શખેશ્વરજી વગેરે તીથાની યાત્રા કરીને રાધનપુર પધાર્યા રાધનપુરના સગે આચાર્યશ્રીનું સુગરવાગત મ્યું આ પ્રસંગે રોહ ઈશ્વરલાન અમુનખાલ જૈન બોર્ડિંગનું ઉદ્ઘાટન થયું રાધનપુરનો ઉત્સાહ આ વખતે અપૂર્વ હતો અને ચામોગામના જૈન આગેરાનો રાજર હતા આચાર્યશ્રીના મેતુલ નીચે અદ્દર્ધ મહોત્સવ રથયાત્રા, શાંતિરનામ સાધર્મિક-વાસ્તવ વગેરે થયા

રાધનપુરનો ઉત્સવ પતાવી આચાર્યશ્રી પાટણ પધાર્યા પાટણે એમનું ભવ્ય રવાગત મ્યું પાટણમાં પોજે પોજે પ્રવચનો કરી પ્રવચન શ્રી ક્રાંતિવિજયજી મુનિશ્રી ચતુરવિજયજી તથા મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના ધાર્પની અનુમોદાનના જ્ઞાનમંદિર માટે ૬ ની શરૂઆત કરાવી પાટણની જનતાએ પૂર્ણ ઉત્સાહથી સાથ આપ્યો શ્રી હેમચંદલાઈ મોહનરાણે જ્ઞાનમંદિરનું ભવ્ય મંદાન બધારી આપ્યું અને તેમ સાગરનાતમ ઠીંગવાયું

પાટણથી વિદાઈ કરી આચાર્યશ્રી ચાંપમેત્રાણા ધર્મ પાવણપુર પધાર્યા અને ત્યાં ત્રણે દિવસ રોમયા પાલણપુરના નામે આચાર્યશ્રીની મુનાકાત લીધી ત્યાંથી કુભારીઆજી તીથની યાત્રા કરી અહીંથી માનણ કુભારીઆજી ભારજી રોરીડા ધનારી પીંડા નાણા, ચામુડેરી ભાહન ધર્મવિગ્નપુર મેનાડી

લુણાવા, લાહારા, રાણકપુર, સાદડી, બાલી, ફાલના થઈ વરકાણાના વિદ્યાર્થીઓને આશીર્વાદ આપી બીજાના થઈ આચાર્યશ્રી ઉમેદપુર ગયા. ત્યાં કાગણ શુદ્ધ દશમના રોજ અજન-શલાકા કરી, વિહાર કરી તખતગઢ ગયા. સાથી આવર ખાતે મહાવીર જયંતીની ઊજવણી કરી ઝડપથી અજમેર, જયપુર, અદવર થઈ આચાર્યશ્રીએ દિલ્હીમા આગમન કર્યું દિલ્હીમા શ્રી આત્માનંદ જયતીનો ઉત્સવ થયો અને વિદ્વાન ત્રિપુડી મુનિશ્રી દર્શન-વિજયજી, મુનિશ્રી જ્ઞાનવિજયજી અને મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી સાથે ગાઢ સંપર્ક થયો. અહીંથી ઝડપભેર વિહાર શરૂ કર્યો. આચાર્યશ્રીએ ૧૯૯૪ના જેઠ વદિ સાતમ તાં ૨૦-૬-૧૯૩૮ના રોજ અખાલા શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો

*

*

*

આચાર્યશ્રી તથા મુનિમહાશય સ્વાગત એક માઈલ જેટલા લાખા સરઘસમાં થયું આ સમયે શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈએ અખાલા ખાતેની શ્રી આત્માનંદ જૈન કોલેજની ઉદ્ઘાટનવિધિ કરી આ પ્રસંગે આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું હતું કે, “પન્થની પુણ્ય-ભૂમિમા ગુરુદેવના આ સ્મારકની હું વર્ષોથી ઝખના કરું છું પન્થ જૈન ગુરુકુળ પછી જૈન સંસ્કૃત, જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, જૈન ઇતિહાસ અને જૈન સાહિત્યના અભ્યાસીઓ તૈયાર કરવાની મગલ ભાવના સિદ્ધ થયેલી જોઈ મારી ઊર્મિઓ હર્ષથી ઊછળે છે પન્થની ભાઈઓની ગુરુલક્ષિત તો અનુપમ છે.” લાલા મગતરામજીએ શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈને પન્થના સંઘનું ‘માનપત્ર’ વાંચી સભળાવ્યું ત્રણ દિવસના ઉત્સવમાં અનેક સમારલો થયા હોટેલનું તેમ જ લાયબ્રેરીનું ઉદ્ઘાટન થયું

આચાર્યશ્રીની દીક્ષાને પચાસ વર્ષ પૂરા થયેલા હોવાથી દીક્ષાર્થશતાબ્દી મહોત્સવ પન્થમા નહર તહેવાર તરીકે ઊજવાયો હતો અમદાવાદમાં ઊજમ્યાઈની ધર્મશાળામા જેઠ વદિમા ખુધવાર તાં ૨૬-૬-૧૯૩૮ના દિને, તેમ જ વડોદરામા શ્રી વિજયલાલસૂરિજીના પ્રમુખપદે, મુખ્યમાં પન્થાસજી શ્રી પ્રીતિવિજયજીના પ્રમુખપદે ઊજવાયો હતો અખાલામા ૫૦ વૈજનાથજી, ૫૦ હસરાજ શાસ્ત્રી, શેઠ શ્રી સાકરચંદ મોતીલાલ તેમ જ બીજા અનેક આગેવાનોએ આચાર્યશ્રીના અનેક કાર્યોની પ્રશંસા કરી આચાર્યશ્રીનું સં ૧૯૯૪નું ચોમાસુ અખાલામા પૂર્ણ થયું. એ સમય દરમ્યાન અનેક જયતી-મહોત્સવો ઊજવાયા.

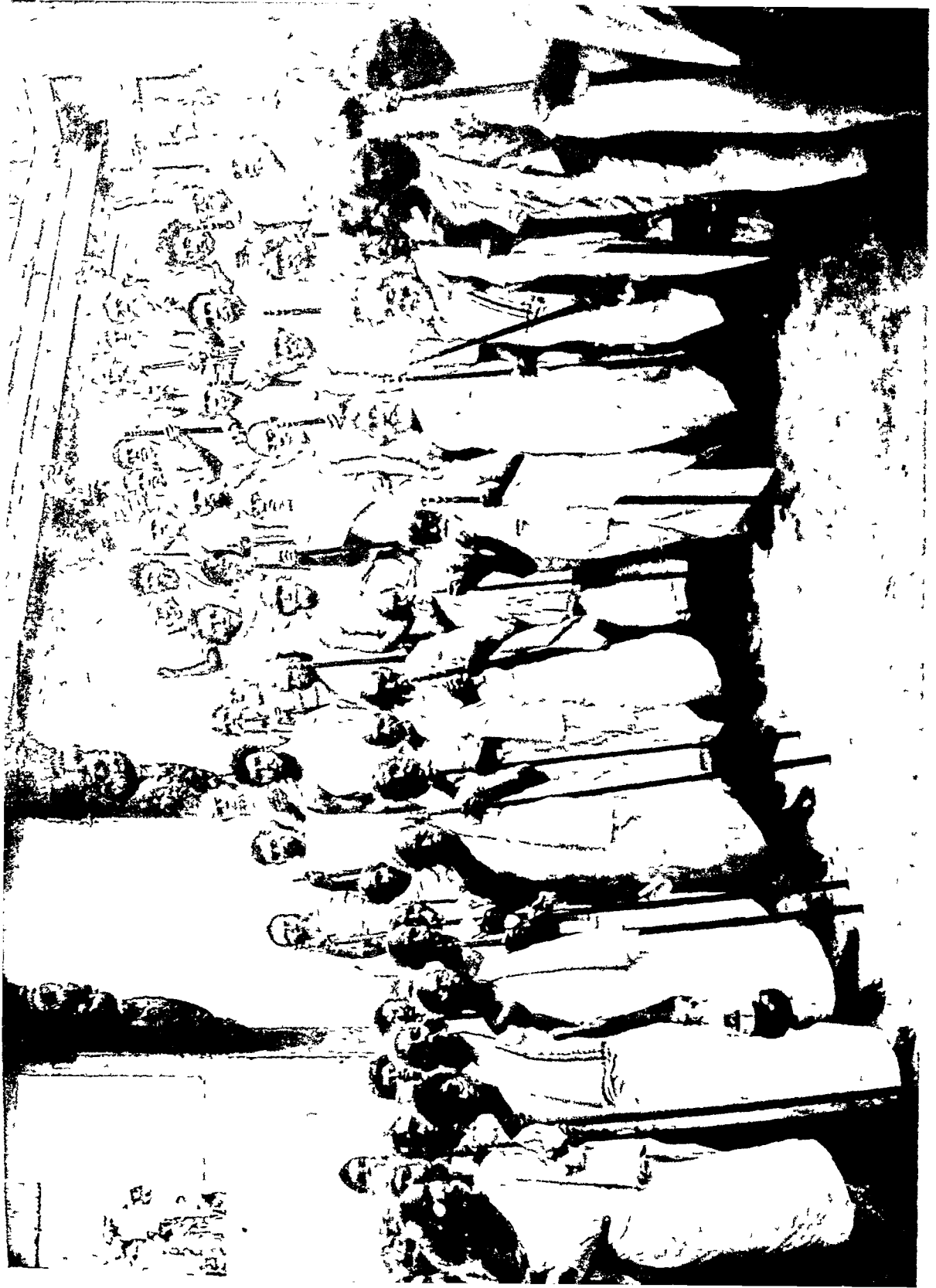
સં ૧૯૯૫ના કારતક વદિ બીજના દિવસે અહીંથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રી અખાલા કેમ્પ ગયા ત્યાંથી કારતક વદિ જહના દિને સાઢૌરા નગરમા પ્રવેશ કર્યો. મહા શુદ્ધિ સાતમ-આઠમના દિવસોમાં શ્રી આત્માનંદ જૈન મહાસભાનું દશમ વાર્ષિક અધિવેશન જીરનિવાસી વડીલ બાણુરામજી જૈનના અધ્યક્ષપણા નીચે થયું એમા પન્થજલરમા રચનાત્મક કામો કરવા, સગઠન સાધવા, શિક્ષણસરચાઓના વિકાસ માટે તેમ જ જૈન ભાઈઓની ઉન્નતિ માટે આચાર્યશ્રીએ પ્રેરક અને દીર્ઘજીવી પ્રવચનો કર્યો

આ પછી આચાર્યશ્રીએ બૌદ્ધતા પ્રતિષ્ઠા કરી બાર-તેર વર્ષ પછી આચાર્યશ્રી અહીં પધારતા હોવાથી ફેર ફેર આનંદ-મગલ વર્તાયાં આ ઉત્સવ પ્રસંગે ઉત્તર પ્રદેશમા જૈન ધર્મનો મહાન પ્રચાર થયો બે હજાર જેટલા અગ્રવાલોને જૈન બનાવનાર મુનિ મહારાજ શ્રી દર્શનવિજયજી વગેરે પધાર્યા હતા શહેર બહાર આત્મવલ્લભનગરની રચના કરી આ પ્રસંગે મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજીએ “કષાયોની મુક્તિ” એ વિષય ઉપર તેમ જ બીજાઓએ પણ પ્રેરક પ્રવચનો કર્યા

બૌદ્ધતાની પ્રતિષ્ઠા પતાવી આચાર્યશ્રી બિનૌલી, ખીવાઈ, સરઘના, મેરઠ વગેરે જગાઓએ થઈ હરિનાપુરની યાત્રા કરી, મુઝફ્ફરનગર, દેવપ્રધ, નાગલ, સદરાનપુર, સરસાવા આદિ થઈ કરીથી અખાલા

मुनि श्रीचतुर्विंशतः, मन्त्रक श्रीकांतिविन्द्यजी, आचार्य श्रीविद्यामहामुखजी, मुनि श्रीहस्तप्रियजी, पं. मपतविन्द्यजी (पाठ्य सं. १९५५)

અમદાવાદમાં મુનિસમેલનમાં એકત્રિત થયેલ મુનિસમુદાય (મં. ૧૯૯૦ દ્વમ્વી મત ૧૦૩૪)

પધાર્થ ત્યા શ્રી શુદેરાય ૭ મહાગરુડની રમવાસનિધિ તથા ૫૦ આત્માગમ ૭ મહાગરુડની જન્મનિધિ
જગત્વી ગરુડપુગ પતિનાવા, સમાના યર્ધ સુનામ પધાર્થ સાથી ચાલ વર્ષે માથે ડેના પધારી
કુમ્પ દૂર કરાવ્યો અને શ્રી આત્માન હાઈકુવ કરી રાર ક ની

માનેગ્રેટ નાથી ગયમેટ આવી ત્યા આચાર્યશ્રીએ ધમત્રે હા આપી સં ૧૮૮૫ માતુમામ
ગયમેટમાં ક્યું અહીં ૭ માસની રિયરતા દરમિયાન જિનમદિગની ગ્રે હા આપી બી અને જલ્પતીઓ
જાગતી નિ યસદેશો આપતા આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે “ ભગવાનનો સરેશ નમારને પર્ણવા વાનો
અમારી ધર્મ અને અ ન કયા છે તમને પ્રિય અને નિત્ય લાગે તો અહા રી જનનમા જે તેનો અમન
કરશો તો તમારુ જનન સાચુ થશે ” રાયમેટની જનતાએ આચાર્યનીને અભિન ન પન આપ્યું

રાયમેટથી વિહાર કરી આમાતુઆમ નિય તા આચાર્યશ્રી સનેત ગામ પધાર્થ અહીં પ્રવન
શ્રીકાલિનિગ્નપુના શિષ્ય મુનિશ્રીચતુ નિગ્નપુ મળધમ પામ્યાનો તાર મલ્યો આચાર્યશ્રીએ નિનમેજી
બ્યમ પતો વળતો તાર કયો સં ૧૮૮૫ના કાગત વ નિ પાચમના ગેજ આચાર્યશ્રીએ લુધિયાણા
પ્રવેશ મ્યો અહીં સ્વામી ની કૃપાન અને દીક્ષા આપી મુનિશ્રી નિશ્ચિત ત્ય ૭ રોગવામી ધીરયામાન અને
દીના આપી મુનિશ્રી વૃદ્ધિનિગ્નપુ નામાભિધાન કર્યું ખાનગા ગેજ નો કુસપ આચાર્યશ્રીએ દૂર કુગ્યો
લુધિયાણાથી વિનાર કરી આચાર્યશ્રી નિનિધિ ગામોમા વિચરતા હોશિયારપુર પધાર્થ અહીં નનદીશિન
સાધુઓની વડી દીક્ષા તથા શાંતિનનાનના ઠસનો થયા અહીંથી લાના નાનમચ ૭ તરમ્થી કાગ ન
તીયનો સધ નીકલ્યો તીયના ઠહાર માં લા સમિતિ ગ્યાર્ધ હોશિયારપુર પાખ આરી શ્રી મહાવી જ્યતી
જાગતી જનધરથી કતાગુર વિહાર કરી, સાથી જાયાતાગુર અને પરી અમૃતસર પધાર્થ
સાથી આચાર્યશ્રી લાહોર આવ્યા સોળ વર પધારતા મમન મો આચાર્યશ્રીનું અસ્તુત રનાગત મ્યું
આ પરી આચાર્યશ્રી ગુજરા નાનામા પધારતા જનતાએ તેમને ઠમગમજેર આનમ આપ્યો ગુરવ ન
સમાધિ મરિના દર્શન કર્યા જેક શુદિ આમના દિનમે ગુરવ રવં આચાર્યશ્રીની જલ્પતી જાગવામા
આરી સં ૧૮૮૬નું આતુર્માંસ આચાર્યશ્રીએ ગુજરાનનામા ક્યું અને સધમા આરી તપશ્ચર્ચ થ
ગુજરાનનામા પ્રતાપજ્યતી જગદ્ગુરુશ્રી હીગનિગ્નપુગિની જલ્પતી તેમ જ ધી ૭ જાગવગીઓ
યર્ધ આચાર્યનીનો ૭૧મો જન્મમહોત્સવ સં ૧૮૮૭ના મરતમ ની ધીજના ને અને કેમજે
જાગવાથી ગુજરાનનામા ત્રણ દિનસનો નાપકમ થયો વગમળા કરતળ વગેરે દેમતે પખ જલ્પતી
જાગવાઈ શ્રી આ માન જૈન મહાસમા પુ અધિવેશ ન પહુ આ મમમે થયું

ગુજરાનવાલાથી વિહાર કરી એ અસાધિય જેતમ મેમ નિગિરોઈ, સુ પુર વરાપુર, જલાનપુર,
પી નસન યર્ધ આચાર્યની હીગલપુર ગયા સાથી ભેગ યર્ધ ખાનગા ગેજ ન ગયા અ મલા ન
જૂના દિને શાનિનાય ભગવાન ની પ્રતિમ કરી સાથી વિનાર કરી નિવાનકોર પધાર્થ, જ્યા
આચાર્યની પુ અપૂર રવાગન થયું અહીં મનાની જલ્પતી જાગતી અને જે માગિ મા નીન રવગ
રિયા જેનજેનામા ભેગા યર્ધ ગયા

નિવાનકોરથી વિનાર કરી સચેનગ, નયા રાજેર, મીગનામે યર્ધ આચાર્યશ્રી જગમુમા પધાર્થ
લાના વ્યાખ્યાનમા હોમેએ આત પ્રમાણમા ના રી આપી રતી કરી રોગના વેભાઓનો પ્રેશ તેમજે
શાન કયો જગમુએ અભિન ન પ ન આપ્યું સાથી આગવશ્રી નિમના હાયા ન નખના ન જા વાગા
ધમયન આ નામોમા યર્ધ ધર્મોપદે કરના કરના મખનગ પરાસ સખન મા લા ન અગીર ના
બે પુનો લાલા દેવ ના અને લા ના નાનચ વન્નેનો મનપ ચમ માગિ રીતે ૭ કાવો સખન ની નિગ

કરી આચાર્યશ્રી જશપાલ, નાગલ થઈ નાગેવાલ પધાર્યા. અઢી આચાર્યશ્રીનું લય સ્વાગત થયું. પૂઠ આત્મારામજી મહારાજની જયતી ઊજવી. લાથી પસરૂર થઈ, વિવિધ ગામોને ગ્રેન્થા આપના આચાર્યશ્રી ચાતુર્માસ માટે શિયાલકોટ પધાર્યા અને જાનામૃતનો પ્રવાહ શરૂ કર્યો. સં ૧૯૯૭ના ચાતુર્માસમા કૃષ્ણજયતી વિશે સનાતન ધર્મ-મંદિરમાં આચાર્યશ્રીએ પ્રવચન કર્યું. ભાદરવા શુદ્ધિ અગીઆરસના રોજ શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરજીની જયતી ઊજવાઈ.

આસો શુદ્ધિ બીજથી આચાર્યશ્રીએ જૈન રામાયણ વાંચવાનું શરૂ કર્યું નવી દૃષ્ટિથી એની રજૂઆત કરી. કારતક શુદ્ધિ બીજના દિવસે આચાર્યશ્રીનો ૭૨મો વર્તમાન ઊજવાયો સં ૧૯૯૮ના કાર્તિક શુદ્ધિ પર્ણિમાના દિવસે શ્રીહેમચક્રચાર્યની જયંતી ઊજવવામાં આવી. આચાર્યશ્રીની બોતેરમી વર્ષગાંઠ પણ વરકાણા વગેરે સ્થળોએ ઊજવાઈ. સં ૧૯૯૮ના માગશર શુદ્ધિ દશમના દિને શ્રી આત્મારામ જૈન મુક્તિ-મંદિરનું ખાતમહુર્ન કરવામાં આવ્યું એની વિધિ રાયસાહેબ લાક્ષા કર્મચંદ્રના હસ્તે થઈ. આ પ્રસંગે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું. “તમારા બધાના હૃદયમાં પરમાત્મા પ્રત્યેનો પ્રેમ શુદ્ધ હૃદયો બેઠે છે. જગતમાં વસ્તુ એક જ હોય પણ દૃષ્ટિબેદથી તે જુદી જુદી લાગે છે. જગતના તમામ મનુષ્યો કોઈ તે કોઈ રીતે મૂર્તિપૂજનમા માને છે, પછી પ્રકારે ભલે જુદા જુદા હોય તો પછી મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે મૂર્તિપૂજનના પ્રથમ પગથિયાની ઉપેક્ષા કેમ થઈ શકે ? ઉચ્ચ તત્ત્વની સહાયતા વિના હવનનું પૂર્ણ દર્શન શક્ય નથી ”

*

*

*

શિયાલકોટથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રી ગુજરાનવાલા પધાર્યા. સાં આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી ઘણાં હિંદુ-મુસલમાનોએ માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો. મૌલવી અહમદીન આચાર્યશ્રીના ચુગ્ત લક્ત બન્યા. સં ૧૯૯૮ના મહા શુદ્ધિ પાચમે ગુરુકુળનો વાર્ષિક ઉત્સવ ઊજવાયો. શુદ્ધિ છટ્ટના દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. દાદુવંશીઓના કીર્તન-સમેલનમા આચાર્યશ્રીએ દાદુસાહેબના હવન-પ્રસંગો કહી સાત વ્યક્તિઓના ત્યાગ વિશે અસરકારક પ્રવચન કર્યું. લાથી વિહાર કરીને આચાર્યશ્રી લાહોર પધાર્યા. સાંથી કસુર, ગંગસગવાલા થઈ ફિરોજપુર છાવણી પધાર્યા. સાંથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રી જરા પધાર્યા. જરાનિવામીઓએ અભિનંદનપત્ર આપ્યું. ગુરુદેવની જયંતી ઊજવી. જરાની મુધરાઈએ આત્માનંદ જૈન ચોક અને આત્માનંદ જૈન સ્ટ્રીટ એવા નામ આપ્યાં. જરા સથે લહેરાગામમાં પૂઠ આત્મારામજી મહારાજની યાદમાં કીર્તિસ્તલ બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો. જરાથી વનખડી ગયા. સાં ચાર ભાઈઓ વચ્ચે સમાધાન કરાવી આચાર્યશ્રી મોગા થઈ રાયકોટ પધાર્યા. શ્રી મહાવીરજયતીની ઊજવણી કરી રાયકોટથી બસિયા થઈ જગરાવા પધાર્યા. સાં કલકતાથી બારસોતેરસો માઈલનો પથ કાપી, અતિકંટિન વિહાર કરી, આચાર્યશ્રી વિજયવિદ્યાસૂરિજી અને મુનિશ્રી વિચારવિજયજીને મળ્યા. જગરાવાના સ્વાગત સમયે બીજા સાધુઓએ પણ એમા ભાગ લીધો હતો. જગરાવાથી ચોકીમાન, મુલ્લાપુર, મુનેત થઈ આચાર્યશ્રી હુધિયાણા પધાર્યા. સાં પ્રવચન કરી લાકુવાલ, ફલોર, પ્રતાપપુરા અને શ્રીશકર થઈ, નકોદરમા ગુરુદેવની જયંતી ઊજવી. સાં વીસ દિવસની સ્થિરતા કરી આચાર્યશ્રીએ જેઠ શુદ્ધિ અગિયારસે પટ્ટીમાં પ્રવેશ કર્યો, જ્યાં આચાર્યશ્રીનું ભાવભીનું સ્વાગત કરીને અભિનંદન-પત્ર એનાયત કર્યું.

*

*

*

સં ૧૯૯૮ના અષાઢ શુદ્ધિ દશમના દિને સાંજે સાત વાગે પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રી ક્રાંતિવિજયજી મહારાજ પાટણ ખાતે કાળધર્મ પામ્યા. પ્રવર્તક શ્રી ક્રાંતિવિજયજી મહારાજ આચાર્યશ્રીના પ્રેરક, રક્ષક અને મિત્ર હતા. બને વચ્ચે ગુરુ-શિષ્યનો સબ્ધ હતો. આચાર્યશ્રીની પ્રવૃત્તિનું તેઓ પ્રેરક સ્થાન હતા. આચાર્યશ્રીએ પ્રવર્તકને અજસિ આપતા કહ્યું, “મારા માટે તો એ વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ અને સાચા

માગસા દતા શુરદેવ પછી તેઓનો મારા પર એવો અપૂર્વ પ્રેમ હતો કે તેનું શબ્દોમા વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી મારા હવનમા સુખદુઃખના મુરદેનીના અને ઉપાધિના અને નાનામોગ પ્રસંગો મની ગયા પણ એ દરેક પ્રસંગે—પછી તે મને ત્યા હોઉ—શુદ્ધગતમા માતવા મા પતનમા કે દક્ષિણમાં—પણ તેઓશ્રીની સનાદ હમેશા મન્યાજ કરે શ્રી મહાનરી જૈન વિદ્યાનરની આપનામાં પણ પ્રવતશ્રીનો અનન્ય હિરસો હતો પાટણના જ્ઞાનજાગરો અને શાસ્ત્રત્રયોના ઉદ્ધાર માટે કાર્ય કરીને અને એની પ્રેરણા આપીને પ્રવતશ્રીએ ભાગતીય પ્રાચીન સાહિત્ય અને જન સમાજની અનન્ય સેવા કરી છે ” પટ્ટીમા પર્યુષણપત્ર નિર્વિદેને જાગવાયુ ત્યાગ્યા શ્રી હીરનિઝ્યસુત્રીની જયની ઠાજવાઈ આ પ્રસંગે શ્રી હરિશ્ચંદ્રએ આચાર્યશ્રીને અગ્રવિ આપતા કહ્યું, “આચાર્યશ્રીની અમૃતનાશી માલજતા અતરના જાણુમા અજવાળુ લાધે છે અને આત્મા જગત જની જાય છે શુરદેવના વ્યાખ્યાનો બધા માટે ત્યાજ્યમરી છે તેમા સન ધમનો સમન્વય થાય છે તેમા આમાની ઉચ્ચતા અને મનુષ્યધમનુ સાચમ્ય ગહેલું છે નિષ્પક્ષપાતપણે હ વગમ થાય તે રીતે તેઓ આપણી સમક્ષ વગુની રજૂ કરે છે ”

આચાર્યશ્રીની ૭૫મી જયતી પટ્ટીમા ધામધૂમધૂન જાગવાઈ યુવાનવર્ગે ‘આત્મવ’ નલ જૈન મેવમ મળ નામની સમ્યા રથાપી આ સરથાએ આચાર્યશ્રીને અમિનનપત્ર આપ્યું બાણુ ગારીશમ્—એ પોતાના પવિત્રતનની કથા કહી આચાર્યશ્રીને અગ્રવિ આપી પરીથી નિદાગ કરી આચાર્યશ્રી કસુગ પધાર્યા ત્યા પોષ શુદ્ધિ પૂનમના દિને શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરાવી નરીન ભરાવેવા જિનનિર્મોની અજનશનામ પ્રાચી આચાર્યશ્રી કસુરથી લુધિયાણા થઈ હરા પધાર્યા હગના સરનો મનજે રૂ કરાવ્યો રથજે રથજે નિદાર કરતા આચાર્યશ્રી રાયમેટ પધાર્યા ચૈન શુદ્ધિ તેગમ તાં ૧૮-૪-૧૯૪૮ના રોજ મહાનરીજયતી જાગવી વૈશાખ શુદ્ધિ ત્રીજના નિને અજન શનામની વિનિયર્ શુદ્ધિ જાના નિને પ્રનિયા થઈ

આચાર્યશ્રીએ રાયમેટથી જોડ શુદ્ધિ પૂનમે નિદાર કરી પીપનારાની આ મપુર, નમરાના જનધર કરતારપુર વગેરે જથે નિદાર કરી જગિયાવાગુર પધાર્યા આ નગરે તેમનું સુર અને અજ્ઞાન સામનુ કયું સં ૧૮૫૦મા સ્વર્ગીય પૂં આત્માગમજ મદગાગ સાથેના અર્દોના ચાતુર્માસ બા ઓગણપચાસ વર્ષે આચાર્યશ્રીનુ આ ચાતુર્માસ અર્દો થયું સં ૧૮૮૮નું આચાર્યશ્રીનું ચાતુર્માસ ધામિ કાયોથી ભરપૂર હતું શ્રી વિજયાનલ જૈન શુરમહિરનો પાથો નાખવામા આવ્યો

આ પર્યુષણ પરી જમિરાન જાગ ગામથી દોઢ દગર માણસો જગિયાવાગુર પધાર્યા હતા બગાળા ઓ મેવા ની આપત્તિ અગે આચાર્યશ્રી પ્રેરણાથી રાદનદેશ રાજ થયુ અમૃતમ થી સર આચાર્યશ્રીને દામાપના કરવા આવ્યો જગિયાતાગુરમાં આચાર્યશ્રીને વદન કેવા તથા માવા પધારા માટે વિનનિ કરવા વરમાગા વિદ્યાનપના પ્રમુખ શ્રી મૂળવ ામરી શ્રી આતમ્ય માર્ક વગેરે ચારીમ શુદ્ધગ્યાનું પ્રનિનિધિમળ આનુ અને જળુ દિવમ રોમણુ આચાર્યશ્રીનો ૭૫મો જન્મનિ નમ્ન નિમ મુધી જાગવાયો સં ૨૦૦૦ના માર્તિન શુદ્ધિ એમનો વરધોમે નીમ્યો બીગરને નિમે નિયા રમેગ્યાલા લાના ગોપાગચાજી હમીમના પ્રમુખપદે જાહેર સથા થઈ નીગના રિસે શ્રી આત્માન જૈન લાયપ્રેરી ની આપના થઈ રાનના કવિસંગે નન થયુ આ પ્રસંગે જાગ ગામથી રખ દગર ભાર્ક મટેનો આવ્યા દતા એક જગાએથી તાગ અને પચો આવ્યા દતા મુજર્ક તથા અન્ય ગામોમા પણ જાહેર મમાઓ દતા

જગિયાતાગુથી વિદા મરી આચાર્યશ્રી અમૃતમર પધાર્યા ત્યા એમ મરિતો ચાગ નિસ મુધી ગિયરતા કરી શ્રી આત્માન જૈન લાયપ્રેરી કરી રાજ મારી, અમૃતસગના શુદ્ધગતીઓએ આચાર્યશ્રીને

અભિનંદનપત્ર આપ્યું. વિદ્યાર્થી વિદ્યાર કરી આચાર્યશ્રી આવીસ વર્ષ બાદ બિડાનેરમાં પધાર્યા. વરદાણાથી લાખો વિદ્યાર કરી આચાર્યશ્રી વિનયવલ્લભસુરિ પશુ આચાર્યશ્રીની સેવામાં દાગર થયા. બિડાનેરમાં આચાર્યશ્રીનું સુદર સ્વાગત થયું. એક માહિતિ હાંપો વરધોળે, દાથી, ઉદાનિશાન અને લગ્નરીએન્ડ, તેમજ લગ્નમંળીના લગ્નો વગેરેથી ગાનાવરણ ઉત્તરબધુ બન્યું. સં. ૨૦૦૦ના ચેત્ર વદિ પીગતા થયે દિવસે બિડાનેરની જનતાએ અપૂર્વ ઉત્સાહથી આચાર્યશ્રીનું સ્વાગત કર્યું. ખાસ મંડપમાં આચાર્યશ્રીને બે અભિનંદનપત્રો અપાયાં અને આચાર્યશ્રીએ નાતમટિમાં વિશે દેશના સંસ્થાની

આચાર્યશ્રીએ બિડાનેરનાં આ દિવસે દરમિયાન શાસ્ત્રમહિમા સમજાવ્યો, ચેત્ર ગુદિ તેરસતા રોજ મહાવીરજયંતી ચેત્ર વદિ ત્રીજતા રોજ સકાતિ-મહોત્સવ અને ચેત્ર વદિ આઠમતા રોજ બે દીશાઓ, વૈશાખ ગુદિત્રીજતા રોજ વર્ષીય તપના પારણાં વૈશાખ ગુદિછટ્ટના દિને ઇતિહાસસર્વેન શ્રીહરમચ્છાચાર્ય, શ્રીવીંગિવપ્સરિહ તથા પૂ. અ. ભારામજી મહારાજની વિશાળ પ્રતિમાઓની તપગરજ દાદગાડીમાં પ્રતિષ્ઠા વગેરે હાંપો કરવામાં આવ્યા. બિડાનેરમાં પૂ. આનાગમજી મહારાજની જળી દગવી. આર્યબિલ શાળાની કવરજા કરાવી, ચતુર્માસમાં શ્રી હાવનીસૂત્રની વાચના થઈ. સં. ૨૦૦૦ના પર્વુલગી આરાધના પશુ શ્રીસંઘનાં અનેક તપકર્મો સાથે સારી રીતે થઈ લાદવા વદિ તેરસતા રોજ વરોદરાનો ચારસો માણસોનો સંઘ એક કેસરીમણ્ડળના નેતૃત્વ નીચે આચાર્યશ્રીના દ્વારે આવ્યો. આસો ગુદિ ત્રીજતા દિને વરદાણાથી શ્રીસંઘ ગોવાણું એકસો માણસોનું પ્રતિનિધિમૂળ આચાર્યશ્રીના દ્વારે આવ્યું

✽

✽

✽

સં. ૨૦૦૧ના શાનક ગુદિ પીગતા દિને આચાર્યશ્રીની ૭૫મી જન્મજયંતીની ઉજવણીની શરૂઆત થયું. ઉત્સાહથી થઈ. આસો વદિ પીછ તેરસથી કાર્તિક ગુદિ ત્રીજ સુધીનો લગ્ન કાર્યક્રમ હતો. આ પ્રસંગે શ્રી રામપુરિયા જૈન સંવતના વિશાળ ચોકમાં એક લગ્ન મંડપ રચવામાં આવ્યો હતો. પંચાંગમાંથી ચારસો જેટલાં નરનારીઓ અને હિંદસરમાંથી લક્ષ્મણસુદાય આ પ્રસંગે દાગર થયો હતો. આસો વદિ તેરસતા રોજ શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ પૂજા અને રાત્રે જાહેર વ્યાખ્યાનો થયા. આસો વદિ ચૌદસતા સ્કાંતિ-મહોત્સવના દિને આચાર્યશ્રીએ સર્વવિધતાશક સ્તોત્રો સંજગાવાં અને દીપાવલિ પર્વની આગવતા નાગે સચોટ ઉપદેશ આપ્યો.

આસો વદિ અમાસના દિને એક કરેણુ થટ્ટા બની વિદ્વાન સાહિત્યકાર મુનિશ્રી ચતુરવિનયજી પ્રસાદે સાત વાગે ડાળધર્મે પામ્યા. તે દિવસે અંધો કાર્યક્રમ બધ રખાવ્યો. સાંજના શોકસસા થઈ. સં. ૨૦૦૧ના કાર્તિક ગુદિ એકમને રોજ આચાર્યશ્રીએ વિશ્વવ્યાપી ધર્મ ઉપર મનનીય પ્રવચન કર્યું. રાત્રે શ્રી જવાહરલાલજી નાદકાના પ્રમુખપદે વેદરાજ જગવંતરાજજી જૈન, પગિ રાજકુમાજી. શ્રી દ્યારથ શર્મા વગેરેએ પ્રવચનો કર્યા.

સં. ૨૦૦૧ના કાર્તિક ગુદિ પીગતા રોજ શેઠ મંગલચંદ્રજીના પ્રમુખપદે જાહેર સમારંભ થયો. ગવૈયા પ્રાણુસુખસાઈનું ગીત, જાંણિયાટાગુરના શિક્ષક શ્રી જયચંદલાઈની આચાર્યશ્રીનો હવનપરિચય, અદારગમથી આવેલા અનેક સંદેશાઓનું વાચન વગેરે થયું. આચાર્યશ્રી લલિતસૂરિજીએ મહારાજશ્રીના શુભ દિને દોઢ સ્થાઈ કાર્ય કરવાનો સંધને ઉપદેશ દીધો. આચાર્યશ્રીએ જવાબમાં આભાર પ્રદર્શિત કરીને એકનાતો અવરોધ કર્યો અને જણાવ્યું કે, “આજના તમારા આનંદ. ઉલ્લાસ. સુરપ્રેમ,

શ્રદ્ધા, ભાવના અને આશીનાદ લારે ફળે કે જ્યારે જૈનોમા એકતા થાય વર્ષોથી જે સાહુતાનો વેશ મેં પટેયો છે સદ્ગુરુનો જે સદેશ મેં ગ્રીત્યો છે, સમાજનું જે અજ મેં ખાધુ છે, જે ગુરુભગવતોનો હું મેવમ છું પન્નમની રક્ષાનું જે ખીડું મેં ઢીંચુ છે, જે શિક્ષણ સત્યાઓની મેં પ્રેરણા આપી છે, જે સમાજના કલ્યાણની ભાવના મેં વર્ષોથી સેવેલી છે, જે ધર્મના ઉત્થાન માટે હું જીવી રહ્યો છું તે સર્વની સાથે તા ક્યારે થયો ? સ્વનાત્મક ધન-સ્વરૂપમા તે ક્યારે દેખા રશે ?

“ સમય પલટાઈ રહ્યો છે ન્ય ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અસર વ્યાપક થઈ ગઈ છે લાઈની બીપણતા, મોડવારી, ખેડારી વગેરેથી સમાજના નૈતિક જીવન પર વ્યાપક અસર થઈ રહી છે આના સમનમા જૈન સમાજના સત્યાઓ, મંદિરો, ઉપાશ્રયો સાધુ સાધ્વીઓ તેમજ ખીજન ઉપયોગી અંગોની સભાળ દોણુ દેશે ? કરો ? કમાનાથી કે લાખો જમા કરવાથી જીવનની સાચકતા નથી થતી જીવનમા પાર । માટે સમાજ દેશ અને ધર્મ માટે થુ કંઈ એજ મહત્વનુ છે આ જ વસ્તુ સાથે આનંદ આ મારી ભાવના છે જગતના સર્વ જીવો સુખી થાય સર્વનુ કલ્યાણ થાય પ્રત્યેકના જીવનમા આ ભાવના પ્રદીપ થાય

આ પડી કેટલામ દિવસો બાદ શ્રી ગંગા યિયેટરમા આચાર્યશ્રીએ જાહેર પ્રવચન કર્યું મિખાનેરનુ ચાતુર્માસ અનેકને અને પરીતે પ્રેરણાદાયી નીડાયુ સં ૨૦૦૧ના કાર્તિક વદિ છઠ્ઠા દિને આચાર્યશ્રીએ પન્નમ તરફ વિહાર કર્યો મિખાનેરથી પચમેરી થઈ આચાર્યશ્રી મહા વદિ છઠ્ઠા દિને સુરતગ પધાર્યા લાર બાદ કાઝવકામા પ્રતિષ્ઠા કરાવી આચાર્યશ્રીએ જરામા સંક્રાંતિ બિજવી લારબાદ અને સ્થળોએ નિચરતા વિચરતા આચાર્યશ્રી વૈશાખ વદિ ત્રીજના દિને લુધિયાણા પધાર્યા લા ૧૦ મુકુ ત્રાય પરીએ આચાર્યશ્રીનુ વવરાવળનુ ઓપરેશન કર્યું સંક્રાંતિને આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે “ સસાન્નો ત્યાગ કરી, આ વેશ પહેરી, ભગવાન મહાનીરની જેમ અમારે અમારા જીવનની પળેપળનો હિસાબ આપનાનો છે આત્મશાંતિ અને આત્મશુદ્ધિ તો મળતા મળરો, પણ સમાજ, ધર્મ અને દેશના ઓતમા આ જીવનમા જે કાઈ કાળો આપી શકાય તે આપવાનું કેમ ભૂલી શકાય ? આ શરીર તે માટે જ છે, તો જીવનની ઘડી મુધી તેનો ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ ને ! શરીર ક્ષણભગુર હોવાથી એક દિવસ તે જનાનુજ, એટલે ત્યા મુધી જેટલા ગાસન મર્યો થઈ જાય તેટલા કરી લેના જોઈએ, ન્યા મુધી આ નાડીમા લોહી રહે છે, હૃદયના ધબકારા ચાલે છે, ત્યા મુધી એક સ્થળે બેસવાનો નથી ગુરુદેવની અર્ધશતાબ્દી બિજવી, શિયાલકોટના દહેરાસરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, શ્રી સિદ્ધાચવની યાત્રા કરવાની ભાવના રાખુ છું, અને યાત્રા કરીને ગૃજરાતમા નહિ, પણ મારા પ્રિય પન્નમની રક્ષા માટે પાછો પન્નમમા આવી, યાસો-સ્વાસ ચાલતા મુધી ગુરુદેવનો સદેશ ગામેગામ, ગાહેરેશહેરે, મંદિરે મંદિરે, ઉપાશ્રયે ઉપાશ્રયે અને સસ્થાએ સસ્થાએ પહોંચાડનાની ભાવના છે.”

ઓપરેશન કરાનીને આરામ લીધા વિના વિહાર શરૂ કરી આચાર્યશ્રી લુધિયાણા આગ્યા અહીં ૫૦ આત્માગમજ મહારાજની સ્વર્ગ સમારોહ જયતી બિજવી આમા આચાર્યશ્રી, આવાયથી લલિતમુગિ, ૫૦ શ્રી સમુનિજ્યજી, પડિત શ્રી હસરાજ વગેરેએ પ્રવચનો મર્યા લુધિયાણામા સં ૨૦૦૧નુ ચાતુર્માસ કર્યું આ પ્રસંગે શેઠ રી પુરપોત્તમ સુરચંદ શ્રી આત્માન જૈન ગુરુકુળના મંદિર માટે રૂપિયા દશ હજાર આપ્યા આ સમયે તળાખમા મૂર્તિ ખડનના સમાચાર મળ્યા આચાર્યશ્રીએ ૨૯-૮-૧૯૪૫ના ગેજ તાગ મર્યા તા ૩૦-૬-૧૯૪૧ના ગેજ ભાવનગર નરેશ ઉપર પત્ર લખ્યો

સં ૨૦૦૧ના ભાદરવા શુદ્ધિ આઠમના દિને બાણુ જ્ઞાનચંદ્રના પ્રમુખપદે શ્રી આત્માનંદ જૈન મહાસભાનુ સોળમુ અધિવેશન થયું એમાં તળાજી તીર્થ અંગે, મુખર્ષિ રાજ્યના દીક્ષા-પ્રતિબધક કાયદા અંગે, ૫૦૦ આત્મારામજી મહારાજની અર્ધ-શતાબ્દી અંગે તેમ જ પંચમળના કલ્યાણ અંગે ઠરાવો થયા. આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી વિદ્યાર્થી સહાયક ફંડ શરૂ કરવામાં આવ્યું ભાદરવા શુદ્ધિ અગિયારસના દિને શ્રી હીરવિજયસૂરિજીની ગયંતી બિજવવામાં આવી આચાર્યશ્રીએ બાલી(મારવાડ)માં મળતા શ્રી જૈન યુવક સમેલનને પ્રેરક સંદેશો મોકલી આપ્યો

સં ૨૦૦૨ના કાર્તિક શુદ્ધિ બીજે આચાર્યશ્રીની ૭૬મી જન્મ-જયંતી દેર દેર બિજવાઈ. આ પ્રસંગે ખાસ મંડપમાં જાહેર સભા, બપોરના પૂજા અને રાતના કવિ-સંમેલન થયાં. આચાર્યશ્રીએ આચાર્યશ્રી નેમિચરિત્રની તમિયતની પૃચ્છા કરતો પત્ર લખાવ્યો.

સં ૨૦૦૨ના માગશર વદિ બીજના રોજ લુધિયાણાથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રી રાયકોટ પધાર્યા અને પાંચઠ દિવસની સ્થિરતા કરી. સાથી માલેરકોટલા આવી આચાર્યશ્રીએ અનેક અભિનંદન-પત્રો મેળાવ્યાં આચાર્યશ્રીએ આ પ્રસંગે જણાવ્યું કે, “આ શહેરના આવા ભાવભર્યા સ્વાગત માટે કોને આનંદ ન થાય? તમારી આવી એકતા, સંગઠન, ઉદારતા માટે હું તમને અભિનંદન આપું છું. આ રીતે તમે તમારા શહેરની શોભા વધારી છે. હું તો વૃદ્ધ છું. પહેલા જેટલું સમાજ અને દેશના કલ્યાણનું કામ થતું નથી વિહારો પણ હવે લાખા થતા નથી. પણ સૌના કલ્યાણને માટે મારી ભાવના છે. મારા જેવા જૈન સાધુને અભિનંદન આપો તેનો શો અર્થ? હું તો સાધુ છું. મારો ધર્મ ફરજ અને કર્તવ્ય, મારી સાધિતા સમાજકલ્યાણ, દેશ-કલ્યાણ અને ધર્મપ્રચાર. પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણની ભાવના અમારો ધર્મ સેવે છે. જે જીવનવ્રત મેં લીધું છે તે આજીવન પાળવાનો મારો ધર્મ હું કેમ ભૂલું?”

“બીજી વાત એ છે કે આપણા દેશની આઝાદીમાં આપણા સૌનું કલ્યાણ છે. આઝાદીને માટે હિંદુ-મુસ્લિમ-શીખની એકતા જરૂરી છે આ એકતા આપણે ગમે તે ભોગે પણ સાધવી પડશે જ. આપણા દેશમાં એકતા સ્થપાય તો વિશ્વશાંતિમાં આપણા દેશનું સ્થાન અનેરું બનશે તેની ખાતરી રાખશો હિંદુ નથી ચોટલીવાળા જન્મતા, મુસલમાન નથી સુન્નતવાળા જન્મતા, શીખ નથી દાઢીવાળા જન્મતા જન્મ લીધા પછી જેવા જેના સરકાર અને જેવા જેના આચાર તેવો તેને રંગ ચઢે છે. આત્મા તો બધામાં એક જ છે સર્વે મોક્ષના અધિકારી છે. સર્વ સરખા છે. આપણે બધા એક જ છીએ. આ દેશમાં હળીમળીને રહેવું જોઈએ એકના દુ.ખે દુ.ખી અને એકના સુખે સુખી એમ જ રહી શકાય. ખુદાના બદા થતું હોય તો તમામ પ્રાણીઓને આપણા જેવા ગણવા જોઈએ. શિવમસ્તુ સર્વજગત.”

અહીંથી તાજપુર પધારી સરદાર મહેરસિંહની શિક્ષા-આશંકાઓ આચાર્યશ્રીએ દૂર કરી ગઢદીવાલામાં આર્યસમાજના પડિતો સાથે ચર્ચા કરી આચાર્યશ્રી ચૈત્ર શુદ્ધિ તેરસના દિવસે અમૃતસરમાં પધાર્યા અને સકાંતિ તથા મહાવીરજયંતી બિજવી. સાથી વિહાર કરતા કરતા આચાર્યશ્રી શિયાલકોટ પધાર્યા અહીંથી આચાર્યશ્રીએ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની અમદાવાદ શાખાના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે નીચેનો સંદેશો મોકલી આપ્યો : “શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની શાખાનું ઉદ્ઘાટન અમદાવાદ જેવી નગરીમાં થઈ રહ્યું છે તે અત્યંત આનંદની વાત છે. આજ સુધી વિદ્યાલયે જૈન સમાજમાં શિક્ષણ-પ્રચાર સંબંધી જે સેવા કરી છે અને હાલ કરી રહેલ છે તે કોઈનાથી અગ્રણ્ય નથી. હિંદુસ્તાનના શહેરે શહેરમાં અને વિદેશમાં પણ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની શાખાઓ સ્થાપિત થાય અને વ્યાવહારિક શિક્ષણની સાથોસાથ ઉચ્ચ ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રચાર થાય એ જ શુભ ભાવના છે. વિશેષ આનંદની વાત તો

એ છે કે અમારા નામરાગિ મગદરથી વદનભભાઈ પટેનના ગુજ દરતે આ શાખાનું ઉદ્ધાટ ૧ થયાનું છે આશા છે કે જેમ સગદાર પ્રજાન નભ થઈ રહ્યા છે, તેવી જ રીતે આ સગ્યા પણ પ્રજાવલ્લભ થશે જ થો અને નિ પ્રતિનિ ઉ તિના પથ પર ચાલશે એ જ મગળ આશીવા ”

ગુગદાનના પધારી જેઠ શુદિ આક્રમના દિને પૂઠ આભારામજી મહારાજના નિર્વાણના દિનની ઊજવણી કરી આ પ્રમોગે આચાર્યશ્રીએ રચનાત્મક કાર્યનો અનુરોધ કર્યો ભાગતના અને રચનોએ પૂઠ આત્મા મન્ત્રી નિર્વાણ અર્ધશતાબ્દી ઊજવણી અર્ધો આચાર્યશ્રીએ ગુરુકુળનું નિરીગણ કર્યું અને પ્રમનિનો ખ્યાન મેળવ્યો આપાની સક્રિતિ ઉત્સાહપૂર્વક ઊજવણી અને ગુગદાનના શ્રીસધની ચાતુર્માસ કરવાની નિનતિ રવીમરી આચાર્યશ્રીએ પ્રતાપગત્યતીની ઊજવણીમા હાજરી આપી મનારાણા પ્રતાપ અંબો ભામાશાની વાત કરી તેમજે અગત્ય અર્પી આ ચોમાસામા ધર્મારાધના સારી થઈ પયુપણુપવ બા શ્રી હીરનિગત્યમુરિદની જયતી ઊજવણી કાર્તિક શુદિ ખીજે આચાર્યશ્રીની જીમી વરાગ દિ ભગમા ઊજવણી આ દિવમે આચાર્યશ્રીએ સરેગો આપના જણાનુ કે, શિયાણુસગ્યાઓનું સગમન અલત આરયક છે આજે જે આજાદીની નોમતો વાગે છે તે માટે આપણે—જન સમાજે સારધાન હેતાનું ન જુલનુ જેઈએ કાલે હિંદુસ્તાન પામિસ્તાન ગમે તે થાય, પણ જૈનમનું, જૈન સમાજનું અનુપમ સગમન થનુ જેઈએ ” કાર્તિક શુદિ પૂનમે મ્લિખવસર્ગ આચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યની જન્મજયતી ઊજવણી, અને આચાર્યશ્રીએ વિદાગ કર્યો

આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી રિયાનગ્રમાએ માળનું બલ એનુ ચોમુખજનું મગિ તૈયાર કરવામા આવ્યુ આ મગિ જમીનથી ૧૦૨ ફૂ જાયુ છે આચાર્યશ્રી અર્ધ પધાર્યા અને રિં ૨૦ ૨૦૦ના માગદાર શુદિ પાયમે તાં ૨૯-૧૧-૧૯૪૬ ના રોજ પ્રતિષ્ઠા કરારી મપોરે ગદે મા ગથયા નીકળી સાતમના રિવમે લાના મોતીનાનજની પુરી પ્રમાસતીને દીક્ષા આપી શ્રી મનારી જન રિધાનયના મત્રીશ્રી મોતીચ મિરધરવાત કાપડીઆ ઉપર આચાર્યશ્રીએ સં ૨૦૦૩ ના પોર શુદિ ચોથના રો ૮ પપનાખાથી રિધાનયની પ્રગતિ વિશે એ પત્ર લખ્યો આ પત્રમા આચાર્યશ્રીએ જણાનુ હતું કે ‘અમ લાના પ્રવનો સગળ થયા સાથે જ અમારી તમારી પુનાની ભાવના સકળ થઈ તે વિશે આન ની વાત છે અમારી તો પ્રથમથી જ જવત ભાવના રહી છે કે જ્યા મુધી ‘જન રિધાપીર ની યોગના મૂતમરૂપ નદિ ને લાં મુધી આપણુ ધ્યેય પૂરુ સધાગે નદિ

“ કારિયાવા’ તથા મેરા માગાગમા એ એક શાખા ખોલવાની જરૂ છે પ્રયત્ન મો તો બનાગમર્મા પણ એ શાખા થઈ રહે અને પછી તો મુમર્ધના પગમા એ મેરેજ થઈ ૧૫ તો જૈન મશો અને માટે ધણુ ધણુ થઈ શકે તેમ છે આપણી કોમના સ્વરાગના ધ નગમા જૈન મમા અને રિધાનો લેખગે રિવેચગે, વક્તાઓ, મેવગે અને સશોધગે જેઈગે જે આરી રિધાપીક રિવાય શકર નથી જૈન મમાજ જેવી સમૃદ્ધ કોમ માટે પૈસાનો પ્રશ્ન તો ગોણુ છે સાચા એનિક ધગતાવાગા કાયર્તાઓ જેઈગે આજે પયુ ધણા ધનવીરો છે તેઓને જૈન સમાજના ઉધાન માટે અને જન રિધાનના રિધામ માટે અનન્ય પ્રેમ છે તમે નિર્ણય કરો તો ગુરુદેવની કૃપાથી મગે તો મળી રહેશે તમારી અન ધ મેવામ્મિત માટે ધન્યવા તમારા જેવા દસ-વીસ નવ-રોડિયા સમા ૮—દેશના ધ પૈયાઓ તૈયાર કરવાની જવાબદારી કારે રવીમરગે ? તે રિધામાં પણુ પ્રયત્ન કરવાની જરૂ છે ’

આચાર્યશ્રીની પ્રવૃત્તિ વધતી જતી હતી પણ ગજકા જુ અને ગજકીર પ્રવાનો ખેતજનક દના જૈન મશોધન અગે રિધાનો મલ માગના દના સાદારના મ્યુરિમના મ્યુરેટ મિં ૬૫ થીએ

તાં ૧૮-૧-૧૯૪૭ના રોજ કલપસૂત્રની પ્રત અગે આચાર્યશ્રીને પત્ર લખ્યો અને તેમણે તેનો સાતુકૂળ જવાબ આપ્યો

ઈં સં ૧૯૪૭ના દિવસો આવતા હતા. પંજાબમાં અનેક જાતની ભડક હતી અને વાતાવરણમા ભયાનકતા હતી તાં ૧૧-૩-૧૯૪૭ના દિવસે ચોવીસ કલાકના કાર્યુનો અમલ થયો. ઉપાશ્રયના રક્ષણ માટે સઘે પચીસ માણસોની દરરોજની વ્યવસ્થા કરી અમૃતસર, લાહોર વગેરે શહેરોમા તોફાનો શરૂ થયા હતા લાહીમાર અને ગોળીબાર દરરોજની વાત બની ગઈ. ૧૪૪મી કલમનો ભંગ અને ભયંકર રાજકીય અશાંતિ ચાલુ થઈ ગયા હતાં તાં ૨૦-૩-૧૯૪૭ના રોજ મહાવીર રાહત સમિતિના તારના જવાબમા આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું હતું કે, “ હજુ ગુજરાનવાલામા કશું તોફાન નથી. ૧૪૪મી કલમનો અમલ ચાલુ છે. પંજાબની અશાંત પરિસ્થિતિને લીધે પૂં ગુરુમહારાજનો કાળધર્મ અર્ધ-શતાબ્દી મહોત્સવ મુલતવી રખાયો છે. ” ચૈત્ર શુદ્ધિ તેરસના દિને આચાર્યશ્રીએ મહાવીર-જયંતીની શાનદાર ઊજવણી કરી.

મામલો તગ બનતો જતો હતો જનમાલની સલામતી નહોતી કાર્યુનો અમલ વ્યાપક કરાતો જતો હતો તાર ઉપર તાર અને પત્રો ઉપર પત્રો આચાર્યશ્રીને મળતા હતા. બિડાનેરથી જૈનોની વ્યવસ્થા માટેનો પત્ર આવ્યો. ફાલનાથી આચાર્યશ્રી વિજયલલિતસૂરિજીનો તાર આવ્યો તાં ૬-૫-૧૯૪૭ના દિવસે રાતના દશ વાગે શ્રી આત્માનંદ જૈનગુરુકુળના દરવાજાને આગ લગાડવાનો હીચકારો નિષ્ફળ પ્રયાસ થયો.

તાં ૨૭-૫-૧૯૪૭ના રોજ બાણુ જ્ઞાનચંદ્ર દુગડાના અધ્યક્ષપદે શ્રી આત્મારામજી મહારાજની જયંતી ઊજવાઈ ઉપાશ્રયમા વિવિધ પ્રવચનો થયા ભારતીય જૈન સ્વયંસેવક પરિષદના બીજા અધિવેશન પ્રસંગે આચાર્યશ્રીએ સંદેશો પાઠવ્યો

તોફાનો વધતા જતાં હતા ૪૮-૭૨ કલાકના કાર્યુનો અમલ થયો ગુરુદેવના સમાધિમંદિરને આગ લગાડવામાં આવી ત્રણ દરવાજા અને એ બારીઓ બળી ગઈ હતી પણ પ્રતિમા અને ગુરુદેવની પાદુકા બચી ગયા નાનકપુરામા મોટું તોફાન થયું પણ આચાર્યશ્રી મક્કમ હતા. કોઈ જાતનો દેહનો ડર એમણે રાખ્યો નહિ તાં ૯-૭-૧૯૪૭ના રોજ ઉપાશ્રય પર ત્રણ બોમ્બ નખાયા એક બોમ્બ તો ૫૦ શ્રી સમુદ્રવિજયજીની નજીક જ પડ્યો, પણ શાસનદેવની કૃપાથી કોઈને નુકસાન પહોંચ્યું નહિ બધા જ બચી ગયા આત્માનંદ જૈન ગુરુકુળની પ્રતિમાઓ બિડાનેર મોકલાવી તાં ૨૪-૭-૧૯૪૭ના રોજ પરિસ્થિતિ વધુ બગડી. હિંદુઓ ખાસ કરીને ગુજરાનવાલામાં રહ્યા હતા પાલણપુરથી આચાર્યશ્રી લલિતસૂરિજીના તેમજ અન્ય દેકાણેથી આચાર્યશ્રીની પૃચ્છા કરતા પત્રો તેમ જ તારો આવતા હતા. આચાર્યશ્રીએ તાં ૭-૮-૧૯૪૭ના રોજ પત્ર લખ્યો. તેમા તેઓશ્રીએ જણાવ્યું. “ લોકો તેમ જ તમારા પત્રથી ભક્તિ અને ધર્મ પ્રત્યેની લાગણીનો ખ્યાલ આવે છે પણ એક વાત વિચારવા જેવી છે કોઈ પણ શાહુકાર પોતાની જૂની દુકાન, ઈજ્જત અને આબરૂનો સવાલ વિચારે તો એ પોતાના જીવન પર ડાઘ પસંદ નહિ કરે એ-આબરૂ થતું તેના કરતા મોત પસંદ કરે થોડી જિંદગીની ખાતર આખી જિંદગીની કમાઈ છોડી દેવાય—એ વસ્તુ વ્યાજબી નથી ‘ જ્ઞાનીએ જે દીકું હશે તે થશે ’ એવા જ્ઞાની મહારાજના વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ શ્રીશાસનદેવ તથા સદ્ગુરુની કૃપાથી આજ સુધી ચારે બાણુની આગ છતા બચાવ થતો રહ્યો છે. આથી કોઈ પ્રકારની ફિકર કર્યા વિના ભગવાન પર શ્રદ્ધા રાખી કર્મમા જે ભોગવવાનું હશે તે ભોગવીશું જ્ઞાની મહારાજના નિશ્રય અને વ્યવહારના વચનો પર ખ્યાલ રાખીશું ‘ જ્ઞાનીએ જે દીકું હશે તે થશે. ’ ”

૫૨મી ઑગેસ્ટે રિં પાકિસ્તાન જતા થયા હાગતે સ્વતંત્રતા મેળવી પરંતુ પન્નમમા કલ્પેઆમ હતી પ્રજા ગાદી બની હતી જનતા આઝાદી પચાવી શે એમ ન હતું પન્નમમા ઠેર ઠેર હલકાકો રચાના ધર, ધન બધું મૂખી પ્રજાએ રચનાતર કર્યું અહિંસા દ્વારા મેળવેલી આઝાદીને કલક લગા ના માટે રિંસાનુ વ્યાપક સ્વરૂપ દેખાતુ હતું રાષ્ટ્રપિતાના હિમા ભારોભાગ વ્યથા હતી નેતાઓને કાર્ધ સ્વઝ પાતી ન હતી આઝાદીએ માનનીની માનવતાનો ભોગ લીધો હતો

આચાર્યશ્રીની પન્નમની ભૂમિ રહસાર્ધ રહી હતી કરેલા નિમણૂનો આખ સામે નિનાશ થતો દેખાતો હતો માનની અસ્પર્શ હતો માનવતા વિસર્ગાર્ધ ગર્ધ હતી ધરતી પુખ્ત હતી અને રાષ્ટ્રજીવનની નવી તવારીખ રચાતી હતી પપનાખાના પચીસ જેટલા શ્રાવકો મૂર્તિઓ લૌચરામા પધરાવી આચાર્યશ્રી પાસે આવી ગયા

દેશદેશાનરના ભક્તજનોની વિનિતિ ધ્યાનમા લઇને આચાર્યશ્રીએ રચાનાતર કરવાનું નક્કી કર્યું ઉપાશ્રયથી બહાર નીકળી આચાર્યશ્રી શુરુલેવના સમાધિ મરિરે દર્શન કરવા ગયા સા બધા ફોટાઓ તોડીફોડી નાખ્યા હતા મરિરમા શ્રી વાસુપૂજ્યરમણીની મૂર્તિનુ મગતક ખ ન કરી નાખ્યુ હતું આખોમા આસુ હત્યમા ગ્વાનિ અને અને પાતના સાથે આચાર્યશ્રી શુરુકુળ પહોંચ્યા આગળ હજારો ગ્રાઓ લખવા માટે ખગ છે એ સમાચાર બાણી લોકો મહાર્ધ ગયા અચાનક જ શુરુદારાપુરથી મિલિમરીની લોરીઓ આની પહોંચી મિનિટરી સાથે લાહોર સુધી જવાનો નિર્ણય લેવાયો ચારપાય માઈલ રૂઝાડીઓમા મતાલેલા સશસ્ત્ર ગુઝાઓ મિનિટરી જોઈ લાગી ગયા આઠ સાધુ ઓ સાધનીઓ તથા ઓ-સનાસો જેટલા માણસો તા. ૨૮-૮-૧૯૪૭ના દિને અમૃતસર સુખરૂપ પહોંચી શમ્યા

આચાર્યશ્રી અમૃતસર સુખરૂપ પહોંચ્યાથી આનંદમગળ પ્રત્યર્થા સં ૨૦૦૪ના કાર્તિક શુદ્ધ પીજના રોજ આચાર્યશ્રીની ૭૮મી વર્ષગાંઠ હોળલાસપૂર્વક જીવવાર્ધ મહા શુદ્ધિ પાયમના રોજ આચાર્યશ્રીએ રાષ્ટ્રન નીચ રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીના ગોળાથી દાર થયાના સમાચાર સાલળી દુખની લાગણી જાકત રી અહીંથી વિહાર કરતા પ્રતા આચાર્યશ્રીએ અનેક ગામોને પવિત્ર કર્યો અને તા. ૧૪-૪-૧૯૪૮ના રોજ મિ નેગ પધાર્યા

મિ નેગમા અનેક ધમાતધના થઈ સનસરીની ચચામા આચાર્યશ્રીએ સ્પષ્ટ માર્ગ ર્શન આપ્યુ તા. ૧૪-૬-૧૯૪૮ના રોજ પૂ. આત્મારામજી મહાગજની જયતી શાનતર રીતે જીવવી મિધનેરના મરિગેની વ્યવથા માટે સધની પેત્રી રચાપવાની પ્રેરણા આચાર્યશ્રીએ આપી પપુપાય પર્વની સુર રીતે જીવણી થઈ આચાર્યશ્રીના ઉપરેશથી પન્નમ સરે પાનીતાણુના શ્રી આત્માન જૈન ભવન માટે એમ લાખ રૂપિયાનો પ્રબધ કર્યો મુનિશ્રી મેધવિજયજીના મળધર્મના સમાચાર સાલળી આચાર્યશ્રીએ અનિ આપી સં ૨૦૦૫ના કાર્તિક શુદ્ધ પીજના દિને આચાર્યશ્રીની ૭૮મી વર્ષગાંઠ જીવવાર્ધ કાર્તિક શુદ્ધિ ચાંદશના રોજ મહિલા ઉદ્યોગરાજાની ગ્યાપના કરવાનો મિધનેરમા નિર્ણય લેવાયો

શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ સન્માન સમિતિને સંદેશો પાવતા આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યુ "શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાનયના મની તરીકેની અખડ સેવા અગે સ માન કરવાનો જે નિર્ણય કર્યો છે તે યોગ્ય છે શ્રી મોતીચંદ અને પિપતિઓ સહન કરી વિદ્યાનય તેમ જ સમાજની જે મેવા કરી છે તે સમાજ માટે નહિ પણ પોતાના આત્માના ઉદ્ધાર માટે કરી છે એમ જતા એમના જેવા યોગ્ય માનનીનુ સ માન ક નુ એ આપણી શોભા છે અને અન્ય મેવાભાવી વ્યક્તિઓને સેવા માટેનુ આમત્રણ છે સાની વાત એ છે કે માન-સ માન આપવુ એ એક વ્યવહારુ રિદિ છે અને આવી રિદિ દોવી પયુ

જોઈએ. પરંતુ સત્ત્વ રીતે વિચારીએ તો જે સન્માન કરે છે તે એક રીતે પોતાનો ઉદ્ધાર કરે છે આથી ધાર્મિક કાર્યોમાં જેટલી પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી ઓછી છે ”

ફાગણ શુદ્ધિ પાચમના દિવસે આચાર્યશ્રીએ આંખનો મોતિયો ઊતારાવ્યો. આચાર્યશ્રી લલિતસૂરિજી ભાવનગરથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રીને મળ્યા પાટણથી શેઠ કેશવલાલે આચાર્યશ્રીને રૂપિયા એક હજાર ધર્મિકોની સેવા માટે ધર્યાં. જેઠ શુદ્ધિ આઠમના રોજ પૂન આત્મારામજી મહારાજની જયંતી ઊજવી. સાદડીમાં આચાર્યશ્રીએ લગવતીસૂત્રની વાચના શરૂ કરી. સાથે સાથે નળ-દમયંતી ચરિત્ર પણ તેઓશ્રીએ વાંચ્યું સં ૨૦૦૫નું ચાતુર્માસ આચાર્યશ્રીએ સાદડીમાં કર્યું કન્યાવિક્રય તેમ જ વરવિક્રય બંધ કરવા અંગે આચાર્યશ્રીએ સગીન કાર્ય કર્યું પર્યુષણ દરમિયાન સારી તપશ્ચર્યા થઈ ધર્મમાં હસ્તક્ષેપ અંગે સરકારનું ધ્યાન ખેંચતા પત્રો પં ૦ જવાહરલાલ નેહરુ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ઉપર લખ્યા

શેઠ શ્રી કરતુરભાઈ લાલભાઈને મુખ્યમાં સન્માન આપવાનો જે સમારક તા. ૨૮મીએ થવાનો હતો તે અંગે નીચેનો પત્ર તા. ૨૪-૯-૧૯૪૯ના રોજ પાઠવ્યો : “આવા સમારકમાં અવશ્ય કોઈ સમાજ-સુધારાનું નક્કર કામ થવું જોઈએ. આપની જાણમાં છે કે શ્રી જૈન સંઘની કેટલી અવ્યવસ્થા થઈ રહી છે, સઘસત્તાનો દુરુપયોગ થઈ સઘસત્તા જેવી કોઈ ચીજ રહેવા પામી નથી. આપ સમજો છો કે કોઈ પણ સત્તા અધિકારી વિના ચાલતી નથી અને શોભતી પણ નથી આપ સમજુઓને વધારે સમજાવવાની જરૂર રહેતી નથી. આ સમયે અમને મરહૂમ શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ અને શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ યાદ આવે છે એઓ કેવી કુનેહભરી વાતથી સર્વ કોઈનું મન રાજી કરી શકતા હતા. અમદાવાદમાં શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની સામાન્ય સભામાં કંઈકે ગરબડ મચી હતી. પણ બંને ભાગ્યશાળીઓએ કેવી બુદ્ધિથી એ ગરબડને શાંત કરી દીધી તે આપનામાંથી ઘણા સંજ્ઞનો જાણતા હશે!.. શેઠશ્રી કરતુરભાઈએ પોતાનું નામ ગુણસપત્ર બનાવી સર્વને પોતાની કરતુરીની વાસનાથી વાસિત કર્યા છે અમે ઇચ્છીએ છીએ કે પૂર્વોક્ત બંને ભાગ્યવાનોએ કરેલા સંકેતને ધ્યાનમાં લઈને તેઓનું નિર્ધારિત કામ પૂરું કરી સુચરણા ભાગી બને એવી અમારી અંતઃકરણની આશા છે.”

સં ૨૦૦૬ની શરૂઆતમાં આચાર્યશ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ મહુવા મુકાવે કાળધર્મ પામ્યા આચાર્યશ્રી અને તેઓશ્રીના મિલનો ઠેર ઠેર થયેલાં. બંને વચ્ચે સમભાવની લાગણી જન્મી હતી આ પ્રસંગે આચાર્યશ્રીએ સવેદના પ્રકટ કરી.

આચાર્યશ્રીની ૮૦મી જન્મજયંતી સાદડીમાં સુદર રીતે થઈ. આ પ્રસંગે આચાર્યશ્રીએ પળખના ઉદ્ધારનો અનુરોધ કર્યો. સાદડીમાં સ્થિરતા કરી અને ત્યારબાદ વિજયપુર પધારી ત્યાં અજ્ઞન-શલાકા કરાવી સાદડીના સથે આચાર્યશ્રીને શ્રી જૈન શ્રવેતાબર કોન્કરન્સના અધિવેશનમાં હાજરી આપવા સવિનય અનુરોધ કર્યો. બિન્નેવામાં મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ જેસલમેરના જ્ઞાનભાગરનો આચાર્યશ્રીને ખ્યાલ આપ્યો. વરકાણાથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રી ફાલના પધાર્યા અહીંના સઘમાં આચાર્યશ્રીએ સપ કરાવ્યો આચાર્યશ્રીની સનિધિમાં આચાર્ય શ્રીલલિતસૂરિજી સં ૨૦૦૬ના મહા શુદ્ધિ નોમના રોજ કાળધર્મ પામ્યા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, શ્રી વરકાણા જૈન વિદ્યાલય તેમજ મારવાડની અનેક સસ્થાઓના ઉત્કર્ષમાં અને સામાજિક સુધારણાઓમાં સ્વં આચાર્યશ્રી લલિતસૂરિજીનો અનન્ય સાથ આચાર્યશ્રીને મળ્યો હતો. આચાર્યશ્રીએ શ્રાવ સમભાવે આ વિયોગ સહન કર્યો અને જણાવ્યું : “કાળની ગતિ વિચિત્ર

છે એ સૌને પોતાના માસ બનાવી લે છે એક દિવસ આપણે પણ એ જ રસ્તે જવાનું છે માટે બધા વિખવાતો મિટાવી સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર આદિ આત્માના કલ્યાણના સાધનોમા તત્પર રહેવું એ જ શ્રેયઃપ્રાપ્તિ છે મગવાથી ડરવું નહિ મગવા ધ્વજીવું નહિ પણ એના માટે તૈયાર રહેવું

જ્ઞાનનામા ભરાયેલા શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કો ફર સના અધિવેશનમા આચાર્યશ્રીએ પ્રેરણાત્મક સંસ્પર્શ આપ્યો ઐક્ય અંગેનો દરાવ પસાર થયો અને રાજસ્થાન જૈન સમિતિની સ્થાપના થઈ જ્ઞાનનાથી નાનાવિષ ગામોમાં વિહાર કરતા કરતા આચાર્યશ્રી જૈન શુદ્ધિ છટ્ટના દિવસે પાલણપુર પધાર્યા પાનણપુરે સુર સામયિક કૃત્ય આચાર્યશ્રીએ મહાતીરજ્યતી બિજવી અને કેટલીક વડી દીક્ષાઓ આપી આ વખતનું ચાતુર્માસ આચાર્યશ્રીએ અહીં કૃત્ય આસો વદિ નોમના દિને કોંઈ દીરાવાલ પગે આચાર્યશ્રીની આખનું ઓપરેશન કૃત્ય કરાવ્યું શુદ્ધિ બીજના દિને આચાર્યશ્રીની ૮૧મી જન્મજયંતી હામેશમ બિજવાઈ આ સમય દરમિયાન આચાર્યશ્રીની તમિષત અરનય રહી હતી આનું કારણ આખની વ્યાધિ હતું આખની આ વ્યાધિ અનેક ઉપાયો કર્યા છતા કાયમ રહી

પાનણપુરથી આચાર્યશ્રીએ વિહાર શ્રી પાટણમા પ્રવેશ કર્યો ખૂબ સુદર સામયિક થયું અહીં આચાર્યશ્રીએ ‘આપણ કંતવ્ય’ એ વિગત ઉપર ચિંતનીય બહેર પ્રવચન કરી જૈન-જૈનેતર ભાઈઓને લાભ આપ્યો અહીંથી વિચરતા વિચરતા આચાર્યશ્રી શખેશ્વર પધાર્યા આચાર્યશ્રીને અહીં પૂર્વ આચાર્યશ્રી વિજય શંનસુરિજી, પૂર્વ આચાર્યશ્રી વિજયો યસરિજી પૂર્વ આચાર્યશ્રી નદનસુરિજી વગેરે મળ્યા આચાર્યશ્રી તથા અ ય મુનિપુત્રનોએ અદ્વૈત અર નિચારવિનિમય કર્યો આચાર્યશ્રીએ બહેર પ્રવચનમા કહ્યું “શ્રી જુગેરાયજી મહારાજશ્રીના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય શ્રીમદ્ મુનિવિજયજી (મળય જી), ગણિતર શાતમર્તિ શ્રી વૃદ્ધિવિજયજી અને શ્રીમદ્ વિજયન સુરિજી ત્રણે પ્રતાપશાળી અને પગ્મગી હતા શ્રી જુગેરાયજી મહારાજ પણ પગ્મમના હતા આ ત્રણેય મહાપુરુષોનો પરિવાર વર્તમાનમા છે” પૂર્વ આચાર્યશ્રી વિજયનસુરિજીએ આચાર્યશ્રીના પગ્મમના કાર્યની પ્રશંસા કરી

અહીંથી વિહાર કરીને ચૌરાષ્ટ્રમા ધાંગપ્રા, બોટાં વગેરે સ્થળોએ થઈ સોનગ પહોંચ્યા ત્યાંથી જૈન શુદ્ધિ દશમના રોજ પાનિતાણા પધારી ચુરકુળમા બે વિસની સ્થિરતા કરી તા. ૨૨-૮-૧૯૫૧ના રોજ આચાર્યશ્રીએ તીથ ઉપર પૂર્વ આત્મારામજી મહારાજની ધાતુની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી મુનિશ્રી ન નવિજયજીને આચાર્યશ્રીએ વડી દીક્ષા આપી

વૈશાખ વદિ સાતમ-આત્મના રોજ જૂનાગઢ મુખ્યે ભરાયેલા શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કો ફર સના અગરમા અધિવેશનમા આચાર્યશ્રીએ મોખેના સંસ્થામા જીણા-યુ હતું કે “જૈન સમાજ અને ધર્મના ગચનાત્મક કાર્યોમા કાર્યકરો મંજૂ રહે અને નાની નાની વાતો ભૂરી જાય શાસનોત્થતિના કાર્યો કરે, શિક્ષણ અને સાહિત્યનો પ્રચાર કરે જે જે ક્ષેત્ર નમણું પાવું લાગે તે તે ક્ષેત્રનું પોણું કરે અને પોતાની ફરજ બજાવે સ્વામીવાત્સલ્ય કેવળ જન્મવામા સમાઈ જવું નથી સ્વર્ગમાં ભાઈઓને પગભર કરવા એ પણ સાચું સ્વામીવાત્સલ્ય છે આ વાન પગ બધાએ જ્ઞાન આપવું જોઈએ”

પાનિતાણાથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રીએ તળાજામા પ્રવેશ કર્યો અને સા ‘અનેકાનવાલ’ પર પ્રવચન કૃત્ય પાનિતાણા પાછા ફરી આચાર્યશ્રીએ ત્રણ દિવસ સુધી પૂર્વ આત્મારામજી મહારાજની જ્યતી બિજવી આ દિવસોમા સારાષ્ટ્રના વડા પ્રધાન શ્રી ઉચ્ચરગરાય દેવરે આચાર્યશ્રીની મુનામત લીધી આચાર્યશ્રીએ “શિવમસુ સ્વર્ગગત”નો શ્લોક સમજાવ્યો શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈએ સરખરી કામલો વિશે બે દિવસ આચાર્યશ્રી સાથે વાતચીત શ્રી સં. ૨૦૦૭મા પાનિતાણામા મુનિ-પુગવોનું સમેલન મળ્યું આ

સંમેલનને ધર્મમા અવરોધ કરતી રાજસત્તાનો અને મુખર્ષ પખિલક દૂર ષ્ટેટનો વિરોધ કરતા ઠરાવો પસાર કર્યા. વહીવટો વ્યવસ્થિત કરવા માટે સામાન્ય યોજનાની રૂપરેખા તૈયાર કરી આ સંમેલનમાં એકતાની સામાન્ય ભૂમિકા રચાઈ પણ દુર્ભાગ્યે કથું સંગીત કામ ન થઈ શક્યું.

સં ૨૦૦૮ના કાર્તિક શુદ્ધ બીજે આચાર્યશ્રીની ૮૨મી જન્મજયંતી બિજવાઈ. ૨૧૦ મુનિશ્રી ચારિત્રવિજયજી મહારાજની જન્મજયંતી આચાર્યશ્રીની અધ્યક્ષતા નીચે બિજવાઈ. ત્યાંથી આચાર્યશ્રીએ ભાવનગર આવી શ્રી આત્મ-કાન્તિ જ્ઞાનમંદિરની ઉદ્ઘાટન વિધિ કરી. આચાર્યશ્રીએ “જ્ઞાનક્રિયામ્યા મોક્ષ.”ની વ્યાખ્યા કરી જ્ઞાનનો મહિમા સમગ્રવ્યાપી ટાઉન-હોલમાં આચાર્યશ્રીએ “સેવાનો માર્ગ” એ વિષય ઉપર જાહેર પ્રવચન કર્યું.

ભાવનગરથી વિવિધ સ્થળોએ વિહાર કરતા કરતા આચાર્યશ્રી હાણી ઘર્ષ વગેરે પધાર્યાં. અહીં આચાર્યશ્રીએ ‘મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા’ પર પ્રવચન કર્યું સોળ વર્ષના ગાળા બાદ આચાર્યશ્રીએ પોતાની જન્મભૂમિમા પ્રવેશ કર્યો અને પ્રતિજ્ઞા તથા અંગન-શલાકા મહોત્સવમા ભાગ લીધો. ફાગણ શુદ્ધ દશમના રોજ આચાર્યશ્રીએ ૫૦ શ્રી સમુદ્રવિજયજી અને ૫૦ શ્રી પૂર્ણાનંદવિજયજીને ઉપાધ્યાયની પદવીથી વિભૂષિત કર્યા અને આચાર્ય શ્રીવિજયજીમંત્રણરિજીને પગ્ગળ તરફ જવાનો આદેશ દીધો વગેરેના શ્રીસથે આચાર્યશ્રીને ‘શાસન-સમ્રાટ’ની પદવી આપવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. પરંતુ આચાર્યશ્રીએ એ પદવીનો અસ્વીકાર કર્યો શ્રીઆદિનાથ પ્રભુની પ્રતિજ્ઞાવિધિ કરાવી ફાગણ વદિ ચોથના રોજ વિહાર કર્યો.

વિચરતા વિચરતા આચાર્યશ્રી ડભોઈમાં થોડા દિવસ સ્થિરતા કરી જગડિયા પધાર્યાં જ્યાં પૂં આત્મારામજી મહારાજની જયંતી બિજવી તથા શ્રી આત્માનંદ જૈન ગુરુકુળ સ્થાપનાનો નિર્ણય કર્યો અહીંથી વિહાર કરતા કરતા આચાર્યશ્રી ચૈત્ર શુદ્ધ દશમના રોજ સૂરન પધાર્યાં. ચૈત્ર શુદ્ધ તેરસના દિને મહાવીરજયંતીની બિજવણી થઈ. ત્યારબાદ મુખર્ષ પધાર્યાં અને શુદ્ધ ચોથના દિને આચાર્યશ્રીએ ભાયખલામાં આચાર્યશ્રી વિજયપ્રેમસૂરિજી સાથે વિચાગવિનિમય કર્યો.

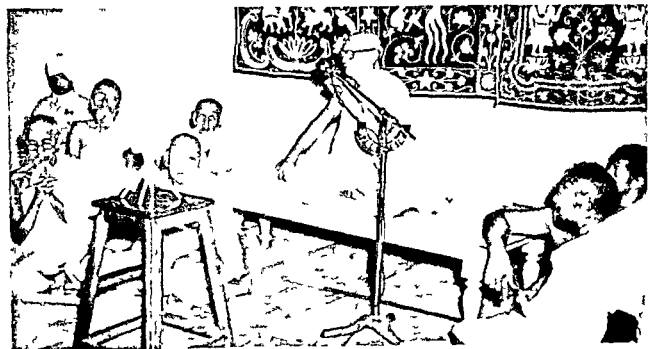
મુખર્ષમા જેઠ શુદ્ધ પાંચમના દિને પૂં આત્મારામજી મહારાજની જયંતી બિજવી. જેઠ વદિ પાંચમે આચાર્યશ્રી ભાયખલા પધાર્યાં અને ત્યાં શ્રી જૈન કોન્ફરન્સના અધિવેશનમાં ત્રણ દિવસ હાજરી આપી શ્રાવક-શ્રાવિકાના ઉત્કર્ષ માટે પ્રેરક પ્રવચન કર્યું આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી ઉત્કર્ષ ફંડમા રૂ. ૧,૬૫,૦૦૦ નો ફાળો થયો. અધ્યાત્મપ્રેમી આચાર્યશ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજીની જયંતી બિજવી. ચાતુર્માસના પ્રેરક પ્રવચનોને પરિણામે સાધર્મી સેવા-સઘની સ્થાપના થઈ.

આચાર્યશ્રીની મુખર્ષમા અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ હતી. સં ૨૦૦૮ના શ્રાવણ વદિ બારસે મુખર્ષ પખિલક દૂર ષ્ટેટના વિરોધની સભામાં હાજરી આપી. પર્યુપણુપર્વની સારી બિજવણી કરાવી. ભાદરવા શુદ્ધ અગીઆરસના દિને આચાર્યશ્રી હીરવિજયસૂરિજીની, અને ચૌદશના દિને શ્રી જૈન સ્વયંસેવક મંડળના ઉપક્રમે શ્રી વિજયધર્મસૂરિજીની સ્વર્ગારોહણ જયંતી બિજવી ભાદરવા વદિ બીજના દિને શ્રી જિનદત્તમૂરિની જયંતી બિજવી ભાદરવા વદિ અગિયારસના દિને ચોપાટી પરની જાહેર સભામાં “અહિંસા પરમો ધર્મ.” પર આચાર્યશ્રીએ આદર્શ પ્રવચન આપ્યું.

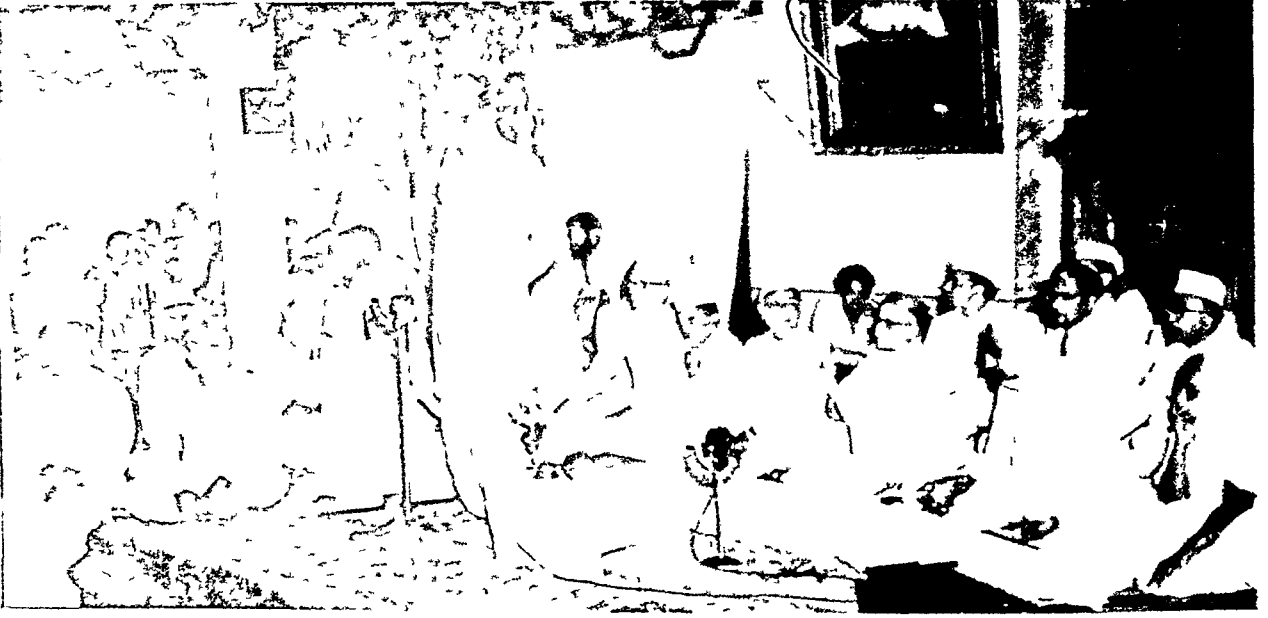
આસો શુદ્ધ ત્રીજના દિવસે ગોંડગને આચાર્યશ્રીની આંખે સફળ ઓપરેશન કર્યું. સં ૨૦૦૮ ના કાર્તિક શુદ્ધ એકમના દિને ગોડીજીના ઉપાશ્રયેથી આચાર્યશ્રીના ૮૩મા વર્ષના પ્રસંગે લવ્ય વરધોગો નીકળ્યો બીજના દિવસે ભાયખલાની સભામા આચાર્યશ્રીને અજલિ આપતાં પ્રવચનમાં મુખર્ષના મેયર

તા ૭ થી ૯ નવમ્બર ૧૯૫૨ના રોજ શ્રી મહાગીર જૈન વિદ્યાલયમા યોજાયલ મમેલન પ્રસંગે વિરાજમાન
આચાર્ય ધ્રુવિજયવલ્લભસૂરિ અને મુનિમહારાજો

મમેલનના દેશ દિવસ પ્રવચન કરતા આચાર્ય ધ્રુવિજયવલ્લભસૂરિ

સંમેલનના છેલ્લા દિવસે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તરફથી પ્રમુખ શ્રી મનસુખલાલ માસ્તરને આવકાર આપતાં શ્રી સીમજી ભુજપુરીઆ આચાર્યશ્રીની અનેકવિધ સેવાઓને અંજલિ આપી રહ્યા છે. શ્રી સુરચંદ્ર ઘડામી, શ્રી મોલાભાઈ ઢલાલ, શ્રી શાંતિલાલ શાહ, શ્રી ગણપતિગંકર દેસાઈ, શ્રી મનસુખલાલ માસ્તર અને મુનિશ્રી જિનવિજયજી વગેરે નજરે પડે છે. ડાઘી વાજુ આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિ તથા ગિર્યસમુદાય વેદા છે.

આચાર્યશ્રી શ્રીમહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં વિરાજમાન હોઈ તા. ૧૫-૧૦-૧૯૫૩ના રોજ ઝેડ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ વંડનાથ આવ્યા તે પ્રસંગ

શ્રી ગણપતિશ્વર દેસાઈએ કહ્યું “એ વલ્લભ રાજકોને જ મ્હો, આ વલ્લભ ધર્મક્ષેત્રે જન્મ્યો ઉત્સવ આનું હતો એ દરમિયાન લાખખનાના મડપમા આગ લાગી પણ જોઈને તું સાન થયું નહિ શું નીગળના દિવસે લાખખવાના મડપમા પરમાર કનિયોને વાસક્ષેપ નાખી શ્રાવણ બનાવ્યા ગુરુભક્ત શ્રી વનસ્થામજીના ભગનોએ પણ મુનઈને ઘેલુ લગાવ્યું કાર્તિક શુદ્ધ ચૌત્થના દિને થાણા ખાતે ઉપધાન કંગવવાની આચાર્યશ્રીને વિનંતિ પ્રમામા આવી આ દિને ઉપદેશ આપના આચાર્યશ્રીએ પ્રતિજ્ઞા કરી ‘મારા નિહાર સુધી મેં ફર સે શર કરેલા ઉપદેશ માં પાંચ લાખ ગણિયા નહિ થાય તો ધૂનો લાગ કરીશ’ આ પ્રતિજ્ઞાથી વાતાવરણમા નવી ચમત્ આવી કાર્તિક શુદ્ધ પંચમે વિજયન સર્વન આચાર્યશ્રી દેવચન્દ્રાચાર્યની જયંતી વિશે પ્રેરક પ્રવચન કર્યું

કાર્તિક વદિ ઝૂ સાતમ, તથા બીજી સાતમે શ્રી મહાતીર્થ જૈન વિદ્યાનયમા ઐતિહાસિક સમેલન મળ્યું આ પ્રસંગ માટે આચાર્યશ્રી અને મુનિમણ તા. ૬-૧૧-૧૯૫૨ના રોજ વિદ્યાલયના મંત્રામાં પધારી સમ્યાના કાયદાકર્મ અને નિદાર્થીઓએ તેઓશ્રીનું ભાવજીનું વ્યાગત કર્યું

તા. ૭મી શુક્રવારે સવારે અમેનનનો આગલ આચાર્યશ્રીના ગ્રેક મગળ પ્રવચનથી શરૂ થયો તેઓશ્રીએ જણાવ્યું “કોઈ પુણ્યના ઉપના લીધે હું આજે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમા નર્તમાન અને પૂન નિદાર્થીઓને નિર્ધાર્તાઓને અને શ્રોતાગણને મળી શક્યો છું” વિદાર્થીઓ સમીધીને તેઓશ્રીએ કહ્યું ‘અભ્યાસનો ઉદ્દેશ શું છે? વિચાર વિનિમય, ચર્ચા આદિથી જ્ઞાનને સ્વતંત્ર અને પુષ્ટ કરવું માન પુરતકો ગોખી જવાથી મઈ વળતું નથી, પંતુ યોગ્ય અભ્યાસ અને તેનો ઉપવનમા ઉપયોગ થાય તે જ હજી છે અભ્યાસનો ખરો ઉદ્દેશ આપણને પશુ અવસ્થામાંથી માનવ અવસ્થામા લાવવાનો અને છેવટે ખરો માનવ બનાવવાનો છે

“આજની કેળવણી માણસના દિલને બગાડે છે તેને દૂર કરવા ધાર્મિક અભ્યાસ આવશ્યક છે તે માટે આના નિદાલય અને પાઠશાળા સ્થાપનામા આવે છે”

ખખોરે ભરાયેલા વિદાર્થી સમેનનમા વિદ્યાલયની સ્થાપનાનો આ રા રજૂ કરતા તેમણે કહ્યું ‘કેળવણી પ્રાપ્તિની સાથે જ તમારે વિનયી થવું જોઈએ વિદાર્થી અવસ્થા એ પ્રકારની દીક્ષા છે તેથી તમારે નિદાપ્રાપ્તિના નિર્ધાર ત નીન બની જવું જોઈએ’

“નિદાલય એ જૈન સમાજની શાન છે, પ્રગતિની પારાશીશી છે, શ્રમની સિદ્ધિ છે અને આ ગની ઉમારત છે પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે આ સમારભ સફળ હો અને સરથા સતસત્ત્વ પ્રગતિમાન અને વિમલસીન હો તથા દેશ અને સમાજની સેવામા સદાયશ્રુત રો!’ આના બીજા અને સંદેશાઓ સમ્યો, કેળવણીમારો અને શુભેન્દ્રો તરફથી મળ્યા હતા

બીજે દિવસે આચાર્ય શ્રીવિજયન નલસુરિદકૃત ચારિત્રપૂજન રાગરાગની સાથે ભણાવામા આવી હતી ત્રિ સગીતનો રસપ્ર કાર્યક્રમ જાણીતા સગીતકાર શ્રી શાંતિનાન બી. શાહે રજૂ થયો હતા

ત્રીજે દિવસે આચાર્યશ્રીએ પોતાના મગન પ્રવચનથી સમેવનની શરૂઆત કરી અનેક ઐતિહાસિક ખનાઓ દાખા તેઓશ્રીએ ધર્મના સિદ્ધાંતોને સમજાવ્યુંપૂર્વે અનુસંગે જાણ્યાં ધાર્મિક દિવાઓ તેની અ ર રેની મૂળશ્રુત ભાવનાઓ સમજાવે પ્રવા ખાસ અનુરોધ કર્યો દરેક જનો ઉપર પ્રેમ દયા રાખી દુર્ગતિમા લઈ જનાર કયાયો ઉપર જીત મેળવનાની એઓનીએ ઘોષણા કરી

અપોરના જાહેર સમારકમાં ઘણા મનનીય પ્રવચનો થયાં. આચાર્યશ્રીએ પ્રવચનની શરૂઆત કરતાં જણાવ્યું કે “મુળર્થ શહેરમાં ઘણાં ધનાટ્યો છે, ધણાં ઉદારદિવ ગૃહસ્થો છે, ઘણા સાધારો છે, છતાં મારી ભાવના મુજબ આ વિદ્યાલયની જેટલી ઉન્નતિ થવી જોઈએ તેટલી થઈ દેખાતી નથી અદ્ય ઉન્નતિથી મને સતોષ નથી હું તો માનુ છું કે હજુ આ વિદ્યાલય મારકત જૈન સમાજ માટે શિક્ષણના અનેક કાર્યો થાય સમજનાર માટે ઇશારો પસ છે. વિદ્યાલયને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે દાન આપી શિક્ષણના કાર્યને વેગ આપો જૈન શાસનનો ઉદય કરવો હોય, જૈન શાસનનો ઝંઝો જગતમાં ફરકાવવો હોય તો તમારુ ધન શિક્ષણપ્રચારના કાર્યમાં લગાડો. આ મારી ભાવના છે—મારા અંતરની ભાવના છે. હજુ તમે મારી એ ભાવના પારખી શક્યા નથી એનું મને દુઃખ છે.”

મુળર્થ સરકારના મજૂર સચીવ શ્રી શાંતિલાલ શાહે જણાવ્યું કે, “ભારતવર્ષના જૈનો પામે પુષ્કળ ધન છે જૈનો પાસે વિદ્વાનોની કમી નથી જૈનો પાસે વિદ્યા તથા સાગને વરેલો પૃથ્વીનીય સાધુવર્ગ છે તો જૈનો જૈન ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનની એકાદ શ્રેણી ભીમી કરે તો તે આવકારદાયક ગણાશે.”

મુળર્થના તે વખતના નગરપતિ શ્રી ગણપતિશકર દેસાઈએ જણાવ્યું કે, “કાળ વહી રહ્યો છે. એનો સદુપયોગ કરો. જુગેજુગે આવા આચાર્યો જન્મતા નથી. કર્તવ્યભુક્તિને જાગ્રત કરો. જાગ્રત કરનાર જે કોઈ વસ્તુ હોય તો તે વિદ્યા છે. સમાજ વિદ્યાથી ઉન્નત પનશે આચાર્યશ્રીએ સમાજમાં વિદ્યાશ્રી દીવડો પ્રગટાવ્યો છે, એનો પ્રકાશ સદાકાળ તેજપૂર્ણ વેરતો રહે એમ હું ઈચ્છું છું.”

પુરાતત્ત્વ વિશારદ મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ જણાવ્યું કે “આ પ્રસંગે આચાર્ય વિજયવલ્લભસરિજીના દર્શનનો લાભ મળશે એમ સમજી હું અહીં આવ્યો છું. એમના ચરણોમા થોડા દિવસ રહેવાનો મને લાભ મળ્યો હતો. આચાર્યમહારાજે તમને આ સગ્થાને આગળ વધારવાની જે વાત કહી છે તે તમે સમજો તમને તેમના પ્રત્યે લક્ષિતભાવ હોય તો દરેક લાઈએ તેમની પામે જઈ કહેવું જોઈએ કે ‘પૂઠ આચાર્યશ્રી, આપની ઇચ્છા મુજબ અમે કાર્ય કરવા તૈયાર છીએ.’ આ પ્રમાણે તેમની ઇચ્છા મુજબ વિદ્યાનો પ્રચાર કરવાના કાર્યમા લાગી જાઓ.”

પ્રમુખસ્થાનેથી બોલતા શ્રી મનમુખલાલ ભારતરે સસ્થાની ધીમી છતાં નક્કર પ્રગતિ માટે સચાલકોને અભિનંદન આપ્યા હતા તેમણે આચાર્યશ્રીના પ્રવચનનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું હતું કે, “જૈન કોમ બુદ્ધિશાળી અને વ્યવહારુ છે એટલું જ નહિ, તેની પાસે ધન પણ છે આચાર્યશ્રીએ જે મૂર્તિ ખડી કરવાની, જે પ્રાસાદ રચવાની યોજના કરી હતી એ યોજના સિદ્ધ થઈ નથી. સચાલકોએ તેમની આ ભાવનાને આ વિદ્યાલયમાં મૂર્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ”

તેમણે વધુમાં કહ્યું હતું કે “ધનાઢ્ય પુરુષો ઓછા થતા જાય છે એમ કહેવાય છે ધીમે ધીમે કર વધતો ગયો છે અને ધીમે ધીમે માલમિલકતનો મોટો ભાગ સરકાર તેના હાથમાં લઈ લેશે એ વાત સાચી છે. આથી જેમની પાસે ધન છે તેમણે પોતાની હયાતી દરમિયાન સારી એવી રકમનું દાન કરવું જોઈએ. વળી વિદ્યાદાન જેવું બીજું એકેય દાન નથી. એટલે આ દિશામાં જૈન સમાજ દાનનો પ્રવાહ વહેતો કરશે એવી આશા છે”

આવી રીતે આચાર્યશ્રીની નિશ્રામાં ત્રણ દિવસનું ભરાયેલું આ રત્નેહસમેલન ખરે જ ‘ઐતિહાસિક સમેલન’ તરીકે ઓળખાય તેવું બન્યું

આ પછી આચાર્યશ્રીની પ્રવૃત્તિ દિન-પ્રતિદિન વિકસતી રહી શિવ, લાંકુપ વગેરે સ્થળોએ પ્રેરક પ્રવચનો આપી આચાર્યશ્રી થાણામા પધાર્યા માગસર શુદ્ધિ દશમથી બે મહિના સુધી આચાર્યશ્રીએ

ચાણુમા રિયરતા કરી ઉપધાન કરાવ્યા ઉપધાનમા આચાર્યશ્રીએ સુતગની માળાનો સુધારો કર્યા ઉપધાન તપસમિતિએ માળાના ઘી બોલનારની ઇચ્છા મુજબ ઘીની બોરીની ઉપજ સાધાગણુમા લઈ જવાનો કાવ કર્યો મટા ગુદિ ચોથના દિને માળારોપણની નિધિ થઈ અને ઉપાધ્યાય શ્રી સમુદનિજયજીને આચાર્ય પત્ની આપનામા આવી આ બધા પ્રસંગોએ જનતાનો ઉત્સાહ સારો હતો

ચાણુથી આચાર્યશ્રી ગોડીજીના Cપાશ્રયે પધાર્યા ફાગણ મહિનાની શરૂઆતમા આચાર્યશ્રીએ જૈન સિદ્ધાંતોના પ્રચાર માટે 'પુત્રમ પ્રશાન ક્ક' શરૂ કરા યુ ફાગણ શુદ્ધિ નોમના દિને જૈન ધર્મ અંગે પાયાલ નિદાનોએ પ્રવચન કર્યો અને જૈન સિદ્ધાંતોના પ્રચાર માટે નિદાનોની સમિતિ નીમના યુ સ્વચ્છ -યુ

ફાગણ વદિ બીજના દિનસે આચાર્યશ્રી સાથે ચાનીસ ચાનીસ વર્ષ રહેલા આચાર્ય સમુદસુરિજીએ પગ્નમ જવા માટે નિહાર કર્યા ઉત્સર્ગ ક્ક માટેનો પ્રચાર જોગશોરથી શરૂ થયો ધનજી સ્ટ્રીંગની સલામા બહેનોએ બગડીઓ આપી પાટણુ જૈન મઠળ બિલિંગમા એસી ભાલિઓએ બે હજાર રૂપિયા ભેગા કરનાની પ્રતિષ્ઠા લીધી આચાર્યશ્રીએ ગરીબોએ ગરીબોએ પ્રવચનો કર્યા

આજ મે 1નમા ચારે ફિરકાના આશ્રયે મજૂર સચિવ શ્રી શાંતિલાલ શાહના અધ્યક્ષપદે મહાવીર જયતીની જાગવણી થઈ આ પ્રસંગે આચાર્યશ્રીએ જિજ્ઞાસુ દેવે બતાવેલ અર્થસાધર્મને આચાર્યશ્રીમા મુખવાનો ઉપદેશ આપ્યો જૈનોના Cત્વર્ધની મોગી યોજના માટે શ્રી કપુરચ મહેતા તથા શ્રી સોનવાલ દુગાજીએ મોગી રમ્મ આપવાની તૈયારી બનાવી

ચૈત્ર વદિ ચૌ શના રોજ આચાર્યશ્રીએ લુહારચાવની નિરાટસલામા વારલાગ પર પ્રેરમ પ્રવચન યુ આ પ્રસંગે શ્રી મગળાસ પકવાસા તેમ જ બીજા જાણીતા ગદ્યકથોએ હાજરી આપી હતી આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું 'ધર્મ શાસ્ત્રો પુકારી પુકારીને કહે છે કે ખોગ સાધનો અને પીણા મનુષ્યને દુર્ગતિને પથે ધકેલે છે એવો દોષિત મનુષ્ય પોતાનું નુકસાન કરે છે અને પોતાના કુટુંબનો, સમાજનો અને રાષ્ટ્રનો ઉત્કેષ કરે છે માટે યૂરી આત્મોને છોડી દો મનુષ્યમા મનુષ્યત્વ હોય તો દુર્ગતિને પથે લઈ જતી વસ્તુઓ છોડી દેવી ઘટે આત્મતત્ત્વના વિખાસની આડે આવતી બધી વસ્તુઓને છોડી દો પરદેશીઓ નિલાય થયા એની સાથે વાર પણુ જવો જોઈએ મોઈ પણુ જાતનો નગો નાશખરક છે "

આચાર્યશ્રીએ વધુમા કહ્યું કે "હું પગ્નમમા અમાના શહેરમા હતો ત્યાં મને પતિત મોતીના નહેરુનો ભેગો થઈ ગયો વાર્તાના પંદરમિયાન મેં તેમને પૂછ્યું કે તમે દેશને આઝાદ કરના બહાર પડ્યા છો તો પત્રી પરદેશી સિગારેટ કેમ પીઓ છો ? તરત જ મોતીના નજીએ સિગારેટ ફૂંકી દીધી અને સિગારેટ ન પીવાની પ્રતિષ્ઠા નીધી પત્રી પતિત મોતીલાન નહેરુએ એક જાલેર મમામા કહ્યું હતું કે 'અચાર સુધી હું અછન શુભાની ભેગે હતો પણુ એ જૈન મુનિએ અછન આપી ' શ્રી કે. કે. શાહ અને શ્રી પોપટનાન શાહ વગેરેએ પણુ આ પ્રસંગે પ્રેરમ પ્રવચનો કર્યા હતા

આચાર્યશ્રીએ વાલકેશ્વરમા રિયરતા કરી વૈશાખ વદિ ત્રીજે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમા 'મનુષ્યજ મની દુર્લભતા ' અંગે બીજે વિષે ' જૈનોની એમતા ઉપર આચાર્યશ્રીએ પ્રેરક અને ઉદ્બોધ પ્રવચન કર્યું ઉદ્યોગમૂલો ખોલનાનો આચાર્યશ્રીએ અનુગ્રેષ કર્યો વૈશાખ શુદ્ધિ પાચમથી દશમ સુધી ની મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમા આચાર્યશ્રીએ બોધપ્રદ પ્રવચનો કર્યા ૩૪૦ મુર્તિઓની અજન શલામા નિધિ કરી પાલકુનીથી આચાર્યશ્રી ભાવખના પધાર્યા ચારિત્રમહોત્સવનો ભવ્ય કાર્યક્રમ થયો સમારભમા પ્રમુખપદે શ્રી શ્રેયાસપ્રમા જૈને આચાર્યશ્રીને હીરક મહોત્સવ ત્રય' અર્પણ કર્યો ચારે ફિરકાઓમા એમના

વધારવા તેમ જ સ્વધર્મી બહુઓના ઉત્કર્ષ કાળે એક સમિતિ રચાઈ આપાઠ મહિનામા ‘પૈસા ફંડ’ની યોજનાની જાહેરાત કરી. આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને સારી આર્થિક મદદ મળી. શ્રી કપુરચંદ નેમચંદ મહેતા, શ્રી ઝવેરચંદ નેમચંદ મહેતા અને શ્રી કેવળચંદ નેમચંદ મહેતા તથા તેમના કુટુંબીજનોને તથા અન્ય દાતાઓને અભિનંદન આપવાનો સમારલ તાં ૧૪-૧૦-૧૯૫૩ના રોજ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે યોજ્યો અને બીજે દિવસે આચાર્યશ્રી સંસ્થામાં બિરાજમાન હોઈ શેઠ શ્રી કરતુરભાઈ લાલભાઈ વદનાથે આપ્યા.

સં ૨૦૧૦ કાર્તિક શુદ્ધ બીજે આચાર્યશ્રીની ૮૪મી જન્મજયંતી પ્રસંગે ડૉં છવરાજ મહેતા, શ્રી નાથાલાલ પરીખ વગેરેએ સુદર પ્રવચનો કર્યા ચોપાટી ઉપરની તોતેર સસ્થાઓના ઉપક્રમે શ્રી એસં કેં પાટીલના અધ્યક્ષપદે જાહેરસભામાં આચાર્યશ્રીની પ્રશસ્તિ થઈ. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું, “હું જૈન નથી. જૌદ નથી, વૈષ્ણવ નથી, શૈવ નથી, હિંદુ નથી, મુસ્લિમ નથી, હું તો પરમાત્માને શોધવા માટેના પથ પર આગેદૂર કરવા માગતો એક માનવી છું. આજે સૌને શાંતિ ખપે છે પણ શાંતિ માટે સૌ પ્રથમ આપણા જ મનમા શોધ થવી જોઈએ.”

ઘાટકોપર જતાં આચાર્યશ્રીની અષ્ટિલાગ્રથીની વ્યાધિ ઉગ્ર સ્વરૂપ લેતા ચિકિત્સા અને સારવાર માટે તાં ૨૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૫૩ના રોજ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં પધાર્યા. સંસ્થામાં અને બીજા અનેક સ્થળોએ આચાર્યશ્રીની દર્દશાંતિ માટે અતરાયકર્મની પૂજા અને સમ્બ્રાધાઈનાઓ થઈ સંસ્થાના કાર્યવાહકોએ અથાક મહેનત શરૂ કરી નિષ્ણાતો દ્વારા ઉપચાર શરૂ કર્યા ને સ્વાસ્થ્યમાં સહેજ સુધારા થયો ડૉં જેં કેં મહેતા, એમ ડી, એમ આર સી પી. (લંડન), ડૉં શાંતિલાલ એનં શાહ, એમ ડી અને ડૉં મોહનલાલ હેમચંદ શાહ, એમ બી., બી એસ., ડી. ટી. એમ. (ડબ્લીન), તેમ જ આચાર્યશ્રીની પ્રકૃતિ અને શારીરિક સ્થિતિથી વર્ષોથી પરિચિત વૈદરાજ શ્રી વાડીલાલ મગનલાલ વૈદ્ય શુશ્રૂષામાં હાજર હતા મુખ્યના સિદ્ધહસ્ત નિષ્ણાત દાકતરોને રૂબરૂ બોલાવી તેઓની સલાહસૂચના અનુસાર ઉપચાર શરૂ થયા. તાં ૧૦-૧-૧૯૫૪ના રોજ આચાર્યશ્રીની તબિયત તથા સારવાર અંગે વિચારણા કરવા જૈન સમાજના આગેવાન કાર્યકર્તાઓની સભા મળી. જે વખતે એ સમિતિ નીમવામાં આવી ઉપચાર સમિતિ ઉપર શ્રી ભોગીલાલ લેહેરચંદ ઝવેરી, શ્રી સાકરચંદ મોતીલાલ મૂળજી, શ્રી કાંતિલાલ ધંધિરલાલ, શ્રી ઉદયભાણુ પ્રેમચંદ, શ્રી હજીરીમલ ચંદ્રભાણુ, શ્રી રતનચંદ સુનીલાલ દાલીઆ, શ્રી કુલચંદ શામજી, શ્રી શાંતિલાલ મગનલાલ શાહ, શ્રી કપુરચંદ માણેકચંદ, શ્રી રતનચંદજી સુદરમલજી અને મત્રીઓ તરીકે શ્રી ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી અને શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહની નિમણૂક કરવામાં આવી તબીબી સલાહકાર મડળ ઉપર ડૉં જેં કેં મહેતા, એમ ડી, એમ આર. સી. પી (લંડન), ડૉં મુકુન્દ કેં પરીખ, એક્. આર. સી એસ (ઇંગ્લેંડ), ડૉં કાર્તિલાલ મલુકચંદ લણુશાળી, એમ ડી એમ આર સી. પી (લંડન), ડૉં હીરાલાલ કેં ડોકટર, એક્ આર સી. એસ (ઇંગ્લેંડ), ડૉં શાંતિલાલ એનં શાહ, એમ ડી, ડૉં મોહનલાલ હેમચંદ શાહ, એમ બી, બી. એસ, ડી. ટી એમ (ડબ્લીન) અને વૈદરાજ શ્રી વાડીલાલ મગનલાલની નિમણૂક કરી.

દાકતરી નિષ્ણાતોની સલાહ ધ્યાનમાં લઈ સારવારમાં પ્રસંગોપાત ફેરફાર કરવામાં આવતા હતા. દિવસમા ત્રણચાર વખત ડોકટરોએ આચાર્યશ્રીની શારીરિક તપાસ અને ઉપચાર કરવાનું ચાલુ રાખ્યું.

જૈન સમાજના આગેવાનોની નીમેલ ઉપચાર સમિતિ તાં ૧૩-૧-૧૯૫૪ના રોજ મળી અને હોમિયોપથી સારવાર થોડા દિવસ માટે શરૂ કરવાનું નક્કી થયું. હોમિયોપથી અને એલોપથીના નિષ્ણાત

જેન એ ૧૦ ડીઠ ધરજે એમ ડી ની આગવા શર થઈ દિનપ્રતિનિ ન સુધારો બજાતો ગયો શ્રી મદાવીર જૈન વિદ્યાનયમા પધાર્યા ત્યા થી આચાર્યશ્રીની અવશ્રેષ્ઠ સારવાર થાય અને તેમનું સ્વા થય એ પ્રથમ સુધરે તે અંગેનો સ થાની વ્યવસ્થાપ સમિતિનો આદેશ ધ્યાનમાં લઈ સવ ગયાસાહી ૫ વામાં આની હતી તેઓશ્રીના સંગ્રહ અંગે શેષ દેગથી આવતા તાર તથા પત્રોના યોગ્ય પ્રત્યુત્તર તુ ત આપનામાં આવતા હતા આચાર્યશ્રીની લોપપ્રિયતાને કા લે બરોડા હજી લખતો સરથામાં તેઓશ્રીના શતાથ આવતા હતા આ સમય દ મિત્રાન સરથા તીથધામ બની ગઈ હતી દાખતરી ઉપચાર માંગે જરૂરી અવ સૂચનોનો બોયો અમન વામાં આવતો હતો દિનપ્રતિનિ તમિયતમાં પણ સુધારો ચાનુ લો

આચાર્યશ્રી વિજયસમુદ્ધિ ઓ ગ થી ૮૩ વિદાગ મરી શ્રી મદાવીર જૈન વિદ્યાનયમા આચાર્યશ્રીની શુભામાં હાજર થયા ઘાટપરમાં ઉપધાનના તપસીઓ અને ચરને આચાર્યશ્રીએ માનસાન રહેનાનો અનુગ્રેહ મરી કહ્યું મુન જિના શ્રાસને પચાન રાખરો જોઈએ કે શ્રી મદાવીર જૈન વિદ્યાનય એ મોડિંગ છે પણ એ મહાસીર જૈન વિદ્યાનય જે સુનિર્મલિંગના સરથમાં હોય તો ધાર્મિક અને સાસા મે પ્રમરની રાસાનો પ્રચાર સુભલ થઈ રહે એ વિના જન સમાજની વ્યા સખૂણ રીતે સુધારી મુરે ન છે શ્રાવકમયુ ય બુધ્ધો ન ગ અને કેળવણી વિના કોઈ ન રહે એ વગુ પર માન આપા જે રીએ ” ૨૦ ૨૦૧૦ના ૪૪ શુદ્ધિ એકમના રોજ પૂઠ આત્મારામદ મહા ૧૪ની ૧૧૦મી જયની રાન ૧૨ રીતે ઉગવાઈ અન શુદ્ધિ તેજના િ મુમઈ સમરના કેળવણી ખાતાના પ્રધાન શ્રી નિ ગા દેશાઈના પ્રમુખપદે મદાવી જયતી પ્રમો ‘અદિત્યા દિન ની ઉગવણી થઈ જેદ વા આ શના નિ આચાર્યશ્રી અમુ સુરિદેએ ‘શિષ્ય લાગ સમાજનો અબુ ૧’ એ વિચ ઉપર મનનીય પ્રચન કહ્યું આજા શુદ્ધિ આ સના જો આચાર્ય તુનરી આચાર્યશ્રી ને મળના વિદ્યાનયમા પધાર્યા આસો વા નીજે વિદ્યાનયમા વિદ્યાર્થીઓ ગમશ આચાર્યશ્રીએ કહ્યું “ વિદ્યાપ્રાપ્તિનુ મુખ્ય ધ્યેય ત્વ સમજવાનુ અને ત્વનુ આચ લુ મરવાનુ છે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી તેનો ઉપયોગ સમાજના કલ્યાણમાં અને ધર્મોદ્ધારમાં કે યો એ જ મનન સદ્ગુણો છે ”

આચાર્યશ્રીને શક્તિ અનુમાર હરનાકરવાની છૂટ મળી અને હર જો સવાગમાં વાલેશ્વર લગનાથે જવાનો ધ્યકમ લગભગ હો માસ ચાનુ ગહો વર્ષાસુ શર થતા આ વક્રમ અધ થયો આ સમાર દગિરાન તમીમી અનાહમ મ જના દાકતરો નિયમિત રીતે આચાર્યશ્રીનું સારથ તપાસના આવતા હતા અંગે સુધારા પ્રતે સતોષ વ્યવ કરતા હતા આચાર્યશ્રીની સરથામાં ચિચતા હોનાથી ખતરી નાઈના હતા વિદ્યાર્થીઓ રમેશા મં આપવા ન પર હતા આ ને જુનાઈના અન સુધી ચાનુ આચાર્યશ્રીની નાગરિક ગિચિનિમા સારિયે સુધા કે ગેગ તત્ત ૧૧૪ ન થયે ન હોવાથી ઉગચારસમિતિ બોનાવવામાં આની હતી જે વખતે ઉપાસેમાં કેમકા કે વા અંગે જુના જુના સૂચનો થયા આ સમિતિએ પચાણુ પર પછી ફરી મળી પુન વિચા લા કે જાનું નહી મ્યુ થો ૧ રિઓ સુધી આગવા અને ઉપચાર ચાનુ રાખ્યા દાકતરોએ નિયમિત આની શારીરિક તપાસ ચાનુ રાખી

આચાર્યશ્રીની શ્રી મદાવીર જૈન વિદ્યાનયમા ચિચતા દ મિત્રાન તમીમી મ જના દાખતરોએ કોઈ પણ જન ૧૧ સ ૧૦ વિના સમર રામિત અને નાજાના લો મેરા અર્ધી છે તમીમી મ જના દાખતરોએ ૧૨ કે રિચે ગમે તે સમયે મમનની અનુ, જના લોય કે ન લોન ૧૧૫ આચાર્યશ્રીના અગ્ર મારે ત ત જ મા આવી પૂતી માગણ રાખી હતી ૧૦ જયનિસાન ચદુતાન શ્રેદ મિનાઓ સુધી સરથામાં અંગે પડી ધ્વનિનામમાં ૬ મેજ એ નખન નિયમિત વર્ષને મેરા અર્ધી હતી પેથોથોન્ટ ૧૦ શાંતિનાત એન૦ માટે સરથામાં આચાર્યશ્રીની ચિચતા રમિયાન અને પડી પણ મદદની મેવા અર્ધી હતી

તખીખી મળના દાકતરો ઉપરાત ઝોં છોં વીં દેશમુખ ઝોં એં વીં આલીગા, ઝોં નાથુભાઇ પટેલ, ઝોં બલ પટેલ, ૫૦ શિવશર્મા, ઝોં ડીં છોં મોદી, ઝોં રવીન્દ્ર મોતીચંદ્ર કાપડીઆ, ઝોં પન્નાલાલ શાહ, ઝોં સ્ટોર, ઝોં રસિકલાલ શાહ તથા ખીબ દાકતરોએ આવી વિનાસંકોચે સેવા અર્પી હતી વૈદરાજ શ્રી વાડીભાઈએ વગેરેથી આવી આચાર્યશ્રીની બગાવર સારવાર થાય તે માટે સરથામા રહી ખડે પગે મેવા અર્પી હતી.

તાં ૧૭-૫-૧૯૫૪ના દિવસે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમા સ્થિરતા દરમિયાન આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિશ્વરજીએ ‘શ્રી મહેન્દ્ર જૈન પચાંગ ગંગે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય મોકલી આપ્યો હતો

“ જૈન સમાજની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરતા અમો એવા અભિપ્રાય ઉપર આવ્યા છીએ કે જ્ને ધાર્મિક કાર્યોના મુદ્દર્તાદિનો સમય બરાબર સાચવવો હોય, નિધિ અંગેનું અનૈક્ય દૂર કરવું હોય અને જાહેર તહેવારોની ઊજવણી બધાએ સાથે મળીને કરવી હોય તો દરેક ક્ષેત્રમાં આ પચાંગને માન્ય ગણવું જોઈએ જ્ને આમ થશે તો આપણે સહકાર અને સંગઠનની દિશામાં એક મોટું પગલું ભરેલું ગણાશે ”

તાં ૧૨મી ઓગસ્ટના રોજ આચાર્યશ્રીએ સ્થળ બદલવા ઇચ્છા દર્શાવી અને શ્રી કાન્તિલાલ ઇશ્વરલાલના નિવાસસ્થાને ગયા. ઉપચારમા કેરકાર કરવાની આચાર્યશ્રીની ઇચ્છાને માન આપી પન્નબથી વૈદરાજને બોલાવવામા આવ્યા.

આચાર્યશ્રીને છેલ્લા ત્રણ ચાતુર્માસ દરમિયાન શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમા સ્થિરતા કરવાના અનેક પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા છવનને સુદક્ષિત અને મુસાર્યક કરનાર આચાર્યપ્રવરની આ છેલ્લી સ્થિરતા જૈન સમાજ અને આ સરથાના ઇનિહાસમા સીમાચિહ્ન બની રહે છે

આચાર્યશ્રીએ સવત્સરી પ્રસંગે નીચેનો સંદેશો પાઠવ્યો - “સવત્સરીના આ મહાન દિવસે ક્ષમા, દયા, દાન, સંગઠન અને સાધર્મિક ભક્તિ વગેરે ગુણોને તમે તમારા છવનમાં ઉતારશો આજના આ મહાન દિવસે ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ પાસે હું એવી આશા રાખું છું, કે આપ વહેલામાં વહેલી તકે “ જૈન યુનિવર્સિટી ” ઊભી કરશો. આજના દિને ‘ક્ષમા વીરસ્ય મૂળમ્’નું મત્ર હૃદયમા ઉતારી સૌ કોઈને ક્ષમાવી અને ક્ષમા આપીને નિર્મળ આત્મકલ્યાણ સાધજે ”

વૈદરાજ શ્રી દત્ત શર્માએ કહ્યું, “ નાડીના સરસ ધબકારામા તેઓશ્રીના ઉજ્જવળ ચારિત્રશીલ છવનના પ્રતિબિંબો ઊપસી આવે છે ” ત્યારબાદ અગ્રણીઓ આચાર્યશ્રી પાસે આવ્યા પન્નબનું નામ નીકળતાં આચાર્યશ્રી નાના બાળકની જેમ ધ્રુવે ધ્રુવે રડી પડ્યા હતા તેમણે જણાવ્યું “ ચાતુર્માસ બાદ પાલીતાણા દાદાના દર્શન કરીને પન્નબ તરફ વિહાર કરવાની ભાવના છે પણ એ ભાવના પૂર્ણ થશે કે? ” આટલું બોલતાં એ ગમગીન બન્યા અને પછી સર્વને માંગલિક સભળાવ્યું હતું તાં ૧૬-૯-૧૯૫૪ના રોજ આચાર્યશ્રીએ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો અગ્રેષ્ઠ ભાષામાં અનુવાદ થાય તે માટે અનુરોધ કર્યો સાહિત્ય સમેલન ભરવાનો વિચાર પણ પ્રગટ કર્યો.

સં. ૨૦૧૦ના ભાદરવા વદિ દશમ ને મગળવારનો દિન હતો. સાંજે પાંચ વાગે વૈદરાજ આવ્યા. આચાર્યશ્રીની નાડી તપાસી આચાર્યશ્રીએ વૈદરાજને કર્મનું તત્ત્વચિતન સમજાવ્યું દૂધ પીવાની આચાર્યશ્રીની અરુચિ હોવા છતાં આગ્રહથી થોડું દૂધ પીધું ‘કલ્યાણમંદિર’ સાલળી, પ્રતિક્રમણ સથારાપોરસી કરી આચાર્યશ્રીએ આરામ લેવા માંજો રાત્રે સાડા દશ વાગે આંખ ખૂલી ગઈ થોડું શરીર દબાવતાં જરા નિદ્રા આવી ગઈ સાડા અગિયાર વાગે ફરી આંખ ખૂલી ગઈ. પાસું ફેરવી આચાર્યશ્રી પાછા સૂઈ ગયા રાત્રે બે વાગ્યા નિદ્રા ન રહી આચાર્યશ્રીએ ચોવીસ લગવતોના નામોનું સ્મરણ કર્યું નવકાર મત્રો

ખોલવા લાગ્યા પાસે સૂતેલા મુનિશ્રી જિનબદ્રવિજયજી જગી જાયા અને આચાર્યશ્રીને કહ્યું “ સાહેબ, પ્રતિક્રમણને વાગ છે એ વાગ્યા છે ” આચાર્યશ્રી રિરોષ અગમ્ય જણાયા બધા મુનિમહારાજો શુભેના ચરણમાં આગ્યા નવ રમતો ઉપગઉપગી સજ્જાનવા માયા અને રાત્રે ૨-૩૨ મિનિટે જૈન ધર્મ અને સમાજને પ્રગતિશીન મનાવના માટેની જ્યોત પ્રગટાવનાર પૂર્વ શ્રીવિજયનંદભસ્મીશ્વરજી મહારાજના શિવ પૂર્વ આચાર્યશ્રી વિજયનંદભસ્મીશ્વરજીનો જીવનદીપક પ્રગટિ ગયો

આચાર્યશ્રીના જાળધર્મના સમાચાર લા તા ખુણે ખુણે પ્રસરી ગયા લાખોનો લાગીલો પંખમસરી લાખોના હૈયામાં હૃદય તરંગ મચાવી સ્વર્ગ સચચા આખો આગ વહાવી રહી હૃદયેહયુ આજે જીવ્ય મુમુક્ષીની ધરતી ઉપર તો જળે ગમગીનીના વાલ્લ એ એ ગતરી આગ્યા

જૂના, નવા તથા જાણીના સન સામગ્રિ એ તરીનેખો દ્વારા તેમ જ ખીજી રીતે આચાર્યશ્રીને અનુપમ અજ્ઞાન આપી તાર અને ટપાનના થો કેઓના શ્રી મહાનીર જૈન નિદાનય શ્રી જૈન શ્વેતાનર કો ફર મ વગેરે સરથાઓ ઉપર આનના લાગ્યા

કોઈએ એઓશ્રીને પંખમના રચનિતા તરીકે ઓળખા ના વ્યક્તિએ અને સમષ્ટિએ અજ્ઞાન આપી અરે પ્રકૃતિ પણ ભૂરી નહીં ગગનના પ્રભા રે એઓશ્રીના ભવ્ય આત્માને આવ રાવા દેવ રિમાન જેતુ તેજગ કુદાગ રચી પોતાના પ્રાણણને નિમૃષિત મ્યુ કોઈએ આચાર્યશ્રીને આયત્મરૂતિના ઉત્તર પોતાનો કાળો આપનાર તરીકે પણ ગણાયા કોઈએ લખ્યુ ‘ આના આરદશાઓ દરેક વમમા યુગે યુગે પામો, જેથી આત્મયુક્તિ અને સાચી માનવતા માટેના ખુર્સિ માગમા પ્રમણ પાચરતી જોત વધુ નિ સિત અને ’ સાથે આચાર્યશ્રીના અધૂરા રહ્યા મયાને યા જરી તે પૂરા કરવાની ફરજ આપણી છે એવુ હ્યુ ‘ વ નમવિવાન રચો ’ ની માગણી થઈ કોઈએ એમને મતાન કેળવણી ર ગણાવી જૈન મુનિરસિનીની તેમની અનુમ છઠ્ઠા પરી કરનાની હિમાન કરી

સર પરસોતમ રા કાકોર રાસને અધ્યત્મયાને લગભગ ૧૬૦ મથાઓના ઉપક્રમે મુમુક્ષી આજ્ઞા મેલનમા આચાર્યશ્રીને ભવ્ય અજ્ઞાન અપાઈ રિખ્યાત મથાઓએ એમના જીવન થો ઉપર પ્રભામા પુરો ચગાયા સર્વાનુમતે દરાવ પસાર થયો “ જૈન સમાજના જોતિષગ સન્ધ્યા નિચૂડામણી પંખમકેમરી આચાર્યશ્રીવિજયનંદભસ્મીશ્વરજીના જીવનગ તા ૨૨-૮-૧૯૫૪ના રોજ થેના સ્વર્ગી હોલથી ભારતને એક મહાન નિમૃષિતની ખોટ પડી છે તેઓશ્રીનો ઉપદેશ સમગ્ર સમાજ તથા રાષ્ટ્રને મા રિજ બની રહે છે કેળવણીના ક્ષેત્રમા તેઓશ્રીએ અને સરથાઓ દ્વારા અદ્વિતીય યાય મરી પ્રેરણા આપી છે આપણે તેઓશ્રીના ઉપદેશના અનુશાસી બનીએ એની શાસનદેન પ્રત્યે આ સભા પ્રાચના મે છે ”

આચાર્યશ્રીના જીવનની મનની છે ની પ્રક્રિયા શુ હુગે એ તો માની જ કહી ગકે માનવયુક્તિનો એ રિસ નથી વગેરેનો જગન નામનો નાનો વાળક પૂર્વ આત્મારામજી મહારાજના પ્રમાન નીચે આની દીવા લે છે દેરકેર નિદાર કરી પંખમ પર્લોચી પૂર્વ આત્મારામજી મહારાજનું અધન સિદ્ધ ના પ્રસનો મે છે જીવનની પ્રત્યે પળ જૈન શાસનના અધ્યય માટે વાપગના છઠ્ઠે છે લાહોગમા આચાર્ય પર્લોચી રે છે, અનેક માનગોને પ્રેરણા આપે છે એમતા માટે અનેક પ્રયાગ કરે છે મારના માં નવજગતિનુ પૂર આણે છે, સાધુમથુ રમા પણ એમતા માટે પ્રસાસ કરે છે ફરી પાછા પંખમ જન છે અને લા પશુ ધર્મનો અને ધર્મસાહિલનો પ્રયાગ કર છે ગોમી રમખાણો જુએ છે અને રથગોએ નિદાગ કરતા કરતા શતુજનની યાત્રા કરી મુમુક્ષી પસાર છે આની અનેક પ્રદત્તિઓ કરી પ્રેરણા આપે છે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવનો પ્યાન રાખી સમાજમા નવચેનન આણનાગ, કેળવણીનો પ્રયાગ મનાર, અમ્ય સ આચાર્યશ્રીનો દેહ કાળના ધર્મને વશ થાય છે માગ કાળુ કામ કરે છે માનની

માનવીનું કામ કરે છે. સસારની આ ઘટમાળમા અનેક આત્મા છે, આવે છે અને આગળે આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિજીના નામે ઓળખાતા દેવ નાશ પામે છે પણ આચાર્યશ્રીનું કાર્ય તેનેઓવીનો ઉત્તર-સંદેશ આપણી પામે છે. જિવન્મતુ સર્વજ્ઞતા ની બાવનાનો અમલ કરીને એમનું કાર્ય એ વસ્તુ સિદ્ધ કરે છે કે આચાર્યશ્રીએ પોતાનું કર્તવ્ય પ્રત્યેક અદા કર્યું છે અને યુગપુરુષ માટે મૃત્યુ મૃત્યુ નથી હોતુ એવા પરમ આત્માની શાંતિ સૌ કોઈએ વાઝવી ની.

આચાર્યશ્રીના સ્મારક માટે અનેક યાગ્નતાઓ થઈ છે, આ યાગ્નતાઓ કાર્યવરૂપ પણ પામી છે પરંતુ તેઓશ્રીનું આત્મ સ્મારક તો તેઓશ્રીના જીવનના મહેમતે આત્મરતે બન્યું. આપણું જીવન કામગામ છે દિવસરાત વીતે છે. કાળનો પ્રમાણ વિગિચ રીતે સતત વતે જાય છે. આ સન્દેશોમા માનવી પોતાનું કર્તવ્ય અદા કરે અને એક પળનો પણ નિર્ગળ વ્યય ન કરે તે મદન્યનું છે. મદાન માનવી જન્મે છે, જીવે છે પ્રેરણા આપે છે. આ પ્રેરણા જે આપણા જીવનને ઉત્તમ બનાવવામા નિદાન નીવડે તો દોષ આપણો છે આચાર્યશ્રીની ચોરાશી વર્ષની વયની જીવનયાત્રા સાથે આપણા આત્મિક, આર્થિક, સંસ્કૃતિય અને ધાર્મિક જીવનના પ્રવાયો સંકળાયેલા છે આચાર્યશ્રીનું ધન્ય અને એની વિકાસકથા આપણને એ રીતે પ્રેરણા આપે છે આ પ્રેરણા આપણા જીવનને ધન્ય બનાવી શકે એટલી એનામાં તાકાત છે આ તાકાતને આપણે પિછાળવી રહી અને તેમણે ઉપદેશોમા ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું મળ્યું—તો જ તેમનું સ્મરું સ્મારક કયું ગણાયે. તો જ કદિન તપન્યા દ્વારા તેમણે કરેલી સમાજની સેવાનો યોગ્ય બદલો આપ્યો ગણાયે.

ચોર્યાસી વર્ષ જેટલું લાંબુ આયુષ્ય આચાર્યશ્રી આપણી વચ્ચે હત્યા. જે કે કાળગણનામાં ચોર્યાસી વર્ષનો કાંઈ હિસાબ નથી, પરંતુ આ વર્ષો દરમિયાન આચાર્યશ્રી જે કાંઈ કરી ગયા, જે કાંઈ વાગસો આપણા માટે મૂકી ગયા તે અમલ્ય છે આપણું કર્તવ્ય એ વારસાને યોગ્ય બનવાનું છે આપણાથી એ બનશે?

અને આચાર્યશ્રી સંસારી જનો માટે જ સર્વ કાંઈ કરી ગયા એવું નથી. જેઓએ સસાર છોડ્યો છે, જેઓ જગતના સર્વ સુખોપભોગનો ત્યાગ કરી આત્મકલ્યાણના પથે પલા છે, તેવા સાધુ-મહાત્માઓને પણ તેમણે એક નવીન અગ્નિનિર્દેશ કરીને કહ્યું છે કે સાધુઓનું કર્તવ્ય માત્ર પોતાના આત્માનો ઉત્કર્ષ કરવામા જ પ્રયત્ન થતું નથી પોતાની આસપાસ અજાન રૂપી જે ધોર અધકાર પ્રવર્તે છે તેના નાશ માટે, સસારીજનોના સામાન્ય દુઃખોને સમજી તેને દાખવા કરવા માટે પણ તેમણે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

વળી આચાર્યશ્રી દરેકણે માનતા હતા કે પ્રેમ, હિંમરતા, ધ્યા, કરુણા, પરસ્પર આદર ક્ષમા, નમ્રતા, નિર્ભયતા આતરબાલ પાવિત્ર્ય વગેરે ગુણોથી જ સમાજનો ઉત્કર્ષ થાય, સમાજને ટકી રહેવા માટે આ ગુણો અનિવાર્ય છે, નહિતર તેનો નાશ જ થાય. અને એથી જ પોતાના સમગ્ર જીવન દરમિયાન સમાજના આ ગુણો વિકસાવવા માટે એમણે કાર્ય કર્યું આમ કરતા એમને અનેક મુશ્કેલીઓ પસાર થતી પડતી હશે, પોતે જે કાંઈ માને છે, આચરે છે, તે લોકોના હૃદયમા સ્થાવર માટે અથાક શ્રમ પણ કરવો પડ્યો હશે, છતાં પોતે પોતાના નિર્ણિત કાર્યમાથી તમુકાર પણ પાછા હટ્યા નહિ આપણે જોઈએ છીએ કે એમના એ કાર્યના મીઠા ફળ આજે પ્રસન્ન જણાઈ રહ્યા છે.

ભારતવર્ષ કદી મહાપુરુષ વિહોણું રહ્યું નથી મહાવીર, બુદ્ધ, ગાંધી જેવા પરમ પુરુષોનું સાનિધ્ય એમને સદાય સાપડ્યું છે તેમના આવા સાનિધ્યે દેશને ઊજળી કેડી પર લાવી મૂક્યો છે. આપણા આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિજી પણ મહાપુરુષોની આ પરંપરા પૈકીના એક હતા એમણે પોતાના સૃષ્ટ્યોથી સમાજનું અને દેશનું નામ ઉજ્જવળ કર્યું છે સમાજનું અને દેશનું એ સૌભાગ્ય છે કે એમને આગણે આવા પરમ પુરુષો—યુગપુરુષો જન્મે છે અને સમાજના ઉદ્ધારનું પોતાનું અવતારકૃત્ય પ્રજ્ઞ કરીને પરમધામને પામે છે. આપણા તેમને લાખ લાખ વદન હો !

જીવન ઘડનારાં પરિબળો

જોઈપણ માણસ સંપૂર્ણ વ્યક્તિ તરીકે પાછળથી એ ધારીએ એટલે સહેલી વાત થીં અને એમાયે માન પુરતે આપણે બધું અર્થ અને સમજ શક્તિએ જીએ મહાન પુરુષો જ મહાન પુરુષો સારી રીતે અમુક નો છે જેમ હીંચુ તો કલ્પ વધારે સાચુ લેખારો

માનસી પોતે મહાન છે કે સત્તેગોએ તેને મહાન બનાવ્યો એ પણ ઠીકી કરુ અતિ મિત્ર છે પણ મહેનતો વિચાર કરતા લાગે છે કે માણસ અને સત્તેગો બેનો મિત્ર રીતે નહિ પણ સાથે જ વિચાર કરી જોઈએ જેની માગ માનસી સત્તેગોને વડે છે અને કેવીમાગ સત્તેગો માનસીને ઘડે છે મહાન પુરુષ મોટે ભાગે પોતે જ સત્તેગોમા પવન લાવતો હોય છે, અમ માનસી સત્તેગોનો તરુક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતો હોય છે અને હેનું કલ્પિતો રૂ રી તેને નવન મરુપ અર્પતો હોય છે

આચાર્ય શ્રીનિરંજનચંદ્રમસુનિના જીવનમા તેમના વ્યક્તિત્વની અને સમસ્યાની સત્તેગોની પાસે સમિતિન અમર નિહાળના મને છે સત્તેગો જે રીતે આપણે રીતે આચાર્યશ્રીના જીવનનું વત થયુ અને સત્તેગોએ જે પરિસ્થિતિ જ માની એ પરિસ્થિતિમા આચાર્યશ્રીએ અને આવાત પ્રત્યાપના જ માન્યા પરિણામે પોતાના જીવન મા રમિયાન જે સુમાગ્યો માટે આચાર્યશ્રી ઝૂમ્યાએ સુધાગર્યો આજે સિદ્ધાન અને વ્યવહારના મરુપમા રીતિમાર્ગ ઝૂમ્યા છે સમાજમા વ્યવહારિ જે માણસી સાથેસાથ ધાર્મિક કેળવણી મા જરૂર છે સમુચિત જ્ઞાનિતા, વરચિક્ષ અને કન્યાચિક્ષની પ્રથા આગમુ તેમ જ ધીન જમણનારો મને અનચિત છે તેઓશ્રીએ ૧૯૫૫ માં આજીવિતો સમાજમા આજે સ્વી ગર્ભગર્ભ છે

આજીવિતો માટે અનેક યુગો સુધી હિંદની જનતાએ લ ત આપી આ લ વતના મરુપો અને તના અરુચુક, વિનીતયુગ, મતમાર્ગ નરોહયુગ તિન યુગ વગેરે યુગોએ પોતપોતાની રીતે ક્ષણો આપ્યો મે ક્રેસમા ગાંધીજી મા યુગ અસદ નયુગ, મીમનો સન્ધાગ્રહ, અરિન મનન મા વ્યક્તિ ત સત્યાગ્રહ, નેનાળીસની વો કલિ સુમાગ્યાણની ઝામગીરી હિં આજ કોજ અને ૧૯૪૭ની રનાતમ્ય પ્રાપ્તિ—આપણી રાષ્ટ્રીય તવારીખના આ તમકાઓ આજની પેઠીને હમણાં મની મયેની ધનાઓ લાગે, પળનની પેઠીને તો એની ક પના જ રવાની રવી વર્તમાનકાળ ઝાપથી ભૂત મા બની જાય છે અને ભૂતમાગની તવારીખ બનના વાગ નથી લાગતી આપણે સામાન્ય માનસી જીવની અરુધથી બધી વસ્તુઓ માણીએ છીએ ભૂતમાગના માગસાને ઝીરી, વનમાનમા હવી ભરિધમાગ તરુક દૂર રીએ છીએ સમાજનું સ્વરુપ બ તાતું જાય છે દ્રવ્ય ક્ષેન, કાગ અને લાવની એ મા ઉપર અચૂ અમર પડે છે આચાર્ય મા મા એ રીતે વર્ષનો જીવનમાગ આ કાળ મિયાનના સામાજિ આર્થિ અને રાજકીય જીવના પરિસ્થિતિ આચાર્યશ્રી અને સમાજ પર થયેલી અસર આ બધું અમુક એ તો જ એમના જીવનનું મુખ્ય અપણે મરી શકીએ અને એમની વિકાસમાના માણો મા સંપૂર્ણ તાગ પાગી શકીએ

મં ૧૮૨૭થી સં ૨૦૧૦-૧૧નો સમય વર્ષએ આ માનેનો જમાનો રાદ થયો તનો એમ અજેને જમાને મારી કો એમની ગ્યાપના કરી લારે એજે ભાગે જ કપના કરી રજે આ મેન્સેમ અજેને ' હિં હોડી જાય ' નો નાં જ મરુધી શ્રી ત્યાન સ મતીએ આયન કૃતિ ઉપર ભાગ મળી હિંદુ મરુધીનો નવી રીતે અમાગી શ્રી હુરેરાય અને ૫૦ આતમાગમજ મહાગાજે મહાવેતા સામુદ્રિક

પ્રવાહોની વ્યાપક અસર હેઠળ મુનિ શ્રીવલ્લભવિજયજીએ જ્ઞાનપ્રચારની પ્રેરણા ઝીલી અને જ્ઞાનપ્રચારને જ પોતાનું આજીવન કૃત્ય ગણી એ માટે જીવનના અતકાળ સુધી ઝૂઝ્યા

મહારાષ્ટ્રમાં ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે, રાનડે અને પંડી કર્વે તથા લોકમાન્ય તિલક અને ખીન્નઓ થયા ચુજરાતમાં પણ આ યુગની અસર થઈ મુળર્થ પણ આ અસરથી મુક્ત ન હતું દિન્લોક કાર્યસના નામ હેઠળ કાર્યસ સભા, ચુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (અત્યારની ચુજરાત વિદ્યાસભા) અને એના દ્વારા કેળવણીનો પ્રચાર થયો, કવિ દલપતરામ, સુધારક કવિ નર્મદ, વિવેચક નવલરામ અને દુર્ગાશંકર મહેતાજીનો સમય, અને એમાંથી જન્મ પામ્યો તે અર્વાચીન કવિતા અને સાક્ષરોનો યુગ; એમાંથી આજના અનેક સાહિત્યપ્રવાહો જન્મ્યા આ પંડી ખીજ પેઢીમાં ભાષાશાસ્ત્રી, કવિ અને વિવેચક નરસિંહરાવ, કેશવલાલ દ્રુવ, બળવતરાય દાકોર, કવિ નાનાલાલ વગેરેનો યુગ, આ યુગની સમાપ્તિ થઈ અને આપણા સાહિત્યમાં ગાંધીજીની અસર આવી આ યુગ પૂરો થયો અને એ રીતે સાહિત્યમાં આજના સમય નજીક આપણે આવીએ છીએ

ખાદીનો સ્વીકાર અને પરદેશી ખાંડનો ત્યાગ

રાજકીય જીવનની સમીક્ષા કરતા લાગે છે કે આચાર્યશ્રીના જીવનકાળ દરમિયાન આપણી લડતના અનેક તખ્તઓ પૂરા થયા ગાંધીજીએ એમના જીવનકાર્યની હિદમાં શરૂઆત કરી એ પહેલાંની અસરોમાં આચાર્યશ્રી ઘડાયેલા અને આ સમયની અસર એમના જીવનપર થયેલી કેળવણી માટેનો ઉત્સાહ આચાર્યશ્રીએ ગાંધીજીના પુરોગામીઓ પામેથી મેળવેલો રાજકીય સ્વદનોની અસર હેઠળ આચાર્યશ્રીએ ખાદી સ્વીકારી અને પંચત્યની જૈન ડોનેએસ પાસે સ્વીકારાવી પરદેશી ખાંડ સામેની જેહાદનો પ્રવાહ આચાર્યશ્રીએ આ સમયમાંથી લીધો આચાર્યશ્રી રાજકીય જીવનથી જલકમલવત્ હોવા છતાં તેની અસરથી અલિપ્ત ન રહી શક્યા રાષ્ટ્રમાં સ્વગત્યપ્રાપ્તિ પૂર્વેની નવજાગૃતિ એમણે સ્વ-આપે નિહાળી ત્યાર પંડી પણ વિનોબાની ભૂદાન ચળવળ, સર્પત્તદાન, શક્તિદાન અને સર્વસ્વદાન વગેરે પણ તેઓશ્રીએ જોયું જૈનોના ઉત્કર્ષ કાળે સ્વ-જીવનપર પણ જાતે જ પ્રયત્ન કર્યો અને તે માટે આકરી પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી. આ બધું બનાવે છે કે ધાર્મિક જીવનને વરેલા આચાર્યશ્રી ઉપર જમાનાની કીક કીક અસર હતી એઓશ્રી આ અસરને ઝીલી એના સર્જક પ્રત્યાઘાતો પાડતા.

સામાજિક જીવન પર રાજકીય જીવનની અસર યુગોથી પડતી આવી છે આચાર્યશ્રીએ જે સામાજિક મુદ્દારાઓ માટે પ્રચાર કર્યો એ મુદ્દારાઓ હડાકત તરીકે આપણા જીવનમાં આજે વણાઈ ગયા છે. મધ્યયુગની અનેક અસરો આપણા જીવન પર હતી. વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક કેળવણીની જરૂરિયાત અને સ્ત્રી-કેળવણી ઉપર આચાર્યશ્રી ભાર મૂકતા હતા એ આજના જમાનામાં વિચિત્ર લાગે, પણ એ સમયમાં આ સ્વીકારાયેલી વસ્તુ ન હતી એમની જેહાદના પરિણામે વરવિક્રય, કન્યાવિક્રય, બારમા-તેરમાના રિવાજો, અધરણીની નાતો વગેરે અનિષ્ટોએ પોતાનું પ્રભુત્વ શુભાવ્યું છે એ હકીકત છે.

આચાર્યશ્રીના જીવનકાળ દરમિયાન એ મહાન વિશ્વયુદ્ધો થયાં અને એની ઘેરી અસર સમસ્ત જગત ઉપર થઈ. પહેલા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન રશિયામાં ક્રાંતિ થઈ ભારતમાં સ્વદેશીની ચળવળ થઈ અને મૂડીવાદનું સ્વરૂપ વિદસતું ગયું ખીન્ન વિશ્વયુદ્ધે સમૃદ્ધિની સાથોસાથ યાતનાઓ આપી. આ વિશ્વપ્રવાહોએ મધ્યમ વર્ગ ઉપર ઘેરી અસર કરી. સમાજના અર્થતંત્રની કાયાપલટ કરી નાખી છે. વિશ્વવિપ્રલોધે કુળનો આપ્યો, બંગાળનો દુષ્ટાળ આપ્યો અને સમાજના મધ્યમ વર્ગ ઉપર સખત ફટકો માર્યો જેની અસર હજી સુધી ગઈ નથી.

પ્રથમ અને ત્રીજી વિશ્વયુદ્ધના પરિણામે મધ્યમ વય તૂટી રહ્યો છે. મધ્યમ વયની સામાન્ય આપેક્ષા મૂડીવાદી વર્ગેનું અનુગ્રહીત રવાની હોય છે. આ અનુગ્રહીત હોવા છતાં પણ ખરું જોતાં આ ત્રીજી મધ્યમ વર્ગ તૂટી રહ્યો છે. આ કિંદા પ્રક્રિયા ચાલુ રહેશે તો સમાજના મધ્યમ વર્ગને મજૂરવર્ગના ફેરવાઈ જતા નાગરિકો નહિ લાગે. આચાર્યશ્રીએ મધ્યમ વર્ગને જિંવા નાની, તેમનાં બેંકની જે વાત કરી છે એ જ. ગ્રામ્ય એ છે કે એ સંગઠિત નથી અને એકત્રિત અવાજ ઉઠાવી શકે તેમ નથી. સમય ન આચાર્યશ્રીએ કાળની ના પાળી સમાજને જાળની સાથે સૂચક હારતો કરવાના શુભાગયથી અને પ્રાપ્તિ કર્યા આચાર્યશ્રીના આ સેવા અનુપમ છે અને એનું મૂલ્ય ન એ રીતે થતું ઘટે.

જે ૧. સાધુને અને સમાજને રાતે શી લેવા દેવા? મધ્યમ વર્ગના બેંકની ભાવના, ગ્રામ્ય અને મુદ્દાગ્ર માર્ગની હિમાયત—આ બંધી પચાત જૈન સાધુઓ શા માર્ગે? આના પ્રશ્નો રાખાવિ રીતે પુણ્ય છે. ૧. જૈનશ્રમણ પોતાના આત્માના બેંકની માર્ગે જ પ્રવૃત્તિ કરે છે એમની પ્રવૃત્તિ આસાદિ પ્રવૃત્તિ નથી. સમાજની સામાન્ય સમજણ આવી દોશ જતા જેઓ વસ્તુચિંતિને આધારી રીતે સમજી શકે છે તેઓ તો બગાડ સમજે છે કે સમાજને પ્રગતિશીલ અને સશક્ત બનાવે એના કારણે સમાજને ગ્રેગણ આપવી એ એમની ફરજ છે. સમાજ અને સરકાર આ બોલ્યું પૂરું છે જનસરના આપણા આદર્શના પણ સાધુ સાધ્વી, શ્રાવણ શાંતિને સમાનભાવે પ્રદર્શિત છે એ ચારેના સમુદાયના જ સધનો યોગક્ષેમ છે. આચાર્યશ્રીના હૃદયના સમાજસેવાનો આ આશા ભાગેલાં જોના મળે છે.

યુગમૂર્તિ તરીકેનો વિભાગ

જન સમાજ અને જૈન સંસ્કૃતિની વિભાજના બતાવે છે કે જૈન ઓખવિધ અસંગોથી એ મુન નથી જૈનશ્રમણોએ સાત્ત્વિકતા ઓખવિધ સેવાઓ કરી છે. વિવિધ અમરો કીલતા સમાજને યોગ્ય માર્ગ શીનું આ યુગે કવિ નસરન શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય ગંગાદેવ શ્રીહીરવિજયસુરિય અને સમય નિદાનો મહાપાધ્યાય શ્રીનરોવિજયયજ્ઞ, શ્રી આનંદ ધનંજી મહારાજ અને એ પછી ૧૧ અને મહાપુરુષોએ એ સેવાને ચાલુ રાખી છે. આ પરપગ સમાજથી પર છે એમ કહી શકાય નહિ. તે તે યુગની અમરો તે તે સમાજ પર અગ્ર પડે છે. આ વાત જૈન ધર્મની પરિભાષાના મહેવી હોય તો એમ કહી શકાય. દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અમર એમ યા બીજા રૂપે વ્યક્તિ અને સમાજ ઉપર થયા નિતા રહેતી નથી. આ રીતે વિચાર કરતા લાગે છે કે આચાર્યશ્રી જાળના પ્રસાદના અને નિલનન સન્નેગોના જ્ઞાતા હતા. આચાર્યશ્રી જોઈ ગયા કે શ્રમણ સમજા સમાજથી જુદી નથી. એ મર્યાદાએ જો વિભાગ સાધનો હશે તો એણે પણ જાળના પ્રસાદો સાથે વહેતું પડશે. તો જ એ પ્રગતિશીલ મની રાખે. આથી જ આચાર્યશ્રીએ રૂઢ સમાજના ઓખમાથી બહાર જઈને ધાર્મિક જગતથી ૧૧ સાધોમાય વ્યાપારિ કેળવણીના મહત્ત્વ ઉપર ભાર મૂક્યો. શ્રી મહારીર જૈન વિદ્યાલયથી માંડીને અને વિદ્યાલયો કોલેજો અને સ્કૂલોની સ્થાપના કરાવી જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કરી. જો વર્ગના ઉદ્ધારની વાતો કરી ગજકીર તેમ જ આમાનિક પગિમળોની સાથે ગહી તેઓથી યુગમૂર્તિ બની શક્યા.

આચાર્યશ્રી જૈનશ્રમણ સંસ્કૃતિના પ્રખર જાણુકાર એના હોવા છતાં તેઓથી અન્ય સંસ્કૃતિઓનું પણ સમગ્રતા જાળ કરી શક્યા. રાજ્ય તથા સમાજની પ્રવર્તમાન અસંગેને કીરી તે ૧૦ પ થી પાડી શક્યા. સાપ્તાહિક આતરકલહો ૧૧ બાનનો ૫ તી મૂળ આચાર્યશ્રી સત્યાગ્રહી સિદ્ધાંતના સમ વય મળે પ્રથમ રીતે ૧૧ પુરસ્કાન બન્યા.

રાજકીર પરિબળોની સમાજ ઉપર થતી પ્રગળ અસર કીરી શરૂના આચાર્યશ્રી જાળને રાજકીર હૃદયના રસ લેવા હે એ એમના યુગમૂર્તિ તરીકેના વિભાજકમની એમ કહી છે. એની પાળળો

શુભાશય રખાઈ છે આચાર્યશ્રી સમગ્ર શક્યા હતા કે રાજકીય લાગવગ વિના સમાજ તાત્કાલિક બંધ છે એટલે કોઈ પણ સમાજે જે સ્થિતિ હિમા મેળુ હશે તો રાજકીય પ્રવાદોમાં એ સમાજે પોતાની નાકાત બતાવવી પડે. શુદ્ધોની અસંગેએ એ અપેક્ષા સ્થિત કરી નાખ્યું કે ‘વાર્ષિકો વેપારી શોભે’ એ હવે દષ્ટિક્ષત નથી તેઓશ્રી રખાઈ રીતે સમગ્ર શક્યા કે યિતસાપ્રત્યક્ષ લોકશાલીમા માનવી કેવળ સાપ્રત્યક્ષ હેતુઓ અને વાગ્દાઓ બાધી ગંભીર રંગ એ નહિ ગયે. સામાન્ય વસ્તુઓની બૃમિદા પર આવી સમાજમા નવુ જ પરિણામ જન્માયે તો જ એ ઝીરી શકે. આચાર્યશ્રીના હવનની વિદાસકથા એ રીતે વિચિત્રતા બેવી છે

સામાજિક એકરૂપતા અને હવનનું ધ્યેય

આચાર્યશ્રીનો હવનવિદાસ ઉત્તરોત્તર વધતો રહ્યો છે એની પ્રતીતિ એમનું હવનકાર્ય આપી બંધ છે આનુ કાળ એ છે કે માનવી જગતે હવનનું એક મહત્ત્વ સ્વીકારે છે અને કાળના પ્રવાદને અનુકૂળ બની હવનનું ધરતર ફરે છે ત્યારે હવનના ખીજત પ્રવાદો એને મારે અનુકૂળ થઈને રહે છે. આચાર્યશ્રી સામાન્ય જનસમુદાયની માફક માત્ર વારમાર્ગ જ ગમ્યા હોત, માત્ર શ્રમજનસમુદાયના “ચક્રવર્ત” મા વસતા હોત અને કદાચ ગૂજરાતમાં જ વસ્યા હોત તો કદાચ એમના હવનનું ધરતર ખીજ રીતે થયું હોત ! દીકરા લાંબા બાદ આચાર્યશ્રી એમના હવનજનનના સમય દરમિયાન પગ્ગળમા ગયા. પગ્ગળમાં જાણેઅજાણે એઓશ્રીને સમાજ સાથે એકરૂપ થયું પડ્યું. આ સમાજના એક ભાગરૂપ બની ગયેલા આચાર્યશ્રીને સમાજના ઉત્થાન મારે કેળવણીનું મદદર સમજતયુ એમાથી અનેક પ્રવૃત્તિઓ જન્મી પગ્ગળના અસ્તિત્વ મારે લગ્નો લગ્નો આચાર્યશ્રી નૂતન દૃષ્ટિ અને ચળવળના પ્રાપ્ત કરી શક્યા એક આરુ આચાર્યશ્રી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને લાવની અપેક્ષાએ વિચિત્રતા થયા અને ખીજ બાહુ રાજકીય અને સામાજિક અસંગે તેઓશ્રીના હવન ઉપર પડતી ગઈ આ રીતે એમનું વિનિષ્ઠ વ્યક્તિત્વ ઉત્તરોત્તર વિદાસ પામતુ ગયું હવનમા એક સત્ય લાંબી ગયું અને એ સત્યની ઉપાસના એ જ એમનો હવનધર્મ બની ગયો કેળવણીનો પ્રચાર એ આચાર્યશ્રીનું ધ્યેયવિદુ બની ગયું; આ કાળે એઓશ્રીની પ્રેરણાથી સમાજને લાભદાયી એવી અનેક કેળવણી-સરથાઓનો જન્મ થયો. કેળવણી મારેના આચાર્યશ્રીના આગ્રહે સમાજમા અનેક પ્રલાદાતો પણ જન્માવ્યા. પરંતુ સમય ન આચાર્યશ્રીએ જગા પણ સ્વચ્છતા ન શુભાવતા સર્વગ્રાહી સમન્વયકારી વ્યક્તિ વનો વિદાસ સાધ્યો કેળવણીની અનેક સંસ્થાની સ્થાપનાથી માંડીને જેન યુનિવર્સિટી સ્થાપવા અંગેની તેમની ઇચ્છા અને હિમાયત એ આચાર્યશ્રીના હવનકાર્ય અને દશનની એક પ્રેરક કથા છે

પ્રગતિશીલ મળો અને કેળવણીના પુરસ્કર્તા

ચારાશી વર્ષના હવનકાળમા પ્રત્યેક પળ સમાજના શ્રેય મારેની પ્રવૃત્તિમાં અને આત્માના વિદાસમા ગાળનાર આચાર્યશ્રી સમાજમા પ્રવર્તતા અનિષ્ટો, અન્યાયો અને અસમાનતાઓના જાણકાર હતા ધર્મના સન્દારો અને રૂઢિગત પરંપરા વચ્ચે ભેદ છે ધાર્મિક રિવાજો કે રૂઢિઓ અને એ રૂઢિઓએ જન્માવેલી પરંપરા અને મૂળ ધાર્મિક સિદ્ધાંતો વચ્ચે મહત્ત્વનો ભેદ પડી ગયો છે અને ધાર્મિક કે ધર્મમય હવન એટલે માત્ર પરંપરા જ નહિ એ વસ્તુ એમના હવનમાં જોવા મળે છે સ્વં વીરચદ ગાંધી વિશ્વધર્મપરિષદમા જેન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે અમેરિકા જઈ આવ્યા બાદ સમાજમા જે પડ્યા અને પ્રલાનાનો પડેલા તેનો આચાર્યશ્રીને પરોક્ષ કે અપરોક્ષ રીતે અનુભવ હતો. એમની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓએ જન્માવેલા આદાત પ્રલાદાતોથી આચાર્યશ્રી વાગે હતા અને એનો તો આચાર્યશ્રીને પ્રલક્ષ ખ્યાલ હતો. આ અનુભવોથી આચાર્યશ્રીનું વ્યક્તિત્વ ધગાયુ હતુ. આચાર્યશ્રી બહુ જ સારી રીતે સમજ

શખતા હતા કે સામાન્ય રૂઝિત હતું. જનતાની સમજ અસામાન દર્શિમિદુ ૨૯૬ - નામા આવે ભારે તે એનો વિરોધી પણ પાડે છે આ મનોવ્યા અતીતમાથી ચાલી આવે છે સામાન્ય માનની આસા ચીનામા જ પોતાનું જીવન વીતાવે છે આ ચીનામાથી તેમો બહાર લાવવા માટે ઘણી મહેનત કરવી પડે છે એના માટે ધાર્મિક રૂઝિ અને બાલક ક્રિયાઓ એ જ જાની જાણ છે એ તો ભગ ક્રમના પ્રત્યે એ વિરોધી સૂર છે અથવા તો અણુગમો બતાવે છે સમાજના મોટા વગની આ મનો રા હાન છે

આ મનોવ્યામા કેળવણીનો પ્રચાર કરનાર ધમગુરના કાર્ય પ્રત્યે શા આગમઓ સેવાન એમા નવાઈ નથી કથુન ગમે એનું આ મહારાજ કરી રહ્યા છે એની મો શા એમનામા પેત થાય છે અને આ ધિતિ ધર્મ આજના યુગની નથી દરે યુગમા આમ બનતું આ યુ છે અધમાગધીના સ્ત્રોતે સમજના ૨૯૮ - ૨૨ માટે ' - ન્યાયગતો ના રચનિતા શ્રી સિદ્ધમેન દિવા રને ૨૨૭ બહાર મુકવામા કસા નહોતા આવ્યા ? પણ એમના મત યોનો જૈન શ્રમણોએ પાળળવી રવી ૨ - ૨૦

પોતાની દર્શિના વિમસને પગિણામે આચાર્યશ્રી સમજતા થયા કે જન ધર્મનો આલગ ગમે તેરો હોય પરતુ ઈનર સમાજ તો આ ધર્મ પાળતા સમાજની રેલેશીયરણી અને વિચારોથી આ ધમ વિગે ખ્યાન બાપો આથી જન ધમના નાથ તરીકે આ ચાર્મથી પોતાની ક જ માનતા થયા કે સમાજને પ્રગતિની નવાવે એના બળો ને પોતે પુરસ્ક્રતા નહિ બો તો સમાજ પાળળ ગી જગે આ પીઠેદ ની અસર સમાજના ધીન અગો ઉપર પડે ચામી લ્યા. સરસ્વતીના અનુનાયીઓ કેળવણીનો કેવી રીતે પ્રચાર રતા હતા એનો બપનો આચાર્યની પાસે હતો વિચિત્રતેએ જ માવેની પ્રશુનિ આમા બે જમાનાની માગ પ્રમાણે ફેરફાર નહિ થાય તો એ અધિવા પાળી બની જાય આચાર્યશ્રી પાસે પૂર્વ આત્મા ભદ્ર મહાગજનો અપુષ્પ ભવો હતો સમાજમા નવજાગૃતિ આણુના મથનાર આચાર્યશ્રીને ખ્યાન હતો કે સત્ય અને યોગ્ય માગ શન આપનાથી સમાજના અજાગ્રત વગનો વિરોધ વણુનોતરો ઊભો થશે પણ પ્રત્યાધાતીઓની પગના કર્ના વિના આચાર્યશ્રી મૂળને પદ તા અને તે આરાધના અપુરોધ રતા આચાર્યશ્રીના હનનપાયનુ આ પ્રેર મિદુ આ રણે સમજાએ તો એમના જીવન ર્થને અને કાંચે જ માવેલ પરિવર્ણોને સમજનુ અતિ સહેન બની જાય

મનની સમજના બળની વિરોધી સૂરો ને આ બેલનો વચ્ચે પણ આચાર્યશ્રીએ સમાજને પ્રામાણિક માર્ગ શન આપ્યુ મા. વમનો જ પ્રચાર કરનાના સહચિત ચોધગમાથી બહાર ઠીકળી આચાર્યશ્રીએ ધમની સાથે સાથે સમાજના ઉત્તરની પણ વાત કરી જેમ જેમ દર્શિમિદુ નિકસતું ગયું તેમ તેમ અમાજના નવા મુદ્દો અને પ્રગતિશીન બળોના પોતે પુરસ્ક્રતા બની ગયા આચાર્યશ્રીની આ મહાન સાધના પાળળ કુવધ મનોજતિ અને સ્વાર્થ ન હોવાને મા હો સમાજ પર એની સારી અને રચાથી અસર થઈ આજે જૈન સમાજમા જે અને નિશ્ચય અસ્થાઓ શુરુકુળો અને વિદ્યાનરો છે તેનું માન આચાર્યશ્રીને ફાળે જાય છે આને જરણે આજે કેળવણીનું પ્રમાણ વધ્યું છે આચાર્યશ્રીના દર્શિમિદુને સમજાએ તો બૂનનું ન જોઈએ કે પ્રણાલિ. સાથે પ્રવોગની તાગત શુભાવની ન જોઈએ જે માનવી સત્યા કે સમાજ આ તાગત શુભાવે છે તે મૂત પ્રાય બને છે

*

*

*

આ રીતે જોતા આચાર્ય શ્રીનિજ્યવનવલસૂરી શખ ના સાચા અધમા એતનમય અને આનતી કાન જોઈ શખનારા દષ્ટાપુરય હતા જૈન શ્રમણો માત્ર આત્માની આરાધનામા જ મસ્ત ગટે, માન રૂ સપારોનો પ્રસાદ ચાનુ રાણે એ સજોગોમા ઉઝેલા આચાર્યશ્રી આનતી ન જોઈને એ ક મ આગળ ઉપવે છે આ ક મ હિસાતી વખતે આચાર્યશ્રીને સપૂણ ખ્યાલ છે એના પ્રસાધાતો પડનાના છે છતા

પણ એ મહત્તા, ધીરજ, ખત અને સહિષ્ણુતાથી કામ કરે છે અને સમાજને આગળ ધપવા માટે અનુરોધ કરે છે

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને ધરાવતર ઓળખી આચાર્યશ્રી આગળ વધે છે શ્રી જ્ઞેન ધ્વેનાથર કોન્કરન્સને પ્રેરણા આપનાર, એના કાર્યમાં અનુમોદન કરનાર, કેળવણીની વ્યાપ્ત યતી ગ્રહેલી દૃષ્ટિને આવકારનાર, મધ્યમ વર્ગના ઉત્કર્ષ માટે ક્ક શરૂ કરનાર, સમાજમાં એકતા માટે પ્રયત્ન કરનાર, સઘ-સવના, ભાઈ-ભાઈના, માતા-પુત્રના આતરિક ઝઘડાઓને શાંત કરનાર. એમના સપ માટે મધ્યસ્થી યતનાર, ઉત્સાહપૂર્વક જ્ઞાનનો પ્રચાર કરનાર, બધા ક્ષીરકાઓના અંતર્ગત બેદો પોતાની પાસે રાખી જ્ઞેન ધર્મની સામાન્ય ભૂમિકા પર બધાને એકત્ર કરવાનો પ્રયાસ કરનાર—આમ અનેક રીતે કાર્ય કરનાર તરીકે તેઓશ્રીને ઓળખનાર એમના જીવનની વિશિષ્ટતા સમજી શક્યા વગર નહિ રહે. પોતાની આવી અનેક વિશિષ્ટતાઓને કારણે આચાર્યશ્રી મહાન યુગપ્રવર્તક અને યુગદષ્ટા બન્યા હતા

આચાર્યશ્રી કવિ તરીકે

આચાર્યશ્રી હૃદયે કવિ હતા વ્યવહાર અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ તેઓશ્રી કવિ હતા તેઓશ્રીની અનેક કૃતિઓ, સ્તવનો, પૂજાઓ, સન્ન્યાયો આદિમા એમનું કવિત્વ પાગરું છે વિહાર દરનિયાન જ્યાં જ્યાં એમની ઊર્મિ જાગત થઈ ત્યાં ત્યાં એઓશ્રીનું કવિહૃદય વિકસ્યું છે એઓશ્રીના લક્ષિતનાં સ્તવનો લગભગ પાંચસો જેટલાં થવા જાય છે.

આચાર્યશ્રીની ઊર્મિ એક લક્ષ્યકવિની ઊર્મિ છે. પ્રભુ-મૂર્તિને નીરખતા તેમનું લક્ષ્યકવિનું હૃદય જાગી ઊઠતું અને મસ્તીમાં મૂઢ થઈ જતું. આજુબાજુની દુનિયા ભૂલી જતા હોવાને કારણે તીર્થ વિશેની એમની કૃતિઓ આપણને એની સરળ ભાષાને કારણે ગમી જાય એવી છે આચાર્યશ્રીનાં સ્તવનો એટલે ઊર્મિઓનો નૈસર્ગિક સંગમ.

આચાર્યશ્રીએ પરમેષ્ઠિ પૂજા, શ્રી પચતીર્થ પૂજા, શ્રી આદીશ્વર પચકલ્યાણક પૂજા, શ્રી શાંતિનાથ પચકલ્યાણક પૂજા, શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ પચકલ્યાણક પૂજા, શ્રી મહાવીર પ્રભુ પચકલ્યાણક પૂજા વગેરે લખી છે શ્રી અરિહત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, બ્રહ્મચર્ય, જ્ઞાન અને દર્શન તથા વિષયભાગ વિશે પણ આચાર્યશ્રીએ પદો બનાવ્યા છે.

પૂં આત્મારામજી મહારાજનો ઉપકાર

પૂં આત્મારામજી મહારાજ પ્રત્યે આચાર્યશ્રીને બહુ માન હતું આથી એમની અનેક કૃતિઓમા આચાર્યશ્રી કહે છે. “આત્મલક્ષ્મી હર્ષે વલ્લભ, આત્મલક્ષ્મી હર્ષે ધરીને વલ્લભ હોત આનન્દ,” વગેરે

પૂં આત્મારામજી મહારાજના મત્રી તરીકે એમનું જીવનઘડતર શરૂ થયું પૂં આત્મારામજી મહારાજે પોતાના આ શિષ્યમા રહેલી સાહજિક હિમતનો તાગ મેળવ્યો હતો. પૂં આત્મારામજી મહારાજે એમની જીવનસધ્યાના દિવસોમાં પ્રેરણા આપી અને કહ્યું, “વલ્લભ, મારા જીવનની સધ્યા આવી રહી છે પંજળબની રક્ષા કરવાનું કાર્ય હવે તારે શિરે છે સરસ્વતીમદિરોની તું સ્થાપના કરજે જનસેવાના કાર્યો કરાવજે આજનો જમાનો કેળવણીનો છે. શ્રાવકો ભણેલા હશે, કેળવાયેલા હશે, જ્ઞાનવાન હશે તો જ તેઓ સાતે ક્ષેત્રની રક્ષા કરી શકશે.”

ચોરાશી વર્ષનું આચાર્યશ્રીનું દીર્ઘજીવન અપાર પ્રવૃત્તિમા જ વીત્યું છે જીવનની પ્રત્યેક પળ ઉત્તમ ઉદ્દેશ કાળે વાપરવાની તાલાવેલીમાથી આચાર્યશ્રીનો આ પ્રવૃત્તિ-પ્રેમ જન્મ્યો આનો અર્થ એ નથી

કે એઓશ્રીએ આત્મ-આત્માનો ઓગી કરી છે પરંતુ ત્રણ આત્મસાત્તનામાં જ પોતાનું હવન મથાતિ જનાનશો ને સમાજમેના દ્વારા હવનનો વિકાસ કરવાના આશયમાંથી આચાર્યશ્રીની અને વિધિ પ્રવૃત્તિઓ જન્મેલી આત્માના નિમસની વાતો આચાર્યશ્રીને મજૂર હતી પણ એની સાચોસાથ એ સમાજના ઉત્તમ શ્રાવણી ઉત્તિઓ અને એ દ્વારા આપણા સમાજને પ્રગતિના ભાગ લઈ જવાનું એ હી વીસરી શકતા હિ

ધર્મ પહેલો - સમાજ પહેલો ? ધર્મથી સમાજ છે કે સમાજથી ધર્મ ? આ પ્રત્યે મહત્વના છે જન આચાર્ય સાથે જો છે મોટો સાસારિક પ્રવૃત્તિમાંથી આત્માના ઉત્થાપો કાળે નિવૃત્તિને એ માધ છે નિવૃત્તિનો, વાચનો દીક્ષાનો અને ધર્મનો આચાર્યશ્રીના પ્રવચ્ચોમાં આને માટે બોધ નથી એમ હી શક્ય નહિ પણ એઓશ્રીના પ્રવચ્ચોમાં ગાન આજ વસ્તુ નથી ધર્મના પ્રશ્નો આવે, ધર્મની જાણ અને એ તત્ત્વના ની ચર્ચા આવે સારે આચાર્યશ્રી જરૂર આ વસ્તુ પર ભાર મૂકતા અને બોલ આપતા પરંતુ એમનો મુખ્ય હેતુ સમાજના ઉત્તરણનો સમાજના મધ્યમ વર્ગના માનનીને ઉચ્ચે લઈ જાય તેનો બોલ આપવાનો રહેતો સામાન્ય માનનીને તેઓ પછે દહીમતો રજૂ કરી ગેતા ' હુ જુ છું સામાન્ય માનની ઉત્તરણ, જાનિતિસિતિને હમરો શ્રાવણે આર્થિ રીતે લીસાતા હોય સારે આ જો રાજી ન શોમે સમાજ છત્રો તો ધર્મ છત્રે સમાજમાં જૈનધર્મિઓનું નેતૃત્વ હશે તો જ જૈનધર્મની વાત સાદા મોતારો દર્શનિની જેમ જાનમરિશે પણ પ્રવૃત્તિથી શુભતા હોવા જોઈએ "

આ તો અર્થ એ નથી કે આચાર્યશ્રીને પોતાના ધર્મનો ખ્યાલ ન હતો પૂર્વ આત્મારામજી મારાજ અને એમના ગુરુઓમાં આચાર્યશ્રીએ આ રીતે સાધુના ધર્મનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ નિહાળ્યું હતું પ્રત્યે શ્રી તિરિગચ્છ મહારાજ શ્રી હમરિગચ્છ મહારાજ શ્રી વીનિગચ્છ મહારાજ વગેરની જનચત્રાનો આચાર્યશ્રીને ગાન પરિચય હતો એમના આશીર્વાદો પણ આચાર્યશ્રીને મળતા હતા પણ સમાજના માગતમ કે ઉદાર મથામાં આચાર્યશ્રીને આર્થ સાધુન સાથે કોઈ પણ જનતનો બાધ ન જણાયો જીનદુ એમાં એમને આત્મનિર્ણય માટે વધુ અન્યત્ર મળતો લાગ્યો પરિણામે એઓશ્રીની પ્રવૃત્તિઓ અને જનચત્રા પણ એ રીતે ચાલી એ સમયાશરૂ થાય એટલે એના નિર્ણય માટે બીજા અનેક પ્રવૃત્તિઓ જો એ અને એ માટે બીજા અનેક જનની ચિંતાઓ એનવી પડે એ સ્વાભાવિક છે પત્તનની અને મથાઓ માટે આચાર્યશ્રી હમેશા ચિંતા વ્યક્ત કરતા છતાં તેઓ કદી સમાજમાંથી શ્રદ્ધા યુગાવતા નહિ સમયાઓ માટે આચાર્યશ્રી નિ સોય હાથ લાગો મરી શકતા અને બીજાઓને એમ સ્વચાલી પ્રેરણા આપતા તેઓ કાર્યરો સમક્ષ એક ઉત્તમ ઉદારણ રજૂ કરતા અને સ્થળના નિર્ણય મા નિયમોમાં તેમજ પરિવ્યવહારમાં આચાર્યશ્રીની આ પ્રવૃત્તિનું રીત ધર્મિશિ તેમ છે આથી એમના હવનની પ્રત્યેક પણ કોઈને મોઈ ગાયમાં મજન થયેલી આપણને દેખાય છે

" હે ગૌતમ ! એમ પશુમાત્રનો પણ પ્રમાણ ન કરીશ - પ્રશુ મટાવીગનો આ હવનસંદેશ આચાર્યશ્રીએ હવનમાં ઉતાર્યો હતો છત્રનની પ્રત્યેક પણ કોઈને કોઈ કાર્યમાં, કોઈને કોઈ ઉપાસનામાં વીતતી હતી સનારના ચાચી ઉઠીને રાત્રે સચારો કરેલા સુધી એમનું મર્થ ચાલતું આગતુમે સાથે સદ્ગુણિતનાના નામ વિના હવન મિદિની કે વ્ય, ક્ષેન, કાળ અને ભાવે જ માવેલા અનેક નિયમોની ચર્ચા ચાલે

સામાન્ય જનના કેવું હવન હવે છે એનો ખ્યાલ આચાર્યશ્રીને નિર્દારમાં મળતો જન સપકના પરિણામે સમાજના કુખ સુખ, બલિઓની ધર્મ અસૂસાઝેર અને વ્યક્તિના શુભો, દેશનું વ્યાપક

રાજકીય-સામાજિક આર્થિક-સાંસ્કૃતિક હવન. રંગી સમાજના પ્રશ્નો, સ્વતંત્રતાના ધર્મના અનેક પ્રશ્નો—આ બધાનો આચાર્યશ્રી તાજ મેળવી શકતા હવનકાળમાં કિનારેતર પધવી વટી પ્રવૃત્તિનું આ એક કારણ ગણાવી શકાય એક કામ પૂર થયું કે આચાર્યશ્રી ખીનું કામ તાપમાં લેતા—તમ્ને કે એક કાર્યમાથી ખીન કાર્ય માટેની તેઓની પૂર્વબુદ્ધિ કિમી કરતા

માનવપ્રેમી અને માનવી માત્રના ગુરુ

એમના અનુયાયીઓમાં મુસલમાનો, ખ્રિસ્તીઓ, શીખો—બધા જ ધર્મના કોશો હતા. આચાર્યશ્રીએ મેત્રવાળો માટે કૃપો કરાવી આપ્યો હતો અને એક સ્થળે દર્શિજનોના સલામત ગંગે સ્નનની કરી આપી હતી એક ગામના નવાખને હિંદુ ભાઈઓના ઝવડાનું સમાધાન કરાવી આપ્યું હતું એક દર્શિજને ઉપદેશ આપી અકાઈ કરવા પ્રેયો હતો ઉપદેશ આપવા માટે રથજી અને સમજના બંધન તોડી, ઓતારાનો ખ્યાલ રાખી એમની ભૂમિકા પ્રમાણે આચાર્યશ્રી યોધ આપતા. ગીખો વિનવિ કરે તો ગુરુકામમાં જાય અને ઉપદેશ આપે, રામ-જયતીમાં ભાગ લઈ શકે; એક બંધને આચાર્યશ્રીએ દોઢ મહિના મુઠી સનાતની ભાઈઓને જૈન ગમાયણ સમજાવ્યું હતું આચાર્યશ્રીનું મનસ્ય રમ્ય હતું. “ પ્રત્યેક માનવીમાં સમગ્રો આત્મા છે એ જન્મે છે એના ક્રમાને અધીન ઘડેને માનવી જન્મે છે એના પર્યગત સરકારો કદર્શિ. પોશાક રીત-રિવાજ એ તો બદલારનો વેશ છે. હિંદુનું બાળક એટલી સાથે જન્મનું નથી મુશ્વિમ બાળક મુન્નત સાથે ગળીને જન્મનું નથી શીખ બાળક દાઢી સાથે જન્મતું નથી. પણ જ્યારે ને જેવા સંસ્કારો પડે છે ત્યારે ને તેવા માનવો બને છે કોઈ પણ માનવી પ્રત્યે દ્વેષ એ જ ખગળ વસ્તુ છે પ્રેમથી પ્રેમ મળે છે. સાચા પ્રેમથી માનવીના ચંતરને છતી મકાય છે, એની લાગણીને સમજી શકાય છે સમભાવના અને સહિષ્ણુતા એ જ હવનની ને ધર્મની સજી ચાવી છે માનવીના શિત્ર વિચાર હોય નેમાથી સારપ ઝડણુ કરી એના મનોભાવોને સમજીને માનવીને છતતા શીખો ઝંઘરો, ધૈમનસ્ય, વૈર, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આ બધા રાત્ર છે એ માનવીનો સાચો માર્ગ નથી. ગમે તે ધર્મનો, ગમે તે વિચારો ધરાવતો માનવી હોય. એ માનવીના દુષ્ણો હળવા કરવાની, એનો સતાપ દૂર કરવાની આપણી કરજ છે. એના આત્માને દુષ્ણ ન થાય. એના મનની પ્રદુષ્ણતામાં વિલેપ ન પડે,—આ પ્રયત્ન એ જ સાચો ધર્મ છે હૃદય આપી હૃદય મેળવી લેવાય છે ને એક સાધી હવનને ઉચ્ચ બતાવી શકાય છે. ’ આ ઉદ્ગારો કહે છે કે આચાર્યશ્રીના દિલમાં માનવપ્રેમ ભર્યો પડ્યો હતો અને તેઓ માનવમાત્રના ગુરુ હતા.

રાષ્ટ્રપ્રેમી આચાર્ય

આચાર્યશ્રી એ સમજી શક્યા હતા કે જો સમાજ હવંત હોય તો એ રાષ્ટ્રઆપી આંદોલનની અસરથી મુક્ત ન રહી શકે. જો સમાજ એથી અલગ પડી જાય તો સરવાળે એને જ નુકસાન થાય આથી આચાર્યશ્રી રાષ્ટ્રપ્રવૃત્તિના પુરસ્કર્તા બન્યા. એ પ્રવૃત્તિ અને એની પાછળના બળોને સમજતા થયા. પરિણામે આચાર્યશ્રીમાં રાષ્ટ્રના પ્રશ્નો સમજવાની નવી દૃષ્ટિ આવી અને સામાન્ય પ્રજાના માનસને અતુદ્ગૂળ અને ધર્મબાધ ન આવે એવી દિશા એમની હવનપ્રવૃત્તિએ લીધી આ દૃષ્ટિને લીધે રાષ્ટ્રીય આંદોલન તેમજ સસારથી અલગ હોવા છતાં રાષ્ટ્રના પ્રશ્નો અને પ્રજાના આંદોલનોનું મૂલ્ય એઓશ્રી સમજી શક્યા અને પ્રજા રાજકીય તેમજ બીજી રીતે કઈ બાજુ જઈ રહી છે એનો ખ્યાલ એઓશ્રી મેળવી શક્યા

આ સંસ્કારોથી હવનને વિવિધ રૂપે જોવાની દૃષ્ટિ આચાર્યશ્રીએ મેળવી અને ગાંધીજીની ખાદીની વાત અપનાવી રાષ્ટ્રનેતાઓ પ્રત્યે તેઓશ્રી સમભાવ રાખતા થયા. વખત આવ્યો તેમનો સર્પડ પણ સાધતા.

શ્રી મોતીવાન નરેન તથા ૫૦ માનસિયાજી આથે આચાર્યશ્રીને સારો એવો પરિચય હતો એ જમાનામાં જેન માધ્મ ખાદી અપનાવીને રાષ્ટ્રીય ભાવનાને ઉત્તમ રાધાન આથે અને પરદેશી ખા નો બદલો ૧૦ પો રાથે એ ઈશાનીસૂત્રી વાત નથી આ રીતે આચાર્યશ્રી ચાની આવતી પ્રણામિ ૧ માથે ઉત્તમ ઉત્તમના પ્રયોગો કરતા થયા, નરી વસ્તુ અપનાવતા થયા અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાના પુરુષ તાં થયા

માત્ર ખાવી પરેવામાં જ નહિ પણ સમાજના વ્યાપ્ત અંદોલો સામેના આતોનનમાં પણ આચાર્યશ્રીએ વખતોવખત ઉત્સાહ બતાવ્યો છે તારલાગ માટે અનેમે પામે આચાર્યશ્રીએ પ્રતિના લેવાની એવું જ નહિ પણ ૧૦ મધીના પ્રયાગ અને અને સમયે આચાર્યશ્રીએ જાહેર પ્રવચનો કર્યા જાહેર ગાજનીર અમર અનિચ્છાપ. બની માનવીના પ્રત્યેક અંગને સ્પર્શી જાય છે અને રાજધીય તામત દુન્યવી તા ૧૦ રૂપ ધારણ કરે છે લારે એની અરસા સમાજનો ઝોઈ પણ જોતા રી નમ નમિ આચાર્યશ્રી આ વસ્તુ બરોગ સમજ શકાતા અને તેથી રાજ ૧૦ પ્રત્યે દુલક્ષ ન મેવના ધમનો માનમરતમો વધે એ હેતુથી અને જુવાનોને રાજધીય નેતૃત્વ માટે આચાર્યશ્રીએ ગ્રેગણ આપી આચાર્યશ્રી સમજ શક્યા હતા કે કેળવણી અને રાજધીય લાગવના પદિણામે સમાજ પામે ધાર્યા ૧૦ ગની થા રો

ભવિષ્યનું દર્શન શ્રમા ૧ મધની જનાબતગી

સામ્રાજ્યને સમજવો એ જરાયે અઘરું નથી લશિકરો ભાષ્યો એ ખરે જ દુનભ છે મતપુર્યો હોતા લશિકરો જુએ છે અને એ પ્રમાણે વતમાનને ધ ના પ્રયત્ન કરે છે જેથી ભવિષ્યમાં વતમાન સમાજ ૧ માનવીઓને નવું કર્મ લાગે રિચો આનતી કાવને જુએ કે સ્વપ્નદષ્ટાઓ આજના રૂપમાં આનતી માનવી સિદ્ધિ રુએ છે વૈજ્ઞાનિક આજની શોરમા આનતી માનવી બની નાખવાની ઈમે રેવે છે આ બધા માનવીઓ માત્ર વતમાનમાં ન રાચતા જૂતમળના નાગ્મ્યાનુ યોગ્ય મત્યા ન રી લશિકર્યા વ્યાજ સાથે એને વધારે છે મૂડી ગેમણ વધે છે નફો પણ નાજી થાય છે આનતી માનને જોઈ આના માણસો વતમાન ધડે છે આના માનવો જ સમાજને ઈપમરી થઈ રહે છે એમની દીવદષ્ટિને લઈને જ આનતી માનવી પેની Corerજા બને છે આચાર્યશ્રી આ જાનના મિ દષ્ટા અમે ભવિષ્યના પ્રસાદોના વેત્તા હતા આથી જ અમા રને તેઓથી યોગ્ય માગ ૧૦ આપી શકતા ભવિષ્યમાં અમાજને શાની જરૂર પડે એનો ખ્યાન રાખીને અને આનતી માનવી વાગતમિત્તા નજરમાં રાખીને આચાર્યશ્રીએ સમાજો દોરો હતો આચાર્યશ્રીનું મત્ય એ હતું કે અમા સાધુ મુખ્ય પડે છે અને એથી સારને ચાચી ૧૦ વર્ણી આપવાનું માત્ર મળુ મળ્યા છે આ મળ્યા સમાજના બીજા ત્રિભાગોથી અમર હી રહે નમિ એમની નિ ૧૦ ના મથતા શ્રમણની જગત રી મધ પ્રત્યે દોર કે વિજ્ઞાન મા મગત નાતા શ્રમા પણ નરના એ ભાગ રૂપ છે અને અમની પ્રજાસનામાં જ એમનું મેય છે આવા રી એ પણ સમજ શકા કે ધમના મળ સરો સમય અને વિનાની થા જાગીમાંથી પસાર ૧૦ થા પો પા રાજ ઉત્તમની ઈડી અસરોના ઘેગતા સમાજમાં સમન્વય એ જ સાચો માગ છે આથી ધમ એમની ન રહેતા આચાર્યશ્રી કેળવણીની સાથોસાથ કલમ ગાખ એવું એઓથી સમજ શકા એવું એ પ્ર ૧૦ રી ઉપદેશ પણ આપતા

ધામિં C ૧૦ તાની ૧૩૦

આચાર્યશ્રી સમજ શકા કે ના યુગમાં જેનો માત્ર કૃતાના દે માન મની ગ્દે વિશ્વ ૧૦ પ્રવાદો સાથે એ મ મતવરો તો એવું મેય થશે જે ૧ ધમના મિલિટના અભિનવ ચિંતન, માત્રાન મિદાનો વોરની રજ્ઞાન પણ નરી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કરવી પડે પોતાના દુખ ગજથી માપતાઓએ જેન

ધર્મને સક્રિયિત બનાવ્યો છે ભેનેની દીવાલોમા, સમાજની રૂઢિઓમાં અને સ્થાપિત વ્યવહારમા એને ગૂંચળાવ્યો છે આ ગૂંચળામણ ટળે તો જ ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ સમજાય આચાર્યશ્રીના મનોવ્યાપાર અને કાર્યનું પ્રેરક બળ આ જ લાગણીઓ હતી એમ કહેવામા કઈ જ ખોટું નથી. આ ખ્યાલોમાથી વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક કેળવણીનો સમન્વય સાધતી અનેક સરઘાઓ જન્મી આચાર્યશ્રીએ આવી સરઘાઓમા રોપેલાં ખીજ આજે તો ફૂલ્યાં છે કેટલીક સરઘાઓ વિગટ વૃક્ષ બની છે. જૈન સમાજ આધુનિક કેળવણીમા આગળ વધી રહ્યો છે અને વધી શક્યો છે એ આચાર્યશ્રીની દોરવણીનું પરિણામ છે ‘જૈન યુનિવર્સિટી’ની એમની ભાવના મર્ત કરવાની હજી બાકી છે. જૈન શાસ્ત્રોનો પશ્ચિમના ચિંતનની રીતે અભ્યાસ, પશ્ચિમના લોકોને જૈન સંસ્કૃતિનો પરિચય, જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું સુદર વિવેચનાત્મક આલેખન—જૈન ધર્મની ઉદારતાનો જગતને પરિચય આપવા માટે આ બધું કાર્ય કરવું હજી બાકી છે.

શિક્ષણ-સંસ્થાઓનું મહત્વ

આચાર્યશ્રીએ સ્થાપેલી કે પ્રેરણા આપેલી શિક્ષણસંસ્થાઓની મુલાકાત જૈન સમાજમાં પ્રસરી છે એ સંસ્થા સ્થાપવામા શરૂઆતમાં વિરોધ કરનારા તત્ત્વો છેવટે એક યા બીજી રીતે એના પુરસ્કર્તા બન્યાં છે અનેક જૈનોએ આ સંસ્થાઓનો લાભ લીધો છે વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક કેળવણીનો સમન્વય અને ધાર્મિક સંસ્કારોનું સિચન આ સંસ્થાઓમા થાય છે આને પરિણામે જૈન સમાજને અનેક આગેવાનો અને સેવકો સાપડ્યા છે આજે વ્યવહારિક જ્ઞાનમા જૈન કોમ આગળ પડતી થઈ છે અને તે પોતાના હકો તેમ જ કરજો પ્રત્યે જાગૃત ગણે છે એમા આ સંસ્થાઓનો પણ નોંધપાત્ર હિસ્સો છે

આચાર્યશ્રીની આ જીવનસાધના અને એની મૂળમાની દૃષ્ટિના લીધે આચાર્યશ્રીનું ઘડતર અસામાન્ય રીતે થયું છે એ એક હકીકત છે જીવનમાં એક સત્ત્વ લાધી જાય અને એનાથી આખો જીવનપથ ઉજ્જવળ બને એ વસ્તુ આચાર્યશ્રીના જીવનમા બની છે એથી એમની બીજી પ્રવૃત્તિઓ શ્રમણધર્મની હોવા છતાં ય એમા અવનવું આકર્ષણ રહે છે. આચાર્યશ્રી મહાન ક્રાંતિકારી હતા એમ કહેવું બરાબર નથી, પણ સમાજના કલ્યાણ કાળે જે સાધના કરી એમાંથી આચાર્યશ્રીને નવી દૃષ્ટિ સાપડી આચાર્યશ્રી સમય-જ્ઞ હતા એથી એઓશ્રી સમાજમા નવા આદોલનો સર્જી શક્યા, અને છતાં એની અનેક મર્યાદાઓ હતી. આચાર્યશ્રીએ જન્માવેલ આઘાત-પ્રત્યાઘાતો હજી શમ્યા નથી એવા સન્નેગોમા એમના જીવનકાર્યની સમીક્ષા કરવી મુશ્કેલ બને છે, અને એ માટેનું તાટસ્થ્ય કેળવવું એ પણ મુશ્કેલ છે, છતાં અતિપ્રશસાનો દોષ ટાળીને એટલું કહી શકાય કે આચાર્યશ્રી સમાજના આગામી પરિવર્તનશીલ બળોના પુરસ્કર્તા થયા અને એઓશ્રીની આ પ્રવૃત્તિથી વ્યવહાર-જ્ઞ સમાજ, સમાજના આગામી બળોને સાનુકૂળ બની શક્યો

સુમેળ સાધવાની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ

કેળવણીમા સમન્વયનો આદર્શ રજૂ કરનાર આચાર્યશ્રી જીવનની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિમા શાંતિ અને સમાધાનની હિમાયત કરે એ વસ્તુ સ્વાભાવિક છે વિભિન્ન મતભેદોમા એમણે હમેશાં માધ્યસ્થી રસ્તો સ્વીકાર્યો છે. એમનું જીવનસૂત્ર રહ્યું છે “ મળો, વિચાર-વિનિમય કરો અને નિર્ણયને અમલી બનાવવામા સાથ આપો મતભેદો દૂર રાખી જે વસ્તુમા મેળ થાય, જે સર્વસામાન્ય હોય તેના માટે કામ કરો ” જીવનના છેલ્લાં વર્ષોમા ત્રણ ફીરકાની સામાન્ય ભૂમિકાની એઓશ્રીએ જે હિમાયત કરી એના મૂળમા આ વસ્તુ હતી

આને પરિણામે આચાર્યશ્રીએ અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરી છે સં ૧૯૫૯મા અબાલામા શ્રી આત્માનંદ જૈન મહાસભાનું અધિવેશન થયું પછી આ સરઘા વિકસી. આને લીધે પન્નબમાં નવચેતના પ્રગટી

અને સમેતનો પાપલો મનલાઓ અને વિચાર વિનિમય માટેની ભૂમિમાં આચાર્યશ્રીએ ઊભી કરી આના સમેલનો સફળ થાય અને કાલ આગળ ધપે અને સમાજમાં મેળ સ્થાપનાની જાગૃતિ આવે એ માટેની જ એમની પ્રવૃત્તિ હતી અને રથાને આ રીતે જનોમાં પરસ્પર બાતલાવ વધે, સમન્વનના ખીન્ ગોપાય અને સમાજની પ્રગતિ મારાવ એ એમનો મુખ્ય હેતુ હતો હતો

આચાર્યશ્રીએ માત્ર શ્રાવણના જ નહિ પણ સાધુઓના સમેલનો પર પણ ભાર મૂક્યો આચાર્યશ્રી મતલબ એની મનનગતુ હતું જેને જૈન મુનિઓ ભેગા થાય તો સમાજને નિતિનુ કાર્ય ધણ સળ થાય જન સમાજને સ્પષ્ટતા આપત્ર પ્રશ્નોની વિનાગણા થાય અને એ વિચાર છા પડીતુ કાર્ય જેને અમલી અને તો સમાજનો ઘણો જ ઝડપી લાભ થાય આના શુભાસયથી અથાગ મહેનત કરીને વડોદરામાં ૫૦ આ મા માત્ર મત્રારના મુનિઓનુ સમેલન તેમજો યોજ્યુ હતુ અમલાના મા પણ અનન્ય મુનિ-મનેન મજ્યુ તેની પૂર્વજમિમાં ઊભી કરવામાં આચાર્યશ્રીનો મોટો ફાળો હતો સાર બાઁ આચાર્યશ્રી જિમિસરિશ અને આચાર્યશ્રી વન્યે મીમે સમધ ગહો હતો

મહાન મમાધાનમર

બક્તિઓના અને સના કનહો ર કગવરા પણ એમજો પ્રપત્ત કયો છે જવનની આ પ્રવૃત્તિના અને આપાનુને એમના જવનમાં જ્ઞેસ મજે છે

સં ૧૮૬૫માં જે શુધી ખીજે આચાર્યશ્રી પાનણપુર ગયા એમ જિવસ રહીને ખીજે જિનમે ચો ૧૧ માં જી જીજગત મરી હતુ બોધણી જવાનો છુ

આખો સમ જિનન પાન્યો સરે પૂઠુ, એમ આપ અહીં ચાતુર્માસ મજે ને

આચાર્યશ્રીએ મ્યુ તમે જવા તમાગ મતભેલો દુ કરી તમામ પપોને એમ કરો તો મુ લ્યા નિખના લોય લા મો ધરીલગ પણ હેતુ ન પાનવે મારે તો સમાધાનની બિક્ષા જ્ઞેધએ

ના જીજગતના પરિણામે પાનણપુરના નેતુ જેટલા આગેરાનોએ લખી આપ્યુ કે આચાર્યશ્રી જે ચુ ૧૦ આપે તે અમને મજુ છે આચાર્યશ્રીએ સૌને પ્રિત એનો ચુકાો આપ્યો અને પાનણપુરમાં મુખ મમાધાન થયુ

જાનાપુ મા માતા પુનનો ઝડકો અલાનને પણ મેનો તેમના વે આચાર્યશ્રી મોચી વહોગના ૧૫૫ 'ધમનામ જી જીલા રલા અને મ્યુ મને ખીજુ ન ખપે તમાગી મોચરી લ્યારે તમે બો યુમત મીને મોગસો લ્યાર ખપે આપજો મેચુ? આ મના જના શા મા? અને કેના વખત મારે અને દો ૧૧ મા? અને આપરે શુ? આ વેજેગના કમ બાવી કયે જિમે હો ૧૧ ૧૧? આચાર્યશ્રી ની સમજાવનની વી લગી જેની અચર અર્ધ પુન માતાને પગે પડી ગયો અને આચાર્યશ્રીની હાજરીમાં એમ કડક મિ નોન મગુ થઈ ગયુ

જે વસ્તુ Cપર પોતે લ્યાર મુમતા તે મીમગવામાં સમાજ દીન કરે છે એનુ આચાર્યશ્રીને યાગનુ લાગે એઓશ્રી પ્રતિના લેના એની અસર સમા Cપર તાત્કાલિક પતી Cપર્ ૬ મા પાચ વાખ રપિયા ભેગા : ના આચાર્યશ્રીએ મુલાગની પ્રતિજ્ઞા નીધી રાતુજ્ય તીર્થની યાના બધ થઈ લ્યાર પ્રવેશ મમના પોનાના સામયાનો તેમજો લાગ કરો હતો

ગાનિતમી

આચાર્યશ્રી Cમ વિદારી હના આ વસ્તુ એમનુ આખુ જવન કરી જન્ય છે એમનો વિનાગ ધ મોજ ઝડપી હતો અને તે પત્તમમાં મુજરાતવાનાથી પૂનાની પેની જાતુ સુધી વીમતરસો હતો

પંચમ-મારવાડ-ગૂજરાત-મદરાસપટ્ટના અનેક નાનામોટા કચ્છાઓમાં આચાર્યશ્રીનો વિદાર થયો હતો સં ૧૯૬૪માં જેક મહિનામાં પીવાઈથી ગુજરાનવાસીનો સાગ્ર ચાચ્સો માઈલનો વિદાર રોજના ત્રીમ માઈલના હિસાબે આચાર્યશ્રીએ કર્યો હતો સં ૨૦૦૧માં પચોતેર વર્ષની વયે ગિરનારથી પંચમ તરફ આચાર્યશ્રીએ ઉગ્ર વિદાર કર્યો હતો.

આ વિદારો અને નવી દૃષ્ટિને લીધે આચાર્યશ્રીની સરૂપકાક્તિ પણ ખૂબ વિકાસ પામી હતી. પોતાની સાંજન્યસાવનાથી તેઓ અનેક માનવોને મારે પ્રેરણાતા અને શાંતિતાતા બની ગયા હતા. માનવી એની સરૂપકાક્તિ દ્વારા જ કામો સિદ્ધ કરી શકે છે એવો માનવી સંજોગોને ઘડી પોતાના કાર્યને અનુરૂપ બનાવે છે સંજોગોને અનુરૂપ કાર્ય એને કરવાનું હોતુ નથી. આવો માનવી જ્યાં જાય ત્યાંથી કલિગોન્ડકાસ દૂર થાય, વાતાવન્યમાં નવી ચમક આવે. આચાર્યશ્રીના ચાતુર્માંસો એ રીતે અનેક પ્રવૃત્તિ-પ્રવાહોના પ્રેરક બની શક્યા હતા

પુણ્યાત્માનો પ્રભાવ

આચાર્યશ્રીના જીવન સાથે કેટલીક અસામાન્ય ઘટનાઓ સંજાણેલી છે. આ વસ્તુને સામાન્ય જનતા ચમત્કાર તરીકે ઓળખે, આજનું વિજ્ઞાન પણ એ વસ્તુને એ રીતે સ્વીકારવા તૈયાર નથી, છતાં આવા દાખલાઓ વ્યક્તિના અસામાન્ય પુણ્યત્વનો નિર્દેશ કરી જાય છે. હજારો-લાખો માનવોની મેદની મળી હોય છતાં કોઈ પણ માણસને કશું અનિષ્ટ ન થાય, અશુભ ન થાય એ પુણ્યાત્માની હાજરીનો પ્રભાવ જ ગણાય જ્યાં પુણ્યાત્મા હોય છે ત્યાં ઉપસર્ગો નાશ પામે છે, વિદ્વંસી વેદાઓ છેદાઈ જાય છે અને માનવીનું મન પ્રકૃત્ત્વ થઈ જાય છે.

સં ૧૯૭૨ની સાલમાં કરચડીઆમાં પ્રભુજીને નદી ઓળંગીને લાવવાના હતા. એ વખતે આ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા પણ આચાર્યશ્રીએ જે મુક્ત કાઢી આપ્યું તે મુક્તે પ્રભુજી શાંતિથી પધાર્યા જનાગટમાં ચાલુ વ્યાખ્યાને બારીએથી એક છોકરી પડી ગઈ, પણ આખાદ બચી ગઈ આચાર્યશ્રીના પવિત્ર પગલા પસરમાં પડતાં ગામના સુકાઈ ગયેલા કુવામાં પાણી આવ્યા. ઈ સં ૧૯૪૭ના બનાવો વખતે ઉપાસ્રયમાં ચાર બોમ્બ પડ્યા પણ કોઈને ઈજા થઈ નહિ કોઈપણ વ્યક્તિના લોગ વિના આચાર્યશ્રી પાકિસ્તાનથી પાછા ફર્યા એ પણ બનાવ અસામાન્ય ગણી શકાય

સર્વગ્રાહી વ્યાખ્યાતા

ઉગ્રવિદારી, કેળવણી માટેનો આગ્રહ વગેરેને લીધે આચાર્યશ્રીની દૃષ્ટિ દિનપ્રતિદિન વિગ્રાણ બનવા લાગી આથી તેઓ લોકસમુદાયની સમાન ભૂમિકા પર બોધ આપવા લાગ્યા માત્ર સપ્રદાયના વાકામાં પુરાઈ રહેવાને બદલે આચાર્યશ્રી જીવનના આધ્યાત્મિક અને નૈતિક મૂલ્યો ઉપર ભાર મૂકતા થયા જીવનના જુદા જુદા અનુભવોમાંથી તવાયેલી દૃષ્ટિને કારણે આચાર્યશ્રી પ્રત્યેક પ્રશ્નનું હાર્દ સમજી શકતા, અને વાણી દ્વારા સુદર રીતે વ્યક્ત કરી શકતા હિંદુ, મુસલમાન, ઈસાઈ, પારસી કે શીખ કોઈ પણ જ્ઞાનિનો શ્રોતાગણ હોય, તેમની આગળ તેમને અનુરૂપ પોતાનું વક્તવ્ય આચાર્યશ્રી સફળ રીતે રજૂ કરી શકતા સહુ કોઈને સાર્વજનિક ધર્મ સમજાવતા

જૈન ધર્મની પ્રણાલિકા, ભવ્ય સમૃદ્ધિ અને તેના જ્ઞાનનો અમૂલ્ય વારસો આચાર્યશ્રીને મળ્યો જીવનના વિકસિત ખ્યાલો પણ એઓશ્રી મેળવી શક્યા આને કારણે એઓશ્રીના પ્રવચનો માત્ર સાપ્રદાયિક બનવાને બદલે સર્વગ્રાહી બન્યા આચાર્યશ્રી જૈન સિદ્ધાંતોની બાહ્ય વાતો કે માત્ર સૂત્રોના અર્થમાં અટવાઈ નહોતા જતા પણ એ સૂત્રનો અર્થ વાચીને સામા માનવીને સમજાય એવો સુગમ બનાવતા

આચાર્યની ઘણી વખત ાસ્ત્રોને સમજાવતા પોતાની મના । મ્વી રતા ઘણી વખત આહુનિક દાખનાઓથી અને અદ્યતન માહિતીથી વ્યાખ્યાનોને રસિ બનાવતા શાસ્ત્રીન કે અસામાન્ય લાગતી બાનતો ઘણી સરળ ભાષામા સાદી ઉપમા ૨૩૫ લઈ આચાર્યશ્રી ગજ કરતા અને બધી વાતો તેમા સા ણી લેતા અને કારણે અને જનેતર ભાઈઓને પણ આચાર્યશ્રીએ જન ધર્મના સિદ્ધાંતોનો ખ્યાન આપી ઉનનમા સમભાવ કેળવતા કર્યા

આચાર્ય રીનુ વખતવ્ય આ બધાં કાણોને લઈ સનદહિતો સમન્વય રૂનારુ થતુ આચાર્યશ્રી અહિંસાનો ઉપદેશ આપે સારે માત્ર જ । ધમના સિદ્ધાંતોમા જ એમની વાત મર્યાદિત ન થતા એમા બધા ધમાની વાત આવે વે ॥ અને ઉરેખો, કુરાને શરીરના સિદ્ધાંતો, ધસાઈ ધમના મનવ્યો—આ બધામાથી અહિંસાનુ તારતમ્ય તારવી શ્રોતાગણને ગસાવાક કરાવે આચાર્યશ્રીના અનેક વ્યાખ્યાનોમા પૂઠ આત્મારામજી મટાગજ, એમનો જમાનો, એમનુ મતવ્ય અને પોતાના વિનિધ અનુભરો કેન્ડ થાને ગેતા રામ કૃષ્ણ કે પ્રતાપ જેવા મહાન પુરોનો જીવન પર દાહુમારે જની વ્યક્તિ ઉપર, ગીતા અને પુરાણ પર આચાર્યશ્રી પ્રવચનો રતા આ વ્યાખ્યાનોમા સત્યની ઉપાસના ઉપર આગ્રહ રેલેતો આચાર્યશ્રી સત્યને સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ રીતે રજૂ કરતા આ રીતે તેઓશ્રી એ ધાર્મિક નેતામાથી માવતાનાદી મરાપુરષ બની શકના આચાર્યશ્રીના મતવ્યોનો સાગ એટલો જ રહેતો ‘શિવમસ્તુ સવજગત’—સર્વ જગતનુ કયાણુ થાન આચાર્યશ્રી માનતા કે સસ મારેતો આગ્રહ સાચી વસ્તુ છે, પણ સસાગ્રહની મના । હોય છે અને એ ાઈ પણ સમયે હયાગ્રહ કે દુગ્રાહનુ મ્વરપ પડે સારે અસહિષ્ણતા નિસારા, અસમાનતા અને અગાતિ જન્માવે છે સાચો મલાગ્રહી સમજે કે એનો સસાગ્રહ માનન માત્રના ડલ્યાણુ મારે દોય વિસના પે । કરી અશાંતિ જ મારનામાટે નહિ આચાર્યશ્રીએ પોતાની ગીતે આા સત્યની ઉપાસના કરી ઉવન વ્યતીત ડ્યુ અને એથી તેઓ જમાનાના પ્રેરક થઈ શખા

વિનય અને એવાનો મહાન ગુણ

નિગમ્મલો ધમ્મો” આચાર્યશ્રીમા ખીજે તરી આવતો ગુણ વિનય નો હતો અને કારણે સામા માનનીતા હત્યને તેઓ સ । હતી લેતા સાગર પોતાની ગજીરતા અમજે છે અને એક પ્રમગનુ નિગ્વધિ સગીન સભાનારી જનોના ચિત્તને પ્રકુનિત કરે છે વિનયી લિ ગુનામનુ અનેકુ હોય છે અને તેથી જ સુસાસિન હોય છે ‘ઉ ડકિ કુ’ એની અલતાની લાગણી વિનયના ગુણ આગળ તનાઈજાય છે આચાર્યશ્રી વખતોરખત કહેતા ‘જેનામા વિનય નથી, પરતુ અભિમાન છે એ ડયાય એવા માનવીના આત્મવિકાસ અને આત્મકલ્યાણની આડે આવે છે આથી સૌ ાઈએ વિનયી તેમ જ નમ બાહુ નેઈએ ”

વિનયના આ ગુણો કારણે આચાર્યશ્રી પ્રવત શ્રી કાનિવિજયજી મહારાજ તેમ જ ખીજા નડેરા મુનિઓની વખતોરખત સનાહ લેતા એમનો વિનય જળવતા અને વનહાગ પણ સાચવતા

આ વિનયના નીધે એમનામા મેનાલાનનો ગુણ ખૂમ ખીલ્યો હતો માનવી ગમે એકો મહાન હોય પણ એની મહત્તાની પારાગીશી તો એની સાથેના નાના માનવો પ્રત્યેની વર્તાન જ છે માનની જેટલો મહાન અને તેમનો તેજે નાના માાની પ્રત્યે ખ્યાન ગમવો ઘટે આને કારણે સેવાની લાગણી વિાસ પામે અતેરામીઓમાથી કોઈ પણ માહુ પડે કે તમિત સહેજ પણ અમ્વરથ લાગે તો આચાર્યશ્રી તુરન દોડી જતા અને ખૂબ જ સમભાવથી એમની શુશ્રૂસા કરવા લાગી જતા આવી હતી તેઓશ્રીની સેવાની મહાન લાનના અને માનવી પ્રત્યેની લાગણી

સમન્નવવાની સરળ પદ્ધતિ

જૈનધર્મના આચાર્ય તરીકે તેઓશ્રી આગમો, વ્યાકરણ, સિદ્ધાંતો અને પ્રણાલિકા-પરંપરાથી વાકેફ હતા. જૈન ધર્મમા વૈશિષ્ઠ્ય શુ છે એનો તેઓશ્રીને ખ્યાલ હતો વ્યાખ્યાન દરમિયાન એમની તીવ્ર સ્મૃતિને કારણે શ્લોકો ઉપર શ્લોકો બોલ્યે જતા અને એનો અર્થ પણ સમન્નવતા વિરોધીઓને તર્કનો બુદ્ધિગમ્ય જવાબ આપવાની આચાર્યશ્રીની શક્તિ અજોડ હતી એઓશ્રી બીજાની શક્તિની કદર કરી શકતા અને એને ઉત્તેજન આપતા, અને છતા કદીયે તેઓશ્રીએ પોતાને ‘વિદ્વાન’ ગણવાનો દલ ક્યો નથી અને કરાવ્યો પણ નથી અનેકાત જેવા ગહન વિષયને સમન્નવવા તેઓ ધરગથ્ય દાખલા આપતા તેઓ કહેતા. “ એક માણસ ભત્રીજાનો કાકો, ભાણેજનો મામો, ભાઈનો ભાઈ, બાપનો બેટો અને બેટાનો બાપ તથા બહેનનો ભાઈ છે એક જ માણસ જુદા જુદા માણસની જુદા જુદા સંબંધોની અપેક્ષાએ વિવિધ રીતે ઓળખાય છે આવી રીતે એક જ વસ્તુ દરેકની જુદી જુદી દૃષ્ટિએ જુદી જુદી સમજાય છે કોઈ કહે તે બાપ છે અને બેટો નથી. એવો આગ્રહ કેમ રખાય ? બેટાની અપેક્ષાએ તે બાપ છે અને બાપની અપેક્ષાએ તે બેટો છે એ રીતે સત્યને સમજવા માટે સંબંધોની અપેક્ષા રહે છે ”

શાસ્ત્રની વસ્તુ સમન્નવવામાં આચાર્યશ્રી ઘણી વખત સાદાસીધા રૂપકનો ઉપયોગ કરતા અને તે પછી મૂળ વિષય પર જઈ એમાનુ ચિંતન, એ ચિંતન પર વિવિધ આચાર્યોએ દર્શાવેલો અભિપ્રાય અને એમાથી વિકસેલા જ્ઞાનનો અદ્યતન ખ્યાલ આપતા આમ આચાર્યશ્રી એક વસ્તુને એના સ્વરૂપમાં રજૂ કરતા ચારે એ વિષયના મૂળથી માંડીને છેક અદ્યતન માહિતી મૂકી વિષયને રસિક બનાવતા આનુ પરિણામ એ આવતુ કે આચાર્યશ્રી ધર્મના ગહન સિદ્ધાંતો અને ગહન વિષયો માનવીઓને સહેલાઈથી સમજાવી શકતા.

મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરનારને તે પડકારતા અને કહેતા “ પ્રત્યેક ધર્મમા મૂર્તિપૂજ એક યા બીજા સ્વરૂપે છે જ મૂર્તિઓ ભાવની પ્રતીક છે વિવિધ સંસ્કૃતિઓ, વિવિધ સ્થળો વગેરેને લીધે ભાવનુ પ્રતીક ભલે બદલાય પરંતુ માનવીના જીવનને ઉદાત્ત બનાવવા માટે પ્રતીક હોવુ જોઈએ આ પ્રતીક વિના કોઈને ન ચાલે કોઈ જીવીને માને, કોઈ ગ્રંથને માને હિંદુઓ હરદ્વારની યાત્રાએ જાય મુસલમાનો પાક થવા માટે મસ્જાની હજે જાય પારસીઓ અગિયારીમા જાય શીખો ગુરૂદ્વારામાં જાય ઇસાઈઓ દેવળમા જઈ પ્રાર્થના કરે આમા સૌ કોઈનો હેતુ જીવનને ધન્ય બનાવવાનો અને જીવનનો ભાર ઓછો કરવાનો છે મૂર્તિપૂજમા ન માનનારા નાસ્તિકો પણ પોતાના માતા-પિતાની જીવંતીઓ પડાવે છે ને એને સારા સ્થળે રાખે છે આ મૂર્તિપૂજ નથી તો છે શું ? પ્રભુનુ નામ અક્ષરોમાં લખાય એ પણ મૂર્તિપૂજનો એક પ્રકાર છે તો પછી એમની પ્રતિમા રાખીને આપણા હૃદયમા પૂજ્યભાવ બંધત કરીએ તો એમા કશુ ખોટું નથી ”

પ્રતિષ્ઠાઓ તથા ઉપધાન

ઉપધાન તથા પ્રતિષ્ઠા જેવા અનુષ્ઠાનોના આચાર્યશ્રી પુરસ્કર્તા ન હતા તેમ કહેવુ તદ્દન ખોટું છે પરંતુ આ ક્રિયાઓના નામે જે પ્રદર્શનાત્મક બિનજરૂરી ખર્ચાઓ થાય છે અને સમાજ ઉપર એનો જે ભારે બોજે પડે છે એનો પોતે ચોક્કસ વિરોધ કરતા આચાર્યશ્રીએ અનેક ગામોમા પ્રભુની પ્રતિમાઓ વિરાજમાન કરી પ્રતિષ્ઠામહોત્સવો ઊજવ્યા હતા ને મંદિરો માટે ફક્ષાળા કર્યા હતા. મુગધમા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના દહેરાસરની પ્રતિષ્ઠા, બડગુમા દહેરાસર, અંબાલામાં સં. ૧૯૭૬માં શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા, સં. ૧૯૮૦માં આચાર્ય-પદ સ્વીકાર્યા પછી શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા,

સં ૧૮૮૨મા બિનૌનીની પ્રતિષ્ઠા, બાતમા પ્રતિષ્ઠા સં ૧૮૮૫મા કરચનીઆમા શ્રી સભનનાથ પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા પૂનામા શ્રી મિદ્ધાયળછનો પટ આભા અને બીએનામા પ્રતિષ્ઠા ડહોઈમા શ્રી લોખા પાર્શ્વનાથ પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા સં ૧૮૮૭મા ખલાતમા પ્રભુછ અને ગુરુમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા, સાગરામા પ્રતિષ્ઠા ખાનગેરામા શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા સં ૧૮૮૮મા સુમા શ્રી આદીશ્વર પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા સં ૨૦૦૦મા મિકાનેરમા શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ તેમજ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય, શ્રીરવિજયચરિત્ર મહારાજ તથા ગુરુદેવની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા, સં ૨૦૦૨મા ગુજરાતનામા પ્રતિષ્ઠા, સં ૨૦૦૮મા વોડરામા પ્રતિષ્ઠા મુખ્યમા પ્રતિષ્ઠા વગેરે જાણીતુ છે આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી અને સ્થળોએ શાંતિનાનો થયા છે, અને સ્થળોએ ઉપનાનાં ક્રિયાઓ થઈ છે

આ ક્રિયાઓ અંગેના સામાજિક વિવાદોમા સરના નિણય અનુસાર આચાર્યશ્રી ફેરફાર કરાવતા અને અમુ ફેરફારો માટે આનાયથી આગ્રહી રહેતા વર્ષ ૩૧ઓને ફગાવનામા જરા પણ દીન તેઓશ્રી ગતા નહિ સામાન્ય માનનીના મિત્ર, ચિંતક અને શુભેચ્છક બની સારને પ્રવૃત્તિ કરવાનો ઉપદેશ આપતા

આચાર્યશ્રી ઇતિહાસ ગણિત અને જ્યોતિષના સારા અભ્યાસી હતા ઇતિહાસ વિષેનું પરપરાગત જ્ઞાન તેમના વ્યાખ્યાનોમા હરદમ જોવા મળતું આખો જૈન ઇતિહાસ તેઓશ્રીને મોટે હતો એઆશ્રીએ ઇતિહાસના અનેક પુસ્તકો વાંચેના અને આથી પ્રણામિભાગત ઇતિહાસ ઉપર એઓશ્રીનું અપૂર્વ પ્રભુત્વ હતું ગણિતશાસ્ત્રનું તેમનું જ્ઞાન પણ અદ્ભુત હતું બનભલા લામા ગુણા ૧૨ તથા ભાગાદાર આદિ લખ્યા વગર મોંઝેરી આપતા જ્યોતિષમા પણ તેઓશ્રીને સાગે રસ હતો મુક્ત કાળે આપવામા તેઓ નિષ્ણુત હતા એઓશ્રીનો યોગચિદા પર સાગે પ્યૂ હતો પ્રાણાયામ વગેરે આચાર્યશ્રી સારી રીતે કરતા આચાર્યશ્રીએ ટાલતો જોયેલા વિના પણ આજે જનન્યયામા સ્થાન આપ્યું હતું જ્ઞાનમા મગ થઈ નિર્ગનના મરત ગાતા

મધ્યમ વર્ગને બચાવવાની જરૂર

જનતા સામેના મીઠા અપમને લીધે સામાન્ય જનતાના મુખ્ય બે ઇચ્છા અનિચ્છાઓ પૂર્વગ્રહો પદ્ધતિઓ મર્યાદાઓ વિચિત્રતાઓ ગુણો દુર્ગુણો તથા નમણાઈઓ વગેરેથી આચાર્યશ્રી વાકેફ હતા જૈન સમાજની નાહી આચાર્યશ્રીના હાથમા હતી એઓશ્રી પ્રેતા કે મધ્યમ વર્ગની વણીખરી નમણાઈઓ અનુપ્રણયથી આવે છે ખાદિખીના અપમમા સમાજની રૂચિઓમા એની બચત ખચાઈ જતા એ રહેસાઈ રહ્યો છે અને અન્યનો દેવા ૧૨ પણ બની રહ્યો છે જો એ પોતાના કૃત્યો પરવે જનત્રત ન હોય તો એ સમાજમા આડે માગ જાય છે અને આખરે સમાજને ઓળખૂ થઈ પડે છે કરો ગજી સમાન ગણાતા મધ્યમ વર્ગની દિનપ્રતિનિ બગડતી પરિસ્થિતિનો આચાર્યશ્રીને ખ્યાન હતો અને તેથી અચારનવાર વ્યાખ્યાનો દ્વારા ભા પૂર્વ તેઓશ્રી કહેતા 'મધ્યમ વર્ગ તૂટી જશે તો સમાજનો પાથો રિયો નહિ રહે સમાજમા અરાજકતા અને આતર વિગ્રહની ભૂમિ રચારો આવતી કાલના રાજકીય-આર્થિક-સારૂનિ પરિબળોએ સર્જેવેન પ્રત્યાધાતો જે સમાજ ન જીવે નકે તે બાર પછાત ખારો

જનના પણ આદર્શો

અમણુ ભગવાન મહાવીર જન સરતુ પ્રરૂપેનુ બધારણ હો ગાહી છે એ આચાર્યશ્રી બગેબર સમજતા હતા અમણુ ભગવાન મહાવીરે સત્ય અહિંસાનો આર્થ ૨૫ રી સમાનતાની દિમાયત કરી હતી કેમકા અને સ્પાદના ૨૭ કીને જૈન દર્શને અને તેને ૧૧ દષ્ટિએ વિચાર કરતા કરી મુખ્યા

હતા. પણ કાળના પરિણામોએ સર્વેંડી સ્થિતિમા ધર્મ સ્થાપિત હિનોનો પુરસ્કાર બની ગયા હતા. કાળનો પ્રભાવ વિચિત્ર રીતે પડ્યો હતો અને મધ્યમ વર્ગ અગ્નગ્રાહી હતો સમાજના નેતાઓને સમાજના વ્યાપક પ્રશ્નોનો જોઈએ તેવો ખ્યાલ નહોતો અને ધર્મનો અર્થ બહુ સરળિય બની ગયો હતો. સારા સમાજમાં એ રીતે અજ્ઞાને જન્માવેલી અવદશા હતી. અર્થે જ માત્ર વશિષ્ઠવૃત્તિ કામ કરતી હતી.

આવી પરિસ્થિતિમાં હવે ફેરફાર થયો. રાજકીય ક્ષેત્રે આવેલી નવજાગૃતિની સાથે ધર્મક્ષેત્રમાં વ્યાપક પ્રચાર કરવાનું ક્ષેત્ર આચાર્યશ્રીને કાળે વળ્યું છે. આચાર્યશ્રી સ્પષ્ટ કહેતા. “મારા જીવનના ત્રણ મુખ્ય આદર્શો: આસાં પહેલું આત્મસંન્યાસ, બીજું જ્ઞાન-પ્રચાર અને ત્રીજું શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો ઉત્કર્ષ.” આચાર્યશ્રીએ આ ત્રણ આદર્શોને માટે જીવનની પ્રત્યેક પળનો ઉપયોગ કરી જીવનને ધન્ય બનાવ્યું છે અને એક અનુપમ ગ્રેસવાત્મક જીવનદર્શન જનતા સમક્ષ મૂક્યું છે. આચાર્યશ્રીનું જીવન-કવન સ્પષ્ટ રીતે ખ્યાલ આપે છે કે સતત આત્મજાગૃતિ સાથે જૈન નેતાઓ જે સમાજની સેવા માટે પ્રયત્નો કરે તો એ સંગીન કાર્ય કરી શકે અને સમાજને એમની પ્રવૃત્તિ લાભદાયી થાય. વળી જૈન શ્રમણો માત્ર પોતે માની લીધેલી અસસારિક બાબતોમા જ જૈન સમાજને દોષે એ ન ચાલે. કારણ કે શ્રમણોનો એક મોટો ભાગ તો સમાજના એક ભાગ તરીકે જ જીવન વ્યતીત કરી આરાધના કરે છે. આ શ્રમણ-સમુદાય તત્કાલીન સમાજમાં જે પરિવર્તનો આવતા હોય તેની અવજા ન કરી શકે આથી શ્રમણ-સમુદાયનું એ કર્તવ્ય અને છે કે જૈન ધર્મની ઉચ્ચ પ્રભાવિદ્યા જાળવી સમાજના કલ્યાણ માટે પ્રયત્નો કરવા અને સમાજને ઉત્કર્ષના માર્ગે લઈ જવો. પ્રથમ ધર્મ કે પ્રથમ સમાજ એ પ્રશ્ન કેટલાંકને મૂઝવે છે, પણ એ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે બંનેને એક-બીજાના પૂરક તરીકે ગણીને શ્રમણે આગળ ધપવું જોઈએ તથા કાર્યક્ષેત્રમાં બંનેનો સમન્વય કરવો જોઈએ એમ કરીને કાળના આવતા આક્રમણ સામે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો બચાવ કરવો જોઈએ. આચાર્યશ્રીનું જીવન આપણને આવા સમાજકલ્યાણવાંછુ આદર્શ શ્રમણ તરીકેનો દાખલો પૂરો પાડે છે. એઓશ્રી કહેતા કે આત્મમંથનની આરાધના કરતાં શ્રમણે સમાજ પ્રત્યેની પોતાની ફરજ ભૂલવી ન જોઈએ. આચાર્યશ્રીએ પોતે પણ આ બાબત પોતાની આગવી જવાબદારી છે એમ સમજી એ વસ્તુને પોતાના જીવને દક્ષિત કરી છે. કવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો ખ્યાલ રાખી એઓશ્રી જીવન જીવી ગયા અને અનંતરે ઉપકારી થયા.

અનાદિ સંસારના કાય માટે ભગવાન મહાવીરે જૈન ધર્મના અનેક સિદ્ધાંતોનું પ્રદર્શન કર્યું છે અનેકાંતવાદની દિશાપત્ર કરી છે, સત્યની સ્થાપના કરી છે અને ભાવિક જીવોને માર્ગદર્શન આપ્યું છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના શાસનને અનેક સદીઓ વીતી ગઈ છે. જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ એનું એ રહ્યું હોવા છતાં એની આજુબાજુ સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું છે. પ્રભુ મહાવીરે જે સંદેશો આપ્યો છે તે સાચો છે પણ એ સંદેશો જીવંતો એ નાનીસૂતી વાત નથી. કાળના પ્રવાહની સામે જઈ નિજનદમા મસ્ત બનવું અને સમાજને ઉચ્ચ માર્ગે દોરવો એ વસ્તુ વિરલ માનવો જ કરી શકે. આચાર્યશ્રી આવા એક વિરલ પુરુષ હતા. જૈન ધર્મ અને વિજ્ઞાન

આચાર્યશ્રીના જીવન અને કવને બતાવ્યું છે કે ધર્મનું મૂળ નથી બદલાતું પણ એની આજુબાજુ ગૂંથાયેલી સમાજિક રૂઢિઓ અને રસમો બદલાય છે—બદલાવી પડે છે. જૈન દર્શને સદીઓના ચિંતનથી જાનોત્કર્ષમા જે વિશિષ્ટ કાળો આપ્યો છે તે હવે વૈજ્ઞાનિક રીતે સાબિત થવા માંડ્યો છે, એટલે કે વિજ્ઞાન પણ હવે જૈન સિદ્ધાંતોની વાતો કબૂલ રાખતું થયું છે. ભારતીય વૈજ્ઞાનિક સ્વ. જગદીશચંદ્ર બોઝે વનસ્પતિમા જીવ છે એ સાબિત કર્યું અને આખું જગત આજે તે માનવ થયું છે. જૈન ધર્મ આ વાત

ધણા વગેરે કદી છે પશિમના ચિંતો આપણા સ્વતંત્ર જીવનને ગતી નથી. તો યથા છે જનન ચિંતિ એમના આપણા જન જીવનની નજર આવે છે સ્વં પ્રાં આચાર્ય આદ્ય-સાધન એમના સાધેલાના સિદ્ધાંતને લઈને જન સિદ્ધાંતની ધણી નહીં આવે છે 'મેગ' અને 'માર્ગ' ની વ્યાખ્યામાં અને વિશ્વના ઉદભવ સમયની વિચારણામાં જન વ્યાખ્યાઓનો હવે વ્યાપક રીતે સ્વીકાર થઈ રહ્યો છે વિજ્ઞાનની સમસ્યામાં આપણો ધર્મ ટપી રહ્યો છે એ ટપી શે એમ છે એ નક્કર સત્ય છે

વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચે મેળની જરૂર

આજના વિજ્ઞાનો સમય અને સ્થળનું અંતર નથી કંઈ છે સમસ્ત વાતાવરણમાં આપણા અજાણો પશ્ચી પડે છે એ વસ્તુ રેડીઓ જેની શોધોએ પુરાર જી છે આજના વિજ્ઞાનો આસુરી કદી શકાય એની વિજ્ઞાન મશિન પેદા કરી છે આજના માનવી પામે સાધનો છે સપ્તિ છે પાનના વિવિધ પ્રકારનો વિજ્ઞાન અને સિદ્ધિઓ છે આજના યુગમાં માનસગાસ્ત્રજ્ઞિન વિજ્ઞાને માનવીના ચિંતન અને એ પરિવેન એવું વનણ્ય ની નાખ્યા છે માનવીએ ભાતિ પ્રગતિ કરી વિપુલતા પ્રાપ્ત કરી છે પણ આજના દાશનિમે અને તત્ત્વજ્ઞોને લાગે છે કે આ ભાતિ પ્રગતિના મુખ્યને માનવી આધ્યાત્મિક અને નૈતિક જીવનમાં કઈ જોડાણો રૂપાળા હી ગયા છે આમ આજના અપરિમિત જ્ઞાન વિજ્ઞાનની અને શોધો છતાં માનવી હજી જીવન વ્યાપકતામાં પાળા છે—અન છે

વિજ્ઞાન એ તત્ત્વ આગળ નથી રહેતું છે જ્યારે જીવન તત્ત્વ આપણા વિજ્ઞાનના માર્ગની ગંદકી છે આથી વિજ્ઞાન ઉપ અજ્ઞાન મુખે જરૂરી બની રહેતું છે આ લગભગ જો નહિ આવે તો માનવીના વિનાશની એક નવી તસારીખ સાથે આપણો જીવન અને જીવન શોધોએ યુગનું આપણું સાસ્ત્ર બની નાખી આજના જીવનમાં અને મોલો પેલા છે

વિજ્ઞાનની શોધો પશિમમાં આજે સદૃશિત ભાવનાઓને કસારે સ્થાન ગળ્યું નથી માનવીની દૃષ્ટિને વિશ્વમાં એવ ઘણું ઘણું આ ભાવિ દુનિયામાં બની ગયું છે ભાવિ દુનિયાનો વિકાસ અને આધ્યાત્મિક નૈતિક જીવનની પીછેઠઠક આ બને માર્ગોને લઈ આજની જીવન રીણા વિગતવાદી માર્ગે જતી રહી છે સમજિના અધરમાં પણ આ જ મે મારણો કે પરિણામે વિજ્ઞાન અને નિગરાના ધોર વાલ્લો સાથે જાડું જગુણી ગયા છે વિજ્ઞાને જ માણેલી લાગણીઓ સમજાવના વચ્ચે મેગ સાધનાની ખાસ જરૂર છે આ કાય ધર્મશુરઓ જેમણે જીવન મેઈ ન કરી શકે આચાર્ય શ્રીવિજયનંદ્યસૂરીશ્વરજી આ રીતે આપણી ધણી મેલા બનતી ગયા

આચાર્ય શુર

આજના યુગને પ્રતિનિધિ થનાથી—યુગની પ્રગતિઓથી નિરપ થવાથી આપણે માથું જીવન કરી જીવવાના નથી એમ કરવા જતા આપણી તામન જ તૂટી જશે મેથી આજના યુગને સમજીને આપણે પ્રગતિ કરવાની છે કોઈનું વે અમરગ દુષ્ટતા વિના અભિ જાત્રન ની, આમ કાગ આજના જીવન આ આત્મક ત્યાગ આપણે આપણી રીતે કરવાનું છે એ મારે આપણો મદ્યુગની જરૂર છે આજના યુગમાં આ સદ્યુર કેવા હોઈ શકે એનો લખનો આચાર્યશ્રીએ આપણી સમજ મુખે છે એમની અને પ્રવિધ મમાનેપયોગી પ્રગતિનું ઉદાદગમ આપણી સમજ છે એઓનીએ આપણને આપણી કંઈ જીવન કા યુ છે યુગરોગ-યુગદષ્ટિ આચાર્ય તર્કિનું એઓશ્રીનું જ્ઞાન જનન્ય છે પવિત્રનરીત મસાગમાં સમાજ તેમજ ધર્મને નજીમાં રાખી ધર્મમંત્ર પ્રગતિ કરી રીતે કરી જીવન એનો અનુપમ ભવનો આચાર્યની આપણી સમજ મુખે ગયા છે એમનો વાલ્લો આપણે જીવવાનો જ આપણું આપણી

સમક્ષ મહાપુરુષોનાં જીવન અને કાર્યનો દાખલો રાખીએ તો આપણને જીવન જીવવાની પ્રેરણા મળે, અને આપણે આપણુ જીવન ધન્ય બનાવી શકીએ. આમ કરીને જ આપણે આપણા ધ્યેયની દિશામાં આગળ ધપી શકીએ. મહાપુરુષોના જીવન તો માત્ર પ્રેરણા આપે પણ આપણે જે જીવનમાં તે ઉતારવા પ્રયત્ન કરીએ અને સદાએ જાગૃત બનીએ તો આપણે પણ ‘પુરુષોત્તમ’ બની શકીએ. આચાર્યશ્રીના જીવનમાથી આપણને આ પ્રેરક સંદેશ મળે છે. આ રીતે એઓથી ખરેખર એક આદર્શ ગુરુ હતા.

ઉપસંહાર

આચાર્યશ્રીના જીવન અને વ્યક્તિત્વ પ્રતિ આપણે એક દૃઢો દૃષ્ટિપાત કર્યો. શસ્ત્રાનુભાવ જ કહ્યું તેમ કોઈ મહાન વ્યક્તિને પૂર્ણ રીતે સમજવી મુશ્કેલ છે, તેના અંતરમાં વધી રહેલા ગદન પ્રવાહોને પામવા કઠિન છે, તેમ છતાં આપણે જેટલે અંશે અને જેટલી રીતે તેને સમજી શકીએ એટલું આપણું સદ્ભાગ્ય. મહાન પુરુષો પોતાની જાતને કદી અસાધારણ કે અસામાન્ય ગણાવતા નથી. તેઓ તો પોકારી પોકારીને કહેતા હોય છે કે ‘તમે અમને સમજવા પ્રયત્ન કરો, અમારી વાતો આગળમાં મૂકો અને તમે પણ અમારા જેવી પ્રગતિ સાધી શકશો’.

“Lives of great men all remind us

We can make our lives sublime”

આચાર્યશ્રીનું વ્યક્તિત્વ વિવિધ પ્રકારનું હતું. પોતાની આગવી પ્રતિભા અને શક્તિ વડે તેમણે પોતાનો તેમ જ સમષ્ટિનો વિકાસ સાધવા જીવનભર સતત પ્રયત્ન કર્યો. જ્યાં અન્યાય જોયો ત્યાં ન્યાયની સ્થાપના માટે મથ્યા, જ્યાં અનિચ્છનીય માન્યતાઓ, રૂઢિઓ અને વહેમો નિહાળ્યાં ત્યાં સત્યનું મઝાણ કર્યું. નિરક્ષર સમાજને શિક્ષિત બનાવવા વિદ્યામંદિરો ધ્યાપ્યા, અજ્ઞાનને દૂર કરવા જ્ઞાન અને બુદ્ધિયુક્ત પ્રવચનો કર્યા, સમાજની પરિસ્થિતિને પૂર્ણ રીતે સમજવા શહેરેશહેર અને ગામોગામ ભ્રમ્યા. જીવનની અનેક લીલીસૂટ્ટી અનુભવી અને પરિણામે તેમની દૃષ્ટિ અતિ વિશાળ બની, તેમની દૃષ્ટિમાં દિવ્ય તેજ આવી અને અજેઅજ નૂતન સૌંદર્યથી મહેકી રહ્યું. તેમના આ તેજ અને સૌંદર્યને આપણે ઝીલી શકીએ તો તેમને યોગ્ય તેમ જ સાચી અજલિ અર્પી ગણાશે અને તેમની દૃષ્ટિને પામી શકીશું અને તો જ આપણે સાચી ભક્તિ વ્યક્ત કરી લેખાશે.

આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિજીનું જીવન-કવન રજૂ કરતાં જાણતા-અજાણતાં આચાર્યશ્રીનું મંતવ્ય ખોટી રીતે રજૂ થઈ ગયું હોય અથવા ક્યાંય ઉત્ખૂનની પ્રશ્નણા થઈ ગઈ હોય તો તે અંગે મિચ્છામિ દુઃખ !

અને પ્રાતે—

ગુરુ-આત્માપાલક, ગુરુની અંતિમ ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપનાર, ગુરુના પુનિત પગલે ચાલનાર આચાર્યશ્રીએ સ્વર્ગીય ગુરુની અંતિમ ભાવના પૂર્ણ કરી ધન્ય છે આવા ધર્મ અને સમાજનો સમોદ્ધર્ષ ઇચ્છનાર વીરવ્રતધારીને !

ॐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: !

શિવમસ્તુ સર્વજગત: ! !

સાધુસસ્થાના કીર્તિકળશ

આચાર્યશ્રી ઉમગમૂરિજી

સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે આધુનિક યુગ એ એક પડતો મળ છે અને તે માટે કળિમળ' જેનો વણાવવા દાન વાપરવામાં આવે છે હાનના કહેવાતા સુધરેલા લોભે પર એ ભોગે આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે કે તેઓ ધમદીન, શ્રદ્ધાહીન અને નારિત્ત બનના જાય છે જ્યારે બીજા બાજુ એમ એવો વિશાળ વર્ગ છે જે માને છે કે તેઓએ અપૂર્વ પ્રગતિ સાધી છે, જગત પ્રતિ વૈજ્ઞાનિક રીતે જોવાની નૂતન દૃષ્ટિ કેળવી છે અને દુનિયાને નવા સત્યોનું વિદ્ય દર્શન આપ્યું છે આમાંથી કોણ સાચું તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે પણ એવું તો અવશ્ય જ્ઞાનમાં ગણવાની જરૂર છે કે બને વર્ગમાં કોઈ સંપૂર્ણ સાચું કે અસૂચ્ય ખોટું નથી બનેલી દૃષ્ટિમાં એમ યા બીજા પ્રમુખ અમુક સત્ય રહેલા છે અને તેથી બનેલા મુખ્ય સમન્વયમાં જ માનવનું દિન સમાય છે

આ વાત જગતમાં પ્રસારી રહેલા દરેક ધર્મ દેશ અને સમાજને ત્રાસ પડે છે જૈનધર્મનો પણ એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરી જોઈએ પણ ન જતા આ કાળમાં ધર્મો ગંભીર રાખનાર મહત્ત્વના ત્રણ બળો છે જિનાગમ, જિનચિંત્ર અને સાધુસંઘ. હાનની વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ જોઈને અત્યંત અચ્છ જવાની જરૂર નથી ધમના ધણાખા મહત્ત્વના મિદ્ધાન્તોનો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે એ જાનના જેવું નથી ઉપયુક્ત નહ બળોને ઉવેખ્યા વિના તેના પર જોઈ વિચાર રવાયી થતાં નાન મળી શકે એમ છે અને તેમાં જે ખાસ કરીને સાધુસંઘને અમરતાનો પ્રશ્ન વધુ આવશ્યક છે

સાધુસંઘ માટે ભાગે સમાજનો હમેશા ઉપમાગ નીચડી છે તેજે સમાજનું ધોરણ જાળવી રાખ્યું છે, સમાજને સાચો પથ ચીંધ્યો છે અને આગમમાં પણ એમ પ્રમુખ અસર પાડી છે આપણી સાધુસંઘ જેટલી વિરક્ત આદિતમય અને પુનિત હશે તેની તે વધુ સમજા અને અમરમર નીવડે એટલે આપણે મંદી શયોએ કે સાધુસંઘની ઇતિહાસ સમાજની ઉન્નતિ સમાયેલી છે

જન સાધુસંઘનો ક્રમિક વિભાસ નિર્ભાગતા આપણું હૃદય પુનઃનિર્મિત અને છે જૈન સાધુસંઘને આજ સુધી પોતાની જે પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી છે તે જોતા મહેતુ જોઈએ કે તેની પ્રતિ મંદી આપી નહિ પણ તેની દીક્ષિ નિનનિત બનતી જ રહેશે

શ્રી મહાવીર ભગવાનથી માટી ૭૪મી પાટ પર વિરાજમાન થયેલ આચાર્યશ્રી વિજયવ નભમૂર્તિશ્રી સુધી ૧૧ ક્રમિક વિભાસ સાધની સાધુ સરથા નોંધપાત્ર છે શ્રી મહાવીર ભગવાન પછી તેમના ૫ ધર શ્રી મુરમૂર્તિવામી ગરુડ ધયા, સારપછી ૬૧મી પાટ ઉપર શ્રી વિજયચિંત્ર મુદ્રા ૧૪ ધયા અને ૬૨મી પાટ ઉપર ૫૦ શ્રી સત્યવિજય શિલિમળા ૧૪ ધયા તે પછી ૧૧ શ્રી સાધુ આચાર્યની નોંધ પણ છે ૭૨મી પાટ ઉપર મિગજેન શ્રી મુદ્ધિવિજય (શુભગય), ૭૩મી પાટ પર આવેલ શ્રી વિજયવત્સલમુરિજી (૫૦ આભાગમદ) અને છેલ્લા ૭૪મી પાટને સોભાનનાર શ્રી વિજયવત્સલમુરિજી

આપણા સમાજની નિવિજયવત્સલમુરિજીએ આધુનિક જન સમાજ પર એમ પ્રમુખ અસર કરી છે એ નિશ્ચય છે તેઓ સાચા અર્થમાં સાધુ હતા પોતાની વિવિધ સાધનાના અમર ઉપાસક હતા તેમની પામે પોતાની આગવી દૃષ્ટિ અને રમિતતા તેમના દર આદિતમમાં

અપૂર્વ અલૌકિકતા અને દિવ્ય તેજસ્વિતા હતાં આ બધાના પરિણામે તેઓ સરસ્વતીદેવીના સાચા ભક્ત બન્યા, અને એ દેવીને વ્યક્ત કરવા તેમની વાણીએ નૂતન દિવ્યતા ધારણ કરી તેમના શબ્દેશબ્દે અમીની ધાર વખૂટવા માડી. તેમના વાક્યેવાક્યે જ્ઞાનની ઓળ ઊછળવા લાગી આ નવીન શૈલીએ તેમના ભાવિકો પર ધારી અસર નિપજાવી જે વિષયનું તેઓ પ્રતિપાદન કરતા તેનું પૂરેપૂરું ખ્યાન આપતી વખતે સામી વ્યક્તિના પ્રશ્નોનો એવો સચોટ જવાબ આપતા કે તે વ્યક્તિ હમેશા પોતાને સાનુકૂળ બની જતી વાદવિવાદ વખતે તેઓ કદી પોતાના મનની સ્વસ્થતા કે શાંતિ ન ગુમાવતા. શાસ્ત્રાર્થ કરતી વખતે ધૈર્ય અને ગાભીર્ય એ એમના મૂળભૂત ગુણો હતા અને આથી જ જૈનશાસનને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં તેમણે અમૂલ્ય સાકલ્ય પ્રાપ્ત કર્યું.

તેઓએ સમાજહિતના એવા પ્રશસનીય કાર્યો કર્યા કે જેથી તેઓ ભિન્ન ભિન્ન ગિરુદોને પાત્ર બન્યા પગ્ગબમા સાધેલી પ્રગતિએ તેમને ‘ પગ્ગબ-કેસરી ’ બનાવ્યા અજ્ઞાનરૂપી અધકારને કેળવણી દ્વારા નષ્ટ કરવામા સૂર્ય સમાન હોવાથી ‘ અજ્ઞાનતિમિરતરણી ’ કહેવાયા કળિકાળમા ભવ્ય જીવોના પ્રેરક અને માર્ગદર્શક હોવાથી ‘ કળિકાળ-કલ્પતરુ ’ બન્યા આધુનિક યુગમા વીર સમાન હોવાથી ‘ યુગવીર ’ તરીકે સન્નોધાયા.

સામાજિક પ્રવૃત્તિઓની સાથે સાથે તેઓએ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓને પણ ઉચ્ચિત રીતે ભર્તિમન બનાવી પગ્ગબ, ગુજરાત, મારવાડ આદિ પ્રદેશોમા જિનમંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, કેટલાક શહેરોમા અજનશલાકાઓના મહોત્સવો ઊજવાયા, અનેક સ્થળોએ ગુરુમૂર્તિઓના ગુરુમંદિર તથા સમાધિમંદિર ઊભા કરી પાદુકાઓની સ્થાપના કરી, ધાર્મિક અને અન્ય પ્રકારની કેળવણી અર્થે અનેક સંસ્થાઓ ઊભી કરી, કન્યાશાળાઓ, પૌષધશાળાઓ, ગુરુકુળો, જ્ઞાનમંદિરો, વાચનાલયો વગેરેના વિદ્યાસ અર્થે તેઓએ સમગ્ર જીવનને ખર્ચી નાખ્યું સાધર્મિક કડો અને કેળવણી કડો એકત્રિત કરવા માટે તેઓએ અપાર જહેમત ઉઠાવી.

આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાત તેમણે ધાર્મિક સાહિત્યની પણ કીમતી સેવા કરી છે તેમનામા આતરિક કવિશક્તિ હતી ‘ પંચતીર્થની પૂજન’, ‘ પંચપરમેષ્ઠીપૂજન’, ‘ બ્રહ્મચર્યવ્રત ’ વગેરે ૧૯ પૂજનઓની રચના તેમની કવિત્વશક્તિનો નિદેશ કરે છે ‘ ભીમજ્ઞાન દ્વાત્રિશિકા’, ‘ જૈન ભાતુ’, ‘ ગય ટીપિકા’ જેવા ગ્રંથો એમના વિશાળ જ્ઞાનની ઝાખી કરાવે છે તેમના સ્તવનો, સપ્તઝાવો, સ્તુતિઓ તેમના ભક્તિસાહિત્યનું દર્શન કરાવે છે આ બધા સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ કરીએ તો જ એમની અપૂર્વ શક્તિનો ખ્યાલ આવી શકે.

પોતાના જીવનસંદેશને પહોંચાડવા તેઓ ગામેગામ, શહેરેશહેર ક્યાં. અનેક તીર્થોની ભાવપૂર્વક યાત્રા કરી જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તેમની વાણીરૂપી સૌરભ મહેકી ઊઠી, તેમના જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશથી સર્વ સ્થળ ઝળહળી ઊઠ્યા તીર્થાધિરાજ શત્રુજય, ગિરનાર, આણુ આદિ સ્થળોની યાત્રા અર્થે સંધી થોભ્યા જ્યાં જ્યાં તેમનું આગમન થયું ત્યાં ત્યાં અપૂર્વ સ્વાગત થયું તેમણે સત્ય, અહિંસા, દાન અને દયા એવા અનેક વિષયો પર જ્ઞાનયુક્ત પ્રવચનો કર્યા જેની સમાજ પર તેની ઊંડી અસર પડી અનેક સ્થળોએ હિસામક કાર્ય બધ પહોં જૂના વહેમો અને રૂઢિઓ સામે તેમણે જેહાદ ઉઠાવી. સમાજનું નવનિર્માણ કરવા સતત ઝખના કરી આમ તેમણે સાધુસંસ્થાને દિપાવવા ઉપરાત સમાજની પણ અલૌકિક પ્રગતિ સાધી તેઓ બાણતા હતા કે સાધુસંસ્થા આખરે તો સમાજનું જ દરજ્જ છે, સમાજની પ્રગતિ થશે તો તેમાથી જ સાધુસ્થાનો પાકશે આમ સમગ્ર સાધુસંસ્થાને સમાજનાં નવનિર્માણના કાર્યો ચીંધી તેમણે નૂતન દષ્ટિ અર્પી છે; માટે જ તેમને સાધુસંસ્થાના કીર્તિકળશ કહીએ તો જરાય અતિશયોક્તિ નથી.

દાનવીરસેઠ દેવકેરહા મૂલંબ
જોગ દર્મલાભની સાથે માલમ
ધાયજે ગઈડોલે અમારી સાથે
તમારી જેવાત થઈ હતી તે
મુજબ એકે આમુંડુ વિશ્વાસુ
આદાની સાથે થયેલી વાત
મિત મુજબ અમારો વિમાર
નીએ મુજબ બહામકે
હો સ્પીરલની વાત બહામોરી
અને અશકુંબે જીવી અમને
લાગે છે તો એના બદલામ
હો સ્પીરલની જલદી જરૂરત
ન પડે એવીરીતે આપના
સાધમિલાઈ એની તફરસી

નુ માટે ખાસ સગવડ
મોટા પાયા ઉપર ધાય તો
વધારે સારૂ બજવાનેગાં
અને આડામ જૈનસમાજ
માં આજ સુધી થયું નથી
આપણે તમ પ્રથમ જાણે
આવશે અને હમેશાં
માટે ડાયમર હશે માટે
બહા નાના નાના ડોમા
કરવા કરતાં એકે જ માટે
અને સગીન ડોમ ધાય તો

૩
ડાઈપણ કુટુંબ કહેવાયે
આવા બત પ્રથમ પછી કુટુંબ
વખતે પત્રો મા તમને
જણાવેલ યાદ હશે -
એ ઉપરાંત શ્રીમદાવીરજૈન
વિદ્યાલયે મા આપણે અમર
નામ અમદાવાદ વાહા
વાડીલાલ સારાનાઈની
મારૂંકે થવાની જરૂરત છે
એ આપ પોતે જાણો છો
કોરણે પ્રથમથી આપેલ

શ્રીમદાવીરજૈન વિદ્યાલયે
ડોમ માથે લાંબે હું છે -
આવે ડોમ ખરા આપની
જીદગીમા લાહો લેવાના
શ્રમજવામા આવે છે તો
આશા છે આપ જરૂર ઉદાર
તા દાખવી વિમારી એકે
મરૂંકમ પછી જણાવશો - મોતી
મંદલાઈ આવશે ત્યારે
બની રીકરી તો કુટુંબ આવા
રી હાલ એકે વલ્લભનિ
નાદર્મલાભ

વલ્લભવાણી *

અનેકાંતવાદ

હિંદુસ્તાનમાં ત્રણ મુખ્ય દર્શનો—જૈન, વૈત અને વેદ શાસ્ત્ર-મંત્રી દષ્ટિએ વિચારનાં તેમના વિભાગ પડી શકે છતાં તે વિવાદાસ્પદ છે. આથી આ ત્રણેના પ્રથમ કથું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મુકેલ છે.

સ્વં પદાર્થો એકાંતે નિલ નથી તેમ જ એકાંતે અનિલ પણ નથી વેદ સ્વં વસ્તુને એકાંતે નિરૂ માને છે. જૌહદર્શન દરેક સ્ત્રી-તને એકાંતે અનિલ કહે છે. આમ વેદ નિલને માને અને જૌહ અનિલને—કાણિન્ને—માને સાદી ભાષામાં કહેવું હોય તો એમ કહેવાય કે વસ્તુ જે પ્રમાણે છે તે જ પ્રમાણે રહે છે એવું વેદનું માનવું છે—વસ્તુ જે હાલતમાં જે સ્વરૂપમાં છે તે જ હાલતમાં અને તે જ સ્વરૂપ સદૈવ રહી રહે છે એવી વેદની માન્યતા છે. જે વસ્તુ એકરૂપ રહે તે નિલ જૌહદર્શન પ્રાચીન અત્યંતી ખીટુ જ કહે છે વસ્તુ કાણિક છે હરપણે એનું સ્વરૂપ બદલાય છે એકરૂપ વસ્તુ રહી શકે જ નહિ અને આથી વસ્તુને અનિલ કહેવાય એક જ વસ્તુને વેદની એકાંતે નિલ માને અને જૌહ-કાણિક અનિલ માને

જૈનદર્શન આ બંનેની કાળજી શાન કરનાર દર્શન છે. જૈનદર્શનનો સિદ્ધાંત અગ્રાધ-અત્રાગ છે. સદેહને એ પોતાના મનોપ્રદેશમાં કદી પ્રવેશવા દેતો નથી કંઈકાનું તે તરત જ નિરસન કરે છે કંઈકાનું નિધન એટલે સ્વાહવાદ એમ કહેવું હોય તો કહી શકાય ખરું. જૈનદર્શન માને છે કે વસ્તુ એકરૂપે ન રહે સમયે સમયે તેની અવસ્થા બદલાય નહોતું તો આપણું ક્યાંથી ? હવે તે ગયું ક્યાં ? આમ જૈનોનો મત સ્વાહવાદ અનેકાંતવાદ છે—એકાંતવાદ નહિ જૈનો વસ્તુને સદા નિલ કે એકાંતે અનિલ માનતા નથી.

સ્વાહવાદને અપેક્ષાવાદ પણ કહે છે. એક અપેક્ષાએ વસ્તુ સત્ય હોય, તો અન્ય અપેક્ષાએ વસ્તુ અસત્ય પણ હોય જે એકનો ગુરુ છે તે બીજાનો ચેલો છે. જે એકનો પિતા છે તે જ બીજાનો પુત્ર છે. આમ વસ્તુની સત્યાસત્યતા સમજવા વસ્તુના અતરંગ અને બહિર્ સંબંધો સમજવાની અપેક્ષા રહે છે.

જૌહદર્શનનો વિચાર કરીએ. આ દર્શનની માન્યતા પ્રમાણે વસ્તુનાં સમયે સમયે નાશ થાય. અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુ બીજા જ સમયે સ્વરૂપ બદલે. પહેલાં સમયે હતી તે બીજા સમયે નથી રહેતી. આ માન્યતામાં રહેલી અપૂર્ણતાનો તરત જ ખ્યાલ આવી જાય છે આ માન્યતા પ્રમાણે ઉઘર આપનાર અને ઉઘર લેનાર બંને બીજા સમયે નાશ પામે ઉઘર આપનારનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું, ઉઘર લેનારનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું. તો પછી રકમની લેણાદેણી કરશે કોણ ? આ દર્શનની અપેક્ષાએ તો બંને મરી ગયા.

પરંતુ અપેક્ષાએ વેદ અને જૌહદર્શન—બંને સાચા. એક અપેક્ષાથી નિલતા પ્રરૂપી શકાય અને બીજા જ અપેક્ષાથી અનિલતા પણ દર્શાવી શકાય સમયે સમયે વસ્તુનું બદલાવું તે તેની અવસ્થા—દશા કે હાલત અથવા પર્યાય મૂળ વસ્તુ કાયમ રહે તે જ્વ. મૂળ વસ્તુમાં કોઈ ફેરફાર થતા નથી, અને તેથી તે નિલ છે તેના સ્વરૂપમાં, અવસ્થામાં, હાલતમાં, દશામાં કે પર્યાયમાં સમયે સમયે ફેરફાર થાય છે તેથી તે અનિલ આમ જ્વથી દરેક પદાર્થ નિલ અને પર્યાયથી દરેક પદાર્થ અનિલ હોય છે.

* આચાર્ય શ્રીનિર્મલચંદ્રસૂરિએ જુદા જુદા ગ્રંથો દ્વારા આખ્યાનોમાંથી તારવેલ સામગ્રી

આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ સ્મારક ગ્રંથ

લેખ-સંગ્રહ : ગુજરાતી વિભાગ

સંપાદક મટડ

હોં ભોગીલાલ જ સાહેમરા, ણ્મ્ ણ, પીણ્ ડી
ટોં ઉમાકાન્ત પ્રે શાહ, ણ્મ્ ણ, પીણ્ ડી
શ્રી નાગદુમાર ના મકાતી, વી ણ, ણ્ણ્ણ વી

દરરોજ એક પૈસો આપો

આ શુ ? એક પૈસો જ આપવાનો ? એક પૈસાથી શુ થશે એમ તમને વિચાર થશે સન્નતા ! તમારા જેવા એક લાખ લાખોને દરરોજ એક પૈસો આપે તો એક વર્ષમા સાડાપાચ લાખ રૂપિયા ભેગા થઈ જાય. ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય તેમ પૈસે પૈસે રૂપિયાનું સરોવર ભરાઈ જાય. લક્ષ્મી ચચળ છે આપણને ખચર ન પડે તેમ તે જતી રહે છે. કરકસર કરી દરરોજ એક પૈસો બચાવો હું તો માનું છું કે તમે દરેક દરરોજ એક પૈસો જરૂર બચાવી શકો પૈસો બચાવો. બધાના પૈસા એકત્રિત કરી તે રૂપિયા તમારા સંઘર્ષી લાઈઓને પગભર કરવાના કાર્યમાં લગાડો.

સારો સ્વભાવ રાખો

કિનારે બેઠેલો સન્યાસી તળાવમા ડૂબતા વીંછીને બહાર કાઢીને બચાવે છે. તરત જ વીંછી સન્યાસીને ડંખ મારે છે. ડંખ મારતાની સાથે સન્યાસીના હાથમાથી છૂટીને વીંછી ફરીથી પાણીમાં પડી જાય છે. તેને ડૂબતો દેખી સન્યાસી ફરીથી તેને બચાવે છે. સ્વભાવ મુજબ વીંછી ફરીથી ડંખ મારે છે ફરી પાણીમાં ડૂબે છે સન્યાસી ફરીથી તેને બચાવે છે. આ દૃશ્ય જોઈ રહેલો કોઈ મુસાફર સન્યાસીને પૂછે છે - ‘ આપ તેને શા માટે ફરી ફરી બચાવો છો ? ’ સન્યાસી પ્રત્યુત્તર આપે છે ! “ લાઈ, વીંછી જો તેનો ડંખ મારવાનો સ્વભાવ છોડતો નથી, તો પ્રાણીમાત્રને દુ ખમાથી બચાવવાનો હું મારો ધર્મ કેમ છોડું ? લલે કોઈ ખરાબ સ્વભાવવાળો ખરાબ કરતો જાય, પણ તમે સન્ન જો તો તમારા સારા સ્વભાવને ન છોડવો જોઈએ ”

સંગઠન સાધો

સૂતરનો એક દોરો જરાક ખેંચતાં તરત તૂટી જાય છે. મુતરના ખૂબ તાતણા ભેગા ફરી બનાવેલ દોરકુ બનવરોમા મજબૂત ગણાતા હાથીને પણ બાંધી શકે છે. તમે જુદા જુદા બોલશો તો તમારો અવાજ કોઈ નહિ સાંભળે બધા જો એક સાથે એક અવાજે બોલો તો તમારો અવાજ આખી દુનિયાને સાંભળવો પડશે તમારા સંગઠિત અવાજથી અનેક ખરાબાઓનો નાશ થશે. એનાથી તમારા દરેક કામ સિદ્ધ થશે બધા જોડે પ્રેમમય વર્તન કરો. એકબીજાના વિચાર સમજો એકત્રિત થઈ ભલા કાર્યો કરવા તૈયાર બનો સંગઠનથી બધું શક્ય છે. સંગઠન આત્માના ઉદ્ધારનું સાધન છે આત્માનો ઉદ્ધાર થવાથી મોક્ષના માર્ગે આગળ વધી શકશો

બ્રહ્મચર્યનો મહિમા

બ્રહ્મચારીને જગત વદન કરે. બ્રહ્મચારીના તેજથી બધા અનર્થ જાય. ઉચ્ચ વિચારો, ધર્મશ્રવણ, ઉત્તમ પુસ્તકોનું મનન, સયમ અને સતત ઉદ્યમી રહેવાથી વિષયવાસના શાત પડે છે. શરીર, મન, બુદ્ધિ અને આત્માને પરમ શાંતિ મળે છે. બ્રહ્મચર્યનો મહિમા અપરપાર છે. ગૃહસ્થે પણ સ્વદારાસંતોષી બની અને તેટલું વધુ ને વધુ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ તપમા શ્રેષ્ઠ એવા બ્રહ્મચર્યનું મન, વચન અને કાયાથી પાલન કરનાર સાચો જૈન છે.

સદ્બુદ્ધિ રાખો

જે બુદ્ધિ દ્વારા એકબીજા વચ્ચે મિત્રતા, સંપ અને એકતા થાય, ધર્મની ગાથાઓનું તરવ સમજાય-સમજાવાય, સલાની ઓળખ થાય, નમ્રતા વધે, સયમમા વૃદ્ધિ થાય, સેવાભાવી બનાય, લાગવૃત્તિ આવે, ધર્મપ્રેમી થવાય તે સદ્બુદ્ધિ આવી સદ્બુદ્ધિ રાખી તમારા જીવનને સાર્થક કરો સદ્બુદ્ધિદ્વારા સમાજના લલા માટે ઉદ્યમ કરો

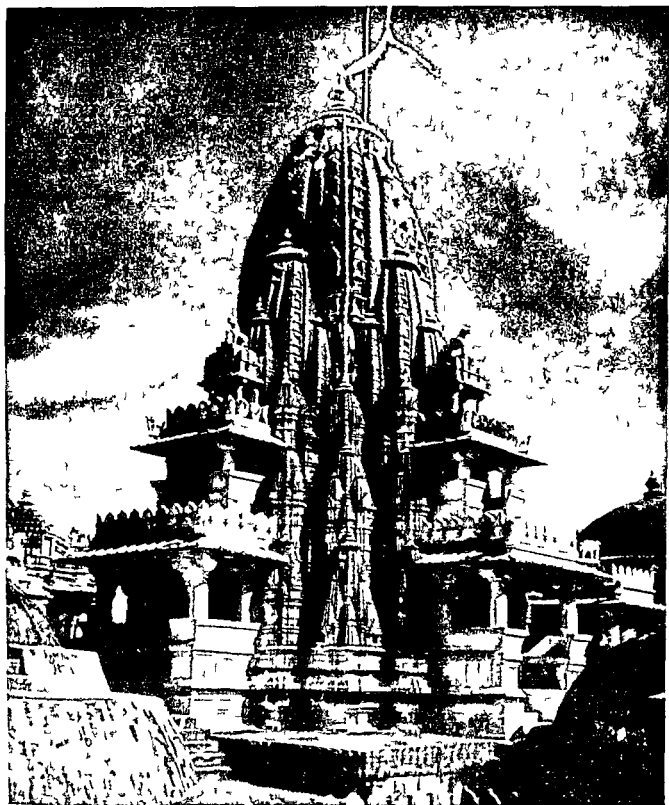
આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ સ્મારક ગ્રંથ

લેખ-સંગ્રહ : ગુજરાતી વિભાગ

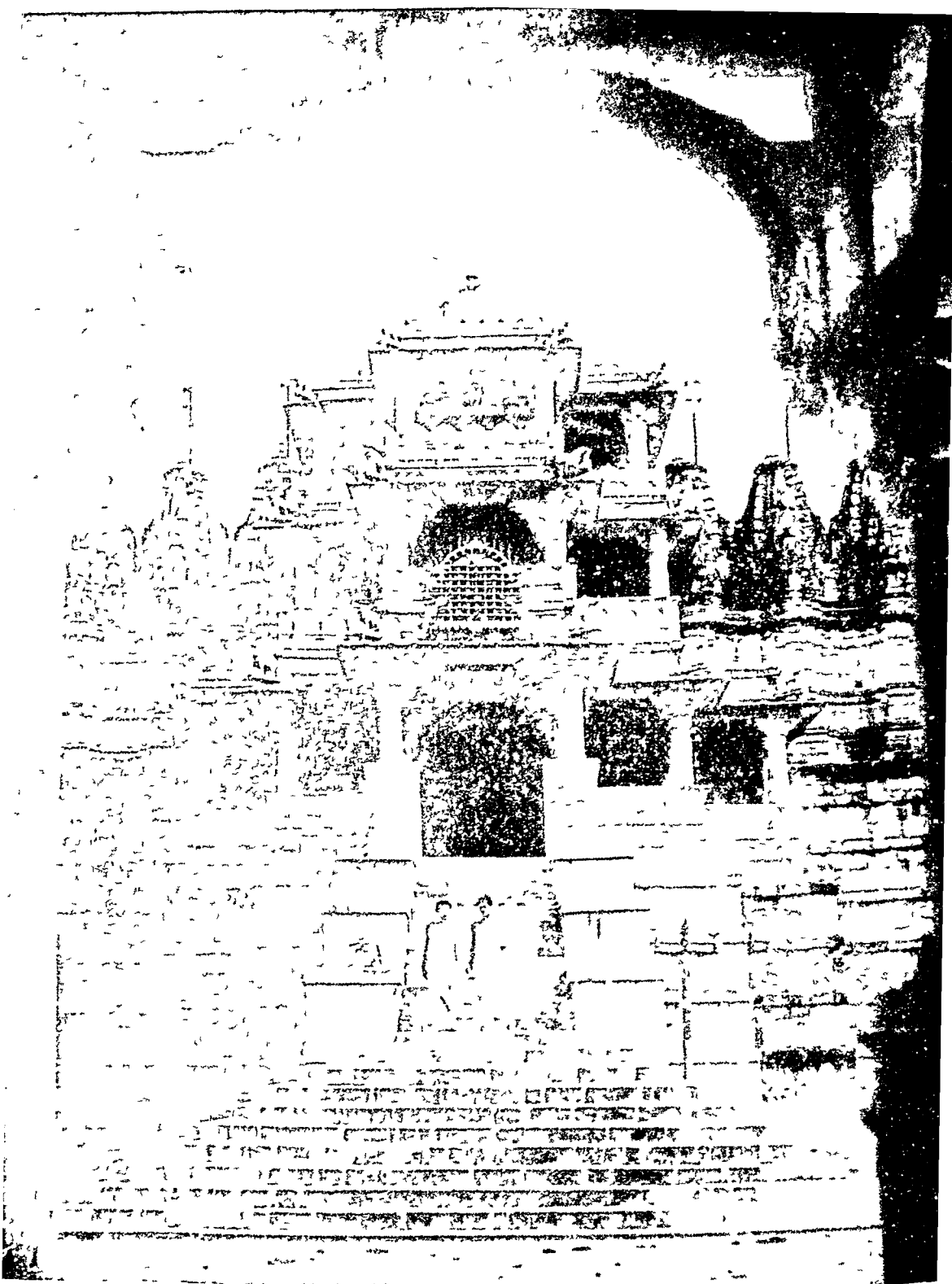

મપાદક મંડળ

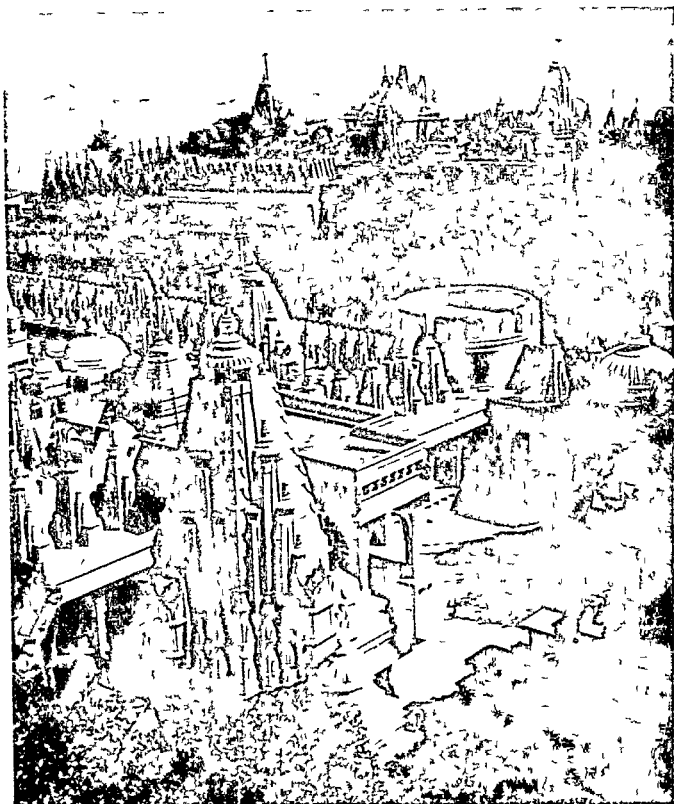
ડૉં મોગીલાલ જ સાહેસરા, ણમ ં, પીણ્ ડી
ડૉં ઉમાકાન્ત પ્રે શાહ, ણમ ં, પીણ્ ડી
શ્રી નાગકુમાર ના મકાતી, વી ં, ણ્ણ્ ડી

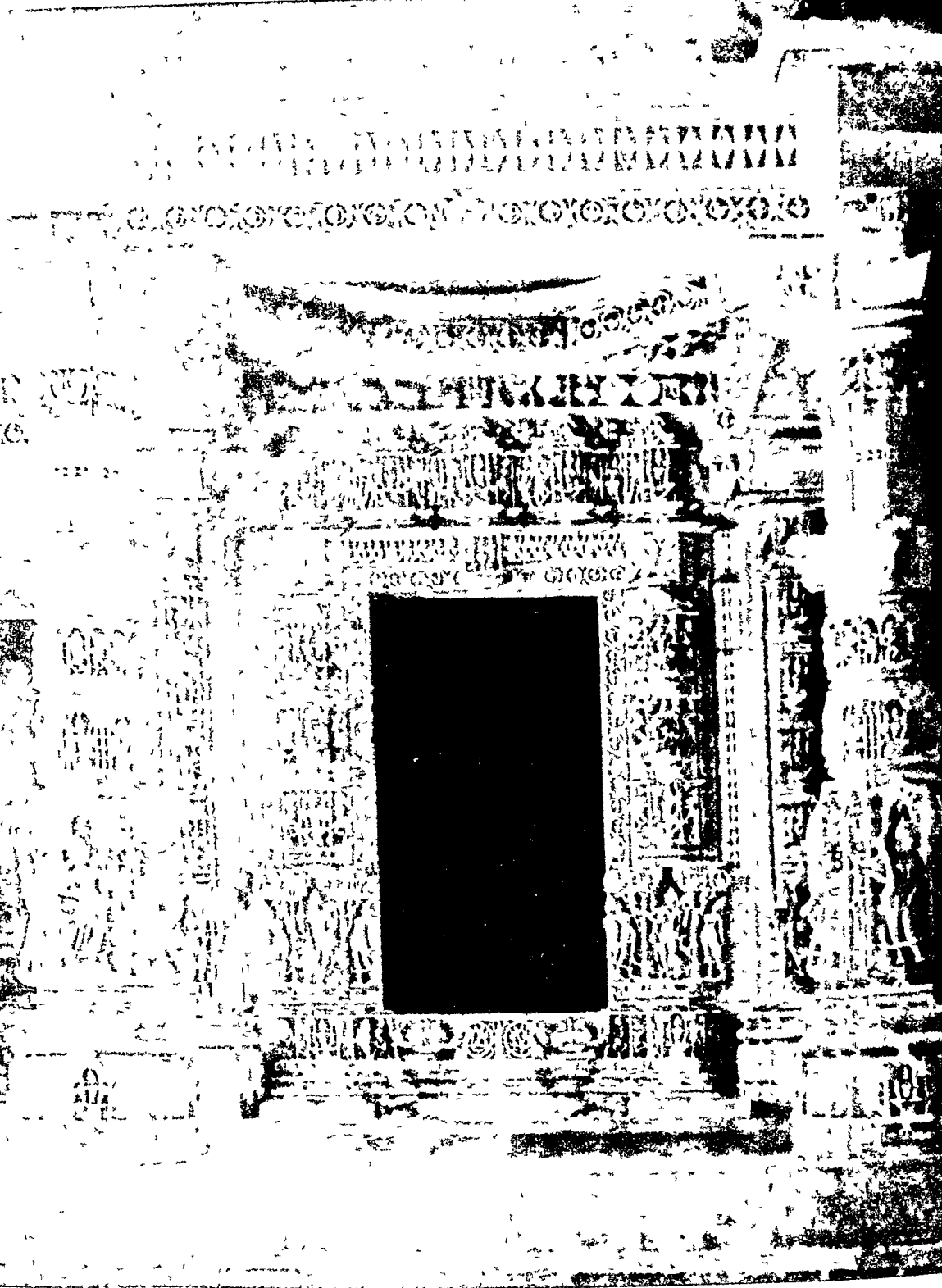
धमनागहे बवाघल चतुसुप विनप्रायानु गगनचुटी गिपर राकपुर १५वीं सदी
 Śikhara of the famous temple at Raqakpur 15th Century

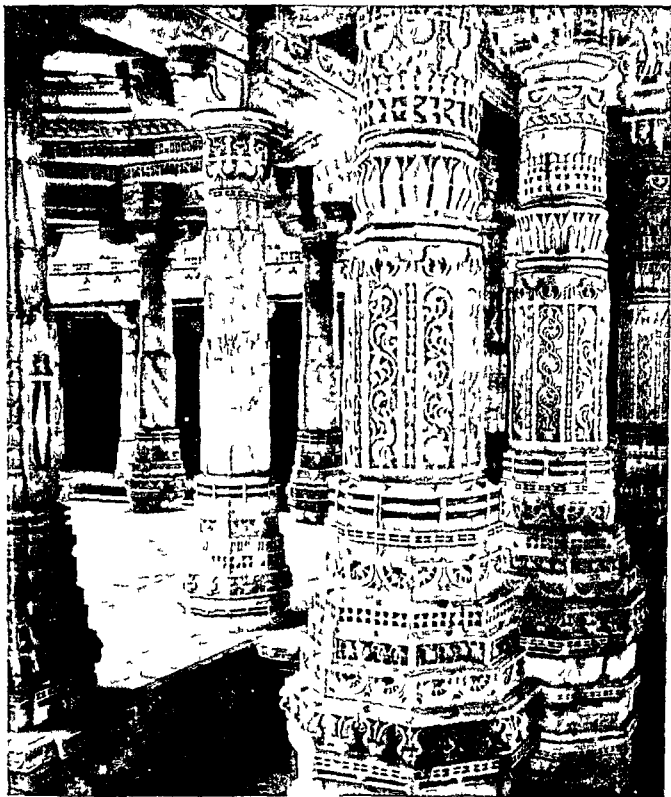
ધરણાશાહ અને રતનાશાહે વધાવેલ ચતુર્મુલ દેરાસરનું મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર, રાણકપુર, ૧૫મી સદી
Entrance to the temple at Rānakpur built by Dharanāshā and Ratanashā
in the 15th Century

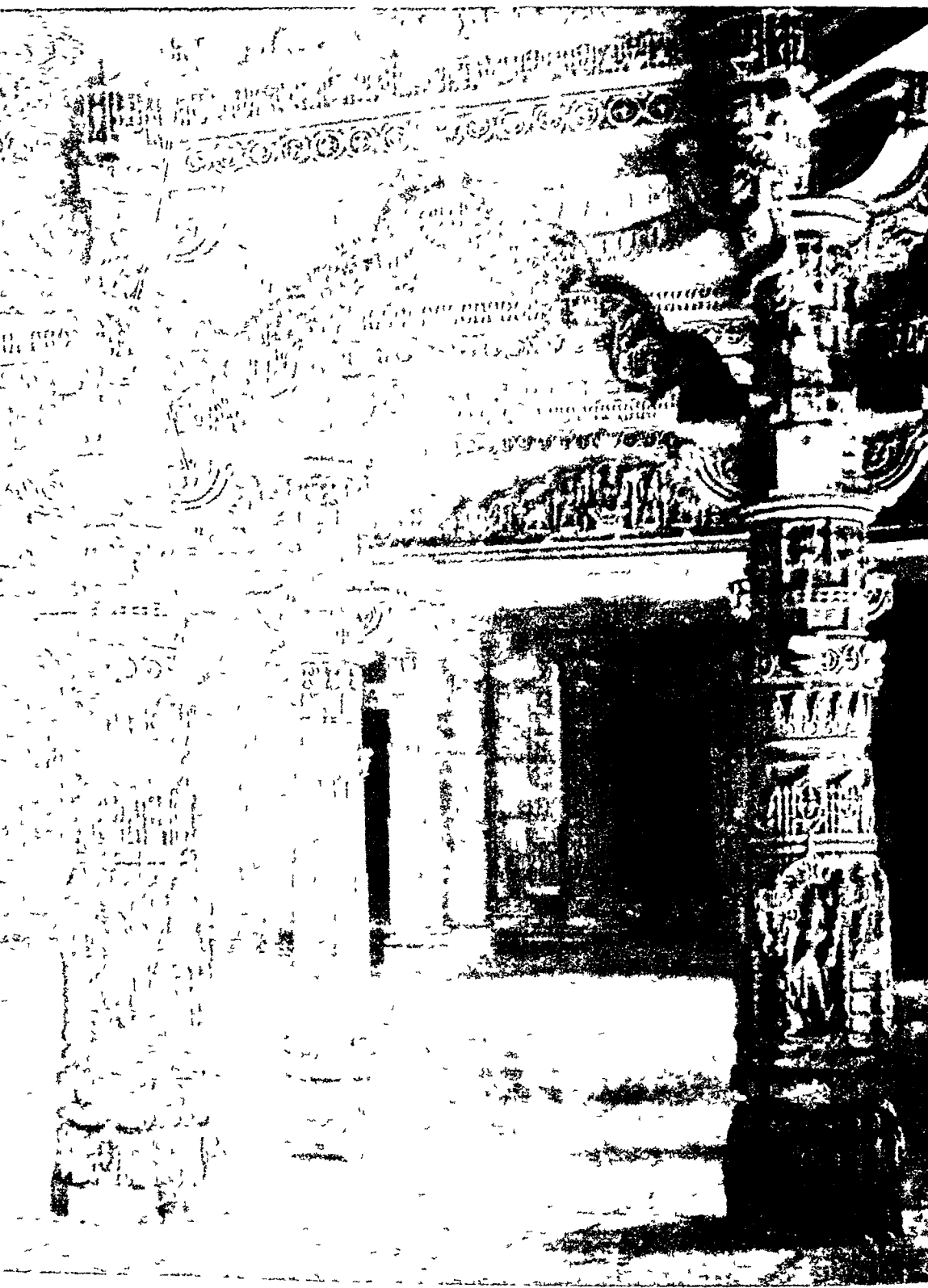
तीर्थाधिराज गुरुनथ पाटिनाणा
 Saurunjaya The city of temples Palitana Saura [ra

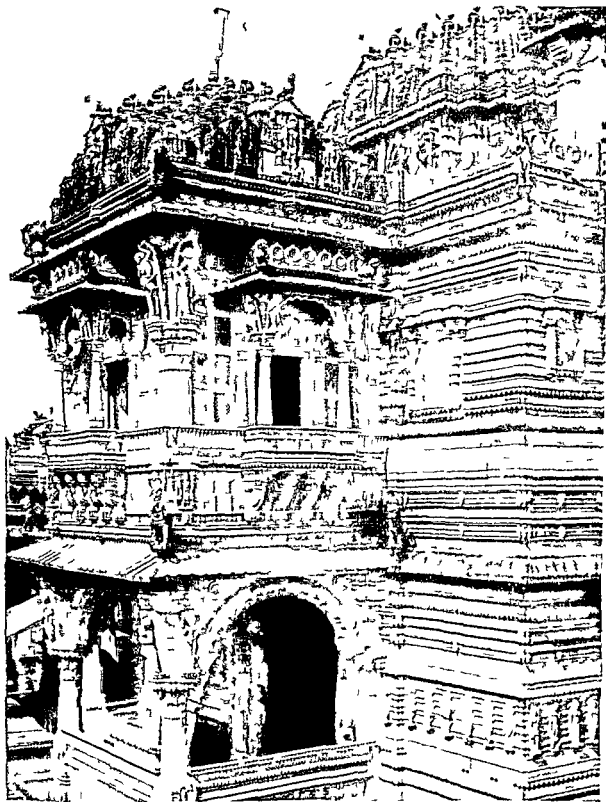
કુભારિયાજીનાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનના દેરાસરની ભમતીમાં ચૌદ સ્વપ્ન અને દેવ-દેવીઓ કોતરેલ સ્તંભ અને દ્વાર
 Interior of Pārsvanātha temple, Khumbhārīā, N Guj c 12th Century

रानकपुरना चतुसुप जिनप्रासादना कलामय स्तम्भोपरती अशुभुव फोतरण
Richly carved pillars in the famous Jaina Shrine at Ranakpur 15th Century

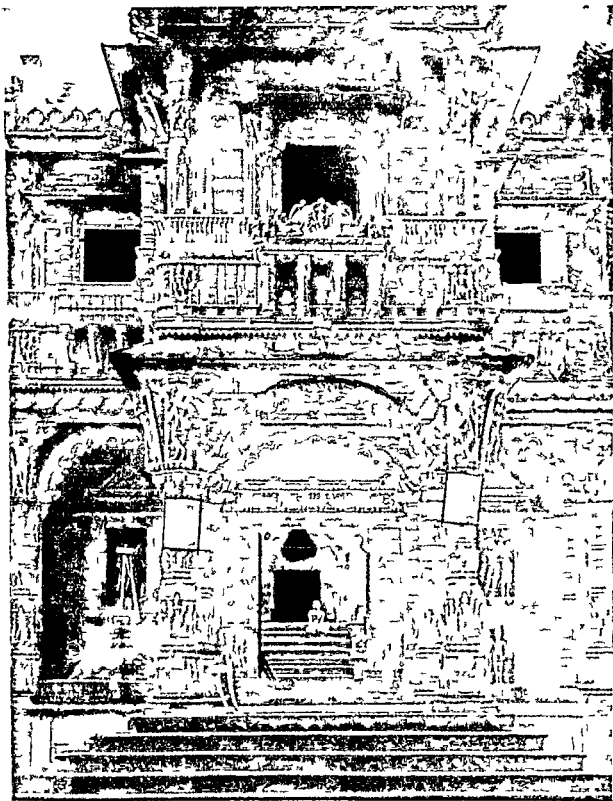
विमलवसही, आबु रंगमंडप तथा देवकुलिकाभोतु एक दृश्य
 Ornamental interior of the Rangamandapa and Devkulikās, Vimal-Vasahī, Ābu

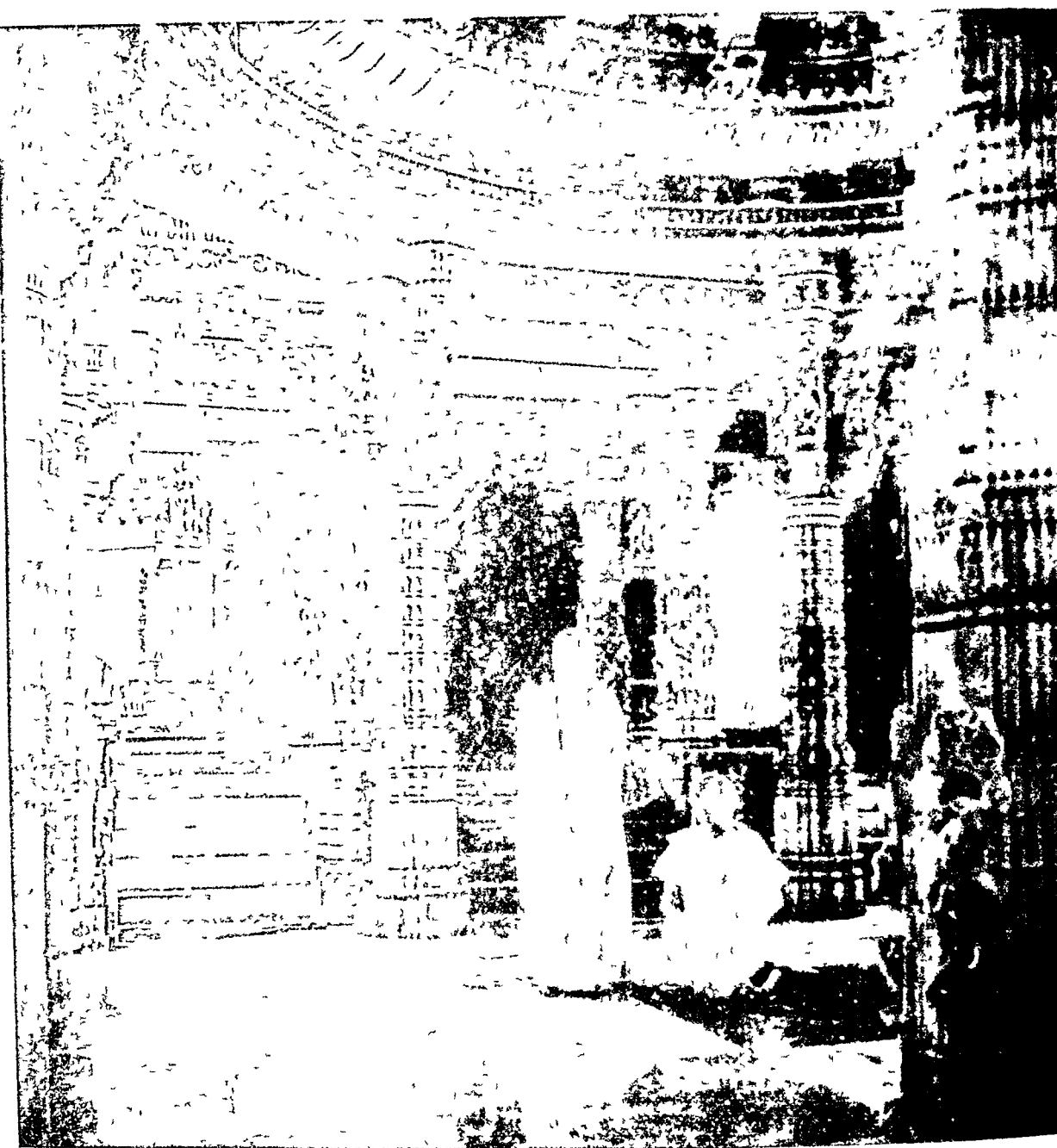
हथीसिंगला दशमरनो उपरनो भग्न भग्नाशान् १९मी रुदी
Upper part of Hathising temple side view Ahmedabad 19th Century

मालादेवी मंदिरनुं भौं प्रतलियुं अने पडशाळ, ग्यारासपूर, भीलसा
Basement and porch of Mālādevī Shrine, view from south, Gyaraspur, Bhulsa

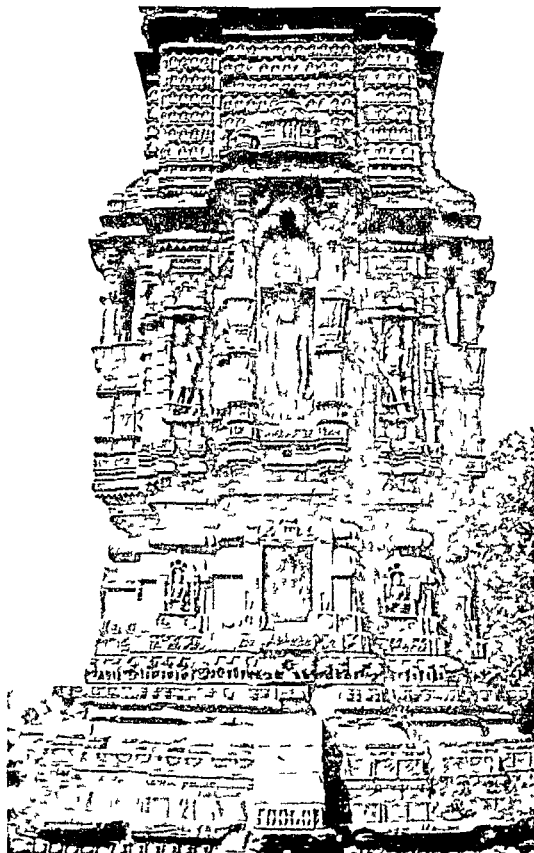

शेठ हथिसिंगे बघावन दुरामरनु वलामय प्रयाद्वार, अमदावाद १०मी सदी
 Entrance to the temple built by Sheth Hathising Ahmedabad 19th Century

लृण-वसहीना रगमडपमा प्रभुर्शनलीन साध्वीजीओ, आबु, १३मी सदी
 Rangamandapa of Lūna-Vasahī (Ābu) with Jaina nuns worshipping, 13th Century

तसवीर . श्री० जगन महेता]

जेन स्तंभ, चित्तौड़गढ़, इ. स. आतरे ११००
Jaina Pillar Chitorgarh c. 1100 A.D

ઓગિસ્સાના આવેલી ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિની શુદ્ધા બારતની પ્રાચીનતમ સ્થાપત્યકલાના ગણાય છે એના અરૂપનું વૈચિત્ર્ય, શિલ્પપ્રતિભાઓની કાલગિદ્ધતા અને યંધારણની વિશેષતા અને પ્રાચીનતા વગેરે કારણોને લઈને ભારતના વિદ્વાનોએ તેની પર ઘણું શાસ્ત્રીય

ઉદયગિરિ - ખંડગિરિ સંશોધન કર્યું છે આ શુદ્ધાઓની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવાનો યશ ગુરુત્તમના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પંડિત ભગવાનવાલ દ્વંદ્વને મળ્યો છે. દ્વાથીશુદ્ધાના પ્રવેશદ્વાર ઉપર ભાગીતૂટી પ્રાચીન લિપિનાં લેખ છે તેનું સ્વરૂપ ગિરનારના અશોકના શિલાલેખોને મળતું દોઢ, સૌએ તેને યૌદ્ધ શુદ્ધા ધારી લીધી હતી પણ તેનો ઉદ્દેશ થતા તેમા પ્રારંભ જૈન મતથી કરેલો છે તે પરથી છેવટનો નિર્ણય થઈ ગયો સાતમા સદ્ધાના ચીની પ્રવાસી હુ એન સંગે ઉલ્લેખ કરેલો છે કે તે કાળે કલિંગ દેશમાં જૈન સમ્રાટનું મોટું મથક હતું અને ઉપગ્રંથ લેખ તે ગાત્રની સાગિતી આપે છે.

કલિંગના ગઝન ખાગ્વેલે જૈન સાધુઓ માટે અનેક ગિરિનિવાસો કરાવ્યા હતા. તેણે આંત્રના સાતકર્ણી ગઝને સહાય કરી હતી. ઈ. પ. ૧૫૫ વર્ષે મૌર્ય સંવત ૧૬૫મા તેના રાજ્યકાલને ૨૩ વર્ષ થયા હતા.

દ્વાથીશુદ્ધાનો પત્થર ઘસાતાં જાય છે, શિલ્પ જુસાતું જાય છે પણ તેના પર આવી મહત્વનો લેખ લોવાથી તે જરૂર પ્રધાનસ્થાન ધરાવતી રહે. એની સ્પષ્ટિધાનની નૈસર્ગી અને શિલ્પાદૃતિઓ અચૂકપણે સાચીના તોરણદ્વારો અને ભારતના વિદ્વાનોને મળતી છે એટલે ઈ. પ. ખ્રીસ્ત **દ્વાથીશુદ્ધા** સેકાનું કામ તે કંઈ છે ત્યાં યૌદ્ધ સમ્રાટના કોઈ અવગેયો નથી. ગજલુદ્દીની, નાગ કે વ્રહ્મપૂજન, સ્વચિત્ર વગેરે ચિત્તો એ કાળે સર્વવ્યાપક હતા કેટલીક જૂની શુદ્ધાઓમાં જૈન તીર્થંકરો અને પાર્શ્વદેવી ઉત્ક્રાણ પ્રતિમાઓ છે. ઉદયગિરિમા ગણીશુદ્ધા દ્વાથીશુદ્ધા, વ્યાઘ્રશુદ્ધા વગેરે જુદા જુદા નામોવાળી ૧૯ શુદ્ધાઓ છે ખંડગિરિમા પણ વૈવિધ્યવાળી ૨૪ જેટલી શુદ્ધાઓ છે શુદ્ધાઓમા સ્તંભોવાળી પરસાળ કે ઓસરી અને સાથે અનેક ખંડો છે

વ્યાઘ્રશુદ્ધાનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરનો છે એક વિશાળ ખડકને ટોચેની વાળના કાંડેલા મોનો ઘાટ ઉપરના છગ્ગને આપેલો છે નીચે એક દ્વાર બનાવી અદર સવાજ ફૂટ ઊંડી, સાત અને નવ ફૂટ પહોળીઓડી ઓરડી કોતરી કાટેલી છે. આ એક તરંગી પ્રકાર છે, પણ તેથી નક્કી થાય છે કે એ કાળે **વ્યાઘ્રશુદ્ધા** ધાર્યો ઘાટ વિગટ રૂપમા ઉતારવાની કલા સિદ્ધ થઈ હતી ખંડગિરિની તત્ત્વશુદ્ધાના સ્તંભ (પર્સાપોલીસ) ધરાની ઘાટના છે અટારીનો કંદેરો ભારતના જેવો છે ત્યાં દ્વાથી, મોર, હરણ અને પશુપખીઓ પણ કોતરેલા છે

પશ્ચિમ ભારતમા ખ્રીસ્તપુરની દક્ષિણે બદામીની શુદ્ધાઓ જ્ઞેતાં સમન્વય છે કે એ કાળે બ્રાહ્મણ, યૌદ્ધ જૈન દર્શનિકોનું સહજવન કેટલું શક્ય બન્યું હતું બ્રાહ્મણ શુદ્ધાઓનો સમય એક લેખમા રાક વર્ષ ૫૦૦ એટલે ઈ. સ. ૫૭૯ આપેલ છે બદામીની ચાર શુદ્ધાઓમા એક જૈન **બદામીની શુદ્ધાઓ** શુદ્ધા છે પણ ચારે એકબીજાને એટલી મળતી છે કે એક જ સમયમાં તે કોતરાઈ હશે એમ કહી શકાય, છતાં જૈન શુદ્ધા સૌથી પાછળ થઈ લાગે એ શુદ્ધા ૧૬ ફૂટ ઊંડી અને ૩૧ ફૂટ પહોળી છે પરસાળને બેઉ પડખે આકૃતિઓ કરેલી છે અદરની પ્રતિમાઓ શુદ્ધાના જ ખડકમાથી કોતરાવેલી છે. ઈસુરની ઇફસલાના પાપાણુમદિર સાથે સરખાવતાં તેનાથી એક સૈદ્ધો પાછળ લાગે. બદામીની લીતો પર અજંતા શૈલીના ચિત્રો છે. બદામીની નજીકમા એહોલ ગામે બદામીથી મોટી જૈન શુદ્ધા બ્રાહ્મણ શુદ્ધાની પાસે છે. તેની પરસાળને ચાર સ્તંભો છે

પ સાગ ૩૨ ફૂ લાંબી, ૭ ફૂ જેટલી પાળાળી અને સુર્ય એરી ૭૫ છે આ છતના મ પ ૧૭ ફૂ ૮ ઇંચ પહોળો અને ૧૫ ફૂ ઊંચ છે તેની આસપાસ નાના દેવરો તેરના છે અને સામે મુખ્ય ગોલ ટા બોરસ ચોરસ છે તેમા શ્રીમહારાજની પદાસન પ્રતિમા છે તેની આગળ બે ગ્રેટ લીખરા મત્તો છે ગોલ ટા બોરસ ગુરુઓની જેમ પ્રવેશ આગળ બે ગાઉ દ્વારખાળો કોતરલા છે બદામી તાનુમા પીળત પાથુ જન મંદિરો છે

ધનુ અઝઠાથી ૩૦ માઈન છેડે ઔરગાના ની પાસે આવેલુ છે ધનુરના શિ પમા પાસાણુમંડિ અને ગુફામંડિના જેવી માન અનગ કોતરણી નથી પણ તેનો બદિગનો Cપન બહેબગ દેવમંડિ ની જેમ ઘડી કાઠી આ ૧૦ પ્રત્યક્ષ કરનામા આવ્યો છે એટલે તે પદ્મામંડિ અખ કોતરી કાઠેના ધનુ શિન્પો જ છે જગતની નિશાળમય કનાકુતિઓમા તેની ગણુના થાય છે શ્રીમ શિ પો તેની પામે સામણા બની જાય છે પણ તે ઉપરથી ભોતન સુધી કોતરી મંદિનો સપૂર્ણ ઘાટ સ્તમ્ભો અને છેડા અ રના મપો અને ગોનમોમા અદ્ભુત પ્રમાનાળી પ્રતિમાઓ સ્વ-૦ સપ્રમાણુ, સુર તણુ નથી પઠિપૂણુ બનાવેલી છે લગભગ આ માઈનના વેગનામા ખ મ કાપીને કરલા ૩૪ જેટલા ખ મંદિરોમા પથી દમા ફે । સુધીની શિ પમજાનો પ્રતાગ છે આમા મોટા ભાગની બ્રાહ્મણુ અને બાકીની બૌદ્ધ જૈન ગુફાઓ છે અહીં ફરી આપણુને કનાની સુદૃષ્ટિમા સન ધર્મોનુ આમજ્ય જોના મરે છે

ધનુરી અતિ મૈતુ વચુ જોના હીરું અનિ Cનચુ
વિશ્વમર્મા કીયુ મ ભુ ત્રિભુવન ભાવનણુ સહિનાણુ

(શ્રી ગીર્વતિ ૪ -)

ધનુ-ધનુગ (બેલાભાર) ની પ્રસિદ્ધિ કેવી હતી તે ઉપરની પ્રગમ્નિથી સમજાય છે ધનુગની જૈન ગુફાઓ માથી પાળળ થયેલી લાગે છે ગુફામંદિરોની પિંજન ૧૦માથી નવની માત્ર બાલ રૂડપથી થઈ શકે આ ગનભાગ અ ૨ પ્રમથ જાય એના દેવથી કોતરેનો હોય છે બાધમમંડિ કંગના મમન મ તા તેના છે મોટા રાખરા અને તે માથે ખડ્ગના લાગ પ્રમાણે ૨ । થાલના પથુ ભારેખમ રહેવા દેના જોઈએ આથી અ ગની રચનાને તેને અનુમરી આખા લેરો પડે

ધનુરના જૈન ખ મંદિરો ઈ સ ૮૫૦ પડેનાના નથી તેનુ । ૧૨૩૩ અને પ્રતિમા ઓધ્યાનથી જોઈએ તો નિણુ (નિરિ) પદ્ધતિએ મમ થયેલુ નાગે છે બ્રાહ્મણુ ગુપ્તમાસ પથુ એ જ કીનીની છે બન્ને વચ્ચે એકલું સામ્ય છે કે તે મા રચનામન વચ્ચે મુ અનગ નદિ હોવ

ધન્વસમા અને કં નાસનાથ મ ને મંદિરો બે માગના છે અને અ ૨ નાના ખગો છે જૈન મંદિ મા ગોમનેશ્વર અને પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાઓ છે તે પરથી તે ગિગર જૈન સપ્રમાણુ છે એમ નિણય ફરી રાખાય બાળીમાં એ લેખ છે તે કન્નડ ભાષામા છે તેથી માની શકાય કે શિ પીઓ ૬ ટસભા દિગજના દના અરે તેઓ દ્રવિડી ધાર લઈ આવ્યા હતા એમ કુ તી માપ ૧૦ નાથી છે સાગી બાઉ ૩૧ ફૂ ૬ ઇંચનો એ જ નિ પના અમ દત્તો તે સો ૧૧ પા ના પમી ગયો હતો આ ગુફાઓના Cપ ના ભાગમા પાર્શ્વનાથની વિરાટ પ્રતિમા કોતરલી છે આ પ્રતિમા પર મોતરેન અક્ષરો પરથી નાગે છે કે તે ઈ સ ૧૨૦૫ની આસપાસ થઈ હો

આ બધા શિન્પો આનુક્રમ અને ગ ટૂટ્ટ ગ યોની મીમા ઉપ દોસથી બને । જોની સતીઆનો તેમા ડુભોગો થયો નાના છે અહીં ઉત્તર ભાગમા મિમ્મી રહેવા દેવમંદિરોની નિશાળના અને

શિખરચનાઓને અવકાશ નથી જતા દરપના અને રૂપનિર્માણની શક્તિ અજ્ઞાની બલકે આ પ્રસારાવી રહી છે.

પહેલા આલુક્ય સમયનો છેલ્લો ગગન કીર્તિવર્મા બીજે ઈ સ ૭૪૬માં રાજ્યપદે આવ્યો, પાશુ ઈ સ ૭૫૭મા માધ્યમેના રાષ્ટ્રકૂટ દત્તિદુર્ગે તેનું રાજ્ય પગલી લીધું તે પછી, જૈનોએ, ઈશ્વરમાં પ્રવિષ્ટી શેલીના મંદિરો કરાવ્યાં કેલાસ અને બીજા મંદિરો, રાષ્ટ્રકૂટ પોને પ્રવિષ્ટો હતા એટલે સ્વાભાવિક રીતે બ્રાહ્મણ શેલીના થયા એમની આણુ નર્મદના કાકા મુધી પહોચી હતી આ બધું જોતાં બૌદ્ધો કરતાં જેન સંપ્રદાયને બ્રાહ્મણો સાથે કીક કાવ્યુ જલુાય છે

ગુકાશિલપમા અગલનુ ગણીએ એવું એક પાપાણુ મંદિર, પ્રાચીનતા અને કલાપ્રગુનાસર્યુ ઉદ્દેશ્યના જેવું, દક્ષિણમાં તીનીવેલી પ્રાંતમા શ્રીનીલીપુત્તુરથી ૨૭ માઈલ દૂર, કન્યાકુમારીથી ૭૫ માઈલ ઉત્તરે 'કાલુગુમલાઈ' નામના સ્થળે મલયાલીપુત્રમ જેવું જ ખડકમાં કોતરેલુ મંદિર છે એ પૂરું થયા પાશુ જ નથી એનો દાનવીર મૃત્યુ પામતાં કામ બધ પચુ ન હોત નો એનાં કેટલો વિસ્તાર થઈ શકત ને કહેવાતુ નથી તે ટેકરીની બીજી તરફ તીર્થકર્મોની પ્રતિમાઓ છે તે લગ જૈનોની વસતિ છે. આ મંદિર કોઈએ પાછળથી પૂર્ણ કરાવ્યુ નહિ એટલે તેના મૂળ દાનાની કીર્તિ અમર રહી છે.

દક્ષિણના જેન ગુકામંદિરોની કલામા સિતલવાસલ (સિદ્ધજ્ઞાલ) અથવા સિદ્ધનાં વાસ તે સ્થાપલ શોભા ઉપરાંત ચિત્રકલાની પ્રાચીન પરિપાટીના એક અનન્ય સ્થાન તરીકે જાણીતુ થયેલુ છે પુદુકોટાથી નવ માઈલને અંતરે આ ગુકામઃપ આવેલ છે ત્યાં ઈ પૃ ત્રીજી સિતલવાસલ સદીનો બ્રાહ્મી લેખ છે તેમા મૃત્યન છે કે જૈન મુનિઓના નિવાસ માટે તેનું નિર્માણ થયુ હતુ ત્યા સાત સમાધિગિલાઓ છે. ગુકાનો અતરંગ વિસ્તાર ૧૦૦ ફૂટ લાંબો અને ૫૦ ફૂટ પહોળો છે તેનો રચનાપ્રકાર ઈ સ બીજી સદીથી આરંભી ૧૦મી સદી સુધી પહોંચ્યો છે. સાધુઓને અરણ્યવાસ વધુ પસંદ હતો એટલે વખતોવખત ત્યા લિલ્લ બિલ્લ પ્રકારનુ કોતરકામ અને રૂપરચના થયા ક્યો છે. ૧૦મી સદીમા પદ્મવરાજ મહેન્દ્રવર્મા કલાનો મહાન આશ્રયદાતા હતાં તેણે ત્યા ચિત્રો કરાવ્યા છે તેમાં મુશોલિન કમળસરોવરો તેમ જ અપ્સરાઓ અને કેટલાક જૈન પ્રસંગો છે. ચિત્રોમા અજ્ઞાતાના પાછલા સમયની સપૂર્ણ અસર છે. ભીંતો પર ચિત્રો કરવાની પ્રથાનુ સરકણ આજ સુધી જૈન સંપ્રદાયે નભાવ્યુ છે, માત્ર તેની હુચિકલા અને પરીક્ષણમા ભ્રષ્ટતા આવેલી જલુાય છે. ઈશ્વરના મંદિરોના ચિત્રોનો સમય ગુજરાતની ૧૦મી-૧૧મી સદીની ચિત્રકલા સાથે સ્પષ્ટ થયો છે તેનું સ્વરૂપ કલ્પસૂત્રોના ગ્રથસ્થ ચિત્રોમા લીતરી આવ્યુ છે

દક્ષિણ ભારતમા જૈન-પ્રભાવિત શિલ્પકલા બદામી, ઐહોલ કે હલ્લુર યા સિતલવાસલથી સમાપ્ત થતી નથી જૈનોએ ઉત્તર ભારતમાથી પહેલા સૈકામા દક્ષિણ ભારતમાં પ્રવેશ ક્યો ત્યારથી ઘણી ચણીપણી થઈ જતા ૧૦મા સૈકા સુધી હલ્લુરના નિર્માણો વિરાટ પ્રાંતમાઓ ક્યાં તે ઉપરાંત ઉત્તર ભારતમા મળે નહિ એવુ વિરાટ પ્રતિમાનિર્માણ જૈન કલ્પનાએ દક્ષિણ ભારતને આપ્યુ છે એવી ત્રણ પ્રતિમાઓ ત્રમણુબેલગુલ, કાર્કલ અને પતુરમાં છે.

ત્રમણુ બેલગુલની પ્રતિમા સુપ્રસિદ્ધ છે કેવળી જાન પ્રાપ્ત થયુ છે એવા ગોમતેશ્વરની પ્રતિમા મૈસુર રાજ્યમા ઈન્દિરિની ૪૦૦ ફૂટ ઊંચી ખડક ટેકરી પર છે તપસ્વીની નિ સગતા દર્શાવતી ૫૮ ફૂટની એ નગ્ન પ્રતિમા જરા પણ ક્ષોભરહિત આલોચિત સરલતાભરી મુદ્રા દર્શાવવામા શિલ્પકારને અપ્રતિમ સફળતા મળી છે. કાર્યસિદ્ધિનો બીજો અમકાર તો ખડકના મથાળેથી ૫૮ ફૂટ સુધીનું વધારાનું ખડકદળ

૧૫૧ કાચુ છે તે છે આતુ પ્રય પૂતળુ જમીન પરથી એટલી ઊંચાઈએ લઈ જવાનું અશક્ય કાર્ય
દેખનાનો અનુગ્રેહ કરે, પરંતુ ઉપરથી જ પ્રતિમાઓ જેવી કાચવાની યોજના ભારતીય શિલ્પીની
અપૂર્વ ભૂમિકા છે આતુ મૂર્તિનિર્માણ મિસર વિના અન્ય કંઈ નથી થયું

૫૧૭ પ્રતિમા કનકદેવના કારખાના છે તેની ઊંચાઈ ૪૨ ફૂટ ૫ ઇંચ છે વજનમાં લગભગ ૮૦
ટન છે એ પ્રતિમા ત્રિસર ક્યાં પડી તેના સ્થાને મુકાઈ છે આ પ્રતિમા ૮ સ ૧૪૦૦ના વખતની છે
ત્રીજી પૂજા ૩ વેનુર ખાતે છે તેની ઊંચાઈ ૩૫ ફૂટ છે તે ૮ સ ૧૬૦૪માં બનેલી છે આ ત્રણે
પ્રતિમાઓ ગિરનાર જૈન સપ્તભૂમિની છે ત્રણે ઊભેલી કાયાસ્થાઈ સ્વરૂપની નહીં છે પણ આગળથી
વનવેલીઓ શરીર પર ચર્મ ગયેલી છે ઉત્તર ભાગમાં ગોમતેશ્વરની પ્રતિમા બેવામાં આવતી નથી
પરંતુ દક્ષિણ ભાગની ત્રિપાનાએ આ પાત્ર માટે જાનની ચમત્ક્રમ શક્તિઓ ભેગાં કરી છે

આ ઉપરાંત શિલ્પ ભારતના મહાત્માની કલામાં ધ્યાનની ઉપર અદ્યતન માળોની રચના પણ
એ વિશિષ્ટ પ્રકારની છે જેના ના અંતરે નેપાળના મહિરોને મળતા છે પણ ૫૧૭ નાઈ એ છે
ઉત્તર ભારતમાં અગ્રીમના વખતમાં આગળના કલાકારોની પ્રથાનો પડીથી લોપ થયો હતો તે
સ્થાનિયના જૈન મહિરોમાં બહુ સુગંધ પાગરી છે મહિરો અન્ય મહિરોના ચોકમાં મ્લેક
બેઠાના સ્થાનની શોભા અને રચનાના પ્રાપ્તિ આપણે જુરના નામના માલિકો છે આમ સ્થાન
અન્ય ખોલે કળાની રીતો પ્રાપ્તિ મળ્યા નાઈન પ્રેરના કલા નાઈન પ્રેરના સ્થાનો એજ
માનામાંથી ઘડી જેવો યોગ્ય રાહના અને ટોચ પરથી પિગમિ જેવી માનીમાં હતા પરંતુ શિલ્પના
અભો તો શિલ્પના અન્ય પ્રકારો જેવા ગોળ તેમજ પાયા અને પ્રેરનામાં એ એમની
ઉદાત્ત અનિવર્યતા છે

શિલ્પ ભારતો ઉત્તર ભારત સાથે સામ્યતામાં મહાત્માની જન કલા-પદ્ધતિ પાળી મહત્ત્વ છે
ગમતિની ટેમરી ન્યા મેનુતનો યદ્યવ્યો હતો લાના શુદ્ધિદોમાં જન પ્રવર્ગો મળી આવ્યા છે
શુદ્ધિચિત્રોથી આગમ થયે તે જન નાનો વિદ્યાર આમથી સદી પરી થતા અધ્યયનમાં
મહાત્માસવ નુમ થયો અવ્યૂરી ગજવરના રેશો મનસદિષ્ટા ના તેઓ રૈવ હોના જતા જનોને
અપૂર્ણ રક્ષણ અને આશ્રય આપતા અવ્યૂરી નામ ગણુ જૈનમાનુસારી હતો
મહાત્માનની રાજધાની ત્રિપુરિ (તેવ) હતી એ ગજવરને શિલ્પના ગાદ્દાના સાથે સગા
નગર હતો આ ગાદ્દાનો સમામાં જન વિદ્વાનો હતા મહાત્મા પુષ્પ ત તેમનો રાજા નિ હતો
જૈન મહાત્માઓ અમોઘને જન મુનિષ નો અગિયાર થો હતો

માત્રોસન ૧૧ જન કાપૈભરને પ્રસિદ્ધિ આપવાનું શ્રેય મુનિ ૧૧ ૧૧ તવિજ્યને આપી તમામ
એ પ્રાપ્તિ એમનો માત્ર જૈન સમાજ ઉપર જ હિ પણ સમગ્ર ભારતના સગારી સમાજ ઉપર
ઉપર થયો છે શ્રેષ્ઠ સમયની અને જૈન પ્રતિમાઓ જેવી પ્રતિદર્શીઓ અને ગ્રામ્ય અનુભવોની
વિસ્તારની તપશ્ચીર અને વિગતપૂર્ણ વર્ણન તેમજે સ્વદેશીકા વૈભવ નામના પુસ્તકમાં
આપેલું છે તે સાથે જે ચિત્રમુદ્રાઓ આપી છે તે જપ્ત નાની દૃષ્ટિએ સપાટ નથી પરંતુ અસન
વસ્તુમાં પ્રેમ સૌ મનિષ્ય અને પ્રજાવર હોય તે તે ખ્યાન આપે છે આ પ્રેરે અનુભવ સુગ
અવ્યૂર કોટોઆશી નવેમગ્ધી તૈયાર મગી મોગી છેને વા ચિત્રમુદ્રા ૩૫૫ પ્રજા આગમ મધ્ય તો જૈન
મહાત્માનો પ્રમાણ અને જ્ઞાનો આદ્યા પ્રવર્તે

બુદ્ધ અને મહાવીરનો યુવનકાલ એક જ સમયમાં વીસ્યો હતો અને ભારતમાં બન્ને સપ્રદાયોનો સરખો વિકાસ થયો હતો બન્નેમાં સાગ અને તપની ભાવનાનું પ્રાધાન્ય હતું છતાં જૌદ્ધ ધર્મ આરભમાં ઘણા વિશાળ રાજ્યોનો આશ્રય પામ્યો પૂર્વ ભારતમાં પાટલીપુત્રનો તે ઉત્તર ભારતમાં રાજ્યધર્મ થયો સારથી તેનું વિશ્વમાં બહુમાન થયું અને તેનાં સ્મારકગ્રંથોનો જૈનકલાનો પ્રસ્તાર અનેક મળી આવ્યા છે, પરંતુ તે સાથે જૈન ધર્મના સમ્પ્રદાયક શ્રીમહાવીર અને તેમના અનુયાયીઓએ પશ્ચિમ ભારતમાં જે પ્રસાર કર્યો તે ઘણો મૌન પણ વ્યાપક હતો. જૌદ્ધ ધર્મ આરભમાં રાજ્યાશ્રય પામ્યો અને આમ જનતાને ભાવી ગયો આથી તેના સ્મારકોને વિશાળ પ્રસ્તાર મળ્યો.

જૈન સપ્રદાય ખેતી અને યુદ્ધના ક્ષેત્રોથી અલિપ્ત રહેવાનો આગ્રહ સેવતો હતો એટલે વેપાર અને વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં સકળાએલી પ્રજાનો આદર પામ્યો આથી ભારતમાં જ્યાં જ્યાં વેપાર અને વહીવટના મોટા મથકો હતા ત્યાં તેના આશ્રયદાતાઓએ સ્તુપો, લિસ્ટુગૃહો અને મંદિરોનું નિર્માણ કર્યું છે દક્ષિણ ભારતમાં પણ આપણે જોયું કે જ્યાં સુરક્ષા અને સહિષ્ણુતા જોવાં ત્યાં જૈન પ્રજાએ વસવાટ કરેલ છે અને ધર્મસ્મારકો પાછળ પુષ્કળ દાનો આપ્યા છે જૈન સપ્રદાયનું આ લક્ષણ ઉત્તર ભારતના પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસમાં મુસપટ થાય છે.

ભારતના શિલ્પનો ઇતિહાસ ઈ પૂ. ૩૦૦૦ વર્ષ સિંધના મોહનજો-દરોનાં પ્રાચીન અવશેષોથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ કાલે પ્રાણીઓનાં માટીમાં ઉપસાવેલા ચિત્રો અને ચૂના તેમ જ ધાતુની માનવઆકૃતિઓ જોતાં લાગે કે માનવસમાજમાં કલાના આદર્પક અને સાંકેતિક સ્વરૂપોનો પ્રચાર થઈ ચૂક્યો હતો. એ સમયની મુદ્રાઓમાં ય ધ્યાનસ્થ યોગીઓની આકૃતિઓ પણ મળી છે, પરંતુ સત્રાટ અશોક મૌર્યના સમયની જે શિલ્પકૃતિઓ મળી છે તેની સાથે હજારો વર્ષનો ખાલી ગાળો સાધનારા નમૂના મળ્યા નથી અશોકના સમયમાં પૂર્વ ભારતમાં યક્ષો અને યક્ષીઓની સહેજ માનવમાપથી મોટી અને કદાવર પાયાણુમૂર્તિઓ મળી છે પણ તેનાં મંદિર વિષે કોઈ ખ્યાલ બાધી શકાતો નથી.

નૃમિત્રના મહાન પુરુષો કે નેતાઓના સ્મારકરૂપે તેમના ભસ્માવશેષો ઉપર ગોળાકાર મોટા સ્તુપો અથવા ટોપ (જિંધા ટોપલા ઘાટના) રચાતા અને તે પર વૃક્ષ કે છત્રની છાયા થતી આ રિવાજ તેથી પણ પ્રાચીન હશે કોઈ સ્મૃત દેહને ધરતીમાં દફનાવી ઉપર માટીનો ટીંખો કરી ઉપર વૃક્ષ કે વૃક્ષની ગળી તેની છાયા માટે મુકાતી તે પછી લિન્ન દેશોમાં બાળવા કે દફન કરવાના ભેદ થયા, એટલે કબરો અને સ્તુપોના રૂપો જુદા થયા સ્તુપની આકૃતિમાં અવશેષો મુકાય છે તે ભાગને ચૈલ કહે છે ચૈલ શબ્દ ચિતા પરથી ઉપજ્યો છે, એટલે પ્રાચીનકાળથી ચૈલનો રિવાજ ચાલતો અને તે પ્રમાણે બુદ્ધના અવશેષો નિર્વાણ પછી ચૈલરૂપ પામ્યા અને જૌદ્ધ સ્થાનોમાં જ્યાં ચૈલ હોય તે ચૈલમંદિર અને પૂજની પ્રતિમા અને લિસ્ટુગૃહ હોય તેને વિહાર એવાં નામો મળ્યાં.

આવાં ચૈલો, સ્તુપો અને લિસ્ટુગૃહો જૌદ્ધ, જૈન તેમજ વેદ સપ્રદાયોમાં હતા પણ બુદ્ધના સ્તુપોનો વિસ્તાર થવાથી પહેલા બધા જ સ્તુપો તેને નામે ચગવી દેતા પાછળના સશોધન અને ઉદ્ધારી લેખોથી સિદ્ધ થયું છે કે પ્રાચીન સ્તુપો તેમ જ ગુફાગૃહો નિર્માણ કરવામાં જૈન સંપ્રદાયનો હિસ્સો ઘણો મોટો અને વ્યાપક હતો.

તક્ષશિલામાં, મથુરામાં, અવધમાં, મહાકોસલમાં એવા જૈન સ્થાનો મળી આવ્યા છે જેની શિલ્પ-મુદ્રાઓ, ઉદ્ધારી લેખો પ્રતિમાઓ, અલકારો નકાલ પ્રજાની સંસ્કૃત અને શિલ્પવિદ્યાના અતિ ઉચ્ચ

પ્રકારના નમૂનાઓ છે આમાના નાણાખર્ચા ખર્ચા અથવા રિલીયુ ગિયતિમા ઉપેક્ષિત પ થા છે જતા મોરે ૧૭થી ઈ સ ૧૦૮૦ સુધીની એકસરખી અમોગ પૂતી અો નિર ગિ પચામત્રી એનિન થઈ છે પણ બૌદ્ધ આજ્ઞા આગે જેટલી પ્રતિષ્ઠિ પામી નથી

પ્રાચીન તદ્દશિનામા જે સ્તુપ મળી આવ્યા તેના રિ પમા બામ્પ્રીનન ધિગની બેમીનોનિયન અસરોનાળી આવૃત્તિઓ છે પરંતુ મથુગની ૮ ની ટે રીમાથી જે અપાર શિ પખો મળ્યા છે તેમાથી જૈન મપૂર્તિ નથી એ નજરીમા ૭વી ૧૦જીનાની હજો તે અમનન છે

વણા માને છે કે સુકામિગે પ થી મરિરોનુ નિર્માણ થયું છે પ તુ મિ ૧૧ ગભગભતી ચના જોના તેનો સમય યસવેદી સાથે હોન એમ લાગે છે આવી વેમિઓ ગચ્છાની પ્રથા પેનિ સપ્રાય બરારના પણ રનીમરના હતા જ્યારથી ગુપ્તની પૂજન બન થઈ ગઈ અને પ્રતિમાપૂજન શરૂ થયું ત્યા થી જૈનોએ પણ મરિરો ની ગચ્છા પર ધ્યાન આપ્યું હતું પણ તે ૧૨૦૦ મોગ પ્રમાણમા બધાના નહિ હોય મરિના વાગતુ આજમા વણવેલા માનિન, પાષ્ટિક, નાપ એના નામો છે નાગ કે નિ એના બે છે પણ આનગિ નામ નથી

મથુરાનગરી જે સમયે મધ્યકાલીય હતી તે વખતે ત્યા અને જા ધનાઢ્યો વચના તેમના વનથી થયેના મરિરોની જે રિ પચામત્રી કાની ટે રીમાથી મળી આવી છે તેમા જન પ્રતીતી ભગપૂત તદ્દશપ્રચુરતા અને પ્રતિમાઓ મથુગના મ્યુઝીયમમા છે તે તે કાનની જાની ચરમ રીમા ગુદુ રે છે મથુરાના શ ગમ્મઓ ટવિન અને નિં ના સવત્સરાળી અને ડનમર્તિઓ, ગુપ્તની વગીઓના ડોતરેલા પથ્થરો, સાગી અને ભારતના સાથમા મૂળી રા ન એના છે એક વખ નિ મ ૭૮ના લેખનાળો છે તે દેનનિર્મિત એને તેના નિમાણના અમનની રિને ખચર નથી એરો છે

મથુરાનો જૈન સમાજ વેપા થી ધનાઢ્ય હતા એને તેમના ગિ પાં ૮૫૨ નોંધ મપૂર્તિની ધાળી ચીવટ મનાવી છે

અનન્યસન અને ઉત્તર ભાસ્કરીય સ્તુપો ઈ પૂ. ૫૦ વ. ૫૬૫ના ટે છે જૈન રિ પારરોરો ઉત્તર ભાસ્કરીય બાબીલિપિનો નિ ૧૩ બામ્પ્રણુ પ્રાકૃત ભાષાઓનો ૮૫ તેમ જ ગમ્મીય અને મામાગિક પત્રિગિયનિ અને ધનિહાસ અને જૈન ધર્મના પૂજન પાં ૩ પાડે છે એ રિ પો ૧ મુન્યાકન કરના પ્રલક્ષ પરિચય થાન અથવા ૮૮મ મોટોગ્રાફો જોના મજે એવુ થયુ જોઈએ અન્યમજે તેમજ વેનોની સુપષ્ટ ડોતરણી ભારતીય કાના ગ્રીક ધિરાની આરીરિયન તેમ જ મેમીનોનની અમજે કાની જાનરી હતી તેના દષ્ટાનો તેમા મજે છે ખાસ કરી પાખોવાળા મિહો, લગિયઈ પ્રાણીઓ તેમ જ વેનજુગીમા ગ્રીક પ્રાગે ભારતના સરખરવ્યનહાનના ૮૮૦૦૦ છે જતા વગુ સપૂર્ણ ભારતીય ટે સાહાણુ બૌદ્ધ જૈન સન મોઇ તત્ત્વાનીન દેશવ્યાપી કાસ્ત્રવરૂપોનો પોતાના સપ્રાય મો વિના સમય ૮૫યોગ કરતા મધાના પ્રતીતી- ૩૨ પદ્ધતિઓ-એ જ રિ પચામત્રી મળી રહેતા જમ, મે ૧ મહો શણગારો બધે સરખા હતા જૈન ધર્મના ઈ પ ના પુગાનન અને આજ સુધીના ગિ પની પાકી સાગી આપતા બૃત્તમળના મહત્ત્વના અમોગ ત્યા મળી રહ છે જન સપ્રાયમા પ્રાચીન વિભાગો ગણુ કુલ સાખા' વગેરે પ્રચલિત હતા મે રિ પ પર ૧ લેખોથી નક્કી થયુ છે જૈન સાધીઓ સમાજમા જિયો મોલો ૧ નતી હતી એ પણ મળુમા મજે ૩ મથુરાના રિપોમા ઈ પ ૫ મસોથી નિ મ ૧૦૮ સુધીની રિ પસદિ જોના મજે છે

ઉત્તર ભારતમાં ગુપ્ત સમયમાં જે મિરિમદિરો હતાં તેનું અસ્તિત્વ અદ્યપિ જળવાયું છે, પરંતુ સ્વતંત્ર આધર્મીનાં દેવમંદિરોના સ્વરૂપો વિગત છે. જે છે તે બહુ જ નાના હતા છે. ચૂનો કે કોઈ બધું વગર પથ્થરની શિલાઓ ખડકોને ઉપરથીમાં આવતાં આ મંદિરોનાંનાં ઘણા ગુપ્ત સમયની હતા. દક્ષિણના મહાબર્દ પુરસ્કે એવોહતા પરિવાર હોય એવું લાગે. મળી આવતી શિલાઓની લગાઈ પર તેના વિસ્તારનો આધાર મળેલો. ઉત્તર ભારતમાં આવિયરનું નૈવેદ્ય મંદિર, સૌરાષ્ટ્રમાં ગોપ કલ્યાણ કલસાર વગેરે સજા એવા સાદગીય છે.

તાલેનરમાં ગુજરાતમાંથી મળેલા ગુપ્ત સમયના શિલ્પો ઉપર વગંદરાના ગુપ્તસમયવિદ શ્રી ઉમાકાન્ત શાહે નવીન જ પ્રકાર પાડ્યો છે. તેમણે અંકોટમાંથી શ્રીચંદ્રમહેવલની કર્ણપદ્મની સુદર ધાતુપ્રતિમા પ્રાપ્ત કરી મ્યુઝિયમને આપી છે. જૈનશિલ્પના કલમ જેવી આ પ્રતિમાથી ગુજરાત સમૃદ્ધ થયું છે.

કાલવુલ્લે આદમાં સૈદામાં ગર્ભમંદિર ઉપરના શિખરોમાં વિશાલ અને ઉદાવદાર સ્વરૂપો થતા તે તેમાંથી ઓરિસ્સાનાં રથાકાના શિખરોનાં પ્રારંભ થયાં. દેવનાની પ્રતિમાના બહિરમ જેવા એ મંદિરો ગગનગામી સ્વરૂપે વધવા લાગ્યા. દક્ષિણમાં એ રીતે ગંગાપુરોથી મંદિરો વેલવ વધ્યાં. ઉત્તર ભારતમાં ઓરિસ્સાથી પ્રચાર ખમેલા શેલી આર્યાવર્તે અથવા મધ્ય દેશની રેલી નરીકે પ્રચાર પામી. જેના અવગોળે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર કચ્છમાં ઘણું ફેલાયું મળે છે.

ભુવનેશ્વર અને પુરીના મંદિરો જેવા શિખરોના ઘાટનો પ્રારંભિક પ્રકાર સૌરાષ્ટ્રનું ગણકમંદિર અને ધૂમકીમાં એક દેવમંદિરમાં જણાય છે. કચ્છમાં દેરા, કોટાઈ વગેરે મંદિરો નરમાં સૈદાના નમૂના છે. પણ પછીથી ગુજરાત, રાજસ્થાન અને હુદકાખંડના શિલ્પીઓએ ગગનગમ અને તેની જાળીઓને વિમાન સ્વરૂપ આપી જે નાવીન્ય અને લગ્નના હિપ્પનવી છે તેની આગળ ઓરિસ્સાના મંદિરો પડ્યા જેવા તોનિંગ લાગે છે.

રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં દસમી સદીમાં રાજપૂત રાજ્યો થયા તેઓના દેવમંદિરો, રાજ્યમહેલો જલાશયો, કિલ્લાઓ બાધવાની એક અપૂર્વે હરીકાઈ લાગી હોય એમ દેખાય છે. મુજરાજ સોલંકીએ ગુજરાતમાં ૨૬ મહાલયનું બારમાળનું મંદિર શરૂ કર્યું તે વખતે સ્થાપત્યમાં ગુપ્તમંદિરના ભાવખમ સ્પર્શી અને કોતરકામની પ્રણાલિ ઉપતી હશે ચોટકાએ કદાચ દક્ષિણના સ્થપતિઓ કે રૂપનિયોગના લાગ્યા હશે એવું એ સમયના દાદી ચોટલાવાળા સૈનિકો અને રાજવીઓની મર્નિઓ પરથી ધારી સકાય. પરંતુ મંદિરને કિંચુ લેવું, ગગનચુખી શિખર કરવું એ વિચાર તો ઉત્તર ભારતનો જ હતો. નવા ગગળોની સ્થાપના સાથે શાનિલયાં ધવા કરનારી જૈન પ્રજાએ નગરોની જાહોગલાલીમાં સારો ભાગ ભજવ્યો હશે અને ઉપયોગી સમાજ નરીકે પણ આદર પામ્યા હશે. મર્થ, કૈવ કે વિપ્લુના ઉપાસક રાજ્યઓથી તેમને કદી ઉપદ્રવ થયો જાણુગમાં નથી. તેઓ વસ્તુસચ્ચ કરવાના અને વ્યવસાય કરવામાં પ્રવીણ હોઈ અનેકવાર રાજ્યકર્તાઓને આપત્તિ વખતે સહાયકારક બન્યા હતા એ પણ વનરાજ આવગના સમ્બંધી સુવિદિત છે. ગુજરાતના નવા પાટનગરો — શહેરો વચ્ચાં લાગે તેમાં આગળ પડીને આંજીકામો કરનાર જૈન સમાજે હતા તેમની વ્યાપારકુશળતા અને અર્થવ્યવસ્થાના અનુભવે તેમાંના કેટલાક ક્રમે ક્રમે ગુજરાતના રાજપુરો, મુસદ્દીઓ અને ધનાઢ્ય વેપારીઓ થયા. અન્ય સંપ્રદાયોની ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને મંદિરો રાજ્યાશ્રયથી સર્જાયેલા અને નભેલા તે રાજ્યાશ્રય જતાં ખંડિત થયા તથા ઉપેક્ષા પામ્યાં તેમના નિર્વાહ કે મરામત માટે અર્થ કરનાર કોઈ રહ્યું નહિ. જ્યારે જૈનધર્મના શ્રીમંતો અને દાનવીરોએ દેવકાર્યમાં પોતાની સપનિ આપી ચિરકાળનો યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે.

૬૨મી સદીના પહેલી પુખવાથી ઉત્તર ભારત પાકાન થઈ ગયો હતો, રાજાકુળો જડમૂળથી ઉપડી ગયા હતા અને પ્રજાના મોટા સમુદાયો વિવિધ તરફ ભાગી પડ્યા હતા તે વખતે ધર્મપ્રેમથી પણ પગેલી સૈન્યોએ દેવમંદિરો, પ્રતિમાઓ અને અગ્રણી મંદિરોના નિવારણો હતા

આવા વિદ્યુત સમયમાં જ કારીગરી પર નબળતા સમાજનો તો શો આશરો? પણ ગઝનીના ધા ૧ પાછા વળ્યા કે તુરત જ આશુ શત્રુજય અને ગિરનાર ઉપર નિર્દર્પણોના મહાજ્વાલા તાલ પડ્યા હતા અને જૈનધર્મના દેવમંદિરો પહેલાની જેમ આરતીપૂજાથી ગાજી રહ્યા

જૈન સમ્રાટનું એક વિશેષ સૂત્ર કાર્ય એ છે કે ખતિ થયેલ મંદિર કે પ્રતિમાની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા રીતે તેને ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે આથી પૂર્વજોએ રેના કીર્તિથી સચવાઈ છે અને પ્રજાના આસ્થાકારને પૂર્તિ આપે છે આ રીતે શત્રુજય, આશુ, ગિરનાર, રાણુ પુર વગેરે જૈન પ્રજાના જ નહિ પણ મુસલમાન લોકોના કીર્તિધ્વજમાં મોજૂદ છે

આશુનું સાથી જૂનું મંદિર સ ૧૦૮૮માં ભોળા ભીમદેવના મહામત્રી વિમળશાહે મવાયુ ૧૭ અને બીજા મંદિરે ઈ સ ૧૨૩૦ના અગસામાં વારેનાના મત્રીઓ વસ્તુપાળ તથા તેજપાળે બધાવા આ મંદિરોનું બાધામ ધોળા આરસથી ઝેલુ છે આમવાસ વીસ કે આશુ દેલવાડાના મંદિરોની માધન પર આરસની કોઈ બાજુ નથી એવે ધર્મથી આટનો પથર ઉપર પડત ચાલનાનું કામ કરવામાં અપાર ખર્ચ અને શ્રમ લાગ્યા હશે પણ જૈન ધર્મ ધર્મના કાર્યમાં ખર્ચ કે સમયનો હિસાબ ગણે નહિ એવી પ્રથા એ વખતે હશે અને તેથી જ શિવ કનારોએ તેના નિમાણમાં જે નુપુણ તથા નરીન પ્રધારોની અજમ સૃષ્ટિ અદ્ભુત ધીગજ અને ઝીણુપટ્ટી આમગળદારી છે તે જગતના સર્વ પ્રાણીઓને બોલે કનામરોને વિરમયમુખ કરી દે છે

આ મંદિરોની નામા ગુજરાતના શિલ્પીઓએ આકાશી સદીના ખજુરાહોના મંદિરો કરતા જે વિશેષતા કરી છે તે તેના રંગમણની ચના છે તે પહેલાના રંગમણોની છત આરેપાસની દીનાનો પર ૮૧૫માં આવતી અને તેની ઉપર નાનું મેરુ ધાટનું શિખર થતુ મણને હી હી અરથી બે બાજુ જળિયા અધના વિમાનવાટના ગનાનો કે ઝડપા મૂનામાં આવતા પરતુ ગુજરાતના શિલ્પીઓએ આ આલના પ ગોળા જે બાળી પાનાઓ ગોલ્વી ઉપરથી અમત મારી ધીરે ધીરે નાના થનાગોળ વર્તુલોનો ઉપર મળી જતો ધુમ્મસ ઓ તેમાં જ જગતને અપાર આશ્ચર્ય કરાવતુ ન શી ૧૨ આગસનુ ઝુમ્મર જેને મધુન્નર કહે છે તે ગુજરાતના શિલ્પીઓનું નાની ૨ છે મંદિરની રચનામાં દ્વારમ પ શુભાઓની નવઓની ગૂંમ પ, ગર્ભગૃહ, તોરણુ શિખર મગળ એલ વગેરે વિભાગોનાળો શિલ્પિગતાર છે

ગમડપના રત્નો પર વિવિધ વાદ્યો સહિત કોબી રાખેની અપ્સરઓ, વિદ્યાવરીઓ, નર્તિત્રીઓ અને પ સમોસરણુ તથા ભીંતો અને પતો પર રોરેલા નયનદેવના અનનપ્રસંગો નાગપ્રવાન અને શરીર છતાં એ મત્તરાણુ માનવપ્રવંધ એ મધુ શિલ્પનાનો વ્યાપક સમાર જતાવે છે

જૈન સમ્રાટના બળે એ કાળે એવી માન્યતા હશે કે મંદિરમાં કોઈ દેવને મપાટ પ્રદેશ ભીંત કે છતમાં ખાની રખાય નહિ એના દષ્ટાંત તર્કી ગણી-જેમણીનો મોખ મતાવનામાં આવે છે પ્રિય તી નમાળે કારીગરોને આગળ મમ કરી શકે માટે વધુ વધુ મોટરી ધૂળ લાવે તેની ભારોભા કપુ કે નાનુ મળતુ એનું ગદસ એવુ જ કે કલામરીગીરી માટે દેવમંદિરમાં ૬ પનો સમય લેનાભાગ નહોતાં થનો સામાન્ય જનને તો એ દેવસૃષ્ટિમાં ગયા તો આન થાય અને સમગ્રીને લાની સમાધિ નાં એવા એ મવા નિશાંત થયા છે

આણુની પ્રશસ્તિ તેના શિલ્પવૈભવ માટે થાય છે તો મારવાડના રાણકપુરના મંદિરમાં ૪૨૦ સ્તંભોની રચના, સુમેળ અને મંદિરનો સ્થાપત્ય પ્રભાવ ભારતનાં ગણનાપાત્ર સ્થાનોમાં પદ અપાવે છે.

મંદિરને ઉત્તમ સ્વરૂપ આપવાની યોજના, બે માળથી ભવ્યતા વધારવા મેઘનાદ મઠનામનો રાણકપુર પ્રકાર ભારતીય સ્થાપત્ય રચનામાં સ્થપતિની શુદ્ધિનો યશોધ્વજ છે. અનેક સ્તંભો દ્વારા આગળના શિલ્પીઓએ રંગમડપમાં ચારે નિશાઓનાં હવાપ્રકાશ ખેંચ્યાં તે જ પ્રમાણે મેઘનાદ મઠને ઉપરના માળના સ્તંભોમાથી હવાપ્રકાશ સાથે મડપની ઊંચાઈ વધારી આપી

પવિત્ર, સ્વચ્છ અને જનસપર્કથી અલગ શાત વાતાવરણ મેળવવા માટે ગિરિનિવાસનુ માહાત્મ્ય ભાગતમા પુરાણપરિચિત છે પણ તેનો શ્રેષ્ઠપણે ઉપયોગ કરવામાં જૈન સપ્રદાયે શત્રુંજયનાં શિખર ઉપર મંદિરોની જ નગરી કરીને અવધિ કરી બનાવી છે

શત્રુંજય, ગિરનાર અને તારંગા સૌગંધૂમાં પાલીતાણા આગળ ભાગ્યે જ ૧૦૦૦ ફૂટ ઊંચી ટેકરી ઉપર માનવીની સાધનાએ જે અજળ દશ્ય રચ્યુ છે તેનો જોટો અન્ય નથી પુણ્યપ્રાપ્તિ માટે મંદિર બંધાવવા જેવું કોઈ કાર્ય નથી એવી દૃઢ આસ્થા જૈનોમાં હોવાથી લગભગ ૧૦માંના ૯ મંદિરો કોઈ એક જ ગૃહરચના દાનથી બન્યાં છે સ્વાભાવિક રીતે દાનકર્તા પોતાનું નામ અમર રહે માટે મંદિરના શોભા શણગાર-નકશી પાછળ થાય એટલું ખર્ચ કરે છે આ મંદિરોનો ખરેખરો રચનાકાળ નિશ્ચિત નથી. કોઈ તો જરૂર ૧૧મા સૈકાનું હશે પરંતુ ૧૪મા-૧૫મા સૈકામાં ત્રિદેશી હુમલાઓથી ખડિત થયેલાં તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરતાં પહેલાંના જેવી શુદ્ધિ રહી નથી. ઘણે દેકાણે મરામતને કારણે પ્લાસ્ટરના લેપડા નીચે ઘણું અદશ્ય થયુ છે. પણ આ મંદિરમાં ૧૪થી ૧૮મા સૈકા સુધીના અનેક પ્રકારના સ્થાપત્ય નિર્માણના નમૂના મળી આવે છે

પાછળના કાળમાં પ્રતિમાઓ અને ચિત્રોનું રૂપકામ તથા નકશીના ઉદાવ નબળા જણાય છે પણ તેમાં પરપરા વિશુદ્ધ રહી છે, એટલે પુનરુદ્ધારના અભ્યાસી માટે લા ધણુ સાધન છે જે કોઈ સશોધક મઠના તેના નકશા, નોંધ અને પુરાણકથા સપ્રણું રીતે ચિત્રો સાથે તૈયાર કરી શકે તો સ્થાપત્યનું એક અનેરું પુસ્તક થાય.

ગિરનાર અને તારંગાનાં મંદિરોની ભૂતળરચના વિચક્ષણુ છતાં શુદ્ધિયુક્ત રચનાઓ છે. ઉપરના સમુદ્ધાર કાર્યમાં અજ્ઞાન શિલ્પીઓએ તેમના પૂર્વજોની કીર્તિ પર અસ્તર માર્યા છે. બનાસકાંઠામાં અને કચ્છમાં જે જિનમંદિરો છે તેનું અસલ સ્વરૂપ તો ક્યાય રહ્યું પણ જીર્ણોદ્ધારને નામે આરસ અને ટાઇલ્સની વખારો અથવા કાચના દહેરા બની ગયા છે. મુદ્રા આગળનું ભદ્રેશ્વરનું પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ મંદિર જગદુશાહે બંધાવેલું તેની સર્વ ભીતો ચૂનાના અસ્તરથી સન્યાસીના મુકાની જેમ વીતરાગ બની ગઈ છે, અને દ્વારની કમાનો પર રમકડાં જેવી મડમો અને અગ્રેજ પૂતળાના બેઠ્ઠા ઢગલા છે, આ આરોપની સામે ધન્યાસ્પદ અપવાદ રૂપે રાણકપુર અને આણુનું જીર્ણોદ્ધાર કામ ગણી શકાય એનું ઉદાહરણ સર્વત્ર સ્વીકાર પામે તો જ આગલાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત થાય.

મંદિરોના દાનવીરો અને શિલ્પીઓ જ્યાં સુધી સરકાર અને વિદ્યાના ઉપાસકો હતા ત્યાં સુધી જૈન સંપ્રદાયે કરાવેલાં મંદિરો, પ્રતિમા અને અલકારો અને અન્ય પદાર્થો જેવા કે દીપસ્તંભો, ધાતુપ્રતિમાઓ, દીવીઓ વગેરેમાં એક રમ્ય ઝલક સચવાતી રહી હતી પણ ૧૯મી સદી પછી બ્રિટિશ વર્ચસ્વ વધતા એ સરકારો હુમ થયા અને આજે ઉપર કહ્યા તેવા હાલ ઘણે દેકાણે થયા છે

મરામત અને રંગદામ પાછા તમામ મદિરોનો ખર્ચ કુલ વર્ષે એલી-પચાની લાખ રૂપિયા થતા જાય છે એમ એ સભારિત વ્યક્તિએ જુલું હતું તેમ હોય તો જૈન કોમ આ કાન માટે પૂર્ણ અવગામી શાસ્ત્ર સુધાન પ્રલામરે નિરીત નીમીને ફરી પૂર્ણ ગ્યાનોની પ્રતિપાતુ રક્ષણ કરી શકે છે

ગ અને ચિત્રની રમી ત પર આનના મદિરોમા થતું ચિત્રમમ અને રંગમમ આજના સુસજ્જી ૪ ની રચિને સનોરે એતુ થતુ નથી ારણુ કે તેમા નોઈ પ્રમરે જૈન નાની પ્રાચીન શિષ્ટતા પરિપાતીનો સમાસ કે અસર નથી આધુનિક બનરુ રમમ્મા જેના રંગગગ અને લેં ગા સગીતમાથી કોમની પ્રગતિ કયા મમ્માર અને સદુણુની પ્રાપ્તિ થયો એ માનસશાસ્ત્રનો પ્રશ્ન બને છે પણ ગુજરાતને ગૌ ન દેવા જેવી રમી ત એ છે કે ભારતનામા અજતા પછી ૧૧મી સદીથી અપભ્રંશ થયેલી નાનુ એમ મોટુ આશ્રયધાન ગુજરાત અને માગના હતુ મોટે ભાગે ૧૦મીથી ૧૬મી સદીના કલ્પસૂત્રો અને કાનમ ક્યાના હમ્તપ્રથોમા જ એ ક્યાના અનગેયો રક્ષાપેલા મમ્મા હના અને તેવી જ વિદ્વાનો ભારતીય કાનાના ઇતિહાસની ખુતી ડીઓ મેળવી શક્યા છે સને ૧૮૧૦મા આરલાયેન સજોન પ્રવૃત્તિમાથી આગે એ ફલિત થયુ છે કે એ કલા રાજધાન નેપાળ, બગાગ અને દક્ષિણ મુધી વિસ્તરી હતી પણ મોટુ સજોનર સુ ૧૮૪૮મા છેવટનુ જળ એમ એમ મોટા આમા સવનાઈ રહે તેમ ગુજરાતના ધનાઢ્ય જન સમાજે એ ક્યાને અથબગરોમા સાચવી રાખી હતી અને ધમ મમધથી પુત એ પ્રમગની પરપરા અને રૂપિનુ રક્ષણ મ્યું હતુ અને હવે તે નવા યુગના નામરોના તેમજ વિદ્વાનોના અવ્યાસમા એ અગવ્યુ પ્રમરણ બની ચૂકી છે

એના પ્રચાર અને પશીનન માટે સુગ પ્રાશનો નાનો યશ અમલનાના એમ તરણુ મુદ્દમ્થ શ્રી સાગભાઈ નામતો આપીગુ

અથરથ નાના ભના ઉપરાત એમજે આઠમી સદીની જિન ધાતુ પ્રતિમાઓનુ સજોન અને સમ્રાટ કરી દાિણ ભાગતની ધાતુ પ્રતિમાઓની મરોમરી કે એરો એક કનાપ્રદેશ પ્રકાગમા આવ્યો છે

કાપ શિખના ઉત્તમોત્તમ નમૂના પાટણના મુદ્દમરો કે ઘર હેરાસરો છે આ અપૂર્વ ભારતીય શિખપૂતિઓની નિમસ કે વેપાર પર અટકાયત મુખવી નેઈએ મરોના નાના નમૂનાઓ ઉપરાત ૫૦ શિ પીઓએ જુના મરોની છતોમા કાષ્ટ પૂતળીઓ નમ્લીઓ, પ્રમગો અને નમ્લી રત્તલો કોતના છે એ આરસના તમણની પૂરી અપર્ધા કરે છે

પાટણ અને અમલા માથી અને વાશિખની અપ્રાપ્ય વસ્તુઓ પરદેશના સમ્રાટનોમા પતંગી ગઈ છે એ માટે હવે સા જૈન નાપ્રેમીઓને ખેલ થયો નેઈએ અને હવે પછીથી એવી વસ્તુઓ મેળવના ઉત્ત નાનક માથી તેની ખરીદી કરી સમ્રાટ ગ્યવો નેઈએ, જેથી પ્રમ જે ના માટે મુગાય રીતે ગૌગ્ય નઈગકે ઉપરાત ડુગળ અને ક્યાનિદ વિદ્વાનો પામે એ વસ્તુઓની ખરીદા હર અને નાં કરાની ઉત્તમ ચિત્રો સાથે તેના પ્રથો પ્રમ સમમ મૂનાથી જૈનનાની સદ્ગતિમા યશમ્વગી ઉમેરાશે

જૈન ધર્મ અને જૈન સંસ્કૃતિની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ

પ્રાં અમૃતલાલ સવચંદ ગોપાણી, એમ.એ., પીએચ.ડી.

આર્ય સંસ્કૃતિના નિર્માણ અને ઘડતરમાં વૈદિક અને જૌદ્ધ સંસ્કૃતિઓની જેમ અને જેટલો જ જન સંસ્કૃતિનો પણ ફાળો છે જૈન એટલે “જિન” નો ભક્ત, અમુકાથી અને મન, વાણી તથા શરીર આ ત્રણેય ઉપર જેણે સર્વોગસર્પૂર્ણ વિજય મેળવ્યો હોય તે “જિન”. આ “જિન” પછી ગમે તે દેશનો હોય, ગમે તે ઢાળે થઈ ગયો હોય અને ગમે તે દિરેકાનો હોય. આ એની ઉદારમાં ઉદાર વ્યાખ્યા છે આમાંથી જૈન ધર્મ અને સંસ્કૃતિની અનાદિતા સ્વતઃ ક્ષિત થાય છે. જૈન ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો ઊગમ કોઈ પણ અન્ય ધર્મ કે સંસ્કૃતિમાંથી થયો નથી, એનું અસ્તિત્વ સ્વતઃ છે અનિહાસિક પ્રમાણો અને પુરાણમાં પુરાણ ગણાતા શાસ્ત્રો અને ગ્રંથોમાં આવતા ઉલ્લેખો ઉપરથી આ વિધાન હવે અસદ્વિગ્ધ રીતે પુરવાર થઈ ચૂક્યું છે. એના ઉપર અન્યે, અને અન્ય ઉપર એણે પ્રસાવ અને સરકાર નાખ્યા છે — આ બંને વસ્તુઓ સ્વીકારવી જોઈએ સંસ્કૃતિઓ પારસ્પરિક અસરથી તદ્દન મુક્ત રહી શકતી નથી એ સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય છે.

અહિંસા જૈન ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો પ્રાણ છે. એટલા માટે એને અહિંસા ધર્મ તરીકે પણ વ્યવહારમાં ઓળખાવવામાં આવે છે. એના મૌલિક સિદ્ધાંતો પૈકીમાં કર્મવાદનો સિદ્ધાંત મોખરે છે જન્મ અને મરણના ફેરાઓથી રચાતું સંસાર ભ્રમણ એ એક મહાનમાં મહાન દુઃખ એને હિંસાએ ગણાય છે આ દુઃખ કર્મજન્ય છે. ચોરાશી લાખ યોનિઓમાં ભ્રમતો ભ્રમતો ઉલ્લાંતિ સાધતો સાધતો આત્મા કર્મમુક્ત થઈ છુટકારો મેળવે છે. એ મોક્ષ સાધ્ય કરી આપવામાં ઈશ્વરાદિ કોઈ બાહ્ય તત્ત્વ નિમિત્ત કારણભૂત નથી બનતું. આત્માએ પોતે જ સિદ્ધિ હાંસલ કરવાની છે એટલે એનામાં અતન સામર્થ્યનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. બાહ્ય પદાર્થની આપખુદ મહેરબાની ઉપર એને ઇવવાનું નથી એ પોતે જ કર્તા, ભોક્તા અને હર્તા છે. પોતાના મુખ-દુઃખ માટે કોઈને પણ એ જવાબદાર ન ગણી શકે આમાં રાગ-દ્વેષની પરિણતિનો પરિહાર સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે નિરુદ્ધાર મિશ્રિત પુરુષાર્થનું સકલન પણ આ સિદ્ધાંતમાંથી જ સ્વતઃ સરે છે, ઝરે છે

જડ અને ચેતન અર્થાત અણુ અને અણુ—આ બે મુખ્ય તત્ત્વો સ્વીકારી, બીજાં સાત તત્ત્વોને—પુણ્યપાપાદિને—અણુના અવાતર ભેદો તરીકે સ્થાપી કુલે નવ તત્ત્વોની પ્રરૂપણા જૈન ધર્મ કરી છે.

જગતના સ્રષ્ટા અને સહારક તરીકે “ઈશ્વર” ને કલ્પનાર ધર્મોની દૃષ્ટિએ જૈન ધર્મ નિરીશ્વરવાદી ગણાતો હોય તો ભલે ગણાય, પરંતુ નિરીશ્વરવાદી એટલે નાસ્તિક અને નાસ્તિક એટલે નીતિની આવશ્યકતા અને મૂલ્યમાં નહિ માનનાર એવો જે અર્થ કરવામાં આવતો હોય તો તે કેવળ ભ્રાન્ત, અજ્ઞાનયુક્ત અને ન્યાયવિહીન છે પાપ અને પુણ્યમાં અનીતિ અને નીતિના મૂલ્યાકનો અંતર્ગત જ છે આ કહેવાની પણ જરૂર નથી

પૃથ્વી, પાણી તેજ, વાયુ આદિ ઈશ્વરકર્તૃક નથી તેઓનું અસ્તિત્વ પોતપોતાના ખાસ નિયમોને આભારી છે. ઈશ્વરત્વ આ રીતે જૈન દૃષ્ટિને અનુકૂળ નહિ હોવા છતાં આત્મા પોતે પોતાને બળે પરમાત્મા બની શકે છે એ રીતે ઈશ્વરત્વનો એ અગીકાર પણ કરે છે.

ક્રમે આહારી સંસાર છે એમ પ્રતિપાદી તમામ પ્રાણુ હવ બૂત અને સત્યને સમ દાખાયા છે તે ઉચ્ચ, નીચનો બેફ ટાલ્યો છે, વર્ણ અને જ્ઞાનના વિચારને બહિષ્કૃત કયા છે અને અપરધના એ અપ્રાધિગતી દિમાયન હી છે આ રીતે દરેની જગત પ્રત્યેની જૈન ધર્મની અપરધના ઉવેખના કે હાસી કરના જેવી તો છે જ નહિ પરંતુ સમાનના જેવી છે વર્તમાનમા ચારી હેવ બીજા તા અને ખાજાની અને અસાજકતાને સ્થાને સુરાલ્ય સ્થાપનાની મારામારી અને હાપા પીને નામૂ હાની, ચોપણ, લાય રાત વગેરે બદીઓને નિમૂળ કરનાની એમને ભોળી બીજાની હાની અમદ્ વૃત્તિને વિના આપનાની શમ્ભિ કે હામરાખી હોષપણુ પ્રચલિત સંસ્કૃતિમા સામ્રતમા હોય તો તે જગત જન સંસ્કૃતિમા છે નીતિની ના રીતે દેનાળુ કાળતા બચાવનાની અને મચી પડના જતી આમામીને કયામા નહિ જના હેતા મચી રાખનાની અપૂણુ યોગતા જન ધમ પ્રતિમોધિત અને પ્રપિત અહિસાના હર્મના ના અને તત્વા અને પચમા ભનોના તત્વોમા છે આ સંસ્કૃતિના હાને સમજાવે અને પચા જે જ વર્તમાન બાન્ત અને મ મત જગતનો છુટા છે—આ સંસ્કૃતિમા એના હનાવ તરનો છે એ કારણે

જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા પુરાવ કરતો બની તે શિલાલેખ મોજ છે શ્રેણિ ન ગુપ્ત, મિહુસાર અગ્રો, સપ્રતિ, ખારવેન નિકાલિલ મુજ હોજ વગેરે વગેરે અતિાસિધ ગજધિગજઓએ જન ધર્મને અપૂરો અપનાઓ હતો અથવા તો વેગ આધો હતો સિદ્ધરાજ કુમારપાળ વગેરેએ તો જન ધર્મની સારી એની પ્રમાવના હી હતી એ તો હવે કયા ઢાની વાત રહી છે ? જન ધર્મ હિજાળમા પણુ પોના હ પ્રમાવનો પ્રમાર સારો કયા હતો મદાપ્રતિભા હાગી જૈન સાહિત્યમગેએ વિચાર્યોએ બીજાઓને મોમા આગળી ધાવની પડે એની સાહિત્યની ચિત્રાનુવૃત્તિઓનુ નિમાણુ કયુ છે સ્થાપલના, ચિત્રકળાના સાહિત્યના—દૂધમા હુદિના એએએ પ્રેશમા જૈન સાધુઓએ અને શ્રાવ એ નિલપ નિહાર કરી બતાની જગતમા નામ મ્યાધુ છે હાટયુ છે વસ્તુપાળ તેજપાળ જગકુશા હામાગા વગેરે હાનીરોએ કો કે હ નરને ભુનાવી દે એવુ હી ગનાયુ છે જન ધર્મની અને સંસ્કૃતિની જગતને આ હેણુ છે એની પુગણી યશોગાથાને અર્ધી સ્પતનામા કાશ મારાતો કોષ્ટ અપ્રત્યન હેતુ નથી પરંતુ એ ધમ અને સંસ્કૃતિ મદાપ્રાણુના સત્યગાગી સંસ્કૃતિના બીજા ધગવે છે એ નમ્ કેવળ અશુનિ શજ હરાનો હેતુ છે

સાધુ સાધવી, શ્રાવ, અને શ્રાવિ હા—આ ચાર ચતુર્વિધ જૈન ચના એ મ ઘટ પહેના એો પાજાનો ધમ તે અણુશાર ધમ અને બીજા બેનો તે આગાધમ પોતપોતાના કન્યપાવનની મર્મામા રહી એ ચારેય આત્મોનતિ સાધી સપણુ લ્યાએ પહોંચી શકે છે એ ચારેય અમુજ જિયતિ અન્યમેવ પ્રમથી રીમરવી જોડે એ એવુ હાઈ નથી પોતપોતાની મયાના વતુગમા રહી સારા સેવી વિમસ વધારતા વધારતા અતે છુટા હો મેળવી શકે આ આર્થનો હાનો છે સુચિત હિ પરંતુ વિગતારિત—તદન વિગતારિત દહિનું આ હા હા હેવાય સાધુ અને શ્રાવના ધમનુ નિરપણુ પાગિભારિ હોઈ અહીં અપ્રત્યુત છે ચમ અને તપ દ્વાગ અહિઓનુ પરિમાજન કરવાની પગમ આસક્ષતા મ તેમા નિધારાઈ છે વધપરપરથી કે પેગનુપેનીથી આચાર કે એના હોઈ પત્ની પ્રાપ્તિ થની નથી આચારના ગુણ ધરાવનો હોવ તો જ આચાર હેવાય વચ દિગ આ ગુન સ્થાન નથી ગુગુની જ પ્રતિ હાવમા આરી છે જૈન ધર્મ અગુન નથી પણ વેગનાનુ વિમસમા જ માનવે છે એનું જનત પ્રતીક આથી બીજુ કયુ હોઈ શે ? માવ જાન કે માવ કિયા—આ મને એમનો હોઈ એનો અગ્રીમગ રામા આવ્યો છે અો એને સ્થાને ના હિના સમુચયના ને મુખમા આવ્યો છે સાધુ—સાધીએ

નવુદરજિથી ગોચરી કરવાની હલી છે. માલ-મર્સીદા આનંદમાનુષા પાંચ નથી એમ કહી એને નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. “શરીરમાઇ ખલુ ધર્મસાધનમ.” આ સિદ્ધાંતના પુરસ્કર્તાઓ સામે લાંબા યત્ના થવા એ લાખે છે કે શરીરને એક દુકલ પશુ ન મળતો હોય ત્યાં ખીજએ ખરિલા પરમેવાથી રહેલા અનાગતો કે ભોગ્યતો નકરરા બની તમે હિ પ્રભોગ ન કરી શકો. કલાણુ વિશ્રામિત એમાં નથી એ જોવાનું એને ન હોય. સંયમ-આત્રાના નિર્ગંધના ઉપયોગી અને એટલી હદે જ શરીરની સ્વચ્છ હોવી જોઈએ—આ એક જ મુખ્ય વાત જ્ઞાન-દયાની ઉપદેશના અવતારને એ સ્વીકારે છે જ કિશોર્ય, આત્માની શુદ્ધિ જાતની વાતો તરફ એને નકરન છે.

હવે અને અહવ—આ જે મુખ્ય તત્વોનાથી કલિન થતા નવ તત્વોના સ્વીકાર જૈન દર્શન કરે છે એ આગળ કહેવાઈ ગયું. આમાં હવતા, સ્પર્શી અને સુક્ત, સંસારીતા ગ્રસ અને સ્થાવરઃ પૃથ્વીકાળદિ પાંચ એ સ્થાવર ભેદ દિશિયદિ ભેદો પણ ભેદો છે. ગ્રસના જે દિશિયોથી મારી પાંચ દિશિયો સુધીના ભેદો છે ત્યારે સ્થાવર એકદિશ છે. પાંચ અસ્તિશયો—ધર્મોધર્મોદિ—અહવતા ભેદો છે. આમાં કાળને ભેગવી જ કલ્પોની કલ્પતા કરવામાં આવી છે. જૈન દર્શન વિષયક દૃષ્ટિને પ્રધાનપણે, જ્ઞાતમાં રાખી આ ઉપર કહી તે આખોની તાર્કિક કલ્પના, યોગ્યતા અને સિદ્ધિ પણ કરવામાં આવી છે જેના કિશોર્યના કિનરત્ન એ અહીં અખીટ નથી.

જ્યાં જ હવોતો મોક્ષ થાય તો સહેજે એક રિથિન અને એક સમય એવો આવીને કિબો રહે કે જે વખતે સંસાર જેવું કંઈ હોય જ નહિ. ઉત્તર પક્ષની આ સંકાતો જૈનદર્શન એ રીતે જગ્યા આપે છે કે ના, એમ નથી કાળુ કે હવોતા પણ ભય અને અભય એવા જે મોટા વિભાગો પાંચમાં આવ્યા છે. આનાંથી જે અભય છે તે સ્વભાવે જ એવા છે કે એમનો મોક્ષ કદાપિ થતો જ નથી આ અભય હવોતી ઉપમા શાસ્ત્રકારોએ (જૈન) કોરકુ મગની આપી છે. કોરકુ મગ કદી પણ પાકતા નથી. આમ એ અભય હવો પણ કદી મોક્ષ ભેગવતા નથી.

આત્માની સાથે કર્મના સંયોગને અનાદિ માનવા જતાં સામો પક્ષ એક મુદ્દેલી આ કિબી કરી શકે કે અનાદિ વસ્તુનો નાશ થાય નહિ અને એમ માનવા જતાં સંપૂર્ણ કર્મનો નાશ અશક્ય બની જઈ મેક્ષનો પણ અસંભવ કિબો થશે. આ મુદ્દેલીનો જૈન શાસ્ત્રકારોએ એવી રીતે કળાલો આપ્યો છે કે આત્મા સાથે તમા કર્મો યંધાના જ્ઞાન છે અને જ્ઞાતા ખરતા જાય છે. આવી આખતમાં કોઈપણ એક કર્મની શુનિ અનાદિ નથી, પરંતુ કર્મશુનિનો પ્રચાર જ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે અને આ આપચારિક રીતે આત્મા સાથે કર્મો અનાદિ કાળથી ભેગાયેલા છે એમ સમજવાનું છે.

જૈન દર્શને આત્માને ચૈતન્ય સ્વરૂપ, પરિણામી, કર્તા, સાક્ષાત્ ભોક્તા, દેહપરિમાણી, પ્રતિક્ષેત્ર સિત્ત, પાંચાલિક અદ્વૈવાનુ માલ્યો છે. જ્ઞાતને આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ કહી નૈયાયિદોથી જૈનમત જુદો પાડ્યો છે. પરિણામી, કર્તા અને સાક્ષાત્ ભોક્તા કદી પરિણામરહિત—કિયારહિત માનનાર સામ્યમતથી કિન્નતા પ્રરૂપી છે. દેહપરિમાણી એવું શક્ષણ અંધી આત્મા સર્વવ્યાપી છે એવું કહેનાર વૈશેષિક, નૈયાયિક, અને સામ્ય મતનો અનાદર કયો છે. શરીરે શરીરે આત્માનું પાર્યંત્ય પ્રતિબોધી એક જ આત્મામાં માનનાર અદ્વૈતવાદીઓ સાથેની પોતાની અસંમતિ દર્શાવી છે. કર્મને એટલે કે ધર્મ-અધર્મને આત્માનો વિગેય શુણ્ણ માનનાર નૈયાયિક-વૈશેષિકો સાથેનું મનવિસિત્તત્વ જૈનદર્શને છેલ્લા વિશેષણ મારફત વ્યક્ત કર્યું છે.

પુણ્યનુબંધી પુણ્ય, પુણ્યનુબંધી પાપ, પાપનુબંધી પુણ્ય, અને પાપનુબંધી ગાપ આમ પુણ્ય-પાપના વિભાગો પણ જૈન દર્શનની વિવક્ષણતાના સ્વરૂપ છે.

વસ્તુને અનતધર્માત્મ માની એના ધર્મોને અમુ અમુ દષ્ટિગોણથી જોના તેનું નામ યાદા છે જનોનો આ અણુમોલ મિત્તાત છે પરંતુ પ્રતિસ્પર્ધીઓએ એને તથે કરી ખોટું રાખે સમગ્ર અન્યાય કરવામા પણ બાપી રાખી નથી અપેક્ષા દષ્ટિએ સ્વી ૧૨૨૦ એનું નામ પણ ગાદા જ નિસ્તત્વ અનિત્યત્વ મિનાનીપણુ ઠિથપણ મતપણ અસતપણ—આ ઉપરાંત દ્રવ્ય ક્ષે ૧ જી બી બાનથી જોનાનું—આમ અને ધર્મોનો બી દષ્ટિથી જોઈ શકાય છે માટે અપેક્ષાનાં સ્ત્રી રાનાથી જ વસ્તુના ગરુડપત્રુ યતિચિત્ત પણ સાચુ બાન થાય છે સ્વાહા સશયવાદ છે એનો એ- મોટો આક્ષેપ એના ઉપર છે એ જ વસ્તુને પ્રતિસ્પર્ધા શુભોથી યુક્ત દેખી એ એમ પ્ર રાનાં સશયબોલ કરવા જેનું જ થયુ એનો સામા પદાનો નાનો છે વસ્તુ અર્થથી અગત્ય કોને હોયો એ જ એ- મુખ્ય સમાલ છે રજામા મર્પની બાન્તિ કે આ ૧૧ મા માણસની બાન્તિ—આ ગણ જ કરેલાય ૧ જુ ૨ સર્પ અને ૧ કી કે ૧૩ અને માણસ—આ બંનેમાની ૧૬ પણ એ નિશ્ચિત નથી તેનું જ્યારે નાદા જ્યન કરે છે ત્યારે અમુ- એ વસ્તુમા અમુ ધર્મ એ જ્યન રતી વખતે નિશ્ચિતપદો ગણેલો છે એમ હે છે હમીમત જ્યારે આમ છે ત્યારે એને સશયના સી મીતે કી શકો ?

વસ્તુના અને ધર્મ એને વસ્તુ કરાના અભિપ્રાયો ૬ વચનપ્રારો પણ અને હોય છતાં એ બંનેને વ્યર્થ અને પરાધર્મ આમ બે પ્રાના નય દ્વારા નિમ્મલત્તરી પછી અનાત્ત સાત લેો પાજા છે

જૈન ધર્મને વીત ગનો ધર્મ પણ હોવાય છે રાગ દ્વેષની પરિણતિને ચલાવવામા રાદા અગત્યનો ભાગ ભજવે છે

પરમાત્માએ સુમિતનો માગ ગતાઓ આ માર્ગે નાની અ પે સુમિત દાસવ કરી માટે પ માત્મા સુકિત ૧૫ ઉપચારથી ગણાય—આનુ આદાં દે બી એમ ૧ કી ઈવ મ્તૃત્વના ના પુ ર તાઓને આપ આપે

આત્મા જ ઈશ્વર છે અને આત્મા સ્વદેષપણે કતા છે જ ઈશ્વર જગતનો ત્તા છે એનું હોનાગના આગયને સ્વાદાં એ પ્રમાણે સમજવે

મોહનાસનાના પ્રામ યને ૧૭ના શુદ્ધ લેણિ ના આગળ ધયા વિધયની આસક્તિ હમીવના વિરાનનાં પ્રવવામા આવ્યો સમજાવની પ્રાપ્તિ અર્થે અદ્વૈતના ની ખોજ રુધ—આમ પરમાથ બતાવી આદા બનાના મનનું સમાધાન કરે છે ખરેખર ! વિચાર બટોને ગમાવનાનું અમોગ સાધન સ્વાદાં છે અમુ

આ પ્રમાણે ઉપર જણાવી તે લાક્ષણિકતાઓ જૈન ધર્મ અને મસ્તૂતિની છે અત્યારે આ લાક્ષણિકતાઓ વાગ અને જામ કરી બતાવે તેમ છ સમસ્ત જગતો શાન્તિ આપનાનું જ જમર સામર્થ આ ધર્મમા છે એમ સા કોઈ ખરેખર સમજે અને એ પ્રમાણે આચરે તો જગતનું વાસ્તવિ નાણુ થાય તેમ છે કલ્પનમ્

જૈન અભ્યાસમાં નવીન દૃષ્ટિની આવશ્યકતા

પ્રા. કેશવલાલ દિં. કામદાર. એમ. એ.

હમણાં હમણા જૈન માર્ગસૂત્ર, દિલસૂત્રી ઇતિહાસ, સન્ધ્યાગિત્ય વગેરે ઉપર અનિ માર્ગદર્શક પ્રકાશન નેહરૂ શિક્ષણ છે એ પ્રયાસમાં મહારાજન સયાજીરાવ ગાંધીવાસ યુનિવર્સિટી જેવી સરચાઓએ હવે પ્રવેશ કર્યો છે તે આનંદની વાત છે. આવાં પ્રકાશનોમાર્થી કેટલાંક પ્રકાશનોને આદિથી અંત સુધી વાંચી જવાનો અને કેટલાંકનાં અવલોકનો કરવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો છે. દિલસૂત્રીની વાત તો એ છે કે આ પ્રકાશનો અને તેમના વિવેચનો તરફ આપણી પ્રાકૃત જતનાનુ તો ઠીક, પણ આપણા વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન બહુ ઓછું જાય છે. કારણો સ્પષ્ટ છે. અવલોકનો જે સામયિકોમાં કે વર્તમાનપત્રોમાં આવે છે તે બધે ઉપલબ્ધ હોતાં નથી, અને જે વર્તમાનપત્રોનાં અને સામયિકોના કાર્ગલયોને એ પ્રકાશનો મોકલવામાં આવે છે તેમના કાર્યવાહકો અને સંપાદકો યાદીમાં તેમની સ્પષ્ટ નોંધ પણ લેતા નથી. ધણીવાર એવું બને છે કે પ્રકાશનો જે માણસોના હાથમાં અવલોકન અર્થે મૂકવામાં આવે છે તેઓ એ વિષયોના અભ્યાસી હોતા નથી, એટલે તેમનાં અવલોકનો અર્ધજગ્ય અને ઉપલક્ષિયાં નીવડે છે.

આવાં પ્રકાશનો બહુધા ગુજરાતીમાં અને હિન્દીમાં હોય છે. દક્ષિણ ભારતની ભાષાઓનો મને પરિચય નથી એટલે તેમને વિષે હું લખી શકતો નથી. પ્રકાશનો જૈન સંસ્કારના તમામ વિષયો સંબંધી હોય છે, મુખ્યત્વે તેઓ ઇતિહાસ, દિલસૂત્રી, ઇત્યન્તરિત, સાહિત્ય. ભાષા વગેરે ઉપર હોય છે. તેમના સંપાદકો વિદ્વાનો હોય છે એટલે સંપાદનલેખની ન્યૂનતા ઓછી હોય છે. એક ન્યૂનતા મને માલમ પડી છે અને તે વિષે હું અહીં લખવા હચ્છું છું, તેને દૂર કરવાનો ઇલાજ પણ સાથે હું સૂચવીશ.

આવા પ્રકાશનોના સંપાદકોમાં મારા મત પ્રમાણે, કાનિશ્વર દેરકાર થવાની જરૂર છે કારણ પ્રકાશન જૈન દિલસૂત્રી કે ન્યાય વિષે હોય છે. એમાં જૈન દૃષ્ટિનો સચોટ વિચાર રજૂ થયેલો હોય છે. અનેક જૈન-જૈનેતર અવતરણોથી તે પ્રકાશન ખીચોખીચ ભરેલું હોય છે. અતુલા હોય તો તે ઘણો સ્પષ્ટ હોય છે, પ્રસ્તાવના જૈન દૃષ્ટિને બરાબર સમજાય તેવી લખાયેલી હોય છે. એનો અભ્યાસ તુલનાત્મક હોય છે, એમાં લેખકે યોગ્ય, આહ્વાન, જૈન સંદર્ભ ગ્રંથોનાં અનેક અવતરણો ટોકેલાં હોય છે. વર્તમાન જૈન લેખકોએ આ દિશા પર તો બરાબર અનેક માર્ગદર્શન કરેલું છે. ખીજા લેખકોએ આ માર્ગદર્શન સ્વીકારી લેવું જોઈએ, કારણ કે આ પ્રકારના જૈનેતર સાહિત્યમાં જૈન દૃષ્ટિનો વિચાર નજરે પડતો નથી. આટલી પ્રગતિ થયેલી આપણે જોઈએ છીએ, છતાં મને એક ન્યૂનતા જણાઈ આવી છે. તે આપણે હવે સુધારી લેવી જોઈએ. દૃષ્ટાંતમાં સંપાદક કે લેખક જૈન ન્યાયનો વિચાર કરે સારે તે વિચારમાં હવે પશ્ચિમનો વિચાર પણ આવી જવો જોઈએ. કોઈ લેખક કે સંપાદક જો જૈન તત્ત્વ-વિચારની સમજાવટ કરતો હોય તો તેમાં હવે પશ્ચિમની વિદ્યાનો વિચાર પણ આવી જવો જોઈએ. જૈનોની એકાંત દૃષ્ટિ પશ્ચિમનાં ન્યાયસૂત્રોમાં નજરે પડે છે જૈનોએ કરેલો અપેક્ષાવાદ યુગોપમા કરાયેલો હોય છે. જૈનોનો નિયતિવાદ - Pre-destination Determinism - સમગ્ર ખ્રિસ્તી દિલસૂત્રીમાં સ્થળે સ્થળે નજરે ચડે છે આ દૃષ્ટિ પ્લેટોથી માંડીને યુએ સુધીના દિલસૂત્રોમાં જોઈ શકાય છે ગ્રીક ગ્રંથોના તો અનેક ઈંગ્રેજી ભાષાનરો થયા છે જર્મન દિલસૂત્રી સાહિત્ય ઈંગ્રેજીમાં મળી શકે છે. આપણી કોલેજોમાં આ સાહિત્યનો અભ્યાસ થાય છે. પણ ભાના અધ્યાપકો જૈન દૃષ્ટિથી અપરિચિત

હોય છે, અથવા તો તેમને એ સુલભ હોતી નથી આપણા જે અભ્યાસીઓ આના સપા ન થઈમા પડેલા છે તેમને પશિમની વિદ્યાઓનો સમ્પર્ક હોતો નથી ઘણે ભાગે આ લેખને માધુર્યથી ટોચ છે એક કોઈ વાચકો તેમા જોનામા આવે છે તેમને મોટો ભાગ પશિમની વિદ્યાથી અપરિચિત હોય છે તેમને પશિમની વિવેચનશાસ્ત્રનો યોગ્ય જ્ઞાન પણ હોતું નથી પરિણામે એમના અભ્યાસ પણ જૂની રીતમા થયેલા પ્રમાણે હોય છે ઉપયોગિત્વ સંચિત થઈ જાય છે અને જન દષ્ટિનો જે પશ્ચિમી અભ્યાસીને નિયમિત થયો જોઈએ તે વર્તે તેમને નથી

જન સાહિત્યના સપા નમા આ નૃત્ય મને જાણી રીતે જાણાય છે એ સપાનોમા સામયિક પૃષ્ઠાંશિ, અતિરામિ, અવેષણ, અવલોકનની તીક્ષ્ણતા વગેરે ગુણો પશિમની દષ્ટિએ ઓછા જોવામા આવે છે છત્રેમા પ્રસ્તાવના લખાણેથી હોય તો લખાણો કોઈ ધરો હોતો નથી અને એમા વાસ્તવિક દતિલાસ જન જોનામા આવતું નથી રવભાષા પણ એની જ હોતી હોય છે આલિસના પ્રાશનનું સપા ન તો ઘણે ભાગે ભાગતનપની પુણ્ય પ્રશાનિમા પ્રમાણે ગવામા આવેલું હોય છે હવે અતિ લખેલું હોય તો ઉવનચરિત નું હોતું જોઈએ તેનો ભાગ્યે જ હોતો નથી — છત્રેમા જેને characterisation — નિરૂપણ હોનામા આવે છે તે જોનાતું જ નથી અત્યંત છો પશિમીય હોય પણ તેમને જૂનું અથવા ગ્રંથ થઈ શકે તેમ નથી

એક નિશાન આપુ વસ્તુપાણે ખભાત ખરેનો કમળે સર્ધ પામેથી લીધો તે આપણે કટલીવાર વાચતા હઈશું ! મને હરહમેન લાગુ છે કે લેખને તેનો જૂનું અથવા મનજાયા હોતો નથી, ગ્રંથને લેખક સપા - જૂની ધરે મા લખ્યે જાય છે અને તેને ઇતિહાસનું શુદ્ધ વ્તાન હોતું નથી એટલે તે જો હોતરી શકે તેમ નથી તે જૂનું અર્થો મારી અપ મનિ અનુસાર અહીં ગ્રંથ રીત, જેથી વાચકને મારી દષ્ટિનો ખ્યાન આની શકે

ખરી વસ્તુશિલ્પિ આ પ્રમાણે છે જેન સોળમી સદીથી ઓગણીસમી સદી સુધી આપણે લાગુરોપના વેપારીઓ સહસ્ત્ર કોટીઓ નાખી વેપાર કરતા હતા તેમ અ જ લોખંડી ભાત સોમનાથ-પાટણ વગેરે સ્થળોએ અસંખ્ય હોતીઓ જમાની માપણી માથે વેપાર કરતા હતા સમ નીન આલિસમા ખભાત બે ગના સર્વોચ્ચ કમળે કમળે વસ્તુપાણી પ્રસાદ થયેથી છે સારું જોનો અથવા આપણે આ પ્રમાણે સમજવો જોઈએ એ સાહિત્યમા હોનામા આ યુ છે કે મનિનો મનન્ય નાગપુર - હાથી-જોથી માથેનો હતો તેનો અથવા એનો જૂનો જોઈએ કે એ વાસ્તવિકતા હતી દતિવ મગલ્લ હતું અને જન ગોરા અંગે નિમિષપાટીઓ મસા હુગરી પામેથી, સ્વત દીન વસઈ મારે વગેરે સ્થળોએ પરેશી વેપારીઓનો જમાન કરતા હતા તેમ ખભાતનો અરમ-અસાદ પણ એનો જ સુરચિત હતા ઉપગત જેમ દુરંદેએ હિંદીઓને પશ્ચિમી વિદ્યાની તારીખ આપી નીન સિપાહીઓ બનાવ્યા તેમ અ જ વેપારીઓએ આપણી યુવાને કમળે લઈ આપણુ જ રાથીઓને સમજાવતું મરી આપણી જ સામે ખાન યા હતા એ કમળેથી વસ્તુપાણે આ પરેશી સમજ વેપારી વસાહતનો અસર યા—જેમ માહત્તરમાં પોર્ચુગીઝોના વેપારી થાણા હુગરીનો અવસર એ દતો, અમાણ મધ્યાએ વસઈને હાલી દીતું હતું સિગઝ-ઉ-વાએ કન જાને લીધું હતું તેમ

ખરી દષ્ટાન આપુ દીરનિયમસૂત્રિએ અમગ મારત અમારિધોપણ મલાની એના અથ એના ૧ થાય કે દીરનિયમસૂત્રિને અ મને જેન મારી કરતો હતો કે અલિસાદી કરતો હતો એ અથએ એ લખનામા આ યુ છે કે જનિયાવેગે અ અંગે માન્યો તેમા દી નિયમસૂત્રીનો હાથ હતો, પણ અનિરામિ ઘટનાએ એ વાસ્તવિક નથી હતા જે જનિયાવેગની માફી અ મર દીરનિયમસૂત્રીનો

પરિચય થયો તે પહેલાં વર્ષો થયા આપી દીધી હતી. જેન સાધુઓના ગાથા પ્રયાસમાં એક હેતુ હતો, તે એ કે મુસ્લિમ અને હિન્દુ નાન્યકતાઓના અનલમાં જે દિસક અને Irrational વહીવટનાં સત્રો ઘૂસી ગયાં હતા તેમને દૃઢ કરવાનો હેતુ હતો, જેન રોમના મહારાજ્યના સમયમાં રોમના પાટનગરમાં અને અન્ય સ્થળોએ Gladiators એટલે દિસક પ્રાણીઓની સાથે માણસ-જાતને દંડયુદ્ધ કરવાની કરજ પાડવામાં આવતી અને અગ્ર—Arena—માં દાખલ થઈ જીવને ભોગે અનેક પ્રિયતા સાધુઓએ તે પાશવ પરપરાને અટકાવી હતી તેમ.

સાહિત્યના સપાદનક્ષેત્રમાં પણ આ દલીલ લાગુ પાડી શકાય એ સુલચ્છ મહાવીરના જીવનચરિત્રને લખવામાં નવીન ભાત પાડી છે તેમ હવે આ ક્ષેત્રમાં નવીન ભાત પાડવાની જરૂર છે. જેન દર્શનના એક છંદેશ ગ્રન્થમાં આવી જ નવીન ભાત મેં જોઈ છે સાહિત્યના વિચારપરત્વે એક દૃશ્યને સ્પર્શ કરે. રામ સીતાને વનવાસમાં મોકલે છે તે અગાઉ ઋષિ લોકો અને પ્રધાનમણ ઋષ્યશૃંગને આશ્રમે શરૂ થયેલા યજ્ઞમાં હાજરી આપવા ગયા છે ત્યાંથી તેઓ ગભ્યધર્મમાં હમણા જ દીક્ષિત થયેલા ગમને સન્દેશ મોકલે છે કે જમાઈના યજ્ઞમાં હવે અમે રોકાઈ ગયા છીએ, તુ બાળ છુ. રાજ્ય નવું છે, તો પ્રગ્નને અનુરજતો રહેજે, કાગણ કે તેથી મળતો યજ્ઞ એ જ ખરું ધન છે જામાનુદગ્નેન વય નિરુદ્ધા । ત્વ વ્રાલ્લ દ્વાસિ નવ ચ રાજ્યે ॥ યુક્ત પ્રજનામનુરજને સ્થાઃ । તસ્માચ્ચરત્ત પગ્મ ધન વઃ ॥ આમાં બાળનો અથ અનુલવહીન એવો થયો જોઈએ, કાગણ કે આ સમયે રામનુ વય ૩૫-૪૦ વર્ષનું તો હોવું જોઈએ રામ વયમાં પુખ્ત હતા, પણ રાજ્યના અનુલવહીન અપેક્ષાએ બાળક જ હતા, એટલે વસિષ્ઠ આદિ મોટેગાઓએ તેને યોગ્ય સલાહ આપેલી કે ધ્યાન રાખજે ઉતાવળો ન થતો રામ લોક-અપવાદનો આશ્રય લઈ સીતાને લક્ષ્મણ સાથે વનવાસે કાઢે છે, ત્યારે પણ કવિને એતુ બાળત્વ યાદીમાં જ છે, કારણ કે આરઆર વર્ષ થઈ ગયા, પણ રામ હજુ જીવે છે. ત્યારે સીતાનું નામ સરખું રહ્યું છે — દેવ્યાઃ કન્વરચ જગતો દ્વાદશ-પરિવ સરઃ । પ્રણમિવ નામાપિ ન ચ રામો ન જીવતિ ॥ રામને આ શલ્ય જિદ્દગીભર સાહલુ હતુ. વિધિ પ્રમાણે રાજ્ય કરવું અને પ્રિય સીતાનો વિયોગ સહન કરવો — કેવું દુષ્કર કામ છે ! (હવે ગજ્ય પાલ્ય વિધિવત્ (constitutionally) અમિયુક્તેન મનસા) “ઉત્તરરામચરિત”માં રામના પાત્રની માનવભૂમિકા સરજીને લવભૂતિએ પતિધર્મ, રાજ્યધર્મ, અનુલવહીનતા અને વેદનાશીલ રામસ્વભાવ — એતુ અનેરું ચિત્ર રજૂ કરી આપણને કારણ સ્ત્રી પરાકાષ્ઠા બતાવી છે, સાહિત્યના સપાદનમાં આવી દૃષ્ટિ આવવી જોઈએ.

આપણાં સપાદના યોગ્ય દૃષ્ટિ કેળવી શકે તે માટે શુ થવું જોઈએ એ બીજો પ્રશ્ન છે એટલું તો ખરું છે કે આપણા સપાદકો વિદ્વાનો છે, તેમનો ભારતવર્ષીય સરકારિત્વનો અભ્યાસ ખરેખર તુલનાત્મક છે, જે ન્યૂનતા છે તે પરપરાગત શૈલીથી અભ્યાસ કરવાથી નિપજતી ન્યૂનતા છે અસારે જૈન સાધુઓ પરિતો પાસે લેણું છે, એ પરિતોની ગીર્વાણ લાંબાની વાગ્ધારા ખરેખર અદ્ભુત જોવામાં આવી છે, વ્યવસ્થા ખરેખર ઉત્તમ છે, પણ હવે સમય આવ્યો છે, ત્યારે એવી વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર છે, જેથી આપણો સાધુવર્ગ અને અપેક્ષિત શ્રાવકવર્ગ પશ્ચિમની વિદ્યાથી પણ વિભૂષિત હોય ફિલસૂફીના વિવેચનમાં તેમણે ગ્રીક અને યુરોપીય તત્ત્વવિવેચકોનો પરિચય બતાવવો જોઈએ, તેમણે તે માટે ફિલસૂફી અને ન્યાયનો ઇતિહાસ જાણવો જોઈએ હું એથી પણ આગળ જાઉં અને દલીલ કરું કે — તેમણે સમાજશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર, એના સામાન્ય સત્રો પણ જાણવાં જોઈએ, જેથી તેઓ વિવેચનમાં ગભીર ભૂલો ન કરે, અને દરેક વિચારને ઇતિહાસના યોગ્ય ચોકકામાં ગોઠવી શકે

એમને સાથ સતો પરિચય પણ હોવો જોઈએ, ઈર્ષ વિધાન જન વિધાનોને પ્રતિજ્ઞા દોષ એનો વાધો હોવો જોઈએ હિંદુ Jeans નો ખગોળનો અથ વાગીથે તો, બનતુ જૈનોના અનાર્તિ-અનન્યમતી ભાવનાનો વિચાર દર થવાનો

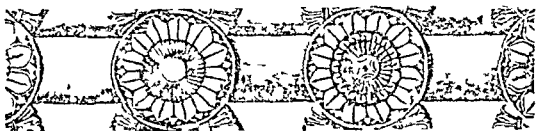
આ જ વિચાર જૈન ગ્રંથપલ, શિ પ, ચિત્રમળાના અભ્યાસને લાગુ પડી નકે છે આપણે અને તાર દેના ફરીએ છીએ કે મુદિનમ સ્થાપલ શિ પ અને ચિત્રમળા ઉપર જૈન ધર્મા જોવામાં આવે છે પણ જો અધારે મુદિતુ ગાનું તે જ વિવેચ ને દેવામાં આવશે તો તે મોઢા ખાજે નરણુ કે આ વિવેચ । ભાગે જ કોઈ મરિત્તમાં ગયા દશે, જે મુદિલમ િ પ, ગ્રંથપલ, ચિત્ર ણા તેમજ સદમ ગીતે જોવા દશે । કેટલા લેખો તો બધે અજતાની ધર્મા જ જોતા આયા છે । આ વિવનમાં જો એ મ નિરા દૃષ્ટિ આપણમાં આવી હોત તો જૈન પ્રતિમાઓના ઓઠ વોરેને લાન રગ તમા મામાં આવે છે તે હોત નહિ ।

Literary criticism — સાહિત્યના વિમરણે તો આ વિચાર ખામ લાગુ પડો આપણે આ વિમરણ વધે ભાગે આપણી જ ની પ્રણાનિ ધર્મા ગીએ છીએ આપણા આ જૂનના ધર્મા ભરેલા સપાઠે જ જણતા નથી જે આદિલ દર્શના વગેરેનો વિમર્ણ યુરોપમાં જે દૃષ્ટિથી થયો છે તે દૃષ્ટિ આપણે આ મોનિષ દૃષ્ટિ છે અને તે દૃષ્ટિને આપણે લા ખાસ કેળવવાની જ ર છે

આપણે ઈનિદાસનુ પરિશીનન તો આ દૃષ્ટિએ અને જૂનોથી ભરેલુ છે એ જા આપણે જાની જ નથી

આનુ નગ્નચિત્રિતમાં ફેરફાર થાય તે માટે આપણા આગેવાનોએ ખાસ કરીને મી મહાનીર જૈન વિદ્યાનય જેવી સગ્યાઓના સચાનગેએ સાધુઓના અને વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસવિધિમાં કાલિ લાનની પ ગે આ તે માટે તેમજ વાચનાનયોની અને અ યાનયોની વ્યવધામાં નુ ચેતન લાનુ પ શે તો એને મુધી નીન ની શકુ જે આપણો સાધુન ઈ થો । સમય માટે જોવેનેમાં શિલ પ્રાધ્યાપનોના વર્ગમાં દાનદરી આપે અને પરીક્ષામાં ઉત્તીણુ થઈ યોગતા પ્રાપ્ત કે । અન્યત્ર તે માટે સરો વ્યવધા નવી પડશે આપણા પ્રિયતી પાટી-ભાદરવોને મે મેવેનેમાં અભ્યાસ કે તા જોવા છે તેઓ આજે થયે Theology ની અભ્યાસગ્રંથાઓ ચનાવે છે આપણે એવું કેમ ન ગીએ ।

ચિટિશ અમન અગાઉ જૈન સાધુઓએ લા તનપૂતા તુનનાતમ અભ્યાસ ગુનો વિશેષ અભ્યાસ તે મગ્યે આવરથ નહોતો મુદિનમ યુગમાં મોઈ કોઈએ ફા મી અભ્યાસ નો જિનપ્રભસરી બાનુચ દ્ર ઉપાધ્યાય શિલિન વગેરે એ અભ્યાસના નિપ્પાત દના આવર વાં તો એ નની પ્રણાનિમને અગનાવતો જન છે સાધુ વર્ગ દરુ પ ગત છે ઈન્ડીએ જે શિલિત સાધુમુખ્ય અને શિલિત થાન મમુખ્ય યુરોપની પ્રણાનિમને મદલુ ફેરે અને જન મર ાતિતો તેથી નનો ઓપ આપે જ્યારે એ શિ થો લારે આચારથી નિજ્યવ નભસરીથ દનો પ્રાસ પશિષૂળાના શુણને ગગે અને લાર જે આનાવપ ની જુગિમ નીન સમળના પ્રાપ્ત કે ।

ભાષાના વિકાસમાં પ્રાકૃત-પાલિભાષાનો ફાળો

પંડિત બેચરદાસ

માનવકુલમાં પરસ્પર કૌટુંબિક સંબંધ જે રીતે તુલનાત્મક પરીક્ષણ દ્વારા અનુભવાય છે તે જ રીતે ભાષાકુલમાં પણ એવો જ સંબંધ સ્પષ્ટપણે છે એમ હવે સિદ્ધ થઈ ગયું છે.

ધારો કે આપણી સામે જુદાં જુદાં દેખાતા પાત્રસાત કુટુંબના ભાઈબહેનો બેઠેલા છે, તેમની એકબીજાની વપરાશની ભાષા જુદી જુદી છે, તેમનો પોશાક, ખાનપાન અને ખીજી પણ રહેણીકરણી નોખી નોખી છે આ ઉપલક્ષ્ય દેખાતા ભેદભાવ દ્વારા આપણે એમ સમજી લઈએ કે એ કુટુંબો વચ્ચે પરસ્પર કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી જ તો એ ખરેખર ભૂલભરેલું ગણાય કોઈ તુલનાત્મક દૃષ્ટિ ધરાવનારો ખતીલો અભ્યાસી એ તદ્દન જુદા જુદા જ દેખાતાં કુટુંબોમાં ય તેમનામાં રહેલી એક મૌલિક સમાનતા શોધી બતાવે અને તે મૌલિક સમાનતાના પુરાવા તરીકે આપણી સામે તે કુટુંબોમાં વર્તતી કેટલીક તેમની એકસરખી મૂલ ખાસિયતો એક પછી એક વીણીવીણીને તારવી બતાવે સારે માત્ર ઉપલક્ષ્ય ભેદને લીધે અસાર સુધી એ કુટુંબોને જુદા જુદાં માનનારા આપણે પણ તેમને એક માનવા લાગીશું.

આવો જ ન્યાય ભાષાકુળને પણ બરાબર લાગુ પડે છે જે ભાષાઓનો મૂળ પ્રવાહ જ તદ્દન જુદો છે તેમના સંબંધમાં ભલે આ ન્યાય ન લાગુ થાય, પરંતુ જેમનો પ્રવાહ મૂળમાં એકસરખો છે તેમને વિશે તો જરૂર ઉપરનું ધોરણ બંધ બેસે એવું છે. ઉપરઉપરથી જોતા ભલે તે ભાષાકુટુંબો તદ્દન જુદા જુદા પરસ્પર એકબીજા વચ્ચે સંબંધ વિનાના માલૂમ પડતા હોય તેમ છતાં ય બ્યારે તે ભાષા કુટુંબોની અદર રહેલી એક મૌલિક સમાનતાને આપણે જાણી શકીએ અને તેના પુરાવા તરીકે આપણી સામે તે નોખા નોખા દેખાતા ભાષાકુલોમાં વર્તતી કેટલીક તેમની એકસરખી મૂલભૂત અનેકાનેક ખાસિયતોને આપણે સ્પષ્ટપણે તેમના તુલનાત્મક પરીક્ષણ દ્વારા પૂરેપૂરી ખાતરીથી અનુભવી શકીએ સારે એ ભાષાકુલો વિશેનો આપણે કલ્પેલો ઉપલક્ષ્યા ભેદનો ભ્રમ ભાંગે જ ભાંગે

પ્રસ્તુતમાં પ્રાકૃતપાલિભાષા વિશે કહેતી વખતે આપણે તેમના મૂળ સુધી પહોંચી જઈએ તો જ એ હકીકત સ્પષ્ટપણે આપણા ધ્યાનમાં તત્કાળ ઊતરી જશે કે એ ભાષાએ ચાલુ લોકભાષાઓના વિકાસમાં કેવી અને કેટલો ભારે ફાળો આપેલો છે.

આજથી હજારો વરસ પહેલાં મૂળ એક આર્યભાષા હતી. પરિસ્થિતિનાં જુદાં જુદાં બળોને લીધે તેની ખીજી અનેક પેટાભાષાઓ બની ગઈ જેમકે, હીટાઈટ ભાષા, ટોખારિયન ભાષા, સસ્કૃત ભાષા, પુરાણી ધરસી ભાષા, ગ્રીક ભાષા, લેટિન ભાષા, આઈરિશ ભાષા, ગોથિક ભાષા, સિથુઆનિઅન ભાષા, પુરાણી સ્લાવ ભાષા અને આર્મેનિઅન ભાષા

ભાષાનાં આ નામો સાંભળતા કોઈને પણ એમ લાગવાનો સંભવ નથી કે આ બધી ભાષાઓ એકમૂલક વા અભિનપ્રવાહવાળી છે, તેમ છતાં ય તેમના તુલનાત્મક પરીક્ષણ દ્વારા એમ ઓછસ માત્રમ પડેલ છે કે ભલે તે ભાષાઓના નામો જુદા જુદા હોય અને ખીજી પણ તેમાં ઉપલક્ષ્ય જુદાઈ ભલે દેખાતી હોય, પરંતુ તેમનામાં એટલે તે બધી ભાષાઓમાં મૂળભૂત એવી એકસરખી અનેક ખાસિયતો હોવાના ઘણા ઘણા ઐંદાણો મળી આવેલા છે એટલે તેમને એકમૂલક માન્યા વિના કોઈનો પણ છૂટકો નથી.

એમનામાં જે એ સ ખી અને ખાસિયતો છે તે બધી વિરો તો દેરાડુ આ મ્થાન નથી જતા તેમની પારખપરિ એ મન તાતો મ્પટ ખ્યાન આવે તે સારુ તેમના ઝના શમ્ભો આ નીચે નોંધી બનાવુ છુ

સકૃત	પતિ	ગ્રી	પોતિસ્	લેગિન	પોતિમ	વિથુઆનીઅન	પતધસ
"	અપિ	'	એપિ				
'	પિયામિ			"	મિખો		
	ભારામિ	"	ફેરો	"	ફેરો	આમનિનન	મેરેમ
'	નય	"	ત્રેસ		ત્રેસ		
"	દમ		દોમોસ	"	દોમુસ	સ્થાન દોમુ	
"	પાલ્મ		પોલ્	'	પેલ્મ		
"	ધૂમ		ધુમોમ્	"	ધુમુસ	સ્થાન ઘમુ	
"	ગુધિર	'	એ રથ્રોસ્	"	રુમેર		

(સકૃત સિનાનની ખીજ ખીજ ભાષાઓના જે એ સરખા શમ્ભો ઉપર ગાં ના છે તેમો તું શુદ્ધ રીતે અહીં આપણી ગુજરાતી નિપિમા ઉતારી શકો નથી એથી અહીં બનાવેના શમ્ભો બાગ તેમના ગુદ્ધ ઉચ્ચારણો રી રા ય એમ નથી)

તે તે ભાષાના નામો પ્રજા ઉપરથી કે દેશ ઉપરથી પ્રચલિત થયેલા છે ઉત્તરમા વસનારાઓની ભાષાનું નામ ઉદીન્ય ભાષા, પૂર્વમા વસનારાઓની ભાષાનું નામ પ્રાન્ય ભાષા, મધ્યપ્રદેશમા વસનારાઓની ભાષાનું નામ મ વહેલીન ભાષા એ જ રીતે મધ્ય દેશની માગધી ભાષા શ મેન હેશની શૌરમેની ભાષા, પિશાચ હેશની પૈશાની ભાષા, અવતી દેશની ભાષા અવતિજા સુગાપ્તની નૌગાપ્તી, મહારાષ્ટ્રની મહારાષ્ટ્રી, મિર્જાની વર્ધર્મી એકેક નામની પ્રજાની ટોળાની ગ્રીમ ભાષા, લેટિનમ નામના દેશની લેટિન ભાષા આયાની ઈની ભાષા, લોકોમા પ્રચલિત ભાષાનું નામ લાં ભાષા

આ રીતે ભાષાના નામમ્બલુની ઘણી પ્રાચીન પ્રથા છે, આમા કયાય સકૃત ભાષા, પ્રાકૃત ભાષા કે અપભ્રંશ વા અપભ્રંશ ભાષા આના નામ મળતા નથી મહાભાષ્યમાર જેના કે સનાતની પુરોહિતે પણ સકૃત નામે ભાષાનો ઉત્તેજ કરેલો નથી ભારે અર્થ એ પ્રજા થયો સ્વાભાવિ છે કે એ નામો આ ના શી રીતે ? એ નામોનો ઉદ્ભાવ કોણ ? આનો ઉત્તર અતિમક્ષેપમા આમ આપી શકાય

થો । મમ્બ પદેના આપણુ દેશમા રાજશાહી હતી તેનો અને તેની અતિસચ્ચિત પ્રકૃતિનો આપણને અનુભવ છે જે લોગે માન પોતાની જ જાતને નરી સુખી સુખી જોના વા રના ચાટે છે તેમન પોતાના ભાઈઓ તરફ પણ જુલમમારની પેઢે વર્તવું પડે છે માટે જ તે સુખાધાઓની પ્રકૃતિ અતિ સચ્ચિત બની જાય છે એની ગજશાહી જેવી જ આશરે જોણુ હજાર વસ પડેલા આપણુ દેશમા પુરોહિતશાહી ચાલતી હતી માણસ માત્ર સમાન હજુના અધિમારી છે એ નિયમને નહીં ગ્રીમારી તેલો પોતાની જાતને સૌથી ઉત્તમ કંપી અને ખીજ તમામ જનતાને પુરોહિતોમાનથી જિતવતી ગણી આ સારે તે પુરોહિતશાહીએ જ પોતાની ભાસાને પણ ઉત્તમ કોટિની માની અને ખીજ આમજનતાની ભાષાને અનુત્તમ કોટિની કહી અર્થાત્ તે પ્રાચીન પુરોહિતપ્રોએ પોતાની ભાષાને સકૃત એવું નામ આપ્યું અને જનતાની ભાષાને પ્રાકૃત અથવા અપભ્રંશ કે અપભ્રંશ નામ આપ્યું એવો આ સકૃત પ્રાકૃત વા અપભ્રંશ નામોની પાઞ્ચ વર્નમાત્રા તો વૃણા આવે એનો ઇતિહાસ છુપાએન છે

વસ્તુસ્થિતિએ વિચારવામા આવે તો સૌ કોઈ તટસ્થને એમ ચોક્કસ જ જણાશે કે અમુક ભાષા ઉત્તમ છે અને અમુક ભાષા અનુત્તમ છે એવી કલ્પના જ વાહિયાત છે વા અમુક ભાષાને બોલનારો વર્ગ શિષ્ટ છે અને અમુક ભાષાને બોલનારો વર્ગ અશિષ્ટ છે એવી કલ્પના પણ વળી વધારે વાહિયાત છે અને માનવતાનું દેવાળું કટાવનારી છે.

કોઈપણ ભાષાનું મૂલ્ય તેના ખર્ચ અર્થવહનમાં છે. જે ભાષા જે લોકોને માટે યરાચર અર્થવહન કરનારી હોય તે ભાષા તેમની દૃષ્ટિએ યરાચર છે એટલે ‘ક્યા જ્ઞય છે’ એ વાક્ય જેટલું અર્થવાહક છે તેટલું જ યરાચર અર્થવાહક ‘ચ્યા જ્ઞય છે’ એ વાક્ય પણ છે, માટે એ બેમાથી એક વાક્યને અશિષ્ટ કેમ કહેવાય ?

ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો અમુક એક ભાષા શિષ્ટ છે અને અમુક એક ભાષા અશિષ્ટ છે એવી કલ્પના તદ્દન અસંગત છે એ શાસ્ત્ર તો દરેક ભાષાના ઉચ્ચાન્ણો અને તેના પરિવર્તનોના બળોને શોધી કાઢી તેમની વચ્ચેની સાકળ બતાવી ભાષાના ક્રમિક ઇતિહાસની ટેડી તરફ આપણને લઈ જાય છે

એ શાસ્ત્રે બતાવેલી ટેડીને જોતા આપણી ભારતીય આર્યભાષાના વિકાસની મુખ્ય મુખ્ય રેખાઓની ભૂમિકાઓ આ પ્રમાણે છે - ભારત-યુરોપીય ભાષા, ભારત-ઈરાની ભાષા અને ભારતીય-આર્ય ભાષા

પ્રસ્તુતમા અતિમ એવી ભારતીય આર્ય ભાષા વિશે ખાસ કહેવાનું છે. ભારતીય આર્ય ભાષાની પણ પ્રધાનપણે ત્રણ ભૂમિકાઓ છે - પ્રાચીન ભારતીય આર્ય ભાષા, મધ્યયુગીન ભારતીય આર્ય ભાષા અને નવ્ય ભારતીય આર્ય ભાષા. આ ત્રણે ભૂમિકાઓને સમૃદ્ધ, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષારૂપે પણ સમજવી શકાય.

આપણી આર્ય ભાષાનો ઇતિહાસ ઘણો પ્રાચીન છે. આવો અને આટલો પ્રાચીન ઇતિહાસ બીજી કોઈ ભાષાને હોય એવું હજી સુધીમા જણાયેલ નથી

જો કે મથાળામા પ્રાકૃત અને પાલિ એ બે નામો જુદા જુદાં બતાવેલા છે, છતાં ય વસ્તુસ્થિતિએ એક પ્રાકૃત નામમા જ તે બન્ને ભાષાનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓ ભારતીય આર્ય ભાષાના ઇતિહાસની એક અગત્યની ભૂમિકારૂપ છે ભગવાન મહાવીર, ભગવાન જીવકી માડીને ભારતીય તમામ સતોએ એટલે છેલ્લા યુગના પૂર્વ ભારતના સરહપા, કણ્ડપા, મહીપા, જ્યાનતપા વગેરે સિદ્ધો, દક્ષિણ ભારતના જાનેશ્વર, તુકારામ, ઉત્તર ભારતના તુલસીદાસ, કબીર, નાનક, પશ્ચિમ ભારતના નરસિંહ મહેતા, આનંદધન વગેરે સંતોએ પોતાના સાહિત્યનું મુખ્ય વાહન પ્રાકૃત ભાષાઓને બનાવેલ છે અહીં એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે આ પ્રાચીન અને અર્વાચીન તમામ સંતો આમજનતાના પ્રતિનિધિસમ હતા અને આમજનતાના સુખદુઃખના સમવેદી હતા.

પ્રાકૃતભાષાનું પ્રધાન લક્ષણ આ પ્રમાણે આપી શકાય - એક તરફથી પ્રાચીનતમ ભારતીય આર્ય ભાષા એટલે કે વેદોની ભાષા અને બીજી તરફથી વર્તમાનકાળની બોલચાલની ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે ભાષાઓ. એ બન્ને વચ્ચે અર્થાત્ આઘ ભાષા અને અતિમ ભાષાના સ્વરૂપોની વચ્ચે વર્તનારા ભારતીય ભાષાના ઇતિહાસની જે સાકળરૂપ અવસ્થા છે તેને પ્રાકૃતનું નામ આપી શકાય વા પ્રધાન લક્ષણ ગણી શકાય

કોઈ ને કોઈ પ્રકારે પ્રાકૃતસ્વરૂપે સંક્રમણ પામ્યા પછી જ તે આઘ અથવા પ્રાચીનતમ ભારતીય ભાષા, આર્ય ભાષા વા વેદોની ભાષા વર્તમાન કાળે બોલચાલમા વર્તતી નવીન ભારતીય ભાષાના રૂપમાં પરિણામ પામી શકે, એ એક ભાષાશાસ્ત્રનો સુનિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે. એવી જાતનાં વિવિધ સંક્રમણ વિના આ નવી અનેક આર્ય ભાષાઓનો ઉદ્ભવ કેમ કરીને થાય ?

આમ ભાવનાના સ્વમુખોમા પસાર થતા પ્રાકૃત ભાષાઓ આ નવી ભાષાના રૂપને પામી છે એ જ એમનો ભાષાઓના વિશ્વસમા મોટામા મોટો ફાળો છે

ભાષાઓના ક્રમવિશ્વસની પ્રક્રિયા એ ભાષાશાસ્ત્રનો મૂળ પાત્ર છે. ધ્વનિઓ, પ્રવિવ પ્રગુ મ મળા, ાઈ-આશ્વિન નથી તેમ અનિરમિત પશુ નથી એ અદ્વિત સર્વથા વૈનાનિય નિયમને વશરતી છે અને તે અમુ અમુક નિયમોને વશરતી હોઈ એ મ સુનિયમિત છે, આમ છે માટે જ આપણા પ્રાચી ભાષાઓ અને અર્વાચીન ભાષાઓ નચ્ચે એ સમુદાય મળગ અનુસારન અચરાયેન છે એ એને તીધે જ ભાગોતિય પરિસ્થિતિને તીધે રોખા નોખા પડી ગયેના હતા એ આમ ભાષા મોનનારા આપણામા એને તમામ પ્રાતના અને તમામ વચના લોકોમા એનો કોઈ મોટો નિહ છે થઈ ગયો હોય એનુ ભાષાવિશ્વસની દૃષ્ટિએ વચાય જણાતુ નથી વા પા પૂરથી આ ના આરના આપણા આગાનિક પ્રસાદમા હોઈ મોટુ અતર પડી ગયુ હોય એમ પણ અનુભવાતુ નથી

ગણના પાણી નિરતર નાથા કરતા હોના છતા જેમ તે એ રૂપમા ખાચ છે તેમ આપણી પ્રાની । પરપગઓ અને અર્વાચીન પરપગઓ નિરતર બદલાતી રહી છે છતા તેમા સમગમ્યતા અખ ના અમિ તના અનનસાનલ ટપી ગેલા છે એનુ આજે જાતરો વ મ પડી પણ આપણે અનુભવીએ કીએ એ પ્રતાપ ભાષાઓના સમયમા અચરાયેની મૌનિય સમાનતાનો છે એમા વેરા પણ શક નથી

આયત્ર તઓ જ્યારે વિજેનારુપે લા તમા બેતરી પડી ગો આરના પ્રવતઓ સાથે સર્વમા આની સારે આપા બની ભાષાઓને પણ બીછ આ આર્વતર પ્રવતઓની ભાષાઓ સાથે મગમગ સર્વમા બેતરુ પડેનુ અને એમા કેટલેક અગે વિજન મેળાયા પડી જ આમ ભાષા ભાગતમા પોતાનુ સાદુનિયમ અરુપ પ્રાપ્ત કી ગયી

વેતના સમયથી માટીને નાજાગમયો ના સમય મુધીની આમ ભાષા પોતા ના સમયની બીછ બીછ અનેક આર્વતર ભાષાઓ સાથે સરનામા આરતા હતા કેવી મા રાગ પડી પોતાનુ સ્વરૂપ મગમગ ટપાટીને વિજની બની મા જ એ ભાષાને ભાગતીય આર ભાષાની પ્રથમ ભૂમિ પડે ગયી નાથ

એમની જ પ્રવતઓથી અત । રહેનુ વા બાલ રગ કે બોક્ષા નિા મિામિમાનથી પ્રે । ઈ બીછ બીછ આર્વતર પ્રવતઓ સાથે અમગમા ન આરુ એ ત્રિભાષાઓમા નાની જેમ અમુમા અનેક નદીઓ ભળી નાથ છે અને સમય પ બની જાર છે તેમ આપણા અનેક આર્વતર પ્રવતઓ એવી રીતે ભળી મઈ છે કે પડી તેને આર્વતર કવીને નોખી પા રાના અચાણુ જ જાહે, ભમાઈ ગયા હોય એનુ બી ગયુ અગે આર્વતરો એમ નવો એનો મોગે અમાજ જ બની ગયો આનો અર્થ એ થયો કે હવે મોઈ આર્વત છે એમ કળાનુ જ અટકા બની ગયુ — આર્થ અનાથ તે મધા નચ્ચે પ રગ મોહાનો અર્થ મમમાજનો ગાજ મર્થ ભાષાઓનો પાણુ પ રપર વિનિમય એને લીધે એકબી ભાષાઓ મે આવાની ભાષા Cપર મારી એવી અમર મરી અને એ અસરને આર્વતરે મ । મગ આરમારી પણ ખરી તેમ આવાની ભાષાએ આર્વતર ભાષાઓ Cપર પાણુ નાગી એવી જ અમર મરી આમ એમબીછ ભાષાઓમા મોઈએ કસુય આમ છે, તત્ત્વ મુદ્દન ના આર્વતરે પ તુ કે ભાષાએ બીછ ભાષાની અમ ને આરના દેવા પોતાના બા ભા તદ્દન ખુદા ગયેના

આવી રિાગલ થી પરિસ્થિતિને તીધે આર ભાષાએ આર્વતર ભાષાના હજારો શબ્દો પોતામા પોતાની રીતે અમારી લીધાના જે પ્રમાણિય પુરાણાઓ ભાષાસરોધમોને મળી આયા છે તેમાના કે સક આ પ્રમણે છે

ભારત અને બેબિલોનિયા વચ્ચે ઘણું મોટું અંતર છે. છતાં જ્યારે આર્યો ભાં, દૂરનાં દૂરનાં પહોંચેલા સારે ભાનાં આજથી આશરે ત્રણેક હજાર વરસ પહેલાનાં સધિપત્રમા ભાના આર્યેતર રાજકર્તાએ પોતાના ઇષ્ટદેવનાં જે નામો લખેલા હતા તે જ નામો આપણા આર્યોના પણ ઇષ્ટદેવનાં બની ગયાં.

બેબિલોન સધિપત્રમા	વેદમાં
ઇન્-દ-ર	ઇન્દ્ર
મિ-ઇતિ-ત-ર	મિત્ર
અ-રુ-ન અથવા ઉ-રુ-વ-ન	વરુણ
ન-અ-સત્-તિ-ય	નાસત્ય

નાસત્ય શબ્દ વેદમાં યુગલરૂપ અશ્વિનો માટે વપરાયેલ છે બેબિલોનિયા માટે ઋગ્વેદમાં મગ્ન ૧ સૂક્ત ૧૩૪ મત્ર ૧-૭ માં બેલ્લથાન શબ્દ આપેલ છે અને ગિલ્ગિલ્ડ પ્રજ્ઞ માટે વેદમા લિખ્યગ્ન શબ્દ વપરાયેલ છે

આર્ય પ્રજ્ઞ ઓગિટ્ટક પ્રજ્ઞઓ સાથે, દ્રવિડ પ્રજ્ઞઓ સાથે અને તિબેટીયની પ્રજ્ઞઓ સાથે સંબંધમા આવી સારે તે તે પ્રજ્ઞની ભાષાના પણ હજારો શબ્દો આર્ય ભાષામા આર્ય રીતે મળી ગયેલા શોધી કઢાયા છે તેમાના ઘણા જ થોડા આ છે

આર્ય ભાષામા ભળી ગયેલા આર્યેતર શબ્દો :

તિતઉ	એટલે	આલણી
રાકા	'	પૂતમ
સિનિવાલી	"	ચંદ્રની કળા જણાતી
		હોય એવી અમાસ
નેમ	"	અડધું
પિક	"	કોયલ
કિતવ	"	જુગારી અથવા ધૂર્ત
અટવી	"	અટવી-જગલ
કુલાલ	"	કુંભાર
તકુલ	"	તાદુલ-ચોખા
તિલ	"	તલ

કેટલાક ઓગિટ્ટક શબ્દો :

ઓગિટ્ટક ઉચ્ચારણ	આર્ય ઉચ્ચારણ
પોનહ્	એટલે બાણ
કૌપેહ	" કર્પાસ-કપાસ
કેલુઈ	" કદલી-કેળ
માતગ ૧	" માતગ-હાથી
નિયોરકોલઈ	" નારિકેલ-નાળિયેર
વાહતિઆગ	" વાતિગણ-વાઈગણ-વેગણ
ચીનાઈ તિબેટી ઉચ્ચારણ	આર્ય ઉચ્ચારણ
હૂ	એટલે ઇન્દ્ર-ઈન્દ્ર-શેરડી
ખોગ ૨	" ગંગા

નેમ કોઈપણ આલુ વહેતી નદીમાં ખીજ ખીજ પ્રવાહો ભળી તદ્દ્રૂપ બની જાય છે તેમ જ આપણી જીવતી અને જનતામા ફેલાયેલી આર્ય ભાષામા ય આવા હજારો આર્યેતર શબ્દો ભળી જઈ આર્યરૂપ બની જાય એ કોઈપણ જીવતી ભાષા માટે તદ્દન સ્વાભાવિક છે વેદોમા, બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં અને સારપંક્તીના મહાભારતથી માંડીને અસાર સુધીના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એવા આર્યેતર શબ્દોને આર્યરૂપે બનાવી વગર સકોચે તે તે ઋષિઓએ અને કાવ્યકાર પડિતોએ ખપમા લીધેલા છે એટલું જ નહીં, પણ આપણા

૧ ઓગિટ્ટકમા માનગનો અર્થ 'મોટો હાથ' થાય છે

૨ ચીનાઈ તિબેટીમા ખોગનો અર્થ 'નદી' થાય છે

આયત્રસાદમા એવા પેટના ય આયેત્ર મર્મ ૧૦ પ્રગાધિમગ્નો અને પરપગનો આન પ પામી આજગી
આનના આવેના છે એની પપ્પુ કોઈ નિચા મનોન ના નહીં પાડી શકે

માપગામા આયેત્ર લાંટી આયકેપ પામી ભરેલુ છે એ દમી ત કાઈ આજના યોધમએ જ
ગાંધી ૧૨ છે એમ નરી પરુ આપણ મર્યા મીમાસાસ્ય ૧૭ શમર અને મદાપનિ કુમારિનલ
પણુ એ દમી તને રપટપણે બલના હતા, તેથી એ બામન તેમજે પોતાના ગામર ભાષ્યમા તથા
ત નનાર્તિ મા નોંધ આપેલી છે અને ત્યા ખાસ લનામણુ પણુ કૃત્રી છે ૨ જે આપા જે ભાષાના
એટને આન ભાસ અને આયેત્ર ભાષાના બણુ ૧૨ હજો તેઓ વેલોની પરપગને અને વેલો ૧૧ ભારને
ફિક ફિક સમગ્ર ગમ્મો

આ ગીતે સમગ્ર માનવમનીના ધ્યેયો વગેલી આરંભગ અને તેની આય ભાષા પોતાના
નિમગ્નતા આગેત્ર કૃત્રી રહી હતી બમણમા આગમ ને આગમ વવતી આયાની ટોળીઓ બપાર
ભાગત ધિગતી આય ભાષાના સ્વરાસમા આની ત્યાં એ અને ભાસઓએ વળી એમ્મીનની છાપ પ મ્પર
બગમર લગાડી દીની તે દમીત પણુ આને વર્તમાન જે અવેગના સારિલ છે તે હાગ મ્પટ
જાપાઈ આવે છે આ નીચે એવા પેટના નામો ત્રિભક્તિવાળા નામો ૫૦ ક્રિયાપ ૧ એ બન ભાસના
આપ્યા છે જેથી એ ગને ભાષાઓનો અત્યન નિષ્ટનો મગર સદગી રીતે ખ્યાનમા આની જરો

ભાગત ત્રિ િ આર્ય ભાસ ભાગતીય આય ભાષા

સએરત	એટને	એ
વો		વરુ-પરિન
દુપ્ત		સુપ્ત
બૃમી		બૃમિ
હૃમ		સત્રા એને સાથે
અ		અમુ

ત્રિભક્તિવાળા નામો

૨ના	એટને	ત્વામ-તને
અભા	'	અરન-એ
વએળી ના	'	વચોભિચ-વચનો વર
ઠમોઈમ્યા		ઠભરેચ-યુગન મા
જો	'	૨૧-પોતે
અગ્રમ	"	અર્મ-
વએમ		વયમ-અમે
અદમા		અમાત-અમો
મત		મત-માગધી

ત્રિભક્તિવાળા ક્રિયાપો

નેમખ્યામલી	એને	નમિ પામટે-નમીએ છીએ
બ ઈની	'	ભગિ-બરે છે-પાગુ કર છે
અહી	"	અસિ-તુ છે
વએત	'	વેત-મદપુ

ઈ સ પ્રેમે બે હજાર વરસ કરતાં ય વિશેષ પ્રાચીન આપણી ભારતયુરોપીય આર્ય ભાષાનો નમ્નો એક સરકૃત અર્વાચીન વાક્ય દ્વારા આ રીતે બતાવી શકાય :

હરિશ્ચન્દ્રસ્ય પિતા અશ્વઘ્ન ઉપનિષ્ઠિતઃ ગચ્છન્ પદ્યઃ વૃદ્ધાન્ જઘાન. આ વાક્યનું બે હજાર વરસ કરતાં ય પહેલાંના સમયનું ઉચ્ચારણ આમ કલ્પી શકાય

ઝરિકન્દ્રાઘ્યા પચતેસ્ અચ્વારયા ઉપરિ રથચતોસ્ ગમ્શાન્ત્સ્ પદ્ધ્ ઝલુદાન્ત્સ્ ઘધાન

એ જ રીતે ઋગ્વેદના પ્રથમ સૂકતનું તથા ગાયત્રી મંત્રનું ભારત-ધરિની આર્ય ભાષામાં જે જુદું ઉચ્ચારણ થાય છે તેને નીચે દર્શાવેલો નમ્નો આ પ્રમાણે બતાવે છે :

ઋગ્વેદ

અગ્નિમ્ ઇડે પુરોહિતમ્
યજસ્ય દેવમ્ ઋત્વિજમ્
હોતારમ્ રત્નધાતમમ્

ગાયત્રી મંત્ર

તત્ સવિતુર્ વરેણ્યમ્
ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ
ધિયો યો ન. પ્રચોદયાત

ધરિની આર્યભાષા

અગ્નિમ્ ઇઝદ્ધ પુરઝ્ઘિતમ્
યજનસ્ય દધિવમ્ ઋત્વિશમ્
ઝહોતામ્ રત્નધાતમમ્

ધરિની આર્યભાષા

તત્ સવિતુઝ્ ઉવરઘનિઅમ્
ભર્ગઝ્ દધિસ્ય ધીમધિ
ધિયઝ્ યઝ્ નમ્ પ્રચઊદયાત

નવ્ય ભારતીય ભાષાઓના વિકાસમાં જે પ્રાકૃત ભાષાએ ઘણો મોટો ફાળો આપેલ છે તે પ્રાકૃત ભાષાનું સૌથી પ્રાચીનતમ રૂપ આદિભારતયુરોપીય ભાષા પછી તેનું બીજું રૂપ ભારત-ધરિની આર્ય ભાષા અને પછી તેની ત્રીજી ભૂમિકા તે ભારતીય આર્ય ભાષા અને આ પછી આવી પ્રાકૃતની પોતાની ભૂમિકા. આ પ્રાકૃતની ઉત્તર ભૂમિકાઓ તરીકે સારપછીની મધ્ય યુગની વિવિધ પ્રાકૃતો, અપભ્રંશો અને બાદ વર્તમાન હિંદી, મરાઠી, બંગાળી, ગુજરાતી, સિંધી, પંજાબી, ઉડિયા વગેરે ભાષાઓ અને તેમની જુદી જુદી બોલીઓ.

હવે પ્રાકૃત ભાષાનાં પ્રાદુર્ભાવક બળોનો વિચાર કરી વર્તમાન ભારતીય નવ્ય ભાષાઓના વિકાસમાં તેના મહત્વના ફાળા વિશે પણ જાણી લઈએ.

વેદોને વા બીજાં ધર્મશાસ્ત્રોને ભણવાભણાવવાનો અધિકાર એક માત્ર વિપ્રપુરોહિતવર્ગને જ હતો, આમજનતાને તેમના સપર્કમાં આવતી અટકાવેલી હોવાથી આમજનતાના ઉચ્ચારણો પુરોહિતો જેવા ન રહે એ સ્વાભાવિક છે એક તો પુરોહિતો ભણેલા અને વળી તેમનો ઉચ્ચારણો કરવાનો વિશેષ મહાવરો હોવાથી તેઓ અભ્યાસ અને પાઠના બળે જડખાંતોડ ઉચ્ચારણો પણ કરી શકતા સારે આમજનતાને એવો મહાવરો મુદ્દલ નહીં અને અભ્યાસ કે પાઠનો તો મોટો ન જ મળતો હોવાથી તેઓની પુરોહિતોના જેવાં ઉચ્ચારણો કરવાની ટેવ ન પડી તેમ ન ટકી એટલે આમજનતાનાં અને વિપ્ર-પુરોહિત-વર્ગના ઉચ્ચારણો વચ્ચે ફરક પડી ગયેલો. વિપ્રની ભાષામાં કહીએ તો તે પોતાનાં ઉચ્ચારણોને સંસ્કૃત માનતો અને આમજનતાનાં ઉચ્ચારણોને પ્રાકૃત સમજતો, આ ઉપરાંત વેદોના સૂકતો ગ્રંથસ્થ થઈ ગયાં એટલે તેની ભાષા વહેતી નહીંની જેવી મટીને નહીં વહેતા ખાંખોચિયા જેવી થઈ ગઈ આ પરિસ્થિતિને લીધે હવે તે બધાઈ ગયેલી ભાષાનો વિકાસ થતો અટકી પડ્યો અને આમજનતાની વહેતી જીવતી ભાષા તો વિકસવા માડી—બીજી રીતે કહીએ તો જ્યારથી વેદોની ભાષા બધાઈ ગઈ, જકડાઈ ગઈ અને વહેતી અટકી પડી સારથી પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યા આવતા આમજનતાનાં પ્રાકૃતોને પ્રકાશમાં આવવાનો અને ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામવાનો અવસર મળી ગયો.

એમ કહેવામા આવે છે કે ઈ-ઓના ઉચ્ચા છો ઉચ્છ્રુત પ્રાગના તતા અર્થાત તેમના ઉચ્ચાછો વેતો ની ભાષાને બરાબ મળતા આવતા સારે પ્રાચ્યોના ઉચ્ચા છો વેતોની ભાષાને મુખ્યને બેતરતા હતા અને મધ્ય પ્રદેશનાળાઓના ઉચ્ચા છો ન ઉત્તમ તેમ ન બેત તા પતુ મધ્યમસગના તના ઉદીચ્ય પ્રગ્ત એટલે વતમાન વાય પ સ હૃ અને પનમ પ્રાતની વસતિ પ્રાચ્યો એમને વર્તમાન અનધ પૂન સયુક્ત પ્રાત અો ધણે ભાગે મિહાગની પ્રગ્ત અો ગગાન્યમુનાના પ્રદેશમા વમતા હોે ન મધ્ય દેશીર પ્રગ્ત

આમ આ ત્રો લોચમ્બરોની ભાષા આમજનતાની ભાષા એ અપાગમધ વિ સના માડી ફેલાના માડી અને ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચા છોની દૃષ્ટિએ વિવિધ પરિવર્તનો પણ પામવા લાગી બગબર આ જ ટાણે એ મમાજમાથી જ્યા આતમાર્થ પ્રયો આમજનતાના ભેગપે પ્રગટ થયા તેઓમા મુખ્ય નામ રૂપે કપિન, શ્રીકૃષ્ણ મટાશીર અો છુદ્ધુ રથાન તુ જે ટોળીના આગેના મહાવીર અને છુદ્ધુ તતા તે ટોળીઓ વૈષ્ણકર્મ । ૩૫ થનાિ ને આધ્યાત્મિક શુદ્ધિનું સ્થાપન માનતી અને તેથી તે નિપ્રપુરોહિતોએ નિર્માણ કરી િધાર્મિ યા સામાજિક વ્યવસ્થાો પણ નશવર્તી નહીં હતી તિઆપ્રધાન થનાિ ં ધર્મરૂપે નાજી રી ગનારી આ ટોળીઓ પ્રવળ મટોના ઉચ્ચારણોને જ શ્રેય ર નહીં સમજતી સારે નિપ્રપુરોહિતો તો એમ નાજી તા કે એ પણ શબ્દનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ જ કલ્યાણ રી નિરૂદે છે આ ટોળીઓને નિપ્રપુરોહિતોએ પ્રવળ નાલ નામ આપેતુ નાલ એટલે ક્ષાત્રજાઓ નિમાણુ દ્રેલી સમ્ભારાધિ પ્રદત્તિ નહીં રી ગનારી પતુ ચિત્તશુદ્ધિ માગેના નતિયમોને આચગનારી પ્રગ્ત પુરોહિતો એ ટોળીઆને ઉત્તમ નહાં મમજતા આ ટોળીઓના અગ્રણી પુરો વેતોની ભાષાના જ ગાતોઃ ઉચ્ચાગુણોે પણ સ્પષ્ટ રીતે બોની બનારાસા સમવ હતા જનાય તેઓએ એ નિ ઉચ્ચારણોને મને આમ જનતામા વ્યાપેના ઉચ્ચારણોને વિશે મહત્ત્વ આપ્યુ કેમકે તેમનો ઉદ્દેશ પોતાનુ ધર્મચક્ર આમ જનતા સુવી પહોંચાડના હો હતો અને એમ રીો માનવતાના જેમના હો બિનાધર્મગના હતા તેની આમ જનાો માનવતાના સર્વ તો સુધી લઈ આવનાની હતી આથી કરીને અચાર સુધી જે આમજનતાની ભાષાને પ્રે નહીં મળેતો તે ગાના શ્રીમળાશીર અને શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા વધારેમા વસાં મળ્યો અને આ અમર જ પ્રાકૃત ભાષાના અપ્યુ રતો હતો આ સમયુ પ્રાકૃત તે જ પ્રાકૃતભાષાની પ્રથમ ભૂમિ । મળાશીર અને છુદ્ધે પોતાના તમામ પ્રવચના અમમ મમમ મિહાર, બગાળ વગેરે પ્રદેશોમા ફગીફગીને બો ભાષામા જ આપ્યા એ બો સતો આમજનતાના પ્રતિનિધિરૂપ હતા આમજનતાના મુખદુ અમા પૂરી નકાનુશ્ચિત રાખનાગ હતા અને તેઓએ આમજનતાની ભાષાને પ્રસાન ધ્યાને બેસાડી ધણી મોગી પ્રતિગ આપેતી છે જે કે એ સમસની અચચ રેષ્ટિ ભાષામાય આમજનતાની ભાષામા જે પિ ર્તનો આવેના તેમના મૂળ પડેના હતા છતા તેમા તે પિ રતનો બીજરૂપે અને પરિમિત માનામા હતા સારે આમજનતાની ભાષાને વિને પ્રતિગ અો પ્રયા ના ધ્યાન મળનાથી તેમા તે પરિવતનો અપાગમધ વરાસા ગગસા અો એ રીતે વિવિધ પરિવતનો પામતી આમજનાની પ્રાકૃત ભાષા હો દેશમા અપાગમધ ફેનાવા લાગી આમ પોતાની પૂરબુમિ ૩૫ આઘ ભાષાથી માગીને આર્થ ધગતી અભિત વૈષ્ણ ભાષાનો સમમ રામા સો ધગારતી આમજનતાની આ પ્રાકૃત ભાષાએ જે જે પ્રમગના પરિવતનો રીમયો અો જે જ પિ ર્તનો તેની મધ્ય યુગની પ્રાકૃતના પિ ભમા, તથા વિવિધ અપમશોના નિમસમા અને ડેક ડે ને ભાગનીર નન ભાષા દિગી મગી શુજગતી, બગાળી વગેરે ભાષાઓના નિમસમા મોગે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવનાગ નિવ યા અને નરી ભાષાઓની બોરીઓના—નોખી ંખી અને બોરીઓના—પણ ઉત્તરોત્તર નિમમતા મ બુરૂપ બન્યા તે નમમ પિવર્તનો વિગે પચુ થો રિચારીએ

સંયુક્ત વ્યજનો ન્યા શબ્દની અદર હતાં વા આદિમા હતા તેમા જે કેરકાર થયો તે આ પ્રમાણે છે :

હરત ને બદલે દત્થ પછી હાથ
 ડણુ ને બદલે ડણુ પછી ડાન
 અક્ષિ ને બદલે અક્ષિ પછી આખ અથવા અચ્છિ પછી આંછ
 મલિહા ને બદલે મલિખઆ પછી માખ અથવા મચ્છિઆ પછી મારા
 ક્ષેત્ર ને બદલે ખેત પછી ખેતર અથવા છેત પછી શેતર
 છીર ને બદલે ખીર પછી ખીર અથવા છીર પછી છીર
 કુક્ષિ ને બદલે કુક્ષિ પછી કૃખ કે કૌખ
 ગવાક્ષ ને બદલે ગવકખ પછી ગોખ
 પ્રતર ને બદલે પત્થર પછી પથ્થર અથવા પાથર
 પુષ્કર ને બદલે પુકખર પછી પોખર અથવા પુકુર
 સસ્ય ને બદલે સસ્ય પછી સાચ કે સાચું
 કાર્ય ને બદલે કાજ પછી કાજ-કારજ
 વૃત્તિક ને બદલે વિછિઅ પછી વીછી અથવા વીજૂ
 અછતે બદલે અજજ પછી આજે
 શય્યાને બદલે સેજન પછી સેજ
 મર્યાદા ને બદલે મજનના પછી માજન
 ઉપાધ્યાય ને બદલે ઉવજાયા પછી ઓઝા
 સંધ્યા ને બદલે સઝા પછી સાંજ
 વર્તી ને બદલે વટ્ટી પછી વાટ
 ગત ને બદલે ગરૂ પછી ખાડો
 નિમ્ન ને બદલે નિણુ પછી નેનુ-નાનું
 સંજા ને બદલે સણા પછી સાન
 સ્તમ્ભ ને બદલે થલ પછી થાલલો અથવા થળા કે ખંભા
 પર્યસ્તિકા ને બદલે પદલત્થિઆ પછી પલાડી
 સ્થાન ને બદલે થીણુ પછી થીણુ
 મુષ્ટિ ને બદલે મુઢિ પછી મૂડી
 દષ્ટ ને બદલે દિઢ પછી દીકો
 કુમ્ભ ને બદલે કુંપલ પછી કુપળ
 જિહ્વા ને બદલે જિખ્લા પછી જીલ
 કૃણુ ને બદલે કણહ પછી કાન
 સ્નાન ને બદલેણાણુ પછી નાણુ
 આદર્શ ને બદલે આયરિસ પછી અરિસો કે આરસો
 ગુહ્ય ને બદલે ગુજ્ઞ પછી ગૂજું

હવે કેનાડ અસપુત્રાવ્યવર્તનોના પિતૃતનો

રાજન્ — રાજ અથવા વાજ અથવા રાય

નગર — નયર — પડી નેર

નન — નનણ — પડી નેણ

મેઘ — મેહ — પડી મે

ઝ — હ — પડી કરેવુ

રેખા — લેહા — પડી રીલા-રી

બધિર — બહિર — પડી બરે

શોભામત્ — સોભામણ — પડી સોહામણ

ધટ — ધ — પડી ધો

પાઃ — પા — પડી પાો

શુ — શુન — પડી શોન

તગ — તનાર — પડી તળાન અથવા તાવાન

વચન — વણ — પડી વેણ

દીપ — દીન — પડી દીનો

ભગિનીપતિ — બહિણીપતિ — પડી બનેલી અથવા બ હોઈ

શ — સ — પડી સમ

શ્વ — સ્વ — પડી શ્વ

સિદ્ધ — સિન અથવા ગીડ — પડી સમ અથવા સન અથવા મી

સ્વગેના પરિવર્તનો આ પ્રમાણે છે

સ લૃ ઐ અને ઔનો પ્રસંગ જ નિ ગી જ્યા પામ્નો છે

ક ને બ ને અ — કૃત — કય — પડી કી

કૃત — કૃતિ — પડી કર્તુ

, ણિ — કૃતિ — કૃતિ — પડી કૃ

, ણિ — કૃતિ — કૃતિ — પડી કૃ

, , ઉ — કૃત — કૃત — પડી કૃ

પિતૃશ્રદ્ધ — પિતૃશ્રદ્ધ — પડી પીતૃશ્રદ્ધ

માતૃશ્રદ્ધ — માતૃશ્રદ્ધ — પડી માતૃશ્રદ્ધ

અ ને બ ને ઐ અને ઔ — ઐ અને ઔ ને મર્તિ અથવા મેન

ઐગવશ્ય — ઐગવશ્ય — પડી અઈગવશ્ય

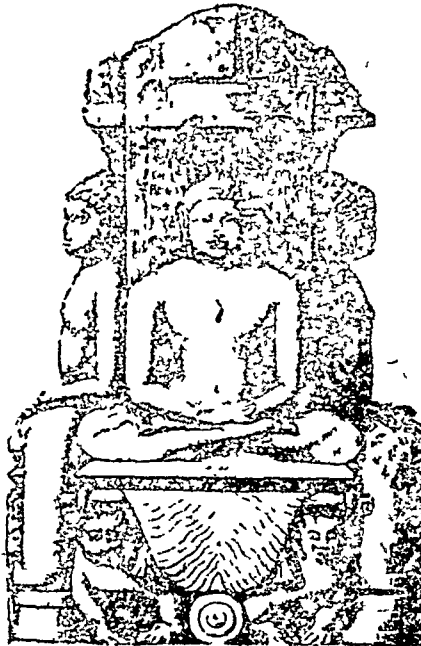
ઓ ને ય ને ઔ અને ઔ — કૌશામી — કૌશમી — કૌશમી — કૌશમી — મોસમ

ધાન — નેધન — નેધન

આ રીતે વ્યજ્ઞનો અને ચરનોં ઉચ્ચારણોનાં ખીજ પણુ ઘણાં ઘણા પરિવર્તનો આવવાં પામ્યાં છે. મધ્યયુગની પ્રાકૃતોના પણુ આવા જ પરિવર્તનો દેખાય છે ત્યારે અપભ્રંશોમાં વળી આથી વધારે ખીજ વિવિધ પ્રકારનાં પરિવર્તનો છે આમ પરિવર્તનો પામતી પ્રાકૃત ભાષા અને પાલિ ભાષાએ વર્તમાનકાળની નવ્ય ભાષાઓ હિંદી, ગુજરાતી વગેરે અને તેની જુદી જુદી પ્રાંતિક ખોલીઓમા ઘણો મોટો ફાળો આપેલ છે, તે ઉપરના થોડા ઉદાહરણોથી પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે સંસ્કૃત ભાષા પ્રાકૃતમા સક્રમ્યા વિના આ નવ્ય ભાષાઓના પ્રાકટ્યમા સીધું નિમિત્ત નથી થઈ શકતી અર્થાત આપણી ભાગ્યેય પ્રચલિત તમામ આર્ય ભાષાઓ અને ખોલીઓનું પ્રધાન નિમિત્ત પ્રાકૃત અને પાલિ ભાષા છે, પરંતુ સંસ્કૃત નથી જ એ યાદ રાખવાનું છે

આ લેખ માટે નીચેના ગ્રંથોનો ખામ ઉપયોગ કર્યો છે

- ૧ ભારતીય આર્ય ભાષા અને હિંદી ભાષા — ડૉ સુનીનિકુમાર ચેટરજી (ગુજરાત વિદ્યાલય)
- ૨ અતભન — ડૉ સુનીનિકુમાર ચેટરજી
- ૩ ગર્ગની ભાષા — "
- ૪ પ્રાકૃત ભાષા — ડૉ પ્રમોદ એચન્દ્રાગ પરિત
- ૫ ખોદેલઅવેરતા — કાગા
- ૬ ભાષાવિજ્ઞાન — મનજદેવ શાસ્ત્રી
- ૭ અશોકના લેખો — ઓગ્રાજ

જૈન પરંપરાનું અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પ્રદાન

પ્રા. હર્ષિવંશ સુ. ભાયાળી, એમ એ, પીએચ ડી

પ્રાસ્તાવિક

અપભ્રંશ સાહિત્યની એક તરત જ હારીને આખે વળગે તેની વિગિઠતા તેને સમૃદ્ધ અને પ્રાકૃત સાહિત્યથી નોખુ તારવી આપે છે. ઉપન્યાસ અપભ્રંશમાં સાદિલ એટલે જૈનોનું જ સાહિત્ય એમ કહીએ તો પણ ચાહે, એ કે તેઓએ એ ક્ષેત્રમાં જે સમર્થ અને વિવિધતાવાળું નિર્માણ કર્યું છે તેની તુલનામાં બાદ અને સાદાણુ (એ તો ૧૭ શોધનાનું રહ્યું— મળે છે તે જાણવાયા થોડા ટાચણો જ માન) પરંપરા પ્રાપ્ત અપભ્રંશ અને તેનું મૂલ્ય પણ મર્યાદિત એમ કહોતે કે અપભ્રંશ સાહિત્ય એટલે જૈનોનું આગવું ક્ષેત્ર— જે કે આપણને મળી છે તેટલી જ અપભ્રંશ રૂપિયો હોય તો જ ઉપરનું વિધાન સ્થિર સંસ્કૃત ગણાય પણ અપભ્રંશ સાહિત્યની ખોટની છતિથી ઇથી થઈ ગઈ— એ દિશામાં હજી ઘણું કાનું બાકી છે એટલે ભવિષ્યમાં મહત્તરની કે ગણનાપાત્ર સંખ્યામાં જોતર રૂપિયો ટોનાનું જાણનામાં આવે તો આપણ આ ચિત્ર પનગઈ જાય.

પ્રાપ્તપરો જૈન એ ધર્મપ્રાણિત ટોવા ઉપરાત અપભ્રંશ સાહિત્યની બીજી એક આગળ પતી લાક્ષણિકતા તે તેનું એકાદિત પદ સ્વરૂપ અપભ્રંશ ગદ્ય નગજ્ય છે તે સમગ્ર સાહિત્યપ્રસાદ હ મા જ વહે છે આ પ્રાણ અપભ્રંશ ભાષા જે ખાસ પરિચિતિમાં ઉદ્ભવી અને વિગિઠ ધ નર પામી તેમાં ક્યા રહ્યું હોવાનો સહન છે.

અપભ્રંશ ભાષા

સાદિલ પ્રાકૃતોની જેમ સાદિલ અપભ્રંશ પણ એ સારી રીતે કૃત્રિમ ભાષા હોવાનું જાણાય છે એ એક એવી વિગિઠ ભાષા હતી જેના ઉચ્ચારણમાં પ્રાકૃત 'ભૂમિ'ના પ્રમુખ લગણો જાળાઈ ગયા હતા, પણ જે ના વ્યા રહ્યું અને રૂપિયો (તથા શબ્દ મેળનો થોડો અંશ પણ) સતત વિ બની તત્તત્તમીન બોલીઓના મે અશત ગાતા ગેના હતા આથી અપભ્રંશને એક લાભ એ થયો કે તે જડ એ કામાં જાઈ જનાના ભયથી ટૂની કેમ કે શિષ્ટમાન્ય ધોરણનું જ પાન કરના વચણવાળી કોઈ પણ સાહિત્યમાં વધુ ને વધુ રૂપિયો થતી જાય છે તેમાં એ અપભ્રંશ સમૃદ્ધ તથા પ્રાકૃત જેવી શતાન્દીઓની પ્રશિષ્ટ પરંપરા ધરાવતી સાદિલ-ભાષાઓના ચાનુ વચસ્વ નીચે ઊભરી હતી એને તેને માટે બીજે પક્ષે હજાર બોલીઓ સાથેનો સનન સપ નચચેતન અપનો નીડે એ ઉધાડુ છે.

હજી જાતની પરિચિતિ વચ્ચે અપ ભ્રંશ ભાષા અને સાદિલનો ઉદ્ભવ થયો આ બાબત ૧૯ મુધી તો પૂર્ણ અધારમાં દટારેલી છે આગળનું ઘણુંખરું સાહિત્ય સાવ નુષ્ટ થયું છે અપ ભ્રંશ સાદિલ વિ સના પ્રથમ મોપાન આ તે જાણનાની કૃત્રી સાધનગ્રામ્યો ઉપન્યાસ નથી અપભ્રંશના આગળ ને આગળ સાદિલગ્રંથો તથા જોનો ઉદ્ભવ ક્યાથી થયો તે કોઈપણ રીતે સ્પષ્ટપણે સમજાવી શકનાની આપણી યિતિ નથી.

આરંભ અને અુખ્ય સાહિત્યસ્વરૂપો

સાહિત્યમાં તથા ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં મળતા ઉલ્લેખો પરથી સમજાય છે કે ઈસવી ૭મી શતાબ્દીમાં તો અપભ્રંશ એક સ્વતંત્ર સાહિત્યભાષાનું ગ્ધાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની સાથોસાથ તે પણ એક સાહિત્યભાષા તરીકે ઉલ્લેખાઈ ગણાતી. આમ છતાં આપણને મળતી પ્રાચીનતમ અપભ્રંશ કૃતિ ઈસવી નવમી શતાબ્દીથી બહુ વહેલી નથી એનો અર્થ એ થયો કે તે પહેલાંનું બધું સાહિત્ય લુપ્ત થયું છે. નવમી શતાબ્દી પૂર્વે પણ અપભ્રંશ સાહિત્ય સારી રીતે ખેડાતુ રહ્યું હોવાના પુષ્ટા પુરાવા મળે છે, અને તેના ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ નમૂનાઓમાં સાહિત્યસ્વરૂપ, શેલી અને ભાષાની જે સુવિકસિત શૈલી જોવા મળે છે તે ઉપરથી પણ એ વાત સમર્થિત થાય છે. નવમી શતાબ્દી પૂર્વેના જે પિંગલકાવ્યના પ્રતિપાદન પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પ્રવૃક્ષાલીન સાહિત્યમાં અન્નાગ્ના એવા ઓછામાં ઓછા બે નવા સાહિત્યસ્વરૂપો — સધિગદ્ય અને રાસાગદ્ય — તથા સખ્યાગદ્ય પ્રાસંગિક નવતર માત્રાવૃત્તો અપભ્રંશકાળમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતાં.

સંધિગદ્ય

આમાં સધિગદ્ય સૌથી વધુ પ્રચલિત રચનાપ્રકાર હતો. એનો ઉપયોગ ભાતભાતની કથાવસ્તુ માટે થયેલો છે. પૌરાણિક મહાકાવ્ય, અસ્તિત્વકાવ્ય, ધર્મકથા — પછી તે એક જ હોય કે આખું કથાચક્ર હોય — આ બધા વિષયો માટે ઔચિત્યપૂર્વક સધિગદ્ય યોગ્ય છે. ઉપલબ્ધમાં પ્રાચીનતમ સંધિગદ્ય નવમી શતાબ્દી લગભગનો છે, પણ તેની પૂર્વે લાંબી પરંપરા રહેલી હોવાનું સહેજે જોઈ શકાય છે. સ્વયંભૂતી પહેલા ભદ્ર (કે દન્તિભદ્ર), ગોવિન્દ અને ચતુર્મુખે રામાયણ અને કૃષ્ણકથાના વિષય પર રચનાઓ કરી હોવાનું સાહિત્યિક ઉલ્લેખો પરથી અનુમાન થઈ શકે છે. આમથી ચતુર્મુખનો નિર્દેશ પછીની અનેક શતાબ્દીઓ સુધી માનપૂર્વક થતો રહ્યો છે. ઉક્ત વિષયોનું સધિગદ્યમાં નિરૂપણ કરનાર એ અગ્રણી કવિ હતો.

સ્વયંભૂતદેવ

પણ એમાના એક પણ પ્રાચીન કવિની કૃતિ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી કવિરાજ સ્વયંભૂતદેવ (ઈસવી સાતમીથી દસમી શતાબ્દી વચ્ચે)ના મહાકાવ્યો એ સધિગદ્ય વિશેની માહિતી પૂરી પાડવા માટે આપણો પ્રાચીનતમ આધાર છે. ચતુર્મુખ, સ્વયંભૂ અને પુષ્પદંત ત્રણે અપભ્રંશના પ્રથમ પદ્ધતિના કવિઓ છે, અને તેમાંયે પહેલું સ્થાન સ્વયંભૂને આપવા પણ કોઈ પ્રેરાય. કાવ્યપ્રવૃત્તિ સ્વયંભૂની કુળપરંપરામાં જ હતી તેણે કર્ણાટક અને તેની સમીપના પ્રદેશમાં જુદા જુદા જૈન શ્રેણીઓના આશ્રયે રહી કાવ્યરચના કરી હોવાનું જણાય છે. સ્વયંભૂ યાપનીયનામક જૈન પથનો હોય એ ઘણું સંભવિત છે. એ પથનો તેના સમય આસપાસ ઉક્ત પ્રદેશમાં ઘણો પ્રચાર હતો. સ્વયંભૂની માત્ર ત્રણ કૃતિઓ જળવાઈ રહી છે. પડમચરિત અને રિદ્ધિગેમિચરિત નામે બે પૌરાણિક મહાકાવ્ય અને સ્વયંભૂચંદ્રનામનો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ બંનેને લગતો ગ્રંથ.

૧. માધ્યમિક ભાષાની — આર્થે જોતાં માટે એક પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત સાવન લેખેની તેની અગત્ય ઉપગત સ્વયંભૂચંદ્રનું મોટું મહત્ત્વ તેમાં અપાયેલા પૂર્વકાલીન પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યના ટાચણોને અંગે છે. આથી આપણને એ સાહિત્યની લુપ્ત મૃદ્ધિનો મારો ખ્યાલ આવે છે.

પડમચરિટ

પડમચરિટ (સ પદ્મચરિતમ્) એ રામાયણપુરાણ (સ રામાયણપુરાણમ્) નામે પણ જાણીતુ છે એમા પદ્ય જેને ગમના ચરિત પર મહાપ્રાપ્ત્ય સ્વરૂપ તથા પ્રાપ્ત સાહિત્યની પરંપરાને રસબદ્ધ અનુસરે છે પડમચરિટમા રજૂ થયેલુ રામ થાનુ જન સ્વરૂપ વાતમીં ગમાયણમા મળતા શ્રાવણ પરંપરા પ્રમાણેના ગદ્યપદ્ય બોધા આ પુરોગામી છે) થી અને અગત્યની બામતમા જુદુ પડ છે સ્વયમ્ભૂભાવણનો વિસ્તાર પુરાણની રપવા કંઈ તેટલો છે તે વિજાહર (સ વિજાહર), ઠાઠા (સ અવાધા), મુર, જુજ (સ મુદ્ધ) અને ઉત્તર એમ પાંચ ાડમા વિભક્ત છે આ પદ્યોમાં મળેલ સંખ્યાના 'સધિ' નામના ખોટા વર્ણનાથેનો છે પાંચે કા ના બધા મળીને તે સધિ છે આ વરે સધિ પણ માગથી વીશ જેવા 'સ' નામના નાના મુગરિન એ મોનો બનેનો છે આ કડા (= પ્રાચીન મુગરિત સાહિત્ય) માં મળેલ પદ્યપરિવર્તે અપભ્રંશ બો અનાચીન ભાગીતર-આના પૂર્વની સાહિત્યની વિનિષ્ટતા છે આપના વસ્તુ ગ્રથવા માટે તે ઘણુ જ અનુકૂળ છે આ વરે મોઈ માનામા એવા આમાન્યત આપ પ્રાપ્ત્યદ સંજયુગમનો બનેનો હોય છે આ ના આ મુખ્ય વેગમા વપર વિપવનો વિસ્તાર થાય છે જરારે જરા મા પદમા બાધવો આપ ચરણુ મા અનિમદુ રો વપર વિપવનો ઉપચાર છે જે વારામા પછીના વિપવનુ સ્થાન જે છે આવા વિનિષ્ટ બધાણુો રણે અપભ્રંશ સધિ જોતાઓ ગમજ સ્વમદ્ગતે પરંપરાનાની ગીત રૂપે ગાવાની વાપી લખતા ધરને છે

પડમચરિટના તે સધિમાની છે આ આપ સ્વયમ્ભૂના જગ વધારે પતા આત્મભાનનાળા પુત્ર વિમુદ્ધની રચા છે, કેમ કે મોઈ અનાત કારણે ગદ્યપદ્ય એ મળાના અચર મુલુ આ જ પ્રમાણે પોતાના પિતાનુ બીડ મહાપ્રાપ્ત્ય રિદ્ધેમિચરિટ પુર કરવાનો યશ પણ ત્રિભુવનને ફાગે જાય છે અને તેણે પદ્મમીચારિટ (સ પદ્મમીચરિતમ્) નામે એ સ્વપ્રાપ્ત્ય સ્વુ હોવાનો યશ જેને છે

સ્વયમ્ભૂએ પોતાના પુરોગામીઓ માં જણનો રપષ્ટ શબ્દોમા રની ર મ્યો છે મહાપ્રાપ્ત્યના સધિપર માટે તે ચતુર્થપથી અનુગૃહીત હોવાનુ જણાવે છે જરારે વસ્તુ અને તેના પ્રાપ્ત્ય નિરૂપણ માટે તે આપના રિદ્ધેણનો આભાર માને છે પડમચરિટના કથાન પૂરતો તે વિરેણના અમૃત પદ્મચરિટ કે પદ્મપુરાણ (ઈ સ ૧૭૭-૭૮)ને પગને પગને આને છે તે એને મુધી પડમચરિટને પદ્મચરિટનો મુન્ત અને અભિપ્ત અપ્રત આનતા કહેના હોતો હી શકાય છે તે બાથે સ્વયમ્ભૂની મોનિમ્તા અને ઉચ્ચ પ્રતિની મિત્તરગમિતા પ્રમાણુ પડમચરિટમા ઓઠા નથી એ નિમમ તરીકે ને રિદ્ધે આપેના થાન ના હોરને વગળી મ્હે છે — અને આમેય એ થા તેની નાનીગોની રિગતો સાથે પ પગથી ર થયેતુ લોસથી થારનુ પૂગનો તો મૈન પ્રપ્તમા માટે ર અરિધાનની દૃષ્ટિએ પરિવનન ર રાતર માટે લાગે જ રો અવમશ રહેનો પણ મૈનીની દૃષ્ટિએ આવગતુને લણુના રાની બામતમા વણનો ને અનિરૂપણ મામતમા તેમજ મનગમતા પ્રમળો મળનાર રાની બામતમા રિદ્ધે જેને તેની છૂટ મળી આની મના થી મધાનેની લોવા ગતા સ્વયમ્ભૂની પ્રદક્ષ કનાદિએ પ્રશય મિદિ મેળવી છે પોતાની આશિષયુદ્ધિને અનુસરીને તે આપા બન સામગ્રીમા માપદ પડે છે, તેને લો ધાન આપે છે હી નિગળો જ માર્ગ મળુ ર છે

* અપભ્રંશ પદ્ય સ્વરૂપ પ્રાચીન અવધિ સાહિત્યના મુખી પ્રમાણવાનક કાઓમા અને મુન્તરીકસદ્ગત ગમચરિતમાનતેલી મુનિઓમા લોગી આપુ છે

* રિદ્ધે પદ્યચરિટ પોને પદ્ય એન મ માં દ્રીમાં રવાને । વિમયચરિટ પદ્યચરિટ (સમ્પન્ન) હાલની રજૂ મળા હોના પ ઇન્દિન સદ્ગત પાયાવશ થી લા રજૂ વિરે છે

પડમચરિતના ચૌદમા સંધિનું વસંતના દૃશ્યોની મોહક પૃથ્વમિ પર આલેખાયેલું તાદ્ગ, ગતિમાન, ઇન્દ્રિયસતપદ જલક્રીડાવર્ણન એક ઉત્કૃષ્ટ સર્જન તરીકે પહેલેથી જ પકાતું આવ્યું છે. જુદાં જુદાં યુદ્ધદશ્યો, અજનાના ઉપાખ્યાન (સંધિ ૧૭-૧૯)માના કેટલાક ભાવોદ્દેશવાળા પ્રસંગો, રાવણના અસ્મિતાહતા ચિત્તહારી પ્રસંગમાંથી નીતરતો વેધક વિપાદ (૭૭મો સંધિ) — આવા આવા હૃદયગમ ખગોમા સ્વયંભૂતી કવિપ્રતિભાના પ્રમળ ઉન્મેષનાં આપણે દર્શન કરી શકીએ.

રિદ્ધેનેમિચરિત

સ્વયંભૂનું બીજું મહાકાવ્ય મહાકાવ્ય રિદ્ધેનેમિચરિત (સ અરિષ્ટનેમિચરિતમ્) અથવા હરિવંશપુરાણ (સ હરિવંશપુરાણમ્) પણ પ્રસિદ્ધ વિષયને લગતું છે તેમાં બાવીશમા તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિનું જીવનચરિત તથા કૃષ્ણ અને પાંડવોની જૈન પરપરા પ્રમાણેની કથા અપાયેલી છે. કેટલાક નમ્રતાદ્ય ખગો બાદ કરતા તે હજી સુધી અપ્રકાશિત છે તેના એક સો બાર સંધિઓ (જેનાં બધાં મળીને ૧૯૩૭ કવચ અને ૧૮૦૦૦ અગ્રીશ-અક્ષરી એકમો — ‘ત્રયાશ્ર’ — હોવાનું કહેવાય છે)નો ચાર કાંડમાં સમાવેશ થાય છે જાવવ (સ યાદવ), કુરુ, જુષ્ટ (સં. યુદ્ધ) અને ઉત્તર. આ વિષયમાં પણ સ્વયંભૂ પામે કેટલીક આદર્શભૂત પૂર્વકૃતિઓ હતી. નવમી શતાબ્દી પહેલાં વિમલમુરિ અને વિદ્યધે પ્રાકૃતમા, જિનસેને (ઈ સ ૭૮૩-૮૪) સંસ્કૃતમા અને ભટ્ટે (કે દન્તિભટ્ટે? ભટ્ટારકે?), ગોવિન્દે તથા ચતુર્મુખે અપભ્રંશમા હરિવંશના વિષય પર મહાકાવ્યો લખ્યાં હોવાનું જણાય છે. રિદ્ધેનેમિચરિત નો નવાણુમા સંધિ પછીનો અશ સ્વયંભૂના પુત્ર ત્રિભુવનનો રચેલો છે, અને પાછળથી ૧૬મી શતાબ્દીમા તેમાં ગોપાચલ (= ગ્યાલીઅર)ના એક અપભ્રંશ કવિ યશઃકીર્તિ ભટ્ટારકે કેટલાક ઉમેરા કરેલા છે.

રામ અને કૃષ્ણના ચરિત પર સ્વયંભૂ પછી રચાયેલાં અપભ્રંશ સંધિબદ્ધ કાવ્યોમાંથી કેટલાકનો ઉલ્લેખ અહીં જ કરી લઈએ — આ બધી કૃતિઓ હજી અપ્રસિદ્ધ છે : ધવલે (ઈસવી અગીઆરમી શતાબ્દી પહેલાં) ૧૨૨ સંધિમા હરિવંશપુરાણ રચ્યું ઉપર્યુક્ત યશઃકીર્તિ ભટ્ટારકે ૩૪ સંધિમાં પાહુપુરાણ (સ પાહુપુરાણમ્) (ઈ. સ ૧૫૨૩) તથા તેના સમકાલીન પંડિત રઘૂ અપરનામ સિહસેને ૧૧ સંધિમા વલ્લહપુરાણ (સ વલ્લભપુરાણમ્) તેમ જ જેમિનાચરિત (સ નેમિનાચરિતમ્) રચ્યા એ જ સમય લગભગ કુતકીર્તિએ ૪૦ સંધિમા હરિવંશપુરાણ (સ. હરિવંશપુરાણમ્) (ઈ. સ ૧૫૫૧) પરુ કર્યું આ કૃતિઓ સ્વયંભૂ પછી સાત સો જેટલા વરસ વહી ગયાં છતાં રામાયણ ને હરિવંશના વિષયોની જીવંત પરપરા અને લોકપ્રિયતાના પુરાવારૂપ છે

પુષ્પદન્ત

પુષ્પદન્ત (અપ પુષ્પવત) અપરનામ મમ્મદયિ (ઈ સ. ૯૫૭-૯૭૨ મા વિદ્યમાન)ની કૃતિઓમાંથી આપણને સંધિબદ્ધમા ગૂંથાતા બીજા એ પ્રકારોની જાણ થાય છે પુષ્પદન્તના માતાપિતા બ્રાહ્મણ હતા તેમણે પાછળથી દિગંબર જૈન ધર્મ સ્વીકારેલો પુષ્પદન્તનાં ત્રણે અપભ્રંશ કાવ્યોની રચના માન્યખેટ (= હાલનું હૈદરાબાદ રાજ્યમા આવેલું માલખેડ)માં રાજ્ય કરતા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ કૃષ્ણ ત્રીજા (ઈ. સ ૯૩૯-૯૬૮) અને ખોદ્દિગદેવ (ઈ સ ૯૬૮-૯૭૨)ના પ્રધાનો અતુલમે ભરત અને તેના પુત્ર નન્દના આશ્રય નીચે થઈ હતી સ્વયંભૂ અને તેના પુરોગામીઓએ રામ અને કૃષ્ણપાંડવનાં કથાનકનો હીકરીક કસ કાઢ્યો હતો, એટલે પુષ્પદન્તની કવિપ્રતિભાએ જૈન પુરાણકથાના જુદા — અને વિશાળતર — પ્રદેશોમા વિહરવાનું પસંદ કર્યું હશે જૈન પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે પૂર્વના સમયમા ત્રેસડ મહાપુરુષો (કે શલાકાપુરુષો) થઈ ગયા તેમા ચોવીશ તીર્થંકર, બાર ચક્રવર્તી, નવ વાસુદેવ (= અર્ધચક્રવર્તી), નવ બલદેવ (તે તે વાસુદેવના ભાઈ) અને નવ પ્રતિવાસુદેવ (એટલે કે તે તે વાસુદેવના વિરોધી)નો

સમાવેશ થાય છે લક્ષમણ, પદ્મ (=રામ) અને નાલ એ આત્મા બનદેવ, વાસુદેવ ને પ્રતિનામુદેવ તથા પૃથ્વી બનભદ્ર અને જરામધ એ નવમા ગણાય છે આ પ્રેસ મહાપુરુષોનો જનનવૃત્તાત આપતી ચનાઓ 'મહાપુરાણ' અથવા ત્રિપદ્ધિમહાપુરુષ(૩-શના પુરુષ-)ચરિત ને નામે ઓળખાય છે આમાં પહેલા તીર્થ ૨ ક્ષયભ અને પછેના ચક્રાર્તી ભરનના ચરિતને વર્ણવતો આ ભનો અશ આલિપુણ , અને બાળીના મહાપુરુષોના ચરિતનાળો અશ 'ઉત્તરપુરાણ' હેનાય છે

મહાપુનાણ

પુ'પદ ત પહેના પાપુ આ ત્રિપય પગ સમૃત અને પ્રાકૃતમાં ૭૮૮૩ પદ્યરૂતિઓ રચાયેલી પાણ અપભ્રંશમાં પછેનવહેના એ ત્રિપયનું માત્રાવ્ય બનાવનાર પુષ્પ ત હોવાનું જણાય છે મહાપુરાણ કે તિરુદ્ધિમહાપુરુષગુણાલકાર (સ ત્રિપદ્ધિમહાપુરુષગુણાલકાર) નામ ધરાવતી તેની એ મહાકૃતિમાં ૧૦૦ અંક છે, જેમાંથી પહેના સા નીશ સધિ આપિ પુરોણને અને બાળીના ઉત્તર પુરાણને ક્ષેત્રે જનન છે

પુ'પદ ત કથાનક પૂગતો જિનમેન-શુભ્રૂત સરૂત ત્રિપદ્ધિમહાપુરુષગુણાલકારસમ્રહ (ઈ અ ૮૮૮ મા સમાપ્ત) એ અનુસરે છે આ ત્રિપયમાં પાણ પ્રમળો અને ત્રિગતો સમિત ચનામનું સમય લેનાર પરપરાથી ૩૨ થયેલું હતું એટલે નિરૂપણમાં નાનિત્ય અને ચારતા લાલવા કવિને માત્ર પોતાની વણનની ઓ રાત્રીસજનવટની શક્તિઓ પગ જ આધાર રાખવાનો ગટેતો વિષયો ચનાત્મક સ્વરૂપના ને પાણિ ટોવા છતા જૈન અપભ્રંશ ત્રિપયો તેમના નિરૂપણમાં પ્રગિષ્ટ અકૃતના આનમગિ મહા ભવની પરપરા અપનાવે છે ઓ આજપાતળા કથાન લેવને અલાર ૮૦ ને પાડિલે ॥ દેગથી ચાવેમરાવે છે તેનું એ નાણુ આ પણુ છે રિદ્ધેમિચરિતમાં રચયજી આપણને પ્રષ્ટ મહે છે ભવચના ૨૨વા માટે તેને વ્યાખ્યાનુ ઈ દીધું રસ લ તે, વિગતાર વ્યામે ૭૦ પિંગવે અન ૧૦ ભાગ અને રીએ અક્ષર મગ બાણે નિપુણત્વ શ્રીહય અને જણી દ્વિપદીને નુરમથી મિત પદ્ધિ ॥ ચતુસુખે પુ'પ ન પણુ પગોક્ષ રીતે આનુ જ કહે છે વિદ્યાના ખીન ૭૮લા ક્ષેત્રના પ્રતિષ્ઠિત એવા થો ૧૬ નામો ઉમેર છે અને એવી વોપણા કરે છે ૭ પોતા ॥ મહાપુરાણમાં પ્રાકૃતલક્ષણો સમ્મલ નૈતિ ૭૦૦૦થી અન ૧૦૦ નિરિત મો તથા તત્ત્વાર્થનો નિલુચ મળશે સમૃત મહા ભવનો આર્ત સામે ગમી તેની પ્રેરણાથી રચાયેલા અપભ્રંશ મહા ભવોનું સાચુ બળ વસ્તુના વૈચિત્ર્ય ૭ સુવિધાન ૭ તા ત્રિગત તો તેના વણન ૩ નિરૂપણમાં ગહેલુ છે

ગુપ્તકાળી તુલનામાં પુ'પદ ત અન ૧૨ની સમૃદ્ધિ ૭૦૦૦વિધ અને વ્યુત્પત્તિ ઉપર ત્રિગેય આવાગ છે એ ૭૦૦૦ ની વિપુલતા તથા સધિ ઓ ક નમ્ની દીવતા પુ'પ ન્તના સમય સુધીમાં સધિયનનું રચરૂપ કાર્ધ વધુ સ્વય થયુ ટોનાની સૂચ છે મહાપુરાણના વીથા બા મા, મત્ત મા ઝેનાળીગમાં બાનના ઇલાઈ અધિઓના કેના અશો પુ'પ ન્તની અસામાન્ય નિવશમિતના ઉત્તમ ઉત્તર છો તરીકે રાખી શકાય મહાપુરાણના ૬૮થી ૭૮ સધિમાં ગમાયણની મ્થાનો સક્ષેપ અપાયો છે ૮૧થી ૮૨ અધિ જૈન હાનિગ આપે છે, જનારે અતિમ અગમાં પ્રેલીતામાં તથા ચોનીશમાં તીર્થ ૨ પાગન અને મહાનીરના ચરિત છે

ચરિતમવ્ય

પુ'પદ તના ખીન થે ભવ ણયકુમારચરિત (સ નાગકુમારચરિતમ્) અને જસહરચરિત (સ ચગોષ્ઠચરિતમ્) પગથી જોઈ શકાય છે કે વિદ્યાળ પાગણિ ત્રિગતો ઉપગત જન પુરાણ અનુતુતિ કે પરપગત ગિતિદાસની પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓના બોધ જીવનચરિત આપના માગે પણુ સધિ ૧૬ વપગતો ત્રિગત અને નિરૂપણની દૃષ્ટિએ આ ચરિતમવ્યો ૭ ચા ભવો સમૃત મહા ભવોની પ્રતિમૂતિ જેનાં

ગણાય આમાં પણ પુષ્પદન્ત પામે કેટલાંક પૂર્વદષ્ટાંત તોયા જોઈએ. અછાના ઉલ્લેખ પરથી આપણે પુષ્પદન્તની પહેલાના ઓછામાં ઓછા બે ચરિતકાવ્યોના નામ જાણીએ છીએ : એક તે ચરણભટ્ટન મુદ્ધવચ્ચિંડ અને બીજું તેના પુત્ર ત્રિભુવનદત્ત પચ્ચમીચરિંડ. જાગૃત્તુનાચ્ચરિંડ નવ સંધિમાં તેના નાયક નામકુમાર (= નર્મન પુરાણકથા પ્રમાણે ચોવીસ કામદેવમાનો એક)ના પરાક્રમો વાણવે છે અને સાથે તે કાગળ શુદ્ધિ પાત્રમતે દિવસે શ્રીપચ્ચમીનુ વ્રત કરવાથી થતી ક્ષણપ્રાપ્તિનુ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

પુષ્પદન્તનુ ત્રીજું કાવ્ય ક્ષત્રચ્ચરિંડ ચાર સંધિમાં ઉલ્લેખિતીના રાગન યશોધરની કથા આપે છે તે તે દ્વારા પ્રાણિવધના પાપના કલ્પના ક્ષણો ઉદાહૃત કરે છે. પુષ્પદન્તની પહેલાં અને પછી આ જ કથાનકને ગૂંથતી પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ભાષાઓમાં રજાતી અનેક રચનાઓ એ જોનોમા અતિશય લોકપ્રિય હોવાની સચક છે.

પુષ્પદન્તનુ પ્રસિદ્ધ કાવ્યરીતિ પરંતુ પ્રભુત્વ, અપભ્રંશ ભાષાના અનન્ય પારંગતતા, તેમ જ ગદ્યસુખી પાઠ્ય તેને ભારતના કવિઓમાં માનવતુ સ્થાન આપાવે છે. એક મથળે કાવ્યના પોતાના આદર્શનો આછો ખ્યાલ આપતા તે કહે છે કે ઉત્તમ કાવ્ય શબ્દ અને અર્થના અલગધારથી તથા લીલાયુક્ત પદાવલિથી મણિત, રસભાવનિર્મલ, અર્થની ચારનાવાળુ, સર્વ વિલાસકાથી સમૃદ્ધ, આકરણ અને હંચી પુટ અને આગમથી પ્રેરિત હોયું જોઈએ. ઉચ્ચ કોટિનું અપભ્રંશ સાહિત્ય આ આદર્શના સાક્ષાત્કાર કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહ્યું છે, પણ તેમાં સોથી વધુ સફળતા પુષ્પદન્તને મળી છે એમ કહેવામાં કશી અચુકિત નથી.

પુષ્પદન્ત પછીનાં ચરિતકાવ્ય

પુષ્પદન્ત પછી આપણને સંધિગદ્ય ચરિતકાવ્યો કે કથાકાવ્યોના પુણ્ય નનના મળે છે. પણ તેમાંના ઘણાખરા હજી માત્ર હસ્તપ્રતરૂપે જ રહ્યા છે. જે કાંઈ થોડાં પ્રકાશિત થયા છે. તેમાં એથી મહત્ત્વની ધનપાલકૃત ભવિષ્યકથા (સ ભવિષ્યકથા) છે. ધનપાલ દિગંબર ધર્મટ વણિક હતો અને સભવતઃ ઇસવી આરમી શતાબ્દી પહેલાં થઈ ગયો. આવીશ સંધિના વિન્નારવાળુ તેનું કાવ્ય પ્રમાણમાં સરળ શૈલીમાં ભવિષ્યદન્તની કૌતુકરંગી કથા કહે છે અને સાથેસાથે કાર્તિક શુદ્ધિ પાત્રમતે દિવસે આવતુ શ્રુતપંચમી કે જાનપચ્ચમીનુ વ્રત કરવાથી મળતા ક્ષણનુ ઉદાહરણ આપવાનો ઉદ્દેશ પણ પાર પાડે છે. તેનું કથાનક એવું છે કે એક વેપારી નિષ્કારણ અણગમો આવતા પુત્ર ભવિષ્યદત્ત સહિત પોતાની પત્નીનો ભાગ કરે છે અને બીજી પત્ની કરે છે. ભવિષ્યદત્ત મોટો થતાં કોઈ પ્રસંગે પરદેશ ખેડવા બધ છે ત્યારે તેનો ઓરમાન નાનો ભાઈ બે વાર કપટ કરી તેને એક નિર્જન દ્વીપ પર એકલોઅટલો છોડી બધ છે. પણ માતાએ કહેલા શ્રુતપંચમીના વ્રતને પરિણામે છેવટે તેની બધી મુશ્કેલીઓનો અંત આવે છે, તેની ઘણી ઉદય થાય છે અને શત્રુનો પરાજય કરવામાં રાગદને સાહાય્ય કરવા બદલ તે રાજ્યાર્ધનો અધિકારી બને છે. મરણ પછી ચોથા ભવમાં શ્રુતપંચમીનું વ્રત કરવાથી તેને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ધનપાલ પહેલાં આ જ વિષય પર અપભ્રંશમાં ત્રિભુવનનુ પચ્ચમીચરિંડ તથા પ્રાકૃતમાં મહેશ્વરની નાગપચ્ચમીકથા (સ જ્ઞાનપચ્ચમીકથા) મળે છે. ધનપાલની સમીપના સમયમાં શ્રીધરે ચાર સંધિમાં અપભ્રંશ ભવિષ્યકથાચરિંડ (સ ભવિષ્યકથાચરિતમ્) (ઈ સ ૧૧૭૪) રચેલું છે, જે હજી અપ્રસિદ્ધ છે.

કનકામરનુ કર્કણચરિંડ (સ કર્કણચરિતમ્) દસ સંધિમાં એક પ્રત્યેકબુદ્ધ (એટલે કે રવ્યંશ્રબુદ્ધ સત)નો જીવનવૃત્તાંત આપે છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ કર્કણની વાત આવે છે.

ધાહિલકૃત પટ્મસિરિચરિંડ (સં પદ્મશ્રીચરિતમ્) (ઇસવી અગીઆરમી શતાબ્દી લગભગ) કપટભાવયુક્ત આચરણના માદા ક્ષણ ઉદાહૃત કરવા ચાર સંધિમાં પદ્મશ્રીનો ત્રણ ભવનો વૃત્તાંત આપે છે.

પણ પહેલાં જુઓ તેમ સધિમદ્દ આતિથ્યોના ધણા મોટા ભાગને હજી મુજબનું સહભાગ્ય નથી માપાયું અહીં આપણે તેના કાવ્યોની એક યાદી—અને તે પણ સપૂણ્ય નહીં—આપીને જ મનોવ માનશું સામાન્ય રીતે આ જુઓ અમુ જન સિદ્ધાંત ઇ ધાર્મિક નતિમા માયતાના દૃષ્ટાંત લખે મોઈ તીર્થ મનુ કે જન પુગાથુધ્યાના યા ઇતિહાસના કોઈ યજ વી પાનનું ચરિત વણુવે છે

ચરિતપાંચોની યાદી

નામ	અરિ	અરિ અપ્પા	અનાસમન (ઈમીમનમા)
પાસપુરાણ (અ પાશ્વપુરાણમ્)	પાશ્વગીતિ	૧૮	૯૪૫
જમ્બૂવામિચરિત (અ જમ્બૂવામિચરિતમ્)	સાગ ત		૧૦૨૦
જમ્બૂવામિચારિત (અ જમ્બૂવામિચરિતમ્)	વીર	૧૧	૧૦૨૦
પુન્નસગ્ગારિત (અ મુદ્દાનચરિતમ્)	નનદી	૧૧	૧૦૪૦
વિલ્લસવદ્ધકદા (અ વિલામગ્ગીકયા)	સાધારણ અથવા મિદ્ધમેન	૧૧	૧૦૮
પાસચરિત (અ પાશ્વચરિતમ્)	શ્રી ૧૨	૧૨	૧૧૩
મુદ્દમાલચરિત (અ મુદ્દમાલચરિતમ્)	શ્રી ૧૨	૬	૧૧૫૨
મુદ્દમાલસામિચરિત (અ મુદ્દમાલસામિચરિતમ્)	પુણ્ય	૬	
પાણ્ણકદા (અ પ્રમુખકદા)	મિદ્ધ કે મિદ્ધ	૧૫	૧૨મી શતાબ્દી
જિન્નચરિત (અ જિન્નચરિતમ્)	લક ગણ	૧૧	૧૨૧૯
વજ્રસામિચરિત (અ વજ્રસામિચરિતમ્)	વજ્ર ત	૨	
વાદુગ્ગિદેવચરિત (અ વાદુગ્ગિદેવચરિતમ્)	ધનપાન	૧૮	૧૩૬૮
સેણિયચરિત (અ શ્રેણિકચરિતમ્)	જયમિત્ર દહન	૧૧	૧૫મી શતાબ્દી
ચન્દ્રાવચરિત (અ ચન્દ્રાવચરિતમ્)	યજ્ઞ કીર્તિ	૧૧	,
સમ્મતિગ્ગિનચરિત (અ સમ્મતિગ્ગિનચરિતમ્)	ચંદ્રધૂ	૧૦	,
મેઘેસરચરિત (અ મેઘેશ્વરચરિતમ્)	ચંદ્રધૂ	૧૦	,
ધનકુમારચરિત (અ ધનકુમારચરિતમ્)		૪	
વહુમાગકુ (અ વધમાનકાવ્યમ્)	જયમિત્ર ૧ ત	૧૧	,
અમરસેગ્ગારિત (અ અમરમેનચરિતમ્)	માણિપુગગ	૮	૧૫૨૦
જયકુમારચરિત (અ નાગકુમારચરિતમ્)			"
મુગેયગાચરિત (અ મુલેચનાચરિતમ્)	દેવમેન	૨૮	

કથાકોશો

અહીં સુધીમા ગણાયા તે ઉપરાંત મીને એમ વિચાર્યું પણ સધિમધમા મળે છે તે છે કોઈ વિદિષ્ટ જૈન ગ્રંથમા પ્રતિપાતિ થયેલા અમુધ ધાર્મિક વા નનિક વિષયને ઉદાહૃત કરતી થાયની 'કથાકોશ' નામે જાણીતા આ માહિત્યની સખ્યાબધ કૃતિઓ તરફત અને પ્રાકૃતમા મળે છે અપભ્રંશમા ૫૬ તથા ૫૮ સધિના બે ભાગમાં રચાયેલ નયનદીકૃત સલ્લસિદ્ધિવિદ્યાકવ્વ (અ સલ્લસિદ્ધિવિધાનકાવ્યમ્) (ધ સ ૧૦૪૪) તથા ૫૩ સધિમા નિમદ્દ ત્રીચદકૃત વરકોમુ (સં કથાકોશ) (ઈમીમી અગીઆ મી સદી) એ બને, અમણુચનને લગતા ને જૈન શૌ મેનીમા રચાયેલા આ ભકત્ય

પ્રસિદ્ધ દિગંબર ગ્રંથ ભગવતી-આરાધનાની સાથે સહજાએલી કથાઓ વર્ણવે છે. નયનદી અને શ્રીચંદ્ર પોતાની કૃતિઓ પુરોગામી સમૃદ્ધ અને પ્રાકૃત આરાધનાકથાકોશોને આધારે ગ્રંથી હોવાનું જણાવ્યું છે.

૨૧ સધિનો શ્રીચંદ્રકૃત ઢંમળકહરચળકરકુ (સ. ઢર્ગનકથારત્નકરણ્ડઃ) (ઈ. સ. ૧૦૬૪), ૧૧ સધિની હરિપેણુ કૃત ઘમ્મપરિક્લ (સ. ઘર્મપરીક્ષા) (ઈ. સ. ૬૮૮), ૧૪ સધિનું અમરકીર્તિકૃત છકમ્મુવલ્લેસો (સ. પદ્મકર્મોપદેશ.) અને સમયત ૭ સધિનું શ્રુતકીર્તિકૃત પરમિદ્ધિપચાસસાર (સ. પરમેદ્ધિ-પ્રકાશસાર) (ઈ. સ. ૧૪૯૭) વગેરેનો પણ આ જ પ્રકારમાં સમાવેશ થાય છે. આ બધી કૃતિઓ પણ ૯૭ પ્રકાશમાં નથી આવી.

આમાં હરિપેણુની ઘમ્મપરિક્લ તેના વગ્નુની વિશિષ્ટતાને કારણે ખાસ રસપ્રદ છે તેમાં મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણ પુણ્યો કેટલા વિસંગત અને અર્થહીન છે તે સચોટ સુકિતથી પુરવાર કરીને મનોવેગ પોતાના મિત્ર પવનવેગ પાસે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરાવે છે તેની વાત છે મનોવેગ પવનવેગની હાજરીમાં એક બ્રાહ્મણસભા સમક્ષ પોતાના વિરો સાથે અસલવિત અને ઉત્પટ્ટંગ જોડી કાટેલી વાતો કહે છે, અને જ્યારે પેલા બ્રાહ્મણો તેને માનવાની ના પાડે છે, ત્યારે તે રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાંથી એવા જ અસલવિત પ્રસંગો ને યત્નાવડે સમર્થનમાં ટાંકી પોતાના શબ્દોને પ્રમાણભૂત કરાવે છે. હરિપેણુની આ કૃતિનો આધાર કોઈ પ્રાકૃત રચના હતી. ઘમ્મપરિક્લને અનુસરીને પછીથી સંસ્કૃત તેમ જ ખીજ ભાષાઓમાં કેટલાંક કાવ્યો રચાયા છે હરિભદ્રકૃત પ્રાકૃત ચૂર્તાસ્થાન (ઈસવી આઠમી શતાબ્દી)માં આ જ કથાયુક્તિ અને પ્રયોગન છે અને આ વિષયની સર્વપ્રથમ કૃતિ હોવાનું માન તેને કાળે જાય છે.

આ સંક્ષિપ્ત વૃત્તાત પછી અપભ્રંશ સાહિત્યમાં સધિબધનું કેટલું મહત્ત્વ છે તેનો ઘટનો ખ્યાલ મળી રહેશે.

રાસાબ્ધ

સધિબધની જેમ અપભ્રંશ સ્વતંત્રપણે વિકસાવેલું અને કીટકીટ પ્રચલિત ખીજું સાહિત્યસ્વરૂપ તે રાસાબ્ધ. તે ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યના પ્રકારની, મધ્યમ માપની (આમ સંસ્કૃત ખડકાવ્યનું સ્મરણ કરાવતી) રચના હોવાની અટકળ થઈ શકે છે તેમાં કાવ્યના કહેવર માટે સામાન્ય રીતે અસુક એક પરપરાક માત્રા જદ પ્રયોજતો, જ્યારે વૈવિધ્ય માટે વચ્ચે વચ્ચે ભાતભાતના સ્થિર જો વપરાતા રાસાબ્ધનો પ્રચાર અને લોકપ્રિયતા આપણને ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ પ્રાકૃત-અપભ્રંશના પિંગલકારોએ આપેલી રાસકની વ્યાખ્યાથી સમર્થિત થતા હોવા છતાં (સ્વયંભૂ તો તેને પડિતગોષ્ઠીઓમાં રસાયણરૂપ કહીને વખાણે છે) એક પણ પ્રાચીન રાસાનો નમૂનો તો કીટ, નામેય નથી જળવાઈ રહ્યું એ આશ્ચર્યની વાત છે. અને પાછળના સમયમાં પણ આ મહત્ત્વના અપભ્રંશ કાવ્યપ્રકાર વિશેનું આપણું અજ્ઞાન ઘટાડે તેવી સામગ્રી સ્વલ્પ છે સતત અને ધરમૂળનું પરિવર્તન પામીને રાસો અર્વાચીન ભારતીય - આર્ય સાહિત્યમાં ઓગણીશમી શતાબ્દીના અત સુધી ચાલુ રહ્યો છે. પ્રાચીન ગુજરાતી-રાજસ્થાની સાહિત્યમાં ઘણુંખરુ જૈન લેખકોના રચેલા રાસાઓ સંકોનો સખ્યામાં મળે છે. પણ અપભ્રંશમાં ટેક તેરમી શતાબ્દી લગભગના એક મુસ્લિમ રાસક અને બારમી શતાબ્દી લગભગના સાહિત્યદષ્ટિએ મૂલ્યહીન એક ઉપદેશાત્મક જૈન રાસ સિવાય ખીજુ કશું મળતું નથી આમાં પાછલી કૃતિ ઉપદેશસાયનરાસ અંશી પદ્યોમાં સદ્ગુરુ અને સદ્ધર્મની પ્રશંસા અને કુગુરુ અને કુધર્મની નિંદા કરે છે એ રાસકકાવ્ય એક પ્રતિનિધિરૂપ કૃતિ નહી, પણ લોકપ્રિય સાહિત્યપ્રકારનો ધર્મપ્રચાર અર્થે ઉપયોગ કરવાનું ઉત્તરકાલીન ઉદાહરણ માત્ર છે માણિક્ય-પ્રસ્તારિકા-પ્રતિકલ્પ-રાસ નામે એક વધારાના રાસનો ઉલ્લેખ બારમી શતાબ્દીની કૃતિમાં મળે છે

અભિપ્રદ્ય ગ્યનાપ્રકારો

જેમા પ્રતિપાદ પ્રિયથને સવિધાન, સયોગન વગેરે દ્વારા ચોક્કસ ઘાટ આપનાનો હોય છે તેના વિગિષ્ટ મધનાળા પ્રારો ઉપરાત અપભ્રંશમા બધરહિત પ્રમગેનો પણ ઉપરોગ થતો

અપભ્રંશ આખા માટે અધિનધ જ નિયત હતો એવું નથી કેમકે આરભથી અન સુધી નિરપવાત્પણે એ જ યોગ્યો હોય અને મધારણુ કે વિધ્યાનિ અનન્યીને કોઈ પણ વતલના વિભાગ કે અ પાનામા ન આવ્યા હોય તેવા યામલ્યોના આપણને એમને નમૂના મળે છે ઈ સ ૧૧૫૦મા સમાપ્ત થયેલુ હરિભનુ જેમિગાહચરિત(સ જેમિનાયચરિતમ્)ના પ્રમાણ ૮૦૭ મ્લોઁ જેટલું છે અને તે સળગ રજા નામના એમ મિશ્ર ૭ મા રચાયુ છે હલિભ પહેલા ઓજમા ઓછી નણ શતામ્દી પૂન થયેલા ગોવિંદ નામે અપનશ કરિએ પણ રજાધના વિવિધ પ્રમારોમા એમ કૃષ્ણમાલ્ય રચ્યુ હોનાનુ આપણે સ્વયમ્મૂચ્છદમા આપેના ટાચણો પૃથ્વી અનુમાન મરી રાખીએ છીએ

ધાર્મિક, તથા આધ્યાત્મિક કૃતિઓ

અપભ્રંશમા કથામલ્યોની (અને અમરત હર્મિપ્રધાન મલ્યોની) પ્રિયુતા હતી એનો અથ એરો નથી કે તે જીવન મલ્યપ્રમારોથી સાન અસાત હતો ધાર્મિક બોધ વિપયની કેટલી નાની નાની રચનાઓ ઉપગન નણ આધ્યાત્મિક કે યોગપ્રિયથ ગ્યનાઓ પણ મળે છે

આમા યોગી કુદેવ (અપ જોધકુ)નો પરમપ્પયાસુ (અ પરમામપ્રસાદ) અને યોગસાર સંથી વિશેષ મહત્વના છે પરમપ્પયાસુના બે અધિમ મા પહેલામાથી ૧૨૦ દોટા છે, જેમા બાહ્યાતમા અતગાતમા અને ૫ માતમાનુ મુખ્ય ગસતતી રૈરીમા પ્રતિપાત્ન કરેલુ છે ૨૧૪ પદો(ધણાખરા દોહા)નો જીજો અધિ ૧૨ મોક્ષનત્ત અને મોક્ષમાધન ઉપગ છે યોગી કુ સાધક યોગીને આત્મમાત્રા ૧૨નુ સર્વોચ્ચ મત્ત સમગ્તવે છે, અને તે માટેના માગ તરિકે વિપરોપભોગ તજવાનો, ધર્મના માત્ર બાહ્યાચારને નહીં, પણ આતગિ તત્તવને વગગી રહેનાનો આતરિ શુદ્ધિનો અને આત્માના સાચા સ્વરૂપનુ ધ્યાન ધરવાનો ઉપદેશ આપે છે યોગસારમા ૧૦૮ પદો(ધણાખરા દોટા)મા સસા બ્રમણથી વિરકન મુમુક્ષુને પ્રશુદ્ધ કરવા માટે ઉપદેશ આપાયેલો છે ૨૨૨૫, રૈરી અને મામગ્રાની દૃષ્ટિએ તેનુ પરમપ્પયાસુ સાચે ધણુ સામ્ય છે

આ જ શમ્લો ગમમિદ્ધૂત દોહાનુદ્ધ(સ દોહાપ્રામૂત)ને લાય પડે છે તેના ૨૧૨ દોહાનુ ૫ ધોમા એ જ અધ્યાત્મિક નેતિ દૃષ્ટિ પર ભાગ મુખ્યો છે તેમા શરીર અને આત્માનો તાત્વિક જે નિરૂપી, પરમાત્માની માથે આત્માની અથે નુમનિને સાધક યોગીનું સર્વોચ્ચ આથ ગણ્યુ છે નિચા મા તેમ જ પરિભાષામા આ ત્રણે કૃતિઓ બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ પરપગની અધ્યાત્મવિરન કેટલી કૃતિઓ સાથે ગણનાપાત્ર સામ્ય ધરાવે છે

તેમની લાખા અને રૈરી સરળ, સચોટ, લોગમ્ય અને અનમગના તથા પાતિયના ભારથી મુખ્ય છે તેમને ભાગતીય અધ્યાત્મગદ્યવાદી સાહિત્યમા જૈન ૫ પરાના મત્તયાન પ્રાત્ન તરિકે ગણુરી શકાય

નાની ધાર્મિક કૃતિઓમા લક્ષ્મીચ કૃત રાવયધમ્મગોહ (અ માસધમ્મગોહ) અપગનામ નવસારમાસાચાર (૧૬ મી શતામ્દી પહેલા) ઉત્તેખાદ છે તેમા નામ પ્રમાણે આચરેનુ મત્તય લોગમોચ રૈરીમા સમગ્તનુ છે એ ઉપગન ૨૫ દોહાની મદેશકૃત સમવિરિય સયનમત્તરી (અમવન ૧૦મી શતામ્દી લગભગ)નો, નિનત્ત (ઈ સ ૧૦૭ - ૧૧૫૭) કૃત ચચરી અને

કાલસ્વરૂપકુલ્કનો, અને ધનપાલકૃત સત્યપુરુષમંડનમતાવીંગેભાઈ (ઇસવી ૧૧મી શતાબ્દી), અભયદેવકૃત જયતિહુઝગ આદિ અવનો વગેરેનો ઉલ્લેખ કરી શકાય.

પ્રતીર્ષા કૃતિઓ અને ઉત્તરકાલીન વલણો

સ્વતંત્ર કૃતિઓ ઉપરાંત જૈન પ્રાકૃત નથા સમૃદ્ધ ગ્રંથોમાં અને ગ્રીકસાહિત્યમાં નાનામાંના સખ્યાબધ અપભ્રંશ ખડો મળે છે. ઉદાહરણ લેખે થોડાં જ નામ ગણાવીએ : વર્ધમાનકૃત ક્ષમચરિત (ઇ સ ૧૧૦૪), દેવચક્રકૃત જ્ઞાન્તિનાથચરિત (ઇ સ ૧૧૦૪) હેમચક્રકૃત સિદ્ધિદેમ વ્યાકરણ તથા કુમારપાલચરિત અપરનામ દ્વ્યાશ્રવ (ઇસવી ૧૨મી શતાબ્દી), રત્નપ્રભકૃત ઉપદેશમાલ્યદોષકીર્તિ (ઇ સ ૧૧૮૨), સોમપ્રભકૃત કુમારપાલપ્રતિગ્રોષ (ઇ સ ૧૧૮૫), હેમહસશિખકૃત સજ્જમમંજરીકૃતિ (ઇસવી ૧૫મી શતાબ્દી પહેલા) વગેરે

સંધિ

તેરમી શતાબ્દી આસપાસ દૃષ્ટ અપભ્રંશ કાવ્યો માટે ‘સંધિ’ નામે (આગલા ‘સંધિબધ’ વી આ ભિન્ન છે) એક નવો રચનાપ્રકાર વિકસે છે તેમા કોઈ ધાર્મિક, ઉપદેશાત્મક કે કથાપ્રધાન વિષયનું થોડાંક કથામાં નિરૂપણ કરેલું હોય છે, અને તેમનો મળ આધાર ઘણી વાર આગમિક કે ભાષાસાહિત્યમાનો — અથવા તો પૂર્વકાલીન ધર્મકથા સાહિત્યમાનો — કોઈ પ્રસંગ કે ઉપદેશવચનો હોય છે રત્નપ્રભકૃત અત્તરગસંધિ (ઇસવી ૧૩મી શતાબ્દી), જયદેવકૃત ભાવનાસંધિ, રત્નપ્રભ (ઇસવી ૧૩મી શતાબ્દી) કૃત ચંદરગસંધિ, મયગરેહાસંધિ (ઇ સ ૧૨૪૧) તથા અન્ય સંધિઓ, વગેરે

તેરમી શતાબ્દીમાં અને તે પછી રચાયેલી કૃતિઓના ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં તત્કાલીન બોલીઓનો વધનો જતો પ્રભાવ જતો થાય છે આ બોલીઓમા પણ કથારનીય સાહિત્યરચના થવા લાગી હતી — જે કે પ્રારભમા આ સાહિત્ય અપભ્રંશ સાહિત્યપ્રકારો ને સાહિત્યવલણોના વિસ્તારરૂપ હતું બોલચાલની ભાષાનો આ પ્રભાવ આઞ્ચર્યમાં તો દેહ હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ ઉદાહરણોમા પણ છે ઊલટપક્ષે સાહિત્યમા અપભ્રંશપરપરા દેહ પદ્યમી શતાબ્દી મુધી લખાય છે અને કવચિત પછી પણ ચાલુ રહેલી જોવા મળે છે

વસ્તુનિર્માણની અને ક્ષેત્રની મર્યાદા જતા નૂતન સાહિત્યરચકો અને હંદરવર્ણનો સર્જન, પરપરાપુનિત કાવ્યરીતિનું પ્રભુત્વ, વર્ણનનિપુણતા અને રસનિષ્પત્તિની શક્તિ — આ બધા દ્વારા જૈન અપભ્રંશ સાહિત્યના જે સામાર્થ્ય અને સિદ્ધિ પ્રકટ થાય છે તેથી ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમ સહેજે તેને જિયું ને ગૌરવવતું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે

જૈન સાહિત્યનાં પદો વિષે વિચારણા

પ્રા ચક્રદા ત મહેતા એમ મે, જૈનએન થી પીત્રેચ હી

મધ્ય ૧૧ીન પુસ્તકોમાં સાહિત્યમાં વિશેષ લોકપ્રિય અને લોકપ્રિય અને વિશેષ સમૃદ્ધ પ્રા ૧૦ પદો હતો જીવન પ્રારોમાં આમજનતા મોટે ભાગે ત્રીતાનુ ૧મ કુટુંબી પદ તુ આ પ્રા ૧૦ એસી હતી, જે આમજનતા મુખપાક ડીંગે હોંગે હોંગે દિ પ્રતિનિધિ ગાઈને આત માળી શરૂ આ પ્રા ૧૨ એ જૈન જૈનેતગ—મનએ વિ સાચો છે આ પ્રા ૧૨ની લો પ્રિયતા એટની મધી હતી કે પ્રમથનેખરો પ્રમથોમાં આખ્યાનમાં આખ્યાનમાં, ગમ્માનેખો ગમ્મામાં ૧૦ વાતા ૧૦ વાતામાં એનો શ્રુથી ઉપયોગ રતા આમ પ તુ મનન મ્થાન તો હતુ જ પદનુ અન્ય પ્રમો બેડે પણ એ પ્રા ૧૦ સ ગાનેનો હતો

૫ એ ઈર્મિજન્ય ૧૫પ્રા ૧ છે એથી પદને આપ ૧૧ અત્રા ૧૧૧ વ્યસતા આપની હોય તો આપણે એ ઈર્મિજન્ય (Lytic) હી શમીએ આ પ્રા ૧૦માં ઈર્મિ જેટને અગે પ્રમથ, કાવ્યોચિત તેને અગે મધ્યની ઉત્તમતા જે ઈર્મિતુ ૫ મા નિરૂપણ થાય છે તે ઈર્મિ બે પ્રમથની છે એક ભક્તિની ને બીજી ઉપદેશાત્મ ઉપદેશાત્મ ઈર્મિમાં ૫૦ બુદ્ધા ૧૧ તરસના લોય છે અંશે એ પ્રમથ જૈન સાહિત્યમાં સાગ પ્રમાણમાં થી થો છે જન સાહિત્યના ૫ મા આપણને જે ઈર્મિ દ્રષ્ટિએ પડે છે તે મ તો યનાત્મક યા તો વણુનાત્મક ૨૫ પમા વ્યવસ્થા થઈ છે

મધ્ય ૧૧ીન સાહિત્યની એ વિશેષતા એ હતી જે સાહિત્ય અને ૧૧૧ ૫૨૨૫ મુચ વિન રતા હવનની જ વિધાનમાંથી જ સાહિત્યનો ઊગમ થતા આથી સાહિત્યનું આખું માળખું જ હવન બેડે સમજાયેતુ મહેતુ આથી મધ્ય ૧૧ીન વિ આમાં ૧ માનની માટે જ કાવ્ય મ્થતો સામાન્ય જનને માટે જ પોતાની ઈર્મિને વ્યવસ્થા કરી અને એથી સાહિત્ય ચર્ચાનસુત્ર અને સરજનનું બની જતુ એ સમયનો નિસામાં ૫ જનથી વિ ૧ એસી ભાષામાં બોનતા કે જાવ્ય રચનો નહિ જાવ્યનો રચયિતા અને ભાવ બ ને એ જ પ્રમથ ૧૧૧ નિર્મિત ૫૨૨૫ની ભાષાથી સમજાવના હતા ૫૨૨૫ સામાન્ય હવનમાંથી જ પોતાના વ નય માટે ઉપમાનો ને વગ તો ગોધનો લો હવ ૧૧ એનું ગ્રેણાગ્રધાન હતુ જેમ સમયસુ ૨ એમના તીચેના ૫ મા નો ૧૧૧નું જ ૨૫૫ આપે છે

ધોમી ૧ તુ ધોજે મનનુ ધોતીયુ ૨
રખે ૧ખતો મેન લગાર ૨
એહો રે મેને જગ મેનો કલા રે
વિણુ ધોયુ ન રાખે લગાર રે
ગમ મ આદે જે શીન રે,
તિહા પખાગે આતમ સીર ર
તપવળે તપ તડે મરી રે
જળવળે નવમહા વા રે

છાંટા ઉરાટે પાપ અટારના રે,
 એમ ઉજળુ દોરો તટાળ રે,
 આલોચણુ સાણુડો મુધો કરે રે,
 રખે આવે માયા શેવાળ રે

અહીં ધોળીનુ રૂપક સર્વજનગમ્ય છે એટલુ જ નહિ, પણ સરળ શબ્દોમાં, સ્પષ્ટતાથી, રૂપકને કવિએ એક પછી એક ધોળીનાં છવનનાં ચિત્રો આપીને સમજાવ્યુ છે

આ ઉપરાત, માનવનાં નિલકર્મને પણ પદમાં ગૂંથી તે દ્વાન ધર્મોપદેશ કરવાની, કે માનવને એનાં કર્તવ્યનુ સ્મરણ કરાવવાની રીતિ પણ પદમાં દૃષ્ટિએ પડે છે વાચક જશવિજયજનુ નીચેનુ સ્તવન—

દાતણ કરતાં ભાવિયેછ, પ્રભુગુણુ જલમુખ ગુદ
 ઉલ ઉતારી પ્રમત્તાછ, હો મુખ નિર્મળ શુદ્ધ
 જતનાએ સ્નાન કરીએછ, કાટો મેલ મિથ્યાય
 દીવો કગ્તા ચિંતવોછ, જાનદીપક સુપ્રકાશ
 નયચિતા ઘી પ્રરીયુછ, તત્ત્વપાત્ર સુવિશાળ

રોજના અત્યત અગત્યનાં એવા કાર્યો કવિએ અહીં પોતાનુ વક્તવ્ય શ્રોતાઓના હૃદયમાં સોસરુ ઊતરે માટે આલેખ્યાં છે આમ પદનું સાહિત્ય છવન જોડે ધનિષ્ઠ રીતે સકળાયેલુ હતુ.

સામાન્ય રીતે જૈનસાહિત્યનાં પદ સ્તિવાયના બીજા પ્રકારોમા, જૈનેતર સાહિત્યની કે ધર્મની અસર જવલ્લે જ દૃષ્ટિએ પડે છે, પરંતુ, જૈનપદોની એક વિલક્ષણતા એ છે કે, એમાં જૈનેતર પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની અસર સ્પષ્ટપણે દૃષ્ટિએ પડે છે વૈરાગ્યપ્રધાન જૈનધર્મમા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને સ્થાન ન હોય, પણ જૈનકવિઓ પદના પ્રકારમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની પરિભાષામા જ પોતાની ઊર્મિને વ્યક્ત કરે છે શૃંગારની પરિભાષાનો ઉપયોગ, જૈનકવિઓને પણ જૈનેતર કવિઓ જેટલો જ સુગમ હતો, અને એ વાહન દ્વારા પણ પોતાની ઊર્મિઓ અત્યત આસાનીથી વ્યક્ત કરતા. ઇશ્વરને પ્રિયતમ માનીને એની ઉપાસના કરાઈ હોય એવુ કવિ આનંદધનજનું નીચેનુ પદ જુઓ .

મુને મારો નાહો લિયો મળવાનો કોડ
 મીઠાળોલા મનગમતા માહજી વિણુ તનમન થાએ મોડ
 કાઈ દોળિયો ખાટ પછેડી તળાઈ ભાવે ન રેશમ સોડ
 અખ સખ મારે ભલારે ભલેરા, મારે આનંદધન શિરમોડ

(જૈનકાવ્યદોહન, પૃ ૪૭)

બીજા એક પદમાં એઓ કહે છે

નિરાધાર કેમ મૂકી, શ્યામ મને નિરાધાર કેમ મૂકી
 કોઈ નહિ હુ કોણુ શુ બોલુ, સહુ આલંબન રૂકી
 પ્રાણુનાથ તુમે દૂર પધાર્યા, મૂકી નેહ નિરાશી
 જજળજળુના નિલ્ય પ્રતિગુણુ ગાતાં, જનમારો કિમ જશી

(જૈનકાવ્યદોહન, પૃ. ૪૭)

અહીં ઇશ્વરને માટે 'શામ', 'ગ્રાણુનાથ' વગેરે સમોધનો અપદ રીતે ગોપીજન દૃષ્ટાને સમોધની હોય અને પોતાની નિગદ્ધવેના આદ્ય ગ્રંથોમા વ્યવસ્થિત રીતે એમ લાગે છે આનંદનજનુ નીચેનું પદ તો એથી પણ વધારે આગળ વધીને, જાતો નાગમ કે નગસિંહ જ લખ્યું હોય, એવી ઉદ્ધૃત શુગારની પગિલાયા પોતાના ભારો વ્યવસ્થિત કરે છે

ધિયાળીન સુરશુધ્ર ખુદી હો
પિરદ શુભગ નિશા મમે
મેરી સેજડી ખુદી હો
નિશાનિ નેહ તારી વાગડી
વેરે આવો રે દોના

અથવા

મીમે નાગે જતો ને ખારો લાગે હો
તરિણી ગોડી તે રણુમાહ પો

જનણીતા કવિ યશોવિજયજી પણ એમના પંથોમા ગોપીઆનને મળતો પ્રિયતમ-પ્રિયતમાનો ભાવ નિરૂપે છે એમના એક પંથોમા એઓ કહે છે

પિયુ પિયુ પ્રી તુમને જપુ રે
હુ ચાત તુમે મેદ

(ચૈલનન ચોરીલી)

આ પદ્ધિ મીંગની આની જ ઉપમાવર્ણનોની સર્જન રીતે આપણને યા આવે છે આ પગિલાયા એ જૈનપદ સાહિત્યની એક વિશેષતા ગણી ગયા જૈન ગસાઓ ધ્યાઓ તથા પ્રવધોમા શુગાર આવે છે, પણ એ શુગારનું એ પ્રકારોમા અત્યંત સ્થાન છે ભક્તિની ભાવનાને વ્યક્ત કરવાની પગિલાયા યા તો રૂપ તરિક્ષિ નહિ

જૈનો મુખ્યત્વે વાણિજ્યપ્રધાન કોમ હોઈ નાણિક્યની પગિલાયા કે વાણિજ્ય જગતમાથી લીધેના ઉપમે પણ જૈનપંથોમા સ્વાભાવિ રીતે મળે છે આપણા વાણિજ્યપ્રધાન મુનકને એના રૂપો વિશેષ રૂપે અને ગ્રાહ્ય બને એ સ્વાભાવિ છે આનંદનના નીચેના પંથોમા જિંદગી દૂખ છે અને દુનનમા આપણે જે સાધનાનું છે તે ધણ છે એ હખોકત વેપારની પરિભાષામા સમજાવતા એઓ કહે છે

મૂનકો થોડો ભાઈ વ્યાજકો ધણો રે
કેમ કરી દીધો રે જન
તલપદ પૂછ મેં આપી સવળી રે
તોય વ્યાજ પૂરુ નહિ થાય
વ્યાપાર ભાગો જનવટ થનડે રે
ધીરે નહિ નિશાની માય
વ્યાજ બોગની કોઈ ખાદ પરહેવે,
તો મૂન આપુ સમ ખાય
હાટકુ મારુ ડા માણેઓમા રે
સાજનિનાનું મનકુ મનાય
આનંદન પ્રશ્ન ગેક શિગેમણિ રે,
બાહરી જાનને રે આય

આના કવિનું વક્તવ્ય વિશદાર્થ છે અને કપટની પસંદગી પણ યોગ્ય રીતે થઈ છે. નર્સિંહ મહેતાનું
અને તો વહેવારિયા ગમતામના કે,
વેપારી આવે છે બધા ગામગામના કે.

એ પદનું આ પદ વાચના સ્મરણ થાય છે અને કાવ્યમાં વેપારીની મુદ્દિમાથી જ કપટની પસંદગી કરી
છે આ ગદ્યનાં સમાનતા કાગે તેનું કારણ એ કે અને પદોનું પ્રેરણાસ્થાન એક જ હતું. અને ગતતાને
દૃષ્ટિ સમજી રાખીને તેમને પોતાનું વક્તવ્ય સી રીતે મુકાલુ અને. એ દૃષ્ટિએ લખાયાં છે

જૈનપદોનો ખીજો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર ‘સન્નત્ય’નો છે ‘સન્નત્ય’ શબ્દ સ્વાધ્યાયપરથી
આવ્યો છે જેનું પ્રાતઃકાળે કે પ્રસાને પોતાના અધ્યયન માટે લક્ષ્યગતો પોતાને જે સન્નત્યો
મુખપાઠ હોય તે યોડી જતા. આ રીતે સન્નત્યો મુખપાઠ થતી અને મંદિરોમાં પણ ગવાતી સન્નત્યોનો
મુખ્ય હેતુ કોટોતે ધર્મમાર્ગ દોરવાનો હતો ધર્મમાર્ગે કોટોતે એ રીતે દોરી ગયાય : કાં તો સીધેસીધો
ઉપદેશ આપીને, અથવા તો દૃષ્ટાન્ત દ્વારા — વાર્તા કહીને — પરોક્ષ ઉપદેશ આપીને. સન્નત્યમાં અ
અને પ્રકારો દૃષ્ટિએ ખરે છે.

કથાપ્રધાન સન્નત્યોમાં કોઈ લાગી પુરુષનું કે સુનિતુ જીવનવૃત્તાંત સંક્ષેપમાં આવતું જેમકે.

કલાચીપુત્રની સન્નત્ય

નામ કલાચુત્ર નાણીએ, ધનદત્ત શેઠનો પુત્ર

નટવી દેખીને મોહીયો, જે ગણે ઘર મત્ર

કરમ ન છૂટે રે પ્રાણિયા — ક્રમ.

નિજદ્રુણ છાંડી કે નટ થયો, નાણી કરમ લગાર — કરમ

ઠકપર આવ્યો રે નાચવા કાંચો વાંસ વિગે.

તિહાં રાય જોવા રે આવીયો, મળિયા લોકે અનેક — કરમ

હોય પગ પહેરી કે પાવડી, વાંસ ચટ્ટો ગગ્ગેલ

નિરાધાર ઉપર નાચતો ખેલે નયનવા ખેલ — કરમ

લોક વગડે કે નટવી, ગાયે કિતર સાદ

પાયતલ કુધરા રે ધમધમે, ગાજે અંધાર નાદ — કરમ

તિહાં રાય ચિત્તમે ચિત્તવે, હુઝો નટવીની સાથ

જો નટ પડે રે નાચતો, તો નટવી મુજ હાથ — કરમ

ધન ન આપે રે ભૂષિ, નટ જાણે રે ભૂષ વાત

હું ધનવશુ રે ગયનો, તે રાય વહે મુજ થાત. — કરમ

તવનિહા સુનિવર પેખિયા, ધનધન સાધુ નિરાગ

ધિક્ક ધિક્ક વિખીયા રે જીવરે, એમ તે પામ્યો વૈરાગ. — કરમ

ઘાળ ભરી શુદ્ધ મોદે, પદમણી ભોલેલા બહાર

લો લો કે છે લેતા નથી, ધનધન સુનિ અવતાર — કરમ

સંવર ભાવે રે કેવળી, થયો સુનિ કર્મ ખમાય

કેવળ મહિમા રે મૂર કળે, લખિધવિજે ગુણ ગાય — કરમ

(સન્નત્યમાળા)

આ આમા ની પશુ જનના ઉપચાર વિના મીધુ થન જ છે એમા આને ઉચિત વસ્તુ છે જરા પશુ આડે ગયા વિના લાંબી વિનિયમિત એ આ કહી છે ઈનાવીપુત્રને વગગ એ મધમિ છે અહાં આનો દેશાન્ત તરીકે ઉપરોગ થયો છે આમા ઈર્મિ નથી—સીધુ યત્ર છે મુનિ વખતસર આની પદોન્યા અને પેનાને નત તરફ ધ્યાન ધરાવે બંને વગગ આવ્યો એમા વાનાની ખરી ચમત્કૃતિ તેની છે આની ઘણી ચાઓ સન્નિયમોમા હોય છે જેમકે ‘મેતાગનીમુનિની સન્નિયમ અશ્વિ મુનિની સન્નિયમ’, ‘વન મુનિની સન્નિયમ’, ‘પશુ મુનિની સન્નિયમ’ વગેરે

સન્નિયમોમા વસાગે મીવો ઉપે પાગ આરતા

આ પાગ છે કાનના નાની એમ બોલે
રીમનળો મ જાણીએ, દનાથ તોલે
દાધ ૧ પૂરતણુ સગર મળ થાન,
કોધ સહિત નપ જે ર, તે તો લેએ ન થાન

(વિવિધ સ્તવનાદિ અમુચ્ચ ગ્રંથ)

અથવા

નદિગંગે નર લાગીએ વળી જંગીએ ચિતે
માગીએ રીખ નાન તાળી હવે ભાગીએ નિતે
નાની પુરુચન ણિસામણુ, હુડ તીગસા લાગે
નદિગંગે ભમ જપગે ન ના પાશુ રાગે

(પ મ સ્તવમાળા)

જીનિ જીના પ્રધારમા ચલ્ય ન અને રાત્રપૂજન છે આ બંને પ્રધારો મદિરો બંને સંપાદેના છે ચલ્યનો અર્થ જનમરિ એવો થાય છે સામા ન રીતે બનાવેના રાત્રી પૂજાને જે ગીનો સ્તુતિ ગોનના તે ચલ્ય ન હોય છે એને વ્યાખ્યાનિક રીતે એમા મિચ્છે ન પુ સનીતન આવતુ ખીમાએ ચલ્ય નામા શનુજન તીરમા ના ગાયુ છે જેમ

આગતુ અમિતી શાંતિ મિતિ તરીકે મિતિ બલ
શ્રી જોડજ તીગ્ય વેનિ ચૈત્રપ્રવાહિ રચે સોશિ
પાનીતાળ પશુમુ પાગ જિમ મનનાજિન પૂર્વ આશ
બનિનામર વડુ જિનની સોઈ સાન જિમ શુદ્ધ નીગ

આ પદમા આરભ શિરગતામુજન દાર ની સ્તુતિથી કયા છે અને લાના કાચમા જે પ્રમાણેના વિધિ હોય છે, તેવો વિધિ અહીં છે અતમા તો મિ મિચ્છે દેવની જ પ્રશન્નિ કર છે કપિ કા છે

એવે આગી તુમ ગુણ જેટલા મધ મિમ બોન તોતના
તું શુભ યગાવર હોઈ એક સક્ષા નવ જણાઈ મોઈ

આ રીતે ચૈત્યવંદન એટલે, ચૈત્યમા વદન કરતી વખતે ગયાનાં પદો. આ પ્રકારમાં કવચિત્ સ્થળ-
માહાત્મ્ય પણ આવતુ મળ્યા નામનાં કવિએ એના ચૈત્યવંદનમા બધા દેવતા વદના કરીને અને કહ્યું છે કે :

કલસ

ઝનુએ જિતવર ઝનુએ જિતવર

અથો હાર્ય ને લોક તીજે બાણું એ
સાસ્ય અસાસ્ય વૈન પડિમા. ને સુવે વખાણું એ
ગંગા વિધિપદ પ્રત્ય પરગટ, ની ધર્મમર્તિ સુરિદું એ
વાચક મૂલા કહે ભણુનાં તદ્દિ. શુદ્ધિ આણુંદું એ

અહીં કાવ્યના શીર્ષકમાં જે કળશ છે, તે સ્નાતપૂજનમાં જે કળશ આવે છે તે નહિ, પણ ‘કળશ’
એ ટાળતું કે કાવ્યમા વપરાતી દેશીનું નામ હતુ તે છે. જ્યારે સ્નાતપૂજનના મીનને જે કળશ નામ
આપવામા આવે છે તે સ્નાતપૂજનમા વપરાતા કળશને કલ્પને હોવુ જોઈએ.

ચૈત્યવદન જેવો જ મદિરની બેઠે સદ્ગાથેસો અને મદિરની જલદિયાતમાંથી ઉદ્ભવેસો પદપ્રકાર
એ ‘સ્નાતપૂજન’ વા ‘કળશ’નો છે દેવને સ્નાત કરાવતી વખતે અને પૃથ્વ વદાવતી વખતે ‘સ્નાતપૂજન’
કે ‘કળશ’ના પદો ગયાનાં આ પદોમા સ્નાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આવનો

પવિત્ર ઉદ્ધ લેઈ અગ પખાળી,

વિવિધ વસ્ત્ર ગદ્ય ચિરમાળી

કુસુમાંગલિ મહેસો આદિ જિણુંદા,

તોરા ચરણકમળ સેવે ચોસક જિણુંદા

—કુસુમાંગલિ

×

×

×

સરસ મેવંતરિ માલતીમાલા

શુણુ ગાવે ઈમ કવિય દેવાલા,

ઋપસ અગ્નિત સસવ શુણુ ગાઉ,

અનંત ચોવીરી જિનની ઓળગ પાઉ,

કુસુમાંગલિ મહેસો વીરજિણુંદા,

તોરા ચરણકમળ સેવે ચોસક ઈંદા

અહીં પ્રથમ પદ્ધતિમાં અગપ્રકાશનનો અને દ્વિતીય પદ્ધતિમા કુસુમાર્પણનો ઉલ્લેખ આવે છે
ખીજ એક સ્નાતપૂજનના પદમાં કહ્યું છે.

નિર્મળ જળ કળશે નવગાવે

વસ્ત્ર અસુલખ અગ ધરાવે

કુસુમાંગલિ મેસો આદિ જિણુંદા

સિદ્ધ સ્વરૂપી અગ પખાળી

આતમનિર્મળ દૂર્ધ કુસુમાલિ

—કુસુમાંગલિ

(આપા)

મયકુલ ચપમાલઈ, કમનાઈ પુદ્ગલય વણાઈ

જગનાહ નનણ સમરે, દના કુસુમાજનિ દીતી

(ની નિજય સ્નાતપૂત)

આમા પણુ આનનો રપટ ડ'વેખ છે ડુમાપણુ વિધિનો પણુ ડ'વેખ છે એ નિમિમા વિશેષત તો કૂનોની નામાનવિ આતતી

૧૭લા ૧૮૫ પ્રા ૧૦ અ ય જનેતર પંપ્રારોની લેડ ત ન મળતા આવે છે અને બ ને પ્રારોમા માલદષ્ટિએ ૧૦ બેઠ નથી દોતો બેઠ માન, જે દેવની સ્તુતિ હોય તેના નામ ૧૦ દોય છે બાકી અ ન રીતે એની બધી જૈન અ ૧ જોતર પંપ્રમા મા આપણુને સમાનતા જડે છે ૩ લે દેવોના નામની અ નમ ન ડીએ તો એ પ્રમા જનમાહિલનો છે જૈનેતર સાહિત્યનો છે તે વરતાય નહિ આરો પ્રાર આગતીનો છે આરતીની નિધિ જન વૈણુન, શિન માના બધા મદિરોમા સમા ૧૦ એવુ જ નહિ, પણુ બને એ જ શિવસ્તા પ્રમાણે આગતી ઉતાતી એટલે બ ૧ પ્રારના મદિરોની જરિયાત પૂરી પા ના માટે આગતીનો પંપ્રાર ડ'વેલ્યો મહાનીરગ્રામીની નીચેની આગતી કાઈ નિશિષ્ટ દોરાથી આપી છે

મહાવીરગ્રામીની આરતી

જયદેવ જયદેવ જયસુખના ગ્રામી પ્રભુ (૨)

તુગ્ગો વ ન ડીએ (૨) ભનભવના ભામી — જયદેવ જયદેવ

સિદ્ધારથના સુત ત્રિગનાના જ્ઞા પ્રભુ (૨)

જશોભા છે કથણ (૨) નિભુનન જગગયા — જયદેવ જયદેવ

બાળપણમા આપ ગયા મનાને કાજે — પ્રભુ (૨)

દેવતાએ દીધો પડધારો (૨) બીવરાના કાજે — જયદેવ જયદેવ

એપ્રારનુ ૩૫ લીધુ છે નાગુ પ્રભુ (૨)

બીજવાગુ ૨૫ (૨) લીધુ છે બાગમુ — જયદેવ જયદેવ

બાળક બીના સુ પોતે નથી બીના પ્રભુ (૨)

૧૦તાનુ માર્ઠનવ ચાપુ (૨) હાગી જતા રહેના, — જયદેવ જયદેવ

એના છે ભગવાન, મહાનીર તમે જાણો પ્રભુ (૨)

વ ૨ છે સુ તેને (૨) નમે રાનરાણો — જયદેવ જયદેવ

અહા જયદેવ જયદેવ 'નુ મુન ડ'વ્યાગણુ એપીપમિતના ઉત્તરાધનુ અને બેકી પમિતના પૂનાનુ બે મે વાર ડ'વ્યારણુ એ બધા જનેતર તેમ જ જન આરતીના પ ના બાહ્ય સ્વરૂપના સમા નાનો છે અને મહાની ને બ ને માન નામો બ નીને કૃષ્ણો માટે પણુ આ આગતી ચાની શકે એની સમાનતા છે

મહાવીરના ઉદનના સંસ્પર્શના આલેખપદા પ્રસંગેને બદલે કાળના પ્રસંગે મઝી શકાય. આ સમાનતાનું કારણ ઉપર જણાવ્યું તેમ આરતી ગાવતી પદ્ધતિ, તેમ જ આરતી બંધ સરખી હતી વિધિ સરખો હતો, તે જ છે ખીજ એક કાશ્મિર આરતી બેઠકો.

અપ્સરા કન્ટી ગારની ગિત આગે

હા કે ગિત આગે કે ગિત આગે

હા કે એ તો અધિગળ મુખ્ય માગે

હા કે તામિનંદન પાસ — અપ્સરા૦

તા ધર્મ નાટક નાચતી, પાપ કમકે હા કે દોષ ચરતે

— ઝાંઝર ઝાંઝર

હાં કે સોવન કુવરી કમકે, હા કે લેતી કૂદરી બાઈ — અપ્સરા૦

તાજ મુંદંગ તે વાસળી કલેણા, હા કે કાગાવતી સ્વર ઝીણા

હા કે મધુર મરામુર નય ગા, હા કે જોતી મુખદું નિયાળા — અપ્સરા૦

આની વિશેષતા એ છે કે એમાં દેવતા વર્ગનને બદલે દેવતી આરતી ઉતારતી અપ્સરાનું વર્ણન છે આરતીના અંતસાગમા કવિ સીધું જ ગિતવચને પોતાની સ્વચ્છા આપત્તિ દર્શાવતી વિનનિ કરે છે. સામાન્ય રીતે આરતીમાં મર્તિનું વર્ણન, નવન, કે એની પ્રશસ્તિ જ હોય છે આ રીતે આરતીનો પ્રકાર જૈન તેમ જ જૈનેતર સાહિત્યમાં બાલ દૃષ્ટિએ—વરુ અને નિરૂપણ બંને દૃષ્ટિએ—અત્યંત સમાન હતો.

આ રીતે જૈન પદસાહિત્યમાં ઐદિધ્ય થાય છે. એમાં કથન, વર્ણન કાર્મિક વગેરે વાણાં તરસો આવતાં આ પ્રકાર જૈનેતર સાહિત્યની જેમ વિશેષતઃ મદિરો જોડે સંકળાયેલો હતો અને તેથી જ આ પ્રકાર, જૈનેતર પદપ્રકાર જોડેલો જ સમૃદ્ધ પોતાની આગવી વિશેષતાવાળો, જના ખીજ પદોથી સાવ અસ્પૃશ્ય નહિ પણ સંકળાયેલો એવો મનોહારી સાહિત્ય પ્રકાર છે અને મધ્યકાલીન પદ સાહિત્યની અદ્યક્ષ સમૃદ્ધિમાં, જૈનસાહિત્યકારોનો કાળો પણ ચિરસ્મરણીય છે, સારો તેમ જ માનવ્ય છે એ દૃષ્ટિકોણ દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે.

॥ जयन्तु वीतरागा ॥
 प्रथमानुयोगशास्त्रं अने तेना प्रज्ञेता
 स्थविर आर्यकालक
 मुनिश्री पुण्यविजय

१

परिआओ पञ्जगमात्राओ नथि वासुदेवाण ।

होइ नगण सो पुण पढमाणुजोगाजो नायव्वो ॥

आपस्यकनियुक्ति गाथा ८१२

दीक्षा नहि । श राने का जे रासुना ॥ दीक्षापर्याय नथी पणु मनदेनो दीक्षा ग्रीभर करे छे
 भाउ तेभनो दीक्षापर्याय छे ते अमे अहाँ ज्ञानरता नथी अेटने जेओ ज्ञानुना छुछे तेभजे
 प्रथमानुयोगथी ते नशरी लेरो

२

तत्प ताव सुहृम्मसामिणा जवूगामस्त पढमाणुओगे तित्यवर—चक्रादि—दसारवसरुवणागय
 वसुदेवचरिय करिय ति । वसुदेवहिंदी प्रथमखंड पत्र २

मुनर्भाजिनाभिओ जणू नाभना पोताना शिष्य सभअ प्रथमानुयोगना व्याख्यान प्रसंगे
 तीर्थ २ अक्षरनी ओ ८ ॥ गेनु यनि वलनता वसुदेवनु यनि प्रभु रतु

३

मेहावीसीसग्नि आहामिष्ट कालगज्जथेराण ।

सञ्चतिण्ण अह सो रिसतेण इम भगिओ ॥ १५३८ ॥

अथिओ आर्य । नभनो बुद्धिमान गि । दीक्षा भूमीने धरासमा आस्थो गयो त्यागे तेभना
 सदाधारीओ तेभने (काल । यने) उपहास करता आ प्रभाणे कहु

अतिगृह्त मेऽधीत ण य गाता तारिसो मुहुत्तो उ ।

जत्थ भिरा होइ सेहो निवस्तो अह ! हु बोद्धव्व ॥ १५३९ ॥

आप वणु लक्ष्मी पणु तेनु मुहूर्त नथी नशरी श या के जे मुहूर्तमा निष्कात अेटने दीक्षा लीधेनो
 शिष्य गिह २८ अहो । १५ आपो पणु ३८नु ज्ञानुना छे ?

ता एव स आगत्य भगिओ अह गतु सो पतिव्वाण ।

आजीविगगासग्मी सिगगति ताहे निमित्त तु ॥ १५४० ॥

आ प्रभाणे नारा सदाधारीओ दासभर्यने तेभनी ज्ञानप ज्ञानानी त्याग तेभजे
 प्रतिष्ठानपुरमा जहो आशु नभेनी पामे निमित्तविधानो अव्याप्त कथो

अह तग्नि अदीयग्मी वडहेठ निविद्ध अन्नयस्याति ।

सात्ताहणो गरिग पुच्छातमा तिणि पुच्छाओ ॥ १५४१ ॥

અપ્રાગ્નિમિત્તવિદ્યા લાભી ગયા બાદ કોઈક પ્રસંગે સ્થવિર આર્યકાલક વડના યા ન જે જે છે, ત્યા શાલિવાહન રાજા આવી ચડે છે અને આચાર્યને આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રશ્નો પછે છે.

પત્નિહિ પટમયાણ વિતિય સમુદ્ધે વ કેતિય ઉદયં ।

તતિયાણ પુચ્છાણ મહુરા ચ પટેજ વળ વ ? તિ ॥ ૧૫૪૨ ॥

પહેલો પ્રશ્ન બકરી વગેરે પશુઓની લીડીઓ કેમ થાય છે? બીજો પ્રશ્ન . સમુદ્ધા પાણી કેટલું? ત્રીજો પ્રશ્ન મથુરાનું પતન થશે કે નહિ ?

પટમાણ વામકટગ દેર તદિ સયસહસ્સમુદ્ધ તુ ।

વિતિયાણ કુદલં તૂ તતિયાણ વિ કુંટલ વિતિય ॥ ૧૫૪૩ ॥

પહેલા પ્રશ્નના ઉત્તરથી પ્રસન્ન થઈ રાજા શાલિવાહને આચાર્યને લાખમૂલ્યનું ઘણું કંડુ ભેટ કર્યું બીજા અને ત્રીજા પ્રશ્નના ઉત્તરથી રાજા થઈ રાજાએ બે કુલો ભેટ કર્યા.

આજીવિતા ઉવદિત ગુરુદક્ષિણ તુ એત અમ્હ તિ ।

તેહિ તયં તૂ ગહિતં દયરોચિતકાલકજ્જં તુ ॥ ૧૫૪૪ ॥

આ પ્રસંગે, આર્યકાલકને નિમિત્તવિદ્યા લાભાવનાર આજીવક સાધુઓ ત્યા હાજર હતા, તેમણે ‘ આ અમારી ગુરુદક્ષિણા છે ’ એમ કહી તે ત્રણેય ઘરેણાં લઈ લીધા અને આર્યકાલક પોતાના સમયોચિત કાર્યમાં લાગી ગયા

ળદ્દમ્મિ ઉ સુત્તમ્મી બદ્દમ્મિ બળદે તાહે સો કુળદ ।

લોગળુજોગં ચ તદા પદ્મળુજોગં ચ દોઽવેણ ॥ ૧૫૪૫ ॥

જેનો સૂત્રપાઠ ભુલાઈ ગયો છે, છતા જેનો અર્થ એટલે કે ભાવ ભુલાયો નથી એવા લોકાનુયોગ અને પ્રથમાનુયોગ નામના બે ગ્રંથોની તેમણે પુનઃ રચના કરી

વહુહા નિમિત્ત તહિયં પદ્મળુજોગે ચ હોતિ ચરિયાઈં ।

જિગ-ચક્કિ-દસારાણ પુવ્વમવાઈં નિવદ્ધાઈં ॥ ૧૫૪૬ ॥

ઉપરોક્ત બે ગ્રંથો પૈકી પહેલામાં ધણું પ્રકારની નિમિત્તવિદ્યા અને પ્રથમાનુયોગમાં જિનેશ્વર, ચક્રવર્તિ અને દશારોના પૂર્વભવાદિને લગતું ચરિત્ર ગૂંથવામાં આવ્યાં છે

તે કાઝગ તો સો પાઢલિપુત્તે ઉવદિતો સર્વં ।

વેહ કત મે કિચી અળુગહદ્ધાય તં સુગહ ॥ ૧૫૪૭ ॥

આ બન્નેય ગ્રંથોની રચના કરીને તેઓ પાટલીપુત્રમાં પહોંચ્યા અને ત્યાંના શ્રીસધને કહ્યું કે ‘ મે કોઈક કંઈ છે તેને અનુગ્રહ કરીને તમે સાલળો

તો સવેળ નિસતં સોઝગય સે પઢિચ્છિતં તં તુ ।

તો ત પતિહિત તૂ ણયરમ્મી કુસુમળામમ્મિ ॥ ૧૫૪૮ ॥

તે પત્ની પાટલીપુત્રમાં વસતા શ્રીસધે તે ધ્યાનમાં લીધું અને ધ્યાનમાં લઈને તેમના ગ્રંથોને આદરપૂર્વક સ્વીકાર્યા આ રીતે કુસુમપુર-પાટલીપુત્રમાં તે ગ્રંથો માન્ય થયા

એમાનીળ કરણ ગહ્ણ ણિજ્ઞૂહ્ણા પક્કપ્પો ઝ ।

સંગહણીળ ચ કરણં અપ્પાહારાણ તુ પક્કપ્પો ॥ ૧૫૪૯ ॥

પચકલ્પ મહાભાષ્ય

હાલાં નિષ્ક્રમ સીર્ષ પરિણામ અને વિમ્બન પ્રયોની નિયમના—દિશા ૨ માં તેજી ૫મ પ્રકરણ ૨૫ કારવાય છે તુપાન અપચાન્તિ વાસના આગે અમલુની પ્રયોની યના સી તે પલ પ્રકરણ ૨૫ ૫મથી જ ઓળખાય છે

3

पञ्चा तंग मुते णड णडियाणुगेग दग। सगहणीजे नि कषट्टियाग ज्ञानधारग उदगद्वगणि
भयति। षडमाणुगेगमाद नि तेग दग। पचकलयभाष्य चर्गा

પછી (અદાગનિમિત્ત ભાગી થયા ના) તેમણે સૂત્ર નદ ધર્મ ગયેન તો સારથી ગરિમાનુયો પાની પણ ચતા ારી મરહુતીઓની પગ ચવાતા રી અત્પન્નમશ્વરશક્તિવાળા મામદરો ઉપમગ્ન થયો એમ માનીતો પ્રવચમાનુયો : આપની પણ ચતા નમણે કરી

4

एत खर तादाहिं जहा पडमाणुभोगे तद्देन इहइ पि वरिचति निथरता । *

आनन्दचूरी भाग १ पृष्ठ १६०

આ મનુ ગાવાઓ દ્વા. નેમ પ્રથમાનુયોગમા નર્ણન છે તે ૪ પ્રમાણે અર્જી વિન્ના થી—
 ૧માનુથી વા. ન ૬. ૩

496

पूजमना तन्मीषां प्रथमापुयोगतोऽनयेत् ।

आनन्दसङ्गमिन्द्री वृत्ति पत्र ११-२

આગના (કુત્સીના) પૃથ્વીના સિદ્ધિ પ્રયનાનુયોગથી જાણી લેવું

9

तत्र पुष्पलस्यर्त्ताऽयं भक्तक्षयः अमुक्ताय पुष्पल स्यवती गायत्रीत्यर्थः । यद्यपि गीतायां प्रथमानुयायोपानुगतो विद्यते । अथ गद्गार इति श्री कृति पत्र ८०

પુત્રવત્તાના ૧૦ મેર જ તમને ૧૧ અગુણ પગિઁદિનનો નામ કરે છે આજ તમારો માખીના
મેળોની તખ્ત વગેરે પ્રથમાતુથો ૧૫૧ ના ૫૩

2

मे ति त अगुभोगे ? अनुनाम दुग्दि पण्णा, त उण—मूयपण्णमागुभोगे त उडिदागुभोगे य ।
 त ति त मूयपण्णमागुभोगे ? एष थ अरहण्य भावता पुनम देवपण्णमाणि चराणि यशराणि
 य अभिमेस यदततिना थीओ पण्णमा ता य न्ना यदपण्णमा य विणयपण्णमा य
 संनरा छाता उणत आउ तसिणा सज्जा ता मण्ण य अन्ना यदपण्णमा संम्य यज्जअण्ण मा रि
 पण्णमा णि मण्णमाअहिना उणपण्णमाणि य चर अण्णमा य विण य मिदा पाण्णमा य
 उडि उडिदर मण्ण उणत्ता अंतण पुण्णमा उमसो विण्णमा विडिदरपण्णमा य संनरा, पण्

અન્ને ચ એવાદ્યા ભાવા મૂલપદમાણુઓમે કહિયા આવવિજ્જતિ પળવિજ્જતિ પરવિજ્જતિ, સે ત્ત મૂલપદ-
માણુઓમે ।

સે કિ ત ગંઢિયાણુઓમે ? ૨ અળેગવિદે પળગત્તે, તં જહા—કુલ્લગરંગંડિયાઓ તિથ્થગરંગંડિયાઓ
ચક્કરંગંડિયાઓ દસારગંડિયાઓ વાસુદેવગંડિયાઓ હરિવસગંડિયાઓ મહાનાહુગંડિયાઓ તત્ત્રોકમ્મગંડિયાઓ
તિત્તરંગંડિયાઓ ઉસ્સપ્પિણીગંડિયાઓ ઓસપ્પિણીગંડિયાઓ અમર-નર-તિરિય-નિરયગદ્ગમણવિવિહપગ્ગિય-
નાણુઓમે, એવાદ્યાઓ ગંડિયાઓ આવવિજ્જતિ પળવિજ્જતિ પરવિજ્જતિ, સે ત્ત ગંઢિયાણુઓમે ।

સમાવાયાંગસૂત્ર સ્વ ૧૪૭.

અનુયોગ શુ છે ? અનુયોગ એ પ્રકારે છે મૂલપ્રથમાનુયોગ અને ગંઢિકાનુયોગ.
મૂલપ્રથમાનુયોગ શુ છે ? મૂલપ્રથમાનુયોગમા અરહત લગવતોના પૂર્વલયો, દેવલોકમાં અવતાર,
દેવલોકથી ગુરુત્વ, જન્મ, મેર ઉપર જન્મભાષિપેટ, રાત્યપ્રાપ્તિ, દીક્ષાની પાલખી, દીક્ષા, તપસ્યા,
કેવલજ્ઞાનપ્રાપ્તિ, ધર્મપ્રવર્તન, સધયણ, સદાણ, ઊંચાર્થ, આયુષ્ય, શરીરનો વર્ણવિભાગ, શિષ્યો, સમુદાયો,
ગણધરો, સાધ્વીસપ્પ્યા, પ્રવર્તનીઓ—સમુદાયની આગેવાન સાધ્વીઓ, ચતુર્વિધ સધની જનસપ્પ્યા,
કેવળજ્ઞાની મનપર્યાયજ્ઞાની અવધિજ્ઞાની ચતુર્દશપ્રધરો વાદીઓ અનુત્તરવિમાનગામીઓની અને
સિદ્ધોની સપ્પ્યા, જેટલા ઉપવાસ કરી સિદ્ધિમા ગયા ઇત્યાદિ ભાવોનું વર્ણન પ્રથમાનુયોગમા કરાયું છે.

ગંઢિકાનુયોગ એટલે શુ ? ગંઢિકાનુયોગ અનેક પ્રકારે છે—કુલકરંગંઢિકાઓ, તીર્થકરંગંઢિકાઓ,
ચક્રવર્તિગંઢિકાઓ, દશારગંઢિકાઓ, વાસુદેવગંઢિકાઓ, હરિવંશગંઢિકાઓ, ભદ્રનાહુગંઢિકાઓ,
તપઃકર્મગંઢિકાઓ, ચિત્રાતરગંઢિકાઓ, ઉસર્પિણીગંઢિકાઓ, અવસર્પિણીગંઢિકાઓ, દેવ-મનુષ્ય-
તિર્થચ-નરકગતિ પરિભ્રમણ આદિને લગતી ગંઢિકાઓ ઇત્યાદિ હકીકતો ગંઢિકાનુયોગમાં કહેવાઈ છે.

૯

નંદિસૂત્રમા સૂત્ર ૫૬મા સમવાયાગ સૂત્રને મળતો જ પાક છે;

ઉપર એકી સાથે જે અનેક ઊતારાઓ આપવામા આવ્યા છે તે ‘પ્રથમાનુયોગ શુ છે?’ તે વિષે
વિશિષ્ટ પ્રકાશ પાથરનારા ઉલ્લેખો છે આજે કોઈક કોઈક વિરલ વ્યક્તિઓને બાદ કરતાં ભાગ્યે જ
કોઈને ખબર હશે કે “પ્રથમાનુયોગ એ ધર્મકથાનુયોગને લગતો વિગતૂત અને વિશિષ્ટ ગ્રંથ
હતો” એ ગ્રંથ આ યુગમાં જ અપ્રાપ્ય થઈ ગયો છે એમ નથી, પરંતુ સૈકાઓ પૂર્વે તે નષ્ટ થઈ ગયો છે—
ખોવાઈ ગયો છે. આજે માત્ર એ ગ્રંથ વિશેની રચ્છ માહિતી પૂરી પાડતા કેટલાક વીખરાયલા ઉલ્લેખો જ
આપણા સામે વર્તમાન છે આમ છતાં આ વિરલ ઉલ્લેખો દ્વારા આપણને કેટલીક એ ગ્રંથ અંગેની
અને તે સાથે કેટલીક ખીણ પણ મહત્ત્વની હકીકતો જાણવા મળી શકે છે આપણે અનુક્રમે તે જોઈએ

૧ ઉપર આપેલાં પ્રાચીન અવતરણો પૈકી ત્રીજા અને ચોથા ઉલ્લેખથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે
કે પ્રાચીન કાળમા એટલે સૂત્રકાળમા પ્રથમાનુયોગ નામનો ગ્રંથ હતો જ, જેને નંદિસૂત્રકાર અને
સમવાયાગસૂત્રકારે મૂલપ્રથમાનુયોગ નામથી ઓળખાવેલ છે પરંતુ કાળગળે તે લુપ્ત થઈ જવાને
લાંબે તેમાની જે અને જેટલી હકીકતો મળી આવે તે આધારે તેનો પુનરુદ્ધાર સ્થવિર આર્યકાલકે
કયો હતો વસુદેવહિડી, આવશ્યકચૂર્ણી, આવશ્યક સૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્રની હારિભદ્રી વૃત્તિ
આદિમા પ્રથમાનુયોગના નામનો જે ઉલ્લેખ છે તે આ પુનરુદ્ધારિત પ્રથમાનુયોગને લક્ષીને છે જ્યારે
આવશ્યક સૂત્રની નિર્યુક્તિમાં (અવતરણ ૧) આવતો પ્રથમાનુયોગ નામનો ઉલ્લેખ સભવ છે કે
મૂલપ્રથમાનુયોગને લક્ષીને પણ હોય ।

૨ આર અને નવ ઉત્તેખને આધારે આપણને જ્ઞાના મગે છે. પ્રથમાનુયોગમા માત્ર તીર્થે રોના જ ઉત્તેખનિ રતા, પરંતુ ત્રીજી ઉત્તેખને આધારે પ્રથમાનુયોગમા તીર્થેરોના ચરિત્ર ઉપાત ચક્રવર્તી અને જ્ઞાનોના પણ ચરિત્રો હતા અને લાગે છે કે સત્રાજમા પ્રથમાનુયોગનુ ગમે તે સ્વરૂપ હો, પરંતુ ગ્રથિગ આર્ય નવ પુનરુદ્ધાર યો લાગે નેનુ સ્વરૂપ આર્ય ધીસુદેશ્વરકૃત હ્રુતપદ્મી, શ્રીશીનામઆર્યકૃત ચક્રિપદ્મભટ્ટાપુત્રિસચરિત્ર અને આચાર શ્રી હિમચકૃત ત્રિપદિ નાના પુરુષચિત્તને મળતુ હોતુ જોઈએ

૩ પાચમો ઉત્તેખ જોતા સમજી શકાય છે - પ્રથમાનુયોગ પ્રથમી ગ્યના ગણપદ્મરૂપે રતી પરંતુ ગતુત પ્રથ આરે આપણા સામે નથી જોયે તે હિસારીની, વચુનપદ્મિ ઝો વગેરે વિષય આ ગ્રથમા શી શી વિગેરના અને વિવિધતાઓ હો જો આપણે જા. પ્રગપમા સમજી શકીએ તેમ નથી તે જતા અનુયોગદ્વારસૂત્ર ઉપગતી હરિભટ્ટા વૃત્તિ (ઉત્તેખ ૭)મા પાચ મળેરોનુ વર્ણન જોના મારે પ્રથમાનુયોગ જોનાની ભનામણુ રી છે જો ઉપ થી પ્રથમાનુયોગમા પ્રમો પ્રમો ઘણી ઘણી રકી તોનો સમાવેશ હોનાનો સભવ છે

૪ સમવાસગમ્ત્ર અને નિસુત્ર (ઉત્તેખ ૮-૯)મા પ્રથમાનુયોગને મ ને મહાપ્રથમાનુયોગ નામ મગે છે તેનુ ગણુ મને જો લાગે છે કે - જા સુધી થયિગ આર લક્ષે પ્રથમાનુયોગનો પુનરુદ્ધાર નહોતો જા લાસુધી સત્રાજીન પ્રથમાનુયોગને પ્રથમાનુયોગ નામથી જ ઓળખવામા આવતો હશે પરંતુ ગ્રથિર આર નવે જો પ્રમો ઉદ્ધાર ક્યા જા સત્રાજીન પ્રથમાનુયોગને મૂત્રપ્રથમાનુયોગ નામ આપુ હોતુ જોઈએ જો કે સમવાસગમ્ત્ર-નિસુત્રના ચુર્ણ-પ્રતિગેએ વ્યુત્પત્ત્યર્થસિદ્ધ કેવલાદ વૈદ્યિ લાસણિ અથા આપ્યા છે પણ મારી સમજ પ્રમાણે જો વાસ્તવિ અથને ગર્થ નથી કરતા જો પ્રથમાનુયોગમા માત્ર તીર્થે રોના જ ચરિત્રો હોત તો ચુર્ણપ્રતિમરો જા અથા લાસણિ ન જોતા વાસ્તવિ બની જત પરંતુ આપણે સમાનના રી રાખીએ છીએ લા સુધી પ્રથમાનુયોગમા માત્ર તીર્થે રોના જ ચરિત્રો હોય અને તેમની સાથે અનિચાય રીને નમન વરાવતા ચર્તિ-નાસુદેશનાના ચરિત્રો હોય જ નહિ જો કહીએ બનવામોજ નથી જોયે પ્રથમાનુયોગમા માત્ર તીર્થેરોના ચરિત્રો હોનાની વાત નિસુત્ર-સમવાસગમ્ત્રમા મળતી હોય. માત્ર તીર્થેર-ચક્રવર્તિ-જ્ઞારોના ચરિત્રો હોનાની વાત પચ દ્વલ્લાસામા મળતી હોય તો પણ આપણે જો સમજી જ લેતુ જોઈએ કે પ્રથમાનુયોગમા ઉપર કહેવામા આ યુ તેમ જોમ જના પુરુષ અો તે સાથે સમઘ ધરાવતી અને અમિતજીના ચરિત્રોનો સમાવેશ થના જોઈએ જોયે ચુર્ણ-પ્રતિગેતી વ્યાખ્યાને આપણે અહીં લાસણિ જ સમજવી જોઈએ

દિગમર આચાર શ્રીશુભલ્લહ પ્રણીત અગપગત્તીમા પ્રથમાનુયોગમા થુ છે તે વિષ આ હકીકત જણાવી છે—

પન્થ મિચ્છાદિદિં અન્નદિક આસિદ્ધમ પદિવજ્ઞ ।

અણુયોગો અદિયારાં વુત્તો પદ્મમાણુયોગો સો ॥ ૩૫ ॥

ચંડરીસ નિત્યવરા પદ્મો ગરહ છલદમ્મરહસ્ત ।

જન વલ્લેવા તિણ્ઠા જન પદિસત્તુ પુરાગદ ॥ ૩૬ ॥

તેસિં વણ્ણનિ પિયા માદ જયરાણિ તિણ્ઠ પુવ્વમને ।

પવ્વસદ્દસપયાણિ ય જત્થ હુ સો હાપિ અરિયારો ॥ ૩૭ ॥

હિતીવ અધિમર

દિગંબર આચાર્ય શ્રી બ્રહ્મહિમચંદ્ર વિરચિત શ્રુતસ્કંધમા આ પ્રમાણે નિર્દેશ છે

તિત્યર ચક્કવટ્ટી વલ્લભેવા વાસુદેવ પઢિસત્તુ ।

પંચસહસ્સપયાળ એસ કતા પદમગ્નિઓગો ॥ ૩૧ ॥

પ્રથમાનુયોગના પ્રણેતા

પ્રથમાનુયોગના સ્વરૂપ વિશે દૂકમા જણાવ્યા પછી તેના પ્રણેતા સ્થવિર આર્યકાલક વિશે દૂકમા જણાવવામાં આવે છે .

૧ પચકલ્પમહાભાષ્ય અને તેની ચૂર્ણી(ઉદ્દેષ ૩-૪)માં જણાવ્યા પ્રમાણે સ્થવિર આર્યકાલકે પ્રથમાનુયોગ ગ્રંથનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો તે જ રીતે તેમણે ગંડિકાનુયોગ નામના ગ્રંથનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો હતો લોકાનુયોગ અને જૈન આગમો ઉપરની સંગ્રહણીઓની રચના પણ તેમણે કરી હતી ગંડિકાનુયોગમા શુ છે તે માટે આઠમો ઉદ્દેષ જોવા લલામણ છે ગણિતાનુયોગમા અષ્ટાગનિમિત્તવિદ્યા ગૂથવામા આવી છે અને સંગ્રહણીઓ, એ જૈન આગમોની ગાથાબદ્ધ સક્ષિપ્ત વિષયાનુક્રમણિકા છે આજે આપણે સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકતા નથી કે ‘અહીં જણાવેલી સંગ્રહણીઓ કઈ?’ તે છતાં સભવતઃ ભગવતીસૂત્ર, પન્નવણાસૂત્ર, જીવાભિગમસૂત્ર, આવશ્યકસૂત્ર આદિમા આવતી સંગ્રહણીગાથાઓ જ આ સંગ્રહણીઓ હોવી જોઈ એ

૨ સ્થવિર આર્યકાલકે અષ્ટાગનિમિત્તવિદ્યાનું અધ્યયન આજીવકશ્રમણો પાસે કર્યું હતું એટલે કે નિમિત્તવિદ્યાના વિષયમાં સ્થવિર આર્યકાલક માટે આજીવકોનું ગુરુત્વ અને વારસો હતાં. શ્રમણ વીર વર્ધમાન ભગવાને અષ્ટાગનિમિત્તવિદ્યાને સામાન્ય રીતે જણાવવાનો નિષેધ કરેલ હોઈ જૈન શ્રમણોમાંથી એ વિદ્યા ભૂસાર્થ ગઈ હતી, પરંતુ સમયબળને કારણે એ જ વિદ્યા પુનઃ શીખવાની આવશ્યકતા જણાતા આર્યકાલકને આજીવક નિર્ગ્રંથોનું સાન્નિધ્ય સાધવું પડ્યું છે પચકલ્પ ભાષ્યમા “રાજ શાલિવાહુને આર્યકાલકને ઉપહૃત કરેલ કટક અને કુડલોને આજીવકશ્રમણો પોતાની ગુરુદક્ષિણા તરીકે લઈ ગયા” આ ઉદ્દેષથી “તે જમનામા આજીવકનિર્ગ્રંથોમા પરિગ્રહધારી નિર્ગ્રંથો પણ હતા” એ જણવા મળે છે

૩. પ્રથમાનુયોગાદિના પ્રણેતા સ્થવિર આર્યકાલક રાજ શાલિવાહનના સમકાલીન હતા રાજ શાલિવાહને આર્યકાલકને પૂછ્યું હતું કે “મથુરાનું પતન થશે કે નહિ” તેનો ઉત્તર આર્યકાલકે શો આપ્યો હતો એ પચકલ્પમહાભાષ્યમા જણાવ્યું નથી, તે છતાં રાજાએ પ્રસન્ન થઈ કુડલ આપ્યાનો ઉદ્દેષ છે તે ઉપરથી રાજાને વિજય જણાવ્યો હશે જે વિજયનો ઉદ્દેષ વ્યવહારભાષ્ય-ચૂર્ણી-ટીકામા અને બૃહત્કલ્પભાષ્ય-ચૂર્ણી-ટીકામા આવે છે એટલે પચકલ્પભાષ્યમાં જે પ્રશ્નોનો નિર્દેશ છે એ

૧. મદુરાણત્તી દટ ણિગય સહસા અપુચ્છિય કયરં ।

તત્સ ય તિક્ત્વા આણા દુહા ગયા દો વિ પાહેવ ॥૧૫૨॥

ગોયાવરીય નર્કપ તહે પઢ્ઢાણં નયર । તત્થ સાલવાહનો રાયા । તત્સ સ્વરગઓ અમચ્છો । અન્નયા સો સાલવાહનો રાયા દઢનાયગ આળવેહ—મહુરં વેત્તૂણ સિગ્ગમાગચ્છ । સો ય સહસા અપુચ્છિય દહેહિં સહ ણિગ્ગતો । તત્તો પિતા જાયા—કા મહુરા વેત્ત્ત્વા ? દક્ખિણમહુરા ઉત્તરમહુરા વા ? તત્સ આણા તિક્ત્વા, પુણો પુચ્છિય ન તોરતિ । તત્તો દઢા દુહા કાઠ્ઠણ દોસુ વિ પેસિયા, ગહિયાતો દો વિ મહુરાતો । તત્તો વઢ્ઢાવગો પેસિયો । તેણાગંતૂણ રાયા વઢ્ઢાવિતો—દેવ ! દો વિ મહુરાતો ગહિયાતો ॥

સમવિત જ છે અને આ જ કાળુસર રાજ શાલિવાહનનો કાલ ર્થસાથેનો સમવ ધમભાનનામા પરિણમ્યો હતો એમ લાગે છે અને આ જ ધર્મસમધને કારો માલ ૧૫ રાજ શાલિવાહનની પાતલ ભાદ્રપદ ગુપ્તલ પચમીને ૫ લે ભાદ્રપદ ૨૪ લે ચતુર્થને દિવસે સનતસરી પરની આરાધના કરી હતી આ ઉપરથી આપણે એટલું નિર્ણય શકીએ છીએ કે અષ્ટાગતિભિત્તિદિષાપારંગત પ્રથમાનુસંગ-અગ્નિનુસંગ-નો ૧નુસંગ-અને જૈન આગમોની સમ્પ્રદાયીઓના પ્રોત્તા તેમ જ પચમીને બંધે ચતુર્થને ર્થમે સનતસરી રનાગ ચ્ચરિગ આર્થ ૧૬૦ એક જ છે અને તે ગમ્મ રાશિવાહનના સમગ્રીન હતા આ યુગમા ગમ્મ શાલિવાહન સાથે સમગ્ર ધરાનાગ ખીન કોર્ડ ૫૧ ૧૫ હોવાનો ઉદ્દેશ મળતો નથી પ્રતાપનાચ્ચના પ્રજોના રનામાર્ગ-૫૧ ૧૫ આ ૫૧માર્ગ રના ૫૧ ૧૬ છે

પ્રથમાનુયોગનુ ગુપ્તે અધ્યાનમા અસ્તિત્વ

પ્રથમાનુયોગ અથ રણા ચિન્હાજથી નદ ચર્ચના બતાવણુ એ અથ શુભ ગ્રાનમા તાનાનો અને લાથી લારી દેતાએ ળોઈ ળોઈ આચાર્યને વાયવા માટે આપ્યાની કેટલી નિતીઓ આપણે લા ચાલતી રતી અને તેના એ ઉલ્લેખો મારા જ્ઞાનમા આવ્યા છે જે પેળીનો મે. ઉલ્લેખ જયસાગરુત ગુરુ પાન્ત ન્યસ્ત નૃત્તિની પ્રારંભ પ્રજ્ઞાનતામા છે અને ખીજે C નેખ લખ્યાણુદન શ્રાદ્ધનિધિનિશ્ચયમા છે પહેલા C નેખમા પ્રથમાનુયોગઅથની હાથપોથી સામનરનાએ ખગતર આચાર્ય શ્રી નિરુદત્તચૂરિને આપ્યાનો, અને વાન્યાનો C નેખ છે અને ખીજમા ગુર્જરશ્વરમ ભગ્ન શ્રીકુમારપાને પ્રતિષોધક આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રને આપ્યાનો એ ગાનિમા વાચી રીધાનો અને ત નુમાએ ત્રિપદિશવાકાપુરુષચરિત રચાનો ઉલ્લેખ છે જે મિજેનો જગ મરખોય નિ ગ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે પોતાના શાકાપુરુષચરિતમહાકાવ્યમા ક્યોં નથી આ દેનતાઈ વાનોને આપણે કેટલે અગે માનવી એ એ ગળીગે ળેયમે જ છે આની ગચનાઓની નમ્બ રના નામા કે હરી લેનામા ન આવે એ એ નનાઈની જ વાત છે તે અસ્તુ એ ખતેય ઉલ્લેખો આ નીચે તાંધનામા આવે છે —

१ “ज्ञान”-नचारित्रागण्यपुण्यातिशयस्वरञ्जितश्रीशासनदेवतापतिर्णोज्जयिनीति यतमहाशाल
 प्रासादमव्ययसिंहेलम्बभारपटवौ नान्त संगोपितपुरासिद्धसेनदिवाकरवाचितदशपुनधरश्रीकालिकसुरि
 विरचितानेनादभुतश्रीप्रयमानुयोगसिद्धातपुस्तकस्तथायतम्यपरिश्रान्तगद्विदिनप्रमाणा निचप्रतिभायैभन
 निस्मापितदेवस्य श्रीजिनदत्तसरय ” गुणपागन्तन्तमृत्ति

२ “श्री हेमाचार्या प्रथमानुयोग देवताप्रसादात् वैकृतागमनाथाय च तन्नुमारेण त्रिपष्टि
चरित्राणि जगद्भूरिति ।” श्राद्धविधिनिश्चय

ગુરુ પારત-યસ્તનવૃત્તિના C નેખમા સિદ્ધસેનિવાનવાચિત એમ C નેખ યો છે તે મા । પિત અને અપ્રમાણિક છે કારણ કે આનંદ ચૂર્ણિયાર જિનવાસગણિ અને આનંદ તથા અનુયોગના વૃત્તિમા યામ્નીમહત્તગમનુ આચાર્ય ત્રી હુરિભેડે ચૂર્ણિ અો વૃત્તિમા અનંદ કે હો અને અને નિપદમા પ્રથમાનુયોગની સામી આપી છે, જેમાના થો । ઉપયોગી C નેખો મેં આ વેખના પ્રા ભમા આપ્યા છે એટલે પ્રથમાનુયોગની પ્રતિ મેળવના માટે કે વાચના માટે આચાર્ય શ્રી મિદ્ધસેન નિા ગ્ને દેવતાની જરૂર નવા ય ન હતી, બને શ્રી જિનવૃત્તચિ મહારાજને હો શ્રીલપ્તમાને અને C નેખ પણ હિપ્તન જ છે સમન છે ગુરુ પારતઅગ્તનવૃત્તિા ગ્ની અર્ધમા હામ્મુલો પાગ એ તુકો C ભો મ્ના તોન તુકો પણ જેયોતેરો નહિ એક રાત્રિમા જ આચાર્યશ્રી હેમચે પ્રથમાનુયોગ વાચી સીરો મો તો લાગે કે મને મ નવાયોએ તુકા જ હાવા છે

આવા દેવતાઈ તુષ્કાઓ આપણે ત્યાં ઘણાં ચાલ્યાં છે. પ્રભાવકચરિત્રકાર આચાર્યે પણ એકે આવી જ કથા રજૂ કરી છે —

“એવામા ભુદ્ધાનંદ મરણ પામી વ્યતર થયો અને પૂર્વના વૈરભાવથી તેણે મલ્લવાદિકૃત નયચક્ર અને પદ્મચરિત્ર એ બન્નેય ગ્રંથો પોતાને તાળે કર્યાં અને તે કોઈને વાચવા દેતો ન હતો.”

પ્રભાવકચરિત્ર ભાષાંતર પૃષ્ઠ ૧૨૩

ખરેખર આવી કથાઓ અર્થ વિનાની જ છે. મલ્લવાદી પ્રાચીન નયચક્ર ગ્રંથને વાચે છે ત્યારે તેમના હાથમાંથી દેવતા તે ગ્રંથને પડાવી લઈ જાય છે, અને એની જ ભલામણથી નિર્માણ થયેલા નયચક્ર ગ્રંથની રક્ષા કરવાની એ દેવતાને પરવા નથી, ત્યારે તો આવી કથાઓ ઉપહાસજનક જ લાગે ને ?

અતમા પ્રાસંગિક ન હોવા છતાં ય મેં આ લેખમાં પચકલ્પમહાભાષ્ય અને તેની ચૂર્ણના ઉલ્લેખોની નોંધ કરી છે એટલે મારે કહેવાની વસ્તુ અનુપ્રસક્ત તો છે જ, અને તે એ કે પચકલ્પમહાભાષ્ય નામ સાલળી ઘણાં વિદ્વાનો એમ ધારી લે છે કે પંચકલ્પ નામનું સૂત્ર હોવું જોઈએ પરંતુ ખરું જોતાં તેમ છે જ નહિ. પચકલ્પમહાભાષ્ય એ કલ્પભાષ્યમાથી છૂટો પાડેલો એક ભાષ્ય-વિભાગ હોઈ તેનું મૂળ સૂત્ર જો કહી શકાય તો તે કલ્પસૂત્ર (બૃહલ્કલ્પસૂત્ર) જ કહી શકાય—જેમ આવશ્યક નિર્ણયક્રિયાથી ઓધનિર્ણયક્રિયાને જુદી પાડવામા આવી છે—દશવૈકલિનિર્ણયક્રિયામાંથી પિડનિર્ણયક્રિયાને જુદી કરી છે તે જ રીતે કલ્પભાષ્યમાથી પચકલ્પભાષ્યને પણ અલગ કરવામા આવ્યું છે. બૃહલ્કલ્પસૂત્રની કેટલીક જૂની સૂત્રપ્રતિઓના અતમા પચકલ્પસૂત્ર સમાપ્તમ્ આવો ઉલ્લેખ જોઈ કેટલાક ભ્રમમાં પડી જાય છે પરંતુ ખરી રીતે ભ્રમમાં પડવું જોઈએ નહિ એવા નામોલ્લેખવાળી પ્રતિઓ બધી બૃહલ્કલ્પસૂત્રની જ પ્રતિઓ છે.

શ્વેં ગુરુ વિમલસૂરિની પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલા

૫ લાલચદ્ર લગવાન ગાધી

જિનાસુ શિષ્યના ઉપરોગી પ્રશ્નોના ગુરુએ આપેલા તાર્તિવ ઉત્તરથી ગ્રૂથાયેલી આ પ્રતોત્તરમાના સનમાન્ય અમન્ય ઉપદેશ રત્નોવી શોભતી હોઈ એ ખરેખર રત્નમાના જેવી માત્વની પ્રીમતી છે, રત્નમાનાના નામો સાથે કરે છે બાણ રત્નોની માના ના આત્મિય શુભ રત્નોની આ માતા અધિ પ્રભાવ, મગન દ્વાણ ૧, આગેય ૧૫ આયુષ્ય વર્ષ, દિન ૨ ગાતિ ૨ અને સુખમર થઈ રહે તેની કે સાચા રત્ન પરીયો (ઝવેરીઓ) તેની જોયી મિત આપી શકે કે એની ચના દમ્બક વર્ષ પડતી હોવા જતા તેના તેજની રત્નો જગાય જાખા પજા નિના દહ જળદળના જણાય કે સમૂત લાપામા રહ આપ્યા-ગાથામા એ વાણેરી છે તેની પટેરી ગાથા મગન અને અભિવેદ શવિ છે અને તેની છેદની ગાથા કવિના નામની નિ રા છે એ બે ગાથાઓને માલાના મેગ તર્ગિય ગણીએ તો ગુ ગાથા નયનોથી દીપતી આ રત્નમાના નયનમાના જેવી શોભે છે અને ભાગ ન કરે અને અને શોભાવે એની એ નારુક અને સુ ર દોઈ સુ રીઓએ જ નહિ સત્પુરોએ પણ કે ધારણ કરવા યોગ્ય છે— કુથ ક ના યોગ્ય છે એની મનોહરતાએ જૈન-જૈનનગ જનનાને આ પી જણાય કે એ રત્નમાના ગ્યનાગ તરીકે નવે જૈનાચાવ સિનાય દિગમ જૈન ગગન રા રાચાન અને શુ યતીના પણ નામ જોયેના કે તેમથી આના નાતવિન આચા કવિ-ઉપદેશ યા હોવા બેદરે તેની પ્રામાણિ ગવેષણા રી સમ્ય શોધના અહીં પ્રયત્ન કરવામા આવે છે

વેનામગ જૈન અમાનમા સાધુ સાધ્વી શ્રાવણ શ્રાવિમરૂપ ચતુર્વિધ સનમા ચિત્રાવધી એનુ લેખન, ૫૧૧-પાદન વ્યાખ્યાન, ઉપદેશાદિ પ્રચલિત ગ્રંથો જણાય કે એવે જૈન સમાજે પાદન વ્યાખ્યાય પુગિતિમા પ્રચલુ પુગિતિમા પ્રચરણુ-સમ્રદમા ઓ પ્રકીણ ગ્રથ સમ્રદમા પણ એને રચાન આપી અગઓથી તેના પ્રત્યે આ ર શવિલો જણાય છે પાનણુ વોદગ ખભાત જાણી જોઈ, લિનડી પાનીતાણુ મુમઈ, જેસનમેગ મિમનેર, પૂના પગમ નપ્તા (બગાળ) અને પરદેશોના પ્રખ્યાત સમ્રદો-લગો-ગાનમિગેમા આ રત્નમાનાની પચાત્ત જેટલી પ્રાચીન પ્રતિયો જાણુમામા આની છે કાગળો પર જ નહિ સાતસો વર્ષ પટેલા તાડપનો પર પણ લખાયેલી તેની કેટલી હરતલિખિત પ્રતિયો મળી આવે છે ગૂજરાતની પ્રાચીન ગજધાની પાટણના પ્રાચીન ગ્રથ ભાગમા રટેરી તેની ૧૫ પ્રતિયોનો નિશ અને પાટણ જૈન ગ્રથ ભાગર મૂર્તી (તાડપનીય પ્રથમ ભાગમા ઓ સિ ન ૭૬, સન ૧૬૭૭ ૫ ૨૪ ૬૪ ૭૦, ૧૦૨, ૧૨૬, ૧૭૩, ૧૪૬, ૧૪૬ ૧૭૪ ૨૬૨ ૨૭૮ ૨૬૬ ૩૮૬, ૪૧૦ ૪૧૨)મા આ છે જેમાની કેટલી- વિક્રમની આ મી સર્ગીમાં ચત્રત ૧૩ ઉમા, ૧૩૨૬મા સ ૧૭૪મા અને સ ૧૮૮મા પણ લખાયેલી છે જોઈમા શ્રીજગ્ગુસરિદના નાનમરિની એક પત્રાણી પ્રતિ (ન ૬૫૦) સનત ૧૪૮૨મા કા વ ૮ ગનિનાર મુગિગપુરમા લખાયેલી જણાની છે તેવી જ રીતે વિક્રમના ૧૫મા ૧૬મા સમામા, તથા તે પછીના સમયમા લખાયેલી મૂળની પ્રતિયો સખ્યાનધ મગે છે તે સર્ગમા તેના ગ્યનાર ઝનિનુ નામ રપદ રીતે ‘શ્વેં ગુરુ વિમલ’ છેદની રત્નમા ગાથામા દ્શાનુ છે તથા આ ગ્યનાને કવિએ વિમલ-નામામિત કરી સુકિતપૂર્વક ‘વિમલ-

પ્રશ્નોત્તર - રત્નમાલા ' એવા નામથી ઓળખાવી છે. તેમા વીરજિનેન્દ્રના મગલવાળી, અભિવેષ સૂચવતી પ્રથમ ગાથા આવી છે

“ પ્રણિપત્ય જિનવરેન્દ્ર, પ્રશ્નોત્તરમાલિકાં વધ્યે ।

નામ-નરામર-ચન્દ્ર, દેવં દેવાપિપં ધીરમ્ ” ॥ ૧ ॥”

ખીજી તથા ૨૮મી ગાથામા વિમલ-પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલા નામનો નિર્દેશ આવી રીતે કર્યો છે.

“ કઃ સ્વલુ નાલક્રિયતે ?, દૃષ્ટાદૃષ્ટાર્થ-સાધન-પટીયાન્ ।

કળ્પસિન્ધતયા વિમલ-પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલિકયા ॥ ૨ ॥”

“ ઇતિ કળ્પગતા વિમલા, પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલિકા વેપામ્ ।

તે સુક્તામરણા અપિ, વિમાન્તિ વિદ્વત્-સમાજેષુ ॥ ૨૮ ॥

રચિતા સિત્તપટ-ગુરુણા, વિમલા વિમલેન રત્નમાલેવ ।

પ્રશ્નોત્તરમાલેયં, કળ્પગતા ક ન ભૂપવતિ ? ॥ ૨૯ ॥”

— મળ રચનામા છેલ્લી આર્યામા કવિએ પોતાનું નામ સિત્તપટ - ગુરુ = શ્વેતાખર-આચાર્ય વિમલ એવું ૨૫૯ રીતે જણાવ્યું છે

— વિશેષમા બે શ્વેતાખર જૈનાચાર્યોએ વિક્રમના તેરમા અને પદરમા સૈદ્ધામાં આ લઘુકૃતિ પર પ્રાસંગિક યોધક દૃષ્ટાંતો સાથે સક્ષિપ્ત અને વિસ્તૃત વ્યાખ્યાઓ સંસ્કૃતભાષામા રચેલી છે

[૧]

આ પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલા પર પહેલી વૃત્તિ વિ. સ. ૧૨૨૩માં હરિપાલ મત્રીની વિરમિતીથી હેમપ્રભસૂરિએ રચી હતી, જેનું શ્લોકપ્રમાણ ૨૧૩૪ જણાવેલ છે. આ વૃત્તિકાર, ચંદ્રપ્રભસૂરિના પદ્ધર ધર્મધોપસૂરિના પ્રશિષ્ય અને યુગોદ્યોપસૂરિના શિષ્ય હતા, જે ધર્મધોપસૂરિ જયસિંહરાજ (સિદ્ધરાજ) થી સન્માનિત થયા હતા. વૃત્તિકારે પોતાનો ઉચિત પરિચય તેના અંતમાં કરાવ્યો છે ? આ વૃત્તિની પ્રાચીન પ્રતિ વિક્રમની ચૌદમી સદીમા લખાયેલી જણાય છે. કારણ કે સાધુ (શાહ) અભયચંદ્રે લખાવેલ એ

૧ પાઠાનુમા ‘ પ્રથમન્ ’ છે, અન્યથા અન્ય સહજ ટેરકાવાળા પાઠાતરો મળે છે

૨ “ શ્રીજૈનગાસનામોધિ-સમુદાસ-સુધાકરા । જથિરે જગતિ રચાતા, શ્રીચંદ્રપ્રભસૂરયઃ ॥

ધર્માધારતયા સુદુઃચરતપશ્ચારિત્રવેજસ્તયા નાનાસૂરિવિનેયસેવિતતયા તૈસ્તેર્ગુણેર્વિશ્રુત ।

શ્રીચંદ્રપ્રભસૂરિપટ્ટિલક(નો) નિર્ઘ્યેચ્છૂડામણિ-જંશે શ્રીજયસિંહભૂપતિનુતઃ શ્રીધર્મધોપપ્રમુ ॥

તદીયહસ્તપથેન, લઘ્વશ્રીસૂરિસપદ । વમુવર્જમ તીર્થે, શ્રીયશોવોપસૂરયઃ ॥ ૧ ॥

આવર્જિતે ગુણગણેયં ગમીરિમાદિમિ । સમં લક્ષ્મી-સરસ્વત્યૌ, સમાયાતા ત્વર્ગ(૧)તલે ॥ ૧૦ ॥

તેષા સપુણ્ય-ભાવણ્ય રૂપ-પાઠિત્યસપદા । સ્વહસ્તદીક્ષિતે શિષ્યે, શ્રીહેમપ્રભસૂરિમિ ॥ ૧૧ ॥

સુવન-શ્રુતિ-રવિ-સહ્યે વર્ષે હરિપાલમંત્રિ-વિશ્વે. ॥

ઘપા ચક્રે વૃત્તિ, પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાયા ॥ ૧૨ ॥”

— જેસલમેર ભા. ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧ પૃ. ૧૦)

(८) निम्नलिखित विषयों में से एक चुनकर अपने दोस्तों के साथ चर्चा करें।
 (क) शिक्षण पद्धति में परिवर्तन की आवश्यकता
 (ख) छात्रों की रुचि को बढ़ाने के तरीके
 (ग) परीक्षा प्रणाली का आलोचनात्मक विश्लेषण
 (घ) डिजिटल शिक्षण सामग्री का उपयोग

જેટલાને ત્રાસ આપી રહે છે તેથી અપરાધન આપણે તે બાબત જાણ્યે અમે કોલેજો
 ના અધ્યક્ષો (૨) જો તિ ન રા ૫ ૧૦ પ્ર સ ૧૬૨૩)મા દર્શાવ્યો છે તમા આ
 અપરાધન અપરાધ પાનિય (૫ ૪૦)મા નોપરદેશમાં તેમ જો ઉપર આ ૧૦ એ પાંચમા
 ૫૫ સ્થિતિ સ્થિતિ પુરુષ' ગાથા છે, આ તે સ્થિતિમાં અપરાધ કરીને જેવા ૧૨ માં ગિય
 નાનાં છે

[२]

[illegible][illegible]

मगासा ६६ अ० ॥ १४४४ ॥ मा० ॥ मुनि ॥ १०

(4 51 6 3 7 450)

~ श्रीतिनन्दनस्य । पान्तिप्रणयः । श्रीदशसुखान्तरा । श्रीतिनन्दनस्य ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

४ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥ कथं भूयान्मया ॥ १०० ॥ ॥ १०० ॥ ॥ १०० ॥

[illegible]

11/11/11 11:11 AM (11) 6 11 11

— આ વૃત્તિના પ્રારંભમા પણ મૂલકારને ગૌરવપર્વક વિમલાચાર્ય, વિમલચંદ્રસૂરિ એવા નામથી ઓળખાવ્યા છે—

“તત્ત્વદ્વામ્બોજતિગ્માંજી, શ્રીદેવેન્દ્રમુનીશ્વરઃ ।

મોલા-ચેતાઽભિધ-ધ્રાતૃયુગેનાત્વર્થમર્થિતઃ ॥

પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાં, વિમલાચાર્યનિર્મિતાન્ ।

વિવૃગોતિ સુદૃઢાન્તૈર્હ્યપકારો સતા શ્રમઃ ॥ ચુગ્મન્ ॥

હિ હિ શ્રેયઃશ્રીનિવેગજિનેશસદુપદેગપ્રાનાદમહાત્મમે પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા-પ્રવરણપ્રારમ્બે કુન્દાવગત-પ્રશ્નમાદિગુગ્મૂરિઃ શ્રીવિમલચન્દ્રસૂરિઃ શિષ્ટસમયગાલનાવ... .” (પૃ. ૨)

[૩]

આ પ્ર૦ રત્નમાલાના ભાવાર્થને તત્કાલીન ચાલુ ભાષામાં—ગૂજરાતીમાં—સમજાવવા આલાવખોધ નામથી પણ કેટલાક શ્વેઠ જૈન વિદ્વાન મુનિજનોએ પ્રયત્ન કર્યા છે તેની પદ્મની-સોમી સદીમાં લખાયેલી પ્રાચીન પ્રતિયો મળી આવે છે. વગેરેના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં રહેલી ન ૨૧૨૬ની ૬ પત્રવાળી પ્રતિ સ ૧૫૪૩માં માધવ ૧૪ દિને વિજયનગરમાં લખેલી જણાવી છે, તે શ્વેઠ તપાગચ્છાલકાર-હાર શ્રીલક્ષ્મીસાગરમરિના શિષ્ય સદુજ્યારિત્રગણિએ સ્વ-પરોપકાર માટે લખેલી જણાવી છે, તથા અતના મૂલ્યન પ્રમાણે તે પ્રવર્તિની પુષ્પચૂલાને અપાયેલી હતી તેમાં પણ શ્વેઠ ગુરુ વિમલના નામવાળી આર્યા છે તથા ગૂજરાતીમાં તેના અર્થમાં એનો ઉલ્લેખ છે. ૫

[૪]

વગેરે-પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં (નં ૭૦૦) આ ગ્રંથની ત્રણ પત્રવાળી આલાવખોધ સાથેની ખીછ પ્રતિ પણ ૧૬ મી સદી જેટલી પ્રાચીન છે, જે ત. જયવૃદ્ધે સા સોમા પાસે લખાવેલ છે તેમાં પણ એજ પ્રમાણે શ્વેઠ ગુરુ વિમલનો નામ-નિર્દેશ છે ૬

૫ “શ્વેતાંવર ગુરુ વિમલિ રત્નમાલાની પરિઠં વિમલ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા કીધી । ૫ પ્રશ્નોત્તર[ત્ન]માલા કંઠિ કહિ પ્રતિ ન મૂષદ? અપિ તુ સવિકહિનદ અલકરદ । ઈણિઠં ગાલિદં મણિદં પુરુષ શોભા પામદ । અર્થ જાણિઠં પુણ્ય હુદ । સ્તિઠ અર્થ ॥

હિત પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાપ્રકરણત્રાલાવવોધ સમાપ્ત । સંવત્ ૧૫૪૩ વર્ષે નાથવદિ ૧૪ ટ્રિને લિલિ શ્રીવિજયલનગરે તપાગચ્છાલકારહારશ્રીલક્ષ્મીસાગરસૂરિશિષ્ય પં૦ સહજચારિત્રગણિના સ્વપરોપકારાય ॥

પ્ર૦ પુષ્પચૂલાયા પ્રદત્તા ॥”

૬. “શ્વેતાંવર ગુરુ વિમલિઠં રત્નમાલાની પરિઠં વિમલ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા કીધી ૫ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા કંઠિ રહી કહિ પ્રતિ ન મૂષદ? અપિ તુ સવિકહિનદ અલકરદ । ઈણિ ગાલિ મણિઠં પુરુષ શોભા પામદ । અર્થ જાણિદં પુણ્ય હુદ । સ્તિઠ અર્થ ।

હિત પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા-ત્રાલાવવોધ સમાપ્ત । શ્રીત૦ જયવૃદ્ધેજ લિલિપિત સા. સોમાપાદર્થે । શ્રી. ॥”

[૫-૧૨]

—એ જ પ્રમાણે વડોદરા, ઉબોઈ અને અન્ય સ્થળોના ગ્રંથ સંગ્રહોની બાલાનમોઢ સાથેની એ ગ્રંથની બીજી પ્રાચીન પ્રતિયોગ પશુ તેના ઉદ્દેશ્ય જોનામા આવે છે

વડોદરા-જનજ્ઞાનમંદિરમા પ્ર કાલિવિગ્રયજી મ શાસ્ત્રસંગ્રહમા ન ૮૯૦મા બીજી વૃત્તિની પ્રતિ યથા-સવત ૧૬૪૮મા લખાયેલી છે તથા ૫૬૫મા, ન ૫૬૭મા, ૨૦ પત્રવાળી પ્રતિમા આ પ્રાં ૨૦ સામે સંબંધિત યથા સમય છે, પ્રતિ ૨ ૧૬૭૫મા લખાયેલી છે

વડોદરામા શ્રીઆત્માગમજી-જૈનજ્ઞાનમંદિરમા શ્રીહુસવિગ્રયજી-શાસ્ત્રસંગ્રહમા ન ૨૧૬૪ની ચાગ પત્રવાળી પ્રાં ૨૦ પ્રતિ સ્તવ -ગુજરાતી ટપા-ભાવાર્થ સાથે છે તેના અતમા જણાના પ્રમાણે તે સાધની શ્રીગુપ્તદેવી પદ્મેનિ સાધની ગુણુદેવી પ નાય લખેલી જણાની છે તેમા પણ પૂરોગ્ત ગાથા છે, તથા તેના અર્થમા ‘ નીપજની શ્વેતામ્બર આચાર્ય નિમન ઇસિનામ ’ જણાવેન છે

ઉભાઈમા શ્રી જ્યોત્સગિજીના જૈનજ્ઞાનમંદિરમા ન ૪૬૫મા રહેલી ચાગ પત્રવાળી પડીમાનામા લખાયેલી પ્રાં ગ્લખાના-આવાવમોઢની પ્રતિ સવત ૧૬૯૪ આશ્વિન વ ૩ ભૌમે લખાયેલી છે તે નાગખાઈના પદ્ય માટે લખાઈ હતી—તેનો તેના અતમા ઉપેષ છે—

તેમા પશુ સિતપટગુરુ વિમન નામવાળી આર્થા છે તેના ભાનાર્થમા ‘ નીપજની શ્વેતામ્બર આચાર્ય ’ વગેરે ઉપેષ છે

—એ જ જ્ઞાનમંદિરની ન ૬૫૪ની ૨૮ પત્રવાળી વૃત્તિને આધારે સક્ષિપ્ત કથાવાળી બાલાનમોઢ સાથેની પ્રાં ૨૦ની પ્રતિ, સ્પષ્ટ સદસ રણુના ચગણુ પ્રસા થી ન માફુલે લખી હતી—તેમા પશુ વિમલ નામવાળી ગાથાના ભાનાર્થમા ‘ નીપજની શ્વેતામ્બર આચાર્ય નિમનનામા આચાર્ય ’ વગેરે જણાવેન છે

—એ જ સંગ્રહની ન ૧૦૦૧ની ૧૦ પત્રવાળી તથા ન ૧૨૧ની ૬ પત્રવાળી પ્રાં ૨૦ બાલાવળોની પ્રતિમા પશુ તે જ નામ જણાવેલ છે

સુમધ-નાનમાગમા, મ નાચાર્ય કમનસરિ લારની ૨ ૧૭૫૨મા નખેલી ટપાવાળી પાચપત્રવાળી પ્રાં ગ્લખાનાની પ્રતિમા પશુ તે આર્થા છે અને હા તેનો ઉપેષ જોનાય છે વડો રાના આત્માગમજી જનજ્ઞાનમંદિરમા શ્રીહુસવિગ્રયજી-જૈનશાસ્ત્રસંગ્રહની ન ૨૧૮૦ મૂળ પ્રતિમા, તથા ન ૨૧૩૩ ગુજરાતી ભાવાર્થવાળી પ્રાં ગ્લખાનાની પ્રતિમા પણ એવું ગુરુ નિમનાચાર્યનો નામનિ શ જોઈ શકાય છે

પ્રો પીગ્મનમાહેમના હ લિ પુરુષમેના રિપોર્ટમા પશુ એ જ નામ મળે છે

એ કેટલોગ ઓફ સ મે યુ ઇન ધી લાયબ્રેરી ઓફ હીજ હાઇનેસ ધી મહારાજા ઓફ બીખનેર (ન રાજેન્દ્રવાન મિત પ્ર સન ૧૮૮૦ ન તા) ન ૧૫૦૬મા જણાવેલ પ્રાં ગ્લખાનાના અનમા પૂરામ્ત મિતપગુરુ નિમનનામવાળી આર્થા છે

કેટલોગ ઓફ વી સ મે યુ ઇન ધી બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ સન ૧૮૦૨મા લ નથી પ્રગણિત પુ ૫ ૧૮૮મા ન ૩૧૧મા પશુ એ પ્રમાણે આમા જણાવેન છે

નોર્મીગ્રીઝ ઓફ સ મે યુ ૧૮૮૪ એ સો બગાવ પ્ર સન ૧૯૦૭ વો ૫ ૧૨૫ ન ૧૮૮મા મિતપગુરુ નિમન નિરનાળી આર્થા સાથે પ્ર લખાનાની ૬ પત્રવાળી પ્રતિ બનાગસની ફિગ નાચાય મ આનચા ની જણાવી છે

ભૂલગ્ની છુદ્ધિરત્ન મેનુ, તરીકે

‘દિ ક્રેલ્લોગ મ મેનુ અનર્ભેન્દ્ર ઉદ્દેશના નામ પી વાગ માર પી એ મે મે અનાવ, વૈ ૧ છુદ્ધિરત્ન મેનુ’ સન ૧૬૧૭માં પ્ર પ ૫ ૧૭૭ ૧૭૮માં ને ૧૬૬૫ ‘બોહન પામલી’ ૧૮૧૧ સ મ હરપ્રમાન ગા ૧૭મે જે પાનનું આપા છે, તે મે. વિગ્રહવલ્લભ ઉદ્દેશ પ્ર નાનામાં

આર્થ ૧૩ ‘દો નરક ? વરમતા, દિ જોનય ? મર્વત્તરિતરિ’ ।”

આર્થ ૧૮ ‘હુત વિતેસો વનો : વિગ્રહવલ્લભ મે રો ગમે ।’

અવધારણા વપ વાર્યો ? મર્વ વર્મોદિ - વર મેનુ ૫”

—દિ આ કાવ્યમાલા અંતમ ગુચ્છ (૫ ૧૨૨)માં મારે અન્યત્ર જોઈ શકાય છે.

આ પ્રં અન્નમાલા પર શ્રીઆનન્દરામુદ્ગની અગ્રિય ગનિ, તમા અવધૂરિ વર્ગે રહે છે, તેમાં ૫૫૨ ને ૭૦ શુ વિનયને તેના કર્તા જાણાયા છે

પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલા (પ્રાકૃતમાં)

વગ્રદાન-વેતજાનનદિના શ્રીઅસિન્ધુગુપ્તાન સુદામાં ને ૧૦૬૨માં ૨૩ પવવાળી નવી પ્રતિ છે, તે અ પ્રં અન્નમાલાના પ્રાકૃત કર્તાન - અર્થનરૂપ છે. તેના સાથે ઉત્તમનિષિ ક્રેલ વાર્તિક છે, તે પ્રાચીન ગૂઢરાત્રીમાં વાચ્યરૂપ છે

તેના પ્રારંભમાં—‘મગા ! વિગ્રહવલ્લભ ? મુન્નવા’ ઇત્યાદિ છે.

મુગ્ધની ૨૬મી અંતિમ ગાથા આવી છે—

“પરુત્તરચરણમાલં, ઝેઠે કાગેદ મુન્નવેગ ।

નો નર-મિવ મુન્નવગ્રી, નર અચિરેા કાલેન ॥”

ગર્ભિકતા પ્રારંભમાં—‘શ્રીઅર્ચીરચિન નત્તા, ગૌતમાદિગગાધિપત્ત ।

ઋણ્યુત્તસેન આત્માર્થ, વિગ્રને ગર્ભિકે મુગ ॥’

અમોઘવર્ષ નામ સાથે

આ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા (મળ), નિર્ણયસાગર-મુગ્ધાલય, મુગ્ધ તરત્થી પ્રકટ થયેલ કાવ્યમાલાના સપ્તમ ગુચ્છમાં (સન ૧૮૯૦થી સન ૧૯૨૬ ચાર આવૃત્તિમાં) પ્રકાશિત થયેલ છે, ત્યાં પણ છેલ્લી આર્થમાં મળતા ઉલ્લેખ પ્રમાણે આ કૃતિને શ્રીવિમલ-પ્રણીતા (વિરચિતા) પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલા નામથી જાણાવી છે તેન છતાં સંપાદકે તેમને મળેલ એ પવવાળી થી ૭ એક પ્રતિ, કે જે મૂતથી એક લગવાનદાસ કેવલનાસે મોકલી હતી, તેમાં ૨૬મી આર્થને બદલે ૨૭મી શુદ્ધ પદ્ય (અતુ ૮૫ શ્લોક) પાકાતર તરીકે ટિપ્પણીમાં જાણાવ્યું છે —

“વિવેકાચરન્તરાજ્યેન ગજેવ રત્નમાલિન । રચિતામોઘવર્ષેન મુધિય સ્તવલક્ષ્મિઃ ॥”

દિગ્ગજર જેન વિદ્વાનો આ પદ્ય જોઈ આ કૃતિને રાત્ર અમોઘવર્ષની-ગાન્યનો સાગ કરી ઘણેકા દિન જેન સાધુની રચના જણાવે છે ઇગ્રિય એન્ટિક્વેરી વો ૧૫, ૫ ૨૭૮ અને અન્યત્ર આ ગ્રંથના કર્તા તરીકે અમોઘવર્ષને કાવવા દિન વિદ્વાનોએ પ્રખ્યત કર્યા જણાય છે મુગ્ધસિદ્ધ લેખક ૫૦ નાથૂરામ ગ્રેમીજના સન ૧૯૪૨માં પ્રકાશિત થયેલા રિડી ‘જેન સાલિસ ઓર ઇનિહાસ પુતકમાં ‘ત્રીન મહાન ગ્રન્થકર્તા’ સમૂહમાં જણાવતા, અમોઘવર્ષ(ગ્રંથમ)નો ઉલ્લેખ કરતા તેવા આશયનું

મુચ્ચ ૫ પાટમા યુ છે વિશેષામા ૫ પાટમા 'કસા અમોઘવર નેન વે?' એને પ્રમાણિત રના માટે અ યોગ્યાનિત આ પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલા સમરમા જણાવ્યુ છે ૬ —

“ઝર હમ અમોઘવરની પ્રનોત્તરરત્નમાલા નિ કર આવે હૈં । એક તો ઉસને મગત્તચરણમ વદ્દમાન તીર્થસ્થા નમસ્કાર રિયા ગયા હૈં ઔર દૂસરે ઉસમેં અનેક જાત પૈનવમાનુમાનિત હી વહી ગાં હૈં । હસતે કમસે કમ ઉસ સમય જય કિ રત્નમાળા રચી ગઈ થી, અમોઘવર વેનધમવ અનુયાયી હી જાન પડતે હૈં ।

પ્રનોત્તરરત્નમાલા તિ જતી ભાષામેં એક અનુવાદ દુઆ થા જો મિલતા હૈં ઔર ઉસન અનુસાર ઘટ અમોઘવરની હી વનાઈ હુઈ હૈં । એહી વગમ ઉસે શવરાચાર્યની, શુક યતી દ્રક્ષી યા વિમલસૂરિની રચના ઘટલના જાવડેસ્તી હૈં ।”

તથા ત્યા નીચે ૪ ૫ ટિપ્પણીમા જણા યુ છે ૭ —

“શવરાચાર્ય ઔર શુક યતી દ્રવ્ નામની જો પ્રતિયોં મિલી હૈં ઉનમ ઉડ સાત જોન નય મિત દિય ગયે હૈં પાતુ વે ઘસન્તતિલકા છન્મ હૈં જો ત્રિલુલ અલગ માટમ દાત હૈં ઔર ઉનમ અત્યપદામ ન ગુજર્તાદ્રકા નામ હૈં ઔર ન શરફા ।

“દ્વેતામ્યર સાહિત્યમેં એવે વિસી વિમલસૂરિકા ઉલેખ ગઈ મિલતા જિસને પ્રનોત્તર રત્નમાલા વનાઈ હો । વિમલસૂરિને અપને નામના ઉલેખ કરતેગાલા જો અતિમ પદ્ય જોડા હૈં વહ આવાછન્મ હૈં, પરન્તુ એસે લઘુ પ્રસ્રુણ-ગ્રંથામેં અતિમ છન્દ ગામ તોરસે મિત્ત હોતા હૈં દૈગા કિ વારાનિ પ્ર૦ ૨૦ માલમ હૈં ઔર વહી ઠીક માટમ હોતા હૈં ।”

પ્ર૦ રત્નમાલાના રચનાર શ્વે૦ જૈનાચાર્ય વિમલને જ ને િં અમોઘવરને દરાવના ૫ પ્રેમીહ પ્રે કરી વીનો શુભિ યુક્ત થી — એમ પૂરમા જણાવેના પ્રમાણે જેના સચારા રિયા વાયખેને સમજવો અમોઘવરના નામનિર્દેશવાળી ત્રિ પટ્ટી પ્રાચીન છે? તે કોણે આ લખાવી છે? અથવા તેમાં કે ના પ્રોત્ક્રુ લેખન પડ્યુ પ્રાચી છે? તે કોઈએ જણા યુ નથી પૂર આવેના પ્રમાણો જેના રિચારના મનસ તો એ છે કે આવામર એ જુનિમા જુ । તરી આનનો અમોઘવર મામનાગો આનનો અનુદુષ્ નો કોઈએ પાડગથી જોગી દીધો જણાવ છે આ નિમિત્તાવ્ય વી કે મના મિત્તા અપાવો પ્રમાણે તેના મર્મ પરિવહેના આનની જેમ પ્રગાના અતમા પશુ પ્રોત્ક્ર મિત્ત વડમા હોનો જોઈએ

શ્વે૦ જૈન સાહિત્યમા વિમલસૂરિ નામના અનેક જૈનાચાર્યાના નામ મળી આવેછે તેમા વિ અ ૬૦ (મનાસીર નિવાગ પટ્ટી ૫૦૦ વૈ) પ્રા પઠમચરિત્ત રચનાર વિમલસૂરિ મુપ્રસિદ્ધ છે કે જેની રચનાનુ અનુગા ૫ નવિત ર્ધાનર પદ્મચારત નામથી િં જૈન કવિ રવિવો જુ વળીતુ કે એ જ પે૦ વિમલસૂરિની કે તે પટ્ટીના પ્થી ન વિમલસૂરિની આ અના માનની જોઈએ

રિવે થી રાજનો રાગ રનાર નિ પૂર સાગી આતી ક્ષયુદ્ધિના અનમા પોતાને । ન અમોઘવર તરી ઓગળાવે પોતાના પૂરનામને પ્રકટ એના પૂરનામના મો નો સા । ન કર અો પોતાની અધુ અર ધાનુ નામ પ્રમાણિત । પ્ર૦ એ સર રિચાર રતા પા અમોઘવર-નામવાળો પ્રોત્ક્ર પાડગથી કોઈએ જોગી દીધો હોય તમ તમા આવે છે અમોઘવર િં । આ પ્ર૦ રત્નમાલા ની એનુ િં સાદિત્યમા આ આ મતે છે? એનુ ૫ પ્રેમીહ એ સા જણા યુ નથી પ્ર૦ રત્નમાલા નિમલની અનુવા ૫ અમોઘવર નામ મતે છે — પ્રે મ્ધા માટે પગ લા પ્રમાણ ગા ૬ થી

શંકરાચાર્ય નામ સાથે

બૃહસ્પતોત્તરનાકર (લક્ષ્મી વેદોત્તર સ્તીમ પ્રેસ સ ૧૯૮૫માં પ્ર) પૃ ૫૬૮-૫૭૨મા તથા બૃહસ્પતોત્તરનાકર (સન ૧૯૨૫ના મ ઈ. દેસાઈ દ્વારા ગુજરાતી ન્યુઝ પ્રિ. પ્રેસ, મુંબઈથી પ્ર.)માં પૃ ૮૩૮થી ૮૪૦માં વેદાન્તસ્તોત્રોમા આ પ્રશ્નોત્તરસ્તમાસિદ્ધ પ્રકાશિત થઈ છે, તેમાં 'પ્રમિગ્ધ જિનવરેન્દ્ર-એ મગલાચરણવાળી પ્રથમ આર્થા નથી. તથા અતની 'ગચિતા સિતગ્ધગુળા નામવાળી આર્થા નથી ૨૮ આર્થા પછી અતમાં ગદ્યમા 'ઈતિ શ્રીમત્ત્વરમંદ્રેન્દ્ર 'શ્રીમચ્છંકરાચાર્યકૃતા' આ કૃતિને જણાવી છે.

'ધી વક્સ ઓફ શ્રીશંકરાચાર્ય' વો ૧૬ (શ્રીરમ્ શ્રીગણીવિલાસ પ્રેસથી પ્રકાશિત) પ્રકરણ-પ્રમથાવલિ(દ્વિતીય ભાગ પૃ. ૮૭થી ૧૦૪)માં પ્રશ્નોત્તરસ્તમાસિદ્ધ પ્રકટ કરી છે. તેમાં પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મંગલ, અભિધેયવાળી આર્થા નથી, 'જ ચતુ નાલક્રિયને થી પ્રારંભ છે. ૨૭ વ્યોકો પ્રસ્તુત વિમલ-પ્રશ્નોત્તરસ્તમાસાના છે ત્યા 'ગચિતા સિતગ્ધગુળા' વિમલનામવાળી આર્થા નથી. વધારામા ૨૮થી ૬૬ પદો છે ૬૭મુ પદ આવુ છે—

“ઈત્યેગ કમ્પટ્યા. પ્રવ્નોત્તરસ્તમાસિદ્ધા વેવામ્ ।

તે સુક્તામરગા દ્ય, વિમલાન્વાનાન્તિ સત્તનાજેપુ ॥”

અતમાં ગદ્યમા “ઈતિ શ્રીમત્ત્વરમંદ્રેન્દ્રાચાર્યસ્ય શ્રીગોવિન્દમગલવૃત્તગદ્યગદ્યસ્ય શ્રીમચ્છંકર-મગલતઃ કૃતૌ પ્રવ્નોત્તરસ્તમાસિદ્ધા સપૂર્ણા ॥” આવા ઉલ્લેખ છે.

—પહેલા વ્ધાવેલા પ્રમાણોનો વિચાર કરતા આગળનું મંગલ-અભિધેયવાળું પદ કાઢી નાખી પાછળથી કર્તાનું નામ બદલી આમાં કોઈએ પ્રક્ષિપ્ત ભાગનો વધારો કર્યો જણાય છે.

શંકરાચાર્ય નામ સાથે બીજી પ્રવ્નોત્તર-મહિરત્તમાસા

શંકરાચાર્ય નામ સાથે એક બીજી પ્રશ્નોત્તર-મહિરત્તમાસા નામની કૃતિ મળે છે. પરંતુ તે આર્થાજ્ઞમાં નથી તે ઉપજ્ઞાનિજ્ઞમાં દ્વાવિશિદ્ધ (અત્રીશી) છે. તે રચના શુદ્ધ પ્રકારની છે. તેના આદિ-અંતના પદો તથા અંતિમ ઉલ્લેખ જુને છે—

આદિ—“અપારસવાસમુદ્રમલ્લે, તન્ન(નિમ)જ્જતો ને ગરગં કિમલ્લિ ? ।

ગુરો ! કુગલો ! કૃપયા વદૈતદ્, વિષ્વેશ્વરાગમ્બુજ-દીર્ઘનાના ॥ ૧ ॥

અતમાં—કળં ગતા વ શ્રવગં ગતા વા, પ્રવ્નોત્તરસ્તમાસિદ્ધા મણિરત્તમાલા ।

તનોતુ મોદં વિદુયા પ્રયત્નાદ્(સુરમ્યા), રમેશ્વ-નૌરોશ્વ-કથેવ સઘઃ ॥ ૩૨ ॥

શ્રીમચ્છંકરાચાર્યવિરચિતા પ્રવ્નોત્તરસ્તમાસા સનામા ॥”

બૃહસ્પતોત્તરનાકરમાં (પૃ. ૮૦૪થી ૮૦૭) અને અન્યત્ર વેદાન્તસ્તોત્રોમાં એ પ્રકાશિત થયેલ છે.

કેટલાક સાક્ષરોએ વિમલચૂરિની પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોત્તરસ્તમાસાને જ બ્રમથી શંકરાચાર્યની કૃતિ સમજ લીધી જણાય છે. ખરી રીતે આતર અવલોકન કરતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે અને કૃતિઓ સ્પષ્ટ રીતે શુદ્ધ છે

‘શુદ્ધિપ્રાગ્ મામિ સન ૧૯૦૬ નવેમ્બરના પુ ૫૩, અંક ૧૨મા પૃ ૫૫૪થી ૩૫૭ ઉપર “પ્રશોત્તરમાના અમરમા લે ન સિદ્ધાન્ત હિલાન ક્રુવે ચર્ચા કરી હતી તેના ચાર કર્તા (૧) શ્વેન જૈન વિમલ, (૨) યતીન્દ્ર ૨૫ ૩૬ (૩) શા ચાર્ય અને (૪) અમોવનન મધ્યમા પોતાના ગિયા ૭ જણાવતા ‘દોષ’ જન વિદ્વાને તેમા વિમલાચાર્ય નામ દાખલ કરી દીધુ હોય’ એવો આક્ષેપ કર્યો હતો —તે અનુચિત હતો તે પહેલા આપેના પ્રમાણો જોનાર સાચા ર વિચાર વાચકો મમજી શકે તેમ છે તથા તે લેખકે તે ગ્રંથને જૈનેના કૃતિ તરીકે ઓળખાવના પત્રો ૮, ૧૦ ૨૦ ૨૪ તથા ૩૦મા નોંધના જે અવન પો આપ્યા હતા તે વેળે શુદ્ધ વિમલમૂર્તિની પ્રશોત્તર લ્પમાનાના નહિ પણ ઉપર જણાવેના ગામગ્યાનકૃત મનાતી પ્રશોત્તર મણિગ્લમાના નામની બીજી કૃતિમાના છે લેખકે સરખા નામનાળી કૃતિના બ્રમથી વિમલમૂર્તિની પૂર્વેના પ્રાંત લ્પમાનામા તે જણાવેના શ્લોકો છે કે કેમ ? તે જોયુ જણાવુ નથી

શુદ્ધ યતી દ્વિના નામ સાથે

જ્વલન જે એ સો ગયાન નો ૧૬ ભા ૨, પ ૧૨૩૫મા જણાવ્યા પ્રમાણે તે કૃતિના અનમા આનો C રેખ છે—

‘હતિ શ્રીશુભચત્રવિરચિતા પ્રાનોત્તરમાગ સમાપ્તા।’ તે બીજી પ્રશોત્તરમણિગ્લમાનાના અનમા જણાય છે

પ્રમદહાર

વિરોધમા, પૂના ભા ઓ ડિ ૧૮૪૪મા પ્રાગિત થયેલ પ્રો ૧૬ દામો ૨ વેનચુ ૨, એમ એ એમના પ્રકલ્પથી નસાર થયેન ગ્રંથ જિનગ્લમેગ (ભા ૧ પ ૨૭૬-૨૭૭)મા પૂર્વેના પ્રશોત્તર લ્પમાનાના મના વિમલમૂર્તિ જણાવ્યા છે તેની ચૂનની વૃત્તિ ની આતિ પ્રતિસો મના મના ? મના મના અગ્રહોમા ૮ નિ પુ ના ગ્યા મના પિપો ૩૨નાગમા છે ? તે જણાવના હમ્બનાર સાથી જાણી જોઈ ના જે—અને સ્વલ મની ૧૨૦—એવી આશા જે

આ મધ્યમા પ્રાનોત્તરલ્પમાગમા કા (૨) આનો એમ અમાનો દિવિ લેખ વીરનિ મ ૨૪૭૬મા ગાગરથી પ્રાગિત વર્ગ લખિત્તન ગ્રંથ મા પ ૪૧૮થી ૪૨૨મા પ્રાગિત થયેન છે પરંતુ તેમા અપા ક તરથી જણુ પાનિત થયુ જણાવ છે તેથી અર્ગ ફરીથી બીજી ગીતે થો । વિરોધથી પ્રમાણો સાથે પુન પ્રકલ્પ મ્યો છે અલ સાંધો આથી મનુષ્ય થો—એવી શુભ લાવના સાથે નિ મુ ૬૫

બ્રહ્મવિહાર—જૈન અને જૈનેતર દષ્ટિએ

પ્રા. જયંતીલાલ ભાઈશંકર દવે. એમ. એ.

બ્રહ્મવિહાર એટલે શું : ઘણા માણસોને બ્રહ્મવિહાર શબ્દ અપરિચિત લાગે પરંતુ ‘બ્રહ્મવિહાર’ શબ્દ ખાસ કરીને બૌદ્ધ દર્શનિક સાહિત્યમાં ઘણે જગ્યાએ વપરાયેલો જોવામાં આવે છે જે કે વૈદિક અને જૈન દર્શનોમાં આ શબ્દ મીઠી રીતે વપરાયેલો જોવામાં આવતો નથી છતાં તે શબ્દથી જે અર્થની અભિવ્યક્તિ થાય છે તે અર્થના વર્ણનો કેરેંડે જોવામાં આવે છે. સ્વયં એક હોય છતાં તેને બતાવવા માટે જગતમાં જુદી જુદી ભાષા અથવા શેષાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આર્વાક દર્શનમાં તો આત્મા, મોક્ષસ્થાન વગેરે વિચારોને સ્થાન નથી જ. આક્રીના બધાં જાગૃતીય દર્શનોને આપણે નિ શક્યપણે મોક્ષમાં મોક્ષનો કહી મટીએ મોક્ષની કલ્પનાઓ લેલે જુદી જુદી હોય, બીજી રીતે કહીએ તો આ દર્શનો આત્મતત્ત્વનું નિર્નિશય મહત્ત્વ આપના હોવાથી તે આત્માર્થી દર્શનો છે એટલે કે આધ્યાત્મિકતા મુખ્ય વસ્તુ છે, તે જ જ્ઞેય છે, તે જ ધ્યેય છે. તે જ સામાન્ય છે.

બ્રહ્મવિહારની વૈદિક કલ્પના : ભારતીય દર્શનોને એ મોટા વિભાગમાં વહેંચી નાખીએ તો (૧) વૈદિક દર્શનો અને (૨) શ્રમણ પરંપરાનાં દર્શનો એમ વર્ગીકરણ થાય છે શ્રમણ પરંપરામાં જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનો છે અને વૈદિક પરંપરામાં સામ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા અથવા વેદાંત આવી જાય છે

ઉપર અમે કહી ગયા છીએ તેમ ‘બ્રહ્મવિહાર’ વૈદિક દર્શનોમાં વપરાયેલો નથી પરંતુ તેને બદલે ‘બ્રાહ્મી સ્થિતિ’, ‘બ્રહ્મસંસ્થઃ’ ‘આત્મસંસ્થઃ’ આવા શબ્દો વપરાયેલા જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મ શબ્દ અનેકાર્થ છે એમ કહે લગભગ બધા વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યું છે તેમાંથી જ બ્રહ્મવ્યર્થ શબ્દ આવ્યો છે. બ્રહ્મવ્યર્થના પાલનથી જ બ્રહ્મને બ્રાહ્મી શકાય છે અથવા પામી શકાય છે માટે જ તેનો મહિમા ઉપનિષદ, ગીતા વગેરે તમામ વૈદિક પ્રસ્થાનોમાં ગવાયો છે બ્રહ્મમાં રમણ કહે, બ્રહ્મમાં વિહાર કહે તે આત્મવિહારી અથવા બ્રહ્મવિહારી કહેવાય. બ્રહ્મ અને આત્મા એક જ અર્થના દ્યોતક વેદાંતીઓએ માનેલા હોવાથી બ્રહ્મમાંથી ગમે તે એક શબ્દ તેઓ વાપરે છે પણ સરવાળે એક જ અર્થમાં વેદાંતની કલ્પના પ્રમાણે તમામ લૌકિક અને વૈદિક વ્યવસાયો અને આપારોથી રહિત થઈને કૃપણ આત્મચિંતનપરાયણ રહે એવા પુરુષને આત્મસંસ્થ અથવા બ્રહ્મસંસ્થ પુરુષ કહેવાય આવો પુરુષ જ અધ્યાત્મી અથવા આત્માર્થી અથવા મોક્ષાર્થી હોઈ શકે છે

કોપનિષદમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જગતના મનુષ્યમાત્ર, કાં તો પ્રેયાર્થી હોય છે અથવા શ્રેયાર્થી હોય છે દુન્યવી વસ્તુઓનો પરિગ્રહ કરવો અને તેમાં ગાઢ પ્રીતિ રાખવી એ પ્રેયાર્થી મનુષ્યનું લક્ષણ છે. તેથી ભલકે, આ વસ્તુઓ ક્ષણભંગુર હોવાથી ક્ષણભંગુર આનંદ આપનારી હોવા છતાં પરિણામે દુઃખ જ આપનારી છે એવું સમજી આત્માને જ સાચા આનંદની જન્મભૂમિ જે સમજે છે તેજ સાચો શ્રેયાર્થી છે. દુઃખમાં શ્રેયાર્થી પુરુષ બ્રહ્મવિહારી છે

જૈન તત્ત્વજ્ઞોએ કરેલી બ્રહ્મવિહારની કલ્પના : પાતંજલયોગમાં ચાર ભાવનાઓનું વર્ણન આવે છે આ ચાર ભાવનાઓના નામો અનુક્રમે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા છે. પાતંજલયોગ પ્રમાણે આ ચારેય ભાવનાઓ અહિંસામાં અંતર્ગત થઈ જાય છે. જૈનદર્શનમાં પણ અહિંસા એ જ એક

આપના આત્મિક હોવાથી તેની આપના ભાવનામાં મૈત્રી, મૃદુલતા, મુક્તિ અને ઉપેક્ષા આવી જાય છે એ જ જન કરિ લાગનિક અભિનયનિ હે છે તેમ,

સત્ત્વેયુર્મૈત્રી ગુણિયુ પ્રમોદ

સર્વિલ્લમ્ભમાનેષુ કૃપાપરત્વમ્ ।

અર્થાત્ પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રીભાવ રાખવો જોઈએ જ્યાં જ્યાં આપણને સદ્ગુણી લોકો દેખાવે ત્યાં તેમના પ્રતિ આપણે વ્યક્ત કરવો જોઈએ અને દુષ્ટતા પીગતા લોકો તરફ કૃદુલતા મનાવવી જોઈએ

આચાર્ય હેમચન્દ્રની અક્ષરવિહારકથના હેમચાર્યનો એ જ શ્લોક બસ થયો

પ્રાગભૂત ચરિતસ્ય વ્યવહારકારગમ્ ।

સમાચરન્ બ્રહ્મચર્યં વૃજિતૈરપિ પૂજતે ॥

અર્થાત્ અક્ષર્ય પાળનાર માણસ પૂજાર્થ માણસો વડે પણ પૂજા છે આ અક્ષર્ય એટલે શુ અને તે શુ છે ? આગ્રહનો પ્રાણ છે અને પદ્મજાની જે સ્થિતિ છે તે પ્રાપ્ત કરાવનાર એક માન કાણુ છે એવું જે અક્ષર્ય તેનું પાનન કરનાર અક્ષર્ય સ્થિતિ કરે છે—તે જ અક્ષરવિહારી છે

શ્રીશુભચન્દ્રની અક્ષરવિહારકથના તેમનો પણ એ જ શ્લોક (અગ્રસાગરના કાણે) બસ થયો

યદિનિયમપિપ્પાચી પિંગતા દેહગદાન્

સપદિ યદિ નિશીર્ણો મોહનિદ્રાતિરેક ।

યદિ યુગતિકરચે નિમમત્વ પ્રવ્રજો

જ્ઞાન્તિ નનુ નિવહિ બ્રહ્મરીષીનિશ્ચરમ્ ॥

અર્હોયા થો ક કુદાર આથે શ્લોકની છે ની લીંગીમા અક્ષરવિહાર શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે મળી આવે છે અક્ષરીયીવિહાર એટલે અક્ષરમાર્ગે વિહાર કરવો તે હવે આપણે શ્લોકનો અર્થ તપાસીએ

શરીરરૂપી ધરમાથી નિરાશ્રયી માણુ જે કાયમને માટે જાય એવો ઉપાય કરવો હોય તે મોહ નિરાતી ગામ અમગને ભૂમી ॥ખરી હોય, જે યુગતીના મોહ દેહને તાપિત સમા ॥ ગણીને આસન્નિગદિત થવું હોય તો હે ભાઈ ! તુ તુ ત અક્ષરમાર્ગે વિહાર કર ! ખીજી રીતે અથ કરીએ તો સાસાગ્રિ પ થોભાગી ગામ પ્રીતિ જીવી ગર્ભ હોય તો તુ અક્ષરમાર્ગે વિહાર કર ના લાય થયો છે !

ઉપાસનાતિની કટ્ટપના તત્ત્વાચાર્ય નામના ઉપાસનાતિના ગ્રંથમા અક્ષર શબ્દનો નકારાત્મક પ્રયોગ (Negative use of the word) અબ્રહ્મ તત્ત્વ તરફ જોડામા આવ્યો છે, તે પણ સ્પષ્ટ છે તે ગ્રંથના સાતમા અધ્યાયનું ૧૧મું ચંદ્ર આ પ્રમાણે છે મૈત્રુનમમલ્લ ।

એણે કે મૈત્રુનપ્રવૃત્તિ તે અબ્રહ્મ તો અર્થ રસાભાવિક પ્રશ્ન એ થાય છે કે મૈત્રુનને અબ્રહ્મ શા માટે કહ્યું ? દુષ્ટમા મનીએ તો અક્ષર એટલે આસ્તિ મનોવૃત્તિઓનો સમૂહ અથવા અનિર્વાચ્ય માણુ વૃત્તિઓ આવા અજ્ઞાના પાવનથી અને અનુમંગલથી મહાશયો વધે છે અક્ષર્ય શબ્દ પણ તેના માટે જ અને તે પછી જ આવ્યો રાગે છે એનાથી નિમુખ થવું એટલે જ અબ્રહ્મ થવું ધાણુખરુ મૈત્રુન એની ગર્થ પ્રવૃત્તિ છે કે તેમા પ રાથી ગાધુઓને ખામ અને શુદ્ધતા નથીઓને પણ સત્ત્વદાનિ અચ્છ થાય છે

આ બધા ઉપરથી એમણે જરૂર કહિત થાય છે કે અક્ષરવિહાર અને અક્ષર્યપાનનનો નિમ્ન સમ્બંધ છે જૈન શન પ્રમાણે અક્ષર્યનો ભગ તો એ જ મનન દિગ્માનો પ્રગર ગણાય છે માટે જ અક્ષર્યવને અર્હિસાનુ એક આવરણ અગ માન્યુ છે જે માણુમ આત્માથી કે શ્રેયાર્થી થવા દેખતો હોય તેને મન

વચન અને કાયાથી પવિત્ર રહેવું જોઈએ જ. દેશમાં આરિત્ર ઉપર જૈન દર્શનિષ્ઠોએ જે સાર મૂક્યો છે તે યથાર્થ છે જ્ઞાન, દર્શન અને આગ્રિ મળીને મોક્ષમાર્ગ કિવા આત્મમાર્ગ કહેવાય છે.

બૌદ્ધ અભિધ્ધાર : અભિધ્ધારનું વર્ણન બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ઘણું સ્થળે છે. ખાસ કરીને વિસુદ્ધિમગ્ગના પરિચ્છેદ ૯માં અને કરણીય મેત્તસુત્તમાં તેનું વર્ણન આવે છે. બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોની ભાષા પાસી હોવાથી હું તેની મૂળ ગાથાઓ નથી આપતો પણ તેનો સાર જ અહીં આપું છું કરણીય મેત્તસુત્તની ગાથાઓ જે હું નીચે આપું છું તેમાં કેટલો હિંચો નૈતિક આદર્શ છે !

પહેલી ગાથા : માતા જેમ પોતાના એકના એક પુત્રનું પોતાના પ્રાણના જોખમે પણ પાલન અને રક્ષણ કરે છે તેમ સાધકે પોતાનું મન સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં અપરિમિત પ્રેમથી ભરી રાખવું જોઈએ

બીજી ગાથા : મનમાં અપરિમિત મૈત્રીની ભાવના કરવી દશે દિશાઓને પ્રેમથી ભરી નાખવી આ પ્રેમને અનરાય હોવો જોઈએ નહિ સર્વ પ્રત્યે નિષ્પક્ષપાતપણે પ્રેમ રાખવો

ત્રીજી ગાથા : બિડતાં, ખેસતા, ચાલતાં કે સૂતા હોઈએ — શરીરની બધી ચેષ્ટાઓ અને અવસ્થાઓમાં મૈત્રીની ભાવના જન્યન રાખવી કારણ કે પડિતો એને જ ‘અભિધ્ધાર’ કહે છે. દૂધમાં દુધિત લોહો તરફ સકાતુભૂતિ રાખવી તેને કહ્યું કહે છે. પુણ્યશાસ્ત્રી છવોને જોઈએ ત્યારે આપણા હૃદયમાં આનંદ થવો જોઈએ એને મુદિતા કહે છે અને અપુણ્યાત્માઓને જોઈને તેનો તિરસ્કાર ન કરતાં તે લોહો પણ સત્કર્મથી પુણ્યાત્મા થશે એવી આશાથી તેમના પ્રત્યે સમભાવ રાખવો તે ઉપેક્ષાની ભાવના કહેવાય છે.

‘અભિધ્ધાર’ના અર્થપરત્વે મતભેદ : બૌદ્ધ ધાર્મિક સાહિત્યમાં વપરાયેલ ‘અભિધ્ધાર’ શબ્દનો તાત્પર્ય સમજવામાં વિદ્વાનોમાં કાંઈક મતભેદ દેખાય છે. પંડિત બલદેવ ઉપાધ્યાયકૃત બૌદ્ધદર્શન(હિન્દી)માં પૃષ્ઠ ૪૦૬ પર તે લખે છે કે ચાર વ્રહ્મવિહારો કે નામ હૈ—મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા તથા ઉપેક્ષા । इनकी, ब्रह्मविहार सज्ञा सार्थक है क्योंकि इन भावनाओं का फल ब्रह्मलोक में जन्म लेना तथा उस लोक की आनंदमय वस्तुओं का उपभोग करना है । अभाविदारनो आयो अर्थ धरावचो ते सयुक्तिङ्क लागणु नथी ખરી રીતે આ ભાવનાઓ તો બૌદ્ધ ધ્યાનયોગના અંગો છે અને આત્મ-ધ્યાનના ઉપકારક તત્ત્વો છે તેને અભિધ્ધારમાં જન્મ લેવાની સાથે અને આનંદોપભોગના લાભ સાથે સાકળી દેવા યોગ્ય નથી જ.

શ્રીહરિભગ્નિર્મલ યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં મિત્રાદષ્ટિ વગેરેનું વર્ણન જોવાથી જણાઈ આવે છે કે મૈત્રી ઇસાનિ ભાવનાઓ ધ્યાનયોગના જ અંગો છે

હવે બીજા બૌદ્ધ વિદ્વાન પ્રોફેસર ધર્માનંદ કોસાંબીનો અભિપ્રાય તપાસીએ ‘બુદ્ધ, ધર્મ અને સદ્ધ’ નામની પુસ્તિકામાં તે પંડિત ગણદેવ ઉપાધ્યાયના કરતાં જુદો જ અર્થ ધરાવે છે ધર્માનંદજીના કથન પ્રમાણે આ ચાર ભાવનાઓ હૃદયની શુભતમ અને શુદ્ધતમ મનોવૃત્તિઓ છે જ્યારે અભિધ્ધાર બુદ્ધ પાસે આવ્યા ત્યારે શુદ્ધતા હૃદયમાં આ ભાવનાઓને પૂર્ણ વિદ્યસિત થયેલી જોઈ અને તેથી અભિધ્ધાર બુદ્ધને પ્રણામ કરી ચાલતા થયા.

આત્મતત્ત્વવિચારણામાં જૈન દર્શનની અપૂર્વતા : મહાત્મા ગાંધી જ્યારે ડરબન (૬૦ આદિકા)માં હતા ત્યારે શ્રીમદરાજચંદ્રની સાથે તેમને પત્રવ્યવહાર થયેલો એક પત્રમાં શ્રીમદરાજચંદ્ર લખે છે કે જગત્તા અન્ય ધર્મો અને દર્શનોમાં જે આત્મવિચારણા કરાયેલી છે તેના કરતાં વધારે સૂક્ષ્મતાથી આત્મતત્ત્વવિચારણા જિનકથિત સિદ્ધાંતમાં છે આ વાત કોઈને અતિશયોક્તિવાળી જણાશે પણ તેમાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી એ તો માત્ર સચ્ચ હકીકતનું કથન માત્ર છે. જૈન દર્શનિષ્ઠોએ

મનોવિજ્ઞાન (Psychology) અને હવેથીમાત્ર ઉપર ઘણો જ સૂક્ષ્મ વિચાર જ્યા છે તેમા શા નથી આ વાતના સમયનમા એક જ ઉત્કર્ષણ બસ થયો પચિમનું મનોવિજ્ઞાન (Psychology) તો હજી પ્રયોગાત્મક અવસ્થામા છે અને ઓપ શાખા ઉપશાખાઓમા અટકાઈ ગયું છે (Psycho analysis) એ પ્રયોગાત્મક મનોવિજ્ઞાનની એ શાખા છે તેમા ક્રોધ, જગ વગેરે વિદ્વાનો યર્થ ગયા છે એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે માણસો બે પ્રકારના હોય છે (૧) બહિર્મુખ (Extravert) અને (૨) અંતરમુખ (Intravert) હવે જાનું વડ પહેલા જૈન ધર્મશાસ્ત્રીઓએ આ જ વાત મહિગતમા અને અંતરાત્માનો બે પાડીને સમજાવી છે જે માનુષ શરીરાત્મા જ આત્મશુદ્ધિ ગમે છે તે મોટા બમમા પળો છે આરા માણસ બહિરાત્મા કહવાય દુ ખની વાત તો એ છે કે તેનું તેને જ્ઞાન નથી આ કેવળ મર્તિમુખ પ્રવૃત્તિઓમા રાગે છે પણ અંતરમુખ વૃત્તિવાળો વિચાર કરી રહે છે, અંતરમા જોઈ શકે છે તેથી તે વહેનો જાગી જાય છે અંતરાત્મા પુરુષ શુદ્ધ આત્મા તરફ પ્રગતિ ગયા યોગ્ય માર્ગી શમય અભિપ્રાય અંતરાત્મા અને પ માત્રમા એના જે નણુ બેઠ આત્માના જન તાનિયોએ પાળ્યા છે તે કેટલા હું અને પેતાનિ છે? મને તો લાગે છે કે આ આ યાત્રિ નિર્માતા આ નણ માણસ અભો છે આ ક્રમ આપણે આધ્યાત્મિકતા તરફ કેવી પ્રગતિ કરી રાખ્યા છીએ તેના સૂચક અને નિર્દેશ છે

દસશુભિ વતિ જૈન અને બૌદ્ધશાસ્ત્રીઓના બ્રહ્મવિહારની ક પના કેવી રીતે કરનામા આવી છે તે આપણે જોઈ ગયા થોડા સમયના જ ફેરફાર બાદ તો અને વ્હાનોની કલ્પના સમાતર આવી આવે છે એમ આપણને રાગના વગર ગહતું નથી જગતના તમામ ધર્મામા એમ અથવા બીજી રીતે આ ચાર ભારનાઓની રીતે ર થોવો જોવામા આવે છે (Practical Religion of Mankind) એટલે માનવ માત્રની વ્યવહારમા મુખ્ય સમય તેનો ધર્મ એટલે જ આ ચાર ભારનાઓ જૈન ધર્મમા તો અહિંગાના તે અગ છે જૈન ધર્મ પો રીતે કહે છે કે ગગ અને દેવ એ મિત્રતાત્વના ખાસ લક્ષણ છે જના રાગદ્વેષ હોય ત્યાં મત્રી પ્રાપ્તી સમયે? અને કુરુણા તથા મુલ્તિ પાડુ કસાથી હોય? વળી આ રાગદ્વેષથી માધરથ દાન અને ઉપેક્ષા કેવી રીતે ઊપજે? ક્રોધ દેવ ખસર એ તો આત્માના ઉચારા દુરમન છે આત્મવિદ્યા કરનાર માટે આત્મધ્યાન કરનાર માટે તો કામા, શાંતિ ભૂત યા અને સત્યનું અનુભવન જોઈએ તે સિવાય અત્યંત બની શુદ્ધિ થવી અગમ્ય છે શુદ્ધ અત્યંત પગર ધ્યાનપોગ કસાથી સિદ્ધ થાય? આ વાત જેમ આત્માર્થીએ લદ્દમા રાખનાની છે તેમ વ્યવહારમા પડેના વ્યવસ્થાથી માણસોએ પણ ધ્યાનમા ગણવી ઘટે વ્યવહારિક જીવન તે વ્યભિચાર હોય? રાદ્વીર અથવા આનંદગાદ્વીર હોય—તે જોટલું પ્રામાણિક સચનિ પ્રેમ યાથી લરડુ અને પગપધારી હોય તેનું જ દિનન અને સાર્થ કહી શકાય આવું જીવન એ જ બ્રહ્મવિહાર એ જ, વ્યભિ સમાજ અને જગતનું ઉપમાર બની શકે

શ્રી પાર્શ્વનાથની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા

ડૉ૦ ઉમાકાન્ત પ્રેમાનન્દ શાહ, એમ. એ , પાંચેઝ ડી.

મુગઈના ગ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમના શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની એક કાયોત્સર્ગ મુદ્રાએ ખડી ધાતુપ્રતિમા છે આ પ્રતિમાની ઊંચાઈ આશરે નવ ફીટની છે. પ્રતિમાની નીચેનું મૂળ આસન મહત્તુ નદી એટલે હાલ કાળના આસન ઉપર ચિત્તર દેવ છે. ભગવાનનો જન્મભૂમિ દાય. મન્ત્ર તથા પાછળના સર્પની ત્રણ ફેણ ખરિત છે. મન્ત્ર પાછળ પાંચ કુળાવાળો નાગ છે જેનું આકૃતિ શરીર વાદ્યકુલ ભગવાનના પાછળના (પીઠના) ભાગ ઉપર ચર્ચ પગ મુધી ખદોચ છે ચિત્ર ૧ માં પ્રતિમાનું કોટી સન્મુખથી લેવામાં આવ્યો છે. જ્યારે ચિત્ર ૨ માં પીઠના ભાગ બતાવ્યો છે. ચિત્ર ૩ માં કુલ કમ્બર મુધીનો શરીરનો ઉપરનો ભાગ વધારે મોટો કરી બતાવ્યો છે

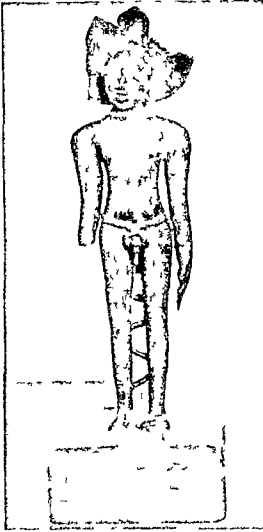
આ પ્રતિમા ક્યાથી મળી તેની કોઈ માહિતી નથી. મ્યુઝિયમમાં આ પ્રતિમા કોઈકે વેચી હોય તે વેપારીએ મળ સ્થળ બતાવ્યું ના હોય, વેપારીને પણ ખબર ના હોય, અને ઘણા વર્ષો ઉપર મ્યુઝિયમમાં આવેલી આ પ્રતિમાની માહિતી ઝીલુવટથી મેળવી નોંધવાની રહી પણ ગઈ હોય. એ તેમ હોય, આજે આપણે પ્રતિમાના અવિધાન ઉપરથી એટલું તો કહી શકીએ કે ઉત્તર ભારતના કોઈ સ્થળની આ પ્રતિમા છે, દક્ષિણની નહિ

પ્રતિમા સાવ નસ છે એટલા જ કારણે એ દિગમ્બર સમ્પ્રદાયની ગણી શકાય નહિ. કેમકે વાસ્તવિક રીતે એ પ્રતિમા એ સમયમાં ભરાઈ હતી જે સમયમાં સ્વેતામ્બર-દિગમ્બર મતભેદનો ઉલ્લસ પણ થયો નહોતો. એ પ્રતિમા એટલી ઘંધી પ્રાચીન છે કે કુલ નસતવના કારણે એની અગત્યતા તરફ આખ આજ કાલ કરનાર સ્વેતામ્બર જૈન પોતાના ધર્મની પ્રાચીનતાને જ અન્યાય કરી બેસશે.

સારા થે ભારતવર્ષમાં મળેલી જૈન પ્રતિમાઓમાં સૈથી વધુ પ્રાચીન પ્રતિમા કહી શકાય એવી પ્રતિમા પટણા પાસે હોહાનિપુરમાં ખોદકામમાંથી મળી આવી છે એ પ્રતિમા એક પ્રાચીન જૈન મંદિરના પાયાના અવશેષોમાંથી મળી છે અશોકના ધર્મચક્રકુલ સિદ્ધિવજ (ભારતીય રાજમુદ્રા) પર જે જાતનો ચળકાટ-ઓપ-છે તે ચળકાટ મૌર્યકાલીન શિલ્પકલાની વિશિષ્ટતા હતી. આ જૈન પ્રતિમા પણ એવા જ ચળકાટ High polish વાળી છે હાલ પટણા મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત આ પ્રતિમા જ્યાંથી મળી છે એ ભાગ પણ પ્રાચીન પાટલિપુત્ર નગરીની હદમાં જ ગણી શકાય એવો છે.

આ પ્રતિમા ચિત્ર ન ૪ તરીકે રજૂ કરી છે. એમાં મસ્તક તથા ઘૂંટણ નીચેનો ભાગ નથી—એ તો ખરિત થઈ ખોવાઈ ગયા, પણ ધડ અને પગ (torso and legs)ના જે ભાગ બચ્યા છે તે બતાવે છે કે એક તો આ પ્રતિમા કાયોત્સર્ગમુદ્રાએ અચેલ-અવસ્થામાં બેસેલા કોઈ તીર્થંકરની છે. આપણે જાણીએ છીએ કે જિનકલ્પી સાધુઓ પણ વસ્ત્ર ધ્યાનનો પરિગ્રહ રાખતા નથી અને તીર્થંકરો પણ પોતે નિર્વસ્ત્ર રહી ધ્યાન-સાધના કરે છે એ હકીકતનો ધનકાર કોણ કરી શકે? ખાસ કરીને પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરનો ઉપદેશો ધર્મ પણ આચેલકયનો હતો એ તો પ્રાચીન ગાથા પણ કહે છે એવા સંજોગોમાં મૌર્યકાલીન આ તીર્થંકર પ્રતિમા નસ અવસ્થામાં જ મળવી જોઈએ અને તેને જૈન સમ્પ્રદાયના બેઉ દિગ્ગમ્યોએ ભાવપૂર્વક અપનાવવી જ પડે.

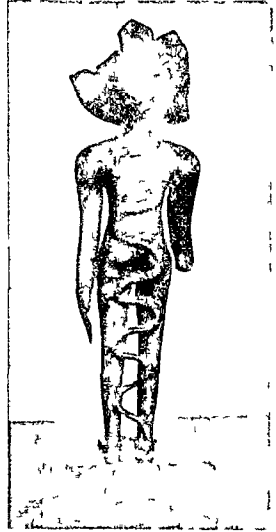
श्रीपार्थनायनी एक प्राचीन धातुप्रतिमा

चित्र नं १

सामुद्रिकान्त

चित्र नं २

प्रथमांग

[मुद्रणा प्रिरा ऑफ वेन म्युसियमना मानन्द्या]

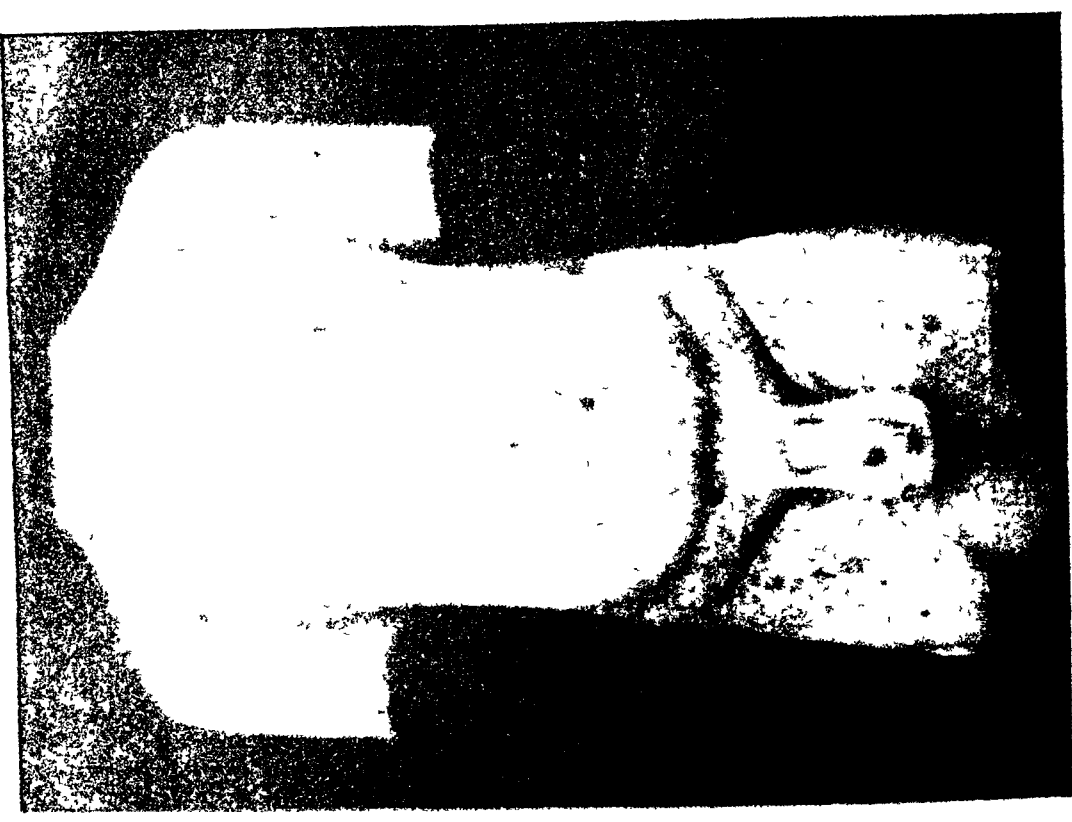
श्रीपार्श्वनाथनी एक प्राचीन धातुप्रतिमा

चित्र नं. ३

[मुम्बई प्रांत ऑफ वेल्थ म्युजियमना सौजन्यशी]

लोहानिपुर(पटणा पास)शी मऊल मौर्य कालीन लिन-प्रतिमा

चित्र नं. ४

[पटणा म्युजियमना सौजन्यशी]

એ પ્રતિમા અશોક પત્રીની હોય તો પણ સમ્પ્રતિના સમયની તો ગણવી જ પડે એવે એ લોહાનિપુરની પાષાણપ્રતિમાને ઈ સ પૂર્વે ૨૫૦ આસપાસના સમયની ગણીએ તો તેમા જરાયે ગેરવ્યાજબી થી

આ પ્રતિમા ૧૧ ધડના ભાગનુ વ તર ખાસ રીતે પેટના ભાગને જે રીતે ઘણો છે તે બનેમર સમજના જેવું છે બરોમર એ જ રીતીનુ એના જ અનુ રણના ધાગનુ પેટ વગેરે ભાગનુ ધડતર પાર્શ્વનાથજીની ધાતુપ્રતિમાનુ છે એટલે કે માર્ક ૧૧૧૧ રૂપિને અનુસરીને આ પ્રતિમાના અગોનુ ધ તર થયુ છે એથી લોહાનિપુરની કમ ધ આકૃતિ (torso) - પત્રી આ ધાતુપ્રતિમા ભરાઈ હોય તો પણ ઈ સ પૂર્વેના બીજા સમ આસપાસની તો માની શાય

આ પ્રતિમાને આટલી પ્રાચીન માનના માટે બીજા અને કારણો છે પહેલુ તો એ આખીએ પ્રતિમામા મનુષ્ય આકૃતિના ધ તરની જે રાખી છે, તે ભાગતની અતિ પ્રાચીન રીતી છે મોહેન્-જો-દારોની મજેલી નૃત્ય ક તી અગત્યાની એ નાની ધાતુપ્રતિમા મજેલી છે ૧ આ પ્રતિમામા જે જાતનુ મુખ છે મજેલી એ જ જાતનુ એવી જ ઢબનુ મુખ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાનુ છે લમગોળ મુખ, ગ રથનો વચ્ચે વધુ નિશાન અને ધીરે ધીરે ૧૧ મુધી સા ક થતુ લાણુ મુખ લાણુ ૧૧૩ નાના પણુ જા ૧ હોર આયત નેનો વોરેની ગચના ઉપરની મોહેન્ જો દારોની આકૃતિ ઉપરાત મથુગ હાથરઅ વગેરે સ્થળોએ મજેલી પ્રાચીન માગી ૧૧ની માતાની આકૃતિઓ સાથે મરખાવી ગણાય તેની એ જ ધાગની છે આમ મુખાકૃતિ જેને Primitive (પ્રાકૃત અથવા જગતી) મટેનામા આવે એવી ઢબની છે પ્રાચીન માગીની આકૃતિઓ ઉપર લના — eye-brows ધરેણા વગેરે જતાના માટે માગીના તેના લોચાઓ ચોરામા આવના જેને આપણે applique art કહીશ આ applique art (અધિત્ત-ના)ની ઢબ દેખા તી આ ધાતુપ્રતિમા છે એટલે એમા માગી ૧૧ માફ પાછળથી ચોરના લવા તો નજ હોય પણ પ્રતિમા લ નાગ કારીગર પટેના જે માગી વગેરેનુ કે મીણુનુ મિમ બ માને તેના ઉપર એ રીતની કારીગરી રે અને પત્રી એ માગનુ મિમ હાજે આ નવા એવ્ય કે ભરવાની વા નહિ પણ આ જાતની applique technique (અધિત્ત-કારીગરી) વાળી ના—જે પ્રાચીન માગીની માતૃમૂર્તિઓમા જેનામા આવે છે તેની ના—આવદિન મુધી અમુક જાતની મૂર્તિઓમા ચાતુ ગરી છે જના કઈ મૂર્તિ પ્રાચીન અને ઈ અર્ધપ્રાચીન તે બોળખાનુ સહેલુ હોય છે જૂની મૂર્તિઓ (terracottas) સાથે સગખાનવાથી એ રપટ થાય છે કે શ્રીપા નનાથજીની આ મૂર્તિ સહેજે ઈ સ પૂર્વ પહેલાબીજા મેકાની તો છે જ

વળી મોહેન્-જો-દારોની નર્તકી અને ત્રાથી જ મજેલી માગીની એક પુર સાકૃતિએ એ મેકામા શરીરના અગો હાથ અને પગ પાતળા લગભગ ઓગ જેવા ધરેના છે આ પ્રમાણે પાર્શ્વનાથની પ્રતિમામા પણ હાથપગ લામા અને પાતળા છે તેમ જ આ ત્રણેય આકૃતિઓ ૧૧ અગો નામા અને રથન નહિ એવા કઈ પાતળા છે ૩ ખમા આગળથી પહોળા નહિ એના આ શરીરો કુખાણુમાનીન મથુરાની

૧ જુઓ મર જાન માસ ૧૯૮૧ મોહેન્-જો-દારો જે ધ ધ રાવલી સિલિવિઝેશન વોલ્યુમ ૩ પેજ ૬૪ આકૃતિ ૧૩૮

૨ આવી મૂર્તિઓમા જુઓ ૧ જેવ ગોર્ડન સિલિવિઝેશન અર્ધ ઈ અન દેરાકોગર્ જાન ૧૯૧૩ ઈ જાન સોસાઇટી ઓફ ઓરિએન્ટલ આર્ટ વોલ્યુમ ૧૧

૩ આમા શરીરધતરની બીજા આકૃતિઓમા જુઓ સર વેનમાતા ૧ મોહેન્ જો દારો એ ધ ધ રાવલી સિલિવિઝેશન, વોલ્યુમ ૩ પેજ ૬૪ ૧૧૬ ૧૧ ૧૩૦ ૮૫ ૧૧૨ ૨૬ ૨૭ અર્નેસ્ટ મેક્રૂટ ફધર એકમ્પેરેસ મ જોન મોહેન્-જો-દારો વોલ્યુમ ૨ ૧૩૦ ૭૨ આકૃતિ ૮ ૬ ૧ ૧૩૦ ૭૩ આકૃતિ ૬, ૧૦ ૧૧ ૧૩૦ ૭૪ આકૃતિ ૧, ૨૧

જૈન અને બાદ પ્રતિમાઓથી જુદા તરી આવે છે. મધુગની મુર્તિઓ વિશાલ ખલાને લીધે વધુ મળ્યૂત દેખાય છે.

શ્રીપાર્વનાથની આ પ્રતિમામા છાતીની નીચે પેટાનાં લાગ જે રીતે ઘટેલો છે તે પ્રાચીન યક્ષમુર્તિઓ, લોહાનિપુરની ચળકાટવાળી મન્નકગદિત ગિત પ્રતિમા વગેરેને મળતો આવે છે.

મોદેન્દે-ગરો અને મૈર્ય કે શુંગ યુગો વચ્ચે સમયનું એટલું મોટું અંતર હોવા છતાં, ભારતમાં પ્રાચીન કલાપ્રણાલિઓ ચાલુ રહી એવું માનવાને કાર્જ હરકત નથી. લોહાનિપુરની પ્રતિમાના ઘનરતને અને પાર્વનાથજીની ધાતુપ્રતિમાના ઘનરતને સરખાવતાં તો એ વચ્ચે જે સમ્બન્ધ દેખાય છે તે જોતાં આ પ્રતિમા ઈ સ પૂર્વે ખીજ સૈકાથી પણ પ્રાચીન હોઈ શકે પણ આપણી પાસે એવા નિર્ણય પર આવવા માટે અસારે ખીજ કોઈ સાધન નથી.

ધાતુપ્રતિમા ભગવાની કલા તો હિંદમાં હતી જ મોદેન્દે-ગરોની નર્મદી એની સાક્ષી પૂરે છે અને એક બહુ મોદેન્દે-ગરોની કલાકૃતિઓ અને ખીજ બહુ મધુગ, દાધરસ, લોહાનિપુર વગેરે સ્થળોની મુર્તિઓ અને પાપાણશિષ્ય સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતી આ પ્રતિમા પશ્ચિમ ભારત કે ઉત્તર ભારતમાના કોઈ સ્થળેથી નજી આવી હોય એમ સંભવી શકે.

આપણી પાસે મૈર્યકાલીન કે શુંગકાલીન ખીજ કોઈ ટાળેલી કે ભરેલી ધાતુપ્રતિમા નથી જેની સાથે આ પ્રતિમાને સરખાવી શકાય. કુપાણકાલીન, ઈ સ ના પહેલાથી ત્રીજા સૈકા સુધીની ધાતુપ્રતિમાઓ પણ ભાગ્યે જ મળે છે. અત્યાર સુધીમા ઈ સ ના પહેલા સૈકામા નિશ્ચિતરૂપે મૂકી શકાય એવી પણ ધાતુ પ્રતિમાઓ જાણીતી નથી.

ખરસર પાસે ચૈસા નામના સ્થળેથી કેટલાક વર્ષો ઉપર થોડીક જૈન ધાતુપ્રતિમાઓ મળી આવી હતી. અંધી જ પ્રતિમાઓ તીર્થધરોની છે, અંધી જ નસ છે અને અંધી પ્રતિમાઓને અંદાજે ઈ સ ના પહેલાથી ચોથા સૈકામા મૂકી શકાય તેવી છે. આ પ્રતિમાઓ હજુ પૂરતી જાણીતી નથી થઈ કેમકે તેને વિષે કોઈએ ઝાઝો વિચાર કે કોહાપોહ કયો નથી. ગ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમના શુલેટિનના પહેલા અંકમાં આ લેખકે એમાની એક, અપસદેવની પ્રતિમા છપાવી છે. બાકીની પ્રતિમાઓ The Art of the Akota Bronzes નામના આ જ લેખકના દૂકમા પ્રસિદ્ધ થનારા પુસ્તકમા છપાશે.

આ પ્રતિમાઓ સાથે પણ પાર્વનાથજીની પ્રતિમાને સરખાવતા ઉપર દોરેલું અતુમાન યોગ્ય લાગે છે. પ્રાર્થનાથજીની પ્રતિમા ઉપર શ્રીવન્સ ચિહ્ન નથી એ નોંધપાત્ર છે. સંભવ છે કે તે સમયમાં શ્રીવન્સ અકિત કરવાનો પ્રચાર શરૂ પણ ના થયો હોય. ચૈસાની પ્રતિમાઓમા કેટલીક ઉપર શ્રીવન્સ છે. પાર્વનાથજીના મન્નક ઉપરની કેશરચના દક્ષિણાવર્ત નાના કેશની (Schematic curls of hair) છે. શાસ્ત્રો મુજબ આ મહાપુરુષ વક્ત્રુ છે. દક્ષિણાવર્ત રોમરાગિ મધુગની કુપાણકાલીન પ્રતિમાઓમાં તો મળે છે જ પણ ઓધગયાના ઈ સ પૂર્વે પહેલી સદીના શિલ્પમા પણ જોવામા આવી છે. એટલે દક્ષિણાવર્ત કેશના કારણે પણ પાર્વનાથજીની આ ધાતુપ્રતિમાને પ્રાચીન માનવામાં કોઈ વિરોધ નહોતો નથી.

ઉપર જણાવ્યું તેમ આ પ્રતિમાને પ્વેનામ્મર-દિગમ્મર મતભેદ સાથે કાર્જ સમ્બન્ધ રહેતો નથી કેમકે એ તો એ ભેદથી હીઠ હીઠ પ્રાચીન સમયની છે. હિંદમા પ્રાગૈતિહાસિક સમયની ઈ સ પૂર્વે આશરે એ હજાર વર્ષ પૂર્વેની મોદેન્દે-ગરોની નર્મદીની ધાતુપ્રતિમાને બાદ કરીએ તો ઐતિહાસિક સમયની ભારતમાર્થી આજસુધી ઉપલબ્ધ સડુ ટાળેલી ધાતુપ્રતિમાઓમા આ પ્રતિમા સૌથી વધુ પ્રાચીન છે એ નિર્વિવાદ છે. ૪

૪ વધુ માટે જુઓ, ડૉ હમાન્ન પ્રે ગાડ હિખિન, એન અફી ઇમેજ ઓફ પાર્વનાથ જન વ ગ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ એ લેખ, શુલેટિન ઓફ વ ગ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ. અંક ૩ પૃ ૬૩-૬૫

પ્રકાશાનું એક પ્રાચીન શિક્ષક

શ્રી. જિનવાલદાસ ગરુભાઈ દેસાઈ

પશ્ચિમ ખાનદેશમાં નવરમા થી ઉત્તરે દશ માઈલ દૂર પ્રખરા નામનું તીથક્ષેત્ર છે. પ્રખરા નામ શાથી પડ્યું અથવા તે ગ્રંથનું પ્રાચીન નામ શું હશે તે વિષે જૂનો ઇતિહાસ ખાસ જણતો નથી, કદાચ એ પુરાણાન્તર્ગત તાપી માહાત્મ્યમાં પ્રાચીનો હોય એવું આવે છે.

ગ્રંથાનિષ્ઠ નો માન્યતા મુજબ આ રથનું પ્રતિ મશીન પ્રખરાની પ્રખરા છે, અને માનીની યાત્રા આ પ્રતિ ઈશીની યાત્રા વિના પડિપૂજા ગણાતી નથી તાપી મિનાર ભેખડ ઉપર વસેલા આ ગામની વસતિ હાલ આશરે પાંચેક હજારની છે, જેમાં મોટે ભાગે ભેવા પાત્રી ૧૭ થી ૨૧ તેઓ ખેતીનો ધંધો કરે છે આ ઉપરાંત અન્ય ઝોમોમાં ગુજરાતી લાડ વાણિયા અને વૈશ્ય સોનીઓની પણ થોડી વસતિ છે તેમ જ રજરાતી મૈત્રાયણી બ્રાહ્મણો અને થોડાક દક્ષિણી બ્રાહ્મણો પણ છે આ સિવાય મગધીઓની પણ વસતિ છે વસતિનો મોટો ભાગ ગુજરાતી છે અને ભાષા પણ ગુજરાતી છે જે કે દક્ષિણી દેશના સહવાસમાં કેટલુંક દક્ષિણી ભાષાનું મિશ્રણ વ્યવહારમાં આવે છે.

પ્રખરામાં પુષ્પકેતેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે મહિષરતોજના મર્તા પુષ્પકેતે સાથે આ શિનામયનો સમઘડાના બ્રાહ્મણો ભેડે છે પણ તે આમતમાં કાઈ જ નિષ્ણુદ રી શમય એવા માધનો નથી આ સિવાય કેતેશ્વર, સગમેશ્વર, ગૌતમેશ્વરના મંદિરો છે આ ઉપરાંત ગામ લોઘોએ છૂની જ્વાળા પ્રતિમાઓ એક મથકે ભેગી થી છે જેમાં સુયત્રી, નિષ્કુત્રી તેમ જ અન્ય દેવદેવીઓની નાનીમોટી મૂર્તિઓ છે, કેટલીક તો આ પાંચ કુટુંબી પણ છે આ બધા શિવોનો મિશ્રનવાર વિચાર આ મથકે ન કરતાં મત એક અગત્યના પ્રાચીન શિક્ષકાવરો—મત —નો જ વિચાર કરીશું.

પ્રખરામાં નાગપૂજના અવશેષ પણ છે એમાં નાગની આકૃતિના બે શિક્ષકો (એક જનુઓ એ અર્ધાચીન) ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે આ મથકે મિશ્ર ૧૮૫૪માં વનભવિધાનગરના સશોધક બાઇથી અમૃત વસત પચાએ સગમેશ્વરના મંદિર પાસેના ટેમરા ઉપર પ્રાચીન અતિહાસ તેમ જ પ્રાગતિહાસ અવશેષો ખોળી જાણ્યા અને અમલવા મા ભગથેરી અખિન ભારતીય ઇતિહાસ પદિપ્રમણે ગોમવાયેના પ્રદર્શનમાં ૨૧૮ મ્યાં હતા—આમાં અરમાયસ (chalcolithic) યુગના ઓળંગેથી માંડીને મૌર્ય અને ઈસવી ગરૂઆત સુધીના અવશેષો હતા જેને Northern Black Polish નામથી ઓળખવામાં આવે છે તેવા વિશિષ્ટ પ્રકારના ખૂસ સુંદર ચ ચિત્રિ ઓપનાળા માગીમાનના હું ત્રણ પણ મળ્યા હતા.

આ પડી તુરંત જ ભારત સરારના પુરાતત્વખાતાએ તેના અનુભવી સશોધક શ્રી ચાપરની દેખરેખ નીચે આ મથકે ખોલ મારીકે લગભગ પચાસ પચાસન ફૂટ સુધી ઊંડુ ખોદી શું શું હાલ ધરની હાલ સમયની પ્રાચીન વસ્તુઓ મેળવી, આ રથગનો કમચાલ સામૂહિક ઇતિહાસ મેળવ્યો છે જે સમગ્ર તદ્દેયયાનમગ પ્રસિદ્ધ થશે આ ખોલમાં લગભગ ગુપ્તકાલીન ગણપતિનું શિક્ષક પણ તેઓને મળ્યું છે.

આ ખોદકામની વિગતોમા આપણે જાતરીયુ નાદિ પણ આ ગ્રંથોથી મને જુદા જુદા પ્રસંગે ઉપલબ્ધ થયેલા પ્રાચીન સિદ્ધાંતો જોતા સાતવાહન રાજવંશોના, તેમ જ જેને tribal coins (કેટલીક વિશિષ્ટ નાતિઓના) કહે છે તેવા સિદ્ધા મળ્યા છે આ ઉપરાંત ક્ષત્રપોના સિદ્ધા પણ મળ્યા છે અને અહમદશાહ પહેલાના તથા ગુજરાતના સુલતાન મહમદશાહના સિદ્ધા પણ મળ્યા છે. આનો વિગતવાર અભ્યાસ માત્ર મિત્ર ડૉ. હરિદરપ્રસાદ ત્રિવેદી (હૌર મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર) પ્રસિદ્ધ કરનાર છે આ સિદ્ધાંતો જોતાં એમ લાગે છે કે એક કાળે ગુજરાત, માળવા અને મહારાષ્ટ્રમા એક જ પ્રકારના સિદ્ધાંતો વપરાતા હતા.

ખીજી મળેલી પુરાતન વસ્તુઓમાં ક્ષત્રપની અગટીઓ, તેમ જ જુદા જુદા પાયાવાળા રંગબેરંગી પ્રાચીન મણકાઓ વગેરેમાંથી કેટલાક ગુપ્તયુગના અને કેટલાક તેથી પ્રાચીન ક્ષત્રપયુગના પણ છે.

આ ગ્રંથ પશ્ચિમ ખાનદેશમાં ગુજરાતની, અથવા કહો કે પ્રાચીન લાટની, પૂર્વદક્ષિણ આવેલું છે. સાંતી વસતિ અને ભાષા જોતા તેમ જ પાસેના નદરગારનો ગુજરાત અને તેના વિખ્યાત કવિ પ્રેમાનંદનો સંબંધ વગેરે જોતાં ઐતિહાસિક યુગમા ખાનદેશનો આ પશ્ચિમ ભાગ મોટે ભાગે ગુર્જરો સાથે સાંકળાઈ રીતે જોડાયેલો છે. સાંતી ગુર્જરોની વસતિ એ આ હકીકતનો પોષક અને નિર્ણાયક પુરાવો છે.

સ્વાભાવિક રીતે અહીંની કલા પણ ગુજરાતના ખીજા ભાગોની કૌશી સાથે જોડાયેલી મળવી જોઈ એ. આ સાથે ચિત્રમા રજૂ કરેલુ લગભગ સવા બે ઈંચનુ શીર (મસ્કન શિલા) નામના પાપાણમાં કરેલુ એક પ્રાચીન મસ્તક ગુજરાત અને પશ્ચિમ ખાનદેશના શિલ્પના ઇતિહાસમાં ખડુ જ અગત્યની કી છે. આ મસ્તક મૂર્તિ અથવા વિષ્ણુની પ્રતિમાનુ રોય એમ લાગે છે, કેમકે આ બેઉ દેવતાઓને આવા ઊંચા ટોપ જેવા અનેલા મુકુટ જૂના શિલ્પોમા જોવા મળે છે.

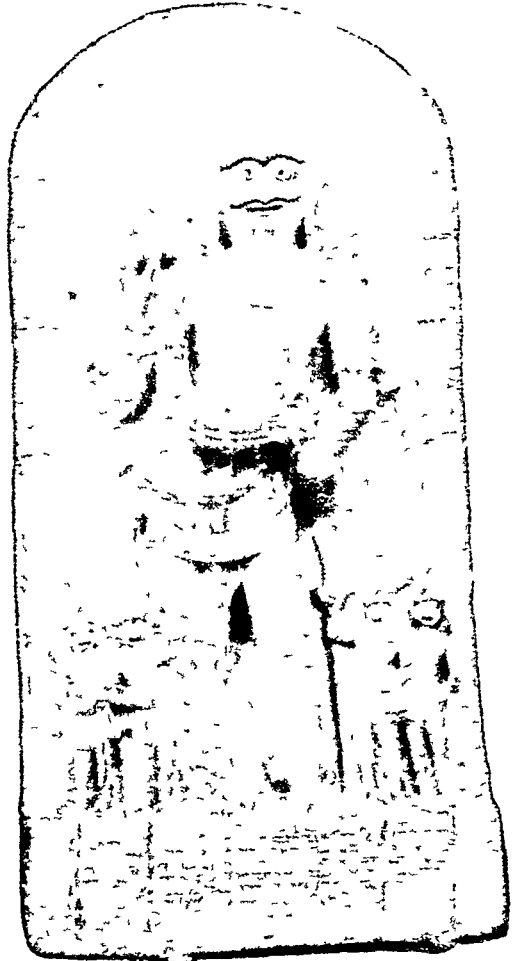
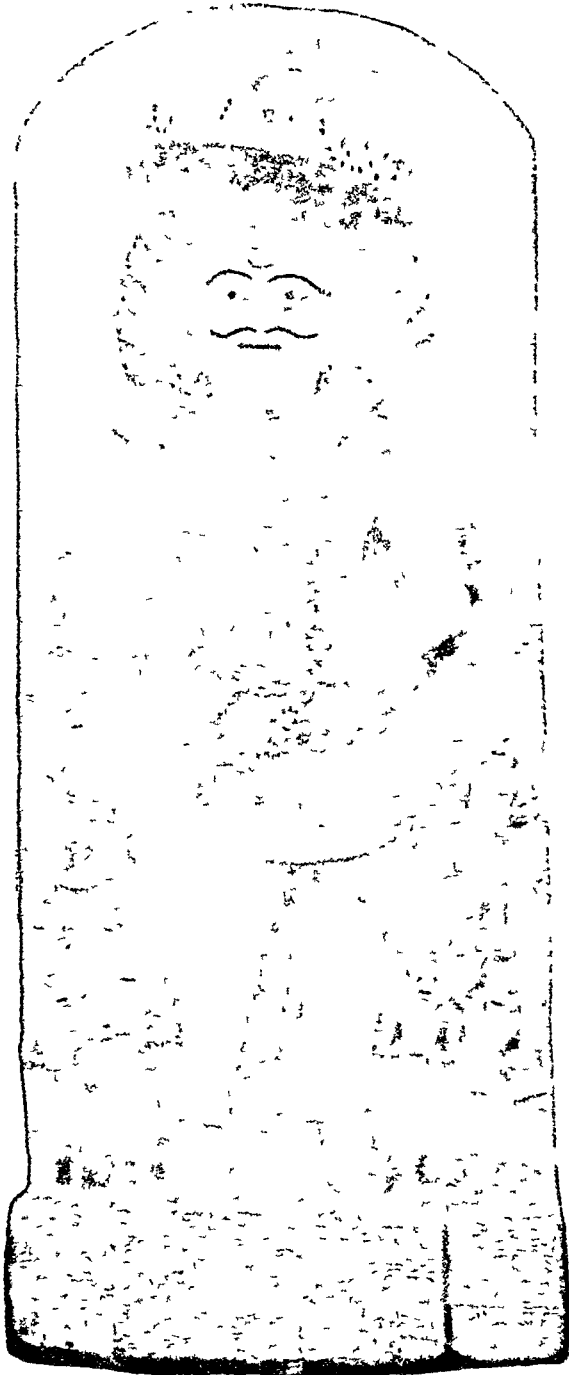
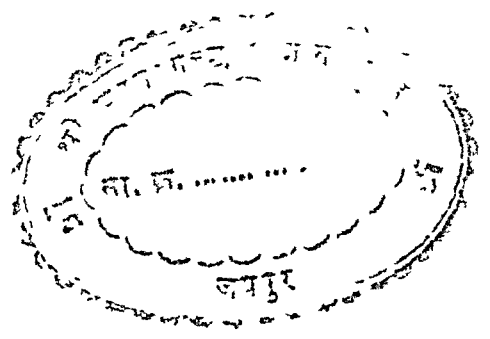
પારસીઓના પાદ્ર જેવા, પણ એથી સહેજ જુદા ઘાટના, જે કે અસલ ધરાની (પારસી) ઘાટના આ મુકુટ અથવા પાત્રની રચના સમજવા જેની છે, સીધા ઊંચા ટોપની બે બાજુએ પહેલ પાડેલા છે તેમા જે ઊંચી જતી રેખાઓ દેખાય છે તે વાસ્તવમાં અગ્નિ-જ્વાલાની મૂલ્ય છે. આ તેજ-જ્વાલાવાળુ મુકુટ એ ધરાની અસરવાળો ટોપ છે અને મળતો પણ આથી જૂના ઘાટનો ટોપ પહેરેલી ઈન્દ્રની એક આકૃતિ મથુરામાંથી મળેલી છે જે ઈ. સ ના ખીજા સૈદ્ધા લગભગની છે. હાલ મથુરા મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત આ ઈન્દ્રની આકૃતિ પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પના અભ્યાસીઓને સુવિદિત છે.^૨ આ ધરાની પાદ્ર ઉપરથી ભારતીય કલાકારોએ જુદા જુદા ઘાટના પાત્ર અને મુકુટ બનાવવા માંડ્યા. ઊંચા પાદ્રને લગભગ ગોળને બદલે ચોરસ અથવા ચોરસ જેવા અને પૂરા ગોળની પણ પાસાદાર બનાવી તેમાં ગુલાબની સુદર આકૃતિઓ કોતરી ગુપ્તયુગમાં વિષ્ણુના સુદર મુકુટ બનાવ્યા આવો એક સુદર મુકુટ પહેરેલી જૈન જીવંતસ્વામીની (મહાવીર સ્વામીની) ઘાટપ્રતિમા વગેરે પાસે અકોટાથી મળેલી તે ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહે કુમાર, ડિસેમ્બર, ૧૯૫૪ના અંકમા પ્રસિદ્ધ કરેલી છે આ પ્રતિમા ઈ. સ ના પાંચમા સૈકાની મનાય છે. એથી જૂનુ એક મસ્તક કારવણથી શ્રી રમણલાલ નાગરજી મહેતાને મળ્યુ છે જેની મુખાકૃતિના ઘડતરને પ્રકાશના અહી રજૂ કરેલા મસ્તકના ઘડતર સાથે ઘણુ સામ્ય છે કારવણના મસ્તક ઉપરનો મુકુટ પણ આ શૈલીનો અને અકોટાના જીવંતસ્વામી કરતાં કદાચ જૂનો છે એ મસ્તક શ્રી. મહેતા પ્રકાશમા આણુશે એઓના સૌજન્યથી મને એ મસ્તકનો અભ્યાસ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રકાશાનુ આ મસ્તક તેમ જ કારવણનુ શ્રી મહેતાએ શોધી કાઢેલુ મસ્તક એક એક જ શૈલીના અને લગભગ એક જ સમયના છે

प्रकाशानु एक प्राचीन शिल्प

(पृ ७२)

[श्री म स युनिवर्सिटिना पुरातत्व विभागना सौजन्यधी]

પ્રમશાના મસ્તક ઉપરનો પાન આમ તો જૂના ધાતનો છે પણ એના આગળના ભાગમા પાન ધાતુ જે રત્નખચિત ૫૨ જડતુ દેખાય છે તે શુભશુભથી જૂના સમયમા ગણી શકાય તેમ નથી જ્યારે પાંચ ઉપરની આડીઅવળી ચોંટીઓ દર્શાવતી કોતરેલી રૂખાઓ પાંચ ઉપરના જરીભગતની સૂચ છે, અને એના ઘાટ આપણને ઈસના ત્રીજા ચોથા ઈમાના શિવપત્ની મારીગરી ગણવા પ્રેરે છે

ભવ અને ભાનનાહી મુખામુતિ જાહેર દેવ તેના ભજ સાથે વાતચીત કરી રહ્યા હોય એટલી હવત છે સમગ્ર રીતે વિચારી જોતા, અને શિવ પત્ની ઉત્કૃષ્ટ મારીગરી જોતા આ પ્રતિમા શુભશુભમા ઈસના ચોથા પાંચમા સત્તામા ધર્મ હોય એમ લાગે છે આ શિવપત્ની ત્રીજી શુભરાતના અન્ય પ્રાચીન શિવપત્ની શની સાથે સીધો સમઘ ધરાવે છે

શુભરાતના પ્રાચીન શિવ પો જુના યોગ મજે છે હમણા 'કુમાર માતી પોતાની લેખમાળામા અને એ પહેલાના અગ્રેજ લખાણોમા કો ઉમામાન્ત શાહે ગુરુ દેલા શુભમાતી. અન્ય શિવપો સાથે આ મસ્તકનો અઘાસ કરાથી સમગ્રો કે દાનપદમાના અવમા (ત્રીજા-ચોથા સૈમા) મુકી શકાય એવું આ મસ્તક, શુભમાતીન કેટલીક ખામિયતો રૂઢ કરતુ હોવાથી ચોથા સંમના અતનુ અથવા પાંચમા સૈકાની શરૂઆત લગભગતુ ગણતુ એ યોગ્ય ગણાશે — આમા પણ કુમાર ૧૮૫૫ના ડિસેમ્બર અંકમા ૭ ઉમામાન્ત શાહે જુ કરની બિનમાનની વિષ્ણુપ્રતિમાના મુદ્ર સાથે પણ આ મુકુર સગપાનના જેવો છે

શ્રી પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિર વિષેના કેટલાક ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો

પ્રાં ભોગીલાલ જ. સાંરસરા, એમ. એ., પીએચ. ડી.

[પાટણુ શ્રીપચાસરા પાર્શ્વનાથ મંદિર એ ગુજરાતનું એક મહત્વનું જૈન તીર્થ છે. એના અનેક ઇર્ણોદ્ધારો અત્યાર સુધી થયા છે લાખોના ખર્ચ થયેલા એના કેટલાક ઇર્ણોદ્ધાર પાત્રી એમ પ્રતિષ્ઠાપિત આચાર્ય શ્રી વિજય-વલ્લભમૂર્તિના પવિત્ર હસ્તે થવાની હતી પણ વિધિનિર્મિતિ ઈ જુરી હતી એ કાર્ય થઈ શકે ત્યાર પહેલા જ આચાર્યશ્રી કાળધર્મ પામ્યા, અને પ્રતિષ્ઠાપિતિ તેઓશ્રીના શિષ્ય આચાર્યની વિજયમુદ્રામૂર્તિના હસ્તે થોડાક માસ પહેલા, સ ૨૦૧૧ના જેઠ શુદ્ધ પાચમ, તા ૨૬મી મે ૧૯૫૫ના રોજ વડો હતી પાટણના ગ્રામિક ચાવડા વનગને બચાવેલા એ મંદિર વિષેના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો પઠવી મકલિત નોંધ આચાર્યશ્રી વિજયમુદ્રામૂર્તિના ગ્રામિકે પ્રસિદ્ધ થતા આ ગ્રંથમા મમુચિત વર્ધ પડશે એમ માનીને અહીં આપીએ છીએ — ગંગાદત્ત]

અશુદ્ધિત્રવાડ પાટણના ગ્રામિક વનગને પોતાના ગુરુ શીલગુણસૂરિના આદેશથી પાટણમાં શ્રીપચાસરા પાર્શ્વનાથ મંદિર બંધાવ્યું હતું એ ઘટના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. વનરાજનો પિતા પંચાસરામાં રાજ્ય કરતો હતો, તેથી આ મંદિરમા પ્રતિષ્ઠિત પાર્શ્વનાથની મૂર્તિને પચાસરા પાર્શ્વનાથ નામ આપવામાં આવ્યું હોય, અથવા કેટલાક વિદ્વાનો માને છે તેમ, એ મૂર્તિ પંચાસગમાથી લાવીને ત્યાં પાટણના પ્રતિષ્ઠિત કરવામા આવી હોય પાટણની સ્થાપના સ ૮૦૨મા થઈ હતી, એટલે ત્યાર પછી થોડા સમયમા આ મંદિર બંધાયું હશે એમ અનુમાન કરવું વધારે પડતું નથી એ રીતે ગુજરાતનાં જૂનાંમા જૂનાં, વિદ્યમાન જૈન મંદિરોમાનું એક તેને ગણવું જોઈએ. જે કે વખતોવખત તેના ઇર્ણોદ્ધારો થયા હોવા જોઈએ. વિક્રમના તેરમા શતકમા મત્રી વરતુપાલે દરાવેલા ઇર્ણોદ્ધારની હકીકત તત્કાલીન ઐતિહાસિક કાવ્યોમાથી મળે છે હમણા જ થયેલા છેદલા ઇર્ણોદ્ધાર પૂર્વે જે મંદિર હતું તેનું સ્થાપલ્ય સોળમા સૈકાનું જણાતું હતું વળી આ મંદિર સૌ પહેલાં તો જૂના પાટણમાં હશે ત્યાંથી એ પ્રતિમાઓ આદિ ત્યાં પાટણમા ક્યારે લાવવામાં આવ્યા હશે એ વિષે પણ કંઈ આધારભૂત માહિતી મળતી નથી વનરાજના ગુરુ શીલગુણસૂરિ નાગેન્દ્ર ગચ્છના ચૈલવાસી આચાર્ય હતા અને પંચાસરા પાર્શ્વનાથ મંદિર સદીઓ સુધી નાગેન્દ્ર ગચ્છનું ચૈલ હતું એમ પ્રાપ્ત ઉદ્દેશો ઉપરથી જણાય છે ગુજરાતની ઐતિહાસિક રાજધાની પાટણના ઇતિહાસ સાથે સંજ્ઞાયેલું હોઈ આ મંદિર એક વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક અગલ ધરાવે છે એનો સળગમૂત્ર વૃત્તાન્ત આલેખવા માટેના કોઈ સાધનો નથી સાહિત્યમા અને ઉદ્ધાર્ણ લેખોમા જે પ્રકીર્ણ ઉદ્દેશો મળે છે એને આધારે જ આ મંદિર વિષે કેટલીક માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે અથવા એ પરત્વે રસપ્રદ અનુમાનો થઈ શકે છે. આ મંદિર વિષેના તમામ ઉદ્દેશો બધા ઉપલબ્ધ ગ્રંથાદિમાથી ખોળી કાઢવાનું મર્યાદિત સમયમા શક્ય નથી, પણ જે ઉદ્દેશો મળી શક્યા તે કાલાનુક્રમિક સર્લ્ભમા, યોગ્ય નોંધ સાથે અહીં રજૂ કરું છું

૧. હરિભદ્રસૂરિકૃત 'ચન્દ્રપ્રભચરિત' (સં. ૧૨૧૬ આસપાસ)

પચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિર વિષેનો પહેલો લિખિત ઉદ્દેશ, એ મંદિર બંધાવ્યા પછી લગભગ ચારસો વર્ષ બાદ મળે છે એ ઉદ્દેશ બૃહદ્ ગચ્છના આચાર્ય શ્રીચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિના

પ્રાકૃત 'અ પ્રભચરિત'માંથી છે એ જ અથગરુ અપગ્રશ નેમિનાથચરિત' અ ૧૨૧૬માં રચાયેલું છે, એટલે ઉપા 'અ.પ્રભચરિત' પણ એ અરસામાં રચાયું હશે એ સ ૧૨૨૩ પછી નો એ રચાયું નથી જ એમ એ વર્ષમાં લખાયેલી એ માન્યની તામ્રપત્રની પ્રતિ પાટલમાં સંધરીના પાણના ભાગમાં છે એની પ્રશસ્તિના ઉત્તરે પ્રમાણે જ્યમિહદેવ અને કુમારપાનના મંત્રી પૃથ્વીપાને પોતાના માતાપિતાના મેય અર્થે પચાસર પાર્શ્વગૃહમાં મંદિરની ચત્રા રાવી હતી—

જયસીંહદેવ-સિરિકુમરનાલનનાવગાળ રજ્જેતુ ।
 સિરીપુદ્ગલાલમતી અવિતહનામો હમો નિહિઓ ॥
 અહ નિત્યકારાવિયતારિદગચ્છરિસદ્ગિમમળે ।
 જગવર્ણ જગળીય ઉળ પચાસરપાસગિહિ ॥
 ચઢ્ઢાનલીયમે ઉ મન્તે માયામદીય સુદેહેડ ।
 અગહિત્તપુરે કરાવિયા મઢ્યા જેળ ॥'

અર્થાત્ ત્રીજ્યમિહદેવ અને કુમાર પાવ નરનાયકોના મંત્ર્યમાં શ્રી પૃથ્વીપાવ મંત્રી અનિત્ય નામવાળો થયો (પોતાના પૂર્વજ) નિ નયે કરાવેના જ્ઞાનિહર મંત્રના સ્વયમર્ચિતમનના તથા પચાસર પાર્શ્વગૃહમાં પોતાના જન્મ અને જનનનીના (શ્રેય) અથ તથા પોતાની માતામદીના સુખ અથ તેજે ચાનની (ચાનતી) અને અણુદિનવાપુરમાં મ પો કંગ્યા હતા

૨ અરિસિંહકૃત 'સુકૃતમગીર્તન' (અ ૧૨૭૮ અને ૧૨૮૭ ની વચ્ચે)

અરિસિંહ એ ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ મહામાત્ય વસ્તુપાદનો આગ્રિત મિર હતો અને વસ્તુપાદના સદૃશ્યો વર્ણવતું 'સુકૃતમગીર્તન' નામે મહાકાવ્ય તેજે રચેલું છે એના પછેના સગમાં કનિએ ચાવ । વશના ભગ્યોનો જાન્યમય જતા ત આપ્યો છે આમાં ખાસ નોંધપાત્ર તો એ છે ' સોલખી અને વાવેના યુગમાં રચાયેલા અને ઐતિહાસિક કાવ્યોમાંથી ગાન અરિસિંહકૃત 'સુકૃતમગીર્તન' અને C ૫ પ્રભસંક્રિત 'સુકૃતમગીર્તિ' નોનિની મા જ ચાવગ્યોનો ઉ નેખ છે દ્વાયથપ' । અમ્માં ગુજરાતનો ઇતિહાસ આ નેખરાનો રીતસગ પ્રવલ મગાર આચાપ હેમચન્દ્રે પણ ચાવ ।ઓની વાત મરી નથી ચાવ ।ઓની તૂમન પાટળ આમપામના થો । પ્રેશ ઉપ જ હતી અને તે ।રજે ઐતિહાસિક કાવ્યોના લેખકોએ એમને એમું મગધીય મહત્વ નહિ આપ્યું હોય એ રીતે 'સુકૃતમગીર્તન'માં આપેની ચાવ ।ઓની વશાવની મહત્વની છે 'સુકૃતમગીર્તન'ની ચત્રા સ ૧૨૭૮ અને ૧૨૮૭ની વચ્ચે કયાગ્રેક થયેલી છે ૨ એ કાવ્યના પ્રથમ સંતા ૧૦માં મનોમ્માં પચાસર પાર્શ્વનાથના મંદિરનો ઉત્તરે છે એમું જ નહિ પણ એ મંદિરની તુનના પવન સાથે મરી છે જે એના સિખગની જાચાઈ રાવે છે—

અતવસદ્ધનજ્ઞાદ્મુતમારતા મૂ
 મા મૃત્યતાગિત મૃદા વનરાજદેવ ।
 પચામરાહ્યનવપાશ્વજિતેશવેદમ
 પાજાનિદિગિવર નવમાતતાન

૧ પામળ ભાગની સર્વિ (મધ્યકાવ્ય ઓદિમે ૫ બિરીજ) ૧ ૨૧૧

વળી એ કાવ્યના છેલ્લા સર્ગમાં (શ્લોક ૨) વસ્તુપાલનાં બાવકામો વર્ણવનાં કર્તાએ કહ્યું છે કે અણુહિલવાઃ પાટણુમા પચાસગ પાર્શ્વનાથના મન્દિરનો ઇણોદ્ધાર કરાવીને મત્રીએ વનરાજની કૃદ્ધ થયેલી કીર્તિને હસ્તાવલમ્બન આપ્યું હતું —

પચાસરા હ્રવમણિહિહ્નુપુરીપુરન્દ્રી-
સીમન્તરત્નમિવપાર્શ્વજિનેશવેન્દ્રમ ।
ઉદ્ધૃત્ય યેન યગસા જનિતો જરત્વા
હસ્તાવલમ્બનવિધિર્વનરાજકીર્તેઃ ॥

૩. ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ‘સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની’ : (સં. ૧૨૯૬)

નાગેન્દ્રગચ્છના વિજયસેનસૂરિ જેઓ વસ્તુપાલના માનૃપક્ષે ગુરુ હતા તેમના શિષ્ય ઉદયપ્રભસૂરિ-કૃત ‘સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની’ કાવ્ય સ ૧૨૭૭માં વસ્તુપાલે કરેલી શત્રુજ્યની સંઘયાત્રા પ્રસંગે રચાયું હતું, અને વસ્તુપાલે શત્રુજ્ય ઉપર બધાવેલા છઠ્ઠમઃપમા એક શિક્ષાપટ્ર ઉપર કોતરીને તે મહામામાં આવ્યું હતું કે મત્રીના સુકૃતોની પ્રશસ્તિરૂપે રચાયેલા આ કાવ્યના ૧૪મા શ્લોકમાં કવિ કહે છે કે ગુર્જ-ભૂમિરૂપ સુન્દરીના મુખ સમાન અણુહિલપુરના તિલકરૂપ આ પચાસર ચૈત્ય વનરાજે બધાવ્યું હતું, જેના શિખરનો ઊંચો કલશ સેથાના મણિ જેવો શોભતો હતો —

સ્ફર્જદર્ગર્જરમણ્ડલાવનિવધૂવજ્રોપમેઽસ્મિન્ પુરે
ચૈત્યે કિચ્છ વિગેષક વ્યરચયત્ પચાસરાહ્વનં નૃપઃ ।
યસ્યોચૈ કલગશ્ચક્રાસ્તિ રુચિમિ કિચ્છિદ્ધિમિન્નામ્બર-
ચ્યામત્વવ્યપદેશકેશપદવીસીમન્તસીમામણિઃ ॥

૪. ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ‘ધર્માભ્યુદય’ મહાકાવ્ય (સં. ૧૨૯૦ પહેલાં)

ઉપર્યુક્ત ઉદયપ્રભસૂરિએ ‘ધર્માભ્યુદય’ અથવા ‘સંઘપતિચરિત્ર’ નામે પદ્મ સર્ગનું મહાકાવ્ય રચ્યું છે એમાં મત્રી વસ્તુપાલની સંઘયાત્રાનું વર્ણન હોઈ સં ૧૨૭૭ની મોટી સંઘયાત્રા પછી પુરત એ રચાયું હોય એ સંભવિત છે, પણ સ ૧૨૯૦ પહેલાં તો નિશંક એની રચના થયેલી છે, કેમ કે એ વર્ષમાં ખુદ વસ્તુપાલના હસ્તાક્ષરોમાં લખાયેલી એની તાડપત્રીય નકલ ખલાતના ભગારમા છે એ કાવ્યની પ્રશસ્તિમાં (શ્લોક ૭) નાગેન્દ્ર ગચ્છના આચાર્યોની ગુરુપરંપરા આપીને પોતાના ગુરુ વિજયસેનસૂરિ વિષે કર્તા કહે કે તેઓ પચાસરા નામથી ઓળખાતા વનરાજવિહાર તીર્થમાં વ્યાખ્યાનો આપતા હતા —

પચાસરાહ્વવનરાજવિહારતીર્થે
પ્રાલેયભૂમિધરભૂતિબુરન્ધરેઽસ્મિન્ ।
સાક્ષાદઘઃકૃતમવા તટિનીવ યસ્ય
વ્યાખ્યેયમચ્યુતગુરુક્રમજા વિભાતિ ॥

પચાસરા પાર્શ્વનાથનું મન્દિર બધાયું ચારથી નાગેન્દ્ર ગચ્છના આચાર્યોનો એ સાથેનો સખધ જોતાં આ સ્વાભાવિક છે વળી પચાસરાનું મન્દિર તે જ વનરાજવિહાર એમ અહીં કર્તાએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

વસ્તુપાલે એ મંદિરનો હથાધાર ધરાવ્યો હતો એનો ઉલ્લેખ પણ કાવ્યના પદેલા સર્ગ(શ્લોક ૨૨)મા છે —

અળહિલપાન્કનગરાદિરાજનરાત્રીર્તિનેલિગિરિમ્ ।

પચ્ચાસરાહ્વજિનગૃહમુદ્ધ્રય કુલ ચ નિજમ્ ॥

૫ શ્રી પચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરમાનો મ. ૧૩૦૧ નો શિલાલેખ

આ મંદિરમાની વનરાજની મૂર્તિ પાસેની ૬૦ આસામની મૂર્તિ નીચે આ પ્રમારે શિલાલેખ છે —

- (૧) સ ૧૩૦૧ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૧ તુલ્કે પૂર્વમહલીવારતય મોદક્ષાતીય નાગદ્ર
- (૨) સુત શ્રે૦ જાન્લણપુત્રેણ શ્રે૦ રાતુકુલીસમુદ્રતેન ઠ૦ બાશાતેન સંસારાસાર
- (૩) ચોપાર્જિનવિષ્ણેન અસ્મિન્ મહારાજાત્રીવનરાજવિહારે નિજર્વાર્તિપદ્મીવિતાન
- (૪) કારિત તથા ચ ઠ૦ આચાર્યસ્ય મૂર્તિરિય સુત ઠ૦ અરિસિદ્ધેન કારિતા પ્રતિષ્ઠિતા
- (૫) સત્ત્વ ગચ્છે પચાસરાતીર્થ શ્રીશૈલ્યુગસુરિમતાને શિષ્ય શ્રી
- (૬) દેવચંદ્રસુરિમિ ॥ મગલ મહાશ્રી । ગુપ્ત મન્તુ ॥

આ શિલાલેખમા પણ પચાસરા તીર્થનો વનરાજવિહાર તરીકે ઉલ્લેખ છે. પચાસરાના મંદિરમા શીલગ્રંથલુપ્તગિના શિષ્ય દેવચંદ્રસુરિની મૂર્તિ છે એક મૂર્તિ વનરાજના મામા સુરપાળની ગણાય છે પણ આમા એ મંદિરમાના બીજા કોઈ લેખમા પચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરનો ઉલ્લેખ નથી એમા એ માત્ર અપરાધ વનરાજની મૂર્તિ નીચેના લેખનો છે એ શિલાલેખમા સ ૭૫૨ અને સ ૮૫૨નો નિર્દેશ છે પણ એની રિપિ એટલી પ્રાચીન લાગતી નથી આ ઉપરાત તેમા સ ૧૦૦૧ અને સ ૧૪૧૭ના ઉલ્લેખ છે અને એમ ગચ્છે મહમ પાતસાહ અને પીરોજસાહની પણ વાત છે એ મૂર્તિની નીચે તથા તેની આસપાસ નીચેના પથ્થર ઉપર ગણેશ શિનાનેખો ભેગા થઈ ગયા છે અને ઘસાયેલા હોનાને કારણે તે વિગેષ દુવાન્ય બન્યા છે પૂ મુનિશ્રી પુણ્યવિગ્નયજ્ઞ ૨૧ મોહનનાન ત્રીચ દેસાઈ અને પ લાનચંદ્ર ગાધીએ એ બધ બેસા ના પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેમણે તૈયાર કરેલી એ લેખની વાચના નાન્દ્રમન્દીય દેવે દ્રસરિકૃત ‘ચ’ પ્રભચરિત્રની પ્રતાપના(૫ ૧૧)મા ઇપાઈ છે એનો એ દેશ નીચે મુજબ છે—

સં ૧૩૦૧ શ્રીપાર્શ્વનાથચૈત્યે શ્રીવનરાજ રાતરાત્રી કચેસસુ (૧) શ્રીઅળહિલેશ્વર શવાવતન
ત્રા પિ તિ શ્રીવનરાજમૂર્તિ શ્રીશૈલ્યુગસુરિ સગણે શ્રીદેવચંદ્રસુરિમિ પ્રતિષ્ઠિતા સં ૧૪૧૭ વર્ષે

આ લેખમાનું પાર્શ્વનાથ ચૈત્ય’ એટલે પચાસરા પાર્શ્વનાથ ચૈત્ય એમ ગણવું જોઈએ વનરાજને બધાવેના અચ્છુદિ’ નેશ્વર મહાપેવના મંદિર (‘ શવાવતન ’)ની પણ એમા નિર્દેશ છે વનરાજની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા દેવચંદ્રસુરિના હસ્તે થઈ હોવાનું એમા જણાવ્યું છે અને તેની જ સાથે સ ૧૪૧૭નો ઉલ્લેખ છે એનો ભેગ બેસતો નથી આ શિલાલેખની વધારે સારી વાચનાની દૃષ્ટિ અપેક્ષા રહે છે

૬ મેરુતુગાચાર્યકૃત ‘પ્રખ્યાનચિ તામણિ (મ ૧૩૬૧)

ગુજરાતના મધ્યમાનીન ઇનિહાસના સુપ્રસિદ્ધ સાવનચન્દ્ર પ્રમ વચિ તામણિ’ અનુસાર વનરાજે શીશ્ચુસુરિને પોતાના સિદ્ધાસન ઉપર બેસાડીને પ્રધુપમારણુદિથી સપ્તાગ રાજ્ય આપવા માગ્યું,

પણ સુરિએ તેનો નિષેધ કર્યો; પછી અરિના આદેશથી વનરાજને પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું ચૈત્ય કગચુ તથા તેમા પોતાની આરાધક મર્તિ પણ સ્થાપિત કરી. —

પચ્ચાસરાગ્રામતઃ શ્રીશીલયુગલૂરીન્ સમક્તિન્માનીચ ધવલગૃહે નિઝમિદ્ધાસને નિવેશ્ય કૃતગ્નચૂડામગિતવા સપ્તાહ્નમપિ રાજ્ય તેમ્ય. સમર્પયસ્તૈર્નિઃસ્પૃહૈર્ભૂયો નિપિઢસ્તપ્ત્યુપકાન્નુદ્વયા તદાદેગાન્દ્વીપાર્શ્વનાથપ્રતિમાલઢૂતે પચ્ચાસરામિધાનં ચૈત્યં નિજારાધકમૂર્તિસમેતં ચ ગમ્યામાસ ।

(આચાર્ય શ્રીગિનવિજયજીની વાચના, પૃ ૧૩)

પ્રભાચન્દ્રસૂરિકૃત ‘પ્રભાવધરિત (સ ૧૩૩૪)ના ‘અભયદેવમુરિચરિત’માં કહ્યું છે કે “નાગેન્દ્રગચ્છપી ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવામા આદિવરાહ સમાન અને પચાશ્રય નામે સ્થાનમા આવેલા ચૈત્યમા વસના (પચ્ચાશ્રયામિધસ્યાનસ્થિતચૈત્યનિવાસિના) શ્રદ્ધેયચન્દ્રસૂરિએ વનરાજને આશ્રયમા ઉછેર્યો હતો વનરાજે આ નગર (અણુદિલપુર) વસાવીને ત્યાં નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્યએ ત્યા વનરાજવિહાર બધાઓ અને કૃતજનાપૂર્વક એ ગુરનો સન્ધાર કર્યો” (સ્લોક ૭૨-૭૪). અહીં પચ્ચાશ્રયામિધસ્યાનસ્થિતચૈત્ય એટલે પાટણનું પંચાસરા પાર્શ્વનાથ ચૈત્ય નહિ, પણ પચાસરાગામમા જ આવેલું ચૈત્ય, કે જ્યાં એ આચાર્ય પાટણની સ્થાપના પહેલાં રહેતા હશે પાટણની સ્થાપના પછી વનરાજે બધાવેલો ‘વનરાજવિહાર’ એ પચાસરા પાર્શ્વનાથ ચૈત્યનું જ ખીજુ નામ છે એ ‘ધર્માભ્યુદય ના ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ છે આ મંદિરમા ૬૦ આસાકની મર્તિ નીચેનો શિલાલેખ પણ એ મંચવે છે.

‘૭. જયશેખરસૂરિકૃત ‘પંચાસરા વીનતી’ (સં. ૧૪૬૦ આસપાસ)

સ ૧૪૬૨માં સંસ્કૃતમા ‘પ્રબોધચિન્તામણિ’ નામે આધ્યાત્મિક રૂપકગ્રન્થ રચીને પછી એનું છટાદાર ગુજરાતી પદ્યમા ‘ત્રિભુવનદીપક પ્રબન્ધ’ નામથી રૂપાન્તર કરનાર અચલગચ્છીય આચાર્ય જયશેખરસૂરિનું સ્થાન જૂના ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વોત્તમ કવિઓમા છે. એમણે રચેલી કેટલીક પ્રકીર્ણ ગુજરાતી કાવ્યરચનાઓની ૨૧ પત્રની એક પ્રાચીન હસ્તપ્રત પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી અને પૂ. મુનિશ્રી રમણીકવિજયજીએ આણુસ્માના લકારમાથી મેળવી હતી એ પોથીના પાચમા પત્ર ઉપર ‘પચાસરા વીનતી’ એ નામનું પચાસરા પાર્શ્વનાથનું એક સુંદર સંક્ષિપ્ત સ્તુતિકાવ્ય છે. આ પહેલાંના પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિર વિષેના ઉલ્લેખો, ઉપર સૂચવ્યા તેમ મળે છે, પણ એ વિષેનું ગુજરાતી ભાષામા આ પહેલું જ ઉપલબ્ધ સ્તવન છે આ સ્તવન જયશેખરસૂરિએ પાટણમાં રહીને જ રચ્યું હોય એ સંભવિત છે એની પહેલી કડી નીચે મુજબ છે

“સખે પાસુ પંચાસરાધીશ પેખઉ,
હુયઉ હર્ષ્યુ કેતઉ ન જાણઉ મુલેખઉ,
કિયા પાછિલખ જન્મિ જે પુણ્યકાળ,
કિલિયા સામટા દેવ દીકધ તિ આરુ.”

૪ ‘પ્રબોધચિન્તામણિ’ - અંતર્ગત કેટલાક પ્રબન્ધોનો આગરે ૪૦૦ વર્ષ પૂરે થયેલો સંક્ષેપ પુરાતન પ્રબન્ધમંચક ના પંચશિક્ષમા છપાયો છે તેમા ‘પ્રબોધચિન્તામણિ ના ઉપર્યુક્ત વૃત્તાન્તનો મારોદ્ધાવ આપના હેતુ છે (પૃ ૧૨૮) - આચાર્યવલ્લભ શ્રીપાર્શ્વપ્રતિમાલઢૂત નિજારાધકમૂર્તિસુતં પચ્ચાસરં કારિતમ્ । આને પણ આ મંદિરને સામાન્ય બોલીમા ‘પચાસરા’ નામે ઓળખવામા આવે છે તે આ સાથે અરખાવી શકાય

૮ સિદ્ધિમૂરિકૃત 'પાટણ ચૈત્યપરિપાટી' (મ. ૧૫૭૬)

પાટણના જૈન મંદિરો વર્ણન કરતી ચાર પ્રાચીન ચૈત્યપરિપાટીઓ અલગ સુધીમા મળેલી છે જેમાની એ—નનિતપ્રભસૂરિકૃત અને હારિગચકૃત—મા પડેલા શ્રીલક્ષ્મિનિયથ લાનગ્રેગી, અમલા તરફથી પ્રખ્યાત થયેલી છે જેમાં જુદા મહોના, જેરીઓ રાજમાગા અને પગાનો તથા કેટલીક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનો એમા નિર્માણના દોષ સ્થાનિષ્ઠ ઇતિહાસ અને ભૂગોળ માટે એ મહત્વ અગત્યની છે એ ચારમા એથી પ્રાચીન ઉપનમ્બ ચલપરિપાટી સિદ્ધિમૂરિકૃતની છે એની નવ પૃષ્ઠ મનિશ્રી રમણિ નિર્મલથ પામેલી હસ્તપ્રત ઉપરથી મેં કરી તીર્થી હતી એમા ૮મી કડીમા નીચે પ્રમાણે પચાસરા પાર્શ્વનાથનો ઉલ્લેખ છે

“મહા મહા મનોરથ પૂરક, પામ પચાસરા લાન નિચુરક સાગ સસા હ લેમિ

૯ સિંધનાજકૃત 'પાટણ ચૈત્યપરિપાટી' (સ ૧૬૨૩)

આ પરિપાટીની હસ્તપ્રત પણ મને પૂ. મનિશ્રી રમણિનિર્મલથ પામે જોડા મળી હતી એમા પચાસરા પાર્શ્વનાથનો તથા આસપાસના મંદિરોનો નિર્માણ કડી ૨૫ સુધીમા નીચે પ્રમાણે છે

“પચાસરા શ્રીપાસ, આશાપૂરણ જિનપ્રતિમા નવ વાદીધ એ
હરખ્યા હીવા મજારિ હરખ લવનિ જઈ જિન દેખી આણુઆ એ ૧૨
મૂનાનાં શ્રીઆર્ધ પ્રથમ તીર્થે રાસી પ્રતિમા વાદીધ એ,
લમતી માહિ દેહરી ૨૫ડી નિર્મીધ ના ત્રીજી દેહરધ આતીઆ એ ૧૩
તિહા પ્રતિમા પાત્રીસ મુનીસવદા સુ વામપુજ નાથ ધણી એ,
ચુધિધ જિન ઠગશીસ પ્રતિમા પૂજ મૂનાથ માત્રાની તબી એ ૧૪
પોઆલમાહિ દેહર પાચમુ જનનિ નિર્મીધ નેમીસર એ
તેર પ્રતિમા તિહા વાદી પાપ નિર્દીનધ મેરીધ ગજનિર એ ૧૫

એ એક જ પગણુમા સત્તરમા સંખ્યા આરમ્ભ પાચ મંદિર હતા પચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિર પછી ૮૩ પ્રતિમાઓ સહિત જે આનાથના મંદિરનો ઉલ્લેખ છે તે હાલમા નથી તપાસી જોઈ શકાય, જે પોણિરા ઉપાશ્રય કે પોણાળ તરીકે ઓળખાય છે, એમા તે સમયે નેમિનાથનું મંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ છે એ નોંધપાત્ર છે અને ચૈત્યનામની પરપરાનો ઘોત છે

૧૦ લલિતપ્રભસૂરિકૃત 'પાટણ ચૈત્યપરિપાટી' (સ ૧૬૪૮)

પૂતભિગ ગંગના આચાર્ય નનિતપ્રભસૂરિકૃત ચૈત્યપરિપાટીમા કી ૧૮-૨૦મા પચાસરા પાર્શ્વનાથનો તથા આસપાસના મંદિરોનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે

‘પચાસરા પાર્શ્વિ અર્ધ એ ધુરિ વીગ જિનનગ સાર વુ
નવ પ્રતિમા વગી કરી એ, વાસપૂજ્ય જુહાગિ વુ ૧૮
સનાનીસ મિમ તિહા નમી એ, પચાસરા પ્રભુ પામ વુ
અવર સાન જિનનગ નમુ એ વતિ પૂરક આસ વુ ૧૯
ઠગપરદેહરધ દિવધ જિન નમુ એ વશ વનિ લમતી દોષ વુ
નવધ ધરે ધધ પાસ જિન તિહાનાનીમ મિમ જોધ વુ ૨૦

આ ચૈત્યપરિપાટીમા ‘પચાસરપાટક’ અર્થાત પચાસરવાડો એવો ઉલ્લેખ મન્દિરોના આ જૂથ માટે છે એ ધ્યાન ખેંચે છે. સિધરાજની જેમ લલિતપ્રભસૂરિએ પણ અહીં પાંચ મન્દિરો નોંધ્યાં છે. જે કે સિધરાજે પોશાળામા નેમિનાથના મન્દિરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અહીં નથી અને તેને બદલે ‘નવઘ ધરિ’—નવા ધરમા પાર્વ જિનનો નિર્દેશ કર્યો છે. નવા ધરનો અર્થ ‘નવું દેવગૃહ’ લઈ એ તો એ મન્દિર સિધરાજની કૃતિ સ્વાર્થ (સ ૧૬૧૩) સાર પછી નવુ બન્યુ હશે એમ કહી શકાય. વળી એ સમય દરમિયાન પોશાળામાની પ્રતિમાઓ અન્યત્ર સ્થાપિત કરવામા આવી હશે. એમ ન હોત તો લલિતપ્રભસૂરિએ એનો ઉલ્લેખ અવગ્ય કર્યો હોત.

૧૧. હર્ષવિજયકૃત ‘પાટણુ ચૈત્યપરિપાટી’ (સં. ૧૭૨૯)

આમા પચાસરા સાથેનાં મન્દિરોનુ વર્ણન નીચે મુજબ છે.

“પ્રથમ પંચાસરે જાઠઈ એ, તિહાં પ્રાસાદ આર,
પંચાસર જિનવર તણો એ, દેખો દીદાર. ૪
ચોપાન ણિય તિહા અનિ ભલા એ, વલી હીરવિહાર,
પ્રતિમા ત્રણ સહગુરુ તાણી એ, મૂર્તિ મનોહાર. ૫
તિહાંથી ન્દપલ જિણુદ નમુ એ, ણિય પત્તર ગભારઇ,
એકસો ણિય અતિ ભલા એ, ભમતીએ જુહારઇ. ૬
વાસુપૂજ્યને દેહરે એ, ણિય ત્રણ વખાણું,
મહાવીર પાસે વલી એ, ણિય ચાર જ જાણું.” ૭

આમા હીરવિહારનો ઉલ્લેખ મહત્ત્વનો છે છેલ્લો છણોદ્ધાર થયો સાર પહેલાંના પચાસગના મન્દિરમાં પેસતાં ડાબી બાજુએ એક ચોરડી હતી અને તેમા આચાર્યો વગેરેની જ મૂર્તિઓ હતી. એમા મુખ્ય વેદિકા ઉપર હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ અને વિજયદેવસૂરિ એ તપગચ્છના ત્રણ પ્રભાવક આચાર્યોની મૂર્તિઓ હતી. આ સ્થાન હીરવિહાર તરીકે ઓળખાતું હશે એમાં હીરવિજયસૂરિની મૂર્તિ સ ૧૬૬૨માં તથા વિજયસેનસૂરિ અને વિજયદેવસૂરિની મૂર્તિઓ સ. ૧૬૬૪માં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે એમ તે સાથેના શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે.^૫ આથી આ પહેલાંની ચૈત્યપરિપાટીઓમાં હીરવિહારનો ઉલ્લેખ ન હોય એ સમજાય એવુ છે

૧૨. ‘અહો શાલક ખોલિ’ વર્ણક

આ જૂની ગુજરાતી ગદ્યમા રચાયેલુ વર્ણક છે લિપિ ઉપરથી અનુમાને સત્તરમા સૈકામાં લખાયેલી જણાતી એની હસ્તપ્રત વડોદરાના શ્રી આત્મારામ જૈન જ્ઞાનમન્દિરમાથી મળી હતી. વડોદરા યુનિવર્સિટી તરફથી પ્રકટ થયેલ ‘વર્ણક-સમુચ્ચય’મા આ કૃતિનો પણ સમાવેશ થયેલો છે એમા એક સ્થળે અણહિલપુર પાટણુનુ ટૂંકું વર્ણન છે, અને તેમાં પાટણુના પ્રમુખ દેવાલય તરીકે પચાસરાના મન્દિરનો પણ ઉલ્લેખ છે.

“હું તે અહારુ અણહિલપુર પાટણુ વર્ણવૂં પણિ કસૂ એક છિ જે અણહિલપુર પાટણુ? સઘટ ઘાટે કરી વિચત્ર ચિત્રામે કરી અભિરામ, મહામહોજવે લલાં આરામ, પંચાસર પ્રમુખ દેવ દેવાલા,

૫ શ્રી જિનવિજય-સપાદિત ‘પ્રાચીન જૈન લેખમગ્ગહ,’ ભાગ ૨ ન ૫૧૧-૧૩.

જે નગરમાં હવે દાનશાળા પૌષ્પરાજાના ધરમશાળા, ગાંધી મંદિર પ્રમુખ, ચુરગી ચુરગી હરજીભાઈ માલદ વગર સંપૂર્ણ વગર ”

૧૩. દેવહૃદય ‘પાટણની ગણવ’ (સ ૧૮૬૬)

ખરતર મરહુમ મુનિ દેવહૃદયે સ ૧૮૬૬માં ‘પાટણની ગણવ’ એ નામનું એક ગ્રંથનિર્ણયનાત્મક કાવ્ય રચ્યું છે. ગ્રંથકથાના મુદ્દાના પાટણની સ્થાનિક પરિસ્થિતિ, નોંધપાત્ર મુદ્દાઓ તથા નિરિર્ણય વ્યક્તિઓ આવી ની માહિતી માટે આ રચના અગત્યની છે. એના અંતિમ પદ્ય—કનકશરણ છાપાની છે ની જે પદ્યોમાં નીચે પ્રમાણે પચાસરાના મંદિરનો ઉલ્લેખ છે

‘પાટણ જન્મ ક્રીડો પ્રગટ જિજ્ઞાસા પચાસર ત્રિભુવન ધણી,
કવિ દેવહર મુખથી કહે કુશલ ગગનીના ધણી”

કનકશરણ આ રીતે એ માત્ર પચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ પાટણના જન મંદિરોમાં એનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે

૧૪ ‘પચાસરા પાર્શ્વનાથ સ્તવન’

આ નામની જે સમિતિ ભાગ્યશીલો જાણનામાં આવી છે અને તે બંને વડોરા જાન મંદિરમાં પૂ. મુનિશ્રી હરિદાસજીના શાસ્ત્રસમૂહમાં (પ્રતિ નં ૩૦૬૪ અને ૪૫૧૫) છે. મંદિર સ્તવનોમાં મંદિરના નામ કે રચના સવત નથી પણ વિધિ ઉપરથી સો-સો વર્ષ પહેલાં તે લખાયેલા જણાય છે. પહેલું સ્તવન ‘પાસ પચાસર ભેળ્યો હો, દૂધ ભેળ્યો મુઠ્ઠા ધર આગણે’ એ પદ્યો તથા બીજું સ્તવન સુખમર શ્રીપચાસરો પાસ પાટણપુરનો રાજાઓ એ પદ્યોથી શરૂ થાય છે. બંનેનામાંથી હોઈ પાસ અતિહાસિક હકીકત મળતી નથી આ પ્રગટના બીજા પદ્ય સ્તવનો તપાસ કરતા મળી આવવા અમલ છે

૧. આરા વડે સપાવિત શાસ્ત્ર સુખમરો સખા પ્રેમાશ્રિક એપ્રિલ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮માં

આઠમા સર્ગમાં દુર્લભરાજના નાનાભાઈ નાગરાજના પુત્ર ભીમદેવ કે ભીમરાજ (વિ. સં. ૧૦૭૮-૧૧૨૦)ના યશસ્વી અને નીતિમય શાસનનું તેમ જ પરાક્રમી સિન્ધુરાજ હમ્મુકને તેણે દન્દ્યુદ્ધ કરી હરાવેલો તેનું સુંદર આલેખન મળે છે.

સિન્ધુવિજય પછી નવમા સર્ગમાં ભીમદેવ ચેદિ (મધ્યપ્રદેશ) તરફ વળ્યો, પરંતુ તેના દૃત દામોદર દ્વારા (કર્ણાટક, ગુજરાત અને ચેદિ ત્રણેએ સાથે હુમલો કરી હરાવેલા) માલવપતિ લોગની સુવર્ણમણ્ડપિકા અને બીજા નજરાણાં મોકલી ચેદિરાજે સન્ધિ કરી લીધી.

પરાક્રમી ભીમ પછી તેના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ક્ષેમરાજે રાજ્ય ન સ્વીકારતા નાના કર્ણગજ(વિ સં. ૧૧૨૦-૧૧૫૦)ને ગાદી મળે છે. કર્ણ અને દક્ષિણમાં આવેલા ચન્દ્રપુરના જયકેશીની પુત્રી મયણુલ્લાદેવી(મીનળદેવી)ના ચિત્રદર્શનથી ઉદ્ભવેલા પ્રેમલસનું અતિસુંદર ચિત્રણ પણ આ જ સર્ગમાં આવે છે.

દશમા સર્ગમાં કર્ણગજના તપથી પ્રસન્ન થઈ શ્રીલક્ષ્મી પ્રતાપ તેમ જ પુત્ર માટે વરદાન બક્ષે છે, અને ૧૧મામાં “ગુજરાતનો નાથ” જયસિંહ (વિ સં. ૧૧૫૦-૧૧૬૬) શાસક બને છે.

બારમા સર્ગમાં શ્રીસ્થળ(સિદ્ધપુર)ના બ્રાહ્મણોને પરેશાન કરનાર રાક્ષસગજ (ખરી રીતે લિલ્હરાજ) બર્બરક સાથે દન્દ્યુદ્ધ કરી જયસિંહ તેને પોતાનો દાસ બનાવે છે અને તેને શ્રીસ્થળનો જ રક્ષક સ્થાપે છે “બાબરા ભૂત” તરીકે લોકપ્રવાદમાં ખ્યાતિ પામેલા એ લિલ્હરાજના ચમત્કારોનો પણ કવિ અહીં પરિચય કરાવે છે.

તેરમા સર્ગમાં બીજો એક રસિક પ્રસંગ વર્ણવેલો છે. મહારાજ જયસિંહ રાત્રે વિક્રમની માફક, વેપપરિવર્તન કરીને પ્રજાનાં સુખદુઃખ તથા વિચારો બાણુવા નીકળી પડતો એક રાત્રે ડોઈ સ્ત્રીના કડુણ શબ્દો તેને કાને પડતાં તે તે બાણુ ગયો અને પૃચ્છા કરતાં આ પ્રમાણે બાણુવા મળ્યું.

પાતાલમા નાગલોકની લોગવતી નામની નગરીમાં વાસુકિનો માનીતો નાગરાજ રતનચૂડ રહેતો હતો. તેના પુત્ર કનકચૂડ નાગે એક વખત પોતાના સહાધ્યાથી દમન સાથેના વાદવિવાદમાં પત્નીને હોડમા મૂકી અહીં તેણે ભૂલ કરેલી અને સ્વાભાવિક રીતે જ દમન લવલીની વેલીને હેમન્તઋતુમાં પુષ્પો આવે છે તેવું પ્રસન્ન બતાવી જતી ગયો છતાં કનકચૂડ પાસે પત્નીની મુક્તિનો એક ઉપાય હતો.

ઘણા સમય પહેલા વરુણના વરદાનને પ્રતાપે હુલ્લડ નામના ક્ષણીએ પાતાલલોકને જલમાં કુબાડવાનો વિચાર કરેલો, જેથી ગભરાયેલા નાગો તેને શરણે ગયેલા અને હુલ્લડે શાસન ફરમાવેલું કે પ્રતિવધ ઉત્તરાયણે એક એક નાગે કાશ્મીરમાં કાયમ રહેતા પોતાની સ્તુતિપૂજા કરવા આવવું. તે બાદ હિમથી દુર્ગમ તેવા કાશ્મીર દેશમાં હુલ્લડ ચાલ્યો ગયો અને પૂર્વે ‘સમગ્ર પૃથ્વીને પણ ઉખેડી નાખીએ’ એવા બાણુગા ફૂકનારા સર્પો હુલ્લડના કોપના લયથી દર વર્ષે વારા પ્રમાણે નિયમિત રીતે તેની પૂજા અર્થે જવા લાગ્યા આ વર્ષે દમનનો વારો આવ્યો હતો; એટલે હિમના દાહથી બચવા તેણે કનકચૂડ પાસે શરત મૂકી કે જો તે તેને હિમમ્મ બાળ લાવી આપે તો પોતે તેની પત્નીને પણમાંથી મુક્ત કરે. આથી છેલ્લો દાવ અજમાવવા કનકચૂડ પાટણ આવેલો અને એક ઊંડા કૂવામાંથી બાળ લાવવા તે તેમા પડવા જતો હતો, પરંતુ તે અધારો કૂવો વજ્રમુખી મહિક્ષાઓથી વ્યાપ્ત હોવાથી તેમાંથી જવતા પાણ આવવાની આશા રખાય તેમ ન હતું, તેથી તેની પત્ની પણ સહગમન કરવા તત્પર થઈ હતી અને પોતાને ન વારવા પતિને વિનવતી હતી.

આ વૃત્તાન્ત સાલળી આશ્વાસન આપી બાહોશ રાજા જયસિંહજે કાંઈ પરના વેતસવૃક્ષને વેગપૂર્વક મારવા માંડ્યું. તેના અવાજથી કૂવામાંથી માખીઓ એકદમ ઊડી ઉપર આવતી રહી. પછી

નિમિષિક બનેના ડૂવામાં રાગ્નએ વિનાવિનમે ઝપના યુ અને ઊપનો ઘડો (ઘની) ભરીને તત્કાળ બહાર ફૂટી આવ્યો, અને ઊપ સાથે તે નાગ મ્પતીને બર્મકાંતિના રક્ષણ નીચે પાતાનમા મોકલી દીધું (૫૬ અને વિનતાની પૌગણિક કથા અહીં સરખાવવા યોગ્ય છે નાગ લોભે સાથેનો શુદ્ધરાતનો ઐતિહાસિક સમઘ પૌરાણિક જેના લાગતા આચારના વર્ણવાયો છે એમ સમજવું)

એ મા તર્જમા પણ ચમત્કાર્યા આવે છે યોગિનીઓના ચમત્કારને ન ગણતરતા પોતાની પ્રતિમા બનાવી કામણ્યપૂર્વક તેને બાળી નાખવાને પ્રયત્ન થયેલી બહુરૂપી યોગિની નિન્દકાને દરારી મ્પતીગ જ્યસિંદ્રે માળવાના વિદ્યાપ્રેમી રાગ્ન યશોનમા ઉપર ચિત્તરમગ્ણીય વિશ્વ્ય પ્રાપ્ત કર્યો અને એ તે પ રમા સર્ગમા તે ભગવાન સોમનાથની કૃપાથી સુવર્ણસિદ્ધિ મેળવી સિદ્ધરાજ બન્યો રારનાથના માગને તેણે દુરગ્ત કરાવેલો, શ્રીરથળમા રુદ્રમહાનય તથા જન ચૈલ બધાવેના, પાટણમા સહજલિંગ તળાવ અને જૈન તથા જૈનેતર મન્દિરો બધાવેના આગમ્પ્રમા સિદ્ધપુર(શિહોર)ની સ્થાપના કરેલી—આ બધી વિગત પણ આ સગમા મળે છે

સોગમા સર્થી કુમારપાનની કથા શરૂ થાય છે અને નણુ મર્ગમા સપાતનક્ષ (અન્નેર)ન, આત્રરાજે તેના હાથે આધેની હાનુ મનોહર વણુન આપેલું છે જ્યારે ઓગળીમમા સગમા કુમારપાન આન (અણ્ણોરાજ)ની પુત્રી જલ્દહાને પાટણમા પગ્ગે કે નો તેનો દાહણુ મેનાપતિ । —શ્રી મુનશીની નવનમ્યાઓમા અમર બનેનો મજરીપતિ કામ—અવતિના બ નાન પર રિજન પ્રામ કરે છે આભાવિ રીતે જ ઉભરપક્ષગ્ધ બીજા અને રાગ્નઓનો ઉલ્લેખ અહીં મળે છે

આજે પણ શુદ્ધરાત ઉપર જેની અસર છે તે કુમારપાનની પ્રખ્યાત અમારિયોગ્ગાનુ વિશ્વમા સગમા વિસ્તૃત વર્ણન આપેલું છે આમનૈ । શી(ક્ષા યુન શૂન ૧૧)ના મધ્યન પર્વના નિમે ત્રણુ—આ દીન પશુઓને ખાટખીને લા વેચના ખેંચી જતા એ માણસને જે દિના બનેલા તે મટારાગ્નએ મૃદાભિમાણ, પગારગમન જ તુવધ માસબાણુ અને મઘપા નાં નિયેવ ફરમાવ્યો તેટલું જ નહિ પણ તેથી જેને નુમ્સાન થાય તેમ હતું તેના બરાને ત્રણ વધ આવે તે નુધાન્ય આપ્યું જેથી પોતાની આરાનો કડમ અમન થાય તદુપરાન્ત, એ મધ્યરાત્રે કોઈ સુ રીનું કુણુ રુદ્ધ સાબળી રાગ્ન તે તરફ ગયો તો એક વૃક્ષ સાથે પાશ બાધી તે આત્મહત્યાની તૈયારી કરતી હતી પૃચ્છ કરતા જણાવ્યું કે તે યુવતીના પુત્ર તેમ જ પતિ શુદ્ધરાજ જવાથી નિયમ મુજબ તેનું સનણુ ધન ગમ્ગો જગે અને તેથી તે સાન નિગારાર થઈ જતા આત્મહત્યા એ જ તેના માટે એમમાન માન હતો કૃપાનુ ગમ્ગએ તેન આશ્વાસન આપ્યું કે રાજાય તેડર્થે ન મ્પ્રીતા મ્પ્રીતા ’ —“ આ રાગ્ન તારુ ધન નર્ગી લઈ લે નર્ગી લઈ લે ’ —અને વિનાવિનમે અપુત્રમૃતયન પગ્નો રાગ્નનો હ ઉચારી નીધો

આ રીતે મધ્યયુગમા સમાજસુસારણાનો નવો ચીનો પા નાર અને કે રપ્રસા તથા સોમનાથ મન્દિરનો જીજ્ઞાસકાર કરારી સ્વખાદેશાનુસાર ગુર્જરપુર—પાટણ—મા કુમા પારેશ્વરની સ્થાપના કરાગ તેમ જ પાર્વનાથના ચૈલો બરાવનાર લો પ્રિય ગમ્ગ કુમારપાનને આ પ્રમાણે આશીર્વા આપી મજ્જન દ્વાત્રય મન્ય પૂરુ થાય છે

આયુધ્માન મન મૂપતા રે હ બજય રે () ઘાન્ત્યા રે સુતુદ્ધા રે વૃત્તી (રે) રૂ

જિગ્ણા રે વૂજ તદૈ રૂન્દવે જય ચિર વીલ્લયચૂદામગે ।

હમાનુષ્યીન્નજાત્રપ્રવતય નિજ સનસ્તર ચેત્સુપિ—

પ્રાવોપ્તસુ સદા નૃપ પદવિધિયત્સમયોમ્વત્ ॥૧૦॥

અર્થાત્—‘ હે રાગ્ન ! તુ આયુધ્માન થા હે સુશુદ્ધિ ! શાન્તિમા તુ નિવિઓથી પણ વર્ગી જન ન નિષ્કૃત ! તુ બલિહ બન હે મન્વર્થી ! હે ચોનુમ્પચ્છા ભણ્ણિ ! નિ મનપવન્ત વિન્નપી થા ! અને પૃથીને

જાણુમુક્ત બતાવીને પોતાનો સવન્નર પ્રવર્તાવ. —આ પ્રમાણે અગિયો જીવરે ધોવણા કરેતા (આશીર્વાચન ઉચ્ચારતા) હતા ત્યારે ગાન (કુમારપાસ) જેમ દોઢ પળ પદ નમેશાં સમ—અર્થ—અર્થ સાથે જ યોગ્ય છે તેમ અર્ધ—શક્તિવપનિવાળો—થયો.”

પ્રાકૃત દ્વાયથકાચ્ય કુમારપાસની આ અધૂરી કથા પરી કરે છે. પ્રથમ પાઠ તથા છટ્ટા સર્ગના પ્રસંગેના પાઠપુનુ રાગ તથા પ્રવર્તની સમૃદ્ધિનુ, મન્દિરે તથા સ્વામીની વત્સલતાથીનું અને રાગની ઉદારતા તેમ જ ભક્તિ દવાન્નિ વર્ણન મળે છે. છટ્ટા સર્ગના ઉત્તરાર્ધમાં કોકાણના મન્દિરકાર્યને ઉપરના કુમારપાસના વિગત ઉપરાન્ત મધુગ એદિ, દશાનું કાન્યકુબ્જ, મગધ, ગૌડ, મિન્ધ, શ્રીનગર, તિલિંગ કાવી વગેરે ઉપરની તેની સના આલેખેલી છે.

છટ્ટા સર્ગમાં વળાસ(વનસ)ના ગાનએ કહેલી શુનિ મુખી મનેલાં કુમારપાસ સાતમાના જાત્રન થઈ કર્તવ્યચિન્તન કરે છે અને અન્ને આક્રમા સર્ગમાં તેની ચિતનિથી, શુનરેવી સરસ્વતી ધર્મપરેશ આપે છે.

ઉપરના અવસોદનપરથી ગુજરાતની આગુ કેટલા દુર-દુરના પ્રદેશોમાં વર્તેલી હતી તેનો ખ્યાલ આવે છે. હેમચંદ્રાચાર્યની ખીલ અનિયુદ્ધ દૃતિ ત્રિગિહિજ્ઞાપાપુરવચ્ચરિતમદ્વાસાચના દશમા પર્વના યોથા સર્ગનો આવનમો સ્લોક કુમારપાસના ગુજરાતની શાસનસીમા આ પ્રમાણે જણાવે છે.

“સ જૈવેરામાતુરખ્મ્મેન્દ્રીમાત્રિદગ્ગાવગમ ।

ગમ્યામાવિન્ધ્યમાઝાવિં પત્રિમા સાવવિન્ધિ ॥”

અર્થાત્—“તે (કુમારપાસ) ઉત્તર દિગાને તુરંસીમા મુધી, પૂર્વને ગગાપર્યન્ત દક્ષિણને વિન્ધ્યાચળ મુધી અને પશ્ચિમ દિશાને સમુદ્ર મુધી સાધમે—છતશે.” અર્થો ‘સાવવિન્ધિ’ એ ભવિષ્યકાળ વાપરેલો છે તેનુ કારણ એ છે કે આ સ્લોક લગવાનુ મદાવીરના મુખમાં ભવિષ્યવાણીના રૂપમાં મોકેલો છે.

આ સંક્ષિપ્ત અવસોદનપરથી જણાય છે કે એવા કેટલાક પ્રસંગો છે જે અન્ય પ્રખન્ધો તેમ જ ઉન્મીણુ લેખો દ્વારા સિદ્ધ થઈ ચૂકેલા છે અને છતાં દ્વાયથ જેગ સમકાલીન ગ્રન્થમાં નિર્દેશ પણ પામતા નથી તે જ પ્રમાણે ખીજ પાણુ એવા પ્રસંગો દ્વાયથમાં મળે છે—વિશેષત ચમન્દાનુક્રા—જેને ઇતિહાસ સાથે બહુ સંબંધ ન દોઢ શકે

મૂળરાજનો આવગઓ સાથેનો સબંધ, તેનો શાકમ્ભરી(અગમેર)ના વિગ્ધગાગને હાથે થયેલો પગભવ, માળવાના ભોળે ભીમને આપેલી દાર, નાદલ(નાગેલ)ના અણલીલ—અલિલને હાથે ભીમદેવનો પરાજય, ભીમના જ સમયમાં થયેલુ મહમ્દ ગઝનવીનુ સુપ્રસિદ્ધ સોમનાથ-આક્રમણ, માળવા અને શાકમ્ભરીના રાજઓએ કરેલો કર્ણનો પરાજય અને સિદ્ધરાજના શાસનકાળ દરમ્યાન કુમારપાણની વર્ષોની રખડપટ્ટી—જેવા પ્રસંગોનો નિર્દેશ પણ આ કાવ્યમાં મળતો નથી જે વર્ણન પોતે ઉન્મીર્તન કરે છે તથા જે કુલના રાગના પ્રોત્સાદનથી ગ્રન્થ રચાય છે, તેને કલકરૂપ લાગતા પ્રસંગોનો સમાવેશ પોતાની કૃતિમાં ન કરવાનો કવિનો હેતુ આ મૌનના મૂળમાં દોઢ શકે

સરકૃત દ્વાયથકાચ્યનો ગુજરાતી અનુવાદ ઈ. સ ૧૮૬૩માં પ્રકટ થયેલો અનુવાદક શ્રી મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી એવો તર્ક કરે છે કે મહમ્દના સોમનાથ-આક્રમણની વાત મુસલમાનોએ ઉપગતી કાઢી પણ દોઢ શકે “ભારતમે અગ્રેજ રાજ”ના પ્રખ્યાત લેખક પં. સુન્દરલાલજીએ પણ એવું અનુમાન કરેલુ છે. પરન્તુ એવી શકા લાવવાનું કોઈ કારણ નથી. વિ. સં ૧૨૨૫માં કુમારપાસે સોમનાથના પાશુપતાચાર્ય ભાવશુદ્ધરપતિની દેખરેખ નીચે સોમનાથના મન્દિરનો છણોદ્ધાર કરાવેલો.

દ્વા ૧૫. ૫૦માં ભગવાન સોમનાથનું ધૃવાવચન છે કે :

“ક્ષમાનૃણ્યવાહુના સ્વર્ણસિદ્ધયા ત્વં ભવ સિદ્ધિગદ્ ॥”

અર્થાત—“હવે પૃથ્વીને અનૃણી કરવા માટે (મદત) સુવર્ણસિદ્ધિ વડે તું (સંવત્સર પ્રવર્તીવનાર) સિદ્ધિરાજ થા ”

તે જ પ્રમાણે વડનગરપ્રાકારપ્રશસ્તિ (વિ. સ ૧૨૦૮)નો ૧૧મો શ્લોક પણ કહે છે કે :

“સઘઃ મિદ્ધરસાનૃણીકૃતજગદ્વીતોપમાનરિયતિ—

જ્ઞે શ્રીજયસિદ્ધેવનૃપતિઃ શ્રીસિદ્ધરાજત્તતઃ ॥”

અર્થાત—“તત્કાળ સિદ્ધરસ વડે ઋણમુક્ત કરાયેલું જગત્ જોની ઉપમાનસ્થિતિ ગાય છે (પ્રશંસે છે) તેવી શ્રીજયસિદ્ધેવ રાજા પછી શ્રીસિદ્ધરાજ અન્યો

આજે વધારે પ્રચલિત થયેલા તેના “સિદ્ધરાજ ” નામ પાછળ આ રહસ્ય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાના માંગરોળનો વિ સં ૧૨૦૨નો ઉટ્ટીણું લેખ સિદ્ધસંવત્ ૩૨ આપે છે. ભીમદેવ ખીજનુ વિ સ ૧૨૬૪નું તામ્રપત્ર સિદ્ધ સ ૯૩ આપે છે. આ ગણતરી મુજબ વિ સં ૧૧૭૦થી સિદ્ધસંવત્સર શરૂ થયો ગણાય ઇતિહાસવિદોનું માનવું છે કે આ સંવત્નું પ્રવર્તન સિદ્ધરાજના સૌરાષ્ટ્ર-વિજયની સ્મૃતિમા થયું હશે

સોમેશ્વર (ઈ સ ૧૧૭૯-૧૨૬૨)ની કીર્તિકૌમુદી તેમ જ સમકાલીન વિજયમેનસૂરિના રેવન્તગિરિરામમાં પણ સિદ્ધરાજના ખેંગાર પરના વિજયનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

આશાપદ્મી ગામના આશાભીલને છતી કર્ણદેવે કોછરખ દેવીનું મંદિર કર્ણસાગર તળાવ અને કર્ણેશ્વર મહાદેવનું મંદિર અંધાવી કર્ણાવતી શહેર વસાવેલું તે હકીકત પણ દ્વાથ્રયમાં જગતી નથી. આ કર્ણાવતીમાંથી આજનું અમદાવાદ વિસ્તર્યું. (વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ સ્વં રત્નમણિરાવનું ‘ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ’).

શાકમ્ભરી (અજમેર)ના આત્ર (અણોરાજ) પરની જયસિંહની છત વિષેના હેમચન્દ્રના માન માટે એવો ભૂલો બચાવ કરી શકાય કે પાછળથી તેને સિદ્ધરાજે પોતાની પુત્રી કાચનદેવી લગ્નમાં આપેલી. ખીજ વિજયોની માફક શાકમ્ભરીવિજયનું સૂચક બિરુદ પોતે ધારણ કર્યું નથી તેથી સ્વ. દુર્ગાદેવ શાસ્ત્રી માને છે કે આ મોટો વિજય નહીં હોય પણ મૈત્રીસ્થાપના હશે છતા મૂળરાજે આશુના પરમાર ધરણીવગાદને પરાગત કરેલો તેના અનુલેખ માટે કોઈ કારણ જણતું નથી. અને આ એક મહત્વનો બનાવ ગણાય, કેમકે સારથી આશુપ્રદેશ ગુજરાતના શાસન નીચે આવ્યો.

વળી વસાવણિ બરાબર આપી હોવા છતાં કાલક્રમ તો કોઈ સ્થળે આપેલો નથી.

ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ મોટાં દૂષણ લેખાય. પરંતુ આપણે એ ભૂલવું ન જોઈએ કે હેમચન્દ્રાચાર્યનો હેતુ કેવળ ઇતિહાસ આલેખવાનો નથી; પણ મહાકાવ્યનાં લક્ષણો લક્ષમાં રાખી, તે પ્રમાણેના આવશ્યક વર્ણનો વગેરે મૂકી, પોતાના વ્યાકરણના નિયમોનાં ઉદાહરણો આપતું મહાકાવ્ય રચવાનો અને તેમાં શક્ય તેટલા ઐતિહાસિક પ્રસંગોને સાંકળી લેવાનો જ છે. એ પણ નોંધવું જોઈએ કે બહુ લાગવગવાળા, પ્રત્યક્ષ જોનાર તથા રાજ્ય-દેશતરો વગેરે દ્વારા પૂર્વની હકીકત મેળવવા શક્તિમાન એવા હેમચન્દ્રાચાર્યે રજૂ કરેલી વિગતો અતિવિશ્વસનીય છે. ચમત્કારો અને અલકારો તો કાવ્યમાં હોય જ. વિદ્ધમનુ અનુકરણ કરનારો મહત્વાકાંક્ષી સિદ્ધરાજ જાતે પણ પોતાના વિષે યોગિનીઓ ઇસાદિની અદ્ભુતરસભરપર આખ્યાયિકાઓ પ્રચલિત કરે તે પણ સમજી શકાય તેવી વાત છે. દ્વાથ્રયમાં જોને

રાજસ કહ્યો છે તે બિન્નરાજ બળવે તે પછી એ જ સૈકામાં “બામરો ભૂત” બની જાય છે તે સોમેશ્વર (ઈ સ ૧૧૭૯-૧૨૬૨)ની મીર્તિમુદ્રીમાંના નીચેના ઉદ્ધરણ પરથી સ્પષ્ટ થયે

“મયાને યાતુધાને દ્રઢ્ઢા નરકામિધમ્ ।

સિદ્ધરાજેતિ રાજેદુયોં જષ્ટે ચત્રગણિષુ ॥” ૨૩૮

અર્થાત્—“બામર નામના રમગાનમાંના મોટા ભૂતને બાધીને તે રાજ્યના દ્ર રાજાઓ ની પકિતઓમાં ‘સિદ્ધરાજ’ બન્યો ”

તાત્રપત્રોમાં સિદ્ધરાજને ચત્રગણિષુ એવું વિરોધણ લગાડાયેલું હોવાથી આ પ્રમાણ બહુ મોટો ગણાતો હોવો જોઈએ

પોતાના વિ સ ૧૨૫૬ના ભાદ્રપદ અમાસ વાર મગળના પાંચાણના તાત્રપત્રમાં ભીમદેવ બીજાને પોતાને “અમિનવસિદ્ધરાજ” કહેવાય છે આ પછીના પણ કેટલાક તાત્રપત્રોમાં આ મિતુદ મળે છે આથી સમજાય છે કે માત્ર ૫૦ જ વર્ષમાં જયસિંહ સિદ્ધરાજ યૌનુધ્યનશનો અનુગ્રહીય આદર્શ રાજ ગણાના લાગેલો

આ કાવ્યમાં વર્ણવેલા મૂળરાજના સૌગંધ્યવિજય તથા તેના જ શાસનના વરમાન આમુરરાજના લાટરિજયો ૨૧૦ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી કલ્પિત માને છે પરંતુ ૨૧૦ રાં સુ. મોદીએ આનો અર્થો ઉત્તર આપેલો છે મૂળરાજ પછી ભીમદેવ સુધી કોઈએ સૌરાષ્ટ્ર પર આક્રમણ કર્યાનું કથન મળતું નથી જ્યારે સોમનાથની લાવણ્યહરપતિની પ્રશસ્તિમાં પણ ભીમદેવ સોમનાથનું પથ્થરનું મંદિર બધાવાનાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે તે આપણે આગળ જોઈ ગયા તે જ રીતે આમુરરાજથી કર્ણદેવ સુધીના મોઈ ગુજરાતે લાટ ઉભાનું સ્થાન ક્યાં મળતું નથી જ્યારે કર્ણનું વિ સ ૧૧૩૧નું નવસારીનું તાત્રપત્ર તેની લાટ પરની સત્તાનું સ્પષ્ટ છે આથી આ પ્રસંગોને સચ માનવા પડે છે

ઉપર ઉતારેલા સરકૃત દ્વાયનના છેલા શ્લોકમાં સ્તુતિઓ ચીનક્રમચૂમભણિ રાજા કુમારપાળો પૃથ્વીને અનુણી કરી ગ્વખીન સનત્સર પ્રવર્તન માટે આદેશ—આપીના આપે છે ત્રિપટિશલાકાપુર્યચ્ચરિતના ૧૦માં પાના ૧૨માં સર્ગના ૭૭માં શ્લોકમાં શ્રી મહાવીરરામીના મુખમાં મુકેલી ભવિષ્યવાણી પણ કહે છે કે

“દાય દાય દ્રવિગાનિ નિરચવ્યાડનૃણ જગત્ ।

અઢ્ઢવિષ્યતિ મેદિયા સ સવત્સરમાત્મન ॥”

અર્થાત્—‘તે (કુમારપાળ) દાય આપી આપીને જગતને ત્રણમુખત રીતે પૃથ્વી ઉપર નિજ સનત્સર આકરો—પ્રવર્તાવશે ”

‘શ્રી જૈન સત્યપ્રમાશ’ના ૮૩માં અકમાં મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ શત્રુજયની ચીમુખાટની દૃષ્ટના મૂળ મંદિરના દરવાજાની તળી બાજુની એક ધાતુપ્રતિમા ઉપરનો લેખ પ્રમાણિત કરેલો જેમાં શ્રીસિદ્ધહેમકુમાર ચ ૪ આપેલી છે હેમચન્દ્રાચાર્યના પોતાના “અમિધાનચિત્તામણિ મોશમાં એમ રચે (૧ ૧૭૧) ‘સવત્ નો અર્થ સમજાવતા મ્હુ છે કે

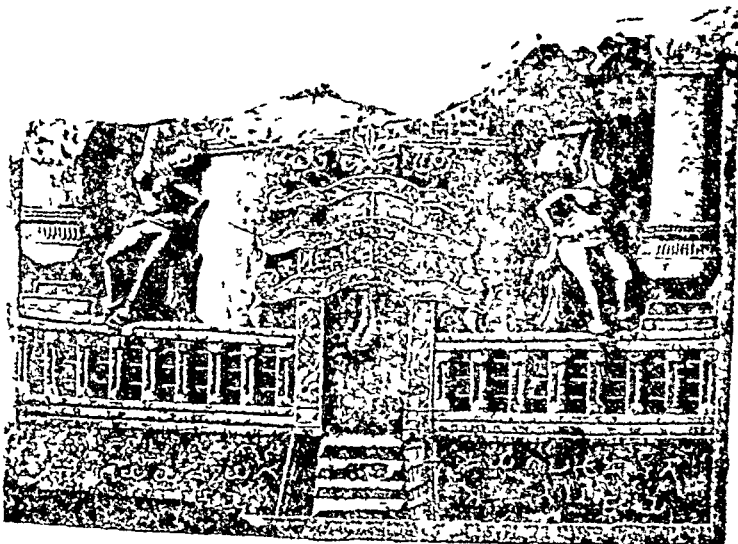
“યયા નિરમસવત્ સિદ્ધહેમકુમારસવત્ ”

આથી વિરોધ પ્રકાશ આ ત્રિપથ પર અઘપર્યન્ત પડ્યો નથી પરંતુ કુમારપાળની નૂતન સનત્સર પ્રવર્તનવાની તીમ ધ્રુવ ક્ષીભૂત ચર્મદશે જેને પરિણામે સિદ્ધરાજ હેમચન્દ્રાચાર્ય અને કુમારપાળ એ ત્રણે વિભૂતિઓના નામથી અમિત આ સનત્સર શરૂ થયો હશે.

દૂકમા, દ્વાથ્રયમા આવેલો કોઈ ઐતિહાસિક પ્રસંગ ઉપગતવી કાટેલા-કલિપત નથી લિલક, અન્ય પ્રગન્થો ઉપરાન્ત પુષ્કળ હિતીર્ણ લેખો અને તાત્રપત્રોએ હેનચન્દે આપેલી દષ્ટીકતને પુષ્ટિ આપેલી છે ચૌલુક્યોની દ્વાથ્રયમાની વગાવલિ પણ આ લેખોનાં તે જ ક્રમમા જોવા મળે છે અને ઐતિહાસિક પ્રસંગોનો નિર્દેશ દ્વાથ્રયકાવ્યમા નથી કરાયો, તેમાના કેટલાક માટે કદાચ મોખિક આખ્યાયિકાઓ ઉપરાન્ત વિરોધ સ્થળ પુગવા મળ્યા ન પણ હોય. જે તેમ જ હોય, તો તે કવિની સન્નગવૃત્તિ જ સ્પષ્ટ છે ૨૫૦ ગાં નુઠ મોદી કહે છે તેમ થી હેમાચાર્ય આ કાવ્યમાં પુગવા વિનાની વિગતો લખે તેમ કવિ આખ્યાયિકાઓને વિના સસોધને નહિ રવીકાગના, એક સાચા ઇતિહાસકાગને શોભે તેમ, યોગ્ય ઉલનાપ્રવેક ઐતિહાસિક પ્રસંગોને સંગ્રહા છે. ૧૦ નં માળવા પર ચટ્ટલા વલ્લભગજને માર્ગમા જ મૃત્યુ પામેલો ન વર્ણવતા માળવા પર વિજય મેળવી પાછો આવતાં ચીનરી કવિ કાવ્યને ઓપ પણ આપી શકત, પરન્તુ દષ્ટીકતને ફેરવવાનુ આ સ્થળી આચાર્યને કુચ્ચુ નથી. જ્યારે જયસિદમુરિ(ઈ સ ૧૩૬૬)એ તો પોતાના કુમારપાલચગ્નિમાં આમુખગજના હાથે માલવપતિ સિન્ધુગજને હણાવ્યો છે ! આવી ઝીણી જાગતો પણ દ્વાથ્રયમકાવ્યનુ મહત્ત્વ વધારે છે.

તત્કાલીન ગુજરાતની સમાજચિત્રિ તથા સંસ્કૃતિ ઉપર પણ આ કાવ્ય વાણી પ્રકાશ પાડે છે. જે એક સ્વતંત્ર નિબંધ માગી લે છે.

આ સર્વતોમુખી અવલોકનથી પ્રતીતિ થાય છે કે ભારતના આઝ્ઞનિક અને રાજકીય ઇતિહાસના સાહિત્યમા આ કાવ્યનુ સ્થાન બહુ ઊંચુ રહેશે ખરેખર, ગુજરાતના એ સૈથી વધારે પ્રભાવશાળી મહારાજનધિગજને ઉપર પરમ પ્રભાવ પાડનાર આચાર્ય શ્રીહેમચન્દને ગુજરાતના પ્રથમ ઇતિહાસકાગ ગણવામા અને દ્વાથ્રયનકાવ્યને ગુજરાતના પ્રથમ ઇતિહાસકાવ્ય તરીકે નવાજવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી

સોલંકી રાજવીઓનો ત્યાગધર્મ

શ્રી સુનીયાસ વર્માન ગાહ

શુદ્ધતામાં આવી ગયેલા સાવધ વશના જાણીઓનો સમય શુદ્ધતામાં સત્ પ્રાપ્તિ
 નિમિત્ત તથા આગાહીનો સમય હતો ધર્મગ્રન્થો અને વિરોધે કરીને સાધધર્મનું મહત્વ શુદ્ધતાને
 એ પ્રમાણે વિરોધ મમળનું એ વર્ણન ૧૭૨૧ રાજનીઓએ તો સાધધર્મને આવ્યું જુમા મૂળને
 શુદ્ધતાના કોષ્ટકન પર જે ૩૦ જાપ પાડી હતી, તે હિન્દાસમા સુચારુક્ષે નોંધાયેલી રહેશે

આવનમૃતિમા પગપૂરથી માનવ... ૥ પ્રેય ઓ શ્રેયની વિચારણા થતી આવી છે આવાએ જે જે ધર્મા મ્યાખ્યા તેમા એ વિચારણા મુખ્યત્વે પ્રવર્તેલી છે અને તેમાથી જે સપ્ત યોગ ની બધા તેઓએ પણ એ જ વિચાર પાપૂરવે પ્રેય તથા શ્રેય પ્રયે તર તમ દષ્ટિ ખૂબી છે નિમોની વિચારણાનો જે કાષ્ઠ દિનિદામ સાપડે છે તેમા એક વાગ પ્રેયદષ્ટિની વિરોધતા દંખાર છે નો ખીજ વાગ તેમાથી શ્રેયદષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ હાર એવું ય માન્ય પડે છે નિમોની પૂર શ્રેયદષ્ટિ નવોત્તી એમ કહી શકાય તેમ નથી ભા તમા આવેના આવામા એવી મે શાખા હતી તેના પુત્રા મજે છે પ્રેયદષ્ટિમાથી બુદ્ધિ એશ્વર્યા અને દેવોપાસનાન વિચાર છે અને શ્રેયદષ્ટિમાથી આત્મ ચાણુસાનના બધરા લાગનાન વિચારો છે એ લાગના નુ ખીજ જન ધર્મમા રહેવું છે બાહ્ય ધર્મમા પણ તેજ છે પૌરાણિક વર્તિ માગમા દેવોપાસનાનુ ખીજ રહેવું છે જેતના આત્મનિ ગ્રન્થો લ્યા લ્યાર સમાજના સમધારણમા ગૂચરતા ઉત્પન્ન ગાગ લાગ્યા છે ત્યાર ત્યાર મેંડનો સમન્વય મનાગ માર્ગો યોગ્ય છે વૈદિક ધર્મમા એ સમન્વયને ત્રયોધનાગ ઉપનિષદ છે જૈન ધર્મ લાગમાગમા દ' લ્યો છે પણ તેના આત્મનિ સ્વરૂપે તેના આરાધનેને આજ કડી નાખ્યા છે અને એવો કાગ આવી હો છે કે લ્યાગે આત્મ લ્યાગુગ્ય શ્રેયની આથે નમાગના તથા સમાજના નિતરૂપ પ્રેયની આગધનાં નિમાગી મ નાનુ પાવનગે નદિ

જુલાઈના મહત્ત્વની ગેરિયા નોનપી ઈન્ડીઓએ મજા ઠાસત ચનારાના છના સ્વાગધમના
નવનમનનુ સુર દર્શાવ પૂર પાડુ છે એમ તો મગધમાથી પણ એવાજ દર્શાવ મજે છે પણ તે
એનિનાનિન ગના પા ઈન્ડિ રિગેય છે મોનપીવગના ઈન્ડીઓની સ્વાગધમની આ ધિનાના પુગરા
ધનિદાનમાથી માગી પેર CP નમ્થ યાપ છે

[illegible]

મૂળરાજે અનેક પરાક્રમો કરીને રાજ્ય જમાવ્યું હતું, તેમ રાજ્યનું ધન પ્રજાના પ્રેમ-શ્રેયને માટે વાપરીને સમૃદ્ધિલાગતુ દૃષ્ટાત પોતાના વશજ્ઞને માટે મૂક્યું હતુ. એટલું કર્યા પછી વૃદ્ધ વયે તેણે રાજ્યનો ત્યાગ કરી, શ્રીગ્યજમાં સંન્યાસી તરીકે રહી પ્રભુભક્તિમાં છેવટનાં વર્ષો ગાળ્યાં હતાં.

મૂળરાજની પછી ગુર્જરેશ્વરની ગાદી પર જે જે સોલંકી વંશના રાજપુરુષો આવ્યા તેઓમાં ત્યાગધર્મની આરાધના કેટલાક કાળ સુધી જાળી રાખાવિક બની હોય તેમ ચાલુ રહી. તેની પછી ચામુણ્ડ ગુર્જરેશ્વર થયો તે શૈવ ધર્મ પાળતો, છતાં એક જૈન આચાર્યને તેણે ગુરુપદે સ્થાપી તેમના ઉપદેશનો લાભ લીધો હતો. તેણે આળીમેક વર્ષની વયે ગાદીએ બેસી ૧૩ વર્ષ રાજ્ય કરી રાજનપદનો ત્યાગ કર્યો હતો, એટલે તેના પુત્ર વલ્લભરાજને ગાદી પર બેસાડવામાં આવ્યો હતો. ચામુણ્ડમાં કામલોલુપતા વિશેષ હતી, એટલે પોતાની બહેનના આગ્રહથી તેણે દ્વિવિદ્યમન માટે સંન્યસ્ત લીધું હતું એમ ધનિદાસ પરથી જણાય છે. સંન્યાસી વેશે કાશીની યાત્રાએ જતા માળવાના પરમાર રાજ્યએ તેની પળવણી કરી હતી તેથી તે પાછો ફર્યો હતો, અને તેના પુત્રોએ માલવનરેશને દગલ્યા પછી તેનો યાત્રામાર્ગ મુક્ત થયો હતો પરંતુ ત્યાર પછી ચામુણ્ડ વધુ જીવ્યો નહિ તેણે શુકલતીર્થમાં તપસ્યા કરતાં દેહત્યાગ કર્યો હતો.

ચામુણ્ડની પછી, વલ્લભરાજના ઓચિંતા મૃત્યુથી, દુર્લભરાજ ગુર્જરેશ્વર થયો. તેણે લોકોપયોગ માટે ‘દુર્લભ સરોવર’ બધાવેલું જેને નવો ધાટ આપી સિદ્ધરાજે ‘સહસ્રલિંગ’ તૈયાર કરાવેલું. દુર્લભરાજે પોતાના ભાઈ નાગરાજના પુત્ર ભીમદેવને રાજસિદ્ધાસન પર સ્થાપિત કરીને સંન્યાસ અંગીકાર્યો હતો.

ભીમદેવ પ્રતાપી ગુર્જરેશ્વરોમાંનો એક હતો તેના સમયમાં મહમુદ ગઝનવીએ તોડેલું સોમનાથનું શિવાલય તેણે કરી બધાવ્યું હતુ. તેણે માળવા સાથે લડીને યશવિસ્તાર કર્યો હતો અને રાજ્યવિસ્તાર પણ કર્યો હતો મદિરો બાંધવામાં, દાનો આપવામાં તેણે દ્રવ્યનો ઉપયોગ સારી પેઠે કર્યો હતો વૃદ્ધાવસ્થા થતા તેણે તાપસ જીવન અંગીકારવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે પૂર્વે મોટા પુત્ર ક્ષેમરાજનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો તેનો મનોભાવ હતો, પરંતુ ક્ષેમરાજ તો જુવાન વયથી તાપસ જીવનનો અતુરાગી હતો તેણે રાજ્ય લેવાની ના કહી અને ગૃહત્યાગ કરી દલિચ્છળી પાસે આશ્રમ સ્થાપી ત્યાં નિવાસ કર્યો. આથી ભીમદેવે બીજા પુત્ર કર્ણદેવનો રાજ્યાભિષેક કરી પોતે તાપસ જીવન ગાળ્યું.

કર્ણદેવ મહાપરાક્રમી ગુર્જરેશ્વર હતો. તેણે કર્ણાવતી નગર વસાવ્યું હતુ જે હાલનું અમદાવાદ છે. તેણે અત્યંત નાની વયના પુત્ર જયસિંહનો રાજ્યાભિષેક કરી સ્વર્ગગમન કર્યું હતુ એમ ધનિદાસ કહે છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહની નાની વયમાં તેની માતા મિનળદેવી રાજ્યનો કારભાર ચલાવતી હતી સિદ્ધરાજ જેવો પરાક્રમી નીવડ્યો તેવો જ તે વિદ્યાપ્રેમી પણ હતો. ‘સિદ્ધદેવ’ વ્યાકરણ, ‘સહસ્રલિંગ સરોવર’ અને ‘રૂપમહાલય’ આદિ તેની કીર્તિના સ્મારકો છે. પરંતુ કર્ણદેવથી તૂટેલી સોલંકી રાજવીઓની ત્યાગધર્મની આરાધના સિદ્ધરાજે ન કરી તે અપુત્ર મૃત્યુ પામતાં ક્ષેમરાજનો પૌત્ર કુમારપાળ ગુર્જરેશ્વર થયો.

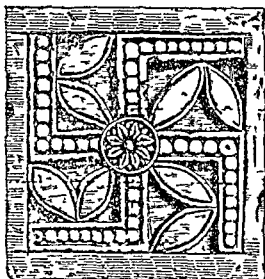
કુમારપાળ શૈવ અને જૈન ધર્મનો સચુક્ત ઉપાસક હશે, એમ તેણે કરેલા કેટલાંક ધર્મકાર્યો પરથી જણાય છે. તેણે શત્રુજયની યાત્રા કરી હતી તેમ સોમનાથની યાત્રા ય કરી હતી. એક ધર્મના તીર્થસ્થાનોનો તેણે ઉદ્ધાર કર્યો હતો તેના જીવન ઉપર હેમચદ્રાચાર્યના ઉપદેશનો એટલો પ્રભાવ પડ્યો હતો કે તે વિશેષાંશે જૈન ધર્મનો આરાધક રહ્યો હશે એમ માનવું ઘટે છે. કુમારપાળની ધર્મરુચિ અતુપમ હતી તેણે સ્વયં ધર્મારાધન કરવા ઉપરાંત લોકોને ધર્મારાધક બનાવવા અને નિલજીવનમાં સુખી વા નમથકર

યું હતુ તેણે ધનની સુખ નિલામની અને અનેક સસારી વસ્તુઓની આસક્તિ તત્કાલે છાડી હતી તે મૃત્યુ સુધી ગળા ગલો પરંતુ તેનું હૃદય સયમનડે શ્રેયોમા નિ આરાધન નીવડ્યુ હતું એમ જણાઈ આવે છે

કુમારપાળ પછીના મોનખી વંશના રાજવીઓમા ત્યાગધર્મનું આરાધન ઉત્તરોત્તર ઘટતુ ચાલુ હતુ માહોમાહેના સમયથી તેઓ વસાવા લાગ્યા હતા અને હવન-પ્રહારમા દર્શાવેલાથી મોનખી વંશની જિતગની ગાળા આવી હતી

ગગન ભર્યું કરે યુદ્ધો કરે, હિંસા કરે, પીડન કરે અને રસથી અને પ્રાપ્તિ સુખા માટે એવો રાજવી જલ્દી થાય, શક્તિ વધે ધર્મનો શિથિલ બને વિવાસની તપ્તિ અનુભવે અને પછી પુનઃ ગગન મોંખી વાનપ્રસ્થ થાય, તાપસ બને ધિવા સન્યાસી બની એમકી જીવન ગાળે અને છેવટે મૃત્યુ પામે તે મુખ્ય મહત્વની વસ્તુ છે. પરંતુ પાપ કરતુ અને પછી પાપના પ્રક્ષાલનના સત્કાર્યો કરના એ સુભાગ્યરહીત નથી. આના પ્રશ્નો સોનખી રાજવીઓ પૂરતા ઉપરિચિત થતા નથી, તે પૂર્વે અને તે પછી થયેલા અને રાજવીઓ અને તત્કાલે વ્યક્તિઓને તે સ્પષ્ટ છે કે જેમણે ઉત્તર જીવનમા વાનપ્રસ્થ થયાનું સસાર સહ તપોમન જીવન ગાળવાનું ઈર્ષ માલુમ હતું

ત્યાગ ત્યારે જ ત્યાગ છે જ્યારે માનની નિહિ-અમૃદ્ધિ સપા ન કરનાર પરાક્રમી કે વીરત્વશાલી હોય અને એ તરફ આમંત્રિ ન રાખતા તેનો ત્યાગ કરના તત્કાલે અને ત્યાગનું એ ઉચ્ચ મિદ્ધુ છે અસમર્થ અગમિતમાનનો ત્યાગ તે ત્યાગના નામને યોગ્ય લેખાય તે નિર્વિધિ કહેવાય આભાનિ રીતે જ તમ-અત્તના સમિત્યુરૂપ મનુષ્ય જીવનમા પોતાના તેજને સ્ફુગવવા લાગે છે એ સ્ફુરણ દ્વારા કરેલી નિહિ કે પ્રાપ્તિ રેની સમૃદ્ધિ પછી તેની આમંત્રિ ત્યારે જ છે—ધટે છે—જ્યારે તેનો સત્વશુભુ ઉપમા આવે છે ત્રિવ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરતા પ્રાપ્ત વસ્તુ પ્રત્યેનો ગગ વધે છે અને તેનો ત્યાગ પ્રમાણ રસ મળે છે એ ગીતે તેો શ્રેયસી—આત્મપ્રાણનો પથ સાપડે છે પૂનઃકાળે જે જે રાજવીઓએ—જેનો કે જેનેતરોએ—પગકબો ક્યાં છે અને પછી સસારનો કે સુખસમૃદ્ધિનો ત્યાગ કર્યો છે તે પ્રેમ અને શ્રેયનો સમ વન છે અને આત્મપ્રાણાચે કરાતા એમત સસારત્યાગ કરતા ઓળો મદ વનો નથી

યક્ષપૂજની ઐતિહાસિકતા

શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે

વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એ ત્રણે સપ્રદાયોમાં યક્ષપૂજ સ્વીકારાઈ છે તેની ઐતિહાસિકતા તપાસતા તે અતિ પ્રાચીનકાળથી ઊતરી આવી હોવાનું જણાય છે. યક્ષો પ્રધાનદેવોના પરિવારમાં ગણાતા હોઈ, તેઓને દેવોના અનુચરો તરીકે કેટલેક સ્થળે બતાવ્યા છે. દેવતાઓની માફક યક્ષો, ગંધર્વો, અને વિદ્યાધરોના સ્વતંત્ર ગણો હોવાનું ધર્મશાસ્ત્રકારોએ માન્યું છે. તેઓને દેવોના કાર્યમાં મદદ કરનારા તેમના સેવકો તરીકે શાસ્ત્રકારોએ કહ્યા છે. વૈદિક સપ્રદાયમાં તો વેદથી આરંભી પુરાણો વગેરે કથાગ્રંથોમાં, તેમના વિવિધ ઉલ્લેખો રજૂ કરતાં યક્ષગંધર્વરાક્ષસા : કહી યક્ષો, રાક્ષસો અને ગંધર્વોને એક જ કોટિમાં મૂક્યા છે. આથી યક્ષગણો દેવોથી ઊતરતી કોટિના હતા એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ યજ્ઞે સાત્ત્વિકા દેવાન્ યક્ષરક્ષાસિ રાજસા : ॥ એ ઉક્તિ અનુસાર, રાજસી-કામનાઓની ઇચ્છાવાળા યક્ષો-રાક્ષસો વગેરેની ઉપાસના કરતા હોવાનું ભગવાન કૃષ્ણે અર્જુનને જણાવ્યું છે.^૧

બૌદ્ધ સપ્રદાયમાં તો યક્ષગણો પ્રત્યે લોકો પૂજ્યભાવ રાખતા હોવાના ઉલ્લેખો મળ્યા છે. એટલું જ નહિ, પણ કેટલાક યક્ષો બૌદ્ધમતવાદી નહિ હોવાનું મુક્તનિપાતની એક આખ્યાયિકા ઉપરથી જાણવા મળે છે. બુદ્ધ ભગવાન જ્યારે આલવક ગામમાં ગયા ત્યારે તેમણે આલવક યક્ષના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરી તેને બૌદ્ધ બનાવ્યો હોવાનું તે ગ્રંથકારે નોંધ્યું છે.^૨ સચુક્તનિકાય અને મહામાયૂરી ગ્રંથમાંથી જુદા જુદા યક્ષો અને તેનાં સ્થાનોની વિસ્તૃત માહિતી મળી આવે છે.^૩ મુક્તનિપાતમાં પણ યક્ષોના સ્વતંત્ર મંદિરો હોવાના ઉલ્લેખો નોંધાયા છે.^૪

જૈન સપ્રદાયમાં યક્ષપૂજ પ્રાચીનકાળથી પ્રચારમાં આવી હોવાનું જાણવા મળે છે. પ્રત્યેક તીર્થંકરોને સ્વતંત્ર યક્ષો હોવાનું રૂપાવતાર નિર્વાણકલિકા, અને પ્રતિષ્ઠાસારસંગ્રહ વગેરે ગ્રંથોમાં જણાવ્યું છે.^૫ આથી જ દરેક તીર્થંકરોની પ્રતિમાના પરિકરોમાં, યક્ષો અને શાસનદેવીઓની મૂર્તિઓ, ખાસ કરીને મૂકવામાં આવે છે. તીર્થંકરોના યક્ષો સિવાય પૂર્ણભદ્ર, મણિભદ્ર, શાલિભદ્ર, લક્ષ્મ્ય, પૂર્ણચંદ્ર, શ્રવણ, સારવ્ય, સર્વકામ, સમૃદ્ધિ, કંઠવક્ર અને અસ્થાતા વગેરે યક્ષોના નામ કેટલાક જૈન ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી મળે છે. કલ્પસૂત્રમાં શલ્પાણિ, મુદ્રપાણિ, ઘટિકયક્ષ, અને ભાડીરયક્ષના ઉલ્લેખો નોંધાયા હોઈ, ભાડીરયક્ષનું સ્થાન મથુરામાં તથા શલ્પાણિનું ચૈત્ય રાજગૃહમાં હોવાનું નોંધ્યું છે.^૬ ઘટિકયક્ષની આખ્યાયિકા નોંધતાં આ જ ગ્રંથકાર નોંધે છે કે, ઝંખી તેનો ભક્ત હતો અને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે, તે પોતાના ઉપાસ્યદેવ ઘટિકયક્ષને પ્રશ્નો પૂછી, તેના સાચા જવાબો લોકોને કહેતો હતો.^૭

૧ ભગવદ્ગીતા અ. ૧૭ શ્લોક ૮

૨ મુક્તનિપાત આલવાકમુક્ત

૩ મયુક્તનિજય ૧ ૧૦ ૪ મહામાયૂરી ખા. ૫ મેન્વીનલેવી પા. ૮૮

૪ મુક્તનિપાત ચક્રાભ્યુત્થાન

૫ નિર્વાણકલિકા પા. ૩૦-૩૧ ૩૭ રૂપાવતાર પા. ૧૩૫-૧૪૩

૬ બુદ્ધકલ્પસૂત્ર લેખકગીતિની વૃત્તિ પા. ૧૪૮૬

૭ એન - વિ ૨ પા. ૪૧૪

આ રાગ સૂતકારે મયુરામા જૂતગદા ॥મે યમાનનની નોંધ લેતા, તે આચાર્ય આચરણિને તેમા મૃતનો વખત નિનાસ કયા રોનાનુ જણાવુ છે^૮ અત્યુત શાસ્ત્ર દ્વારમા પામે નવોધાનમા સુ પ્રિય યતના મરિની નોંધ લે છે^૯ વળાણ પાસે જળપાણિયક્ષના ઉપસર્ગની સ્થાપના છે આથી પૂર્વ જામા અહીં જળપાણિયક્ષનુ સ્થાન હશે એમ તો જરૂર લાગે છે આજે પણ વ રાગ શહેરની મહા જળપાણિયક્ષની દેરી મોજુ છે તેની જ રીતે શૌરિપુરમા સારામરયક્ષના મરિની નોંધ પાક્ષિ સૂતકારે આપી છે^{૧૦} આ હાપુર(હાવનુ વાનગર)ની અંતર યાપુળ સારી રીતે પ્રચલિત હતી, એમ આવશ્યક સૂત્રમા જણાવ્યું છે^{૧૧} ઈંડો સંઠના પાયમા છટ્ટા સમામા રચાયેન વાયમ્ અન સગણિની વસુંવર્તિંગીમાથી સૂર્ય અને સુમનસ યક્ષોની નાધ મગે છે^{૧૨} આ બવા પુગવાઓ જૈન સપ્ર લખમા યાપુળની એતિહાસિકતા વ્યત્ત કરતા હોઈ તેમા જણાવેના બધા યક્ષો ઉપાગ્રથેનો તરીકે તે જાગે પ્રચલિત હતા કે કેમ તેનો અપેક્ષા જવામ આપવો મુશ્કેલ છે જતા કેટલા યક્ષોની ઉપાસના તદ્દાની સમાજમા વહેતી હતી એમ પ્રાપ્ત ઉ નેખો ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે

આ સિવાય એહિન્દ કામનાઓ યગ્નિષ્ઠ કરનાર દેવ તરીકે વધુ માન્ય બનેન મણિભદ્રયની ઉપામના જૈન સપ્ર લખમા સારી રીતે પ્રચાર પામી છે વૈદિ અને બૌદ્ધ સપ્ર લખમા પણ મણિભદ્રને યદગર અથવા યક્ષોના અધિગાર તરીકે જણાવતા તેની ઉપાસના માટે વિધિવિધાનો રજૂ કર્યા છે યક્ષો તો અધિપતિ કુમેર ગણાતો હોવા છતાં તેઓનો આદ્યપુરુષ મણિભદ્ર હોવાનું રિદ્ધિ ધર્મના પુરાણો કહે છે કશ્યપે સારી સંસ્થિત નનસર્ગન કર્યું ત્યારે ખશા નામની પત્નીથી રજતનાભ નામે પુત્ર થયો આ રજતનાભ મણિભ નો પિતા હોવાનુ વિધ્યધમાત્તર પુરાણમા જણાવ્યું છે^{૧૩} પુરાણકાગ યક્ષગણનો વિગતાર મણિભદ્ર અને તેના ભાઈ પૂર્ણભાઈ થયો હોવાનુ મૂલ્યવત્તા તે બધા પુત્રવંશન યક્ષો થયા રોવાનુ કહે છે આથી મણિભદ્ર યક્ષગણનો આદિ પૂર્વજ હતો એમ પુરાણોના આધારે જાણવા મગે છે મહાભારત કાળે પણ મણિભદ્રયક્ષની ઉપાસના જાણીતી હતી હમરતી જ્યારે એમની િસહાય દશામા વનમા બૂની પડી ત્યારે તેને એક સાર્થસાહનો ભેગો થયો આ સાધસાહ હમયતીની વિતમ્ વાતા સાભળી તેના પ્રત્યે અનુ પા પ્ર સિત જતા મણિભદ્રયક્ષ પ્રસન્ન થાઓ, એનો આરાધના આપે છે^{૧૪} મોટે ભાગે સાર્થવાનો વ્યાપારી વૈશ્યો દોષ એની સામાન્ય માન્યતા છે વરનોમા મણિભની ઉપાસના શ્રદ્ધેય બની હોનાથી, તે કાળે પણ વ્યાપારીવર્ગમા મણિભ યક્ષ પ્રત્યે વધુ પૂજ્યભાવ મેનાતો હોવાનું, અપરોક્ષ રીતે આમાથી સૂચન મગે છે

બૌદ્ધ સપ્ર લખમા કુમેર યક્ષને ઝખન તરીકે ઓળખનામા આવે છે તેની ઉપાસના માદશ્વનત્ર વિધિ નિધાનો અને અનુદાનો બાદ તત્રગ્રથોમા જણાવ્યા છે આ ઝખન અર્થાત્ કુમેરના અનુદાનમા મણિભ

૮ આચારાગસૂત્ર ચૂાણ પા ૧૩૧

૯ અત્યુત જ્ઞાસૂત્ર પા ૧

૧૦ પાક્ષિકસૂત્ર યશોદેવસૂત્રની વૃત્તિ પા ૬૭

૧૧ આવશ્યક સૂત્રચૂાણ પા ૩૩૧

૧૨ વસુંદેવલિંગી શ્રુ ભાષ્ય તર દો જોગીયાય સંક્ષિપ્ત પા ૪૪૧-૧ ૮

૧૩ કદયવસ્વ તુ વા વરની લક્ષ્મા નામની ત્વવરિતા ।

વરયા પુત્રા મહાત્માની વધિની વધુ રાગ્મી ॥૨॥ વિગ્નુષર્વોત્તર પુ સ ૧ અ ૧૩૭

૧૪ મહાભારત વનપ્રવ નવોપાખ્યાન

નવા પૂર્ણભદ્રને કુબેરના અગ્રભાગે જોસારવાનુ સાધનમાલામાં જણાવ્યું છે.^{૧૫} મણિભદ્ર યજ્ઞગણના આદિપુત્ર હોવા છતાં, તે કુબેરનો અનુચર-સેવક હતો એમ અનેક પુરાણોમાં નોંધ્યું છે આ પરંપરાને અનુલક્ષી, ઝલકના અનુયાનમાં મણિભદ્રને તેના સેવક તરીકે સ્થાન મળ્યું હશે એમ માનવાને કાગળ મળે છે એટલું જ નહિ, પણ બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં, મણિભદ્ર કુબેરના પરિવાર દેવ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ હતા એમ સ્પષ્ટ જણાવે છે મણિભદ્રના સ્વતંત્ર મંદિરો પણ તે કાળે વિદ્યમાન હોવાની નોંધ મળે છે. મહામાયૂરીના કથન મુજબ તેમનો સ્વતંત્ર સંપ્રદાય તે સમયે અજ્ઞાતીમાં હતો.^{૧૬} પવાયા પ્રાચીન પદ્માવતીથી પ્રાપ્ત મણિભદ્રની એક શિરોભક્ત પ્રતિમા આજે પણ ગ્વાલિયર મ્યુઝિયમમાં મૂકેલી છે તેની નીચે પટ્ટીમાં કોતરેલ લેખના આધારે આ પ્રતિમા શિવનદીના ચોથા વર્ષમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી હોવાનું જાણવા મળે છે.^{૧૭} આથી તે ઈ. સ. ૧૦ ના પહેલાખીન્ન સદા જેટલી પ્રાચીન હોવાનું વિદ્વાનો એ અનુમાન્ય છે.

જૈન સંપ્રદાયમાં તીર્થસ્થાના યક્ષો સિવાય અન્યતર યક્ષોમાં મણિભદ્રનું ગ્ધાન અનન્ય હોવાનું સમજાય છે સર્વકામનાઓ પરિપૂર્ણ કરનાર, એક ઉપાસ્ય દેવ તરીકે તેની ઉપાસના માટે અનુયાનવિધાનો પણ રચાયા છે. વાયક સદાસગણિની વસુદેવહિંદીમાં, પ્રદ્યુમ્ન અને સાળના પૂર્વજન્મની આકોચના કરતાં, તેઓ બંને આગળના જન્મમાં મણિભદ્ર અને પૂર્ણભદ્ર નામના શ્રેષ્ઠી હતા એવો ઉલ્લેખ છે.^{૧૮} જો કે મણિભદ્રયક્ષ, અહીં પ્રદ્યુમ્નના ગત જન્મના મણિભદ્ર શ્રેષ્ઠી તરીકે અભિપ્રેત નથી છતાં મણિભદ્ર અને પૂર્ણભદ્ર નામોનું સામ્ય વિચારના જૈન, વૈદિક અને બૌદ્ધ એમ ત્રણે સંપ્રદાયોમાં મણિભદ્ર એક ભવ્ય પુરુષ તરીકે વિખ્યાત બન્યા હોવાનું તેની પાર્શ્વભૂમિકા જણાવે છે. શ્વેતાચરોના કેટલાક ઉપાશ્રયોમાં આજે પણ મણિભદ્રયક્ષના સ્થાનો જોવામાં આવે છે. તપાગચ્છના તો તેઓ મુખ્ય વીરશ્રેષ્ઠ ગણાતા હોઈ, રવિકીર્તિએ મણિભદ્ર છદ્માં તેમને તપાગચ્છ કુલમગ્ધ તરીકે ગિરદાવ્યા છે.^{૧૯} આમ ભારતની મુખ્ય ધર્મત્રયીમાં સુપ્રસિદ્ધ બનેલ મણિભદ્રયક્ષ, એક વિશિષ્ટદેવ તરીકે જૈન સંપ્રદાયમાં ઉપાસ્ય બન્યા હતા એમ સમજાય છે તેટલું જ નહિ પણ લક્ષ્મીપ્રદાતા અને કાર્યસિદ્ધિ આપનાર દેવ તરીકે તેમની ઉપાસના પ્રાચીન કાળમાં વધુ લોકપ્રિય પામી હતી એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

વિવિધતીર્થકલ્પમાં છત્રપ્રભસૂરિએ શત્રુજય પર્વતનું પરમપવિત્ર મહાત્મ્ય આલેખેલું છે. તેમાં આ તીર્થના રક્ષક કપર્દિયક્ષનો પણ સ્વતંત્ર કલ્પ લખતાં, આ યક્ષનું અહીં સ્થાન હોવાનું સૂચવ્યું છે. આ કપર્દિયક્ષની ઉપાસના ભગવાન કૃષ્ણે અહીં એક ગુફામાં કરી હતી.^{૨૦} આ સિવાય ઉદયપ્રભસૂરિએ ધર્માભ્યુદય અપરનામ સદાધિપતિચરિત્રમાં, કપર્દિયક્ષોત્પત્તિ જણાવતા તે કેવી રીતે જૈનધર્માવલંબી થઈ, શત્રુજય પર્વત ઉપર યક્ષ બન્યો તે જણાવ્યું છે.^{૨૧} આ બધા ગ્રંથોમાં તેને પ્રામભટ્તર, અર્થાત્ ગામના પટેલ તરીકે સૂચવતાં, તે સુરાપાન વગેરે નિષ્ઠ વ્યસનો સેવતો હતો. જેને કોઈ સૂરિશ્વરે

૧૫ આનનમાલા ભાગ ૨, ઝલકગાદન પા ૫૬૦

૧૬ મહામાયૂરી ખાત્ર એન્ડીન લેખ પા ૮૯

૧૭ રાગ સ્વામી જિવનદીપ્ત્ય સંવત્સરે ચતુર્થે, મગિભદ્ર મક્તા ગર્ભ સુસિના મગવતો મગિભદ્રસ્ય પ્રતિના પ્રતિષ્ઠાપયન્તિ ॥ ગોષ્ઠય મગવા આયુ વલ્લ વાચ ॥ આન્ધ્રોલોકકલ સર્વે ઓઃ ઇન્દિયા એન્ડુઅય વિપોર્ટ ૧૬૧૫-૧૬ પા ૧૦૫-૬

૧૮ વાસુદેવહિંદી ગુ લાખાતર હો ભોગીલાલ સાહેબ પા ૧૦૮

૧૯ ઘંટાચર્ણ મત્તતર કલ્પ મપાદન શ્રી આગલાઈ નવાખ પા, ૩૫

૨૦ વિવિધતીર્થકલ્પ કપર્દિયક્ષકલ્પ

૨૧ ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય સર્ગ ૭ પા ૫૭-૫૮

પ્રગાધ આપી ભગવાન. એકાન્તો મન ભક્ત બતાવો તે કાળધમ પામતા અર્થો મેલુ રા
પરત ઉપર યા થશે અને આગદાનીયતા મક્ક તરીકે આન પામશે આવી જ આખ્યાયિકા
પુગત પ્રમત અગ્રદમા નોંધારી છે જેમા તેજો મેળી જાણુઓ કે મર્ષા જાની આખ્યાયિકા મમે તે રા
પરતુ પ્રમાણ-યજ તરીકે પૂતના અંતે ભગવાન કુણુ જેમાએ જેની ઉપામના કરી હોય તે આરો શુ
આત્મા ત્યા પુગ્નનો દોશની સમાવના માટે નમ મહે છે ડના એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે પર્ષિત પ્રે જે
સપ્ર લયમા પૂરમાથી પૂત્યભાન દનો એવું જ નદિ, પણ સપ્રાધિપતિ મનામાલ્ય યજુષાએ આ યજનો
પ્રાપ્ત રાજુ ત્ય પરત ઉપર યજાઓ રના પુગાનત પ્રમધમગ્રદમા તેના માટે જણા યુ છે કે, એ વખત
રાજુત્ય પરત ઉપર વજુષાને પર્ષિયનો પ્રાપ્ત અધાવતા યજુ મ્યુ જના ત્યા તેઓ પ્રાપ્ત અધાવતા
ત્યા ત્યા તેમને ભૂમિમન-નિરિ-ય પ્રાપ્ત થતુ તે જ પ્રમાણે ના પ્રમાણુ જામ શરૂ મતા, પાસામાં
ખો રા માથા ત્યા એક પાસાથુના ધીવે મોગે સપ સામેના જેવામા આરો પરંતુ મનીશ્વરે ત્યા
આરી જેથુ તો તે અમૂલ્ય તમગિન એમનની દાર રના તેમજે બધાના દેખના તે દાર ઉપાગી લીરો
ઓ કપટિયગની અા ર ભાવે મુનિ ગતા નીચે પ્રમાણે મનો ઉચ્ચાસ

ધિંધામર્ષિ ન માવામિ ન કરન્નામિ, કન્વત્તમ માતિ કામગિવ ન લીચ્ચે ॥

ધ્વાનામિ ના નિચિનવીનગુણાનિરેન્મક કવાનમર્ષનિગ્ગેવ સેવે ॥ ૧ ॥

ત્યા પછી તેમજે ત્યા પર્ષિત રના પ્રાપ્ત અધાવો આમ જૈન અપ્ર લયમા પર્ષિયત અનિ
પ્રા ધીનમાથી એમ પર્ષિતાર જે તરીકે પત્ય મનાય છે આ મિસાય રાજુત્ય પરત ઉપર મળીવાળા
દેગમ ની પામે એમ દેગીમા પ્ર રાજુ આા છે આન મૂળામ ર દમે પરંતુ પાજીથી લોમ્દએ
મ્મડ નામ ચરી મયુ તોય એમ માટે માનુ છે આ બધા મયથ પુરાનાઓ અને પ્રાપ્ત યજ પ્રતિમાઓ
ઉપ થી જે નમ્ર લયમા યજની ઉપાત ॥ અનિ પ્રા ધીનમાથી ધીનની આરી હોવાનું સમગ્રય છે
યજુગ્નનો પ્રચાર જે અપ્ર લયમા મોજે નો જ્યાં લખવ મ્યો તેની નિગત નસાગીય મધિયુ અધમાથી
મળી આરની થી પ નુ ભગવતમા તો આ પ્રમાણે પારિાનિના અમરથી આતુ રાનાનું જનમુસા મારે કે
ય રોના અધિપતિ કુમે ના મર્ષિ મા જખ, તુજુર વગે- રાછો વગા રાજુ મળાભા રમા પતજ રિએ નોંધય
છે રે ભવમુનિના માનતીમાધવમાં યજાપામતાના ઉ તેષ આરતા દર્શિ તે મારે યજમર્ષિ
રિઘમાન દમે એમ જરૂર હાગે છે અજગના શુભમદિગે તથા આની અને ભ દુતના નો છો વેદિઓ
વોગમાથી યક્ષધુગના નખ્યાગધ સિ પો મળી આવે છે આ બધા પુરાવાઓ આ તીય લોમ્મમા તમા
પ્રચલિત યક્ષધુગની અનિર્ભામિમના મર્ષિ સ પૂર ॥ માર શુધી વર્ષિતાર જે તે મારે દેવ તરીકે ય રોનું
બલિત્ય વધુ પડતમ મનાતુ હોવા ॥ મારે રના સારોએ પજુ પા થથી યજુગ્ન અપનારી તોય
એમ મારે છે કાનિ અ જેવાં મરિ મદર્ભિ મેર તમા મારે જ તાપ્ત તરીકે મ પે છે અથાનુ તે અમ્યમા
યજો પ્રે કેવી ભારના અને અા તમારીન અમા તમા દુ મર્ષિ હોવાનું જાણા છે આમ રાના
રિવચન ઉપ થી મેરો નિર્મ નીતી રોકે છે કે મર્ષિ અને બોલી માદુ જૈન અપ્ર લયમા
યજોપામના અનિ પ્રા ધીન માધી ધીનની નાની છે

૨૨ પુ ૧૧ પ્રજપ મ ત ભાગીય રિ ૫૨૫ વ્રજાગ ૫ ૧ ૧, કપરિય ૧ ભવતી ૧૫૫

૨૩ ૫૨૫ ૧ તેજ ૧ પ્રજપ ૫ ૧૪

૨૪ ૫૧ નિગત ૫૨૫ જાના ૫ ૨-૨-૪

યદાપૂજન માટે વૈદિક સપ્રદાયમાંથી વિપુલ પ્રમાણમાં ગ્રંથસ્થ સાહિત્ય મળી આવે છે. પરંતુ તેટલાં પ્રાચીન શિલ્પો ખાસ કરીને કોઈ મળી આવ્યા નથી. જ્યારે જૈન સપ્રદાયના ગુપ્તો અને વૈદિકાઓમાંથી પ્રાદ્યક્ષલિન કૃતલાંચે ચરણો મળી આવ્યાં છે. શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને મર્તિદળાનો સર્વનોમુખિ વિકાસ ગુપ્તકાળમાં ખૂબ વિકસ્યો હતો, એટલે તે સમયના કૃતલાંચ અનન્ય શિલ્પો જોવામાં આવ્યાં છે. ત્યાર પછી મધ્યકાળમાં તો મર્તિપૂજનનો પ્રચાર સારી રીતે સમરત ભારતવર્ષમાં ફેલાયો અને યક્ષોનાં જુદા જુદા સ્વરૂપો બહાર આવતા અત્રત દેવગણો તરીકે તેમનાં મન્દિરો પણ બનવા લાગ્યા. જૈન સંપ્રદાયમાં પણ યક્ષપૂજનનો પ્રચાર મધ્યકાળમાં ખૂબ વિકસ્યો હોવાનું સમજાય છે. ચોવીને તીર્થક્રમેના યક્ષો અને શાસન દેવીઓના રૂપવિધાનો મધ્યકાળમાં નિવાત થયા હોવાનું નિર્વાણકાલિકા અને જીન ગ્રંથો ઉપરથી જાણવા મળે છે. કર્પવ્યક્તના રૂપવિધાન માટે ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્યમાં તેનો નિર્દેશ કર્યો હોઈ, કપર્દિને ચાર હાથ, તે પૈકી ત્રણ તથા જમણા ઉપરના બેમાં પાશ તથા અકુશ અને નીચેના બે બાજુના બેમાં કવચની થેલી તથા જીનેર મકવા જણાવ્યું છે.^{૨૫} વધુમાં તેમનું વાદન હાથી હોવાનું કહ્યું છે. શત્રુજયના એકવીસ નામો વિવિધ તીર્થક્રમમાં આલેખ્યાં હોઈ, આ યક્ષના સ્થાન ઉપરથી તેનું કપર્દિનિવાસ પણ એક નામ પડ્યું છે.^{૨૬}

દેવકે તીર્થક્રમેના યક્ષો અને શાસનદેવીઓની નાનીમોટી અનેક પ્રતિમાઓ તેમના પરિક્રમેમાં મોટે ભાગે કોતરવામાં આવે છે, જ્યારે કૃતલેક સ્થળે યક્ષોના સ્વતંત્ર વિગ્રહો, મન્દિરની અંદર દેવકુલિકા, કે ગોખલામાં બેસાડવામાં આવ્યા હોય છે. આવી યક્ષપ્રતિમાઓ પૈકી કૃતલીક સીરોહી રાજ્યમાંથી, કૃતલીક પ્રદર્શનોમાંથી, કૃતલીક મધ્યપ્રાંતમાં આવેલ દેવગઢના કિલ્લામાંથી, જ્યારે ચોરીઘણી શુન્દરાત-કાલિયાવાગમાંથી મળી આવી છે. આવી સ્વતંત્ર યક્ષમૂર્તિઓ પૈકી ગોમુખ યક્ષની પ્રતિમા શત્રુજય ઉપર મોતીશાની ટૂકમાં આવેલ દેગસરની અંદર મૂકેલી છે. યજ્ઞેટ યક્ષની એક પ્રતિમા પાટણમાં સાલવીવાગ જિલ્લાના ત્રિપુરેશ્વર મહાદેવમાં તથા શત્રુજય ઉપર ચોમુખજીની ટૂકના એક મન્દિરમાં છે. શિલ્પ અને મર્તિકલાની દૃષ્ટિએ તેનું રૂપવિન્યાસ સિદ્ધહરત કલાકારના હાથે તૈયાર થયું હોવાનું જણાય છે. તુળરુ યક્ષની એક મૂર્તિ આણુ ઉપર દેલવાગમાં, જુણવસણિ મન્દિરના દરવાજા બહાર એક ગોખલામાંથી મળી છે, જ્યારે માતંગ યક્ષની સુદર પ્રતિમા રામેશ્વરમાં જીન નંખરની દેવકુલિકાની અંદર છે. આ યક્ષની જીજી એક મૂર્તિ સિરોહી રાજ્યના માલજુગામની અંદર મહાવીર રવામીના મન્દિરમાંથી મળી છે. અલ્પયક્ષની પ્રતિમા માટે, ચદ્રાવતી નગરીના દરવાજા બહાર ચદ્રાવતી નદીના કિનારે હોવાનો ઉલ્લેખ મળ્યો છે, પરંતુ હાલમાં તે પ્રતિમા ત્યાં છે કે કેમ તે સમજી જાણવા મળ્યું નથી. મનુજ યક્ષની એક પ્રતિમા કલકત્તાના ધનિયન મ્યુઝિયમમાં છે. પાણુમુખ યક્ષની એક મૂર્તિ ગિરનાર પર્વત ઉપર, તેમનાથના દહેરાની ભમતીમાં આવેલ અધારા લોયરામાં હોવાનું જાણવા મળ્યું છે. ગરૂડયક્ષની સુદર પ્રતિમા, મધ્યપ્રાંતમાં આવેલ દેવગઢના કિલ્લામાં, એક મન્દિરની અંદરથી મળી છે, જેનો કલાવિન્યાસ અનન્ય હોવાનું જણાય છે. આ સિવાય સિરોહી રાજ્યના ભરાણા ગામમાં આવેલ જૈન મન્દિરમાંથી પણ આ યક્ષની જીજી મૂર્તિ મળી આવી છે. ગધર્વ યક્ષની નાની પણ અપ્રતિમ પ્રતિમા આણુ ઉપર જુણવસણિના રંગમડપમાં મૂકેલી છે. ગોમેધ યક્ષની પ્રતિમાનું એક શિલ્પ મથુરાના કલાપ્રદર્શનમાં તેમ જ જીજી એક મૂર્તિ દેવગઢના કિલ્લામાં હોવાનું જાણવા મળ્યું છે. પાર્શ્વ યક્ષની એક પ્રતિમા મુખર્ષના ગ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમમાં મૂકેલી છે, જ્યારે જીજી મૂર્તિ સિરોહી રાજ્યના લાજ ગામની અંદર ચિતામણિ પાર્શ્વનાથના

મંદિરમાં એમ ગોખનામાં બેઠાડેલી છે. દૂધમાં તીર્થસ્નોના પરિ ગેમિનાય પણ યજ્ઞોની કેટલીક સ્વતંત્ર પ્રતિમાઓ પ્રાચીન અર્ચાચીન મંદિરોમાંથી મળી આવી છે, જે યક્ષપૂજના પ્રચારની પ્રતીતિ આપે છે. આ સમયે યક્ષપૂજ અપનાવ્યા જતા, યજ્ઞોના સ્વતંત્ર વિગ્રહો અથવા પગ પ મળી આવ્યા છે તેનું મુખ્ય કારણ તે બધા પરિવાર દેવ તરીકે અપ્રત્યક્ષમાં સ્વીકારેલા બન્યા હોવાથી મૂળ નામોના પરિગ્રહોમાં જ તેમને સ્થાન આપતા તેમના સ્વતંત્ર મંદિરો નિર્મિત હોવાનાની પરપરા ઊતરી નહિ હોય એમ સમજાય છે. આગળ જણાવેલ યજ્ઞોની સ્વતંત્ર પ્રતિમાઓ પણ ખાસ રીતે મૂળ નાયના પરિવાર દેવ તરીકે અગ્ર દેવે-અથવા તે યજ્ઞો પ્રથમે અપરંપર શ્રદ્ધાના માર્ગે તેમની ઉપાસના માટે તેના ઉપાસકોએ મંદિરમાં પધગની દરે એમ લાગે છે.

યજ્ઞ ૧૬૨ તરીકે વધુ પ્રસિદ્ધ થયેલ મણિબદ્ધ યજ્ઞની કેળી-પ્રતિમાઓ ગુજરાત, રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રાંતમાંથી મળી આવી છે. આ પૈકી પદ્માવતીથી પ્રાપ્ત ભમસિંગનાળી મૂર્તિ આનિયગના પ્રમુખમાં મૂકેલી છે. આ સિવાય સિંગેદી ગામના લાગુ મંદિર અને માનદ ગામોમાં પિંડા તત્તેમીના માહાલયના તીર્થમાં પાનજીપુથી આડે ગાઉ દૂર મળેલી. ગામમાં ત્રિપુર તાનુ ૧૧ આગનો ગામમાં, હીવના એમ નૈન મંદિરમાં અને પ્રભામ પાનજીના તપાગમ્નીય ઉપાશ્રમમાંથી આ યજ્ઞી કેળી મૂર્તિઓ મળી આવી છે. યજ્ઞોની કેળી-ધાતુપ્રતિમાઓ પણ જે મંદિરમાં કે ધર્મ મંદિરોમાંથી મળે છે. પાનજીના ગોસ્વર્ધનધારી મંદિરમાં યજ્ઞની એ પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા છે જે મંદિરની દરિયાએ અનુપમ હોવાનું તેના ભાગ્ય ઉપરથી જણાય છે. આ પ્રતિમા અનુપાળના વગર પેથના પુત્ર સુરેન્દ્ર સ ૧૩૫૨માં બનાવી હોવાનો તેની પાછળ લેખ જોતેલો છે. આ પ્રતિમાઓ નૈન સમાજમાં યજ્ઞોપાસના વધુ લોકિય બની હોવાની પ્રતીતિ આપે છે.

૨૭ સ ૧૩૧૦ વર્ષ વાર્ષિક સુ ૧૨ મુરતી સા પેથ દ્વાન મુશકેન ચનિરૂપના મુનેવારાવિન

મહારાજા જયારાહ સિદ્ધરાજના ચાંદીના સિક્કા

શ્રી અમૃત પંડ્યા

સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર ડૉ. હેમચંદ્રાય પોતાના ગ્રંથ ‘ઉત્તર ભારતનો રાજવંશી ઇતિહાસ’માં લખે છે. “ભારતીય ઇતિહાસના પૂર્વ મધ્યકાળમાં રાજ્ય કરી ગયેલા અનેક રાજવંશોના સુકાળે ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્રના ચૌહાણ (સોલંકી) ના ઇતિહાસ માટે બેઠતી સામગ્રીની ઊણપ નથી. આ વંશના રાજાઓના સમ્યામધ ઉછીણ લેખો મળી આવ્યા હોય એટલું જ નહિ પણ એથી ય વધુ મહત્ત્વની વાત તો આ છે કે તારીખો સાથે એમના ઇવનપ્રસંગોનું વર્ણન કરતા અનેક જૈન ગ્રંથો પણ આપણને ઉપલબ્ધ છે” (The Dynastic History of Northern India, Vol II, Calcutta, 1936, P 933) આ હકીકત છતાં સોલંકીઓની ઇતિહાસસામગ્રીની એક ઘણી જ મોટી ઊણપ છે ને ડૉ. હસમુખ સાકળીઆના શબ્દોમાં કહીએ તો, “અનહિલ્લવાડના ચૌહાણોના સિક્કા મળતા નથી એ વાત કઈક આશ્ચર્યકારક તો ખરી. આવડું વિશાળ અને સમૃદ્ધ સામ્રાજ્ય ધરાવતા રાજકર્તાઓને તેમનું પોતાનું ચલણ તો અવગ્ય રહ્યું જ હશે” (Archaeology of Gujarat, Bombay, 1941. P 190)

અનહિલ્લપુરના આ ચૌહાણોને તેમનું પોતાનું ચલણ હવે તેની સાક્ષી તેમનું સમકાલીન સાહિત્ય પૂરે છે શ્રી હેમચંદ્રાયાર્યકૃત દ્વાયાત્રયમાં આ ચલણના સિક્કા હોવાની નોંધ વિષે શ્રી રામલાલ ચુનીલાલ મોદીએ ધ્યાન દોર્યું હતું (‘સંસ્કૃત દ્વાયાત્રય કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ’, અમદાવાદ, ૧૯૪૨, પા ૩૧) શ્રીધરાચાર્યકૃત ગણિતસારની એક જૂની ગુજરાતી ટીકામાં સોલંકીઓના સમયે પ્રચલિત સિક્કાઓને લગતી કેટલીક માહિતી ડૉ. ભોગીલાલ સાહેસરાએ શોધી કાઢી હતી (J Numismatic Society of India, VIII, 1948, P 138). ન્યુમીસ્મેટીક સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયા (ભારતીય નિષ્કવિદ્યા પરિષદ)ના ગ્વાલિયર ખાતેના ૪૨મા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકેના તેમના ભાષણમાં સ્વર્ગસ્થ શ્રી રણછોડલાલ જ્ઞાનીએ તાબેતરમાં શોધાયેલ અલાહિદીન ખિલજીની ટકરાળના અધિકારી શ્રી હુકુત ફેરુક ‘કવ્યપ્રકાશ’ નામક હસ્તપ્રતમાં કેટલાક સોલંકી રાજાઓના ખાસ સિક્કાઓનું વર્ણન હોવાની વાત જણાવી હતી (Ibid, XIV, 1952, P 155) ડૉ. ઉમાકાંત શાહે હાલમાં આ સિક્કાઓને લગતી કેટલીક નવી માહિતી જૂના સાહિત્યમાંથી શોધી કાઢી છે. (‘Numismatic Data from Early Jain Literature’, J. of M. S University of Baroda, III, 1, 1954, P 57, તથા મને રૂપરૂમાં જણાવેલી કેટલીક માહિતી)

આ પ્રમાણે સોલંકી રાજવંશને પોતાનું ચલણ હવે એ વાત નિર્વિવાદ છે.

- ૧ આ ‘સોલંકીઓ’ ઉપગત ગુજરાતના ઇતિહાસમાં બીજા ‘ચાલુક્ય’ વંશો પણ વ્યા છે દા.ત. ઊના-દેલવાડાના તામ્રપત્રો આપનાર ચાલુક્યો તથા સોલંકીઓનો જ સમકાલીન લાટનો ચાલુક્ય વંશ દક્ષિણનાં ચાલુક્યો તો નાણીતા જ છે સોલંકીવંશ વિષે નોંધપાત્ર બીના આ છે કે તેઓ પોતાના લેખોમાં પોતાને ‘ચાલુક્ય’ને બદલે ‘સૌલંક્ય’ લખે છે આ ઉપરાંત ઇતિહાસકારો સોલંકીઓને ‘સૌલંક્ય’ લખે છે આ છતાં ‘ચાલુક્ય’ અને ‘સૌલંક્ય’ નામો મમાન જેવા હોવાથી તેમને ઇતિહાસકારો ‘અનહિલ્લપુરના ચૌહાણો’ પણ કહે છે ગુજરાતમાં તેઓ પંચગંગા ક્યાઓ પ્રમાણે ‘સોલંકી’ કહેવાય છે મમ્તલાલીન જૈનગ્રંથો તથા બીજા સાહિત્યમાં પણ તેમને ‘સૌલંક્ય’ કહ્યા છે

આ હમીમત હતા મોલમીઓના સિક્કા કેમ મળી આવતા નથી તે વાત ભારતીય નિષ્ઠ વિદ્વાનો એ કોયગે છે

ઉત્તરપ્રદેશના ઝા સી ગિલ્દવાની ગઝનાથા તહમીયના ૫ નાહા ગામ ખાતે ૧૮૦૫મા ચૂર્ન-પ્રતિ ૧૨ રાગ ૧ ભોજ-૧૪ (ઈ ૮૪૦-૮૮૦ લગભગ)ના ચાંદીના સાત સિક્કાઓની સાથે સોનાના અનુક્રમે ૬૫ અને ૬૮ ગ્રેન વજનના તથા ૮૫" અને ૮૦" જેટલા વ્યાસવાળા બે જૂના સિક્કાઓ પણ મળી આના હતા આ સિક્કાઓ પર જૂની નાગરી નિષિ(મધ્યકાલીન)મા 'શ્રીસિદ્ધરાજ' એવું લખાણ લેવાથી શ્રી આરંબન (R Burn) તે ગુજરાતના સોનમી 'સિદ્ધરાજ'ના હોવાનો અભિમાન વ્યક્ત કરનારનો (Numismatic Supplement to J Asiatic Society of Bengal VII 1907 Article entitled A New Medieval Gold Coin) આ સિક્કા લખનઉના પ્રૌશિક સગ્રહગ્રાનમા મુદ્દામા આવ્યા હતા જે હજુ પણ લાજ છે ૧૯૩૬મા આ સિક્કા જાપાની નિષ્ઠ ગાર્બા ગયમહાદુર શ્રી પ્રભાગ યાને ફરી તપાસ્યા હતા તેમની આ તપાસની ખાગતમા તેમણે ભારતીય પુરાતત્વજ્ઞાતાના તત્ત્વનીન કેપ્યુરી યાને દર જનરલ રામચંદ્ર કાશીનાથ નાં દીગિતની સ્નાહ વર્ષ શ્રી જર્નના કેપોમ્ત અભિપ્રાયને ટેો આપતા જણાવુ હતું આ મને સિક્કાઓ પર ૧૧-૧૨મી સદીના અપરોમા બને બાજુએ 'સિદ્ધરાજ' એવું લખાણ છે આ રાજનના સમ નીન મહારાજ ગોવિ ચંદ (૧૧૧૨-૧૧૬૦)ના સિક્કાઓ સાથે વજન અને ક ની દૃષ્ટિએ આ મળતા આવે છે પણ એમનો આ ૧૨ પ્રકાર હઈ જુદી જાતનો છે કારણ કે એમની પાછળ કોઈ દેવ કે દેવીની આકૃતિ નથી વળી આ સિક્કાઓની ધાતુ જે કે મિશ્રણ વગરનું શુદ્ધ સોનું જણાય છે પણ તેમનો અસામાન્ય આકાર અને અક્ષરોની પડેલી ગપની અસ્પષ્ટતા જોના લાગે છે કે તે ચંદણી સિક્કા તરીકે લાગે જ ઉપયુક્ત રહ્યા હોય માજાનિય જોના કોઈ ખાસ પ્રસંગની યાગારમા તે પાછા હોય તો હેનાય નિ (Two Gold Coins of Siddharaja Jayasimha Numismatic Supplement to J Royal Asiatic Society of Bengal III 2 1937 p 117 118)

૧૯૩૮મા વડોદરા ખાને ઇન્ડિયન ઓરીએન્ટલ કોઇન્સ (ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પત્રિકા)નું સાતમું અધિવેશન ભરાયેલું તેમા તે વખતના મુગર્ષના પ્રિ મ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમના વડુરેટર શ્રી ગિલ્ડન ર વ નલથ આચાર્યે ગુજરાતમા નાણામીય ચલણનો ઇતિહાસ (History of Coinage in India) આ નામનો નિમિષ વાચતા તેમા એમ સ્થગે નીચે પ્રમાણે જણાવુ હતું

"The 12th and 13th centuries of the Christian era form another obscure period in the history of Gujarat coinage The Solankis and Vaghelas have been described in inscriptions as powerful monarchs ruling over Gujarat and Kathiawad and while they have built numerous wells and temples it is surprising that they never exercised the right of coining money A few tiny copper pieces in Prof Hodiwala's collection with the inscription Srumajjayasimha are hesitatingly assigned to Siddharaja Jayasimha but besides those pieces no coin of any of the rulers is available in Gujarat which can with certainty be assigned to any one of them (Proceedings and Transactions of the Seventh All India Oriental Conference Baroda 1933, P 695)

સ્વં શ્રી દુર્ગાશક્તર દેવળરામ શાસ્ત્રી પોતાના ‘ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ’ની ખીણ આવૃત્તિ(અમદાવાદ, ૧૯૫૩)મા પા. ૩૨૪-૩૨૫ પર ‘સિદ્ધરાજના સિદ્ધાઓ’ આ મથાળા હેઠળ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

“ ખીણ એક વાત, ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસમાં પાટણના કોઈ રાજ્યએ પોતાના નામના સિદ્ધા પાસા હોય એમ દેખાતું નથી એવું મેં લખ્યું છે (ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધનો નામના નિબંધમાં), સુનિશ્ચી જિનવિજયજીએ ઉપર કહેલા અમદાવાદ સાહિત્ય સભા આગળના વ્યાખ્યાનમાં આ જ મતલબનું કહેલું છે (પૃ ૫૬). તથા શ્રી ૨૦ થં જ્ઞાનીએ પણ એમ જ કહ્યું છે (શુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા ૧૯૩૪-૩૫, પૃ ૧, પા ૫૮), અને શ્રી જિં ૧૦ આચાર્યે શ્રીમન્જયસિંહ અક્ષરોવાળા થોડા ત્રાંખાના કટકા સિવાય આરમા-તેરમા શતકના ગુજરાતના રાજાઓના સિદ્ધા મળતા નથી એમ પહેલાં લખેલું (વરોદરાની ૭મી ઓ. ડાં.નો રિપોર્ટ ૧૯૩૩, પા ૬૬૫) છતાં શ્રી આચાર્યે અને શ્રી જ્ઞાનીએ જ હમણાં નીચેની માહિતી આપી છે કે ન્યુમિસ્મેટિક સપ્લિમેન્ટ નંબર ૭મા શ્રી આરં અને સિદ્ધરાજના એક સોનાના સિદ્ધાની નોંધ કરી છે, જેમા શ્રીસિદ્ધરાજ આ રીતે શબ્દ છે, ”

આ પ્રમાણે સોલંકી રાજવંશમાથી એક માત્ર સિદ્ધરાજ જયસિંહના સિદ્ધા આપણને મળી આવ્યા છે એક જ રાજના આ અને પ્રધારના સિદ્ધાઓ પર તેના બે જુદાં જુદાં નામો આપેલાં છે તે ખીના નોંધપાત્ર છે, એટલે કે ઝાસીના સિદ્ધાઓ પર ‘સિદ્ધરાજઃ’ અને હોડીવાલા સંગ્રહના સિદ્ધાઓ પર ‘જયસિંહ’ આ પ્રમાણે નામો મળી આવે છે.

આ રાજના તેના પોતાના ઉલ્લીર્ણ લેખોમાં તેણે પોતાનું નામ ‘જયસિંહ’ લખેલું છે. દાં તં હાલમાં ગુજરાત વિદ્યાસભા અમદાવાદને લાગેલ ખાતેથી મળી આવેલા તેના વિક્રમ સવત ૧૧૫૬- (ઈ ૧૦૯૯) ના તામ્રપત્રમાં તે પોતાના પૂર્વજોની નોંધ આપ્યા પછી પોતાના વિષે આ પ્રમાણે જણાવે છે :

૫-શ્રીત્રૈલોક્યમહા શ્રીકર્ણદેવપાદાનુધ્યાતપરમમંદારક મહારાજાધિરાજ

૬-શ્રીજયસિંહદેવઃ

(‘Two New Copper-Plate Inscriptions of the Chaulukya Dynasty’, by Dr H G Shastri in the J Oriental Institute, M S University of Baroda, II, 4, P 369).

આ તામ્રપત્રમાં લખાણની નીચે રાજ્યએ પોતાની જે સહી કરી છે તે આબેહૂબ આ પ્રમાણે છે.

શ્રીજયસિંહ

જયસિંહ સિદ્ધરાજની મહી

જાન્સીના મોનાના સિક્કાઓની આકૃતિ અને તેમાં આપેલ ગણનું નામ આ પ્રમાણે છે

શુ પી મા જ સી પાસે ૫ વાટા ॥ મે મળી આવેલા રિદ્દરાજ ના મોનાના સિક્કા મૂળ આકાર પ્રમાણે

જા સીના સિક્કાઓમાં 'મિદ્દરાજ' નામ જે અક્ષરગણીમાં છે તે અક્ષરગણીની ગુજરાત અને તેની પાલેશના પ્રદેશોમાં પ્રચલિત તત્કાલીન અક્ષરગણીની રતા મળેડમાં જગ જુદી પડે છે ત્યારે શુ જા મીના સિક્કાઓમાંથી મિદ્દરાજ તે ગુજરાતના મિદ્દરાજ જયમિહુને બ લે મધ્ય કે પૂન હિંદ તરફનો કોઈ બીજાને સિદ્દરાજ હતો ? પણ હમીન આ છે કે ઇતિહાસ ગોને અત્યાર સુધી ગુજરાતના સિદ્દરાજ વિનાય આ ॥ મનો ડોઈ બીજાને રામ ગ્લો હોવાનું પ્રમાણુ હજુ સુધી મળ્યું નથી (ભારતરણ્ય મધ્યયુગીન નારિનવાર, કે ચિવાવ, પુર્ણ, ૧૮-૭ વૃં ૮૦૮-૮૦૮) વળી મિદ્દરાજ જયમિહુનું આત્મન્ય જાન્સી (શુરેનખ, પ્રાચીન નામ જેજદભૂમિ)ની લગભગ સુધી પ્રસરેલુ હતુ તે એક હમીન છે

પ્રો. ટોડીવાનાના સિખાસગ્રહમાના શ્રીમ જયસિંહ નામનાગા તાગાના ના ॥ નાના જે સિક્કાઓનો C લેખ શ્રી આચાર્યે ક્યો છે તેમના વિષે કોઈ લેખ કે તેમના ચિત્રો પ્રગ્ થયાનું જણવામાં નથી

૧૬૧૭નિધાનગરના સગ્થાપ અધ્યક્ષ તથા નરી ગ્થપાયની સર ૧૭ વત્સભભાઈ યુનિવર્સિટીના Cપુનપતિ શ્રી લાર્ડવાનભાઈ પોન ગુજરાતના ઇતિહાસ તથા તેની માગૃતિ ઉ નિમા ઊડો મધગવે છે અને એના માટે તેઓ તમેશ પ્રચલનશીન રહે છે મુબઈ ગેઝેટિયર ૧૮૮૬માં પ્રગટ થયુ સાર પછીના ૬૦ વર્ષના ગાળામાં ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી જે નવી મામગ્રી મળી આવી છે તે ફરી તપાસાય અને તેના આધારે ગુજરાતનો એ મુદ્દા ઇતિહાસ તૈયાર થાય તે તેમની એ મહત્વાકાંક્ષા છે અને પ્રીયુતા મેગસીને સારતની પ્રાચીન નિધિઓના વાચનમાં ગુજરાતના પ્રાચીન લેખો તેઓ પોતે ફરીથી તપાસી ગયા છે ગુજરાતના ઇતિહાસના જે જે પ્રકરણો અધારામાં છે તેમના પર પ્રભાવ પધાય તેની ઐતિહાસિક સામગ્રી મેગસીને માટે પણ તેઓ સતત પ્રચલનશીન રહે છે સોલકીઓના સિક્કા મને તેના માટે તેઓ ન્યા ન્યા જન છે સા સા આ પિરે તપાસ ચનાવે છે વધવિધાનગરની કોનેએમાં ભણત નિવાર્ધિઓ તેમના પોતાના ગામમાં જે ઐતિહાસિક અવરોધો કે મામગ્રી હોય તેમની માતિની આપે તેની સ્થિતિ તેઓએ મરી છે અને તેથી મુનવાન ઐતિહાસિક માતિની અનારનવા મળ્યા કરે છે

વત્સભનિધાનગરની એ મેનેજમાં લાથુના મહેસાણા ગિલ્દાના વીજપુર તા.ગુમાના પીનરઈ ગામ (કલોનવીજપુર રેનવેનાઈ) પર વીજપુર આનના આ રોશન પહેતા આવે છે અને ખાલતાઓના નામ ખાન મુદ્દી જવા માટે લોખે અર્ધો જીતરે છે)ના શ્રી મોગીધર મગળાવ ચાર નામના નિવાર્ધો

કેટલાક જૂના સિક્કા શ્રી લાઈલાલભાઈને દેખાડવા લાવેલા તેમાં આંદોના થોડાક નાના નાના સિક્કાઓ પણ હતા જેમનો ફોટોગ્રાફ નીચે આપ્યો છે.

મિત્રાઓની આગલી ખાનુએ હાથીની આકૃતિ છે
જે લક્ષ્મીનુ પ્રતીક હોઈ શકે

પાછલી ખાનુએ લખાણની ત્રણ લીટીઓ છે જેમાંની
પહેલીમાં કંઈક 'શ્રી' જેવું વચાચ છે આ સિવાય
ખીલ અક્ષર કપાઈ ગયા છે ખીલ લીટીમાં
શ્રીમદ્વલ્લભસિંહ આ નામ ૧૧-૧૨માં સૈકાની
ગુજરાતમાં પ્રચલિત જૂની નાગરી લિપિમાં વચાચ છે
અને ત્રીજી લીટીના અક્ષરો કપાઈ ગયા છે

દરેક સિક્કાનો સરેરાશ વ્યાસ ૮ MM. (આ. ૫").

દરેક સિક્કાનું સરેરાશ વજન ૭.૮૧૫ ગ્રેન

શ્રી આચાર્ય ઉલ્લેખેલા નાના તાંબાના હોડીવાળા સગ્રહના અગ્રગટ સિક્કા જે 'જયસિંહ'ના
હતા તે જ રાજાના આ આંદોના સિક્કા આપણને મળી આવ્યા હોય એમ લાગે છે.

આ સિક્કાઓમાંનો જયસિંહ તે ગુજરાતનો જયસિંહ સિદ્ધરાજ હતો કે કોઈ ખીલે રાજા હતો
તે આપણે પહેલા તપાસી લેવું થયે

આપણા દેશના ઇતિહાસમાં જયસિંહ નામના અનેક રાજાઓ થયા છે તેમાંના ઓછામાં ઓછા
૨૦ જેટલા જયસિંહો તો ફીક ફીક બાણીતા છે. એમાંના સિંહ (ઈ. ૭૧૭-૭૨૪), કાશ્મીર
(૧૧૨૮-૫૧), આન્ધ્ર (૬૩૩-૬૬૩) અને કર્ણાટક (૫૦૦, ૬૭૧-૬૨, ૧૦૧૮-૧૦૪૩,
૧૦૭૯-૧૦૮૧) ના જયસિંહોને આપણે જતા કરીશું કારણ કે આ રાજાઓ તો જે જૂની નાગરી
લિપિ આપણને પ્રસ્તુત સિક્કાઓના લખાણમાં મળી આવી છે તે પ્રચલિત થતા પહેલાં થયેલા
અગર તો તેઓ જે પ્રદેશોમાં થયેલા હતા નાગરી લિપિનું પ્રચલન રહ્યું નહોતું, દા. ત. આન્ધ્ર, કર્ણાટક,
વગેરે. એટલે આ લિપિનો મુદ્દો તથા પ્રાદેશિક સાનિધ્ય જોતા પ્રસ્તુત સિક્કાઓની બાબતમાં આપણે
નીચેના જયસિંહોને લગતી વિચારણા જ ચલાવવાની રહે છે

ડાહુલ (મધ્યપ્રદેશનો નર્મદાકાંઠો) જયસિંહદેવ હૈહય (ઈ. ૧૧૭૦-૧૧૮૦) : આ રાજાના
સમયના જો કે ચાર ઉલ્લીખલિખો મળી આવ્યા છે (કલચૂરી સં. ૯૨૬ના રીવાના તામ્રપત્રો, ઇન્ડિયન
એન્ટીકવરી ૧૮, પા. ૨૨૪-૨૭; ૩૦ સં. ૯૨૮નો તેવરનો શિલાલેખ, એપી. ઇન્ડિ. ૨, ૧૭,

૬૦ સં ૮૨૬નો નાગપુર સમ્રાજ્યાતનો લેખ, ઇસ્તિયન એન્નીયરી ૧૮ ૨૧૪-૧૮ અને ગતમેનનો લેખ એપી ઈ પ ૬૦) પણ તેની કારિ પૂરે તે પ્રમાણ ક્રિષ્તા નથી

માળના પંચમા જયમિહ (૧૦૫૧-૧૦૫૮) ભોજનો ઉત્તરાધિપતિ તથા શુન્ગગતના સોનખી ભીમોર પ્રથમનો તેના બંનના પાળના ભાગનો સમ પત્રીત

માળના પંચમા જયમિહ (૧૦૬૮) જયમર્માનો ઉત્તરાધિપતિ તથા શુન્ગગતના પાં સોનખી (૧૦ ૪-૧૦૮૪)નો સમપત્રીત

માળના પંચમા જયમિહ (૧ ૦૮-૧૦૪૦) માળનાનો છેવો પંચમા ઉત્તરાધિપતિ માળના ખાને તેનો વિં મં ૧૩૬૬નો લેખ છે

માળના જયસિંહ મહાપા (માડુ)નો આ ધાગની દિગ્ધિ માડુ નજી ના જાના વિગ્તા નો નાનો રાજા હતો જેનો ઉલ્લેખ દ્વિગ્તા બંનના લેખ (એપી ૦ ઈ ૧૬ ૪૬-૫૦)મા મળી આવ્યો છે આ શુન્ગગતના વીસત્રદેવ વારનાનો સમપત્રીત હતો

વાગડ (ગંગાપુર-નાસવા લેન) વિં ૧૧૮૫ (ઈ ૧૨૫૧)ના મેઘનાથમિહ ૥ ઝાગેલ ગામ ૥ સિનાયેખમા એ વાગડના જયમિહની નોંધ મળી આવે છે તે શુન્ગગતના ભીમ પત્રીત (૧૧૭૮-૧૨૪૧)નો સમપત્રીત હતો

મેનાડ ઈ ૧૦૦ લગભગમા મેના મા જયસિંહ મીસોરિયા થયો હતો

દક્ષિણ માળના જાનોગના માનદેવ સોનગનો દીપ્તિ, જે ૧૪મા સૈ ના આ બાજે થયો હતો

મોનપટ્ટ મ પત્રી નુપચિત પ્રમાણે જૂનાગઢના સુવસમા ગંગવસમા ઈ ૧૪૧૫મા રાજાગાર પત્રી એ જયમિહ ગાદીએ મેયો હતો તેણે ૧૧ વર્ષ ગંગવ કડુ હતુ (Proc Indian Hist Congress 1952 pp 170 174 article by Shri H D Velankar)

શુન્ગરાત જાણીતો જયમિહ સિદ્ધરાજ (ઈ ૧૦૬૪-૧૧૪૩)

પ્રસ્તુત સિંધુઓમાનો જયમિહ ઉપગતી યાદીમાનો એકાદ ગ્લો દગે ૧૬૧ (મધ્યપ્રદેશનો ઉત્તર ભાગ) શુન્ગ પત્રી થયો ૨ છે પણ નિષિની દિગ્ધિએ ૧૬૧ના જયમિહનો મુરો આપણે વિચારવાનો હે છે કારણ કે પૂર્વ મધ્યમાળમા જ્યારે શુન્ગરાતમા સોનખીઓ અને ૧૬૧મા હંરોડુ રાજા હતુ ત્યાર મો પ્રદેશો ૥ લેખોમા લગભગ સગા પ્રમાણની નિષિ પ્રવર્તિત હતી માળના વિરે પણ તેમજ હતુ પણ આ જયસિંહ રેલકના છંદનની મ્થી માહિતી તેના લેખોમાથી મળતી નથી તે આપણે નેત્રે રજા છીએ પણ તેના મિષ્ટા દજુ તેના પોતાના પ્રદેશમા મળી આવ્યા નથી તો આટલે આધે શુન્ગરાતમા તો મ્થી મજે તે વાન સમગ્રતય તેવી છે તેવી જ રીતે માળનાના જયમિહોના સિદ્ધા માળના કે પીળે આન મળ્યા નથી મ પનો જયમિહ ને તેવી જ રીતે વાગડ મેના અને દક્ષિણ મારના (જાનોગ)ના જયમિહો એના મધા નાના રા નઓ દત્તા કે તેમણે પોતાના મિક્કા પાળ્યા હોય એમ ભાગ્યે જ બની શકે તો પણ તેમના મિષ્ટા તેમના પોતાના પ્રદેશમા ન મળી આવતા છેક શુન્ગરાતમા મળી આવે તે પણ મનરાત્રેગ નથી મો પટ્ટનો સુગમમા ૧ જયસિંહ મોલકીઓનો ખિયો હતો તોરો નેત્રેએ ને શુન્ગરાત ૥ નાવભામ સોનખી જયમિહ મિક્કા ન પાળ્યા હોય અને આ જૂનાગઢના ગાંએ મિક્કા પાળ્યા હોય અને તે છે શુન્ગરાત મુધી આને તે નાન માપ તેવી નથી

‘જયસિંહ’ના પ્રસ્તુત સિદ્ધા તાંબુ અને ચાંદી એમ બે ધાતુઓના મળી આવતા સૂચન મળે છે કે આ પ્રકારના સિદ્ધા રીતસરના નાણાંકીય ચલણ માટે જ પાડવામાં આવ્યા હતા, વળી બંને પ્રકારના સિદ્ધા ગુજરાતમાં જ મળી આવ્યા છે આ વસ્તુ સૂચન કરે છે કે આ સિદ્ધા ગુજરાતના જ કોઇ ‘જયસિંહ’ નામના મોટા રાજાના જ હોવા જોઈએ સિદ્ધાઓ પર ‘શ્રીમન્નજયસિંહ’ નામ જૂની નાગરી લિપિમાં છે અને તેનો ‘જ’ અક્ષર જે આકારનો છે તે જોતાં કહી શકાય કે આ રાજા ૧૦માવી ૧૫મા સદી સુધીમાં થયો હોવો જોઈએ ૧૬૫૪ની નાનાલમાં અમદાવાદ ખાતે ભરાયેલી ભારતીય ઇતિહાસ પરિપક્ષના અધિવેશન પ્રસંગે ભરાયેલા પ્રદર્શનમાં આ સિદ્ધાઓના મોટા ફોટોગ્રાફો મૂકવામાં આવેલા તે વખતે ગુજરાતના પ્રાચીન જૈન સાહિત્યના પ્રકાશક વિદ્વાન મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ આ સિદ્ધાઓનાં લખાણમાં જે ‘શ્રી’ શબ્દ છે તે જયસિંહ સિદ્ધરાજની સમજાવીને હસ્તપ્રતોમાં ‘શ્રી’નો જેવો આકાર મળી આવે છે તેવો જ આકાર પ્રસ્તુત સિદ્ધાઓમાંના ‘શ્રી’નો હોવાનો અભિપ્રાય આપેલો

ભારતીય નિષ્કવિદ્યા પરિપક્ષના મુખપત્રના હાલમાં પ્રગટ થયેલા તેના અંક(પુ ૧૬ ભા ૨, પા ૨૬૩-૪)ના Miscellanea મધ્યાળા હેઠળ સિદ્ધાઓને લગતી જે નવી શોધોની સક્ષિપ્ત માહિતી પ્રગટ થઈ છે તેમાં ‘The Coins of Jayasimha’ આ નોંધમાં મે પ્રસ્તુત સિદ્ધાઓનો દૂક પરિચય રજૂ કરતાં તે જયસિંહ સિદ્ધરાજના હોવાનું જણાવ્યું છે. એની નીચે આ પ્રમાણેની ત્રીનોંધ અપાઈ છે

“Dr U P Shah has suggested to us that these coins might belong to Jayasimha or Jayatsimha, who for some time usurped the Chaulukyan throne after Ajayapāla A copper-plate charter of this ruler was obtained from Kadi, North Gujarat, dated in the year 1280 V S (Indian Antiquary, VI, p 196), where we have in the last line Śrīmajjayasimhadevasya —Editor.”

આ રાજાનું એક માત્ર તામ્રપત્ર મળી આવ્યું છે તે વાંચનાર જાણીતા વિદ્વાન ડૉ૦ ખુલ્લરે જણાવ્યું છે

“Our grant No 4 was issued by a Chaulukya ruler, Jayantasimha, who describes himself in the following terms This vain-glorious passage is preceded by the usual vamsāvalī, beginning with Mūlarāja I, and ending with Bhīmadeva II But after naming the latter and giving his titles, and just before the enumeration of Jayantasimha’s own titles, follow the significant words *tadanantaram sthāne*, ‘after him (Bhīma) in (his) place’ Considering these statements, and the further assertion, in the preamble to the grant, that Jayantasimha ruled over the *Vardhpathaka* and the *Gambhūtā pathaka*, it is evident that he was a usurper who supplanted Bhīma for a time As one of Bhīma’s own grants (No 5) is dated in 1283 Vikrama and from *Anahlapātaka*, it follows that Jayantasimha, who dates his grant in 1280 Vikrama, must have been ejected by the rightful owner soon after issuing the grant” (Indian Antiquary, VI, 1877, P 188)

આ થઈ લગભગ પોણોસો વર્ષ પૂર્વેની વાત આ પછીના સમયમા ગુજરાતના ચૌહાણ(ચૌહાણ) વંશના ઇતિહાસની જે ઈ સામગ્રી મળી આવી છે તેના આધારે તૈયાર થયેલ ૨૫૦ શ્રી હુણશકર પ્રજાગમ રાત્રી ॥ ‘ગુજરાતનો મધ્ય લીન ગજપત ઇતિહાસ’ નામના પુસ્તકની જે ૧૯૫૩મા ખીછ સુનારેલી આવૃત્તિ બહાર પડી છે તેમા આ રાજ્ય વિશે (પા ૪૧૮-૯) નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે

“ઈ ૧૨૧૮(વિ ૧૨૭૫)નો ભીમવેળ ખીજનો ભરાણાનો લેખ મળ્યો હોવાની ઉપગ નોંધ ગી છે પછી ઈ ૧૨૧૮થી ૧૨૨૪ વચ્ચેના કોઈ પણ વર્ષમા ઉપર કહેના મુસનમાની હુમનાઓથી તથા પુર્ણ વાનોથી જેની તિબેરીનુ તળિયુ દેખાઈ ગયું હતું તે ભીમવેળના રાજ્યને બળાન મ લિકોએ તથા મરીઓએ લગાવવા માં યુ અને છેવટે જયતસિંહે પાટણની ગાદી પચાસી પાડી આ જયતસિંહ મુખ્ય મોલખ વંશનો કોઈ ભાયાત જ હોયો નોંધએ જે કે કોઈ પ્રમવમા આનુ નામ નથી અને એના લેખમા એનો મુખ્ય વંશ સાથે સમાવેલ નથી

આ હજીમ્ત જેના ૧૦ ઉમા ૧૮ભાઈ શાહે મારી માન્યતા વિરુદ્ધ પ્રસ્તુત સિક્કા જે આ જયતસિંહના હોવાની શક્યતા સારી છે તે મૂલ્યે છે તેમના મન પ્રમાણે વડા બે વડા મારે કોઈક ગાદી પચાસી પાટણને તદ્દન નાના પ્રેશ પગ ગજ્ય ગંગા કોઈ એવો સોનપી ભાયાત કે જેની નોંધ જેન પ્રમવાલિ તથા અન્ય સમ લીન સારિ યના ગતિઓએ લેવાનું ઉચિત માં યુ નથી તેના આ સિક્કા કોઈ ગદે છે પણ જયસિંહ મિદ્ધરાજ જેના ભારતવિખ્યાત અને મતાન રાજના કોઈ શક્તા નથી ન્યુમિસ્મેટિ સોસાનીના જર્નલના તરીએ ૧૦ શાહના મન્ય વિશે જે નોંધ લખી છે તેના પરથી જણાય છે કે ૧૦ શાહે પોતાની ફનીમમા આ જયતસિંહની તેના તામ્રપત્ર પર શ્રીમજ્જયસિંહ તરીકે તેણે કરેલી સહીનો દાખલો આપ્યો છે પણ જયસિંહ સિદ્ધરાજના તામ્રપત્રો પર પણ તેની જયસિંહ નામની સગી મળી આવે છે તે વાત ૧૦ ઉ નેખ કમો જણાનો નથી અને મરીઓ વચ્ચે અનર આટલું જ છે કે જયસિંહ સિદ્ધરાજની સહીમા શ્રીમજ્જયસિંહદેવસ્ય અને જયતસિંહની સગીમા શ્રીમજ્જયસિંહદેવસ્ય આ પ્રમાણે લખાણ છે ને પ્રસ્તુત સિક્કાઓ પર શ્રીમજ્જયસિંહ લખાણ છે ને આ પ્રમાણે શ્રીમત્ શાહના કારણે સિદ્ધાઓનુ લખાણ જયતસિંહની સહીના લખાણ સાથે સામ્ય ધગવે છે પરતુ આપણે આ દષ્ટી ત ધ્યાનમા ગજવનાની છે કે કોઈ ગજવ પોતાના હાથે પોતાની સગી પ્રતા આવા વિરોધણો ન લખે મોલખ વંશ ॥ તામ્રપત્રોમા મળરાજથી માડી જના જના રાજ્યઓની મરીઓ મળી આવી છે લા લા તેમણે યાવ શ્રીમત્ કે ખીજ વિગેવણ પોતાને હાથે સહીઓમા લખ્યા નથી તેમ કરવાનું કોઈને શોભે પણ નહિ ખીજ પ્રદેશોમા આ સમયના આના અને ઉત્તરણો મળી આવ્યા છે કે જ્યાં રાજ્યઓ પોતાની સહીમા શ્રીમત્ વિગેવણ વાપરતા નથી પણ તેમના સિક્કાઓ તથા તામ્રપત્રામા ઉલ્લેખિત તેમના નામો સાથે આ વિગેવણ વપરાય છે

વગી જયતસિંહની મરીની જામતમા ૧૦ ઉમાકાતમાઈએ જે ભાર મૂક્યો છે તે સહી અશુદ્ધ છે તે વાન ઉ નેખનીય છે આ રાજ્ય પોતાના તામ્રપત્રમા પોતાનુ નામ મ્પદપણે ‘જયતસિંહ’ હોવાનું જણાવે છે આ તામ્રપત્ર ઉલ્લનાર ૧૦ બ્યુનર તથા તેમની પછી તે ફરી વાચનાર નિહાનોએ તે શ્રીમજ્જયસિંહદેવસ્ય આ પ્રમાણે ઉ ની છે ૧૦ શાહ જણાવે છે તેમ તે સગીનુ લખાણ શ્રીમજ્જયસિંહદેવસ્ય નથી આ ઉપરથી લાગે છે આ ગમને પોતાની સહી બરોમ્ ગતા નહિ આવ ની હોય એટલે તેનાથી તામ્રપત્ર પર મરી ગતા શ્રીમજ્જયસિંહદેવસ્યને બદલે જેમા બે અપરો (જુ અને ન્ત) ખુરે તે શ્રીમજ્જયસિંહદેવસ્ય લખાઈ ગયું તામ્રપત્રો પર આની અશુદ્ધ સહીઓના આના અને દાખના મળી આવ્યા છે

આ ગ્રંથ મુદ્રાઓની ૭ ગુણ ૫૪ પદો એકે નિર્ણય આપી ગદ્ય કે પ્રસ્તુત સિદ્ધાંતો કે જે દોષ એવા ‘જયસિદ્ધિ’ના છે કે તેનું અર્થનું ઉપર ગુરુત્વાન (કારણ તેના અરીતા સિદ્ધાંત આ પ્રદેશમાં પીલવર્ધ અને મળ્યા છે) તથા સંગ્રહ(તેના તાંબાના સિદ્ધાંત આ પ્રદેશમાં મળેલા)માં આશુ હોય તે ‘જયસિદ્ધિ’ ને ‘જયસિદ્ધિ સિદ્ધાંત’ના દોષ ગણે છે સોલકી ગદ્યના સિદ્ધાંત વગરના તે વાન તેમના સમકાલીન સાહિત્ય પરથી આપણે જાણીએ છીએ.

ભારતીય સિદ્ધાંતોના આશરપ્રદારના વિદ્યાર્થીઓએ એકાદક દેશના અપાનને જાણાય છે કે ગુપ્ત ગદ્યનાંએ જે સિદ્ધાંત અલ્પેલા તેમાં સમકાલીન પદો ધીમે ધીમે કેટલેક કેટલાક અને ગદ્ય અને ગદ્યના હેતુ ગદ્ય ગાગેયદેવ(૧૦૧૫-૧૦૪૦)ના સમયે સિદ્ધાંતોના આશર-પ્રદાર જે વિશેષતા ધારણ કરેલી તે પ્રમાણે આ સિદ્ધાંતોની આગલી આજુ લક્ષ્મીની આદૃતિ અને પાછળી આજુ સીધી તથા સમાનાંતર લીટીઓનું લખાણ હોય તેમાં ઈન્દ્રાણો સાથે સિદ્ધાંત અવાવનાર ગદ્યનું નામ હોય. આ સિદ્ધાંતોનો પ્રદાર ગાગેયદેવની રીતે તરિક્કે ગદ્યનીનો છે અને દક્ષિણ દિશાએ ગદ્ય દેશનાં ગદ્યનાં ગદ્યનાં ગુરુત્વપ્રદાર સામ્રાજ્યના પતન પછી જે અતેજ ગદ્યનો અસ્તિત્વમાં આવેલા (૧૦૧૦ ગદ્ય દેશનાં, દિલ્હી, માળવા, વગેરેના હેતુ, તેમજ પંચમર દેશાદિ ગદ્યોનાં ગદ્યો જેમાં ગુરુત્વનું સોલકી ગદ્ય પળ એક દત્ત) ત્યાં સમયે આ ગાગેયદેવની રીતેના સિદ્ધાંત પ્રચલિત થયા હતા આ સિદ્ધાંતો એમના પ્રચલનના પ્રદેશોમાં સુરિત્તમ ગદ્યના આરમ્ભ મુદ્દા આશુ ન્દા હતા. ‘જયસિદ્ધિ’ના પ્રસ્તુત સિદ્ધાંત આ ગાગેયદેવની રીતેના જ છે તે તેમના પરના લખાણની તથા લીટીઓ વડે જણાય છે ગાગેયદેવની રીતેના સિદ્ધાંતો પર સામ્રાજ્યપણે એક આજુ ગુપ્ત રાજ્યનાંના સિદ્ધાંતોની પરપરાએ લક્ષ્મીની આદૃતિ મદ્યામાં આવતી. પ્રસ્તુત સિદ્ધાંતો પર લક્ષ્મીની આદૃતિને અલ્પે હાથી છે આપણા દેશના ગ્રામીન સિદ્ધાંતો પર દેવની આદૃતિના અલ્પે તેના પ્રતિનિધિ તરીકે તેના વાદનની આદૃતિ મદ્યાનો રિવાજ હતો. ગુપ્તના સિદ્ધાંતો પર તેમના ઇચ્છેવ વિષ્ણુને અલ્પે તેના વાદન ગદ્યની આદૃતિ જ મળી આવે છે તે ગદ્યની વાન છે. ગાગેયદેવની રીતેના સિદ્ધાંત કે જે ૧૧મીથી ૧૪મી સદી સુધી કાવ્યકાવ્ય, જુદેલખ, દિલ્હી તથા ગુરુત્વના સોલકીઓના સમકાલીન ગ્રામીન કેટલાય ગદ્યવર્ણોએ પોતપોતાના પ્રદેશોમાં અલ્પેમાં અલ્પે હતા તેમના પર શિવને અલ્પે તેના પ્રતિનિધિ તરીકે પોલિયાની આદૃતિ મળી આવે છે. તો એવા સ્નેહોમાં ‘જયસિદ્ધિ’ના પ્રસ્તુત સિદ્ધાંતો પર જે હાથીનું ચિહ્ન છે તે લક્ષ્મીનું પ્રતીક છે એમ માનવું ઉપયુક્ત જ છે. આ રીતે હાથીની આદૃતિ દક્ષિણના કેટલાક સિદ્ધાંતો પર પણ મળી આવી છે. મારા મિત્ર ગેંગા ઉમાશન શાહે મને એકવાર વાતચીતમાં જણાવેલું કે તેમને હાલમાં એક એવી જૂની સાહિત્યિક નોંધ મળી આવી છે જે સોલકીઓના સિદ્ધાંતો પર લક્ષ્મીની આદૃતિ રહી હોવાનું જણાવે છે. ‘જયસિદ્ધિ’ના પ્રસ્તુત સિદ્ધાંતો કદમાં છેક જ નાના છે અને તેમના પર લક્ષ્મીની આદૃતિ સમાઈ શકે તેમ નથી એટલે આવા સિદ્ધાંતો પર લક્ષ્મીની જગાએ તેનું વાદન હાથી કે જે તેની સહેલી આદૃતિને લઈ ગમે તેટલા નાના સિદ્ધાંતમાં સમાઈ શકે તે મુદ્દા હોય એમ માની શકાય.

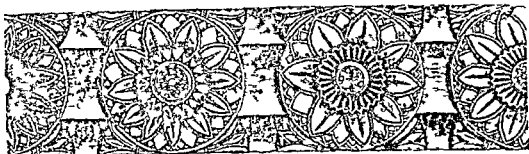
ઉપર જણાવેલા ગ્રંથ મુદ્રા આપણને આ નિર્ણય તરફ દોરી જાય છે કે પ્રસ્તુત સિદ્ધાંત ગુરુત્વના સોલકી રાજ્ય જયસિદ્ધિ સિદ્ધાંત(૧૦૬૪-૧૧૪૩)ના જ છે સિદ્ધાંત માત્ર ગુરુત્વના જ નહિ પણ આખા દિશા ઇતિહાસમાં મોટો રાજ્ય ગણાયો છે. તેણે મોટું સામ્રાજ્ય ઊભું કર્યું હતું. તેના પર આપણે ત્યાં ગુરુત્વના ઇતિહાસ નવલકથાદિ સાહિત્ય ખૂબ લખાયું છે પરંતુ ગુરુત્વના અહારના સાહિત્યમાં પણ તેના વિષે પુસ્તકો લેખાદિ લખાતા ગમે છે. હિંદી ભાષાના હાલ સૌથી મોટા અને પીટ ગણાતા મહાકવિ શ્રી મૈયિકીશરણ ગુપ્તે આપણા આ સિદ્ધાંત વિષે હિંદી ભાષામાં ‘સિદ્ધાંત’

નામનો એ ઉચ્ચ નામનો ૧૪મી સદી છે જેના રિવેચન પર પણ હિન્દીમાં મનાન પુત્ર ૧ લખાણ
મના છે આના મોગ રામને સિદ્ધાઓ પાસે દોષ તે દેખીતુ જ છે અને આ મિકા તાણુ અને ચાહી
એમ બે ધાતુઓના જ મળી આવ્યા છે ઝાન્સીના સોનાના સિક્કા તેના જ હોનાનો નિષ્ણાત
નિશ્ચયીઓએ અભિપ્રાય આપ્યો છે

ગુજરાતમાં સોનાઓના જમાનામાં ગવૈસા (Indo Sassasian) સિક્કાઓ જ ચાલુ રહેના
આ વાત આ મિદ્ગાઓની શોધ તથા અમ ૧૧૧૧ સારિનિ નોંધોના આપે બગેચા લાગતી નવી

આ હમી ત છતા સોનાઓના સિક્કાઓ વિગત સનેગોમાં જ મળી આવે છે તેમના
ઉત્તરાધિ ૧૨૧૦ ગુજરાતના મુરિનમ સુનતાનો (૧૪૦-૧૫૭૩)ના સિક્કાઓની જેમ તે અનારનનાર
ઉપનમ થતા નથી તેનું નાણુ આ લાગે છે ૨ અનાહિદીન ખી નથ (૧૨૯૫-૧૩૧૫) તરફથી તેના
મેનાપતિ ઉતુનખાને ૧૨૯૮માં ગુજરાત પર આક્રમણ કરી સોના રાજ્ય તો અત આપ્યો તો પછી
અહીં ખી નથ ગાન રથપાધુ હતુ અનાહિદીનના રાજ્યમાં પ્રગ્ન ચગાયેલી રહે અને તેના રાજ્યની સામે
તે માયુ ૧ બચી ગઈ તે માટે તેણે હિંદુ પ્રગ્ન પર અસલ રૂવેરા નાખ્યા હતા જાજિયા ઉપરાત હિંદુઓ
પર અને વેગઓ લાના હતા વળી ખેડૂન પામેથી તેની ખેતી ૧ બપગનો અર્ધોઅરધ લાગ લેવામાં
આવતો હતો ખેત પામે માન આવતો પા વાનના પૂતની જ સગના રહે જેથી તે કા ભગવા પૂતો જ
વતો રહી શો તેટલી હદ સુધી રૂવેરાઓ માગતે તેને આર્થિક દષ્ટિએ તદ્દન નીચોની નાખનામાં
આવતો પશિયમે ટુમ સમાજ ધમ ધંને લગતી જવાનદારીઓ પૂરી કરના અનાહિદીનના
રાજ્ય ૧૧૧૧માં ગુજરાતના ખેત વેપારી તથા અ પર્ગ પામે જે માર્ગ નાણુ રદાગીના ધં હતા તે તેમણે
ખના ગી ૧૧૧૧માં પચા આગીને અગાઉના મિકા ૨ બીજા વગુઓ ૧૧ રૂપે ગુજરાતની પ્રગ્ન સોનું ને
ચાહી ૧૧૧૧ પર્ગના ન્યા આ બવાનો નાશ ગી નના સિદ્ધા વગેરે પા નામાં આવ્યા સોનાઓના
સિક્કાઓ આમ દિલ્લી ગણના માટે પહોંચતા તેની વિગત અનાહિદીનની ૮ ગાળના અમનદાર દકુર
ફેરના પુતક ૧૪૧૧ પરથી જાણના મળે છે

આ ગાળે ગુજરાતને આગળે સોનાઓના સિક્કાઓ માટે ચારી પેઠે તપાસ ચલાવનામાં
આવે તો, જેમ આ લેખમાં જણાવેલા મે રિસ્માઓમાં તે અચાન મળી આવ્યા છે તેમ તે અને
અગે ચોધમ મળી આવે

હેમચન્દ્રાચાર્ય : એમનું જીવન અને કવન

પ્રા. રમણલાલ સીંઘ શાહ, એમ. એ.

ગુજરાતના ઇતિહાસમા સુખ, સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ મહાન કદી શકાય એવો યુગ તે સોલકી યુગ આ યુગમા મૂળરાજ, બીમ, કર્ણ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ એમ એક પછી એક પરાક્રમી, પ્રભાવત્સલ અને દુરદેશી રાજાઓ રાજ્ય કરી ગયા અને ગુજરાતની કીર્તિને એની ટાંચે પડોચાડી. લગભગ ત્રણસો વર્ષનો આ જન્મનો ગુજરાતના ઇતિહાસમા મુવર્ણયુગ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો આ મુવર્ણયુગને એની પરાક્રાંતિએ પડોચાડનાર સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ હતા અને એ જન્મે રાજવીઓને મહાન બનાવનાર કલિદાસવર્ચન, યુગપ્રવર્તક હેમચન્દ્રાચાર્ય હતા. જે સ્થાન વિક્રમાદિત્યના રાજ્યમા કવિ કલિદાસનું હતું જે સ્થાન હર્ષના રાજ્યમાં બાણભટ્ટનું હતું તે સ્થાન સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના વખતમાં હેમચન્દ્રાચાર્યનું હતું ઇતિહાસમાંથી હેમચન્દ્રાચાર્યને જે આપણે ખસેડી લઈએ તો એ સમયનું અપૂર્ણ અને અધકારમય ચિત્ર આપણી સામે ખંડે થવાનું. હેમચન્દ્રાચાર્ય ન હોત તો તટ્ટાલીન ગુજરાતી પ્રજા અને એ પ્રજાના ભાષા અને સાહિત્ય આટલાં સમૃદ્ધ ન હોત. હેમચન્દ્રાચાર્યના સમય પહેલાં માળવાના જનરોમા ગુજરાતીઓની કેકડી હોતી. સાહિત્ય અને સંસ્કારિતામાં ગુજરાતીઓ શું સમજે એમ ગણી ગુજરાતીઓને તુરંત લેખવામા આવતા. તેને બદલે ગુજરાતી પ્રજાને હેમચન્દ્રાચાર્યે કલા, સાહિત્ય અને સંસ્કારની દૃષ્ટિએ જગત અને સલામ બનાવી એને લીધે એક સમય એવો આવ્યો કે જ્યાં પાટણમાં રહેવું અને પોતાની જાતને પટ્ટણી કહેવગવવું એ ગૌરવ લેવાની વાત બની. તે સમયના ગુજરાતના સાધુઓ, શ્રેષ્ઠિઓ અને સૈનિકો ગુજરાત બહાર પંડાતા હતા.

હેમચન્દ્રાચાર્યના જીવન વિષે સમૃદ્ધ, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ગ્રંથોમાંથી પુષ્ટિ મળે છે. પ્રદ્યુમ્નસરિતા 'પ્રભાવકથરિત્ર' મેરુતુગાચાર્યના 'પ્રબધચિંતામણિ', રાજશેખરના 'પ્રબધકોશ' અને જિતમંડન ઉપાધ્યાયના 'કુમારપાળચરિત્ર' નામના ગ્રંથોમાંથી હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશે પુષ્ટિ મળે છે. એમ નરસિંહ અને મીરાં, તુકારામ અને જ્ઞાનેશ્વર, કબીર અને ચૈતન્ય જેવા સતીના જીવન વિશે તેમ જ કલિદાસ અને લવભૂતિ જેવા કવિઓ કે વિક્રમ અને ભોજ જેવા રાજવીઓ વિશે અનેક દત્તકથાઓ પ્રચલિત છે, તેમ હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશે પણ ઘણી દત્તકથાઓ પ્રચલિત છે. આમાંની કેટલીક દત્તકથાઓ અવૈજ્ઞાનિક અને અનૈતિહાસિક અને કેટલીક તો દેખીતી રીતે જ ખોટી દેખેલી છે, કારણ કે એક ગ્રંથમા એ એક રીતે આપવામાં આવી હોય અને બીજા ગ્રંથમાં બીજી રીતે આપવામાં આવી હોય હેમચન્દ્રાચાર્ય પોતાના યોગના પ્રભાવ વડે અમાસની પૂનમ કરી નાખી હતી, મહમ્મદ ગઝનીને વિમાનમા પોતાની પાસે આણ્યો હતો કે તાડપત્રી ખૂટતા નવાં ઝાડ ઉગાડ્યા હતા—એવી એવી દત્તકથાઓ ન માની શકાય એવી છે એમાં શંકા નથી.

હેમચન્દ્રાચાર્યનો જન્મ સંવત ૧૧૪૫મા કારતક શુદ્ધ પૂનમને દિવસે ધધુકામા થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ચાચ અને માતાનું નામ ચાહિણી (અથવા પાહિણી) હતું હેમચન્દ્રાચાર્યનું બાલપણનું નામ ચંગ હતું એમ કહેવાય છે કે એક વખત ધધુકામા દેવચન્દ્રસૂરિ પધારેલા તે સમયે ચાહિણી એમને વદન કરવા જાય છે અને પોતે સ્વપ્નમા એક રત્નચિંતામણિ જોયો હતો તેની વાત કરે છે ન્યોતિપના બાણકાર દેવચન્દ્રસૂરિ ચાહિણીના ચહેરાની રેખાઓ પારખીને કહે છે કે તું એક રત્નચિંતામણિ જેવા

પ્રતને જન્મ આપીશ ત્યાર પછી દેવચ દ્રશ્નિ નિરાગ્ર મતા ચાચા ગયા ફરી ષ્ટતાક વપ બધારે વેચ્ય ત્યારે પાજા ધધુમ્બા આવ્યા ત્યારે ચાહિણી એમને વતન કવવા ગઈ સાથે પાચેક વતનો ચગ હતો ત્યારે પૂજી બધારે વ ન મળી હતી ત્યારે ચગ મહારાગની પામે રહી એમ પી પામે મેમી ગયા હતો તે મમથે દેવચન્દ્રસરિએ ચાહિણીને પેના રત્નચિંતામણિની યા આપી અંતે પુત્ર પોતાને સોંપના મ્હુ ચાહિણીનો પતિ તે સમયે બટા ગામ વેપારાચે ગયો હતો એટલે એને પૂછ્યા વિના પુત્ર કેવી રીતે આપી શકાય? દેવચન્દ્રસરિએ ચાહિણીને ખૂબ અમનની અને મ્હુ કે પતિ મહારાગમ છે એ કે કાચ ધધુમ્બી સોંપે હશે અતે ચાહિણીએ પોતાનો પુત્ર કીશાય દેવચન્દ્ર સરિને સાપી દીધો અને દેવચન્દ્રસરિ વિનાર કરતા બહાત પરત્યા દ મ્હાન આચ બહારગામથી પાછો આવ્યો પુત્રને ન જોતા તુગત ગુમે થઈ ખાધાપીધા વિના પગપાગો બહાત ચાની પર્તોરો અને મેનારેના વેશે ઉચ્ચન મની પાસે જઈ ફિયાદ કરી ઉચ્ચન મનાએ દેવચન્દ્રસરિ પામીથી એ પુત્ર મગાની એને પાછો સોંપો, અને પછી સમગ્ર યુ કે આ પુત્ર તારી પાચ રાખશે નો બહુ ગહુ તો એ ધધુમ્બાનો નગરોડ બનરો અને દેવચન્દ્રસરિને સોંપશે તો એમ મહા! આચાચ બો અને આપી દુનિયામા નામ ને 'ધણ સમન્ત્યા પછી ચાચે પોતાનો પુત્ર દેવચન્દ્રસરિને પાજો આપ્યો

સાગ પછી નરમે વર્ષે ચગને દીમા આપનામા ચાની અને એનું નામ પાડનામા આ યુ સોમચન્દ્ર નાના સોમચ દ્રે સાગ પછી સરકૃત પાટૃત અને અપ રાજ ભાવાનો અવયાસ કર્યો સાથે સાથે વ્યા રામ મલ્યાવમાર યોગ, ન્યાન હતિહાસ, પુણ્ય તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે બિન બિન ગાખાઓનો ખગુ બોગો અમનાસ ક્યા વિદ્યામા પારગત બનતા આ સમયે, અ પખાપી તેજસ્વી યુવાન સાધુને વધુ અવનાચાથે કારમીગ જ્ઞાની છત્ત્વ થઈ ગુરુએ એને સમગ્ર યુ કે તાર મ્હાન ગુજરાતમા છે ગુજરાત બહાર જ્ઞાના મ્હાન મેનાની જરૂર નથી ઉત્તરોત્તર ગુરુ પછુ પ્રતીતિ થતી જાય છે કે સોમચન્દ્ર પી ન્હિનો ધળો નિમગ્ન થયો છે, મેની પ્રજા પશ્ચિત બનવા લાગી છે, એની તેજગિવતા વધતી જ ચાની છે એટલે એમને પોતાની પામે આચાર્યપદે સોમચન્દ્રને સ્થાપનાનો નિમ્મન કર્યો અને પિ સ ૧૧૬૬મા સોમચન્દ્રે એમનીસમે વન દેવચ દ્રશ્નિએ ખલ્લતમા નિધિપૂરક આચાચપદે સ્થાપ્યા બો એમનું નામ પાડામા આ યુ હેમચન્દ્ર એ સમયે હેમચન્દ્રાચાર્યની માતા જેમણે પછુ દીદા લીધેલી છે તે ૧૧૭૦ રીય છે માતાપુત્ર અને આ રીતે સાનુજનનમા એ મીજને નિહાળી પ્રમનતા અનુભવે છે હેમચન્દ્રાચાર્ય પોતાની માતાને એ વખતે પ્રવર્તિનીનું પ અપને છે

અહીંથી હવે હેમચન્દ્રાચાર્યનો કીર્તિમાગ શરૂ થાય છે પાટપુમા તે સમયે મિદ્ધા (બોમોમા ૧૧૭૧)ના સંધગ જેમણેનું ગાજ્ય ચાનતુ હતું એ સમયે હેમચન્દ્રાચાર્ય દેવચરિ સાથે પાણ્યમા આવે છે અને બનારસથી આવેના કુસુમ ચન્દ્ર સાથે ધમચચામા ભાગ લે છે ત્યારથી મિદ્ધા અને હેમચન્દ્રાચાર્યની પ્રતિભાનો પરિચય થાય છે તે સમયે મિદ્ધાની નિદ્ધમ્બામા ગજન્નિ તરિક્કી થી ચાનને રચા! હતું અને ગજન્નિ તરિક્કી દેવમોધો મ્હા! હતું એ મોતે એ બી ૧ પ્રતે તેજેન્દ્રા હતો અને એ કે રાગનો એ બોધી અમતોર હતો એને મિદ્ધાને પોતા પી નિદ્ધમ્બામા એ બનેને બ ને હેમચન્દ્રાચાર્યો સ્થાન આપ્યું

સાગ પછી સિદ્ધગન્ને માનસા પર ૧૧૮૨થી એમા એને ફેરે મગી માનસાની અગ્રમ અમ્હિ ગુજરાતમા વાનસા માથે એના ખાજગો માનસાથી ચા! મા ગા! ભરી દગનત્રનો પખુ લાસ એમા ફિસદરાને 'બોજ વ્યા રણુની પ્રત જેઈ પતિને પૂજુ તો ગુજરાતમા માત્ર તોજ વ્યાક થય, કાક વ્યા માનસુ વ્યાખ્યાન ચાનતું હતું તુ ત્યાર પામે પોતાનું ની મ ન એવું ચાખતા ચવાને દેમચન્દ્રાચાર્ય

સમર્થ છે એમ પડિતોએ જણાવ્યું અને સિદ્ધરાજે હેમચન્દ્રાચાર્યને એવું વ્યાકરણ રચવાની વિનંતિ કરી. એ માટે કાશ્મીરથી અને હિંદના ખીજા ભાગોમાંથી ભિન્ન ભિન્ન વ્યાકરણોની પ્રતો સિદ્ધરાજે મગાવી આપી. એનો સતત અને ઊંડો અભ્યાસ કરી હેમચન્દ્રાચાર્યે એક ઉત્તમ વ્યાકરણની રચના કરી સિદ્ધરાજની વિનંતિથી એ લખાવ્યું માટે એની યાદગીરી રહે એટલા માટે એમણે વ્યાકરણનું નામ આપ્યું ‘સિદ્ધહેમ.’ આ વ્યાકરણની પંડિતોએ મુકત કંઠે પ્રશંસા કરી. સિદ્ધરાજે એની પહેલી હસ્તપ્રત હાથી પર અપાડીમા મૂકી નગરમા ફેરવી અને એનો ટહેરો પીટાવ્યો ત્યાર પછી વિદ્વત્સભામા એનું વિધિસરનું પંક્ત થયું. એ વ્યાકરણની હસ્તપ્રતો તૈયાર કરવા માટે ગુજરાતમાંથી ૩૦૦ જેટલા લહિયાઓને ખોલાવવામા આવ્યા હસ્તપ્રતો તૈયાર થતા હિંદુસ્તાનમાં ફેરફેર મોકલવામાં આવી. એની એક સુદર હસ્તપ્રત ગજભણદરમાં પણ મૂકવામા આવી અને ત્યારથી ગુજરાતમા ‘સિદ્ધહેમ’ શીખવવાનું શરૂ થયું કાકલ નામના એક વિદ્વાન પડિતની પાટણમા વ્યાકરણ શીખવવા માટે નિમણૂક કરવામા આવી આમ સિદ્ધરાજે હેમચન્દ્રાચાર્યના વ્યાકરણનું બહુમાન કર્યું, અને ત્યારથી હેમચન્દ્રાચાર્ય ખીજા કૃતિઓની રચના કરવા તરફ પ્રેરાવા લાગ્યા

સિદ્ધરાજ હેમચન્દ્રાચાર્યની પ્રતિભાથી એટલા બધા પ્રભાવિત થયા કે ત્યારથી હેમચન્દ્રાચાર્યે સિદ્ધરાજના મિત્ર અને માર્ગદર્શકનું સ્થાન લીધું. એને પરિણામે સિદ્ધરાજનો જૈન ધર્મ પ્રત્યેનો અનુરાગ વધ્યો, એને પરિણામે હેમચન્દ્રાચાર્યે સિદ્ધરાજના જીવન અને સોલકી યુગ વિશે સરકૃતમા ‘દ્વયાશ્રય’ મહાકાવ્ય લખ્યું, એને પરિણામે સિદ્ધરાજ હેમચન્દ્રાચાર્ય સાથે જૈન દેરાસરમાં દર્શન કરવા જતા અને હેમચન્દ્રાચાર્ય સિદ્ધરાજ સાથે સોમનાથની યાત્રાએ જતા ધાર્મિક સક્રિયતા અને અસહિષ્ણુતાના એ જમાનામાં હેમચન્દ્રાચાર્ય ધર્મના સાપ્રદાયિક સ્વરૂપથી પર હતા, અને માટે જ સોમનાથના શિવલિંગને વ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા મહેશ્વરો વા નમસ્તસ્મૈ । કહીને પ્રણામ કરી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા હતા સિદ્ધરાજને સર્વધર્મસમન્વયનું માહાત્મ્ય સમજાવનાર પણ હેમચન્દ્રાચાર્ય જ હતા કોઈ પણ ધર્મ માત્ર પોતે જ સાચો છે એવું મિથ્યાભિમાન ધરાવી ન શકે દરેક ધર્મમા કંઈક અવનવું રહસ્ય સમાયેલું છે, અને માટે જ સહવની ન્યાય પ્રમાણે બધા ધર્મનો સમભાવપૂર્વક અભ્યાસ કરનાર જ સાચો ધર્મ પામી શકે છે એમ હેમચન્દ્રાચાર્ય માનતા હતા અને એ પ્રમાણે માનતા સિદ્ધરાજને કર્યા હતા

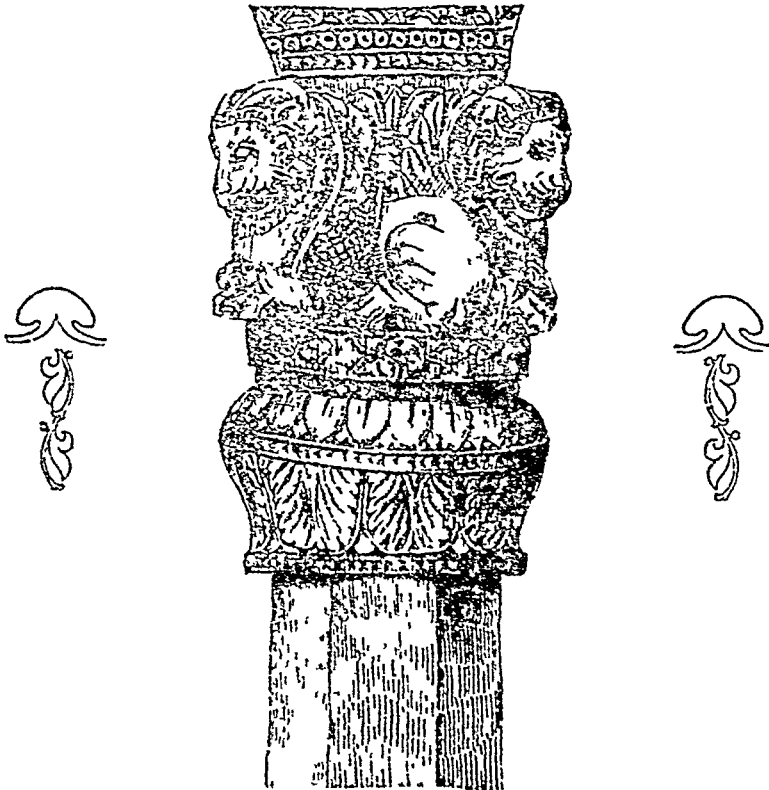
સિદ્ધરાજને સતાન ન હોવાથી એની ગાદીએ આવે છે એનો ભત્રીજો કુમારપાળ, અને અહીંથી હેમચન્દ્રાચાર્યના જીવનનો ત્રીજો તબક્કો શરૂ થાય છે જ્યોતિષના જાણકાર હેમચન્દ્રાચાર્યને અગાઉથી ખબર પડી ગઈ હતી કે નહિ તે બાજુ પર રાખીએ, પણ એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે હેમચન્દ્રાચાર્યે સાધુબાવાને વેશે ભટકતા કુમારપાળને, સિદ્ધરાજના માણસો એનું ખૂન કરવા ફરતા હતા ત્યારે માત્ર માનવતાથી પ્રેરાઈને ઉપાશ્રયમા તાડપત્રી નીચે સતાડી દીધા હતા. આ ઉપકાર કુમારપાળ ભૂલ્યા ન હતા રાજ્યરોહણ પછી શરૂઆતના પદરેક વર્ષ રાજ્ય સ્થિર કરવામાં અને વિસ્તારવામાં ગયા. ત્યાર પછી કુમારપાળ રાજ્યએ પોતાના ગુરુ હેમચન્દ્રાચાર્યની ધ્યક્ષાનુસાર વર્તવાનું શરૂ કર્યું હેમચન્દ્રાચાર્યની ધ્યક્ષા મુજબ પોતાના રાજ્યમાં પશુવધ, જુગાર, શિકાર, માસભક્ષણ, દારૂ વગેરે પર કુમારપાળે પ્રતિબંધ કરાવ્યો. રાજ્યની કુલદેવી કોટશ્વરીને અપાત્ર બલિદાન બંધ કરાવ્યું પુત્રગૃહિત વિધવાનું ધન જમ થતું બંધ કરાવ્યું જૈન ધર્મ પ્રત્યેના અનુરાગને લીધે ફેર ફેર જૈન મંદિરો બંધાવ્યા અને પરમાર્હતનું બિરુદ લોકો તરફથી મેળવ્યું. સિદ્ધરાજની જેમ કુમારપાળને પણ પુત્ર ન હોવાથી જિદ્દગીનાં છેલ્લા વર્ષોમા એની નિરાશા વધી ગઈ હતી, તે સમયે એના મનનું સમાધાન કરાવવા નાટે હેમચન્દ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની રચના કરી.

રસિક ગણાતા વિપયમાં એક સરખી આસાનીથી વિહરતી સાહિત્યની સેવા અને ઉપાસનામા એમણે પોતાની જિંદગીના લગભગ ૬૪ જેટલાં વર્ષ આપ્યાં એમણે પોતાના સમયમાં સાહિત્યનો એક વિશિષ્ટ યુગ પ્રવર્તાવ્યો એમ કહી શકાય

હેમચન્દ્રચાર્ય એક જૈનાચાર્ય અને પ્રખર સાહિત્યકાર તરીકે તો મહાન હતા, પણ એક માનવ તરીકે પણ મહાન હતા તેઓ અત્યંત બાહોશ, તેજસ્વી અને વિનમ્ર હતા. હૃદયની વિશાળતા અને ઉદારતા વડે એમણે દેવબોધ કે શ્રીપાલ જેવા વિરોધી કે પ્રતિસ્પર્ધાને છતી લીધા હતા. તેઓ સાધુ હતા, છતાં સાંસારિક બાબતોમા રસ લેતા હતા અને તો પણ સસારના રંગથી રંગાયા વિના તેઓ સાસારિક પ્રવૃત્તિઓને પોતાના સાધુત્વના રંગથી રંગી દેતા. તેઓ હમેશાં સપ્રખયથી પરજ રહ્યા હતા પોતાના છવન દરમ્યાન એક નહિ પણ બે રાગઓને પોતાના વ્યક્તિત્વથી પ્રભાવિત કર્યા હતા અને અત્યંત કુનેહ, કાર્યકુશલતા અને સમભાવ વડે પોતાની ઇચ્છા મુજબ તેમની પામે કાર્ય કરાવી શક્યા હતા લાખોની સખ્યામા એમના અનુયાયીઓ હતા અને છતાં જુદો પથ પ્રવર્તાવવાની એમણે કદી મહત્વાકાંક્ષા સેવી નહોતી એમના શિષ્યો તો એમનાં ગુણગાન ગાતાં થાકતાજ નહિ. કેટલાક તો વિદ્યામોનિધિમંથમદરગિરિ શ્રીહેમચન્દ્રો ગુરુ. જેવી પકિતઓ ઉચ્ચારી વર્ષોનાં વર્ષો સુધી પ્રાત કાળમા એમનું સ્મરણ કરતા

હેમચન્દ્રાચાર્ય માત્ર ગુજરાતના જ નહિ. માત્ર હિંદુસ્તાનના જ નહિ પણ જગતના એક મહાન માનવી હતા એમ નિ.સકોચ જરૂર કહી શકાય

એવા મહાન જ્યોતિર્ધરને આપણાં વદન હો !

‘ખુશ્કહમ’ સિદ્ધિચંદ્રગણિકૃત નેમિનાથ ચતુર્માસકમ્

પ્રાં ૦ મહુલાય ૨૦ મજસુદાર, એમ એ, એનએન બી પીએચ ડી

સિદ્ધિચંદ્રગણિ ઉપાધ્યાય એ ભાનુચંદ્ર ॥ શિવ ધ્યાય આ મ ને ગુરુ શિવ રાહેનશાહ અમરના
રનારમા રતા દના અને સ માનિત થયા હતા

ગુરુ ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર અમર પામે સમૃત્તમા ચુરમદસ નામ ' બોનતા એવે અકમરશાહ
તેમના મુખેથી દર રવિવારે ચુરના સમર નામ શ્રવણ કરતા ધનિતમનનીય બાહિની લખે છે કે
બ્રાહ્મણોની માફ સમ્રાટ પણ પ્રાપ્ત માન પૂર્વે શિશુ તરફ મુખ રાખી બેભા દેતા અને ચુરની
આગવ ॥ કરતા તેમ જ ચુરના સદસ્ય નામનો પણ સમૃત્તભાગમા જ ઉચ્ચાર કરતા” (બલનિર, ૩૩૨)

આના પ્રમાણશાળી ગુરુના શિષ્ય સિદ્ધિચંદ્રે બાહ્યાં અમર પે પ્રસન્ન મ્યાં હતા અને તે ઉપ થી
સિદ્ધાચન પર મિં રો બધાનનાનો બા ગ્રાહે જે નિર્ધ મ્યાં હતો તે તેમની પામે જ દૂર દાવો હતો
મિદ્ધિચે ‘યાનની’ એટલે ફારસી ભાષાના ધણા પ્રયો બાદશાહે નિનાસુ નાની ભાગ્યવા હતા

એ શાતિચ નામના મુનિએ પણ કૃપાસુત્રના નામે સમૃત્તમા ચી અને અમરનાની અમરશાહ
ઉપર ભારે અમર કરી હતી—જેને પશુભેદન યાના પાનનમા તથા જગિયા જેવો મર કાની નાખનાની
બા શાહે કૃપા કરી હતી આ શાતિચ રાનાધાની રતા એમ સાથે સો જટલી વગુઓમા તેઓ
ધ્યાન ॥ ખી તે મગજમા દસાવી શમ્તા તેમની જેમ ભાગ્યના શિષ્ય મિદ્ધિચ પણ શતાવધાન કરી
નમતા દના આ સિદ્ધિ ॥ પ્રયોગો બેઈ, બાદશાહે તેમને ખુશ્કહમ ની પદ્ધતી નિમૂનિત રાહતા

મહેનાય છે કે એમનાર તો બા શાહે બહુ એકથી એમનો હાથ પમડીને મળુ હુ આપને પાચ
દાગ ધો ના મનસુધાળી મોડી પદી અને જગીર આપુ છુ તેનો વી ૧૦ કરી તમે જાન બનો,
અને આ સાહુવેપનો લાગ કરો ’ પણ મુનિએ સાહુવેપને બા વ્યો નહિ

બાણુભ ની ‘કા મરી’ પર તેના પૂનખ ની મીમ ગુરુ ભાનુચંદ્રે ઓ ઉત્તરભાગની મીમ શિષ્ય
સિદ્ધિ ચંદ્રે રેલી છે તેની પુષ્પિમા તેમજે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે તે ખૂબ ઉપયોગી છે

“હિ ની પાતસાદશી અક નર જગલ્લિન કુચમદસનામા યાપન, નીશતુજસતીયકરમોચનાચનેકસુટત
વિધાયક મહોપાધ્યાય શ્રી માનુચંદ્રગણિરિચિતાયા તલિષ્ઠ્યાદોત્તરશતાવધાન રાયકમનુવિતિ બ્રાહ્મણ
શ્રી અન્ન નરપદ્મ ‘વુશ્કહમ’ પરમિગાન શ્રીસિદ્ધિચંદ્રગણિચિતાયા કાદમરીટીનાયામુત્તરગણ્ડીના સમાપ્તા ॥”

૧ તેમ જ ગુરુગિરે સોધિત ચમનરાજ મીકમા બાવો ઉ કેળ છે અને મત્તમરસ્તોજ ની ટીકાના પ્રારભમાં
મિદ્ધિ ચંદ્ર આભરતિચ આ મો છે

“વર્તા ગતાવધાનાર્ના વિજેતો મત્તવાન્નિનામ્ ।

વત્તા પ વિશાલાભાગ્યેતા પારતીમિ ॥

અકમ્બરગુગ્રાણદ્વયાનુવદ્વપ્ ॥

દધાન પુનપદમિતિ વિર શાહિનાવિનમ્ ॥

તેન વાચકચંદ્રે સિદ્ધિચંદ્રેણ તયને ।

મત્તામરમ્ય વાળનાં વૃત્તિ કૃત્તિવત્તિહત્તે ॥”

આ ‘ખુશ્કહમ’ સિદ્ધિચન્દ્રગણિ જેવા સન્નૃત તથા કારસીના પડિત હતા તેવા, લોકલાપા ગુજરાતીના પણ સારા જાતા હતા તેમણે રચેલુ એક ચાર ‘દક’નુ દૃઢ, છતાં છટાદાર ‘ઓમાસીકાવ્ય’ મુરખી સ્વર્ગસ્થ મોહનલાલ દલીચ્છ દેશાઈને પ્રાપ્ત થયુ હતુ તેમણે તેની નકલ તેમની પામેની જૂની પ્રતિ ઉપરથી ઉતારીને મને મોકલી હતી, જે આ પ્રસંગે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાની તક હુ લઉં છુ તેનુ શ્રેય સ્વં મોહનલાલભાઈને જ થતે છે.

આ કાવ્ય ઉપરથી સિદ્ધિચન્દ્રને આપણે ગુજરાતી કવિ તરીકે ઓળખવાનુ બની શક્યુ છે આ ઉપરાંત આ કવિએ ‘કાદમ્બરી કથાનક’નો ગુજરાતી ગદ્ય-સંક્ષેપ પણ તે કથાના જિજ્ઞાસુઓ માટે લખેલો છે જે ‘પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિક’ પુસ્તક ૫(૧૯૨૭)મા પ્રગટ થયો છે.

‘નેમિનાય ચતુર્માસકમ્’ની રચના કવિના કારસી ભાષાના અભ્યાસની પણ ઘોતક છે એમા ચાર માસ(શ્રાવણ, ભાદ્રવો, આસો અને કાર્તિક)માથી પ્રત્યેક માસ માટે પહેલા એક ‘દૂહો’ અને પછી બીજા ‘હરિગીત’ એમ બે જદમા પ્રાસાદિક રચના તેમણે કરી છે. ‘દૂહો’ના ચોથા ચરણનો અલ્પ શબ્દ બીજા જદમા પ્રારભમા સસાગવામા આવ્યો છે, અને એ રીતે બન્ને જદને ગૂંથી લઈ ‘સાકળી’ ઉપજાવવામા આવી છે

પિગળના ‘હરિગીત’ જદ—જેમાથી આગળ જતાં ‘ગજગતિ’ અને ‘સારસી’ જદ બન્યા છે—તે હરિગીતમા કવિએ કેટલેક સ્થળે બખ્ખે અને કેટલેક સ્થળે ત્રણ ત્રણ અનુપ્રાસ ગોઠવ્યા છે ‘ચારણી ઋતુગીતો નો એક મધ્યકાલીન પદ્યપ્રકાર બન્યુતો છે,^૨ પરંતુ તેની રચના બસો-અઢીસો વર્ષથી પ્રાચીન મળી આવી નથી

તેની સરખામણીમા સિદ્ધિચન્દ્રગણિની ‘ચતુર્માસકમ્’ની રચના પુરોગામી છે, અને તેથી વિશેષ પ્રાચીન છે તેનો રચનાકાળ સંવતના સત્તરમા શતકનો પૂર્વાર્ધ છે, તથા જેના રચનાર સખધી ખૂબ ઐતિહાસિક માહિતી પ્રાપ્ત છે તેવુ આ કાવ્ય, ગુજરાતી પદ્યસાહિત્યમા વિરલ છે.

✽

શ્રાવણ

(દૂહો) શ્રાવણ રિતુ રલિઆમણી, ધરા સીચી જલધાર,
ચિત-ચાતક ‘પિઉપિઉ’ ચવઈ, મોર ડીઉ મલ્હાર

(હરિગીત) મલ્હાર મનહર કીય મયૂરહ, વીજ ચમકઈ ચિહુ વલઈ;
મદમસ્ત જેવન-જેર-માતી, વિરહી રાજુલ વિલવલઈ,
નિસિ અધારી, નિરાધારી, પિયુ-વિહૂણી પદમણી,
ખુશ્કહમ સાર્ધ મિલિ દિલખુસ, સુહાર્ધ રિતુ શ્રાવણી-૧

✽

૨: એક દ્વિપદ જેઠાંએ

(દૂહો) “વિનતા તમને વિનવે, નહિ નેહો કે નેહ,
એકવાગ માધા ! આવને, જે અખ આયો જેઠ

(હરિગીત) અખ જેઠ આયો, લહેઠ લાયો, ચંત ચ્હાયો સ્થામને
જડુવશ-જયો, નાય ના’યો, ડૂહણ ડૂહાયો કા નને,
વનવેણુ વાતા, રગ-ગતા, ગોળ ગાતા ગાનને
ભરપૂર જેળનમાય, લામન કહે રાવા કા’નને,

—૭ ‘કહે ગદા કા’નને—”

ભાગ-૧નો

- (૬૬૦) ભાગ-૧ સર સુખર ભરે, હીઆ નીગ ન અત
વનિ વનિ ફૂલી વેનીઆ, ભમર ભણુઈ ભણુણત
- (૬૬૧) ભણુણત ભમર ભમઈ ભૂતનિ, કરત ના કામિણી
મગગ રાતી, ભાઈ છાતી સગિ ભાન સુખામણી
વિણુ-નાદ દાદ અગાદ વ્યાપિત ગેમિ સમરુ નિજપતિ
સિદ્ધિચક્રગ આહિ ‘સામ’-૧લી એમ ૧૮મિત-૩

*

આગો

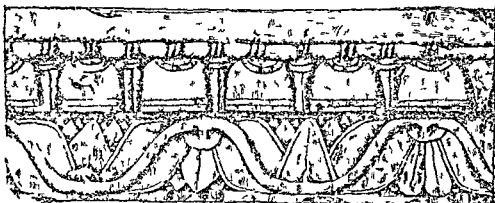
- (૬૬૦) આસો અગિ આહ અતિ, આ-રથગી અગ
નિરમન જન જૂનઈ નિપા લીના-ગતિ રીનગ
- (૬૬૧) લીનગ લીના લાગિ- લુનધા દસ એનઈ ૧ ખરચુ
દુખ નિસિ દુહની સુની મહેરી! યાણિ કમ પિય નિરખચુ?
અખ પ્રીતિ સારી કા વિસારી? અતુર નન ભનકી ચરી
સિદ્ધિચક્ર પ્રભુ આરિ સામુખ રગ નમિ પૂરો રની-૩

*

કાર્તિક

- (૬૬૦) કટિગ કાર્તિક માસકો સુભિય ભરો સમ દેસ
પતી-પરી હીપાનિમ, ભાનત પહઈ ભેખ
- (૬૬૧) ભન ભેખ રેખ બનાઈ ભામિની સમ ન લોખ મ-ગિઆ
આન મૂદ મૂદ નઈ ઉગગ મગિ ભાનઈ કુમડમા
ગિરિ રનતાચન મિને જગડુ શીખ અજુલક દઈ
સિદ્ધિચક્ર પ્રભુસુ વગ-પહિની, સિદ્ધિપુર સુરી લઈ-૪

*

ભાવલિંગનું પ્રાધાન્ય

ડૉ૦ ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા, એમ બી, બી એસ

‘આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજન તો દ્રવ્યલિંગી રે;
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મત સંગી રે.’

આ ટકોટીર્ણ વીરવાણીની ઉદ્ધોષણા કરનારા મહાગીતાર્થ વીતરાગ મુનીશ્વર મહર્ષિ આનંદધનજીનું મુલાપિત વચનામૃત છે કે :

‘ પરિચય પાતક ધાતક સાધુ શુ, અકુશલ અપચય ચેત ’

પાતકનો—પાપનો ધાત—નાશ કરે, પાપ—દોષને હણી નાખે એવા સાચા સાધુ પુરુષનો પરિચય થાય તો ચિત્ત અકુશલ ભાવના અપચયવાળું (ન્યૂનતાવાળું) બને અને પ્રવચનવાણીની પ્રાપ્તિ થાય પ્રાપ્ત હોય તેની પાસેથી પ્રાપ્તિ થાય. ઐશ્વર્યવત્ હોય તે દારિદ્ર્ય કેડે ‘કૃપામા હોય તો પાતક—ધાતક સાધુનો હવાગમા આવે.’ જેને પ્રવચનવાણી પ્રાપ્ત હોય અર્થાત્ આત્મપરિણામ પામી પરિચય હોય, એવા ‘પ્રાપ્ત’ પરિણત ભાવિતાત્મા સાધુપુરુષ જ તેની પ્રાપ્તિમાં આત્મ ગણાય સાધુ કોણ ? અને કેવા હોય ? તે વિચારવા યોગ્ય છે. સાધુના કપડાં પહેર્યાં, દ્રવ્યલિંગ ધારણ કર્યું, એટલે સાધુ બની ગયા એમ નહિ, પણ આદર્શ સાધુગુણસપન્ન હોય તે સાધુ, જેનો આત્મા સાધુત્વગુણે ભૂપિત હોય તે સાધુ, સમ્યક્ દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગને સમ્યક્પણે સાધે તે સાધુ, જે આત્મજ્ઞાની ને ખરેખરા આત્માગમી વીતરાગ હોય તે સાધુ, એ વાર્તા રૂપ સમજી લેવા યોગ્ય છે અત્રે આવા ભાવસાધુ જ મુખ્યપણે વિવક્ષિત છે. ‘આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજન તો દ્રવ્યલિંગી રે,’ તેમ જ ‘મુનિગણ આતમરામી રે’ ઇત્યાદિ આનંદધનજીના અન્ય વચનો પણ આ જ સૂચવે છે

શાસ્ત્રોક્ત સાધુ ગુણ—ભાવથી રહિત એવા દ્રવ્યાચાર્ય—દ્રવ્યસાધુ વગેરે તો ખોટા રૂપિયા જેવા છે તેને માનવા તે તો કૂડાને રૂડા માનવા જેવું છે અને તે રૂડુ નથી, માટે ભાવાચાર્ય—ભાવસાધુ આદિનું જ માન્યપણું શાસ્ત્રકારે સમત કરેલું છે. આવશ્યકનિર્ણયક્રિતમા ધાતુ અને ભાવસાધુનું જ માન્યપણું : છાપના દષ્ટાંતે શ્રીભદ્રપાહુ સ્વામીએ અને યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમા નિષ્કપાયતા જ યોગબીજ પ્રસંગે શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ એ જ વાત સ્પષ્ટ કરી છે ? સાધુતાનો માપદંડ નમસ્કાર મત્રમાં પણ પંચ પરમેષ્ઠિ મધ્યે જેને ગૌરવભર્યું સ્થાન આપ્યું છે તે મુખ્યપણે યથોક્ત ગુણગણગુરુ ભાવાચાર્ય—ભાવસાધુને અતુલક્ષીને મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ તો આ અંગે પચાશક શાસ્ત્રમાં હરિગર્જના

૧ ‘ભાચાર્યાદિષ્વપિ સ્તેતદ્વિશુદ્ધ માવયોગિષુ ।’ — શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

“ત્રિવિશિષ્ટેષુ ? આહ ‘માવયોગિષુ’ ન દ્રવ્યાચાર્યાદિષ્વર્મજલક્ષણેષુ,
કૃતરૂપે સ્વરૂપદુરેરપ્યસુન્દરત્વાત્ ।” — શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચયવૃત્તિ

આ અંગે વિગત વિજ્ઞાનુએ આ લેખકે અવિનંત વિદેન (‘મુમનોનદના’ ખૂલ પૃ. ૮૧) કરેલ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથનું અવલોકન કર્યું

કરી છે કે-૨ સાધુની જાનલોપથી હોતો તો કરચિત્ અતિ અનિ સુઢમ એનો સજવન । કપાયનો ઠ ય હોય, બાપી તો કપાય હોય જ નહિ અને જે હોય તો તે સાધુ જ નથી । રણ્ય કે સર્વે અતિચારો સજવનના ઠવથી હોય છે પણ અનતાનથી આ બાર કપાયના ઉત્પથી તો સચો પ્રતભગ થનો હોવાથી મૂલહેવ પ્રાપ્તિ લાગે છે અથાત્ સાધુપણ જ મલથી નહ થાય છે તાત્પર્ય કે લગભગ વીતરાગ જેવી-નીતગમનત્ શા જેની હોય તે જ સાધુ છે અને વીતરાગના—નિષ્પાયા એ જ સાધુનાની કસોડી વા માપ છે ।

આમ અષ્ટ શાસ્ત્રગ્રંથિતિ જના અસ યાગવોની દૃષ્ટિ તો પ્રાય વિંગ-માહ વેપ પ્રતે હોય છે એને તે તો મુગ હોઈ હોળવાઈ જઈ વેપમા જ સાધુપણુ રૂપે છે અને બાહ્યાંગી-સાધુવેપારી પણ આત્મજ્ઞાનથી રહિત એનાઓને યુરુ કરીને ચાપે છે અથવા આ તો અમારા બાહ્ય-ઓની દ્રવ્યલિંગ કુન રાષ્ટ્રાનના આચાર્ય છે, અમારા મા રાજ છે, એના મમત્વ ભાનથી પ્રેરાર્થને પોતાના કુનયુરુન મમત્વ-અભિમાન રાખે છે પણ ભાનયોગી એના ભાનાચાર્ય બાવહિપાધ્યાય, ભાનસાધુ જ મુખ્યપદો માન્યપણુ શાસ્ત્રમા કહ્યું છે, તે લયમા રાખતા નથી તેમ જ બાહ્ય ગ્રંથલાગ માનથી બાહ્યલિંગ સુ છે એમ વી મરણ્ય કે ક્યુક માન સાગથી ભુજગ નિર્વિન બનતો નથી, એ વસ્તુરિયતિનો પણ વિચાર કરતા નથી

“વાલ પશ્યતિ લિદ્ધ, મધ્યમતુદિર્ચિચારયતિ વૃત્તમ્ ।

બાગમતત્ત્વ તુ શુષ્પ પરીક્ષતે સવચ્ચનેન ॥

ગાહ લિદ્ધમસાર, તત્પતિવદ્દા ન ધમનિષ્પત્તિ ।

ધારયતિ કાર્યસત્તો યમાચ નિદ્ધમ્કોડ્યેતત્ ॥

વાહ્યગ્રંથત્યાગાન ચાચ નચન તદિતરસ્યાપિ ।

વજ્રુકમાનત્યાગાન દિ મુક્તો નિર્વિયો મયતિ ॥”

— ગા. હરિભદ્રસૂત્રિત પોદશક

“કૃટ વિંગ જિમ પ્રગટ વિ મ્ નાણી નમતા હોય

નિદ્ધપસ નાણી ભગા, તિમ જ કહો તસ પો ૨ જિનહ ॥

— શ્રી યશોવિજયછકૃત સા ન ગાથાસ્તવન

પણુ પ્રાન જન તો આગમનત્વ તો વિચાર કરે છે અર્થાત્ આગમાનુસાર, શાસ્ત્રમા કહ્યા પ્રમણે યથાસત્ર આચરણરૂપ તારિત્વ સાધુત્વ છે કે કેમ તેની સમીક્ષા કરે છે અને જે મામા યથોક્ત આ શ નિગ્રંથ શ્રમણુપણ દર્શ થાતેનો જ સાચા સાધુપણે રવીમાર સાચા સાધુ, ભાવ મુનિ, જે છે કારણુ તે વિચારે છે કે— સમગ્ર હશન-ના નિચારિતમય શુદ્ધ સિમ્તુ, યતિ, શ્રમણુ કોણ ? મોક્ષમાનની જે નિરતર નિમળ સાધના ગતો હોય તે જ સાચો સાધુ છે બાકી તો વેપધારી છે જે શુદ્ધ આત્મનરૂપને જાણતો હોય અનુભવતો હોય, જે આત્મા ભી હોય તે જ ભાનમુનિ છે, બાપી તો નામમુનિ છે જે દેહધાના માન નિર્લેખ વૃત્તિ કરી અપ્રમા પણે નિગ્રંથ જનન પાળે છે તે જ સિમ્તુ છે, બાકી તો પૌરુષધની-બલહરણી

૨ “ચરિમાણ વિ તદ્ ઘેય સવળળકમાયસગમ જેવ ।

મારદ્ધાણ પાય અસર વિ દ્વ કાળ્પોસેણ ॥

સ વેધિય અશ્વારા સવળળાણ તુ વન્દયશો હાંતિ ।

મૂલ્કેય પુણ હોઈ વારસળદ વસાયાળ ॥”

— શ્રી હરિભદ્રસૂત્રિત પચાસક

જાની સત્પુરપોના સનાતન સંપ્રદાયને અનુમનના । જે સદા અન્ય રીતે આ જે સમગ્રિતી પુરુષ
સા જૂત એવી સન ક્રિયાના આચરનારા રીતે, તે જ સાચા શ્રમણ છે, તે જ સાચા સાધુ છે તે જ સાચા
મુનિ છે, તે જ સાચા નિર્ગ્રંથ છે, જાણી તો ‘દ્રવ્યલિંગી’ વેશવાગીઓ છે આમ તે ગણ્યતા હો ।
મુખ્યપણે તેના સાચા ભાવયોગીઓને જ, ભાનાચાર આદિ જ તે ગાને છે, તેમના આ -ભક્તિ કરે છે

આત્મજાની શ્રમણુ -દાવે, ખીજ તો વ્યલિંગી રે
વગુચતે જે વગુ પ્રમો, આનંદન મન મગી રે નારુપ ય
આગમનર ગુરુ સમિતી િધિ સનર સાગ રે
સંપ્રદાયી અન્ય રે । શુચિ અતુલ્ય આધાર જે શાંતિ જિતે ।

— શ્રી આનંદધનજી

આત્મજાન સમ શિતા નિચે ઉ ય પ્રયોગ
અપૂર વાળી પુનઃપુન સદ્ગુરુ લતાળ યો ।
આત્મજાન આ મુનિપણુ તે સાચા ગુરુ હો ।
જાણી કુનચરુ મનના આત્માર્થ નહીં જો ।

— શ્રીમદ રાજચંદ્ર પ્રજ્ઞાન શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“ જ સમતિ પાસદ, ત મોજતિ પાસદ । ” — શ્રી આચાર્યશ્રી શુવ

‘કારજ સિદ્ધ ભરો તિનો જિલો
અતર મુઠ મુલ્ય વિધા રે — શ્રી ચિદાનંદજી

ધન્ય તે મુનિનરા રે જે ચાને સમ ભાવે
ભરમાય લીલાએ જાતરે સયમ મિત્રા નાવે ધન્ય
મારપત્ત ઉપર મેઘ પાજર પડે જે ન્યાગ
મિદ પડે જે વિક્રમ શગ નિજુનન જા આધા । ધન્ય ।
— શ્રી યશોવિંધ્યજી

આવા ભાવસાધુને જ મુખ્યપણે લક્ષ્યગત । ખી અરે આનંદ ધન્ય એ ‘પાતક ધાન્ય’ એવા
રૂપ સંપ્રદાયો કયો છે ‘પાતક ધાન્ય’ કાણ તોઈ શકે ? જેણે પોતે પાપનો ધાન્ય કયા રીતે જે
અન્યના પાપનો ધાન્ય તોઈ શકે તેણે પોતાના પાપનો ધાન્ય ।થી કયો
‘પાતક ધાન્ય’ સાધુ એરો જે ધર્મસાધ્યધન અને દર્શનમાયિક મુક્તિના વખતે ‘પાપક્રમણુ
કેવા હોય ? રીતે તે પાતકધાન્ય કેમ તોઈ શકે ? એટલે એના પાપશ્રમણુની રાત તો
કાયા ? હી । જેણે પાપનો ધાન્ય-નાશ કયો છે એના નિ પાપ પુણ્યના
સાધક કાણુમ ? પુણ્યમર્તિ સાચા સનપુર । જ પાતકધાન્ય રીતે આવા સંપ્રદાય દશનથી

કેવલીપ્રજનપદ્ધતિમા કેવલી તરીકે જોઈએ તો મનુદેવી માતા પણ આવે અને હરત ચક્રવતી પણ આવે. એક હાથીની અપારી ઉપર બેસાબેસા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, બીજો આરીસાલવનમાં શરીર સ્થાપિત કરતા કરતા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે આ અને કેવલીઓના સાધનો કેવા હતા? એક તો આશ્રમ તરીકે ગૃહસ્થાશ્રમ અને બીજું વિલાસવૈભવની રાજ્યસામગ્રી આથી જ જૈનશાસ્ત્રોએ ગાયુઃ ‘લાવ એ જ પ્રધાન વસ્તુ છે અને તે ઝરો બહાર નથી, ભીતરમાં છે’ એ ભીતરનો ઝરો બહાર કરવા માટે પ્રવ્રજ્યા અગીકાર કરો અથવા ગૃહસ્થાશ્રમમા રહો. સ્થૂળ સાગ કરો વા ન કરો અંતરની ગાંઠ મુખ્યત્વે છોડો નહિ તો બહારની છોડેલી ગાંઠો પણ વધુ બાધી દેશે તે રખે ભૂલતા સાધુ થયેલો માનવી પણ અંતરની ગાંઠ મજબૂત થાય તો ચક્રોશિષ્ટ જેવો સર્પજન્મ સાધુપણાને અતે પામે છે અને એક દેડકો પણ અંતરની ગાંઠ છૂટતા આત્મજ્ઞાનને પથે તરત પડી જાય છે. જે તત્ત્વજ્ઞાન દેડકા અને વિષધર નાગ લગી મુક્તિમાર્ગ મોકળો કરાવી શકે, જે તત્ત્વજ્ઞાન દરરોજ સાત સાત ખૂન કરતા અર્જુન માળીને વીતરાગદર્શનમાત્રથી સમક્ષિત અપાવી શકે, તે તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર અમુક જ વાગના માનવીઓ માટે ‘હોઈ શકે એ વાત કેટલી બેદરદી છે! ગઈ કાલે એક જૈનમુનિરાજને હુ મળ્યો. વાતવાતમા તેઓ કહે. ‘બીજું તો કીક, વીતગયને ન ભૂલશો’ હુ સમજી શક્યો છું કે સર્વધર્મપ્રાર્થનામા મહાવીરની સાથે બીજા ધર્મસંસ્થાપકોના નામો ધણા જૈન લાઈબ્રેરીનોને ગમતા નથી જો કે એમા તો મુખ્ય ગુણની પાસે જ તે તે ધર્મસંસ્થાપકોના નામ મુકાય છે અને અહિસાની દૃષ્ટિએ એ સર્વોપરી ગુણ પાસે મહાવીરનું નામ સૌથી પ્રથમ મુકાય છે છતાં આમ થાય છે ગુણવૃન્નની દૃષ્ટિએ ‘સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર એમ રોજ પચપરમેષ્ઠી પદમા ઉચ્ચારતા આ લાઈબ્રેરીનો એના મૂળ સત્યને જ કેમ ભૂલી જાય છે? યોગીશ્વર આનંદનજીને વારવાર યાદ કરતા તેઓ ‘પરુર્ણન ગિન અંગ ભણીને ‘વાળુ રતવન કેમ આવરતા નથી? અને કાતવાદની વાતો કરતા તેઓ બીજા ધર્મોની ધ્રુમરતના સ્વીકાર ઉપર જ જૈન ધર્મનો વિશ્વધર્મધ્વજ ટકી શકે, તે તત્ત્વ કેમ ભૂલી જાય છે? કારણ કે તેમણે માની લીધું છે કે ‘પોતે માનેલાં આગમો સિવાય બીજા કોઈ આગમો નથી

ઓ તે આગમોના પણ પોતે માની લીધેના અર્થો મિનાય ખીન્ને કોઈ અથ નથી તેઓ ૧૦ વાને છ
ખગ કે કલ, ક્ષેત્ર, મળ અને ભાવમા ભાવ જ મુખ્ય વસ્તુ છે જ્ઞાન, ગીય તપ ઓ ભાવનામા
પણ ભાવ ॥ જ મુખ્ય વસ્તુ છે જ્ઞાત આચારમા બુદ્ધિપાત્ર ખાઈ જાય છે તત્ત્વાર્થમા તત્ત્વ જ નિ પેય છે
અથ તો સાધેય જ છે આથી જ ૧૧ી લગ્નના ને અનુભવે છે, તે વાળીમા ઉતારી શકતા નથી
કેરનીઓની વાણીને ગણધર કેરનીવાણીનવ ગૂંથી શકતા નથી ગણધરો જેમ ગૃધ્રે છે તેમ વાવ્યમે
વાચી શકતા નથી આપુ બહુ અપ્રદ હોરા જ્ઞા અતરોના ખીમાને પાતે માની લીધેના અથમા ૧
નિ ભવાધિન માનીને આનનારાઓ માટે ઉત્તરના આશિષના ચેપ સિવાય ખીન્ને કોઈ બાલ્ય ઈના ૧૧
નથી ઉપયુક્ત યુનિગર્જના મનમા એમ પણ ભમળા લાગી કે ‘મમા ૧૧’ ગાધૂના કામો તો બનનરૂપ
છે, મોક્ષમાર્ગ જુદો છે ગાધીજી ગાંધીના પુરુષ ખરા મોલમાર્ગી નહિ’ આપુ આપુ આ એ જ શા
માટે, અને મુનિરાજને માતા હોર છે અગિલતોને મિલો કરતા આગમ મૂ નારા તેઓ માત્ર અર્જિતમા
હના વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ ॥ નિ ૧૩ ॥ અનિનાભાનિ સાત્ત્વર્થને સમજ શકતા ૧૩ી માણ કે તત્ત્વ પર
તેઓ ભાંગીતૂટી પણ નકામા દર રી રહે છે પણ અર્થનિમ્નસની આખી વ્યવસ્થા રાતો જ ભૂરી
૧૧ છે જ્ઞાત વ્યવસ્થાર જ અગતિ નથી આ શુદ્ધ નિર્વાનની વાત છે કયા લગી ? જેન સાધુન ૧ જેની જ
લગભગ સુખ વસ્ત્રિ સ રામીરગ અને ભક્તોની પણ આ જ દતા છે ખીજ ખાતુ જેઓ મમાગમેના
કે રાટ્ટમેનામા પોના છે, તેઓ વળી ધમના માલિ સલોત ક જ જે રમગ મની જતા ૧૧ છે ! આમ
એ ખાતુ અર્થની શ્રદ્ધા અને ખીજ ખાતુ તત્ત્વની શ્રદ્ધાને નામે જ નેના મળમા મૌનિ સત્ત્વ ૧ ઉપેયા જ
આની જાય છે આથી જ તત્ત્વની નિ ૧ નામાધિનાને સામે ૧૫ી તે દરિએ થતા અર્થનિમ્નમો રીવે પગે
પગે થતા કે ફારો અપનારા જ જોઈએ નરિ તો આત્મશાન પોતે જ ર ભાગી ૧૧રો ઓ
આત્મનાનને ૧૧મે દભપાખા વનમદી તથા ખીજ અનર્થો વધી પ ૧—૧ આજે વધી પડેના દેખાય
છે ૧ આનો ઉપાય તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનની સાચી વ્યાખ્યા સમજ, આચરી સમાજો આચ ૧૧નાની અનિના
જગત છે

મનુષ્ય એકલો નથી

શ્રી દસમુખ માલવણિયા

વૈદિક ઋષિઓએ કે મન્ત્રદ્રષ્ટાઓએ આ સસારને કે આપણી આ દુનિયાને સર્વથા સામવાનો ઉપદેશ નથી આપ્યો તેમને સ્વર્ગની કલ્પના કરવી ગમતી પણ એ સ્વર્ગ માટે ઉપાયો એવા ધોનવામાં આવતા નહિ, જેવી આ દુનિયા રહેવાચાલક જ ન રહે સ્વર્ગ માટેના પ્રયત્નમાં પણ આ દુનિયાના સુખમાં વધારો કરવો એ ધ્યેય મળતું ખરી રીતે કદીએ તો તેમનો ભાર પડ્યો—સ્વર્ગ ઉપર નહિ પણ ઠહકોડ ઉપર હતો. તેમના સમગ્ર પ્રયત્નનો સાર આ દુનિયામાં સુખ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું એની શોધ કરવામાં છે તેમને આધ્યાત્મિક કરતા ભૌતિક સુખ વધારે ગમતું અને તે માટે તેમનો વિશેષ પ્રયત્ન રહેતો ઉપનિષદના ઋષિઓએ ભૌતિકને બદલે આધ્યાત્મિક સુખ ઉપર ભાર આપ્યો પણ તેમને મને પણ આ દુનિયાને સામવાથી એ આધ્યાત્મિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે એમ મનાયું નથી. આત્મા સર્વવ્યાપી હોઈ ખરી રીતે આ દુનિયાને સામીને અન્ય આધ્યાત્મિક સુખ અર્થે જવાનો પ્રશ્ન જ ઉઠતો નથી એટલે તેમને પણ પ્રયત્ન આ દુનિયામાં આધ્યાત્મિક સુખની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થાય એની શોધ કરવાનો હતો. પરિણામે જેને આપણે સમાર કહીએ છીએ તે સર્વથા સામ્ય જ છે એવું મનત્ય તેમનું નથી એટલે અલ્પપ્રાપ્તિ માત્ર સંન્યાસથી જ થાય છે એ મનત્ય તેમણે કદી અપનાવ્યું નથી. સંન્યાસ અલ્પપ્રાપ્તિના ઉપકારક છે પણ તે જ કારણ છે અને અન્ય નહિ, એમ તેમણે કદી કહ્યું નથી એટલે જ જનક જેવા રાજાને પણ મત્યસાર વહન કરવા છતાં અલ્પપ્રાપ્તિ થઈ એમ માનવામાં આવ્યું સામ્ય એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન એ અલ્પપ્રાપ્તિના કારણ છે, બાલ આચાર કે કર્મકાંડ એ આવશ્યક નથી ખીન્ન શબ્દોમાં કહીએ તો તેમનો પ્રયત્ન વિદ્યમાન સસારને નવું રૂપ આપવાનો છે. સંસાર એનો એ જ છે, પત્ની-પુત્ર-ધન-દોષત એ બધું જ એનું એ જ પણ તેને જોવાની દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન કરવું આવશ્યક છે એ જો થયું તો અહીં ખેડાં મોલ છે અને એ જો ન થયું તો અહીં ખેડાં સંસાર છે આ તેમની દૃષ્ટિ છે આ દૃષ્ટિનો જ વિદાસ આપણે શ્રીમદ્ભગવદગીતામાં અનાસક્તિયોગ રૂપે જોઈએ. એટલે એમ કહી શકાય કે વૈદિક પરંપરામાં આ લોકને યગાડીને પરલોક સુધારવાની વાત નથી, પણ આ લોકને સુધારીને જ પરલોક સુધારી શકાય છે ખરી રીતે એમ કહેવું જોઈએ કે પરલોક જેવી વસ્તુની પગલા તેમને નથી પણ વિદ્યમાન જીવન અને ભવિષ્યનું જીવન એમ જીવનમાં ભેદ છે. આત્મા સર્વવ્યાપી હોઈ તેને ક્યારે જવા-આવવાનું છે જ નહિ, પણ અસારે તેની જે અવસ્થા હોય તેથી વધારે સારી અવસ્થા કેમ પ્રાપ્ત કરે એ જ જોવાનું છે. એટલે વિદ્યમાનને યગાડીને ઉત્તરકાલ સારો થવાનો સભવ ઓછો છે. જે લોકોની વચ્ચે આપણે રહીએ છીએ એ લોકોને જ સુધારવાથી—એ લોકોની દૃષ્ટિને જ કીડ કરવાથી થયું કામ સરે છે. લોકથી અળગા થઈને જ સાધના કરી શકાય છે એવો એકાંત માર્ગ નથી લોકની વચ્ચે રહી સાધના કરવી જોઈએ એ રાજમાર્ગ છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વૈદિક ધર્મે માત્ર સંન્યાસ જ નહિ પણ ગૃહસ્થ ધર્મ કે સમાજના ધર્મને પણ માન્ય રાખ્યો છે. ચાર આશ્રમની અને ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા તેમને એટલા જ માટે કરવી પડી છે. તે તેમણે પોતાની દૃષ્ટિએ કરી છે અને તેનો પરમ ઉદ્દેશ ગીતાના સ્વધર્મે નિષ્ઠન શ્રેયઃ પરધર્મે મયાઽઘ્. એ સિદ્ધાન્તમાં સ્થાપ્યો છે એટલે કે વર્ણશ્રમધર્મનું યથાવત્ પાલન એ જ સુખ કે શ્રેય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન મનાયું તેમાં પણ વૈદિક

અર્થમાં ની મા યનાનો પ્રયાગ ગુનાગ મીમાસકો તો હવનની અતિમ ઘડી સુધી પણ વૈદિક જ્ઞાનમાર્ગ કર્તવ્ય પાનન અનિવાર્ય માને છે એ તો તેમ જ તા ગુતા મોક્ષપત્તી પ્રાપ્તિ થાય છે એમ માને છે આચાર્ય શરૂ વગેરે વેદા તીઓ આનો એ તત્ત્વ ગમ્યો નહિ અને તેમણે સન્યાસ ઉપ ભાર આપ્યો પણ તેમનો એ ઉપર વૈદિક બાળ્યન સમાજો મદી ન્પરયા નથી વે ાની જના હવનમા બચાર તો વણધર્મને અનુકૂળ જ રહેવાનો થત હો સ યામી હિ થનાનો એની મર્્યા થી ઉપર C નાગ વેદાન્તીઓ ગચિત જ મને છે એ બતાવે છે કે વૈદિક માન્ય મુખ્ય ધ્યેય સ યાસમાર્ગ નથી આ હવ ને વચ્ચા છો નાનું નથી પણ આ હવનો C તત્ત્વ વા જ છે એટલે કે મુખ્ય માર્ગ ગૃહસ્થ રમનો છે અને તે જ ધમનુ યથાવત્ પાનન કરનાથી નિ શ્રેયમપ ની પ્રાપ્તિ પણ સુવલ બને છે

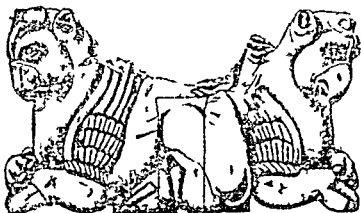
આ માર્ગથી વિરુદ્ધ નમણોનો સન્યાસમાર્ગ છે તે એકાત્મ સરથા છે ગૃહ ધર્મની વ્યવસ્થા અનિવાર્ય નથી સ્થાયારી વિના લગો પણ સન્યાસી થઈને એ માગ અપનાવી શક છે એવું જ નહિ, પણ તેમ જો તે કરે તો તે યોગ્ય કલ્પ મનાય છે અતલિ માટે લગ્ન કે લગ્ન પૂરી સનનિનુ સજ્જન એ આનરક ધર્મ નથી એટલે શ્રમણમાગના સામાજિક તત્ત્વોની વ્યવસ્થાનો પણ અમર નથી ધમ તો મુખ્ય અણુગા નો જ છે અગા ધર્મ એ આગિય અણુગારધમ તોય તો તો ધર્મ હેનાય અન્યથા મેમર્ષ ધર્મોટિમા આવે નહિ અણુગા ને મટાયગે? અણુગા ધર્મની તારી પે અગા ધર્મ અમર છે પણ એવી રતત એનો લોઈ અગા ધર્મ અભવી ને નહિ એને ગૃહસ્થ રમની સામાજિક વ્યવસ્થા નમણમાગમા નથી જે કા વ્યવસ્થા છે તે ગૃહસ્થ એ સામાજિક પ્રાપ્તિ જતા તે અમામાજિક પ્રાપ્તિ મ બને તેનો માર્ગ ફેલાડના પગતી છે આથી રિદિમની જેમ શ્રમણોની મેઈ અનિતી ચના આસરક મનાઈ નથી પશુમે શ્રમણોના હમ પ્રાન જના શ્રાવે અથાત્ ગૃહસ્થોના એ એનો સમાજ નથી રચાયો જે સર્વથા નહિ ગૃહસ્થ સમાજથી જુદા તરી આવે સન્યાસીઓ તો વ્યભિચરનુ અનુમ્ ૧૧ ગુતા લોઈ નાદણુ સન્યાસી વચી શ્રમણ સન્યાસી વગને જુદો તારી રાખ્ય છે પણ જગ્યોમા એની તારવણી ગવાનુ કોઈ સાધન થી મેઈ અમુ મિ રે કે Cપાશ્રમે નય એ ૧૧ માનની તેને માટે સામાજિક વા અન્ય નથી થઈ જતો પ ૧ નેના મામાજિક રિનાતેમા બે માવિક બે પ ના તો સમાજેમા બે પડે છે વૈદિકો તો અનનિ-ઉપા ૧ ધમ ગણે છે એને પોતાની સપત્તિ અવાનને મળે એની સામાજિક વ્યવસ્થા કરે એ અમદ શ ૧૪ છે પણ શ્રમણોનો અનુચરનાગ શ્રાવે અનનિ C પન ગુનામા ધમ માનના થી કે પુન નાદ ૧ જે તો પોતાની સર્ગતિ થતે એમ પણ માનના નથી જના તેમની સપત્તિમા તેમના પુત્રોનો જ અધિ ૧૪ છે એનુ મ માને છે ૧ દીમા લેતી રખને પા અમુ માન રી જે સપત્તિ પુત્રો માટે જ કેમ હના દે છે આ ૧૧ પુનાસો એ ૧૪ છે કે શ્રમારોએ પોતાની દૃષ્ટિએ ગૃહસ્થ રમની મર્ષ અનિ ચી જ થી માણુ લેગને મને ગૃહસ્થ રમ એ ધમ જ નથી ધમ તો નન્ય સધમ જ છે ગૃહસ્થ રમને ધમસના એ ૧ અથમા છે કે તેમાં તે અણુગા બાનાની તૈયારી મરે છે આ નિષ્ટિએ વિચારતા અનિઅત લિ દુ ધમના કાયતામનનો જ નમાને સ ૧ અપનાયા છે પોતાની રત ૧ અનિઅને આ રારે માય ૧૧૧નો દી બનિહાસમા ગન્યા તોર એનુ પ્રમાણુ નથી જના પોતે દિ દુ સમાનથી અગા છે એનુ આને પામગી? કરેનુ પડ છે તે એનુ ૧૪ ચતાવે છે દિ દુઓ પામેથી નેનો અપૂરવતા રૂએ ઠિપ્પા તે હવે જ્યારે દિ દુઓ પા ૧ એ વ તુને છો ૧૧ તૈયાર થયા છે હાર જેનો પમી રાખના માગે છે આ નો જ ૧ પ્રાગિ થયુ ૫૧૧ મુદ્ધ તો એ ૧૪ છે કે ૧૪નોએ કે શ્રમ રૂએ જ ૧ ૧ રે ૧૧૧ ૧૧ સન્યાસી સમાજની વ્યવસ્થા કરી છે તે રારે નાવ અમાની વ્યવસ્થા મરી થી તેનુ ૧ ૧૧ નેમ ૧૧ એ ૧૧૧ નગ્યાની મા નામા છે

આ એકાગ્રમ સંસ્થા એ ત્રમણધર્મની વૈવિધ્યમ્ ઇત્યા વિશેષતા છે. એથી અમુક લાલો થયા છે પણ બ્યારે એની ખીણ બાજુનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સ્પષ્ટ જણાય છે કે જીવનનું એક અગ બલે અધૂર જ રહી જાય છે. મનુષ્ય એ સામાજિક પ્રાણી છે એવી વ્યાખ્યા માનસગ્રાસ્ત્રીઓ મનુષ્યની કરે છે, પણ એ વ્યાખ્યાનો જ વિરોધ ત્રમણધર્મની એકાગ્રમ વ્યવસ્થા સાથે છે. પ્રારંભથી જ તેને એ શીખવવામા આવે છે કે તું એકલો આવ્યો છે અને એકલો જવાના છે. તારે વળી માતા શુ અને પિતા શુ? એ સૌ તો સ્વાર્થના સગા છે. સૌ-સૌનાં કર્મ નિગળાં છે અને એને જ કારણે તે મુખી કે દુ ખી થાય છે તારા કર્મ તું જ લોગવવાનો છે—તેમા કોઈ દાગીનાર થવાનું નથી વ્યાપાર-વ્યવસાયમા એ બધાનું પોપણ કરવા નિમિત્તે તું શુ શુ પાપ નથી કરતો, પણ એ પાપનું ફળ તો તારે જ લોગવવાનું. તારી આર્થિક કમાણીમા ભાગ પડવાનાર પણ એ તારી પાપની કમાણીમાં તો ભાગ નહિ જ પડવી શકે. માટે એ સૌને જોડીને સસારને વોસરાંવી દે સન્યાસી થઈ જા. તેમાં જ તારો ઉદ્ધાર છે આનું પરિણામ એ છે કે શ્રાવકો એ જ ભાવના ભાવે છે કે આ બધા પાપથી ક્યાં જૂટુ તે જે ઘડીએ જોડી શકવાની ગિથિતિમા આવે છે તે જ ઘડીએ બધું જોડીને નીકળી પડે છે અને સાધુ સન્યાસી બની જાય છે. પરિણામે ગૃહસ્થજીવનમાં ઉત્કર્ષ કરવા પ્રત્યે અથવા તો આ લોકને મુધારવા પ્રત્યે ધ્યાન જતું જ નથી, પરંતુ અર્થે જ બધું ધ્યાન અપાત છે જે સમાજના આધારે જે સમાજની વચ્ચે રહી સન્યાસમાર્ગનું પાલન મુદર છે તે જ સમાજ વિષે તદ્દન ઉપેક્ષા સેવવામા આવે છે પરિણામે જીવનદષ્ટિ એકાગ્રી બની જાય છે.

પ્રારંભમા જૈન શ્રમણોનો માર્ગ એ એકલવિહારી માર્ગ હતો; એ માર્ગની જ પ્રતિષ્ઠા હતી, પણ અનુભવે શીખવ્યું કે સવબદ્ધ રહી સાધના કરવી સ્વલ છે એટલે સ્થવિર કલ્પ અને જિનકલ્પ થયા પણ પાછો એક સમય આવ્યો કે જિનકલ્પ એટલે કે એકલવિહારનો લાંપ થયો. દિગમ્બર મુનિઓનો પણ સઘ બને છે આ શુ બતાવે છે? મનુષ્ય એ સામાજિક પ્રાણી છે અને તે સમાજમાં રહીને જ વિકસી શકે છે આ નસસલનો પરિભાગ કરીને મનુષ્યની એકલતાનો ઉપદેશ કરવો તે શુ અસ્વાભાવિક નથી? સન્યાસમાર્ગ એ વિરલ વ્યક્તિ માટે ભલે યોગ્ય હોય પણ સામાન્ય સમાજ માટે એ યોગ્ય નથી જ તો પછી બધો ભાર સન્યાસમાર્ગ ઉપર આપવાને બદલે ગૃહસ્થસમાજના ઉત્કર્ષ ઉપર આપવો એ હિતાવહ છે.

તાર્ત્વિકદષ્ટિએ જે કોઈ કોઈનું ન હોય અને કોઈ કોઈનું ભલું કરી શકે તેમ ન હોય તો સન્યાસીઓનો સઘ પણ અનાવશ્યક છે અને ગુરુશિષ્યભાવ પણ અનાવશ્યક છે. માતાપિતા કે આસપાસના દીનદુ ખીની સેવા કરવામાં જે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં બાધા પડતી હોય તો સાધુસમાજમાં રહી પરસ્પર સેવા કરવામા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં બાધા કેમ નથી પડતી? જે સમાજ આપણને સ્વત પ્રાપ્ત થયો છે તેનું આકર્ષણ વિશેષ હોય છે એટલે વસ્તુત એ સમાજની સેવા કરવાનાં મનુષ્યની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થાય જ છે પણ એ સેવાને જોડાવીને ખીજની જ જે સેવા કરવાની હોય તો પ્રશસ્ય માર્ગ એ જ હોઈ શકે કે મનુષ્ય જે સમાજની સેવા કરતો હોય તે તો કરે જ ઉપરાત તે સેવાનું ક્ષેત્ર યથાશક્તિ વધારે આમા તેનો સ્વાભાવિક વિદાસ છે પણ તેને એકની સેવા જોડાવી ખીજની સેવામા લગાડવો એ તો વ્યુત્ક્રમ છે. મેવા જોડાવવા સેવાની વિરુદ્ધમાં જે દલીલ આપવામા આવે છે એ જ દલીલ તે અન્યત્ર કેમ ન કરે? તો પછી તેની નિષ્ઠા એક વખત સેવામાથી નિવૃત્તિને પામી તે નિષ્ઠા આવે કેવી રીતે? રાજમાર્ગ એ જ હોઈ શકે કે તે જે કાર્ય કરતો હોય તેમા જ આધ્યાત્મિકતાનો પુટ દેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મનુષ્યની એ સામાન્ય પ્રતિતિ હાય છે કે તે પોતાના સગામનુષ્યોની યથાશક્તિ એના જીવનો જ હોય છે તેમા તેો એ શિખરનામા આવે કે તારું ટુકડું તુ ઉત્તરોત્તર પિઠાગ કરતો જા એમ મહો નામા રહેનાર પડોરી ઉપરાંત જો જીવન ગામમા રહેનાર સગામનુષ્યો સાથે જો પ્રેમ હોય તો તે પ્રેમનો ઉત્તરોત્તર નિકાસ કરીય છે અને એ નિકાસ નિશ્ચિત્રીમા પશુમાનસની આસરના છે આમ જો કરવામા આવે તો વ્યક્તિની સ્વાર્થ ભાવનાના દોષને જ લે તેની આધ્યાત્મિક પાથ ભાવનાનો જ નિષ્કાસ થાય છે અને તેમ થતા આયત્ન્ય દોષનો ઉત્તરોત્તર નાશ થઈ મહામુખમા પરિણમે છે આથી પોતાનો તો ઉદાર છે જ પણ સાથે સાથે જે સમાજમા આપણે રહેતા હોઈએ તેનો પણ ઉદાર છે એ સમાજ આપણને પછી તુરંત નથી લાગતો, જો વા જેવા નથી લાગતો પણ ઉત્તરોત્તર નિષ્કાસ કરવાની પ્રેરણા કરતો જણાય છે તેમા જ સ્વપગ્ન યાગ ભાવના વિષ્ણુ છે અને એ રીતે ખરી આધ્યાત્મિકતા પણ નિષ્ણુ છે આ ક્રમ આભાસિ છે એ આભાસિ ક્રમ ધોડીને માન સન્યાસ ઉપર ભાર આપતા જતા આપણે જાને મગાશા છે જેમાથી સાચા સન્યાસીઓ પાકવાનો અમર છે એ ભૂમિમા રૂપ આરક સમાજની ઉત્તિ થતી નથી તે સન્યાસી સમાજમા જીવનની કૃત્રિમતા વધતી જાય છે આ દોર જે ટાળવો હોય તો એક જ નો છે કે માન સાધુમથા ઉપર ભાર આપવો ઠોડી દઈએ અને જે સમાજ—ગૃહસ્થસમાજ જે આપણને મન પ્રાપ્ત છે તેની ઉપેક્ષા ન કરતા તેની જ ઉત્તિ કરવા વિશે પ્રત્યક્ષીન થઈએ એવા ઉત્તર સમાજમાથી સદા ભાવે જે એક નિર્ધારી મનરો તે તે ભાગે પિપાસે અને એ નિર્ધારી નદિ જો તો પણ સમાજમા રૂપરૂપ રાજના ભાગમા રાગના ગળા દગે તો પણ એ અનુચિત તો નથી જ

વાદિદેવસૂરિનું જન્મસ્થાન કયું ?

શ્રી ગોકુળભાઈ દૌલતરામ ભટ્ટ

અગ્રે વર્ષે પડિત બેચરદાસજી દાર્શીનો “ ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ ” નામક ગ્રન્થ કરીને ઉપલાવતો હતો તેનાં પૃષ્ઠ ૨૨૨ ઉપરના એક ઉલ્લેખ નરક માંડુ ધ્યાન વિશેષે કરીને ગયું :

“ વાદિદેવસૂરિ સસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના પ્રકાશક પડિત હતા, પ્રખર નૈયાયિક અને અદ્ભુત કવિ હતા શ્રી હરિસદસૂરિની અનેગાન્ધાર્યપતાકા ઉપર ટિપ્પણ લખનાર મુનિ ચંદ્રસૂરિ દેવસૂરિના ગુરુ પણ મહાપંડિત, તપસ્વી અને મુવિહિતાગ્રણી હતા અને વાદિદેવસૂરિના ગિરિયો ભદ્રેશ્વરસૂરિ તથા રત્નપ્રસાદગિ વગેરે પણ મહાવિદ્વાન હતા વાદિદેવસૂરિનું જન્મસ્થાન ‘મદાહત’ આજનું ‘મદુઆ’ આશુની આસપાસ ગુજરાત દેશના અષ્ટાદશશતી નામના એક પ્રાંતમા તે સ્થાન આવેલું છે. સૂરિનો જન્મ વિક્રમ સવત્ ૧૧૪૩, જાતિ પોરવાડ પિતા વીરનાગ માતા જિનદેવી, આચાર્યનું મૂળ નામ પૂર્ણચંદ્ર ‘મદુઆ’ નાં મહામાગિનો ઉપદ્રવ થયાં. વીરનાગ પોતાના એ ગામને છોડીને ભચ્ચમા રહેવા આવ્યો . ”

શ્રીવાદિદેવસૂરિજીની વાદપદ્ધતા, વિદ્વાતાની વિગતોમા કિતરવાનો તથા ગુજરાતની સીમાની ચર્ચા કરવાનો ઉદ્દેશ અત્રે નથી. દેવસૂરિજી જેવા વિદ્વાનનું જન્મસ્થાન કયું એની જિજ્ઞાસા જાગી. ‘મદાહત’ તે જ ‘મદુઆ’ કે ‘મગર-મદાર’ ? એવો તર્ક કાઢ્યો. મને જે કાર્ક મળી શક્યું છે તે પડિત બેચરદાસજી તથા અન્ય વિદ્વાનોની વિચારણા—પુત વિચારણા માટે તથા સત્ય નારવવાની દૃષ્ટિએ રજૂ કરું છું

“ વાદિદેવસૂરિજી પોતાના અદ્વિતીય પ્રમાણુનયતત્વાલોકલકાર ’ નામના અથમા પ્રમાણુ અને નયનુ સ્વરૂપ પોતાના કાળ મુધીની સિત્તલિત્ત માન્યતાના અવલોકનપ્રવંક યોગ્ય એકીકરણ કરી બહુ જ સુસ્પર રીતે રચાયા છે ” આ ગ્રન્થના ગુજરાતી અનુવાદક શ્રી મહતલાલ ઝવેરચંદ ગાંધી સન ૧૯૩૨મા મુગ્ધિનો છવતપરિચય ઉપર પ્રમાણુ કરાવતાં પૃષ્ઠ ૮ ઉપર લખે છે .

“ વાદિદેવસૂરિ જ્ઞાતિએ પોગવાડ વણિક હતા તે જેઓનાં જન્મ ‘મદાહત’ નામના ગામમા થયાં હતો, જે આજે ઉચ્ચાગમા બદલાઈને આશુ પામે આવેલા વૈષ્ણવોના તીર્થ મદુઆ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે આ ‘મદાર’ યા ‘મદુઆ’ ગામમાં દેવયોગે મહાન મગ્ધી થઈ અને જેથી પોતાના કુટુંબના રક્ષણ માટે વીરનાગને યાગક અને સ્ત્રી સહિત ભચ્ચ નગરમા આવવું પડ્યું. ”

‘મદાહત’ તે મદુઆ એ પડિત બેચરદાસનું કથન, ‘મદાહત’ તે ‘મદુઆ-મગર’ એ શ્રી ગાંધીનું વિધાન મુનિ કલ્યાણવિજયજીના મતાનુસાર ‘મદાહત’ આજનું ‘મદુઆ’ સ્થાન છે

હવે આપણે આ સંબંધી અન્ય ઉપલબ્ધ વિગતોનું અવલોકન કરીએ

આશુરોડ પાસે જ માઈલ દૂર આવેલા ‘મદુઆ’ સ્થાનનો ઇતિહાસ જાણી લેનાં જરૂરી છે મદુઆજી આશુરોડથી મગર તરફ જતી પાકી સડક ઉપર આશુરોડથી જ માઈલ દૂર છે તે મુગ્ધલ (મુગધલા) તીર્થથી અરધો માઈલ દૂર પશ્ચિમ દિશા તરફ છે રાજ્ય અંગરીપની રાણી તોરાવડીએ આ વૈષ્ણવ મંદિર ‘મધુઅન’નું બધાવ્યું હતું એમા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ૪૦ ઇચ્છીની ખડી પ્રતિમા છે

મનિ ની જાત એ કોતરણીસાગી રવાને છે આ કસામ્બી જાતનામા માવો કે મા ધ્યાનનુ મળ
 ામ શિનાનેખોના 'દિવળીગાર મળી આવે કે સરત ૧૦૦થી વખાનેન તામ્રપનોમા તથા
 અન 'મુઆ' તથા 'મધુમ ન આ નામોનો ને C નેખ છે પ્રાપ્ત પા મા ધ્યા માટે
 મ ન ન મહાહત મજાલ નો C નેખ નથી

'મહાદૂગઠની પરપરા નામ એ પ્રિ નેખ ના ૧ પાત્ર ના અ રાગી જન્મસ્થાનના નિ ના
 શી મગ ચ હન મનુ નાત્રગ નો છે

'સુનિ ન જ્ય તરિજન' C નેખાનુમાર મ હાદ ગળા ામ પ જિમ મ્હાડ યા ૬
 ામને આ હ નહ વનમાન મહાર (મગર) ને પ્રિ મિ િ જે નૈકસ્યગોપા મ ૪૦ માનિ આગ
 ડીઆસે ધમા િજા મ ૨૪ માઈન ન ભગામે વાનય ધોપ મહ માઈન આગ ખ ડીમે (આણુગે મ)
 ૨૬ માનિ પરિમમ દે સિતેરી ૧૪ ક ત મીન ન યદ ગાન હ

મ્હાડ ધ્યાન પ્રાચીન ન મુપ્રમિક્ક સાન્નિદેનમૂરિ વહી કે પો નાડ નીરનાગે પુત થે

'મગ મે અબી ધમનાથ આગ મળાની આમી ૧ મિ ન હં યદા પર મેન હ નડા ઉપામગાબી
 દે ને િ ગનુ કે ને મળિઅવધ ન મિ ને મજા દેની મિ ને કહનાતા ન (પૃષ્ઠ ૮૬)

મિરોહી માતાનમાદેગ ન અગત મત્રી શ્રી અચનમનુ મોહી પામેથી પા નીચેની ખામ
 મિગતા મળી છે

(૧) સિરોહી શ્રી અહનનાથ ભગવા ન મિ ન મે એ ના નનાથ ભગવાનની એ તીર્થા ન,
 જિમ પર નિમનનિખિત લેખ દે

સ ૧૧-૮ માર્ગ ૦ ૧૦ ૧૦ વાગગર છે મહાહુડ ધ્યાને નધમાન શ્રોથે દસ્યન સુતેન
 નણુદેન ન રિત

(૨) શ્રી દેવનાથ ૧ નુણુનની ૩ વ્ય ન થા ૬ િનાનેખ મ હમ્ત મિ ૩ નાર્થિ અ ઈ
 મળેત્તમ મ રાગા વા િ મ નિ મહાહુડ જતા ને મનાતા અમા C નેખ ને

(૩) મહાહુડ દેની ૧ મિ ન કે મહાર એ શિનાનેખ હ ઉસમ મન બી ૧૨૮૭ કા દે

(૪) શ્રી મેરચિત પ્રાચીન તીથમાળા સન ૧૦ ૫૪ કડી ૧૧ 'મહાડી આગ વ ગામ
 સાચ ઉ શ્રી નીગ પ્રાપ્તમ' (માગ-માગ વગામ નગેરે નગેરે સાગ ગામોનો સમૂહ છે
 જેને સાગી હવાય છે)

આરી જ મીન ના નામપ્રસંગો અ ય તીર્થમાળાઆમા છે નથમ મહાહુડ, મળાડિ વગેરે

વ્યુત્પત્તિસાસ્ત્રનો આધાર જોધના જર્મ એ તો ય પગિણામ આવે ? આપણા પ્રમિક્ક પ્રત્યક્તવિદ
 સુનિ જિનનિજ્ય નો પ્રગતા તેમણે—

મહાહુત-મ ન -મગર-મગર-મ ન

મ ન -મહાહુત-મહાહુ-મગર એ કમ બનાવતા પ્રમિક્ક - નનહુત-કા ન-મગર (સિનાહી
 િગ નાનું કામા ન) એ દક્ષાત આપ્યું

તો પ્રથ ને કે-મ હુતનુ મહુઆ કરી રીતે દક્ષિત થયુ ને નળી એ યાને જાનોની
 પસતિ જતી કર ને

૧ અખિત ભાવનાસય ન સૈવાચેનર મૂર્તિ દુ ને સુનિ અમે ન સરનાવિત બી ન ધમમયવકાશક નમિનિના માનિ
 મુખપત્ર શ્રી જૈન સચપ્રકાશ ના ૧૧ ૧૫ની આવતા ૧૧ ફેલુ મારીના અ મા

‘અમારિ’ પાલનના એ અપ્રકટ ઐતિહાસિક લેખો

શ્રી નાગકુમાર મકાતી

: ૧ :

સમોડહ સર્વમૂતેપુ એ ગીતાનુ વચન લો કે અહિસા પરમો ધર્મ. એ જૈન શાસ્ત્રનુ વચન લો—આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે કે સર્વ કાળમાં સર્વ ધર્મોએ અહિસા ઉપર જ ભાર મૂક્યો છે મનુષ્યો પોતાના સ્વાર્થ ખાતર હિસા આચરે પરંતુ આદર્શ તો ‘અહિસા’નો જ રહ્યો છે. પાંચ મહાવ્રતોમાં ‘અહિસા’નું સ્થાન પહેલું રહ્યું છે આ વ્રત કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રિવિધ સ્વરૂપે ફરેક વ્યક્તિએ પાળવું જોઈએ એટલું જ નહિ, પરંતુ શક્ય તેટલું ખીળ પાસે પળાવવું પણ જોઈએ. સાર્વવર્ણિક ધર્મ અથવા સાધારણ ધર્મમાં પણ અહિસાનું સ્થાન કદી ખીજું આવ્યું નથી.

લગવાન મહાવીર અને લગવાન યુદ્ધે ઇસ્વીસન પૂર્વ લગલગ પાંચસો વર્ષ ઉપર ‘અહિસા’નું ‘પગમંધર્મ’ તરીકે પ્રતિપાદન કર્યું હતું વચલા કાળમાં યજ્ઞહિસા બંધ કરાવી શકરાચાર્યે હિન્દુ ધર્મને નવે સ્વરૂપે ઓળખાવ્યો હતો લગલગ બારમાં સૈદ્ધમાં શુબરેશ્વર કુમારપાળે ૧ એ લખ્ય પુરુષોત્તે પગલે ચાલી ‘અમારિ ઘોષણા’ માળવા, મારવાડ, મેવાડ, સુરાષ્ટ્ર, કચ્છ, આનર્ત અને લાટમાં કરાવી હતી.

એ યુદ્ધ, મહાવીર અને કુમારપાળ જેવાના અધ્યાત્મક્ષેત્રે સીધા વારસ જેવા મહાત્મા ગાંધીજીએ વીસમી સદીમાં આ ‘અહિસા’ને વિશ્વવ્યાપી બનાવવા પ્રયત્ન પુરુષાર્થ કર્યો અને તે ખાતર પ્રાણ પણ આપ્યા

આમ પશ્ચિમ હિંદમાં, ખાસ કરીને અહિસાનું પાલન કરવા અને કરાવવા અશોકના ગિરનાર ઉપરના શિલાલેખથી આરબી અત્યાર લગીમાં ઠીકઠીક પ્રયત્નો થયા છે

: ૨ :

આ લેખમાં પ્રાચીન કાળની વાતને બદલે સવત ૧૫૦૭માં જૂનાગઢના ઉપગ્રહોટ ઉપરના રા’ મડળિકના શિલાલેખનો અને ખીજે એક વડોદરામાં આજથી ૧૬૨ વર્ષ ઉપર વડોદરાના મહાજનને ખાટકીઓના પંચે લખી આપેલા દસ્તાવેજનો પરિચય કરાવવાનો છે જે ‘અમારિ’ના ઇતિહાસમાં જાણવા જેવો ઉમેરો કરે છે.

મોગલ સમ્રાટો પાસેથી જૈન સાધુઓએ મેળવેલી સનદો અહીં સભારવા જેવી છે

બાણભટ્ટની ગદ્ય ‘કાદમ્યારી’નો પદ્ય અનુવાદ કરનાર ભાલણુ રાજા તારાપીડની રાજધાનીનું વર્ણન પરિસપ્ત્યા અલકારથી કરે છે એના રાજ્યમાં સોગટાંબાજી(સારી, સ જ્ઞારી)ની રમતમાં જ મોમાંથી ‘માર’ શબ્દ નીકળતો—વટવાટમાં નહિ. ‘સારી રમતાં મારિ’, ‘નળદમયતી રાસ’માં નયસુંદર પણ લખે છે કે નળના રાજ્યમાં ‘મારિ’ શબ્દ તે સારિઈ ભણૂં.

આમ ‘મારિ’ (સ્ત્રી) હિસા માત્ર સોગટી મારી નાખવામાં થતી, રાજ્યમાં નહિ અને એમ એમનાં રાજ્યકાળમાં પ્રજા અહિસા પાળતી અને પળાવતી હતી એમ જાણી શકાય છે

૧ હેમચંદ્રાચાર્યે અન્નિધાનમાલામાં કુમારપાળના પચાસ નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે

“કુમારપાલશ્ચોલુક્યો રાજર્ષિ પરમાર્હત ।

શ્વત્ત્વમોક્તા, ધર્માત્મા, મારિવ્યસનવારકઃ ॥”

૩

જૂનાગઢ ઉપક્રોડનો સ ૧૫૦૭નો ગિવાલેખ

સવત ૧૫૦૭ ॥ માર શુ સમી ૧૧ ગુજાર ૧૮ ॥ ગણિ મૂલ તપાસના ॥ મહાસિદ્ધિગિના પદાભિષે ॥ અનસર, પચમી, અષ્ટમી ચતુર્દશી એના વિગતિ મા સર્વ ૭૫ની અમારિ કમી આ પટેલા એ ॥ ૨૧ અને અમારાયામા તેજુ પાવન થતુ હતુ આ સમીના મોટો શિવાનેષ જૂનાગઢના ઉપરોટમા છે

“સ્વસ્તિ ત્રી સવત ૧૫૦૭ વપ માવસમી ત્રિને ગુજાર ત્રી રાગાજી મેગત્ત મુત રાજશ્રી મવાજે મુત શ્રી મહાસિદ્ધિમુગા સવનીરજનારજતલ્લરેગ ઐગત ગામીય જાતુન ગોયાદિ ગુગલ્લ રનસિદ્ધારણ પદા મિપદારસરે સ્તમતીવગારતય સા દેવામુત હાસામુત રાજકુલીન સમસ્તીરબમગાનકમળ કારકેગ પચમી અષ્ટમી ચતુર્દશીત્રિનેવ મવનીર અમારિ કારિગા ॥ રાગ નતર સિદ્ધાસનાપાત્રેન શ્રીમટલિક્ષનાધિપત ત્રી અમારિ પ્રાગુ લિખિત સ્વહસ્તલિખિત શ્રીકરિસહિત સમાધિત ॥ પુરાણ વકાટશીઅમાનાસ્ય પાલ્યમાન સ્ત ॥ સંપતિ ઇતેષુ પચમી, અષ્ટમી, વકાટશી, ચતુર્દશી અમાનાસ્યાત્રિનેવ રાજાધિપત શ્રીમલ્લિજન સન્નથેય વચ્ચાકારિણા સવદુરિતદુર્ગોપસગ નિચારિણી સવગીય સમાર કાય ચિર નિચ્ચતા ॥”

આ પત્રી તે આ શિનાલેખનો ગુજરાતી ભાગ સવત ૧૫૦૭ ॥ સમયના પ્રચલિત વ્યાવહારિ ગુજરાતી ગદ્ય તે ક્રીમતી નમ્નો પૂરો પાડે છે એને જેટલુ મહત્તર એ ગદ્યના અથડુ છે તેટલુ જ તે ॥ અરૂપ ૫૫ છે તે બનના જેવુ ૧૫

સવત ૧૫૦૭ના ૨૧ મ ગિમના ઉપરના સમૂત શિનાલેખમાથી છે બો ગુજરાતી ભાગ તે સમયના પ્રચલિત ગદ્યના દૃષ્ટાતરૂપ છે સમૂત લેખનો સાર એ છે કે મા ગિમ (નીતે) ગાદીએ મેમે ભાગે પાવન, આમ એ ॥ ૨૧ ચતુર્ ૧૧ તે અમારાયામા નિસોએ કોટપણુ ૫૫ ન માગાની અમારિ ની તેલો આના કરીહતી આ આના ઉપર કમગમા આપી છે પાઠગના ભાગમા મ નિમ્ના ગુણાનના નોકો અકૃતમા છે

ગુજરાતી ભાગની ૫૭ પકિતઓ આ સુગળ છે

‘પ્રથમ શ્રેય ઈજગતિ ૭૫ તર્પિના સહી બીજા લો અમરિત ૭૫ ન નિજામિસા લાવમાગ અનિ ચિડીતાર મીઆણ રહિ નિ આરેગ ॥ રિના મોર ન માલિવા બાવર આપુ કુ એહે દાડે ૭૫ ઈઈ ન નિણાસર્ નિ મારસિ વાનિ મનેસિ કુભાર પચનિ ૧૧મા ન કર્ ૭૫ ઈઈ ઈઈ એણુની આણુ ભગ ૭૫ એ દણીઈ ગ શ્રીમાગિમ નાથાલી આપુ સમણુઈ પાલિની તેનર્ ગુણ વગાનોસિર્ નિજો ૭૫ ૭૫ ઈઈ એ દોળની તેહણુઈ અમાગિ પ્રતાનણુહાર શીમ ગિ પ્રણુ ઈઆ ૧૧તણુ ઈઈ

વતમાન ધાયા (૧) પ્રથમ શ્રેય આ જગતમા ૭૫ ૭૩૩ (‘સી’) તરના બીજુ (૨) લોમ સમને ૫૫ ન ૧૧ણુના લાવ ૧માર અને (૩) અધ્યામાગ માગ મો (રહિ) ૫૫ શિમ ૧ ૫૫ મો (૪) ન મારવા વારર ખાંટ તુર ખે દહાડે ઈઈ ૭૫ (૫) ૧ હોને જે મારો તે રધને પામજે ૫માર (૬) એ પાચ નિ નીમારો ન કરે જે ૧ મે વિમે આ પ્રકાગની આરાનો (૭) ભગ મે તે મોતની શિક્ષા પામે ॥ શીમ ગિમ પૃથીનાથ ૧૧ (૮) આમા સહુ કોએ (= સહુ કોએ) પાળની તેલો (૯) ગુણુ ધણુ ધને જે ૧૦ જન ચૂધી બન તેલો (૧૦) અમારિ પ્રતાનણુહાર શીમ ગિ ઈઈ છે કે પ્રણુને આરાતના ૫૫ની ૭

૨ જૂનાગઢ કોટિના મ દૂતના પ્રોચર શ્રી નમ રાકર રૂરોતિ આ આમો લેખ વાચનો તના ગુજરાતી ભાગ સમીવન-સપા ન-ભારતર દી ॥ પ્રો ચગવાવ મુવે કરેત તે શ્રી કાનસ ગુ તતી ગભા પ્રેમાસિ ૧૫૫૨-૪૩ (પ્રમત તા ૩૧-૧-૫૪)માં પ્રતિદ પૂર્વ ૭૫ સ દૂત લેખની માલિ મા જુઓ ૧૫ સાવિસનો સિદ્ધિ ઇતિહાસ શ્રી મોહનવા ૧૨૧૧ ૬૫ (૧૮૩૩) પૃ ૪૫ પા નોં

: ૪ :

વડોદરાની નગરિહીની પાંખમા પ્રસિદ્ધ ઝવેરી કુટુંબના અદ્યક્ષશ્રી શ્રીયુત કુમારપાણ લાલભાઈ ઝવેરી તથા શ્રી સત્યેન્દ્ર અગ્રવાલ ઝવેરી એમણે પોતાનો લેખખતાર પ્રા મંદુલાલ ર. મળમુદરને બતાવ્યો. તેમાથી આ નીચેનો દસ્તાવેજ એતિવાસિદ્ધ તેમ જ સામાજિક દૃષ્ટિએ ખૂબ અગત્યનો ગણાતા પ્રા મળમુદરે પ્રસિદ્ધિમાં મુદવા માટે માગી લીધો હતો અને તેમણે તે મને બતાવીને ખૂબ ઉપકાર કર્યો છે. એમના સૌજન્યથી જ આ લેખ પ્રસિદ્ધ થઈ શકે છે.

વડોદરાનો સવંત ૧૮૪૮નો દસ્તાવેજ

માનાહિત ગાયકવાડનો સિક્કો

સવંત ૧૮૪૮ના શ્રાવણ વદિ ૧૧ વાગ લોમે દીને કચ્છે વડોદરાના શેઠ માહાજન સમરત જોગ તથા કસળે મળમુદરના ખાટકીના મહેતર કંજુરતારજી તથા જમાલ લાલન તથા કમાલનૂરજી તથા રાહીમચારુ તથા એલુમદ નગરીર તથા સીઆજી કાસસ તથા રાજો મહુમદજી વગેરે ખાટકી પત્ર સમગત જન અગે સરવે મલીને રાહજનવદ થઈને માહાજનને લખી આપીએ છીએ જે આજ પુઠી વરસ ૧ મધે માસ ૧ શ્રાવણનો તહેતા દીન ૩૦ તથા આજે માસની એકાદશી ૨૪ તથા આજે માસના સોમવાર ૪૮ તથા પચુસણના દિવસ તે શ્રાવણ સુદ-૧થી તે ભાદરવા સુદ-૧૨ લગી, તથા મોહોટી શીવરાત્ર ૧ તથા રાંમનોમી ૧, એટલા દિવસ અમો જીવતી હસા કરીએ તથા અમારો કસળ કરીએ તો સગકારના તથા માહાજનના શુભગત, ને ખૂત ૧ જતાવગુ કરીએ તો શુભગતી ૩ ૨૭૦૧૫ અંકે સત્તાપીશે ને એક પુરા સગકારમા ભરીએ ને કોઈ ને રૂપઈઆ ન મહે તો તેનાં ઘરઆર ખાલસાઈથાએ તથા નાક કાન કપાએ-એ પરમાણે અમારી પેટી દરપેટી જાવો-અદર દીવાકર પાલીએ એ પરમાણે અમો સરવે પત્ર મલીને રાહજનવદ થઈને માહાજન સમગતને લખી આપુ છે, તથા ઈદનો દિવસ, એટલા આજીજમાહા આવે તો સરકારનો હુકમ લેઈ ને દિવસ ૨ એ કામ કરીએ, એ લખુ આપના બોલ સાથે પાલીએ.

અત્ર

મતુ

૧ અત્ર

સાખ

[ખાટકી પત્ર સમગત]

[માહાજનની સહીઓ]

એકદરે અહિંસાના દિવસ વર્ષમાથી ત્રીજા ભાગના થવા વન્ય છે.

ઉપર ગણાવેલા અણોજનના દિવસોમાં જેન અને હિંદુ જનતાના બન્ને વિભાગોના મુખ્ય મુખ્ય પવિત્ર ગણાતા દિવસોનો સમાવેશ થયેલો છે એ ધ્યાન ખેંચનારી ખીના છે

એકદરે આ બન્ને લેખનુ સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ પણ ધ્યાનમા લેવા જેવું છે

વડનગરની શિલ્પસમૃદ્ધિ

શ્રી અમલદાસ નાગજી મહેતા

નાગજી આદિ નિરામરથા નાગ મુલસાણા નિવાના ખેડળ તાનુ આ આવેતુ છે નાગ સમિયા તમાવના પર્વિત અને શિલ્પ કામ પર વનેલુ રજિત શિલ્પ નાગ છે નાગ પુત્રા નાગ નાગરખડ આ નગરો ખૂબ પ્રાચીન દર્શાવે છે આ નેના મહાપુત્ર નગર આનંદ, આનંદપુર નગર નામો આવે છે તથા તેની ઉપર મોટા વાતા હાવે છે આ મધી વાતા નધુ પુત્રા મિત્રા પુત્રા થઈ રામે એમ નથી વનગ ના આનંદપુર આ આનંદપુર નગરો નામો મનમ અને રાનુ મેના તાનપનોમા મને છે વનગર આની પ્રથમ વાનુ હુ એન સગ નાગ નાનીની મમા મ્યુ તેમજ નાગરો સમૃદ્ધ આ સા નાગ માર્ગના મે નામા વિરત નાગ તરીકે વાનુ છે

હાનમા નાગરની પૂર ઉત્તર આ શિલ્પ શિલ્પોમા પ્રાચીન ગળાણો છે આ ગળાણોમાથી ધણીપરી પાછાની વમાલતો તથા ખીજા કાળમા ખોલેના અથવા ગળાણોના તમાવતો લીધે તે મે થઈ ગયેલી છે આ ગળાણોમાથી હું મંત્રી આનંદપુરમા વપગના મારીના સમયો ખાતી બગીચો, પ્રાચીન મુગાઓ મહાનોના પાસ વગેરે મળી આવે છે આ થામો પખી આમથે માતાના કામ નામ પામે આ ગામી પામે ઉત્તરના ના વનગ ની વમાલત હું મંત્રી આનંદપુરમા અગ્નિવ્યમા મારી નોન એમ લાગે છે પુત્રાત્વ ની નાગ નગરમા મે લગ્ન વર્ષ ૧૮૫૫ આ ના ગામી આમને માતા તથા નીનના માતાના આનુષ્ઠાન સમય પડેનાના— નેના મિત્રો આવે આ પાની ના એના— મુગોમિત મિત્રો આ પ્રાચીન ગિરિપોના વણા નવનાઓ મળ્યા છે

વનગમાથી મળતા ધણુખરા શિલ્પો મેલા આ અવગળા પડેના છે ના આ મિત્રોમા પૂરના અદ્ભુત પડેના છે, નાગે ખીજા નાગ નાના કોરમા અથવા તમાવતી પાળોમા લડી દેનામા આવ્યા છે અદ્ભુતી મળતા ધણુખરા શિલ્પો તીના પથ્થોના મનાવેના નાગે થોડી શીટ (schist) અને લીગોઝ (schistose) ના બનાવેના છે વનગરના શિલ્પો આ ના પૂરની અગર નીની ગિરિમામાથી મળતા પથ્થોના મનેના છે

અનિદામિ દૃષ્ટિએ વનગરના શિલ્પો નળુ વિભાગોમા વડની સમય મેમ છે

- (૧) પૂર્વ અને ગોતમજી પડીના (ઈ.સ. ૫૦ ના પાસાથી ના સમય મુખીના)
- (૨) આનુષ્ઠાન સમયના (ઈ.સ. ૫૦ ના અગિયારથી તેમા કામ મુખીના)
- (૩) આનુષ્ઠાન સમય પડીના પૂર્વના મહોરના મળતા (ઈ.સ. ૫૦ તે પડીના)

આ બધા શિલ્પો પથ્થરમાથી ઉપમાવેલા છે આ તે મોટા મોટા મિત્રોમા નાગે ના માનવ નેના હોવ એમ નાગે છે નાગે મળ્યા શિલ્પો પૂર્વ ની મુખી મોટા

પ્રથમ વિભાગમા મુગ મરી નીનીના મુગ શિલ્પો છે મધ્ય નાગો અથવા આગ મુખામુખી ધાનીતુ ગિરિ મોટા મેલમા આ આગ પાસુ મુરખ આનુષ્ઠાનપુત્ર આ શિલ્પો નોગ છે આ શિલ્પોનું મોદવ એ નાગે વિધા નામાના તદુ મળ આ ના વત્તાન મરી તથા નાગ નાગ નાગ નાગ આ મુગના ઉત્તર મામા ધણીનાગ ચરીંગના પ્રમાણમા પગ મધ્ય દૂમ આ નાગ નાગ નાગ નાગ

તથા કમર નીચેનો ભાગ નિર્જળ દેખાય છે આ યુગનાં શિલ્પોમા રેતીના પથ્થરનુ મગતક, શીરનુ અણુઓળખાયેલુ શિલ્પ તથા નાગછત્રવાળી માતાની પ્રતિમા, અરજળુગારી બહારની ઉત્તર બાજુની ભીતપરની પટ્ટિકા, હળધર, વરાહ, સમ્ભાવટકા, ગણપતિ, કાર્તિકેય અને શીતળા માતાનાં મંદિરની છતના શિલ્પો તથા શર્મિષ્ઠા તળાવની પાળોમા જડેલા કેટલાક શિલ્પો છે.

ખીજ વિભાગનાં શિલ્પોનુ વિધાન પહેલા યુગના શિલ્પો જેટલુ સુદર નથી. આ યુગમાં આશ્રૂપણોનુ પ્રમાણ વધુ છે માનવશરીરના આલેખનમા ધડ પગના પ્રમાણમાં કંઈક ટૂંકુ અને પગ પાતળા તથા લાંબા હોય છે અને શરીરનો વળાંક પણ કેટલીક વાર અકુદરતી લાગે એવો હોય છે આ યુગના ઘણા શિલ્પો એકસરખાં, વિવિધ વ્યક્તિત્વ સિવાયના હોય છે પરંતુ આ શિલ્પોમા ખાસ કરીને નરથરમા વિપયોની વિવિધતા ખૂબ આકર્ષક છે આ યુગમાં મોટાં શિલ્પો એકધારાં, ખૂબ આભૂષણોથી સજ્જ અને જથ્થાબધ ઉત્પન્ન કરવામા આવતા હોય એમ લાગે છે આ યુગની શરૂઆતનાં શિલ્પોમા આગલા યુગના ઉત્તરકાળની ખૂબ અસર છે પરંતુ પાછલા ભાગમા આ યુગનાં શિલ્પોનાં ઘણાખરા લાક્ષણિક તત્ત્વો દેખા દે છે, અને તેમાં નાની નાની વિગતોને વધુ ચિહ્નસાવવામા આવે છે આ વિભાગની નકશીમાં પણ વિવિધતા છે આ વિભાગના શિલ્પો વડનગરના તોરણો (નરસિંહ મહેતાની ચોરી), કિંદાની ભીતો, ઘાસકોલ દરવાજા બહાર તથા ગામમા ઘણી જગ્યાએ રખડતા નજર પડે છે.

ત્રીજા વિભાગના શિલ્પોમાં ખીજ યુગની લાક્ષણિકતા આવી આવે છે, પરંતુ આ યુગનાં શિલ્પો વધુ નિર્જળ અને ભાવવિનાનાં લાગે છે આ યુગની કોતરણી કંઈક નબળી છે અને એમાં આગલા યુગનુ વિપયવૈવિધ્ય નથી આ યુગમાં પુરાણો અને મહાભારત-રામાયણના પાત્રો, અવતારો વગેરેના શિલ્પનુ મોટુ પ્રમાણ જોવામા આવે છે નર્તકીઓ, વ્યાધો અને નકશીકામમા ગત યુગની અસર અહીં સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે અને આ વિપયમા ગતયુગના નમૂનાઓની નકલ થઈ હોય એમ લાગે છે મંદિરના સુશોભનાર્ય વપરાયેલા આ શિલ્પોની સમગ્ર અસર એકદર સારી થાય છે પરંતુ વ્યક્તિગત શિલ્પ ગતયુગોની સરખામણીમા નિર્જળ છે આ યુગના કેટલાંક શિલ્પોમા મુસલમાન કાળનાં વસ્ત્રો દેખા દે છે જ્યારે ખીજા શિલ્પો ગતયુગના વસ્ત્રો દર્શાવે છે આ વિભાગના શિલ્પો ખાસ કરીને હાટકેશ્વર અને ખીજ પાછળથી બધાયેલાં મંદિરો જોવામાં આવે છે

વડનગરના શિલ્પોનો અભ્યાસ કરતાં લાગે છે કે ગુજરાતની શિલ્પકળા તેના સમગ્ર ઐતિહાસિક યુગમા સુવિકસિત હતી શિલ્પ જે તે યુગની કળાશૈલીને અનુસરતાં હતાં. પહેલા વિભાગના શિલ્પો સામાન્યતઃ ગુજરાત અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશના તે કાળનાં શિલ્પો સાથે ઘણુ સામ્ય ધરાવે છે ખાસ કરીને અરજળુગારી પાસેની શિલ્પપટ્ટિકાના શિલ્પો વગેરે પાસેથી અકોટામાથી મળેલા જૈન તામ્રશિલ્પો સાથે સામ્ય ધરાવે છે આ નિકટવર્તી સામ્ય ચાલુક્ય સમય પહેલાં ગુજરાતમા એક સમાન કલાપ્રવાહ હતો તેની સાક્ષી આપે છે આ કલાપ્રવાહ ગુપ્તોના જમાનામા દૃઢ થયો અને આ પ્રદેશમા વિસ્તર્યો

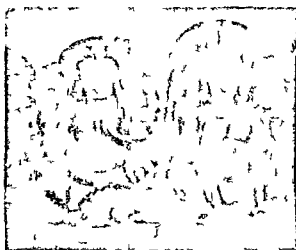
ખીજા વિભાગનાં શિલ્પો ચાલુક્ય સમયના જૈન અને જૈનેતર શિલ્પની જ શૈલીના છે. ત્રીજા વિભાગના શિલ્પો પણ ગુજરાતની મધ્યોત્તર શિલ્પકળાની સમૃદ્ધિના સ્ત્રયક છે આ યુગમા ગુજરાતમાં કળા સુદર જીવત રાખવામા જૈનોનો ઘણો મોટો ફાળો હતો. મુસલમાનોના હુમલા, તેમજ રાજ્યપરિવર્તનની અશાંતિના કારણે કાળમા જીવતી આ કલા ગતયુગોની પ્રકૃષ્ટતાને બદલે કંઈક હતાશા સાથે ધ્રુલોકતા આનંદને બદલે પારલૌકિક સુખની વાછના કરતી હોય એમ લાગે છે આ યુગનો કલાકાર સારો અભ્યાસી હોઈ તટકાલીન સમાજના વસ્ત્રો—પહેરવેશને પોતાની કળામા વણી લે છે

પડનગરની ગિલ્પમમૃદિ

ચિત્ર નં ૧

યુગલ-ગમિણી સજાવતી પાલ ઉપર જન્મુ ગિય

ચિત્ર નં ૨

જામધરમાખાના મંદિરમાનુ સન્નમાતૃકાનુ ગિલ્પ

ચિત્ર નં ૩

જરજળ-ધારિની ઉપરે ખીત પરની ગિલ્પપટિકા

ચિત્ર નં ૪

રાઘવદાસામર્તી ગરીહ વાળની

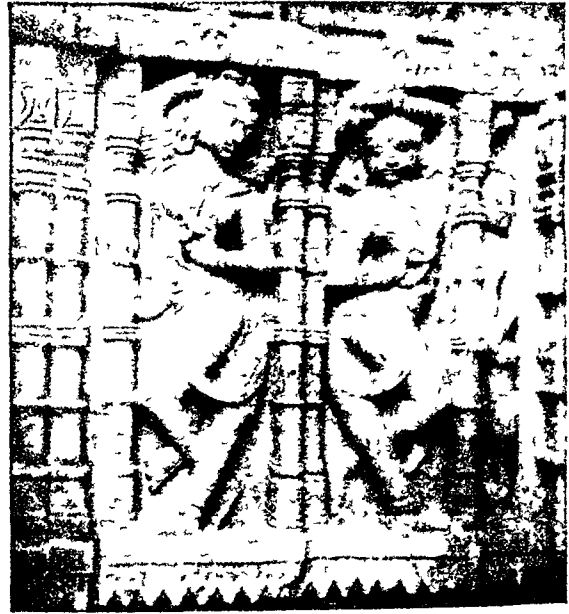
જરજરાદની પ્રતિમા

વડનગરની શિલ્પસમૃદ્ધિ

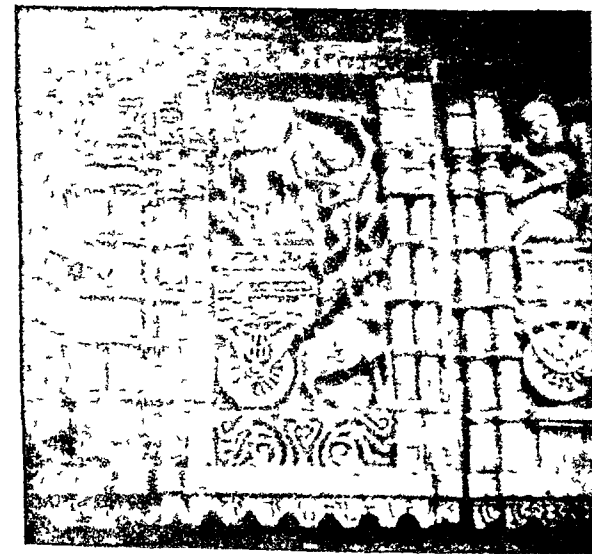
ચિત્ર નં. ૫

ગૌરીકુંડની દીવાલમાં જડી દીધેલ રાજવંશીની સવારી

ચિત્ર નં. ૬

હાટકેશ્વર મન્દિરની ભીંત પરની નર્તકી

ચિત્ર નં. ૭

હાટકેશ્વર મન્દિર પરનું પાંડવોના રથનું શિલ્પ

ચિત્ર નં. ૮

હાટકેશ્વર મન્દિર પરનાં સ્વાહા (?) અને ગણ

ચિત્ર પરિચય

ચિત્ર ૧ ઝરખામા ખેડેલા આ યુગનું શિ ૧ શર્મિષ્ઠા તળાવની પાગમા જડી લેનામા આનું છે આ યુગનમાના પુરવે મુકુટ ડાળ એકાવતી, બાજુન અને ઈપસ્ત્ર પટેલી છે લનિતામનમા ગોળ ખેડ પર ખેડેલા આ પુરની ૧૫૨૫, નામ તથા આખો ખડિત છે તેના ડાયા પગ પર મેકેની સ્ત્રીનું મોં તથા જાતીનો લાગ તૂની ગયો છે તેનો જમણો હાથ પુરના પગ પર છે અને ૧૫૫ હાથમા અરપટ સાથ ૧૫ રૂલુ છે તેજે પોતાના વાળ ઊંચા લઈને ગ્લગ્લિત પાશથી બાધ્યા હોય એમ લાગે છે આ કેગમુદની પદ્ધતિ અંગેની આન સારિની અને અરજ્યુગારીની શિ પપટિમા પટ દેખાય છે તેજે મનમા કુણ ગણામા એ ૧૫૧ની બો જાતીપર થઈને પેટપર એ જરખામા લખતો હાડ હાથમા બાજુન તથા ૧૫૧, કેડે બીજેખના અને પગમા સા બા પહેલી છે તેનું ઉત્તરીન જમણા હાથ પર અપટ દેખાય છે આ શિ પના સપ્રમાણ શરીરમા પગ કઈ ૬૧ છે

ઝરખાના સ્થભો, બી અને રીડ ગોળ છે તેની પામે પલ્લવ દેખાય છે આ બધો પાટણ મેડા વગેરે સ્થળોએથી મળતા પિ પો પર દેખાય છે જનપર જિન મનાદોનું ન રીડમ છે સપ્તર્ણુ પીપળપાન ઘાટના મનાદોને છેદી તેનો મુશોબન મારે ઉપયોગ અર્ધો નાતમી મરી પડી થયા માથો આ સિત્પ અમગ્ર દિષ્ટિએ જ્ઞેતા નવમી સદીનું હોય એમ લાગે છે

ચિત્ર ૨ આમથેર માતામા ૧૫મી સદીના નાના મિ ગે અને પ્રના શિ પો પટેલા છે તે વૈજ સમ્પાનૃકાના શિ પોમાથી પાનતી અને વૈષ્ણવીના શિ'પો ને આ મેટો છે આ મુગેખ અ ન રાત મુખમુ ૧, કણુમીના, મુગેગ શરીર પીનપનાર અને પ્રિનની ઉ નાગી માનુષ્યોના પગ પ્રમાણમા જડ અને દૂમ છે આજા એકાવતી, બાજુન અને આમરપો અને જુદી જુદી મનના મુકુટ ધાગણુ ૨૨૧૦ આ શિ'પો આમી સદીના હોય એમ લાગે છે

ચિત્ર ૩ અરજ્યુગારી રાગન મહારની શિ પપટિમા એક લાગનું આ ચિત્ર છે આખી સિત્પપટિમા યુગનો અને એકાગ્ર પુરવ અને જીની પ્રતિમાઓ છે આ સિત્પમાની સ્ત્રીઓ વજ્રાબૂલણ અને દેહ પિ દિષ્ટિએ વડો રાની આમરધારિની માવે ખુગ સામ્ય ધરાવે છે અને તે નવમી સદીમા તૈયાર થયા હોય એમ લાગે છે પાળળથી આ પટિમ મિત્વાની દીસાનમા જડી લેનામા આની હરો આ શિ પમાની પ્રેલામ પુરોની પ્રતિમાઓ આનતા યુગની રીની દર્શાવે છે

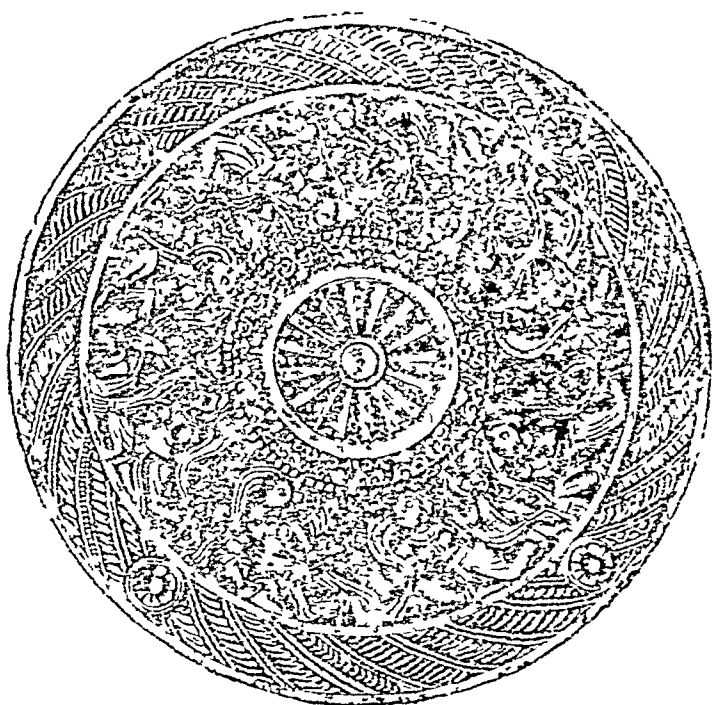
ચિત્ર ૪ અમરધાય ગ્વાજના દાકરગવાસના હિસાન કોણુ પર મોગી ન નરાહની પ્રતિમા છે વગાહનું ગરીર અપ્રમાણ છે તેના જમણા હાથ પર પૃથ્વીદેવીની મૂર્તિ છે તેના ૧૫૫ પગ નીચે નાગ દર્શાયા છે નરાહની આજુબાજુના સ્થભો વત અને વતપગની ગરામ વેત વગેરે પિ કોતરની આ સિદ્ધ દશમી સદીનું હોય એમ દર્શાવે છે

ચિત્ર ૫ ગૌરીનની દીસાનમા જડી હોરેનું કોઈ રાજ્યલીની સારીનું દર ૧ છે મુ પ્રોભિત વેગથી ને નો હાથી, તેની આગળ મળ ભરતો ઘાટેઆગ શિમરી એના વિનયથી મનોહ છે આ સિત્પ જ્ઞેતા સિત્પો આજુ ડહોઈ અને પીપળ આનુપયુગના મિત્રો પર અને જોવામા આવે છે

ચિત્ર ૬ : હાટકેશ્વરના મન્દિરની લીન પરની આ નતંકી અથવા અભિનયોના દેહનાં વળાદ ખૂબ અકુરતી છે અને મધ્યકાલીન ખજુરાહો, ઓગિચ્છા અને ગુજરાતમાં દેખાતાં શિલ્પોની એમા નકલ હોય એમ લાગે છે તેના ભારે જડળા આગળ આવતી દડપચી મીઠું નાક, ત્રિપાદ્મ મુખાકૃતિ, પ્રલય તેના તથા ખાસ કરીને આગળ દેખાતી સામી યાતુની આખ મધ્યકાલીન ગુજરાતી ચિત્રકળાનાં ખ્યાલ આપે છે એનાં આભૂષણો પ્રમાણમાં જડ છે અને આગલા યુગ જેટલાં સુરખ નથી આ શિલ્પો ગતયુગના અનુકરણ જેવા લાગે છે

ચિત્ર ૭ : હાટકેશ્વરના મન્દિરપરનાં આ શિલ્પમા સુદૃઢતા જતા પાગ્રોના રથ જણાય છે રથના પૈગ દોરીથી યાદેલા છે તેના ધોગ પ્રમાણમાં નાના અને જરાબર જેતગયા ન હોય એવા લાગે છે સારથિ જેસવાને ખસે હિલ્લો હોય અને હાથમા તલવાર લઈ તે રથ દાંડનાં હોય એવો લાગે છે આ પાગ્રોની પાંચડીઓ સોળમી અને સનમી સરીમા ઉપસોગમાં આવતી કૃલેદનો વધુ ખગાય આપે છે

ચિત્ર ૮ : આ શિલ્પ પણ હાટકેશ્વરના મન્દિરનું છે. એનો મોટો રથખ પૂર્ણ ઘટપલ્લવથી સુશોભિત છે પરંતુ આજુબાજુની નકશી મધ્યોત્તરકાળની છે આના હાથમાં નાગ અને ખગ્ર શ્વાલુ કરેલા ગણે પાયગ્ગમો અને છન્નેદાર પાંચ ધાગણુ કરી છે સાથેની રવાલા(ય)ની પ્રતિમાના વસ્ત્રાલકારં પણ લાકગતી કોતરણીમા મળતા શિલ્પો જેવા છે અને તે પણ સોળમી સદી કરતાં આગળના નથી

ब्रह्म व्रतेषु व्रतम्

श्री मनमुक्ताय तानय भट्टेता

જાનના જેમ કેવળાન આ પધાનમા જેમ પુણ્ય પધાન સૌની શ્રદ્ધ છે તેમ તપમા ક્ષત્રચય એ ઉત્તમોત્તમ તપ છે પ્રશન્ના લુપ્તમા કહ્યું છે કે — સ હસી સ મુળી સ સજ્જ સ દ્ય મિવરુ જા મુદ્ધ ચરતિ ઝમચેર । અર્થાત્ જે પુણ્ય ક્ષત્રચયનું સેવન કરે છે તે જ ખો સરિ છે, તે જ સાચો મુનિ છે તે જ સાચો સમી છે અને તે જ ખરો ભિનુ છે

ક્ષત્રચયનો જે વ્યુત્પત્તિથી અથ રૂપમા આવે તો વ્રહ્મણિ ચરણમિતિ વ્રહ્મચયમ્ । અર્થાત્ આત્મામા વિચારુ એનું નામ ક્ષત્રચય પત્તરનિ યોગચૂતમા ક્ષત્રચય વિવલખતા હું છે કે વ્રહ્મચય પ્રતિષ્ઠાયા વીચળમ । અર્થાત્ ક્ષત્રચયની દરતા યાની અદ્ભુત વીરતાની પ્રાપ્તિ થાય છે

ક્ષત્રચયના પાનનથી મગ્નમા ઘા ઈ જ મળના । પ્રિતનો સચય થાય છે અને તેની વજરામિતિ પણ અસાધા પુત્રીતે મળનાન યર્ધન છે ક્ષત્રચય વગ માસિ અને આ સામિષ બળી મલનુ જ નથી આપા માન આસાયા શ્રીમિદ્ધેન વિષ રીહભિ સ્ત્રી શ્રીરેમચાવાન શ્રીનશોરિનુલ સૌ નૈષ્ઠ ક્ષત્રચાગીઓ જ દતા યામી ભત્તીય આમી નિવેધન અને મદર્ધિ મણુ જેના યોગી પુત્રા પોતાના દુવ । જામા જે મદાન ત્યા કરી ગના છે તે બધાના મળમા ક્ષત્રચયની જ શક્તિ દત્તી આચાર્ય ત્રી વિનોમા હાવેએ આ ઉમર હા તમા ભૂમિ નરૂપી શ્રમ યન નરૂત્રી જગતની પ્રગતને શાંતિ અને મેડાનો એક નરૂત્ર માઈ યતાઓ કે આ મદાન કાયની પાળળ પણ તેમના નૈષ્ઠ ક્ષત્રચયની શક્તિનો ભવ્યો શો હિ એ નથી

શુદ્ધ ક્ષત્રચયનું પાનન જ્યામુધી પાય છન્ધિયો ક્રોધ-માન-માના-તાલ તેમ જ સાથી દુન્ય એનું પોતાનું મન । જિતાર ત્યા શુધી રામ નથી રીનનો વ્યથ આપા શાઓમા માન રીયનિગેવડપી થુવ ક્ષત્રચય વ વામા નથી આવ્યો પર તુ મ । વચ । આ મયાએ કરી દર્શિત પ જય મેડાની, તેમની દુષ્પ્રવૃત્તિમાથી મન થનુ એ જ રીનની શુદ્ધ યાપ્યા છે માન છન્ધિયોના દમનથી ક્ષત્રચય પાળનું એ રાકે નથી મદાત્મા દોનરૂટોયે આ જાગત પર પોતાના નિવાગે વર્ણવતા કહ્યું છે

અન્ય અન સદ્ગુણાની પેઠે ક્ષત્રચય પણ પાપ રાની અમના કે અગમિત હા । નહિ પણ દુન્યમાને અને ના સામ્ય રહે નપાદિત થાય યારે ભનુ છે અભિયા ન થવા ખાન માદમ જાતે જ મા યોગ પે । કે એ અગર નર્ધ । કે વા ખાતર જાતે પોતાના હાય પાધે અધરા અપા । । વાપ ના જાતે પાતાના દુભ પી નાગે તો તા પાપ મ્યુ ન મ્યુ મ ખુજ છે શ્વિર માનવીને અસારે એ છે એનું જનાનુ છે, એના નિપથી દેહમાત્રી આત્માનો મચાગ મા છે તે દુશ્વરુતિને યુના ના એ દેહને ડહીબેદીને પાગળો બાવે એના માટે નહિ પણ એ આત્મા એની નિષ વિનયમાનને તામે એના ખાતર જ

શુદ્ધ ક્ષત્રચયના પાનન માટે માનુસ પામ મર્ધ વિરાગ પ પના હોરી નેધએ અ । તેમા જ અલ્પ ચિત્ત આ જરી ને ઓતપ્રોન મરી તાપના નેધએ નેધી વિરતના અમલને અવ । જ ન હ વિરાળ કદંબના ગખતા ક્ષત્રચયનું પાનન સદ્જગતી નય છે પ્રસિદ્ધ સાયનશાસ્ત્રી જોન ડેલના વિશેષ મનાય છે કે તેમની વ્રહ્મ યામા મેધએ તેમને અનિરામિત દાનું માળ પચુ તેના

જવાબમાં જોડતે કહે 'આ પ્રશ્ન જ તમે સૌથી પ્રથમ મને સૂઝ્યો, બાકી તો મારું જીવન વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં ક્યા ચાલ્યું ગયું તેની મને ખબર જ નથી' ભીષ્મ પિતામહે પિતાના સુખરૂપી એક ભવ્ય આદર્શ અર્થે અહ્યર્ચ્યવ્રત ગ્રીહાર્યું, અને પછી તો પિતાનું સુખ જ એમનું અહ્યર્ચ્ય બની ગયું અને પરિણામે આદર્શ અહ્યર્ચ્યારી બની ગયા માઈકલ એન્ગેલોને કોઈએ વિવાહ કરવાની સૂચના કરી, સારે તેણે જવાબ આપ્યો 'ચિત્રકળા મારી એવી સહચરી છે કે તે કોઈ સપત્ની સાંખી નથી શકતી.' આ બધાં દૃષ્ટાંતો, અહ્યર્ચ્યના પાલનમાં વિશાળ કલ્પના—ભવ્ય આદર્શો કેવાં અને કેટલાં મદદરૂપ થાય છે તેની સાબિતી આપે છે

આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજસાહેબે અહ્યર્ચ્યવ્રતની પૂજાની રચનામાં અહ્યર્ચ્યની મહત્તા, જરૂરિયાત અને શક્તિનું અદ્ભુત વર્ણન કર્યું છે, એટલું જ નહિ પણ અહ્યર્ચ્યના વિષય ઉપર જૈન આગમોના મૂળ સૂત્રોમાં જે જે કહેવામાં આવ્યું છે, તેનો મુખ્ય સાર પણ આ પૂજાઓમાં વણી લેવામાં આવ્યો છે જે વ્યક્તિએ શુદ્ધ, પવિત્ર, નિર્મળ અહ્યર્ચ્યનું પાલન કર્યું હોય તેવી જ વ્યક્તિથી આવી મહાન પૂજાની રચના થઈ શકે. આ પૂજાઓનાં પદે પદે અમૃત ઝરે છે, કડીએ કડીએ દિવ્ય પ્રકાશ મળે છે, અને શુદ્ધ અહ્યર્ચ્યમાં કેટલી શક્તિ રહેલી છે તેનું ભાન થતાં, હૃદય પ્રકુલિત બને છે પાત્ર મહાવ્રતોમાં અહ્યર્ચ્યવ્રતની શ્રેષ્ઠતા બતાવતા પૂજામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે :

અન્ય વ્રતો મેં જો વ્રત ખડિત, હોવે સો ખડિત સદિએ,
ઈક અહ્યર્ચ્ય કે, હુએ ખડિત, પાત્રો ખડિત કહીએ

અહ્યર્ચ્યવ્રત સિવાય જો અન્ય વ્રત ખડિત થાય તો માત્ર તે વ્રત ખડિત થયું કહેવાય, પરંતુ અહ્યર્ચ્યવ્રતના ખડિત થવાના કારણે તો પાત્રે વ્રત ખડિત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ પાત્રે વ્રતોમાં અહ્યર્ચ્યવ્રતની મહત્તા સવિશેષ છે આ હકીકત સમજાવતા શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિજી 'વૃદ્ધ વ્યાખ્યા' તરીકે કથન ટાંકતા કહે છે - "વેશ્યામાં મન જવાથી અમૈથુનવ્રત ખડિત થાય છે, વેશ્યાદિમાં ચિત્ત રાખી ભિક્ષા માટે જતા જીવજતુ કચરાવાથી હિંસા થાય છે, બીજાને પૂછે સારે છુપાવવા જતા અસલ બોલવું પડે છે; વેશ્યાની રંગ વિના તેના મુખનું દર્શન કરવું એ ચોરી છે તથા તેનામાં મમતા કરવી એ પરિગ્રહ છે" એટલે અહ્યર્ચ્યવ્રતના ભગ સાથે પાત્રે વ્રતોનો પણ ભગ થાય છે.

અહ્યર્ચ્ય સાવકે કેવા સ્થાનમાં રહેવું, કેવા કેવા નિમિત્તોથી દૂર રહેવું તેમજ તત્ત્વ દૃષ્ટિએ સ્ત્રીનું સ્વરૂપ સમજાવતાં પૂજામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે.

સ્ત્રી પશુ પડક સેવિત થાનક, સેવે નહી અનગાર;
સોલવે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમે, અહ્યર્ચ્ય સમાધિ વિચાર
નારી કથા વિકથા કહી, જિનવર ત્રીજે અગ,
સમ્મમ અગે સૂચના, દડ અનર્થ પ્રસંગ
અજ્ઞાની પશુ-કેલી નિરખત, હોવે ચિત્ત વિકાર,
લખમણા જિમ સાધ્વી વસ મોહે, બહુત રુલી સસાર
સંભૂત મુનિ ચિત્ત દીનો, ફરસે તપ નિષ્કળ કીનો,
ચક્રીપદ માંગ કે લીનો રે, - અહ્યર્ચ્યારી ધીર વીર
હાથ પાંવ છેદે હુએ રે, કાન નાક ભી જેહ,
બુઢી સો વરસા તણી રે, અહ્યર્ચ્યારી તજે તેહ રે
અપવિત્ર મલ કોહરી, કલહ કદાગ્રહ દામ,
આરા સોત વહે સદા, ચર્મદતિ જસનામ

ઉત્તગંધ્યન સૂત્રમા ત્યુ છે કે બ્રહ્મચર્યના સારે શ્રી, પગુ અને નયુચ્ચ તેના મથજે રહેતુ નહિ, તેમ જ સ્ત્રીઓની ગુનારવચ્ચ આઓ પણ કહેવી હિં ઇન્દ્રિયોનો રત્નભાન છે કે આમા આવેલા વિવચને ગ્રહણ કરવો આ વિવચનો રત્નભાન છે કે, ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ થતુ સાધની નખમથાને ઈ સોના આના રત્નભાનના ગરજે જ, અજ્ઞાન પશુઓની ગમ્મીયા જેતા ચિત્તમા વિચાર કરે. થયો અને પરિણામે અનત વખત લવભમણ કરતુ પડતુ બ્રહ્મચર્યના સાધકે એટલા માટે જ આના બધા નિમિત્તોથી દૂર રહેવુ આગમ્ય છે નિમિત્તોની દુન પર કેટલી બધી અસર થાય છે, તેના મમથનમા ઉત્તગંધ્યન સૂત્રમા અમૃતિ મુનિની નાત હેવામા આની છે

સમૃતિ મુનિ પામે એ વખતે સતકુમાર ચક્રવર્તી અને તેની રાણી સુનલ વ ન કરના ગયા દના વ ન કરતા સુન ના મતત્ પરથી વાળની એ લટ નીચે સરી પડી આ વાળની લગ્નો મ્પાં મનિગજો થયો અને પશ્ચિમામે તેના ચિત્તમા ગગ કરપન થયો ગમ્મન છે તો અગનદિન, પણ તેની શમ્પિતની પ્રમળતા અગાધ છે તે મ્પરાતા સુખનો અનુભવ થતા સમૃતિ મનિએ વિચાર દના કે 'અને! આ કમળસુખીના વાળનો રપા પણ આતુ અદ્ભુત સુખ આપે છે તો પછી તેના શરીરો તો રપર્ષ દુ સુખ આપનો હો? જીર્ણગતિ માટે સાધકે પણે પણે પ્રયત્ન કરવો પડે છે પણ નીચે પડનામા તો મનિનો વેગ વિના પ્રવરને વધતો જ રહે છે એટલે સમૃતિ મુનિએ તો લા જ નિધાણ આપ્યું કે 'મ આ દુષ્ટ તપગા રી છે તેનુ કાર્ક પણે ક્ષણ લોષ તો હું આરતા લવમા આની અનેક આઓનો સ્વામી થઈ ' પશ્ચિમામે સમૃતિ મુનિના હવે બ્રહ્મ ત્ત' તરીકે જન્મ વાગણ કરી અને આવેના નિધાણુને ગરજે પુ' ન ભોગો ભોગની સાતમા નર' જવુ પ યુ

શ્રીસગથી બ્રહ્મચારીએ, જ રહેવ ઉત્તગંધ્યન સૂત્ર(અધ્યયન-૨)મા તો લા સુધી લખ્યુ છે કે 'જેમ મિલાગના સ્થાનની પામે જી રોનુ રહેવુ પ્રશંગત નથી તેમ સ્ત્રીઓના સ્થાનની પાસે બ્રહ્મચારી પુરપોનો વિનાસ પણે યોગ્ય નથી ' બ્રહ્મચર્ય સાધકે માટે શ્રીમ્સગના લાગની જ વિચાર પર ભાર મૂકી ર્શને નિ અન(અધ્યયન ૮-૫૬)મા કહેવામા આ યુ છે કે

હૃથ પાય પલિચ્છિત્ત વળ્લનાસ વિગમ્પિયં ।

અનિ વાસમય નરિં રમયારી ત્રિવજ્જલ ॥

અર્થાત્ જેના હાથ પગ કપાઈ ગયા હોય તથા જેના નામ્મન મેળે થઈ ગયા હોય એવી સો વરસની સ્ત્રીનો પણે બ્રહ્મચર્ય સાધકે સમગ ન કરવો તત્તદદિષ્ટિએ શ્રીના ગરૂપનુ વળ્લન કરતા શ્રી યશોવિજય ગ મહારાજે જ્ઞાનસાગમા ક્યુ છે

ગહ્વાદષ્ટે મુનાગારવૃત્તા માતિ સુદરી ।

તત્ત્વદષ્ટસ્તુ સામ્યાન્ સા વિષ્મૃતપિત્રાદરી ॥

અર્થાત્ બાલદદિષ્ટો અમૃત ॥ સાન વડે ધડેની સ્ત્રી સુ રી ભામે છે લાડે તત્તદદિષ્ટો તા તે સ્ત્રી પ્રત્યય ત્રિષ્ટા આ મનની હા ની જેની લાગે છે વાસ્તવિક રીતે જેના તો સ્ત્રીનું સારી કે પુરપન સારી માન લોહી રધિર માસ મે હા મા, મન્મ વીય આતર । આ ત્રિષ્ટાપ અપનિત્ર પ યાનો ભાગ નથી તો ખીરુ સુ હ? આવાન મન્મગન્સાહેમે એટના માટે જ ક્યુ છે? 'અપનિત્ર મન દોમગી તે પડી તત્ત જ, ખીગ્ન અધપ મા 'કનક કાગ્નદ મામ એમ લખ્યુ છે છેતગુ કૂ પણે અવનતા અને કુશીનપણુ એ સ્ત્રીના રાખાપિ જ દોરા છે, એની સ્ત્રીમા ગતિ કર એો મૂર્ખ ન કરેનો તો ગુ કહેવુ? આ દોહરાની ખીજ પમિતમા ક્યુ છે કે 'ગાગ સોન વડે સા, વમ દતિ જસ નામ ' અર્થાત

દુર્ગંધી પદ્મયોના ભગવંતી સ્ત્રી શરીરનાં અગિયાર અંગોમાંથી ગટગંભીર કચરાની માફક નિરતર મેલ વહા કરે છે, તેથી કરીને આવા શરીરને આગમની પખાસ આથે સરખાવવામાં આવ્યું છે. પુરુષના શરીરનું પણ આવું જ છે અને પુરુષ પણ કુમાર્ધ, દૂરતા ચચળતા અને કુશીલતામાં રસ નથી લેતો એમ નથી જ શરીર કરતા સ્ત્રી કે પુરુષની વાસના જ મહાનિપતે પાત્ર છે.

સ્ત્રી કે પુરુષ માટે તમામ ઇન્દ્રિયો પર એકીવખતે સયમ ફેળવ્યા સિવાય અહનિયનું પાલન શક્ય નથી, એથી કરીને, ખીછ બાળતો વિષે અહનિયસાધકે જે ખ્યાસ રાખવાનો છે તેનો નિર્દેશ કરતા પ્રગમમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે

પુષ્ટિકાર આહાર ન ખાવે, વિગય અધિક મેં મન ન લગાવે
રસના વસ જે સરસ આહારી, ચહિ ગતિ દુઃખ પાવે વો ભારી
માદક આહારમે મનમથ જાગે, ઇસ કારણ અહનિયારી સાગે,
રસના છપક ગૃહી અતગારી, નમન કરત જગમે નરનાગી.

ખાટા ખાગ ચગચગ, મીઠા વિનિધ પ્રકાર,
રસ લાલચ અધિકા ભમે. લોવે રોગ પ્રકાર
કામ દીપાવન બપણ દૃપણ, અગ વિશ્વાણુ ટાળી,
નાટક ચેટક ગસ સિનેમા, દેખે નહીં અહનિયારી
સાદે કપડે પડને બપણુ નવિ ધારે.

વિષયવાસના સામેનો વિગ્રહ હવનમાં સોથી મહાન અને કપરો વિગ્રહ છે આ વિગ્રહમાં વિજય મેળવવા માટે એને અનુરૂપ થાય તેવું વાતાવરણ અને સાધનો પણ જરૂરનાં છે શરીર અને મનને ચચળ કરે એવાં તીખા તમતમના તેમ જ સ્વાદિષ્ટ અને રસાળાં લોજનનો અહનિયસાધકે સાગ કરવો જોઈએ, કારણ કે આવાં પ્રકારના લોજનો શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે

હલની મારણ અને તારણ શક્તિનો ઉદ્દેશ્ય કરી દોષદોષે સાચું જ કહ્યું છે કે, સોની લાલચુ, ગેગ માત્રની જન્મભૂમિ અને ખીછ તમામ ઇન્દ્રિયોને મારનારી અને તારનારી, યોગારૂઢને પણ બલાત ખેંચી નીચે ઢસડનારી, સૌ કામનાને જન્મવાનારી એવી હલને હમેશા વશમાં લાવવી અગાઉના વખતમાં યુદ્ધ લડતાં તેના મેનાધિપતિ એટલે રાષ્ટ્રકર્તા મૂળ નાયક મરણ પામે અગર નાસી જાય કે તુરત તેના રક્ષકરમાં લગાણુ પડ, અને પછી તુરત જ લશ્કર તાળે થાય એવી પ્રથા હતી સ્વાદેન્દ્રિયની બાળતમાં પણ આવું જ છે ઇન્દ્રિયોમાં પણ સૌને બહેકાવનારી, નચાવનારી અને તોફાન મચાવનારી હલને કાબૂમાં લેવામાં આવે, તો ખીછ ઇન્દ્રિયો આપોઆપ તેની પાછળ શરણુ સ્વીકારે છે જગતમાં મૃત્યુ પામતા માનવોમાંથી મોટા ભાગનાં માનવીઓ વધુ પ્રમાણમાં અને નહિ ખાવા જેવી વસ્તુઓના ઉપભોગના કારણે જ મૃત્યુ પામે છે માણસો ભૂખ સતોષવા નથી ખાતાં પરંતુ હલના સ્વાદ અર્થે ખાય છે અહનિયસાધકે સયમી હવન હવવા માટે, દેહના પોપણુ અર્થે ખાવાનું છે અને રસલોહુપતાને કાબૂમાં લેવી એ તેનું આંત્રી પ્રથમ કર્તવ્ય છે ઉત્તરગ્રંથયન મૂત્ર(અ. ૩૨-૧૦)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે

રસા પગામ ન નિસેવિયવ્વા પાય રસા દિત્તિકા નરાણ ।

દિત્તચ કામા સમમિદ્વન્તિ હુમં જહા સાઉફલં વ પક્લી ॥

અર્થાત્ ઘી-દૂધ વગેરે દીપ્તિ કરનારા રસો યથેચ્છ ન સેવવા, કારણ કે જેમ સ્વાદુ ફળવાળા વૃક્ષ તરફ પક્ષીઓ ટોળાખંધ દોડી આવે છે તેમ તેવા માણસ તરફ કામવાસનાઓ દોડી આવે છે. રસનેન્દ્રિય

અને જનને દ્રિયને બહેનોની માફ અતિનિ ટનો સબધ છે રસની લોલુપતા કામને જામત રે છે, એ સદા અલસાર્ય સાધકે નિરંતર ધ્યાનમાં રાખવાનું છે હલમાં દાડુ નથી, પરંતુ તેમ જતા, એ હાડાં નિહાની હલનડીમાં દાડાં પાળા પીજી અગો પો ના । રવા પી તો અદ્ભુત શક્તિ છે

કામોપાદમ્બરસ્ય પ્ગાનાન્ સન્નતિ મતામ્

અર્થાત્ કામને ઉપજાવે એવા દ્રવ્યના દર્શનથી વ્રતલગ થાય છે, એવા માટે જ આચાર્ય મહારાજશ્રીએ પૂજનમાં મ્હુ છે ? અલસાર્યારી હી નાટક, ચેટ રાસ, મિનેમાં જોવા જાય નહિ અલસાર્ય સાધક માટે શારીરિક દાપરીપ, સ્ત્રીનો સ્પર્શ અવરસ । અતપાન એ ત્રણે તાનપુ (રાધમાં પરંતા જ તાળવુ ફોગી નાખે તેનું મહાભન) નિપ જોના હોનાનું શન નિ સૂત્રમાં હોનામાં આ યુ છે

નિ રોસજ શખો ॥ પમ્ ? અરધુથી પણ અત્તરમાં દરેલા સતેના વિગે જામત થાય છે માટે અલસાર્યસાધક પ્રમત્રામના જાગે તેનું વાચન ન કરતું એના શમ્લો ન સાલજવા એના સુગ વયુક્ત યોનુ સેરન ન હુ તેમ જ એનું ડોઈ દરન । તેનું ધિયોનો ઉપયોગ તો અલસાર્યારી અને અલસાર્યારી નો જ રે છે પરંતુ યોના આચાર્યનિયા મા ભારે બે હે છે મહાત્મા ગાધીએ આ વિશે લખતા કહ્યું છે ? “અલસયનો પ્રવલ ક નાગ ઘણા નિર્દુજ જાય છે મ્મકે તેઓ ખાવાપીનામાં જોના ઇલામિમાં અલસાર્યારીની જેમ રહેના માગતા જતા અલસયનું પાલન છડે છે આ પ્રવલ ઉપશમ્લુમાં નીતશ્લુનો અનુભવ લેનાના પ્રવલ જેઓ કરેવાન સયમીના અને સ્વચ્છીના લોગીના અને લાગીના, દુન વચ્ચે બે હોવો જ જોઈએ સામ્ય હોય છે તે તો ઉપરથી ડેખીતુ જ બે ચોખ્ખો તરી આનરો જોઈએ આખનો ઉપરોગ બને દર પણ અલસાર્યારી દેન શન રે, લોગી નામચેકમાં લીન રહે અને કાનનો ઉપયોગ કરે પણ એ ધધિર ભજન સાબજે પીન્ને નિનાસી ગીનો માલજનામાં મોજ માલો એ શરીરરૂપ તીર્થક્ષેત્રને નવાનના પૂરતુ દેટને લાકુ આપે પીન્ને રવા ને ખાતર દેખા અને નુગુઓ લરી તેને દુર્ગંધિત મરી મ્મ આમ બનેના આચારનિચારમાં બે રલા જ રે ”

જે પૂર્ણ અલસાર્યારી છે તેના માટે આ ચમારમાં હુ જ અસાધ્ય નથી અલસયનું બુદ્ધમાન કરતા આચાર્યશ્રી પૂજનમાં મ્હે છે ૬

અલસય નુક જેલ પરમ પૂત તાસ દેલ
દેન મેન રૂત નેલ જય જય જય અલસાર્યારી
વીતરાગ સમ જાગિયે અલસાર્યારી નિરાગ
અલસય તપજે મિને મોક્ષ પરમ પદ ધામ
નૂતન શ્રી મિન વચ બનાવે ગો નિ કલાન કરીને
હોવે નહિ અલસય ગરામર, આગમ પાઠ અચારીને

માનસીમાં ક્રોધ, લોભ માન માના, રાગ દ્વેષ ઈર્ષ્યા મોહ મમતા અધીરાઈ ઝેર વેર, કામનામ હાઓ, ઇચ્છાઓ, પરનિ ત, અહમર અભિમન ક ના, નિ ધતા, અપેખા ધનતા નિર્ભરતા, પ્રજ્ઞા, નાનામીપણ પ્રપન્નીપણ ઇલામિ જોનામાં આવે છે તે રાધાના મગમાં કોરણરૂપ અલસય છે અલસયના આચરણથી આ બધા પોનો નાશ થાય છે, તેમ જ હામાં મા નના પ્રિતા સ નનો નિ વિમાનપણ તપન્યા સમ સત્ય પવિત્રતા અર્થિય પયવાના શુદ્ધો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે આચાર્યશ્રીએ તેથી જ ઉત્તગધ્યન સુરો ઉપદેશ આપતા દુનમાં મ્હુ છે ? દેવો અને નરો પણ હુ ? એના અલસયના પાગતા ને નમરાર મ્હે છે ? અલસાર્યારી વીત ગા આવે સુખામળી કડી છે, એ ઉપરથી

અભ્યર્ચનું માહાત્મ્ય સમજી શકાય છે માનવી માટે ‘અભ્યર્ચ’થી કોઈ વિશેષ મોટી સાધના નથી. અન્ય ધર્મશાસ્ત્રો પણ કહે છે કે કામિની અને કાચનરૂપ અનરથી સર્વ જગત વીટાયેલું છે. તેમાં જે મનુષ્ય વિરક્ત છે તે પરમેશ્વર છે.

સૌથી છેલ્લે આચાર્યશ્રીએ પૂનમ કહ્યું છે કે ‘કરોગે સોનામહોરોનુ દાન કરી જે કોઈ ગિનઘૈલ્ય ખનાવે, તે પણ શુદ્ધ અભ્યારીની તોલે આવી શકે નહિ, એટલે કે ગિનઘૈલ્ય ચણાવવામાં જે લાભ થાય છે તે કરતાં અભ્યર્ચન કળ અનેકગણુ વધી જાય છે.’ ઉત્તરાધ્યયન સ્ત્રવમાં પણ કહેવામા આવ્યું છે કે “મહિને મહિને લાખો ગાયો દેનારાના દાન કરતાં, કાંઈન આપનાગનુ ય સંપમાચરણુ શ્રેષ્ઠ છે.”

વિશુદ્ધ અભ્યર્ચપાસનની શક્યતા જગતના દરેક સ્ત્રીપુરુષના માટે છે. આ કાર્ય કપરું છે, પણ પુરુષાર્થ વડે એ સિદ્ધ થઈ શકે છે એવી સિદ્ધિ માટે અનેકવાર જન્મો લેવા પડે, અને અનેક જન્મોને અતે આવી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય તો પણ તેથી આપણે નિરાશ થવાનું કારણુ નથી મહાસમર્થ વિચારક અને નરવચિતક વ્યવશી ડિશોરલાલ મશરવાળાએ અભ્યર્ચસાધનાના માર્ગમર્્યાદાના નિયમોનો ઉદ્દેશ કરતા એક સ્થળે લખ્યું છે કે “જેના વચમાં કેટલીયે પેટી મુઠી એકપત્નીવ્રત તથા એકપતિવ્રત જળવાયાં હશે, તેમાયે કેટલીયે પેટી મુઠી અભ્યર્ચ માટે પ્રયત્ન આલ્યો હશે, તેની પેટીમાં નૈષ્ઠિક અભ્યારી પાકે.”

મહાત્મા ટોલસ્ટોયના લખાણોનો સંગ્રહ જે ‘The Relations of the Sexes’ના નામથી તેમના નૃત્ય બાદ પ્રકટ થયેલો છે, તેમા જણાવવામા આવ્યું છે કે: “પ્રકૃતિએ માનવીમાં વિષય-પરાયણતાની પાશવવૃત્તિ ભેગી પવિત્રતા અને આગ્નિવિશુદ્ધિની આધ્યાત્મિક વૃત્તિ પણ રોપી છે અભ્યર્ચ અને આગ્નિવિશુદ્ધિ એ એવી ભાવના છે કે એને સિદ્ધ કરવા માણસે સદા યે સર્વાવસ્થામા મધ્યાજ કરવું ઘટે જેમ જેમ વિશેષ તમે એ ભાવનાને સિદ્ધ કરશો, તેમ તેમ ઇશ્વરની આંખમા તમે વિશેષ પુણ્યાર્જન કરશો, પણ અપ્રસક્ત વાત જવા દઈ એ તે કેવળ પ્રસક્ત વાત જ કરીએ તો પણ તમારું પોતાનું કલ્યાણુ પણ તમે વિશેષ પ્રમાણમા સાધી શકશો, કેમકે શરીરપરાયણને વિષયાધીન બની જવા કરતા અભ્યર્ચપાસન અને વિશુદ્ધિરક્ષણુ કરવાથી મનુષ્ય ઇશ્વરની વિશેષ આરાધના કરી શકે છે.”

પ્રાચીન કાળના ઋષિમુનિઓ મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, અત્રિ વગેરેના સ્ત્રી સંબંધના વિચારો સ્મૃતિઓમા સંગ્રહાયેલા છે, તેમા, તેમ જ આપણી ધર્મકથાઓમાં સ્ત્રીઓની બાળત પરત્વે નૈતિક ભાવનાને સાત્ત્વ લાગે એવા અનેક કથનો જોવામાં આવે છે. ‘સ્ત્રીમાં માયાશીલતા, દૂરતા, ચચલતા, કુટિલતાના દોષો બધા સ્વાભાવિક છે તેથી તેનાથી દૂર રહેવું’—અપાર ઉદ્દેશિનો પાર પામવો શક્ય છે પણ પ્રકૃતિથી દુરાચરણુ એવી સ્ત્રીનો પાર પામવો અશક્ય છે—‘સ્ત્રી સસારનું બીજ છે, નરકદ્વારનો માર્ગદર્શક દીપક છે, શોકની જડ છે. કળિયાકંકાસનુ મૂળ છે, દુઃખની બાણ છે’—આ અને આવાં વચનો ગોખી ગોખીને અભ્યર્ચના પાસનનો જમાનો હવે પૂરો થયો છે આપણા ઋષિમુનિઓએ ગ્રંથોની રચના કરી તે પછી જગતમા અનેક ફેરફારો થઈ ગયા છે. માનવી એ વખતે જેવો હતો તેવો જ અસારે છે એમ માનવું એ નરી મૂર્ખાઈ છે. નદીનું વહેણુ દેખાય છે તો એકસરખું, પણ તેમ છતા પળે પળે તેમાં જૂનો પ્રવાહ પ્યાર થઈ નવો પ્રવાહ વહે છે. તેમ, માનવસ્વભાવ પણ હંમેશા વિકસિત થઈ રહ્યો છે જ. પૂર્વ-જન્મનાં કોઈ યોગબ્રહ્મ આત્માની વાત બાજુએ રાખીએ તો, માનવી માત્રમાં ભોગવાસનાની વૃત્તિ રહેલી હોય છે, પણ સાથે સાથે, ધર્મવાસના અને ધર્મપ્રેરણાની પણ ભારે પ્રબળ વૃત્તિ રહેલી હોય છે. કુરુક્ષેત્રના મહાભારતના યુદ્ધની માફક માનવીની અદર શુભ અને અશુભ વૃત્તિઓનું નિરંતર યુદ્ધ લગાઈ રહેલું જ હોય છે. સામાન્ય રીતે આવી વૃત્તિઓનું વલણુ ઇન્દ્રિયજન્ય ભોગોના શમન પ્રત્યે જાય છે એ

પરુ છે, પરંતુ આ સ્થિતિ માટે સ્વીકૃતિને મા માટે જવાબદાર ગણનામાં આવે છે તે સમગ્ર શબ્દો
 યથી સ્ત્રી પુરુષ પ્રત્યે ધિમ્ ૨૨ દેવની ભાવના એવે અ ૨૨ પુરુષ સ્ત્રી પ્રત્યે ધિછા ૨૨ દેવની ભાવના
 એવે તેથી માર્ગ આવી વાચનાઓમાંથી મુક્ત બની શકાતું નથી આવી ભાવનાથી કાચ, ગુણ, તો
 અમુક વખત સુધી વૃત્તિઓ સુષ્પ્ત મનમાં ગાયેલી રહેવાયેલી પડી છે એમ કહી શકાય.

સમિપ્તિઓ રચિત સ્મૃતિઓમાં તેમ જ અન્ય ઓછાઓમાં સાધનતા માટે ક્ષમ્યતા પાનનમાં
 જાને કાગડો મનવામાં આવી છે એમનું જ નહિ, પણ સ્ત્રી જાતિ પર નિર્ભર પ્રતીક અને નીચતા ।
 પુરુષનાઓ કરનામાં આવ્યા છે સ્ત્રી કેમ જાણે ગર્વથી હોય અને ક્ષમ્યતા આધારે કેમ નહીં જાણે જરા
 માટે જ જરામી હોય એવી રીતે નીચતામાં આવી છે

એ દૃષ્ટિએ તો સ્વીકૃત ॥ આના આના બેફાલ વર્ણુઓ સ્ત્રી, આપણા સમિપ્તિઓએ
 પુરુષ જાતની નમજાઈનું માન એમ પ્રશ્ન જ કર્યું છે એક નિહાન મહાપુરુષે કહ્યું છે કે
 'It is only imperfection that complains of what is imperfect The more
 perfect we are the more gentle and quiet we become towards the defects of
 others' અર્થાત જેઓ માન અપૂર્ણ છે તે જ પીઠાઓની અપૂર્ણતા માટે ક્રિયા કરે છે જેટલી હદે
 માની પૂર્તિ બને છે તેટલી હદે પીઠાઓના દોષો પ્રત્યે તે વધુ નમ્ર ઓછા જાનતાં થી થઈ જાય ॥
 જોશો ત્યાં ॥ ઓમામાંની વાત, અટ્ટ ૧ અને C ૨૧નીનો પ્રસંગ તેમ જ સુ નિ ગેમુ મહાગામી અભયા
 સાથેનું વર્તન—આ બધા લખનાઓમાંથી આપણો ખાતરી થી નોંધવો કે મુજબ સમગ્ર અને સશક્ત
 માનની જગતની કોઈ પણ શક્તિ કોઈ પણ સ્ત્રી કે માર્ગ પણ પ્રત્યેકન સ્વાસ્થ્યમાં ની સતા નથી
 જેઓ ચનાયમાં ॥ યાર છે તેમાં તેમના અંગે પુરુષતાની ખામી છે આ દોષનું આગેવાન પીઠામાં
 કરવાથી શકાય છે? જે સાચું ક્ષમ્યતામાં માગથી નહીં થઈને પત્ની ॥ માગ રમણ છે, અને
 બધામાં અજેનો અને જીનો દોષ માટે છે તેઓ ધર્મ ઓછા જાનતાં છે તેમ જ પર મહેનદારો
 વાત ૧થી

પુરુષ કરતા સ્ત્રી અનેકગણી મારી છે, એવી અચનીત ઓ મેન, ફી ભરતી રાતા કરનાગ માગ
 માનવશાસ્ત્રી જેમ્સનનો સ્ત્રી સમર્થો એભિપ્રાય ગણુના જેવો છે તેઓ મહે છે કે સ્ત્રીનામાં
 રધારે ભાવ ૧૧ ૧ છે, એ ૧ પ્રત્યે જે લાગ ૧ નતામાં આવે તે ૧ અસર એના પર ૫૨ ૫૨ થાય
 તે ક ના નસાર થાય છે આ ૧ અય એ થાય ૧ જીની ભાગે ૨૨ સ ૧ જે અનુભવ રહે છે જેમ નહિ
 પણ ઓ આમાન્ય રીતે સ ૧ જે ભાવ ૧—દેવ ૧ નુષ્ઠી છે છે આથી એના પ્રત્યે જે દક્ષિ ૧ નતામાં
 આવે તે ૧ ૫૨ એ ૧ અત માથી ૧ યા રિતા મહા નવી આ ૧ પાળિયમ એ ૧ ૨ ૫૨ જેટલું
 બહુ થાય છે ૧ એને પોતાના નિતાહિત ૧ બહુ ભાવ જેનું ૧થી ઓ એના પ્રત્યે લાગ ૧ નતામાં
 સનોય આપના એ મને તે ક ના નસાર થઈ ૧૧ છે એ રેગ દક્ષિ ૧ મહે એમ જો પાળથી એનો
 ઉદ્દેશ પહેલા વેગ રતા જે વસાર ૧ નસાર થાય પણ તે દાણે એ ભાવ બની નસાર છે કૂન પુર ૧ એના
 આ મહાનનો ભાવ C ૧૨ છે જો એ પોતાને નિમગ્ન બનાવે છે ॥

૨૧ ૧ ૧૨ ૫ નું ૧૧ ૧૧૫ તેમ નથી તેથી જ નિર્મલો આખરી માર્ગ ૨૫ ૫૧ અગર
 ન ગમતા રૂપો દેખી તેમાં આ સ્થિતિ કે દેવ ક ના ૧ નાની મહાત્માઓ જે ના પામી છે અને આમ જ
 સ્ત્રીથી અનિષ્ટ ની શકાય તે માગ જીની બાવનમાં ૨૧ ૧ ૧ દુષ્ટતામાં ની સતો રાગ આવી છે ॥

આજ સુધી આ રીતે નસાર ના પાપોનું ૧૨ પ્રાથમિક કરવું નોંધવું આના અને પુરુષ ૧—એનો
 પ્રેમ એ નેગ ૧ ઓ ૧૨ નમાં સ્ત્રી અપિ પતિ છે ક્ષમ્યતામાં જે જગતની સ્ત્રીમાં આના

સ્વરૂપ જ્ઞેવાની ભાવના કેળવવાની છે. તિરંગદાર કે ચિહ્નારની દૃષ્ટિના માર્ગે નરિ, પાવુ આ જ માર્ગે
અલ્પાર્યસાધક પોતાના અલ્પાર્યનું પાલન કરી શકશે, અલ્પાર્યપાલનનો આ જ પવિત્ર માર્ગ છે.

આચાર્ય વિજયવલ્લભમહિષ મહારાજસાહેબે ‘અલ્પાર્ય’ એ એક અપૂર્વ સાધના
અને માનવીની મહાન સિદ્ધિ છે એવો ઉપદેશ અલ્પાર્યવ્રતની પૂજામાં આપ્યો છે. અહીં તો આ
પૂજામાંથી માત્ર ચૂટી ચૂટીને થોડી પક્તિઓની વાનગી જ મળી છે, બાકી સમગ્ર પૂજાના અર્થ અને
વિવેચન કરવામાં આવે તો તો આ સ્મારક ગ્રંથના તમામ પાનાંઓ પણ પરતા ન થાય.

જ્યારે પચેન્દ્રિયોને લાઠ લગાવવા નિલ નવી નવી શોધો અને વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ ક્યા જ કરે છે,
મન અને લાગણીને ઉચ્કેરે તેવા વ્રતગ્રન્થના અને ભાતભાતનાં સિનેમાગૃહો અને નાટ્યવર્ગે વધતાં જ
જાય છે, તેમ જ જે જમાનામાં આચાર્ય, વિચાર, પહેલવેશ અને ટાપટીપતી દૃષ્ટિએ ગૃહસ્થ સ્ત્રીપુરુષો
અને નટનટીઓ વચ્ચેના ભેદો ઘટતા જતા જ્ઞેવામાં આવે છે, તે જમાનામાં, આચાર્ય મહારાજશ્રીની
આ પૂજાના અભ્યાસને સમગ્ર ભારતની ધાર્મિક પાઠશાળાઓમાં તેમ જ અન્ય ધાર્મિક શિક્ષણની
સંસ્થાઓમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ફરજિયાત દાખલ કરવામાં આવશે તો આગતી જાળગ્રન્થને માટે
ભવિષ્યમાં આ પૂજાનો અભ્યાસ એક આશીર્વાદરૂપ થઈ પડશે.

આચાર્ય મહારાજશ્રીએ એમના જીવનમાં અપૂર્વ સાધના દ્વારા નૈશ્વિક અલ્પાર્યનું પાલન કર્યું છે.
એમના જીવન દરમિયાન જે જે મહાન કાર્યો તેમણે કર્યા છે તે બધામાં પણ અલ્પાર્ય શક્તિનો અપૂર્વ
હિસો છે છેલ્લી અવસ્થામાં એમની આખનું સકળ ઓપરેશન કરવામાં આવેલું, અને તે દ્વારા ઝાંખી
દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવાને તેઓ શક્તિમાન થયેલા બાલદૃષ્ટિએ આ ઓપરેશન ભલે એકદરેની એક અપૂર્વ
સિદ્ધિ જેવું લાગે, પણ નત્વદૃષ્ટિએ વિચાર કરતા તો મને આમાં તેમના સ્વમની—અલ્પાર્યની જ એક
સિદ્ધિ જેવું લાગે છે આ તપના કારણે જ એમને એમનાં મૃત્યુની ઝાંખી થઈ ગઈ હતી.

અલ્પાર્ય તપની આરાધના માટે એમણે જે માર્ગ બતાવ્યો છે. તે માર્ગ ગ્રહણ કરી, તેમના
જીવનના અવૂરં કાર્યો પૂર્ણ કરવાને આપણે તત્પર થઈએ, અને તે દિશામાં પ્રયત્નો શરૂ કરીએ તો જ
તેમના આત્માને શાંતિ થાય અને તો જ આપણે તેમના ભક્ત કહેવરાવવાને લાયક થઈ શકીએ.

ધર્મ અને સંસ્કૃતિ

સુનિશ્ચી કલ્યાણચન્દ્રજી

અગ્નિ નિશ્ચયા મમત્ર સચરાચ તત્ત્વો પોતપોતાના ધર્મ બળવરતા હે છે આ એ સમગ્ર બધા જુ છે એ પણ તત્ત્વ એનાથી મહાર જઈ શકતું નથી તમામ તત્ત્વોમા હરતત્ત્વ અગ્ર થાશે આ મત્ત્વ સર્વમાન્ય અને સાશ્વત છે કેટલાકે કહ્યોને એજુ લદા હોતું નથી અને લક્ષ વિનાની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ બનુધા હોય તેથી કે જ્ઞાતી શતા નથી અમુક ઉવાત્માઓ તો હદા વિના એકે જ પશુ ભરતા થી એ સમજતા હોય છે કે લક્ષ વિનાની પ્રવૃત્તિનો મોજ અગ્ર નથી લક્ષ આધ્યા વિનાજુ બાણ જેમ નિર્ણય જાય છે તેની જ રીતે લક્ષ આધ્યા વિનાની પ્રવૃત્તિ પણ નિર્ણય જાય છે લક્ષો સિવા કયાં બાલ બાણ બાની ન જાય તેમ લક્ષનિર્ણયથી પ્રવૃત્તિ પશુ કનક જ પીરડે છે જ્ઞાત્યે કે અગ્રજ્યે ધર્મેથી મોઈ પણ પ્રવૃત્તિનું ફળ તો અવશ્ય મળે છે પણ અગ્રજ્ય વિનાની પ્રવૃત્તિના પરિણામનો મજો અર્થ હોતો નથી સમજણપૂર્વક ની નાનકુળ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ જ અગ્ર પરિણામ જી ૧૫ એવા માટે જ નાની પુરવો મની ગયા છે જે કઈ જુ તે તમે જાણકાણે જુ જગતે સર્વવર્તે એની પ્રવૃત્તિ જ ફળ આપે છે

આજે કે મનુષ્ય ઈને મઈમરના જોવામા આવે છે જેનાં લક્ષનો નિર્ણય મ્યા બા જ મય હાય પણ લે છે અને જેનાં લક્ષ વિના જાય કે વા તત્ત્વ મની જાય છે જે માન લક્ષ વિના જામા આવે છે તે નિયમ અવશ્ય મોજાપ નીચે છે જેને મોઈ પણ રીતે રાની માચી અગિતાસ હોય તેજે પ્રથમ પોતાના કાચની રિલા મજી કરી તેની જોઈએ તેની માથે આધ્યને પ્રાપ્ત મ જાન જાન પણ અવશ્ય હોતું જોઈએ તથાગપ નાતા અભાવે મઈ પણ માનની મસિદિ અગિ મુરકેન મઈ પડે છે

સાધ્ય અને સાધનનું યથાવ જ્ઞાન જેજો પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે વિનાસ જ મમની માચી આ ધર્મના મજી રાષે દુઃખિયામા જે સ્વલ ધર્મ છે તે સાધ્ય છે તેો પ્રાપ્ત મ જાના જે ઉપક્રમો તે સાધ્ય છે આજે કેટલાં એની માનતા ધર્મતા હોય છે કે શાસ્ત્રોમા જે દિવા કે રાત્રી જતાવરામા આવેન છે તે પ્રમાણે કરતું એનું નામ જ યથાધ ધર્મ જ્યારે જેવાં એમ માનતા હોય છે કે મુન્ના મ માન પ્રમાણે વર્તવું એનું નામ જ સાચો ધર્મ મોઈની એની માન્યતા હોય છે કે વા રાત્રી તપશ્રયા નત-નિમોનું પાનન કે જુ એ જ સ્વલ ધર્મ છે આજે કેટલાં મે બધી બામનો પાપગા જ માનતા હોય છે એ તામેરાને જ સામામા માચો ધર્મ માનતા હોય છે કેટલાં તો એથી પણ આગળ વધીને એમ મોવતા અભાગ્ય છે કે પોતાની બુદ્ધિથી નીનિના માનનો નિર્ણય કરીને તે માગ સાલ્યા જતું એ જ ખાધમ છે મોઈ પોતાની મ જને જ ધર્મ માને છે કેટલાં મડ છે કે ધણી માણસો જે મર્મિ આચ્યા હોય તે માગ ના રતું એ જ ધર્મ કેટલાં ગમદિ ધર્મને જ ધર્મ માને છે જ્યારે કેટલાં અમિગત ધર્મને જ ધર્મ માનતા હોય છે કેટલાં સમગ્ર વિશ્વો એ જ ધર્મ માને છે એજે સત્ય જો આમાન્ય ધર્મ સમજે છે મોઈ દેશમાગો અનુ રવામા જ ધર્મ માને છે કેટલાં પોતાનો તત્ત્વવેત્તા માની ધર્મના અન્ય પ્રમાણે જતાવતા હોય જે આમ ધર્મની વિવિધ માન્યતાઓ વચ્ચે માનવપ્રાણી આજે અગ્રવાઈ હો છે ના મોઈ પોતપોતાની મચિ અનુમાર ધર્મની વ્યાખ્યા કે ના રાષે પા છે

આ પરથી એટલું તો અવશ્ય કલિત થાય છે કે ધર્મતત્ત્વ એ શાશ્વત અને સર્વવ્યાપક છે. કોઈ એવો દેશ, કાળ કે સમાજ નથી, જેમાં ધર્મતત્ત્વનો અભાવ હોય. ધર્મતત્ત્વને એક યા બીજી રીતે સસારીઓએ કે લાગીઓએ, આમીણોએ કે નાગરિકોએ અપનાવેલો જેવામા આવે છે. કારણ કે ધર્મતત્ત્વ પ્રત્યેક માનવીના અંતરે સાથે એવી રીતે અંતર્ગત થયેલ છે કે તેને માનવહૃદયથી છૂટ પાડી શકાતું નથી.

ઘણી વાર આરિતકો અને નારિતકોએ એકબીજાને પરાંત કરવા માટે તુમુલ યુદ્ધ પણ ખેલ્યાં છે પરંતુ સાચા જ્ઞાનને અભાવે અહકારવૃત્તિને પોખ્યા સિવાય વિશેષ કંઈ કરી શક્યા હોય એવું જણાયું નથી. ચૈતન્યવાદ અને જગવાદ એ જેમાનો એકે વાદ કદી પણ મૂળ સમૂળો નાશ પામેલ હોય એવું નથી. ઉભય વાદના હિમાયતીઓએ પોતપોતાની મહત્તા સિદ્ધ કરવા આકાશ-પાતાળ એક કરેલ છતાં પોતાની હાર કોઈએ કબૂલ કરેલ નથી.

આપણે એટલું તો અવશ્ય જાણીએ છીએ કે ત્રણે કાળમા ચૈતન્યવાદ અને ધર્મતત્ત્વ પ્રત્યે વિચારશીલ મનુષ્યો પોતાની અભિરુચિ ખતાવતા જ રહેલા છે જે વગર સર્વમાન્ય અને સર્વવ્યાપક છે તેનો આશ્રય એક યા બીજી રીતે લીધા વિના કોઈને ચાલતું નથી. પછી ભલે તે હિંદુ હોય કે મુસ્લિમ હોય, બૌદ્ધ હોય કે જૈન હોય, ખ્રિસ્તી હોય કે જરથોસ્તી હોય, ગમે તે હોય ! છતાં દરેકે પોતપોતાના ધર્મને જ મહાન માનેલ છે અને એમ માનવાનો દરેકને હક્ક છે. પરંતુ પોતાની માન્યતા સંપૂર્ણ સત્ય છે, અર્ધસત્ય છે કે સત્યથી વેગળી છે, તેનો વિચાર કરવાની કોઈને પડી હોય એવું જણાતું નથી. આમ છતાં એટલું તો તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં કેવળ અહતાપૂર્વકના આગ્રહનું જ અગિત્ય હોય ત્યાં ધર્મતત્ત્વને સ્થાન જ ન હોય. અલગત, ધર્મ શબ્દનું જોડાણ તો પ્રત્યેક કાર્યમા અને પ્રત્યેક પ્રસંગમા થતું જેવામા આવે છે. દાખલા તરીકે દેશ, ગ્રામ, વર્ણ, આશ્રમ, સ્ત્રી, પુરુષ, પિતા, માતા, બધું, સખા આદિ દરેક શબ્દની સાથે ધર્મ શબ્દનું જોડાણ થતું અનુભવાય છે. કારણ કે ધર્મ શબ્દમા જ કોઈ અનેરી તાકાત રહેલી છે એના વિના કોઈને પણ ચાલતું નથી ચિત્તિત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરાવનાર ધર્મ છે. ભીડ પડ્યે રક્ષણ કરનાર પણ ધર્મ છે એ એની વાસ્તવિક અને સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા પરથી જ સિદ્ધ થાય છે.

ધર્મ શબ્દ ધૃ ધાતુ પરથી નીકળેલ છે એનો અર્થ થાય છે, ધારણ કરવું અથવા પોષવું. પૃથ્વીના પ્રત્યેક પદાર્થને જે ધારણ કરે છે અને પોષે છે એનું નામ જ ધર્મ છે. રૂપધર્મનું જે આરાધન કરે તે અવશ્ય નિઃશ્રેયસ્ અને અભ્યુદયને પ્રાપ્ત કરી શકે અને એનું જે ઉદ્વેગન કરે તે સ્વયં વિનાશને વહોરી લે. આ ધર્મનો સ્વીકાર પ્રત્યેક ધર્મના ધર્મશાસ્ત્રોમા કરેલો જેવામા આવે છે, પરંતુ જે એકાંત દષ્ટિવાળા હોય છે તે કેવળ પોતાના ધર્મનું જ અભિમાન રાખતા દેખાય છે એ તો માત્ર અભિનિવેશ છે, મિથ્યા છે. આ અભિનિવેશ જ આજે માનવોને માનવતા-વિહોણા બનાવી દીધા છે એવા મનુષ્યો પોતાના સમાજમા ચાહે તેવા મહાન મનાતા હોય, પરંતુ ખરી રીતે તો તે પામર જ છે. ઇતર ધર્મોના શાસ્ત્રોને સ્પર્શવામા પણ તે પાપ સમજતા હોય છે. ખરું કહીએ તો કલ્યાણને બદલે અકલ્યાણને માર્ગે જ તે ગતિ કરી રહેલા હોય છે. જેની એકાંત દષ્ટિ નષ્ટ થઈ ગઈ હોય અને જેને અનેકાંત દષ્ટિ સમ્યગ્તયા સાપડેલ હોય, તે જ સાચો મહાપુરુષ છે એવા પુરુષો સ્વસમય કે પરસમયમાં કશો ભેદ જોતા નથી. પ્રત્યેક ધર્મના ધર્મશાસ્ત્રોમા એ ધર્મતત્ત્વના સત્ય સ્વરૂપને જ જુએ છે. એઓ એમ માનતા હોય છે કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થની સસિદ્ધિ માટે શાસ્ત્રો છે અપૂર્વ અને મહાન એવા માનવધર્મને ધન્ય બનાવવા માટે એ ચારે વર્ગની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે એમ એ માનતા હોય છે. ધર્મવર્ગ એ સૌમા શ્રેષ્ઠ છે એની સસિદ્ધિ વડે જ બાકીના ત્રણે વર્ગની સાર્થકતા સમજાય છે. ધર્મવર્ગ સિવાય એ

પણ વગની ની મહત્તા નથી આ કારણથી જ ધર્મ એ સત્યાદી મનાય છે રાજકીય અને સામાજિક બંન્નથા જળવના માટે પણ મહાપુરુષો તો ધર્મને જ અગ્ર થાન આપે છે કાણુ કે ધર્મતત્ત્વ સતમાન્ય અને સર્વસામાન્ય છે જે કિના આપણને પરમ લક્ષ તરફ લઈ જવા સાર્ય અને તે જ સાચો ધર્મ અને જે કિયા એનાથી બીજો ભાગ લઈ જાય તે અધર્મ પ્રત્યે ધર્મના આજે વિભિન્નતા જોવામા આવે છે એજી રાણુ એ છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યની પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિમા ભિન્નતા છે આથી ધર્મના બાલ રૂપમા દેશ-કાળ અનુસાર પરિવર્તન ગ્વાભાવિત છે, પરંતુ નિશ્ચય સ્વરૂપમા તો શો જ કે કાંઈ થતો નથી નાની મહાપુરુષોનો એ સિદ્ધાંત છે

મોઈ એમ કહે છે કે વર્મ અંગે વ્યવહારને મશો સમઘ છે જ નહિ આ કથન વાગ્તનિક નથી અન્યત્ર એમની વચ્ચે સમઘાય અમઘ નથી જોના વિદ્યુત્ત કહેવાય નહિ એનુનામ સમવાય અમઘ પરંતુ જોનો સરોગ સમઘ છે તે તો મજે પણ અને અનગ પણ પડે જોનો સરોગ થાય તેનો નિયોગ પણ થાય, એ તો અટલ નિયમ છે ધર્મ અને વ્યવહારનો સયોગસમઘ તો પ્રત્યક્ષ જોવામા આવે છે જનાર આત્મા નિશ્ચયનયના સ્વરૂપમા રમણુ રે છે અને એમા ગિયત થાય છે સારે વ્યવહાર રતન અલગ પડી જાય છે સા વ્યવહારની ની અપેક્ષા હેતી નથી પરંતુ ધર્મતત્ત્વ એનાથી નીચેના થરમા હોય છે સારે તો તેને વ્યવહારનો આશ્રય અવશ્ય લેવો પડે છે મહે વ્યવહાર એ નિશ્ચયનમા જવાના ના પુરુષ છે એ માન નિમિત્ત પૂરતુ ઉપાન કારણુ નથી એ કોઈ ન જુને! વ્યવહારના એ પ્રમા છે એમ સદ્વ્યવહાર, ધીમે અસદ્વ્યવહાર સદ્વ્યવહાર એ નિશ્ચય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ મામા માણુ પ અને છે અસદ્વ્યવહાર નહિ આજે તો સમાજની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ અસદ્વ્યવહારો અનલખી ગ્રહેય હોય એમ દેખાય છે આ મોઈ ઓછા કુખની વાત નથી

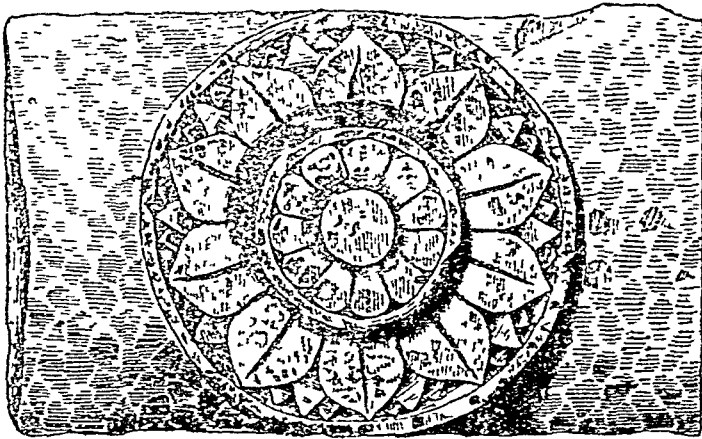
ભારતવર્ષમા તો પરાપૂર્વથી આધ્યાત્મિતા નાની આવે છે માન એટલુ જ નહિ પણ એજી અગ્રથાન આપવામા આવેલ છે સમાજની પ્રત્યે પ્રવૃત્તિના મૂળમા આધ્યાત્મની રૂપ દેખાય છે સમાજ, રાજ્ય, કુટુંબ વ્યાપાર વગેરે તમામતુ ચણુત આધ્યાત્મિક ભૂમિ પર થયેન હોય એમ સમજના છે પરંતુ આજના ભારતનાસીઓ પ્રાય પાશ્ચાત્ય સરકૃતિનું પાન કરીને મૂળભૂત વસ્તુને જુનતા હોય એજી દેખાય છે આ કારણથી જ ભારતનુ અધ પતન જોવામા આવે છે પાશ્ચાત્ય સરકૃતિના અસરગ અનુસરજો જ આજે આપણને આ દશાએ પહોંચાયા છે પાશ્ચાત્ય પ્રગ્નતા ગુણોનુ મનુકરણ કરવાનો મર્મે આપણે ધીજી બામતોનું જ અનુભુ કરીએ છીએ ભાગતનામીઓ પોતાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો અંગે અમરોજી જુની જઈ જ ના ને અપનાની પોતાનુ વ્યભિત્ત ગુમાની ભેગ છે પરંતુ સદ્ગતિ આજે ભારતવર્ષ પોતાનુ ધોળિયુ પનટાની રહેન હોય એમ જણાય છે આ મક્કાતિ માટે પ્રત્યેક ભારતનાસીએ નશમા રાખતુ જોઈએ કે ભારતીય સરકૃતિ આધ્યાત્મના ના પાસા ઉપર અનલખેની છે માટે એને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જ રાષ્ટ્રની વિકાસ માધનાની જરૂર છે જે આ રીતે ભારતની ગ્યના કરવામા આવે તો ભારતવર્ષ જગતનુ એક સર્વોપરી રાષ્ટ્ર બની જાય એમા શમને ગ્ધાન નથી આધ્યાત્મ તત્ત્વને જે આજના રાષ્ટ્રના ધ વેચા જુના તો ભવ બુદ્ધ્યા જેનુ થમે કોઈ પણ દેશની પ્રગ્ન પોતાની જાનમનીન સરકૃતિને જુની રાખતી નથી એના અને ખપના ધતિહાસના પા પર મોજુ છે

અમેરિકન પ્રગ્ન આજે ખૂબ ખૂબ આગળ વધેની ગણાય છે આમ છતાં એ પોતાના જનાના સમાગો જુની રાખતી નથી એ જ પ્રમાણે ભારતવર્ષની પ્રગ્ન પોતાના કૈતન્યના ને કદી જની રાખનાની નથી આમ જતા એમા અપના પણ હોય છે વિદેશોમા પણ આજે કેનાલ કૈતન્યનાના ઉપાનમે જોવામા આવે છે કૈતન્યવાદને સમજના એ અથાગ પરિશ્રમ પણ ઉમની રહેલા જણાય છે જ્યારે આ

તરફ જોતા ભારતવાર્ષીઓ આધ્યાત્મને જે ગ્વરૂપે ઝીલવું જોઈએ તે સ્વરૂપે ઝીલી શકતા નથી. માટે રાષ્ટ્રના નવસર્જકોને અમારી સમયસરની ચેતવણી છે કે તેઓ ભારતની સંસ્કૃતિના પાયારૂપ આધ્યાત્મવાદને કદી ન ભૂલે ! અલગત, દેશકાળને લક્ષ્યા રાખીને રાષ્ટ્રઘડતરમાં જે ફેરફાર કરવા ધટે તે સામે કોઈને પણ વાંધો ન હોય, પરંતુ મૂળભૂત મિલ્કતોને બાજુ પર રાખીને કેવળ જડવાદને જ જે સ્થાન આપવામાં આવશે તો એક દિવસ પસ્તાવાનો પ્રસંગ આવ્યા વિના રહેશે નહિ

ભારતવર્ષની ભૂતપૂર્વ ભાવનાઓને લક્ષ્યાં લઈને જે રાષ્ટ્રનું ઘડતર થશે તો જ વ્યક્તિગત જીવનને ધડવાનું કાર્ય સરલ થશે રાષ્ટ્રઘડતરની સાથે વ્યક્તિગત ઘડતર ગાઠ સમય ધરાવે છે. રાષ્ટ્રના ધડવૈયા આ નક્કર સત્ય ન ભૂલે ! સમાજ-જીવન અને વ્યક્તિગત જીવન ઉભય એકબીજા પર નિર્ભર છે વ્યક્તિઓનું સંગઠન એનું જ નામ સમાજ છે સામાજિક જીવનનો વિકાસ અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓના જીવન પર રહેલો હોય છે આને મનુષ્યોને પરિમિત વિચારોમાં જ બંધાઈ રહેવું પાલવે તેમ નથી. પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા શુદ્ધ વિધાનો તેમ જ સપ્રદાયો અને વાડાઓના બંધનો આને બાંધ્યા કોઈને પણ રચતા નથી. કારણ કે આજની પ્રગતિ માનસ ઉત્તરોત્તર ભુદ્ધિ-પ્રધાન બનતું જાય છે પ્રગતિ સમન્વય કરવા તરફ એની વિશાળ દૃષ્ટિ અને ભુદ્ધિ ગતિ કરી રહેલાં હોય એમ સમજી શકાય છે

આવા સદ્ગુણના સમયે એક વસ્તુ ખાસ લક્ષ્યાં રાખવાની છે કે ભારતીય જનતાનાં જીવનમાં મૂળથી જ રહેલા ધર્મ અને સંસ્કૃતિના તત્ત્વોનો નાશ ન થાય એ દૃષ્ટિએ જે રાષ્ટ્રના ધડવૈયાઓ પ્રગતિજીવનને ધડવાનું કાર્ય કરશે તો ભારતવર્ષ કરી એકવાર આખી દુનિયામાં પોતાની સંસ્કૃતિને પ્રકાશમાં આણવા શક્તિમાન થશે.

શ્રીમહાવીર પરમાત્માનું વ્યાપક જીવન

શ્રી ક્ષેત્રજ્ઞ ઝવેરભાઈ ગાહ

કર્ત્ત્વકવાત્પારામ શ્રુતગ્ગાહિમાચલમ્ । ત્રિવામોઽરિ દેવ વદે શ્રીનાતનનમ્ ॥

પાન્તુ વ શ્રીમહાવારસ્વામિનો દેવના ગિર । મયા નામાતરમ પ્રગલ્ભજગેપમા ॥

શ્રીમ્ હેમચંદ્રાચાર્ય-પરિશિષ્ટ ૫૪

શ્રી વીરપરમાત્માનુ રૂપરૂપ ૧૪ મ દ્યાણુ તાજેત મા ૧૪ ચૈત્રગુપ્ત ત્રયોદશીના મગનમર િ એખિન ભાગતમા ડાગવાઈ ગય મહાન પુરુષોના જન્મદિવસો આપણે માટે લાન થતી જેના છે આપણને સમયમરની એતરણી આપે છે સાચી શિશુ ભાન - લે છે, તેમ જ આપણા વતમાન જીવન વિશે વિચારવાની ત રજૂ કરે છે આપણે અભારે આ છીએ, કદા જઈ ગયા છીએ અને આ જુ તોઈએ ? લગભગ રૂપરૂપ ૧૫ પહેલાનો વિષ એટલે પ્રાચી । અતમાગનો વિસ આ તે એનો તેજની છે આપણી આત દષ્ટિને ઉઘાડે છે મર આપણાથી જેટનો છે તેટની રૂ બીજ કોઈ ચીજ હોય તો અપિ । દેખાય, પરંતુ સુ એટલો તેજની છે કે તે એટનો બધો રૂ હોય છતા સૌથી વધારે ખર્ચ શકે છે, મહાપુરુષોના મ ણીય વિષો એવી જ રીતે તેજ ની હોય છે, જે હજારો વપ સુધી લોભને દેખાય છે એજુ નહિ, પણ તેમાથી આધ્યાત્મિક પ્રેરણાઓ spiritual intuitions મળી હે છે

પ્રભુ મહાતીગના જીવનના એકેએ આ શ એટના આપ છે તેનો વિચાર માત્ર આશ્ચર્યગિત પના િ મૂકે છે એમની અહિંઆ આ શની મમાન વ્યાપ અને સુખ છે એમની તપશ્રયા અને મહનતમિ અનુપમ છે, એમની ગ્રન્થ અને સાધુસરની વ્યવસ્થાપતાઅધારણ મહા । ગજ લિનનોને પણ મગ કરે એની છે

પરંતુ એનાથી વિશેષ જે વસ્તુ એમના જીવનમા દષ્ટિગોચર થાય છે તે એમની સમ રચના છે અગ્નિ અને પા િ જેવી બે વિગેધી વસ્તુઓનો જાગે સમન્વય પ્રવામા આવે છે સાગે અગ્નિમા જે સમિતિ ઉપ થાય છે તેથી વિગાળ રેવેગાડી વાયુવેગે દોડી શકે છે સમન્વયના આધારે જ સસાર આવે છે એથી જ પ્રકૃતિ વિભાસ મરી રહી છે અને જગત્ ઉનિ રેતુ આ યુ છે તેથી જ શ્રી ઉમાચાનિદએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમા 'વસ્ત્વરાવગ્રહો જીજ્ઞાનામ્' એ સૂત્ર મધ્યુ છે

ભગવાન મહાતીગનો મમ રચના એ જ અનેમનસા પતુ આપણે તે બી જઈ અનેમનની નચામા સમન્વય રોધવાને જાણે જ નતી ભાનનાને વારે જોર આપુ છે ગમે તે એક જ નરો પમી રાખવાને અગે અન્ય જોનો અપનાપ થરાથી અને ત એકાત નતી ગયો

પરમામા મહાતીગ પાગે રેવનાનરૂપ દીપક કતો તેમાથી ગણધર મહાગમગાઉપ અનેક દીપકો પ્રગ્યા રેવનાનના િદુષ દા ાગીજુ ગાન એમણે જગત્ સમય મધ્યુ ગ્રીન ભવમા મન-વચન-મયાની પવિત્રતાથી ગેમ ભની વિશ્વરૂપાપૂરમ સવિત્ર રેર શાસન રસી ની ભાવનાનો જે મદ્ય પીયો નામપૂરમ મો દના તેના પુષ્પાનુધી પુષ્પથી તીચિ પલ્લે પ્રાપ્ત થતા રેવનાના સ્થ મૂત

દાદશાગીનાં સૂત્રો જગત્ સમક્ષ મૂક્યા જે હજારો વર્ષ સુધી ભવ્યાત્માઓ ગ્રહણ કરશે અને મુક્તિ માટે જન્મજન્માંતરમાં પ્રયાણ કરશે. ‘ઉત્પાદવ્યયઘૌલ્યયુક્તં સત્’ એ સારભૂત સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે આ જગતના તમામ પદાર્થો અનાદિ હોવા છતાં ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે, પણ સત્તાકેપે અચળ રહે છે, આ વિજ્ઞાન એમણે વર્ષો પહેલાં જનસમાજ સમક્ષ મૂક્યું.

મહાન ઈશ્વર શ્રીમહાવીરે જગત્ બનાવ્યું નથી પણ જગતનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, આત્મા પોતે જ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર છે, માતાના ગર્ભમાં આવી પોતે જ આહાર લેવામૂકવા વગેરે છ પર્યામિત્યો (શક્તિઓ) ઉત્પન્ન કરે છે અને જીવનપર્યંત તે શક્તિઓનું પાલન કરે છે તેમ જ જીવન પૂરું થયે તે નિસર્જન કરે છે, અને નવા જન્મોમાં એ રીતે ક્રિયા થયા કરે છે આ વસ્તુસ્થિતિમાં કર્મજન્ય કાર્ય છે, અન્ય કોઈનું નથી આત્મા અને કર્મ મળીને આ સંસાર અનાદિકાળથી સરળયો છે, સરળય છે અને સરળજે જગત્કર્તા ઈશ્વર જેવી વચ્ચે કોઈ વ્યક્તિ રહેતી નથી; આ તેમનો સર્વજ્ઞ સિદ્ધાંત છે

એમનું તત્ત્વજ્ઞાન નિલાનિલપાણુ, એકઅનેકપાણુ, મૂર્તઅમૂર્તપાણુ, નિશ્ચય અને વ્યવહાર, દ્રવ્યગુણ પર્યાય, સાત નયો, સ્પેષભગીઓ, છ દ્રવ્યો, પાંચ સમવાયો અને જ્ઞાનક્રિયામ્યા મોક્ષ વગેરે સૂક્ષ્મ હકીકતોથી ભરપૂર છે, આઠ કર્મોનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ બંધ, ઉદય, ઉદીરણ, સત્તા, સક્રમણ વગેરે અન્ય દર્શનોમાં દષ્ટિગોચર થતું નથી

હવે એ પ્રશ્ન થાય છે કે પરમાત્મા મહાવીર તીર્થંકર કેમ બન્યા ? આ અવસર્પિણી કાળમાં ત્રેવીસ તીર્થંકરો જગતના જીવોના ઉદ્ધાર અર્થે થયા પછી એમનો જન્મ તીર્થંકરરૂપે કેમ થયો ? શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગબિંદુમાં ખાસ હકીકત છે કે આ સંસારનાં સર્વ કલેશો અને ધધામાંથી સર્વ જીવોનો મન, વચન અને શરીરથી અત કરણની ભાવનાપૂર્વક ઉદ્ધાર ઇચ્છનાર અને તે માટે સક્રિય પ્રયત્નની તાલાવેલીથી આત્મા તીર્થંકર બને છે, સંઘ, જ્ઞાતિ અને દેશનો ઉદ્ધાર ઇચ્છનાર ગણધર બને છે અને માત્ર પોતાનો જ ઉદ્ધાર ઇચ્છનાર સામાન્ય કેવલી બની શકે છે શ્રીમદ્ ઉમાસ્વામિવાચકે પણ તત્ત્વાર્થસૂત્રની કારિકામાં ભાવિતભાવો મવેષ્ણનેક્રેણુ એ શ્લોકદ્વારા અનેક જન્મોના શુભસસકાગેના પરિપાકરૂપે વિશ્વદીપક શ્રીમહાવીરના જન્મને વર્ણવ્યો છે, શુદ્ધ માટે પણ કહેવાય છે કે તેમણે બોધિસત્ત્વ તરીકેના પ્રવૃ જન્મોમાં પ્રજ્ઞા, દાન, જ્ઞાન, શીલ અને ક્ષમા વગેરે દશ પારમિતાઓ સાધી હતી અને પછીથી શુદ્ધ તરીકેનો જન્મ થયો હતો

આ આત્મા સયોગવશાત્ કર્મની વિચિત્રતાથી કંઈ સ્થિતિએ પહોંચે છે, કેવા દુઃખ અનુભવે છે, જીવનવિકાસના માર્ગમાં આવ્યા છતાં કેવી રીતે અધ.પતનના જોડા ખાડામાં પટકાઈ પડે છે અને પછી કેવા પુરુષાર્થ અને કેવું અપૂર્વ વીર્ય તારવી સપૂર્ણ ઉન્નતિના શિખરે પહોંચે છે એ દષ્ટાત શ્રીમહાવીર પ્રભુનું મુખ્ય અને અદ્ભુત છે. નયસારના ભવમા સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી પછી વમી નાગ્યુ, પરંતુ જેમ બીજનો ચન્દ્રમા પૂર્ણિમા બની જાય છે તેમ આખરે તીર્થંકરપણુ પ્રાપ્ત કર્યું, તે વચ્ચેના જીવ્વીસ જન્મો એમના જીવનમાંથી મનનપૂર્વક સમજવાથી કર્મ અને આત્માની લડાઈમાં છેવટે આત્માનો જય થાય છે કેમકે એમનો પુરુષાર્થ ક્રમેક્રમે બળવાન થતો ગયો અને સત્તાવીસમા ભવમા તીર્થંકરપણુ પ્રાપ્ત કર્યું. છેવટે કર્મો ઉપર વિજય મેળવી સ્વતંત્ર મુક્તિપદ પ્રાપ્ત કર્યું અને આપણને પૂજ્ય બન્યા સંસારમાં અનેક જીવો જન્મે છે અને મૃત્યુ પામે છે તે તો સામાન્ય ક્રમ છે, તેનો ઊહાપોહ હોતો નથી; પરંતુ વિપત્તિના પહાડ તૂટી પડ્યા હોય, મરણાત કષ્ટો, ઉપસર્ગો એક પછી એક આવતા હોય, એક વખત ઉન્નતિના શિખરે ગયા પછી અધ પતનના ખાડામાં પડ્યા રહેવું પડ્યું હોય છતાં હિમ્મતપૂર્વક, આત્મશ્રદ્ધાપૂર્વક, પુરુષાર્થપૂર્વક અડગપણે કોઈની પણ દયાની ભિક્ષા માગ્યા વગર, દેવ કે ઇન્દ્રની સહાયની અપેક્ષા વગર, આર્તધ્યાન કે

તૈદધ્યાન-ર્થો વગ, ઉપસર્ગ કરનાર પાપી બનિઓ ઉપ પશુ અનુપા ચિનરીને પોતે જરેના પૂર કમાના ફળ સમજી, તેને બટાકુરીથી ભોગરી ઉત્તન અને મિ આધ્યાત્મિક જીવન, સસાગના અંગે પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કરી મુક્તિસ્થાનમાં પધાર્યા છે આવું મહાન અને પ્રભાવશાળી વ્યાપક જનન વીગ પ માત્માનું છે આ ગીતે પોતાના આત્માનો અગ્રણ્ય વિભાસ સાધી ઉત્તરિના શિષ્યને ચના આત્માઓ જ મહાપુરુષો અને નિશ્ચય અને છે

પરમાત્મા મહાવીરે કહ્યું છે કે મારી પામે મમ્તિ કે મોક્ષ નામની ગોળીઓ પાછી કે તમને આપી શકુ પણ તમો સમગ્ર દેશન-ના અંગે આગ્રહના ભાગ ચાનના પ્રસારક શા નિનપ્રતિમા અને નિનાગમનુ આનન લેશો ગુણદિ ગુણી સમભાવની દૃષ્ટિ કે શો, નાન અંગે ક્રિયા ભવની સાવના કરશો, આત નયોરો સાપેત્ર ગમ્મી ખાત્રમ પ્રતિષ્ઠિતી રૂ રહી અંગેમતના ન્યીમગ્નશો અદિઆ, તપ ત્યાગ અંગે સમભા પુરુષાર્થ કરશો, નદામળ નાનમળ આગ્રહમળ અને ધ્યાનમળનો આત્મામાં નિભા કરતા ગરેશો અને ભનાતર માટે પાળ નુલસમ્પન્નો લેતા જશો તો અગ્રમ આ અધ્યનન મગ્ના પો તમારે માટે છેો આવડે તેમ જ આત્માના આત્ર ગુણોનો વિભાસ થતા કમથી સ્વનન રીતે પોતે જ પોતાનો મમ્ત કરી રા જે પરમાત્મા મહાવીરે કમનો સુદમ મિદ્ધાત કેવનગાનથી તપાસી ને રીતે રજૂ થયા છે તે ચર્ચનપણુની સામિતી છે આત્મા પાતાથી પગ-માન-વિભાસ પશિણુનિમા પડે લાગ પછી ગમ, દેવ, આગ કપાયો વગેરે નડે શરીર પુન પગિરાગ દા, દવેની વગેરેમાં મમનો વધના જન્ય એ રીતે નિસ્યકમાં આત્મા શ્રુત્યાર્થ કમ પાવી ગ્લો કે નાનચતના પી જનનિ વગર કમચેન ॥ અને કર્મફળચેતના અનુભવી તો છે આ કમાનુ બન ઉપ ઉદીપા મત્તા, સક્રમગ નગેરેનુ સુદમ મગ્નપ જૈન દર્શક મિનાય અન રનગે નથી, અદિસા, મલ્ય, અગ્નેન નત્તચન મને અપત્રિદ, ચાર અનુરોગી માર્ગાનુસારીપણ નિનપુન, જન યા ગુણગ્યા પો, શુદ્ધચના બાગ મત્તા બોગમા ઓઝી શુદ્ધચની સરા વસા યા, સાધુધર્મની નીસ વસા વ્યા, દા, રીન તપ અને ભાન, બગુણપર્વાન નતત્તો નગેરે તરનત્તાન અને કિનામાર્ગનુ Cન્ય બધા જી—ની પ્રભુએ વ્યાપક દષ્ટિએ આપણી સમગ્ર મુદ્ધુ છે એ બધા જી પ્રમાણે જો મનુષ્ય વત તાં બોધમા ઓજા ભવે પુણ્યાનુમથી પગ્ય Cપાન- કરી પ્રાતે નિજગ થતા સર્વ કમાના દાય ગી મુમ્તિપ પ્રાપ્ત કરી શકે

પ માત્મા મહાવીરે જે મિદ્ધાતો આપણી સમક્ષ મુખ્યા છે તે મગ્ન જેના ચોમ્મ છે એમજો ના મગ્ન પાછી પૂરના તીર્થગ સનનો ॥ પણ એ જ રિદ્ધાતો માશ્વત છે સ્વલ એ જ દોષ રોકે છે

મસ રનભાવ ભવિતલ્લતા, Cદમ અને કમ પ પાય મમસાયથી જગત-મસા ચાવ્યા દરે છે તેમા વચ્ચે કોઈ બીજી વ્યક્તિની જરૂર ગહેતી નથી કમ અને આત્માના પુરુષાધ બાગમમા એમજો કર્મનુ રનચ આત્માને અધ પતન કરાનનાર બતાવીને હરેતે પુરુષાધ Cપ મુખ્યતા મુદ્ધી છે પુરુષાધ કયા વગર કમનો વિનાશ ન થઈ શકે આપણા આત્મામાં જનપૂર ગોના સામાન્યો સર્ધને નિયમતાઓ ભરી પગી છે જેથી આપણને કાગનો પગિયામ થયો નથી કર્મનુ બળ છે ભવિતલ્લતા બગરાન છે વગેરે વગેરે નિમિત્તોને આગળ મરીને આપણે આધ્યાત્મ સર્ધએ છીએ અને આપણી નિયમતા દુપાલીએ છીએ પણ પુરુષાધો આગળ મરીએ એમને કમે કમે કાગ અને ભવિતલ્લતા વગેરે અમવાયો તેમા ગમાર્ધ જન્ય છે અને આત્મા બગરાનત બનના મગ્ન કર્મોનો દાય કરી શકે છે

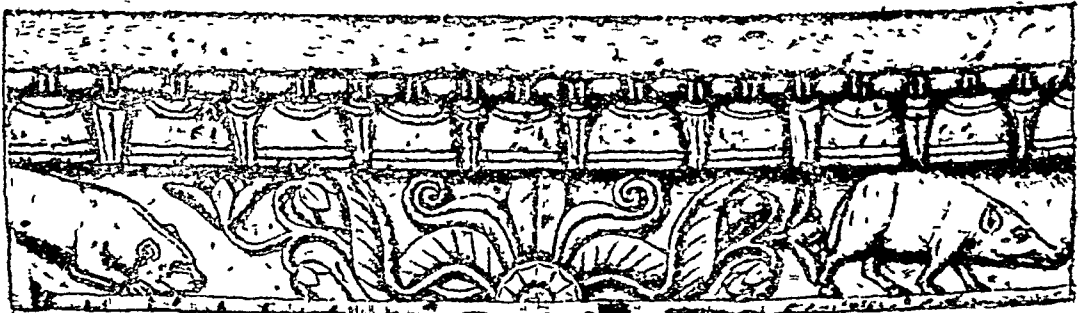
શ્રી વીગ પગમા માના આલમનથી અને આ માઓ એમની દયાનિમા સમા સમુધી તારા છે મેધકુમાર ચ મૈત્રિક સપ અજનમગથી ચ નગાતા વગેરે વગેરે એનુ શાસ્ત્રન લજ સા અગ દગ વપ સગબગ દેમે અગિ સાગ ગણુધો ને વેદનાયોનો જૈનત્તચનમા અમ નપ કરી પ્રતિમોધ એમજો

કયો આ તેમની અર્પવ વિશિષ્ટતા છે, તેથી જ શ્રીમદ્ આનંદધનજીએ ‘પુર્ણન વિન અંગ ભાણીને’ રૂપે શ્રીતેમનાથજીના સ્તવનમા કહ્યું છે

પદાર્થવિજ્ઞાન(Science) તો પરમાત્મા મહાવીરના અનન્યજ્ઞાનનો એક વિભાગ છે, માત્ર તે શ્રીભગવતી સૂત્રમા ભાષાવર્ણનાના પુર્ણજ્ઞાને કાળ કયા વર્ણ, ગુણ ગુણ અને અર્થો છે તે જ્ઞાતમ રવામીજીના પ્રશ્નોનો ઉત્તર પ્રભુ મહાવીરે આપ્યો છે, આપ સદમજ્ઞાન સવન સિવાય બીજાને દોષ શકે નહિ; દબરો વર્ષ પહેલા પરમાત્માએ કહ્યું છે કે ભાષાવર્ણના એ પુર્ણજ્ઞાન છે. તે દાસમાં રેડીઓ અને આમોફોન દ્વારા સિદ્ધ થયું છે તેમ જ શરીરની કાયાના અને પ્રકાશના પુર્ણજ્ઞાનો પણ કેમરાથી ઝડપાય છે.

પરમાત્મા મહાવીરના વ્યાપક જીવનના સારરૂપે આપણે એમનું આનંદન રવીંદરી એમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્નશીલ થઈએ, સગર્ભિન બઈ એમના જીવનસિદ્ધાંતોને કાર્ણમા ઉનારીએ, નહવા કલેશોને નિલાગલી આપી જેન સમાગલી ઉગતિ માટે એકત્ર બઈએ, એમના સિદ્ધાંતો પન્દેશમાં કેલાવવા મિશનો મોટલીએ, એમના જીવનનો મહાન ગ્રંથ—ગૈનિદામિદ, વૈજ્ઞાનિક, યૌગિક અને આધ્યાત્મિક રીતે ગુરુચ્છવન, સાધુજીવન, માતૃ-પિતૃ-ભક્તિ, બંધુગનેષ, ગાનુવરવાદ, તીર્થસ્થાપના વગેરે અનેક દૃષ્ટિગિદ્ધઓથી સરળ ભાષામાં તથા કરાવીએ, આકર્ય ખખેરી પુરુષાર્થ-પરાયણ થતા મહીએ, અર્દિમા, સયમ, તપ, સામાયિક, બ્રહ્મચર્ય, દાનધર્મ વગેરેમા પ્રગતિ કરતા રહીએ તો તે સરકારો પાડતા પાડનાં આપણે આપણા આત્માની અનન્ય શક્તિઓનો વિદાસ કરી એમની માફક અવગ્ય મુક્તિગામી બની શક્યું એ નિર્વિવાદ સત્ય છે

ભગવાન મહાવીરનો આદેશધર્મ ઉદ્યોગણા કરે છે કે ‘કર્તવ્યક્રોને આદરી સદ્યર્થન ધારણ કરવે, ઉદાસીનતા, ખેદ, ગિતા અને ભય કે જે મનોગળને નયગ્ર પાડનાર છે અને આત્માના ભાવિ ઉદ્યને અટકાવનાર છે તેમને હૃદયમાં પેસવા દેશો નહિ, નિરતર આત્મચિત્તવન કરવે, કટુતામાં મધુરતા રાખવે, દુઃખમાં સુખ માની લેતા શીખવે, દુઃખોને અનુભવી દીલા થશો નહિ અને સંતાપના રોદણા રડશો નહિ; તમારા આત્માને દર્શન, જ્ઞાન અને આરિતમા ઓતપ્રોત કરી નિદામ બળ(will power)થી તેને ટકાવી રાખી ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરવે’

નિર્ગ્રંથ સિદ્ધાંતની ઉત્તમતા

૭૦૦ નવલસદાગ નેપાસીભાષ

અનત પ્રમ ના શારીરિક માનસિક દુઝોએ આલ્યાનુન શરીને તે દુઝોથી જાણતી બનુ પ્રારે ઇચ્છા જતા તેમથી તે સુખ થઈ શકે તા નથી તેનું શુ જાણુ ? એવો પ્રશ્ન અનેક શરીરો ઉપર થયા છે પણ તેનું યથાથ સમાધાન મોઈ વિગલ શરીરો જ પ્રાપ્ત થાય છે બધા સુખી દુઝાનુ મળ મા જુ યથાર્થપણે જાણનામા ન આ યુ હોય ત્યા સુખી તે ટાળવાને માટે ગમે તેવો પ્રયત્ન સામા આવે તો પણ દુઝાનો ક્ષત થઈ શકે નહિ અને ગમે તેમની અસચિ અગ્રિયતા અને અમાન તે દુઝા પ્રત્યે હોય જા એને અનુમત્યા જ કરવું પડે અસાગતિ ઉપાયથી તે દુઝા મગ સાનો પ્રતલ મામા આવે અને તે પ્રતલ મામા થઈ શકે એટલા પશિમપૂર્વ કષો હોય જતા તે દુઝા ન મટવાથી દુઝા મગ સા કાજા સુમુખને અલ્પન વ્યાગોહ થઈ આવે છે અથવા થયા કર છે માનુ શુ મા હા ? આ દુઝા ટળવું કેમ નથી ? કોઈ પણ પ્રારે મારે તે દુઝા પ્રાપ્તિ દિવસ નહિ જતા રમને ય પણ તેના પ્રત્યે કોઈ પણ વૃત્તિ નહિ જા, તેની પ્રાપ્તિ થયા કર છે અને જે પ્રયત્નો કર છુ તે તે બધા નિર્દય થઈ દુઝા અનુભવા જ કરુ છુ એનું શુ જાણુ ?

શુ એ દુઝા મોઈને મળવું જાદિ હોય ? દુઝા યવુ એ જ શરીરો અમાન રંગે ? શુ મોઈ એક જગતમા ઇશ્વર રંગે તેણે આમ જ કરુ યોગ્ય ગળ્યુ રંગે ? શુ ભવિતવને આધીન એ વાત રંગે ? અથવા કોઈ માગ કરે તા આગ તા અપ ધોનુ ફળ હશે ? વજેર અનેક પ્રમ ના નિષ્કારે જે શરીર મનસદિત દેહધારી છે તે રાંકરે છે અને જે શરીર મન દિત છે તે અવ્યક્તપણે દુઝા નો અનુભવ કરે છે એ અવ્યક્તપણે તે દુઝા મોઈ એની ઇચ્છા રાખ્યા છે છે

આ જગતો વિશે પ્રાણીમાનની વ્યક્ત અથવા અવ્યક્ત ઇચ્છા પણ એ જ છે માઈ પણ પ્રારે મો દુઝા ન હો અને અથવા સુખ હો પ્રતલ પણ એ જ અર્થે જા તે દુઝા સા માટે મટવું નથી એવો પ્રશ્ન ઘણા ઘણા વિચારાનો પળ બૂતમાટે ઉત્પન્ન થયો હતો વતમાનમાટે પણ આ છે અને ભવિષ્યમાટે પણ થશે તે અનન અનન વિચારાનોમાથી અનન વિચારા વાનો તેના યથાથ સમાધાનને પામ્યા એ દુઝાથી મુક્ત થયા વતમાનમાટે પણ જે જે વિચારા રાનો યથાથ સમાધાન પામે છે તે પણ તથાર્થ જાને પામે છે એ ભવિષ્યમાટે પણ જે જે વિચારા રાનો યથાથ સમાધાન પામશે તે તે તથાર્થ ફળો પામશે એમા અશન નથી

સરીરનું દુઝા માન જોડા માઈ મગી જુ હોય, નનનું દુઝા ભાવિ મગાથી મગી જનું હોય અને જાણ સારા માઈનું દુઝા મગી મઈ અમર ગ્રામવતી રાનુ નોન તો દુઝા મગા માટે જે જે પ્રતલ કરામા આવે છે તે તે સાર માગ માન પણ જાણ તેમ જાનુ જે રામા ન આનુ લાગે જ વિચારા વાનો પ્રમ ઉપર થયો ક દુઝા મગા મગીને જ ઉપર હોયો એઈએ આ જે રામા આવે છે તે ઉપાય યથાથ છે એ નધા નમ રમ છે માટે તે દુઝાનું માન જે યથાથ જાણનામા આવે તેને જ પ્રમ ઉપાય મામા આવે તો દુઝા મોઈ નહિ તો નહિ જરૂર

જે વિચારા સામે દુઝા યથાથ મગ મા જુ વિચારા તેમા પણ મકી જરૂરે યથાથ સમાધાન પામ્યા અને ઘણા યથાથ રમ રા નહિ પામન જા અનિચ્છાએ વિચારાથી યથાથ અમાન પામ્યા

છીએ એમ માનવા લાગ્યા અને તે પ્રમાણે ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. ઘણા લોકો વળી તેને અનુસરવા પણ લાગ્યા. જગતમાં જુદા જુદા ધર્મમત જોવામા આવે છે તેની ઉત્પત્તિનું કારણ એ જ છે.

‘ધર્મથી દુ ખ નો’ એમ ઘણાખરા વિચારવાનોની માન્યતા થઈ, પણ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવામાં એકબીજામાં ઘણો તકાવત પડ્યો ઘણા તો પોતાનો મૂળ વિષય ચૂકી ગયા અને ઘણા તો તે વિષયમાં મતિ થાકવાથી અનેક પ્રકારે નારિતકાન્તિ પરિણામોને પામ્યા.

સર્વ દુ ખનો આત્મનિક અભાવ અને પરમ અવ્યાખ્યાધ મુખની પ્રાપ્તિ એ જ ‘મોક્ષ’ છે અને તે જ ‘પરમહિત’ છે વીતરાગ સન્માર્ગ તેનો ‘સદુપાય’ છે, ને સન્માર્ગનો આ પ્રમાણે સંક્ષેપ છે.

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની એકત્રતા તે ‘મોક્ષમાર્ગ’ છે. સર્વજના જ્ઞાનમાં ભાસ્યમાન તત્ત્વોની સમ્યક્ પ્રતીતિ થવી તે ‘સમ્યગ્દર્શન’ છે, તત્ત્વનો ઘોષ થવો તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. ઉપાદેય તત્ત્વનો અભ્યાસ થવો તે ‘સમ્યક્ચારિત્ર’ છે શુદ્ધ આત્મપદ સ્વરૂપ એવાં વીતરાગપદ્મા સ્થિતિ થવી તે એ ત્રણેની એકત્રતા છે સર્વજન્દેવ, નિર્ગ્રંથગુરુ અને સર્વજોપદિષ્ટ ધર્મની પ્રતીતિથી ‘તત્ત્વપ્રતીતિ’ પ્રાપ્ત થાય છે

સર્વ જ્ઞાનાવરણ, સર્વ દર્શનાવરણ, સર્વ મોહ અને સર્વ વીર્યાદિ અતરાયનો હાય થવાથી આત્માને ‘સર્વજ વીતરાગ-સ્વભાવ’ પ્રગટે છે. નિર્ગ્રંથપદ્મા અભ્યાસનાં ઉત્તરોત્તર ક્રમ તેનો ‘માર્ગ’ છે. તેનું રહસ્ય ‘સર્વજોપદિષ્ટધર્મ’ છે

~

~

~

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રમાં સમ્યગ્દર્શનની મુખ્યતા ધણે રથજે તે વીતરાગોએ કહી છે, જે કે સમ્યગ્જ્ઞાનથી જ સમ્યગ્દર્શનનું પણ ઓળખાણ થાય છે, તો પણ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ વગરનું જ્ઞાન સસાર એટલે દુ ખના હેતુરૂપે હોવાથી સમ્યગ્દર્શનનું મુખ્યપણું ગ્રહણ કર્યું છે

જેમ જેમ સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધ થતું જાય છે, તેમ તેમ સમ્યક્ચારિત્ર પ્રત્યે વીર્ય ઉલ્લસતું જાય છે, અને ક્રમે ક્રમને સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થવાનો વખત આવે છે, જેથી આત્મામાં ચિથર સ્વભાવ સિદ્ધ થતો જાય છે, અને ક્રમે ક્રમને પૂર્ણ ચિથર સ્વભાવ પ્રગટે છે, અને આત્મા નિર્જપદમાં લીન થઈ સર્વ કર્મકલકથી રહિત થવાથી એક શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષમાં પરમ અવ્યાખ્યાધ મુખના અનુભવસમુદ્ધમાં સ્થિત થાય છે

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી જેમ જ્ઞાન સમ્યક્સ્વભાવને પામે છે એ સમ્યગ્દર્શનનો પરમ ઉપકાર છે, તેમ સમ્યગ્દર્શન ક્રમે કરી શુદ્ધ થતું જઈ પૂર્ણ ચિથર સ્વભાવ સમ્યક્ચારિત્રને પ્રાપ્ત થાય તેને અર્થે સમ્યગ્જ્ઞાનના બળની તેને ખરેખરી આવશ્યકતા છે તે સમ્યક્જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉપાય વીતરાગશ્રુત અને તે શ્રુતનત્ત્વોપદેશ મહાત્મા છે

- ૧ આત્માને સ્વભાવમા વારે તે ‘ધર્મ’, આત્માનો સ્વભાવ તે ધર્મ, સ્વભાવમાની પરભાવમા ન જવા દે તે ધર્મ, પરભાવ વડે કરીને આત્માને દુર્ગતિએ જતું પડે તે ન જવા દેતા સ્વભાવમા ધરી રાજે તે ધર્મ, સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને સ્વચાલ્યણ તે ધર્મ, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણેયની શ્રીતીર્થકરદેવ ધર્મ કહે છે પદ્મચંદ્ર શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને સ્વચાલ્યણ તે ધર્મ જે સગારના પરિભ્રમણથી છોડાવી ઉત્તમ મુખમાં ધરી રાજે તે ધર્મ (ગ્લનકરેડ શ્રાવકાચાર)

‘ધર્મ’ એ વગત બહુ ગુપ્ત રહી છે તે બાધ સગોધનથી મળવાની નથી અપૂર્વ અતરસગોધનથી તે પ્રાપ્ત થાય છે, તે અતરસગોધન કોઈક મહાભાગ્ય મદ્ગુરુ અનુગ્રહે પામે છે (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર)

નીતગગશ્રવના પ મ રહસ્યને પ્રાપ્ત થયેના અમ્મ અં ૫ મુખ્યુશીન મહા માનો યોગ પ્રાપ્ત થયો અતિ ૧૧ કમ્બુ છે મહાભાઓ વના યોગથી જ ને યોગ પ્રાપ્ત થાય છે એમા અશય નથી કમ્બુ છે તે તદ્દા મયાગ સમગાગ—

તે અમ્બુ મહાભાઓના પ્રવૃત્તિનશ્વ પદમપુરે આ પ્રમાણે મહા છે

અબનત શાના ચિહ્ન તે મહાભાઓના પ્રવૃત્તિનશ્વથી નિર્ભીત મરી તમાય જે કે પ્રવૃત્તિનશ્વ કૃતા અબનત વ્તા રિષેનો નિશ્ચય અન્ય પદ્ય નીમ્મે છે મોર્ષ એમ મુદ્ધ વૃત્તિમાન મુમુચુ નેની અબનત ગાની પગીમા આવે છે

•

•

•

યદ્યપિ તેવા મહાભા પુર ૧ ૧૦ નચિત્ યોગ બને છે, તા પદ્ય મુદ્ધ વૃત્તિમાન મુમુચુ નો તો તે અપૂર્વ ગુણે તેવા મુદ્ધતમાનના સમાગમમા પ્રાપ્ત કરી શકે છે જેવા મહા મા પુરવના વચન પ્રતાપથી મુદ્ધતમાનમા ચક્રવર્તીઓ પોતાનુ ગાજપાટ ઝોડી ભયમર વનમા તપસ્યા મનારો ચાલી નીમ્મના દના તેવા મહા મા પુરવના યોગથી અપૂર્વ ગુણ રૂમ પ્રાપ્ત ૧ થાય ?

સારા દેશાગમા પદ્ય મચિત્ તેવા મહાભાનો યોગ બની આવે છે, કેમકે તેવા અપ્રતિગઢ નિદારી હોય છે સારે એવા પુરવો નો નિલચગ રહી શકે તેમ મરી રીને બની શકે કે જેથી મુમુચુ ૧, ૧ સર દુ ખ દાર કરવા ૧૧ અ ૧ ૫ મ છોને પૂજપજે ઉપાગી શકે ? તેનો ભાગ આ પ્રમાણે બગસાન નો અચીકરો છે

નિલ તેમના સમાગમમા આનામીનપણે વર્નુ ને રિએ અને તે માજ ગાજાવન પગિમ્મની ભાગ ન યોગ છે

જેઓ સચા તેના ભાગ કરવાને સમર્થ થી તેમજે આ પ્રમાણે ભાગપદ્ય મુ મુ ૧૧ ૬ તેજુ અગ્રપ આ પ્રમાણે ઉપરશુ છે

તે મહાભાપુર ૧ના ગુણાનિશરમા થી, સમ્યક્ચક્રપુથી ૫ મના થી પદમતાનિથી પરમનિગ્તિથી મુમુચુ વની અગુભ વૃત્તિઓ પગવતન ચ નિગ્મરમારને પામી અરપ પ્રતે વગની ૧૧ છે

તે પુરવના વચનો આગમવરપ છે તો પદ્ય વા ના પોનાથી વચનયોગની પ્રાપ્તિ ન થાય તેથી તથા રિંતર સમાગમનો યોગ ન બને તેથી તથા તે વચનજુ શ્રવણ તાદશ રમ જુમા ૧ ૧૦ તેથી તેમ જ કેટલાક ભારોનું એ પદ્મજુમા પવિત્રનની જરૂર નો છે તેથી અં ૧ અનુચ્છાનું બગ વૃત્તિ પામનારો અર્થે વીતગગશ્રવ વીતગગશ્રવ એ બગસાન ઉપાગી માધન ૬ જે કે તેના મહાભા પુર ૧ ૧૦ જ પ્રથમ તેજુ ૧૦૧ ૧૧ મુજુ નેર્ધએ મછી રિજુ નટિ થયે મહા માના સમાગમમા અગમમા પદ્ય તે શ્રુત બગસાન ઉપાગ મરે છે અથવા જ ના કેરવા તેના મહા માઓ ૧ યોગ બની જ શકના નથી ત્યા પદ્ય રિજુ નટિ ૧૦ વીતગગશ્રવ ૫ મોપમારી છે અને ને ૧ મપ થઈ મન્યુ ૧૦ એ એમ મોમથી માંડી દા ગામપરેન રચના મરી છે

•

•

•

કાગના દાથી અપા શ્રુતગ્રાન નો પાપા ભાગ વિત્તલન થયો ગયા અં ૧ મિદુમાન અથવા અમ ૧ ૧ નતમાનમા રિધમાન છે

પદ્ય ૧૧૦ વિસલ થાયથી પદ્ય મચીમા રચનિશરમા મુ નોવાથી નિર્મથમનાન ૧૧ ને શ્રુતના પૂર્વે લાભ વનમ ન મુ રોને આ સં ૧ પ્રાપ્ત થયો નથી

ધણા મતમતાંતગદિ ઉત્પન્ન થવાનો હેતુ પણ એ જ છે અને તેથી જ નિર્મળ આત્મતત્ત્વના અભ્યાસી મહાત્માઓની અલ્પતા થઈ

શ્રુત અલ્પ રહ્યા છતાં, મતાંતર ધણા છતાં, સમાધાનના કૃત્સાદ સાધનો પરાંક્ષ છતાં, મહાત્મા પુરોનો ક્વચિત્ત્વ છતા હે આર્યજનો ! સમ્યગ્દર્શન, શ્રુતનુ રામ્ય એવો પરમપદનો પથ, આત્માનુભવના હેતુ, સમ્યક્ચારિત્ર અને વિશુદ્ધ આત્મધ્યાન આજે પણ વિદ્યમાન છે એ પરમ હર્ષનું કારણ છે.

વર્તમાનકાળનું નામ દુષ્કાળ છે. તેથી દુ જે કરીને.—ધણા અંતરાયથી, પ્રતિકૂળતાથી, સાધનનું દુર્વલપણ હોવાથી મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ વર્તમાનમાં મોક્ષમાર્ગનો વિચ્છેદ છે એમ ચિંતવવું જોઈતું નથી.

જે અલ્પ સ્થળો રહ્યાં તેને એકાદશાગતે નામે શ્રેતાંગર આચાર્યો કહે છે, દિગમ્બરો તેમાં અનુમત નહિ થતા એમ કહે છે કે.

વિસંવાદ કે મતાગ્રહની દૃષ્ટિએ તેમાં અને કેવળ લિન લિન માર્ગની પેઠે જોવામાં આવે છે. દીર્ઘ દૃષ્ટિએ જોતાં તેના શુદ્ધાં જ કારણો જોવામાં આવે છે

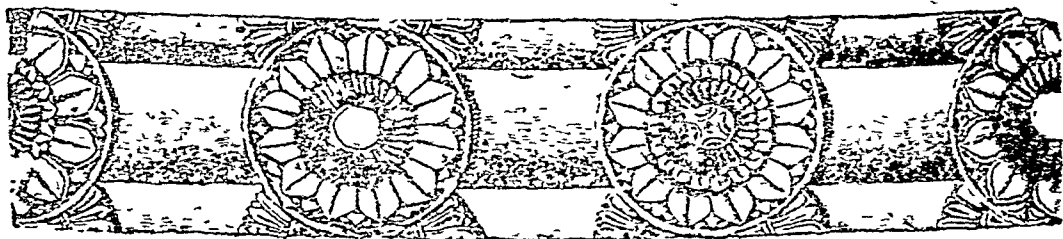
વિવાદના ધણાં સ્થળો તો અપ્રયોગ્ય જોવા છે, પ્રયોગ્ય જોવા છે તે પણ પરાંક્ષ છે

દિગમ્બર અને શ્વેતાંગર એવા બે ભેદ જિનદર્શનમાં મુખ્ય છે મનદૃષ્ટિથી તેમાં મોટું અતર જોવામાં આવે છે. તત્ત્વદૃષ્ટિથી તેવો વિશેષ ભેદ જિનદર્શનમાં મુખ્યપણે પગે છે, જે પ્રત્યક્ષ કાર્યભૂત થઈ શકે તેવા છે તેમાં તેવો ભેદ નથી, માટે અને સંપ્રદાયમાં ઉત્પન્ન થતા ગુણવાન પુરો સમ્યગ્દૃષ્ટિથી જુએ છે, અને જેમ તત્ત્વપ્રતીતિનો અતરાય ઓછો થાય તેમ પ્રવર્તે છે.

શ્રીમાન વર્ધમાનજિન વર્તમાનકાળના ચરમ તીર્થંકરદેવની શિક્ષાથી હાલ મોક્ષમાર્ગનું અસ્તિત્વ વર્તે છે તેમના આ ઉપકારને સુવિહિત પુરુષો વાગ્વાર આશ્રયમય દેખે છે

જે ધર્મ સસાર પરીક્ષીણ કરવામાં સર્વથા ઉત્તમ હોય અને નિઃશ્વભાવમાં સ્થિતિ કરાવવાને બળવાન હોય તે જ ઉત્તમ અને તે જ બળવાન છે. (શ્રોમદ્ રાજચંદ્રગ્રંથમાંથી મંજીત)

સાંપ્રત્યિક વ્યામોહમાં શ્રીમદ્નુ સાચુ મૂલ્ય આપણે ન સમજી શક્યા પણ આવા આત્માર્થી અને આત્મદર્શી પુરુષને ઓળખવામાં જ જૈનદર્શનની ગુણગ્રાહકદૃષ્ટિ સમાયેલ છે કમનસીબે આવી દૃષ્ટિનો આપણે સાં બહુ અભાવ છે, પણ જે આવી દૃષ્ટિ દાખવશે અને શ્રીમદ્ની આત્મસાધના સમજવા પ્રયત્ન કરશે એ જરૂર ધર્મશાસ મેળવશે.

જૈન જાતકોના ચિત્રપ્રસંગોવાળી કટપસૂત્રની સુવાણીક્ષરી પ્રત

શ્રી મારાભાઈ મણિલાલ નનાથ

કટપસૂત્રની હસ્તપ્રતોમા સગ્રહાયેની કળાવદ્ભીનું ચિત્રશૈલ કમલના જૈનચિત્રપદ્મ
જૈ ચિત્રપદ્મના ચિત્ર પસૂત્ર, પવિત્ર કટપસૂત્ર, અષ્ટાન્તિકા-કટપસુમોધિકા વગેરે મારા પ્રમશનો દ્વારા
યથાશક્તિ પ્રપન્ન મેં કરેલો છે

જન મત્રીઓ તથા જૈન શ્રીમાનોએ જેની રીતે શિષ્યપચાપત્ય કલાને ઉત્તેજન આપેતું છે તેની જ
રીતે જન ધર્મના ધાર્મિક ગ્રંથોમા ચિત્રો ચીતગીને ચિત્રનાને પણ ઉત્તેજન આપેતું છે આ વાત
કલાવત્તિને ધ્યાન બહાર તો નથી જ

અભ્યાસુધી કટપસૂત્રની ન ગો સચિત્ર હસ્તપ્રતો મેં નિરીક્ષણ કર્યું છે તેમા અમલવાલના
જૈન ગ્રંથલેખકો પૈયાની બે સુવાણીક્ષરી - સૂત્રની રસ્તપ્રતો વિશિષ્ટ પ્રમાણે છે

૧ અમલવા ના દેસમાના પાંચમા આવેલા શ્રી નાગિમવજ્ર શાસ્ત્રસગ્રહની રસ્તપ્રત કે જેમા
સગીતશાસ્ત્રના ગ્રામ, રનર મૂર્તિના અને તાન વગેરે તથા આમશયારી પાચારી લોમચારી
દેશચારી તથા નૃસના હસ્તનયણો વગેરેને લગતા નામ્યશાસ્ત્રના લગભગ ત્રણસો ચિત્રપ્રમણો આપવામા
આવેલા છે આ પ્રમાણે સગીત અને નામ્યશાસ્ત્રના ચિત્રપ્રમણો ઉપરાત આ પ્રતની નિમોમા જુદી
જુદી જાતની વેનુશીઓ અભિનાયકી પ્રાણીઓ સિંહ દાથી બગ મોં વગેરે પણ પક્ષીઓના
વિવિધ ચિત્રો તથા કટપસૂત્રને લગતા વિવિધ ચિત્ર-પ્રમણો બીજી મોઠી પણ રસ્તપ્રતમા નેનામા આવેલા
નથી વળી આ પ્રતમા પવિત્ર ભાગતની ચિત્રમ્યા સાવે સાવે ધરાની ચિત્ર ના પણ જોવા મળે છે,
જે તેની ખાસ લાગણિપ્રતા છે

૨ અમલવાલની સામગ્રીની પોળમા આવેલા શ્રીપાન્ય મરઝના ઉપાગ્રયમા આવેલા
શ્રી ભાતૃચ રચિત જ્ઞાનલક્ષમા આવેલી સરત ૧૫૧૬મા પામણ શરેરમા લખાયેલી સુવાણીક્ષરી
હસ્તપ્રતમા જનોના ગોવીસ તીર્થધરો પૈમા ૧ શ્રીસુવર્ણવ ૨૨ શ્રીભિલાષજી ૨૩ શ્રીપામ્વનાથજી
તથા ૨૪ શ્રીમતાનીગ વ્યામીજના પૂર્વભરો તથા આ ચારે તીર્થધરોના મુખ્ય હસ્તપ્રમણો પ્રતના
પાનાઓની ઉપ નીચે મેં પ્રિનારોમા તથા બને બાજુના દક્ષિણઓમા ચીતેલા છે

આ લેખમા મનુત સામગ્રીની પોળના ઉપાગ્રયની પ્રતનો પચિસ આપવાનું મેં યોગ્ય ધાર્યું છે
કટપસૂત્રની આ સુવાણીક્ષરી પ્રત ૮૫ ભાગ ભારની પોથી ન ૨૮મા આવેલી છે આ પ્રતમા
કુલ પાના ૬૧૮ કટપસૂત્રના છે અને ૧૦ પાના ગાન થાના છે કટપસૂત્રમા વિવિધપ્રમા ૪૪ છે અને
કાનપ્રમામા ચિત્ર ૧ છે પ્રતના અને આ પ્રમાણે પુષ્પિધનો છે

કટપસૂત્રના અંતે સંસ્કૃત ૧૬૧૬ વર્ષે શ્રાવણ સુદિ પચમી માસ મં વાલ્મીકિન ગુપ્તમૂલ્યનું ।
ગાનપ્રમાના અંતે સંસ્કૃત ૧૬૧૬ વર્ષે શ્રાવણ સુદિ પચમી માસે શ્રીવત્સો શ્રીધમધોગજી શ્રીવત્સગુરુ
વિં મહીપદ પૂનાઈ કચ્છપુલ્લિસા ગિરિમરિત ॥ છે ॥

૧ આ બધા ચિત્રપ્રમણો તેના વિવિધ પચિસ ૨ ૩ માત્ર ૧૨૧૨થી ૬૫ પાની પ્ર ૬ ૮ પાના આવનાર છે
૧૧

આ પ્રતમાં નીચે પ્રમાણેનાં ૪૪ ચિત્રો છે.

૧. મહાવીરપ્રભુનુ ચ્યવન, ૨. ગાંતમરવામીછ, ૩. દેવાનદાનાં ચોદ સ્વપ્ન, ૪. હંડિસભા, ૫. ગદ્ગન ૬. શકાના, ૭. ગર્ભાપહાર, ૮. ગર્ભસક્રમાયુ, ૯. ત્રિશલાના ચોદ સ્વપ્ન, ૧૦. મયયુદ્ધ, ૧૧. સિદ્ધાર્થનુ આન, ૧૨. સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા, ૧૩. સ્વપ્નપાદો ૧૪. ગર્ભ નહિ કન્ધવાથી ત્રિશલાનો શોક, ૧૫. ગર્ભ કન્ધવાથી ત્રિશલાનો આનન્દ, ૧૬. પ્રભુ શ્રીનંદાર્ચનો જન્મ, ૧૭. જન્મભિષેક, ૧૮. હટ્ટી જગરણ, ૧૯. નિશાલગણુણુ ૨૦. સવત્સરીદાન, ૨૧. ગદ્ગેખા પાવખી, ૨૨. પચ્ચમુદ્દિલોચ, ૨૩. પ્રભુ મહાવીરનુ સમવસરણુ, ૨૪. મહાવીર નિર્વાણ, ૨૫. પાર્વત્યચ્યવન, ૨૬. પાર્વત્યપ્રભુના પૂર્વભવો-દિનારમા, ૨૭. પાર્વત્યજન્મ, ૨૮. પાર્વત્યપ્રભુનુ સવત્સરીદાન તથા પાર્વત્યપ્રભુનો લોચ, ૨૯. પાર્વત્યપ્રભુને ઉપસર્ગ, ૩૦. પાર્વત્યપ્રભુનુ સમવસરણુ અને નિર્વાણ, ૩૧. શ્રીનેમિતાથહનું જન્મ, ૩૨. શ્રીનેમિતાથહનુ સવત્સરીદાન અને પચ્ચમુદ્દિલોચ, ૩૩. શ્રીનેમિતાથહનું જનન, ૩૪. શ્રીનેમિતાથહનુ સમવસરણુ અને નિર્વાણ, ૩૫. દગ તીર્થદરો, ૩૬. દશ તીર્થદરો, ૩૭. શ્રીઋષભદેવનુ ચ્યવન, ૩૮. શ્રીઋષભદેવનો જન્મ, ૩૯. શ્રીઋષભદેવનુ સવત્સરીદાન તથા પચ્ચમુદ્દિલોચ, ૪૦. શ્રીઋષભદેવનુ સમવસરણુ અને નિર્વાણ, ૪૧. અગિયાર ગણુધરો, ૪૨. આર્યગૃહલિભદ્ર અને કાંશા, ૪૩. ચતુર્વિધ સઘ અને ૪૪. ચતુર્વિધ સંપ્ર.

ઉપરોક્ત ૪૪ ચિત્રો ઉપરાંત આ પ્રતની દિનાગે તથા હાંસિયાઓમાં નીચે પ્રમાણેના ચારે તીર્થદરોનાં પૂર્વભવોના તથા તીર્થદરોના ભવોના ચિત્રપ્રસંગો ચીતરાયેલાં છે

૧. પ્રતનુ પાનુ ૧. પાનાની ગખી બાજુના હાંસિયામાં ઉપરના ભાગમાં વાર્ગિચ વગાડની એક દિવરી ઊભેલી છે. મધ્ય ભાગમાં એક હાથીસવાર હાથમાં કળશ લઈને પ્રભુમહાવીરની ભક્તિ કરવા જતો દેખાય છે. નીચેના ભાગમાં એક દપતી પ્રભુભક્તિની હિંસુકતા દર્શાવતુ ખેડેલું છે.

મધ્ય હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં ઊભેલો ગૃહસ્થ પ્રભુની ગુનિ કરે છે. નીચેના ભાગમાં પોતાના ઈંચા કરેલા ગખા હાથથી ચામર વીંચતી એક સ્ત્રી (આવિદા) પ્રભુની ભક્તિ કરતી ઊભેલી છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં વાસળી વગાડનો એક દિવર ઊભેલો છે. મધ્ય ભાગમાં એક હાથીસવાર પ્રભુની ભક્તિ કરવા જતો દેખાય છે. નીચેના ભાગમાં પ્રભુની ભક્તિ કરતાં દપતી ઊભેલાં છે.

૨. પ્રતનુ પાનુ ૨. પ્રથમ ભાગ. ગખી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં એક ગૃહસ્થ ખેડેલો છે. મધ્ય ભાગમાં એક સ્ત્રી ખેડેલી છે. નીચેના ભાગમાં બે હાથે ફૂલની માળા પકડીને ઊભેલી એક સ્ત્રી છે.

મધ્ય ભાગના હાંસિયામાં ભૂમિતિની સુદર ચિત્રાકૃતિઓ રજૂ કરેલી છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં એક સ્ત્રી પોતાના જમણા હાથમાં પોતાના માથાના વાળની લટ પકડીને ઊભેલી છે, તેના વાળમાંથી ટપકતુ પાણી નીચે ઊભેલા હસના મુખમાં પડે છે. મધ્ય ભાગમાં બે ગૃહસ્થો ઊભેલા છે. નીચેના ભાગમાં એક માણસ ધોડાને દોરીને ચાલતો દેખાય છે.

ઉપરની દિનારમાં અનુક્રમે ત્રણ સ્ત્રીઓ નૃત્ય કરતી અને ત્રણ પુરુષો જુદા જુદા વાદ્યો વગાડતા દેખાય છે, તથા બે પુરુષો ખેડેલા છે.

નીચેની દિનારમાં અનુક્રમે બે ધોડા, બે હાથી અને બે પુરુષો ચીતરેલા છે. પાનાની મધ્યમાં પ્રભુ મહાવીરના પાંચે કલ્યાણકો ઉત્તરાશ્વહનુ નક્ષત્રમાં થયાનું વર્ણન સોનાની શાહીથી લખેલું છે.

૩. પ્રતનુ પાનુ ૨. પાનાના આક્રવાળી બાજુ : ગખી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં ધરણું, મધ્ય ભાગમાં પદ્માવતી અને નીચેના ભાગમાં દેવી સરસ્વતી ચીતરેલા છે.

મધ્ય હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં ચક્રેશ્વરીદેવી, મધ્ય ભાગમાં તથા નીચેના ભાગમાં ચાર હાથવાળા એક-એક ૨૫ ચીતરેલો છે

જમણી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં અગ્નિદેવી છે, મધ્ય ભાગમાં નક્ટ્ર છે અને નીચેના ભાગમાં ગોમેશ્વર ચીતરેલો છે

પાનાની મધ્યમાં પ્રભુ શ્રીમહાવીરના ચ્ચત્ર કલ્યાણનું વર્ણન સોનાની શાદીથી લખેલું છે

૪ પ્રતના પાના ઉપર પ્રથમ ભાગ ડાબી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુના પિતા શ્રીનરપત્ત ત્ત્રાહાણનું ધર ચીતરેલું છે મધ્ય ભાગમાં નરપત્ત ત્ત્રાહાણ તથા દેવાન । ત્ત્રાહાણી (પ્રભુ મહાવીરના પિતા તથા માતા) બેઠા છે નીચેના ભાગમાં વહેતી નદીની પાસેથી હાથમાં લાકડી ૫ ડીને પમાર થતો એક પુરુષ ઊભેલો છે

મધ્ય હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય બેઠેલા છે નીચેના ભાગમાં હાથમાં વપલુ પન્ડીને ત્રિશના માતા બેઠેલા છે તેમની સામે એક પરિચારિત્ર ઊભેલી છે

જમણી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય અને સ્થાપનાચાર્ય છે બીજા ભાગમાં સ્થાપનાચાર્ય અને નરપત્ત ત્ત્રાહાણ છે ત્રીજા ભાગમાં સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા છે ચોથા ભાગમાં નરપત્ત ત્ત્રાહાણ અને દેવાન બેઠેલા છે

ઉપરની ત્રિશરમાં અનુક્રમે એ મોર, દૂધ ભરેલા બે મટ્થઓ (૨), બે બે ધીનુ કુડલુ લઈને જતો એક માણસ બે ચામર વીંઝતા પુરુષો ત્રણ કંઠી ત્રણ સ્ત્રીઓ તથા ૭૫ । ૭૫ વાઘો વગાવતી બીજી ત્રણ સ્ત્રીઓ ચીતરેલી છે

નીચેની ત્રિશરમાં અનુક્રમે બે ઘોડા ત્રણ હાથી, હાથમાં પૂજનની સામગ્રી લઈને બેઠેલા ત્રણ પુરુષો હાથમાં તાલ તથા તલવાર પન્ડીને ચાનતા બે સૈન્યો અને છેવટે એક હસપટ્ટી ચીતરેલ છે

પાનાની મધ્યમાં પ્રભુ શ્રીમહાવીરના ચ્ચત્ર કલ્યાણનું વર્ણન સોનાની શાદીથી લખેલું છે

૫ પ્રતનું પાના પાનાના આખાળી બાજુ ડાબી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં ચામર પન્ડીને ઊભેલી સ્ત્રીઓ છે નીચેના ભાગમાં હાથમાં વીણા પન્ડીને ઊભેલી એક સ્ત્રી છે

મધ્ય હાસિયામાં સુ ૨ કુનોનો એક છોડ ચીતરેલો છે

જમણી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં પલુ ચામર પન્ડીને ઊભેલી એક સ્ત્રી છે નીચેના ભાગમાં એક હાથમાં વીણા તથા બીજા હાથમાં કૂન પન્ડીને ઊભેલી સ્ત્રી છે

પાનાની મધ્યમાં દેવાન ચૌ ૨૫ ૭૫ છે, તેનું વર્ણન સોનાની શાદીથી લખેલું છે

૬ પ્રતના પાના ૪૪નો પ્રથમ ભાગ ડાબી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વભવો પૈખીના પ્રથમ ભવ નયસારનો પ્રસંગ તથા ઉપરની ત્રિશરમાં તેઓશ્રીના બીજાથી સાતમા ભવ સુધીના ચિત્ર-પ્રસંગો ગદ્ય કરેલા છે

મધ્ય હાસિયામાં ભૂમિતિની નું ૨ ચિત્રાકૃતિઓ ચીતરેલી છે

જમણી બાજુના હાસિયામાં પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વભવો પૈખીના આઠમા ભવથી અગિયારમા ભવ સુધીના પ્રસંગો ગદ્ય કરેલા છે

નીચેની ત્રિશરમાં જમણી બાજુથી ૧મી બાજુ તરફ અનુક્રમે પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વભવો પૈખીના બારમા ભવથી સત્તરમા ભવ સુધીના પ્રસંગો ગદ્ય કરેલા છે

૩૫મી બાજુના હાસિયાની મધ્ય ભાગમાં તથા નીચેના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વભવો પૈકીના અટારમાં તથા ઓગણીસમાં ભવની રજૂઆત કરેલી છે.

નીચેની કિનારમાં અનુક્રમે પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વભવો પૈકીના વીસ, એકવીસ અને ત્રેવીસમાં ભવની રજૂઆત કરેલી છે

બાવીસમાં પૂર્વભવની રજૂઆત ઉપરની કિનારમાં ૧૮ ચાર ઝાગેની સાથે એક માણસ ચીતરીને કરેલી છે.

પાનાની મધ્યમાં પ્રભુ શ્રી મહાવીરસ્વામીના જન્મ સમયે જગતમાં કેવુ વાતાવરણ હતુ તેનુ વર્ણન સોનાની શાહીથી લખેલુ છે.

૭ પ્રતના પાના ૪૪નો આંકવાળો ભાગ. ૩૫મી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વભવો પૈકીના ચોવીસમાં ભવની, મધ્ય ભાગમાં પચ્ચીસમાં ભવ અને નીચેના ભાગમાં છબ્વીસમાં ભવની રજૂઆત કરેલી છે

મધ્ય હાસિયામાં ભૂમિતિની સુંદર આકૃતિ ચીતરેલી છે.

જમણી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીરને સાધુ-અવસ્થામાં અને જ્ઞાનમાં ખીલા દોટીને ગોવાળિયાએ કરેલા ઉપસર્ગનો પ્રસંગ અને નીચેના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીરના પગની પાસે ખીર રાધતા ગોવાળિયાના પ્રસંગની રજૂઆત કરેલી છે.

ઉપરની કિનારમાં અનુક્રમે એક એટલો પુરુષ, સાધુને આહાર આપતી એક સ્ત્રી, સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા તથા અને હાથની અજલિ બેડીને એટલા બે ગુહસ્થો તથા બે સ્ત્રીઓની રજૂઆત ચિત્રકારે કરેલી છે.

નીચેની કિનારમાં અનુક્રમે બહેલા ત્રણ ઘોડાઓ તથા ત્રણ હાથીઓ ચીતરેલા છે

આ પાનાની મધ્યમાં પણ પ્રભુ મહાવીરના જન્મને લગતુ ૧૮ વર્ણન સોનાની શાહીથી લખેલુ છે.

૮ પ્રતના પાના ૬૭નો પ્રથમ ભાગ : ૩૫મી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં અરવિંદ રાજની રજૂઆત કરેલી છે. મધ્ય ભાગમાં પ્રભુશ્રી પાર્શ્વનાથના પૂર્વભવો પૈકીના પ્રથમ ભવના માતાપિતાનો પ્રસંગ છે નીચેના ભાગમાં પૂર્વભવો પૈકીના આઠમાં ભવનો પ્રસંગ ચીતરેલો છે

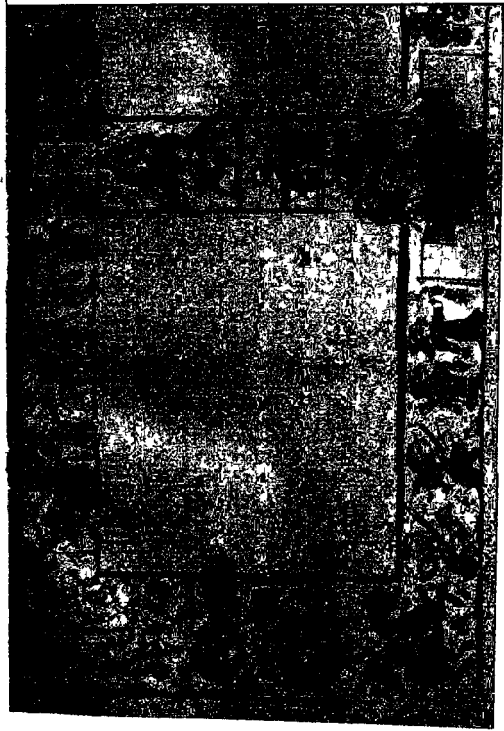
ઉપરની કિનારમાં પ્રભુશ્રી પાર્શ્વનાથના પૂર્વભવો પૈકીના પ્રથમ ભવની રજૂઆત સુંદર રીતે કરેલી છે

જમણી બાજુના હાસિયામાં પ્રભુશ્રી પાર્શ્વનાથના પૂર્વભવો પૈકીના બીજા, ત્રીજા અને ચોથા ભવના ચિત્ર-પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે

નીચેની કિનારમાં પ્રભુશ્રી પાર્શ્વનાથના પાંચમાં, છઠ્ઠા અને સાતમાં ભવના ચિત્ર-પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે.

૯ પ્રતના પાના ૬૭નો આઠવાળો ભાગ. ૩૫મી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ શ્રી પાર્શ્વનાથજીના તીર્થંકરના ભવના માતાપિતા અશ્વસેન રાજ તથા વામાદેવી રાણીની રજૂઆત કરેલી છે. મધ્ય ભાગમાં પૂર્વભવો પૈકીના નવમાં ભવના દેવવિમાનની તથા નીચેના ભાગમાં દમકંઠા નરકાવાસમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રસંગની રજૂઆત ચિત્રકારે કરેલી છે

મધ્ય હાસિયામાં સુંદર ચિત્રાકૃતિઓ ચીતરેલી છે.

ચિત્ર ૧ શ્રી નેમિનાથજીનો જન્મ અને તેઓથીના જીવનની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓના ચિત્રમસગો

જમણી બાહુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમા પચાસિ તપ તપતો કમક તપસ અને તેની માત્રમા જ લાખુ ચીરીને બળતો સર્પ મળતો શીપાર્શ્વમાગનો મન ઠીએનો છે મધ્ય ભાગમા હાથી ઉપર મેળીને શીપાર્શ્વમાગ તથા રાણી પ્રભાતી વારાણસી નગરી તરફ જતા દેખાય છે નીચેના ભાગમા ઝાડી બતાવીને વાગણસી નગરીની બહારનું ઉદ્યાન રજૂ કરેલું છે

ઉપરની નિનારમા એક જોરેનો પુરુષ અને છ હસપક્ષીઓની હાર ચીનગેલી છે નીચેની નિનારમા એક કેસરીસિંહ તથા વેનથુની સુન્દર નાકૃતિ રજૂ કરેલી છે

પાના ૬૭ની બંને બાજુએ પ્રભુ શીપાર્શ્વનાથના અનન અને જ મધ્યાણુ ને લગતુ વર્ણન સોનાની શાળીથી લખેલું છે

૧૦ પ્રતના પાના ૭૩નો પ્રથમ ભાગ જમણી બાહુના હાસિયામા ઉપરના ભાગમા પ્રભુ શ્રીનેમિનાથના પૂવભરો પેખીના પ્રથમ ભરના, મધ્ય ભાગમા શીખ ભરના અને નીચેના ભાગમા શીખ ભરના ચિત્ર-પ્રમગો રજૂ કરેલા છે

મધ્ય હાસિયાના ઉપરના ભાગમા પૂવભરો પેખીના ચોથા ભરના અને મધ્ય ભાગ તથા નીચેના ભાગમા પાચમા ભરના ચિત્ર-પ્રમગો રજૂ કરેલા છે

જમણી બાહુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમા છત્ર ભરના મધ્ય ભાગમા સાતમા ભરના અને નીચેના ભાગમા આઠમા ભરના ચિત્ર-પ્રમગો રજૂ કરેલા છે

ઉપરની નિનારમા અનુક્રમે ચાર હાથી અને પાચ કેસરીસિંહની જુઆત ચિત્રમયે રેલી છે નીચેની નિનારમા અનુક્રમે ગૃહસ્થ યુગન, યશોમતી રાણીની બંને બાહુની એકે પરિચારિ, એક વપતી યુગન એક સ્ત્રી તથા એક પુત્ર્ય બેઠેલા છે

પાનાની મધ્યમા સોનાની શાળીથી પ્રભુ શ્રી નેમિનાથના જન્મનું વર્ણન લખેલું છે

૧૧ પ્રતના પાના ૭૩નો આઠવાળો ભાગ આ પાનામા શ્રીનેમિનાથના તીથે ના ભરના મુખ્ય મુખ્ય જન્મ-પ્રમગો રજૂ કરેલા છે (જુઓ ચિત્ર નં ૧)

જમણી બાહુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમા શ્રીનેમિનાથને લગાવેલા હાથને વાળના જતા વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ લગ્ન રહેલા દેખાય છે હાસિયાના મધ્ય ભાગમા બીનેમિત્રમાર શ્રીકૃષ્ણની આયુરશાળામા જન્મને મધ્ય ક્રાંતિ દેખાય છે હાસિયાના નીચેના ભાગમા એક વોડેસના જતો દેખાય છે

મધ્ય હાસિયાના ઉપરના ભાગમા લક્ષ્મી ચોરી રજૂ કરેલી છે મધ્ય ભાગમા પરણના આનંદા નેમિત્રમારની રાહ જોતી રાજલ રાજકુમારી મેળી છે નીચેના ભાગમા શ્રીનેમિત્રમાર કૃષ્ણ વાસુદેવની રાણીઓ સાથે જલક્રીડા કરતા દેખાય છે

જમણી બાહુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમા શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ તથા હિરણ્યકેશી છે મધ્ય ભાગમા શ્રીનેમિત્રમાર સાગ્ગ ધનુન નાળતા દેખાય છે નીચેના ભાગમા વાસુદેવના આયુરો નીતરેલા છે

ઉપરની નિનારમા અનુક્રમે ત્રણ પાંડવો વાળના અને ત્રણ મેળીને જતા શ્રીનેમિત્રમાર દેખાય છે રથની આગળ બે શત્રુઓ વગા નાસ તથા એક પુરુષ ઠીમેનો છે તેની આગળ લગ્નની ચોરી છ ચોરીની બાહુમા પક્ષીઓ તથા પશુઓ પોર પાતા દેખાય છે

નીચેની નિનારમા અનુક્રમે મેળ પાતિ સનિને બે સ્ત્રીઓ, પાંખીની વાન તથા એક જલ ચીતરલું છે

પાનાની મધ્યમા સોનાની શાળીથી શ્રીનેમિનાથના જન્મનું વર્ણન લખેલું છે

૧૨. પ્રતના પાના ૮૨નો પ્રથમ ભાગ ગાળી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ શ્રીઋષભદેવના પૂર્વભવો પૈટ્ટીનો પહેલા ભવનો પ્રસંગ, મધ્ય ભાગમાં બીજા ભવનો પ્રસંગ, તથા નીચેના ભાગમાં ત્રીજા ભવના ચિત્ર-પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે *

ઉપરની દિનારમાં અનુક્રમે પૂર્વભવો પૈટ્ટીના ચોથા ભવના, પાંચમા ભવના, છઠ્ઠા ભવના અને સાતમા ભવના ચિત્ર-પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે

મધ્ય હાસિયાના મધ્ય ભાગમાં આઠમા ભવના અને નીચેના ભાગમાં નવમા ભવના ચિત્ર-પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે.

દશમા અને અગિયારમા ભવના ચિત્ર-પ્રસંગો ઉપરની દિનારમાં ૧૧ રજૂ કરેલા છે.

૧૩મણી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુના અગિયારમા ભવનો ૧૧ ચિત્ર-પ્રસંગ અને મધ્ય ભાગમાં પ્રભુના ૭ થે મિત્રોની રજૂઆત કરેલી છે. નીચેના ભાગમાં બારમા ભવનો ચિત્ર-પ્રસંગ રજૂ કરેલો છે

નીચેની દિનારમાં અનુક્રમે ચાર પુરુષો બેઠેલા છે, પછી એક ગાય છે. ગાયની બાજુમાં બે વ્રજા છે. વ્રજાની બાજુમાં એક સ્ત્રી પલગમાં સૂતેલી છે સ્ત્રીની બાજુમાં એક સ્ત્રી પરિચારિકા અને બે પુરુષો બેઠેલા છે.

પાનાની મધ્યમાં સોનાની શાહીથી પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવ પ્રભુના ચ્યવનનુ તથા ચ્યવનનુ વર્ણન લખેલું છે.

૧૪ પ્રતના પાના ૮૨નો આઠવાળો ભાગ : આ પાનામાં પ્રભુ શ્રીઋષભદેવના તીર્થંકરના ભવના મુખ્ય મુખ્ય જીવન-પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે (શુદ્ધો ચિત્ર ન. ૨).

ગાળી બાજુના હાસિયાના ત્રણે ભાગોમાં પ્રભુનો પ્રથમ રાજા તરીકે સૌધર્મેન્દ્ર તથા યુગલિયાઓ રાજ્યાભિષેક કરે છે તેને લગતા ચિત્ર-પ્રસંગોની રજૂઆત કરેલી છે.

મધ્ય હાસિયામાં સુદર વેલબુટ્ટીઓ ચીતરેલી છે

ઉપરની દિનારમાં દ્વિ, પ્રભુનુ લગ્ન સુનંદાની સાથે કરતા દેખાય છે.

૧૫મણી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં સામે બેઠેલી બ્રાહ્મીને શ્રીઋષભ લિપિઓનુ જ્ઞાન અને સુદરીને ગણિતનુ શિક્ષણ આપતા રજૂ કરેલા છે મધ્ય ભાગમાં હાથી ઉપર બેઠેલા શ્રીઋષભ કુલકારની કળા પ્રગટ કરતા દેખાય છે નીચેના ભાગમાં એક યુગલિક દંપતી રજૂ કરેલું છે

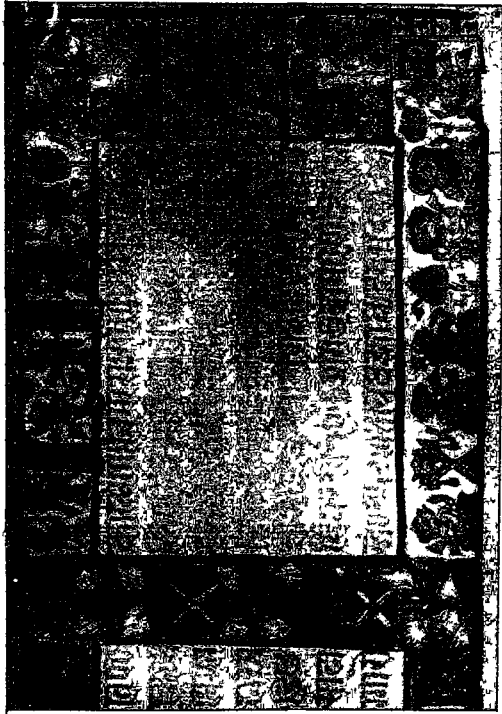
નીચેની દિનારમાં અનુક્રમે એક હંસ, એક પુરુષ, સ્થાપનાચાર્ય, એક પુરુષ અને બે યુગલિક દંપતી રજૂ કરેલા છે

પાનાની મધ્યમાં સોનાની શાહીથી શ્રીઋષભદેવ પ્રભુના ૧૧મનું વર્ણન લખેલું છે.

૧૬ કાલકકથાના પાના એકનો પ્રથમ ભાગ. આર્યકાલકથા જીવન-પ્રસંગો :

ગાળી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં આર્યકાલકથા ૧૧મનો પ્રસંગ રજૂ કરેલો છે. મધ્ય ભાગમાં આર્યકાલકથા માતા રાણી સુરસુદરી બેઠેલી છે. નીચેના ભાગમાં વૈરિસિહ રાજા તથા રાણી સુરસુદરી-કાલકકુમારના માતૃપિતા-બેઠેલા છે

મધ્ય હાસિયામાં સુંદર દર્શનાદૃશિ રજૂ કરેલી છે

चित्र २ श्री कृष्णभट्टेयनो जन्म अने तैलोग्रीना जीवतनी मुख्य मुख्य घटनाओंना चित्रप्रसंगो

જન્મથી બાહ્યના હામિયાના ઉપરના ભાગમાં ગજકુમારી સમ્પત્તી એક પગિયાગ્રિકા સાથે વૃક્ષ નીચે બેઠેલી છે. મધ્ય ભાગમાં ગમ્ભિર ગમ્ભ ધોડા પર મેળીને જતો દેખાય છે. નીચેના ભાગમાં એક સ્ત્રીની રજૂઆત કરેલી છે.

ઉપરની િનારમાં અનુક્રમે ૭ સ્ત્રીઓ, એક દપતી યુગન, એક પુરુષ, એક પુરુષ અને એક ભૂમિતિની આકૃતિ ચીતરેલી છે.

નીચેની િનારમાં મે પુરુષો, એક વૃક્ષ ચાર સ્ત્રીઓ, એક પુરુષ, એક સ્ત્રી એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી બેઠેલા છે.

પાનાની મધ્યમાં “શ્રી વીર વાક્યાનુમત સુપર્વ” થી શરૂ થતી ‘કાન’ થા ૨ સોનાની શાહીથી લખેલી છે.

૧૫ કાન થાના પાના એકનો આધારી ભાગ

ગાળી બાહ્યના હામિયાના ઉપરના ભાગમાં પંચુ થા તથા નીચેના ભાગમાં શુભ ન્યા હાથમાં પોપટ લઈને બેઠેલી છે.

મધ્ય હામિયામાં સુંદર પનાકૃતિ ચીતરેલી છે.

જન્મથી બાહ્યના હામિયાના ઉપરના ભાગમાં શુભ ન્યા બેઠેલી છે અને નીચેના ભાગમાં ચામર ન્યા હાથમાં ચામર ૫ ડીને બેઠેલી છે.

ઉપર અને નીચેની િનારમાં સુંદર પનાકૃતિઓ છે.

ઉપરોક્ત ૧થી ૧૫ પાનાઓ માગ તરફથી ક્રમ ૧૮૫૪માં ‘સુસુત્રના સોનેરી પાનાઓ તથા ચિત્રો’ના નામથી માન સનાસો નમોની મર્યાદિત આવૃત્તિમાં હમ્મ સોનેરી શાહીમાં છપાયામાં આવેલી હતી જે લગભગ અપ્રાપ્ય થવાની તૈયારીમાં છે.

વળી જે માણસ તે કૃતિ મેળવી શકે નહિ અને આવી મુદ્દ કનાકૃતિનાથી હસ્તપ્રત તરફ કનારસિમેનું ધ્યાન ખેંચવાની એકમાત્ર મહેત્વથી આ નાનો લેખ લખવા હુ ઉચ્ચ થયો છું અને આશા રાખું છું કે આ લેખ વાચીને જન ભાઈઓ તથા આ લેખ વાચનાર કનારસિમેને અમલવાળા આનંદનો પ્રસંગ અને સાગે ઉપગોળ અને સુવર્ણક્ષત્રી હસ્તપ્રતોની અવર અગ્રહારેલી જાનકીમીનું દર્શન કરે.

પ્રાતે, આ સામગ્રીની યોજનાથી હસ્તપ્રતની મને આથી પ્રથમ જાણુ કરના માટે વિશ્વવિદ્યાલય ગુરુશ્રી પદ્મવિજયજીનો અને શ્રીપાર્શ્વચમન્ડના ઉપાધ્યક્ષે તે વખતે મિત્રતા પાત્ર શીટલિયન્ડનો આભાર માનવાની આ તમ લઉં છું.

૨ કાલિકા ઇ.સ. ૧૯૬૪ જુલા ૧૯નાચાંચે કરેલી ૩૬ કાલિકાનાઓ ૮૮ ચિત્રો સાથે ૧૧૬૬ રાસન નામના મરમા મારા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

ચિત્ર-પરિચય

૧ : કેટલાક પ્રાચીન જૈન શિલ્પો

ચિત્ર નં. ૧ : રાજગૃહી વૈભારગિરિ ઉપરની ગુપ્તકાલીન પ્રતિમા : આ પ્રતિમા ઉપર ભગવાનના આસનની નીચે જે છબી લેખ છે તે ગુપ્તકાલીન ગ્રાહીમાં લખાયેલો છે અને તેમાં ચક્રગુપ્ત નામ છે. શ્રી રમાપ્રસાદ ચદાજીના મને એ ગુપ્ત રાજવી ચંદ્રગુપ્ત ખીબના સમયનો લાગે છે. શ્રી રમાપ્રસાદની આ ધારણા યોગ્ય જ છે કેમકે કળાની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રતિમાને ઈ.સ.ના પાગમા સૈકાની શરૂઆતમાં મૂકી શકાય. જો કે શ્રી રમાપ્રસાદ ચદાજીએ એને શ્રી નેમિનાથજીની યુવાનીની આકૃતિ ધારેલી તે વ્યાખ્યા નથી. સદર પ્રતિમાની નીચેના ભાગમાં શિલાસનની મધ્યમાં ચક્રપુરુષની ઊભી સુદર આકૃતિ છે. ગુપ્તકાળમાં આવી ચક્રપુરુષની પ્રથા શરૂ થઈ. વચમાં ધર્મચક્રને રથાને ચક્રપુરુષ (પાછળ ચક્ર સાથે) મૂકી તેની બે બાજુએ એક એક શંખની આકૃતિ છે. ધર્મચક્રની બે બાજુએ આમ લાંછન મૂકવાની પ્રથા પાછળથી ચાલુ રહી નહિ. સાથે બે નૃગ મૂકી એને આસનમાં ખીજી બાજુએ મૂકવામાં આવ્યું.

તીર્થંકરોના લાંછનોની પ્રથા ગુપ્તકાળમાં શરૂ થઈ લાગે છે, ને ઉપલબ્ધ લાંછનયુક્ત પ્રતિમાઓમાં આ સૌથી જૂની છે. કલ્પસૂત્રમાં લાંછનોની યાદી નથી, તેમ જ મથુગના કલાલીટીવાની ઈ.સ.ના પહેલા-ખીબ સૈકાની પ્રતિમાઓમાં પણ લાંછનો દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી, એટલે અસારે તો રાજગૃહીની આ પ્રતિમા જૈન મૂર્તિશાસ્ત્રના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ એક અનિહાસિક સીમાચિહ્ન રૂપ છે. ચક્રપુરુષની આકૃતિ ગુપ્તકાલીન શિલ્પકળાનો એક અતિ સુદર નમૂનો છે.

ચિત્ર નં. ૨ : રાજગૃહીની સોનભંડાર ગુફામાંના ચૌમુખજીની મૂર્તિ : આ પ્રતિમાની છબીમાં શ્રીસભવનાથજીની કાયોત્સર્ગ પ્રતિમાના દર્શન થાય છે. આસનમાં ધર્મચક્રની બે બાજુએ અશ્વ-લાંછન છે. આ પ્રતિમા ઈ.સ.ના સાતમા-આઠમા સૈકાની હોય એમ લાગે છે. પણ લાંછનની બે બાજુએ હરિણ મૂકવાની પ્રથા આ યુગમાં શરૂ થઈ દેખાતી નથી. આ ચૌમુખજીની ખીજી બાજુએ અજીતનાથજી વગેરેની પ્રતિમાઓ છે.

ચૌમુખજીની પ્રતિમા આ ગુફામાં પાછળથી પ્રતિષ્ઠિત થઈ લાગે છે. મૂળ આ સોનભંડાર ગુફા શ્રીવલ્લભવામીએ કોતરાવી હતી. સોનભંડાર ગુફામાં બે લીટીમાં કોતરેલા એક લેખમાં જણાવ્યું છે કે દીર્ઘ તેજયુક્ત આચાર્યરત્ન મુનિ વૈરદેવે તપસ્વીને રહેવાયોગ્ય અર્હતની પ્રતિષ્ઠાયુક્ત બે ગુફાઓ નિર્વાણ લાભાર્થે બનાવડાવી આ દીર્ઘ તેજયુક્ત આચાર્યરત્ન વૈરદેવ તે વલ્લભવામી જ હોઈ શકે.

ચિત્ર નં. ૩ : શ્રીજિનભદ્ર વાચનાચાર્ય પ્રતિષ્ઠિત શ્રીઋષભદેવની ધાતુપ્રતિમા : અકોટામાંથી પ્રાપ્ત થયેલી આ પ્રતિમા મનોહર છે. પાછળનો પરિકરનો અથવા પ્રભાવલિનો ભાગ ઉપલબ્ધ નથી. જમણી બાજુમાં યક્ષ અને અગ્નિકાદેવી છે. બધી જ પ્રાચીન પ્રતિમાઓમાં સર્વે તીર્થંકરોના શાસનરૂપ તરીકે આ જ યક્ષ અને દ્વિભુજ અગ્નિકા મળે છે. ભગવાન કાયોત્સર્ગ ધ્યાને મોટા પાટ ઉપર ઊભા છે. પાટની પાછળની ધારે લેખ કોતરેલો છે. તેમાં લખ્યું છે. ॐ દેવ ધર્માચરિં નિવૃત્તિ કુલે જિનમદ્રવાચનાચાર્યસ્ય ॥

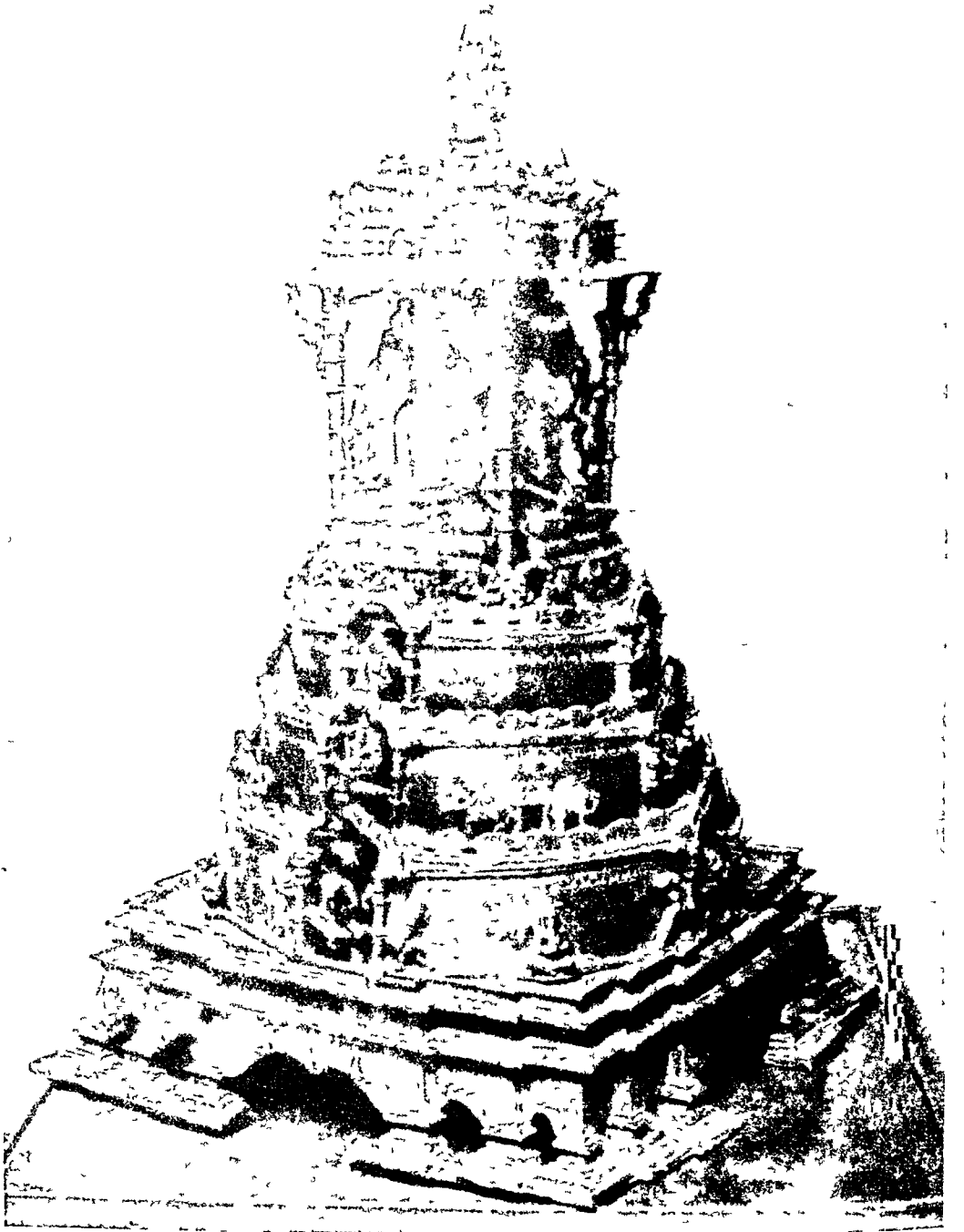
चित्र नं १ राजगृही वैभारगिरि उपरनी गुप्तकालीन नेमिनाथ प्रतिमा
Image of Nemiratha Vaibhāragiri Rajgir c. 5th century A D

बापाराट् आकाल्पनिक मव ऑप दटिना]

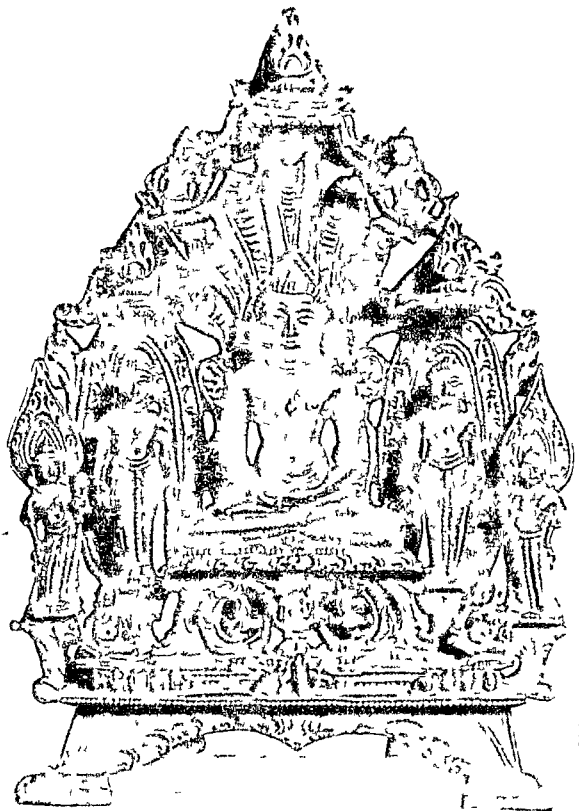
चित्र नं २ राजगृहीनी सोनभंडार गुफामांना चोसुवजीनी नातमा-आठमा मैकानी
समभयनाथजी कायेन्मरी मूर्ति

Quadruple Image of Sambhavanātha Sonbhandar cave Raigar
c. 7th-8th Century

चित्र नं ४ : ई. म १०५३-६३ वच्चे प्रतिष्ठित थण्ड धातुनु समवसरण
Bronze Sculpture of a Samavasarana (c 1053-63 A D) (Now in a Ja na Shire, Surat)

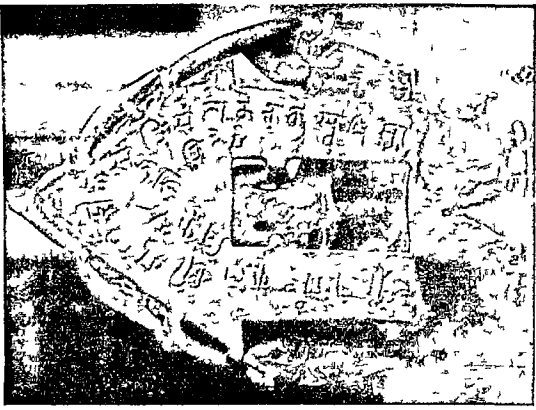
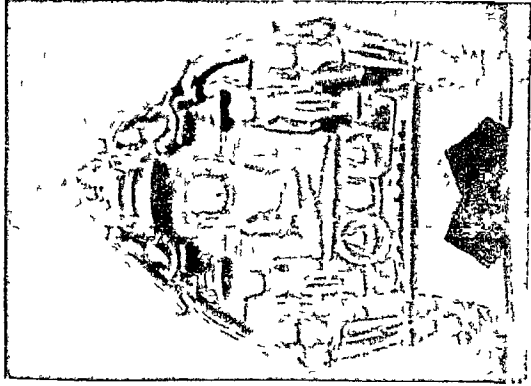
फोटो : डॉ. उमाकान्त प्रे. शाह]

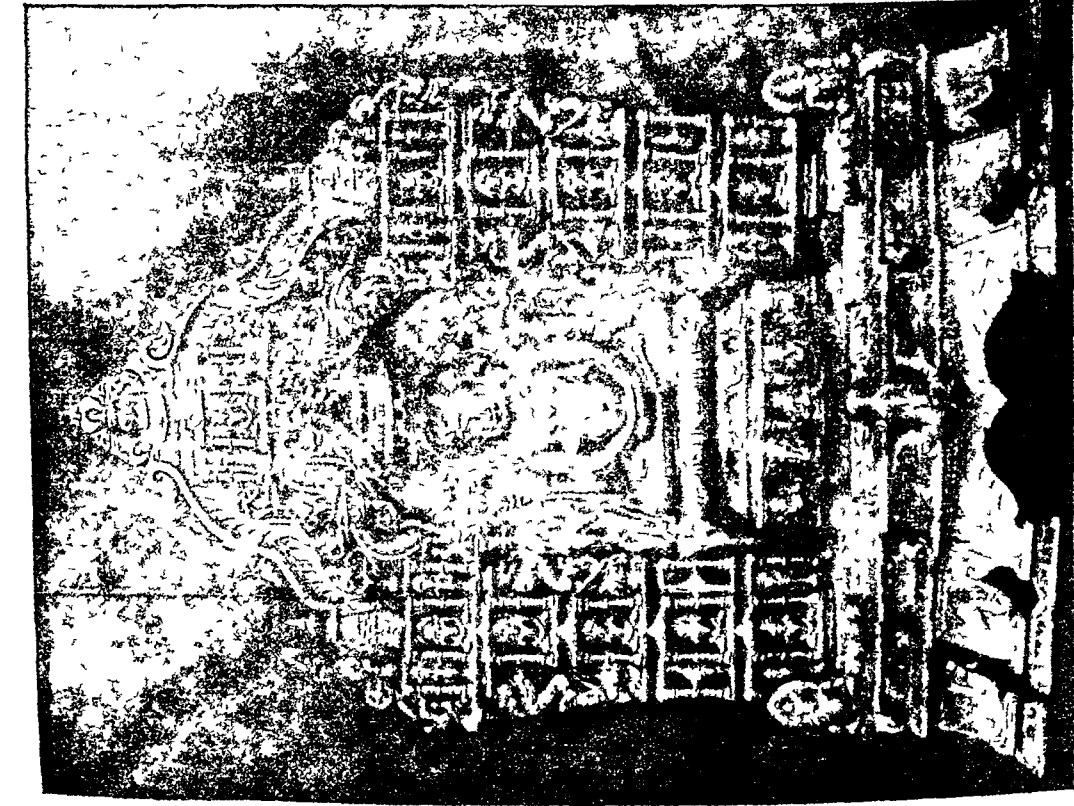
चित्र नं. १ : लीजवाड्या पासची मजली प्राचीन पश्चिम भारतात केली गेलेली प्रतिमा — श्रीपाश्वायसीनी त्रितीर्थी
Parsvanatha Tri Tirthi found near Lihvadeva V S 1093

चित्र न. ६ - लीलवादेवा पासेयी मळेल श्रीपार्श्वनाथजीनी त्रितीर्थी प्रतिमानो सं. १०९३ नो लेख
 Back of Pārsvanātha Tri-Tīrthī showing inscription bearing Samvat Year 1093

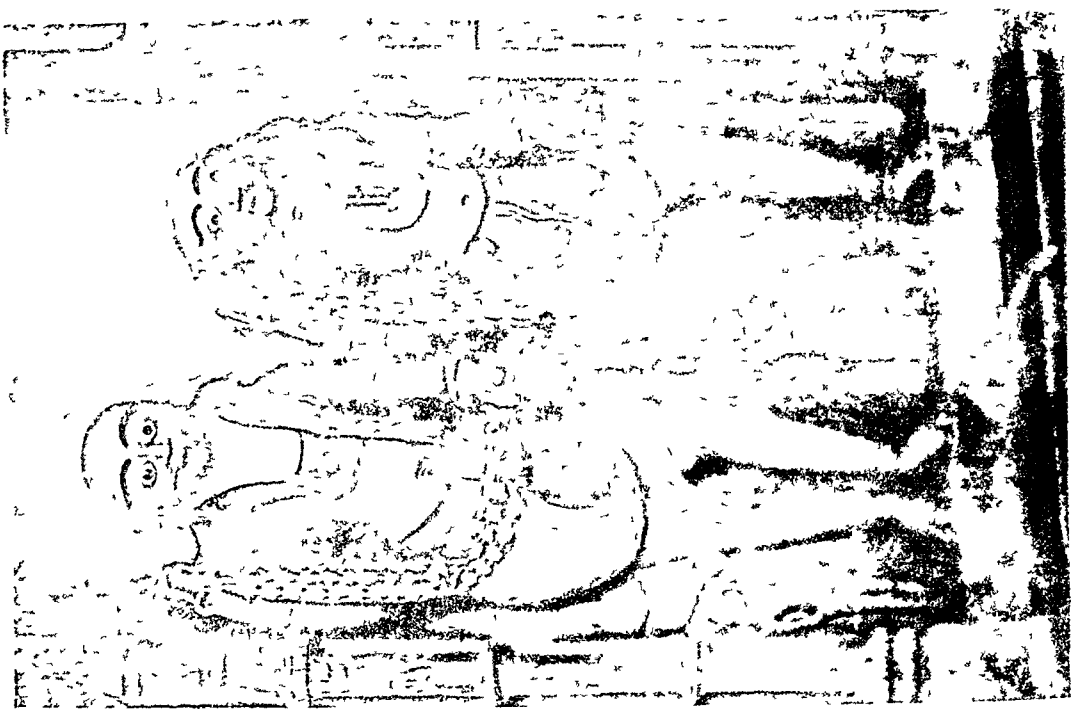

चित्र नं ७८ वन्द्ये राजा नन्दपार्श्वतीना श्चेतारमती विष्णुना अगियारमा सेवना उत्तरार्द्धेनो त्रितीयेक धातुसिमा
Tri Tirithi in the Dada Parsvanatha Temple Baroda Back showing inscription (c 11th Century A.D.)

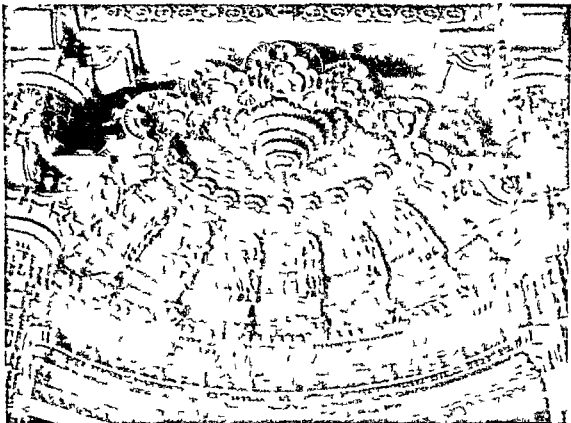
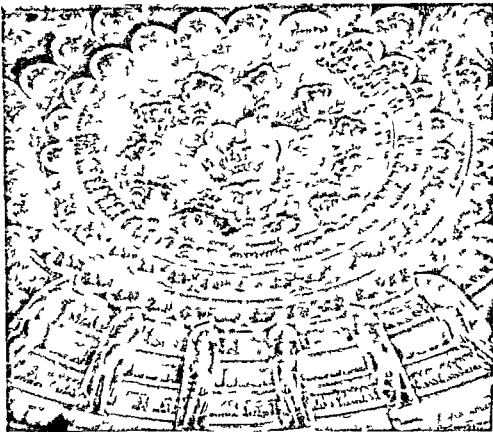

चित्र नं. ० : ई. स. १००३-१००५ मा भगवेल आदिनाथजीनी चोवीसी
Ādinātha Chovisi installed in 1094-95 A.D. (Pindvādā)

फोटो . डॉ. उमाकान्त प्रे शाह]

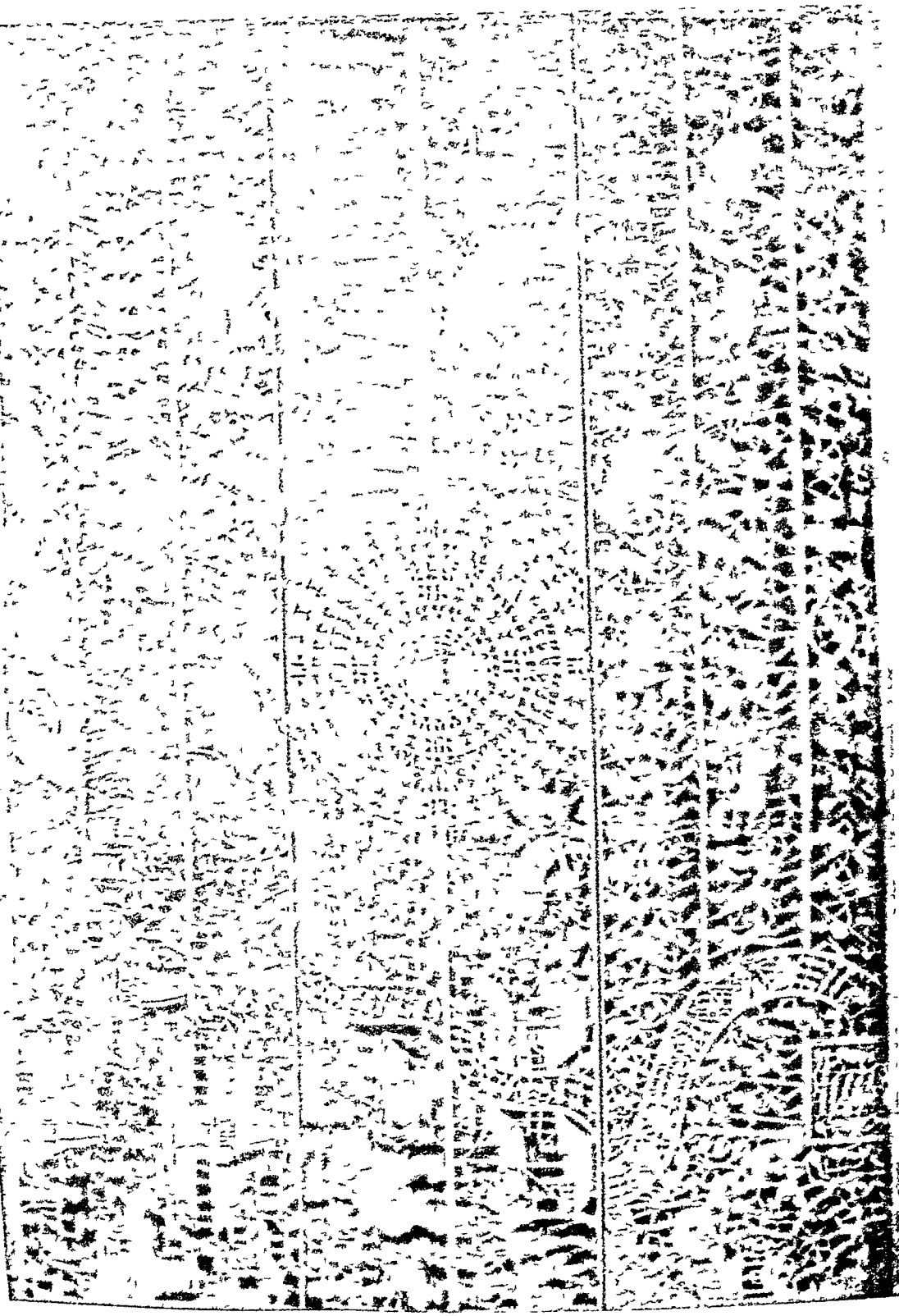

चित्र नं. १० : महाशमन्य तेजपाल तथा अनुपमादेवी
Tejpalī and Anupamādevī in Lūna-Vasah (Ābu)

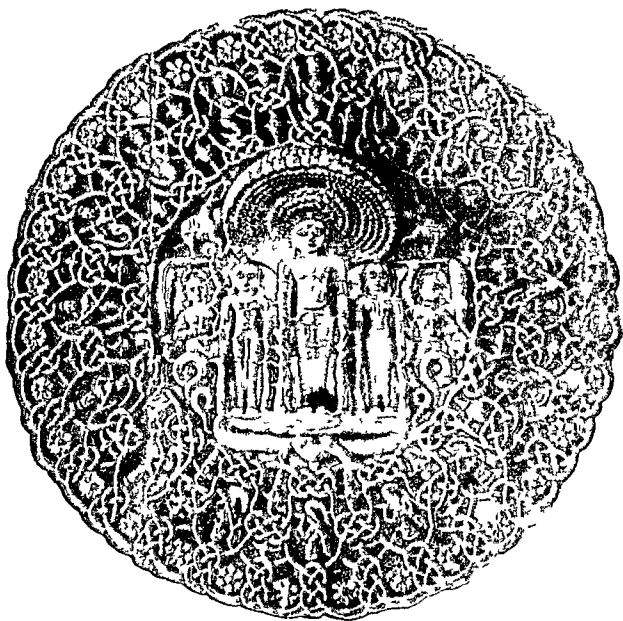
चित्र ११३ आधुनिक चक्र और ललाटे के चक्र

No. 11 Richly carved metal pendant with central circular motif and lotus petals (Abu)

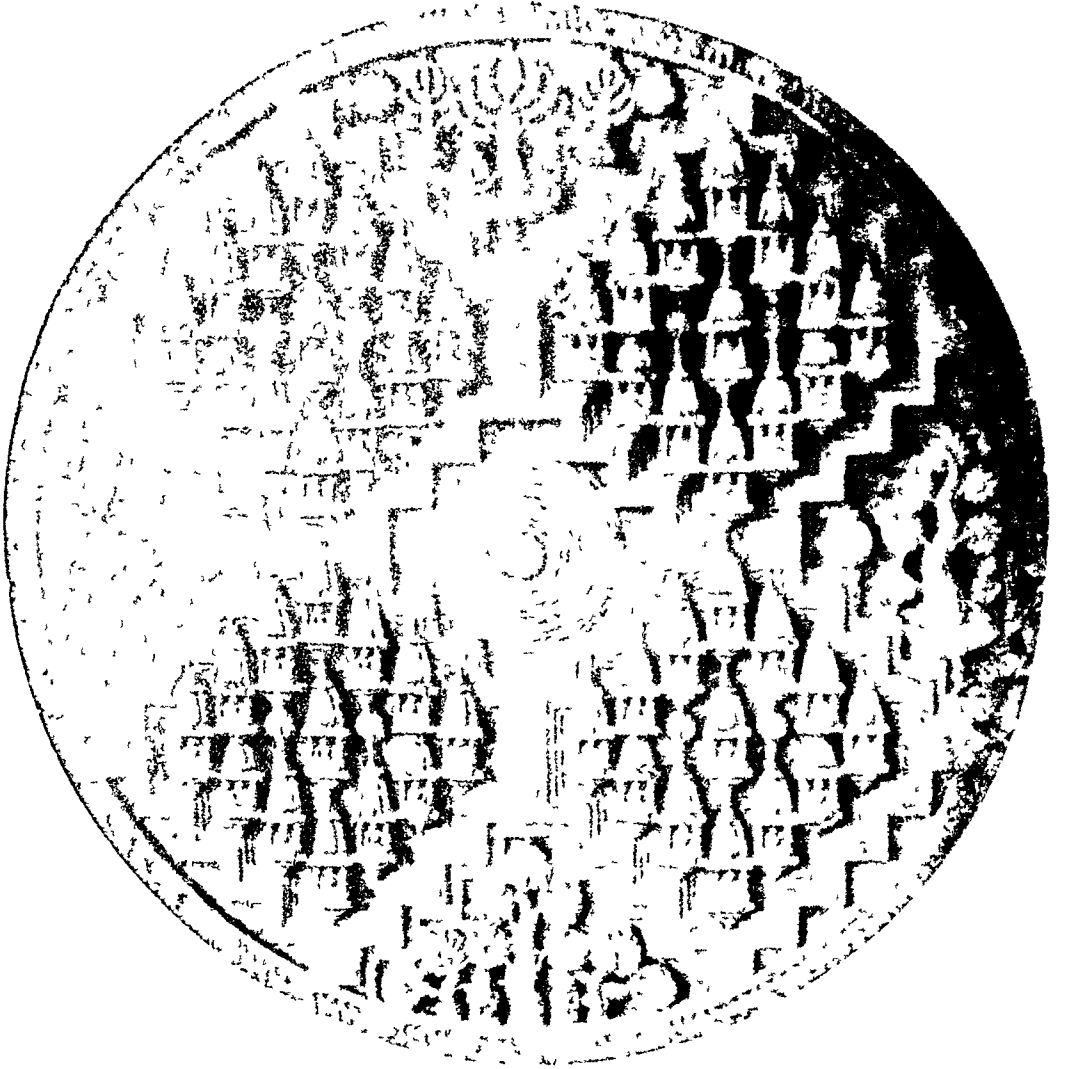
चित्र नं १३ . आनन्दपुराणीना छत उपर विरवार अन्ते द्वारिका नगरी तथा समावर्णना रूपे

Relief plique from a ceiling, Lāna-Vasahi (Abut) -showing port of Dwārka, Mt Guñā and Samavā in the 17th Century

चित्र न १४ राणकपुरना महस्वप्णा पाश्वाथनो पाषाणपट

Dexterously carved image of Parshvanatha with a canopy of a thousand snake hoods
Ranakpur 19th Century

चित्र न. १५ . राणकपुरना चौमुखी मन्दिरना पाषाण पर कोतरेल नन्दीधर द्वीपनो
वावन जिनालयनो पट

Marble plaque of Nandiswardwīpa, Rānakpur, 15th Century

फोटो • डॉ. उमाकान्त प्रे. ग्राह]

જૈન સભ્યપ્રમુખશઃ વર્ષ ૧૭ અમ ૪મા આ પ્રતિમાની નિગતવાર ચચા રી આ લેખકે બનાવ્યું છે તેમ આ પ્રતિમાના સ્થાપક શ્રીજિનભદ્રવાચનાચાર્યને શ્રીજિનભદ્રગણિ દામાશ્રમણ તરીકે ઓળખવાને કઈજ દુર ત નથી પ્રતિમાનો સમય ઈ સ ૫૨૫-૫૪૦ આસપાસ મૂળી શકાય તેમ છે જે સમયમા મહા ૧ આગમિક આચાર્ય નિરોપાસરક - ભાખ્યમર શ્રીજિનભદ્રગણિ દામાશ્રમણ થઈ ગયા

ગણધર્વાહ(ગુજરાતી)ની પોતાની પ્રતાપનામા મારા ઉપરના મ તવ્યને શ્રી દલસુખભાઈ માવનણિયાએ વધુ કારણો ન્શાની સમયન આપ્યું છે કળાની દૃષ્ટિએ આ પ્રતિમા અગે વધુ નિવેચન આ લેખના ૬ મા પ્રસિદ્ધ થનાર પુસ્તક The Art of Akota Bronzesમા આરો

ચિત્ર ન ૪ ધાતુનું સમનસરણુ આ એ. સુ. એનુ મોટ ધાતુનું સમનસરણુ છે, જે લગભગ બત્રીસ ઈંચ ઊંચુ છે ત્રણે ગ. તેના દરવાજા સાથે બતાવ્યા છે અને ઉપર ૧૧ ભાગમા ચૌમુખજી ગિગળે છે સમનસરણુની નીચેની ધાર એ ધસાયેનો લેખ છે જે પૂરે વચાતા નથી તેમા ચમ્મા સ ૧૧૧ x ૨૫૯ છે સમતનો છેલ્લો આ ૨૫૯ નથી એટલે આ સમનસરણુ ઈ સ ૧૦૫-૧૦૬૩ની વચ્ચે બરાચુ—પ્રતિષ્ઠિત થયુ ગણી શ ૧૫

હાલમા ચરતમા વ ૧ ચૌટાના એષ દોરાસરમા આ લખ્ય સમનસરણુ છે મેડે ડે મારવા ના કોઈ ગામમાથી લાની તેને અહીં પધરા ચુ છે કળાની દૃષ્ટિએ એ તત્વાતીન ગુજરાતી કળાનુ જ છે તે સમયની ગુજરાત અને મારવાની જૈન પ્રતિમાઓ એકસરખી કળાસૌલીની બનતી હતી

નીચે લેખ અો મનત હોનાથી ગુજરાતની ધાતુ-શિલ્પ-કલાનો આ ખુ અગલનો નમનો છે, જેથી એની પૂરી સાચવણી રાખવી ધરે છે ચૌમુખવાળો ભાગ છૂગે રી ઉતારી શકાય છે

ચિત્ર ન ૫-૬ લીલનાદેવા પાસેવી મળેલી ધાતુપ્રતિમા આ વાતુપ્રતિમા જાનો તાનુકામા લીલનાદેવા પાસેવી મળેલી સાત પ્રતિમાઓમાની એ છે આ પ્રતિમાની પાછળ લેખ ડે (ચિત્ર ૬) તે આ પ્રમાણે છે ઝ સવત્ ૧૦૯૩ — શ્રી નાગદ્રક્ષુલે શ્રીચિદ્ધસેન ત્રિવાલરચાચ(ચ્ય) (મચ્છે) માદકયા કરાવિત્ત પ્વિનત્રય

આ પ્રતિમા શ્રીપાદ્યનાથની ત્રિતીર્થ ડે આ પ્રતિમા પ્રાચીન પનિમ ભારતીય જ્ઞાના અતિમ સમયની છે અને એમા ગુજરાતની કળા દૃષ્ટિગોચર થાય છે લીલનાદેવાની વધુ પ્રતિમાઓ માટે જુઓ Bulletin of the Baroda Museum, Vol. IX

ચિત્ર ન ૭-૮ નડોદરાના દાદાપાર્શ્વનાથજીના દહેરાસન્માની ધાતુપ્રતિમા વડોદરાના ૧૧ પાર્શ્વનાથજીના પ્રાચીન દેરાસરમા આ ધાતુપ્રતિમા છે પાછળનો ભાગ લેખ સહિત છાપ્યો છે ન્શારે ચિત્ર ૮મા આગળનો શનીવ ભાગ ડે પ્રતિમા ધસાઈ ગયેલ ડે લેખ આ પ્રમાણે છે શ્રી નાગદ્રક્ષુલે શ્રીગુણસેનસુરિસત્તાને વક્ષેન્દ્રરા સ્થાપિત્રયા કારિતેય

નિર્મિત જોતા આ લેખ નિકમના અગિયારમા સ ૧ના ઉત્તરાર્ધમા મૂળી શ ૧૫ તેમ છે

પ્રતિમા ત્રિતીર્થ છે મોટા પન ઉપર ભગવાન ગિગળે છે પણ પદ્મપ્રભુ નથી વાગતમા આની રચના પ્રાચીન મૂર્તિઓમા તીર્થ ૨ પ્રતિમાઓના આસનોમા આવે ડે

ઈ સ. ૧૯૩૮ કે ઈ સ. ૧૯૩૯માં હું ૫ શ્રી ક્રાંતિવિજયજી મહારાજશ્રીના દર્શનાર્થે પાટણ ગયો ત્યારે મને ઐઓશ્રીએ જણાવેલું કે વડોદરાના રાજમહેલ - લક્ષ્મીવિલાસ પેલેસના પાયા ખોદતા એક ધાતુપ્રતિમા મળી હતી તે દાદાજીના દરેરાસગૃહમાં છે. ત્યારે તેઓશ્રી કોટો પણ બગેબર જોઈ શકે તેમ નહોતું પણ મારું અનુમાન એ છે કે એ પ્રતિમા તે આ હશે.

પ્રાચીન અકોટા રાજમહેલથી બહુ દૂર નથી. અકોટાની મળેલી જૈન પ્રતિમાઓનો અભ્યાસ કરતાં લાગે છે કે આ પ્રતિમાને છેવટે ઈ સ.ના અગિયારમા સદાની ગણવામાં કોઈ ભૂલ થવા સંભવ નથી.

ચિત્ર નં. ૯ : આદિનાથજી ચોવીસી : આદિનાથજીની ચોવીસીનું આ શિલ્પ છે. વચમાં પદ્માસને શ્રીકૃષ્ણલહેવજી છે. પીઠ ઉપર જમણી બાજુએ ગોમુખ્યક્ષ છે, જ્યારે ડાબી બાજુએ અગ્નિશયલ્લી છે. સિદ્ધાસનની વચમાં આદિશક્તિ છે. ધર્મચક્રની નાચે, પીઠના મધ્ય ભાગે કૃષ્ણ આકૃતિ છે તે સમજાતું નથી. ચોવીસીની ચંચના સુંદર તોરણરૂપે કંદેલી છે અને બે બાજુના રત્નઓ ઉપર નાનાં શિખરો છે. આ પ્રતિમાની પાછળ લેખ છે તે આ પ્રમાણે છે. સવત ૧૧૫૧ વૈશાખ તનુજ્જ્વાલઃ વગોવર્દન (ક.) જગો (વગઃ) (અ) ચૌકરદિમ રુચ્ય ચતુર્વિદ્યાતિપટ(પટ્ટ)ક ॥

આમ આ ધાતુપ્રતિમા સં. ૧૧૫૧ = ઈ સ. ૧૦૯૪-૯૫માં ભરાઈ હતી એ પ્રતિમા ઉપર લેખ તેમ જ તેનો લગાવ્યાનો સવત આખો હોવાથી કાળાની દૃષ્ટિએ આ પ્રતિમાનો અભ્યાસ ઉપયોગી થઈ પડે છે. ઉપરાંત આમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું એ છે કે ગોમુખ્યક્ષ હોવા છતાં યક્ષી તરીકે ચક્રેશ્વરીને બદલે અગ્નિશ્રી જ હજુ ચાલુ રહે છે.

આ પ્રતિમા શિગોડી રાજ્યમાં આવેલા વસંતગઢમાંથી મળી હતી અને હાલ પિંડવાડાના જૈન મંદિરમાં પૂજાય છે. વધુ વિવેચન માટે જુઓ લલિત-કલા, અંક ૫૯૯૦.

ચિત્ર નં. ૧૦ : મહાઅમાત્ય તેજપાલ તથા અનુપમાદેવી : ગુજરાતના વિખ્યાત મંત્રીશ્વરો વસ્તુપાલ-તેજપાલ પૈકી લૂણવસહી મંદિર બધાવનાર મહાઅમાત્ય તેજપાલ તથા તેમના પત્ની શ્રી અનુપમાદેવીની આ સુંદર શિલ્પાકૃતિઓ છે. આશુમાં લૂણવસહીની હસ્તિ-શાલામાં આ શિલ્પ છે. શિલ્પમાં તટ્કાલીન વેશભૂષાનો સુંદર ખ્યાલ આવે છે. અનુપમાદેવીના વસ્ત્રની લાત પણ ખતાવી છે. આ શિલ્પ લૂણવસહી બધાઈ તે સમયનું જ છે.

ચિત્ર નં. ૧૧-૧૨ : વિમલવસહી અને લૂણવસહીના રંગમંડપની છત : આશુના વિશ્વવિખ્યાત વિમલવસહી અને લૂણવસહીના રંગમંડપની છતની કોતરણીની બારીકાઈ, સુંદરતા અને અધિકૃતાનો ખ્યાલ અહીં મળે છે. વિમલવસહી રંગમંડપ છતના પ્રથમ ચિત્રમાં સોળ વિદ્યાદેવીઓની સુંદર ભાભી મૂર્તિઓ છે. આ રંગમંડપની છત પદ્મલંબક (કાચલા ઝુમ્બર) ને લીધે પ્રખ્યાત છે. તે ઉપરાંત મનુષ્ય જીવનના અનેક પ્રસંગોની સુંદર રજૂઆત કરેલ છે. આ રંગમંડપ કુમારપાળના મંત્રીશ્વર પૃથ્વીપાલે વિ સ ૧૨૦૪-૧૬ (ઈ સ ૧૧૪૮-૫૦) માં કરાવ્યો હતો. લૂણવસહીનું બીજું ચિત્ર કમાન, ઝુમ્બર અને છતની અદ્ભુત કોતરણીની રજૂઆત કરે છે. આ રંગમંડપ ગુજરાતના મહામંત્રી તેજપાલે કરાવ્યો હતો.

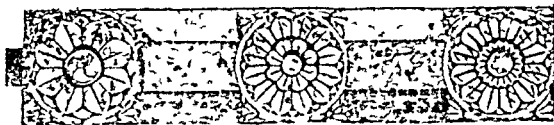
ચિત્ર નં ૧૩ દ્વારિયા નગરી તથા મમનમરુત આલુતા લગુનમદીની દેરી ન હતા ખીજા ગુમનની જનમા દ્વારિયા નગરી, ગિરનાર પવન અને મમનસરણનો ભાવ છે. જનની વચ્ચે સમનસંગ છે સાધુ-સાધ્વી અને શ્રાવન-શ્રાવિયાઓ વગેરે મુગનાથ શ્રીનેમિનાથજી ભગવાનના દર્શન માટે જતા જણાય છે એ ખુલાખા સમુ ખાગી જળચર હવો, વહાણો, જમન અને મિંગે છે આ દેખાત દ્વારિયા નગરીના બગનો છે એક બાજુ ખુલાખા એક પરન ઉપર ચાર શિખરમધ્ય મિલિને નાની દેરીઓ, ટુશી અને બહાર ભગવાન કાઠમચા પ્લાને હોખા છે આ ગિરનાર પરનનો ભાર છે

ચિત્ર નં ૧૪ મહુઅદલા પાર્શ્વનાથનો પાપાણુપટ પ્રેનોજ દીપિ । યાને ધરણિના નામે પ્રસિદ્ધ નિનિ ગુહમના કળામગલ્યના આ રાં નમનારૂપ મિલિ શ્રી ધરણાશાહે પ મા દેખાતા બનાવેન છે ગણપુરના આ ગિરનાર પ્રાસા મા એક મોટો મહસમણા પાર્શ્વનાથનો પટ છે ચૂની આકૃતિ વચ્ચે નાગિનીઓ સાથેનું આ એ પ્રમાનું અધોગિત ચિત્ર નામના જુ । જુ । નાગપામથી અનકૂન થયેન મનોહર દસ્ય રજૂ કર છે આ પટ વિ મ ૧૮૦૩મા પ્રતિગિત થયેન છે તેની કારીગીરી જોતા લાગે છે કે મિદમ સરત અધોગણીમમી મદીના અત સુધી પણ જુ વ્દાત મારનામા વિત્પમજાની સારી પરપગ જળનાઈ હતી આરો સદમદણા પાર્શ્વનાથ પાપાણુપટ ભારતમા બીજે ક્યાં નથી

ચિત્ર નં ૧૫ પાપાણુ પર દોતરેય ન દીધર દ્વીપ આ ન દીધર દ્વીપની બના દેખા નું પાપાણુ ઉપર મેનરેલુ શિ પ છે, જે ન દીધર દ્વીપના પત્તા નામથી ઓળખાય છે આ પટ ઘણો મોગે છે અને ઘણા પાદના બનાવેના ગણપુરના ચૌમુખના વિખ્યાન મિલિ મા છે

વાસ્તવમા આમા નન્દીશ્વર દ્વીપના બાવન ગિનાનય જ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે દ્વીપના ઘણુન મુગ્ય એની ભૌગોલિક રચના બનારી નથી એને 'ન દીધર દ્વીપ બાવન ગિનાનય પટ' ની રામય આ પ બનાવવામાં કળામર સુ દર કારીગીરી બનાવી છે

૧૦૮મામ ત પ્રેમાન શાહ

૨ : જૈન સાધ્વીજીઓની ભવ્ય પાપાણુ-પ્રતિમાઓ

જન શિષ્યક્રમોમાં પ્રાચીનકાળના આચાર્યો-સાધુઓ-સાધ્વીઓનાં સ્મારકો તરીકે ગુપ્તો અને પાલકાઓને સ્થાન હતું. પાછળથી તેમાં મૂર્તિનિરૂપણની પ્રથાએ પ્રવેશ કર્યો અને પરિણામે ભારતના જુદા જુદા વિભાગમાં જૈન શ્રમણોની મૂર્તિઓ—બધે અલગ સંખ્યામાં પણ—જોવા મળે છે જે વ્યાપ્તિ આપત છે. પણ જૈન આચાર્યો-સાધ્વીજીનાં મૂર્તિશિલ્પો પ્રચલિત જ અગ્નિતત્ત્વ ધરાવતાં હોઈ તે આપત લગભગ અઘાપિ અપ્રકાશિત જેવી જ રહી છે. આવીમાં પણ સાધ્વીની મૂર્તિઓ એક સાથે જ, પ્રથમ વાર જ પ્રકાશિત થાય છે. સાધ્વી-શિલ્પનો પ્રારંભ કરાવે પપા તેનો ૬૬ ચક્રસં નિર્ગમ્ય નથી થયો પણ ન એકની મૂર્તિ ૧૩મી સદીના પ્રારંભકાળની હોઈ, રાખ્ય છે કે તે અગાહિતા સમયથી આ પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ હોય. જૈન સત્તા બધારણ મુગ્ધ સાધ્વીજીનું જ્ઞાન સાધ પછી પીળે જ નખડે હોઈ. આ પ્રકાર દ્વારા પ્રજ્ઞતાની દૃષ્ટિએ જેકામાં સમાનત્વની પ્રતીતિ ધરાવવાનો હેતુ પણ હોઈ શકે. સાધ્વી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠાનું વિધાન પદરમી સદીમાં અંગ્રેજી કે ૦ આચાર્યનિરૂપણ અથવા ૧૩મા અધિકારમાં છે. બાકી શ્રમણ-શ્રમણીના શિલ્પશિલ્પક દ્વારા આદત પ્રકાશ પાડવાની નિર્ણયક અભ્યાર્થીઓને જરૂર પડે.

૨

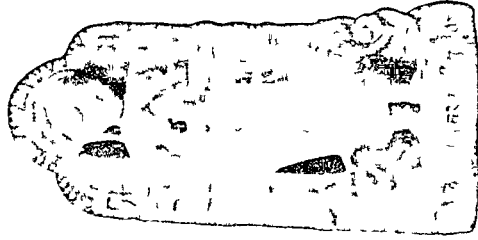
ચિત્ર નં. ૧ : જૈન આચાર્ય-સાધ્વીજીની આરસપાપાણુની ઊભી મૂર્તિ : કુશળ શિલ્પીએ તેમના હાથમાં સાધુજીવનના પ્રતીકસમાન રત્નેહરણ-ઓધી, મુદ્રપત્તિ-મુખવસ્ત્રિકા આપી જે હાથ જોડી નગરકાર કરતી બતાવી છે. એમાં કટિનગરોથી ઊભાવાની અને હાથ જોડવાની મુદ્રા દ્વારા નમ્રતાનો જે ભાવ મચિત કર્યો છે તેથી, અને મુખાકૃતિને ધ્યાનસ્થ બતાવી, મુખારવિદ ઉપર અખટ શાંતિ વિનીતસાવ અને લાવ પપ્રણું તેજસ્વિતાનું જે દર્શન કરાવ્યું છે તેથી મૂર્તિ રમ્ય અને દર્શનીય બની ગઈ છે. મૂર્તિ નિહાળતા ભાગજીવનની વ્યવસ્થિત શાંતિના આપણને સદસા દર્શન થાય છે.

મૂર્તિમાં મગ્નકથી પાદ મુધી વસ્ત્રપરિધાન અને ગળા બધે ઉત્તની કબલ નાખીને ચક્રો કળાકારે જૈન સાધ્વીજીની વેષભૂષાનું વાગ્ધર્મ્ય દર્શન કરાવ્યું છે. પગની બંને બાજુએ બે ઉપાસિકાઓ છે.

મૂર્તિની નીચેના ભાગમાં સ. ૧૨૦૫ શ્રી મહત્ત્વ સપરિવાગ... ॥ આ પ્રમાણેનો દૂકો લેખ છે. આ લેખમાં સાધ્વીજીનું નામ અહિં નથી. આ મૂર્તિ આ પરિચય લખનારના સંપ્રદાય છે.

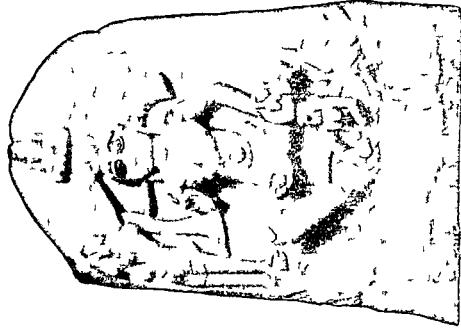
ચિત્ર નં. ૨ : જૈન સાધ્વીજીની સંગમરસરના પાપાણુમાં કોરી કાઢેલી બેડી મૂર્તિ : આ મૂર્તિ સવસ્ત્ર છે. પ્રવચન કે ગણધર મુદ્રા જેવો ખ્યાલ આપતી ભદ્રાસન ઉપર ગ્રિથ છે. ગળા હાથમાં મુખવસ્ત્રિકા છે, જમણો હાથ ખડિત ચર્ચ ગયો છે, તે છતાં તેનો જેટલો ભાગ છાતી પર દેખાય છે તે ઉપરથી લાગે છે કે શિલ્પીએ હાથમાં માળા આપી હોય. તેમનું રત્નેહરણ-ઓધી પ્રાચીનકાળમાં શ્રમણોની મૂર્તિઓમાં બહુધા જે રીતે બતાવાતું તે રીતે અહીં પણ મગ્નકતા પાછલા ભાગમાં બતાવેલ છે.

મૂર્તિમાં પારિપાત્વકો તરીકે કુશળ શિલ્પીએ કુલ ચાર રૂપઆકૃતિઓ બતાવી છે. આ પારિપાત્વકો સાધ્વી નહિ પણ ગૃહસ્થ શ્રાવિકાઓ છે, પણ હુલાઈએ ગળા-જમણી બાજુની એક એક

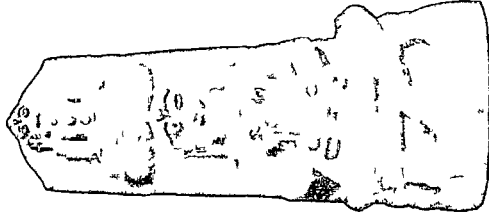
પિત્ર નં ૧

ષ ૧૨૦ ની સાધ્વીજીની પ્રતિમા
[મુનિશ્રી યાગાચર્યની મહારાજના સમયમાથી]

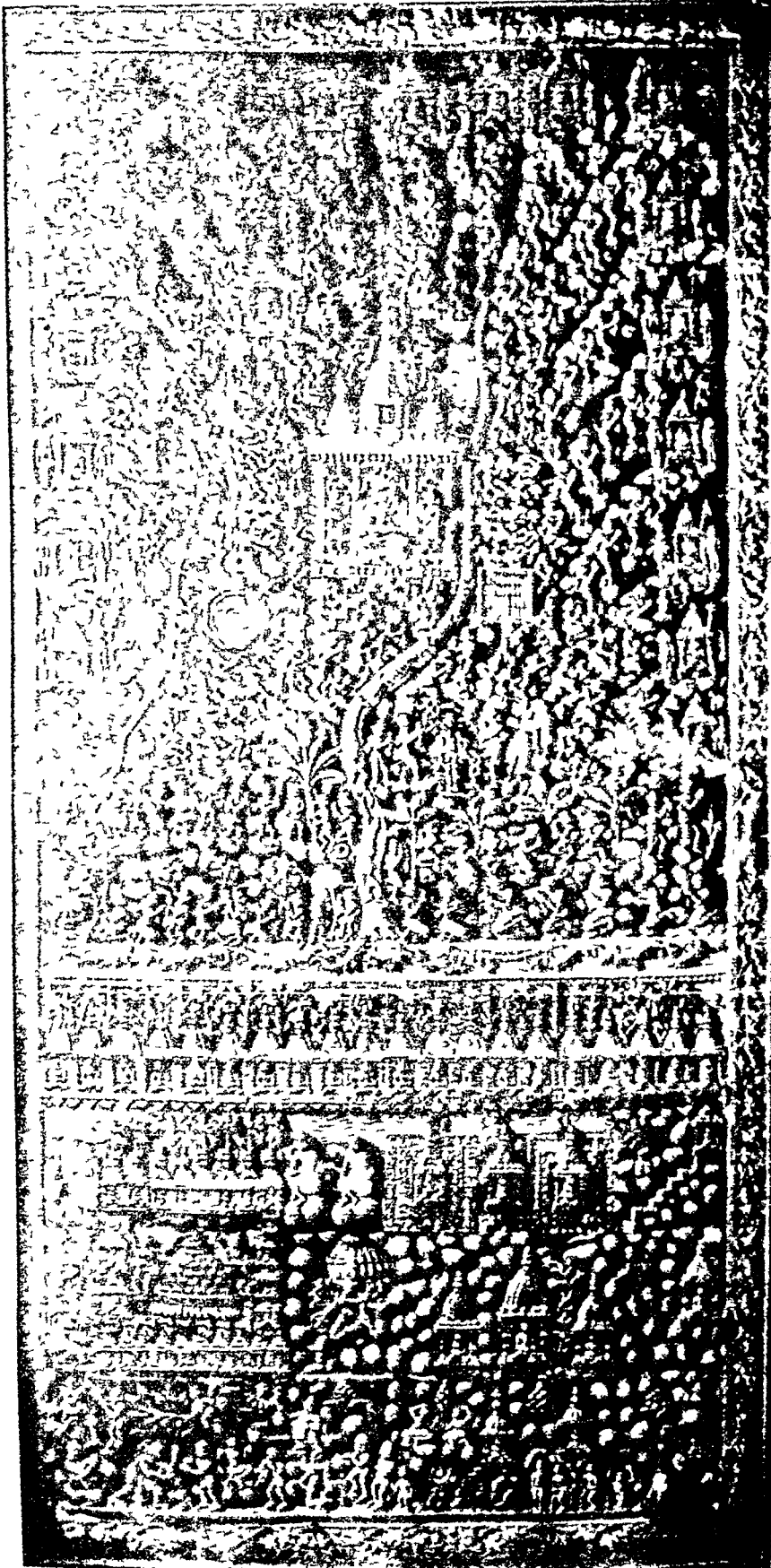
પિત્ર નં ૨

વિ સ ૧૨૫૫ની સાધ્વીજીની પ્રતિમા
[પાળ્ય અગાધ-જીના મંદિરમાથી]

પિત્ર નં ૩

વિ સ ૧૨૯૮ની સાધ્વીજીની પ્રતિમા
[માતંગના માંડ્યમાથી]

पाटणना जैन मन्दिरनो एक सुंदर काटपट

આકૃતિ ખનિ યદ્ધર્ગ છે જતા એમ નાગે છે કે સાગેયને કળા રે કદ્ધ ને ધર્મ ર્ગન બનાવી સેવા આ ાપાસતાનો એ ભાવનાહી આ । ૨૪૫ યો છે એમા જે એ આકૃતિઓ અખ્ય દેખાય છે તેમા એ ાભી ને ખીજ બેરી છે બાહી આકૃતિ ાભવાના ાર્ધ સાધન ઉપર બાહ્યા ગદીને પોતાના પૂજ્ય સાધ્વીની વામદ્વેષથી પૂજ્ય રૂતી દોષ તેમ લાગે છે ગિ'પીએ તેની ાભવાની પદ્ધતિ ખૂબ જ આખ્ય અને મિત્યભાવભરી બતાવી છે મુખ ઉપર પૂજ્ય અને ભક્તિનો ાો ભાવ વ્યખ યો છે તેને સવચ્ચ બનાવી મૂર્તિમા ાતરીય વચ્ચ જે ખૂણીથી નાખ્યુ છે તે શિ પ ગાના ગૌરવમા સવિશેષ ામે છે એ કૃતિ મોર્ધ અગ્રણી ભક્તપ્રાપ્તિ ની સભવે છે આધી મૂર્તિના પનારી વાજેલા ામા પગ નીચે, મૂણિયે પડેલી જે ઉપાસિ । બતાવી છે તેના મુખ ઉપર શિ પીએ આત્મભક્તિભાવ આો પ્રસ તાનુ મનોરમ દરશ બતાવ્યુ છે મૂર્તિ ાપર તીર્થ રની એક પ્રતિમા પણ ઉપસાવી કાઠી છે

આ શિ પનુ અમય ર્વાન એમ્હુ આ ર્ અને ભાવનાહી છે કે જેથી આપણે પાખ્ય સાધ્વીમૂર્તિ શિ'પમા આને અગ્રેષ્ઠ તરીકે સહેજે મિરલાવી શકીએ

પણ જે ની વાત એમની જ છે ામા અને સાંધના જાનગરથી અનભિત્ત અને શુભ એના વરીવટ રોએ તે મૂર્તિ ઉપર પ્રમાણથી વધુ મોટા અને મેળ મિનાના બાધા જેવા ચક્ષુઓ મોગી ભમરો, નવે આો તદ્દન મિનજ રી મોગ ચાત જેવા દીમઓ ચોટાડી મૂર્તિની સુરતા અને ભવ્યતામા ભાગે બિલુપ આણના સાથે પૂપતાના ર્વાન કારાવ્યા છે

મૂર્તિ નીચે — વિ સ ૧૨૫૫ વર્તિક વદિ ૧૧ દ્વષે દેવમિતિગણીની મૂર્તિ [] ॥ આ પ્રમાણે લેખ કોતરે નો છે આ મૂર્તિ ગુજરાત પાટણના અષ્ટાષ જના મરિમા છે

ચિત્ર નં. ૩ આરગપાપાણની સાધ્વીજીની મૂર્તિ સાધ્વીજીની આ મૂર્તિ પોતાના મતમ ાપર રહેલી વ્યઆગધન જિન પ્રતિમાને નમ્ર ૧૨ કરના ભાસન પર પ્રવચન(૧)મુ એ હાથ બેડીને મેંચા હોય તેરો ભાવ ૨૪૫ કરે છે તેઓ સચ્ચ છે તેમની ામી બાજુએ દીક્ષિત અચરયા સચ્ચ અને આદિમા ધર્મેના પ્રતી સમાન ર્ગનેટ લુ-ઓધો દેખાય છે જેની દારી હાથના ધ । ઉપર યદ્ધને ઠેક ઉ ર ભાગને રપ ની છે ામા દાથની મોળી નીચે લગ્ગતો વચ્ચનો છેો ખાય છે આનુ શિ પમમ ચ્ચન પદ્ધતિુ પ્રામીલ દમના મિશ્રબુદ્ધાણુ છે આમા પણ વરીવટાગેએ નનાગે રીમઓ નિરર્થ એવા છે

જનતાની અનાતતાને રગ્ગે માનગ તીથની આ મૂર્તિ 'શ્રી ગૌનમપામી'એ ભગવાન મનારીરને મરત ાપર ધારણ ાયા છે એ રીને જ વર્ણથી ઓગખાતી ને પૂજતની હતી પણ જે વચ્ચ પગ માગ લા જનાનુ થતા આ ામ ાઓ અને એ પાનિમા'ને બાજુમાથી ઉ'લી મ મુખ પરાસના સ્થાન મુ રુત્તે ને ની નીચેના મિ નાનેખમા વિ સ ૧૨૬૮નો ઉ'નેખ છે ા આવવદ્મસિરિ એડુ નામ છે અમરના અખાવે ને લેખ ની વધુ અપષ્ટતાના કારણે સદ્ભુ નેખ નર્દ રામધો નથી આ મૂર્તિ શુ રાતના ખેમા પાનેના માતર તીથની છે

ઉપ ની ાલેય મૂર્તિઓ એક જ સ્થા ની અને વર્ગી આિ મધ્ય અને અન્નના ભાગની છે

મુનિશ્રી યગોનિજયજી

૩ : પાટણના જૈન મંદિરમાંનો એક સુંદર કાષ્ઠપટ

પાટણના ક્તાશાના પાગમા જોડાજોડ આવેલ એ જૈન મંદિરો પૈકીના એકમાં આ કાષ્ઠપટ મંદિરની જમણી બાજુની ભીતમા સુરક્ષિતપણે જડી દીધેલો છે. સમસ્ત ગુજરાતમા આટલો મોટો તીર્થકાષ્ઠપટ ભાગ્યે જ અન્ય હશે.

પ્રાચીનકાળે કાષ્ઠરચનાથી મંદિરો થતા તેની પરંપરાએ આ કાષ્ઠશિલ્પની કૃતિમા ઉપલા ભાગમા વર્તમાનયુગના વીશ તીર્થંકરોની નિર્વાણભૂમિએ સમેતશિખર તીર્થ અને યુગના આઘ તીર્થંકર ભગવાન ઋષભદેવની નિર્વાણભૂમિ તરીકે અષ્ટાપદ તીર્થ વગેરેનું કોતરકામ થયેલું છે.

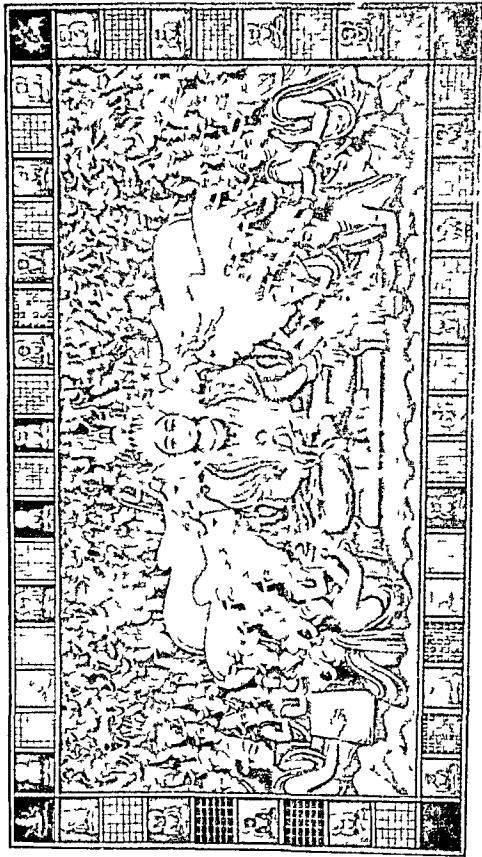
સમેતશિખરમા શિલ્પીએ ત્રણેય દિશામાં કરતી વીશ ટેકરીઓ ઉપરની વીશ દેવકુલિકાઓ—દહેરીઓ તેમની મૂર્તિઓ સાથે શુદ્ધિપૂર્વક ગોઠવી છે. વચ્ચે ત્રણ શિખરોથી સુશોભિત ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાથી અલકૃત અતિલલ્ય જલમંદિર સુંદર ને સુસ્પષ્ટ કોતરકામથી બતાવ્યું છે.

ઉપરાત પ્રત્યુત પહાડ પક્ષીઓ, જલજનુપર્ણા નદી, વાવો, સરોવરો, ડુંગે, વૃક્ષો, વનરાજીઓ, ધ્યાન ને તપ કરતાં અનેક સંતો—ઋષિઓ ને યાત્રાર્થે ચટતાજિતરતા માનવોની તાદૃશ ને રમ્ય આકૃતિઓથી કાષ્ઠપટને ભરપૂર બનાવ્યો છે

નીચેના ભાગમાં અષ્ટાપદ પર્વત ‘ચત્તારિઅકુશલોચ’ના નિયમ મુજબ ચોવીશ તીર્થંકરોની ફરતી શિખરબંધી દેવકુલિકાઓથી શોભે છે આ મંદિરના મધ્ય ભાગે ઋષભદેવ ભગવાનની નિર્વાણભૂમિ ઉપર જૈનશાસ્ત્રના કથન મુજબ મંદિરને બદલે અલકૃત રીતે સ્તૂપરચના બતાવી છે અને ઉપરના ભાગે બંને બાજુએ ચામરધારી તરીકે ઈન્દ્રો એ બતાવ્યા છે આમ પ્રાચીનકાળની મૂળ પ્રથા અહીં બરાબર દેખાય છે. સમગ્ર મંદિરની જમણી બાજુ તન્તુવાદ્ય બળવતા દશશિર રાવણ અને તેની ડાબી બાજુ તેમની જ પત્ની મલોદરીને ભગવાન આગળ ભક્તિનૃત્ય કરતા બતાવ્યા છે. વળી મંદિરના નીચેના ભાગે સૂર્ય બતાવીને, તેના કિરણના આધારે ગૌતમસ્વામી યાત્રાર્થે પહોંચ્યા તે ભાવ રજૂ કર્યો છે. ઉપરના ભાગે જવાચારણુ—વિદ્યાચારણુ મુનિઓ યાત્રા કરવા આવ્યાનું દર્શાવ્યું છે. નીચે સગરચક્રીના પુત્રો તીર્થરક્ષણુર્થ ખાઈ ખોદી રહ્યાનું બતાવ્યું છે આજુબાજુ જુદાં જુદાં આસનો દ્વારા તપ ને ધ્યાન કરી રહેલા ઋષિમુનિઓ બતાવ્યા છે. ઉપરના ભાગે વીશ વિહરમાન જિનની દહેરીઓ અને અન્ય તીર્થમંદિરો બતાવ્યા હોય તેમ જણાય છે.

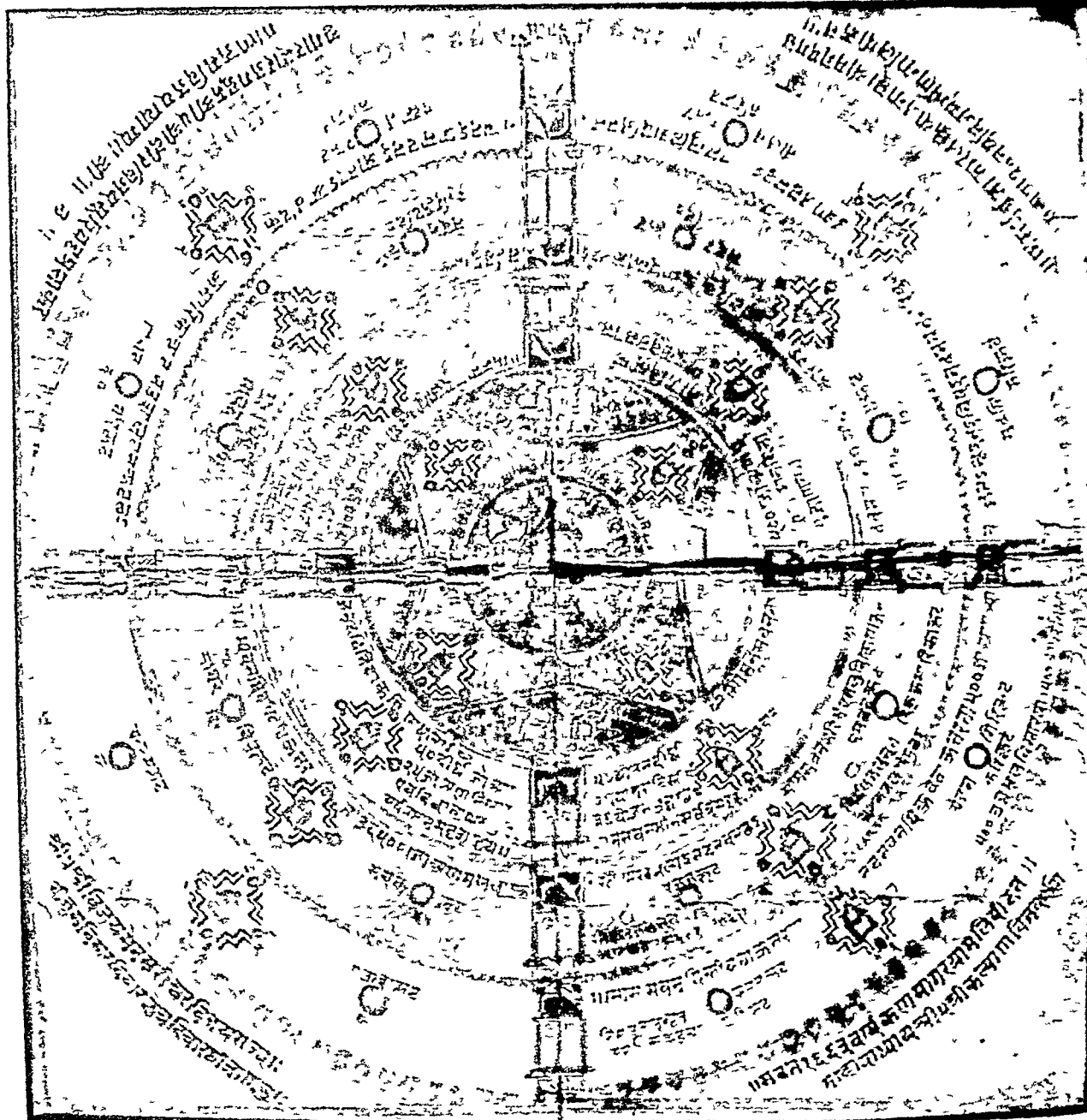
આ તીર્થપટ ગુજરાતના કાષ્ઠશિલ્પમા બહુમૂલ્ય વસ્તુ છે તેનું માપ આશરે ૩૧' x ૭' છે અને સમય આશરે ૧૭-૧૮મી શતાબ્દી વચ્ચેનો ગણી શકાય. શ્રીપદ્યાસરહતી પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે તેનું મને પ્રથમ જ દર્શન થયું હતું.

મુનિશ્રી યશોવિજયજી

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનો મેરુપત્ત ઉપર જન્મભિષેક

સૌપર્ણે ૩ ભગવાનને મોઝામાં જરાત કેટા છે. જ્ઞાનરૂપધારી રહો જેવાળ અભિષેકે સ્થલ ડઝકી રખા છે. ધાર્મિક વિદો દ્વારા વઢાને ડતેજન આપવાની ડેન સાપુઓની વરવરા વળા સેકાઓથી જોવા મઢે છે. આરે વળા નેન શ્રમણો સર્વમાન્ય વલિત્ર વલ્લપસૂત્રવિજેતુ સર્જન કરાવે છે. આ વિત્ર વૂ મુનિવર શ્રીવલ્લોનિજલ્લથી મહારાજના સમર લેરીનુ બયપુરી વઢાનુ પ્રતીક છે.

न्यायाचार्य उपाध्याय श्रीयशोविजयजी महाराजना जीवनकाळनी विचारणामां कृभूतपूर्व प्रकाश पाढतो
 वि. सं. १९६३मां चीतरायलो ऐतिहासिक वखपट

૪ ઐતિહાસિક વસ્ત્રપટ

ન્યાયાચાર ઉપાધ્યાય શ્રીયશોનિજયજી મહારાજના જીવનકાળની નિચારણામાં અભૂતપૂર્વ પ્રાપ્તો વિ. સ. ૧૬૬૭માં ચીતગરેનો આ ઐતિહાસિક વસ્ત્રપટ જૈન ધર્મની માન્યતા મુજબ ગેરેના મેરુપર્વતનો છે. મેરુપર્વતને ફગતી જે પુષ્પિષા છે એ અતિમધ્યમતી દોનાને ગણે પ્રથમ જ પ્રાપ્તમાં મૂકે છે.

આ વસ્ત્રપટ વિ. સ. ૧૬૬૭માં ઉત્તરાતમાં કનોડા-ગામ પાસે આવેલા વળાગર ગામમાં ચીતરાયેનો છે. તેના આવેળ જૈન શાસનના અદ્ભુત જ્યોતિષર પ્રાપ્ત નિદાન સર્વ જનવિદ્ય સે ગે અથોના અધિતા, ન્યાયાચાર્ય ન્યાયવિદ્ય મહોપાધ્યાય ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ યશોનિજયજી મહારાજના ગુરુદેવ પૂજ્યશ્રી નયવિજયજી મહારાજ છે અને તેમણે પોતે જ પટમાં ગણિતસવિજયયોગ્ય લખીને સ્વશિષ્ય શ્રી યશોનિજયજી ગણિ માટે જ તૈયાર થો છે તેમ સ્પષ્ટ કહે છે. ઉપાધ્યાયજીનો જીવનકાળ નક્કી કરના માટે એક અમૂલ્ય ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ જેવો આ પટ બની ગયો છે.

પૂ ઉપાધ્યાયજીની જન્મ દીક્ષા, વડીદીક્ષા, પદપ્રાપ્તિ કે અનુસાન અગેની આનામ્ભૂત તિથિ મળતી નથી માત્ર મનતો ને તે પણ જન્મની વડીદીક્ષા પદપ્રાપ્તિ ને સ્વર્ગમનની સુજસવેલી મા માત્ર મળે છે. લઘુદીપાની તો સાન પણ નહિ.

એમાં વડીદીક્ષાની સાથ ૧૬૮૯ નોંધી છે તેથી દીક્ષા વચ્ચે થો. મહિનાનું અનર હોતું જોઈએ.

બીજી બાજુ આ પગની પુષ્પિષા તો ૧૬૬૭ની સાન પખતે ઉપાધ્યાયજીને ગણિ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આ પુષ્પિષા તો પુગસાના આગારે પચામે વચ્ચી જે નિદાનો તેમનો જીવનકાળ લગભગ ૧૦૦ વર્ષનો છે એવું કહેતા આવ્યા છે તેને સમર્થન મળે છે *

સુનિશ્ચી યશોનિજયજી

* આ પગ પૂ આચાર્યશ્રી વિજયમસરિય મહારાજના શિષ્ય સુનિશ્ચી યશોનિજયજી મહારાજે સ. ૨૦૦૬ માં અમલા મુખે અપૂર્વાર્થો પ્રાપ્ત થયો હતો. પગના પાંચ ૧ "x ૧" છે. આ પગ સુનિશ્ચી યશોનિજયજી મહારાજના સજ્જમાં છે — સપા ૧.

સુપાસનાહચરિયંની હસ્તલિખિત પોથીમાંનાં રં ગી ન ચિ ત્રો

સુનીશ્રી પુણ્યવિજયજી

શ્રી લક્ષ્મણગણિવિરચિત પ્રાકૃત સુપાસનાહચરિયંની હસ્તલિખિત પ્રાચીન પ્રતિમાંથી પસંદ કરીને જ સુદરતમ ચિત્રો આ સ્મારક ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યાં છે. આ પ્રતિ, પાટણના “શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર”માં લાના તપાગચ્છીય જૈન સંઘની સન્મતિથી મુદ્રાયેલા ‘તપાગચ્છીય જૈન જ્ઞાનભંડાર’ની છે. આ આખી પોથીમાં શ્રી સુપાર્શ્વનાથચરિત્રમાના વિવિધ પ્રસંગોને દર્શાવતા બધાં મળીને ૩૭ ચિત્રો છે, જે પૈકી ૩૧થી ૩૬ સુધીનાં ચિત્રો પ્રતિના માર્જનને બાદ કરીને આખા પાનામાં આલેખાયેલા છે અને બાકીના ચિત્રો પાનાના અર્ધા કે ત્રીજા ભાગમાં આલેખાયેલા છે દરેક ચિત્રની બાજુમાં ચિત્રનો ક્રમાંક અને તેનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે, જેનો ક્રમવાર ઉતારો આ ચિત્રપરિચયમાં આપવામાં આવશે પ્રતિમાંના ૨૦, ૪૩ અને ૩૩૨ એ ત્રણ પાનાં ખોવાઈ જવાને કારણે કે છૂર્ણ થઈ જવાને કારણે નવાં લખાયેલા છે અને તેમાં ચિત્રો પણ આલેખવામાં આવ્યાં છે, જે મૂળ ચિત્રકળાને પહોંચી શકતાં નથી આ કારણસર પ્રતિમાં ક્રમાંક ૨-૩-૧૫-૧૬ અને ૩૧ એમ પાંચ ચિત્રો નવીન છે, જ્યારે બાકીનાં બધાં જ ચિત્રો પ્રાચીન અને બરાબર સુવ્યવસ્થિત રીતે સચવાયેલા છે આખી પ્રતિ લગભગ છૂર્ણદશાએ પહોંચવા છતાં તે આજ સુધી જે રીતે સચવાયેલી છે એ રીતે સચવાશે તો હજુ પણ ખીજી બે ચાર સદીઓ સુધી પ્રતિને કે ચિત્રોને આંધ આપે તેમ નથી

આ પ્રતિનો નખર ૧૫૦૬૯ છે અને તેની પત્રસખ્યા ૪૪૩ છે. પ્રતિની લંબાઈ-પહોળાઈ ૧૧૧ x ૪૧૧ ઇંચની છે પાનાની દરેક બાજુ પર બાર લીટીઓ અને દરેક લીટીમાં ૩૨ અક્ષરો લખેલા છે પ્રતિની લિપિ સુદર અને સચિત્ર સુદર પોથીમાં શોભે તેવી છે. પ્રતિ વિક્રમ સવત ૧૪૭૯-૮૦માં લખાયેલી છે તેના અતમાં નીચે પ્રમાણે લેખનસમયાદિને સચવતી પુષ્ટિપત્ર છે :

સવત્ ૧૪૮૦ વર્ષે । શાકે ૧૩૪૫ પ્રવર્તમાને । જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૦ શુક્રે વવકરણે । મેઘપાટવેગે । દેવ-કુલવાટકે । રાજાધિરાજરાણામોકલવિજયરાજ્યે । શ્રીમદ્વૃહદ્વચ્છે । મહાહડીય મહારક શ્રીહરિમદ્રસૂરિપરિવારભૂષણ પંભાવચદ્રસ્ય શિષ્યલેશેન । મુનિ । હીરાણદેન લિલિલિરે ।

નંદે મુનૌ યુગે ચદ્રે ૧૪૭૯ જ્યેષ્ઠમાસે સિતેતરે ।

દશમ્યા લેખવામાસ શુભાય ગ્રન્થપુસ્તકમ્ ॥ ૧ ॥

નદ-મુનિ-વેદ-ચદ્રે વર્ષે શ્રીવિક્રમસ્ય જ્યેષ્ઠગિતે ।

અલિલિલિ સુપાર્શ્વચરિતં હીરાણદો મુનીદ્રોડ્યમ્ ॥ ૨ ॥

આ પુષ્ટિપત્રમાં એટલું જણાવવામાં આવ્યું છે કે વિ સં ૧૪૭૯માં મેઘપાટ-મેવાડ દેશના દેવકુલવાટક—દેલવાડામાં રાણા શ્રીમોકલના રાજ્યમાં બૃહદ્વચ્છાતર્જત મહાહડીય આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય ભાવચન્દ્રના શિષ્ય હીરાણદે આ પ્રતિ લખી છે.

←चित्र नं १ वासुधायनमा पृथ्वीमाता साथे भगवान् श्रीसुपार्श्वनाथ

चित्र नं २ सोमा राजकुमारी साथे भगवान् पाण्डुरावण

चित्र ५ श्रीसुपाव्यनाथ भगवाननी मोक्षप्राप्ति

चित्र नं. ३ सहस्राव्रयन उषानमा भगवाननी दीक्षा

પ્રતિની પદ્યિમા એ જગત્સામા નથી આ યુગે પ્રતિમાના ચિત્રો તીર્થ મુનિએ પોને આનેમેના છે તે મોર્તિપિચ્છાત ચિત્ર રે આનખેના છે સમવન હીણુ ॥ આનેખેલા ચિત્ર નદિ તોય જના એ પ્રથ સામાન્ય રીતે અણુકરો ન ગણાય

ચિત્રાની નમાઈ પત્રોજાઈ વધારેમા વસાઈ દા.૪૪૧૧ ઇચ્છિની છે અને ઓઝમા ઓછી ૮૪૪૧૧ ઇચ્છિ છે મોટા ભાગના ચિત્રો ૩૪૪૧૧ ઇચ્છિ ॥ છે જોઈ મોઈ ચિત્ર દા.૪૪૧૧ ઇચ્છિના પણ છે ચિત્રોમા લાન લીનો, પીળો આસમાની શુભાળી, ધળો, સંદેવ મોંગી અને પેંગી એમ નવ ગનો ઉપયાગ પ્રમાણ આઓ છે રંગોની યાદરૂ અને મિત્રણો અતિશ્રેષ્ઠ હોઈ પ્રતિ પ્રાચીન અને તે સાથે હર્ષ થતા જના મોની જમ આં તેજુ આદર આજે પણ આખને આ રે છે આપજે લા પ્રાચીન માગથી વગા રણા ગોજુ નિર્માણ અને તે રીતે રોગ થતો હતો જેજુ લાન આપખને પ્રાચીન ગ્રંથોમા ના ચિત્રો આં પ્રાચીન ચિત્ર રૂઢિ આંખના વાનથી વાર છે આ રંગો મુખ્યત્વે વનગપતિ માગી અને ધાતુઓમાથી જનતા હતા જેજે લગતા ઘણા રણા Cનેખો આપખને પ્રાચીન ગયોમા આં ખાસ રીતે રિપ્રકીખ પ્રાચીન પાનાઆમાની મળી આવે છે આના પ્રમાણ Cનેખોની નોંધ મ ભાઈ સ્વાભાવ નવાગ મનાવિન 'ચિત્ર પદુમ'માના માગ ભાગનીય જે સમગ્ર રૂઢિ અને જૈન લેખન જા નામ ॥ અભિનિવૃત્ત લખમા આપી છે તે પડી આને જગતા ખીજા પ્રમાણ Cનેખો મળી આના છે આની ચિત્રમા આં માટે Cપયોગી રંગો જાનનાની સમગતા આપખે લા પડી આં રીતે હતી તેનો આપખો ખાન આની ગે છે

પ્રાચીન ચિત્રમાના નિર્માણ સામે આજની રૂઢીપરિધિધ માનતા પ્રપત્તા આં તે તા- આજેપો તોરા જના આ ચિત્રો ॥ નિર્માણમા એ પ્રિદિષ્ટ પરગતી એમા તો જાય ॥ તે સ્થા ॥ થી પ્રે નિર્માણ પાળા પ્રમાણ આં રીતે જાણે તીરે એ રીતમા તો એ પ્રિદિષ્ટ ખાસ વસ્તુ ન ગણાય એજે પ્રપુત ચિત્રોનું નિર્માણ રનાર અમુ પ્રિદિષ્ટ દૃષ્ટિએ તેજ અવના ન જુ લેઈએ આ ચિત્રો આપખા પ્રાચીન રીતિસામે સમૃતિ વેરવિજા આં આં ખાતો Cને પ્રિદિષ્ટ પ્રાણ પાડે છે એ પ્રે ખાન ધાનમા ગણના જેવી વસ્તુ છે આટલું દૂરમા જળ્યા ॥ પડી હવે પ્રતિમા જે દ્રવ્યે ચિત્રો આં તેનો પરિચય નાખાવેતો છે તેના Cના ॥ આ તીરે આપરામા આવે છે

પદ-પૃથ	ચિત્રાક	ચિત્રમાર્ગ
૧-૨	✓	શ્રીમુખા પ્રિત
૨-૧	✓	શ્રીમદ્વત્તા દેવી
૩-૦	૩	શુભાળી
૪-૦	૪	મયન મત ॥ મયનમા મયન માત
૫-૧	૫	ભાદવ વૃદ્ધાની પુનિતાની પદ્યવિ
૬-૨	૬	પાત્રિ જગત્ત મુનિતાની ૧૬
૭-૧	૭	રાગ ત્રીપુરુષ ॥ રાગ પ્રે પુનિતાની વધાની પાત્રી
૮-૧	૮	ચાગમુનિ પુનિતા વિસમ્પતિ ॥ રાગ પુરુષ પ્રિત

पत्र-पृष्ठ	चित्रांक	चित्रपरिचय
२९-१	९.	गजा श्रीगान ददंति स्वानपाठकानाम्
३१-१	१०.	राज्ञी पुद्मिदेवी प्रगता ज्येष्ठ उज्ज्वला द्वादशी । सुपार्श्वजन्म
३८-१ डावी वाजूए	११.	सुरगिरौ इद्र स्नात्र करोति
३८-१ जमणी वाजूए	१२.	सुरा स्नात्रवेत्या नानागन्धेन वाद्यतं कुरुते
४२-२ डावी वाजूए	१३.	राज्ञी वासभत्रग
४२-२ जमणी वाजूए	१४.	गजा श्रीसुपदष्ट पुत्रदसण करणार्थे आगत
४३-२ डावी वाजूए	१५.	...
४३-२ जमणी वाजूए	१६.	...
५०-२	१७.	श्रीसुपार्श्व पाणिग्रहण भार्या सोमा सहित
५२-२	१८.	राजा श्रीसुपार्श्व सूर्यमण्डल असित पश्यति प्रतिबुद्ध
६०-१	१९.	सहस्राववणे दीक्षा गृह्णाति जगन्नाथ ज्येष्ठ शुदि १३
६२-१	२०.	जगन्नाथ परमान्न पारयति । महिदु पारावयति । महिदगृहे सुवर्ण रत्न वृष्ट । देव महोत्सव
६४-२ डावी वाजूए	२१.	केवलज्ञान उत्पन्न सिरीस वृश्तले फागु व ६
६४-२ जमणी वाजूए	२२.	समोसरणु
६८-१	२३.	समवसरण । अगोक चत्यवृद्ध धनु क २४०० । सोमा नामा भार्या पुत्रसहिता वदनायागता
६९-१	२४.	श्रीसुपार्श्वजिन समवसरण । विरुद्ध जीव देसगा श्रुण्वति
७३-१	२५.	सोमा नाम पत्नी दीक्षा दीयते । पउत्तिगीपदे स्थापिता । अनेक भव्यजना दीक्षा गृह्णन्ति देशनाप्रतिबुद्धा
७५-२	२६.	श्रीनंदवर्द्धणपुराधिपति राजा श्रीविजयवर्द्धण प्रतिबुद्ध । दीक्षा गृहीता ।
७६-१	२७.	श्रीसुपार्श्व देशना कुरुते । पादपन्नभ्रमर राजा दान विरति । सम्यक्त्वादि सातीचार द्वादशश्रतादि व्याख्यान
७६-२	२८.	कुमुदचंद उपाध्याय चम्पकमाला पठावयति
१३१-१	२९.	कालिकादेवी वीसभुजा । भीमकुमरमित्र । कापालिक रूप । भीमकुमरः शिला भिपति । भीमकुमर रूपः । तत्र हस्त । खड्ग गृह्णाति । कृष्णभुजारूढो आकाशे व्रजति भीमः । महिपारूढा देवी रुडमालहारा

चित्र न ४ श्रीसुपायवनाय स्वाभिना प्रथम दिवस गणधरसु घनमा आगमन अने पर्यदा समस्त धर्मोपदेश

•

•

પત્ર-પૃથ્થ	ચિત્રાક	ચિત્રપરિચય
૪૬૬-૦	૩૦	ઉપર—સદ્ધાર્મિક શ્રુતજ્ઞાનિન મુનિ વીરી નમસ્કરતિ નીચે—રિપુમન્નયજાપ ગુરુ ગુરો સનાત કુર્વેતિ
૪૩૨-૨	૨	આસા પાનામા ચિત્ર છે ડાવી ઘાજૂ—રાજશ્વરણે મંગ્લાનભૂમિકાયા વેતાલા નમતિ જમણી ઘાજૂ—વેતાલ ધારિત્રિ રૂપરૂપા
૪૩૩-૨	૨૨	આસા પાનામા ચિત્ર છે ડાવી ઘાજૂ—રાજા સમાધાનપત્રિષ્ઠ । વેતાલ/ઠગ ધરતિ જમણી ઘાજૂ—વેતાલ નૃત્ય કુર્વેતિ । એક તુલાહસ્તા નૃત્યતિ વૃદ્ધરૂપ
૩૮૬-૧	૨૩	આસા પાનામા ચિત્ર છે ડાવી ઘાજૂ—રાજા સમાધાન પત્રિષ્ઠ । વિક્રમરાજા જમણી ઘાજૂ—આનાશાત્ સ્વેત્ક-સન્નધારી વેતાલ ઉત્તરિત । વેતાલ યુદ્ધ કરોતિ રાજપુરુષે સાર્ધમ્
૩૮૭-૧	૩૪	આસા પાનામા ચિત્ર છે ડાવી ઘાજૂ—શમ્ભુકુમાર વેતાલ પ્રતિ ધારિત । રાજાન પ્રતિ વદતિ પાદૌ લગિત્વા જમણી ઘાજૂ—વેતાલરૂપ યુવમાનમ્ । અત્ર વનમંચે સૂચ્ય સતિ નેચિત્ । દૃષ્ટા કુમરેણ । ત્રાહુભ્યા મિલાપક કુર્વેતિ દ્વૌ પુરુષૌ
૪૩૧-૧	૩૧	વનમંચે ગગધર સમાગત । દિવસગગધર
૪૪૦-૨	૩૬	આસા પાનામા ચિત્ર છે ડાવી ઘાજૂ—શ્રીમુખાર્જુન ઈલેશીધ્યાનમાશ્રિત સમ્મેતશિવરોપરિ વચમા—દેવા મૃતકવિમાનમુત્પાદયતિ । તીર્થંકરસ્ય ઉત્સવ જમણી ઘાજૂ—શ્રીમુખાર્જુનદેવસ્ય દેવા અગસત્વાર કુર્વેતિ સમ્મેતશૈલપરિ
૪૪૧-૧	૩૭	શ્રીમુખાર્જુન મુર્તિ પ્રાપ્તા

મા ઉતારો મુખાસનાહચરિયની હસ્તલિખિત પ્રતિમા ચિત્રોની બાહુબા જે ચિત્ર-પરિચય આપે
લખેલ છે તેનો અદ્યક્ષ મૂળમાં છે તેવો આપનામાં આવ્યો છે એ શુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષામાં નથી પણ
મિશ્રિત ભાષામાં છે છતાં એ પરિચય સંસ્કૃતપ્રધાન ભાષામાં છે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે પ્રાગુત સ્મારક
અથવા ઉપર નોંધેલા ૩૭ ચિત્રોમાંથી પસંદ કરીને સુ ૨ ૭ ચિત્રો બાપવામાં આવ્યા છે

પ્રથમ ચિત્ર પ્રતિમા ૧૩મું છે જેમાં ભગવાન શ્રીમુખાર્જુનનાથની માતા પોતાના પુત્રને લઈને
પારણામાં ખેલ છે અને પુત્રને ગાતી ગાતા છે

ગ્રીષ્મ ચિત્ર પ્રતિમાં ૧૭મુ છે, જેમા મુપાર્વતનાથ સોમા નામની રાજકુમારીને પરણી રહ્યા છે એ પ્રસંગનુ દર્શન છે. એટલે એમાં ચોરીનો અને હસ્તમેળાપનો પ્રસંગ દેખાડવામા આવ્યો છે

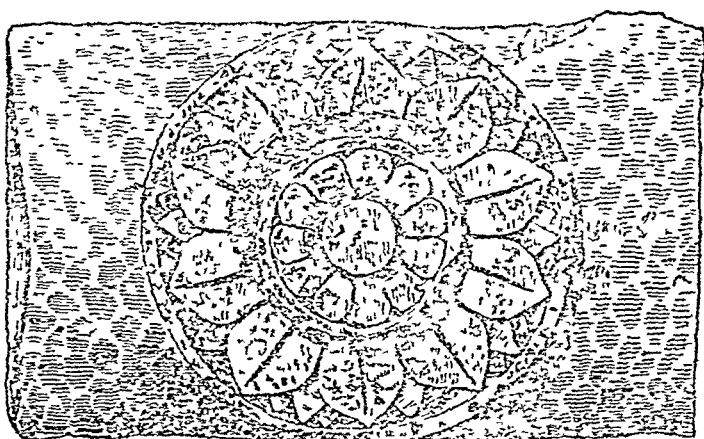
ગ્રીષ્મ ચિત્ર પ્રતિમાં ૧૮મુ છે, જેમાં ભગવાનના દીક્ષાપ્રસંગનુ દર્શન છે એટલે ભગવાનને કેશલુચન કન્ટા બતાવવામાં આવ્યા છે આ ચિત્રમાં વૃક્ષોને અનિચુદ્ધર રીતે ચીતરવામા આવ્યા છે જેથી ચિત્ર આકર્ષક બને છે.

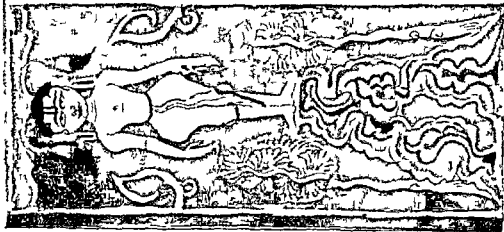
ઓષ્ઠ ચિત્ર પ્રતિમા ૩૫મુ છે. એમા શ્રીમુપાર્વતનાથસ્વામીના મુખ્ય પદ્મશયન, જેનનુ નામ દિનગણધર છે, તે વનમાં પર્યટ સામે ઉપદેશ કરી રહ્યા છે આ ચિત્રમાં વૃક્ષોનુ સુન્દર આલેખન અને રસપર્વક ઉપદેશને ઝીલતી પર્યટાનુ વિનીત ભાવભર્યુ ચિત્ર દોરવામાં આવ્યુ છે.

પાંચમુ ચિત્ર પ્રતિમા ૩૬મુ છે ને તે ભગવાનના નિર્વાણ-દશ્યાણુકને લગતા ઉત્સવાદિના પ્રસંગને લગતુ છે આ ચિત્રને ચિત્રધારે ત્રણ વિભાગમા આલેખ્યુ છે. પ્રથમ વિભાગમાં ભગવાન સમ્મેતશિખર-ગિરિ ઉપર શૈલેશીધ્યાન—અંતિમ સમાધિ લે છે એ દેખાડેલ છે. વચ્ચલા ચિત્રમા ભગવાનના દેહને શિબિકામાં પધરાવી દેવતાઓને નિર્વાણ—મહોત્સવ ઉજવતા બતાવ્યા છે અને છેલ્લા ચિત્રમાં ભગવાનના દેહનો અગ્નિસસ્કાર દર્શાવ્યો છે. અગ્નિની જ્વાળાઓની વચ્ચમાં બળતા ભગવાનના દેહનુ દર્શન આમાં સુન્દર રીતે આલેખવામાં આવ્યુ છે.

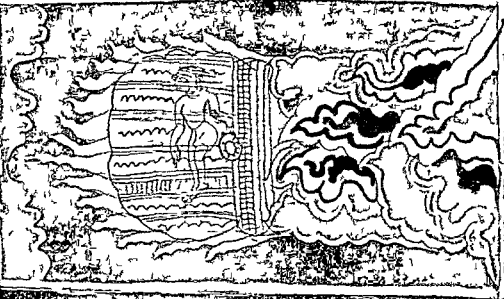
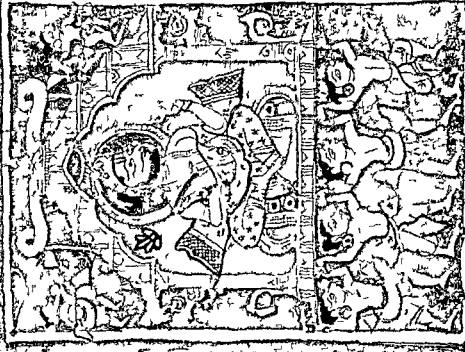
છત્તું ચિત્ર પ્રતિમા ૩૭મુ એટલે અંતિમ ચિત્ર છે એમા ભગવાન શ્રીમુપાર્વતનાથસ્વામીને સિદ્ધિપદમા પ્રાપ્ત થયાનુ આલેખન છે

આમ આ ભાવને સૂચવતાં છ ચિત્રો આ સ્મારક ગ્રંથમા આપવામાં આવ્યા છે, જે પ્રત્યેક ગ્રંથસ્થ ચિત્રકળાના અપૂર્વ નમૂનારૂપ છે અને સ્મારકગ્રંથની શોભાનું અજોડ પ્રતીક છે.

आदवाश्रुतकगिमानैवत्यादृशिति-नीर्धकस्य।उसीत

१

२

३

चित्र ६ भगवान् धीसुपाश्वनाथ स्वामीन्तु नियन्त्रणकल्याणक

१ सातमा तीर्थकर धीसुपाश्वनाथ भगवान्तु समेतशिवर गिरि उपर कायोत्सर्ग मुद्रासा तियाण

२ भगवान् धीसुपाश्वनाथ स्वामिना देहने शिबिकासा पधराभी देयोप उजवेली नियन्त्रणसा
३ समेतशिवर गिरि उपर भगवानना देहने अमिलस्कार

શ્રીયશોવિજયોપાધ્યાય અને તેમણે લખેલી હાથપોથી

નયચક્ર

મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી

જૈન શ્રીસદ્ધ પાસે આજે જે જ્ઞાનસમ્રાજ્ય અને તેમાં જે વિશાળ અથરાશિ વિદ્યમાન છે તે આજે એના વિશિષ્ટ ગૌરવની વસ્તુ છે અને ભનભનાને પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવા અને તેટલા વિશાળ છે હમ્મરોની સખ્યામાં મિનાશ ॥ મુખમાં જના છતાં આજે જૈન મુનિવરો અને જૈન ગૃહસ્થ શ્રીસત્રોની નિશામાં જે અથમ્યદો છે તેની ડરતા રતા પણ સખ્યા કંપનામાં આવે તો તે પણ લગભગ પચ્ચી વીસ લાખ જેટલી છે આ બધા જ્ઞાનભાગોમાં માત્ર જૈન અથો જ છે તેમ નથી પણ તેમાં ભારતીય જૈન જૈનેતર વિધિવિધ પ્રમાણના સમગ્ર સાહિત્યનો સમાવે છે કોઈ એની સાહિત્યની ડિગ્રી ભાગ્યે જ હશે જેની લગતા અથો આ સમ્રાજ્યમાં ન હોય આ અથમ્યદોની મહત્તા જ એ છે કે તે માત્ર સાપ્ત યિષ્ઠ અથોની સીમામાં જ નિરમી જતી નથી, પણ તેમાં વૈવિધ્યપૂર્ણ ભાતીય વિશાળ સાહિત્યરાશિ છે જૈનેતર સપ્ત યના એના સંખ્યો અથો આ સમ્રાજ્યમાંથી મળી આવ્યા છે જેની પ્રાપ્તિ તે તે સપ્ત યના સમ્રાજ્યમાંથી પણ નથી થઈ હજુ તો બધા જૈન જ્ઞાનસમ્રાજ્યો સંપૂર્ણપણે અવલોકન થયું જ નથી તે છતાં તેની વિવિધતા અને વિશાળતા નિદ્રાગતને જાગરી દે તેની પુનાગ થઈ છે, પરંતુ જ્યારે આ સમગ્ર જ્ઞાનભાગોનો અવલોકન અવગ્રહિત રીતે કરવામાં આવશે ત્યારે તેમાંથી એવો સાહિત્યરાશિ પ્રાપ્ત થશે કે જગત મુગ્ધ બની જશે, એની આ એક નમ્મર વાત છે જૈન મુનિવરો અને જૈન શ્રીસદ્ધોની આજે એ અનિર્ણય કરે છે કે પોતપોતાના અધીનમાં રહેના જ્ઞાનભાગોનો સમગ્રભાવે સુદૃઢ અવલોકન કરે આપણું પ્રાસંગિક જણાવ્યા પછી આજે પ્રસ્તુત સમારકઅથમાં નયચક્ર અથના આ વિવિધતા પાનાઓનું જે પ્રતિનિધિય આપનામાં આ પુ છે તેનો પરિચય અહીં કરાવવામાં આવે છે

નયચક્ર અથ જૈને દ્વાદશાસ્ત્રનયચક્રના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે એ મૂળ અથ આચાર્ય શ્રીમન્નવાલિરચિત છે જૈન દાશનિક આચાર્ય અને જૈન પ્રમ્મ આ આચાર્યને 'વાદી તરીકે ઓળખે છે આચાર્ય શ્રીહેમન્દે સિદ્ધહેમ વ્યાખ્યાનમાં ઉચ્છેદનુપેત સૂત્રમાં અનુ મજ્ઞાનિન તાર્કિકા, સમ્માન્યે દીના એમ મ નાદી આચાર્ય માટે જણાવ્યું છે

જૈન દાશનિક દેશમાં સ મનિતક અને નયચક્ર એ બે અથનું જ્ઞાન ઘણું ગૌરવનું છે આ ગૌરવ અથોનું સમીક્ષન અને સપાદન એ પંચ શ્રીમુખનાનજના ઉવનું મુખ્ય ધ્યેય હતું પરંતુ સ મનિતક અથનું સમીક્ષન અને સપાદન પંચ શ્રીમેચરતસ ગેરીના સમગ્રમાંથી કર્યા પછી નયચક્ર અથના સમીક્ષન અને સપાદનની વાત કરવામાં સમીક્ષોને લીધે ભાગે વિરમી મર્મ ભાગ પછી એ અથનું સમીક્ષન અથો પ્રકાશન ગાયમવાઝ ઓઈએ દન સિચિત્ત વતી પૂજ્યપદ શ્રીઅમ વિજયજી મહાજના વિદ્વાન શિષ્ય મરિશી ચતુર્વિજયજીએ હાથમાં લીધું તેનો પ્રથમ ભાગ બહાર પડે તે પહેલાં આ આખા અથનું સમીક્ષન અને સપાદન સ્વકૃત અવચૂરિ માથે પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજય નમ્મિસુચિએ અવગત રીતે કરવા માણ્યું પરંતુ જ્યારે નયચક્રઅથનું સમીક્ષન અમ્મયુ હતું ત્યારથી એ અથનું વિશિષ્ટ સમીક્ષન અને સપાદન થાય એ વાત મારા, તમારા વગી જ હતી, પ્રસંગે પ્રસંગે એ વિશેષિય પણ વામાં આવતો જ

હતો, પરંતુ જ્યાં સુધી એ ગ્રંથના વિશિષ્ટ સંશોધનને લગતો ભાર સમગ્રપણે ઝીલનાર વિદ્વાન કે વિદ્વાનો ન મળ્યા ત્યાંસુધી તે વિષે હું કશું કરી શક્યો નહિ. તેમ છતાં ૫૦ શ્રીસુખલાલજીના કહેવાથી મને મુનિવર શ્રીજયૂવિજયજી અને તેમની ચમત્કારિક મુયોગ્યતાનો પરિચય મળી ગયો હતો. એટલે તેમની હું શોધ કરતો જ હતો કે એ મહાતુલાવ કોણ છે અને કોના પરિવારના છે? ત્યાં જ અણુધાર્યાં મેં વરસી પડે તેની જેમ અચાનક મને ખુદ મુનિવર શ્રીજયૂવિજયજીનો એક પત્ર આવે હું જે શહેરમાં અને જે સ્થાને રહું છું ત્યાં મળ્યો. મેં એ ઘરખેડાં આવેલી જ્ઞાનગંગાને વધાવી લીધી અને નયચક્ર મહાશાસ્ત્રના સંશોધન અને સંપાદનનો ભાર તેમના ઉપર નાખ્યો અને તે સાથે તેને લગતી દરેક બાબ સામગ્રી પૂરી પાડવાની જવાબદારી મારી અદ્યપ્યવદ્ય શક્તિ અનુસાર મેં પણ સ્વીકારી.

ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરિઝ અને પૂજ્યપાદ આચાર્ય મં શ્રીવિજયલક્ષ્મિસૂરિજી મહારાજ તરફથી આ ગ્રંથનું કાર્ય ચાલુ હોવા છતાં આ ત્રીજી પ્રવૃત્તિ આદરવાના મૂળમાં ખાસ એ કારણ છે કે પ્રસ્તુત મહર્ષિઃ ગ્રંથના સંશોધન અને સંપાદન અંગેની આવે જે એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે અને સંશોધન કરતાં જે સમતુલ્ય જળવાવી જોઈએ તેમ જ તે સાથે આવે ઉપલબ્ધમાન વ્યાપક સામગ્રીનો જે રીતે ઉપયોગ થવો જોઈએ એ, જેમાંથી એકપણ કરી શકે તેવી શક્યતા તેમાં ન હતી. એ જ કારણસર આવે મહાદ્રવ્યવ્ય અને મહાશ્રમસાધ્ય આ કાર્ય હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથના સંશોધન માટે ફેટલી અને કેવી વિપુલ અને મહત્ત્વની અલભ્ય-દુર્લભ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેની નોંધ લેવાનું આ સ્થાન નથી, એટલે એ વાતને અહીં જતી કરીને માત્ર એ બધી સામગ્રીના ઉપર કળશ ચડાવે તેવી જે અતિમ સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ છે તેનો આ સ્થળે ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત નયચક્રગ્રંથ, કે જે ભાવનગરની શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી પ્રકાશિત થશે, તેના સંશોધન માટે અમે જે અનેક પ્રાચીન પ્રતિઓ એકત્ર કરી હતી તેમાં બનારસના ખરતરગચ્છીય મહાચાર્ય યતિવર શ્રીહીરાચંદ્રજી મહારાજના સગ્રહની અને પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રીરંગવિમળજી મહારાજના સંગ્રહની પ્રતિઓ પણ સામેલ છે. એ પ્રતિઓના અંતમાં જે પુષ્ટિકા છે તે જોતાં ખાતરી થઈ હતી કે દ્વદશારનયચક્ર ગ્રંથની એક પ્રતિ પૂજ્યપાદ ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ અને તેમના સહકારી મુનિવરોએ મળીને લખી હતી. આવે જાણવા-જોવામાં આવેલી નયચક્રગ્રંથની પ્રાચીન-અર્વાચીન હાથપોથીઓમાંથી માત્ર ભાવનગર શ્રીસધના જ્ઞાનસંગરની પ્રતિને યાદ કરતાં બાકીની બધી જ પ્રતિઓ એ, ઉપાધ્યાયજીએ લખેલી પ્રતિની જ નકલો છે. આ બધી નકલો લેખકોના દોષથી એટલી બધી ફૂટ અને વિકૃત થઈ ગઈ છે કે જેથી આ ગ્રંથના સંશોધનમ ધણી જ અગવડો ઊભી થાય. આ સ્થિતિમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથના સંશોધનમાં પ્રામાણિકતા વધે એ માટે ઉપાધ્યાયજી મહારાજે લખેલી મૂળ પ્રતિને શોધી કાઢવા માટે હું સદાય સચેત હતો. પણ તે પ્રતિ ક્યાયથી હાથમાં ન જ આવી.

પરંતુ જૈન શ્રીસધના કહો, પ્રસ્તુત ગ્રંથના રસિક વિદ્વાનોના કહો કે પ્રસ્તુત ગ્રંથના સંશોધન પાછળ રાતદિવસ અથાગ પરિશ્રમ સેવનાર મુનિવર શ્રીજયૂવિજયજીના કહો, મહાભાગ્યોદયનું જગી ઊંડું કે—જેથી મારા પ્રયે પૂજ્યભાવલર્પા મિત્રભાવથી વર્તતા અને સદાય મારી સાથે રહેતા—પૂજ્યપાદશ્રી ૧૦૦૮ શ્રીશાતમૂર્તિ શ્રીહસવિજયજી મહારાજના પ્રશિષ્ય પન્યાસ મુનિવર શ્રીરમણીકવિજયજીએ આ વર્ષે જ્વેશાના પાડાના ઉપાશ્રયમાના પન્યાસજી મહારાજ શ્રીમહેદ્રવિમળજી મહારાજના જ્ઞાનભાગરને જોવાનો ઉપક્રમ તેમના શિષ્ય શ્રીકર્પવિમળજીની ઉદારતાથી ક્યોં આ ઉપક્રમથી એ જ્ઞાનભાગરનું અવલોકન કરના ૫૦ શ્રીરમણીકવિજયજીના હાથમાં શ્રીયશોવિજયજી મહારાજના ત્રણ અલભ્ય ગ્રંથો તેમના

ખોતાના જ દસ્તાવેજમાં પ્રાપ્ત થયા અને તે તેમણે મને આપ્યા એમાં એ- વાદમાલ નામનો ગ્રંથ (છપાએલ વાદમાલથી જુદો) ખીજે વીતરાગસ્તોત્ર અષ્ટમપ્રકાશવૃત્તિ (સ્ત્રાદ્વાન્નદ્વાય?) અંતિમ ૧ નો વ્યાખ્યા અપૂર્ણ પર્વત અને ત્રીજે મત્તરાદી આચાર્યગણિત નયચક્ર ગ્રંથની પ્રતિ—એ રીતે નાથ અપૂર્ણ ગયો મને આપ્યા આ નોંધમાંથી નયચક્ર ગ્રંથની પોથી જ્ઞેતા મને હૃદયગોમાય પ્રકટી ગયા અને અપૂર્ણ સ્વર્ગીય આનંદનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો

આ પ્રતિભા અતમા ઉપાધ્યાયજી મહારાજે જે પુષ્પિમ આનેખી છે એ તો વધા પહેલા ભાવનગરથી પ્રસિદ્ધિ પામતા 'શ્રી આત્માનંદ પ્રકાશ' માં મુનિ શ્રી-મૂર્વિ-૧૫-૭એ પ્રસિદ્ધ કરી જ દીધી છે તે છતાં પ્રસ્તુત સ્મારક ગ્રંથમાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજની એ પોથીના પ્રતિબિંબને સાક્ષાત્ જ્ઞેના । સંસ્કૃત ભક્ત વાચકોને અનુભૂતિ ન રહે તે માટે એ આખી પુષ્પિમ અહીં આપવામાં આવે છે

પ્રતિષ્ઠિતસિદ્ધવિજયશાલજગમૂલસ્યસિદ્ધવન્ પ્રતિષ્ઠિત યદાસગમિતિ ॥ ૭ ॥ इति श्रीमल्लवादिभमा
अमणवाङ्मृतनयचक्रम्य तुम्ह समाप्तम् ॥ ७ ॥ अथाय १८००० ॥

यादस पुस्तके दृष्ट तादृश लिखित मया ।

यदि तुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥ १ ॥

સચ્ ૧૭ ૧૦ વર્ષે પોસયતિ ૧૩ ત્રિને શ્રીપત્તનનગર ॥ ૫૦ શ્રીવસાવિજયેન પુસ્તક લિખિત ।
શ્રમ મરતુ ॥

उत्कानल्लोरेभ्यो । मूलरम्भा विरचित ।

कष्टेन लिखित शास्त्र बन्धेन प्रतिपालयेत् ॥ १ ॥

भद्रगृष्टिकटिप्रीया । दृष्टिग्नान अवोमुक्ती ।

कष्टेन लिखित शास्त्र बन्धेन प्रतिपालयेत् ॥ २ ॥

પૂર્વે ૫૦ યસાવિજયગણિના શ્રીપત્તને વાચિન ॥ ૭ ॥

आर्थोऽय रचिता । राज्ये श्रीविजयदेववृत्तीणा ।

समूह वैरमीणा । मभिधानानि प्रख्यामि ॥ १ ॥

વિરુષા શ્રીનયવિજયશા શુરો જયસ્તોમપટિતા ગુણિન ।

विजुषाश्च लाभविजया गगनापि च कीर्त्तिरन्ताराया ॥ २ ॥

તત્ત્રવિજયમુનયાપિ પ્રયાસમન સ્મ કુર્વંતે જિજ્ઞતે ।

सह रचिविजयैर्विजयेरलिख्य यदोविजयविजुष ॥ ॥

પ્રયમવાસમેન । દદ્વા તુષ્ણિ સન્ના ચાત ।

गुणमस्तरययहिता । दुजनदक् वीरते नैन ॥ ४ ॥

તેમ્બા નમસ્તલીયા સુલે ગુણસ્તેપુ મે દત્તા મત્તિ ।

अनरस्त चेष्टते विनयचनोद्गाधनाय ये ॥ - ॥ अयाम्नु ॥

મુમશાનપ્યયમુલે । પદ્યગૈરન પૂરિનો ગ્રય ।

कणामृत पटुधिया जयति चरित्र पत्रिभिर्न ॥ ६ ॥ श्री ॥

આ પુષ્પિકામાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે—“પ્રસ્તુત હાથપોથી પાટણમાં વિં સં ૧૭૧૦માં લખી છે. એ લખવા પહેલાં ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે આ આખો ગ્રંથ પાટણમાં વાંચી લીધો હતો અને ત્યાર પછી શ્રીનયવિજયજી મહારાજ, શ્રીજયસોમ પરિત, શ્રીલાલવિજયજી મહારાજ, શ્રીકીર્તિરત્ન ગણી, શ્રીતત્ત્વવિજયજી, શ્રીરવિવિજય પરિત અને ખુદ શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ, એમ સાત મુનિવરોએ મળીને ૧૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ આ મહાકાવ્ય શાસ્ત્રની માત્ર એક પખવાડીઆમાં—પદ્મ દિવસમાં જ પોથી લખી છે—નકલ કરી છે.”

આ ગ્રંથની નકલ કરવા માટે આટલી બધી ઉતાવળ કરવી પડી એ એક નવાઈ જેવી વાત છે શું જેમની પાસે આ ગ્રંથની વિરલ પ્રતિ હશે તેમણે આવી ફરજ પાડી હશે કે શું ?—એ એક ક્યોયોગ છે. અસ્તુ આ ગ્રંથ કેટલા મહત્ત્વનો અને જૈન દાર્શનિક વાદમયતા અને જૈન શાસનતા આધારભૂતભર્ય છે ? એની પ્રતીતિ આપણને એટલાથી જ થાય છે કે શ્રીયશોવિજયજી જેવાએ આ ગ્રંથની નકલ કરવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું.

પ્રસ્તુત પ્રતિને લખવામાં જે સાત મુનિવરોએ ભાગ લીધો છે તેમના અક્ષરો વ્યક્તિવાર પારખવાનું શક્ય નથી. આ લખાણમાંથી આપણે માત્ર શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ અને તેમના ગુરુવર શ્રીનયવિજયજીના હસ્તાક્ષરોને પારખી શકીએ તેમ છીએ આ ગ્રંથમાં પત્ર ૧થી ૪૪, ૫૭થી ૭૬, ૨૫૧થી ૫૫ અને ૨૯૧થી ૨૯૪ એમ કુલ ૭૩ પાના શ્રીયશોવિજયજીએ લખેલા છે, જેના અક્ષરો ત્રીણા હોઈ એકંદરે ૪૫૦૦થી ૪૮૦૦ જેટલી શ્લોકસખ્યા થાય છે. શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ પદ્મ દિવસમાં ચોક્કસાઈસર્યુ આટલું બધું લખી કાઢે, એ એમની લેખનકળાવિષયક સિદ્ધિમનતાનો અપૂર્વ નમૂનો જ છે અને એ સૌ કોઈને આશ્ચર્યચકિત કરે તેવી હકીકત છે

પ્રસ્તુત પ્રતિનાં કુલે ૩૦૯ પાનાં છે તેમાં પકિતઓનાં લખાણનો કોઈ ખાસ મેળ નથી સૌએ પોતાની હથોટી પ્રમાણે લીટીઓ લખી છે છતાં મોટે ભાગે ૧૭થી ઓછી નથી અને ૨૪થી વધારે નથી પ્રતિની લખાઈ—પહોળાઈ ૧૦×૪૧૧ ધ્રુવની છે ૩૦૯માં પાનામાંની અતિમ છ શ્લોક પ્રમાણુ પુષ્પિકા શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે લખેલી છે

અતમા એક વાત જણાવીને આ વક્તવ્ય પૂરું કરવામાં આવે છે. આજે આપણને નયચક્ર ગ્રંથની જે પ્રાચીન-અર્વાચીન પોથીઓ મળે છે અને શ્રીયશોવિજયજી મહારાજના હાથની જે પોથી મળી આવી છે તે માત્ર નવચક્ર શાસ્ત્ર ઉપર આચાર્ય શ્રીસિંહવાદિ-ગણિ-ક્રમાશ્રમણે રચેલી ટીકામાત્ર જ છે આજે જૈન શ્રીસંઘના ભાગ્યસિતારાની નિસ્તેજતા છે કે આચાર્ય શ્રીમદ્સિંહવાદિપ્રણીત એ મૂલ્યવાન નવચક્ર ગ્રંથની નકલ આજે ક્યાં જોવામાં નથી આવતી. આ ગ્રંથની હાથપોથીને શોધી કાઢનાર ખરેખર જૈન જગતમાં જ નહિ પણ સમસ્ત વિદ્વજ્જગતમાં સુદ્ધાં દૈવી ભાગ્યથી ચમકતો ગણાશે, મનાશે અને પૂજશે.

आचार्य विजयवल्लभस्य स्मारक ग्रंथ

: श्रद्धांजलि अने जीवन :

दिल्ली प्रिमाग

संपादन

प्रो पृथ्वीराज जैन, एम ए, शास्त्री

आचार्य ध्यानिवरदल्लभसूरी महाराज

ACARYA VIJAYAVALLABHASORI MAHARAJ

Birth V.S 1927

Renunciat on V.S 1943

Death V.S 2010

पार से भी चंचित होना पड़ा। ज्ञातक छगना ने अमुष्ण गंगा से जिनदेव का स्मरण करती हुई माता से प्रार्थना किया कि वह उसे इस संसार गागर में जिस जे सगरे छाड़कर दिया हो रही है। माता ने पास पड़ ही सहायभूतिपुण्य उत्तर या शीघ्र वह था 'जिनदेव की शरण।' य शब्द अपने गम में बालक के भावी जीवन का बीज निहित किए हुए थे प्रार भविष्य में वस्तुतः इस ज्ञातक ने इसी बीज को संवर्धित, पोषित, प्रभुषित और पणित करते हुए जिनदेव के शासन की सेवा में अपने प्रणाली की आहुति दी।

बालक की आत्मा पिताप्रेम की सच्ची रोगी के लिए आलायित हो उठी। १५ वर्ष की अवस्था में उसे एक महारूपातिशयी जैन मुनि के आस्थागालपी श्रमण के पास में अन्तर मिला, जिस का एक एक शब्द उसका हृदय में आसन-मा दूर बैठ गया। 'तू भरा बाणी ने छगन का ऐसे बड़ा कि सारा हाल आतापुण्य से गला हो गया, परन्तु तू दीवार के सहारे मानो उसी का अंग बन कर बैठा रहा। सुन्दर श्री प्रामाण्यमयी ने मन में विचार किया कि कोई दुखा और साधनहीन तन्त्रुज किसी श्रमण की पूर्ति की वाचना करने का है। परन्तु उस जालन का गम्भीरता व दृढ़ता से उत्तर दिया कि उसे तो आत्मन्याय रूपी धन का प्रान्तशक्तता से तो दूरशा महारूपा तत्काल ही जान गए कि इस के श्रत सत्य में सचे वैराग्य की आति प्रशमना है जिस की सुन्दर निरख समान, देश और विश्व का हित करने वाली है। ऐसा प्रीति गंगा है कि छगन के मन की सत्यास भाता महानि तुलसी के अमुगार 'गरी मुह घर संपत्ति नाशी, मूत्र मुहान भए सत्यास' के आचार पर न थी। उस का पृष्ठभूमि में अनेक पूर्वजन्म की साधना व सद्गति संसार तादा रह थे। उक्त ज्ञातक तन्त्रुज निमित्त कारणों की अवस्था थी तानि आत्मवित्त अमुत्र प्रगट हो कर पतुपूत सन। उस बाल में गुरु आत्म से बढ़ कर पथप्रदर्शक निमित्त कारण कीन मिल सनना था।

फलतः वह महाशक्तों को पार करते हुए और अपने पथ पर दृढ़ रहते हुए उस बालक छगन ने गुरु आग के बरत कर-कर्मता से वि० सं० १६४४ में राधनपुर में श्रीपञ्चविजय का सिष्य बन कर जिनदीक्षा आनीतार की। साधु अवस्था में इन का नाम 'वन्मनिष्य' रखा गया और पठन व रचन कल्याण द्वारा सही नियम प्राप्त कर समस्त लोक के 'वन्म' प्रिय बन गए।

दीक्षा रोगी ही उन्हीं ने अपनी सारी शक्ति भगवान् महावीर के काल के साधुओं के समान श्रुता धना में लगा दी। अतीव परिश्रम, नैतिक चिन्मय और तपस्यता से तन्त्रिष शास्त्रों व साहित्य के अंगों का अध्ययन किया। वि० सं० १६४३ में आचार्य श्री प्रामाण्यमयी का स्वर्गवास हुआ। उन्हीं ने अतिम समय में आत्मो ज्वा कर वह संदेश दिया कि पात्र में लगाए गए धम के बोध की सार संभल सनते हुए जगद् जगद् शिक्षा प्रसार के लिए सरस्वतीमण्डिों की स्थापना करवाने में किसी प्रकार को भी त गता।

जु के इस आदेश की शिरोधार्य कर मुनि वन्म पादक्षेत्र में बूढ़ पड़े। उन्हीं भारत के भिन्न भिन्न भागों में पाणिन करते हुए सत्य और सद्गति की ज्योति का लोग को दर्शन कराना, जैनधर्म व जैनधर्मा पर क्षान्दो आत्मज्ञान का संघ की रक्षा की, देश में जितव्यसंध्याओं का जाल टिठा दिया। उन का सन्तान नितादित दुन लग और वे शीघ्र ही अपनी योग्यता व सेवा भावना से संघ के हृदयस्थान का जग। संघ की अर्थी कृतज्ञता का प्रसार करने के लिए लोकार में उन्हें वि० सं० १६८९ में 'आचार्य' की पदवी स विद्वाना दिया।

अपनी साधना का जारी रखते हुए प्रार समान के नवतृप के महारूपा उच्चपतिव्य का पुण्य तपस्यता में नितात हुए प्रार लक्ष्मण के भी प्रगति में गत रहे। साधारण और अतिशय चीन की नीतार बन

कर इन्हें भयभीत करती थीं, परन्तु स्वर्गीय गुरुदेव की आशीर्वाद और उन के मिशन की पूर्ति की निष्ठा के सन्मुख ठहर न पाती थीं। वृद्धावस्था को भी पराजित कर आप अपने मार्ग पर दृढ़ रहे। वि० स० २०११ में बम्बई में नवकार का जाप करते हुए आप ने इस भौतिक देह का त्याग कर अमरत्व की प्राप्ति की और भावी पीढ़ी के लिए अपनी अनथक सेवाओं का प्रतीक यशःकीर्ति का धवल शरीर छोड़ गए।

आप की इनशान यात्रा का दृश्य बम्बई नगर के इतिहास में अना अनुपम स्थान सुरक्षित रख गया है। सारी जनता ने उन्हें श्रद्धाञ्जलि अर्पित की, लांगो की सख्या में लोग जलूस में सम्मिलित हुए, धन की मानो वर्षा हुई, पुलिस के सिपाही गुलाल से रजित हो गए, सभी दलों, संस्थाओं और नेताओं ने शोक सभा में भाग लेकर श्रद्धा के पुष्प अर्पित किए और सागर समान अगार जनसमूह आकाश में सूर्य के निकट सत्वर्य वर्तुल को देखकर वित्मय-मुग्ध हो गया। उन का समस्त जीवन अनवरत मानव सेवा का जीवन है, अतः उन के चरित्र की विशेषताओं और कार्यों का यहा सिद्धान्तोक्त करना आवश्यक है।

चरित्र की विशेषताएँ

आचार्य श्री विजयवल्लभ ने नम्रता, त्याग और अनासक्ति भाव की पराकाष्ठा थी। अपने नाम अथवा मान का मोह उनका स्पर्श भी न कर सका था। उन्होंने जितनी भी संस्थाएँ स्थापित कीं, अथवा ज्ञानमंडारों की स्थापना कराई, उन सब में भगवान् अथवा गुरुदेव के नाम को ही अमर किया। उनकी नम्रता और स्वमान तथा प्रतिष्ठा की भावना के अभाव का इस से बह कर प्रमाण क्या हो सकता है कि बडौदा व फालना में श्रीसत्र एक स्वर से उन्हें 'शासनसम्राट्' की पदवी देने के लिए उत्सुक है और वे महात्मा ८० वर्ष की आयु में इस पद के सर्वविध योग्य होते हुए भी सब से विनम्र विनती करते हैं कि "मुझे पद नहीं. काम दो।"

ई० सन् १९४४ में आपका चतुर्मास वीकानेर में था। उन दिनों वहाँ भगवान् की रथयात्रा का मार्ग गच्छों के सकुचित क्षेत्रों में विभाजित था और कभी कभी हिन्दुओं के मन्दिर की आरती व मुसलमानों की मसजिद के सामने बाजा बजाने की समस्या के समान कलहक्लेश का भी कारण बन सकता था। आपने इस 'गवाड बन्दी' को बन्द करने का बीड़ा उठाया। आपके सामने एक प्रस्ताव यह रखा गया कि आपकी उपस्थिति में रथ यात्रा सभी गवाडों में घूम सकेगी, परन्तु हमेशा के लिए आग्रह मत कीजिए। आपने तत्काल उत्तर दिया, 'मेरी उपस्थिति में आप चाहे पुरानी परंपरा पर ही स्थिर रहें, परन्तु मेरे जाने के बाद हमेशा के लिए भगवान् की रथयात्रा का मार्ग निर्बाध स्वीकार कर लीजिए'। प्रतिष्ठा के मोह का ऐसा अभाव बहुत कम देखने में आता है। आपकी सच्ची शासनसेवा की भावना रग लाई और 'गवाड बन्दी' हमेशा के लिए बन्द हो गई। आप की अन्तर्भावना सदैव यही रहती थी कि गुरु के नाम व स्मृति में अपना व्यक्तित्व समा जाए।

प्रजाचक्र, दिग्गज विद्वान् पं० सुखलालजी ने एक स्थान पर कहा है कि 'पंथ में यदि धर्म का जीवन हो तो हजार पंथ भी बुरे नहीं।' जो लोग गुरु वल्लभ को एक पंथ या गच्छविशेष का ही गुरु मानते हैं, वे इस तथ्य से इनकार नहीं कर सकते कि उनमें सांप्रदायिक सकुचित वृत्ति का अभाव था। वे अपनी मान्यताओं पर सम्यक् विश्वास रखते थे, उनका प्रचार भी करते थे, परन्तु उन में विद्वेष की भावना नहीं थी। जैन धर्म के त्याग्वाद व महात्मा गांधी के नवीन समन्वयवाद से वे प्रभावित थे। उन्होंने अपने जीवनकाल में अनेक स्थानकवासी व अजैन छात्रों की भी सहायता की है, खिलाफत आन्दोलन व हिन्दू विश्वविद्यालय के लिए भी उन्होंने आर्थिक सहायता दिलवाई थी। दिगम्बर जैन मन्दिरों में भी वे श्रद्धापूर्वक

पाठकों को यह जानकर आश्चर्य होगा कि कठोरमतधारी मनुज तपस्वी जैन आचार्य श्री विजयचल्लभ में साधु होते हुए भी शिष्ट मधुर हास का अभाव न था। दर्शनार्थी उनके स्वभाव की इस मधुरता से सुगम हो जाया करते थे। एक बार आप गगानगर (वीरानेर राज्य) में दिगजमान थे और वहां के श्रीमन्त्र ने मुक्त भावण के लिए निमन्त्रित किया था। जब मैं वहां पहुंचा तो उस समय आचार्यश्रीजी के पास कुछ प्रतिष्ठित सज्जन व विद्वान् पंडित बैठे थे। मैंने विनयपूर्वक वन्दना कर सुदृगता पृष्टा। भनीभांति जानने व पहिचानने हुए भी स्मितमुख से पृष्टा—‘कौन?’ मैंने मन में विगमित होते हुए कहा—‘विनीत पृथ्वीराज।’ हलते हुए कहने लगे, ‘अरे, नाम तो पृथ्वी का राज और मातृक एक भंडाई के भी नहीं। ठीक है, सरस्वती पुत्री से लक्ष्मी कुपिन रहती है।’ सभी उपस्थित जन स्निहविज्ञा कर तब पड़े और गुरुदेव ने ही मेरा शेष परिचय पृष्टा।

उन के नियम व मत वृत्तवत् कठोर थे, परन्तु यह निश्चय है कि उनका हृदय फूल की परती से भी अत्यन्त कोमल था। दुःखी, विचित्रस्त व साधनहीन मानव को देग कर उनका हृदय द्यार्द्र हो गते लगता था। गरीब छात्रों के लिए अश्रुपात करनेवाले मैंने अपने जीवन में दो विशेष महापुरुष देखे हैं:— पं० मदनमोहन मालवीय व गुरुदेव विजयचल्लभ। विद्या की साधना में किसी को भी रुठिनाई में पड़ा देख उन के नेत्र अश्रुपूर्ण मोनियों को क्षिप्रसे लगते थे और वे मोती उन व्यक्ति के लिए यथार्थ मोती बन जाते थे क्योंकि गुरुदेव की प्रेरणा से उदागशय आदक उसकी द्रव्यसहायता करने का वचन देने थे। अमाल, बाढ़ आदि के समय में भी दुःखी मानवजाति की सहायता के लिए वे र्द भरी अपील किया करते थे।

आचार्यश्री जी में स्वदेशप्रेम भी कूटकृत कर भरा था। असहयोग आन्दोलन के समय ने ही आप ने शुद्ध खादी का उपयोग शुरू किया और सरकार की अस्मिक व मननिषेध सबंधी प्रवृत्तियों में सहायता करने रहे।

वे समन्वय, सम्मानना और एकता के समर्थक रहे हैं। उन्होंने जगत् को माया बनाकर उसका विरोध नहीं किया, प्रत्युत साधुता व सत्ता का सुमधुर समन्वय किया। वे एक विरक्त कर्मयोगी थे। जो लोग उनके चरित्र पर यह आगति उठाने हैं कि उन्हो ने साधु होकर प्रवृत्तिमय धर्म को जागरित किया, वे भूल जाते हैं कि स्वार्थभावनारहित लोकहित्यार्थ की प्रवृत्तियों का समर्थन भगवान् रामदेव के जीवन-चरित्र लेखक श्री जिनसेन व श्री हेमचन्द्र भी करते हैं। कर्तव्य की अपेक्षा से आवश्यक प्रवृत्तियों का उपदेश जैन धर्म के प्रतिवृत्त नहीं। प. सुखलालजी ने ठीक ही लिखा है:—“कोई भी आवश्यक व विवेकयुक्त प्रवृत्ति सच्चे त्याग जैसी ही कीमती है।”

रचनात्मक कार्य

आचार्यश्री जी की जीवन घटनाओं और चरित्र की विशेषताओं से एक निष्कर्ष यह निरलता है कि वे युवा होते हुए भी बुद्धि के परिपाक में वृद्धों के समान थे और वृद्ध होते हुए भी हृदय के अदम्य उत्साह और कार्यशक्ति से नवयुवकों को भी पराजित कर देते थे। वे केवल ब्राह्म और आभ्यन्तर तप की आराधना करनेवाले तथा अपनी दैनिक प्रवृत्तियों को शुष्क क्रियाकाण्ड या उपाश्रय की सीमा तक ही सीमित रखनेवाले नहीं थे, बल्कि समाज को वास्तविक प्रगति के मार्ग पर अग्रसर करना चाहते थे। उन्होंने उद्घोषणा की थी, “समाज का उन्धान मात्र जानो से नहीं होगा और न होगा उपाश्रय में बैठकर व्याख्यान देने से ही; जब तक रचनात्मक कार्य न होगा, समाज में जागृति भी नहीं हो सकती।” इसी उच्च व्यय से वे वीक्षाल से लेकर वेदलोमगमन तक अनासक्त भाव से जासन व सब की सेवा करते रहे।

उन्ने रचनात्मक काथा म सभसे अधिक उपयोगी, लाभदायक, दूरदर्शितापूर्ण और समान म नवीन जाणनि व स्फूर्ति उत्पन्न करनेवाला काय शिक्षा का प्रचार है। उनका यह दृष्ट निश्वास था प्रारम्भ गुप्तदेव श्री आत्माराम जी ने यह पत्र न सहास म उन्हें यह गुप्तमा दिना था कि आधुनिक काल म शिक्षा की उपलब्धि पर समान की गति नहीं गौर समान के उत्कर्ष के आधार म धर्म का प्रगट भी एक चला है। अतः उन्होंने भिन्नभिन्न प्राप्ति म शिक्षणसंस्थाओं की स्थापना करना कर हमारा मन की शिक्षा से भी नया पत्र शा पान दिना। उनकी इस दूरदर्शिता का ही यह परिणाम है कि प्रायः अब इस नवयुगक उत्कर्ष म प्राप्त कर चुके हैं और धर्म म भी रुचि रखते हैं। गुप्तदेव ने द्वाग स्थापित श्री महावीर जैन विश्वविद्यालय नमस्, श्री आत्माराम जैन गुप्तकुल गुप्तमाता, (इस समय अलाहाबाद), श्री आत्माराम जैन कालेज अलाहाबाद व मार कांला, जैन कालेज पाला, जैन विश्वविद्यालय काका न थाक हाइन्दा, गुप्तकुल, विश्वविद्यालय, काकाशाला आदि जैन समाज न गौरव व उनके प्रतिभे हैं।

यह है एक विद्वान ने अपने मरानिब (The Social survey of Jain Community) म आदर्श व आधार पर सिद्ध किया है कि जैन समान म शिक्षा की प्रतिष्ठित परिस्थिति व परिस्थिति को छात्र कर सभसे अधिक है। मानना होगा कि इस का मुख्य श्रेय गुप्तदेव की गवना का है।

गुप्तदेव ने एक बार एक पान भरण का उद्घाटन करते हुए य उद्गार प्रणय किए थे “जैन म नद शान द्रव्युत्पन्न है, व आत्मा म पाए, तभी भाग्यवत जनता है। जैनमंदिर की स्थापना से संतुष्ट न होना, उत्तम प्रचार हो बेला उत्तम करो।” इनारे अनेक मुनिगण गय विषय म निधय व प्रचार का ध्यान करते हैं, परंतु शिक्षा न क्षेत्र म इसे विस्मृत कर देते हैं। श्री विचयप्रलभ नमस् म जैन विश्वविद्यालय का स्वयं लक्ष्य गये। दुर्भाग्यवश समयाभाव से वह अभी पूरा नहीं हुआ। फिर भी शिक्षा के क्षेत्र म उन की सेवाएँ अनुपम रहेंगी। जैन छात्रों म इस विषय म इतनी तत्परता सभरत और निर्यात नहीं दिना।

शिक्षा प्रचार न अतिरिक्त आचार्य श्री जी ने नवीन मन्दिर निमाण, जीर्णोद्धार, साहित्यप्रचारण आदि की ओर भी ध्यान दिया। अन्तिम दिना में वे देश विदेश म भिन्नभिन्न भाषाओं का धर्मप्रचार की योजना पर निवारनिमित्त किया करते थे। वे वष पूरा ताक न भी इस विषय म कुछ तात्कालिक रुद्ध थी। उन की भावना इतनी सामयिक थी कि वे चाहते थे कि किसी प्रकार जैनछात्र भी विदेश म धर्म प्रचार कर सकें।

एक गौर विशेष बात की ओर भी गुप्तदेव ने हमारा ध्यान दिना। व धार्मिकचक्र से शोषित गौर पीडित मजदूर का उत्कर्ष, अशिक्षित विधवा की गहायता और नगर भादवा का रोजगार देना व साधन। श्री आत्मारामजी ने भी इस विषय म जातिवर्गीय विचार थे। वे क्या करते थे कि गहन सद्गमा भादवा की गहायता न कर कदा राष्ट्र का नाश न होना वाग्लभ्य नहीं, गन्तव्य है। वे जैन विषय नामाएँ माननी थी कि सातछेत्रों म आनन्द गति ही मुख्य आधारभूत स्तम्भ है। वे शास्त्र इस युग म पत्रा न साधु है कि वे जैनों का Freedom from Want—छिटा से मुक्ति—प्राप्ति की धाराओं का जोग की हो। आनन्द गति का प्रचार के उत्कर्ष की उपलब्धि माना सभी क्षेत्रों की गौर समान की उपलब्धि है। इसी निष्ठ गुप्तदेव न इस उद्देश्य के लिए अत्यन्त विविध योजनाएं प्रारम्भ कान्द्वय के द्वारा इस गौर का गति पान की।

श्री आत्माराम जी व श्री विचयप्रलभ जी की सेवाश्रित भारत ही बना, निष्ठ उत्कृष्ट है। परंतु पञ्चम जैन श्रीसुष तो हर दृष्टि न अना प्रवृत्ति के लिए इन का प्रयास है। इन न रचनात्मक कार्यों का

यह विशेष केन्द्र रहा है और अन्य प्रान्तों ने इसे खड़ा करने में पूर्ण सहयोग दिया है। सच तो यह है कि 'आत्म' व 'बह्म' ही ऐसी दिव्य आत्माएँ हैं जिन्होंने पंजाब श्रीसव की पिछली तीन पीढ़ियों को बताया कि जैन धर्म का गौरवपूर्ण इतिहास कुछ आगमों तक ही सीमित नहीं है। भव्य मूर्तियाँ, ध्यानावस्थित प्रतिमाएँ, शिखरद्व मन्दिर, महान् परम पवित्र तीर्थ, भगवशेष, टीकाएँ, भाष्य, चूर्ण आदि भी इस के कीर्ति स्लेबर का यशोगान करते हैं। पंजाब श्रीसव इनका विशेष उपकार मानता है। जब हम जैनधर्मन्धी महान् सागर के तट पर बिखरी हुई कौड़ियों को रत्न समझ रहे थे, इन्होंने उस क्षीरसागर का मन्यन कर हमें अमृत या नयनीत का दर्शन कराया। यह है उनके महान् कार्य का दिग्दर्शन किन्ना महत्त्व।

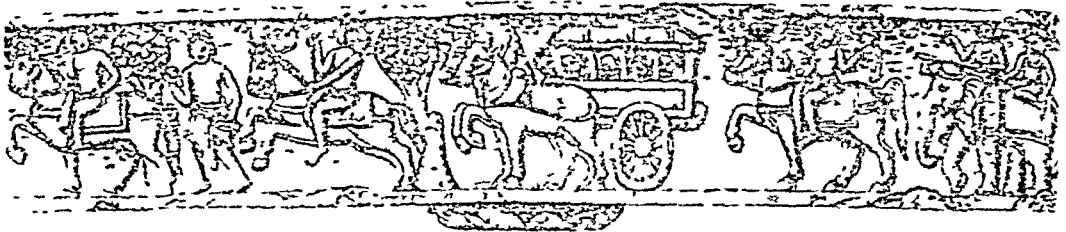
उपसंहार

मेरे समक्षता हूँ कि यदि हमारी संस्कृति के अन्य प्रतीक व चिह्न अनुपलब्ध भी रहते, तो भी गुरु बह्म जैने 'महानमण भिक्षु' उस महत्त्वपूर्ण व लोकोपकारी सर्वोच्च सिद्धांत पर आश्रित सत्कृति का जीवित परिचय देने के लिए पर्याप्त थे। जिस व्यक्ति का अग्रता कोई स्वार्थ नहीं, चाह नहीं, परमार्थ ही महान् स्वार्थ है और जो साधुत्व के नियमों का पालन करता हुआ भी समाजकल्याणकारी प्रवृत्तियों को प्रोत्साहन देने के लिए जीवन भर कटिबद्ध रहा, उसके प्रति कौन महद्दय व्यक्ति नतमस्तक न होगा? उन में ज्ञानी का मस्तिष्क था, कवि का हृदय था और निष्काम कर्मयोगी की क्रियाशक्ति थी। उन्होंने सभी कार्य नीति नहीं, धर्म व कर्त्तव्य समझ कर पूरी निष्ठा से किए। सत्कृत के एक कवि ने कहा है ..

‘वदनं प्रसादसदनं सद्य हृदयं सुधामुचो वाचः ।

करणं परोपकरणं येनं केना न ते वन्नाः ॥’

जब ऐसे महान्मा विश्ववन्द्य हैं तो उनके उपकृत व्यक्ति या समाज उनका जितना सम्मान करें, थोड़ा है। वे उनके कर्ण से उक्त्य नहीं हो सकते और न ही उनके आज्ञागममान अनन्त गुणों का सीमित शक्ति से वर्णन कर सकते हैं। यह प्रयत्न केवल उन के व्यक्तित्व की एक भांकी दिखाने के लिए ‘पत्रं पुष्पं फलं तोयम्’ की भांति अत्यन्त लघु है। हमें उन का आदर्श जीवन प्रगतिपथ पर दृढप्रतिज्ञ हो अग्रसर करता रहे, इसी हेतु यह प्रयत्न किया गया है।

पंजाव केसरी का पंचामृत

श्री ऋषभदासजी जैन

जिसी भी हरे भरे सुन्दर उद्यान या उपवन में हम प्रवेश करते हैं तो स्वामानिक रूप से हमारी दृष्टि उसमें रहे हुए अनेक प्रकार के फूलों फूल, शीतल, छायादार वृक्षा के पुञ्ज तथा रंग विरगी, पुष्पों से शोभायमान लताओं और मनोरञ्जक वस्तुओं की तरफ जाती है, परन्तु सूक्ष्मदृष्टि से अवलोकन किया जाने तो यही अनुभव होगा कि उस सारा सुन्दरता का आधार उस फलद्रुम भूमि के अन्तर्गत रहते हुए जल की पुष्कलता पर है। उसी तरह से जिन दृष्टि से देखा जाने तो यही अनुभव होता है कि हमारे लौकिक या लोकात्तर जीवन की सफल सुखसमृद्धि एवं ऐश्वर्य का मूल केवल धर्म पर निर्भर है। इसी विषय शास्त्रकार मार्गदर्शक का मतान्वय है कि जिसी भी जीवन को धर्मप्राप्ति करागे जया समार में कोई उपकार नहीं। कदाचित् चमत्कर्तृ अपनी छु लखड़ की कद्वि सिद्धि दान में दे देवे, तो भी वह जीवन को वर्माभिमुख करने वाला की तुलना नहीं कर सकता। वेने तो मातापिता को अत्यन्त उपकार माना जाता है— परन्तु धर्मदाता का उपकार के सामने उनका उपकार भी समुद्र में निडुमान है। कदाचित् मातापिता जीवन के कल जमानता है, परन्तु जन्म प्राप्त होने से उसे जीवन के सन्ध्या में उतरना पड़ता है और उसे सन्ध्या में विषय प्राप्ति की विद्या का पुष्पावलम्बन न मिले तो जीवन की हार मानकर चित्तमग्न रहने समान अमूल्य मानव जन्म निरर्थक गगना पड़ता है और तत्कालीन रूप ससार का कारण बन बनत काउ तक उसे भङ्गते हुए अनेक दुःख सहन करने पड़ते हैं।

जीवन में विजय प्राप्त करने की विद्या को ही धर्म कहते हैं जिसके द्वारा हम सन्तुष्ट हुए से मुक्त हो सकते हैं। इस विषय पर्यायवत जैसी आध्यात्मिक भूमि आन भी “सा विद्या या निमुक्तये” की ध्वनि में गूँज रही है। जैसे वृद्ध का जड़, तना और शाखा आदि प्रधान अङ्ग हैं वैसे ही धर्म का सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक् चरित्र आदि अङ्ग हैं। जैसे जड़ बिना वृत्त नहीं टिक सकता उसी तरह से सम्यग्दर्शन बिना धर्म नहीं टिक सकता। गुणराती में कहावत है कि “अकटा विनाना मीढानी किमत नथी” उसी तरह सम्यग्दर्शन बिना ज्ञान और चरित्र का मूल्य नहीं। पूज्यवर उपाध्यायजी महाराज श्रीश्रीविजयजी श्रीनवपदपूजा माल में परमाते हैं—

ज विष्णु नाथ प्रमाण न होने चरित्र तरु न निषलियो,
सुख निराण न जे विष्णु लहिये, समन्वितदर्शन मालयो।

शास्त्र में सम्यग्दर्शन को धर्मवृत्त का मूल, मोक्षनगर का द्वार, भवसमुद्र का पुल और सफल सुख का भावन आदि उपमाएँ दी हैं। पूज्यवर उपाध्यायजी महाराज ने यश तक लिखा है कि—

“समन्वित दायक सुस्तणो पचुनथार न थाय,
भन कोण कोडे करी करता सब उपाय”

अथात् कर्ण जन्म तक सब उपाय करने से भी समन्वित दाना का उपकार का बल देना दुष्कर है। यह अनुसूच्य आत्मनयन बार बार मेरी स्मृति में आता रहता था। इसलिये जिस महाभाग ने लोक बल्लभ बनने में अपने पवित्र जीवन का सदुपयोग करने बल्लभ नाम साधक किया है, ऐसे स्वनामवय पूज्यवर आचार्य भगवान् की सेवा में उद्युक्त समयांतर से उपस्थित होता रहता था, स्थावि मुझे और मेरे

सारे कुटुम्बी जनों को धर्मानुरागी बनने का सौभाग्य प्राप्त होना उनश्री के उपदेशामृत का ही फल है। अर्थात् आज से ३५ वर्ष पूर्व मेरे पूज्य पितामह और चाचाजी आदि ने पूज्यवर आचार्य भगवत के उपदेश से ही दो हजार यात्रियों को लेकर श्री केसरियाजी तीर्थ की सघयात्रा निकाली थी जिसमें स्वयं आचार्य भगवंत अपने शिष्य परिवार सहित दो महीने साथ में ही थे और उस यात्रा मार्ग में उनश्री के सत्संग का और अमृतवाणी सुनने का सुअवसर प्राप्त हुआ था और जैन शासन की अपूर्व महिमा का बोध होने से तब ही से उनके दर्शनार्थ आता जाता रहता था।

गत वर्ष जब आप बंबई चातुर्मास के लिए विराजमान थे तब उनके स्वास्थ्य सम्बन्धी कुछ चिन्ताजनक समाचार सुनने में आये। तब उनश्री की अन्तिम सेवा करने की तीव्रोत्कंठा जागी और where there is will there is way—जहाँ उत्कंठा होती है वहाँ मार्ग मिलता ही है—दस कहावत के अनुसार मैं बंबई पहुँचा। दस पदार्थ रोज ठहरने पर ज्ञात हुआ कि पूज्यवर के स्वास्थ्य में सुधारा होता जा रहा है और पञ्चात्र से पधारे हुए प्रसिद्ध वैद्यगजजी भी पुरस्कारपूर्वक विदा किये गये हैं, इरालिये मैंने भी वापिस मद्रास लौटने का निश्चय किया। लेकिन विधि के कार्यक्रम में उनश्री की श्मशानयात्रा में सम्मिलित होने का विधान था, उस भात्री को कौन मिया सकता था। अर्थात् एक पीछे एक सामाजिक व धार्मिक कार्य सामने आते ही गये और पूज्यवर आचार्य भगवत का मुझे ठहरने के लिये सकेत होता ही गया और मेरा निजी कार्यक्रम स्वगित होता गया और जाने जाने के विचार में ही और २५ रोज धैर्यहीन हो गए। अन्तिम दिन उनकी निश्वा में ईश्वरनिवास में पौषध किया और प्रतिक्रमण करते हुए ससाग-दावानल की स्तुति का आदेश पूज्यवर ने स्वयं श्रीमुख से मुझे दिया। अर्थात् श्रावक के तौर पर उनके साथ अन्तिम प्रतिक्रमण करने का और उनकी निश्वा में पौषध करने का मुझे ही सौभाग्य प्राप्त हुआ।

उन दिनों में मेरा सोना वैडना प्रायः ईश्वरनिवास में ही होने से समय पाकर मैं पूज्यवर के साथ सामाजिक, दार्शनिक एवं धार्मिक विविध विषयों पर वार्तालाप करता रहता था और अनेक प्रश्नोत्तर भी चलते रहते थे। एक रोज मैंने पूछा कि पूर्वकाल में जैन लोगों के प्रति आम प्रजा में बड़ा प्रेम और आदर था। इतिहास उसका साक्षी है, परन्तु आज हमारी प्रतिष्ठा इतनी नीचे गिर गई है कि प्रजा हमें तिरस्कार की दृष्टि से देखती है और हमारे समाज में भी सर्गर्णीता, स्वार्थपरायणता और विवेकशून्यता दिन प्रतिदिन बढ़ती जा रही है। इसलिये कौनसे ऐसे उपाय हैं जिससे अपनी सामाजिक उन्नति साध सके और आम प्रजा के हृदय पर प्रभाव डाल सके। पूज्यवर ने इसके समाधान में सुन्दर शैली से प्रतिपादन करते हुए ऐसे अमूल्य पांच विषय बताये जिन पर मनन करने से मुझे दृढ़ विश्वास हो गया कि वास्तव में ये हमारे उन्नति के उन्नमोत्तम उपाय हैं। वे पांच उपाय ये हैं—(१) सेवा, (२) स्वावलम्बन, (३) समगन, (४) शिक्षा, (५) साहित्य।

मैं बंबई के अजाद मैदान की विराट शोकसभा में पूज्यवर के प्रति अपनी अन्तिम श्रद्धाजलि अर्पित करके पुनः मद्रास लौटा तब दक्षिण प्रान्त में जैन सङ्घ की संरक्षण और पोषण करनेवाली प्रसिद्ध संस्था “जैन मिशन सोसायटी” के कार्यवाहकों ने तथा मद्रास के स्थानिक सङ्घ ने पूज्यवर आचार्य भगवत की अन्तिम सेवा में रह कर लाया हुआ सदेश सुनाने के लिये कहा। तब एक दिशाल सभा में मैंने उपर्युक्त पाँचों विषयों पर सुन्दर ढंग से विवेचन करके सुनाया। सबको समाजोन्नति के ये पांच उपाय इतने पसंद आये कि वे इन्हे “पञ्चात्र केसरी का पचामृत” नाम से सम्बोधित करने लगे। प्रवास में जहाँ जहाँ मेरा जाना हुआ वहाँ की जैन प्रजा ने भी यही पचामृत पान करने की जिज्ञासा प्रकट की अर्थात् ये पांचो उपाय प्रजा को बहुत रुचिकर सिद्ध हुए हैं इसलिये इस समय इस स्मारक ग्रन्थ में उसी पचामृत पर कुछ लिखने

की भावना हुई। वैसे तो मेरी इच्छा अग्नेयी म The Glory and Antiquity of Jainism पर लपक लिखने की थी परन्तु हमारी सस्था के संचालन तथा नगर के मुख्य सज्जनों का आग्रह था कि गन्तव्य के ऐतिहासिक गौरव के गीत गाने की अपेक्षा आज हमारी उन्नति के साधक पञ्चामृत रूप पृ० आचार्य भगवत के अन्तिम संदेश पर ही लिखना विशेष उपयुगी है। इसी लिये मैं अपनी प्रेरणा से उसी पर दो शब्द लिख रहा हूँ।

सेवा

सेवा ही मानव जीवन का सार है। आगम, उपनिषद्, पुराण, कुरान एवं गेह ल आदि जितने भी सार म धर्मशास्त्र हैं सब ही सेवा धर्म का ही समर्थन करते हुए नजर आते हैं। “सेवाधर्म परमगहनो योगिनामप्यगम्य” यह जैसी पूव का प्यनि है वैसी ही उसकी प्रतिध्वनि पश्चिम म व्यापक है कि There is no greater religion than service अर्थात् ‘सेवा से ऊपर कोई धर्म नहीं है।’

“परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय दुहन्ति गावः ।

परोपकाराय वहन्ति नद्यः परोपकाराय सता निर्भूतयः ॥”

सूर्य, चन्द्र, सितारे, जल, तेज, वायु एवं वनस्पति आदि सारे पदार्थ परोपकार अर्थात् सेवा के लिये प्रवृत्ति करते हुए नजर आ रहे हैं और आधुनिक विज्ञान भी इस बात की पुष्टि कर रहा है कि Every action has got reaction—प्रत्येक क्रिया की प्रतिक्रिया अनिवार्य है—इसलिये यह निश्चय है कि दूसरा को सुख देकर ही हम सुख ले सकते हैं, दूसरे को दुःख देकर सुख की आशा रखना भयंकर भुजंग के मुख से अमृत की आशा रखने के समान है। उदाहरणार्थ अगर हम वृक्ष के नीचे फल खाने की आशा रखते हैं तो उससे पहिले हम उसके मूल में अमृतजनक वा सिंचन करना ही पड़ेगा। अगर गौरव के सेवन में हम अपना स्वास्थ्य ख़तरा बनाना चाहते हैं तो गौशालन का समान तरीका अपनाना ही पड़ेगा। अगर हम अपने पैरों को सुरक्षित रखना चाहते हैं तो मार्ग को निष्कण्ड जानने के लिये परिश्रम उठाना ही पड़ेगा। कथ्यत है कि As you sow so you reap—जैसा बोयें वैसा काटन। हमारे पूव धर्माचार्यों ने इस निधि के ध्रुव सिद्धांत का यथाथ रूप में ध्यान म रखकर जीवन म सेवा एवं परोपकार पर बहुत ही भार दिया है। योगशास्त्र म आदर्श को लोकोपयि होने के लिये श्री हेमचन्द्राचार्य ने आदेश दिया है। उसी तरह से श्री हरिभट्टारि ने धर्मविन्दु में लाक्षणिक मनने का उद्देश्य किया है। लाक्षणिक एवं लाक्षणिक मानने के लिए स्वायत्तता और सेवा उपासना का आदेश देना ही पड़ेगा।

प्राचीन काल म जैन समाज की प्रतिष्ठा इतनी बढ़ी चढ़ी थी, इसका साक्ष्य कारण सेवा और परोपकार था। सारी समाज को महाजन और श्रेष्ठ (श्रेष्ठ) का पत्र प्राप्त था, इतना ही नहीं परन्तु यचना के शासन में भी उनकी भाषा के सुवाचिक सर्वोपरि पत्र “शाह” का खिताब जैसा समाज का प्राप्त था। इसी जैन समाज के सुपुत्र जगदुशाह, भामाशाह, पद्मशाह, गमराशाह, नेमाशाही, वस्तुपाल, तेजपाल, निमलशाह आदि नरत्नों की श्रमर कहानियाँ आज भी भारत के इतिहास म गाई जा रही हैं। वह भी एक समय था कि नगर की गोमा जैन समाज पर निर्भर थी और प्रत्येक नगर में प्रायः नगरपाल के आदेश स्थान पर जैन ही अधिष्ठित होता था और सारी जैन समाज के लोग नगर के मुखिया निशान्न एवं सूचना समझे जाते थे। हम चाहिए कि बाह्य देश या विदेश में, प्रान्त या नगर म या ग्राम म जहाँ कहीं भी हम रहते हैं, बाहे उपाय, व्यवसाय या श्रमलक्षारी के लिये स्थायी या अस्थायी रूप से निवास करते हैं, वहाँ की प्रायः पत्रित के लिये अपने तन मन और धन का निवेकपूर्ण भाग देना चाहिए और भ्रातृमान और बाल्यमान इतना बढ़ाना चाहिए कि हम प्रायः के प्रायः बन जायें अर्थात् उनके सुखदुःख म सम्पूर्ण सहयोग और

सहानुभूति रखनी चाहिए ताकि हमारी तरफ प्रजा के हृदय में प्रेम बढ़ता जाये। इस प्रकार की प्रवृत्ति से हम केवल अपने समाज की ही प्रतिष्ठा बढ़ा सकेंगे, यही बात नहीं, परन्तु जैन शासन की सच्ची मार्गप्रभावना भी कर सकेंगे। प्रजा में जैनधर्म के आदर्श सिद्धान्तों की तरफ स्वाभाविक आकर्षण पैदा होगा और उनका अनुसरण करने की उनकी वृत्ति बढ़ती जायगी। इस लिये सेवा ही समाजोन्नति का प्रथम उपाय है।

स्वावलम्बन

चाहे व्यक्ति हो, समाज हो, या देश हो, अपनी उन्नति की साधना में स्वावलम्बन नितान्त आवश्यक है। जब तक हम स्वाश्रयी न बनेंगे तब तक जीवन आकुल व्याकुल बना रहेगा और बिना निराश्रुता के जीवन का विकास हो नहीं सकता। इसलिये जहाँ तक बने वहाँ तक आवश्यकताएँ कम करते जाना चाहिये और जितनी आवश्यकताएँ अनिवार्य हैं उनकी पूर्ति अपने आप करने का प्रयत्न करना चाहिए। समाज के लिये भी यही बात है कि अपनी उन्नति के लिये कार्यबल, बुद्धिबल, धनबल, विद्याबल या गजतबल आदि जितनी भी शक्तियों की जरूरत है, उनकी पूर्ति के लिये समाज में हरप्रकार के मनुष्यों को तैयार करना चाहिए। हमें हमारी देह, कुटुम्ब, धन, धर्मस्थान आदि के रक्षण के लिये दूसरों के भरोसे रहना अथवा अन्य की गरज करना या मुँह ताकना पड़े, इससे ज्यादा क्या भूल हो सकती है। आज हमारे समाज को विकट परिस्थिति का कटु अनुभव करना पड़ता है, उसका कारण यही है कि हम स्वावलम्बी नहीं हैं। अर्थात् सिवाय व्यापार के और किसी क्षेत्र में हम लोग जैसी चाहिए वैसी प्रगति साधते नहीं, इस लिये इस स्वराज्य प्राप्ति के सुन्दर समय में भी हमारी आवाज कोई सुनता नहीं। उल्टे हमारे सामाजिक व धार्मिक अधिकारों पर कई स्थानों में बलात्कार हो रहा है, परन्तु किसको कहें। हम यदि जीवन के उपयोगी सब ही क्षेत्रों में आगे बढ़े हुए होते तो अपनी अहिंसा प्रधान जैन सस्कृति को सर्वत्र व्यापक बना सकते और शांति का संदेश सारे विश्व को सुना सकते। शाल में 'आवकों को अदीन मन से रहना चाहिये' ऐसा लिखा है। इस अमूल्य सिद्धान्त को तब ही चरितार्थ कर सकते हैं जब कि हम अपने जीवन को स्वावलम्बी बनावें। इसलिये स्वावलम्बन को समाजोन्नति का अमूल्य उपाय मानना कोई अत्युक्ति नहीं है।

संगठन

बच्चा भी जानता है कि एक एक धागे को मिला कर जूत रस्ता बनाया जाता है तब हाथी भी उसके बंधन के सामने अपने बल का उपयोग नहीं कर सकता। आज हमारे समाज में न धन की कमी है न उदारता की, परन्तु आपस में संगठन न होने से लाखों रुपये खर्च करते हुए भी हम अपने धर्म का प्रभाव फैला नहीं सकते। हमारी वर्तमान परिस्थिति पर एक सुन्दर दृष्टान्त याद आता है। कुछ जैन यात्री प्रवास में निकले हुए थे। रास्ते में सर्वास्त के समय सब को चउविहार करना था और पानी के लिये कोई उपाय था नहीं। आखिर वे एक सूखी नदी पर पहुँचे। तब एक अनुभवी ने कहा कि सब एक छोटी कुँडिया खोदो तो अभी पानी निकल जायगा। परन्तु आपस में संगठन था नहीं, इसलिये सब के सब अलग कुँडिया खोदने बैठ गये। किसीने दो दाँव किसीने तीन और किसीने चार हाथ खोदा और पानी किसी से भी निकला नहीं और रात पड़ गई। सबको प्यासे ही रहना पड़ा अगर सबने मिलकर एक कुँडिया खोदी होती तो सबकी प्यास बुझती। ई० स० १८६३ के चिकागो (अमेरिका) की (Parliament of Religions) सर्वधर्मपरिषद् में जैन धर्म के प्रतिनिधि श्रीमान् वीरचन्द्र राघवजी गांधी गये थे। हिन्दू धर्म के प्रतिनिधि स्वामी विवेकानन्द गये थे। दोनों की प्रशंसा अमेरिका में खूब हुई और उनके व्याख्यानो का अपूर्व प्रभाव वहाँ की प्रजा पर पड़ा। परन्तु हमारे समाज में संगठन न होने के

कारण मुचाव रूप से अपना काय आग नहीं बढ़ा सके और स्वामी रामकृष्ण मिशन (Ramkrishna Mission) स्थापित किया उसको आग व्यर्थित ढग से चलाते गये। आज सारे संसार में उनका प्रचार जारी है और देश देश में उसकी शाखाएँ चला रही हैं और विदेशी लोग भी संघासी बन कर उनमें मिशन का काम आग उड़ा रहे हैं। हमारे पूजाचार्यों ने तो संसार को संगठित करने के लिये मुन्त्र से मुन्त्र स्याद्वाद न्याय का निमाण किया जिसको विदेशी विद्वान् Unifying force संसार की मगढनशक्ति कहते हैं। उसने अनुयायी आपस में संगठन नहीं साध सकते तो संसार का क्या संगठन का सबक सिखा सकगा और क्या जगत के कष्टमह और क्लेश का अन्त कर सकगे। यह तो ऐसी बात है कि जिम बीमारी का जो डाक्टर स्वयं शिकार बना है उसका शक्तिया इलाज का वह निशान बन रहा है। इस लिये हम स्याद्वाद या नयना की निशालता और मुन्त्रगता समझ कर आपस में संगठन साधना चाहिये।

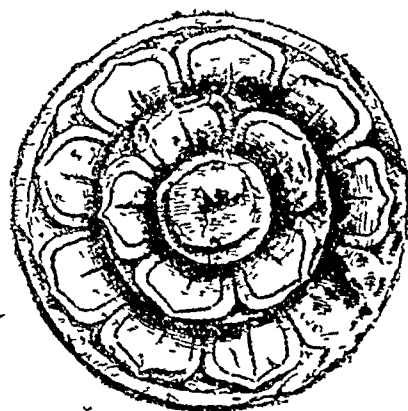
शिक्षा

जैसे यन्त्राद के युग में चाहे प्रकाश करना है, चाहे पत्र चलाना है, चाहे टेलीफोन से बात करना है या किसी भी प्रकार मशीन को चलाना है तो बिजली का उपयोग करना आवश्यक समझा जाता है। वैसे ही चाहे सामाजिक, आराधनिक, अथवा धार्मिक प्रगति साधना है तो शिक्षा के बिना कुछ भी नहीं हो सकता। आज आधुनिक शिक्षा से लोग घबराते हैं और कहते हैं कि शिक्षा से संस्कृति का नाश होता है। परन्तु मैं तो आपको वैसी ही भ्रांति मानता हूँ जैसे कि बिजली जला देती है इसलिये बिजली के उपयोग से दूर रहना चाहिये। इस तरह से यन्त्रादी घबराए होते तो सारे संसार में यन्त्रा का साम्राज्य स्थापित नहीं कर पाते। निम काल में जिस प्रकार की शिक्षा प्रचलित हो, उसको प्राप्त किए बिना हम अपना हित साध ही नहीं सकते। गीदों तथा वेगतिता ने अपना प्रचार संसार में कोने कोने में फैलाया, इसका कारण यही है कि उनमें प्रचारक आधुनिक शिक्षा में आग उड़ हुए थे। आज कांग्रेस ने अमरी शासन का सामना करने स्वराज्य कैसे लिया? इसीलिए न कि हमारे नेता आजकी प्रचलित शिक्षा में निष्णात न हो गए थे। दर असल शिक्षा का जुरा अंधा जा हमें अपनी संस्कृति पर नज़र आता है, उसका कारण तो यह है कि हम अपनी संस्कृति-रक्षण के पाये पर शिक्षा का साधन रखे नहीं करते हैं। आज हमारे कितने ही शिक्षालय खुले हुए नज़र आते हैं परन्तु आदर्श शिक्षालय ने चार भी देखने में नहीं आते। अगर हम शिक्षक ही संस्कृति के उपायक तैयार नहीं करते और संस्कृतिगत शिक्षकों के द्वारा हम अपने नालमा की शिक्षा पिटाने हैं तो मुन्दर परिणाम कैसे आ सकता है? नाना है गाली ग्रीम मशीन है टीफ़डी की तब भला टीफ़डी (Tablet) की मशीन में गोली कैसे चोरी। हमारा संस्कृति का लक्ष्य म रख कर शिक्षा के कदम खोलें नहीं जाते और न शिक्षक सास संस्कृति पायक शिक्षा देना तैयार नित्त जाते हैं। शिक्षा को दाप देना और उससे दूर रहना समाज की उन्नति में बाधा पहुँचाना है, इसलिये शिक्षा से न घबराते हुए उसका लिये सुन्दर आयोजन करके, आदर्श शिक्षालय और शिक्षालय स्थापित करने, आदर्श शिक्षकों का जीवनभरण पोषण की चिन्ता से मुक्त करने उनमें द्वारा शिक्षा का प्रचार करना समाजोन्नति के लिये अत्यंत लाभकारी है।

साहित्य

जिनका प्रचार हम प्रवचन, व्याख्यान या सम्भाषण से कर सकते हैं, उसमें हजार गुणा ज्यादा काम साहित्य के द्वारा हो सकता है। जो लोग आज अपने धर्म या संस्कृति का प्रचार कर रहे हैं वे सब भिन्न भिन्न भाषाओं में साहित्य प्रकाशन द्वारा ही कर रहे हैं और उसमें सफल होते हुए इतिगोचर हो रहे हैं।

श्रीकृष्ण, राम, बुद्ध और क्राईस्ट के जीवन चरित्र की पुस्तकें सैंकड़ों भाषाओं में ससार के कोने कोने में बाँटी जा रही हैं और हम लोग तो ऐसे बेपरवाह हैं कि प्रतिवर्ष जब श्रीभगवान् महावीर स्वामी का जन्म मण्डोत्सव मनाते हैं तब बड़े बड़े मन्त्री लोगों को, न्यायाधीशों को और राज्याधिकारियों को निमंत्रित करते हैं, परन्तु जब वे भगवान् के आदर्श जीवन और उनके अनूत्य सिद्धान्तों की रूपरेखा (Outlines) दर्शानेवाली कोई पुस्तक या निबन्ध अपने बोलने के लिये या पढ़ने के लिये मागते हैं, तब एक संचालक दूसरे संचालक का मुँह ताकने के सिवाय और कुछ नहीं कर सकता। मतलब यह है कि अंग्रेजी जैसी प्रचलित भाषा में एक सुन्दर और सारगर्भित पुस्तक बाहर के आये हुए विद्वान् लोगों को देने के लिये हमारे पास तैयार होवे ऐसा देखने में बहुत कम आया है। बड़े खेद की बात है कि हजारों रुपये ध्वजापताना, सभामण्डप बनाने में खर्च कर लेते हैं परन्तु इस तरफ कया ध्यान नहीं जाता? जब बौद्ध धर्म वालों ने Light of Asia—जन्मज्योति—नाम की पुस्तक एक महान् विद्वान् द्वारा तैयार करवाई, उन्हीं दिनों में हमने भी एक अत्युत्तम ढंग से महावीर का जीवनचरित्र प्रकाशन करने में कुछ रुकम खर्च कर दी होती तो आज महावीर भगवंत के प्रति भी प्रजा में सर्वत्र पूज्यभाव बढ़ता और सभा में जैसे बुद्ध को बार बार विद्वान् लोग अपनी जिह्वा पर लाते हैं वैसे भगवान् महावीर का पवित्र नाम भी अपने मुँह पर लाते। हर एक कार्य समयोचित होने में ही शोभा है। खेती भी समयोचित नहीं हो, तो मेहनत व्यर्थ जाती है। जैन धर्म ने तो स्थान स्थान पर शास्त्र में द्रव्य क्षेत्र काल और भाव पर जोर दिया है। शायद ही किसी दूसरे धर्म में इतना जोर द्रव्य क्षेत्र काल भाव पर हो। परन्तु आज उस तरफ न तो हमारा लक्ष्य है और न उसका बहुमान है। इसलिये जैन साहित्य ससार का एक सर्वोत्तम साहित्य होते हुए भी जगत् में उसे चाहिए वैसा उचित स्थान प्राप्त नहीं। इसलिये अब शीघ्र ही ससार की प्रचलित भाषाओं में जैन धर्म के रहस्य को समझानेवाले छोटे छोटे निबन्ध, पुस्तिकाएँ अथवा पुस्तकों का प्रकाशन करना हमारी उन्नति का अपूर्व साधन है।

भारत की एक महान् विभूति

महता श्री शिरारचन्द्र कोचर, बी ए, एल् एल् बी, आर जे एम्
साहित्य शिरोमणि, साहित्याचार्य

प्रातः स्मरणीय जैनाचार्य श्रीमद्विजयशङ्करभस्करजी महाराज केवल जैन समान की ही नहीं, अपितु अखिल भारतवर्ष की एक महान् विभूति थे। सन् १९४४ में केवल सत्रह वर्ष की अवस्था में आपने समस्त सामारिक सुख वैभव को तिलाञ्जलि देकर स्वनाम धन्य सुप्रसिद्ध जैनाचार्य श्रीमद्विजयानन्दशरीरधरजी (अनन् नाम श्रीआत्मारामजी) महाराज से भागवती दीक्षा के कठोर व्रत अंगीकार किए। तत्पश्चात् अनन्तर सप्तसठ वर्ष ने सुदीर्घ कालपर्यन्त आपने तथा आपने आदेशानुसार आपने विशाल शिष्य-समुदाय ने लोकहित में हेतु जा अनन्यजेन सत्काय किए, यदि उनका वरुण किया जाय तो एक सुविशाल ग्रन्थ का निमाण करना पड़े। सक्षेप में आप अनेक राष्ट्रीय, धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक एवं नाना विध लोचनमग्नारी संस्थाओं के प्राण, अनेक जिन मंत्रियों एवं मूर्तियों ने प्रतिष्ठापक, अग्रणीत देवान्वा एवं तीर्थों के जीर्णोद्धार एवं व्यवस्थापक, अनेक मनीषिया, विद्वानों, लेखकों एवं कलाकारों के आश्रय दाता, सहस्र मनुष्यों को कुमाय से दूर हटा कर समाग पर चलानाल, लागा मनुष्यों को सदमासृत का पान करानेवाले, अत्यन्त मनुष्याधी परतु स्पष्टवक्ता, जैन एवं जैनैतर दर्शनों के मार्मिक विद्वान्, निष्पक्ष ममालोचक, अनेक भारतीय भाषाओं का ज्ञाता, संस्कृत एवं प्राकृत तथा अन्य प्राचीन भारतीय भाषाओं के प्रकाश पडित, जैन शास्त्रों में पारंगत, सुललित छंद एवं कोमल कातपदानलियुक्त श्रुति मयुर तथा मनोहर काव्यरचना करने में सिद्ध हस्त, उत्तम संगीतज्ञ, अपनी पीयूषवर्षिणी वाणीद्वारा श्रोता-गण को मन-मुग्ध करने में निष्णात, अनेक अभिमानी वादी-गण का गवं रख करने वाले विद्वान्, अनेक नेताओं, सम्मान्य पुरुषों तथा राजा महाराजों द्वारा पवित्र जा-साधारण द्वारा पूषरूपण समाहित, गम्भीर विचारक, प्रगल्भ द्रष्टा, सौम्याहति, नवनीतोपमशोभलहृदय होते हुए भी कृत्य पालन में बज्र-सम कठोर, परंतु प्रभजन में लयलीन, अहर्निश परोपकार परावण, आईया एवं सत्य में अनन्य पुनारी, शांति में देवदूत, श्रेष्ठ समाज सुधारक एवं लोक सेवक, उग्र तपस्वी, महान् योगी, श्रेष्ठ आचार्य, अत्यन्त तेजस्वी एवं प्रभावशाली, उच्च कोटि के शिक्षा शास्त्री, परम देश भक्त एवं राष्ट्र कर्मी, अग्रणीत जीवों के जीवन-गता, धार पारदर्शक एवं उपरगमों में भी अविचलित धैर्य धारण करनेवाले, अत्यन्त मेधावी एवं मनस्वी, पृथ्वी के समान सहज शील एवं सागर के समान गम्भीर, क्षमा श्रमण, जिन शासनोद्धारक, नाना विद्या निधान, सकल सद्गुण-समलहृत महापुरुष थे।

आपने अपने जीवन-काल में जितना महान् कार्य किया, उतना अनेक संस्थाएं मिलकर भी कठिनता से कर पातीं। आपका जीवन अत्यन्त आशु, सरल एवं नियमित था। आप अपने नुमूय समय का एक क्षण भी व्यर्थ नहीं गँवाते थे और सदैव लोकहित-साधन तथा आत्मोन्नति के कार्यों में व्यस्त रहते थे। आप धर्म, समाज एवं राष्ट्र के हितों के लिए अपना जीवन बलिदान करने में भी किंचिमात्र संकोच नहीं करते थे। आपकी विचार-सरणी अत्यन्त परिष्कृत एवं परिमार्जित तथा तार्किक दृष्टि अत्यन्त प्रगल्भ थी, जिससे आप कठिन से कठिन समस्याओं का समाधान अत्या सरलतापूर्वक कर लेते थे। आपने प्रभावशाली व्यक्तित्व, सुमधुर वक्तृत्व, सौम्यतापूर्ण एवं सौहार्दपूर्ण व्यवहार, निष्कलन जीवन, अगाध पांडित्य एवं

महाबुद्धि ने ओत-प्रोत हृदय के कारण सर्व-साधारण के हृदयस्थ पर आपकी अमिट छाप अमिट हो जाती थी। आपका कट्टर से कट्टर शिषी भी आपके समस्त आदेश स्वयंसे नत-मन्तक हो जाता था और आपका परमभक्त बन जाता था। आपके चरम में तो भी व्यक्ति आता था, वह आपकी भव्यदृष्टि का दर्शन करके तथा आपकी सुभावर्षिणी नाभ्यास में पान करके पूर्णतया दृढ़ हो जाता था, और आपने सामान्य से दूर जाने पर उसके मन में आपने दर्शन लाभ एवं उपदेश-श्रवण की उत्कट अभिलाषा बारबार उत्पन्न होती रहती थी।

आपका रहन रहन और गहन पान अत्यंत सीधा-साधा और जैन मति के लिए आदर्श था। जैन-चारों में आपका स्थान निर्विवादरूप से प्रथम था। 'न समाज ही न था, अविशुद्ध समस्त जैन-समाज में भी आपकी प्रतिष्ठा अत्यधिक थी। आप जग भी जाने, कहीं जनता का गूँथ उन्मूढ पड़ता था, और प्रत्येक जाति अथवा सम्प्रदाय के लोग आपके गुरुपदों में लाभान्वित होते थे। अपने महान् प्रभावशाली युग-वीर आचार्य होने हुए भी आपको अभिमान नृत्य नहीं गया था। आप अपने आपको एक साधारण जैन-मुनि अथवा जनता का सेवक ही समझते थे। आपकी सरल-हृदयता, विनम्र-शीलता, उदार-स्वभाव, शान्त वृत्ति एवं स्वयं-भारता अत्यंत मर्म-स्पर्शी थी। आपकी गुरु-भक्ति एवं मिलें-लुगता इतनी बढ़ी चढ़ी थी कि आपने अपने अनवरत परिश्रमगता मर्यापित समस्त संस्थाओं का नाम वरुण अपने पूज्य गुरुदेव के नाम पर अपना अन्य नाम पर किया। बाघ्या-दर एवं दश-भक्त तथा पद-लिप्ता से आप कोसों दूर रहते थे। आप सरल जीवन एवं उच्च विचार (Plain living and high thinking) के मूर्तिमान् उदाहरण थे।

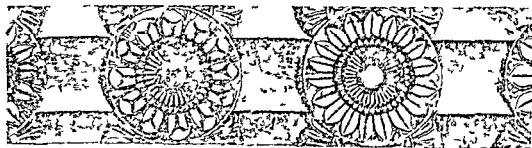
समाज की जड़ों में रोड़ला बनाने वाले क्लृप्त, अविद्या, धन्य-विश्राम, दुर्धन, आलस्य, अप्रयत्न, बैरारी आदि समस्त दुर्गुणों का उन्मूलन कर समाज को सुशिक्षित, सुगठित, सुसंस्कृत, सामयिक, जाग्रत एवं क्रियमाण बनाने में आपने जो योग-दान दिया, वह सर्व-विदित है। जैन-धर्म के समस्त मत-मतांतर्ग में नामजस्त-साधन एवं एकता-स्थापन के लिए आपका परिश्रम बेजोड़ सिद्ध हुआ, जिसका अकुर आज सर्वत्र दृष्टि-गोचर हो रहा है।

अपनी जर्जर, अस्थि-चर्मावशिष्ट देह-दृष्टि को लिए हुए, त्रदम्य उत्साह के साथ योगतिथोर कष्टों का निर्भारता पूर्वक सामना करते हुए आप गाँव गाँव और घर घर में सत्य, अहिंसा एवं विश्व-मैत्री का मन्त्रोच्चार करते हुए निरवलम्ब, नंगे पाँव, पैदल घूमते रहते थे। सदी-गन्ती, भूय, प्यास तथा अन्यान्य कष्ट अथवा अनुविधाओं और विरोधियों के कुचर्मों की ओर से सदैव उदासीन रह कर, राग और द्वेष से मुक्त आप अपने कर्तव्य-पथ पर निर्विकार-भाव ने अग्रसर होते रहते थे, और अपने शिष्य-समुदाय को भी एतदर्थ प्रेरित करते थे। वृद्धावस्था तथा घोर-रुद्ध-सहन के कारण आपका शरीर जीर्ण-शीर्ण हो गया था, किन्तु आपके आत्मिक तेज की वृद्धि उत्तरोत्तर होती जाती थी। आपका जोश सुबकों के जोश को भी मात करता था। माना-पमान की ओर किंचिन्मात्र ध्यान न देकर, अपने सुख और दुःख से निरपेक्ष, अविचल मन एवं अनवरत परिश्रम द्वारा आपने लोक-हित के लिए जो सत्कार्य एवं भगीरथ प्रयत्न किए हैं, वे इतिहास में स्वर्णाक्षरों में अंकित किए जाने योग्य हैं। पंजाब, राजस्थान एवं गुजरात के जैन-समाज की जो आपने महान् सेवा की है, वह तो कभी भुलाए नहीं भूली जा सकती। आपके स्थापित किए हुए अनेकानेक विद्यालय, गुरुकुल, कालेज तथा अन्यान्य संस्थाएँ जैन-समाज व राष्ट्र को आपकी अनुपम देन हैं। जैन-समाज व भारत देश आपके कृष्ण से कभी उच्छ्रय नहीं हो सकेगा। आपने अनेक नव-युवकों को उच्च-शिक्षा प्राप्त करने के लिए प्रेरणा की, और सहायता दी, प्राचीन जैन-ग्रंथ-भंडारों की

सुखरथा एवं उत्तमोत्तम ग्रंथ प्रकाशन के लिए व्यरथा की। लोक हित व जिस काय में आपने हाथ डाला, उसे उत्तम रूप से पूरा किया, जिस सरथा पर आपसी कृपा दृष्टि हुई, उस संस्था में सब जीवन संचार कर दिया। आपने सदुपदेशों के कारण सहस्रां मनुष्यों में काया पलट हा गया, और उड़ाने तुलभ नर-तन प्राप्त करने का वास्तविक रााम उन्गाया।

यद्यपि आप एक संप्रदाय के आचार्य थे, परन्तु आपमें साम्प्रदायिक संकीर्णता का सबथा अभाव था। आप प्रत्येक धर्म एवं संप्रदाय के अनुयायी का यथाचित सत्कार करते थे और उसकी शकायां का समाधान अपनी विलक्षण तक शैली द्वारा किया करते थे। आपने उज्ज्वल चारित्र्य, उदार स्वभाव एवं अलौकिक प्रतिभा के कारण आपका समांतर प्रत्येक क्षेत्र में होता था, और प्रत्येक संप्रदाय अपना समुदाय व ता आप से परामर्श करने एवं पथ प्रदर्शन के लिए मिलते रहते थे। आपमें देश भक्ति की भावना पूरा रूप से भरी हुई थी और आपका प्रत्येक काय देश हित का विशाल दृष्टिकोण लिए हुए होता था। आप सदैव मुद्र ग्राही पहनते, और जनता को भी सदैव सागी पहनने का उपदेश करते थे। देश हित व प्रत्येक कार्य में आप सदैव अग्रणी रहते थे, और आपका सदुपदेशों में देश भक्ति की पावन धारा अविच्छिन्न रूप से प्रवाहित होती रहती थी।

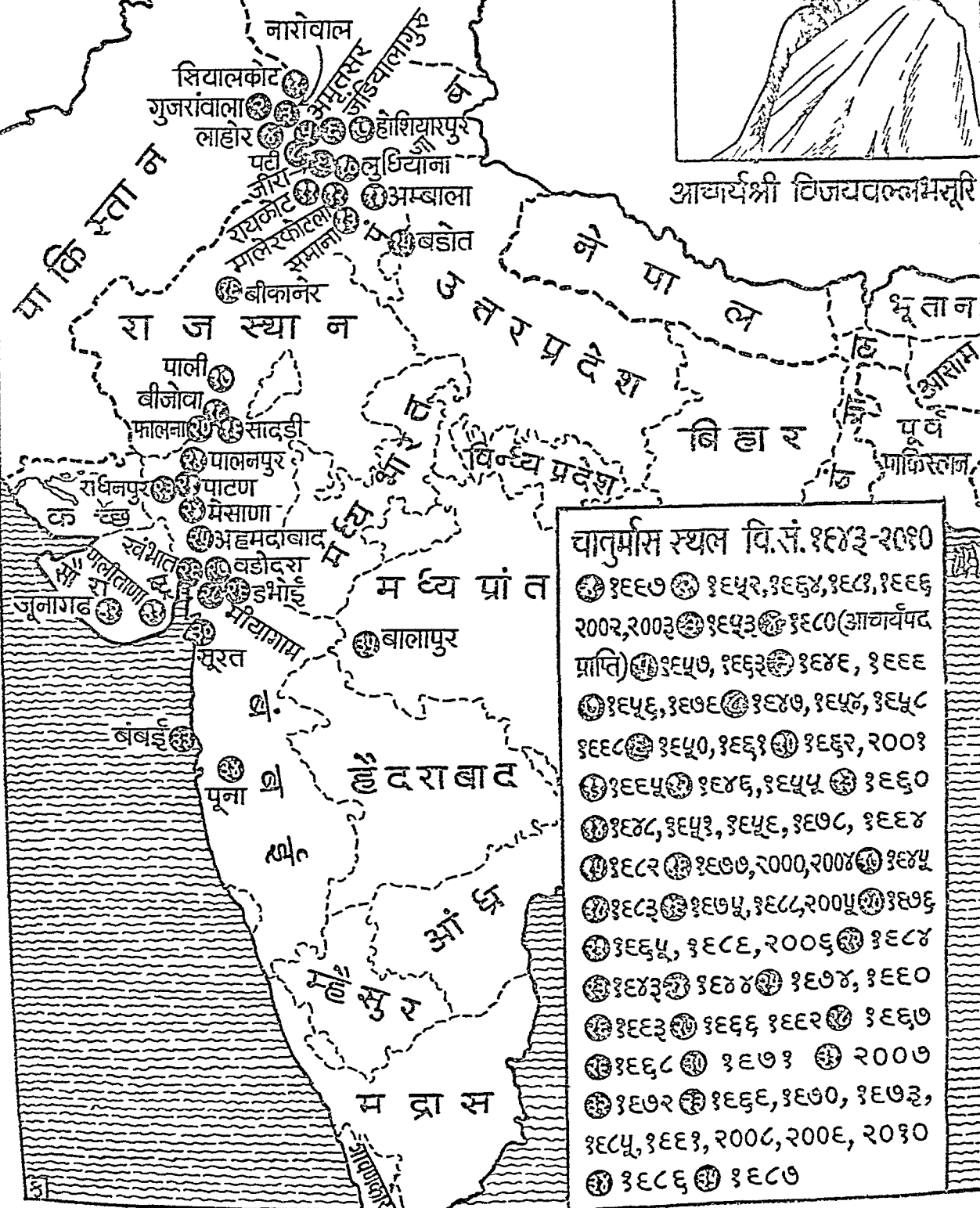
यद्यपि आपकी नजर देह आज हमारे बीच में नहीं है, और आपका निधन व कारण आज हम सब अपने आपसे अनाप-सा अनुभव कर रहे हैं, तथापि आपकी आदश जीवनी, आपने सदुपदेश, आपने निम्न भक्तिपूरा काय और आपने अग्रणी काय-कलाप एक महान् प्रकाशस्तम्भ व समा हमारे समस्त मानव पल के अज्ञानाधरार को विदीप्त कर सुभाग-प्रदर्शन के लिए प्रस्तुत है, और सदैव प्रस्तुत रहेंगे। आपकी पुर्णित स्मृति में आपका भक्त-समुदाय पार्थिव स्मारक बनना रहा है और भविष्य में भी बननाएगा, तथापि आपका सर्वोत्तम स्मारक तो आपके नित्याय काय-कलाप ही है। आपका वास्तविक स्मारक तो तब बनेगा तब हम आपने छोड़े हुए अपूर्ण काय की पूर्ति में कष्टिष्ठ होकर उसकी पूजा-पूजा में योग-दान देंगे। शासन देव स प्राथना है कि वे हम इस महान् युग और आचार्य के प्रशित मांग पर अनिच्छित रूप से चलाने की सुनुदि एवं यत्ति प्रगट कर, जिससे कि हम स्वतंत्र भारत व सुयोग्य नागरिक बनाने की योग्यता प्राप्त कर, स्व एवं पर हित साधन में समर्थ हो सकें।

चातुर्मास स्थलादि का विवरण

आचार्यश्री विजयवल्लभभस्करि

आचार्य विजयवल्लभसूरि स्मारक ग्रंथ

लेख-संग्रह : हिन्दी विभाग

संपादक

प्रो पृथ्वीराज जैन, एम ए, शास्त्री

भ्रमण ७ गाउमा चन्द्रमिरि भन ह इमिरिमा बाउ ह म ०११०१ गाउम प्रतिष्ठित गाम्मरुथर (बाहुदगा, ना मनासाय
 मगर ५०११०१) प्रतिम - ०११०१ गाम्मरुथर ०११०१

~~CONFIDENTIAL~~

जैन पुराण-कथा का लाक्षणिक स्वरूप

श्री वीरेन्द्रकुमार जैन

सपने पहले पुराण-कथा के प्रकृत स्वरूप और उमन मनचैशानिन उद्गम पर प्रकाश डाल देना ज़रूरी है।

मनुष्य अपने वास्तविक रूप से तृप्त नहीं। उसे अनानि काल से उच्चतर और सम्पूर्णतर जीवन की खोज रही है। इस खोज ने इन्द्रियगम्य वस्तु जगत् की सीमा भी लायी है, और मनुष्य ने लानात्तर और दिय न सपने भी देखे हैं। सपने ही नहीं देखे, अपने उन सपनों को अपने रक्षाशः में जीवित कर, अपने ही मांस में से उसने प्रकाश की उन मूर्तियों का जीवन्त भी किया है। जब जब मनुष्य के स्वप्न में उस 'परम सुन्दर' ने रूप ग्रहण किया, वह अपने सर्वोत्तीर्ण एश्वर्य की अनेक लीलायाँ को मानवीय मन पर गूँथ गहरा अंकित कर गया। उस परम पुण्य या परम नारी का जो स्थूल यत्तीतरण होता है, वह अपने आप में ही समाप्त नहीं है। उस लीला में एक अधिष्ठ गहरा और सन्त मत्त्व होता है, जो अरूप होता है। चमत्कृत की पदङ्ग में वह नहीं आता, पर जोध के द्वारा वह उस काल के मनुष्यों की अनुभूति में रम जाता है। यह अनुभूति मानवी रक्त में समाविष्ट होकर पीढ़ी दर पीढ़ी सन्निहित होती रहती है। विकास के नन्तरीन उन्मेष और सपनों से मनुष्य उस अनुभूति को सन्ततर और त्रिपुलतर बनाता जाता है, नाना काया और कला वृत्तियों में उसे सजाता है और अन्ततः बड़ा अनुभूति श्रेष्ठतर और उच्चतर माननों का रूप में आविर्भूत होकर हम आगामी देवत्व का आभास दे जाती है। हमारे वैज्ञानिक युग ने 'सुपर मन' का कल्पना के मूल में भी उत्तरोत्तर विकास की यही अजस्र चेतना काम कर रही है।

मनुष्य के भीतर अपार ऐश्वर्य की सम्भावनाएँ दिन और रात हिलार ल रही हैं। उन्हें वह एक वास्तविक और सीमित घटना का वशुन का रूप में नहीं आन सकता, क्योंकि वह देश काल की बाधा से मुक्त असीम भूमा का परिणमन है। इसीसे उस अनन्त सौन्दर्य को व्यक्त होने के लिये कल्पना का सहारा लेना पड़ता है। सबकाल और सबदेश में उसी एक प्राण पुण्य की सत्ता यास है। इसीसे मनुष्य का मन सब जगत् समान रूप से काम करता है और यही कारण है कि जहाँ भी और जहाँ भी किसी लानात्तर, दियसत्ता ने जन्म लिया है, तो उसमें सबन मानवा मन पर अपनी असाधारणता की प्रायः एक सी छाप डाली है। इस तरह मनुष्य के स्वप्न के निगत, आगत और अनागत आश्रय पुण्या की कथायाँ का एक लाक्षणिक रूप सा मिल गया है।

कल्प पुण्य का इसी लाक्षणिक रूप का भिन्न भिन्न देश-काल के लोगों में और उनके कवि मार्गपियाँ ने नाना रंगा के प्रकाश सूत्रों में बाधा है। स्वप्न पुण्य और स्वप्न नारी की इस कल्पना प्रायः कथा का ही हम पुराण-कथा का सम्मते हैं। निरे वास्तव के तथ्य से ऊपर उठ कर कथा जहाँ भी भाव कल्पना के दिय लान में चली गयी है, तभी वह पुराण-कथा बन गयी है। अपने मन की मारी उद्दीप्त आशा, काता और कामना का अभिविस्तार कर मनुष्य की अनेक पीढ़ियाँ उसी कल्प पुण्य की कथा के नव नवीन और महत्तर रूपाँ का दुहराती गयी हैं। मनुष्य की कथा में भी प्रकट सामान्य के धरातल में उठकर सम्भाव्य

असामान्य के स्वप्न-जगत् में चली गयी है, तभी वह पुण्य-कथा हो गयी है। इसीसे प्रायः वे कथाएं रूपक, प्रतीक और दृष्टान्त के रूप में ही पाई जाती हैं। वे मात्र वास्तविक घटना की कथा नहीं कहती, वे तो बिना कटे ही जीवन के कई निगूढ़ सत्यो पर अनेक रंगों का प्रकाश डाल देती हैं।

जैन पुण्यों में भी इस कल्प-पुरुष यानी मनुष्य के परम काम्य आदर्श की कथा को ही लान्छणिक रूप प्राप्त हुआ है। जैनो के वहाँ द्वा प्रम पुरुषों को जलाना पुरुष कहा गया है। उनके स्वरूप, सामर्थ्य, लीला और चरम प्राप्ति की भिन्न-भिन्न कोटियों के अनुसार उनकी अलग अलग लान्छणिक मर्यादाएं कायम कर दी गयी हैं।

जैन कवि-मनीषियों ने अपने आदर्श की चूड़ा पर तीर्थंकर की प्रतिष्ठा की है। तीर्थंकर वह व्यक्तिमत्ता होती है, जिसमें सारे लौकिक और अलौकिक ऐश्वर्य एक साथ प्रकाशित होते हैं। दैहिक दृष्टि से वह असामान्य बल वीर्य, शौर्य, विक्रम-प्रताप और सौन्दर्य का स्वामी माना जाता है। उसकी अंग-रचना का बड़ा ही विशद और सार्थक वर्णन शान्त्रों में मिलता है। आदि से अन्त तक जल-रूप का सलौना और निर्दोष मार्दव उसके मुख पर और काया में विराजता रहता है। आधुन्य के प्रभाव से वह अविचलित रहता है, और स्वयं काल भी उसकी देह का घात नहीं कर सकता। इसीसे उसे चरम शरीरों कहा गया है। वह लोक का अपराजित आदित्य-पुरुष यानी पूषन् होता है, जिसमें सारे तत्त्वों का सारभूत तेज, रस और शक्ति समाई रहती है। किसी पूर्वजन्म में निखिल चराचर के कल्याण की कामना करने से वह तीर्थंकर प्रकृति बाधता है। इसीमें जब वह तीर्थंकर होकर पैदा होता है तो लोक में सर्वोत्तीर्ण अभ्युदय प्रसट होता है। प्राणिमात्र के प्राण एक अव्याहत सुख से व्याप्त हो जाते हैं। तत्कालीन धरती पर वही लोक और परलोक की सारी सिद्धियों का प्रकाशक, विधाता और नेता होता है।

आदि से अन्त तक तीर्थंकर की जीवन-लीला बड़ी काव्यमय और रोचक है। ऐसा प्रतीत होता है कि मानव कवि की कल्पना का सारभूत मनु और तेजस् उस रूपक में साकार हुआ है। वह मानवों और देवों की महत्वाकांक्षा का चरम रूप है। तीर्थंकर के गर्भ में आने के छह महीने पहले से पंच आश्वयों की वृष्टि होने लगती है। आस-पास के प्रदेशों में निरन्तर रत्न-वर्षा होती है, नन्दन के कल्प-वृक्षों से फूल बरसते हैं, गंधोदक की वृष्टि होती है, और आकाश में दुदुभियां के घोष के साथ देव जय-जयकार करते हैं। पृथ्वी अपने भीतर के समूचे रस से ससार को नव-नवीन रसों से भर देती है। तीर्थंकर जिस रात गर्भ में आते हैं, उस रात उनकी माता ऐरावत हार्थी, वृषभ, सिंह आदि के सोलह सपने देखती है, जो उस आगामी परम-पुरुष की अनेक विभूतियों के प्रतीक होते हैं। तीर्थंकर के जन्म के समय इन्द्र का आसन कम्पायमान होता है, देवलोक और मर्त्यलोक में अनेक आश्चर्य घटित होते हैं। सभी स्वर्गों के इन्द्र अपनी देवसभाओं सहित अन्तरिक्ष को दिव्य सगीत से गुंजित करते हुए, लोक में प्रभु के जन्म का उत्सव मनाने आते हैं। बड़े समारोह से शिशु भगवान् को मेरु पर्वत पर ले जाकर उन्हें पांडुक शिला पर विराजमान किया जाता है, फिर देवागनाओं द्वारा लाये हुए क्षीर-सागर के जल के एक हजार आठ कलशों से उनका अभिषेक किया जाता है। कई दिनों तक इंद्राणिया और देविया प्रभु की माता की सेवा में नियुक्त रहती हैं। इसके उपरान्त भिन्न-भिन्न तीर्थंकरों के प्रकरणों में उनके कुमार-काल और राज्यकाल की विशिष्ट कथाएं वर्णित होती हैं।

तीन समय तक विपुल सुख भोग के साथ राग करते-करते किसी एक दिन अचानक साधारण क्षण भगुस्ता पर उभरी दृष्टि श्रान्त जाती है। सारा ऐनिक सुख भोग उसकी दृष्टि में विनाशी और हेय जान पड़ता है। देव, महल और ससार के ज्ञान उसे असह्य हो उठते हैं। सब कुछ त्याग कर वह चल पड़ने को उद्यत हो जाता है, तभी लाकान्तिक देव आनर उसकी दस मागलिन चित्त वेदना का अभिनयन कर, उसके वैराग्य का सतीतन करते हैं। अब वह नगसिद्ध मगमिनिपुत्रमण्य न लिए उद्यत होता है, उस समय ससार की सारी विभूतियां हाहाकार कर उठती हैं कि हाय, उनका एतमेव समथ भावता भी उन्हें त्याग कर चला जा रहा है, और उसे राय कर पड़ रबने की शक्ति उनमें नहीं है।

इंद्र आनर भड़े समागेह से प्रभु का दीक्षा कल्याण करता है। वह मानव पुत्र निवसन^१ दिगम्बर होकर प्रकृति की नियम-याना पर निकल पड़ता है। महाभिर^२ कातारा और पवत प्रदेशों में वह तीनकाल तक मौन समाधि में लीन हो रहता है। अनायास एक दिन कैवल्य ने प्रकाश से उसकी आत्मा आरपार निमल हो उठती है। तीनों काल और तीनों लोक न सारे पारणमन उसने चेतन में हाथ की रेखाया से झलक उठते हैं। तब निज्ज की कट्टरा की त्याग कर लोक पुरुष अपना पाया हुआ प्रकाश निरिल चराचर के प्राणा तब पहचाने के लिये लोक में लौट आता है। इंद्र और देवगण उससे आसपास निशाल समन शरण की रचना करते हैं। तीर्थनर की वह धमसभा देश देशांतर में प्रहार करती है। आग आग धमचक्र चलता है, दिशाएँ नव युगोत्थ और नवीन परिणमन के प्रकाश में भर जाती हैं। द्रव्य, क्षेत्र, काल और भाव न अत्रुरूप लोक में अनक कल्याणकारा परिपतन होते हैं। प्रभु की अक्षय वाणी से प्राणिमान व परम कल्याण का उपदेश निरंतर बढ़ता रहता है। लोक में उस समय अप्रुप भगल और आनन्द प्राप्त हो जाता है। जीवा ने वैर मालस्य, दुःख विषाद मानो एकजारी ही लुप्त हो जाते हैं। इस तरह अनेक वर्ष दूर दूर देशों में प्रहार करने धम का चक्र चलन करते हुए अनायास एक दिन किसी ज्योतिमय क्षण में प्रभु का परिनिवास हो जाना है। ऐसी भाव और प्रिय है तीर्थनर की जीवन कथा।

लोक का दूसरा प्रतापी गलारा पुण्य होता है चन्द्रनी। चन्द्रनी न जन्म न राग ही उसका महाप्राणद म उसकी विद्यागिनी चौदृ ऋद्धिया और सिद्धिया व देनेवाल चौदृ गन प्रसन्न होते हैं। इहाँ रत्ना म से चन्द्रनी का सारी प्राधिभौतिक और देवी विभूतियां प्रसन्न होती हैं। वह पृथ निगन म ही एक पद प्रथी न विजता होने का निशान लेकर जन्म लेता है। पृथी के नाना रत्नों में वह पीढ़क असुर्ग और शापक गन्ताया के अव्याचारा मे लोक जन पीड़ित हात हैं, उन सब का निरालन कर, धरती पर परम सुख, शांति, कल्याण और समता का धम शासन स्थापित करने के लिये ही चन्द्रनी अन्तारत होता है। जब चन्द्री दिग्विजय के लिय जाता है, तो उसका चक्र खन आग आग चलता हुआ उसका पथ सधा करता है। वह चक्र एकजारी ही धम और उगरी स्थापक कल्याणी शक्ति का प्रतीक होता है। जब ससागरा पृथी के छ रत्नों का जीतनर चन्द्री अपनी नियम व शिखर पर गयौत्रत खड़ा होता है, तभी उपभाचल पवन पर अपनी नियम का मुद्रालय अतिन करने जाता है। पर वह जन्म देगता है कि विजय व उस शिलास्तम्भ पर उगसे पढ़न ऐसे अमर्य चन्द्री अपनी विजय की हस्तविधि आक गये हैं और उस शिला पर नाम लिखने का जगह नहीं है। उसी क्षण चन्द्री का विजयाभिमान चूँच हो जाता है। वह आचन भाव से किसी पिछल चन्द्री का नाम भिन्न, अपना हस्तांतर कर देता है और समभाव लकर अपने राग नगर का लाने जाता है। तब अपनी सारी शक्ति और विभूति प्रजा के कल्याण के लिये उत्सर्ग कर देता है और

यो अग्रमत्त भाव से वह धर्म-शासन का संचालन करता है। इस कथा में द्रष्टे ही लाक्षणिक दंग से भौतिक सत्ता के अंतिम विन्दु को, परम कल्याण के छोर में ग्रथित कर दिया गया है। आदि तीर्थंकर वृषभदेव के पुत्र भरत ऐसे ही चक्रवर्ती थे, जिनके नाम से इस देश का नाम भारतवर्ष पड़ा।

इस तरह नारायण, प्रतिनारायण, बलिभद्र, कामदेव आदि परमता की कई कोंटिया होनी हैं और उनके जुदा-जुदा विवरण हैं।

जैन मान्यता के अनुसार श्रीकृष्ण नारायण थे। वे नियोग से ही तीन खंड पृथ्वी के अधीश्वर अर्धचक्राधी थे। पूर्णचक्राधी से ठीक आधे यानी सात रत्न अर्धचक्राधी के कोषागार में जन्म लेते हैं। नागायण प्रधानतया कर्म-पुरुष होता है। वह लोक में लौकिक शौर्य, प्रताप और ऐश्वर्य का अकेला प्रभु होता है। उसकी लीला में कौतुक, कौतुहल, शौर्य, सम्मोहन और प्रणय का प्राधान्य होता है। लीला-पुरुषोत्तम कृष्ण के व्यक्तित्व में इन वृत्तियों का प्रकाश पूर्णतया सागोपाग हुआ है। त्रिखंड विजय के उपरान्त उस कर्म-पुरुष के विभव-स्वप्न को मूर्त करने के लिये समुद्र में देवों ने द्वारिका रची थी।

कृष्ण के चचेरे भाई तीर्थंकर नेमिनाथ को कैवल्य प्राप्त होने पर उन्होंने अपने समवशरण में यह भविष्यवाणी की थी कि यादव-पुत्र द्वैपायन के हाथों ही द्वारिका का दहन होगा और अपने ही भाई जस्त-कुमार के हाथों कृष्ण की मृत्यु होगी। छापन कंगोड यादवों की भृकुटिया टेढ़ी हो गयी थी उस समय। कुमार द्वैपायन उसी क्षण दीक्षा लेकर वहां से चल दिये और जस्तकुमार भी इस पातक से बचने के लिये दूर देशांतरो में चले गये। पर उस अक्राड को टालने के सारे निमित्त व्यर्थ हुए और तीर्थंकर की वाणी सत्य हुई। यादवों के अपने ही क्रीडा-कौतुक ने उनका आत्मनाश किया। ऐसी थी उस लीला-योगी की लीला। द्वारिका-दहन और यदुकुल के नाश के बाद कृष्ण उत्तर मधुग की ओर जाते हुए एक जंगल में सोये विश्राम ले रहे थे, भाई बलराम उनके लिये जल लेने गये थे। तभी जंगल में निर्वासन लेकर भटकता जस्तकुमार उधर आ निकला। हरि के पग-तल की मणिको हिल पड़ की आख जान उसने तीर चलाया। वह नारायण के पग-तल की प्राण-मणि को रींघ गया। त्रिखंड पृथ्वी का अविजित प्रभु अंतिम क्षण में भाई को क्षमा कर जानी बन गया और किसी आगामी भव के लिये तीर्थंकर प्रकृति बाध कर तत्काल देह-त्याग कर गया।

कृष्ण के पुत्र प्रद्युम्न कामकुमार थे। कामकुमार जन्म से ही कामदेव का रूप लेकर अवतरित होता है और चरम शरीरी, अघात्य, तथा तद्भव मोक्षगामी होता है। वह स्वभाव से ही बहुत लीला-प्रिय, कौतुकी और साहसी होता है। वह रोमांटिक नायक की पूर्णतम कल्पना को हमारे समक्ष मूर्तिमान करता है। हनुमान भी कामकुमार ही थे। प्रद्युम्न को शिशु-वय में ही पूर्वभव के चैरी ने उसे एक प्रचण्ड शिला के नीचे दबा कर मार देना चाहा था, पर चरम शरीरी कामदेव अघात्य था। उसका घात न हो सका, प्रहार के तले भी वह क्रीडा ही करता रहा। शिशु हनुमान अपनी मा अंजना के हाथ से उछल कर विमान में से नीचे कन्दरा में जा गिरे थे। पर्वत की शिला टूक-टूक हो गयी पर हनुमान का बाल बाका न हो सका। बालक मुस्कराता हुआ खेलता पाया गया।

प्रद्युम्न ने अपने पूर्व नियोग के चौदह वर्ष-व्यापी स्वजन-विलोह में कई देश देशान्तरो में भ्रमण कर अपनी शक्ति, प्रतिभा, शौर्य और सौन्दर्य से अनेक सिद्धियों और विद्याओं का लाभ किया था। अपनी युवा भौहों के मोहक दर्प और अपने ललाट के मधुर तेज से उस आचारा और अनजान राजपुत्र ने

अनगिनती कुल-कन्यायाँ और लोक की श्रेष्ठ सुन्दरियाँ के हृदय जीते थे। यही हाल कृष्ण के पिता वसुदेव का भी था। उनसे एक एक नयन निक्षेप पर सारे जनपद का रमणीय पागल आर मूर्च्छित हो जाता था। ऐसी निराली थी इन हरि नशियाँ की वराजात माहिनी।

इन शलाका पुरुषों के दिग्विजय, देशात्म, समुद्र-यात्रा, साहसिक वाणिज्य यन्त्राण और अन्ततः ब्रह्म-साधना की बड़ी ही साधक और लाक्षणिक कथायाँ से वे पुराण ग्रात प्रोत हैं। वस्तु और घटना मात्र को देखनेवाली स्थूल ऐतिहासिक दृष्टि का इन कथाओं में शायद ही कुछ मिल सके। इनमें हम को समझने के लिये पंडित जगन्मलाल जैना मानव इतिहास का पागामी कनिष्ठ द्रष्टा चाहिये। पंडित जी ने अपनी 'निष्कवरी आँक इडिया' में कहा है कि 'पुराण, पुराण और कल्प कथा को वास्तविक घटना के रूप में न देखकर यदि हम उन्हें गन्धे सत्या के बाह्य रूपों के रूप में देखें तो इनमें अनात्मालीन मानव सृष्टि का अनन्त ऐश्वर्य को हम प्राप्त हो सकेगा।"

जैन धार्मिक में ऐसे रस, शक्ति, तप और गमाश के सञ्चित रूपों की अपार सम्पत्ति पड़ी है। जिससे और और सजनों का आमनत्र है कि वे इन चिन्तामणियों की आभा से अपनी दृष्टि को पारस बनायें।

पालि-भाषा के बौद्ध ग्रन्थों में जैन धर्म

डा. गुलाबचन्द्र चौधरी, एम. ए., पीएच. डी.

भगवान् बुद्ध ने अपने मारे उपदेश जिन जनभाषा में दिये थे उसका नाम मागधी था। मागधी में बुद्धवचनों या उक्तियों को परिचाय या पलियाय कहा गया है। कालान्तर में उसी परिचाय-पलियाय से पालि शब्द निकला जिसका अर्थ भाषा के साथ लगाने पर होता है बुद्धवचनों की भाषा। बौद्ध ग्रन्थ संस्कृत में भी लिखे गये हैं पर बुद्धवचनों का प्रतिनिधित्व करनेवाली भाषा पालिभाषा ही है।

जिस तरह बुद्ध ने जनभाषा में उपदेश दिया था उसी तरह भगवान् महावीर ने भी अपने उपदेश तत्कालीन जनभाषा अर्धमागधी में दिये थे। दोनों भाषाएँ मगध में बोली जानेवाली मागधी के ही रूप हैं। दोनों सम्प्रदायों के नेताओं ने एक ही क्षेत्र में विहार कर अपने उपदेश दिये, इसलिए उन दोनों के आगम ग्रन्थों में भाषा, भाव, शैली एवं दर्शन आदि के साथ-साथ को देखकर इस बात में तनिक भी सन्देह नहीं रह जाता कि दोनों महापुरुष—महावीर और बुद्ध—समकालीन थे। पालि ग्रन्थों के वर्णन से हमें यह भी मालूम होता है कि वे दोनों महात्मा कभी-कभी एक ही नगर, एक ही गाँव और एक ही मुहल्ले में विहार करते थे, पर इस बात का उल्लेख किसी भी सम्प्रदाय के ग्रन्थ में नहीं मिलता कि दोनों दुर्गपुराणों ने अपने मतभेदों पर आपस में वार्तालाप या बहस की हो। हाँ, इस बात की सूचना जरूर मिलती है कि इन दोनों के शिष्य तथा अनुयायिवर्ग प्रायः एक दूसरे के पास आतेजाते तथा शंकासमाधान व वादविवाद करते थे।

जो हो, पालि ग्रन्थों के पढ़ने से यह स्पष्ट विदित होता है कि भगवान् बुद्ध ने तथा उनके समकालीन शिष्यों ने जैन सम्प्रदाय की अनेकों बातों को अपनी आँखों से देखा था। इन आँखों देखे वर्णनों से हमें जैनो के इतिहास, उनके दार्शनिक सिद्धान्त और आचारविषयक मान्यताओं का बहुत कुछ परिज्ञान होता है। इन पत्तियों द्वारा उक्त बातों को दिखलाने का किञ्चित् प्रयत्न किया जायगा।

इतिहास

पालि ग्रन्थों में जैन सम्प्रदाय का नाम 'निगण्ट', 'निगण्ट' एवं 'निगन्ध' आता है, जिसे हम प्राकृत में नीयण्ट तथा संस्कृत में निर्ग्रन्थ नाम से कहते हैं। उक्त सम्प्रदाय के प्रचारक महात्मा का नाम नातपुत्र व नाटपुत्त रूप से मिलता है जिसे हम प्राकृत में नातपुत्त या नायपुत्त तथा संस्कृत में ज्ञातृपुत्र नाम से कहते हैं। इस तरह निगण्ट सम्प्रदाय के नातपुत्त को एक शब्द से निगण्टनातपुत्त कहा गया है। निगण्ट का अर्थ पालि ग्रन्थों में बन्धनरहित है, जिसका आशय है, अन्तरंग और बहिरंग परिग्रह से रहित। पर नातपुत्त शब्द की व्युत्पत्ति का ज्ञान उक्त ग्रन्थों से नहीं होता। हाँ, जैन ग्रन्थों की सहायता से हम यह जानते हैं कि महावीर क्षत्रियों की एक शाखा 'ज्ञातृ' = नात = नाय में उत्पन्न हुए थे और जिस तरह बौद्ध ग्रन्थों में बुद्ध को शाक्य वंश में उत्पन्न होने के कारण शाक्यपुत्र कहा गया है उसी तरह महावीर को नातपुत्त। सानञ्जयल आदि कुछ सूत्रों में महावीर को अग्निवेशन (अग्निवैश्यायन) नाम से सम्बोधित किया गया है पर जैन ग्रन्थों के देखने से यह मात्सर्य होता है कि वह बात गलत है। महावीर का गोत्र काश्यप था पर उनके एक प्रमुख शिष्य सुधर्मा का गोत्र अवश्य अग्निवैश्यायन था। यहाँ ऐसा प्रतीत होता है कि पालि-ग्रन्थों के सकलनकाल में सकलनकर्त्ताओं द्वारा यह विपर्यास कर दिया गया है।

पालि सूत्रां म जैन धम के अनुयायिका का निगण्टुपुत्त, निगण्टु तथा निगण्टुखानक शब्द से उल्लेख किया गया है। उस सम्प्रदाय के महिमागम के लिए भी निगण्टी^१ शब्द आया है।

कतिपय बौद्ध सूत्रां म पुद्गलात्तीन छद्द ग्रन्थ तैथिनों का परम्परागत ढंग से वर्णन मिलता है। उसम नातपुत्त का नाम भी शामिल किया गया है। उन सूत्र के नाम व साथ निम्नलिखित विशेषण लगाये जाते हैं “सपी चैव गणी च, गणावरियो, जातो, यस्सवी, नित्यस्सरो, सायुसम्मतां ऋत्तन्मस, रत्तन्नु, चिरप गितां, अद्गगतो, गयो अनुपत्तो”^२ अर्थात् रुचस्वामी, गणापन्न, गणान्नाय, शानी, यशस्वी, तीर्थंकर, बहुत लोगों से समानित, अनुमवी, चिरकाल का साधु, वयोवृद्ध। इनम ‘अद्गगतो’ और वयो अनुपत्तो, इन दो विशेषणों से कुछ विद्वानों का अनुमान है कि ग्रन्थ तैथिनों के समान महावीर भी बुद्ध से आधु म ऋते थे और उस समय तक काफी वृद्ध थे। साथ ही उनका यह अनुमान है कि दीर्घनिकाय के सर्गीति पथाय एव पासात्तिक सुत्तो व भिक्खमनिराय ने सामगामसुत्त के कथानुसार महावीर का निर्माण भी बुद्ध से पहले हुआ था पर इस समय म इतना ही कहना है कि जिन विद्वान् मो यासोनी नं यह सिद्ध कर दिया है कि महावीर का निर्माण बुद्ध के निर्माण व पीछे हुआ है। उन क मतानुसार बज्ज लिच्छिविया का अजातशत्रु मुणिक के साथ जो युद्ध हुआ था वह बुद्ध के निर्माण के बाद और महावीर व जीवनकाल म हुआ था। यद्यपि बज्ज और लिच्छिवी गणा का वर्णन दोनों सम्प्रदाय व ग्रन्था म मिलता है पर तथोक्त युद्ध का वर्णन जल जनागमा म ही मिलता है, बौद्धागमा म नहीं^३। इतना ही नहीं, इन दोनों महापुरुषों की आयु का देखने से यह मान्य होता है कि महावीर बुद्ध से आधु म छोटे थे। बुद्ध निर्माण के समय ८० वर्ष व व जन्म महावीर ७० वर्ष के।

साथ ही एक और बात यह है कि महावीर द्वारा स्वतन्त्र रूप से धर्मापदेश प्रारम्भ करने व पहले ही बुद्ध ने अपना धर्ममाग स्थापित करना शुरू कर दिया था। जो इस पर उक्त अनन्य विशेषणों म अन्त के ११ विशेषण—अद्गगता वया अनुपत्तो—पालियनों में भी संदेह की दृष्टि से देखे गये हैं और आश्चर्य है कि कुछ सूत्रां—महासकुलपानी (म नि) तथा समियसुत्त (सुत्तनिकाय)—म ये १० विशेषण नहीं पाये जाते। निगण्टु नातपुत्त साथ ग्रन्थ विशेषण का समर्थन जैन आगमा से भलीभांति होता है। उपालि सुत्त व निगण्टु, निगण्टी शब्द से मान्य होता है कि महावीर व सच म क्रिया की भी प्रशंसा जानी थी।

भगवान् महावीर व निर्माण का सूचित करने वाल कतिपय तथोक्त पालिग्रन्थों म लिखा है कि “जिस समय निगण्टु नातपुत्त की मृत्यु पात्रा म हुई थी, उस समय निगण्टां म पूत्र होना लगी थी, नैपल हो गये थे एक दूसरे का वचन रूपी ज्ञानों से बंधने लग, माया निगण्टां म वध (युद्ध) हो रहा था, निगण्टु नातपुत्त के जो शत्रुतन्त्रकारी गृहस्थ शिष्य थे, वे भी निगण्टु व वसे दुराश्रय, दुष्प्रवर्तित, अप्रतिज्ञ, आश्रयहीन धम म अन्यमात्स्य हा रिज और विरक्त हो रहे थे”^४। इस वर्णन से यह मान्य होता है कि महावीर की मृत्यु पात्रा म हुई थी तथा उनका बाद ही संन्येद होने लगा था। इस कथन म भगवान् महावीर का निर्माण पात्रा म होना ता जेनागमा से समर्थित है। यह पात्रा जैन बौद्ध आगमा के अनुसार मल्ला की पात्रा थी जो कि वर्तमान गोरखपुर जिले म अनुमानित है। पर संन्येद की बात उक्त प्रारम्भिक काल म जैन ग्रन्थों से समर्थित नहीं होती। जैन माया व अनुसार भगवान् महावीर व निर्माण के ११

१ भिक्खमनिराय, उपानिषत्त।

२ गीर्वाणाय, सायुसम्मसुत्त।

३ बिरसवथ और जैन कालगणना, भारतीय विद्या, सिरीश्मारेक, पृष्ठ १७७।

४ दीर्घनिकाय, सर्गीतिपथाय एव पासात्तिक सुत्त भिक्खमनिराय, सामगामसुत्त।

ट्राई सौ वर्षे बाद कुछ कारणों से सचमेद हुआ था। ऐसा मालूम होता है कि महावीर के निर्वाण की घटना के समान ही वह घटना उक्त सूत्रों में या तो निगधार ढंग से जोड़ दी गई या पिटकों के सकलन काल में श्वेताम्बर-दिगम्बर सचमेद की घटना को पीछे से विपर्यास रूप में ला दिया गया। उक्त कथन में गृहस्थ शिष्यों का श्वेतवस्त्रधारी विशेषण सूचित करता है कि श्वेताम्बर साधुओं को मूल से गृहस्थ के रूप में समझ लिया गया है; पर इस उल्लेख से इतना तो मानना पड़ेगा कि पालि के ग्रन्थ जैनों के सचमेद से परिचित थे, चाहे वह पहले हुआ हो या पीछे।

पालि ग्रन्थों से वह भी सूचित होता है कि भगवान् महावीर और उनके अनुयायियों के विहार क्षेत्र अग, मगध, काशी, कोशल तथा वज्जि, लिच्छिवि एवं मल्लों के गणराज्य थे। राजगृह, नालन्दा, वैशाली, पावा और श्रावस्ती में जैन लोग प्रधान रूप से रहते थे तथा वैशाली के लिच्छिवि जैन धर्म के प्रबल समर्थक थे।

मज्झिमनिकाय और अंगुत्तर निकाय के कतिपय सूत्रों में लिखा है कि “निगण्ठ लोग महावीर को सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, अपरिमित ज्ञान एवं दर्शन से युक्त, चलनेफिरते, खड़े रहते, सोते, जागते, अपरिशेष ज्ञानदर्शन से युक्त मानते थे”। यह कथन जैनागमों से समर्थित है और जैन मान्यता इस के अनुरूप है। यहा अपरिशेष ज्ञानदर्शन जैनागमों के केवलज्ञान और केवलदर्शन को सूचित करता है। सर्वज्ञता के सम्बंध में भग० बुद्ध का यह मत था कि वे न तो स्वयं सर्वज्ञ होने का दावा करते थे और न दूसरों को ही वैसा मानते थे। सन्दकमुत्तर^१ में उनके शिष्य आनन्द ने सर्वज्ञता का इस प्रकार परिहास किया है : एक शान्त्रमर्वज, सर्वदर्शी, अशेष ज्ञानदर्शन वाला होने का दावा करता है, तो भी वह खने घर में जाता है, वहा भिक्षा भी नहीं पाता, कुक्कुर भी काट खाता है, सर्वज्ञ होने पर भी स्त्री, पुरुषों के नाम गोत्र पृच्छता है, ग्राम निगम का नाम और रास्ता पृच्छता है, ‘आप सर्वज्ञ होकर यह क्यों पृच्छते हैं’ यह कहे जाने पर कहता है कि खने घर में जाना विहित था इसलिए गये, भिक्षा मिलनी विहित न थी, इसलिए न मिली, कुक्कुर का काटना विहित था इसलिए उसने काटा आदि। यह आलोचना हमें सूचित करती है कि उस समय तथोक्त सर्वज्ञता की मान्यता के साथ साथ उसकी खरी आलोचना भी होने लगी थी।

दर्शन

भगवान् महावीर की दार्शनिकता की पृष्ठभूमि क्रियावाद (कर्मवाद) था। विनयपिटक के महावग्ग ग्रन्थ में सिहनेनापति के प्रसंग में तथा अंगुत्तर निकाय^२ में निगण्ठमत को क्रियावाद (क्रियावाद) नाम से कहा गया है। इस वाद का अर्थ है “सुख-दुःखं सय कतं”^३ अर्थात् सुखदुःख का कर्ता जीव स्वयं है। सत्र-कृताङ्ग में यही बात यों कही गई है “सयं कट्ठं दुक्खं नाण्णकड्ढ”^४ अर्थात् जीव स्वयं किये गये सुख-दुःख का कर्ता एवं भोक्ता है, इसके सुखदुःख का विधाता और कोई नहीं। क्रियावाद की इस निगण्ठ मान्यता को मज्झिम निकाय के देवदहसुत्त में अच्छी तरह रखा गया है : यह पुरुष पुद्गल जो कुछ भी सुखदुःख या अदुःख असुख अनुभव करता है वह सब पहले (पुरुष-पूर्व) किये गये कर्मों के कारण ही। इन पुगने कर्मों का तपस्या द्वारा अन्त करने से तथा नये कर्मों को न करने से, भविष्य में विपाक रहित

१. चूल उवखन्धमुत्त, चूलसकुलवायिसुत्त, अंगुत्तरनिकाय III पृ ७४, IV, पृ ४२८।

२. मज्झिमनिकाय, ७३।

३. भाग ४, पृष्ठ १८०-१८१।

४. अंगुत्तर निकाय, भाग ३, पृ ४४०।

५. १. १२ II।

अनाग्र होता है। निपाक रहित हान म कमत्तय, कमत्तय म दु खनय आग्र दु ग्गउय स वेत्तानाय आग्र वेत्तानाय से सभी दु ग्ग जीण हो जाने हैं।”

यदा भगवान् महावीर ने आ याभिक शुद्धि न लिए तपस्या का प्रतिपादन किया। इस दृष्टिकोण से निग्रथ मातु कगेर तपश्चरण करते हैं। पर बुद्ध ने इस तपस्या की आलोचना करते हुए कहा है कि तुम्हारी साधना या तपामाग यथ है, यदि तुम यह नहीं जानते कि हम कैसे थे कैसे हैं, कौन कौन से पाप किये हैं कितने पाप नष्ट हो गये, कितने और नष्ट होने हैं वर इनसे छुटकारा मिल जायगा^१ आदि। निग्रथ तपस्या की ऐसी ही आलोचना पाली ग्रन्थों में कई स्थानों में देखने में आती हैं। परन्तु इन आलोचनाओं में, मालूम होता है, बुद्ध ने निग्रथ तपस्या की अन्तरात्मा की आलोचना न कर केवल उसने उग्र ग्राह्य रूप की ही आलोचना की है। निग्रथ परम्परा की मान्यता है कि कायक्लेश या तपस्या चित्त के मलों का हटाना या आत्मिक शुद्धि के लिए है। यदि उससे यह काम नहीं होता तो वह यथ है। इस दृष्टि में बुद्ध की आलोचना आर जन मायना में का तात्त्विक अन्तर नहीं रह जाता।

भग० महावीर ने त्रियाणा का स्थापना में यह घोषित किया कि इस संसार में प्राणियों का जीवन अशत भाग्य (पूर्वजमज्जत कर्मों) पर और कुछ मानवीय प्रवृत्ति (इहजमज्जत) पर निर्भर है। उस तरह नियथानियत (नियतानियत) सिद्धान्त की स्थापना कर तत्कालीन ग्रन्थ त्रियाणादिया से अपना स्पष्ट मतभेद प्रस्तुत किया। उन्होंने ज्ञेयताया कि पृथक्जमज्जत कर्मों के अधीन हो हमने कैसे भ्रमभ्रमण किया और कैसे अग्र कर रहे हैं। भग० बुद्ध भी त्रियाणा की पर उनका सिद्धान्त था कि हम हेतु प्रभव हैं और हेतुआ (प्रतीत्य समुत्पाद) के कारण चक्कर का रहे हैं।^२

इन दोनों त्रियाणादिया के मतभेद को दूसरे शब्दों में या कहा जा सकता है कि महावीर अन्तरंग और बहिरंग दोनों शक्तियों को मानकर चलते हैं, बुद्ध केवल अन्तरंग शक्ति अर्थात् मन (मनोपुव्वगमा धम्मा) पर चलते हैं। एक न बहिरंग काय कम (दण्ड) वचन-कम (दण्ड) और अन्तरंग मन कम (दण्ड) को बंधनरूप से प्रतिपादित किया है तो दूसरे ने केवल अन्तरंग मन का ही अनधर ज्ञेयताया है। मभिम्मनिकाय न उपालिमुत्तम यही चचा उठाई गई है कि निगण्ट नातपुत्त काय, वचन और मन रूप से तीन दण्ड मानते हैं जब कि बुद्ध ने काय, वचन और मन को तीन कम माना है पर इन दोनों के मतों की उक्तसूत्र में आलोचना करते हुए यह दिसलाया गया है कि महावीर कायदण्ड को महापापजाला मानते हैं जब कि बुद्ध मन कम को। इस प्रसंग में दण्ड और कम का एक ही अर्थ समझना चाहिये, परन्तु महावीर के मत में कायदण्ड का ही समस्त ज्ञेयताया उसे गलत दृष्टि से उपस्थित किया गया है। उपालिसूत्र में यदि हम बुद्ध और उपालि के बीच हुए सम्वाद को सूक्ष्मरूप से पढ़ें, तो महावीर की मायना का यथाथ रूप समझ सकते हैं “बुद्ध ‘चतुयाम सगर से सज्जत निगण्ट आते जाते नहुत छोटे छोटे प्राणिसमुदाय का मारता है। इ गप्पति’ निगण्टनातपुत्त इनका क्या फल ज्ञेयताया हैं।’ उपालि ‘भते, अनजान (अमचेतनिर) का निगण्टनातपुत्त महा गेय नहीं मानते, जानकर किये गये कम का ही पाप मानते हैं।’ इस संवाद में यह निष्कर्ष निरालना सरल है कि मन पूर्वक (जानकर) किया गया कम ही पापकर है।

महावीर का यह सिद्धांत कि मन कम और कायकम दोनों समान रूप से पापजनक है, मभिम्मनिकाय के महासच्चरमुत्त से भलीभांति समर्थित होता है। उक्तसूत्र में निगण्टपुत्त सच्चर आनीरु आर बुद्ध के मत की आलोचना करते हुए कहता है कि आजीरु तो प्रायिक मायना में तत्पर हो विचरता है, चित्त

१ मभिम्मनिकाय, चूलपुत्तसुत्त ५ व वेवदसुत्त ।

२ महावग्ग, सारिपुत्त माग्गला १ प्रवृत्ति ।

की भावना में नहीं, आर बुद्ध चित्त की भावना में लगा रहता है, कायिक भावना में नहीं। उक्त आलोचना से महावीर के मत का निष्कर्ष निकालना कोई कठिन नहीं। महावीर के मत में 'कायन्वय चित्तं होति, चित्तन्वयो कायो होति' अर्थात् काय और मन दोनों की भावना से सुक्ति मिल सकती है न कि केवल काय या केवल मन की भावना से। इसी तरह पाप भी दोनों के संयोग से होगा।

इससे अब हम यह अच्छी तरह समझ सकते हैं कि मन और काय की द्वन्द्वात्मक क्रिया पर नियंत्रण करने के लिए महावीर ने तपस्या के आधार को कायमनोविज्ञानात्मक बनाया और मनोसंवर तथा कायक्लेश को अपने धर्म में महत्त्व दिया। उनका कहना था कि: पुरुष जिन सुखदुःखों का अनुभव करता है वह सब पूर्वजन्म में किये कर्म के कारण ही, उसे कड़वी दुष्कर तपस्या से नष्ट करे और जो अब यहां वचन मन को संवृत कर कर्म करेगा तो भविष्य में पाप न होंगे। इस तरह पुगने कर्मों का तपस्या से अन्त करने पर और नवीन कर्मों को न करने से भविष्य में आश्रव न होगा और आश्रव न होने से कर्मों का क्षय और कर्मों के क्षय होने से दुःखों का नाश तथा दुःखों के नाश से वेदना का नाश और वेदना के नाश से सब पाप जीर्ण हो जावेंगे^१। उनका दूसरा कथन था कि: पूर्व जन्ममें किये गये पापकर्म यदि अविपक्वफल-वाले होंगे तो उनके कारण दुःख वेदनीय आश्रव आते रहेंगे जिनका जन्मान्तर में फल मिलेगा^२। उनका उपदेश था कि सुख से सुख नहीं पाया जा सकता, दुःख से ही सुख मिल सकता है। यदि सुख से सुख मिल सके तो राजा श्रेणिक भी उसे पा सकता है।^३

पालि के सुत्तों से महावीर के क्रियावाद के अतिरिक्त उनके ज्ञानवाद का भी थोड़ा संकेत मिलता है। संयुत्तनिकाय के चित्तसंयुत्त में अपना अभिमत प्रकट करते हुए महावीर ने कहा है कि: “सद्धाय खो गहपति आण एव पणीततर” अर्थात् श्रद्धा से बढ़कर कहीं ज्ञान है। यह कथन जैन ग्रन्थों से मिलता है। जैन दर्शन में ज्ञान को स्वपरप्रकाशक माना गया है और उसे 'सम्यग्ज्ञान प्रमाण' के रूप में भी स्वीकृत किया है।

आचारमार्ग

पालि ग्रन्थों से हमें जैन आचको एव मुनियों के आचारविषयक नियमों की भी थोड़ी बहुत जानकारी होती है। इन वर्णनों से मालूम होता है कि निर्ग्रन्थ सम्प्रदाय के नियमों का एक व्यवस्थित रूप था जिनका पालन उस समय एक विशिष्ट वर्ग के लोग करते थे। इतना ही नहीं, भग० बुद्ध ने बुद्धत्वप्राप्ति के पहले जिन साधना मार्गों और नियमों का पालन कर त्याग किया था, उनमें कुछ ऐसे थे जो निर्ग्रन्थ सम्प्रदाय में तब प्रचलित थे और आज भी पालन किये जाते हैं। उदाहरण के लिए मज्झिमनिकाय के महासीहनाद को ही लें। इस सत्र में अचेलक सम्प्रदाय के रूप में जैन मुनियों के कुछ आचारों का वर्णन मिलता है। यद्यपि पालि ग्रन्थों में अचेलक (वस्त्ररहित) का अर्थ आजीवक सम्प्रदाय ही लिया गया है पर जैनागमा को देखने से मालूम होता है कि अचेलक निर्ग्रन्थसम्प्रदाय में भी थे। स्वयं महावीर वस्त्ररहित (नग्न) थे। आजीवक भी नग्न रहते थे। प्रो. याकोबी ने पालि ग्रन्थों में वर्णित आजीवकों के आचारों से जैनाचारों की समानता तथा जैनागमों में वर्णित महावीर और आजीवक नेता मक्खली गोशाल का ६ वर्षों तक निरन्तर साहचर्य देखकर यह निष्कर्ष निकाला है कि आजीवक और निर्ग्रन्थ आपस में एक दूसरे से अवश्य प्रभावित हुए हैं। जैनो की मान्यता है कि भग० महावीर के पहले जैन परम्परा के प्रतिष्ठापक भग० पार्श्वनाथ हो गये हैं

१. चूलदुक्खसंखन्धसुत्त।

२. अंगुत्तरनिकाय, चतुक्कनिपात, १६५ सुत्त।

३. चूलदुक्खसंखन्धसुत्त।

जिनके चलाये आचारनिवार के नियम उस समय आजीविका, निग्रथा और वृद्ध के सामने थे। जो हो, पर महासीहना और महासच्चक्र सूत्रा में अचेलका के नाम से जिन आचारों का बणन किया गया है वे ही आचार आचाराग, दशदैकालिक आदि सूत्रों में निग्रथा के आचार के रूप में वर्णित हैं। उन सूत्रों में उनका बणन संक्षेप में था है “अचेलक रहना, मुक्ताचार होना (स्नान, दातन नहीं करना, रड़े होकर भोजन करना), हाथ चाकर खाना, आदये मन्दत। गड़े रहिये मन्दत। ऐसा कोई कटे तो उसे सुना अनुसुना कर देना, सामने लाने का हुइ भित्ता का, अपने उद्दम्य स जनाइ हुइ भित्ता का ओर दिये गये निमन्त्रण का अस्वीकार, जिय जनन में सोई पकी हो, उसमें सीधी दी गई भित्ता का तथा रल आदि में से दी गई भित्ता का अस्वीकार, भोजन करते हुए ने में से उठकर एक के द्वारा दी जाने वाली भित्ता का, गर्भिणी स्त्री के द्वारा दी हुई भित्ता का और पुण्यो के साथ एकांत में स्थित स्त्री के द्वारा दी जाने वाली भित्ता का अस्वीकार, कभी एक घर से एक और, कभी दो घर से दो और आदि भित्ता लेना, तो कभी एक उपवास, कभी दो उपवास आदि करते हुए पद्रह उपवास करना, ठाढ़ी मृत्तों का लुचन करना, गड़े होकर और उच्छु आसन पर बैठकर तप करना, स्नान का सबथा त्याग करने शरीर पर मल धारण करना, इतनी साधनाओं से जाना जाना कि बल के या अन्य किसी सूत्र में उक्त बात न हो, कड़ी टट में गड़ रहना आदि आदि।”

तपस्या जैन साधु जीवन का मुख्य अंग था। उसने कारण जैनमुनि दीपवत्सली उस नाम की पाते थे। वे लोग तपस्या का आचरण प्रायः रड़े होकर (टमटकी), आसन छोड़कर (आसन पक्किपत्ता) करते थे। वह तपस्या नदी बु रकर, तीव्र (तिप्पा) एवं कड़वी (कटुता) होती थी।^१

चतुयामसंवर दीपनिकाय के सामञ्जसलसूत्र में निगणनाथपुत्र को चतुयामसंवर से सवृत लिखा है। वहा चतुयाम संवर का अर्थ दिया गया है—संवर प्रकर के पानी से सवृत (संस्कारिजाति) सभी पापों से निवृत (संस्कारियतो) सभी पापों की मुक्ति होने से सवृत (संस्कार धृतो) सभी पाप हानि से सुख अनुभव करने वाला—संस्कारि पुष्टो। पालि का यह चतुयाम संवर हम जैनगर्मा के चाट-ज्ञान (चतुयाम) की याद दिलाता है जिसका अर्थ होता है चार व्रत—अहिंसा, सत्य, अचाप और अपरिग्रह। इन चतुयामों का, जैनगर्मा के अनुसार, उपदेश देने वाले भग० पार्श्वनाथ तथा नि भग० महावीर से २५० वर्ष पहले हुए थे। महावीर ने इन चार यामों में एक और याम—ब्रह्मचर्यव्रत—मिलाकर पञ्चयाम अर्थात् पञ्चमहाव्रतों की स्थापना की। पर उक्त पालि सूत्र में चतुयाम संवर का जो अर्थ दिया गया है वह एकत्र भ्रात एव अप्रत्यक्ष है। निग्रथ परम्परा के यथाथ चतुयाम संवर से भग० बुद्ध या उनकी समकालीन शिष्यमहत्सवी अच्छी तरह परिचित न रही हो तो बात नहीं। मरिभम निकाय में चूलसुल्लगणि एवं सयुत्तनिकाय के गामिणि समुत्त के आठवें सूत्र से मालूम होता है कि प्राणतिपात (हिंसा), अदिज्ञान (धारी), कामेषु मिच्छाचार (अब्रह्मचर्य), मुसागा (असत्य) से निवृत होनेका उपदेश भगवान् महावीर सदा देते थे। तथापि इन सूत्रों में उन व्रतों का चतुयामसंवर नाम में उल्लेख नहीं किया गया। त्रैलोक्यपरम्परा में निग्रथपरम्परा के इन चतुयाम या पञ्चयामों का एक रूपांतर पञ्चशील एवं दशशील के रूप में प्रतिपादन किया गया है तथा वे उक्त नाम से ही कहा सम्भव गये हैं। महावीर और बुद्ध के समय में चतुयाम संवर को बाधमिन्तु जानते अन्त्यध पर पीछे उसने अथसुचक तत्त्वों का अपने ग्रंथों में नामांतर देग जैन परम्परा के अर्थ का भूल गये। मायूम होता है कि पीछे जैन पालिग्रंथों का संस्करण हुआ तो उस समय चतुयाम संवर का अर्थ देने की आवश्यकता पड़ी और निम्नी बौद्ध भिक्षु ने अपनी कल्पना में उक्त अर्थ की योजना कर दी। जो हा, पर चतुयाम का ठीक अर्थ यहां नहीं दिया गया। कुछ विद्वानों की मान्यता है कि महावीर की अहिंसा की

तर्क एवं दर्शनशास्त्र उन्हीं से सीखा था। आचार्यसद श्रीचन्द्रगिरि ने प्राप्त हुआ। जिस मुनिचंद्र शिष्य के वचन से इस चरित्र की रचना की गई वे शांतिसूरि द्वारा आचार्यसद पर न्यायिनी आठ आचार्यों से भिन्न थे। गुरु स्तुति में उन आठ आचार्यों के नाम ये हैं—१ मनेन्द्रगिरि, २ विजयसिंहगिरि, ३ देवेन्द्रचन्द्रगिरि, ४ पद्मदेवगिरि, ५ पूर्णचन्द्रगिरि, ६ जयदेवगिरि, ७ हेमप्रभगिरि और ८ जिनेश्वरगिरि। शांतिसूरि के सम्बन्ध में १७ वीं शताब्दि के दो उल्लेख मिलते हैं जिनके अनुसार आगे से सात में श्रीमाली कुटुम्बों को श्रीमालनगर में प्रतिष्ठा दीया था।

पिप्पलगच्छी गुरु बड़ा, श्री शांतिसूरि मुजान।

प्रतिष्ठोदिया कुल सातसई, श्रीमालपुर अईटाग।

(स. १६७२ थिरपुर में राजमागगचित लवकुश गान)

पुण्यसागर रचित अजना मुदगी चौपाई में जोरि स. १६८९ में रची गई, शांतिसूरि के सम्बन्ध में निम्नोक्त विवरण दिया है।

श्रीवड़ गच्छ गुरु गारद, शांतिसूरि गणवार।

चक्रेशरी पद्मावती भगती करद वार वार ॥

भगक छेवटण भाखीउ धूली कोट समन।

कुटुम्ब श्रीमाली सात सद, उगारयो गुरु ऐत ॥

भोज चुगरी राज मद, जीत्या बाद विशाल।

शासन जिन सोभाविउ वादी विन्द वेताल ॥

तिण गच्छ पीपल थापीउ, आठ शाखा वितार।

सबत रुद्र बावीसइ, समइ हुई सुख कार ॥

ते गच्छ दीसई दीपतु, नयर साचोर मभारि।

वीर जिनेश्वरनु तिहा, तीर्थ प्रगट उदार ॥

उपर्युक्त उद्धरण में वादी वेताल शांतिसूरि को पिप्पल गच्छ स्थापक शांतिसूरि से अभिन्न माना है जो विचारणीय है। वादी वेताल शांतिसूरि से थारापद गच्छ प्रसिद्ध हुआ। प्रभावकचरित्र के अनुसार स. १०९६ में वादी वेताल शांतिसूरि का स्वर्गवास हो गया था और उनके गुरु का नाम विजयसिंहगिरि था। एक ही नाम वाले समकालीन आचार्यों के सम्बन्ध में भूल या भ्रांति होना सहज है। कुछ बातें एक दूसरे के लिये भ्रमवश लिख दी जाती हैं। श्री मोहनलाल देशाई ने भी अपने “जैन साहित्यनो इतिहास” पृष्ठ २०६ में महाराजा भोज द्वारा सन्मानित वादी वेताल शांतिसूरि को पिप्पलगच्छ का स्थापक व धर्मगुरु लघुवृत्ति का रचयिता माना है। दोनों आचार्यों के समय पर विचार करते हुए यह सही नहीं प्रतीत होता। पृथ्वीचंद्र चरित स. ११६१ की रचना है। इधर वादी वेताल शांतिसूरि का स्वर्गवास स. १०९६ में हो चुका था। अतः दोनों एक नहीं हो सकते। प्रभावक चरित्र पर्यालोचन में वादी वेताल शांतिसूरि रचित उत्तराव्ययन टीका और तिलक मंजरी टिप्पण का उल्लेख है, पर पाटण भंडार सूची के पृष्ठ ८७ के अनुसार तिलक मंजरी टिप्पण के रचयिता शांतिसूरि पूर्णतल गच्छ के थे। यथा—

श्री शांतिसूरिरिह श्रीमति पूर्णतले (ल्ले) गच्छे वरो मतिमता बहुशास्त्रवेत्ता

तेनामय विरचित बहुधा विमृश्य सक्षेपतो वरमिद बुध टिप्पिन भोः।

प्रभाजकचरित म शातियुरि न ३२ शिष्य ज्ञतलाये हैं और उद्धानं मुनिचन्द्ररि का पाण्डु म प्रमाण शास्त्र का अभ्यास कराया था, यह लिखा है। उपर्युक्त पृथ्वीचन्द्र चरित भी मुनिचन्द्र के कथन से रचा गया था। यदि बागी वेताल शातियुरि का स्वभाव १०९६ म हो गया तो बागी देवयुरि के गुरु मुनिचन्द्र युरि का उनसे पटना विचारणीय हो जाता है। वादिदेवयुरि न प्रवच ने अनुसार उनका स्वभाव सन्त १७८ म हुआ था।

बादी वेताल न गुरु का नाम विजयसिंहयुरि था। तब पिप्ल गच्छ न स्थापक शातियुरि के शिष्य का नाम विजयसिंहयुरि था। इनकी आदि प्रतिक्रमण चूला स ११८३ म रचित है। उसकी प्रशस्ति म सर्वदेवयुरि और श्री नेमचन्द्रयुरि के शिष्य के रूप म शातियुरि का उल्लेख है। यथा—

श्री सन्धपय सिरी नेमचन्द्र नामयेया भुगीसरा मुनिगो
होता तत्थ पत्तथा तेसि सीसा मशमइणा
जे पसमस निरुण मुन्ही दनितन वारि वारस
कन् रयणण रोहण, त्वासी यमिया अभियन्ता
सिगिय सति मुणिग तंति सीसेण मद मइणाणि
आययि विजयसिंहेण, विरहया एस बुद्धिंति।

१ अजन्तारास की प्रशस्ति के अनुसार पिप्लगच्छ का स्थापना स ११२२ म हुई थी, यह समय विचारणीय है।

२ विजयसिंह युरि—“नसे रचित आदि प्रतिक्रमणचूला ना उल्लेख ऊपर किया गया है। यह ४५९ श्लोक पारमाण्य की है। म ११८३ के चैन म इसकी रचना हुई। स १४५० न लेख के अनुसार आपन स० १२०८ म डीउला न मुलनायक की प्रतिष्ठा ना थी।

३ देवभद्रयुरि, ४ धमराययुरि, ५ शीलभद्रयुरि, ६ पूणदेवयुरि—इका विग्रह वृत्तान्त जान नहीं है।

७ विजयनेमयुरि—गुरु माला में इनका “पासदेव पद उद्धरण” लिखा है।

८ धमदेवयुरि—इन्होंने गौतिलवाद न राजा सारगदेव को देरी के प्रमाण म उसने तीन पूरज्ज प्रस्ताप, इससे विभविता तामक शाग प्रसिद्ध हुई। धाराउद्र म घृणल का राजा बनाया के तीन भय वनला न प्रतिगोपित किया। घृणल न सरस्वती मह्य बनाया था।

९ धमराययुरि—इन्हें द्वारा प्रतिष्ठा मूर्ति पर सन्त १३७१ का लेख प्रकाशित है। इन्होंने मान राजा का सपन बनाया।

१० धमराययुरि—इनका निगम वृत्तान्त अज्ञात है।

११ धमविलकयुरि—इनके द्वारा प्रतिष्ठा प्रतिमा लेख स १४१७ का मिलता है।

१२ धमसिंहयुरि—इनके उपदेश से गौदिय नगर म जैन मंदिर बना।

१३ धमप्रभयुरि—ये धिराज का पत्नी सिरिया देवी के पुत्र थे। पल्ल और पय शास्त्र न इनकी आचार्य स्थापना का उत्सव किया। इन्होंने स १४४७ म चन्द्रप्रभ मंदिर की प्रतिष्ठा की। गौतिलवाद के राजा सारगदेव के राज्य के ठाकुर साधु के प्रति राज्य म चन्द्रप्रभ मंदिर म मंत्री रोमा न कीर प्रभु का जमोख किया, इस उल्लेख वाली एक रचना प्राप्त हुई है। मंत्री रोमा द्वारा धर्मयुग कदवान का भी

उल्लेख है। गृदी नगर में हिंसा निवारण का प्रतिबोध देकर श्रावक बनाये। आपके द्वारा प्रतिष्ठित प्रतिमा लेख स. १४७६ तक के प्रकाशित है।

१४. धर्मशेखरसूरि—इनके द्वारा प्रतिष्ठित प्रतिमाओं के लेख स. १४८८-८९-९७-१५०३-५-९ के प्रकाशित हैं।

१५. धर्मसागरसूरि—आपके द्वारा प्रतिष्ठित प्रतिमाओं के लेख स. १५१७-२३-३७ के प्रकाशित हैं। आपके शिष्य विमलप्रभसूरि के पट्टधर सौभाग्यसागरसूरि के शिष्य राजसागर रचित प्रसन्नचंद्र राज रास स. १६४७ थिरपुर और लव-कुश रास स. १६७२ जेठ सुदी तीज थिरपुर में रचित प्राप्त है।

१६. धर्मवल्लभसूरि—इनके द्वारा प्रतिष्ठित प्रतिमा लेख स. १५५३ के प्रकाशित हैं।

गुर्वावलि में यही तक की आचार्यों की नामावलि मिलती है। अब अन्य साधनों के आधार से परवर्ती आचार्य आदि का परिचय दिया जा रहा है।

१७. धर्मविमलसूरि—इनसे प्रतिष्ठित प्रतिमा का लेख स. १५८७ का प्रकाशित है। संभव है यह धर्मवल्लभसूरि के पट्टधर हो।

१८. धर्मदर्पसूरि—आपके प्रशिष्य से लिखित स. १६७० की प्रति का पुष्पिकालेख जैन प्रशस्ति संग्रह में प्रकाशित है। इनके समकालीन पिप्पल गच्छ के अन्य आचार्य लक्ष्मीसागर का उल्लेख स. १६३९ की प्रशस्ति में मिलता है। इन लक्ष्मीसागरसूरि के समय में ही पुण्यसागर ने नयप्रकाश रास स. १६७७ एव अंजना रास स. १६८९ में रची।

पिप्पलगच्छ की इस विभविद्या शाखा का प्रभाव साचोर और थिरपुर में अधिक रहा, ऐसा प्रतीत होता है। संभव है वहाँ के भंडारों में कुछ अधिक सामग्री—पट्टावलि व इस गच्छ के रचित ग्रंथ प्राप्त हों।

अब इस गच्छ की अन्य शाखाओं के कुछ आचार्यों के उल्लेख प्राप्त हुए हैं जिन्हें यहाँ दिया जा रहा है।

१. वीरदेवसूरि—इनका प्रशस्ति लेख स. १४१४ का प्राप्त है। आपके शिष्य वीरप्रभसूरि के उल्लेख स. १४५४-१४६१-१४६५ के ज्ञात हैं। इनके शिष्य “हीरानंदसूरि” अच्छे कवि थे। उनके रचित विद्याविलास पवाडो स. १४८५, वस्तुपालतेजशालरास स. १४९४, दशाणभद्ररास, जम्बूविवाहलो, कलिकालरास स. १४८९, स्थूलभद्र वारहमास प्राप्त हैं। आवू के स. १५०३ के लेख में वीरप्रभ के साथ हीरसूर का उल्लेख है। संभवतः वे हीरसूर आप ही हों।

२. गुणरत्नसूरि—इनके प्रतिमा लेख स. १५०७-१३-१७ के प्राप्त हैं। इनके समय में आणंदमेरु ने कल्पसूत्र व कालिकाचार्य कथा की भास बनाई। प्रतिमा लेखों से आपकी शाखा का नाम ‘तालध्वजि’ व आपके पट्टधर गुणसागरसूरि [ले. स. १५२४, २८, २९] होने का पता चलता है। गुणसागरसूरि के पट्टधर शातिसूरि का स. १५४६ का लेख प्रकाशित है।

इनके अतिरिक्त और भी कई आचार्यों के नाम प्रतिमालेखों में मिलते हैं पर उनकी गुरुशिष्य परंपरा आदि का पता न मिलने के कारण यहाँ उनका उल्लेख नहीं किया गया। वास्तव में यह गच्छ १५ वीं १६ वीं शताब्दि में खूब प्रभावशाली रहा है। फलतः इन दो शताब्दियों के पचासों प्रतिमालेख प्रकाशित मिलते हैं। उनसे उन आचार्यों के समय का ही पता चलता है। विशेष विवरण तो पट्टावलियों के प्राप्त होने से ही मिल सकता है।

१७ वीं शताब्दि तक इस गच्छ के आचार्यों एवं निद्वानों ने उत्तम मिलते हैं। इसने पश्चात् इस गच्छ के आचार्य एवं यतिगण बन तक बोन बोन हुए, इसके जानने के लिये कोई भी साधन प्राप्त नहीं है।

इस गच्छ के विद्वानों के रचित ग्रंथ बहुत ही थोड़े हैं। जिन चार पाच ग्रंथकार का पता चला, उनका निर्देश ऊपर किया ही जा चुका है। इतने गैर काल में इतने आचार्य व मुनिगण हुए हैं। उनका साहित्य अमशय ही कुछ विशेष रूप से मिलना चाहिए या संभव है वह इस गच्छ के उपासकों के ज्ञानभण्डार में पड़ा हो। तथा उन ग्रंथों की प्रतिलिपियाँ का प्रचार अधिक न हो पाया जिससे वे रचनाएँ ज्ञात ही रह गईं।

पिप्पल गच्छ गुम्स्तुति

जक्षे धीरजिनासुधर्मगणभन् तग्माच्च जम्बूस्तत ।

सख्यानेषु गतेषु सुरिषु भुवि श्रीनङ्गशाखाभनत् ॥

तस्या चन्द्रकुल मुनीद्रविपुल तग्मिन् बृहद्गच्छता ।

तनाभूयशस प्रसादितकुङ्कुम्नीसर्घदेवप्रभु ॥ १ ॥

श्रीनेमिचन्द्रामिधसुरिरस्मात् जज्ञे जगन्नेत्रचकोरचन्द्र ।

चारिन्लक्ष्मीललितागहार प्रौप चापोरुशुभानुकार ॥ २ ॥

वादीद्र वनिपुङ्गवैःतिलक सत्कीर्तिली(ला)सर ।

प्रोदक्रीडदशयसन्नमहो धारित्रचूडामणि ॥ ३ ॥

नयादुद्धतभाजन स भगवान् श्रीशक्तिहरिप्रभु ।

पृथ्वीचन्द्रचरित्सत्रमसरो यो विश्वतोत्सव ॥ ४ ॥

धीम-महे-द्रो विजयाख्यसिंहे देवे द्रुचद्र शुचिपद्मदेव ।

श्रीपूर्णचन्द्रो जयदेवसरि हेमप्रभो नाम जिनेश्वरस्य ॥४॥

सिद्धश्रावकमार्गिते निरूपमे श्रीनेमिचैत्ये पुरा ।

पृथ्वैरष्टगुणा निजपदे स्मृतापयाचक्षिरे ॥

धीमत्पिप्पलगच्छनायक तथा विनाय होराभल ।

विग्न्याता भुवि शातिसृग्गुख कुन्तु वो मगलम् ॥ ५ ॥

चक्षेत्रवरी यस्य पुषोप पृजा सिद्धो भवद् यम्य गिरा नमस्य ।

भीवृक्षगच्छाम्नरसतसति श्रीशातिसूरि सुगुदभूय ॥ ६ ॥

तदनु मन्नुइता शासना द्योतकारी, जयति विजयसिंहसुरि भूषिनिष्ठ ।

समलनलिविधात सयमासिप्रहृरैरुत्तमुत्तपानं भाय कायंभानु ॥ ७ ॥

तत्पद्मनेहरुराजहस श्रीदेवभद्रो गुणभृद्गज ।

उयास य सज्जनमानसेषु निद्वारणखेनितगुद्वपत्त ॥ ८ ॥

तदन्तरं निर्जिह्ममोद्मल्लं श्रीधर्मघोषं सुगुह्यगीयान् ।

महारपूरेण तु नीयमान रक्ष्य या धार्मिकलाभक ॥

सच्चद्रस्यानि तस्य पदं चभ्रतुद्वाचयतां गणेशौ ।

विजयसेनगुरुस्तदनंतर विजयते वसुधातलमडनः ।
 निवडकर्मरिपून् समसायकैरपजहार विकारविरागवान् ॥ ११ ॥
 भवत्रय यः कलयाचकार जानोदधिगातमवद्वरणः ।
 नरेन्द्रसामन्तसहस्रवद्यः श्रीधर्मदेवो जयताद्रणेशः ॥ १२ ॥
 तच्च.. मुख्यो वृत्तस्य पञ्चः चतुर्दशीपक्षविचारद्वयः ।
 समग्रसिद्धातविलासवेदी श्रीधर्मचन्द्रो जयताद्रगता ॥ १३ ॥
 तत्पद्मशैलेन्द्रमृगेन्द्रतुल्यः श्रीधर्मरत्नसुगुरुश्चकारिति ।
 महाप्रतैः पञ्चभिरेव योसौ पञ्चाननत्वं विभगवभूव ॥ १४ ॥
 स्तुति गुरुणा सुगुरौर्गुरुणा दिनोदये यः पठति प्रमोदात् ।
 तस्यानिशं भक्तितरंगभाजो लब्धिविंशाला परिरम्भणी स्यात् ॥ १५ ॥
 इति श्री गुरुस्तुति समाप्तः ॥

२

पीपल गच्छ गुरु विवाहलु

पास जिणिदि पसाउ कीउ, धरिणिदि जस आपिय जान । त्रिहुं भव सुद्धि इम जाणीए ।
 पीपल गच्छि सत्तिय, सरसति सतगुरु सकति वखाणीइ ए ॥ १ ॥
 सारग राय सुपरि कहीय, त्रिहुं भवंतर धर्मदेवसूरि ।.. त्रिहुं भव सुद्धि०
 सोल कला धर्मचंद्रसूरि, सवपति कीधउ मोख नरिद ।...त्रिहुं भव सुद्धि०
 आठ महासिध प्रगट हूय, तप तेज तरणि धर्मरत्नसूरि । ..त्रिहुं भव सुद्धि०
 धरमतिलकसूरि गुरुतिलको, तिहुयाणि मोहिओ वारिण रसाल । ..त्रिहुं भव सुद्धि०
 अनागत बुद्धि धर्म सिंघसूरि, शूदियनयनि प्रसाद मडाविय । . त्रिहुं भव सुद्धि०
 थिरराज सिरियाएविसुत बाधव, सहि जयवत रवितलि । त्रिहुं भव सुद्धि०
 पाल्ह पेथ सौदागए, ठविय पाटसिरि धर्मप्रभसूरि । त्रिहुं भव सुद्धि०
 सतितालइ श्रीसव सहितो, देव चद्रप्रभ प्रतिवराविय । . त्रिहुं भव सुद्धि०
 भविक त्रिभविआ गुरु नमउ, जिम मन वछित पामउ नवनिहि ।.. त्रिहुं भव सुद्धि०
 ॥ इति गुरु वीवाहलु समाप्त ॥

३

गुरुतु धूल

स्वामिणि सरसति वीनत्र तुअप्रति, देवीय दइ इति विपुलमति ।
 भाव उपन्न चित्ति, सगुण गणवर भक्ति, भणिस भोलिम भविषण सुणउ ए ॥
 सवि सुणउ भविषण भणिम भोलिम, भक्ति चित्ति निरतरो ।
 सिद्धन सारविचार ससइ, सवे भजइ मनिवगे ।
 नव तत्त नव रस रणि रसना, वयणिवाणी जम तणी
 दिणिदिणिहि दहदिशि कित्ति अहनिशि, तू पसाइ स्वामिणी ॥ स्वा० ॥ १ ॥

पीपलगच्छ गुर गरुग्रओ गणत्र, श्रीधर्मस्तुरि हक्या प्रर ।
 विभवा मुदि नम गुरिजगि भापीड, नगीड प्रग प्रमाण पदु ॥
 पदु प्रग दानि भय भापिन, राड सागम दे तणा ।
 अनेकि नेकि प्रमाण पवड़ी, भणू केता गुण घणा ।
 श्रीधर्मचन्द्र चन्म जगि, भातिमर विहङ्गा ।
 तस पाणि धम्महुरि रयगह, तच्छ पीपल मटणा ॥ पीपल ॥ २ ॥

य(१३)खर प्रणीत पयासीय, धम्म धमतिलङ्गुरि हरिवर ।
 तस तण्द अनरुमि श्रीधर्मस्तुरि तामपाटि श्रीधर्मप्रभगा ।
 तस पाणि धर्मप्रभगुरि, गुर वर टामि शुद्धी सोहण ।
 अनय नय न सल, खानद ताह प्रति पडिओहण ।
 गण्य गुर पनत तत्तह, भान भान निरतगे ।
 वन्तुरि गगर वग्न चन्नि, धुन वेनद यणत्रो ॥ दणव ॥ ॥

ननतु दण शासणि सोहण, मोण मण्ण भविदण तण्ण ।
 सद्धल कला सपन सुणि मुत्तर, मदिर महिमानिधान न ।
 नरणिणुण मुत्तर मणि मदिर, चतुर गुर दया पुरो ।
 विनेह विनय विचार वत्ता, न कोद समवाण तररा ॥
 समणि सुत्तनधि शाक नाग, घण्ड उहु गुणुत्तञ्च ।
 कमिच मत प्रति खरि सत्तर, तणि तणि नननत ॥ ननतु ॥ ॥ ॥

॥ इति गुर उ दत्त समान ॥ छ ॥

४

पाप्पल गच्छ गुवाचलि-गुरहमान

तीरजिखर पाय, समरीय मस्तति सामिणीय ।
 नगणि, सुगुरर राय, पीपरा गच्छ अलक्षण ॥ १ ॥
 चट्ट गच्छि सुविमल सतिहार गुरु वरणाण ।
 निम्मल कीर्ति माल, जगि सरराचर लहलहण ॥ २ ॥
 नलह मल गायाता, स्वातिगुरि नमु पदु जग ।
 नतउ दूम बालु, निवधमट गुर तागु पने ॥ ३ ॥
 धमन्निवधु नणि कीड, दूम टल नु निगोणीड ।
 निवधमिह गुर लीड, सुत्त सरु नि गागनत ॥ ४ ॥
 तागणि देन भट्ट, गुर राड प्रउणीड ।
 गच्छ गुणहण्ड, मानमहानि अगण ॥ ५ ॥

धर्मघोष सूरि राउ, धरम माग प्रकास करो ।

प्रह ऊठी गुरु पाय, पणमउ भविथा एक मनि ॥ ६ ॥

अविचलु जिणवर धम्म, अविचलु सज्जम भरु लियउ ।

धम्मघोष सूरि जम्मु, धनु धनु महि मंडलि भणउ ॥ ७ ॥

तसु पटि गरुअ प्रमाणु, सीलभद्र सूरिहि रयणु ।

अकल अगजिय माण, पूर्णदेवसूरि वरणीए ॥ ८ ॥

विजयसेन सूरि जाणि, पासदेव पट उद्वरण ।

महिमा मान प्रमाणि, महिमडलि महिमागलउ ॥ ९ ॥

धनु धनु धर्मदेव सूरि, सारंग रा प्रतिबोधिउ ।

ऊगमतइ नितु सूरि, सुहगुरु नितु नितु पणमीए ॥ १० ॥

त्रिनि भव सारंग राय, देवाएसिहि गुरि कहीय ।

धूयल जग विक्खाय, पडिबोही त्रिनि भव कहीया ॥ ११ ॥

धूयल राणि कीधु, थाराउद्रे वर नयरे ।

उत्तिम जगि जस लीउ, सरसति मंडपु कारविउ ॥ १२ ॥

गोअम गुरु निसकु, धर्मदेव सूरि अवतरिउ ।

तसुपटि गयण मयंकु, धर्मचंद्र सूरि गुरु रयणु ॥ १३ ॥

मयण महा भइ माण, लीला दूसमि निरजिणीउ ।

धरम रत्न सूरि जाणु, धम्म धुरंधर अवतरिउ ॥ १४ ॥

धर्म तिलक सूरि धीरु, पीपल गच्छुह मडणउ ।

मोह मयण भइ वीरु, जीतउ लीला बाहुवले ॥ १५ ॥

धरमसिंह सूरि सीहु, विसम महाभइ वसि करण ।

धरम काज धुरि लीह, लहइ वीरु कविता गुणिहि ॥ १६ ॥

तसुपटि महियलि भाणु, धर्मप्रभसूरि गुरु गरुओ गुणि ।

आगम छुद प्रमाण जाण, राउ जयवतु जगे ॥ १७ ॥

सुललित वाणि रसालु, धर्मशेखर सूरि गुरु पवरो ।

नामिहि ऋषि विसालु, जगि जयवंता जाणीइ ए ॥ १८ ॥

राय राणा दीइ मान, गरुआ गुरु गुण गाईइ ए ।

पार न लाभइ जान, धर्मसागर सूरि धर्म निषे ॥ १९ ॥

महिमावत अपार, श्री धर्मवल्लभ सूरि जगि जाणीइ ए

ज्ञान तणउ भंडार, बालापणि पट ऊधरउ ए ॥ २० ॥

गुण गण रयण विशाल, गुरुह माल भवियण सुणउ ।

उम्मूली मोह जाल, भव समुह लीला तरउ ॥ २१ ॥

वीर जमोत्सव में

जिणवर जमि करइ सोमाइ, तइ नइ रागइ देनि अचाइ ।
पीपल गच्छ परधान मुणीबद, श्री धम्मप्रभ सूरि प्रणमीजइ ॥ ५ ॥
देसाहिअ अति साइस धीरो, श्री सारगदेव गुण गम्भीरो ।
कल्पजचावइ साइसधीरो, देसु मनी अति सविचारो ॥ ६ ॥

५

वीरजन्माभिषेक

सौधम्मवासी वरदो विमान द्वात्रिंशलक्षाधिप समाना ।
सौधर्मनामा हरिराजगाम श्रीवीरजमोत्सवकर्तुक्वाम ॥ १ ॥
अपूर्वसम्मद पूव दिवपति पूवदिग्गुण ।
स्नानसिंहासन भेजे राज ब्रोहीट्टमुप्रभु ॥ २ ॥

अहो मविक लोको ! धम्म प्रभावको द्वात्रिंशत्तपालकु सान्धानतया समाकल्प्यता 'अहो मविक लोक पुण्य प्रमानु ! सावधान धिया सामं । हु सौधम्मइ देवल्लोकि । सौधर्ममतसि विमानि जनीस लाख विमान तणइ परिवारि अनेकि देव देवागना तेहे परबसु हुतु । इणइ भरतखेति मध्यम राडि गोहिलवाडि देखि राजि श्री सारगदेव तणइ राजि । ठाडुर साधु तणइ प्रतिराजि आठमा तीर्थंकर श्री चन्द्रप्रभस्वामि तणइ सुनि । श्री धम्मप्रभसूरि तणइ कल्पि वाच्यमानि मनीश्वर हेमा तणइ उपरोधि चरम तीर्थंकर श्री महावीर तणु जम जाणी महाच्छव करिवा आया छु ॥ छ ॥

इशानवासी वर इन्द्रराजशुभुज, शलधृतौ करौ च ।
वृषेण आगो वृषराइनश्च देवे वृत पुष्करमास्थितोइ ॥ १ ॥
इहातरे घोपनिनादोषितो धृतो निमानैरिह चागतोइ ।
सरपेय लख्ये किल अष्टविंशति समागतो वीरमहोत्सवेन ॥ २ ॥
इशानकरादुत्तीर्थ तिर्थे दन्तिणमना ।
एत्य नदीश्वर दक्षशाना रतिकरे गितौ ॥ ३ ॥

अहो श्रानका पुण्यप्रमानका सकलकल्याणकारका सान्धानतया श्रूयता । अहमीशानदेवल्लोक तउ अष्टाविंशति विमान लक्षैरिह वीरमहोत्सवेन गुदिनाया समागतो धर्मागहे ॥ अहो श्रानकु पुण्यप्रमानकु सकल कल्याणकारक सावधान धिया सामं । हु ईशान देवल्लोक तु अठवीस लाख विमान तणउ अधिपति स्वामी । शलपाणी वृषभनाइन हुतउ । महानोया धरा तणइ निनादि करी । पुष्पकविमानरुढ इशान कल्पउ दक्षिण िशिइ उत्तरो नदीश्वर तणइ मामि आनी गुहिलवाडि देखि राज श्री सारगदेव तणइ राजि ॥ १ ॥ छ ॥

सन्तुक्ताधिपति सुरेन्द्र समागतो जममहोत्सवाय ।
महचमत्तयामिरभार मयुत मुणसुरै कान्चनचूलिकाया ॥ १ ॥

आगाढादशमिल्लं. वृतो वैमानकः सुरैः ।

सनत्कुमारः सुमानो विमानस्थः प्रभो पुरः ॥ ७ ॥

अहो मविक लोको धर्मार्थमार्थको द्वादशत्रत पालकः सावधानतया श्रूयता । अहो ! पुण्यप्रभावकु
श्रावकु सावधान थिका साभलउ । हुवार लक्ष विमान तणउ अविपति स्वामी अनेकि देव देवी तणे परिवारि
परिवर्यउ हुंतउ ईण्ड जंबूद्वीप दक्षिण भरताद्धि मधिमग्वडि गोहिलवाडि देशि राज श्री सारंगदेव
तण गजि ॥ १ ॥ छ ॥

माहेन्द्राधिपतिः सुरामुखतो ससेव्यते स्वर्गम् ।

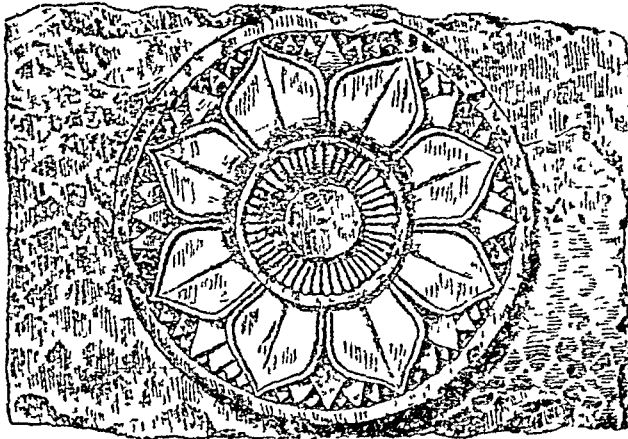
लक्षाष्टाविप सश्रितो सुखधू सवीज्यते...चरै ॥

इत्थ वीरमहोत्सव च विधिना ज्ञात्वा हरि सस्मृत् ।

श्रीवत्साकित नाम देवसदन हेम विमानं श्रित ॥ १ ॥

माहेन्द्राष्ट विमाने लक्षैर्युक्तो महर्द्धिभिः ।

श्री वत्साख्य विमानेन प्रभो रम्यण्णमागतम् ॥ २ ॥

संस्कृति निर्माता युगादिदेव

श्री शantilाल खेमन्द शाह, बी ए

भारतीय संस्कृति म भगवान् ऋषभदेव का स्थान अनोखा ह। जगल म मगल कर मानव का उहने मानवता की सम्पत्ता प्रदान ना। पशुसमाजमत् विषयमुन और पठ पढाने म ही अपने को इताथ मानने वाले मानव को आत्मा के अमर खाने का पता उहान बताया। संस्कृति की उहोंने एक ऐसी मजबूत नींव डाली कि उस पर युगयुग तक सम्पत्ता का प्राप्ता रदा हो सना। कल तत्त्वज्ञान की ही सुवा उहने नहीं बरखाइ, प्रत्युत बरहार को भी उहने प्रधानता दी। व्यवहार की सपूर्ण उपक्षा कर बारे निश्चय की बातें करनेवाला का यह भलीभांति समझना चाहिए कि निश्चय को संपूर्णतया समझनेवाले एक महान् मानव ने ही बरहार का निर्माण किया ह।

सब धर्मों की जड़ तो एक ही है, हर पथ उसकी एक एक टाली है। यह जड़ है ऋषभदेव। दुनिया न सार धर्म, धर्म, व्यवहार, ज्ञान, ध्यान, रीति, नीति व वे निर्माता हैं। उह अपनाकर हम अलग अलग नाम देते हैं, किन्तु बल तो वही है।

वैदिक लोग पिप्पु के चौबीस अवतार मानत हैं। उनम आठवों क्रम ऋषभदेव का ही ह। इस आठम अवतार म उहने परमहंस का भाग बताया। उनके पिता का नाम नाभि राजा और माता का नाम मरुदेवी लिखा है। भागवत क पंचम स्कंध म बड़े विस्तार के साथ ऋषभदेव का जीवन ह। ऋषभदेव का उपदेश भी हम तीर्थंकरा क उपदेश-सा मालूम होगा। रोगरुणी लोग को मोक्षमार्ग बताने के लिये यह अवतार है। नगरपुराण के भागवतार नामक चौदह शतक म कहा ह।

कुलादिवीज सर्वरा, प्रथमा त्रिलवाहन ।

चक्षुष्मान् च यशस्वी चाऽभिचन्द्राऽप्य प्रसेनजित् ।

मरुदेवश्च, नाभिः, मते कुलसत्तमा ।

अष्टमो मरुदेवा तु नाभेनात उक्क्रम ॥

भागवतपुराण म सात कुलर्गा के स्थानपर सात अवतार की कल्पना कर आठम अवतार क रूप म ऋषभदेव को माना है।

जगल में मगल

जगल म रहनेवाले, पढ़ पाधापर जीवन नसर करने वाल मानव का अस्ति, मस्ति और कृति का महत्व समझकर सम्पत्ता क भागपर लगेवाले ऋषभदेव हैं। कृतिप्रधान भारतवर्ष के उद्धार का भाग उहने उस काल म समझाया जब नैसर्गिक कामर्षति और उत्तरभरण के सिवाय आत्मी कुछ सोच ही नहीं सकता था।

दिन २ दिन पेड़ घटने लग। पला पर निर्वाह होना मुश्किल मालूम होने लगा। जगली पशुआ के कारण जीवन म सरक्ष्य न था। युगल पैना होता था निमम काल और बालिका होते थ। जमनी म वही पति पत्नी उन सतान पैना करते थे। वे ऋषभदेव थे कि जिहाने प्रथम लम्बविधि का निर्माण किया। लम्ब

अर्थात् विषय वासना का नियमन ही नहीं किन्तु लग्न यानी दो जीवों की परस्पर कल्याण के निमित्त समर्पण की भावना । विवाह प्रथा का प्रारम्भ तभी से हुआ ।

खेती का महत्त्व बैल पर निर्भर है । ऋषभदेव ने यह बात स्पष्ट कर जनता को वृषभ का महत्त्व समझाया । बैलों को नष्ट होने से बचाया । इसीसे सम्भवतः लोगों ने उन्हें वृषभदेव-ऋषभदेव-के नाम से पहचाना ।

जब लोगोंपर सकरों की परंपरा आने लगी, तब विकर्तव्यमूढ़ बनी हुयी जनता ने अपनी इच्छा से अपने लिये ऋषभदेव को राजा चुना । राजा बननेपर व्यक्ति संपूर्णतया प्रजा का सेवक बनता है, यह बात ऋषभदेव ने सिद्ध की । 'हा' कार 'मा' कार और 'धिक्' कार की नीति का अंकुश अब जनता पर न रहने के कारण राजदंड द्वारा उन्होंने लोगों के दुश्मनों का दमन किया । कुम्भकार, लुहार, चित्रकार, जुलाहा, और हजाम इन पाँच कारीगरों की सृष्टि की । पुरुषों की ७२ कलाएँ, स्त्रियों की ६४ कलाएँ और ब्राह्मी प्रमुख १८ लिपियों उन्होंने प्रचारित कीं ।

इस प्रकार जब लोग सुख चैनसे जिदगी बसर करने में समर्थ हुए, तब उन्होंने आत्मज्ञान की ओर जनता को खींचा । उनमें पुत्रों में सबसे बड़ा भरत था और अन्य १०० पुत्र थे । ब्राह्मी और सुंदरी ये दो कन्याएँ थी । राजभार उनपर डालकर वे मुनि बने । मुनि बनने के लिये आसक्ति तोड़ना जरूरी है, इसलिये उन्होंने "वरसीदान" दिया । एक वर्ष तक याचकों को सतुष्ट करनेवाला महान् दान देने के पश्चात् वे मुनि बने । कितने ही राजा, सामंतादि उनके साथ मुनि बने । मुनि के महान् उग्र यम नियमों के पालन में उन्हें एक वर्ष तक शुद्ध आहार न मिल सका । अन्त में वैशाख शुदि ३ के दिन उनके प्रपौत्र श्रेयासकुमार ने हस्तिनापुर में उन्हें इक्षुरस देकर पारणा करवाया । पूर्णज्ञान का साक्षात्कार पाने पर समोवसरण में जब वे विराजमान हो उपदेश देते थे तब चारों ओर के लोगो को वे हमारी ओर मुख कर ही बोल रहे हैं, ऐसा प्रतीत होता था । इससे ही चतुर्मुखी ब्रह्म के रूप में लोग उन्हें मानने लगे । अष्टापद पर्वत के ऊपर उनका निर्वाण हुआ । यह वही पहाड़ है जिसे लोग कैलास भी कहते हैं । उसके ऊपर निर्मित ऋषभदेव के स्मारक की रक्षा के लिये भरत चक्रवर्ति ने आठ सीढियाँ बनवाई, इसलिये उसे अष्टापद कहते हैं ।

आज के बहुत से देशों के नाम ऋषभ देव के पुत्रों के नाम पर से ही है ।

ऋषभदेव आदिम तीर्थंकर थे, इसी लिये 'आदिम' के नाम से आदि पुरुष को लोग पहचानते हैं ।

सूर्यवंश की उत्पत्ति इन्हींसे है—

ऋषभदेव
|
भरत
|
सूर्ययशा

चंद्रवंश की उत्पत्ति भी इन्हींसे—

ऋषभदेव
|
बाहुवली
|
चंद्रयशा

तापसों की उत्पत्ति

जब ऋषभदेव का एक बप तक शुद्ध आहार न मिला तब उनके साथ के दीक्षित सामतादिकों ने कष्ट, फलादि पर निर्वाह करना शुरू किया, यहाँ से ही तापसा की परंपरा चली।

ब्राह्मणों की उत्पत्ति

भरत राजा ने चन्द्रवर्ति उनके के लिये भाइयों पर आक्रमण किया। माइ ऋषभदेव के पास गये। योगीश्वर के पास वे भी योगी गये। शरमिष्ठ उनसे भगत भाइयों से जमा मागने और उनसे आनंदान देने गया। “साधु को अपने लिये बना हुआ आनंद और राजपिंड त्याग्य है” यह ऋषभदेवनी से सुनकर उसने सुश्रवणों को (शुद्ध आचार विचारवान् ज्ञानी लोगों को) जिमाना शुरू किया। वे हमेशा भगत को आशीर्वाद से आनंदान करते “जीतो भवान्। वधते भय। तस्मात् मा हा, मा हन।” “मा हन” का उपदेश देनेवाले ये माद्वन या ब्राह्मण गये। उनके लिए इतर शब्द बुद्धिसंगता भी अनुयोग द्वार में है।

यज्ञोपवीत की उत्पत्ति

राजमोक्षालय में भोजन करनेवालों की सख्या दिन प्रति दिन बढ़ने लगी, तब भरत राजा ने काशिकी रत्न से ‘दशन-ज्ञान-चरित’ ये रत्नयत्री की निशानी के रूप में तीन रेखाएँ की। काशिकी रत्न के अम्पन से सूक्ष्मशा ने सोने की, बाद में चद्रयशा ने रूप की जनेऊ कराई जो आज सूत्र की जाती है।

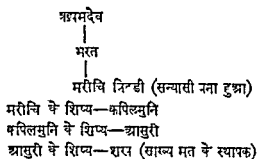
वेदों की उत्पत्ति

ज्ञानी माइशाने ऋषभदेव की बाखी को गुँथकर चार वेदों की रचना की—१ ससार दशन, २ सस्थानपरामश, ३ तत्त्वावबोध, ४ विद्याप्रबोध। कालानुक्रम से ८ वै तीर्थंकर के बाद जीवार्हिसा से युक्त नये वेदों की रचना की गई।

अग्निहोत्री और अग्निपूजा

“अग्निमुखा वै देवा” यह श्रुति ऋषभदेव के निवाण के बाद प्रचलित हुई, कारण उनकी चिता को अग्नि लगाने का सम्मान अग्निहोमार देव को मिला। इस वक्त उस चिता में से अग्नि लेनेवाले ब्राह्मण अग्निहोत्री कहलाये। उस अग्नि को कायम रखकर उसे पूजने लग। अग्निपूजा का यही रहस्य है।

साख्यमत

अरबस्तान में मूर्तिपूजा

हजरत पैगम्बर के जीवन में हम पढ़ते हैं कि काश के मन्दिर में ३६००० मूर्तियाँ पूजी जाती थी। सशोधक करते हैं कि मूर्तिपूजा जैनियों से प्रचलित है। ऋषभदेव के पुत्र गह्वली तन्त्रशीला के राजा थे। ऋषभदेव ने उस तरफ विहार किया हुआ है। 'उम्लाम' शांति का पर्यायवाची है। ७ चांदताग का चिह्न निव्वशिला के रूप में जैन हमेशा मानते हैं। मद्राशरीफ के किसी क्षेत्र में जीवन्तिता की मनाई है।

महादेव

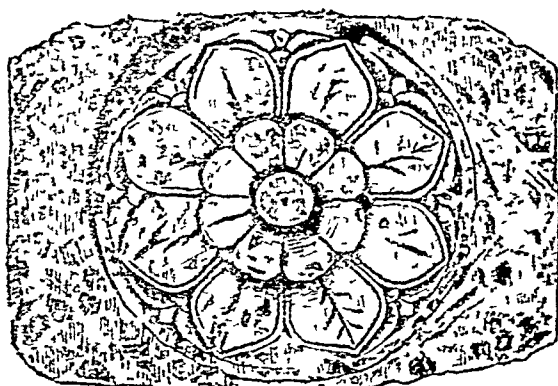
महादेव की मान्यता के बारे में तथा स्वल्प या चरित्र के बारे में जो पुगणों में बताया है उनका समन्वय करना बड़ा कठिन है। नविकेश्वर की उत्पत्ति भी विरमय पैदा करती है। क्या ऋषभदेव ही महादेव के रूप में तो नहीं मान जाते होंगे? वृषभ पर महादेवजी बैठते हैं इसमें भी शायद यही अर्थ तो नहीं अभिप्रेत होगा? आचार्य मानतुग ठीक ही कहते हैं—

“बुद्धस्त्वमेव विबुधार्चितबुद्धिवोधात् ।

त्व शङ्करोऽसि भुवनत्रयशङ्करत्वात् ॥

धाताऽसि धीरशिवमार्गविवेर्विधानात् ।

व्यक्तं त्वमेव भगवन् पुनरोत्तमोऽसि ॥”

स्याद्वाद पर कुछ आक्षेप और उनका परिहार

श्री मोहलाल मेहता, एम ए, शास्त्राचार्य

स्याद्वाद के वास्तविक अर्थ की उपज्ञा कर रहे बड़े गणितज्ञ भी उस पर मिथ्या 'पागल' लगान से नहीं चूने। उन्होंने अज्ञातवश ऐसा किया था जानकर, यह कहना कठिन है। वैसे भी किया हो, किन्तु किया अग्रह। बौद्ध विद्वान् धर्मकीर्ति ने स्याद्वाद को पागलों का प्रलाप कहा और जैना का निलजन प्रमाणा। शान्तरहित ने भी यही बात कही। स्याद्वाद जो कि सत् और असत्, एक और अनेक, भेद और अभेद, सामान्य और विशेष जैसे परस्पर विरोधी तत्त्वों का मिलाता है, पागल 'यन्त्रि' की गीतगतादृष्ट है। इसी प्रकार शङ्कराचार्य ने भी स्याद्वाद पर पागलाने का आरोप लगाया। एक ही श्वास उष्ण और शीत नहीं हो सकता। भेद और अभेद, निश्चय और अनिश्चयता, यथायथा और अयथायथा, सत् और असत् अथवा और प्रमाणा की तरह एक ही काल में एक ही वस्तु में नहीं रह सकते। इस प्रकार के अनेक आरोप स्याद्वाद पर लगाए गए हैं। अब तक जितने आरोप लगाए गए हैं अथवा लगाए जा सकते हैं, इस लेख में उन सब का एक एक करके निराकरण करने का प्रयत्न किया जाएगा।

१ विधि और निषेध परस्पर विरोधी धर्म हैं। जिस प्रकार एक ही वस्तु नील और अनील दोनों नहीं हो सकती क्योंकि नीलत्व और अनीलत्व विरोधी गण हैं, उसी प्रकार विधि और निषेध परस्पर विरोधी होने के कारण एक ही वस्तु में नहीं रह सकते। इसलिए यह कहना विरोधात्मक है कि एक ही वस्तु भिन्न भी है और अभिन्न भी है, सत् भी है और असत् भी है, वाच्य भी है और अवाच्य भी है। जो भिन्न है वह अभिन्न कैसे हो सकती है और जो अभिन्न है वह भिन्न कैसे हो सकती है? जो एक है वह एक ही है, जो अनेक है वह अनेक ही है। इसी प्रकार अन्य धर्म भी पारस्परिक विरोध सहन नहीं कर सकते। स्याद्वाद इस प्रकार के विरोधी धर्म का एकत्र समर्थन करता है, इसलिए वह सदोष है।

यह दोषारोपण मिथ्या है। प्रत्येक पन्था अनुभव के आधार पर इसी प्रकार का सिद्ध होता है। एक दृष्टि से वह नित्य प्रतीत होता है और दूसरी दृष्टि से अस्थिर। एक दृष्टि से एक मालूम होता है और दूसरी दृष्टि से अनेक। स्याद्वाद यह नहीं कहता कि जो नित्य है वहीं अनित्यता है, या जो एक है वहीं अनेकता है। नित्यता और अनित्यता, एकता और अनेकता आदि धर्म परस्परविरोधी हैं, यह सत्य है। किन्तु उनका विरोध अपनी दृष्टि से है, वस्तु की दृष्टि से नहीं। वस्तु तो दोनों का ही आश्रय देती है। दोनों की सत्ता से ही वस्तु का स्वरूप पूरा होता है। एक के भी अभाव में पन्था अधूरा है। जब एक वस्तु द्रव्य दृष्टि से नित्य और पन्था दृष्टि से अनित्य मालूम होती है तो उसमें विरोध का कोई प्रश्न ही नहीं है। विरोध कहा जाता है जब विरोध की प्रतीति हो। विरोध की प्रतीति में अभाव में भी विरोध का कल्पना करना सत्य का चुनौती देना है। जैन ही नहीं, बौद्ध भी चित्रज्ञान में विरोध नहीं मानते। जब एक ही ज्ञान में चित्रण का प्रतिभाष हो सकता है और उस ज्ञान में विरोध नहीं होता तो एक ही पन्था में जो विरोधी धर्मों की सत्ता

मानने में क्या हानि है ? नैयायिक चित्रवर्ण की सत्ता मानते ही हैं। एक ही वस्तु में सकोच और विकास हो सकता है, एक ही वस्तु रक्त और अरक्त हो सकता है, एक ही वस्तु पिहित और अपिहित हो सकता है। ऐसी दशा में एक ही पदार्थ में भेद और अभेद, नित्यता और अनित्यता और एकता और अनेकता की सत्ता क्यों विरोधी मानी जाती है, वह समझ में नहीं आता। इसलिए स्याद्वाद पर यह आरोप लगाना कि वह परस्पर विरोधी धर्मों को एकत्र आश्रय देता है, मिथ्या है। स्याद्वाद प्रतीति को यथार्थ मान कर ही आगे बढ़ता है। प्रतीति में जैसा प्रतिभास होता है और जिसका दूसरी प्रतीति से खण्डन भी नहीं होता, वही निर्याय यथार्थ है—अव्यभिचारी है—अविरोधी है।

२. यदि वस्तु भेद और अभेद उभयात्मक है तो भेद का आश्रय भिन्न होगा और अभेद का आश्रय उससे भिन्न। ऐसी दशा में वस्तु की एकरूपता समाप्त हो जाएगी, एक ही वस्तु द्विरूप हो जाएगी।

यह दोष भी निराधार है। भेद और अभेद का भिन्न भिन्न आश्रय मानने की कोई आवश्यकता नहीं। जो वस्तु भेदात्मक है वही वस्तु अभेदात्मक है। उसका जो परिवर्तन धर्म है, वह भेद की प्रतीति का कारण है। उसका जो प्रौढ्य धर्म है, वह अभेद की प्रतीति का कारण है। ये दोनों धर्म अखण्ड वस्तु के धर्म हैं। ऐसा कहना ठीक नहीं कि वस्तु का एक अंश भेद या परिवर्तनधर्म वाला है और दूसरा अंश अभेद या प्रौढ्यधर्मयुक्त है। वस्तु के टुकड़े टुकड़े करके अनेक धर्मों की सत्ता स्वीकृत करना स्याद्वादी को इष्ट नहीं। जब हम वस्तु को सकोच और विकासशील कहते हैं तब हमारा तात्पर्य एक ही वस्तु से होता है। वही वस्तु सकोचशाली होता है और वही विकासशाली। यह नहीं कि उसका एक हिस्सा सकोचधर्म वाला है और दूसरा हिस्सा विकासधर्म वाला है। वस्तु के दो अलग अलग विभाग करके भेद और अभेदरूप दो भिन्न भिन्न धर्मों के लिये दो भिन्न भिन्न आश्रयों की कल्पना करना स्याद्वाद की मर्यादा के बाहर है। वह तो एकरूप वस्तु को ही अनेकधर्मयुक्त मानता है।

३. वह धर्म जिसमें भेद की कल्पना की जाती है और वह धर्म जिसमें अभेद स्वीकृत किया जाता है—उन दोनों में क्या सम्बन्ध होगा ? दोनों परस्पर भिन्न हैं या अभिन्न ? भिन्न मानने पर पुनः यह प्रश्न उठता है कि वह भेद जिसमें रहता है उससे वह भिन्न है या अभिन्न ? इस प्रकार अनवस्था का सामना करना पड़ेगा। अभिन्न मानने पर भी यही दोष आता है। वह अभेद जिसमें रहेगा वह उससे भिन्न या है अभिन्न ? दोनों अवस्थाओं में पुनः सम्बन्ध का प्रश्न खड़ा होता है। इस प्रकार किसी भी अवस्था में अनवस्था से मुक्ति नहीं मिल सकती।

अनवस्था के नाम पर यह दोष भी स्याद्वाद के सिर पर नहीं मढ़ा जा सकता। जैन दर्शन यह नहीं मानता कि भेद अलग है और वह भेद जिसमें रहता है वह धर्म अलग है। इसी प्रकार जैन दर्शन यह भी नहीं मानता कि अभेद भिन्न है और अभेद जिसमें रहता है वह धर्म उससे भिन्न है। वस्तु के परिवर्तनशील स्वभाव को ही भेद कहते हैं और उसके अपरिवर्तनशील स्वभाव का नाम ही अभेद है। भेद नामक कोई पदार्थ आकर उससे सम्बन्धित होता हो और उसके सम्बन्ध से वस्तु में भेद की उत्पत्ति होती हो, ऐसी बात नहीं है। इसी प्रकार अभेद भी कोई स्वतन्त्र पदार्थ नहीं है जो किसी सम्बन्ध से वस्तु में रहता हो। वस्तु स्वयं ही भेदाभेदात्मक है। ऐसी दशा में इस प्रकार के सम्बन्ध का प्रश्न ही नहीं उठता। जब सम्बन्ध का प्रश्न ही व्यर्थ है तब अनवस्था दोष की व्यर्थता स्वतःसिद्ध है, यह कहने की कोई आवश्यकता नहीं।

४. जहां भेद है वहीं अभेद है और जहां अभेद है वहीं भेद है। भेद और अभेद

का भिन्न भिन्न आश्रय न होने से दोनों एकरूप हो जाएंगे। भेद और अभेद की एकरूपता का अर्थ होगा सकर दोष।

स्याद्वाद को सकर दोष का सामना तब करना पड़ता जब भेद अभेद हो जाता या अभेद भेद हो जाता। आश्रय एक होने का अर्थ यह नहीं होता कि आश्रित भी एक हो जाए। एक ही आश्रय में अनेक आश्रित रह सकते हैं। एक ही ज्ञान में विचित्रता का प्रतिभास होता है (मैड), फिर भी सब वष एक नहीं हो जाते। एक ही वस्तु में सामान्य और विशेष दोनों रहते हैं (नैसायिक-वैयर्थिक), फिर भी सामान्य और विशेष एक नहीं हो जाते। भेद और अभेद का आश्रय एक ही पदार्थ है किन्तु वे दोनों एक नहीं हैं। यदि वे एक होते तो एक ही की प्रतीति होती, दोनों की नहीं। जब दोनों की भिन्न भिन्न रूप में प्रतीति होती है तब उन्हें एकरूप कहे कहा जा सकता है।

४ जहाँ भेद है वहाँ अभेद भी है और जहाँ अभेद है वहाँ भेद भी है। दूसरे शब्दों में जो भिन्न है वह अभिन्न भी है और जो अभिन्न है वह भिन्न भी है। भेद और अभेद दोनों परस्पर बदले जा सकते हैं। इसका परिणाम यह होगा कि स्याद्वाद की व्यक्ति कर दोष का सामना करना पड़ेगा।

जिस प्रकार सकर दोष स्याद्वाद पर नहीं लगाया जा सकता उसी प्रकार व्यतिरूप दोष भी स्याद्वाद का कुछ नहीं बिगाड़ सकता। दोनों धर्म स्वतन्त्ररूप से वस्तु में रहते हैं और उनकी प्रतीति उभयरूप से होती है। ऐसी दशा में व्यतिरूप दोष की कोई सम्भावना नहीं रहती। जब भेद की प्रतीति स्वतन्त्र है और अभेद की स्वतन्त्र, तब भेद और अभेद के परिवर्तन की आवश्यकता ही क्या है? ऐसी स्थिति में व्यतिरूप दोष का कोई अर्थ नहीं। भेद का भेद रूप से ग्रहण करना और अभेद का अभेद रूप से ग्रहण—यही स्याद्वाद का अर्थ है। वहाँ व्यतिरूप जैसी कोई चीज ही नहीं है।

६ तत्त्व के भेदाभेदात्मक होने से किसी निश्चित धर्म का निणय नहीं हो सकेगा। जहाँ किसी निश्चित धर्म का निणय नहीं होगा वहाँ संशय उत्पन्न होगा और जहाँ संशय होगा वहाँ तत्त्व का ज्ञान ही नहीं हो सकेगा।

यह दोष भी यथार्थ है। भेदाभेदात्मक तत्त्व का भेदाभेदात्मक ज्ञान होना संशय नहीं है। संशय तो वहाँ होता है जहाँ यह निणय न हो कि तत्त्व भेदात्मक है या अभेदात्मक है या भेद और अभेद उभयात्मक है? जब यह निणय हो रहा है कि तत्त्व भेद और अभेद उभयात्मक है, तब यह कैसे कहा जा सकता है कि किसी निश्चित धर्म का निणय नहीं होगा। जहाँ निश्चित धर्म का निणय है वहाँ संशय पैदा नहीं हो सकता। जहाँ संशय नहीं, वहाँ तत्त्वज्ञान होने में कोई बाधा ही नहीं। इसलिए संशयाश्रित जितने भी दोष हैं, स्याद्वाद का लिए सब निरर्थक हैं।

७ स्याद्वाद एकात्मवाद के विना नहीं रह सकता। स्याद्वाद कहता है कि प्रत्येक वस्तु या धर्म सापेक्ष है। सापेक्ष धर्मों के मूल में जतन कोई ऐसा तत्त्व न हो जो सब धर्मों को एकरूप में बाध सके तब तक वे धर्म टिक ही नहीं सकते। उन की एकरूपता के सूत्र में बाधने वाला कोई न कोई तत्त्व अग्रस्थ होना चाहिए जो स्वयं निरपेक्ष हो। ऐसे निरपेक्ष तत्त्व की सत्ता मानने पर स्याद्वाद का यह सिद्धान्त कि प्रत्येक वस्तु सापेक्ष है, खण्डित हो जाता है।

स्याद्वाद ने वस्तु जैसी है उसे वैसी ही देखने के सिद्धान्त का प्रतिपादन करता है। यह

पदार्थों या धर्मों में एकता है, इन्हीं स्याद्वाद मानता है। भिन्न भिन्न वस्तुओं में अभेद मानना भी स्याद्वाद को अभीष्ट है। स्याद्वाद यह नहीं कहता कि अनेक धर्मों में एकता नहीं है। विभिन्न वस्तुओं को एक सत्त्व में बांधने वाला अभेदान्तरिक तत्त्व अवश्य है, किन्तु ऐसे तत्त्व को मानने का यह अर्थ नहीं कि स्याद्वाद एकान्तवाद हो गया। स्याद्वाद एकान्तवाद तब होता जब वह भेद का खण्डन करता—अनेकता का निरस्कार करता। अनेकता में एकता मानना स्याद्वाद को प्रिय है, किन्तु अनेकता का निषेध करके एकता को स्वीकृत करना उसकी मर्यादा के बाहर है। 'सर्वमेकं सदविशेषात्' अर्थात् सब एक है क्योंकि सब सत्त्व है—इस सिद्धान्त को मानने के लिए स्याद्वाद तैयार है किन्तु अनेकता का निषेध करके नहीं, अपितु उसे स्वीकृत करके। एकान्तवाद अनेकता का निषेध करता है—अनेकता को अयथार्थ मानता है—भेद को निरस्य करना है जब कि अनेकान्तवाद एकता के साथ साथ अनेकता को भी यथार्थ मानता है। एकतामूलक यह तत्त्व एकान्तरूप से निरपेक्ष है, यह नहीं कहा जा सकता। एकता अनेकता के बिना नहीं रह सकती और अनेकता एकता के अभाव में नहीं रह सकती। एकता और अनेकता परस्पर इसी प्रकार मिली हुई हैं कि एक को दूसरी से अलग नहीं किया जा सकता। ऐसी दशा में एकता को सर्वथा निरपेक्ष कहना युक्तियुक्त नहीं। एकता अनेकताश्रित है और अनेकता एकताश्रित है। दोनों एक दूसरे की अपेक्षा रखती हैं। एकता के बिना अनेकता का दान नहीं चल सकता और अनेकता के बिना एकता कुछ नहीं कर सकती। तत्त्व एकता और अनेकता दोनों का मिलाजुला रूप है। उसे न तो एकान्तरूप से एक कह सकते हैं और न एकान्ततः अनेक। इसलिए स्याद्वाद को एकता के वास्तविक मानने पर भी एकान्तवाद या निरपेक्षवाद का भय नहीं।

८. यदि प्रत्येक वस्तु कथञ्चित् यथार्थ है और कथञ्चित् अयथार्थ, तो स्याद्वाद स्वयं भी कथञ्चित् सत्य होगा और कथञ्चित् मिथ्या। ऐसी स्थिति में स्याद्वाद से ही तत्त्व का यथार्थ ज्ञान हो सकता है, यह कैसे कहा जा सकता है?

स्याद्वाद तत्त्व का विश्लेषण करने की एक दृष्टि है। अनेकान्तात्मक तत्त्व को अनेकान्तात्मक दृष्टि से देखने का नाम ही स्याद्वाद है। जो वस्तु जिस रूप से यथार्थ है उसे उसी रूप में यथार्थ मानना और तद्विपर्यय में अयथार्थ मानना स्याद्वाद है। स्याद्वाद स्वयं भी यदि किसी रूप में यथार्थ या मिथ्या है तो वैसा मानने में कोई हर्ज नहीं। यदि हम एकान्तवादी दृष्टिकोण ले और उससे स्याद्वाद की ओर देखें तो वह भी मिथ्या प्रतीत होगा। अनेकान्त दृष्टि से देखने पर स्याद्वाद सत्य प्रतीत होगा। दोनों दृष्टियों को सामने रखते हुए हम यह कह सकते हैं कि स्याद्वाद कथञ्चित् मिथ्या है अर्थात् एकान्तदृष्टि की अपेक्षा से मिथ्या है और कथञ्चित् सत्य है अर्थात् अनेकान्तदृष्टि की अपेक्षा से सत्य है। जिसका जिस दृष्टि से जैसा प्रतिपादन हो सकता है उसका उस दृष्टि से वैसा प्रतिपादन करने के लिये स्याद्वाद तैयार है। इसमें उसका कुछ नहीं बिगड़ता। जब हम यह कहते हैं कि प्रत्येक पदार्थ स्वरूप से सत्त्व है और पररूप से असत्त्व है तो हम यह भी कह सकते हैं कि स्याद्वाद स्वरूप से अर्थात् अनेकान्तरूप से सत्त्व है—यथार्थ है और पररूप से अर्थात् एकान्तरूप से असत्त्व है—अयथार्थ है। हमारा यह कथन भी स्याद्वाद ही है। दूसरे शब्दों में स्याद्वाद को कथञ्चित् यथार्थ और कथञ्चित् अयथार्थ कहना भी स्याद्वाद ही है।

९. सतभङ्गी के अन्त के तीन भङ्ग व्यर्थ हैं क्योंकि वे केवल दो भङ्गों के योग से बनते हैं। इस प्रकार योग से ही संख्या बढ़ाना हो तो सात क्या अनन्त भङ्ग बन सकते हैं।

मूलतः एक धर्म को लेकर दो पक्ष बनते हैं—विधि और निषेध। प्रत्येक धर्म का या तो विधान होगा या प्रतिषेध। ये दोनों भङ्ग मुख्य हैं। बाकी के भङ्ग विवक्षाभेद से बनते हैं। तीसरा और चौथा दोनों भङ्ग भी स्वतन्त्र नहीं हैं। विधि और निषेध की क्रम से विवक्षा होने पर तीसरा भङ्ग बनता है और युगपद् विवक्षा

हाने पर चाथा भङ्ग जनता है। इसी प्रकार विधि की आरंभ युगपद् विधि और निषेध की विज्ञा हाने पर पाचवा भङ्ग जनता है। आग के भङ्गा का भी यही नम है। यह ठीक है कि नैन आचार्यों ने सात भङ्गों पर ही बोग दिया और सात भङ्ग ही बर्ण होते हैं, कम या अधिक क्या नहीं होते, उसे सिद्ध करने के लिए अनेक हेतु भी दिए, किन्तु येन दर्शन की मौक्तिक समस्या सात की नहीं, दो की है। चौद्ध तान और वेदात्त म जिन चार कोटियाँ पर भार दिया जाता है वे भी सप्तभङ्गी का तरह ही हैं। उनमें भी मूलरूप म दा ही कोटियाँ हैं। तीसरी और चौथी कोटि म मौक्तिका नहीं है। काइ यह कह सकता है कि ये भङ्गाँ को भी मुख्य क्या माना जाय, एक ही भङ्ग मुख्य है। यह ठीक नहीं। वस्तु न तो सवथा सत् या मिथ्यात्मक हो सकती है और न सवथा असत् या निषयात्मक। विधि और निषेध दोनों रूप म वस्तु की पृथक्ता रही हुई है। न तो विधि निषेध से उल्लंघन है और न निषेध विधि से शाक्शाली है। दोनों समानरूप से वस्तु की यथावता के प्रति काग्य हैं। वस्तु का पृथक् रूप देखने के लिए दोनों पक्षा की सत्ता मानना आवश्यक है। इसलिए पहल क दो भङ्ग मुख्य हैं। हा, यदि कोई ऐसा बधन है जिसमें विधि और निषेध का समारूप से प्रतिनिधित्व है—जोना में से किसी का भी निषेध न है तो उसको मुख्य मानने में जैन दर्शन को कोई एतर्गज नहीं। वस्तु का विश्लेषण करने पर प्रथम दो भङ्ग अनस्य स्वीकृत करने पड़ते हैं।

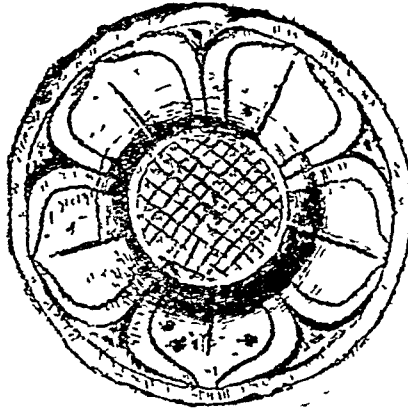
१० स्याह्लाद को मानने वाले वेत्तलज्ञान की सत्ता म जिदनास नहीं रख सकते क्योंकि केवलज्ञान एकात्मरूप से पूर्ण होता है। उसकी उत्पत्ति के लिए वाद में किसी की अपेक्षा नहीं रहती।

स्याह्लाद और वेत्तलज्ञान म तत्त्वज्ञान की दृष्टि से काइ भेद नहीं है। बदली वस्तु का निम्न रूप स जानना, स्याह्लादी भी उसे उसी रूप से जानेगा। अतएव यह है कि बदली जिस तत्त्व को साक्षात् जानेगा—प्रत्यक्ष ज्ञान से जानेगा, स्याह्लादी छद्मरूप उम परात्तरूप से जानेगा—श्रुतज्ञान क आधार से जानेगा। वेत्तलज्ञान पृष्ठा होता है इसका अर्थ यही है कि वह साक्षात् आत्मा ने होता है और उम ज्ञान म सिमी प्रसार की बाधा की सम्भावना नहीं है। पृष्ठाता का यह अर्थ नहीं कि वह एकात्मवादी हो गया। तत्त्व को ता क सापक्ष—शरीरात्मात्मक रूप म ही देखेगा। इतना ही नहीं, उमम उत्पत्ति, यय आरंभ यय क तीनों धर्म रहते हैं। काल जैसे किसी भी पन्थ म पारवतन करता है, वैसे ही वेत्तलज्ञान म भी परिवर्तन करता है। जैन दर्शन वेत्तलज्ञान को नृत्तस्य नित्य नहीं मानता। किसी वस्तु की भूत, वर्तमान और अनगत—ये तीन अवस्थाएँ हानी हैं। जो अवस्था ज्ञान अनगत है वह कल वर्तमान हानी है। जो ज्ञान वर्तमान है वह कल भूत म परिणत होती है। वेत्तलज्ञान ज्ञान की तीन प्रसार की अवस्थाओं को ज्ञान की दृष्टि म जानता है। कल का जाना ज्ञान से भिन्न हो जाएगा क्या कि आज जो वर्तमान है वह भूत होगा और ज्ञान जो अनगत है कल वह वर्तमान होगा। यह ठीक है कि बदली तीनों कालों का जानता है किन्तु निम्न पन्थ का उम कल भविष्य रूप स जाना या उम ज्ञान वर्तमान रूप से जान सकता है। इस प्रकार काल भङ्ग वेत्तली क शा म भी भङ्ग आता रहता है। वस्तु की अवस्था क परिवर्तन क साथ साथ ज्ञान की अवस्था भी बदलती रहती है। इसलिए वेत्तलज्ञान भी कथञ्चित् अतित्व है और कथञ्चित् नित्य। रत्ताग और वेत्तलज्ञान म विषय की काइ सम्भावना नहीं।

भगवान् महावीर ने वेत्तलज्ञान हो के पहल चित्तविचित्र पन्थ वाल एक नद पुत्राकिल को रत्ताग म देखा। इस रत्ताग का विश्लेषण करने पर स्याह्लाद फलित हुआ। पुरोहित के चित्तविचित्र पन्थ श्रोतान्त वाद के प्रतीक हैं। जिस प्रकार जैन दर्शन म वस्तु की श्रोतारूपता की स्थापना स्याह्लाद के आधार पर की

गई उसी प्रकार बौद्ध दर्शन में विभज्यवाद के नाम पर इसी प्रकार का अंकुर प्रस्फुटित हुआ। किन्तु उचित मात्रा में पानी और हवा न मिलने के कारण वह मुरझा गया और अन्त में नष्ट हो गया। स्याद्वाद को समय समय पर उभयुक्त सामग्री मिलती रही जिस से वह आज दिन तक बराबर बढ़ता रहा। भेदभेदवाद, सदसद्वाद, नित्यानित्यवाद, निर्वचनीयानिर्वचनीयवाद, एकानेकवाद, सदसत्कार्यवाद आदि जितने भी दार्शनिक वाद हैं, सब का आधार स्याद्वाद है। जैन दर्शन के आचार्यों ने इस सिद्धान्त की स्थापना का युक्तिसंगत प्रयत्न किया। आगमों में भी इसका काफी विकास दिखाई देता है।

जैन दर्शन में स्याद्वाद का इतना अधिक महत्त्व है कि आज स्याद्वाद जैन दर्शन का पर्याय बन गया है। जैन दर्शन का अर्थ स्याद्वाद के रूप में लिया जाता है। जहाँ जैन दर्शन का नाम आता है, अन्य सिद्धान्त एक ओर रह जाते हैं और स्याद्वाद या अनेकान्तवाद याद आजाता है। वास्तव में स्याद्वाद जैन दर्शन का प्राण है। जैन आचार्यों के सारे दार्शनिक चिन्तन का आधार स्याद्वाद है।

जैन साधना का इच्छायोग

फरित्त श्रद्धेय श्री अमरचन्द्रजी महाराज

जैन धर्म की साधना इच्छा योग की साधना है—सहज योग की साधना है। जिस साधना में प्रत्ययोग हो, वह साधना निर्गुण बन जाती है। साधना में महापुरुष पर अंगसर होने वाला साधक अपनी शक्ति के अनुरूप ही प्रगति कर सकता है। साधना की जाती है, लादी नहीं जा सकती।

संसार में जैन धर्म ब्राह्मण का, शांति का, प्रेम का योग मैत्री का अमर सन्देश लेकर आया है। जैन का विश्वास प्रेम में है, तलवार में नहीं। उसका धर्म व्याध्यात्मिकता में है, भौतिकता में नहीं। साधना का मौलिक आधार यहाँ भावना है, श्रद्धा है। आग्रह और प्रलात्कार का यहाँ प्रवेश नहीं है। जैन साधक जाग उठे, सभी से उस का खेरा समझा जाता है। सूरक्षितया अ सत्यस से कमल विन उठते हैं। शिष्य ने प्रभु मानस का गुण ज्ञात करता है, चलना उसका अपना काम है।

आगम ग्रन्थों का गम्भीरता से परिशीलन करनेवाले मनीषी इस तथ्य को भली भाँति जानते हैं कि परम प्रभु महावीर प्रत्येक साधक को एक ही मूलमंत्र देते हैं, कि “जहा सुद देवाणुपिया मा पवित्र करेह” देव वल्लभ मनुष्य! जिस में तुझे सुख हो, जिस में तुझे शांति हो, उसी साधना में तू रम जा। परन्तु एक शत जन्म है,—“जि कल्याण पथ पर चलने का तू निश्चय कर चुका है, उस पर चलने में निश्चय मत कर, प्रमाण न कर।”

इस का तात्पर्य इतना ही है, कि जैन धर्म की साधना के मूल में किसी प्रकार का प्रत्ययोग नहीं है, प्रलात्कार में नहीं साधना नहीं कराई जाती है। साधक अपने आप में गतमान है। उस पर किसी प्रकार का आग्रह और दण्ड नहीं है। भय और प्रलाभन को भी यहाँ अनुकाश नहीं है। सहज भाव में जा हो मध, घड़ी सचरी साधना है। आत्म-व्याख्या की भावना लेकर जानेवाले साधकों में वे भी वे जो अपने जीवन की मध्या में लक्ष्मणद्वारे चल रहे थे वे भी थे, जो अपने जीवन में दण्ड म अटगेली पर चल रहे थे, और वे भी थे जो अपने गुलामी जीवन में श्रमी प्रवेश ही कर पाए थे। किन्तु भगवान् ने सब को इच्छा योग की ही देशना दी—“जहासुह देवाणुपिया ।” जितना चल सकते हो चलो, बढ़ सकते हो, बढ़ो।

अतिमुक्तकुमार आया, ता कहा—आ तू भी चल। मेघकुमार आया, तो कहा—आ और चला चल। इन्द्रभूति आया और हरिकेशी आया—सब को बढ़ चलो की अमृतमयी प्रणाम दी। चन्दन बाला आइ तो उस का भी समागत। सह सब की एक है, परन्तु गति में सब के अन्तर है। काह तीव्र गति से चला, कोह मन्द गति से। गति सब में है। मन्ता और तीव्रता शक्ति पर आधारित है, यही इच्छायोग है, यही इच्छाधर्म है, यही सहयोग की साधना है।

गाथागि आनन्द आया। कहा—भते! अमण्डल सबने की समता सुभम नहीं है। महाप्रभु ने अमृतमयी वाणी में कहा—“जहा सुद ।” अमण्डल नहीं, आनन्द ही था। सम्राट् श्रेणिक आया। कहा—भते! मैं आनन्द की नहीं बन सकता। यहाँ पर भी यही इच्छायोग था—“जहा सुद ।” आनन्द नहीं बन सकते, तो सम्पदगिणी बनो। जितनी शक्ति है, उतना ही चला। महामेघ गगना है और जितना पाव होता है, बना और उतना ही बन प्राप्त हो जाता है।

जैन धर्म एक विशाल और विगट धर्म है। यह मनुष्य की आत्मा को साथ लेकर चलता है। यह किसी पर बलात्कार नहीं करता। साधना में मुख्य तत्त्व सहज भाव और अन्तःकरण की स्फूर्ति है। अपनी इच्छा से और स्वतः स्फूर्ति से जो धर्म किया जाना है, वस्तुतः वही सच्चा धर्म है, शेष धर्माभास मात्र होता है।

जैन धर्म में किसी भी साधक में यह नहीं पूछा जाता कि तु ने कितना किया है? वहाँ तो वही पूछा जाता है, कि तू ने कैसे किया है? सामायिक, पौषध या नवकारसी करने समय तू शुभ सकल्पों में, शुद्ध भावों के प्रवाह में रहता रहा है या नहीं? यदि तेरे अन्तर में शांति नहीं रही, तो वह क्रिया केवल क्लेश उत्पन्न करेगी—उससे धर्म नहीं होगा। क्योंकि “यस्मान् क्रियाः प्रतिफलन्ति न भावशून्याः।”

जैन धर्म की साधना का दूसरा पहलू यह है कि मनुष्य अपनी शक्ति का गोपन कभी न करे। जितनी शक्ति है, उस को छुगने की चेष्टा मत करो। शक्ति का दुरुपयोग करना यदि पाप है, तो उसका उपयोग न करना भी पापों का पाप है—महागप है। अपनी शक्ति के अनुरूप जप, तप और त्याग जितना कर सकते हो, अवश्य ही करो। एक आचार्य के शब्दों में हमें यह कहना ही होगा—

“जं सकरुहं तं कीरइ. जं च न सकरुहं तस्स सद्वहणं।

सद्वहमाणो जीवो, पावद अजगमरं गणं ॥”

“जिस सत्कर्म को तुम कर सकते हो, उसे अवश्य करो। जिस को करने की शक्ति न हो, उस पर श्रद्धा रखो, करने की भावना रखो। अपनी शक्ति के तोल के मोल को कभी न भूलो।”

आचार्यग में साधकों को लक्ष्य कर के कहा गया है—“जाए सद्भाए निक्खंता तमेव अणुपालिया।” साधको! तुम साधना के जिस महामार्ग पर आ पहुँचे हो, अपनी इच्छा से,—उस का बफादारी के साथ पालन करो। श्रावक हो, तो श्रावक कर्म का और श्रमण हो, तो श्रमण धर्म का श्रद्धा और निष्ठा के साथ पालन करो। साधना के पथ पर शून्य मन से कभी मत चलो। सदा मन को तेजस्वी रखो। स्फूर्ति और उत्साह रखो। कितना चले हो, इस की ओर ध्यान मत दो। देखना यह है कि कैसा चले है। चित्र-मुनि ने चक्रवर्ती ब्रह्मदत्त को कहा था—“राजन्, तुम श्रमणत्व धारण नहीं कर सकते, कोई चिन्ता की बात नहीं। तुम श्रावक भी नहीं बन सकते, न सही। परन्तु, इतना तो करो कि अनार्य कर्म मत करो। करना हो, तो आर्य कर्म ही करो।”

इस से बढ़कर इच्छायोग और क्या होगा? इस से अधिक सरल और सहज साधना और क्या होगी? जैन धर्म का यह इच्छा योग मानव समाज के कल्याण के लिए सदा द्वार खोले खड़ा है। इस में प्रवेश करने के लिए धन, वैभव और प्रभुत्व की आवश्यकता नहीं है। देश, जाति और कुल का बन्धन भी नहीं है। आवश्यकता है, केवल अपने सोए हुए मन को जगाने की, और अपनी शक्ति को तोल लेने की।

आज के अशान्त मानव को जब कभी शांति और सुख को जरूरत होगी, तो उसे इस सहज धर्म-इच्छायोग की साधना करनी ही होगी।

विश्वशान्ति का एक मात्र उपाय—

भगवान् महावीर का अपरिग्रहवाद

श्री नरेन्द्रकुमार भानावत, 'साहित्यरत्न'

मनुष्य की अन्तिम मजिल की अगर कोई कसौटी है तो वह है शांति चाहे आध्यात्मिक क्षेत्र में हम इसे मुक्ति कह कर पुकारें, चाहे दार्शनिक वेश में हम उसे वीतराग भानना कहें। इसी शांति की शोध में मनुष्य युग युग से जन्म मरण के चक्र में घूमता रहा है। लेकिन आज २० वीं शताब्दी में शांति का क्षेत्र व्यापक एवं जटिल हो गया है। आज व्यक्तिगत शांति के महत्त्व से भी अधिक महत्त्व समाजगत शांति (विश्वशांति) का है। इस सामूहिक शांति की प्राप्ति के लिए मानव ने अनेक साधन ढूँढ निकाले। विभिन्न धर्मों के निवेदां का प्रतिपादन भी उसने किया। मार्क्सवाद की विचार धारा में भी वह रहा। लेकिन अबतक उसे शांति नहीं मिल पाई है। इसका मूल कारण है आर्थिक वैषम्य। आज के विश्व में लक्षों की संख्या में लोग भौतिकवादी युग में रोटी-रोजी-शिद्धादी चक्र में जितने भी साधन हैं उन पर मानवसमाज के हानि गिने व्यक्तियों के उस वग ने कब्जा कर लिया जा कि किसी एक स्थायी मार्ग पर अपने धन के नश में मदमात हैं। दूसरी ओर अधिमात्र ऐसे व्यक्तियों का वर्ग है जो गरीबी में पल रहा है। धन और भ्रम के इस भयानक अन्तर और त्रिषेध ने मानव के बीच में गीसाल खड़ी कर दी है। इसी विषमता का चित्रण प्रगतिशील कवि श्री रामधारासिंह 'दिनकर' की इन पंक्तियों में देखिए—

“शानों को मिलता दूध पत्र, भूरे गलक अमुलाते हैं।
मा की हड्डी से चिपक ठिठुर—जाड़ा की रात निगाते हैं॥
युवती की लज्जा घसी बच जन्म व्याप चुकाये जाते हैं।
मानव तब तेल फुल्लों पर, पानी सा द्रव्य प्रहात हैं॥”

एक ओर ऐसा वग है जो पेट और पीठ एक करिये दागे दान के लिए तरसता है तो दूसरी ओर जादू की चपत्ती से बेधित ऐसे पतमान हैं जिन्हें खाकर लोग बीमार हो जाते हैं। एक ओर रहने के लिए—संग, गर्मी, पावस से अपनी रक्षा करने के लिए, टूटा छप्पर तक नसीन नहीं तो दूसरी ओर वे नई नई अट्टालिकाएँ हैं जिनमें भूत बला करते हैं। इसी भेद भाव का मिश्रण के लिए नवीन नवीन विचारों को लेकर विचारणा ने नये नये धर्मों की सृष्टि की है। लेकिन जितने भी धर्म वर्तमान में प्रचलित हैं सभी अधूरे हैं। किसी में रक्तपात है तो किसी में स्वार्थभाव। किसी में अव्यवहारिकता है तो किसी में कोरा खालीपुलाव। लेकिन एक ऐसा साधन और हथ (नाम) है जिस की आज से लगभग दो हजार वर्ष पूर्व प्रातःश्या भगवान् महावीर ने मनोमथन कर शरीन्द्रिय ज्ञान द्वारा प्रमाणित किया था। वह है “सर्वे जीवन्ति इच्छन्ति नीतिं न भविष्यति” सभी जीव जीना चाहते हैं, मरना कोई नहीं चाहता। सभी सुख चाहते हैं, दुःख कोई नहीं चाहता। इस पाना एव पुनीत भावना का जन्म और विकास अगर मानव हृदय में हो सकता है तो वह भगवान् महावीर के अनेक एव व्यावहारिक अपरिग्रहवाद के सिद्धांत के फल पर।

अपरिग्रह का वर्णन जगत् के सम्पूर्ण धार्मिक ग्रन्थों में पाया जाता है। लेकिन जैनधर्म में इसे

विशेष महत्त्व देकर इसका सम्मातिगुण विवेचन एवं विवलेषण किया गया है। तत्कार्यनृत्तार उमान्याति ने कहा है “मूर्च्छापरिग्रहः”—अर्थात्—परिग्रह का अर्थ मूर्च्छाभाव—सांसारिक भौतिक पदार्थों में ममत्व या निजत्व की भावना। किसी भी पदार्थ के प्रति ममत्व की भावना नहीं रखना, यह अपरिग्रह है। आवश्यकता ने अधिक किसी भी वस्तु का संग्रह करना जहाँ एक ओर समाज के प्रति अन्याय है, वहाँ दूसरी ओर अपनी आत्मा का पतन है। अर्थात् तेरे मेरे के भेदभाव नो छोड़कर, संग्रह प्रवृत्ति को त्यागकर, अपरिग्रहवृत्ति का अवलम्बन लेकर आज विषय में जो द्वन्द्व और तनाव है उसे शान्तिमय तरीके से दूर करने की प्रेरणा हमें अपरिग्रहवाद से लेनी है। जिनके पास पैसा नहीं है वे अगर यह समझते हों कि हम अपरिग्रही हैं तो वे भूल सकते हैं। अपरिग्रही भावना का सम्बन्ध बाह्य धनदौलत से न होकर हृदय की भावना से है। अतः धनवानों को यह नहीं सोचना चाहिए कि हम अपरिग्रही बन ही नहीं सकते। भगवान् महावीर की तो वाणी है कि अगर एक मिलारी के पास केवल तन दमने को फटा-पुगना चियटा है लेकिन अगर उस चियटे के प्रति भी उसका मूर्च्छाभाव है तो वह भिन्नारी उस पूजापति से जगदा पंगिरी है जिसके पास करोड़ों की दौलत है पर उसे वह अपनी नहीं समझता और जो मूर्च्छाभाव ने मुक्त है। अपरिग्रही भावना के विकसित होने पर ही धनपति का क्रूर हृदय भी कदवा ने पिघल जाता है। दान और दया की बाहिनी बल बल करती हुई वह उठती है, जिसके प्रेम और अभेदमूलक व्यवहार भरे नीर में अवगाहन कर लड़खड़ाती मानवता निर्मल एवं निडर हो शांति का सास लेने लगती है।

भगवान् महावीर ने गृहस्थों के चारह व्रत बतलाये हैं। उनपर अगर सूक्ष्मदृष्टि से विचार किया जाय तो स्पष्ट है कि उसके मूल में अधिकतम आर्थिक समता स्थापित करने की भावना निहित है, गृहस्थी को मर्यादित और नियमित बनाने की ध्येय है। मर्यादित जीवन में कभी अतिरेक और अनिक्रमण के अभाव में न खुद में अशांति होती है और न दूसरों को अशान्त करने की भावना प्रबल हो सकती है।

चारह व्रत

(१) स्थूल प्राणातिपात विरमण व्रत	(२) स्थूल मृदावाद विरमण व्रत।
(३) स्थूल अदत्तादान विरमण व्रत	(४) स्थूल अब्रह्मचर्य विरमण व्रत।
(५) स्थूल परिग्रह विरमण व्रत	(६) दिव्रत।
(७) देश व्रत	(८) अनर्थदण्ड विरमण व्रत।
(९) सामायिक व्रत	(१०) देशावधिक व्रत।
(११) पौषध व्रत	(१२) अतिथि सविभाग व्रत।

उपर्युक्त चारह व्रतों में प्रथम के पांच व्रतों में ‘स्थूल’ शब्द इसलिये रखा गया है कि गृहस्थी हिसा, भूठ, चोरी, अब्रह्मचर्य और परिग्रह का सर्वथा व सर्व प्रकारेण त्याग नहीं कर सकता। अतः उनका स्थूल दृष्टि से त्याग करने का विधान है। तात्त्विक दृष्टि से इनका महत्त्व मनुष्य को मर्यादित बनाने और उसे संग्रहशील न बनाने में है। प्रथम चार व्रतों में हमें जहाँ तक हो सके हिसा, भूठ, चोरी और अब्रह्मचर्य का त्याग रखना चाहिए। अपरिग्रह व्रत इसलिए है कि मनुष्य आवश्यकता से अधिक संग्रह न करे। अधिक संग्रह की प्रवृत्ति ने ही आज मानव समुदाय को अशान्त बना रखा है। इसलिए भगवान् महावीर का कथन है कि प्रत्येक गृहस्थ अपनी आवश्यकताओं को निर्धारित कर यह नियम करे कि मुझे इससे अधिक द्रव्य नहीं रखना। अगर अधिक द्रव्य बढ़ जाय तो उसे जनता जनार्दन की सेवा में लगा देना है। ऐसा करने से दूसरे गरीब लोग उसका उपयोग कर जीवन को गति दे पायेंगे। इससे लोभवृत्ति कम होगी। द्रव्यप्राप्ति की होड़हड़प वाली नीति में होने वाले पापकर्म रुकेंगे। इस व्रत में केवल द्रव्य की ही मर्यादा नहीं होती, चल-अचल सभी प्रकार

की सम्पत्ति का आनन्दशक्ततागुण परीक्षण करना पड़ता है। हमारे सामने आनन्द, कामदेव आदि आनन्द का आनन्द नियमान है जिन्होंने इन वस्तुओं को ग्रहण कर शान्ति की स्थापना की। इस परिग्रहपरिमाण की पुष्टि के लिए ही छद्म, सातवा और आठवां मत है। अर्थात् यह प्रमाण है कि मुझे प्रत्येक वस्तु में अगुण से अधिक सीमा में व्यापार के लिए नहीं जाना है। इससे नियम भोगों की, वैवाहिक जीवन की, प्रतिस्पर्धा की लालसा न बढ़ेगी। प्रतिदिन मनुष्य के उपयोग में आनेवाली प्रत्येक वस्तु की भी यह स्थिति मना करे। इस पन्था का प्रकार यह होता है—

(१) भोग्य—जो वस्तु एक बार उपयोग में आने के बाद दूसरी बार न भागी जाय—

जैसे—अन्न, जल, विलपन आदि।

(२) उपभोग्य—जो वस्तु एक से अधिक बार उपयोग में आती हो—

जैसे—मकान, कपड़ा, गहना आदि।

इन सारी चीजों की प्राप्ति उत्तम गृहस्थ मयाग करने कि अगुण वस्तु मुझे दिन में कितनी बार और कितने परिमाण में काम में लानी है।

अन्तिम चार मतों का विधान भी आचार्यजी ने उल्लेख किया है। इन अपरिग्रहवृत्ति प्रमाणों के निमित्त है। ननु आचार्यजी के परिग्रही नरक का भागीदार होता है। ऐसा कि तत्प्राथम्य में कहा है “आरम्भ परिग्रह नारकस्थायु” अतः हम परिग्रह का त्याग कर अपरिग्रह की आग भुज्जना चाहिये क्योंकि “अन्तारम्भपरिग्रह मनुष्य” यह मनुष्य आयु प्रमाण करता है।

आनन्द दुनिया के शक्ति (Power blocks) में बनी हुई है।

(१) पृथ्वीगत शक्ति—विद्युत केन्द्रों का विकास कर रहा है।

(२) आकाशगत शक्ति—विद्युत केन्द्रों का विकास कर रहा है।

आचार्यजी अपने स्थापन के लिये यह कह रहे हैं और विचार के तमाम मार्गों को मुद्रादि में परीक्षण का प्रमाण कर रहे हैं। अगर एक सत्य है गृहस्थ की तरह ये गृहस्थ भी भगवान् महावीर के सिद्धान्तों—परिग्रह परिमाणवाद—को ग्रहण कर आनन्दशक्तता से अधिक संश्लेषित वस्तु का दान उन सत्ताओं को कर दें जिनका इतनी जरूरत हो ता कि उनके साथ काम करना है कि विश्व में शान्ति स्थापित हो जायगी। विद्वान् ने मनुष्य के लिए जिसका मूल कारण भी यही परिग्रहवृत्ति थी। महावीर का देश भारत आनन्द नये स्वर में उगी विद्या का प्रसार संश्लेष, पञ्चशील, शांतिमान गृहस्थिता (Ideal co-existence) के रूप में बन रहा है। अगर प्रत्येक सत्ता अपने मत के अनुसार प्रत्येक देश में अपनी अपनी मनुष्यगुणों का परिमाण करे तो यह सुलभ सिद्धि होगी, यह पट्टमार्गी समझा जाय, यह प्रमाण के दाल प्रमाण का धर्म न बन जायें। गोधीनी के सुशिक्षित विद्यार्थी इतनी भावना में प्रेरित होंगे जिन आनन्दों का वह हैं विद्यार्थी अन्तर्गत सम्पत्तिमान, बुद्धिमान, कृपावान्, साधुगुण आदि भगवान् का मूल फल पर परिग्रह की भावना का निराधार कर रहे हैं श्री उन्हें कभी सम्पत्ति मिली है तथा मिलता जा रही है। प्रमाणित करने कि ‘विचार’ न ‘सुन्दर’ में आता है—

“शान्ति नहीं तब तक जब तक,

गुण भोग के लालसा है।

जहाँ शक्ति का अनुग्रह अधिक हो,

नहीं शक्ति का वश है॥”

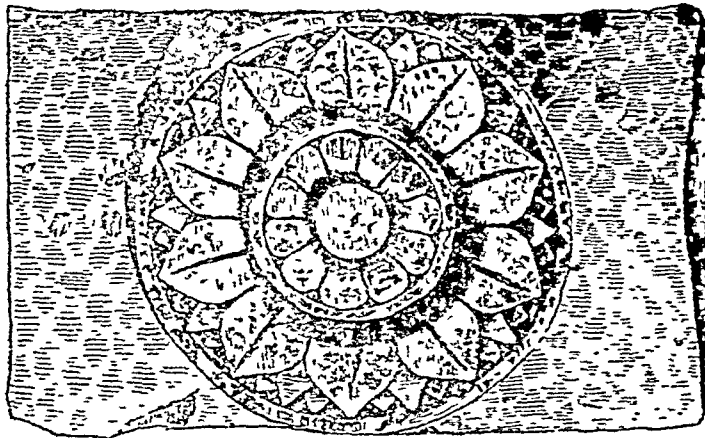
वह भावना उदित करने में न तो हिमक नान्मयाद ही सहायक हो सक्ता है और न कोरा आदर्श वाद। अगर इस प्रकार का वातावरण कोई बना सक्ता है तो वह महावीर का अग्निरहस्य जिसका प्रत्यक्ष एवं दृग्गोचर रूप श्रमण-मय के जाने जागते त्यागमूर्ति, दीनगामी तथा द्विधाशील सेवाभावी तपस्वियों में देखा जा सकता है। इस अस्तित्व एवं अग्निरहस्य के द्वारा जो शान्ति स्थापित होगी वह तलवार के बल पर स्थापित होने वाली न तो अकस्मिक महान् शान्ति होगी, न दिव्यविजयी मिक्न्दर जैसी-लेकिन वह शान्ति तो ऐसी शान्ति होगी जिसके लिए “दिनकर” लिखते हैं—

“ऐसी शान्ति राज्य कर्ता है,
तन पर नहीं हृदय पर।
नर के ऊंचे विश्वासों पर,
श्रद्धा भक्ति प्रणय पर ॥”

अप्रेजी में एक लेखक ने लिखा है कि “The less I have the more I am” अर्थात् हमारे पास जितना कम परिग्रह होगा, उतने ही हम महान् होंगे। सचमुच धनदौलत के पाने से, दीनदुःखों को लूटने में कोई महान् नहीं बनता। महान् बनता है त्याग से, अग्निरहस्य और अस्तित्व से। अगर हम सोने की मी छिपा छिपा कर, समत्व भाव रखकर, धरती में गाड़ रखेंगे तो वह मिट्टी बन जायगी। तालाब के पानी की तरह हम अगर धनदौलत को इकट्ठी कर उसका द्योचित उपयोग न करेंगे तो वह सड़ जायगी। शेक्सपियर ने इसी बात को फूल के रूप में कितना अच्छा कहा है।

“Sweetest things turn sourest by their deeds,
Lilies that faster smell far worse than weeds”

अतः आवश्यकता इस बात की है कि हम “Eat drink and be merry” जैसे चार्वाक-सिद्धान्त को छोड़कर “Live and let live” को आचरण में लाकर अग्निरहस्य का सम्बल लेकर विश्वमार्ग के पथिक बनें, फिर सचमुच शान्ति हमारे पैर चूमेगी।

संजय का विज्ञेपवाद और स्याद्वाद

प महेन्द्रकुमार जैन, 'यायाचार्य'

महापण्डित गङ्गुल साहत्यायन तमः पुत्र उँ इमा नैरोरी आदि ने स्याद्वाद् या सप्तभग की उत्पत्ति को संजयवेलट्टिपुत्त के मत से बताने का प्रयत्न किया है। राहुलजी ने दशनदिग्दशन म लिखा है कि— 'आधुनिक नैशन का आधार स्याद्वाद् है, जो मान्य होता है सजयवेलट्टिपुत्त के चार अंगनाले अनेमात वाद को लेकर उने सात अंगनाला किया गया है। संजय ने तत्त्वा (परलोक, देवता) के बारे में कुछ भी निश्चयात्मक रूप से कहने से इनकार करते हुए उस इनकार का चार प्रकार से कहा है—

१ 'है?' नहीं कह सकता। २ 'नहीं है?' नहीं कह सकता। ३ 'है भी और नहीं भी?' नहीं कह सकता। ४ 'न है और न नहीं है?' नहीं कह सकता।

इसकी तुलना कीजिए जैना के सात प्रकार के स्याद्वाद् से—

१ 'है?' हो सकता है (स्यादस्ति)। २ 'हाँ है?' नहीं भी हो सकता है (स्यानास्ति)। ३ 'है भी और नहीं भी?' हो भी और नहीं भी हो सकता (स्यास्ति च नास्ति च)।

उक्त तीनों उत्तर क्या कहे जा सकते हैं (—उत्तर) हैं? इसका उत्तर जैन 'नहीं' म देते हैं—

४ स्यात् (हो सकता है) क्या यह कहा जा सकता है? नहीं, स्याद् अवक्तव्य है।

५ 'स्यादस्ति' क्या यह वक्तव्य है? नहीं, स्यादस्ति अवक्तव्य है।

६ 'स्यानास्ति' क्या यह वक्तव्य है? नहीं, 'स्यान् नास्ति' अवक्तव्य है।

७ 'स्यास्ति च नास्ति च' क्या यह वक्तव्य है? नहीं, 'स्यास्ति च नास्ति च' अवक्तव्य है।
दोनों के मिलाने से मालूम होगा कि जैना ने सजय के पहले वाले तीन वाक्यों (प्रश्न और उत्तर दोनों) को अलग करके अपने स्याद्वाद् की छह मणियाँ बाँट दी हैं और उल्टे चौथे वाक्य 'न है और न नहीं है' को जोड़कर स्यात्सम्मत भी अवक्तव्य है यह सातों भग तैयार कर अपनी सप्तभगी पूरी की। इस प्रकार एक भी सिद्धांत (स्यात्) की स्थापना न करना जो कि सजय का वात् था, उसीको सजय के अनुयायियों के हस्त हो जाने पर जैना ने अपना लिया और उस के चतुर्भङ्गी 'याय' को सप्तभगी में परिणत कर दिया।' दशदिग्दशन पृ ४६६

राहुलजी ने उक्त सन्धे म सप्तभगी और स्याद्वाद के रहस्य को न समझकर बसल शब्दसाम्य देख कर एक नये मत की सृष्टि की है। यह तो ऐसा ही है जैसे कि 'चोर से जब यह पूछे कि—'क्या तुमने यह काय किया है?' चोर कह कि 'इससे आपका क्या?' या 'म जानता हूँ तो कहूँ?' फिर जब अन्य प्रमाणा से यह सिद्ध कर दे कि 'चोर ने यह काय किया है', तब शब्दसाम्य देखकर यह कहना कि 'जब का पैसला चोरके बयान से निरमल है।

'सजयवेलट्टिपुत्त के दशन का विवेचन स्वयं राहुलजी न (दशनदिग्दशन पृ० ४९१) इन शब्दों में किया है—'यदि आप पूछें—'क्या परलोक है?' तो यदि मैं समझता हूँ कि परलोक है तो आपको

१ इससे मत का विरुद्ध बयान शीघ्रनिकाय सामान्य पञ्चजुत में है। यह विवेचनायी था। 'भनराविज्ञेपवाद्' रूप से भी इस का मत प्रसिद्ध था।

वतलाऊँ कि परलोक है। मैं ऐसा भी नहीं करता, वैसा भी नहीं करता, दूसरों तरह से भी नहीं करता। मैं यह भी नहीं करता कि वह नहीं है, मैं यह भी नहीं करता कि वह नहीं नहीं है। परलोक नहीं है, परलोक नहीं नहीं है, परलोक है भी और नहीं भी है; परलोक न है और न नहीं है।'

सजय के परलोक, देवता, कर्मफल और मुक्ति के सम्बन्ध के ये विचार शत प्रतिशत अज्ञान या अनिश्चयवाद के हैं। वह स्पष्ट करता है कि "यदि मैं जानता होऊँ तो बताऊँ।" वह सशयालु नहीं, घोर अनिश्चयवादी था। इसलिये उसका दर्शन राहुलजी के शब्दों में "मानव की सहजबुद्धि को भ्रम में नहीं डालना चाहता और न कुछ निश्चयनर भ्रान्त धारणाओं की सृष्टि ही करना चाहता है।" वह आगमनिक था।

बुद्ध और संजय

म० बुद्ध ने '१ लोक नित्य है, २ अनित्य है, ३ नित्य-अनित्य है, ४ न नित्य न अनित्य है, ५ लोक अन्तवान् है, ६ नहीं है, ७ है नहीं है, ८ न है न नहीं है, ९ मरने के बाद तयागत होते हैं, १० नहीं होते, ११ होते हैं नहीं होते, १२ न होते हैं न नहीं होते, १३ जीव शरीर से भिन्न है, १४ जीव शरीर से भिन्न नहीं है।' (माध्मिक वृत्ति पृ० ४४६) इन चौदह वस्तुओं को अव्याकृत कहा है। मज्झिमनिकाय (२।२३) में इनकी सरया दस है। इनमें आदि के दो प्रश्नों में तीसरा और चौथा विकल्प नहीं गिनाया है। 'इनके अव्याकृत होने का कारण बुद्ध ने बताया है कि—इनके बारे में कहना सार्थक नहीं, भिक्षुचर्या के लिये उपयोगी नहीं, न यह निर्वेद, निगोध, शान्ति, परमज्ञान या निर्वाण के लिये आवश्यक है।' तात्पर्य यह कि बुद्ध की दृष्टि में इनका जानना सुमुक्त के लिये आवश्यक नहीं था। दूसरे शब्दों में बुद्ध भी सजय की तरह इनके बारे में कुछ कहकर मानव की सहज बुद्धि को भ्रम में नहीं डालना चाहते थे और न भ्रान्त धारणाओं की सृष्टि ही करना चाहते थे। हाँ, सजय जब अपनी अज्ञानता और अनिश्चय को साफ साक शब्दों में कह देता है कि 'यदि मैं जानता होऊँ तो बताऊँ,' तब बुद्ध अपने न जानने का उल्लेख न करके उस रहस्य को शिष्यों के लिये अनुपयोगी बताकर अपना पीछा छुड़ा लेते हैं। आज तक यह प्रश्न तार्किकों के सामने उठा का त्याग है कि 'बुद्ध की अव्याकृतता और सजय के अनिश्चयवाद में क्या अंतर है, खासकर चित्त की निर्णयभूमि में। सिवाय इसके कि सजय फक्कड़ की तरह पल्ला भाडकर खरी खरी बात कह देता है और बुद्ध कुशल बड़े आदमियों की शालीनता का निर्वाह करते हैं।'

बुद्ध और सजय ही क्या, उस समय के वातावरण में आत्मा, लोक, परलोक और मुक्ति के स्वरूप के सम्बन्ध में सत् असत् उभय और अनुभय या अवक्तव्य ये चार कोटियाँ गूँजती थी। जिस प्रकार आज का राजनैतिक प्रश्न 'मजदूर और मालिक, शोष्य और शोषक के' द्वन्द्व की छाया में ही सामने आता है उसी प्रकार उस समय के आत्मादि अतीन्द्रिय पदार्थविषयक प्रश्न चतुष्कोटि में ही पूछे जाते थे। वेद और उपनिषद् में इस चतुष्कोटि के दर्शन बराबर होते हैं। 'यह विश्व सत् से हुआ या असत् से? यह सत् है या असत् या उभय या अनिर्वचनीय' ये प्रश्न जब सहस्रो वर्ष से प्रचलित रहे हैं तब राहुलजी का स्याद्वाद के विषय में यह फतवा दे देना कि—'सजय के प्रश्नों के शब्दों से या उसकी चतुर्भङ्गी को तोड़ मरोड़ कर सतभगी बनी'—कहाँ तक उचित है, इसका वे स्वयं विचार करें।

बुद्धके समकालीन जो अन्य पौंच तीर्थिक थे, उनमें निगंटु नाथपुत्त वर्धमान महावीर की सर्वज्ञ और सर्व दशों के रूप में प्रसिद्धी थी। वे सर्वज्ञ और सर्वदर्श थे या नहीं यह इस समय की चर्चा का विषय नहीं है, पर वे विशिष्ट तत्त्वविचारक अवश्य थे और किसी भी प्रश्न को सजय की तरह अनिश्चय या विक्षेप कोटि में डालने वाले नहीं थे, और न शिष्यों की सहज जिज्ञासा को अनुपयोगिता के भयप्रद चक्कर में डुबा

देना चाहते थे। उनका विश्वास था कि—मन के पंचमेल व्यक्ति जन तत्त्व वस्तुतत्त्व का ठीक निगम नहीं कर लेंगे तब तक उन में नैद्विध दृढ़ता और मानसजल नहीं आ सकता। वे सदा अपने समानशील मन सब के भिन्नता के सामने अपनी नैद्विध दोनता के कारण हतप्रभ रहेंगे और इसका अरथ उनके जीवन और आचार पर आये बिना नहीं रहगा। वे अपने शिष्या को पञ्चम पञ्चिनिश की तरह जगत् के स्वरूप विचार की गह्र दृष्टि से अवचित नहीं रखना चाहते थे। किन्तु चाहते थे कि प्रत्येक मानव अपनी सहज शिक्षा और मनन शक्ति को वस्तु के यथाथ स्वरूप के विचार का आर लगावे। न उह बुद्ध की तरह वह मन चाहे था कि यदि आत्मा के सम्बन्ध में 'हा' कहते हैं तो शास्त्रतत्त्व प्रमाण उपनिषद्वादियों की तरह लोग नित्य की आर भुक्त जायेंगे और 'नहीं है' कहने से उच्छेद्यवाद प्रमाण चाङ्ग की तत्त्व नास्तिकता का प्रमाण उपस्थित होगा। अतः इस प्रश्न को अनाहत रखना ही प्रेरक है। महाश्वर चाहते थे कि मानव तमों और सशक्त का समाधान वस्तुस्थिति के आधार से होना ही चाहिये। अतः उन्होंने वस्तुस्वरूप का अनुमान कर जनाया कि जगत् का प्रत्येक सत् अनन्त धर्मात्मक है और प्रतिक्षण पारणामी है। हमारा ज्ञानदान (दृष्टि) उसे एक एक अक्ष से जानकर भी अपने में पूर्णता का मिथ्याभिमान कर बैठता है। अतः हम साधना से वस्तु के विषय अनेकतात्मक स्वरूप का विचार करना चाहिये। अनेकान्त दृष्टि से तत्त्व का विचार करना पर न तो शास्त्रतत्त्व का मन है और न उच्छेद्यवाद का। पथाय की दृष्टि से आत्मा उच्छिन्न होकर भी अपनी आश्रयत धारा की दृष्टि से अविच्छिन्न है शास्त्रतत्त्व है। इसी दृष्टि से हम लोक के शास्त्रत अशास्त्र आदि प्रश्नों को भी देखें।

(१) क्या लोक शास्त्रत है? हाँ, लोक शास्त्रत है—द्रव्य की सरथा की दृष्टि से। इसमें जितने सत् अनादि स हैं उनमें से एक भी सत् नम नहीं हो सकता 'आर न उद्यम किसी नये सत्' की वृद्धि ही हो सकती है। एक सत् दूसरे में मिलीन हो सकता है। कभी भी ऐसा समय नहीं आ सकता जब द्रव्य अगम्य एक भी द्रव्य का लोप हो जाय या सब समाप्त हो जाय। निराश्रय अशास्त्रता भी आत्मा की निगमन चिन्तनान्ति अपने शुद्ध रूप में अशास्त्रता रहती है, दायक की तरह बुझ नहीं जाती यागी समूह समान नहीं हो जाती।

(२) क्या लोक अशास्त्रत है? हाँ, लोक अशास्त्रत है द्रव्यों के प्रतिक्षणभावी परिणामानों की दृष्टि से। प्रत्येक सत् प्रतिक्षण अपने उपाय विनाश और धर्मात्मक परिणामी स्वभाव के कारण सदा या निरुद्ध परियुक्त करता रहता है। कोद भी पथाय दो क्षण नहीं टहरती। ना हम अनेक क्षण टहरनेवाला परियुक्त दिखाई देता है वह प्रतिक्षणभावी अनेक सदा परिणामानों का अश्रयमान मान है। इस तरह सतत परिवर्तनीय लक्ष्ययोगविधियों का दृष्टि से विचार कीजिए तो लोक अशास्त्रत है, अनित्य है, प्रतिक्षण परिवर्तित है।

(३) क्या लोक शास्त्रत और अशास्त्रत दोनों रूप हैं? हाँ, क्रमशः उपयुक्त ज्ञानों दृष्टियों से विचार करने पर लोक शास्त्रत भी है (द्रव्य दृष्टि से) और अशास्त्रत भी है (पथाय दृष्टि से)। ज्ञान दृष्टिवादी को क्रमशः प्रयुक्त करने पर और उन ज्ञानों पर स्थूल दृष्टि से विचार करने पर जगत् उभयस्वरूप भी प्रतिभासित होता है।

(४) क्या लोक शास्त्रत और अशास्त्रत दोनों रूप हैं? आश्रित उसका पूर्ण रूप क्या है? हाँ, लोक का पूर्ण रूप वरणा के अश्वत्थ है, अश्वत्थ है। काद एका जगत् नहीं तो एक साथ लोक के शास्त्रत और अशास्त्रत दोनों स्वरूपों का तथा उद्यम विद्यमान अथ अनन्त धर्मों का युगपत् रूप एक। अतः शास्त्र के अश्वत्थ के पथाय जगत् का पूर्ण रूप अश्वत्थ है, अनुमान है, यचनातीत है।

इस निरूपण में आप देखेंगे कि वस्तु का पूर्णरूप वचनों के अगोचर है, अवक्तव्य है। चौथा उत्तर वस्तु के पूर्ण रूप को युगपत् न कह सकने की दृष्टि से है। पर वही जगत् शाश्वत कहा जाता है द्रव्य दृष्टि से, और अशाश्वत कहा जाता है पर्याय दृष्टि से। इस तरह मूलतः चौथा, पहला और दूसरा ये तीन प्रश्न मौलिक हैं। तीसरा उभयरूपता का प्रश्न तो प्रथम और द्वितीय का नयोगरूप है। अब आप विचारें कि जब सजय ने लोक के शाश्वत और अशाश्वत आदि के बारे में स्पष्ट कहा है कि 'यदि मैं जानता होऊँ तो बताऊँ' और बुद्ध ने कह दिया कि 'इनके चक्कर में न पड़ो, उनका जानना उपयोगी नहीं है, ये अव्याकृत हैं' तब महावीर ने उन प्रश्नों का वस्तुस्थिति के अनुसार ब्यर्थ उत्तर दिया और जिन्यों की जिज्ञासा का समाधान कर उनको बौद्धिक वीर्यता से त्राण दिया। इन प्रश्नों का स्वरूप इस प्रकार है—

प्रश्न	सजय	बुद्ध	महावीर
१ क्या लोक शाश्वत है?	मैं जानता होऊँ तो बताऊँ? (अनि-श्चय, अज्ञान)	इनका जानना अनुपयोगी है (अव्या-करणीय, अकथनीय)	हाँ, लोक द्रव्य दृष्टि से शाश्वत है। इसके किसी भी सत् का सर्वथा नाश नहीं हो सकता, न, किसी असत् से नये सत् का उत्पाद ही संभव है।
२ क्या लोक अशाश्वत है?	”	”	हाँ, लोक अपने प्रति-क्षणभावी परिणामनों की दृष्टि से अशाश्वत है। कोई भी पर्याय दो क्षण टहरने वाली नहीं है।
३ क्या लोक शाश्वत और अशाश्वत है?	”	”	हाँ, लोक दोनों दृष्टियों से क्रमशः विचार करने पर शाश्वत भी है और अशाश्वत भी है।
४ क्या लोक दोनों रूप नहीं है, अनुभय है?	मैं जानता होऊँ तो बताऊँ	अव्याकृत	हाँ, ऐसा कोई शब्द नहीं जो लोक के परि-पूर्ण स्वरूप को एक साथ समग्रभाव से कह सके, अतः पूर्ण रूप से वस्तु अनुभय है, अवक्तव्य है।

संज्ञक और बुद्ध निम्न प्रश्न का समाधान नहीं करते, उन्हें अनिश्चय या अवाक्य कहकर उनसे पिछ छुड़ा लेते हैं, महावीर उन्हीं का वास्तविक और युक्तिसंगत समाधान करते हैं। इस पर भी राहुलजी यह कहने का साहस करते हैं कि 'संज्ञक ने अनुयायियों के लुप्त हो जाने पर संज्ञक के वाद को ही जैनियों ने अपना लिया।' यह तो ऐसा ही है जैसे कोई कहे कि 'भारत में रही परतन्त्रता को परतन्त्रता विधायक अग्नेय ने चले जाने पर भारतीयों ने उसे अपरतन्त्रता (स्वतन्त्रता) के रूप में अपना लिया, क्योंकि अपरतन्त्रता में भी 'परतन्त्रता' के पाँच अक्षर तो मौजूद हैं ही।' या 'हिंसा को ही बुद्ध श्रीग महावीर ने उसने अनुयायियों के लुप्त होने पर 'अहिंसा' के रूप में अपना लिया है, क्योंकि अहिंसा में भी 'हिंसा' के दो अक्षर हैं ही।' जितना परतन्त्रता का अपरतन्त्रता से और हिंसा का अहिंसा से भेद है, उतना ही संज्ञक व अनिश्चय या अज्ञानवाद से स्याद्वाद का अन्तर है। ये तो तीन और छद्म की तरह परस्पर विमुख हैं। स्याद्वाद संज्ञक के अज्ञान और अनिश्चय का ही तो उच्छेद करता है, साथ ही साथ तत्त्व में जो प्रिययय और सशय हैं उनका भी समूल नाश कर देता है। यह देखकर तो और भी आश्चर्य होता है कि—आप (पृ. ४८४ में) अनिश्चिततावादियों की सूची में संज्ञक व साथ निम्नानुसृत (महावीर) का नाम भी लिख जाते हैं तथा (पृ. ४९१ में) संज्ञक को अनेकान्तवादी भी। क्या इसे धमनीति ने शब्दों में 'विश्व व्यापक तम' नहीं कह सकते?

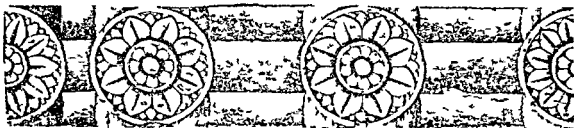
‘स्यात् का’ अर्थ शायद, समझ या कदाचित् नहीं।

‘स्यात्’ शब्द के प्रयोग से साधारणतया लोगों को सशय, अनिश्चय और समाधान का भ्रम होता है। पर यह तो भाषा की पुरानी शैली है उस प्रसंग की जहाँ एक वाद का स्थापन नहीं किया जाता। एकाधिक भेद या विकल्प की सूचना जहाँ करना होती है वहाँ ‘सिया’ (स्यात्) पद का प्रयोग भाषा की विशिष्ट शैली का एक रूप रहा है। जैसा कि मैग्निमनित्राय के महाराहुलोज्ञात् मुक्त के अन्तरण से विदित होता है। इसमें तेजोधातु के दोनों मुनिश्चित भेदों की सूचना ‘सिया’ शब्द देता है न कि उन भेदों का अनिश्चय सशय या सम्मानना यत्न करता है। इसी तरह ‘स्यास्ति’ के साथ लगा हुआ ‘स्यात्’ शब्द ‘अस्ति’ की स्थिति को निश्चित अपक्षा से दृढ़ तो करता ही है साथ ही साथ अस्ति से भिन्न और भी अनेक धर्म वस्तु में हैं, पर वे इस समय गौण हैं, इस सापेक्ष स्थिति को भी ज्ञाता हैं।

राहुलजी ने दशनदिग्दशन में सप्तमगी व पाँचवें, छठे और सातवें भग को जिस अशोभन तरीके से तोड़ा मरोड़ा है वह उनकी अपनी निरी कल्पना और साहस है। जब वे दशन को व्यापक नई और वैज्ञानिक दृष्टि में देखना चाहते हैं तो किसी भी दशन की समीक्षा उसने ठीक स्वरूप को समझकर ही करनी चाहिये।

वे अत्यन्त नामक धर्म को, जो कि ‘अस्ति’ आदि के साथ स्वतन्त्र भाव से द्विसंयोगी हुआ है, तोड़कर अत्यन्त करके उसका संज्ञक के ‘नहीं’ के साथ मेल बैठाने दते हैं और संज्ञक के घोर अनिश्चयवाद को ही अनेकान्तवाद कह डालते हैं! निमाश्रयमत परम्!!

१ “वतमा च राहुल आपो धातु? आपो धातु सिया अन्विता मिवा शरिरा॥” —मैग्निमनित्राय । 5

श्री आत्मारामजी तथा ईसाई मिशनरी

प्रा. पृथ्वीराज जैन, एम्. ए., शास्त्री

पुर्तगाल निवासी साहसी नाविक वास्को-दे-गामा ने आशा-अन्तरीय का चक्कर लगाते हुए भारत पहुँचने का नया समुद्री मार्ग खोज निकाला और उस का जहाज २२ मई १४८८ ई० को मालाबार तट पर कालीकट के पास आकर टहरा। वहाँ के राजा जमोरिन ने उस का साथियों सहित स्वागत किया और उन्हें वहाँ रहने तथा व्यापार करने की आज्ञा दे दी। इस प्रकार युरोपियन भारत में आने लगे। ये ईसाई धर्म के मानने वाले थे। धीरे धीरे दूसरी युरोपीय जातिया भी भारत में आई और उन्होंने अपनी व्यापारिक कोठियों की स्थापना की। परिस्थिति से लाभ उठाकर उन्होंने अपनी राजनैतिक सत्ता भी स्थापित की और कई नगरों पर अधिकार कर लिया। पुर्तगालियों में धर्म की कट्टरता अधिक थी। वे प्रजा को ज़बरदस्ती ईसाई बना लेना अपना कर्तव्य समझते थे। यद्यपि युरोपीय लोगों का १५०० ई० के लगभग नए मार्ग से भारत में आगमन शुरू हो गया था और वे अपने धर्म प्रचार के काम को भी उत्साहपूर्वक करते थे, तथापि १८०० ई० तक भारत में इस धर्म का प्रचार अधिक न हो सका^१। जनता इन पर विश्वास न रखती थी। वह नया धर्म वहाँ के आदिशों के अनुकूल भी न था। अंग्रेजों की ईस्ट इंडिया कम्पनी की राजनैतिक सत्ता १७५७ ई० की फ़ासी की लड़ाई के बाद उत्तरोत्तर बढ़ने लगी और दूसरी जातिया इस क्षेत्र में हार गई। प्रारम्भ में कम्पनी सरकार धर्म के विषय में हस्तक्षेप करने से सकोच करती थी। उसे अपने व्यापारिक हितों की चिन्ता अधिक थी। कम्पनी सरकार ने कुछ ऐसे नियम भी बनाए थे जिन के अनुसार कोई कर्मचारी न तो भारतीय धार्मिक विषयों में हस्तक्षेप कर सकता था और न ही बाहर से कोई धर्मप्रचार के लिए आ सकता था।

अंग्रेजों की पहली व्यापारिक कोठी सूरत में सम्राट् जहांगीर की इजाजत से १६१३ ई० में खुली। धीरे धीरे उन्होंने मुगल सम्राटों को प्रसन्न कर व्यापार के लिए कई सुविधाएँ प्राप्त कर लीं। किन्तु शुरु में अंग्रेज व्यापारियों का सदाचार और व्यवहार अत्यन्त गिरा हुआ था। धोखा और बेईमानी इन की व्यापारिक नीति के मुख्य सिद्धान्त थे। उन के व्यवहार को देख कर भारतवासी ईसाई धर्म को भी बुरा समझने लगे। एक लेखक ने लिखा है, “भारतवासी ईसाई धर्म को बहुत गिरी हुई चीज ख्याल करते थे। सूरत में लोगों के मुँह में इस प्रकार के वाक्य प्रायः सुनने में आते थे कि ‘ईसाई धर्म शैतान का धर्म है, ईसाई बहुत शराब पीते हैं, ईसाई बहुत बड़माशी करते हैं, और बहुत मारपीट करते हैं, दूसरों को बहुत गालियाँ देते हैं।’” टेरी साहित्य ने इस बात को स्वीकार किया है कि भारतवासी स्वयं डंडे सच्चे और ईमानदार थे और अपने तमाम बाँदों को पूरा करने में पक्के थे। किन्तु यदि कोई भारतीय व्यापारी अपने माल की कुछ कम्पन बताता था और उस कीमत से बहुत कम ले लेने के लिये उस से कहा जाता था तो वह प्रायः उत्तर देता था—‘क्या तुम मुझे ईसाई समझते हो, जो मैं तुम्हें धोखा देता फिलिंगा?’”

१ इतिहास में तो इस बात के भी प्रमाण विद्यमान हैं कि ईसाई प्रचारक ईसा की प्रारम्भिक शताब्दियों में ही दक्षिण भारत में आए थे।

सभ्य है इस प्रकार के अप्रत्यक्ष और अपमान से भयभीत हो कर इस्ट इंडिया कम्पनी के अधिकारियों ने धर्म के विषय में मौन रहने की नीति हितकर समझी हो। किन्तु १६ वीं शताब्दी के प्रारम्भ में ही इस नीति में परिवर्तन हो गया।

माक्सि वेल्सली भारत का गवर्नर जनरल नियुक्त होने के बाद १७६८ ई० में कलकत्ते पहुँचा। वह महान् ब्रिटिश साम्राज्य की स्थापना के स्वर्ण स्वप्न लेकर भारत में आया था। वह इंग्लैंड में ही इस विषय पर मनन व अध्ययन करता रहा था तथा प्रधान मंत्री पिट से इस सम्बन्ध में कई दिन तक विचारविनिमय भी होता रहा था। शुद्ध राजनैतिक उद्देश्य के अतिरिक्त उस की यह भी उत्कृष्ट अभिलाषा थी कि भाग्य में जोरा से इसाई धर्म का प्रचार शुरू किया जाए। “उस ने आते ही इसाई धर्म के अनुसार अंग्रेज़ी इलाके के अन्तर विचार की छुट्टी का मनाया जाना जारी किया। उस दिन समाचार पत्रों का छपना भी कानून बन कर दिया गया। कलकत्ते के पोर्ट बिलियम में उस ने एक कालेज की स्थापना की। इस कालेज का एक उद्देश्य विदेशी सरकार के लिए सरकारी नौकर तैयार करना था। वेल्सली के जीवनचरित्र का रचयिता आर आर पीयस साफ लिखता है कि यह कालेज भारतवासियों में इसाई धर्म का फैलाने का भी मुख्य साधन था। इस के द्वारा भारत की सत भिन्न भिन्न भाषाओं में इज्जत का अनुवाद करा कर उस का भारतवासियों में प्रचार कराया गया। उस की इस इसाई धर्मनिष्ठा के लिए अंग्रेज़ इतिहास लेखक प्रायः उस की प्रशंसा करते हैं।”

इस प्रकार अन्त इस्ट इंडिया कम्पनी साम्राज्य विस्तार के साथ साथ इसाई धर्म का प्रचार भी उत्साह पूर्वक करने लगी। १८१३ ई० के चार्टर में यह स्पष्ट कर दिया गया कि कम्पनी भारत में धर्म और सनातन की शिक्षा का प्रचार करना आवश्यक समझती है तथा इस लोककल्याण के कार्य के लिए लोग कम्पनी के अधिकृत प्रदेशों में जा सकेंगे। इसाई धर्म की अनेक पुस्तकों का विविध भारतीय भाषाओं में अनुवाद कराया गया। भिन्न भिन्न विषयों पर इसाई मिशनरी सोसाइटियों ने पाठ्यपुस्तकें भी तैयार कराईं। इसाई धर्म का प्रचार के लिए पानी की तरह रुपया बहाया जाने लगा। गृह जगद् प्रारम्भिक पाठशालाएँ, अनाथालय, औषधालय आदि खोले गए और भारतीय समाज की सामाजिक सुगंध से पूरा पूरा लाभ उठाया गया। धार्मिक पुस्तकें मुफ्त जाती गईं। भारत के धर्मों पर अनेक आक्षेप कर उन्हें हटाने का प्रयत्न किया गया। फलस्वरूप बहुत से भारतीय इसाई बन गए। १८५७ ई० में भारत में जो प्रथम सशस्त्र स्वतंत्रता युद्ध प्रारम्भ हुआ, उस का एक मुख्य कारण भारतवासियों को इसाई नानों की आक्रान्ता और भारतीय सैनिकों में इसाई मत का प्रचार था। इस अशांति से पहले कई अंग्रेज़ सैनिकों को समझते थे कि भारतीयों के इसाई हो जाने में ही अंग्रेज़ी साम्राज्य की स्थिरता का आधार है। ईसाई इंडिया कम्पनी के अध्यक्ष मिस्टर मैकलेस ने विप्लव से कुछ समय पहले १८५७ ई० में ही पार्लियामेंट में कहा था, “परमात्मा ने भारत का विशाल साम्राज्य इस्लामिस्तान का इसलिए रखा है ताकि हिन्दुस्तान के एक सिरे से दूसरे सिरे तक इसाई मसीह का निजवी भन्ना पहचाने लगें। हम में से हरेक को पूरी शक्ति इस काम में लगा देनी चाहिये ताकि समस्त भारत का इसाई नानों के महान् कार्य में देश भर के अन्तर कहीं पर भी किसी कारण जरा भी ढील न होने पाये।”

प्रायः उक्त समय एक अन्य अंग्रेज़ विद्वान् कैप्टेन ने लिखा था, “हम पर कुछ भी आशङ्कित क्या

न आएँ, जब तक भारत में हमारा साम्राज्य कायम है, तब तक हमें यह नहीं भूलना चाहिये कि हमारा मुख्य कार्य उस देश में ईसाई मत को फैलाना है। जब तक गसकुमानी ने लेकर हिमालय तक सारा हिन्दुस्तान ईसा के मत को ग्रहण न कर ले और हिन्दु व इस्लाम धर्मों की निन्दा न करने लगे तब हमें पूरी सच्चा, अधिकार व शक्ति से लगातार प्रयत्न करने रहना चाहिये।”

सन् १८०६ ई० में वेलोर में सैनिकों का जो विद्रोह हुआ था, उस का कारण भी मद्रास के तत्कालीन गवर्नर विलियम वेट्टिक्क का सेना में ईसाई मत के प्रचार का प्रयत्न था। उस ने दूर्वाए नामक एक फ्रांसीसी पादरी को आठ हजार रुपये मन्त्र दे कर भारतवासियों के धार्मिक और सामाजिक जीवन पर एक पुस्तक लिखवाई जिस में अनेक झूठी बातों का संग्रह था। सरकारी खर्च पर इंग्लैंड में इस पुस्तक का खूब प्रचार किया गया। जब वह पादरी फ्रांस वापस गया, तो ईस्ट इंडिया कम्पनी ने उसे एक विशेष आजीवन पेंशन दी। ईसाई प्रचारकों को सब सुविधाएँ दी जाती थीं। सरकारी छायाखाने उन का काम सुस्त कर देने थे। सैनिकों को यह आज्ञा दी गई कि वे बरवी पहने हुए अपने माथे पर तिलक आदि धार्मिक चिह्न न लगाएं, दाढ़ियाँ मुंडवा दें और सब एक तरह की कढ़ी हुई मूंछें रखें। वेट्टिक्क १८३२ ई० में गवर्नर बनकर आया। उस समय यह कानून बना कि जो भारतवासी ईसाई हो जाएंगे, उन का पैतृक संपत्ति पर पूर्ण अधिकार बना रहेगा। लार्ड कैनिंग ने लाखों रुपये ईसाई मत प्रचारकों में बाँटे थे। सरकारी खजाने से विभागों को बड़े बड़े वेतन मिलने और उच्च अधिकारों अवीनस्थ कर्मचारियों पर ईसाई होने के लिए अनुचित दबाव डालने। पंजाब पर अधिकार हो जाने के बाद यह कोशिश की गई कि पंजाब में शिक्षा का सारा काम ईसाई पादरियों को सौंप दिया जाए। सेना में ईसाई धर्मप्रचार विशेष उत्साह से किया जाता था। धर्म परिवर्तन करने वाले सैनिकों को तत्काल उच्च पद दे दिया जाता था।

१८५७ ई० के अशांत गतावरण के बाद अंग्रेज कूटनीतिज्ञ इस बात का विशेष अनुभव करने लगे कि भारतवासियों के हृदय से राष्ट्रीयता के रहेसदे भाव भी समाप्त कर दिए जाएँ ताकि अंग्रेजी साम्राज्य की नींव सुदृढ़ रहे। इस उद्देश्य की पूर्ति के लिए दो उपाय सोचे गए—भारत में ईसाई मत का प्रचार और अंग्रेजी शिक्षा दीक्षा। यद्यपि महारानी विक्टोरिया ने अपनी घोषणा में यह वचन दिया था कि अंग्रेजी सरकार धर्म के विषय में पक्षपात या हस्तक्षेप न करेगी, तथापि एक वर्ष के बाद ही इंग्लैंड के प्रधानमन्त्री ने पादरियों के एक शिष्टमंडल से कहा, “समस्त भारत में पूरब से पच्छिम तक और उत्तर से दक्षिण तक ईसाई मत के फैलाने में जहाँ तक हो सके मदद देना न केवल हमारा कर्तव्य है, बल्कि इसी में हमारा लाभ है।”

ईसाई पादरी भारत के मोलेभाले अननद लोगों में किस चालाकी से अपने धर्म का प्रचार किया करते थे, इसका कुछ वर्णन स्वामी विवेकानन्द जी ने सर्वधर्म परिषद् चिकारों के अग्रे भाषण में किया था। उन्होंने कहा, “मैं जब बालक था, तब मुझे याद है कि भारतवर्ष में एक ईसाई किसी भीड़ में अपने धर्म का उपदेश कर रहा था। दूसरी भीड़ों के साथ उस ने अपने श्रोताओं से पूछा, ‘यदि मैं तुम्हारे देवता की मूर्ति को लाठी मारूँ तो वह मेरा क्या बिगाड़ सकता है।’ इस पर एक श्रोता ने उत्तर कर उस से प्रश्न किया, ‘यदि मैं तुम्हारे ईश्वर को गाली दूँ, तो वह मेरा क्या कर सकता है?’ ईसाई

१ पं. सुंदरलाल : भारत में अंग्रेजी राज :—पृष्ठ १३७१.

२ Encyclopaedia Britannica vol viii, page 624, 11th edition.

३. पं. सुंदरलालजी : भारत में अंग्रेजी राज—पृष्ठ १६६०.

उपदेशक ने उत्तर दिया, 'जब तुम मरोगे, तब तुम्हें दृष्ट मिलेगा।' तब उस आदमी ने प्रत्युत्तर दिया, 'एने ही जब तुम मरोगे तब तुम्हें भी मेरे देवता दृष्ट दग'।

उपयुक्त वचन उम पृष्ठ भूमि का है जिसे सम्मुख रखते हुए हमारे १६ वीं शताब्दी के सुधारका को काय करना था। भारत का साम्राज्य है कि उसे ऐसे नरत्न प्राप्त हुए जिन्होंने भारतीय धर्म, सम्प्रदाय और सभ्यता की रक्षा कर हमारी राष्ट्रीय भावना को पुष्ट किया। श्री आत्माराम जी ईसाई मिशनरिया की युक्ति, प्रचार के दगा और उनसे उद्देश्या से सुपरिचित थे। वे इस बात को अच्छी तरह समझ रहे थे कि "कितने ही इसाई जन प्रमाण और युक्ति के ज्ञान के अभाव में और अपने पथ के चलाने वाले इसा मसीह के अनुगम से अपने ही स्वीकृत धर्म को सत्य मानते हैं और कितने ही आचार्य के रत्न वाला को जिन की बुद्धि सत्य धर्म में पूरी निपुण नहीं है, अपने मत का उपदेश करते हैं।" श्री आत्माराम जी ने उन कारणों का विश्लेषण किया था जिन के आधार पर भारतीय युवा धड़ाधड़ इसाई बन रहे थे। उन्होंने लिखा है, "निधन धन के लोभ से, कपारे व रडे विवाह के लोभ से, कुछ खानपान सनयी स्वतन्त्रता के लोभ से, कुछ हिन्दुओं के देवा व उन की मूर्तियों की अप्रपनी रीति भाति देखने से इसाई होते जाते हैं।" एक और स्थान पर वे इसी विषय की चर्चा करते हुए लिखते हैं, "यूरोपियन लोगों ने हिन्दुस्थान में इसाई मत का उपदेश करना शुरु किया है। उपदेश से, धन से, स्त्री देने से, लोगों का अपने मत में वैपरीन देके मिलाते हैं।"

भारतीय युवाओं को इसाई होने से रोकने के लिए हमारे तत्कालीन सुधारका ने उड़ साहस व कौशल से काम किया। श्री आत्माराम जी भी स्वयं इस कार्य में काम करते रहे। गुजराती भाषा में एक पादरी ने एक पुस्तक लिखी थी जिस के द्वारा जैन धर्म के विषय में भ्रातिया फैलाई गई थी। आप ने उस पर उत्तर में एक खोजपूर्ण पुस्तक लिखी जिस का नाम था 'ईसाई मत समीक्षा'। आप ने ब्रह्मगमाज और आय समाज द्वारा इस विषय में किए गए कार्य को भी स्वीकार किया है। आप ने लिखा है, "ईसाई ने मत में बहुत अशुद्धी फारसी के पढ़ने वाले लोक हैं। वे कदाग्रह में लोगों से मत की बातें भगड़ते फिरते हैं। परन्तु ब्रह्मगमानिया ने और दयानंद जी ने कितने हिन्दुओं को इसाई होने से रोका है।"

श्री आत्माराम जी अग्रणी पत्रलिखे युवा से प्रायः कहा करते थे, "होश में आओ। तुम कौन हो और किधर जा रहे हो? तुम्हारे पूर्वजों का चरित्र तुम्हारे लिए प्रकाशमान दीपक के समान है। उन के महान् कार्यों को पढ़ो। तब तुम्हें ज्ञात होगा कि पूर्व ने पश्चिम को अपने प्रकाश में किस प्रकार लाभ पहुंचाया है। तुम्हें पूर्व की ओर देखना चाहिए जहां से सत्य देवता अपना प्रकाश डालता है, न कि पश्चिम की ओर जिन वहां अस्त होता है। इसाई मिशनरियों की चिकनीचुपड़ी बातों में मत आओ। वे तुम्हारे धर्म को अपमानित कर रहे हैं और तुम्हारा सम्प्रदाय का परिहास कर रहे हैं। उन के मिथ्या प्रचार से बचने के लिए धर्म उपदेश सुनाओ और अपनी धार्मिक पुस्तकों को ध्यानपूर्वक पढ़ो।"

१ The World's Parliament of Religions vol II p 973

२ इसाई मत समीक्षा—पृ २

३ इसाई मत समीक्षा—पृ २३

४ अग्रानिभिद भास्वर—पृ २६७

५ अग्रानिभिद भास्वर—पृ. २६८

६ ला० बाबू राम आचार्य (उद्.) पृ ११२

अहमदाबाद के एक सेठ दलपत भाई की एक धनिक वैराग्य से मित्रता थी। उस का बड़ा लड़का ब्रेजुएट या और पश्चिमीय सभ्यता के कुसस्कारों से प्रभावित हो कर पाठशाला की चाल में आ गया था। कुसगति ने उस में शराब व मास की बुरी आदत भी डाल दी थी। उसे आचार से पतित देख कर माता-पिता बहुत व्यथित हुए। उन्होंने ने सेठ दलपत भाई को अपनी व्यथा सुनाई। सेठजी ने श्री आत्माराम जी के विषय में उन्हें बताया और कहा कि किसी प्रकार लड़के को इन के पास ले जाओ। वे अपने पुत्र को आप के पास ले आए। कुछ मिनटों के उपदेश ने ही ऐसा चमत्कारी प्रभाव डाला कि वह लड़का कुसगति से हमेशा के लिए बच गया।^१

वि. स. १९४२ के सूरत के चतुर्मास के बाद अहमदाबाद से सेठ दलपतभाई का श्री आत्मारामजी के नाम एक पत्र आया था। उस पत्र में सेठ जी ने लिखा था कि कुछ कुलीन और अंग्रेजी शिक्षा प्राप्त नवयुवक पाठशाला के बहकाने से ईसाई होने वाले हैं। आप शीघ्र अहमदाबाद पधारने की कृपा करें। पत्र मिलते ही आप बड़ोदा से विहार कर अहमदाबाद पहुँचे और ईसाई मिशनरियों की चालों पर एक सार्व-जनिक सभा में भाषण दिया। आप ने उस व्याख्यान में यह सिद्ध किया कि ईसाई मत में जितनी खूबियाँ हैं, वे सब जैन धर्म से ली गई हैं। आप ने बाइबल के कई उद्धरण जनता के सामने रखे जिन का सब पर बड़ा प्रभाव पड़ा। आप ने उन्हें बताया कि पादरी संस्कृत और प्राकृत भाषाओं से अनभिज्ञ होने के कारण भारतीय धार्मिक साहित्य को समझने में असमर्थ हैं और कपोलकल्पना कर हसी उड़ाते हैं। बाइबल में कई ऐसी घटनाओं का उल्लेख है जो संभव नहीं। जो लोग शीशे के मकानों में रहते हैं, उन्हें दूसरों पर पत्थर नहीं फेंकने चाहिए। समझदार लोगों को ईसाई बनने से पहले अपने साहित्य और इतिहास की उन के साहित्य व इतिहास से तुलना अवश्य करनी चाहिए, तब उन्हें सच्चाई का ज्ञान होगा। आप के सत् परामर्श का बहुत प्रभाव पड़ा और कई नवयुवक ईसाई होने से बच गए।

इस प्रकार श्री आत्माराम जी ने इस बात का अनथक परिश्रम किया कि भारतीय युवक विवेक खोज ईसाई मिशनरियों के झूठे जाल में न फँसे। यदि उन्हें अव्ययन द्वारा ईसाई धर्म अच्छा प्रतीत होता है तो उन का कर्तव्य है कि वे पहले अपने धर्मशास्त्रों का नियमपूर्वक अव्ययन अवश्य कर लें ताकि ठीक ठीक तुलना हो सके और वे सच्चाई के ज्ञान से अनभिज्ञ न रहे। श्री आत्माराम जी ने तत्कालीन अन्य सुधारकों के समान भारतीय धर्म, दर्शन तथा इतिहास पर पश्चिम से होने वाले आक्रमणों का डट कर सामना किया और सच्ची भारतीय सभ्यता व संस्कृति का चित्र विश्व के सामने रखा।

यहाँ इस बात का उल्लेख करना आवश्यक प्रतीत होता है कि ईसाई मिशनरियों ने समाजसेवा के बहाने भारतीय लोगों को ईसाई बनाने का काम फिर भी जारी रखा। महात्मा गांधी भी इन के कामों को सन्देह की दृष्टि से देखते थे। उन्होने एक बार लिखा था—“विदेशी मिशनरियों के विषय में मेरे विचार किसी से छिपे नहीं हैं। मैंने कई बार मिशनरियों के सामने अपने विचार प्रगट किए हैं। यदि विदेशी मिशनरी शिक्षा और चिकित्सासम्बन्धी सहायता जैसे मानवीय सहानुभूति के कामों तक अपनी प्रवृत्तियों को सीमित करने के स्थान पर उन्हें दूसरों का धर्म छुड़ाने के लिए काम में लाएंगे तो मैं दृढ़तापूर्वक उन्हें कहूँगा कि वे चले जाएँ। हरेक जाति अपने धर्म को दूसरे धर्म के समान अच्छा समझती है। भारत की जनता के धर्म निश्चयपूर्वक उन के लिये पर्याप्त हैं। भारत को एक धर्म की अपेक्षा दूसरे धर्म की श्रेष्ठता की आवश्यकता नहीं।”^२ इसी लेख में उन्होंने ने आगे जा कर लिखा था, “धर्म एक व्यक्तिगत विषय

१ आत्मचरित्र (उर्दू) पृ ११३.

२ Young India, April 23, 1921

हे। उस का संग्रह हृदय से है। क्याकि एक डाक्टर ने जो अपने आप को इसाई कहता है, मेरे किसी रोग की चिकित्सा कर दी तो उस का अर्थ यह क्यों हो कि डाक्टर मुझ अपने प्रभाव में अधीन देस कर मुझ से धर्म परिवर्तन की आशा रखे? क्या रोगी का स्वस्थ हो जाना और उस में परिणाम से सन्तुष्ट होना ही काफी नहीं? फिर यदि मैं इसाईयों के किसी स्कूल में पढ़ता हूँ तो मुझपर इसाईयत की शिक्षा क्यों टोसी जाए? मैं धर्म परिवर्तन के विरुद्ध नहीं। किन्तु उस के वर्तमान ढंग के विरुद्ध हूँ। आजकल धर्मपरिवर्तन एक धाधा बना रहा है। मुझे याद है कि मैंने एक मिशनरी की रिपोर्ट पढ़ी थी। उस में उस ने बताया था कि एक व्यक्ति का वम उद्वर्तन पर कितने रूपों का सब होता है। यह रिपोर्ट पेश करने के बाद उस ने 'भावी फल' के लिए उचित पेश किया था।"

लेद की बात तो यह है कि भारत में स्तम्भ हो जाने के बाद भी इस संग्रह में विशेष परिवर्तन नहीं हुआ। २२ और २३ एप्रिल १९५३ ई० का त्रैद्रीय लोक सभा में जा यह हूँ और भारत के गृहमन्त्री ने जो निम्ति दी, उस से यह सुस्पष्ट है कि इसाई मिशनरी अब भी पुरानी चालों से काम ले कर लगे हैं। इस उद्देश से कुछ दिन पहले हमारे प्रधानमन्त्री प० नेहरू ने आत्माराम की आदिम जाति के प्रदेश में भ्रमण किया था। उन्हें पता चला कि निदेशी ईसाई मिशनरी समाज सेवा की आड़ ले कर सरकार के विरुद्ध विप्लवा राजनैतिक प्रचार कर रहे हैं। उन्होंने इसकी निन्दा की। उस वक़्त तत्कालीन गृहमन्त्री डॉक्टर वैलाशनाथ कर्जु ने कठोर शब्दों में उन्हीं प्रवृत्तियों का वर्णन किया। यही दृष्टा उड़ीसा, मध्यप्रदेश और बिहार के कुछ प्रदेशों में है। निदेशी इसाई मिशनरी उन स्थानों में स्कूल और श्रीपथालय खोलने का नाम ले कर जाते हैं। लेकिन इस परदे के पीछे वे दूसरे धर्मों पर कीचड़ उछालते हैं। और वहाँ के निवासियों का धर्म परिवर्तित करने की कोशिश करते हैं। इससे अतिरिक्त राजनैतिक दृष्टि से नयी दलमन्दी का प्रयत्न भी करते रहते हैं। त्रैद्रीय सरकार का ध्यान इस ओर गया है और आशा है कि राजा राममोहनराय, स्वामी दयानन्द तथा श्री आत्मारामजी द्वारा प्रारम्भ किए गए कार्य का शीघ्र ही मधुर परिणाम होगा तथा समाज सेवा के कार्यों को अपने धर्मप्रचार की सीढ़ी न बनाया जाएगा।

(लेखक के श्री आत्मारामजी के एक खोजपूर्ण अवधारित जीवनचरित्र से)

जैन दृष्टि से साधना मार्ग

श्री ऋषभदासजी

आत्मा पर आवरण के कारण शरीर के प्रति आत्मिक आ जाती है और मनुष्य शारीरिक सुखों के लिए प्रयत्न करने लगता है, शारीरिक सुखों के लिए दुःखों को कष्ट पहुँचाता है। वह भूल जाता है कि सभी जीव समान हैं और दुःख किसीको भी प्रिय नहीं है। आत्मा में अनंत सुख भरे हुए हैं, यह वह आवरणों के कारण भूल जाता है। इसलिए कर्मों के आवरण दूर करना साधना का उद्देश्य है।

सबकी भलाई—श्रेय ही सुख का कारण है। दूसरे को दुःख देकर श्रेय नहीं होता। इससे दुःख ही मिलता है। पर जब आत्मा के आवरण दूर हो जाते हैं तब आत्मा शुद्ध, पवित्र और निर्मल बनती है, आत्मचेतना प्रकट होनेपर शारीरिक सुखदुःख का असर नहीं होता।

कर्मों के मुख्य आवरण हट जाने पर भी शरीर को जेप आयु भोगनी पड़ती है। ज्योतक शरीर गृहता है, नाम से पुकारा जाता है और वेदना भी होती है। लेकिन इन आयु, नाम, गोत्र और वेदनीय कर्मों का आवरण हट जाने से उनका असर नहीं होता। इसी कारण से फिर से बंध नहीं हो सकता। मानव जीवन का व्यय है सबके प्रति समभाव रखकर सबके श्रेय का प्रयत्न करना, केवल अपना ही नहीं, सबका उद्वेग करने में लग जाना। यह पूर्ण विकास है और इससे एक व्यक्ति मिद्ध हो जाता है। वह व्यक्ति ने समष्टि में लीन हो जाता है। वह जो कर्म करता है उसमें किसी प्रकार की आत्मिकता नहीं होती। वह सदा सचेत रहता है इसलिए बंध का कारण नहीं बनता। उसमें 'आत्मवत् सर्वभूतेषु' की भावना का पूर्ण विकास हो जाता है।

आत्मा पर आवरण डालने वाले कर्मों का ज्ञानियो ने इस प्रकार वर्णन किया है : ज्ञान और दर्शन को ढकने वाले, मोहनीय और अन्तराय। इन कर्मों के आवरण से आत्मस्वरूप को भूलकर मनुष्य अज्ञानी बनता है। सत्य की पहिचान नहीं कर सकता। वह यह भी नहीं जानता कि उसे अपने श्रेय के लिए क्या करना चाहिए, और जान भी लेता है तो वह वैसा आचरण नहीं कर पाता। इसलिए कर्मों के आवरण दूर करना और नये कर्म आने न देना यह साधना है।

मन, वचन और शरीर को बुराई से रोकना साधक के लिए आवश्यक है। मन कभी खाली नहीं रहता, वह किसी न किसी विषय में लगा ही रहता है। साधक दूसरे के अनिष्ट के चिंतन का त्याग करता है। जो उसका अहित करता है, वह उसकी भी भलाई ही चाहता है। वह जानता है कि कोई भी उसका अहित अज्ञानवश ही करता है। अज्ञानी पर तो दया ही करना चाहिए। वह तो अपना अहित करनेवाले को उपकारी मानता है क्योंकि कर्मों के आवरण या बंध के कटने में उसे मदद मिली है। यह समत्व दृष्टि आने पर ही होता है।

यदि मन स्वार्थ या अन्य किसी कारण से दूसरे का अहित सोचता है तो वह उसके निरोध का प्रयत्न करता है। वह जानता है कि बुराई प्रथम मन पर हावी होती है, फिर उससे वैसे बुरे काम होते हैं। इसलिए सावधान होकर मन को बुरे विषयों से मोड़ता है।

विचारों की तरह वह वाणी का भी सयम रखता है। दूसरे का अकल्याण या अश्रेय हो, ऐसी भाषा वह नहीं बोलता। उसकी भाषा सत्य, परिमित, हितकर व मीठी होती है। उसका प्रयत्न रहता है कि उसके बोलने से किसी का अश्रेय न हो, किसी का मन न दुःखे।

विचार और वाणी की तरह शरीर से भी कोई ऐसी बात नहीं होने देता कि जिससे किसी का अश्लेषण या अहित हो। उसकी प्रत्येक क्रिया अत्यंत सावधानीपूर्वक होनी है। उससे द्वारा जो भी काम होते हैं उनसे दूसरों का अनिष्ट तो होता ही नहीं, मलान् ही सधती है।

इस तरह वह अपने आपको सत्प्रवृत्ति में लगाता है, पर उसकी किसी भी शुभ क्रिया में व्यासक्ति नहीं होती। सहज शुभ प्रवृत्ति रहती है। इन शुभ प्रवृत्तियों को जैन धर्म में 'अश धर्म' कहा जाता है।

क्षमादि दश धर्म

जिनके साथ अच्छे सम्बन्ध हैं, उनके साथ अच्छा वर्तन करने में खास अट्ठचन नहीं आती। पर जब कोई कष्ट दे, अपमान करे, या क्रोध के कारण उपस्थित करे तब भी अपनी वृत्तियाँ को उत्तेजित न होने दे और आत्ममान रखे, यह क्षमा है। कोई चाहे जितने चिन्तने के कारण पैदा करे तो भी अपने को उत्तेजित न होने दे, यह उत्तम क्षमा है। अपने पर हमने जितना कानू पाया है, इसकी वसुंधा क्षमा ही है।

क्षमा धर्म के पालन में अहंकार बाधक बनता है। समार के भगड़ा में अधिकार अहंकार के कारण पैदा होते हैं। अपनी बात के लिए हाना नहीं पर लागू के प्राण गए और उड़े उड़े युद्ध हुए। इसलिए साधक बाहरी और भीतरी अहंकार को त्याग कर नम्रता धारण करे, मृदुता का व्यवहार करे। मनुष्य अहंकार करे भी तो जिस बात का ? देह समार की शक्ति के सामने अत्यंत तुच्छ है। शक्ति, बुद्धि, विद्या, धन सभी इतने अल्प और क्षणिक हैं कि कोई भी निवेदी पुष्प उनका अहंकार कर नहीं सकता। यही कारण है कि सच्चे ज्ञानी सदा नम्र होते हैं।

किन्तु सरलता के अभाव में नम्रता दम भी बन सकती है। इसलिए मन, वचन और कर्मा में समी व्यवहार में एकता लाने के लिए आज्ञा या सरलता आवश्यक है। जैसे विचार है वैसे कह और करे, यही साधना में उपयोगी है।

कोई अपने को चाहे जितनी सत्प्रवृत्ति में लगावे पर तबतक सत्प्रवृत्ति में भी व्यासक्ति रहेगी तबतक साधक विकास नहीं कर सकता। सत्प्रवृत्तियाँ भी अनासक्ति के अभाव में मोक्षरूप या मोक्ष का कारण बन जाती हैं। इसलिए ज्ञानियों ने कहा है अच्छे काम करो और उन्हें भूल जाओ। साधक अनासक्त, फलाशा रहित और निर्लेप वृत्तिलाभा रहे, इसेही शीघ्र कहा गया है।

साधना में तबतक प्रगति नहीं हो सकती जबतक साधना का हस्त स्पष्ट नहीं। साधना के पाठ्य दृष्टि ता सत्य की खोज है। सत्य खोजने से भी वह अधिक व्यापक है। सत्य में सच खोजना तो विदित है ही पर खोजने में भी वह सत्य, हितकर और दृष्ट हो। तब कभी एक का सत्य दूसरे से भिन्न प्रतीत होता है तो सोचना चाहिए कि यह भेद क्यों है। दूसरे का दृष्टिकोण समझने का प्रयत्न करना चाहिए। समग्र दृष्टिकोण से यदि विचार न किया जाय तो हमारे समक्ष हुए सत्य के अग्रह रहने की सम्भावना रहती है, इसलिए सत्य का खोजी प्रयत्नशील और उत्तम होगा। उसमें धीरज होगी। वह शास्त्रों में न तो निश्चय करेगा और न अपना निश्चय दूसरे पर लादने का प्रयत्न ही करेगा। सत्य दूसरों की आत्मा की म दमन नहीं देता। भिन्न भिन्न विचारधाराओं के मान्यता भी दूसरों के प्रति आत्मीयता और प्रेमभाव रह सकता है। साधक अपने विचारों के प्रति दृढ़ता रखकर भी दूसरों के प्रति उत्तरदायी रह सकता है।

पर इस तरह के सत्य का पालन बिना ही। इसलिए साधक के लिए समय आवश्यक माना गया है। अपने किसी भी प्रकार के कष्ट न पहुँचे। इन्द्रिया और मन के अग्रणी

वन शारीरिक सुखों के पीछे लगने से आत्मविकास असंभव है। इसीलिए साधक के जीवन में मयम आवश्यक है।

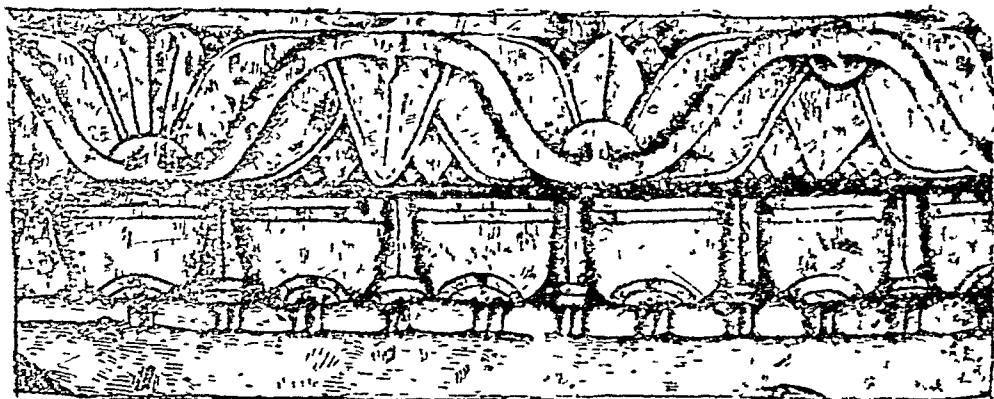
सयम का पालन करनेवाले के जीवन में त्याग का बहुत महत्त्व है। जो अपने जीवन को विरसित करना चाहे उसके लिए सकल्प-व्रत-नियम का महत्त्व है। बुरी बातों का त्याग और अच्छी बातों का सकल्प या दृढ़ निश्चय बहुत मददगार होता है।

परंतु त्याग बिना सतोप के संभव नहीं। इसलिए अक्विचन वृत्ति को अपनाना आवश्यक है। वह परिग्रह की मर्यादा के बिना आ नहीं सकती। सभी सत करते हैं कि लोभ सभी गुणों का नाश करनेवाला होता है। विकास अक्विचन वृत्ति के बिना हो नहीं सकता।

परिग्रह मर्यादा या अक्विचन वृत्ति आत्मचर्या में लीन होने बिना संभव नहीं। आत्मा में मगन होने पर आनंद पाने की मला हासिल हो सकती है। तभी ब्रह्म परिग्रह का त्याग संभव है। क्योंकि बिना आनंद के या सुख के कोई रह नहीं सकता। प्रश्न है यह सुख भौतिक-ब्रह्म-वस्तुओं से प्राप्त करे या आत्मा से। अनुभवियों का कहना है कि भौतिक सुखों से आत्मिक सुख श्रेष्ठतर और अधिक टिकनेवाले होता है, इसलिए उसे प्राप्त करने का प्रयत्न हो। आत्मरमण ही सच्चा ब्रह्मचर्य है।

जैन साधना में तप का भी महत्त्वपूर्ण स्थान है। शरीर को कस कर अपने अर्थात् बनाना और चित्त को निर्मल बनाना तप का उद्देश्य है। तप का अर्थ शरीरकष्ट नहीं। वही तप साधना में सहायक होता है जिससे शरीर और मन की प्रसन्नता बड़े। तप के दो भेद हैं: ब्रह्म और अभ्यंतर। अनशन, ऊनोदरता, वृत्ति परिमख्यान, स्वपरित्याग, विविक्त शय्यासन और कायकलेश ब्रह्म में तथा प्रायश्चित्त, विनय, सेवा परिचर्या, स्वाध्याय, व्युत्सर्ग और ध्यान अभ्यंतर तप में हैं।

जब साधक अप्रमत्त बनकर निर्मल चित्त बनाकर साधना करता है तो वह अपने साध्य तक पहुँचता है। साधक यथाशक्ति प्रयत्न करे यही जैन दर्शन की अपेक्षा है।

धर्मोत्तर टिप्पण के कर्ता मल्लवादी

श्री० दलसुखभाई मालाणिया

‘न्यायनिन्दु’ आचार्य धर्मकीर्ति की कृति है। उसकी टीका आचार्य धर्मात्तर ने लिखी है। या एव उस टीका का नाम भी धर्मात्तर हो गया है। इस धर्मोत्तर अर्थात् ‘न्यायनिन्दु’ टीका व अनेक टिप्पण हैं। उनमें एक आचार्य मल्लवादी की कृति है, यह बात पाटन और जैसलमेर के भण्डारों की सूची को देखते से स्पष्ट होती है। प्रोफेसर चित्रामुनी को ‘न्यायनिन्दु’ टीका के टिप्पण की एक अधूरा प्रति मिली। उसमें आचार्य पर उद्वा ने ‘न्यायनिन्दु टीका टिप्पणी’ के नाम से एक पुस्तक रशिया की प्रसिद्ध बौद्ध ग्रंथमाला में प्रकाशित की और वह आचार्य मल्लवादी कृत है ऐसा भी उद्वा ने उक्त ग्रंथ में लिखा। किन्तु बाद में उनको मादूम हुआ कि यह कृति मल्लवादी की नहीं है। अतः एव उन्होंने अपने भ्रम का निराकरण अपने ‘बुद्धिम् लोचिन’ नामक ग्रंथ में कर दिया। आगमप्रभाकर मुनि श्री पुण्यनिजयजी की कृपा से मल्लवादीकृत टिप्पण की प्रतिलिपि मेरे पास आ गई है और उसे उक्त मुद्रित टिप्पण के साथ मिलान करने पर यह अत्यन्त स्पष्ट हो गया है कि वे दोनों भिन्न हैं।

प्रश्न यह है कि मल्लवादी आचार्य कब हुए और कहाँ हुए? जैन परंपरा में एक मल्लवादी नयचक्र के कर्ता रूप से प्रसिद्ध हैं। उन्हीं मल्लवादी को डा० सतीशचन्द्र त्रिपाठ्य ने इस टिप्पण का कर्ता माना है। किन्तु नयचक्र के कर्ता मल्लवादी का परंपरागत समय वीर सन् ८८४ है। उस का मेल धर्मकीर्ति और धर्मोत्तर के समय से न होने के कारण डा० विद्याभूषण ने उक्त सन्त को वीरसन्त न मानकर उसमें शक या निजम संत होने की सम्भावना की है। तन्नुसार मल्लवादी का समय इ० ८-७ या इ० ७६० माना है।^१

परन्तु देखा जाय तो आचार्य मल्लवादी जिन्होंने नयचक्र लिखा है, इस टिप्पण के कर्ता हैं ही नहीं। डा० त्रिपाठ्य ने नयचक्र ग्रंथ देखा नहीं था। अन्यथा वे किसी दूतरे ही मल्लवादी की कल्पना करते। नयचक्र के कर्ता मल्लवादी का समय नहीं चलते। नयचक्र में प्रसिद्ध दार्शनिक दिग्गज का तो उल्लेख है, किन्तु उनसे ज्ञान के धर्मकीर्ति आदि किसी दार्शनिक का नाम तो क्या, उनका मत का भी चिह्न नहीं है। वैदिक दार्शनिक कुमारिल का मत भी उसमें निर्दिष्ट नहीं है। भट्टारि का उल्लेख है किन्तु वे भट्टारि इतिहासनिर्दिष्ट भट्टारि नहीं, अपितु दूतरे ही हैं जिनका समय कुमारिल (इ० ५५० आशुपाय) से भी पहले है। अतः एव नयचक्र के कर्ता मल्लवादी ने भिन्न ही मल्लवादी ‘न्यायनिन्दु’ टीका के टिप्पणकार हैं।

डा० अल्टेकर ने एपिग्राफिस इण्डिका में गुजरात के राष्ट्रकूट राजा कर्गुवर्य का एक ताम्रपत्र मन्वर्तित किया है। उसका अनुमान है कि इस ताम्रपत्र में निर्दिष्ट मल्लवादी ‘न्यायनिन्दु’ टीका के टिप्पणकार हैं। ताम्रपत्र शक संवत् ७४३ में लिखा गया है और उसमें मूलसंस्कृत सा आत्माय ग शोचान् श्रमशक्तियुरि का उल्लेख है। श्रमशक्तियुरि की गुणरूपता उस ताम्रपत्र में ही हुई है। श्रमशक्तिन के गुण गुणनि य आत्मायुनि य गुण मल्लवादी ये। श्रमशक्ति यदि शक संवत् ७४३ अर्थात् इ० ८२१ में विद्यमान था तो नयचक्र

१ हिन्दी की शब्दकोश साहित्यिक पृ १६४

२ श्रेयशक्ति साहित्यिक टीका की प्रस्तावना, पृ १७

३ बौद्ध २१, पृ १३३

दादागुरु मल्लवादी के समय के साथ धर्मोत्तर^१ के समय (ई. ७००) का कोई विरोध नहीं हो सकता। अतएव नवचक्रार मल्लवादी के समय को बदलने की भी आवश्यकता नहीं रहती। इसी दूसरे मल्लवादी ने यह टिप्पण बनाया हो, यह समझ है।

किन्तु तत्त्वसंग्रह में सुमति नामक एक विगमद्वय आचार्य के मत का खण्डन किया गया है^२। यदि वे ही सुमति प्रस्तुत मल्लवादी के शिष्य हैं तो तत्त्वसंग्रह के समय के साथ संगति करना आवश्यक है। तत्त्वसंग्रह के रचयिता शान्तरक्षित का समय ई० ७०५-७६२ के बीच ठी० भट्टाचार्य ने स्थिर किया है। उक्त ताम्रपत्र में सुमति शिष्य अमराजित की विद्यमानता ८२१ ई० में सिद्ध होनी है। ठी० भट्टाचार्य ने सुमति का समय ई० ७२० के आसपास होने का अनुमान किया है।^३ किन्तु ऐसा मानने पर गुरु और शिष्य के बीच १०० वर्ष का अन्तर हो जाता है। अतएव सुमति का समय ई० ७२० के आसपास माना जाय तो पूर्वोक्त असंगति होती नहीं। शान्तरक्षित ने निम्न जाने के पूर्व तत्त्वसंग्रह की रचना की है। अतएव वह ई० ७४६ के पहले रचा गया होगा। क्योंकि शान्तरक्षित ने निम्न जा कर ई. ७४६ में नये विहार की स्थापना की है ऐसा उल्लेख मिलता है। अतएव हम मान सकते हैं कि तत्त्वसंग्रह ई० ७४५ के आसपास रचा गया होगा। सुमति को भी यदि शान्तरक्षित का समवयस्क मान लें तो उनकी भी उत्तमवयस ७६२ ई० तक जा सकती है। ऐसी स्थिति में उनके शिष्य अमराजित की सत्ता ई० ८२१ में अभ्यव्य नहीं रहती। इन सब परिस्थिति का विचार करके सुमति के गुरु मल्लवादी की सत्ता ई० ७००-७५० के बीच मानी जा सकता है।

न्यायविन्दु के मल्लवादीकृत टिप्पण में धर्मोत्तर के पूर्ववर्ती टीकाकारों के मतों का उल्लेख तो मिलता है किन्तु धर्मोत्तर के बाद के उसके अनुटीकाकारों के मतों का उल्लेख नहीं मिलता। ऐसे कई अनुटीकाकारों के मतों का उल्लेख अन्य टिप्पणों में है जब कि मल्लवादी के टिप्पण में नहीं है। यह भी इस बात को सिद्ध करता है कि धर्मोत्तर और मल्लवादी के बीच समय का अधिक अन्तर नहीं है। अत एव मल्लवादी का समय ई० ७००-७५० की बीच माना जा सकता है। इसमें धर्मोत्तर और शान्तरक्षित दोनों के समय के साथ संगति है।

१ धर्मोत्तर के समय के विषय में देखो मेरी धर्मोत्तर प्रदीप की प्रस्तावना, पृ. ५३.

२ तत्त्वसंग्रह टीका पृ ३७६, ३८०, ३८३, ४८६, ४८६.

३. तत्त्वसंग्रह, प्रस्तावना, पृ ६२.

प्राचीन भारत में देश की ऐकता

डॉ. वासुदेव शरण अग्रवाल, एम ए, पीएच् डी, डी लिट्

भौगोलिक एकता राष्ट्रीय एकता का मूल आधार है और राष्ट्रीय एकता उसका आवश्यक फल है। पुराणों के भुवन कोश नामक अध्यायों में सप्तद्वीपी भूगोल का वर्णन मिलता है। मेरु को मध्य में मान कर उसने उत्तर में उत्तर कुण्ड, पूर्व में भद्राक्ष, दक्षिण में भारतवर्ष और पश्चिम में वेनुमाल इन चार वर्णों की कल्पना की गई है। इन चारों का सम्मिलित नाम जम्बूद्वीप था। प्राचीन भूगोल के अनुसार मेरु पामीर के ऊँचे पर्वत की संज्ञा है जो पृथ्वी रूपी कमल के केन्द्र में पश्चिम में समान स्थित है।^१ उत्तर कुण्ड साइबेरिया और भद्राक्ष चीन है। वेनुमाल पामीर के पश्चिम में पला हुआ बड़ प्रदेश है जिसमें चक्यु-चक्यु या बतमा और सस नदी गहरी है। मेरु के दक्षिण की ओर स्थित हिमालय और दक्षिणी समुद्र के बीच का भूप्रदेश पुराणों के अनुसार एक भौगोलिक इकाई मानी जाती थी। उसी की संज्ञा भारतवर्ष थी। जैसा पूर्व में कहा जा चुका है, भुवनमांश के दोषक भारतवर्ष की उत्तरी और दक्षिणी सीमाओं के नियम में निश्चित और स्पष्ट उल्लेख करते हैं। उत्तर में जहाँ तक गया न उत्तरी खात या शाखा नदियाँ हैं और दक्षिण में समुद्र तट पर जहाँ कन्याकुमारी है वहाँ तक भारत की सीमाएँ हैं। इसने पूर की सीमा पर निरात जाति के लोग बसे थे जिन्हें आञ्जल का भाषा में मोन रमेर कहा जाता है। भारत के पश्चिम में यवन अर्थात् यूनानी रहे हुए थे।^२

यवनों से यद्यत् तात्पर्य ग्राह्य है (प्राधुनिक यवन, प्राचीन पैक्टिया) के यूनानी राजाओं से है जिन्होंने तीसरी शताब्दी ई. पू. के मध्य भाग में मौर्य साम्राज्य के निजल होनेपर यवन राज्य की बही नीत खाली थी। इससे यह भी शत होता है कि भारतवर्ष के भौगोलिक विस्तार की यह कल्पना शुग काल से पूर्व ही स्थिर हो चुकी थी। पाली साहित्य के दीर्घनिकाय ग्रन्थ में भारत की भौगोलिक और राजनैतिक एकता का बहुत ही सुन्दर उल्लेख मिलता है—

“तो कौन है जो उत्तर में आयताकार और दक्षिण में शक्यमुत्त न समान संकीर्ण इस महा पृथ्वी को सात बराबर भागों में बाँट सकता है? महागोविन्द को छोड़ कर भला और दूसरा कौन ऐसा करे में समर्थ है? कलिंग में दन्तपुर, अश्वमेध में पोतन, अश्वमेध में माहिष्मती, सीरीर में राक्षस, विदेह में मिथिला, अग्रे में चम्पा, और काशी में वाराणसी इन्हें महागोविन्द ने रसाया।”^३

१ जम्बूद्वीप सप्तस्तानामतेषां मध्य मस्थितः । तस्यापि मेरुमेधमथे वनकपवतः ।

भूप्रमास्थायः शैलोऽसौ वर्धिरावारसस्थितः ॥ विष्णुपुराण २/२।१, १० ।

२ आयतो ह्यकुमारिक्यान्गमाप्रभावाच्च व । पूर्व निराता यस्यान्ते पश्चिमे यवना रक्षता ॥ वायु ४। १-८२ । ‘आयतस्तु कुमारीनो गगाया प्रबहावति ।’ भारतवर्ष की यह आगाधिका परिभाषा थी ।

३ वो नु सो भो पदेति इमं महापटविं उच्येन आयतं दक्षिण्येन सवटमुत्तं सप्तधामसं सुविभक्तं विभक्तं नु । तत्र शुभं मन्त्रो रेणुष्य रन्ध्रो वनपद्मे हाति । दन्तपुरं कलिंगानां अस्सगानं च पोतनं । माहिस्तनीं श्वत्तीनं सोवीरानं च रोक्षकं । मिथिलां च विन्ध्यां चम्पां अग्रेणुं गविता । वाराणसीं च काशीं पदे गोविन्दमाविता नु ॥ (श्रीवनिनाय, महागोविन्द पुराण)

इस उल्लेख में ये बातें महत्वपूर्ण हैं। यत्न समस्त भारतवर्ष के लिये महापृथिवी शब्द का प्रयोग हुआ है। प्राचीन भारतवर्ष की राजनैतिक परिभाषा में किसी राजा के अपने जनपद के राज्य विस्तार को पृथ्वी कहते थे जिस कारण राजा पार्थिव कहलाता था। एक-एक जनपद का स्वामी राजा वह या पार्थिव होता था। किन्तु एक जनपद की सीमा से आगे बढ़ कर समुद्रपर्यन्त पृथ्वी के लिये महा-पृथिवी शब्द का प्रयोग होने लगा था। पाणिनि की अष्टाध्यायी में महापृथिवी के लिये ही सर्वभूमि सज्ञा का प्रयोग हुआ है। सर्वभूमि के राजा को सार्वभौम कहते थे।^१ आपस्तम्ब श्रौत सूत्र (३.०।१।१) के अनुसार सार्वभौम राजा को ही अश्वमेध करने का अधिकार था। जो सार्वभौम होता था वही चक्रवर्ती कहलाता था। महाभारत के अनुसार दौःप्रति भग्न अश्वमेधों के करने से सार्वभौम चक्रवर्ती हुआ।

दीर्घनिर्णय में दसग महत्त्वपूर्ण उल्लेख महापृथिवी या भारतवर्ष की भौतिक आकृति के सम्बन्ध में है। अब तक इसके तीन प्रकार मिले हैं, कूर्म सस्थान, कर्मुक सस्थान और शक्रमुख सस्थान। वगद मिहिर ने बृहत्संहिता में भारतवर्ष के सस्थान (अ० कनफ्युगरेसन) को कूर्म की आकृति वाला कहा है। उस कूर्म सस्थान के नौ भेद किए हैं, अर्थात् १. मध्य भाग २. पूर्व दिशा में फैला हुआ मुख ३. दक्षिण-पूर्व दिशा में दाहिना पैर ४. दाहिनी कुक्षि ५. दक्षिण-पश्चिम का पिछला पैर ६. पुच्छ या पुटों का भाग ७. उत्तर-पश्चिम का उपरला पैर ८. बाईं ओर की उपरली कुक्षि और ९. पूर्व-उत्तर दिशा का अगला पैर। इस कूर्म-सस्थान के प्रत्येक भाग में जो जनपद या देश हैं उनके नाम भी अलग अलग गिनाए गए हैं।

भारतवर्ष के सस्थान की दूसरी कल्पना पुगणों के भुवनकोश नामक अख्याओं में मिलती है। जहां इस भूमि को कर्मुक या धनुषाकृति कहा गया है। दक्षिण का घुमा हुआ भाग जो समुद्र के भीतर घुसा हुआ है वनुष का मुंडा हुआ डंडा है। उत्तर का हिमालय उस डंडे के ऊपर खिंची हुई डोरी है, जिसकी तान से डंडे का पृष्ठ भाग मानो झुक गया है।

कूर्म सस्थान और धनुषाकृति सस्थान, इन दोनों कल्पनाओं से भी अधिक प्रत्यक्ष दीर्घनिर्णय का उल्लेख है जिसमें भारत के उत्तरी मैदान और पर्वतों के मिले हुए भाग को आयताकार कहा गया है। इसके अग्रभाग में छुकड़े के लम्बे और सकीर्ण मुख की भांति दक्षिण भारत का भूभाग निकला हुआ है। देश के लिये शक्रमुखी सस्थान की यह कल्पना इतनी प्रत्यक्ष और सचित्र है जैसे किसी अर्वाचीन मान-चित्र में भारतवर्ष की आकृति को देखकर कोई उसका वर्णन कर रहा हो।

भारत-भूमि की इस प्रत्यक्षसिद्ध भौगोलिक एकता को आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक क्षेत्रों में जो समर्थन प्राप्त हुआ और उसकी जैसी पूर्ति हुई उसका वर्णन अतीव रोचक विषय है। राजनैतिक क्षेत्र में भी इस भौतिक एकता ने आदर्श के रूप में सदा लोगों को प्रेरित और आन्वोलित किया। यह एक तथ्य है कि हमारी यह भूमि प्राकृतिक सीमाओं के विभाग से अनेक जनपदों में विभक्त थी। इस प्रकार के लगभग दो सौ जनपदों की सूची पुराणों के भुवनकोश नामक अख्याओं में प्राप्त होती है। जनपदों का यह बंटवारा जनता की स्वाभाविक स्थानीय आकांक्षाओं की पूर्ति करता था। वह जनता के लिये स्थानीय एकता का सुदृढ बन्धन था। राज्यों के ऐतिहासिक विघटन के समय भी जनपदीय जीवन की इकाई ठोस चट्टान की भांति स्थिर रहती थी। जनपदों के रूप में भारतीय जीवन की माला हिमाद्रि से कुमारी तक गूथी गई थी। जनपदों को हम इस माला के स्थायी मनके कह सकते हैं। प्रत्येक जनपद की पृथिवी स्थानीय जीवन

के आर्थिक, सांस्कृतिक, भाषा और निया सन्धी पहलुओं से पूरी भरी गयी रहती थी। जिस प्रकार यूनायटेड किंगडम देश में वहाँ की संस्कृति की धारियाँ “सिटी स्टेट्स” या पारस्परिक थे और उसी प्रकार भारत में वे अनपेक्षित रूप में सांस्कृतिक और राजनैतिक एकात्मता के रूप में स्थायी निरन्तरता की मानाएँ थी।

विशुद्ध जनपदों की इस विविध शृङ्खला को एकत्र मिलाकर निम्नी महान् राजनैतिक संगठन का प्राप्ति भी वैदिक काल से मिलने लगता है। इस सम्बन्ध में प्रत्येक राजा की ऐंद्र महाभिषेक (राज्यासन पर आसीन होने का अभिषेक) के समय पढ़ी जाने वाली प्रतिज्ञा का हम नहीं भुला सकते। इसमें कहा है —

“जो ब्राह्मण पुरोहित यह इच्छा करे कि अभिषिक्त होने वाला क्षत्रिय सत्र विजय को जीते, सत्र लोको को प्राप्त करे, सत्र राजाग्य में श्रेष्ठता प्राप्त करे, एवं साम्राज्य, भोज्य, स्वराज्य, वैराज्य, पारमेश्वर्य, राज्य, महाराज्य, आधिपत्य, इन विभिन्न प्रकार से अभिषिक्त होने पर स्थिति प्राप्त करे, चाण दिशाओं के अन्त तक पहुँच कर आयुष्यतः सायभोग करने, और समुद्रपथतः पृथिवी का एकत्र जीतने, उस क्षत्रिय को इस ऐंद्र महाभिषेक की शपथ मिलाकर राज्य में उसका अभिषेक करना चाहिए।” इस प्रतिज्ञा में हम उन अनेक शासकों की गूँज सुनते हैं जिन्होंने भारत का राजनैतिक इतिहास आगन्तित हुआ है। भारतीय इतिहास में मिलने वाले राजाओं का अभिषेक वैदिक पद्धति से हुआ करने लिये उसी प्रतिज्ञा का उच्चारण हुआ होगा। देश की भौगोलिक ऐक्यता को इसमें स्पष्ट राजनैतिक एकात्मता के साथ मिलाया गया है। समन्तपथाधी सायभोग और समुद्रपथतः पृथिवी का एकत्र जीतने दोनों प्राप्ति देशव्यापी राजनैतिक चेतना के सूचक हैं। इसी से प्रेरित होकर शत्रु-हत्या के कर्म थे —

“हे दुष्कृत” मेरा यह पुत्र शैलराज हिमवत का शिरोभूषण धारण करने वाली इस चतुरंग पृथिवी का पालने करने वाला बनेगा।” हम पहले कह चुके हैं कि भारत का अजित चक्र लोक में गूँजता हुआ सब राजाओं को अपने वंश में लाने समस्त पृथ्वी पर फैल गया। इसके कारण भारत सायभोग चक्रवर्ती कहलाए। भारत से आरम्भ होने यह परम्परा और ये प्राप्ति और भी कितने ही राजाओं में अवनीय हुए।

ऊपर लिखी हुई वह राज्यप्रणालियाँ में परस्पर भेद थे। “सायभोग” शब्द सबभूमि या महापृथिवी का राज्य की ओर सन्तत करता है। सायभोग राजा की चक्रवर्ती भी कहा जाता था। जिसके रथचक्र के लिये अपने जनपद से बाहर काई रणभूमि न हो उसे चक्रवर्ती कहा गया जान पड़ता है। पीछे उस गठ हुए राजनैतिक सीमाविस्तार या भूभाग के लिये चक्र शब्द का प्रयोग होने लगा। सायभोग पद्धति में यह आवश्यक था कि राजा दूसरे राजाओं के साथ युद्ध करने या तो उन्हें अपना वशवर्ती बना ले और या बलपूर्वक उनका राज्य अपने राज्य में मिला ले। यही भारत ने किया था, और कालांतर में समुद्रगुप्त ने भी इसी नीति का अनुसरण किया। आरम्भिक अवस्था में प्रायः प्रत्येक देश में भूमि अनेक अनपेक्षित राजाओं में गयी हुई होती है, उनमें से प्रत्येक की अपनी स्वतंत्र सत्ता रहती थी। उनमें बीच में कोई एक शक्तिशाली राजा उठ खड़ा होता, और भारत के समान ही सत्रों पर अपना चक्र स्थापित करने उस राजनैतिक

१ स य इन्द्रवज्रिण्यमय सत्रा नितीत्येनाय सत्रा योवातिरदताः सर्वेषां राजां श्रेष्ठपतिषां परमतां गच्छेत् साम्राज्यं भोज्यं स्वराज्यं वैराज्यं पारमेश्वर्यं महाराज्यं आधिपत्यं स्मृतपथाधी स्वात्सायभोग सायभुषणं धातापराधाराद्विध्यं समुद्रपथनाथा पञ्चरात्रि तमेवेन द्वय महाभिषेकं हविष्यं दापयित्वा अभिषिञ्चेत्। (पुनरेव भाष्य, ८।१५)

२ तस्य तदभियं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः, भारवरं विष्यं मतिं शोचस्यन्तं महत्। स विशिष्य महाप्राणं शत्रुं वशवर्तनं स राजा चक्रवर्तीसीद् सार्वभौमः प्रतापवान् (आदि० ६६।४५-४७)।

एकता का प्रादुर्भाव करना, जिसे सर्वभौम या चक्रवर्ती राज्य कहते हैं। महाभाग्य से ज्ञात होता है कि आधिपत्य या आधिपत्य शासन प्रणाली वह थी जिसमें अन्य राजाओं से पराजय करके उन्हें अपने केंद्र में पूर्ववत् सुरक्षित रहने दिया जाता था। पाण्डु ने कुरु जनपद की राज्यशक्ति का विस्तार करने हुए मगध, विदेह, काशी, सुहा, पुरांड आदि जनपदों को अपना कर्ग बना लिया था (आदि० १०५।१२-२१) और स्वयं आधिपत्य का भोक्ता कहलाया।

इन दोनों से अधिक कठोर साम्राज्य का आदर्श था जिसे हम जरासन्ध के जीवन में चरितार्थ देखते हैं। सम्राट् अपने जनपद की सीमा का विस्तार करता हुआ और किसी भी राज्य को सुरक्षित न रहने देता था। सभापर्व में सम्राट् को सबके हड़पने वाला कहा गया है (सभाज् शब्दों हि कृतसन्धः, १४।२)। साम्राज्य का आधार बल था (सभा. १४।१३, बलादेव साम्राज्य कुन्ते)।

साम्राज्य से विपरीत पारमेश्वर्य प्रणाली थी जो गणराज्यों में देखी जाती थी। यह शासन कुलों के आधार पर बनता था। उसमें प्रत्येक घर का ज्येष्ठ व्यक्ति “राजा” कहलाता था (गृह्ये गृहे हि राजानः, सभा. १४।२) जैसे शाक्त्यों में और लिच्छवियों में प्रत्येक क्षत्रिय राजा कहलाता था। वे सब मिलकर अपने आपस में किसी एक को श्रेष्ठ मान लेते थे। वही उस समय उस राज्य का अधिपति होता था।^१ जिस प्रकार साम्राज्यशासन का आधार बल था उन्ही प्रकार पारमेश्वर्य या गणशासन का आधार शम अर्थात् शान्ति की नीति थी।^२ इस देश में किसी समय कुलों पर आश्रित इस शासनप्रणाली का बहुत प्रचार या और जनता इसे श्रद्धा की दृष्टि से देखती थी। कुलशासनप्रणाली में दूसरे कुल या व्यक्ति के अनुभाव या व्यक्ति गरिमा का सम्मान किया जाता था एवम् जनपद के भीतर दूर दूर तक जनता का श्रेय या कल्याण दिखाई पड़ता था (सभा. १४।३।४)। साम्राज्य में यह श्रेय अधिकतर राजपरिवार या राजधानी के लोगों तक ही सीमित कर रह जाता था।

भारतीय इतिहास का रगमच इन विभिन्न राज्यप्रणालियों की लीलाभूमि रही है। देश की एकता का भाव न केवल धर्म से अग्रसर हुआ बल्कि राजाओं की राजनीति के द्वारा भी समय समय पर उसकी स्थापना होती रही। जिस प्रकार यूनान में स्पार्टा और एथेन्स अन्य पौर राज्यों के ऊपर प्रबल हो गए थे वैसे ही अपने देश में बहुत कशमकश के बाद मगध का साम्राज्य ऊपर तैर आया। बृहद्रथवंशी जरासन्ध से जो प्रवृत्ति शुरू हुई वही शिशुनाग और नन्दवंशी राजाओं के समय में आगे बढ़ी। पहले तो इस प्रकार के विस्तार के विरुद्ध जनता में प्रतिक्रिया भी थी किन्तु पीछे लोग इसके प्रति अभ्यस्त और सहिष्णु बन गए। शिशुनागवंशी अजातशत्रु ने लिच्छवि गण की परवाह न करके उन पर भी हमला कर दिया। ऐसे ही नन्दवंश के नन्दिवर्धन और महापद्म नन्द ने अनेक जनपदीय इकाइयों का अन्त करके मगध साम्राज्य की प्रबल सत्ता स्थापित की।

इस प्रवृत्ति का सबसे विकसित रूप चन्द्रगुप्त मौर्य के साम्राज्य में दृष्टिगोचर हुआ। ऐतिहासिक काल में सर्वप्रथम चन्द्रगुप्त के राज्य में हम कई प्राचीन आदर्शों को चरितार्थ हुआ देखते हैं। उसका राज्य अफगानिस्तान से लेकर दक्षिण में मैसूर तक फैला हुआ था। जिसे सर्वभूमि या सर्वपृथिवी कहा जाता था।

१ एवमेवाभिजानन्ति कुले जाता मनस्विनः। कश्चित्कदाचिदेतेषा भवेच्छ्रेष्ठो जनार्दन । (सभा. १४।६)

२ शममेव पर मन्ये न तु मोक्षाद् भवेच्छमः । (सभा १४।५)।

गणों की जनता कुछ इस प्रकार सोचती थी—राजनीति में शम का अवलम्बन ही सच्चा शम है। मोक्ष-साधन से जो शम मिलता है वह कोई शम नहीं।

उमड़े आतगत सच्चे ग्रंथों में सारे देश की गिनती होने लगी। समस्तप्रायगी या चतुरस्र इन प्राचीन शास्त्रों का जो अर्थ था उसे भी हम मौर्य साम्राज्य के चार स्तूपों के विस्तार में पृथक् पृथक् पाते हैं। इसी प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण में समुद्रपर्यन्त पृथिवी के एकसूत्र की जो कल्पना मिलती है वह भी मौर्यशासन की सच्चाई बन गई। देश के सीमांत से किसी गाँव तक समय में मौर्य साम्राज्य का उदय हुआ। उसकी स्थापना से देश यूनानियों के उस धक्के से बच गया जिसने बाह्य के सैन्यों या पतनशील उत्तर पश्चिम के गणराज्यों को भस्मकरोर डाला था।

मौर्य साम्राज्य का मधुर फल दो रूपों में प्रकट हुआ। एक तो इस से समस्त देश में समान संस्थापना की स्थापना हो गई। शासन के कमचारी, विभाग, आय के साधन, कर व्यवस्था, यातायात के माग, न्याय और यन्त्र (सैन्यी और पीनारी) की व्यवस्था, नाप तौल और मुद्रा, इन सब बातों में देश ने एकसूत्रता का अनुभव किया। इससे जनता में जीवन का एकरूपता प्रदान करने वाले बंधन दृढ़ हुए। विष्णुगुप्त का अर्थशास्त्र साम्राज्य के मयन से उद्भूत उस एकरूपता का परिचायक महान् ग्रंथ है। उदाहरण के लिये, मौर्य साम्राज्य में जो सिक्के चालू थे उनके चिह्न से निधान (जखीरे) तकशिला से लेकर राजस्थान, मगध, कलिंग, मय भारत, महाराष्ट्र, आंध्र, इंदरानाद, मैसूर आदि प्रदेशों में पाए गए हैं। चांदी की इन आहत मुद्राओं की तोड़ सब जगह ३२ रस्सी थी। उन पर उने हुए रूप या चिह्न भी सब जगह एक से पाए गए हैं। ज्ञात होता है शासन की किसी केन्द्रीय टंकशाला में वे डाले गए थे। अशोक के शिलास्तम्भ भी इसी प्रकार पाण्डिपुत्र की केन्द्रीय कर्मशाला में तैयार होकर दूरस्थ स्थानों का भेजे गये थे।

मौर्य साम्राज्य का दूसरा मुफल यह हुआ कि उससे देश में अन्तराष्ट्रीय चेतना उत्पन्न हुई। भारतवर्ष की जनता अपने चारों ओर के देशों से सच्चे अर्थ में परिचित हुई। भारतवर्ष से जाने वाले लम्बे राजमार्ग और अधिक लम्बे होकर दूसरी राजधानियों से जुड़ गए जिनसे द्वारा यश का व्यापारिक यातायात विदेशों के साथ बढ़ा। उन्हीं मार्गों से विदेशी दूतमंडल साम्राज्य की राजधानी पाण्डिपुत्र की ओर मुड़े और भारतवर्ष से अनेक धर्म प्रचारक विदेशों में गए। सम्राट अशोक भारतीय प्रणाली के समस्त अधिकार और मधुर फल बड़े का सकते हैं। देह्रादून के समीप यमुना के किनारे कालसी के शिलालेख में इन पांच विदेशी राजाओं के नाम गिनाए गए हैं। १ सीरिया और पश्चिमी एशिया के राजा अन्तियोक (२६१-४६ ई. पू.) २ मिस्र के तुलमय या टालेमी (२८५-२४७ ई. पू.), ३ मेसीडोनिया के अन्तिमिन् (२७६-२२६ ई. पू.), ४ साइरीया (उत्तरा अफ्रीका) के मग (२००-१५० ई. पू.) और ५ कारिथ के अन्तिमुर या अल्लेप्पु (२६२-२४४ ई. पू.)। यह तेहरान शिलालेख लगभग २५२-२५० ई. पू. में उत्कीर्ण कराया गया जब कि ये सब राजा एक साथ जीवित रहेंगे। अशोक के भेजे हुए दूतमंडल इनके दरबारों में शान्ति और मानसता का मैत्री संदेश लाने गए थे। उस समय के समस्त संसार का अपने साथ लेकर आया धर्म का सत्यवचन अशोक के मन में आया था वीर आराधनों में जो अज्ञानवाद का नाम से मसिदा है। और भी उद्देश्य हैं जिसे शत हाता है कि अशोक के प्रस्ताव से भारत का सम्पूर्ण निम्न, दमा, विश्व, स्थाप, कर्मोत्र आदि देशों में जुड़ गया और भारत से धर्म और संस्कृति की धाराओं का यश प्रवाह दो पड़ोसी देशों में भी फैल गया।

इस प्रकार पहली बार यह कल्पना ऐतिहासिक सत्य के रूप में ठस कर सामने आ गई जिसे अश्वमेधीय के देशों की मुद्राश्री माला में भारत का मध्यमस्थ बना दिया। इसका वह चेत, धेय और वरिष्ठ रूप आगे वाली शताब्दियों में और भी निरूपित गया। सचमुच भारत की पृथिवी अद्वयत्त द्वीपों की अद्वयमग्न

माला पहनने वाली बन गई।^१ गुप्तों के स्वर्णयुग में भारत का वह दिव्य भान्वर तेज मध्य एशिया में हिन्देशिया तक (जो उस समय भारतीय भूगोल में द्वीगन्तर के नाम से प्रसिद्ध थी^२) और चीन से ईरान तक सर्वत्र छा गया था। सत्यमेव उम स्वर्णयुग में इस देश की वह सन्ने महती धर्म विजय थी। गहर इस सिद्धि के प्राप्त करने में देश के भीतर का गुप्तों का एकतंत्र शासन और नुनमृद गज्य भी कुछ कम उत्तरदायी न रहा होगा। कालिदास ने एकातपत्र जगतः प्रभुत्व के आदर्श में (रघु. २।४७) अपने युग में भावों को ही व्यक्त किया है। भौगोलिक दृष्टि में यह प्रभुत्व अपने देश के भीतर ही सीमित था किन्तु सांस्कृतिक आदर्श भारत के विश्वराज्य को चरितार्थ करता था। उस महान्वि ने अपने युग की इन सच्चाई की और अन्य प्रकार से भी संकेत किया है। पुगणों ने जहाँ एक ओर हिमालय को भारत के वनप्राकृति सस्थान की तनी हुई प्रत्यक्षा कहा है वहाँ कालिदास ने उसे पूर्वी और पश्चिमी नमृदों के बीच में व्याप्त पृथिवी का मानदण्ड कहा है।^३ यदि हिमालयरूपी मानदण्ड के दोनों किनारे पर उत्तर दक्षिण की ओर रेखाओं का विस्तार किया जाय तो उनमें जो भूखण्ड परिच्छिन्न होगा उसे ही गुप्तकाल में भारतीय सङ्कृति का या उस युग के शब्दों में धर्मराज्य का भू विस्तार समझना चाहिए। गुप्तकाल में हिमवान् सचमुच भारत की पूर्व-पश्चिम चौड़ाई का माप-दण्ड था। पूर्व में किरात देश और पश्चिम में अफगानिस्तान में हिमालय के भाग हिन्दूकुश गल्हीक तक हिमवन्त का विस्तार था। उनका ही उस समय भारतवर्ष था। किन्तु स्थूल भौगोलिक विस्तार पर आग्रह इस देश की पद्धति नहीं रही। वहाँ तो दशविन्नाय या सङ्कृति-विस्तार जो पर्यायवाची हैं, महत्त्वपूर्ण माने जाते थे। उनका नष्ट करके हुए कालिदास ने लिखा कि वह यश पर्वतों को लावनर और समुद्रों को पार करके उनके उस पार पहुँच गया, पाताल और स्वर्ग में भी वह भर गया, देश और काल में उस यश के विस्तार की कोई सीमा न रही।^४ आज मध्य एशिया और हिन्दएशिया के पुगतात्त्व गत अवशेष कालिदास के कथन की प्रत्यक्ष व्याख्या करते हैं।

इस सांस्कृतिक विस्तार की सच्ची प्रतीति उस युग की जनता के मन में थी। इसका सन्ने पक्का प्रमाण इस बात से मिलता है कि उस युग में भारतवर्ष का भौगोलिक अर्थ ही बदल गया। भारत के अन्दर बृहत्तर भारत का भी परिगणन होने लगा। गुप्तयुग के पुराण लेखकों ने भारत की निजी भूमि के लिये कुमारी द्वीप नाम प्रचलित किया और उसके साथ पूर्वी द्वीपसमूह या द्वीपातरो को मिलाकर बृहत्तर भारत के अर्थ में “भारत” इस शब्द का प्रयोग शुरू किया। अपने युग के इन आदर्श का बौद्ध साहित्य में भी उल्लेख हुआ है। ललितविस्तर में एक कल्पना है कि कोई दिव्य चक्र-रत्न धर्म विजय करते हुए चारों दिशाओं में घूमता है। ‘इस प्रकार वह मूर्धाभिषिक्त धर्मात्मा राजा पूर्व दिशा को जीतता है। पूर्व दिशा को जीत कर पूर्व समुद्र में प्रविष्ट होकर उसे भी पार कर जाता है। इसी प्रकार वह

१ अपि च तवाष्टादशद्वीपाष्टमंगलकनालिनी मेदिनी अस्त्येव विक्रमस्य विषय, हर्षचरित में वार की कल्पना, उच्छ्वास ६, पृ १९५।

२. प्राचीन जावा की भाषा में इसे भूम्यन्तर और नुनान्तर कहा गया है। जावा की भाषा में नुना=द्वीप।

३. अस्तुत्तरस्या दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराज।

पूर्वापरी तोयनिधी वगाह स्थित पृथिव्या इव मानदण्ड ॥ (कुमारसम्भव १।१)

४. आत्तमद्वीपुदधीन्वितीर्य मुजगमानां वसतिं प्रविष्टम्।

ऊर्ध्व गतं यस्य न चानुदन्धि यश परिच्छेत्तुमिच्छतालम् ॥ (रघुवंश ६।७७)

वार ने भी कालिदास के स्वर में स्वर मिलाते हुए दिलीप के विषय में लिखा—

भ्रूलतादिष्टाष्टादश द्वीपे दिलीपे (हर्षचरित, उच्छ्वास ६, पृ १७६)।

दक्षिण दिशा, पश्चिम दिशा और उत्तर दिशा का भी जीतकर उन उन समुद्र का अग्रगण्य करना है।^१

वस्तुतः इस युग का साहित्य में भारत के भीतरी और बाहरी भूप्रदेश की भौगोलिक एकता और पारस्परिक घनिष्ठ सम्बन्ध बार बार उभर आते हैं। इन्द्रमती के स्वयंवर में देश का सब राजाओं का एकत्र कर करि ने मातृभूमि का एक समुचित चित्र उपस्थित किया है। पुष्पपुर का मगध राज्य प्रदेश (मुगल, भागलपुर) का राजा, महाबाल और शिवा के स्वामी अर्वातनाथ, माहिमती के गुरुपगज, मधुरा, वृन्दावन और गोवर्धन के शम्भुनाथिपति, महेंद्र पर्वत और मण्डोधि के स्वामी कलिगनाथ, उगपुर और मन्थरधली का पाण्डुराज, एत उत्तर कासल के अश्वमेध, इन सब को इन्द्रमती के स्वयंवर में एकत्र लाकर करि मगधस्वर के लिए कहता है काम नृपा सन्तु सहस्रशोऽन्य राजर्षीमाहुर्गनेन भूमिम् (खुश ६।२२), और सहस्रां राजा भी चाहे हों, यह भूमि मगध के सम्राट से ही राजनीति कल्पती है। देश की राज्यशक्तियाँ में उस समय मगध का जो सर्वोपरि स्थान था उसका यथार्थ उल्लेख करि च शब्दों में है। निम्न जनपद की राजकुमारों के स्वयंवर का नितिन उत्तरकोसल से दक्षिण का पञ्च देश तक विस्तृत था। इससे स्पष्ट है कि सामाजिक व्यवहार और राजनैतिक सम्बन्धों की दृष्टि से अपनी प्राकृतिक सीमाओं के भीतर भारत की भूमि दृढ़ इकाई बन चुकी थी।

दूसरी ओर जब हम विदेशों के साथ भारत के सम्बन्धित हो जाने की बात सोचते हैं तो प्राचीन साहित्य में उसकी भी साक्षी उपलब्ध होती है। इसका अच्छा उदाहरण निम्नलिखित के रूप में पाया जाता है। गुप्तनाल म जन इरान से जावा तक भारत का यातायात फैल गया था उस समय का सांख्यिक नाविका अथवा स्थलमार्ग से यात्रा करने वाले सिद्धयानिक साधनों के उपयोग के लिये य निम्नलिखित सन्निहित किए गए हाग। इनमें चारों दिशाओं में भारत के भीतर और बाहर के प्रसिद्ध स्थानों और देशों का एक दृश्य सा पाया जाता है। पूर्व, दक्षिण, पश्चिम, उत्तर इस प्रदक्षिणाक्रम से य दिग्गन्धन मिलते हैं। इस दिग्गन्धन का वह रूप साहित्य में पाए गए हैं। एक रूप बुधस्वामिन् के वृहत्कथालोकसंग्रह नामक ग्रन्थ में है। रामायण के निम्निका कांड में सुमीन द्वारा चारों दिशाओं में सीता की राज के लिये वनों के भेने जान के प्रसंग में भी निम्नलिखित आया है। वहाँ पूर्व दिशा का वन्यन करते हुए जावा का सतराजों का उल्लेख है। वे राय सीसरी चौथी शती से पहले जाना में न थे। महाभारत के वनपर्व में गालव चरित के अंतर्गत गन्धर्व ने गालव से दिग्गन्धन किया है। उसमें पश्चिम दिशा में हरिमेघस् देव का उल्लेख है जिसकी ध्वजपती नामक कन्या पर सूर्य मोहित हो गए थे। तब वह सूर्य के आदेश से आकाश में ही स्थित हुई। वे हरिमेघस् देव पुरान की पहलवी भाषा में हस्मन् कहलाते थे। रामायण के दिग्गन्धन पर्व का अन्तर्गत भी एक दिग्गन्धन है जिसमें भारतवर्ष की भौगोलिक इकाई को उदाहर निदेशों का साथ मिलाना गया है। वहाँ उत्तर दिशा की ओर निम्नलिखित करत हुए अजुन की यात्रा पामीर (काना) और मय एशिया का उस पार के प्रदेश (उत्तरकुश) तक जा पहुँचती है जहाँ ऋषि नाम से विख्यात यूचि

१ एवं सन्तु राजा चक्रिया मुषाभिषिक्तो पूर्वां दिशं विजयति। पूर्वां दिशं विजिता पूर्वं समुद्रमवगाता पृथ समुद्रमवसरित दक्षिणे दिशं पश्चिमाभ्युत्तरो दिशं च विजित्य उत्तरं समुद्रमवगाहते (कलितविवरित प १४)

२-नी भावना का समर्थन बाण की इस कल्पना से होता है—हर्ष का कल्पना दुष्प्राप्त्य मुष्टं प्राधान्य कर रहा था कि मुने अट्टहास हीनों की विजय करने के अधिकार पर नियुक्त कीजिए। (नियुज्य तत्कालस्मरणा रघुगन्धन कथितान्मानसिवा पाछात्प्राप्त्यपेक्षेत्याधिकारे दक्षिण मुक्ततम्भ, हर्षचरित, अष्टावस ७, पृ २०)। आप इस युग में जनता के विचारों में यातायात को देखते हैं "सर्वदीपांतरसंचारी पञ्चमप" इस साहित्यिक अभिप्राय का उल्लेख किया है अष्टावस पर्व में कुछ ऐसा लय लगाया जिसमें सब दीपांतरों में घूम आने की सम्भाव्य प्राप्त हो सकती है, अष्टावस ६, पृ १६४)। वहीं समुद्रयात्रा से हस्मी सप्ताति (अध्वगन्धनेन श्रीमन्मार्गण, पृ १८) का भी उल्लेख है।

जाति का मूल आवास स्थान था। वहीं गोवी और मगोलिया के बीच में कहीं चन्द्रद्वीप था जहाँ से निकलने के कारण भारत के कनिष्क आदि शक-तुगार राजा चन्द्रवंशी कहलाते थे। इस प्रकार भारत की स्थिति उस पट-मंडप के समान थी जिसके दीप्तिपट चारों दिशाओं में प्रकाश और वायु का आवाहन करने के लिये उन्मुक्त हो गए थे। भारत के जल और स्थल मार्गों पर इस समय अभूतपूर्व चहलपहल दिखाई देती थी। एक ओर राजदरबारों में विदेशी दूतमंडलों के आने-जाने का ताता लगा रहता था^१, तो दूसरी ओर भारतीय समुद्र तट के पोतपत्तन नानादेशीय व्यापारियों से भरे रहते थे। जब इन दूत मंडलों का आदान-प्रदान हो रहा था, उस समय अंतर्राष्ट्रीय जगत् में भारत की ख्याति किसी जनपद के रूप में नहीं, बल्कि उसे एक महान् देश की प्रतिष्ठा प्राप्त हो चुकी थी। भारतीय दूत, भारतीय विद्वान्, इन सब पर भारत के एक खंड की सीमित छाप नहीं। वे अपने साथ समग्र देश की राष्ट्रीय प्रतिष्ठा लेकर विदेशों में पहुँचते थे। जनता के मनोराज्य में देश की सत्ता, एक ओर अविनल थी। तभी देश के प्रत्येक भाग से झुंड के झुंड ब्राह्मण दूसरे भागों में जाकर बस जाते थे और राजाओं द्वारा उनके लिये भूमि और जीविका का प्रबंध किया जाता था। समस्त के ब्राह्मण राजकुल में जन्मे हुए शीलभद्र विद्वान् नालन्दा विष्वविद्यालय में आकर वहाँ के आचार्य हो गए। कश्मीर के विद्वान् विल्हण (११ वीं शती) कल्याणी के चालुक्य वंशी सम्राट् विक्रमादित्य षष्ठ (१०७६-११२७) के राजकवि के रूप में विद्यापति पदवी से सुगोभित हुए। विल्हण ने विक्रमादित्यवचरित काव्य में कर्हाट की राजकुमारी चन्द्रलेखा के स्वयंवर में देश का जो चित्र खींचा है वह कालिदास के इन्दुमती स्वयंवर का ही परिवर्तित रूप है। वहाँ मंडप में अयोध्या, चेदि, कान्यकुब्ज, चर्मण्वती, तटदेश, कालजरगिरि, गोपाचल, मालव, गुर्जर पण्ड्य, चोल देशों के राजा उपस्थित हुए थे। वह स्वयंवर एक देश की समान नीति-नीति की ओर संकेत करता है।

मध्यकाल की राजनीति जिस प्रकार देश की एकता व्यक्त करती है वह विक्रमादित्य चालुक्य, राजचोल, राजेन्द्रचोल, सिद्धराज, भोज, कर्ण, गांगेयदेव, गोविन्दचन्द्र, विग्रहपाल आदि पचासों सम्राटों की दिग्विजयपद्धति, राज्यप्रणाली, गुणराष्ट्रकता, धार्मिक जीवन, पारिवारिक जीवन, आदि सदृशी विशेषताओं से प्रकट होता है। सर्वत्र एक समान आदर्श और एक सी जीवनविधि पाई जाती है, जैसे देश-व्यापी किसी

१ चीन की अनुश्रुतियों के अनुसार चीन सम्राट् हो-ती के समय (८६-१०५ ई०) में भारतीय राजदूत चीन गये। मिलिन्द पन्थ के अनुसार, चीनी सम्राट् ह्वीती के दरबार में महाबल रुद्रदामा के दूत सिन्धु प्रान्त से उपहार लेकर गए थे। लगभग १६० ई० में अलेक्जेंडरिया के शासक द्वारा भेजा हुआ पेंटेनस नामक राजदूत भारत आया। लगभग ३३६ ई० में सम्राट् कॉन्स्टेंटाइन के यहाँ भारतीय प्रणिधिर्वर्ग पहुँचा। ५१८ ई० में उत्तरी वार्ध्वश की चीनसम्राज्ञी द्वारा भेजा हुआ सुङ्गयुन् नामक दूत पश्चिमी भारत आया। ५३० ई० में भारतीय राजदूत उपहार लेकर कुन्तुनुनिया के सम्राट् जुस्टोनियन के दरबार में पहुँचे। ५४१ ई० में भारतीय राजदूत चीनी सम्राट् ताइत्सुङ्ग के दरबार में गए। ६०७ ई० में सिंहल के हिन्दू शासक के दरबार में चीनी सम्राट् का भेजा हुआ दूत मंडल आया। चालुक्य सम्राट् पुलकेशिन् द्वितीय के दरबार में ईरानी सम्राट् खसरूपरवेज (५६५-६२५) का भेजा हुआ प्रणिधिर्वर्ग आया। ६४१ में हर्ष का ब्राह्मण राजदूत चीन गया और ६४५ ई० में चीन सम्राट् का प्रणिधिर्वर्ग सम्राट् हर्ष के दरबार में आया। बाण ने तो हर्षचरित में स्पष्ट लिखा है कि सब देशों से आये हुए दूत मंडल हर्ष के दरबार में ठहरे हुए थे (सर्वदेशान्तरागतैश्च दूतमण्डलैरुपास्यमानम्, हर्ष० उच्छ्वास २, पृ० ६०)। यह स्तिस्तिला इसी प्रकार आगे भी जारी रहा। सुमात्रा और यवद्वीप के शासक शैलेन्द्र वंशी राजा बालपुत्रदेव ने सुगेर के राजा देवपालदेव के पास दूत भेजकर नालन्दा विश्वविद्यालय में चातुर्दिश भिक्षुसव के लिये पाँच गांव दान में देने का तात्रपट प्राप्त किया जो नालन्दा महाविहार की खुदाई में प्राप्त हुआ है।

निराड परिपद ने राजा और प्रजा के चरिता को एकता के सचे म ढाल दिया हो। उन चरिता के ग्राह्यरूप और मन की प्रेरणाए सधन समान हैं।

शासनप्रणाली की जिस एकरूपता की शोर देश नद रहा था उसका एक अच्छा उदाहरण समस्त देश म भूमि का नदानस्त और कर निश्चिति के रूप में मिलता है। इसे “ग्रामसख्या” कहा जाता था। इसका अर्थ अग्रेजी के हिसान मे लेंड सर्वे किया जा सकता है। गुप्तनीति से यह सूचित होता है कि इस प्रकार की एक ग्रामसख्या गुप्तकाल के लगभग की गई थी, जिसम प्रत्येक ग्राम, मण्डल, प्रदेश आदि द्वारा देय भूमिकर चादी ने कापाए सिद्धां म निश्चित कर लिया गया था। ये सख्याए नामा के साथ शिलालेखों म जुड़ी हुई मिलती हैं, जैसे ऐहोली के लग में महाराष्ट्र के तीन भागों की ग्रामसख्या अर्थात् भूमि का लगान ६६ सहस्र कहा गया है। मथाल अर्थात् दशमी गती के लगभग फिर इस प्रकार कर नदोनस्त किया गया जिसका उल्लेख “अपराजित पृच्छा” नामक ग्रंथ में आया है। वहा स्पष्ट कहा है कि ग्रामसख्या, देश प्रमाण और राजाया का मान तीनों का आधार “रूप” था (ग्रामाणा च तथा संख्या देशाना च प्रमाणत। राजा च युक्तिमान च अलकारैस्तद्रूपत, अपराजित पृच्छा २८।३)। यहा रूप शब्द का अर्थ रुपया अर्थात् आजकल की परिभाषा म जमानदी है। राजाया का युक्तिमान अर्थात् छुटाइ बढ़ाई के आधार पर दरजार याचि म उनका सम्मान इसी गत पर आश्रित था कि उनके राय की आय क्या थी। सामंत, माण्डलिक, महामण्डलिक, नृप, महाराज, आदि पद आप के हिसान से उच्चोत्तर ग्रेड माने जाते थे। इसी हिसान से सामंत, माण्डलिक या राजा लोग मुद्रुट याचि ग्रामभूषण भी भिन्न भिन्न प्रकार के पहिनेते थे जिससे प्रतिहारी भी स्वागत सत्कार के समय उन्हें पहिचान लेते थे। इसका उल्लेख “मानसार” नामक ग्रंथ म आया है (अध्याय ४६)। अपराजित पृच्छा म देश के मुख्य मुख्य भागों की ग्रामसख्या या जमानदी दी हुई है, जैसे कायकुब्ज ३६ लाख, गौड़ १८ लाख, कामरूप ६ लाख, मण्डलेस्वर १८ लाख, कार्तिकपुर ६ लाख, चोल देश ७२ लाख, दक्ष राय ७॥ लाख, उज्जयिनी १८ लाख ६२ हजार, शाकम्बर १ लाख २२ हजार, लाट, गुनर, कच्छ, सौराष्ट्र समिलित २ लाख, मन्नाटि और मन्मण्डल (मेवाड़, मारवाड़) ३॥ लाख, सिंधुसागर ३॥ लाख, खुरसाण या खुरपाण ४० लाख, विगत २ लाख, अग्निराय १२ लाख, गुणाद्वीप ६॥ लाख, जलंधर ॥ लाख, कश्मीर मण्डल ६६१८००। इस प्रकार इन २१ राया की आय की ग्राम-सख्या या भूमि कर ६६६३३१८० होता है। स्कन्दपुराण के माहेस्वर खण्ड के अन्तगत उमारिका खण्ड के अध्याय ३९ में कुमारी द्वीप अर्थात् भारत देश की ग्रामसख्या का योग ९६ करोड़ कहा गया है, किंतु प्रत्येक न लिये जो ग्रामसंख्याए वहा दी हैं, उनका योग २८,८०,८६,००० होता है। कुमारिका खण्ड म तो पत्तन अर्थात् समुद्रपत्तन, जलपत्तन, या पोतपत्तनों म खुशी से होनेवाली आय भी ७२ लाख कही गई है (३६।१६३)। अवश्य ही ये संख्याए तभी सम्मन हैं जिन समस्त देश म राजनैतिक और आर्थिक एकरूपता जीवन की वास्तविक सचाई इन खुशी है। मध्यकालीन हिंदू राया की इन संख्याया की परम्परा म ही “आइन अकबरी” की वह संख्या है, जिसम इलाहाबाद, आगरा, अवध, अजमेर, अहमदनगर, बिहार, भगल, पिल्ली, काङ्गल, लाहोर, मुल्तान, मालवा साम्राज्य के इन गारह खानों की कुल आय ३६२६७५५२४६ दाम अर्थात् ६,०७,४३,८८१ रुपये कही गई है। पीछे से निरार, गानदेश और अहमदनगर इन तीन खानों के और आ जाने से राय की आय म वृद्धि हुई होगी। ये आकड़े ऊपर लिखे हुए इस तथ्य को प्रमाणित करते हैं कि देश के भिन्न भिन्न राज्यों में बटे हाने पर भी

१ भारत का विदेशों के साथ प्रणिधि संध, नागरी प्रचारिणी पत्रिका, विक्रमांक उत्तरार्ध, सन् २००१,

सामूहिक चेतना विद्यमान थी, जिसके अनुसार खुरासान, बलख और पामीर प्रदेश से लेकर लका तक के भूभाग को एक ही देश अर्थात् कुमारी द्वीप के अन्तर्गत माना जाता था। कुमारिका खण्ड की सूची में चार खंडों के बताने वाले कुछ महत्वपूर्ण नाम दिए हैं, जैसे नेपाल, गाजनक (गाजना या गाजनी-) रुम्बोज, बाल्हीक (बलख बुखारा), कश्मीर, ब्राह्मणवाहक-ब्रह्मनवा या ब्राह्मणावाड या मिन्व (गज, शेखर का ब्राह्मणवाह), सिन्धु, अति सिन्धु (अर्थात्-सिन्धु के इस पार उस पार के देश) कच्छ, सौराष्ट्र, कोङ्कण, कर्नाट, लंका, सिंहलद्वीप, पाण्ड्य, पानुदेश (उड़ीसा का पानु राष्ट्र), कामरूप, गौड, बरेन्दुक (बारेन्द्री, पूर्वबंगाल), किरान विजय, (आसाम-तिब्बत की सीमा का प्रदेश), अश्वमुख देश (किन्नरों का देश रामपुर बुशहर)—इस प्रकार भारत देश की परिक्रमा इन नामों में आ जाती है।

इस देश का इतिहास गंगा की प्रवाह हिमालय के ऊँचे शिखरों से उत्तर कर गंगासागर तक प्रवाहित होता रहा है। कहा एक और वैदिक काल और कहा दूसरे छोर पर मध्यकालीन जीवन और सन्धृति! किन्तु यह निश्चय है कि भारतीय सत्कृति अनन्त भेदों के बीच में भी मौलिक एकता और समानता की स्वीकृति और आग्रह के उस व्रत से कभी विचलित नहीं हुई जिसे उसके मनीषी विप्रों ने ऋग्वेद में ही उसके लिये स्थिर कर दिया था—

समान मंत्र, समान समिति,
समान मन—समान सवका चित्त ।
सवके लिये समान मंत्र अभिमन्त्रित ।
सवकी समान हवि से,
यह अग्नि होव प्रवृत्त ॥
समान सवकी प्रेरणा, समान सवके हृदय,
समान सवके मानस, अतः साथ सवकी स्थिति ॥ १ ॥

समानो मंत्र समिति समानी
समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये व
समानेन वो हविषा जुहोमि ॥

समानो व आकृतिः समाना हृदयानि व ।
समानमस्तु वो मनो यथा व. सुसहासति ॥ (ऋ. १०।१२।३-४)

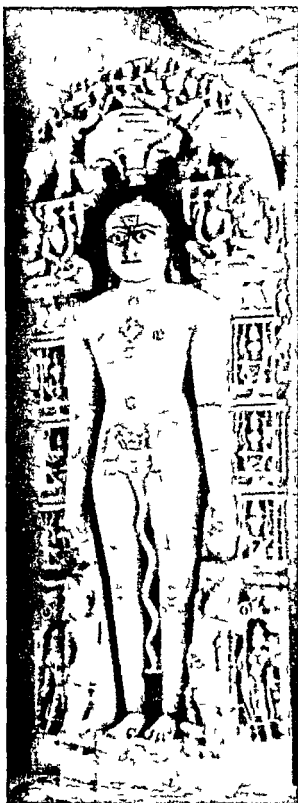

पाधनाथ भगवान, उदयगिरि गुफा भीलमा
Image of Parśvanatha Udayagiri cave Bhilsa

गर्मद्वार. विमल-वसु, बाबु. वारमी रुद्र
Ornamental entrance of cell. Vimal-Vasahi. (Ābu). 12th Century

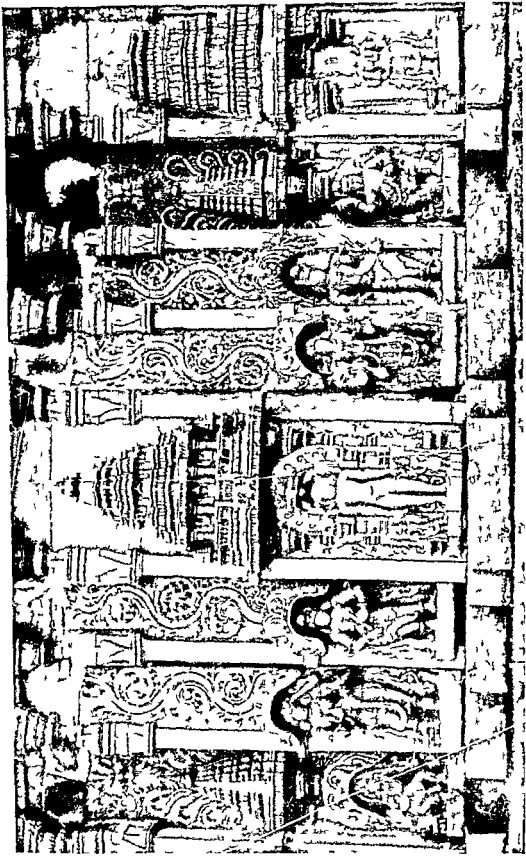

कुमारियाजीना पार्श्वनाथ भगवानना दशमरमा अजितनाथ भगवान कायावसग मुद्रामां
नीचे म ११०६नी साऱना रग रे

Image of Ajitnatha in Kāyotsarga Mudrā in Parśvanātha temple Kumbharia,
N Guj bearing inscription of V.S 1176

भव्य जैन शिल्पमूर्तियों, ग्वालियर
Colossus Jaina sculptures on the rock of Gwalior Fort

शांतिनाथ बस्तीमें दिनालपर आवली शिरपसमृद्धि, जिनानाथपुर
Sculptures on the north wall of Sunlinatha Basti Jivanāthpur

लुणवसही-आवु : स्तंभो परना गणधरो : तेरमी सदी
Pillar bracket dwarfs, Lūna-Vasahī, Ābu, c 13th Century

આ હાથીમગે થવાથ ત્રિદામાની ગંગાલપની કલામય નિર્મિતિ, અમગથા, (૧૦મી સદા)
Relief on the walls of Hathising temple Ahmedabad 10th Century

राणकपुरना चतुर्मुख जिनप्रासादनी दीवालोरनी शिल्पसमृद्धि, १५मी सदी
 Female figures on the walls of the temple at Rānakpur, 15th Century

भट्टारक कनककुशल और कुञ्जरकुशल

श्री अमरचव्दजी नाहटा

जैन मुनियों ने साहित्य एवं समाज की नानाविध सेवाएँ की हैं। उनका जीवन बहुत ही संयमित होता है, अतः उनकी आयुस्वयंताएँ थोड़े समय के प्रयत्न से ही पूरी हो जाने से अतः साथ समय के आत्म साधना, साहित्य-सृजन और पर कल्याण ही लगा देते हैं। उनका जीवन आनन्द रूप होता ही है और उनसे साहित्य में भी लोक कल्याणकारी भावना का दर्शन होता है। अधिकांश मुनि वाणी द्वारा तो धर्मप्रचार करते ही हैं पर साथ ही साहित्य सृजन द्वारा भी पीढ़ियाँ बँ लिये भी जो मशहूर देन छोड़ जाते हैं उसके लिये जितनी कृतज्ञता स्वीकार की जाय, थोड़ी है।

जनभाषा में धर्मप्रचार व साहित्य-सृजन जैसा मुनियों का उल्लेखनीय कार्य रहा है। भारत की प्रत्येक प्रधान प्राचीन भाषाओं में रचा हुआ जैन साहित्य इसका उच्चतम उदाहरण है। इतनामकर जैन मुनियों का निहार राजस्थान एवं गुजरात में अधिक रहा अतः राजस्थानी एवं गुजराती का तो उनकी गूढ़ देन है ही, पर हिन्दी भाषा व प्रभास एवं प्रचार में भी उनको आकर्षित किया। फलतः १७ वीं शताब्दी से उनका रचित हिन्दी भाषा व छोटे बड़े ग्रंथ अच्छे परिमाण में प्राप्त होते हैं। ये हिन्दी रचनाएँ विविध विषयों की होंगे से विशेष रूप से उल्लेखनीय हैं। उनका सज्जित परिचय मेरे “हिन्दी जैन साहित्य” लेख में दिया गया है।

अठारहवीं शताब्दी व अन्त और उन्नीसवीं शती के प्रारम्भ में कच्छ जैसे अहिन्दी भाषी प्रदेश में व्रज भाषा के प्रचार एवं साहित्य-सृजन में दो जैन मुनियों का जो उल्लेखनीय हाथ रहा है, उसका परिचय अभी तक हिन्दी एवं जैन जगत को प्राप्त नहीं है। इसलिये प्रस्तुत लेख में भट्टारक कनककुशल और उनका शिष्य कुञ्जरकुशल की उस विशिष्ट हिन्दी साहित्य सेवा का परिचय करवाया जा रहा है।

कनककुशल नामक एक और तपागच्छीय विद्वान् प्रसृत लेख में परिचय दिये जाने वाले कनक कुशल से १२५ या १५० वर्ष पूर्व हो चुक है। उनसे तो जैसा संसार परिचित है। वे विजयमेनगर के शिष्य थे। उनकी रचित “ज्ञानपंचमी कथा” बहुत प्रसिद्ध है जो सन् १६५५ में मेड़ता में रची गई। उनकी अन्य रचनाएँ “जिनस्तुति” (संस्कृत १६४१), “कल्याणमन्त्रि” टीका, विशाल लाचन स्तौत्र श्रुति (सन् १६५३ यादवी), साधारण जिनस्तव अक्बरी, रत्नाकर पञ्चशतिका टीका, सुप्रिय कथा (सन् १६५६), रोहिण्य कथा (सन् १६५७) में रचित प्राप्त हैं। पर जिन कनककुशल का परिचय आगे दिया जायगा। उनकी जानकारी प्रायः जैन समाज को नहीं है। क्यों कि जैन धर्म सम्बन्धी उनका ग्रंथ नहीं मिलता। उनसे शुरू का नाम प्रतापकुशल था। सन् १७६४ के आसपास से इनके जिन ग्रंथ मिलते हैं। आचार्य शिष्य कुञ्जरकुशल ने “लग्नपामञ्जरी” में कविपरा वगुण में अपनी शुरू परंपरा का परिचय स्पष्ट रूप पत्रों में दिया है। मूल पत्र लेख के अंत में दिया जायेगा। यहाँ उनका मार ही दिया जाता है।

कविपरा वगुण का मार

अन्तिम तीर्थंकर श्रीमहावीर प्रभु के पंचपात्रों पट पर श्रीदेवविमानसार’ हुए। ये शुरू दह

१ इति जन्म म १४३१ मीमा १५१८ आचार्य १७८८ स्वर्ग म १७८३ है।

उपकारी और अबू सैद सुल्तान को प्रतिबोध देनेवाले थे। इनके पट्ट पर कुशलमाणिक्य, फिर सहजकुशल^२ हुए जिनके वचन से बाबर बादशाह ने जजिया-कर छोड़ा था। इनके पट्ट पर क्रमशः लक्ष्मीकुशल, देव-कुशल, धीरकुशल हुए। इनके पट्ट पर शील सत्य धायक और तपस्वी गुणकुशल हुए। फिर प्रताप-कुशलजी बड़े प्रतापी हुए, जिनका शाही दरबार में सम्मान था। ये चमत्कारी व वचनसिद्धिधारी थे। एक बार औरंगजेब को कोई सिद्धि की बात बतलाई जिससे उसने पालकी और फौज को भेज कर फरमान सहित बुलाया और मिल कर बड़ा खुश हुआ। ये हिन्दी और फारसी भाषा भी पढ़ें थे। इन्होंने बादशाह के प्रश्नों के उत्तर समीचीन दिये तथा मन की बातें इष्ट के बल में बतलाई। बादशाह ने दस पांच गाँव दिये पर इन निलोंभी गुरु के अस्वीकार करने पर पालकी देकर उन्हें विदा किया। इनके पट्ट पर कविराज “कनक-कुशल” हुए, जिन्हें महा बलवान् महाराज अजमाल व अजमेर का सुवेदार और अन्य राजा लोग मानते थे। नवाब “खानजहाँ” बहादुर तथा जूनागढ़ के सुवेदार बार्वावंशी शेरखान ने भी इनका बड़ा सम्मान किया। एकबार सारे यति एक ओर तथा ये एक ओर हो गये तो भी तपा के ६५ वें पाट पर इनके मनोनीन पट्टधर स्थापित किये गये। इन्हें राउल देसल के पुत्र कच्छपति लखा कुमार ने गाँव देकर अपना गुरु माना। इनका बहुत से विद्वान शिष्यों का परिवार था जिसमें “कुञ्जरेस” कवि को नृपति लखपति बहुत मानते थे। कच्छ नरेश के आग्रह से कवि कुञ्जरेस ने यह “लखपत मंजरी” ग्रंथ बनाया।^३

जैसा कि उपर्युक्त सार से स्पष्ट है कि कनककुशल और कुञ्जरकुशल दोनों गुरु-शिष्य कच्छ के रावल लखपत से बहुत सम्मानित थे। कनककुशल को लखपत ने एक गांव देकर अपना गुरु माना था। इस प्रसंग का वर्णन एक फुटकर पद्य में भी पाया जाता है। वह इस प्रकार है :

महाराज देसल बसद पाटेत सहसकर, उभय पछ आचार शुद्धसग्राम सूरवर
कलप वृक्ष कलि माफि प्रगट जादौ पछिम पति, महिपति छत्रिय मुगट छत्रपति तनवह गुन गति ।
लखपति जु राउ लाखनि बरस, कियो कनक को श्रम सफल,
सासन गजेन्द्र दीनो सुपिर, पद भट्टारक जुत प्रचल ॥ १ ॥

२ सिद्धान्त हुंटी के रचयिता

३ उपर्युक्त विवरण के अनुसार कनककुशलजी का प्रभाव पहले अजमेर जूनागढ़ आदि के शासकों पर था। कच्छभुज पीछे पधारे अतः यह प्रश्न उपस्थित होता है कि वे भुज कब आये? क्योंकि यहाँ आने बाद तो राज्यसन्मान प्राप्त होने से अधिकतर यहाँ रहने लगे ऐसा प्रतीत होता है। विचार करने पर यह समय स १७८० से ६० के बीच का घात होता है। लखपत का राज्यकाल १७६८ से १८१७ का है। कच्छ के इतिहासानुसार स्वर्गवास के समय उनकी आयु ४४ वर्ष की थी, अतः लखपत का जन्म स १७७३ होना चाहिये। हमीर कवि रचित यदुवंश वशावलि स १७८० ही है। उसमें कुमार लखपत का उल्लेख है। राउल लखपत कुमार अवस्था में भी बड़े कला व विद्याप्रेमी थे। उनके रचित १ शिवव्याह एवं लखपत शृंगार ये दो ग्रन्थ हैं। कच्छकलाधर में आप के रामसिंह मालम द्वारा उद्योग कथो व कला की हुई उन्नति का उल्लेख है। मीना व काच आदि के हुनर के लिये कच्छ देश सर्वत्र विख्यात है लिखा गया है। लखपत एवं कनककुशलजी के सम्बन्ध में कच्छकलाधर के पृ ४३४ में लिखा है कि “महाराओ श्री लखपते कलानी माफत विद्याने पण खूद आश्रय आपेल छे। तेमणें पोते भट्टारकजी कनककुशलजी पासेथी वज्रभाषाना ग्रन्थोनो सारो अभ्यास कर्यो हतो अने तेमनी ज देखरेख नीचे तेमणे जे व्रजभाषा शोखवानी हिन्दुभरमा अजोड एने एक उत्तम प्रकारनो सस्थानी स्थापना करी छे। आ शाब्दा आज पण कच्छभुजमां हस्ति धरावे छे अने दूर दूरथी चारण बाबको पिंगल आदि शास्त्रोनो अभ्यास करवा अही आवे छे तेमने खोराकीपोसाकी सहित व्रजभाषानुं शिष्य आपवा-मां आवे छे। महाराओ श्री लखपत विद्वान होतां छता अत्यन्त विलासी हता।”

देसल राउ को न लखपति जीवौ शतान्न के जु सौलौ
 राग करौ महिमल इकु छन शशि रनि सागर ताला
 शासन दीनो अमग सुनेर सो तोहि बगान करे कनि बोलौ
 गाचो भट्टारक कीनो कनक कनक के पाठ परपर जेलौ ।

अर्थात्—राउल लखपति ने कनक कुशल को गौन का पट्टा और हाथी दिया और साथ ही भट्टारक पद भी ।
 रामदास शासन कनककुशल के शिष्यपरंपरा तक का था ।

कच्छ के इतिहास में लिखा है कि कनककुशलजी से लखपत ने वन भाषा के ग्रंथों का अभ्यास किया था और उन्हीं के तत्त्वावधान में छन्द एवं काव्यादि के शिक्षण के लिये एक विद्यालय स्थापित किया था । उस विद्यालय में किसी भी देश का निवासी वन भाषा के ग्रंथों का अभ्यास करने आता तो उसे दरबार की ओर से पट्टिया (मोजन सामग्री) देने की व्यवस्था की गई थी । इसलिये भाग्य चारणों के लङ्कण दूर दूर से यहाँ अध्ययन के लिये आते थे । आत्माराम कश्यपजी द्विवेदी का कच्छ देश के इतिहास के अनुसार यह विद्यालय संवत् १६३२ तक कनककुशल की परंपरा के भट्टारक जीवनकुशलजी की अभ्युत्थता में चल रहा था । यद्यपि अब भी एक ऐसा ही विद्यालय चारणों की देखरेख में चल रहा है पर वह वही है या उससे भिन्न, निश्चित ज्ञात नहीं है । करीब डेढ़ सौ वर्षों तक वज्रभाषा के प्रचार व शिक्षण का जो कार्य इस विद्यालय द्वारा हुआ वह हिंदी साहित्य में इतिहास में विशेष रूप से उल्लेखनीय है ।

हिंदी साहित्य के परिचायक ग्रंथ मिश्रग्रंथ निरुक्त के पृ ६६७ में कनककुशल और कुंअरकुशल को माइ एवं जोधपुर निवासी नतलाते हुए इनके 'लखपत जम सिंधु' ग्रंथ का उल्लेख किया है । पर वास्तव में ये गुरु शिष्य थे व जोधपुर निवासी नहीं थे । हमारे अनुभव में उन दोनों के और भी अनेक ग्रंथों का पता चलता है जिसका परिचय आगे कराया जाएगा । कुछ पुत्रक पत्रों में कनककुशल का यशवन्धन पाया जाता है निम्न से कुछ यह हैं

पंडित प्रवीन परमारय का घात पाऊ, सुस्ता गभीर गुन जान हूँ के शता हैं
 पावु मत पाले राग द्वैप दोऊ दूर टाले, आनै नर पास धातु जान दात दाता हैं
 पंच सुमति तीन गुपति का संगी साधु, पीहर छु काय का मुहाव जीन प्राता हैं
 सुगु प्रताप के प्रताप पर भट्टारक, कनककुशलसूरि निश्च में निरुताता है ।

भट्टारक के मान त, ग्रंथ बड़े की वृद्धि ।
 गीत कवित्त श्रम दोहग, सनै परत मन सुक्ति ।
 आनन सोन बानि संग, पुनि बुद्धि घनि निहुँ लाम्फि जाति
 विंगल भाषा पुरातनि ससृष्ट तो रखा पे हानि ठहगनि ।
 साहिब श्री कनकेश भट्टारक, तो वपु गनै संग रजधाणी
 जो लौ है सूरज चंद्र का अजर, तां लौ है तरे सहाय भगानी ।

राज्याश्रय के कारण कनककुशल की शिष्यपरंपरा ने हिन्दी साहित्य के गुरु और शिक्षण में विराट् सफलता प्राप्त की । कच्छप्रदेशवर्ती मानकुशा गांव ही समस्त इनकी जगहों में था इसलिये वहां ही शिष्य सन्तति द्वारा लिखित अनेक प्रतियाँ देखने का मिली हैं । इस निम्न परंपरा का यहाँ अच्छा ज्ञान भटार

था जिसकी प्रतियाँ गत २।३ वर्षों में ही विक्रय कर कुछ तो मुनि जिनविजयजी से खरीदी जाकर राजस्थान पुरातत्व मंदिर, जयपुर के संग्रह में चली गई। अवशेष मुनिवर्य पुण्यविजयजी के द्वारा खरीदी जाकर पाटन के हेमचंद्र-सूरि ज्ञान मंदिर में संग्रहीत हो चुका हैं। राजस्थान पुरातत्व मंदिर से, ढाई वर्ष पूर्व आवू समिति के प्रसंग से यहाँ जाने पर मैं कुछ प्रतियाँ लाया था और उन में से तीन का परिचय “जीवन साहित्य” के मार्च, जून १९५३ में प्रकाशित किया गया था। तदनन्तर अहमदाबाद के इतिहास सम्मेलन की प्रदर्शनी में पुण्यविजय जी द्वारा संग्रहीत प्रतिये देखने को मिली। उन्हें मगवा कर विवरण ले लिया गया। यहाँ इन दोनों स्थानों से प्राप्त कनककुशल, कुँवरकुशल और लक्ष्मीकुशल की हिन्दी रचनाओं का क्रमशः परिचय दिया जा रहा है।

भट्टारक कुँवरकुशल के हिन्दी ग्रन्थ

१. लखपतमंजरी नाममाला : इसकी पद्य संख्या २०२ है। प्रारम्भ में भुजनगर और महारावल लखपत के वंश का वर्णन १०२ पद्यों तक में दिया गया है। फिर नाममाला प्रारम्भ होती है जो २०० पद्यों तक चलती है। अंतिम दो पद्य प्रशस्ति के रूप में हैं। इसकी दो प्रतियाँ प्राप्त हुई हैं, जिनमें पाटणवाली पहली प्रति में पद्य-संख्या २०५ है, पत्र-संख्या १४। इसकी प्रशस्ति इस प्रकार है : “इति श्रीमन् महाराज श्री देशलजी सुत महाराज कुमार श्री सात श्री लखपति मंजरी नाममाला सम्पूर्ण ॥ सकल पंडित कोटि-कोटीर पंडितेन्द्र श्री १०८ श्री प्रतापकुशल-ग. शिशुना कनककुशलेन रचिता। सवति १७६४ वरसे आसाढ सुदी ३ सोमे।” इससे रचनाकाल १७६४ सिद्ध होता है। दूसरी प्रति जयपुरवाली सवत १८३३ की लिखित है। उसमें पद्य २०२ हैं।

रावल लखपति के नाम से रचे जाने के कारण इसका नाम ‘लखपत-मञ्जरी’ रखा गया। आदि-अन्त इस प्रकार है :

विबुध वृन्द वदित चरण, निरुपम रूपनिधान।

अतुल तेज आनन्दमय, वदहु हरि भगवान ॥ १ ॥

अन्त : लखपति जस सुमनस ललित, इकवरनी अभिराम।

सुकवि कनक कीन्ही सरस, नाम-दाम गुण धाम ॥ १ ॥

सुनत जासु है सरस फल, कलमस रहै न कोय।

मन जपि लखपतिमंजरी, हरि दरसन ज्यों होय ॥ २ ॥

२. सुन्दर शृंगार की रसदीपिका भाषा टीका : शाहजहाँ के सम्मानित महाकविराज सुन्दर के रचित सुन्दर शृंगार की यह भाषाटीका लखपति के नाम से ही रची गई। इसका परिमाण २८७५ श्लोकों का है जिनमें मूल पद्य तो ३६५ ही हैं। इसकी दो प्रतियाँ पाटन से प्राप्त हुई हैं जिनमें एक के अन्तमें “इति श्री सुन्दर शृंगारिणी टीका भट्टारक श्रीकनककुशलसूरिकृत संपूर्णः” लिखा है इससे टीकाकार कनककुशल सिद्ध होते हैं, अन्यथा प्रशस्ति में तो कुंवर लखपति द्वारा रचे जाने का उल्लेख है। यथा अथ टीकाकृत दोहा—

यह सुंदर सिंगार की, रसदीपिका सुरग।

रची देशपति राउ सुत, लखपति लहि रसअंग ॥ १ ॥

टीका : यह सुन्दर कविकृत सुन्दर सिंगारकी टीका रसदीपिका नाउ।

सुरग भले रग की रचि कहा बनाई महाराउ।

देशपति कहा कलु देशपति श्री देशल जू सुत कुंवार लखपति ने

लहि रस अंग पाइके रसमय कही रसिक अंग १।

इति श्री सुन्दर सिङ्गार ना टीका भट्टारक श्री वनककुशल खरि कृत सम्पूर्ण ॥

यह टीका श्री लखपत के कुमारावस्था में ही रची गई। अतः सन्त १७६८ से पहले की है। भट्टारक वनककुशल के ये दो ग्रन्थ ही मिले हैं पर ग्रामी और खोन की जानी आनयक है। सम्मन है कुछ और रचनाय भी मिल जायें।

भट्टारक वनककुशल के हिन्दी ग्रन्थ

कुंवरकुशल वनककुशलजी के प्रधान शिष्य थे। वैसे उनके कल्याणकुशल आदि अन्य शिष्य भी थे। पर उनकी कोई रचना नहीं मिलती। महाराज लखपत और उनके पुत्र गौड़ दानों से कुंवरकुशल सम्मानित थे। इन दोनों राजाओं के लिए इन्होंने ग्रन्थ रचना की। जिनका समय सन्त १७६४ से १८२१ तक का है। कुंवरकुशलजी की लिखी हुई कई प्रतियाँ पानन से प्राप्त हुई थीं। जिनमें पिंगलशास्त्र (सन्त १७६१), पिंगलहमीर (स १७६५), लखपतिपिंगल (स १८०७), गौड़पिंगल (स १८१) की लिखित हैं। ये कौश, छन्द, अलंकार आदि के अच्छे निदान थे। इन तीनों ग्रन्थों के आप के पाँच हिन्दी ग्रन्थ मिले हैं। जिनका परिचय इस प्रकार है।

१ लखपति मजरी नाममाला इसकी एक ही प्रति नारद पर्व की जयपुर से प्राप्त हुई। जिसमें १४६ पद्य हैं। प्राप्त ग्रन्थ में १०१ पद्या तक लखपत के वंश का ऐतिहासिक वृत्तान्त है और पिछले २८ पद्यों में करि वंश वर्णन है। मूल नाममाला का प्रारम्भ हमने नारद ही होना चाहिए जो प्राप्त प्रति में लिखा नहीं मिलता। सन्त १७६४ के आसपास सुदी २ को इनके गुरु ने इसी नाम का ग्रन्थ रनाया और उसने कुछ महीने पश्चात् ही सन्त १७६४ के माघ उदी ११ को इस नाममाले दूसरे ग्रन्थ की रचना उनका शिष्य ने की। यह विशेषरूप से उल्लेखनीय है। इसकी पूरी प्रति प्राप्त होने पर ग्रन्थ स्थितना नडा है, पता चल सक्ता।

महाराज लखपति के कथनानुसार ही इस नाममाला का रचना हुई है। आदि अन्त के कुछ पद्य इस प्रकार हैं

आदि सुनकर वरदायक सरस, नायक नित नररग ।
लायक गुनगन साँ ललित, नय शिख गिरिजा सग ॥ १ ॥

अन्त करि लखपति तासैं कृपा, कथा सरस यह काम ।
मनुज लखपति मजरी, वगुह नाम की दाम ॥ ४८ ॥

तन सविता का ध्यान धरि, उन्ति कथों आरभ ।
गल बुद्धि की वृद्धि की यह उपकार अरु ॥ ४९ ॥

२ पारसात नाममाला यह फारसी भाषा के पारसात नाममाला का अवभाषा में पद्यानुवात है। पद्य संख्या २५३ है। वृत्तों कुंवरकुशल व फारसी भाषा के शान का पता चलता है। इसकी भी एक ही प्रति जयपुर संग्रह से प्राप्त हुई है जो स १८२७ की लिखित है।

निय लखपति कुञ्जरेस का, हित करि हुक्म हुजूर ।
पारसात है पारसी, प्रगट्ट भाषा पूर ॥ ६ ॥

गच्छित वरदाता निमल, सूरज होहु सहाय ।
पारसात है पारसी, वज्र भाषा उ नाथ ॥ १० ॥

सूरज सगि सायर सुधिर धुअ जोलौं निरधार ।

तो लौं श्री लखपति कौं, पारसात सौं प्यार ॥ ५३ ॥

इति श्री पारसात नाममाला भट्टारक श्री भट्टारक कुंवरकुशलसूरिकृत संपूर्णः

मूल पारसी ग्रन्थ का एक पद्य का अनुवाद यहाँ दिया जाता है :

खुदा के नाम, दावर खालक है खुदा-रब्ब कीजु रुखल ।

अलखे जोति भखे कहै, मर्वन जगत को मूल ॥ १ ॥

३. लखपति पिंगल : यह छंद ग्रन्थ लखपति के नाम से रचा गया है । इस की सवत १८०७ के पौष वदी ८ भोम वार को स्वयं कुंवरकुशल के लिखित ७१ पत्रों के प्रति पाटन भण्डार से प्राप्त हुई है । आदि अन्त इस प्रकार है :

आदि : सचै सूर्यदेव की, करहु सेव कुंवरैस
कविताई है कामकी, अधिक बुद्धि उपदेस ॥ १ ॥

अन्त : गोरीपति गुन गुरु, कछ देस सुखकर
सर चंद जो लौं यिर, लखधीर देत वर ॥ ६० ॥

गुरु जब किरपा की गुरव, सुरज भये सहाय
तत्र लखपति पिंगल अचल, भयो सफल मन भाय ॥ ६१ ॥

४. गौड़पिंगल : लखपति के पुत्र रावल गौड़ के लिए छंदशास्त्र का महत्वपूर्ण ग्रन्थ बनाया गया है । सवत १८२१ अक्षय तृतीया में इसकी रचना हुई । और उसी समय की वैसाख शुक्ल १३ ग्रन्थ-कार की स्वयं लिखी कृति पाटन भण्डार से प्राप्त हुई । लखपति पिंगल से यह ग्रंथ बड़ा है । इसमें ३ उल्लास हैं । आदि अन्त इस प्रकार है :

आदि : सुखकर सूरज हो सदा, देव सकल के देव ।
कुंवरकुशल यातै करै, सुम निति तुमपय सेव ॥ १ ॥

अन्त : अट्टारह सत ऊपरै, इकइस सवति आहि ।
कुंवरकुशल सूरज कृपा, सुभ जस कियो सराहि ॥ ६४४ ॥

सुदि वैसाखी तीज सुभ, मंगल मंगलवार ।
कछपति जस पिंगल कुवर, सुखकर किय ससार ॥ ६४५ ॥

५. लखपति जस सिन्धु : यह अलंकार शास्त्र तेरह तरंगों में रचा गया है । महाराजा लखपति के आदेश से इसकी रचना हुई । आदि-अन्त इस प्रकार है :

आदि : सकल देव सिर सेहरा, परम करत परकास ।
सिविता कविता दे सफल, इच्छित पूरे आस ॥ १ ॥

अन्त : कवि प्रथम जे जे कहै, अलंकार उपजाय ।
कुंवरकुशल ते ते लहे, उदाहरण सुखदाय ॥ ८२ ॥

इति श्रीमत महाराज लक्ष्मणपति आदेशात् सकल भट्टारक पुरन्दर म श्री कनककुशलसरि शि
कुंअरकुशल निरचिने, लक्ष्मणपति जसविधु शङ्खलकाराधालकार त्रयोदश तारम् । चुर के यतिजी व सम्रह में
इसरी प्रति देखी थी।

६ लग्नपति स्वर्ग प्राप्ति समय संवत् १८१७ म महाराज लक्ष्मणपति जेठ सुदी ३ को बालघम
प्राप्त हुए। जिनका वयन कवि ने ६० पत्रों में किया है। इस की एक ही प्रति जयपुर सम्रह से प्राप्त हुई
है। आदि अंत इस प्रकार हैं

आदि दीलति कविता देत ह, दिन प्रतिदिन कर देस
कविनन याते करत हैं, सुख-सफल सुभवेव ॥ १ ॥

अंत यह समयो लक्ष्मीर को, की सुनै पढै सुज्ञान
सकल मनोरथ सिद्धि हैं, परमसुधारस पान ॥ ६० ॥

प्रति म लेखक ने इसे “महाराज लक्ष्मणपतिजीना मरसिया” की मज्ञा दी है। जो उचित ही है।

७ महाराज लक्ष्मणपति दुवावैत इसकी प्रति आलिये के रूप की हालही म मुनि श्री पुण्य
विजयजी की कृपा से प्राप्त हुई है। यह वणनात्मक खड़ी बोली हिंदी गद्य काव्य है। लगभग ५०० श्लोक
परिमित यह रचना ‘दुवावैत’ सरक रचनाया म समने गयी और विशिष्ट है। वणन की निराली छान पन्ते
ही बनती है। आदि अंत इस प्रकार है

आदि अहो आयो व बार, वैठो दरबार ।
य चङ्गी राति, कहो मज्जसि की गाति ।
कहो कौन कौन मुलक कौन राग कौन देखे,
कौन कौन पातस्था देगे ।

अंत जिनिनी नीरी करनी, काहू त न जाय जरी ।
अतुल तेज उल्लसै च्याग जुग अमर,
यह सग सफन अरी देत कनि कुअर ॥

इति श्री महाराज लक्ष्मणपति टुनाबेल संपूण ॥

८ मातानो छुद् यर तीस पत्रों का है। कच्छ व रानाया की कुलदेवी आसापुरा की इसम
स्तुति की गयी है। इसरी दूसरी मज्ञा “डगरी छर” भी है। इसकी भाषा टिगल है। आदि-अन्त इस
प्रकार है

आदि यही जेति ब्रह्माण्ड अग्ना लिखाता । तुमे आसपूर सग कच्छ प्राता ॥
रया रग लाती दिया पान राता । भजा श्रीमसाती सग सुकन दाता ॥ १ ॥

अंत करी भट्टारक चीनती, परा अग्निता कान ।
कुअर कुशल कनि ने सग, ओ सुग संपति पान ॥ ३० ॥

९ वं पत्र म भुवणनि गोहड़राय आर उनके पुत्र कुंअर रायजन का उल्लेख है। अंत यह रचना
परवर्ती ही है। गोज करने पर कुंअरकुशल के अन्त प्रथम भी मिलने सम्भव है।

यहाँ यह विशेष रूप से उल्लेखनीय है कि राज्याश्रय प्राप्त होने के कारण इन्होंने अपनी रचना के प्रारम्भ में कहीं भी जैन तीर्थंकर आदि की स्तुति नहीं कर सत्य, देवी और शिवशक्ति जो राजा के मान्य थे, उन्हींकी मंगलाचरण में स्तुति की है।

इन दोनों गुह्य-शिष्यों का भट्टारक पद एवं गूरि-विशेषण भी विशेष रूप से ध्यान आकर्षित करत है। जैन परम्परा के अनुसार ये दोनों पद विशिष्ट गच्छ नायक आचार्य के लिए ही प्रयुक्त होते हैं। पर भट्टारक पद तो यहाँ राउ लखपति के प्रदत्त है। गूरि पद उसीमें संवधित होने से प्रयुक्त कर लिया प्रतीत होता है। जैनपरम्परा के अनुसार उनका पद पन्नास ही था।

इन भट्टारक द्वय की परम्परा का प्रभाव व राज्यसंबंध पीछे भी रहा है। यद्यपि पीछे कौन कौन ग्रन्थकार हुए, ज्ञात नहीं हैं। उल्लेखनीय रचनाओं में लक्ष्मीकुशल रचित पृथ्वीराज विवाह ही है, जो मद्यत् १८५१ एव ५२ पद्यों में रचा गया है। इस की २ प्रतिवा जयपुर से प्राप्त हुई थी। आदि अन्त इस प्रकार हैं:

आदि : सबत् अटारमे एकावन वैशाख मास वदि दसम दिन ।

हिय हरप व्यापि थाग्यो जु व्याह अवन्य कछ लोक तिहु उल्लाह ॥ १ ॥

अन्त : भोजन कीन्हे बहु भाति भाति पावत जु राति बैठ पांति ।

परस परी करी पहरावनीय भई बात सवै मन भावनीय ॥ ५० ॥

इति श्री महागड कुमार श्री प्रथीसिंह विवाहोत्सव : पँ. लिखमीकुशल कृत संपूर्णः ॥

ये पृथ्वीराज महाराज लखपत के पुत्र गौड के पुत्र थे। इन के बड़े भाई रायधनजी गद्दी पर बैठे।

कनककुशल की परम्परा में और भी कोई ग्रन्थकार हुआ हो तो उनकी कोई बड़ी रचना सुझे प्राप्त न हो सकी। जयपुर संग्रह से प्राप्त एक गुटके में, जो उसी परम्परा के ज्ञानकुशल शिष्य कीर्तिकुशल का लिखा हुआ है, उसमें कुछ फुटकर रचनाएं अवश्य मिली हैं। जिनमें 'भाईजीनो जस' नामक रचना उपरोक्त पृथ्वीराज की प्रशंसा में लक्ष्मीकुशल के रचित फुटकर पद्यों के रूप में है। इसी प्रकार गगकुशल रचित सात श्लोकों का एक स्तोत्र और अन्य कई कवियों की लघु कृतियाँ हैं। उनमें कुछ पद्यों के रचयिता का नाम नहीं है। और कुछ नामवाले कवियों का इस परम्परा से क्या सम्बन्ध रहा है, पता नहीं चल सका, इसलिए यहाँ उनका उल्लेख नहीं किया जा रहा है। यह गुटका स. १८८८ में ज्ञानकुशल के शिष्य कीर्तिकुशल ने मानकुआ में मुनि गुलालकुशल और रगकुशल के लिए लिखा। इसके बाद की परम्परा के नाम ज्ञात न हो सके।

इस परम्परा के यतिजी के ज्ञानभण्डार की समस्त प्रतिधियों के अवलोकन करने पर संभव है और भी विशेष एवं नवीन जानकारी प्राप्त हो। अन्य विद्वानों से अनुरोध है, कि वे अपनी विशेष जानकारी प्रकाश में लाएं।

लखपतमञ्जरी का कविवंश वर्णन

राजेसुर पहिलै रिपभ, साधि जोग शुभ ध्यान ।

ज्योतिरूप भये ज्योतिमिति, विमलज्ञान भगवान् ॥ २२ ॥

सकलराजमण्डल सिरै, सेवत जिन्हे सुचीशु ।

तीर्थंकर तैसे भये, बहुरि और बाईसु ॥ २३ ॥

महावीर राजनिमुकु अतुलनी अरिहत ।
 वैसे ही चीनीस ए, भये आपु भगवत ॥ २४ ॥
 सबत जाहि सुनीश सुर प्रभुता कौ नाहि पाव ।
 जय जय श्री जिनराज जय, साशन को सिंगाह ॥ २५ ॥
 तिनि त पचपन म तरजत, सिरीपूजि सिरतातु ।
 हेमचिमल सूरीश्वर, जागे धरम जिहातु ॥ २६ ॥
 पर उपकारी परमगुरु बेतमाह गुम बेस ।
 अरू सैद सुलतान उनि प्रतिबोधित उपदेस ॥ २७ ॥
 भये कुशल माणिअभुन पटित तिनिने पाट ।
 तसे ही तिनिने तरजत, सहज कुशल शुभगाट ॥ २८ ॥
 जागे महिमा जगतम को करि सकै सराहि ।
 तज्यो जेजिया ता नचन, साहिन नखर साहि ॥ २९ ॥
 लाइक पुनि लउमीकुशल पदधर तिनिने पाट ।
 देवकुशल तिनिने तग्यत, साधुनि कौ सम्राट ॥ ३० ॥
 तिनिने पट्टार नरनि, धीर कुशल भये धीर ।
 कियो दूर कलिमुलपनम, बडे तपोरल वीर ॥ ३१ ॥
 गावे तिनिने गुण कुशल अचल पट्टधर इन्द्र ।
 शील सत्य तप जप सहित चतुर चातुरी चन्द्र ॥ ३२ ॥
 वरजत बली तिनिने तरजत, भये प्रतापगुण भानु ।
 श्री प्रताप कुशल सुगुद, साहि निलय सनमानु ॥ ३३ ॥
 जाके सपति ननम त सदा साथ क साथ ।
 नचनसिद्धि परसिद्धि छा भइ सिद्धि सन हाथ ॥ ३४ ॥
 अरू समै औगम सा, काहू करा पुकार ।
 कही जात कटु सिद्धि को, सुनी साहि सिरगार ॥ ३५ ॥
 पासि बुलाए पालपी, फौज भेज पुरमान ।
 जने सुरी चारों निवरि तैं मयो गलतान ॥ ३६ ॥
 यणे हिन्दी पारसी, गुरु अरलि गुरान ।
 पूछु टिल्लीपति प्रसन जिनन दये पुनान ॥ ३७ ॥
 श्रीर इष्ट बलिगर कही क्वितीक मन की बात ।
 प्रेम निजिरि आलिमपना गु को मिय बरखातु ॥ ३८ ॥
 नये गाम नशपच पै लिये न लालच धारि ।
 दे पालस अमोल दुति, विग किय तिहि कारि ॥ ३९ ॥

प्रनवें तिनिके पाट अत्र जस रस कित्ति जिहाजु ।
 भरे भारती भारती कनककुशल कविराजु ॥ ४० ॥
 मानै जिन्है महाबली, महाराज अजमाल ।
 अरु सूवे अजमेरु के मानै कै महिपाल ॥ ४१ ॥
 जानै खान जिहौ जिन्है, व्हादर बडे नुवाव ।
 सैदनि को मामू सुधर, गुण सौरभ गुलाव ॥ ४२ ॥
 जूनागढ़ सूत्रै जवर, बावी वंश नुवाव ।
 सरेखान जिन सुगुरु कौ अधिक बढ़ायो आव ॥ ४३ ॥
 अरे जती इक और सत्र, एकु और कौ आपु ।
 पाट तपा पच सद्धिओ, थप्यो तउ निजु थापु ॥ ४४ ॥
 तदनु राउल देसल तनुज, कच्छपति लखाकुमार ।
 गुरु कहि राखै गाम दे, परम मान करि प्यार ॥ ४५ ॥
 कच्छ इंद आजै रहै और उ तुधी अनेकु ।
 अखिल शास्त्रवेत्ता अधिकु, एकु एकु तैं एकु ॥ ४६ ॥
 पूज्य महापुन्यासके, पुष्टि जदपि परिवार ।
 तदपि समौ कुंअरेस को, आनत मन इतवार ॥ ४७ ॥
 करि लखपति तासौ कृपा, कह्यो सरस यह काम ।
 मजुल लखपति मंजरी, करहु नाम की दाम ॥ ४८ ॥
 तत्र सविता को ध्यान धरि, उदित कर्यो आरभ ।
 बाल बुद्धि की वृद्धि को, यह उपकार अदंभ ॥ ४९ ॥

जिनप्रतिमा और जैनाचार्य

५० श्रीहस्तराजजी शास्त्री

“परस्परधीततिलोमपात्रा सा भारती सा कमलालया च ।

निसगदुर्गोधपपाथविश्रा, स्वा स्वा विभूति तनुता मयीष्टाम् ॥”

जैन परम्परा में चैत्य शिल्प के शिष्टसम्मत प्राचीन मौलिक ग्रन्थ में प्रतिनिधित्व देनेवाली जिन प्रतिमा को जैनागमों में कहा और किस प्रकार से विधेयता प्राप्त है यह एक अलग विषय है। इस विषय का विचार को किसी और समय के लिये सुरक्षित रखते हुए, इस बात को हम यह देखने का यत्न करेंगे कि जैनपरम्परा का विशिष्ट श्रुतसम्पन्न युगप्रधान आचार्यों का इस विषय में क्या मत है।

इस सम्बन्ध में जहाँ तक हमारा पयालोचन है, हम तो इनके रचे हुए ग्रन्थों में जिन प्रतिमा का समर्थन अधिक स्पष्ट और असंश्लिष्ट शब्दों में किया हुआ दृष्टिगोचर होता है। यह बात उनसे रचे हुए ग्रन्थों के कतिपय निम्नलिखित उदाहरणों में स्पष्ट हो जाती है—

प्रशमरति^१ प्रवर्ण—वाचक उमास्वातिने प्रशमरति के २० वें अविवरण में ग्रन्थ के धार्मिक कर्तव्यों के वर्णन प्रस्ताव में लिखा है—

१ (क) यह ग्रन्थ तत्त्वार्थसूत्र के प्रणेता वाचक उमास्वाति की अन्य प्रादरचनाओं में से एक है और इसने उमास्वातिरचित होन में निम्नलिखित प्रमाण है—

“प्रशमरतिप्रवर्ण पचसत्वा सकया वेदि ।

पुण्यव वायगाण, तैसिमुमासाज्जनामाथ ’ [गण्यर ना रा गा ।—श्रीजिनचन्द्र]

अर्थात् प्रशमरति प्रमुख पाँच सौ ग्रन्थों की रचना करने वाले वाचक उमास्वातिरों—

(ख) प्रशमग्नेन येने वृता वैराग्यपद्धति ।

तस्मै वाचकमुखाय नमो भूतार्थमाप्ति ।

अर्थात् जिसने इस वंशग्रन्थ पद्धति (प्रशमरति) का निर्माण किया है उसे प्रशान्त और सहायकारी वाचकमुखाय (उमास्वाती) को मैं नमस्कार करता हूँ ।

(ग) तत्त्वार्थभाष्य के श्रुतिवाक्य श्रीसिद्धमेन प्रशमरति को भाष्यकार की ही श्रुति सूचित करत है । यथा—
“यत्न प्रशमरती (का २०८) अनेनैवोक्त परमाणुरप्रेशा न्यायिगुणेषु भवति य ।” वाचकमुखायैव त्वेत्थं वत्त सत्त्वाप्रशमरती (का ८) उपात्तम् [६१६ तथा ६१६ की भाष्यश्रुति] × ४ × प्रशमरति की १२० वीं कारिका—
“आचार्य आह ” कहकर निरालम्बि में लक्ष्य की गई है । इस श्रुति के प्रणेतृ श्री जिज्ञासु महाश्वर का समय विक्रम की आठवीं शताब्दी है जो कि उन्होंने अपनी जन्मश्रुति की श्रुति में बताया है । इस पर से ऐसा कह सकते हैं कि प्रशमरति विशाल प्राचीन है । इस से आरंभ कर बताये गये कारणों से यह श्रुति वाचक की ही हो तो हम में कोई शंका नहीं । [५ श्रीगुरुलालजीशास्त्री तत्त्वार्थपरिचय २०१० का नोट]

(घ) श्री हरिभद्रश्रुति के भी प्रशमरति को वाचक उमास्वाति की रचना माना है तथा—“ दशैकमननय गृह्या प्रवर्णना ते ” ऐसा कहकर श्रीहरिभद्रश्रुति, भाष्यगीता में प्रशमरति की २१० वीं आरंभोक्त्याहवीं कारिका उद्धृत करते हैं [तत्त्वार्थपरिचय २०११ का नोट]

चैत्यायतनप्रस्थापनानि कृत्वा च भक्तिः प्रयतः ।

पूजाश्च गन्धमाल्याधिवासधूपप्रदीपाद्याः २ ॥ ३०५ ॥

अर्थात्-सम्यग् दृष्टिगृह्य अपनी शक्ति के अनुसार श्रद्धापूर्वक चैत्य-जिन-प्रतिमा को आयतन-मन्दिर में प्रतिष्ठित करके उनका गन्धपुष्पधूपदीप आदि सामग्री के द्वारा पूजन करे।

प्रशमरति की इस कारिका में वाचक उमास्वाति ने चैत्य शब्द, प्रतिमा के ही अर्थ में प्रयुक्त किया है और “आयतन” का मन्दिर अर्थ तो स्फुट ही है। तात्पर्य कि इस स्थान में प्रयुक्त हुए चैत्य शब्द का जिन विम्ब-जिनप्रतिमा के सिवा दूसरा कोई अर्थ सम्भव ही नहीं हो सकता। इस कथन से हमें यह दिखलाना अभिप्रेत है कि वाचक उमास्वाति जैसे पूर्ववित् भी चैत्य का मूर्ति ही अर्थ करते और समझते हैं। इसके अतिरिक्त तत्त्वार्थभाष्य की आरम्भिक सम्बन्धकारिकाओं में उल्लेख की गई निम्नलिखित आठवीं कारिका भी द्रष्टव्य है। आचार्य कहते हैं—

“अभ्यर्चनादर्हतो मनःप्रसादस्तथा समाधिश्च ।

तस्मादपि निःश्रेयस-मतो हि तत्पूजनं न्याय्यम् ॥”

अर्थात्—अर्हन्तों-तीर्थकारों के पूजन से रागद्वेषादि दुर्भाव दूर होकर चित्त-प्रसन्न होता है—निर्मल व्रता है। और मन के प्रसन्न निर्विकार होने से समाधि ध्यान में एकाग्रता प्राप्त होती है। एवं समाधि की प्राप्ति से कर्मों की निर्जरा द्वारा मोक्षपद की उपलब्धि होती है। अतः तीर्थकारों का पूजन करना सर्वथा न्यायोचित है।

इस उल्लेख में वाचक उमास्वाति ने द्रव्य और भावरूप दोनों प्रकार की पूजा का निर्देश किया है जिसमें आरम्भ प्रसन्न गृहस्थों के लिये द्रव्य पूजा और आरम्भ के त्यागी मुनियों के लिये भाव पूजा है। इसीको द्रव्यस्तव और भावस्तव के नाम से अन्यत्र उल्लेख किया है।^३

पउमचरिय—श्रीविमलसूरिविरचित पउमचरिय (पद्मचरित्र)—जो कि विक्रम की प्रथम^४ शताब्दी में रचा गया माना जाता है—में लिखा है कि—

इस के अलावा प्रशमरति पर श्रीहरिभद्रसूरि ने स्वयं व्याख्या लिखी है। यथा—श्रीहरिभद्राचार्यरचित प्रशम-रतिविवरण किञ्चित् परिभाष्य बद्धटीका सुखबोधार्थं समासेन” [प्रशमरति की प्रस्तावना जैन० प्र० स० भावनगर] इत्यादि प्रमाणों से प्रशमरतिप्रकरण वाचक उमास्वाति की ही कृति निश्चित होता है। उनका [वाचक उमास्वाति का] समय यद्यपि अभी तक अनिश्चित ही है तो भी वे विक्रम की पहली दूसरी शताब्दी से अर्वाचीन तो नहीं हैं।

२ चैत्य चित्तयः प्रतिमा इत्येकार्था, तेषामायतनमाश्रय चैत्यायतनानि। प्रकृत्यानि स्थापनानि प्रस्थापनानि, महत्याविभूत्या वादित्रनृत्यतालानुचरस्वजनपरिवारादिकया प्रस्थापन प्रतिष्ठेति, तानि कृत्वा शक्तिं प्रयत्नवान् यथा प्रवचनोद्भावना भवति तथा कृतेति। पूजा सपर्या, गन्धो विशिष्टद्रव्यसम्बन्धि, माल्य पुष्प, अधिवास पटवस्त्रादि, धूप, सुरभिद्रव्यसयोगजः, प्रदीप प्रदीपदानं, आदि ग्रहणादुपलेपन-समार्जन-खडस्फुटित-सस्करण-चित्रकर्माणि चेति। [कारिका पृ ८३]

३ इसके लिये देखो आवश्यकनिर्गुक्ति और भाष्य तथा पूज्य हरिभद्रसूरिजी का निम्न उल्लेख—
दव्वत्थय भावत्थयरूय पयमिय होत्ति दट्टव्व ।

अण्णोण्णसमनुविद्ध णिच्छयतो भणिय विसयत्तु ॥ पचा ६। २७ ॥

४ पचेव सय वाससया, दुसमाए वीसवरससजुत्ता ।

वीरे सिद्धिमुपागये तत्रो निवद्ध इम चरिय ॥ पृ० ३६५ ॥

अर्थात् जब वीर निर्वाण को ५३० वर्ष हो चुके थे (वि. सं ६० में) तब इस चरित्र की रचना की गई।

“वदन्निहाणपुयणस्मेण काऊण सिद्धपटिमाण ।

अह ते कुमारसीहा चेदयमवणा पदसरति” ॥ [१७० पृ २४]

अर्थात्—ये राजकुमार सिद्धप्रतिमाओं का यथाक्रम विधिपूर्वक स्नान पूजन करके चैत्यभवन में जाकर आते हैं।

इस उल्लेख से प्रतिमा पूजन को जो समयन प्राप्त होता है वह किसी अन्य स्पष्टीकरण की अपेक्षा नहीं रहता।

बृहत्कल्प^१ भाष्य—बृहत्कल्प भाष्य की निम्न लिखित गाथा में ग्रहपूव युगप्रधान आचार्यों तथा विशुद्ध समयी श्रुत सम्पन्न साधुओं एवं पुराणों और नये चैत्यों—प्रतिमाओं का स्नानाथ जन का उल्लेख है—

“अपुननिचिन्नुसुआ य परियाण्व च आयरिया।

परिवार वज्जसाहू चेइय पुना अभिन्वा वा। (२७५३ पृ ७७६)

यहां पर उल्लेख किये गये पुरातन और नवीन चैत्यों का अथ पुराणी और नई जिन प्रतिमायें ही समन हो सक्ता है। टीकाकार ने भी यही अर्थ किता है—

“चैत्यानि पुराणि वा चिरतनानि जीवतस्त्वामिप्रतिमादीनि अभिनवानि तत्कालवृत्तानि—एतानि ममादृष्टपूर्वाणि इति बुध्या तेषा वन्दनाय गच्छति” अर्थात् यहा पुरातन से जीवत स्वामी की प्रतिमा आदि को समजना और अभिनान से उस समयकी प्रतिष्ठित प्रतिमायें जाननी।

१ बृहत्कल्पभाष्य के रचयिता युगप्रधान आचार्य संप्रदास गण्डि क्षमाश्रमण हैं। इनका समय विक्रम की सातवीं शताब्दी के पूर्व है और ये जिनमद्रगण क्षमाश्रमण से कुछ प्राचीन हैं। पचवत्सभाष्य और बगुदेव दिष्टी ये दोनों इ ही की कृतिया हैं। [जैन सा का इतिहास ५ १४१]

२ जीवत स्वामी नाम की तीर्थंकर प्रतिमा का प्राचीन जैनग्रन्थों में अनेक जगह उल्लेख पाया जाता है, उनके देखने से वह इत्यन्त प्राचीन प्रमाणित होती है। निशायचूर्ण कचचूर्ण और आवश्यकचूर्ण के उल्लेखों से सिद्ध होता है कि—आचार्य महागिरि तथा आचार्य गुहास्त श्री जीवत स्वामी की प्रतिमा के वास्नाथ विनिशा और उज्जयनी में गये।

यथा—

(क) अण्णया आवरिया विति णिसे जिय पत्ति वत्तियागता (निशी चू पृ. १६१)

(ख) दोविज्जा वितित्तिसमया, तत्थ जियवाहिम वत्तिता अन्न महागिरी पक्क गया गयग्ग पक्क वदया
× × × गुहत्थी वि उअण्णि नियपत्ति वत्तियागता (आ चूर्ण)

(ग) “इतो अज्जगुहत्थी उअण्णि जियत्ताग्गि वत्तो आगग्गो” (वत्तचूर्ण) आयमहागिरी आर आर्य गुहानि ये दोनो आर्य स्थूलभद्र के इतरलगीचित शिष्य हैं। इनकी गीला नीर निवाण १६१ और २२१ में तथा युग प्र २१६ और २४६ में दुष्सा [वीरानि सम्वत् और जैनकालमण्डना पृ ६४] इमम साविन होता है कि बिनापूर्व हीमरी शानाग्गीसे भी बहुत पहले जीवत स्वामी नाम की तीर्थंकर प्रतिमा स्नान परम्परा में विराज प्रख्यात थी। अनापव दूर दूर से मानिक गृहरण तथा समावित मुनिवग उमरे शानाथ आते थे। इमका सबूत बगुदेव दिष्टी के निम्न विनिम वर्णन से भी मिलता है—

“तेषा सम्पथ सम बहुभिरिमणीपरिवारा शिष्यवयसमारण्डिपरमण सुव्वदा नाम गण्णो जीवत

सामेवदिया पच्चर०” [पृ. ६१]

अर्थात् सभ के साथ अनेक शिष्याओं से परिचित पिता प्रवचन क परमार्थ को जानने वाली शुद्धता नाम की गणिनी प्रवर्तिनी जीवत स्वामी को वन्दना करने के लिये उज्जयिनी को जा रही थी।

जीतकल्प भाष्य—जीतकल्प और उसके सोपश भाष्य में भी माधु को दूर अथवा नजदीक में रहे हुए चैत्य को बन्दना करने के लिये जाने का उल्लेख है—

(क) “चेद्यवदणहेउ गच्छे आसणणदूर वा (गाथा ७७४ पृ. ६६)

“चेद्यवदणनिमित्त आसन्न दूर वा गच्छेज्जा” (चूर्णि पृ. ७)

(ख) विशेषावश्यकभाष्य के मूर्तिवाद समर्थक प्रकरण में से भी यहा एक गाथा का उल्लेख किया जाता है—

“कज्जा” जिण्णाण पूया परिणामविमुद्धहेउओ निच्च।

दाणाइउ व्व मग्गापभावणाओ य न्हण वा ॥ ३२४७ ॥

इसका भावार्थ यह है कि गृहस्थ को प्रतिदिन जिनपूजा करनी चाहिये। क्यों कि यह दानादि की तरह परिणाम विशुद्धि का हेतु है। विशेषावश्यक भाष्य का यह समग्र स्थल देखने और मनन करने योग्य है।

(ग) आवश्यक भाष्य में द्रव्यस्तव और भावस्तव की व्याख्या इस प्रकार की है—

“द्रव्यथओ पुण्णो, सतगुणकिन्ता भावे” (१६१)

अर्थात् पुण्पादि के द्वारा जिनप्रतिमा का अर्चन करना द्रव्यस्तव है और भक्तिभाव से उनका गुणोत्कीर्तन-गुणगान करना भावस्तव कहलाता है। इसके अतिरिक्त आवश्यक चूर्णि और आवश्यक वृत्ति में महाराज उदायी के द्वारा उसकी गजधानी पाटलीपुत्र के मन्थ में एक भव्य जिन मन्दिर बनवाये जाने का उल्लेख है। यथा—

(क) नगरनाभीए उदा^३इणा जिणधर कारित (पृ. १७८)

(ख) “णयरनाभिए य उदायिणा चेद्यहर कारावियं—नगरनाभौ च उदायिना—चैत्यगृह कारित”
[आ. वृ. पृ. ६८६]

आवश्यकचूर्णि और आवश्यक वृत्ति के उपर्युक्त उल्लेखों का समर्थन श्री जिनप्रभसूरि ने अपने

(८) जीतकल्प और उसके भाष्य के निर्माता की जिनभद्रगणि जनाश्रमण हैं, और विशेषावश्यक भाष्य भी इन्ही की ही रचना है। जैन परम्परा में इन के व्यक्तित्व को इतना उच्च स्थान प्राप्त है कि इनके वचनों को उत्तरवर्ति आचार्यों ने आगमों की समान कक्षा में स्थान दिया है। जैन पट्टावलि के अनुसार इनका समय वीर निर्वाण से १११५ (वि. स. ४५५) आका जाता है।

१ छाया—कार्या जिनादिपूजा, परिणामनिशुद्धहेतुतो नित्यम्।

दानादय इव मार्गप्रभावनातश्च कथनमिव ॥

२ द्रव्यस्तव* पुष्पादिभि समभ्यर्चनम् (हरिमद्रसूरि आ वृ ४६२)

३ उदायी अज्ञानशत्रु कोणिक का उत्तराधिकारी था। उसका जन्म विक्रम पूर्व ४७८ में हुआ वीर निर्वाण के समय उसकी आयु ८ वर्ष की थी। विक्रमपूर्व ४३८ तथा वीर निर्वाण ३२ में राज्याभिषेक और वि. पूर्व ४१० तथा वीर निर्वाण ५० में स्वर्गवास हुआ।

जैनपरम्परा के प्राचीन इतिहास से जाना जाता है कि जैन राजाओं का यह नियम था कि जहा कहीं परवे नवीन नगर या कोट आदि का निर्माण करते वहा साथ ही जिनमन्दिर की स्थापना भी कराते। इसके लिये कागढा, जैसलमेर और जालोर (मारवाड) आदि के प्राचीन दुर्गवती जिन मन्दिर आज भी उदाहरण रूप में मौजूद हैं।

निम्न तीर्थकल्प म “ तमध्ये श्रीनेमिचैत्य राज्ञारि ” (अथात् राजा उपायी ने पाटलीपुत्र नगर के मध्य में श्री नेमिनाथ का चैत्य उनाया) इन शब्दों में किया है (पाटलीपुत्र कल्प पृ ६८) श्रीहरिभद्रसुरि—

जैनपरम्परा में श्री हरिभद्रसुरि का स्थान बहुत उच्च है, उन्होंने जैन परम्परा के धार्मिक साहित्य में जिस अलौकिक दिव्य जीवन का संचार किया है वह एक मान उन्ही को आभारी है। इनके ग्रन्थों में जो मध्यस्थता, गम्भीरता और सत्यप्रियता दृष्टिगोचर होती है वह अथवा कथित ही दिखाई पड़ती है। उनमें व्यक्तित्व म रही हुई अलौकिक ज्ञानविभूति में प्रभावित हुए तदुत्तरार्ति आचार्यों ने-श्री सिद्धार्थ, श्रीजिनेश्वरसुरि, श्रीवादिवेदसुरि, श्रीलक्ष्मणसुरि आचार्य, श्री मलयगिरि, श्री प्रभुम्नसुरि उपाध्याय, श्री यशोनिजयजी आदि विशिष्ट विद्वानों ने इनके विषय में श्रद्धापूर्वित हृदय से जो भक्तिभाष्य प्रकट किया है, उनका देखते हुए तो उनके जन्म पर हमारा विश्वास और भो सुदृढ़ हो जाता है। अस्तु अब हम पूज्य हरिभद्रसुरि के प्रस्तुत विषय से सम्बंध रखने वाले निम्नार्ग का अनिसंक्षेप से निम्नदर्शन करते हैं।

पूज्य हरिभद्रसुरि ने अपने सद्ग्रन्थों में द्रव्यस्त्व आग मानस्तत्र अथात् द्रव्य और मानरूप से प्रतिमा पूजन को पुष्कल स्थान दिया है वे स्तवविधि—पूजाविधि को आगमशुद्ध और निहितानुष्ठान मानते हैं यह स्तव पूजा द्रव्य और भाव भेद से दो प्रकार का है। द्रव्यस्तत्र और भावस्तव। इसीसे दूसरा नाम द्रव्यपूजा और भावपूजा है। इनमें द्रव्य पूजा का अधिपति रहस्य है और भाव पूजा का अधिकार साधु को है। परन्तु सूत्रोक्त विधि के अनुसार अनुष्ठान किया गया यह द्रव्यस्तत्र भावस्तत्र का कारण होता है। अतः

१ विध विनिर्भूय कुवासनामय, व्यचीवरय रूपया मन्त्राद्ये।

अचि त्ववीर्येण सुवासनायुधा नमोस्तु तस्मै हरिभद्रसुरये ॥ [उपमितिभवप्रपञ्च पृ १]

येषां गिर समुपजीव्य सुसिद्धविधा

मस्मिन् सुखेन गहनेऽपि पथि प्रवृत्त ।

ते सुखो मयि भवतु कृतप्रसादा

श्रीसिद्धसेनहरिभद्रमुखा सुखाय (शास्त्रवातामस टीका)

अथ आचार्यों के उल्लेख विस्तारभय से नहीं दिये गये।

२ “ययविहिमागमशुद्ध” (पंचाशद ६।१)

स्तव पूजा तस्य विधिर्विधान प्रकारा स्तवविधिरस्तम्। आगम स्तवपरिणाम आस्तनयन तेन शुद्धरतनुत्तानु वाग्ने निर्गार आगमशुद्धस्तम् (अभयेश्वरसुरि)

अर्थात् पूजाविधि यह आस्तवचन के अनुसार होने से निर्णय है।

३ तसो पठित्तिपुयाविशायभो तद् तदेव काय व।

विहितानुष्ठानं सत्तु भवविरहफलं जहा होति ॥ (पंचा ८।५)

(तत् प्रतिष्ठितं पूजाविधानत तथा तथा इह कनव्यम्।

विहितानुष्ठानं सत्तु भवविरहफलं यथा भवति ॥)

विहितानुष्ठान—पूजावदन्तयात्रारानानाणि। (अभयेश्वरसुरि)

४ सुसमन्विष्य विहिता गिरिया निन्वाणमिन्द्रमाणेन।

तस्मा त्रिणाण पूया कायव्वा अण्मत्तेय ॥ (पंचा ४।४६)

व्या सुसमन्वितेन—आगमोत्तम विधिना—विधानेन पूजा कर्तव्या येनेत्याह—गृहिणा—गृहरथेन साधोरनधिपतार

गृहस्थ के प्रतिदिन के धार्मिक कर्तव्यों में आचार्य हरिभद्र ने इसे द्रव्यस्तव को मुख्य स्थान दिया है और मुमुक्षु गृहस्थ के लिये आगमोक्त विधि के अनुसार अप्रमत्त भाव से इसके अनुष्ठान का आदेश दिया है। इसके अतिरिक्त द्रव्यस्तव और भावस्तव—द्रव्यपूजा और भावपूजा ये दोनों एक दूसरे से अनुप्राणित हैं—परस्पर अनुस्यूत^१ हैं और साधु तथा गृहस्थ दोनों के लिये अनुष्ठेय हैं। जैसे द्रव्यपूजा के अनन्तर स्तुतिवन्दनरूप भावपूजा गृहस्थ करता है उसी प्रकार भावस्तव के अधिकारी साधु को भी अनुमोदना रूप में द्रव्यस्तव के अनुष्ठान का अधिकार है। अर्थात् गृहस्थ के द्वारा आचरित द्रव्यस्तव—द्रव्यपूजा की अनुमोदना साधु के लिये इष्ट अथ च विहित^२ है। इस कथन से पूजाविधि को श्रीहरिभद्रसूरि के वचनों में जो शास्त्रीय महत्त्व प्राप्त होता है उसकी कल्पना सहज ही में की जा सकती है।

साधु के लिये अनुमोदन रूप से द्रव्यस्तव का विधान करते हुए श्रीहरिभद्रसूरि ने उसका शास्त्रीय समर्थन इस प्रकार किया है—

३ तंतमि वंदणाए पूयणसकारहेउ उत्सगो ।

जतिगो वि हु णिदिछो, ते पुणदव्वत्थयसरुवे ॥

आचार्य कहते हैं कि चैत्यवन्दन नाम के शास्त्र में अर्थात् आवश्यक सूत्रगत * “सर्वलोए अरिहत-चेइयाण करेमि काउत्सग वंदणवत्तिआए पूयण-वत्तिआए सकारवत्तिआए सम्माणवत्तिआए ” इत्यादि पाठ से अर्हचैत्यों के पूजन और सत्कार के निमित्त-तीर्थकर प्रतिमाओं की पूजा और सत्कृति के लिये यति को

त्वात् । किं विधेनेत्याह निर्वाण निर्वृत्तिमिच्छता, निर्वाणव्यतिरिक्तस्य पलस्योपायान्तरेणापि सुलभत्वात् । तस्माद्वेतो जिनानामर्हता पूजा-अर्चन कर्तव्या-विधेया अप्रमत्तेन-अप्रमादवता प्रमादपरिहारेणेति यावत् ।

(अभयदेवसूरि)

भावार्थ—निर्वाण की इच्छा रखनवाले गृहस्थ को प्रमाद का परित्याग करके सूत्रोक्त विधि के अनुसार जिनेन्द्रदेवों का पूजन अर्चन करना चाहिये ।

यहां पर सूत्रोक्तविधि से, सम्भवत राजप्रश्रीय सूत्रोक्त पूजाविधि ही अभिप्रेत होनी चाहिये, कारण कि वहीं पर ही विशेष रूप से पूजा विधि का प्रकार वर्णित हुआ है।

१. दव्वत्थयभावत्थयरूव एयमिय होति दट्टव्व ।

अण्णोण्णसमणुविद्ध णिच्छयतो भणिय विसयतु ॥ (पचा ६।२७)

२ “जइयो वि हु दव्वत्थयभेदो अणुमोयणेण अरिहं ति ।

एव च एत्थ येय इय सुद्ध ततजुत्तीए ” (पचा ६।२८)

(छा यतेरपि खलु द्रव्यस्तवभेदः अनुमोदनेन अस्ति इति ।

एतच्च अत्र ज्ञेयं अनया शुद्ध तंत्रयुक्त्या ।)

अर्थात्—भावस्तव में आरूढ होनेवाले साधु को भी अनुमोदन रूप से द्रव्यस्तव का अधिकार शास्त्रसम्मत है—(यतेरपि भावस्तवारूढसाधोरपि, न केवल गृहिण एव, द्रव्यस्तवभेदो—द्रव्यस्तवविशेषः, अनुमोदनेन-जिनपूजादिदर्शनजनितप्रमोदप्रशंसादिलक्षणयाऽनुमत्या, अस्ति—विद्यते×××तंत्रयुक्त्या-शास्त्रगर्भोपपत्त्या ”

(श्री अभयदेवसूरि)

३ तत्रे वन्दनाया पूजनसत्कारहेतुत्सर्ग ।

यतेरपि खलु निदिष्ट तौ पुनः द्रव्यस्तवस्वरूपौ ॥ ६।२९ ॥

४. सर्वलोके अर्हचैत्याना करोमि कायोत्सर्गं वन्दनप्रत्यय, पूजनप्रत्ययं सत्कारप्रत्ययं संमानप्रत्ययम् ॥

भी—भास्वत्नाल्ल साधु को भी कायोत्सव करने का निर्देश श्रीतीर्थंकराणि ने किया है। पूजनलत्कार य गेतां द्रव्यस्तन—द्रव्यपूजा रूप ही है।

श्रीहरिभद्रसूरि आगमविरुद्ध या आगमग्रन्थ किसी भी बात को स्वीकार नहीं करते। ज्ञा आचार शास्त्र विधिनिष्यन्त नहीं, वह अगर तीर्थोद्देशक भी हो तो भी आचार को वह मान्य नहीं। आप लिखते हैं—

“समितिपनिचीतना, आखण्डना च भवपला चेष”

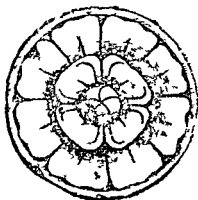
तित्यगद्वेसखि ए तत्तयो सा तदुद्देशा” (पचा ८।१३)

भाषार्थ—अपनी बुद्धिकल्पित, शास्त्राज्ञ से बाहर की जो भी प्रवृत्ति है वह सब भवपला—अर्थात् ससार की जन्ममरणपरम्परा को उड़ागेवाली है, इस प्रकार की आकाशवाह्यप्रवृत्ति अगर तीर्थंकरमति मूलक भी हो तो भी वह स्वीकार करने योग्य नहीं, और वस्तुतः उसमें तीर्थंकर भक्ति का उद्देश होता ही नहीं। इस उल्लेख से आचार्य हरिभद्रसूरि की आगमनिष्ठा का अनुमान उठी सुगमता से किया जा सकता है। वे आगमविरुद्ध किसी भी प्रवृत्ति के समर्थक नहीं हैं। इस पर से उनका प्रथा में उपलब्ध होनेवाले पूजा विधायक उल्लेख का आगममूलक होना भी प्रमाणात् ही प्रमाणित हो जाता है। वाचक श्रीउमास्वाति से लेकर श्रीहरिभद्रसूरि तक के आचार्यों ने जिन प्रतिमा के सम्बन्ध में जो विचार प्रकटित किये हैं उनका हमने अति सक्षेप से दिग्दर्शन करा दिया है। श्रीहरिभद्रसूरि ने तो इस विषय में बहुत कुछ लिखा है, जो कि विस्तार भय से यहां पर उल्लेख नहीं किया गया। जैन परम्परा में इन सम्भावित आचार्यों ने जिन प्रतिमा का जितना आदरणीय स्थान दिया है उसपर दृष्टिपात करते हुए जिनाप्रतिमा की शास्त्रीयता और पूज्यता में संदेह का कोई अवकाश नहीं रहता ॥

अगर वैस विचार किया जाये तो भगवान् महावीर स लेकर क्रिस्म की सालवीं प्रातःपूजा से पूर्व तक जैन परम्परा में जितने भी विशिष्ट और साधारण आचार्य हुए हैं उनमें से किसीने भी जिनप्रतिमा के विरुद्ध कुछ लिखा है। ऐसा हमारे देखने में नहीं आया और विपरीत इसके परम्परा में सुप्रसिद्ध आचार्यों ने इसको कदा तक उपादेय बतलाया है यह ऊपर दिये गये उदाहरणों से स्पष्ट ही है।

१ स्वमतिप्रवृत्ति सर्वा आशवाद्भेति भवपला चष ।

तीर्थंकरोद्देशनापि न सत्त्वतः सा तदुद्देशा ॥

तिरुवल्लुवर तथा उनका अमर ग्रंथ तिरुक्कुरल

पं. महेन्द्रकुमार जैन, न्यायशास्त्री

वर्तमान काल में जिस प्रांत को हम तमिलनाडु के नाम से पुकारते हैं उसमें मुख्यतः कावेरी नदी के आसपास का प्रदेश सम्मिलित है। उसके एक ओर आन्ध्र, एक ओर कर्नाटक और उससे सटा हुआ मलानागर या केरल प्रांत है। इस प्रदेश की मूल संस्कृति द्रविड है। इसकी पुरातनता के संबंध में अनुमान लगाना कठिन है। यह आर्य लोगों के हिंदुस्तान में आने के बहुत पहले से प्रचलित थी।

द्रविड संस्कृति की तरह इस प्रदेश की मुख्य भाषा तमिल भी संस्कृत की तरह बहुत पुरानी है। सन् ईस्वी से बहुत पहले तमिल भाषा में अनेक ग्रंथों की रचना हो चुकी थी। फिर भी दण्डकारण्य के उस पार की मराठी, गुजराती, बंगाली और हिंदी आदि भाषाओं की तरह तमिल भाषा का संस्कृत के साथ कोई संबंध नहीं है। भारतवर्ष में संस्कृत से सर्वथा अलित रहकर अपना स्वतंत्र रूप से विकास करनेवाली यदि कोई भाषा है तो वह है तमिल। तमिल के अतिरिक्त तेलुगु, कन्नड, मलयालम आदि भाषाओं में संस्कृत के ५० प्रतिशत शब्द हैं, परंतु तमिल भाषा में यह खिचड़ी नहीं होने पाई। आन्ध्र लोग अपने देश को आन्ध्र देश या आन्ध्र सीमा कहते हैं। 'सीमा,' 'देश' आदि शब्द संस्कृत के हैं, परंतु तमिलनाडु में प्रयुक्त 'नाडु' शब्द देश के अर्थ में प्रयुक्त है, जो कि आर्येतर भाषा का सूचक है। तमिल में संस्कृत के शब्द बहुत कम हैं। उसमें विविध अर्थों को प्रकट करनेवाले अपने स्वतंत्र शब्द हैं। दुष्ट राजा और अच्छा राजा आदि के लिए कोडुंगोल मन्नन अलग शेगोल मन्नन जैसे अलग स्वतंत्र शब्द-कोश और स्वतंत्र वाक्य-विन्यास हैं। उसकी रचना तथा साज-सज्जा स्वावलंबन के आधार पर स्थित है जो संस्कृत जितनी ही पुरानी है।

प्राचीन तमिल वाङ्मय तीन भागों में विभाजित है। सगीत, नाट्य और साहित्य। साहित्य की तरह सगीत और नाट्यकला पर भी इस प्रांत में अनेक ग्रंथों की रचना हुई है। चिदंबरम् के नटराज के भव्य मंदिरवाले प्रांत में ऐसे ग्रंथों की रचना होना सहज था। नृत्यकला भी अपनी चरम सीमा पर पहुँची हुई थी। दूसरे प्रांतों में अप्राप्त यह हजार हजार तारोंवाले तनुवाद्य थे और उनसे सुमधुर सगीत की तरंगें तरंगित होती रहती थीं। इन तीन प्रकार के विभाजन के अतिरिक्त साहित्य में एक अन्य प्रकार का विभाग होता था—प्रेम वाङ्मय और प्रेमविहीन वाङ्मय। साहित्य के इन तीनों विभागों के उनके अनुकूल भिन्न भिन्न व्याकरण भी होते थे। तमिल का यह पुरातन वाङ्मय टीका या भाष्य के बिना समझ में नहीं आता। जिस प्रकार प्राचीन संस्कृत और प्राकृत के ग्रंथों पर टीका, भाष्य, चूर्णि, विवरण, टिप्पणी और समालोचना आदि हैं उसी प्रकार तमिल के ग्रंथों पर भी हैं।

प्राचीन तमिल वाङ्मय को समृद्ध करने में जैन आचार्यों का बहुत बड़ा हाथ है। उन्होंने सन् ईस्वी से पहले ही यहाँ की भूमि के साथ आत्मसात् होकर तमिल साहित्य की भी श्रीवृद्धि करना प्रारम्भ कर दिया था। उन्होंने श्रमण संस्कृति के प्रचार के साथ तमिल साहित्य को श्रेष्ठ महाकाव्य, कोश और व्याकरण आदि ग्रंथ दिये। ईस्वी सन् के पहले प्रथम सप्त काल में तमिल साहित्य की जो रचना हुई वह काल कवलित हो गई उसके बाद जो साहित्य रचा है उसमें तमिल के श्रेष्ठ कवि, वैयाकरणकार तथा कोश-निर्माता जैन आचार्य ही हैं। जैन आचार्यों द्वारा ईसी की सातवीं-आठवीं शती तक तमिल साहित्य की बहुत सेवा की गई। उसके बाद तमिलनाडु में निरंतर अविरत युद्ध चलता रहा। उस युद्ध की ज्वाला में तमिल साहित्य का

बहुत कुछ भाग नष्ट हो गया। जैन साहित्य की ही इससे सर्वाधिक हानि हुई। उसने नाम बौद्ध साहित्य का नाम आता है।

तमिल साहित्य के सगम काल का कुरल नामक एक उत्कृष्ट काव्य है जो दक्षिण भारत में तमिल के नाम से प्रसिद्ध है। उसने रचयिता तिरुवल्लुवर नामक एक सत थे। पहले प्रत्येक धर्माले इसे अपना धर्मग्रन्थ सिद्ध करने में गौरव मानते थे। परन्तु अब अनेक साहित्यिक प्रमाण इन बातों के मिले हैं कि इस ग्रन्थ का रचयिता जैन सत ही हैं। नीलकेशी की टीका में इसमें स्पष्ट रूप से जैन शब्द कहा गया है। शिल्प्यधिकारम् और मणिमैत्रले इन दो ग्रन्थों में भी जो दूसरी शती में लिखे गये थे, इसका जैन ग्रन्थ रूप से उल्लेख है बल्कि इन तीनों ग्रन्थों के रचयिताओं ने अपनी प्रमाण पुष्टि के लिए कुरल के यत्र तत्र साठ से अधिक पद्य उद्धृत किये हैं। शिल्प्यधिकारम् और मणिमैत्रले में कुरल का ५५ कवितार्थ उद्धृत की गयी हैं। जीवक चित्तार्थ में भी कुरल का उल्लेख है। इस प्रतिक्रिया का जैन आचार्यों ने इस पर अपनी टीकाएँ लिखी हैं।

कुरल नामक इस अलौकिक ग्रन्थ का रचयिता तिरुवल्लुवर मद्रास के समीप मैलापूर का निवासी था। यहाँ पहले भगवान् नेमिनाथ का एक बहुत बड़ा मन्दिर था। उसे गिरकर बहुत सी शताब्दियाँ पहले कपालेश्वर का मन्दिर बना दिया गया है। तिरुवल्लुवर का जन्म काल कबे बीता इस समय में कोई प्रमाण नहीं मिलता। पर उसने शास्त्र अवश्य की थी। उसकी स्त्री साता तथा पतिपरायणा थी। इसलिए उसका वैवाहिक जीवन अत्यन्त सुखमय था। पति का शब्द उसने लिए ईश्वर का आश्रय समान था। एक बार जब किसी साधु ने तिरुवल्लुवर के इस सुखी रहस्य जीवन के बारे में सुना तब वह उसने पास ग्यारस पृष्ठों लेगा 'यदि आप रहस्यश्रम को छोड़ा कहें तो मैं वैवाहिक जीवन में रहने के लिए तैयार हूँ।' मला तिरुवल्लुवर इसका हँस या ना मैं कैसे उत्तर देता? वह तो उसे अपने जीवन की अनुभूतियों ही से कहता था। इसलिए उसने उस साधु को अपने जीवन के अनुभव बताते के लिए कुछ दिना तक अपने यहाँ रोक लिया। वह वैरागी भी यहाँ रह गया। एक दिन तिरुवल्लुवर ने अपनी पत्नी का सुदीर्घ नामून और लादे के दुकड़ों का मात पकाने के लिए कहा। उनकी पत्नी वामुना ने किसी प्रकार की शका दुःख के बिना उन दोनों को चूल्ह पर चढ़ा दिया और उसने उह पकाने का प्रयास किया। ऐसी अवस्था में वह साधु और तिरुवल्लुवर साथ-साथ खान बैठे थे। वामुनी पास ही कुर्छे से पानी खींच रही थी। पत्ता हुआ भात टड़ा था, फिर भी 'शरा आ! देखो ता, मात कितना गम है। दूने ही मेरा हाथ लल गया।' इस प्रकार तिरुवल्लुवर चिल्लाया। वचारी सात्री पत्नी तिरुवल्लुवर की इस चिन्ता को सुन प्रायः में लज्जित हुए गामर वसी ही छोड़ दीर्घा हुई आकर भारती पर पत्ता भला लगी। एक दिन मध्याह्नकाल में तिरुवल्लुवर अपने कर पर कपड़ा बुन रहा था। एकएक उसने अपनी पत्नी ने कहा—'देखा ता बहुत अवैराग्य हो गया है, श्रीमी जल्दी दीया जलाकर ला, मुझे इन धागा का जड़ना है।' काइ दूसरी होती ता भर दुःखी मैं पति की इस आश का सुन उसकी बुद्धि के समक्ष में कुछ निश्चय करती। समस्त उसे पागल मान वैरागी। परन्तु वामुनी के मन में इस प्रकार का धुलती कपना तब नहीं आया। वह खली ही दीया जलाकर लाई। इन सब बातों का देख साधु समझ गया कि जब तक पति-पत्नी में पूरा एकता रहती है, लेश मात्र भी संदेह नहीं रहता तभी तब निराहित जीवन सुख का सागर है। इन सब घटनाओं का देख वह साधु बोला—'मैं आपका सुखी निराहित जीवन का मम समझ गया हूँ।' इतना कह वह वहाँ से चला गया।

परन्तु गृहस्थ जीवन के इस सुख का अनुभव वह अपने जीवन के अन्तिम काल तक नहीं कर सका। बीच ही में उसकी पत्नी का देहांत हो गया। उसकी मृत्यु से उसे अत्यन्त दुःख हुआ। वह अपनी पत्नी के

सन्ध ने कहा है : 'ओ स्नेहमयी, तुम मेरे लिए सुखदुःख भोजन बनाती थी। मेरी आज्ञा का तुमने सदा पालन किया। तुम मेरे पाँवों को गेज बनाती और मेरे सोने के जूते सोती थी, मेरे उठने के बाद उठती थी। तुम्हारे पास कष्ट नहीं था। तुम्हारा स्वभाव सुंदर और सगुण था। परन्तु आज तुम मुझे छोड़कर जा रही हो। अब क्या करूँगी मेरी इन आँखों को आराम में नौंद आयेगी?' पत्नी के देहात के बाद तिरुवल्लुवर ने वैराग्य धारण कर दीक्षा ले ली और अंत समय तक संन्यास को उपदेश देते हुए स्वर्गवासी हुए।

कुरल की रचना कर तिरुवल्लुवर ने सत्कार को अपनी ओर ने एक अनूत्य भेंट दी। इसका अनुवाद सत्कार की प्रायः सब भाग्यों में हो चुका है। इस बात का मैं पहले ही उल्लेख कर चुका हूँ कि जैन सत् की इस रचना को तमिलभाषाभाषी तमिल वेद म्हते हैं। कुरल के कुल तीन भाग हैं। पहले में धर्म, दूसरे में अर्थ और तीसरे में काम। इस प्रकार चतुर्विध पुरुषार्थों में ने प्रथम तीन का ही इस ग्रंथ में काव्यपूर्ण वर्णन किया गया है।

कुरल के इन तीन भागों में कुल १३३ अध्याय हैं। प्रत्येक अध्याय में १० पद्य हैं। कुल १३३० पद्य हैं। प्रत्येक कविता में दो चरण हैं। ये छोटे छोटे पद्य गभीर तथा विशाल अर्थों से परिपूर्ण हैं। इस काव्य में एक प्रकार की अस्मिता, उदारता और सहृदयता है। अंतिम के प्रेम-संघी प्रकरणों में अश्लीलता का नामोनिशान नहीं। सत्कार के श्रेष्ठ ग्रंथों में अश्लीलता की छाया से रहित शुद्ध प्रेम-तत्त्व का वर्णन करनेवाला केवल अकेला यही ग्रंथ है।

इस ग्रंथ ने प्रथम भाग को आरंभ करने के पूर्व मंगलाचरण के रूप में चार परिच्छेदों में ईश्वर की स्तुति की गयी है। स्तुति करने समय ग्रंथकार ने जैन परंपरा में अनेकात दृष्टि का अवलंबन लेकर सब धर्मों का समन्वय करनेवाले सिद्धनेन दिवाकर, हरिभट्टसरि, हेमचंद्राचार्य और आनंदधन की परिपाटी अपनाई है। उसे पढ़ने पर वह कुछ स्थलों पर परमात्मा को लागू होता है और कुछ स्थलों पर ऋग्भदेव, सिद्ध, बुद्ध, महावीर आदि तीर्थंकर और विश्व के अन्य पथ-प्रदर्शकों को लागू होता है। इसलिए बौद्ध, जैन, शैव, वैष्णव आदि सब तिरुवल्लुवर को अपने अपने संप्रदाय का मानते हैं। ईसाई लोग भी कहते हैं कि कुरल पर वाइजल के विचारों की छाया है। लेकिन मंगलाचरण को पढ़ने से स्पष्ट ज्ञात होता है कि तिरुवल्लुवर जैन ही थे। उदाहरण के लिए मैं यहाँ मंगलाचरण के प्रथम अध्याय को अत्रिकल उद्धृत करता हूँ।

अकर मुदल एपुत्तलाम् आदि

भगवन् मुदद्रे उलकु

अकार सभी अक्षरों का मूल है। इसी तरह जगत का मूल वही आदि भगवान् है।

कद्रदनालाय पयनैन्कोळ वालखिन्

नद्राळ तौळा अ एनिन् ॥

शालग्र अथवा बहुश्रुत होने से क्या (फल) हुआ, (अगर) चिन्मय या केवलज्ञानसंपन्न (भगवान्) की पद-चंदना न की।

मलरुमिश एहिनान् मागाडि शेन्दार्

निलमिशै नीडुवाळ् वार् ॥

जो भक्तों के हृदयममल में निवास करनेवाले के महनीय चरणों के पूजक हैं। वे परमधाम में अमर रहेंगे।

वेण्डुत्तु वेण्डामे इलान् अडि शेर्त्ताक्कु
याण्डुम् इडुगै इल ॥

रागद्वेपरहित (ईश्वर) के चरणा में शरण पानेवाले भक्त को विशेष (मानसिक, वाचिक और वायिक) नहीं लगते ।

इच्छ शेरिकुनैयुम् शेरा इरेनन्
मोक्कल शेर् पुक्कल पुरितार् माट्टु ॥

शुभ फल और अशुभ फल दोनों मिथ्याच और अज्ञानरूपी अधमार्ग में मूल हैं । जो मन्वरत्नक व सत्य प्रकाश या सत्यरिक्ति के अभिलाषी हैं उनसे पास दोनों कमफन नहीं पड़ते ।

मोरि वाकिळ पेन्निच्चान् पोर्त् तीरुत्तु
नैरि निरार् नीडु वाट्टार ॥

पचेन्द्रियनिग्रही तथा असत्परहित में नियमा पर चलनेवाले अमर जनते हैं ।

तनकुम्भे इल्लान् ताळु शरन्गारुल्लाल
मनक्कलै माट्टलारडु ॥

निरुपम (इश्वर) में चरण सपना को छोड़ इतर जना द्वारा मानसिक चिन्ता दूर होना कठिन है ।

अग्वात्ति अत्तुन ताळु शरन्गारुल्लाल
विरवाळि नीन्लरिडु ॥

धमसमुत्त अथवा धमस्वरूप और त्यागनिधि व चरणसेवकों को छोड़ अन्य लोग इतर (अधमामरूपी) समुद्रों को तैरकर पार न पहुँच सकते हैं ।

कोळिल् पोरिविर् गुणमिलवे एण् गुणत्तान्
ताळै वण्णात्तल ॥

जिस तरह गुणरहित इन्द्रिय निष्फल है, उसी तरह अप्रगुणवाले (अज्ञानजन अनतत्त्वज्ञान आदि अप्रगुणयुक्त सिद्ध भगवान) की वचना न करनेवाला सिंग भी निष्फल है ।

पिर्निप् पण्डडल् नोटुवर् नीदार्
इरेवनडि शेगटार् ॥

सर्वरत्नक (ईश्वर) के चरणसेवी यह भगवत्सागर तिर जात हैं दुसरे नहीं ।

पापक देखेंगे कि ऊपर के भगलाचरण में आदि भगवान्, नेत्रलज्जनमपन, मिथ्यात्व, पचेन्द्रियनिग्रही, रागद्वेपरहित और अप्रगुणयुक्त आदि शब्द जैन परंपरा से ही सन्ध रखते हैं । निम्न सप्रमाण में ऋषभदेव आदिदेव या आदि भगवान् का नाम से प्रसिद्ध है । प्रायः सप्र जैनाचार्यों ने ऋषभदेव की आदि भगवान् के रूप से ही स्तुति की है । ज्ञानावरणीय कम के विलय होने पर जो संपूर्ण ज्ञान होता है उस कवलज्ञान कहते हैं ईश्वर के लिए इस शब्द का प्रयोग केवल जैन परंपरा में ही है । कम के कारणों में मिथ्यात्व का सबसे प्रमुख स्थान है । मिथ्यात्व का नाश होने पर ही प्राणी गुणविज्ञान द्वारा गुणस्थान के साधना पर आरोहण करता है । समुद्र के लिए जैनपरंपरा में पचेन्द्रिया पर दमन करने के लिए तगद् तगद् भारपूत्रक कहा गया है । इसी प्रकार ईश्वर के लिए जैन परंपरा में वीतराग या रागद्वेपरहित इन दोनों विशेषणों का प्रयोग होता

है। सिद्धों के आठ गुण प्रसिद्ध हैं। जैन परंपरा में आठ कर्म माने गये हैं। चार घाती और चार अघाती। उनमें चार घाती कर्म ही विशेष हैं। उनके विलय से अष्ट गुणों की प्राप्ति होती है। वे हैं—ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय, मोहनीय और अंतराय। इनमें केवल ज्ञानावरण के क्षय में केवलज्ञान, केवल दर्शनावरण के क्षय से केवलदर्शन, पञ्चविध अंतराय के क्षय में दान, लाभ भोग, उपभोग, वीर्य आदि पौंच लब्धियों और मोहनीय कर्म के क्षय में सम्यक्त्व तथा चारित्र्य का आविर्भाव होता है। प्रति दिन पञ्च नमस्कार के समय मिट्टी की स्तुति करते हुए इन आठ गुणों का उच्चारण किया जाता है—अनंतज्ञान, अनंतदर्शन, ज्ञानिक सम्यक्त्व, निराबाध, अटल, अवगाहन, अनर्त और अगुणत्व। कुछ लोग आठ गुणों का अर्थ योगियों की अणिमा, महिमा, लविमा, गरिमा आदि मिट्टियों करते हैं। पर अणिमा आदि गुण नहीं, वे योग में प्राप्त सिद्धियाँ हैं। योगभ्रष्ट होने पर वे सिद्धियाँ लुप्त हो सकती हैं। ऐसी परिस्थिति में ईश्वर को भी चिन्तन मानना पड़ेगा। इसलिए ईश्वर के आठ गुण जैनपरंपरा में सिद्धों के बताये हुए आठ गुणों में अनिरिक्त नहीं हो सकते। तिरुवल्लुवर के बाद प्रायः सब जैन सत्ताओं ने इसी प्रकार की व्यापक भावना अपनाकर स्तुति की है।

जैन परंपरा में चार आश्रमों में से जिन प्रकार सिर्फ सागार और अनगार धर्म की ही चर्चा है, उसी प्रकार तिरुवल्लुवर ने धर्म प्रक्रमण में गृहस्थ धर्म और व्रति धर्म का ही वर्णन किया है। धर्म शीर्षक प्रथम खंड में सागार धर्म अर्थात् गृहस्थ जीवनात्मक उत्तम पत्नी, उत्तम पिता, उत्तम प्रतिवादी तथा उत्तम मनुष्य बनने के लिए जितने गुण आवश्यक हैं उनकी शिक्षा १८ अध्यायों में दी गयी है और अंत के २४ वें परिच्छेद में बताया गया है कि व्रत की आकांक्षा से मनुष्य कैसे अच्छे काम में प्रवृत्त हो सकते हैं। सागार धर्म के बाद अनगार धर्म अर्थात् तपस्वियों के गुणों का विवेचन १३ अध्यायों में किया गया है। इस खंड के अंतिम अडतीसवें परिच्छेद में भाग्य का विवेचन है।

‘कुरल’ के पहले अंश धर्म की विशेषता यह है कि उसमें मनुष्य जीवन के सन्ध में आशापूर्ण भाव व्यक्त किया गया है। मनुष्य जीवन की श्रेष्ठता बतलाते हुए कवि ने लिखा है—‘मनुष्य जीवन का सर्वश्रेष्ठ वर है नुसम्मानित पवित्र गृह और उसके महत्त्व की परामृष्टा है गुणशाली सतति।’ कवि का वास्तव्य भाव कैसा मधुर है। वह कहता है—‘मनुष्य की मच्ची संपत्ति उसकी सतान है। पिता का पुत्र के प्रति सच्चा कर्तव्य यही है कि वह उसे विद्वानों की परिषद् में सर्व प्रथम सम्मान के योग्य बतावे। पुत्र की रहन-सहन कैसी होनी चाहिए इसके लिए सब उसके पिता से प्रश्न करें कि किस पुण्य से आपको ऐसा पुत्र प्राप्त हुआ है। बालकों के स्पर्श में परमानन्द के सुख की प्राप्ति होती है और उनकी बोली से कानों की तृप्ति। जिसने बालक की तुलनाती बोली नहीं सुनी, क्या वह कह सकता है कि बासुरी मधुर तथा सितार सुरीली है।’ इसके आगे वह लिखता है—‘सर्व भूतों के प्रति दया और अतिवि-सत्कार ये दोनों मनुष्य के प्रधान कर्तव्य हैं और मधुर समापण है उसका आभूषण। कृतज्ञता, न्याय-निष्ठता, आत्म-सयम, क्षमा, दान तथा परोपकार उसके अमूल्य गुण हैं। किन्तु परदाररति, ईर्ष्या, लोभ, वृथा भाषण, अनिष्ट चिन्ता इत्यादि उसके अति भयानक दूषण हैं।’

प्राणी मात्र जिसे मृत्यु कहते हैं वह तो केवल जीव के शरीर का विनाश है। शरीर के नाश से जीवात्मा का अवसान नहीं होता। वार्तमानिक जीवन के बाद उसका भविष्यत् जीवन भी अनुस्यूत रहता है।

अपनी सतति को योग्य बनाने तक गृहस्थ अपने साधु आचरण के फलस्वरूप गुणस्थान के अनेक सोपान अतिक्रमण कर डालता है। कुछ ऊँचे स्थान पर पहुँचने के कारण वह अब अपने सामने साधु जीवन के उच्चतर क्षेत्र को फैला हुआ देखता है और उस क्षेत्र के उपयुक्त बनने के लिए वह स्वयं अपने

आप पर कठोर नियन्त्रण रखता है। उसने लिए वह अन्न सब प्राणियों ने प्रति न्या, निरामिष भोजन, आत्म निग्रह, ध्यान तथा योग का अभ्यास और इस प्रणाली द्वारा आध्यात्मिक जल तथा दृष्टि शक्ति प्राप्त कर दम, अस्वस्थ, मोघ, हिंसा, परपीड़न इत्यादि से पराङ्मुख होकर अपने मन को विशुद्ध बनाता है। इस प्रकार ने नियन्त्रण से मिथ्यात्व के अनेक स्तर अपने आप नष्ट हो जाते हैं और साधु की अन्तर्ज्ञेति विवक्षित हो जाती है। वह अपने अन्तर में अनुमन करता है कि यह परिदृश्यमान जगत स्वप्नन् है—आज्ञ है, कल अन्तर्हित हो जायगा। इस कारण से सासारिक वस्तुओं के प्रति उसकी जो आसक्ति होती है वह दूर हो जाती है और उसने मनश्चक्षु के सामने सत्य की यथाथ मूर्ति प्रकाशित होती है। किन्तु फिर भी सूक्ष्म वासना (लोभ) उसका पिंड नहीं छोड़ती। वह नाना रंगों में, नाना आह्वितिया में प्राणियों को धोखा देती रहती है। नडे नडे धार्मिक भी उसने पथ से हट्टकार नहा पाने। और जब तक उसका संपूर्ण विलय नहीं होता तब तक आत्मा पूरा आनन्द की अधिभारिणी नहीं हो सकती। इसी लिए इस ग्रन्थ का उपसंहार करते कवि ने लिखा है—‘वासना कभी तृप्त नहीं होती, किन्तु यदि कोई व्यक्ति वासना का त्याग करने के लिए समर्थ हो जाय तो वह तत्काल ही मृत्युता प्राप्त कर लेता है।’

इस प्रकार के अन्त में कवि ने कम का जो वर्णन किया है वह जैन परंपरा का खास विचार है—प्राणी में कम के कारण कुछ संचित या अयत्त शक्तियाँ रहती हैं, जो उपयुक्त उद्देश्य प्राप्त कर यत्त हो जाती हैं। ये संचित प्रवृत्तियाँ जीव को मोटे तुर काम करने की ओर प्रवृत्त करती हैं। जन्म जन्मांतरों में जितने भले बुरे काम किये, भली बुरी चिन्ताओं को मन में स्थान दिया, और इस जन्म में वह जितने कामा तथा जितनी चिन्ताओं से युक्त होता है, उसकी एक समष्टि बनकर कुछ अव्यक्त रूप में रहती है, और कुछ व्यक्त रूप में परिणत होती हुई उनीयमान होती रहती है। इस जानन के अन्त में जितना कमफल अव्यक्त रहता है, उसी का वह भविष्यत् जीवन में अपने साथ ले जाता है, और यही उसका उस जीवन का प्रारम्भ या प्रारम्भ कमफल अथवा भाग्य कहलाता है। इस परिच्छेद का सार यही है कि कम ही प्रधान है और कम के हाथ से नचना असम्भव है। सत्तात्त्विक अव्याय में कम का मिलन करने के लिए तप के प्रधान का वर्णन किया गया है। कृच्छ्राधन अथात् नाल और आन्तरिक तप से कम अपने स्थित हो जाते हैं और मनुष्य अपने प्राप्ति को मुक्त कर सकता है। अन्त में तिरुस्तुवें परिच्छेद में कहा गया है कि मनुष्य दृढ़ संकल्प के द्वारा मद भाग्य पर विजय प्राप्त कर सकता है।

प्रथम अध्याय के बाद द्वितीय अध्याय में दूसरे पुरुषार्थ ग्रन्थ का वर्णन है। इस खंड में राजा और उसकी योग्यता, मंत्री की नियुक्ति, सेना, जागृ, मित्र की पहचान, मित्र का मद्व्य, अत्याचार का परिणाम, शत्रु से सान्धान इन परिच्छेदों ने नडे दृष्टि, भिन्नारी, नान, यश आदि विषयों का वर्णन छोटे छोटे प्रकरणों में किया गया है। प्रण का रत्न करनेवाला, चतुर और दयावान राजा, उद्यमी और मेनी म प्रणीय लोग, धीर, वीरता, साहस आदि गुण इन सब का वर्णन इस खंड में है।

कुरल के तृतीय काम खंड में किसी निशिष्ट प्रणयी युगल की प्रेम-गाथा है। इसमें नायक-नायिका के प्रथम सान्धान के लेकर अन्तिम मिलन तक का वर्णन नडे निपुण रंग से किया गया है। इस खंड का प्रारम्भ नडे निचिन दग से किया गया है। पहले एक रम्य उद्यान में नायक के सामने नायिका पड़ जाती है। नाना की चार ओरों होते ही परस्पर एक दूसरे के प्रति प्रेम का संचार होता है। युवती का लालस्य, युगल निशाल नेत्र, ओला की चितवन, उन्नत उन्मथल, युवक को पागल बना देते हैं। इसके बाद एक दो बार युवती उस युवक के सामने और आदि, पर प्रत्येक बार उसने अपने भाग्य की छिपाकर उससे प्रति अपनी अन्विताई, इस पर नायक कहता है—‘वह मुझे जानने नहीं देती कि उसने मुझे देगा है किन्तु जब आया दृष्टि में

इस खंड में एक पतिपरायणा सात्री रमणी के शुद्ध आचरण तथा पतिव्रत दृष्ट्योद्धारों का सजीव चित्र है। इसमें कहीं पर असयम, प्रगल्भता, उच्छृंगलता तथा अपवित्रता की गंध तक नहीं। यह प्रकरण पिछले साहित्यिक ग्रंथों में वणित अवैध परवीया प्रेम से कौनों दूर है। गौना प्रेमी युगल का वयन होने पर भी इसमें अश्लीलता की छाया तक नहीं दिखायी देती। प्रायः देखा जाता है कि अनेक बार उपदेश व्यर्थ होते हैं। उपदेशों की इन व्यर्थता को देख कवि ने गौ प्रेमी युगल के वयन द्वारा शुद्ध प्रेम-राज्य का वास्तविक स्वरूप उद्घाटित किया है और प्रेम निधि के योग्य निजाह के लिए एक पथ प्रदर्शक आदेश युक्त युगलिया के सामने रखा है।

पहले यम-यन्त्र में सत्र तीनों के प्रति प्रेम करना, जीवत्या, अहिंसा, मायभक्त्युत्साह आदि नियमों का सुन्दर वयन है। प्रेम का वयन करता हुआ कवि कहता है—‘प्रेम का द्वार न करनेवाली रकावट कहाँ है! एक दूसरे पर प्रेम करनेवालों की आँखों में छलकनेवाले आँसु उनके हृदय में लहरानेवाले प्रेम समगर ने अमृतत्व को प्रसन्न करते हैं। प्रेम की मधुरता चखने के लिए ही यह तीन अपने आपको बाग बाग इस हाइ मास के पिंजड़े में नष्ट कर लेता है।’ दूसरों के दृष्ट्य को पीछा न पहुँचाने का उपदेश करता हुआ कवि कहता है—‘तुम्हारे एक शब्द से यदि किसी दूसरे ‘वृत्ति’ को दुःख पहुँचा तो तुम्हारी अशुद्ध जलसर रसक हाँ जायगी। अग्नि से जला हुआ जरम भर जाता है, परन्तु जिला से जली हुई जगह कभी ठीक नहीं होती। जब नो मोठे गोल बोलकर आसानी से काम होने की सभायना होती है तब फिर मनुष्य क्या क्यों वाणी का उपयोग करता है?’ मित्रता का वयन करता हुआ कवि कहता है—‘जिस प्रकार कमर से तबा हुआ वस्त्र हवा से उड़ने लगते ही हमारा हाथ उसे सभालने के लिए तुरन्त आग्रह बढ़ता है, उसी प्रकार मित्र की लज्जा टिपाने के लिए सच्चा मित्र उस पर पर्ण डालता है।’ दुश्मन को कबल ऊपरी प्रहार से नहीं पट्टाना जा सकता, यह बताते हुए कवि कहता है—‘तीर सीधा दीखता है परन्तु हत्या करता है। पीणा टेढ़ी रहती है परन्तु मधुर संगीत सुनाती है।’ इसी प्रकार एक यह उद्धरण पढ़िये—‘फूल की ताकगी से मालूम होता है कि उन्हें जितना पानी पिया गया होगा। उसी भाँति मनुष्य के वैभवं से अज्ञान लगाया जा सकता है कि उमने जितना परिश्रम किया होगा।’

इस प्रकार तिरुवल्लुवर उच्च निचार, परिस्थित्यनुकूल दृष्टांत और रसपूर्ण वयन करने में प्रसिद्ध है। तिरुवल्लुवर के बेटे की वयन मात्र एक जैन कवि ने कुरल के सप्तम में लिया है ‘कुरल ग्रंथ के दोहा की सीमा में असीम अर्थ भरा हुआ है। माना राई को खोकर उसमें सप्त सिंधु की विशालता का आनंद किया गया है।’ तमिल साहित्य की महान् मत्त कविनी अन्धकार उमने गारे में कटती है—‘जिस प्रकार घास के पत्ते पर रहनेवाले आसक्त्युक्त म गगन की छूनेवाले ताड़वृक्ष का प्रतिनिधि होता है, उसी भाँति कुरल के इन छंदों में महान् अर्थ भरा हुआ है।’ ऐसे थोड़े से उदाहरण यहाँ लिये जाते हैं। जिस आँख में मधुरता नहीं, यह गड़वा है। जड़े आत्मिया की लक्ष्मी गौन के बीच चाराह पर फला से घुसे हुए वृक्ष की तरह होती है। केवल इसी का नाम मित्रता नहीं, दृष्ट्य का हँसानेवाली सच्ची प्रीति ही मित्रता है। जो दुःख से दूर नहीं होता वह दुःख को दूर करती है। जो किसान बार-बार अपने गेहों पर नहीं जाता उसने खेत अश्वेली गौन बिटानेवाली पत्नी की तरह उससे नागरिक हाँ जाते हैं। सिर्फ किसान ही अपने परिश्रम की राई खाता है। काली सारी दुनिया दूसरों के उपहार से दबी है। गाना में परिपूर्ण भुक्त की छाया में आराम करनेवाले हरे भरे खेत जिस राज्य में है उसका आग दूसरे राज्य के निर मुक्त चयेंगे। मेरा पत्र गाली है यह शब्द सुनकर धरती माता हँसती है।

युगल ने भय, अर्थ और काम राजों का ऊपर जो निन्दन किया गया है वह उसकी केवल एक

भाकी है। एक छोटे से लेख में इस ग्रंथ रत्न का संपूर्ण विवरण देना शक्य नहीं। इस ग्रंथरत्न में मयलापुर के एक प्रतिभासपन्न अस्पृश्य जुलाहे ने मनुष्य के नैतिक, पारिवारिक या नागरिक जीवन का जो वर्णन किया वह विश्व-साहित्य में अद्वितीय है। ग्रंथ में प्रत्येक देश के मानव-मन की उर्मियों का स्पंदन है। सत्तेप में सादी रहन-सहन और उच्च विचारशक्ति इस ग्रंथ का ध्येय है। इस काव्य के छोटे छोटे पद्य तमिल प्रात के छोटे-बड़े हर एक की ज्ञान पर चढ़े हुए हैं। एक ओर इस ग्रंथ में श्रमण या संत संस्कृति के सत्ता के उपदेशों की भाँति जीवनोपयोगी उपदेश है, दूसरी ओर वह भीष्म, चाणक्य और वात्स्यायन इत्यादि नीति विशारदों के साथ एक आसन पर बैठने योग्य है, तीसरी ओर अश्वघोष, कालिदास और सिद्धसेन दिवाकर जैसे वागीश्वरों की योग्यता का भावपूर्ण कल्पना सामर्थ्य इस काव्य में है। इस ग्रंथ को पढ़कर मन में यह भावना दृढीभूत हो जाती है कि साधुता, पौरुष, सत्य, कष्टपूर्ण जीवन और आत्म-गौरव से बढ़ कर इस दुनिया में और कोई गुण नहीं, इनके विकास के लिए दृष्टता तथा पाप का परित्याग करना चाहिए। अब तो तिरुवल्लुवर का यह ग्रंथ केवल तमिलनाडु का ही नहीं, बल्कि सारे विश्व का है। कुरुल की रचना कर तिरुवल्लुवर ने विश्व साहित्य को एक अमूल्य संपत्ति दी है।

सुवर्णभूमि में कालकाचार्य

डॉ० उमानाथ प्रेमानंद शाह, एम्. ए., पीएच्. डी

श्री सच्चिदानंद गणेश क्षमाश्रमणवृत्त बृहत्कल्पभाष्य' (विभाग १, पृ. ७३-७४) में निम्नलिखित गाथा है

सागरियमप्याहण, सुवर्ण सुवर्णस्य मत्तलकवर्णम् ।

कहणा विस्सागमण, धूलीपुञ्जोन्मण च ॥ २३६ ॥

इस गाथा की टीका में श्रीमलयगिरि (वि० सं० १२०० आसपास) ने कालकाचार्य के सुवर्णभूमि में जाने की इर्द-गिर्द विस्तार से मतलाइ है जिसका सारांश यहाँ दिया जाता है।

उज्जयिनी नगर में सुताय के पाता आर्य कालक नाम के आचार्य रहे परिवार के साथ विचरते थे। इहाँ आर्य कालक का प्रारिण्य, सुताय को जाननेवाला सागर (संस्कृत) श्रमण सुवर्णभूमि में विहार कर रहा था। आर्य कालक ने सोचा, मेरे ये शिष्य जब अनुयोग को सुनते नहीं तब मैं कैसे इनसे बीच में स्थिर रह सकूँ? इससे तो यह अच्छा होगा कि मैं वहाँ जाऊँ जहाँ अनुयोग का प्रचार कर सकूँ, और मेरे ये शिष्य भी पिछे से लग्नित हो कर सोच समझ पाएँगे। ऐसा खयाल कर के उन्होंने शय्यातर को कहा मैं किसी तरह (अशान रह कर) अन्यत्र जाऊँ। जब मेरे शिष्य लोग मेरे गमन को सुनें तब तुम से पूछा करेंगे। मगर, तुम दावो कहना नहीं और जब ज्यादा तग कर तब तिरस्कारपूर्वक बताना कि (तुम लोगों से निर्देश पा कर) सुवर्णभूमि में सागर (श्रमण) की ओर गये हैं। ऐसा शय्यातर की समझाने शक्ति का जब सब सोचे हुए थे तब वे (विहार कर के) सुवर्णभूमि को गये। वहाँ जा कर उन्होंने स्वयं 'रत्न' मतलब कि बृद्ध (साधु) हैं ऐसा बोल कर सागर को गल्ल में प्रवेश पाया। तब यह बृद्ध (अर्थात् बृद्ध—मतलब कि 'प्रच' जीण और असमय नाकामीयान होते जाते) हैं ऐसे खयाल से सागर आचार्य ने उनका अभ्युत्थान आदि से सम्मान नहीं किया। फिर अत्यंत-मोक्षपी (याख्यान) के समय पर (याख्यान के बाद) सागर ने उनसे कहा 'ए बृद्ध! आपने यह प्रवचन पसंद आया? आचार्य (कालक) बोलें हैं। सागर बोला तब अवश्य याख्यान को सुनते रहा। ऐसा कह कर गन्धर्वक सागर सुनाते रह।

अब दूसरे शिष्य लोग (उत्तम) प्रभाव होने पर आचार्य को न देखकर सम्भ्रांत हो कर सबन हँदते हुए शय्यातर की पृष्ठने लगे मगर उसने कुछ जताया नहीं और बोला जब आप लोगों को रत्न आचार्य कहते नहीं तब मेरे को कैसे कहते? फिर जब शिष्यगण आतुर हो कर बहुत आप्रद करने लगा तब शय्यातर तिरस्कारपूर्वक बोला आप लोग सब निर्देश पा कर सुवर्णभूमि में सागर श्रमण के पास चले गये हैं।

फिर वे सब सुवर्णभूमि में जाने के लिए निकल पड़े। रास्ते में लोग पृष्ठते कि 'यह कौनसे आचार्य विहार कर रहे हैं? तब वे बताते थे आर्य कालक। अब इधर सुवर्णभूमि में लोगों ने बतलाया कि आर्य कालक नाम के बहुत आचार्य बहुत परिवार सहित वहाँ आने के खयाल से रास्ते में हैं। इस बात को सुनकर सागर ने अपने शिष्यों को कहा मेरे आर्य आ रहे हैं। मैं इनसे पण्यों के विषय में पूछा करूँगा।

थोड़े ही समय के बाद वे शिष्य आ गये। वे पृष्ठने लग क्या वहाँ पर आचार्य पधारे हैं? उत्तर

१ सुाने श्रीपुण्यविश्वी-संज्ञित, 'निर्मुक्त-सुवर्णभाष्य-व्याख्यान-बृहत्कल्पसूत्रम्' विभाग १ से १, प्रसाराक, श्री जैन आत्मानन्द मठ, भादवरा

मिला : नहीं मगर दूसरे बृद्ध आये हैं। पृच्छा हुई : कैसे हैं ? (फिर बृद्ध को देख कर) यही आचार्य हैं ऐसा कह कर उनको वन्दन किया। तब सागर घड़े लज्जित हुए और मोचने लगे कि मैंने बहुत प्रलाप किया और क्षमाश्रमणजी (आर्य कालक) से मेरी वन्दना भी करवाई। इस लिए “आपका मैंने अनादर किया” ऐसा कह कर अपगृहवेला के समय “मिथ्या दुष्कृतं मे” ऐसे निवेदनपूर्वक क्षमायाचना की। फिर वह आचार्य को पूछने लगा : हे क्षमाश्रमण ! मैं वैसा व्याख्यान करता हूँ ? आचार्य बोले : सुन्दर, किन्तु गर्व मत करो। फिर उन्होंने धूलि-पुञ्ज का दृष्टान्त दिया। हाथ में धूलि लेकर एक स्थान पर रख कर फिर उठा कर दूसरे स्थान पर रख दिया, फिर उठा कर तीसरे स्थान पर। और फिर बोले कि जिन तरह वह धूलिपुञ्ज एक स्थान से दूसरे स्थान रखा जाता हुआ कुछ पदार्थों (अंश) को छोड़ता जाता है, इसी तरह तीर्थङ्करों से गणवर्गों और गणवर्गों में हमारे आचार्य तक, आचार्य-उपाध्यायों की परम्परा में आये हुए श्रुत में से कौन जान सकता है कि कितने अंश बीच में गलित हो गये ? इस लिए तुम (सर्वज्ञता का—श्रुत के पूर्ण विज्ञाता होने का) गर्व मत करो। फिर जिनने सागर ने “मिथ्या दुष्कृतं” पाया है और जिन्होंने सागर से विनय अभिवादन इत्यादि पाया है ऐसे आर्य कालक ने शिष्य-प्राशिष्यों को अनुयोग-ज्ञान दिया।

मलयगिरिजी का दिया हुआ यह वृत्तान्त निराधार नहीं है। पहले तो उनके सामने परम्परा है, और दूसरा यह सारा वृत्तान्त मलयगिरिजी ने प्राचीन बृहत्कल्प-चूर्ण से प्राप्त शब्दशः उद्धृत किया है। सूत्र के बाद निर्युक्ति, तदनन्तर भाष्य और तदनन्तर चूर्ण की रचना हुई। फिर एक और महत्त्वपूर्ण आधार उत्तर-व्ययन-निर्युक्ति का भी है जिस में सुवर्णभूमि में नागर के पास कालक-आचार्य के जाने का उल्लेख है—“उज्जेणि कालखमणा सागरखमणा सुवर्णभूमीष” (उत्तराध्ययन-निर्युक्ति, गाथा १२०). उत्तराध्ययन-चूर्ण में यही वृत्तान्त मिलता है।^२ खुद बृहत्कल्प-भाष्य में कालक-नागर और कालक-गर्दभिल्ल का निर्देश तो है किन्तु उपलब्ध ग्रन्थ में निर्युक्ति और भाष्य गाथाओं के मिल जाने से इस बात का निश्चय नहीं किया जाता कि उपर्युक्त गाथा निर्युक्ति गाथा है या भाष्य-गाथा। अगर निर्युक्ति-गाथा है तब तो यह वृत्तान्त कुछ ज्यादा प्राचीन है। उत्तराध्ययन निर्युक्ति की सच्ची भी यही सूचन करती है।

यह एक महत्त्वपूर्ण उल्लेख है जिस की ओर उचित ध्यान नहीं दिया गया। पहिले तो भारत की सीमा से बाहर, अन्य देशों में जैन धर्म के प्रचार का प्राचीन विश्वसनीय यह पहला निर्देश है। बृहत्कल्प-भाष्य ईसा की ६ वीं सदी से अर्वाचीन नहीं है यह सर्वमान्य है। और दूसरा यह कि अगर यह वृत्तान्त उन्ही आर्य कालक का है जिनका गर्दभिल्लो और कालक वाली कथा से सम्बन्ध है तब सुवर्णभूमि में जैन धर्म के प्रचार की तवारिख हमें मिलती है। कालक और गर्दभिल्लो की कथा कम से कम चूर्ण-ग्रन्थों से प्राचीन तो है ही, क्योंकि दशाचूर्ण और निशीथ-चूर्ण में ऐसे निर्देश हमें मिलते हैं।^३ और इसी बृहत्कल्पभाष्य में भी निम्नलिखित गाथा है जिसका हमें खयाल करना चाहिये—

२ उत्तराध्ययन-चूर्ण (रतलाम से प्रकाशित), पृ० ८३-८४.

३. कालकाचार्य कथा (प्रकाशक, श्री. सारामाई नवाय, अहमदाबाद) पृ० १-२ में निशीथचूर्ण, दशम उद्देश से उद्धृत प्रसंग

दशाचूर्ण, व्यवहार-चूर्ण और बृहत्कल्पचूर्ण में से कालक-विषयक अवतरणों के लिए देखो, वही, पृ ४-५ वही, पृ० ३६-३८ में मद्रेश्वरदत्त ब्रह्मवल्ली में से कालक-विषयक उल्लेखों के अवतरण है। कहावली वि० स० ८००-८५० की रचना है। इस विषय में देखो, श्री उमाकान्त शाह का लेख, जैन सत्य-प्रकाश, (अहमदाबाद) वर्ष १७, अंक ४, जान्युआरी १९५२, पृ० ८६ से आगे

विष्ठा औरसज्जती, तेयमलदी सहायलदी वा ।

उप्पादेउ सासति, अरिपन कालकज्जो वा ॥ १.१६३ ॥

—बृहत्कल्पसूत्र, विभाग ५, प्र १४८०

उपर्युक्त भाष्य गाथा कालिकाचार्य ने विद्या ज्ञान से गदमित् का नाश करवाया इस बात की सूचना है और टीका से यह स्पष्ट होता है। बृहत्कल्पभाष्य-गाथा १० स० ५०० से ६० स० ६०० के बीच में सूची हुई मालूम होती है।^१ और जैन परम्परा के अनुसार कालक और गम्भ का प्रसंग ६० पृ० स० ७४-६० आसपास हुआ माना जाता है।

अब देखना यह है कि सागरभ्रमण न दागुरु आय कालक और गम्भिल्ल विनाशक आय कालक एक हैं या भिन्न। बृहत्कल्पभाष्यकार इन दोनों वृत्तान्तों की सूचक गाथाया में दो अलग अलग कालक होने का कोई निर्देश नहीं देते। अगर दोनों वृत्तांत भिन्न भिन्न कालकपरक होते तो ऐसे समय प्राचीन ग्रन्थकार जल्द इस बात का उल्लेख करेंगे। टीकाकार या चर्चकार भी ऐसा कुछ बतलाते नहीं। और न ऐसा निरीक्षकचर्चकार या किसी ग्रन्थ चर्चकार या भाष्यकार उल्लेख करते हैं। क्या कि इनका तो सन्देह उत्पन्न ही न हुआ कि सागर के दागुरु कालक गम्भविनाशक आय कालक से भिन्न है जेना कि हमारे समकालीन परिदृष्टि का अनुमान है।

बृहत्कल्पभाष्य और चर्चिका में मिलती कालक न सुवर्णभूमि-गमन वाली कथा में कालक के 'अनुयोग' को उजैनवाले शिष्य सुनते नहीं थे ऐसा कथन है। यात्रिण म सुवर्णभूमि में भी कालक ने शिष्य प्रशिक्षणों को अनुयोग का कथन किया ऐसा भी इस वृत्तांत में उल्लेख किया गया है।^२ यहाँ कालक के रूप में अनुयोग ग्रन्थों का निर्देश है। 'अनुयोग' शब्द से सिर्फ 'व्याख्यान' या 'उपदेश' ग्रन्थ लेना ठीक नहीं। व्याख्यान करना या उपदेश देना तो हर एक गुरु का कर्तव्य है और वह वे करते हैं और शिष्य उन व्याख्यानों का सुनते भी हैं। यहाँ क्या कि कालक का नई ग्रन्थरचना थी इसी लिए पुराने ख्यालवाले शिष्य में कुछ श्रद्धा थी। चर्चकार और टीकाकार न ठीक समझ कर अनुयोग शब्द का प्रयोग किया है।

हम आगे देखेंगे कि कालक ने लोकानुयोग और गण्डिकाानुयोग की रचना की भी ऐसा पञ्चकल्पभाष्य का कथन है। इसी पञ्चकल्पभाष्य का स्पष्ट कथन है कि अनुयोगकार कालक ने आजीविकों से निमित्तज्ञान प्राप्त किया था। इस तरह सुवर्णभूमि जाने वाले कालक पञ्चकल्पनिष्ठ अनुयोगकार कालक ही हैं और वे निमित्तज्ञानी भी थे। गम्भ विनाशक कालक भी निमित्तज्ञानी थे ऐसा निरीक्षकचर्चिकगत वृत्तांत से स्पष्टतया पलित होता है।^३ इस तरह निमित्तज्ञानी अनुयोगकार आय कालक और निमित्तज्ञानी गम्भ विनाशक आय कालक भिन्न नहीं किन्तु एक ही जाते होना चाहिये क्या कि जेना वृत्तांतों के नायक आय कालक नामक व्यक्ति है और निमित्तज्ञानी हैं। पहले हम यह चूँकें हैं कि प्राचीन ग्रन्थकारों ने

४ विशेष चर्चा के लिए गये मुनिश्री पुण्यविजयजी विहित प्रस्तावना, बृहत्कल्पसूत्र, विभाग ६, प्र २०-२३

१ देखो—'ताइ अज्जकालया विमोत्ति—एए मम सीमा अणुओगो न सुगति x x x x x ।' भार 'ताइ मिदा दुक्क' करित्ता भादत्ता अज्जकालिया सामगमिणाय अणुयोगो बरेउ ।'—बृहत्कल्पसूत्र, विभाग १, पृ० ७३-७४

२ देखो, निरीक्षकचर्चिका, दशम उदरा में कालक वृत्तान्त—“तस्य पन्ना साहिं ति राया भण्यति । त मम ह्येवो निमित्तादिपिहं भावयति”।—नवम प्रकाशिन, कालिकाचार्य कथा, मद्रास १, पृ० १

अलग अलग आर्य कालक होने का कोई इशारा भी नहीं दिया। वही कालक जो शङ्ख-कुल पारसकुल तक गये वही कालक सुवर्णभूमि तक भी जा सकते हैं। कालकाचार्य का यह विशिष्ट व्यक्तित्व था।

हम आगे देखेंगे कि इस कालक का समय ई० स० पूर्व की पहली या दूसरी शताब्दी था। उस समय में भारत के सुवर्णभूमि और दक्षिण-चीन इत्यादि देशों से सम्बन्ध के थोड़े उल्लेख मिलते हैं मगर कालक के सुवर्णभूमिगमन वाले वृत्तान्त की महत्ता आज तक विद्वानों के सामने नहीं पेश हुई।

ग्रीक लेखक टॉलेमी और पेरिप्लस ऑफ थ इरिथ्रीअन सी के उल्लेख से, जैन ग्रन्थ वसुदेव हिरिड में चारुदत्त के सुवर्णभूमिगमन के उल्लेख से, और महानिर्देश इत्यादि के उल्लेख में यह बात निश्चित हो चुकी है कि ईसा की पहली दूसरी शताब्दियों में भारत का पूर्व के प्रदेशों (जैसे कि दक्षिण-चीन, सियाम, हिन्दी चीन, बर्मा, कम्बोडिया, मलाया, जावा, सुमात्रा आदि प्रदेशों) से बनिष्ठ व्यापारो सम्बन्ध था। चारु-दत्त की कथा का मूल है गुणाढ्य की अप्राप्य वृहत्कथा जिसका समय यही माना जाता है। बहुत सम्भवित है कि इससे पहिले—अर्थात् ई० स० पूर्व की पहली दूसरी शताब्दी में—भी भारत का सुवर्णभूमि से सम्बन्ध शुरू हो चुका था। बैक्ट्रिया में ई० स० पूर्व १२६ आसपास पहुँचे हुवे चीनी राजदूत चांग कीयेन (Chang Kien) की गवाही मिली है कि दक्षिण-पश्चिम चीन की बनी हुई ग्राम और रई की चीजे हिन्दी सार्यवाहो ने सारे उत्तरी भारत और अफगानिस्तान के रास्ते से ले जा कर बैक्ट्रिया में बेची थी।^७ कालकाचार्य और सागरश्रमण के सुवर्णभूमि-गमन का वृत्तान्त हमारे राष्ट्रीय इतिहास में और जैनधर्म के इतिहास में एक महत्वपूर्ण साहित्यिक निर्देश है।

सुमात्रा के नजदीक में बका नामक खाड़ी है। डॉ० मोतीचन्द्रजी ने बताया है कि महानिर्देश में उल्लिखित बंक्म या बंक्म यही बका खाड़ी का प्रदेश है।^८ हमें एक अतीव सूक्ष्म निर्देश मिलता है जिसका महत्त्व वृहत्कल्पभाष्य के उपर्युक्त उल्लेख के सहारे से बढ़ जाता है। सब को मान्य है कि आर्य कालक निमित्तज्ञ और मन्त्रविद्या के जाता थे। आजीविको से इन्होंने निमित्तज्ञात्न-उपोतिष का ज्ञान पाया था ऐसे पञ्चकल्पभाष्य और पञ्चकल्पचूर्णि के उल्लेख हम आगे देखेंगे। राम तौर पर दीक्षा-प्रव्रज्या देने के सुहूर्त विषय में इन्होंने आजीविको से शिक्षा पाई थी। अब हम देखते हैं कि वराहमिहिर के बृहज्जानक के टीका-कार उत्पलभट्ट (ई० स० ६ की शताब्दी) ने एक जगह टीका में बङ्गालकाचार्य के प्रव्रज्या-विषयक प्राकृतभाषा के विधान का सहारा दिया है और मूल गाथावे भी अपनी टीका में अवतारित की है।^९ वह विधान निम्न-लिखित शब्दों में है :

“ एते बङ्गालकमताद् व्याख्याताः । तथा च बङ्गालकाचार्यः—

तावसिधो दिग्गणाहे चन्दे कावालित्रो तहा भणित्रो ।

रत्तवडो भुमिसुवे सोमसुवे एअदडीआ ॥

देवगुरुसुक्कफोणे कमेण जइ-चरअ-खमगाई ।

अस्यार्थः तौवसिधो तावसिकः दिग्गणाहे दिननाथे सुयें चन्दे चन्द्रे कावालित्रो कापालिकः तहा भणित्रो तथा भणितः । रत्तवडो रक्तपटः । भुमिसुवे भूमिसुने सोमसुवे सोमसुते बुधे एअदडीआ एकदण्डी । ..कमेण

७. डॉ० पी० सी० वागची, इन्डिया अँन्ड चाइना (द्वितीय संस्करण, बम्बई, १९५०), पृ० ५-६, १६-१७, १९-२७

८. कल्पना, फरवरी, १९५२, पृ० ११८

९. महामहोपाध्याय पा० वा० काणे, वराहमिहिर एण्ड उत्पल, जर्नल ऑफ थ बॉम्बे ब्रान्च ऑफ थ रॉयल एशियाटिक सोसाइटी, १९४८-४९, पृ० २७ से आगे ।

क्रमेण जइ यति चरथ चरक सवणाइ क्षपणम् । अत्र वृद्धश्रावकग्रहण माहेश्वराश्रिताना प्रनयानामुप
लक्ष्यार्थे । आनीयिग्रहण च नागयणाश्रितानाम् । तथा च बद्धालक संहितातरे पठ्यते—

जलस्य हर सुगन्ध केसव सु नक्षत्रस्य राग्य मग्गमु ।

दिवत्तास्य साश्राना सरादग्गहा कमेण साहगया ॥

जलस्य ज्वलन साग्निक इत्यर्थ । हर इक्ष्वरभक्त भट्टारक सुगन्ध सुगत राद्ध इत्यर्थ । केसव कसवभक्त
भागवत इत्यर्थ । सु नुतिमागगत मीमांसक । ब्रह्मस्य ब्रह्मभक्त वानप्रस्थ । राग्य नम्र-क्षपणम् । XXXXX^१

वराहमिहिर ने अपने बृहज्जातक, १५ १ म प्रनया के विषय म जो विधान किया है न उत्पत्त भट्ट न
कथन क अनुसार बृहज्जातक के मतानुसार वराहमिहिर ने दिया है । उसी बात क स्पष्टीकरण म उत्पलभट्ट
बृहज्जातक की प्राकृत गाथायें उद्धृत करते हैं । यहाँ कालकाचाय (बृहज्जातकाचाय) ऐसा पाठ है न स इस
प्राकृतविधान (गाथाय) क कर्ता क जैन त्राय कालक होने के बारे म विद्वाना म सदेह रहा है । मरामह
पाणिनीय श्री पा० वा० काणे न यह अनुमान किया है कि कालकाचाय का कालकाचाय होना सम्भवित है ।^{११}
हम देखते हैं कि कालकाचाय त्राय इनक प्रक्षिप्य सुवर्णभूमि गये थे । सुवर्णभूमि से यहाँ वस्तुतः किस
पूर्वी प्रदेश का उल्लेख है यह तो पूरा निश्चित नहीं है किन्तु, विद्वाना का खयाल है कि दक्षिण उमा से
लेकर मलाया और सुमात्रा क अन्त तक का प्रदेश सुवर्णभूमि कहा जाता था (देगा, डॉ० मोनीचन्द्र कृत,
साधवाह, तन्त्रशा) जिसम “वर्म” या उका की खाड़ी भी आ जाती है । पॉलेमस के इस्तेमाल क
सामने बसा द्वीप है । उका का जलडमकूमध्य मलाना और उका क बीच का साधारणपथ है । डॉ० मोनी
चन्द्रजी लिखते हैं उका की गैंग का खाने मशहूर थी । संहृत म गैंग न माने रंगा क्षाना है श्रीर
सम्भव है कि इस पाठ का नाम उसने उद्गमस्थान पर से पड़ा हो ।^{१२}

उत्पल टीका की हस्तप्रता का पाठ—‘बृहज्जालकाचाय’ और ‘बृहज्जालक संहिता’ उन आचाय
का सूचक हो सकता है जो सुवर्णभूमि म गये थे और जिनक प्रक्षिप्य सागरश्रमण सपरिवार सुवर्णभूमि म
(इस में ‘वर्मा’ आ जाता है) रहते थे । सम्भव है येही आचाय कालक क खलावा “बृहज्जालक”
या “बृहज्जालक” नाम से भी विद्वाना जाते हैं । यह भी हो सकता है कि शुद्ध पाठ कालकाचाय
और कालक-संहिता हो किन्तु कालक न वर्मा-गमन की स्मृति में पा म अशुद्धि हो गई हो ।
उत्पलभट्ट का कहना है कि वराहमिहिर ने प्रनया के विषय म (बृहज्जातक, १५ १) बृहज्जालकाचाय
(कालकाचाय) क मत का अनुसरण किया है । पञ्चनक्षत्रमास्य और पञ्चनक्षत्रचूणि गायत्री देत हैं कि
कालकाचाय न उसी प्रनया के विषय का आजीवन से सन्निधेय अत्यन्त किया था । अतः उत्पल टीका न
बृहज्जालकाचाय का आचाय है ऐसा मानना समुचित है ।

इया की सान्नी शताति आरपास खो हुइ पञ्चरूप चूणि में लिया है—^{१३}

लोमारुग्रोगे, अज्जसालगा सम्भवतासिणा भणिया एत्थि । सा न नाथा मुत्ता जथ

१० बृहज्जातक (वेङ्कटेश प्रस, बम्बई स १६८०) उत्पलटीका स पृ० १६८

११ दत्ते, महा पा० वा० काणे, वराहमिहिर प उत्पल, जल अर्थ क बोधे आ व भाष्य भाग ४
पृ० १६४८-६६ पृ० २७ में आगे

१२ डॉ० मोनीचन्द्र, साधवाह, पृ० १३०-१३१, १३४

१३ श्री भारमारामजी अन क्षानमिहिर, बंगाल, प्रवर्तक श्री कान्तिविजय जी सागरमहम्मद, हरनसिगिन
प्रति नं० १२८४, पृ० ६ म उद्धृत

पञ्चावित्रो थिरो होज्जा। तेण निव्वेएण भाजीवगपासे निमित्त पटियं। पच्छा पट्टाणे ठिओ। सायवाहणेण रत्ता तिन्नि पुच्छाओ मामगा सयसहत्मेण—एगा पमुलिडिया को वलेड। विडया समुदे केत्तिय उदय। प्रत्ययाफल पुच्छद—महुरा किचिरेण पड्ड न वा। पढमाए कडग लक्खमुल्लं। विइ[य-तद]याए कुडलाइ। आवरिएण भणिय—“अलाहि मम एएण।” कि पुण निमित्तस्स उवयारो एस। आजीवगा उवडिया—अह एस गुरुदक्खिणाए। पच्छा तेण मुत्ते णट्टे गंढियागुयोगा कया। पाडलिपुत्ते सधमज्जे भणई—मए किचि कय त निसामेह। तत्थ पयडिय। संगहणीओ वि ण कपडियाणं अप्पधारणाण उवगहकगणि भवंति। पढमाणुयोगमाई वि तेण कया।

उपर्युक्त चूर्णि का मागश यह है कि, अपने मेवावी शिष्य प्रव्रज्या में स्थिर न रहने से, उनके सहाध्यायी ने जब आर्य कालक को यह मार्मिक वचन सुनाया कि आपने ऐसा मुहूर्त निकालना नहीं सीखा जिसमें प्रव्रजित शिष्य प्रव्रज्या में स्थिर रहे तब कालकाचार्य आजीविकों के पास गये और उनसे निमित्त-शास्त्र पढा। पिछे प्रतिष्ठानपुर गये जहाँ सातवाहन राजा ने उनको तीन प्रश्न पूछे और हरेक प्रश्न का ठीक उत्तर होने पर एक एक लक्ष (सुवर्णमूल्य) देने को कहा। पहले प्रश्न का उत्तर मिलने से लक्षमूल्य अपना कटक दिया। दूसरे और तिसरे प्रश्न के उत्तर मिलने पर अपना एक एक कुडल दिया। सातवाहन को पहले दो प्रश्न के उत्तर मिलने में जो प्रतीति हुई इससे उसने तीसरा प्रश्न यह किया कि मथुरा कब (कितने समय के बाद) पड़ेगी और पड़ेगी या नहीं? यह तीसरे प्रश्नवाली हकीकत सविशेष महत्त्व की है जिसके बारे में आगे विचार होगा।

कटक और कुडल को देख कर कालकाचार्य ने कहा कि उनको इन चीजों की जरूरत नहीं (उनको तो अग्राह्य थी)। इतने में (कालकाचार्य को निमित्तज्ञान देनेवाले) आजीविक आ पहुँचे और अलङ्कारों को देखकर बोले—(हमें गुरुदक्षिणा अभी तक मिली नहीं) यही हमारी गुरुदक्षिणा (होगी)। पिछे कालकाचार्य ने गण्डिकानुयोग की रचना की और पाटलिपुत्र में सत्त्व के समस्त निवेदन किया : मैंने कुछ रचनायें की हैं, आप इनको सुनिये। सुनकर सत्त्वने इस रचना को मान्य किया। कालकाचार्य ने अल्पधारणाशक्तिवाले बालको (बालकतुल्यों) के लिए संग्रहणीयाँ (सङ्ग्रहणी-गाथायें) बनाई वे उपकारक हुईं! उन्होंने प्रथमानुयोग भी बनाया।

पञ्चकल्पचूर्णि का कालकपरक वृत्तान्त कुछ विस्तारपूर्वक पञ्चकल्पभाष्य में पाया जाता है। वस्तुतः सङ्घदास गणिकृत पञ्चकल्पभाष्य पञ्चकल्पचूर्णि से प्राचीन है और ई० स० की ६ वीं सदी में बना हुआ है। पञ्चकल्पभाष्य की प्रस्तुत गाथायें निम्नलिखित हैं—

मेहावीसीसम्मी, ओहातिए कालगज थेराण।
सज्झंतिएण अह सो, खिसतेरां इम भणियो ॥
अतिवहुतं तेऽधीत, ए य णातो तारिसो मुहुतो उ।
जत्थ थिरो होइ सेहो, निक्खतो अहो। हु बोद्धव्व ॥
तो एव स ओमत्थं, भणियो अह गंतु सो पतिट्ठाण।
आजीविसगासम्मी, सिक्खति ताहे निमित्तं तु ॥
अह तम्मि अहीयम्मी, वडहेट्ठ निविट्ठकऽन्नयकयाति।
सालाहणो णरिदो, पुच्छतिमा तिणिए पुच्छाओ ॥
पमुलिडि पढमयाए, वित्तिय समुदे व केत्तिय उदयं।
ततियाए पुच्छाए, महुरा य पडेज्ज व ण व न्ति ॥

पदमाए य से कडग, वेद मह समयहस्तमुल्ल तु ।
 त्रितियाए कुल तु, ततिथाए नि कुल त्रितिय ॥
 आचाविता उग्रहित, गुम्किगण तु एय ग्रह ति ।
 तेहिं तय तु गहित, इयरोचितमालकन तु ॥
 गुहमि उ मुत्तमी, ग्रन्थमि ग्रन्थे ताहे सो गुणइ ।
 एगणुतां च तहा, पन्मणुजोग च दोऽनेए ।
 ग्रहण रिमित्त तहिय, पन्मणुओगे य हाति चरियाइ ।
 त्रिय चकि नसाराण, पुनमनाद रिन्ददाइ ॥
 ते काउण तो सा, पात्तिपुत्ते उग्रहिता सन ।
 वेद वत मे त्रिनी, अणुगहदाए त गुणह ॥
 ता सधेण शिसत, सोउण य से पडिउत्त त तु ।
 तो त पतिठित तु, शगरभी कुम्मणाभमि ॥
 एमादीण कण, गणा रिन्ना पक्को उ ।
 सगहणीण य नरण, उप्पाहाराण उ पक्को ॥ १४

पहले पन्चपत्तुणि का स्ताया हुआ वृत्तांत यहाँ पर है, और यह भाष्यगत वृत्तांत ही चूँकि का मूल है। भाष्यगाथा में स्पष्टीकरण है कि निमित्त सिद्ध न किए कालकाय प्रतिष्ठान नगर को नये आर बढ़ा उद्देशने आजीविका से निमित्त पदा। पढ़ने के बाद किसी समय वे वट वृक्ष न नीचे स्थित थे उहाँ 'सालादण नरिन्' जा पहुँचा ग्राम कालक से तीन प्रान पृष्ठे। प्रश्न और गुरुद्विष्टा वाली बात दोना प्रथा म समान ह किन्तु भाष्य में ग्राम की बातें मुख्य विस्तार से हैं। भाष्यकार कहते हैं कि इस प्रमद्व्य के बाद कालराचाय अपने उचितकाय म—धमकाय म धमकाय म—लग। सन नष्ट होने से और अथ आइ होने से (मतलब कि सन दुताम हो गये थे किन्तु प्रतिपाद्य विषय का अध्ययन शेष था।) इन्होंने लोकापुयाय और प्रथमानुयाय इन दोना शास्त्रों की रचना की। लोकापुयाय म निमित्तज्ञान था, और प्रथमानुयाय म जिन, चक्रवर्ती, दशर इत्यादि के चरित्र थे। इस रचना के बाद वे पात्तिपुत्र म राहु के समक्ष उपस्थित हुए और अपनी ग्रन्थरचना सुनने का निवेदन की। ग्रन्थ का सुनकर इनको सन्तुष्ट ने प्रमाणित किये—मान्य रक्ने। वे शास्त्रग्रन्थ मान गये। इन सन का करना, नियन्त्रण करना इत्यादि का जैन परिभाषा म 'प्रमत्य' कहते हैं। और सम्ग्रहण इत्यादि की रचना भी प्रकट होती जाती है।

जस तरह हम देखते हैं कि आय कालक निमित्तशास्त्र के उद्देशे परिष्ठित थे और प्रन्था के विषय में (निमित्तशास्त्र का) इन्होंने आजीविका से सा शप अध्ययन किया था। वे उद्देशे प्रथमता से निम्न ने प्रथमानुयाय, लोकापुयाय इत्यादि की रचना की। जस लोकापुयाय म निमित्तज्ञान अता है। अतः यदा कि प्रन्था के विषय में ही बराहमिहिर बह्मलोक के मत का अनुसरण करते हैं और उसी विषय की उन्की रची हुई गाथायें उत्पलमन्त्र ने उन्त की हैं। इस विश्वास होता है कि 'द्विष्टालक' से आय कालक ही उद्दिष्ट हैं। हम यह भी ग्याता रचना चाहिये कि उत्पलमन्त्र ने अन्नारित की हुई गाथायें उन्की प्राकृत में हैं जिनम जनशास्त्र रचे गये हैं।

इस रचना से यह फलित होता है कि आय कालक, अनुयोजनकार कालक, निमित्तवेत्ता कालक

१४ पञ्चरूपभाष्य, मुनिश्री समविजयश्री शारदासह (श्री आनाराधना जैन धर्ममन्दिर, बीकानेर)
 हस्तलिखित प्रति नं० १६७३, पृष्ठ ५०

the same time from Western India He had another name Ca la cha lo (Kia lo-cho lo = Kalacarya) '

हैं नागची ग्राम ग्रंथों पत्र में लिखते हैं कि 'क्या कि मारजीनक चीनी यात्रा से २० स० २६० और ३० स० ३०५ व नीच म वहाँ पर लगता था इस लिए ग्राम के इस ग्रंथ म पायी जाती हकीकत नीच गहाँ लगती।' यह ठीक है कि जीनक का समय ६० स० २६० से ३०६ मानना चाहिये कि ६० स० १६८-१८८ जो ग्राम के ग्रंथ का कहना है। किन्तु ३० स० १४ वी शताब्दी म जने हुए इस ग्रंथ के कता का पूरा हकीकत वास्तविक रूप में मिलनी मुश्किल है। फिर भी जिस तरह जीनक के ग्राम और टोकिन म ज्ञान की बात विश्वसनीय है इसी तरह कालाचाय के ग्राम जाने की हकीकत सम्भवित हो सकती है।

ज्या यह ग्राम की परम्परा म इहाँ कालकाचाय की स्मृति तो नहीं जो पिछा मत निमित्त ४ शताब्दी, जो सुवर्णभूमि म विचरे थे, जिनका गुफाया में और पेडा के नीचे रहना मानना सुविश्वस्य है और जो पश्चिमी भारत के रहनेवाले थे वे जम से ब्राह्मण हो सकते हैं, क' सुप्रसिद्ध कैनाचाय जम से ब्राह्मण थे। जैन साधु गुफाया म भी रहते थे। और पढ़ा ४ नीचे रहने वाली हकीकत कालकाचाय के बारे म सच्ची है। उपयुक्त पत्रव्यवस्था म स्पष्ट लिखा है कि सातवाहन नरेन्द्र कालकाचाय का मिल तन ग्राम कातक उत्पन्न के नीचे निषिद्ध था। कालकाचाय पढे के नीचे रहते थे। ग्राम के ग्रंथ का यह कहना कि कालाचाय गुफाया म और पेडा के नीचे रहते थे यह दस वरु का द्योतक है कि वे पुण्य उत्पत्ती नहीं किन्तु साधु जीवन गुजरने वाले थे। और जब हमें प्राचीन जनग्रंथों (उत्तराचलनियुक्ति, कालकाचाय इत्यादि) की सच्ची मिलती है कि कालकाचाय सुवर्णभूमि म गये थे तब ग्राम परम्परा के कालाचाय वाली हकीकत म इसी कालकाचाय के सुवर्णभूमि-गमना की स्मृति मानना उचित होगा।

कालाचाय या कालकाचाय के सुवर्णभूमिगमना का कारण भी दिया गया है। कालक की प्रपरत्वाय जिनका पालिपुत्र के सत्ता ने भी प्रमाणित की गयी है खुद उनका शिष्य भी (उजैन म) नहीं हुनते थे। ग्राम कातक इसी से निर्माण हो कर देशांतर गये। सुवर्णभूमि में जहाँ उनके मेधानी श्रुतगोपी प्रशिष्य सागराग्रमण थे वहाँ जना ग्राम कालक ४ उचित माना।

ग्राम की परम्परा का जो निर्देश है कि कालाचाय पश्चिमी भारत के ब्राह्मण थे उसको भी सांचना चाहिए। कालक-ग्रामना से यह तो स्पष्ट है कि इनका ज्ञान सम्भव उजैन, मरुच (मरुच-द्रु) और प्रतिष्ठापुर से रहा। जैन ग्राम कालक पश्चिमी भारत के हो सकते हैं, और घुन में अग्राम परम्परा जना पश्चिमी भारत के मान ले यह स्वाभाविक है। कालाचाय-कालकाचाय के जम से ब्राह्मण होने के विषय म हम देना चुके हैं कि यह जना श्रवणमयी नहीं, बरें प्रभाविक जैन आचाय पल्ल आश्रित ब्राह्मण परिवर्तित थे। और ग्राम कालक के विषय म एक वक्तान भी है जिससे यह ब्राह्मणता हीय था ऐसा मान सकते हैं। आचार्य पूर्णि और कलाली (६० स० १२०० के पहिल रत्ना हुआ, शायद २० स० ६ वी शताब्दी में गिने) म एक वक्तान है जिस म बताया गया है कि कालक सुमिषी गरी म भटा नामक ब्राह्मण के सहचर थे। भटा के पुन दत्त ने उस गरी के राजा का पञ्चद करके राज ल लिया और उगरे उत्त यश किया। इस दत्त के सागे कालकाचाय ने कहा कि निष्ठा की और यश का धूरा पल कहा। इस से दत्त ४ आचार्य की वैदिकता। आचार्य के भविष्यवदन के अनुसार राजा दत्त घूर हाल मरा।^{१५} चउकन और दत्त के भविष्य

१५ दा बागरी १ दाश गी १६ प्रस्तुत गुलका के विष में उनका कही है।

१६ ग दगे, कालकाचाय-ग्रंथ (की नवाव प्रकाशित) ६० ४ आचार्य पूर्णि ग्राम १ ५ ४६५-४८६ में कहा है "विजयिनी" कहा है। भटा ब्राह्मण ही दा से इनके लिए दा एन ४

भी लिया और चीनस्थान की ओर जहाज को चलाया... जलमार्ग होने से (चारों ओर) सारा जगत् जलमय सा प्रतीत होता था। फिर हमलोग चीनस्थान पहुँचे। वहाँ व्यापार कर के मैं सुवर्णद्वीप गया। पूर्व और दक्षिण दिशा के पत्तनों के प्रवास के बाद कमलपुर (ख्मेर), यवद्वीप (जवद्वीप—जावा) और सिंहल (सिलोन—लंका) में और पश्चिम में यव (भारतीय?) और यवन (अलेक्जेंड्रिया)^{२९} में व्यापार कर, मैंने आठ कोटि धन पैदा किया ... जहाज में मैं सौगन्ध के किनारे जा रहा था तब किनारा मेरी दृष्टिमार्ग में था उसी समय भूभावात् हुआ और वह जहाज नष्ट हुआ। कुछ समय के बाद एक काष्ठफलक मेरे हाथ आ गया और (समुद्र के) तरंगों की परम्परा से फँकाता हुआ मैं उस अवलम्बन से जी बचाकर सात रात्रियों के बाद आखिर उम्बरावनी-वेला (वेला = खाड़ी) के किनारे पर डाला गया। इस तरह मैं समुद्र से बाहर आया।”^{३०}

यह व्यान महत्त्व का है। प्रियंगुपट्टण वंगाल की एक प्राचीन बन्दरगाह थी। वहाँ से चान्दस्त चीन और हिन्द-एशिया की सफर करता है। चीन से सुवर्णद्वीप जाता है और पूर्व और दक्षिण के बन्दरगाहों। व्यापारकेन्द्रों में सोदा कर ख्मेर, वहाँ से यवद्वीप और फिर वहाँ से सिंहल को जाता है। इस तरह चीन और ख्मेर के बीच में सुवर्णद्वीप होना सम्भवित है।

वसुदेवहिण्डि की रचना बृहत्कल्पभाष्य से प्राचीन है।^{३१} वसुदेवहिण्डि अन्तर्गत चान्दस्त के व्यान से प्रणीत होता है कि जैन ग्रन्थकार इन पूर्वोक्त देशों से सुपरिचित थे। बृहत्कल्पभाष्य-नाथा में “सुवर्ण” शब्द-प्रयोग से ग्रन्थकार की अपनी सुत्रात्मक शैली का काम चल जाता है क्योंकि लिखने और पढ़नेवाले इसके मतलब से (सुवर्ण शब्द से गृहित सुवर्णभूमि अर्थ में) सुपरिचित थे। और उत्तमव्ययननिर्युक्ति तो स्पष्ट रूप से सुवर्णभूमि का निर्देश करती है।

सुवर्णभूमि के अग्रर के बारे में कौटिल्य के निर्देश (अर्थशास्त्र, २, ११) का उल्लेख पहिले किया गया है। मिलिन्दपण्ह भी, समुद्रपार तक्कोल, चीन, सुवर्णभूमि के बन्दरगाहें, जहाँ जहाज इन्टे होते हैं, का उल्लेख करता है।^{३२}

निट्टेस से सुवर्णभूमि और दूररे देशों की जहाजी मुसाफरी का निर्देश है। महाकर्म-विभङ्ग में देशान्तर-विभङ्ग के उदाहरण में महाकोसली और ताम्रलिपि से सुवर्णभूमि की ओर जहाजी रास्ते से जानेवाले व्यापारियों को होती हुई आपत्तियों की बातें हैं। सिलोनी महावश में थेर उत्तर और थेर सोण के सुवर्णभूमि में धर्मप्रचार का निर्देश है।^{३३}

२७ यवन असल में आयोनिआ के लिए प्रयुक्त था। जिस समय वसुदेवहिण्डि और गुणाट्य की बृहत्कल्प रची गई उस समय यवन से अलेक्जेंड्रिया उद्दिष्ट होगा।

२८ वसुदेवहिण्डि, भाग १, पृ० १३२-१४८

२९. भागम प्रभाकर मुनिश्री पुण्यविजयजी की प्रस्तावना, बृहत्कल्पसूत्र, विभाग ६.

३० मिलिन्दपण्ह (भाषान्तर), सेक्रेड बुन्म ऑफ द इस्ट सिरीज, वॉल्यूम ३६, पृ. २६६—
—“As a ship-owner, who has become wealthy by constantly levying freight in some sea-port town, will be able to traverse the high-seas and go to Takkola or Cina or Suvarnabhumi or any other place where ships may congregate.”

देखो, डा० मिल्वॉ लेवि, Etudes Asiatiques, वॉ० २, पृ० १-५५, ४३१.

३१. महाकर्म-विभङ्ग, डा० मिल्वॉ लेवि प्रकाशित, पृ० ५० से आगे देखो, महावश, गादगर प्रकाशित, पृ० ८६ सुवर्णद्वीप (डा० रमेशचन्द्र मजुमदार कृत) विभाग १, पृ० ६-४०.

ग्रीक-नाटिन ग्रन्थकार भी सुवर्णभूमि, सुवर्णद्वीप का उल्लेख करते हैं। त्रिसी (Chryse जिसका अर्थ सुवर्ण होता है) द्वीप का, पोम्पोनिग्रस मेल (ई० स० ४१-५४) अपने De Chorographia में उल्लेख करता है। प्लिनी, टॉलेमी वगैरह ग्रन्थकारों के बयाना में, और परिप्लस में भी, इसका उल्लेख है। टॉलेमी सिर्फ त्रिसी द्वीप के बजाय Chryse Chora (सुवर्णभूमि) और Chryse Chersonesus (सुवर्ण द्वीपखण्ड) का निर्देश करता है।

अरबी ग्रन्थकारों के पिछले बयानों का यहाँ विस्तारमय से छोड़ देंगे। किन्तु इन सब साक्ष्यों की विस्तृत समीक्षा के बाद डाक्टर रमेशचन्द्र मजुमदार ने जो लिखा है वही देंगे। आप लिखते हैं—

"The Periplus makes it certain that the territories beyond the Ganges were called Chryse. It does not give us any means to define the boundaries more precisely, beyond drawing our attention to the facts that the region consisted both of a part of mainland as well as an island to the east of the Ganges and that it was the last part of the inhabited world. To the north of this region it places 'This or China'. In other words Chryse according to this authority has the same connotation as the Trans Gangetic India of Ptolemy and would include Burma, Indo China and Malaya Archipelago or rather such portions of this vast region as were then known to the Indians. Ptolemy's Chryse Chersonesus undoubtedly indicates Malaya Peninsula and its Chryse Chora must be a region to the north of it. Now we have definite evidence that a portion of Burma was known in later ages as Suvarnabhumi. According to Kalyani Inscriptions (Suvarnabhumi ratta samkhata Ramaññadesa) Ramaññadesa was called Suvarnabhumi which would then comprise the maritime region between Cape Negrais and the mouth of the Saluin. There can also be hardly any doubt in view of the statement of Arab and Chinese writers and the inscription found in Sumatra itself that the island was also known as Suvarnabhumi and Suvarnadwipa. There are thus definite evidences that Burma, Malaya Peninsula and Sumatra had a common designation of Suvarnabhumi and the name Suvarnadwipa was certainly applied to Sumatra and other islands of the Malaya Archipelago."

इस तरह डा० मजुमदार के अन्वेषण से ज्ञात, मलय द्वीपखण्ड, सुमात्रा और मलय द्वीपसमूह से अरबी पिछले ज्ञाते प्रदेशों के लिए सुवर्णभूमि शब्द प्रचलित था, और विशेष सुमात्रा और मलयद्वीपसमूह (Malaya Archipelago) का द्वीपसमूह सुवर्णद्वीप कहा जाता था।

यह लक्ष्यसूत्र की भाष्य-गाथा में, और उत्तराध्ययननियुक्ति में "सुवर्ण" शब्द है जिससे सुवर्ण भूमि या सुवर्णद्वीप होता अथवा वर्तमान होता है। किन्तु चूँकि अरब और चीनकार (मलयगिरि) जैसे बहुश्रुत विद्वानों ने अपने को प्राप्त आधारग्रन्थ और प्राचीन परम्परागत ज्ञान के अनुसरण में सुवर्णभूमि अर्थ दिया है। इस लिए कालकाचार्य तर्क प्रमाण, उसने पूर्व के अरब तर्क के प्रदेशों में निश्चय के प्रमाण अथवा धारणा ठीक हागा। वहाँ से आगे के वहाँ तक गये, और "अज्ज कालग"ने शेष जीवन में क्या किया, ३३

३२ डा० रमेशचन्द्र मजुमदार, सुवर्णद्वीप, भाग १, पृ० ४८

३३ आर्य कालक के रात्रि-जीवन के बारे में अगर भाष्यकार और चूँकि अरब को कुछ और भी पता होगा

कहाँ कहाँ विहार किया इत्यादि बातें हमारे सामने उपस्थित न होने से यह खयाल करना कि अनाम (चम्पा) में कालाचार्य (कालराचार्य) के जाने की परम्परा निगधार है या वह कालक-पर की नहीं हो सकती यह शक्य निरर्थक होगी। और जैसा आगे बताया है, अज्ज कालक के ब्राह्मणकुल में जन्म होने की जैन परम्परा, कालक को निमित्त और मन्त्रज्ञान होने की परम्परा, वटवृक्ष के नीचे रहने की पञ्चकल्पभाष्य की गवाही इत्यादि से कालक के अनाम जाने के अनुमान को पुष्टि मिलती है। उत्पलभट्ट की टीका की हस्तप्रतों में वट्कालक से यदि वट्का से कालक के सम्बन्ध का निर्देश हो तब तो इसको और भी पुष्टि मिलती है।

कालक के व्यक्तित्व को ठीक समझा जाय तब प्रतीत होगा कि उनके लिए यह सन्न करना शक्य था। वहाँ से वे टोन्किन (दक्षिण चीन) गये यह अनाम (चम्पा) की उस परम्परा का कहना है। जो कालक सिन्धु के उस पार शकस्थान-शककुल-पागसकुल को गये सो कालक पूर्व में बंगालसे बर्मा होकर इन सब प्रदेशों में भी गये यह समझने में कोई असङ्गतिशेष नहीं रहता।

मगधसे आगे जैनधर्म के क्रमशः विस्तार के इतिहास को बिना देखे यह वस्तुस्थिति सम्भावित न लगेगी। महावीर गये थे राढ़ा में—पश्चिमी बंगाल में। वह प्रदेश अनायाँ से, असंस्कृत जनों से भरा पड़ा था। महावीर को वहाँ काफी उपसर्ग सहन करने पड़े। वे गढ़ा या लाह-वासी लोग, जिनको हम primitive peoples कहते हैं, वैसे थे। पूर्वीय प्रदेशों में बर्मा, आसाम, सयाम, हिन्दी-चीन, मलाया इत्यादि देशों में नाग इत्यादि जाति की प्रागैतिहासिक असंस्कृत प्रजात्यों में भारतीय संस्कृति ने जा कर अपने स्कार फैलाये। यह तो चम्पा, कम्बोज (कम्बोडिया) इत्यादि के इतिहास से सुप्रतीत है। प्राचीन काल में दक्षिण में जैसे अगस्त्य ऋषि ने यह कार्य किया, पूर्वीय प्रदेशों की ओर महावीर की नजर ढौड़ी। सम्भव है कि वे बंगाल की पूर्वीय सीमा तक (शायद बर्मा सरहद तक) गये। गढ़ा और उसके प्रदेशों में महावीर-विहार का विस्तृत बयान ग्रन्थों में उपलब्ध नहीं है।

महावीर के अनुगामी स्थविरों ने यह कार्य चालू रखा। तब ही तो हम स्थविगवली में ताम्रलिति, कोटिचर्प और पुरइवर्द्धन की शाखाओं के निर्देश पाते हैं। छेडसन्नकार स्थविर आर्य भद्रगुह (महावीर निर्वाण वर्ष १७०) नेपाल को गये थे यह भी इसी प्रवृत्ति का सूचक है। पञ्चकल्पभाष्य में गाथा है—“वदामि भद्रगुह, पाईण सयलसुयनागि”—इत्यादि। यहाँ “पाईण” का ‘प्राचीन-गोत्रीय’ ऐसा अर्थ पिछले ग्रन्थ-कारों ने बतलाया है और “प्राचीनो जनपदः” ऐसा कहते हैं^{३४}। पाहरपुर (बंगाल) से उत्खनन में गुप्त-कालीन ताम्रपत्र दानपत्र मिला है जिस में पञ्चस्तूपान्वय (सम्भवतः मथुरा का) के जैनाचार्यों के वहाँ तक के विहार की साक्षी मिलती है।^{३५}

कम से कम गुप्तराजाओं के शासनकाल तक पूर्वीय भारत में जैन धर्म का प्रचार चालू रहा। फिर दूसरे दूसरे किन्हीं राजकीय प्रवाहों के प्रभाव से जैन सङ्घ का जमाव पश्चिम और दक्षिण भारत की ओर बढ़ता गया। पूर्व-भारत में वर्तमान सराक (श्रावक) जाति के लोग प्राचीन श्रावक (जैन) थे ऐसा कहा जाता है।

किन्तु अपने विवरणात्मक ग्रन्थ में उन बातों का प्रसंग उपस्थित न होने से (अनौचित्य समझ कर) वे कुछ अगे न लिख सके। दत्त वाली घटना के प्रसंग में कथावली-कार सिर्फ इतना ही लिखते हैं “कालयसूरि वि विहिंसा काल काऊण गओ देवलोग।” शायद कालक का शेष जीवन इन पूर्वीय प्रदेशों में गुजरा। इस विषय में निश्चयात्मक कुछ कहना शक्य नहीं।

३४ इस विषय में देखिये, बुलेटिन ऑफ द प्रिन्स ऑफ वेल्स म्यूझियम, वॉ० १ न० १, पृ० ३०-४०.

३५ एशियाटिका इन्डिका, वॉ० २०, पृ० ५६ से आगे, हिस्ट्री ऑफ बेंगाल, वॉ० १, पृ० ४१०

इस तरह हम देखते हैं कि महावीर-स्वामी व पश्चात् करीब पाँचसौ वर्ष म दूसरे सम्प्रदाय के साथ जैना न भी पूव म और उत्तरपूव म अपने सिद्धान्तों का प्रचार करने व प्रयत्न किये हूँ, और गाल म इ० स० १०० की पाँचवा शताब्दी तक जैना के वह प्रयत्न चालू थ। अत इसस भी पूव म उमा, अनाम इत्यादि में तथा सुनखभूमि मे विज्ञाने जाते प्रदेशों में एसा प्रयत्न होन का आग्र प्राचीन जैन ग्रन्थ का प्रमाण मिले तब वह असङ्गत और अशक्य नहीं लग सक्ता। कम से कम उमा, आसाम और नेपाल म जैनाचार्यों व उनके का अनुमान तो होके का ब्राह्म आगा। दक्षिण उमा से पैदल रास्त से जैनाचार, आग भी, सुनखभूमि से विज्ञाने गते प्रदेशों म, जा सकने के आर गये हूँ।

आग कालक व समय क बारे म आग विचार आगा। उनका समय, ऐसा कि आग देखव, इ० स० पूव १६२ से १५१ या २० म० पूव १३० से ६१ की आसराध का है उस समय म भारतीय आगारा इन प्रदेशों म जाते थ यह हम देन चूक हैं। डॉ० मनुमन्तर लिखते हैं—

The view that the beginnings of Indian Colonisation in South East Asia should be placed not later than the first century A D is also supported by the fact that trade relations between India and China by way of sea may be traced back to the second century B C³¹ As the Chinese vessels did not proceed beyond Northern Annam till after the first century A.D it may be presumed that the Indian vessels plied at least as far as Annam even in the second century B C As the vessels in those days kept close to the coast we may conclude that even in the second century B C Indian mariners and merchants must have been quite familiar with those regions in Indo China and Malaya Archipelago where we find Indian colonies at a later date³²

मगर जैनाचार्यों की जलानी सफर का, समुद्रयान का, अनुमान करना मुश्किल है। किन्तु व सुझाव सन्ते से जा सकते थ। इस म भी नदी नदी नदियाँ तो आती हा हैं। "इन्द्रा नदीया व पार करन में उन श्रमण नाव म पैर सक्ते हैं। इस त्रिपन की निरुक्त चत्ता वृहत्समय, उद्देश ४ सूत्र २० से आन, और इन सूत्रों की भाष्यगाथाआ (गाथा ५६२०) म मिलती ह। गङ्गा न शरण (और मिथु, नमन) ऐसी भागीय नदी नदियों पार करनवाले जैनाचार्यों ने ब्रह्मपुत्रा, आरग जैसी नदियों भी नौन म पार की होगी। इस में कोर प्रतिपक्ष नहीं है। निनाग सामने नच म आ सन ऐसे जलमग म नाव का आग हो सक्ता है। नदी नदी ऐसी नदियों व रास्ते म भी एसी क जगह (या पगड़ी इन प्रदेशों) होती हैं जहाँ जल गहन गहरा होता है लकिन सामनेवाला निनाग नज्दों से दूर नहीं होता। और नदी नदिया म एन की जलमग होते हैं जहाँ पौन ऊपर ऊँचा कर चल कर भी उनको पार कर सक्ते हैं जहाँ कि वृहत्समयनार "एग पाय जल निचा एग पाय थल निचा" इत्यादि शब्दों म अनुशा देते हैं। इस तरह आर सुझाव सन्ते से, बीच में आनेवाली नदियों का नाव म चक्कर या चलकर पार करन, दक्षिण उमा, चम्पा, मलाया इत्यादि प्रदेशों म जाना शक्य होता था तब अत्र कालग, सागर श्रमण और दूसरे जैन श्रमणों का सुनख भूमि-गमन धर्मविषय, शान्तिविषय नहीं था।

३१ लौडग पञ्चो (Toung 170) १३ (१६१२), पृ ४५७-१ इति पवन हिरण्यसिन्धु ववाजले १४ पृ ३००

३२ म ए० आर० भी मनुमन्तर, ओरिजिनल इण्डिया कॉलोनियलेशन इन साउथ इस्ट एशिया (१६५५), पृ १२

बृहत्कल्पसूत्र के कर्ता है प्राचीन गोत्रीय या प्राचीन जनपद के स्थविर आर्य भट्टनाहु। अपने वनाये हुए इस छेदसूत्र के चतुर्थे उद्देश में साधुओं के जलयान की चर्चा करते हुए आप लिखते हैं—“नो कामद निगंथाण वा निगंथीण वा इमाओ पचमहण्णवाओ महानदीओ उद्दिट्ठाओ गणियाओ वंजियाओ अंतो मासा दुक्खुत्तो वा तिक्खुत्तो वा उत्तरित्ते वा सतरित्ते वा। नं जहा—गगा, जउणा, सरउ, कोसिया मही।” इस सूत्र के ऊपर निर्युक्ति भी देखनी चाहिये—

पंचणह गहणेणं सेसा वि उ सड्या महासलिला।

तथ पुरा विहरिमु य, ए य तातो कगइ सुक्खंति ॥ ५६२० ॥^{३७}

फिर आगे इसी विषय की विस्तृत चर्चा आती है। नावसन्तरण के भिन्न भिन्न दोर दिखलाते हुए बृहत्कल्पसूत्र के (निर्युक्तिकार या) भाष्यकार कहते हैं—

वीरवरस्स भगवतो, नावात्तस्य कासि उवसगा।

मिच्छहिदि परिटो, कंवल-सण्णेलि तारिओ भगव ॥ ५६२८ ॥^{३८}

भगवान् महावीर भी नाव में चढ़े थे इस की प्रतीति आवश्यक-निर्युक्ति गाथा ४६६-७१^{३९} से भी होती है।

उपर्युक्त भाष्यगाथाओं में प्रत्यनीकादि दोषों की चर्चा और इनसे बचने के लिए जहाँ तक हो सके, स्थल-गस्ता (खुस्की-रास्ता) ग्रहण करने के उपदेश के साथ ही नाव से या चलते ही नदी पार करने की चर्चा है। जहाँ जल की गहराई विलकुल कम हो और जानू से भी नीचे जल हो, मतलब कि जहाँ पाँव को जल से ऊपर ऊठा कर फिर आगे रख कर नदी में चल सके वहाँ कीचड़ में बच सकते हैं और गिरने की या जीवहिंसा की सम्भावना अतीव कम हो जाती है। किन्तु इस सारी चर्चा में नावागेहण—नाव से नदी पार करने का—सम्पूर्ण प्रतिबन्ध नहीं रखा गया।

कालकाचार्य और जागर-श्रमण समुद्रमार्ग से—जहाजी रास्ते से—नहीं किन्तु खुस्की रास्ते से गये होंगे ऐसा हमारा खयाल है। और बृहत्कल्पभाष्य की चूर्णि और टीका के वृत्तान्तों का ध्यान यही है। रास्ते में कालक के शिष्यों को लोग पूछते ह, “ये कौन से आचार्य जा रहे हैं ?” इसका मतलब यही है कि वे खुस्की रास्ते से गये। ईसा के पूर्व की शताब्दियों में खुस्की रास्ता जगद इस्तेमाल होता था। जहाजी व्यापार क्रमशः बढ़ा होगा। खुस्की रास्ते से जो चीन (दक्षिण चीन) तक ले जाते थे। खुस्की रास्ते के विषय में डा० मजुमदार लिखते हैं—

“From early times there was a regular trade-route by land between Eastern India and China through Upper Burma and Yunnan We know from Chinese Chronicles that in the second century B C merchants with their ware travelled from China across the whole of North India and Afghanistan to Bactria Through this route came early Chinese priests for whom, according to I-tsing, an Indian king built a temple in the third or fourth century A D From different points along this route one could pass to Lower Burma and other parts of Indo China, and a Chinese writer

३७ बृहत्कल्पसूत्र, उद्देश ४, सू० ३२, विभाग ५, पृ० १४८७, गाथा ५६२०

३८ वही, पृ० १४८६, गाथा, ५६२८

३९. आवश्यक-सूत्र, हारिभट्टीय वृत्ति, पत्र १६०-१

Kia Tan refers to a land route between Annam and India (Journal Asiatique II XIII 1919 p 461) ⁴⁰

आन्ना के लिए तो सागर-गमन और नागराहण निषिद्ध माध्यम नहीं होता है।⁴¹ यमुने-बहिष्कृत अतगत चारुत्त-कथानक का भी यही ध्वनि है, 'यापार के लिए जैन आन्क द्वीपांतरा में जहाजा से जाते थे। जानाधम-धारायन म भी रत्नगीर पहुँचे हुए वणिजों का प्रसंग है। अगर किसी प्रदेश में जैन गृहस्था की वसति न हो ता वहाँ जन साउ साधिया का विहार अतीव कठिन होता है क्या नि आहार के बारे में नियमा का पालन करना मुश्किल नै जाता है। सागरश्रमग सपरिवार सुनर्गभूमि में ये ऐसे निदश का मतलब यह भी है कि वहाँ जैन गृह्य (साहचिक सोदागर) ठीक ठीक सत्त्या में मौजूद थे। इस तरह इस समय में (इ० स० पूव १५१-८०) भारतीय 'यापरिया का सुनर्गभूमि में जाना शुरू हो चुका था। 'यापार के लिए हरेक सम्प्रदाय के वणिज जाते थे—जैन, बौद्ध या हिन्दू कोई भी हो। जैनाचार्य व वहाँ सपारानर विहार के इस विश्ववनीय ग्राम का निर्माण था है कि इसा व पूर्व की पहली दूसरी शताब्दिया में भारतीय सोनागर और भारतीय सस्कृति के सुनर्गभूमिगमन का हम एक और प्रमाण मिलता है।

धम के प्रचार के लिए सिद्धि—विग्रामिद्धि या मानसिद्धि—इत्यादि के प्रयोग करने का जैनाचार्यों के लिए निषिद्ध नहीं था। ऐसी प्रमाणना के कई दृष्टान्त मिलते हैं और ऐसे आचार्यों को प्रभावर आचार्य कहते हैं। आय वज्र, आय रपुत्र, आय पात्नित जैने प्राचीन आचार्यों के ऐसे काय सङ्घ को मान्य रह थे। सा नी नो उचाने के लिए आय कालक ने नो निशा वट भी धमविरुद्ध नहीं गिना गया। 'ककूल म और भारत में भी कालकाचार्य ने अपने विश्वास, मन और निमित्त पान का परिचय दिया। ऐसे उड़े उड़े आचार्यों को प्रभावर आचार्य कहते हैं। ऐसे गुरुश्रुत आचार्यों के आचरण में⁴² शङ्का का ज्ञात तो दूर रही, वे आम हमारे आचार्या और मुनिग्रा के मागन्धक भी गिने जाते हैं। आय वज्र, आय पादलित, आय कालक आदि स्थविर प्रभावर आचार्य माने गये और प्रभावर-चरित्र म इनके चरित्र भी दिये गये। प्रभावरशाली, गुरुज, बुद्ध जैन आचार्य धमाचरणविवरक मामले में प्रमाणभूत गिने जाते हैं और जहाँ शाला का पूरा खुलासा अनुपलब्ध हो या शास्त्ररचन समय में न आवे वहाँ ऐसे पट्टधरा, युगप्रधाना, स्थविर के मागन्धन और काय प्रमाणभूत होते हैं।

श्रुतधर अनुयोगभार स्थविर आय कालक सा नी नो उचाने के लिए पारसकूल शककूल गये और वहाँ से शका को ले आये और गन्ध का उच्छेद करवाया। आज तब आय कालक का यह कथानक जैन समान में (निशेयत श्वेताम्बर जैन सङ्घ में) अतीव प्रचलित है। कालक कथा की कई सचित्र प्राचीन हस्तपत्र मिलनी हैं। सचित्र प्रतिया म कलंगमन के साथ कालककथा की प्रतियाँ मिलनी रहती हैं, यह पयूपणापनतिथि के साथ कालक का सम्बन्ध होने का कारण होगा। किन्तु शका को लाने वाले कालक को इतना सम्मान मिलता है यही सूचक है।

४० टों० बार० सी मजुमदार, एशियाटिक इन्डियन कॉलनाइजेशन इन साउथ ईस्ट एशिया (बोना १९५५) पृ० ४

४१ श्री वीरवन्ध गांधी जब अमेरिका सवधमपरिषद् में जा कर आये तब जैन सङ्घ ने उनकी प्राथमिक करने का कहा। उस समय सुप्रसिद्ध जैनाचार्य श्री विद्यानन्दसरिजी (श्री आत्मारामजी महाराज) ने यही अभिप्राय दिया कि उनका समुद्रपार जाना निषिद्ध नहीं था। श्री आत्मारामजी महाराज का यह पत्र गुजराती माताहिक 'चैन' (भावनगर) के ता० १८-११-१९१३ के अङ्क में प्रकाशित हुआ है।

४२ जैसे कि आय वज्र चैत्यपूजा के लिए पुण ले आये थे।

आर्य कालक के जीवनकाल में उनके शकों को लाने के कार्य के विरुद्ध (और दूसरे काये के विरुद्ध) कुछ आन्दोलन हुआ होगा। मन्त्र-विद्या और निमित्त के प्रयोग आम तौर पर जैन साधुओं के लिए उचित नहीं माने गये हैं। विद्यापिण्ड को तो निषिद्ध ही माना गया है। और फिर परदेश में शकों को इस देश में लाने का कार्य बहुत से लोगों को (जैनधर्मावलम्बी को भी) पसन्द न भी हो।

गर्दभराजोच्छेदक कालकाचार्य के जीवन में साहम (adventure) का—पराक्रम का—तत्त्व स्पष्ट दिखाई देता है। वे कोई असाधारण व्यक्ति थे। उन्होंने जब देखा कि सत्र नष्ट होते जा रहे हैं तब उन्होंने अनु-योग-ग्रन्थों की रचना की। बृहत्कल्पचूर्णि और टीका के अनुसार उनके अनुयोग को उनका शिष्यमनुदाय सुनता नहीं था। क्यों? अनुयोग के यहाँ दो अर्थ हैं—उपदेश-प्रवचन और आर्य कालक के ग्वे हुए अनुयोग ग्रन्थ जिनका व्याख्यान आप करते होंगे। हम सुनते हैं कि आर्य कालक के शिष्य प्रन्थ में स्थिर नहीं रहते थे। क्यों? क्या इन सब निर्देशों से यही सन्निहित नहीं होता कि कालक के क्रान्तिकारी असाधारण खयाल और कार्य, पुराने गस्ते को छोड़ कर नये गस्ते पर चलने के साहम इत्यादि से मनुकुचित मनोवृत्ति वाले और प्रगतिविरोधी तत्त्व नाराज थे? हरेक मजहब की तदारिप्त म हम देखते हैं कि बड़े बड़े महात्माओं को ऐसे विरोध अपने जीवन में सहन करने पड़े अर्थात् आगे चलकर वे युगप्रधान माने गये। काइस्ट महात्मा गांधी, तुलाराम, मीरा, कबीर आदि अनेक दृष्टान्त हमारे सामने मौजूद हैं। कालकाचार्य को भी ऐसी विपत्तियों का सामना करना पड़ा होगा।

जैन तवारिख में भी हम देखते हैं कि आर्य सुहस्ति के आचर्यग से आर्य महागिरि नाराज हुए थे। आर्य वज्र जब पूजा के लिए पुण्य ले आये तब उनका वह कार्य आम तौर से साधुओं के लिए उचित न था। उनका भी विरोध हुआ होगा। शकों को लानेवाले, आजीविनों में निमित्त पढ़नेवाले, निमित्तकथन और विद्याप्रयोग करनेवाले, पर्यषगापर्व की पञ्चमी तिथि को बदल कर चतुर्थी को यह पर्व मनानेवाले, नये अनुयोग-ग्रन्थ रचनेवाले आर्य कालक के सामने जरूर विरोधी तत्त्व खड़े हुए होंगे।^{४३} मगर आर्य कालक डरनेवाले थे ही नहीं। उनकी प्रकृति कोई असाधारण किसम की थी। जब उन्होंने देखा कि अपने ही शिष्य अपना ही अनुयोग सुनते नहीं थे तब उनको निर्वेद अवश्य हुआ मगर वे बैठे रहनेवाले या दबनेवाले नहीं थे। उन्होंने नये कार्यप्रदेश की ओर दृष्टि डाली। वे सुवर्णभूमि जा पहुँचे जहाँ भारतीय व्यापारी गये हुए थे ही, जहाँ उनका प्रशिष्य भी भेजा हुआ था ही और जहाँ भारत के अन्य धर्मावलम्बी सोदागर और साधु भी पहुँच चुके होंगे।

शङ्का यह उपस्थित होगी कि अगर कालक के सुवर्णभूमिगमनवाली परम्परा सच्ची है तो फिर हमें सुवर्णभूमि में क्यों जैनधर्म के अवशेष मिलते नहीं? लेकिन इसका मतलब यह तो नहीं हो सकता कि भविष्य में मिलना असम्भव है। हम यह तो जानते ही हैं कि ईसा की पहली दूसरी शताब्दी से लेकर भारतीय सभ्यता के अवशेष इन प्रदेशों में मिले हैं और भारतीय सभ्यता का ठीक ठीक प्रचार इस समय में इन प्रदेशों में हो चुका था। इस समय में वहाँ जानेवाले व्यापारियों में जैन भी अवश्य होंगे यह तो सर्व-

४३ हमारे खयाल से कालक के शकों को लानेवाली घटना से ही ज्यादा विरोध हुआ होगा, परदेशी शासन को पसन्द करे ऐसी प्रजा गिरी हुई न थी। और न कोई भी प्रजा परदेशी-शासकों को लानेवाले को सम्मान देती है। साध्वी को बचाने के लिये जो करना पड़ा वह प्रभावना का कार्य था पर इस कार्य में राजकीय स्वार्थ न था इस लिए विरोध सार्वजनिक न होगा। विरोध होने पर भी श्रुतधर स्थविर आर्य कालक को समझनेवाले, उनका सम्मान करनेवाले भी होंगे ही। कालक देशद्रोही नहीं गिने जा सकते।

सम्मत होगा। सातवीं सदी में इम्ब्रद्वार ने अपनी समराज्यता में भी आपसियों के परदेशगमन के विषये हुए यथान भी यह सूचना प्रस्तुत है कि जब लोग भी जाते थे। और इनके भी कोई यत्रोप, जैन प्रतिमा इत्यादि मिलना असम्भव नहीं। किन्तु हमें यह स्पष्ट करना चाहिये कि आपसाला और सागरधमा जैसे साहित्यिक स्थितियों की परम्परा भी न रही जो सुनखभूमि का जाये। और जब मगध और उगाल में इन सत्त्व का आपसियों द्वारा तब जनसाधु प्याता करने मध्य, पश्चिम और गच्छा भाग का अरुण कच्छ बनात रहे। सुनखभूमि में सुनखी रास्ता था पर मगध और उगाल की प्रतिकूल पारस्थिति के कारण जमा जातनाल जैन साधुओं की परम्परा टूट गई।

२

कालराचाय का समय

अब हम यह सोचना चाहिये कि कालराचाय का सुनखभूमि में गये। कालराचाय के बारे में विज्ञान ने सूत्र चचा की है। उन संप्रदाय में अनेक कालराचाय-कथानक मिलते हैं। डा० डब्ल्यू० नॉमन ब्राउन ने अपने "स्पाइर ऑफ कालक" नामक ग्रंथ में एक कथानक, और कदाचित् अतस्त कालक कथानक और चूर्णिकथा में से भी नितनर उल्लेख उद्धृत किया है। डा० ब्राउन ने इस विषय में पूर्वम हुई चचा की बात भी ली है। मुनिश्री कल्याणविजयजी ने प्रभावक चरित्र में गुप्तकाली भाषान्तर की प्रस्तावना में कालकाचाय के विषय में चचा की है। और फिर द्विवर्णाश्रमिनन्तन ग्रंथ में नितन कालराचाय हुए और का इस विषय में मुनिश्री कल्याणविजयजी ने विस्तार से लिखा है। श्री सारामात्र नान प्रकाशित कालराचायका में इन सन कथानका चूर्णिका के (पञ्चरत्नमाय और पञ्चरत्नचूर्ण का छाड़ कर) पाठ दिये हैं किन्तु चूर्णिका में कुछ सम्म सज्जित हैं। सास कर के यत्रा, गम्भ और अत्रालिख वाला, गिरा कालक में प्याता सन्धय न मान कर सज्जित किया है। इस प्रकाशन का सम्पादन करने वाले प० अमलाल शाहन मुनिश्री कल्याणविजय जी के प्रतिपादना का सागण लिया है। आशा है कि इन प्रकाशना का सामने रूप के विद्वद्गण आगे की चचा को पढें।

कालराचाय के विषय में उपलब्ध सत्र निर्देशा (सूत्रों) का ११ विभाग में अपना आपसक होगा। एक तो है विपुलि, भाष्य, चूर्णिक और कदाचित् का विभाग। दूसरे विभाग में प्राचीन ६ और प्राचीनतर परम्पराका का उता हुआ है। इसका प्याता विश्वनीय मानना चाहिये। दूसरा है नगर के प्रकाश में दिया हुआ कालराचाय कथा प्राचीन विभाग, जिसमें न ३ वाल कदाचित् स लिये हुए सम्म का पहल विभाग में शामिल करना होगा और इस में अनिचित सन कथानका को दूसरे विभाग में।

कदाचित् का दूसरे विभाग में प्राचीन गिनती चाहिये। भाषा का दृष्टि में वह चूर्णिका में प्याता मिलती है। और इसमें निम्नद्वारि क्षमाधमण के बारे में ग्रंथकार ने "सपथ देवलाय अत्रा" ऐसा निर्देश दिया है। अतः कदाचित्कार और निम्नद्वारि क्षमाधमण के बीच में पौष शताब्दि का अंतर मानना उचित नहीं। *

पहल विभाग से सम्बंध रखनेवाली है कल्याण स्थितगन्ती, और नगिरि की प्याता। दूसरी प्याता से ये गानों प्याता प्राचीन हैं। दु प्याता कीधमणस्यस्तात्र और हमरात्राय की स्थितगन्ती

* विस्तार चर्चा के लिए देखिये, जैन साहित्यप्रकाश (धर्मशास्त्र) वा १० अ० ४ (गण्डुपारी, १९६१), पृ० ८९-९१।

भी इस विभाग से ज्यादा सम्बन्ध रखनेवाले हैं। मेस्तुङ्ग की विचारश्रेणि इत्यादि दूसरे विभाग में हैं क्योंकि उन ग्रन्थकारों के लिए परम्परा ज्यादा विच्छिन्न रूप में थी।

हम देखते हैं कि ज्यों ज्यों प्राचीन आचार्यों के साथ उत्तरकालीन ग्रन्थकारों का अधिक व्यवधान होता जाता है त्यों त्यों प्राचीन परम्परा की बातों का अधिक लोप होता जाता है। और पट्टवल्ली जितनी अर्वाचीन उतनी ही अधिक अविश्वसनीय होती है। रत्नसञ्चयप्रकरण (विजय की १५-१६ शताब्दी) में चार कालकाचार्यों का समय निर्दिष्ट है। जब उनसे प्राचीन ग्रन्थकार तीन कालकाचार्यों का समय देते हैं। मेस्तुङ्ग के सामने भी विच्छिन्न परम्परा थी और बहुत विरोधाभासवाली बातें भी इनकी लिखी हुई विचारश्रेणि में देखने मिलती हैं। मुनि कल्याणविजयजी ने अपने “वीर निर्वाण सवत् आरंभ काल-गणना” के पृ. ५५-५७, पादनोष्ठ ४७ में यह स्पष्ट रूप से बताया है।

ऐसी परिस्थिति में हमें प्रथम विभाग के ग्रन्थों और ग्रन्थकारों के आधार से ही हानविन करके अनुमान करना ठीक होगा।

आर्य कालक के जीवन की घटनायें मुख्यतः सात हैं। दूसरे दूसरे सटभों में और कथानकों में ये सात घटनायें मिलती हैं, जैसा कि मुनि कल्याणविजय ने भी बताया है। वे घटनायें निम्नलिखित हैं—

- (१) दत्त राजा के सामने यज्ञफल और दत्त मृत्यु-विषयक भविष्य कथन (निमित्त कथन)।
- (२) इन्द्र के सामने निगोद-व्याख्यान शक्र सन्तुत निगोद-व्याख्याता आर्य कालक।
- (३) आजीविकों से निमित्त पटन और तदनन्तर सातवाहन राजा के तीन प्रश्नों का निमित्त-ज्ञान से उत्तर देना।
- (४) अनुयोगग्रन्थ-निर्माण।
- (५) गर्दभ-राजा का उच्छेदन।
- (६) प्रतिष्ठानपुर जा कर वहाँ सातवाहन की विजति से पर्यूपणा पर्वतिथि जो पञ्चमी थी उसके व्रजाय चतुर्थी करना।
- (७) अविनीतशिष्य-परिहार और सुवर्णभूमि-गमन।

(१) तुरुविणी (या तुरुमिणी) नगरी के राजा जितशत्रु को प्रपञ्च से हटाकर कालक के भागिनेय दत्त ने राज्य लिया और बहुत यज्ञ किये। गर्व से दत्त ने कालकाचार्य को इन यज्ञों का फल पूछा। जब कालक ने कहा कि सात दिन में दत्त वूरी तरह मरेगा तब कालकाचार्य को कैद किया गया मगर ठीक वैसे ही वूरे हाल दत्त मारा गया जैसा कि कालक का कथन था। सत्य-कथन, सम्यक्-कथन के दृष्टान्त में यह कथा दी गई है।

(२) इस घटना में चमत्कार का तत्त्व ज्यादा होने से इसका ऐतिहासिक अंश पकड़ना सुझिल है। कथा ऐसी है कि एक समय इन्द्र ने पूर्वविदेहक्षेत्र में विहरमान तीर्थङ्कर सीमन्धरस्वामी से निगोद जीवों के विषय में सूक्ष्म निरूपण सुना। फिर इन्द्र ने पूछा तब उत्तर मिला कि उस समय भारत में ऐसा सूक्ष्म निरूपण करनेवाले सिर्फ कालकाचार्य थे। कुतूहल से इन्द्र ब्राह्मण के रूप में आर्य कालक के पास गया और पृच्छा करके निगोद-व्याख्यान इनसे सुना। बाद में इन्द्र ने अपना शेष आयुष्य कितना रहा है ऐसी जब पृच्छा की तब आचार्य ने अपने ज्ञान से देखा कि दो सागरोपम आयुष्य अभी उस ब्राह्मण के लिए शेष था जो इन्द्र का ही हो सकता है। अतः आचार्य ने कहा—“आप तो इन्द्र हैं।” प्रसन्न हो कर इन्द्र चला गया। कथा के चमत्कारिक तत्त्व को छोड़ दे तो इस में से दो बातें फलित होती हैं वह याद रखना चाहिये—एक है कालकाचार्य का निगोद-जीवों के बारे में सर्वश्रेष्ठ ज्ञान और दूसरा है उनका ज्योतिषज्ञान-निमित्तज्ञान।

(३ और ४) प्रसङ्गा का वृत्तान्त हम पञ्चतन्त्रमाष्य और चूणि के आधार से देख चुके हैं। उन दोनों घटनाओं में आय कालक के निमित्तज्ञान का स्पष्ट निर्देश है और उनके अग्रभाग निमाण का उल्लेख भी है। इनके लोकप्रयोग में भी निमित्तज्ञान था।

घटना (२) में आय कालक के निमित्तज्ञान का महत्त्व सूचित है ही। अतः (३) और (४) घटनाओं को भी (२) के साथ ही जोड़ना होगा। यक्षपलकघननाली घटना (१) में भी निमित्तज्ञान का महत्त्व बताया गया है। अतः घटना (१) से (४) एक ही कालक के जीवन की होनी चाहिये।

निगोद-वाक्याता आय कालक के विषय में मुनिश्री कल्याणविजयनी लिखते हैं — “इनका निराण से ३५५ वष के अतः में युगप्रधानपद्म मिला और ४१ वष तक ये इस पद्म पर रहे, जमा कि स्थिरानली का गाथा में कहा है। ५५ परन्तु निचार-रणि के परिशिष्ट में एक गाथा है जो इनका वी० नि० ३२० में हाना प्रतिपादित करती है। पात्रों के निलोकनाथ वह गाथा नीचे उद्धृत की जाती है—

सिरिवीरजिष्णित्रो, वरिससया तिरिवीर (३२०) श्रियात्रो।

कालयमरी जायो, ससो पडिनेहियो जेष ॥ १ ॥

मात्रम होता है कि इस गाथा का आशय कालक्युरि के पीछा समय को निरूपण करने का होगा।” आगे मुनिजी लिखते हैं— “रत्नसञ्चय में ४ सशुद्धीत गाथाएँ हैं, जिन में वीर निराण से ३५५, ४५४, ७२०, और ६६३ में कालकाचायनामक आचार्यों के होने का निर्देश है। उन में पहले आर दूसरे समय में होनेवाले कालकाचाय नामक निगोद-वाक्याता और गम्भीरोच्छेत्क काराकाचाय हैं। ५५ इसमें तो कोई सन्देह नहीं है पर ७२० वषवाले कालकाचाय के अस्तित्व के बारे में अभी तक कोई प्रमाण नहीं मिला। दूसरे इस गाथाके कालकाचाय को शन सस्तुत मिला है जो ठीक नहीं क्योंकि शनसस्तुत और निगोद-वाक्याता एक ही थे जो पञ्चतन्त्रनाम्ना आर श्यामाचाय के नाम से प्रसिद्ध थे और उनका समय वीरात् ३३५ से ३७६ तक निश्चित है। इससे इस गाथाके समय के कालकाचाय के विषय में सम्पूर्ण सन्देह है।” ५६

मुनिजी उत्तराध्ययन नियुक्ति की निम्नलिखित गाथा (न १२०) को उद्धृत करते हैं—

“उज्जैणि कालरमणा, सागररमणा सुवर्णभूमीए।

इनो आउयसेस पुच्छुद साविनरन च ॥”

उत्तराध्ययन घन, निमाण १, (दे ला पु० न ३३, प्रमद १६१६), पु० १०५-१२७

इस नियुक्ति-गाथा से स्पष्ट है कि निर्युक्तिरार के मत से सुवर्णभूमि जानेवाले, सागर के दादागुरु गायकालक और निगोद-वाक्याता शन सस्तुत आशयवाले एक ही व्यक्ति हैं। किन्तु मुनिजी को यह मालूम नहीं है, वे इस नियुक्तिगाथा पर लिखते हैं—“इस गाथा में सागर के

४५ मुनि कल्याणविजय “वीर निराण ससत् और वैन कालागणा (जालोर वि० सं० १६८१) पु० ६४, पात्रोप ४५

४६ गाथा के विषय के, वही, पु० ६१ वहाँ आर्यमुनि के नाम सुणसुदर वष ४४ और उनका नाम निगोद-वाक्याता कालकाचाय वष ४१, उनके नाम सदिह (सन्नि या सन्निव) ५८ वष तक युगप्रधान रहे ऐसा कहा गया है। सन्नि के नाम रेवनीमित्र युगप्रधान रहे।

४७ रत्नसञ्चयप्रकरण की गाथायें आगे दी गई हैं।

४८ वीर निराणससत् और वैन कालागणा पु० ६४-६५।

दादागुरु कालकाचार्य के साथ इन्द्र का प्रथम आदि होना लिखा है, गर्दभिल्लोच्छेदक, चतुर्थी पर्यूपणामक और अग्निनीत-शिष्य परिहारक एक ही कालकाचार्य थे, जो ४५३ में विद्यमान थे और व्यामाचार्य की अपेक्षा दूसरे थे। प्रस्तुत स्थविरावली की गाथा में प्रथम कालकाचार्य को निगोदव्याख्याता लिखा है जो कि इस विषय का एक स्पष्ट मतभेद है।' ६०

वास्तव में मुनिजी के लिए उत्तमव्ययन नियुक्ति के इस विधान को छोड़कर अन्य कल्पना करने का उचित नहीं है क्योंकि नियुक्ति का प्रमाण मेरुतुङ्ग की और दूसरी मय्यकाली पद्यावलियों से प्राचीन और ज्यादा विश्वसनीय है। फिर भी यहाँ एक बात को देखना जरूरी होगा कि मुनिजी के खयाल से भी गर्दभिल्लोच्छेदक, अग्निनीतशिष्य-परिहारक (सुवर्णभूमि को जानेवाले) और चतुर्थी पर्यूपण-कारक कालकाचार्य एक ही व्यक्ति थे।

(५) अब नं. ५ आदि घटनाएँ देखें। शककुलो को भारत में ला कर गर्दभराज का उच्छेद करने की कथा इतिहासविदों को सुप्रतीत है। वहाँ भी निमित्त और विद्याज्ञान का उपयोग होता है। हम देख चुके हैं कि वृहत्कल्पभाष्य और चूर्णि में इस घटना का और नं. ७ की घटना का उल्लेख है मगर दोनों में से एक भी ग्रन्थकार इन दोनों घटनावाले कालक के भिन्न भिन्न होने का कोई सूचन नहीं देते। और जब उत्तराव्ययन नियुक्ति न. ७ और न. २ वाले कालकाचार्य को एक ही व्यक्ति मानती है तब न. ५, न. ७ और न. २ वाले कालक एक ही हैं।

(६) नं. ६ वाली घटना में कहा गया है कि बलमित्र-भानुमित्र नामक अपने भागिनेय राजाओं से नागराज हो कर आर्य कालक प्रतिष्ठानपुर जाने को निम्नले। बलमित्र के पुरोहित ने जैन मुनियों को अकल्प्य आहार दिलवाना शुरु किया जिससे साधुओं को भूखे रहना पड़ा। अतः कालकाचार्य ने प्रतिष्ठानपुर जाने के लिए विहार किया। वहाँ के राजा सालाहण (सातवाहन—जो जैन धर्म की ओर, विशेषतः आर्यकालक की ओर, अभिरुचि रखता होगा) को आचार्य ने कहा कि भाद्रपद शुक्ल पञ्चमी को पर्यूपण पर्व करो। राजा ने कहा कि उस नगर में वह तिथि आम प्रजा में इन्द्र महोत्सव का पर्व मनाई जाती है इस लिए आचार्य की आज्ञानुसार पर्यूपणपर्व उस दिन मनाना सुझिल होगा। राजा ने दूसरे दिन पर्व मनाने की अनुज्ञा मोंगी। आर्य कालक ने कहा कि तिथि का अतिक्रम नहीं हो सकता अतः पूर्व दिन को—चतुर्थी को—पर्यूपण पर्व मनाओ और उस दिन विधिपूर्वक श्रमणों को आहार भी दो। इस तरह प्रसङ्गवश कालकाचार्य ने चतुर्थी मनाई। और उस दिन से वह तिथि श्रमणपूजा-पर्व रूप से महाराष्ट्र में प्रचलित हुई।

जैसे पहले रहा गया है, सिर्फ प्रभावक आचार्य ही ऐसे निर्णय दे सकते हैं, जो युगप्रधान आचार्य हो, बड़े श्रुतधर हों। और यहाँ भी तिथिनिर्णय का प्रसङ्ग होने से यह ज्योतिषशास्त्र—सूहृत्त और निमित्त—को जाननेवाले आर्यकालक के जीवन की घटना ही हो सकती है। फिर यह सुप्रतीत है कि न. ५ की गर्दभराजोच्छेद-वाली घटना में बलमित्र-भानुमित्र का निर्देश होने से न. ५ और नं. ६ के आर्य कालक एक ही व्यक्ति हैं और इस तरह जैसे कि हम पीछे देख चुके हैं न. ५, न. ६, न. ७ और न. २ वाली घटनाओं के कालक, एक ही हैं। नं. ३ और ४ वाली घटनाओं के आर्य कालक अनुयोगकार हैं उनका और सुवर्ण भूमि जानेवाले (न. ७) कालक का एक होना तो पहिले ही देख चुके हैं। नं. १ वाली घटना विस्तार से आगे देखेंगे। अनुयोगकार कालक निमित्तजानी हैं और न. १ में यज्ञफल वतलाने वाले कालक भी समर्थ निमित्तजानी हैं। अतः वास्तव में घटना नं. १ से ७ के नायक एक ही आर्य कालक होंगे। यही युक्ति-सङ्गत लगता है।

इसी ढंग से व्यवस्था करने का और इस प्रश्न का निराकरण करने का प्रयत्न मुनि कल्याणविजयजी ने भी किया। मुनि जी ने खजाल से दो कालकाचाय हुए। मगर जिस तक से वे दूसरे कालक के साथ भिन्न घटनाओं को जाड़ते हैं इसी तत्पद्धति से वास्तव में एक ही कालक न साथ सत्र घटनाओं का सम्बन्ध सिद्ध होता है, उस कालक का समय कुछ भी हो।

एक से ज़ादा कालकाचाय की समस्या की उपस्थिति वास्तव में ग्रन्थकारों के कारण और कालगणनाओं में होनेवाली गड़बड़ के कारण, खड़ी हुई है। मुनिजी ने तक को और नियम को समझकर देखने के पहले हम यहाँ यह बतलाना चाहते हैं कि हमारा उस अनुमान मुनिजी की तत्पद्धति से ही किया गया है। आप लिखते हैं—“गद्गाम्लोच्छेदनाली घटना म यत् रिता है कि ये कालक ज्योतिष और निमित्तशास्त्र के प्रकर विद्वान् थे। उधर पाँचवीं घटना कालक के निमित्तशास्त्राभ्युपन का ही प्रतिपादन करती है। इससे यह बात निर्विवाद है कि इन दोनों घटनाओं का सम्बन्ध एक ही कालकाचाय से है।”^५ जब इसी तक से सत्र घटनाएँ एक ही कालक के जीवन की घटित होती हैं, तब कुछ घटनाएँ पहिले कालकपरक और अन्य सत्र दूसरे कालकपरक मानना ऐसा मुनि जी का अनुमान युक्तिसङ्गत नहीं है।

सत्र घटनाएँ एक ही कालक के जीवन की हैं ऐसे नियम का दूसरी दृष्टि से भी पुष्टि मिलती है। हमने पहले बताया है उस तरह पहिले विभाग के सत्रों (नियुक्ति, चूणि भाष्य, कश्यपजी इत्यादि) को देखें तो कोई भी ग्रन्थकार दो कालक की हस्ती दिखलाते ही नहीं। उन सत्र सदृशों की छानबीन करनी चाहिये। हरेक ग्रन्थकार भिन्न भिन्न विषय का चर्चा में, कालक के जीवन की एक या दो या तीन घटनाएँ देते हैं और हरेक ग्रन्थकार के मत से ये घटनाएँ एक ही कालक की हैं क्योंकि उन्होंने विरोधात्मक सूचन दिया ही नहीं और न इनको ऐसी शङ्का उत्पन्न हो सकती थी। अब देख कि प्राचीन गण में कौनसी घटना है—

१ दशाचूणि—इसमें घटना नं ६—चतुर्थीकरण—मिलती है।

२ बृहत्कल्पभाष्य और चूणि—घटना नं ७ और घटना नं ५—गद्गाम्लोच्छेद। इस के अलावा यमराज, गर्भ-युग्मराज और अटालिया वाला कथानक (गर्भ का गर्भराजोच्छेद से सम्बन्ध है मगर उस वृत्तान्त में कालक का प्रसङ्ग नहीं है)। यह यमराज और गर्भ वाला वृत्तान्त हमने यहाँ परिशिष्ट में दिया है, गद्गाम्लोच्छेद के विषय में आगे के सशोधन में पण्डितों की सुनिधा के खजाल से।

३ पञ्चमूलभाष्य और चूणि—घटना नं ३—निमित्तपटन, और घटना नं ४—अनुयोग प्रभाति निमाण

४ उत्तराध्ययन नियुक्ति और चूणि—घटना नं ७—अविनीत शिष्य परिहार, सुवर्णभूमि गमन, और घटना नं २—निगोद व्याख्यान

५ निशीथचूणि—घटना नं ५—गद्गाम्लोच्छेद और घटना नं ६—चतुर्थीकरण

६ यमहार-चूणि—आप कालक उज्जैन में शका को लाये ऐसा उल्लेख है अतः वह घटना नं ५ से सम्बन्ध रखती है।

७ आवश्यकचूणि—घटना नं १—दत्त के सामने यक्षप्रलकथन

५०. ऐतिय, मुनि कल्याणविजय, साय कालक, द्विवेदी अभिनन्दन ग्रन्थ, (नागरी प्रचारिणी सभा, काशी, स० १९६०) पृ० ११५

८. कहावली—घटना नं० ५—गर्हभोच्छेद; घटना नं० ६—चतुर्थीकरण; घटना नं० ७—अविनीत शिष्यपरिहार, सुवर्णभूमिगमन; घटना नं० १—कालक और उत्तराज।

अब जब पञ्चकल्पभाष्य के अनुसार नं० ३ और ४ वाले कालक एक हैं, उत्तराध्ययन निर्युक्ति के अनुसार नं० ७ और नं० २ वाले एक हैं, और जब नं० ७ वाली घटना का नं० ३ और नं० ४ के अनुयोग-ग्रन्थों से सम्बन्ध है तब नं० ३, ४, ७, और २—ये सब घटनाएँ एककालकपरक होती हैं। निशीथचूर्ण अनुसार नं० ५ और नं० ६ वाले आर्य कालक एक हैं। और बृहत्कल्पभाष्य के अनुसार नं० ५ और नं० ७ वाले एक हैं, अतः नं० ५, ६ और नं० ७ वाले कालक तो एक हैं ही। उत्तराध्ययननिर्युक्ति और चूर्ण के मत से नं० ७ और नं० २ वाले एक हैं। अतः नं० ५, ६, ७, २ वाले एक ही कालक हैं। फिर नं० ३ और ४ वाले नं० ७ वाले कालक हैं वह तो स्पष्ट है। “मुनिश्री कल्याणविजयजी को वह मजूर है। और कहावली के अनुसार, नं० ५, नं० ६, नं० ७ और नं० १ वाले कालक एक हैं। अतः इस विभाग के ग्रन्थों के समीक्षण से इन ग्रन्थकारों के खयाल में घटना नं० १ से घटना नं० ७ वाली सब घटना वाले कालकाचार्य एक ही होंगे।

वह कालक कब हुए? मुनिश्री कल्याणविजयजी के मत से दो कालकाचार्य हुए—पहले निर्वाण सवत् ३०० से ३७६ तक में, इन का जन्म नि० स० २८० में, दीक्षा नि० स० ३०० में, युगप्रधानपद नि० स० ३३५ में और स्वर्गवास नि० स० ३७६ में। उनके जीवन की दो घटनाएँ: घटना नं० १—यज्ञफलकथन, और घटना नं० २—निगोदव्याख्यान।^{५२}

मुनिजी के मत से, दूसरे कालक के जीवन में घटना ३ से ७ हुई। और वे घटनाएँ इस क्रमसे हुईं:—घटना ३ (निमित्त-पठन), वीर निर्वाण सवत् ४५३ से पहले, घटना ४ (अनुयोग-निर्माण), नि० स० ४५३ से पहले; घटना ५ (गर्हभिल्लोच्छेद), नि० स० ४५३ में, घटना ६ (चतुर्थी पर्यूपणा), नि० स० ४५१ से ४६५ के बीच में, घटना १ (अविनीत-शिष्य-परिहार), नि० स० ४५१ के बाद और ४६५ के पहले^{५३}।

आप लिखते हैं—“जहाँ तक हम जान सके हैं, उपर्युक्त सात घटनाओं के साथ दो ही व्यक्तियों का सम्बन्ध है—प्रज्ञापनाकर्ता श्यामार्य और सरस्वती-भ्राता आर्य कालक। निगोद-पृच्छा सम्बन्धक घटना, जो कालक-कथाओं में चौथी घटना कही गई है, हमारी समझ में आर्य रक्षित के चरित्र का अनुकरण है। परन्तु इस विषय में निश्चित मत देना दुस्ताहस होगा क्यों कि ‘उत्तराध्ययन-निर्युक्ति’ में एक गाथा हमें उपलब्ध होती है, जिसका आशय यह है—“उज्जयिनी में कालक क्षमाश्रमण थे और सुवर्णभूमि में सागर श्रमण। (कालक सुवर्णभूमि गये, और इन्द्र ने आ कर) शेष आयुष्य के विषय में पूछा। (तब कालक ने कहा) आप इन्द्र हैं। ××× इस वर्णन से यह तो मानना पड़ेगा कि कालक के पास इन्द्रागमन-विषयक बात

५१ अविनीतशिष्य-परिहार (और सुवर्णभूमिगमन) वाली घटना और निमित्त पठन और अनुयोग-निर्माणवाली घटना को छानवीन कर के मुनिश्री लिखते हैं—“इन दोनों घटनाओं का आन्तरिक रहस्य एक ही है और वह यह कि कालक के शिष्य उनके दावू में न थे।” इस खयाल को ले कर मुनिजी ने भी बताया है कि ये घटनाएँ एक ही कालक के जीवन की हैं।—द्विवेदी अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ० ११५

५२ वही, पृ० ११६-११७

५३ वही, पृ० ११६-११७.

भी प्राचीन है।^{५५} उपर्युक्त घटना से यह भी ज्ञात जाता है कि सागर का नाम शुरू दूमेरे आद्य कालक के साथ इस घटना का सम्बन्ध है। परन्तु हम पहले ही यह शुरू हैं कि सुगमवान स्थिरादली में “श्यामाय” नामक प्रथम कालक को निगोद आख्याता कहा है। ऐसी दशा में विश्रामपूजक नहीं कहा जा सकता कि निगोद आख्याता कालाचार्य परिले थे या दूमेरे।”^{५६}

मुनिजी के उक्त विधान में वास्तव में आगरी वास्तव की पुरुरत ही नहीं, क्यों कि निगोद आख्याता का सम्बन्ध श्यामाय से हो सकता है अथवा आद्य रक्षित से। हमें यह भी याद रखना चाहिये कि इस घटना में द्रष्टा अनाश शेष आधुनिक पृथक्ता है जो वास्तव में ज्योतिष और निमित्तशास्त्र का विषय है। सुखभूमि चोनाले और अनुयोग निमाता आद्य कालक एक ही थे और वे निमित्तशाली थे यह तो हम देख चुके हैं और घटना ३ से घटना ७ वाले कालक एक ही हैं यह तो मुनिजी को भी मजबूर है। अब अगर हम सिद्ध कर सकें कि अनुयोग निमाता आद्य कालक का श्यामाय ही हो सकता है तब घटना ३ से घटना ७ वाले कालक को भी श्यामाय मानना पड़ेगा। और उत्तराध्वन नियुक्ति गाथा (जो प्राचीन होने से जगदा विश्वसनीय होनी चाहिये) भी सच्ची सिद्ध होगी।

हम कह चुके हैं कि आद्य रक्षित ने अनुयोग पृथक्त्व किया और अनुयोग के चार भाग किये। आद्य रक्षित का समय है आर्य वज्र के बाद का, मतलब कि नि० सं० ५८४ से ५९७ आसपास,^{५७} सं० ५७ से ७० आसपास। आद्य कालक ने लोभानुयोग, गण्डिकानुयोग, प्रथमानुयोग आदि का निमाण किया जैसा कि पञ्चमहाभाग में कहा गया है। इस के बाद ही अनुयोग पृथक्त्व हो सकता है। कालक का अनुयोग के आद्य रक्षित के अनुयोग प्रवर्तन से पूर्ववर्ती होने का एक और प्रमाण भी मिलता है। उस विषय में मुनि श्री कल्याणविजयी ने लिखा है कि— नन्दीसूत्र में मूलप्रथमानुयोग और गण्डिकानुयोग का उल्लेख मिलता है। वहाँ प्रथमानुयोग के साथ लगा हुआ ‘मूल’ शब्द नदी के रचनाशाल में दो प्रथमानुयोगों के अस्तित्व की गूढ़ सूचना देता है। यद्यपि टीकाकार इस ‘मूल’ शब्द का प्रयोग तीर्थक्षेत्रों के अर्थ में करता है, तथापि वस्तुस्थिति कुछ और ही मालूम होती है।^{५८} आवश्यक नियुक्ति आदि के सिद्धान्त प्रथा में यह बात स्पष्ट लिखी मिलती है कि आद्य रक्षित सूर्यवंशी अनुयोग का चार विभागों में बाँट दिया था^{५९}

५४ वास्तव में इस घटना का आर्य रवि से सम्बन्ध तब ज्ञात गया जब कालक का अनुयोग का स्थान आद्य रक्षित के अनुयोग पृथक्त्व ने किया। अतः उत्तराध्वन नियुक्ति गाथा में शङ्का रहन की आवश्यकता नहीं।

५५ द्विवेदी ‘प्रतिनिम्न ग्रन्थ’, पृ० ११४।

५६ ‘रिग्वेद पटायली समुच्चय’, सिरि दुमभाराल समयमय ध्य, पृ० ११-१८

५७ नन्दीसूत्र का यह उल्लेख देना है —

से कि त अनुयोगे? अनुयोगे दुविधे वक्षते।

त कहा—मूलप्रथमानुयोगे, गण्डिकानुयोगे च॥

से कि त मूलप्रथमानुयोगे? मूलप्रथमानुयोगे ख अहताय भगवताय पुत्रमया दवगम्याः आउ चक्ष्याः जन्मयाश्च अभिषेया रायवरसिरीओ पत्राओ एवभावया मूलप्रथमानुयोगे कहिआ, स त मूलप्रथमानुयोगे, से कि त गण्डिकानुयोगे? १ कुजगरगिओ तितपरगिआओ चक्षवागिआओ नसारगिआओ कलेवागिआओ, वापुनवगिआओ गणधरगिआओ भद्रादुगिआओ तवीवग्मगिआओ स त गण्डिकानुयोगे से त अनुयोगे। —नन्दीसूत्र (आगमोक्त-समिति, धरत) सू, ५, प २३७ २३८ और पृ० २४१ पर की टीका

५८ यह गाथा यही है—विश्वविपद्दि महाशुभादि रविचन्द्रादि।

जुगमासउत्र विमतो अनुयोगो तो यओ चउदा ॥

—आनन्दक हरिमन्त्रांशुति, पृ० २६६, नियुक्ति गाथा, ११४

जिस के एक विभाग का नाम 'धर्मकथानुयोग' था। इस धर्मकथानुयोग में उत्तरावयव, अग्निमिति आदि सत्रों को रखा था^{५९}। परन्तु नन्दीसूत्र में मूलप्रथमानुयोग का जो वर्णन दिया है वह उस आर्यगर्जितवाले धर्मकथानुयोग के साथ मेल नहीं खाता^{६०}। ये नाम काल के अनुयोगों के हैं, आर्यगर्जित के चार अनुयोग भिन्न भिन्न नामों से पिछाने गये हैं।

हम देखते हैं कि नन्दीसूत्रकार के मूलप्रथमानुयोग में तीर्थङ्कर, गणेश, पूर्वधर, आदि के अनशन आदि विषयों का वर्णन है। आर्य काल के 'प्रथमानुयोग' में भी उन देव जुड़े हैं जि तीर्थङ्कर, चक्रवर्ती, बानुदेव आदि के पूर्वमत और चरित्रों का वर्णन था, ऐसा कि पञ्चमरुतमाय का कहना है। अतः वास्तव में नन्दीसूत्र में मूलप्रथमानुयोग और गैरिमानुयोग के निर्देश में सूत्रकार आर्य काल के अनुयोग-ग्रन्थों का ही उल्लेख कर रहे थे और इसी लिए उन्होंने मूल-प्रथमानुयोग ऐसा शब्दप्रयोग किया।

क्यों कि ये मूलप्रथमानुयोग और गैरिमानुयोगकार आर्य काल के आर्य रक्षित से पूर्ववर्ती ही हो सकते हैं अतः वे (मुनिजी मल्लार्गविजयी के) प्रथम कालक—आर्य व्याम ही हो सकते हैं। जब अनुयोग निर्माता (घटना ४) आर्य कालक वह श्यामार्य ही है तब पूर्वार्क प्रकरण में घटना ३ से घटना ७ वाले आर्य कालक भी वही श्यामार्य ही हैं।

इस सब चर्चा से फलित होता है कि आर्यकालक कालनिक नहीं किन्तु ऐतिहासिक व्यक्ति हैं जिन्होंने मूलप्रथमानुयोग आदि का निर्माण किया और जिनका नन्दीसूत्रकार भी प्रमाण देने हैं। इनके लोचनानुयोग में निमित्तशास्त्र था ऐसा पञ्चमरुतमाय का प्रमाण है। उसी निमित्तशास्त्र के एक विषय-प्रवचना-के बारे में काल के मत का अनुसरण बगदमिहिर ने किया और उसी विषय की साक्ष्यों भी हमें उपलब्ध की चीका में प्राप्त होती है। इन सब साक्ष्यों के सामने आर्य काल के ऐतिहासिक व्यक्ति होने के बारे में अब कोई भी शंका नहीं रहती। और अनुयोगकार कालक वह आर्यगर्जित के पूर्ववर्ती श्यामार्य (प्रथम कालक) ही हैं। अतः घटना ३ से ७ वाले कालक भी श्यामार्य हैं न कि मुनिजी के द्वितीय कालक।

प्राचीन और अर्वाचीन परिदृश्यों-ग्रन्थकारों के मत से श्यामार्य प्रथम कालकाचार्य माने जाते हैं। आर्य श्याम और आर्य कालक ये दोनों नाम पर्यायरूप से एक ही व्यक्ति के लिए उपयोग में लिये गये हैं। इसी तरह सागर का पर्याय होता है समुद्र। किसी भी पद्मवर्ती ने हमें आर्य कालक के प्रशिष्य आर्य सागर नहीं मिलते किन्तु आर्य व्याम के प्रशिष्य आर्य समुद्र अवश्य मिलते हैं। और वह उल्लेख भी नन्दीसूत्र की स्थविरावली में है जो प्राचीन भी है और विश्वसनीय भी। नन्दीसूत्र पद्मवर्ती का उल्लेख देखना चाहिये—

हागियुक्त साइं च, चदिनो हारियं च सामञ्ज ।

वन्दे कोसियुक्त, संडितलं अज्ज जीयधरं ॥ २६ ॥

५९. देखो—कालियसुयं च शसिभातिनार तस्यो य चरपप्पत्ती ।

सन्वो य दिट्ठिदाओ चउत्थओ होअ अनुयोगो ॥

—प्रावश्यकपत्र, हारिभट्टीप्रवृत्ति, पृ० ३०६, मूलभाष्यनामा, १२४

आर्यरक्षितकृत चार अनुयोगों के नाम हैं—चरणकरणानुयोग, धर्मकथानुयोग, कालानुयोग और द्रव्यानुयोग।

६०. द्विषेत्री अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ० १०६-१०७। मुनिजी लिखते हैं—“यद्यपि प्रावश्यकमूलभाष्य में 'चरणकरणानुयोग' पहिला कहा गया है और 'धर्मकथानुयोग' दूसरा, तथापि इस कथानुयोग को प्रथमानुयोग कहने से यह शक्य होता है कि पहले के चार अनुयोगों में 'धर्मकथानुयोग' का संदर पहिला होगा।

—वही, पृ० १०६, पादनोंध ३

तिसमुद्रमायलित्ति दावसमुद्रेषु गहिरयेयाल ।

वदे अञ्जलसुद अकपुमिप्रसमुद्रगमीर ॥ १७ ॥^{११}

उपपुत्र गायत्रा में 'यामाय के जा' सद्विल्ल (शाण्डिल्य) और उनसे जा' आर्य समुद्र का पाते हैं। आय श्याम का प्रथम कालक माननेवाले (अर्थात् "याम" और "कालक" को एक ही व्यक्ति के नाम के पयाय गिानेवाले) में मुनि श्री कन्याणविजयजी, डॉ० डब्ल्यू० नॉमन प्राउन आदि सन आधुनिक पण्डित सम्मत हैं। ऐन परंपरा म भी यही देखन मिलता है।^{१२} स्वविरावलिा, पट्टावलिा क अनुमार प्रथम कालक ऊफ आय श्याम गुणसुंदर के अनुवर्ती स्वविर आर पट्टधर हैं।^{१३} मेरुतुङ्ग की विचार श्रेणि में भी—

अञ्जनगिरि तीस, अमरुधीण वरिस छायाला ।

गुणसुंदर चउआला, एव तिसया पयतीसा ॥

तत्तो दगचालीस, निगोय-वन्नाय कालमायरियो ।

अद्वत्तीस खदिल (संडिल), एव चउसय चउदसय ॥

रेवदमिते छत्तीस, अञ्जमयु ग्र वीस एव तु ।

चउसय सत्तरि, चउसय तिपन कालगा जओ ॥

चउवीस अन्धमे एगुणचालीस भदुमुत्ते अ।^{१४}

जैनसाहित्य-संशोधक, खण्ड २, अङ्क ३-४, परिशिष्ट

रत्नसञ्चय-प्रकरण (अनुमान से विराम १६ वीं शताब्दि), जिसमें चार कालकाचार्यों का उल्लेख है, उसमें भी प्रथम कालक 'यामाय' ही माने गये हैं—

६१ नन्दीसूत्र (आमोन्वसमिति, खरत ई० स १६१७), पृ० ४६ पट्टावली समुच्चय, भाग १, (सम्पादक, सु० शानविजय वीरमगम, ई० स० १६३३), पृ १३

डॉ० पीटरमन, ए थर्ड रीपोट ऑफ आपरेगन्स इन सच ऑफ सम्वृत मेयुस्त्रिप्स इन घ बोम्बे सकळ, (वर्ष ई० स० १८८१) में पृ ३३ पर, विनयचन्द्र (वि० स० १३२५) रचित कल्पाध्ययनदुर्गपत्र निरुक्त के अवतरण में किमी स्वविरावली की गाथाएँ हैं, जहाँ—

सुरिबलित्सह सारं सामनो सडिलो य जीवधरो ।

अन्तसमुद्रो मगु नल्लिलो नागइत्थी य ॥ २ ॥

ऐसा पाया जाता है। यही गाथा मेरुतुङ्ग की विचारश्रेणि-अन्तर्गत स्वविरावली में भी है।

६२ देखो, प्राउन घ स्टोरि ऑफ कालक प० ५-८ और पात्रनोष ।

६३ वही, पृ ५ श्री धर्मसागरगणित तपागच्छ पट्टावली में भी— अत्र श्रीआर्यसुंदरिनश्रीवज्ररामि नोरंतराले १ गुणसुन्दरसुरि, २ श्रीकालकाचार्य ३ श्रीरक्षिताचार्य, ४ श्रीरेवतीमित्रसुरि, ५ श्रीधर्मसुरि "ऐसा बताया गया है—पट्टावली समुच्चय, भाग १, पृ० १८ ।

६४ डॉ० आउर गी ने 'नैर्नल ऑफ घ डॉम्मे प्रान्च ऑफ घ रॉयल एगियाटिक सोसाइटी, वॉ० ६ प० १४७ १४७ में मेरुतुङ्ग की स्वविरावली का विवरण किया है। मुनि श्री कन्याणविजयजी ने अपने धीर निवाण सम्वद और नैनकालगणना, पृ० ६१ पर स्वविरावली या युगपथानपट्टावली की गाथाएँ दी हैं, वे वही हैं जो मेरुतुङ्ग ने दी हैं।

यामाय गुण आर्य महागिरि की परंपरा में जो वाचकदश रूप से पिछाया गया है मेरुतुङ्ग ने आय महागिरि का शास्त्र क स्वविरों की अलग गाथाएँ भी दी हैं —“सुरि बलित्सह सारं सामनो सडिलो य जीवधरो । अञ्जममुद्रो मगु नल्लिलो नागइत्थी य ।” इत्यादि, देखो जैनसाहित्य-संशोधक, १, ३-४, परिशिष्ट, पृ० ५ ।

सिरिवीराओ गएसु पणतीससहिएसु तिसय (३३५) वरिसेसु।
 पढमो कालगसूरी, जाओ सामज्जनामुत्ति ॥ ५५ ॥
 चउसय तिपन्न (४५३) वरिसे कालगगुरुणा सरस्सइ गहिआ।
 चउसयसत्तरि वरिसे वीराओ विकमो जाओ ॥ ५६ ॥
 पन्नेव वरिससए, सिद्धसेणो दिवायरो जाओ।
 सत्तसयवीस (७२०) अहिए कालिगगुरु सक्कसथुणिओ ॥ ५७ ॥
 नवसयतेणउएहि (६६३), समइक्कतेहि वट्टमाणाओ।
 पज्जोसवणचउत्थी, कालिकसूरीहितो ठविआ ॥ ५८ ॥^{६५}

कालकाचार्य-कथानकों में कालक के गुरु का नाम गुणाकर, या गुणसुन्दर, या गुणन्धर मिलता है। देवचन्द्रसूरि आदि रचित सर्व कालककथानकों के नायक वही आर्य कालक थे जिनके गुरु गुणाकर, गुणसुन्दर आदि नामों से उद्दिष्ट थे। और जब आर्य श्याम को प्रथम कालक मानने में कोई विरोध नहीं है और जब इन्हीं कालक के गुरु या पुरोगामी पट्टधर स्थविर आर्य गुणसुन्दर थे, तब यह स्पष्ट हो जाता है कि कालक कथानकों में उद्दिष्ट (सर्व घटनाओं के नायक) आर्य कालक श्यामार्य ही हैं। किसी कथाकार ने ऐसा नहीं बतलाया कि भिन्न भिन्न घटनाओं के नायक भिन्न भिन्न कालक थे। सर्व कथानकों में प्रथम कालक के जन्म, दीक्षा गुरु आदि के निर्देश के बाद घटनाओं के वर्णन क्रमशः दिये गये हैं। अतः यह निश्चित है कि कथानकों में वर्णित घटनाओं के नायक यह कालक हैं जो स्थविर आर्य गुणसुन्दर के अनुगामी थे और जिनको स्थविर आर्य श्याम नाम से थेरावलियों में वन्दना की गई है। सर्व थेरावलियों में श्यामार्य का क्रम या समय एक ही है। एक नाम के एक से ज्यादा आचार्य होना सम्भवित है और ऐसे कई दृष्टान्त जैन धर्म के इतिहास में मौजूद हैं। कालक नाम के भी दूसरे आचार्य हुए होंगे, किन्तु यह स्पष्ट है कि कथानकों के नायक प्रथम कालक ही थे। इन प्रथम कालक=आर्य श्याम का समय रत्नसञ्चय प्रकरण की उपर्युक्त गाथा के अनुसार वीरात् ३३५ वर्ष है। मेरुतुङ्ग की विचारश्रेणि के परिशिष्ट में एक गाथा है—

सिरिवीरजिणिदाओ, वरिससया तिन्निवीस (३२०) अहियाओ।
 कालयसूरी जाओ, सक्को पडिओहिओ जेण ॥

यह गाथा भी श्यामार्य को कालक मानती है मगर उनका समय वीरात् ३२० बताती है। मुनिश्री कल्याणविजय लिखते हैं—“मालूम होता है, इस गाथा का आशय कालकसूरि के दीक्षा समय का निरूपण करने का होगा।”^{६६} यह मेरुतुङ्ग शायद अञ्जलगच्छ के हैं और प्रबन्धचिन्तामणि के कर्ता मेरुतुङ्ग से भिन्न

६५. वीर-निर्वाण-सम्बत् और जैन-काल-गणना, पृ० ६५, पादनोंध ४६. यह स्पष्ट है कि रत्नसञ्चय-प्रकरण की चार कालकविषयक मान्यता गलत है। चतुर्थी तिथि को पर्युषणापूर्व मनाने की हकीकत वीरात् ६६३ वर्ष में हुए कालक के साथ नहीं जोड़ी जा सकती, क्योंकि पर्युषणापूर्वतिथि चतुर्थी को मनानेवाले कालक सात-वाहन राजा के समय में हुए थे।

चार कालक की कल्पना का निरसन मुनिश्री कल्याणविजयजी ने आर्य-कालक नामक लेख में किया है, देखो द्विवेदी अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ० ६४-११७।

६६. वीर-निर्वाण सम्बत् और जैनकालगणना, पृ० ६४, पादनोंध ४६। मेरुतुङ्ग की विचारश्रेणि, तदन्तर्गत स्थविरावली इत्यादि के बारे में जर्नल ऑफ धर्म वॉम्मे ब्रान्च ऑफ धर्म रॉयल एशियाटिक सोसाइटी, भाग ६ (१८६७-७०) में डॉ० भाउ दाजी का विवेचन भी देखिये।

५६। ऐसा खगोल पण्डित लालचन्द्र गांधी का है। इन मेरुतुल्य का समय विन्म सवत् १४०३ से १४७१ के बीच में है।^{५७} इन्हीं के आधार से आय श्यामा का समय निर्णय करना ठीक न होगा। किन्तु इन जैनाचार्य प्रथम कालक या श्यामाय का समय यही ज्ञातलाते हैं। दुष्प्रमाणाल श्रीश्रमणसत्त्वस्तोत्र और उसकी प्रवचनूरि के अनुसार प्रथम कालक का यही समय है।^{५८} नन्दीगुप्तान्तगत स्थविरगुप्ती के अनुसार श्यामाय और स्थविर आय सुदृष्टि के बीच में बलिस्सइ और स्वाति हुए। मेरुतुल्य की विचारश्रेणि अन्तर्गत स्थविरगुप्ती-गायानुसार सुदृष्टि के बाद गुणसुदर ४४ वष तक और आयकालक ४१ वष तक पट्टधर रहे। (प्रथम) कालक या श्यामाय के समय के नियम में तो प्राचीन ब्राह्मणों सभी परिदृष्टता का खगोल एक सा है—दाता युगप्रधानपत्र वीर निराण संवत् ३३५ में और स्वर्गाय वी० नि० सं० ३७६ में।

अब जैन परम्परा के अनुसार वीर निराण का समय है विन्म सवत् से ४७० वष पूर्व, अतः ६० म० पूर्व ५२७ होगा। इस हिसाब से श्यामाय का युगप्रधानत्व होगा ६० स० पूर्व १६० से १५१ तक। ६० यात्री के मतानुसार अगर वीर निराण ६० स० पूर्व ४९७ में हुआ, तो श्यामाय का समय होगा ६० स० पूर्व १३२ से ६१ तक।

उपयुक्त तर्कों के समय में से कौनसा सही है यह निश्चित रूप से नहीं कह सकते, क्योंकि वीर निराण के समय के नियम में विन्मा में मतभेद है। किन्तु दोनों में से कोई भी समय सही है, पर उससे आय कालक का सुवर्णभूमि जाना असम्भव नहीं है। हम देख चुके हैं कि ६० स० पूर्व प्रथम द्वितीय शताब्दि में भारत सुवर्णभूमि से सुपरिचित था।

हमने यह भी जाना कि १ से ७ एक ही कालक के जीवन की शक्ती चाहिये। तब गदमरा के उच्छ्रेय आय कालक का समय भी ६० स० पूर्व १६२ से १५१ तक या ६० स० पूर्व १३२ से ६१ तक हो जाता है। शङ्का होगी कि यह कैसे हो सकता है? तब कि गदमरा के उच्छ्रेय कालक के कथानक का सम्बन्ध है विन्म के साथ और उस विक्रम और शकों के पुनरावस्थापन (शक सवत्) के बीच में १५ वष का अंतर जैन परम्परा का भी मन्त्र है।

किन्तु यहाँ देखने का यह है कि कालक कथानक का सम्बन्ध है शकों के प्रथम आगमन और शक स्थापन के साथ न कि ६० स० पूर्व में जिन्होंने शक सवत् चलाया उन शकों के साथ। मुनि कल्याण—विचरनी के जैन परम्पराओं को लेकर कालक, गदमरा, विक्रम आदि के समय निर्णय का जो प्रयत्न किया है वह देखना चाहिये। उन्होंने अपना “वीर निराणसम्बन्ध और जैन कालगणना” नामक ग्रन्थ में इस विषय की उपाय में कहा है कि पुष्पमित्र गुप्त के शक के ५ वें वर्ष के लगभग (जो शायद था उसने शक का आरम्भ वर्ष) “लाट देश की राजधानी भद्रकच्छ (भद्राच) में बलमित्र का राज्याभिषेक हुआ। बलमित्र भानुमित्र के राज के ४७ वें वर्ष के आसपास उज्जयिनी में एक अग्रिम घटना हो गई। यहाँ के गदमित्रवशीय राजा दण्ड ने काताकुरि नाम के जैनाचार्य की उद्देश्य सरस्वती खानी का जलन पट्टे में डाल दिया।” इसने गदमित्र के पास खाल जा कर शकों का भारत में लानेवाली निशीयचूर्णि और कदावली में पाई गयी हस्त दे कर मुनि की जलाने हैं कि लाट देश के

५७ वीरमता रिपोट, वास्तु ४, १० खल्ल। अगर प्रवचनविज्ञानिकार और विचारधर्मकार एक हो तब इनका समय वि० म० १३६६ है।

५८ पट्टधर-समुच्चय, भाग १, १० १६ १७ विज्ञान पत्रों के लिए देखा जाय, धर्मगोरी शॉप कालक, १० ५-६, और पादनाथ, २३-२३ और द्विपदा अभिनन्दन ग्रन्थ, १० ६४-११८।

राजा बलमित्र-भानुमित्र आदि भी शाहों के साथ हो गये (प्रस्तुत विषय में कहावली का उल्लेख—“ताहें जे गहहिहैखवमाखिया लाडरायाणो अण्णे य ते मिलिउ सधेहि पि रोहिया उज्जेणि।”—मुनिजी के अनुमान का आधार है)। वास्तव में कहावली में लाट के राजाओं के नाम नहीं हैं। फिर भी मुनिजी का अनुमान ठीक हो सकता है। कालक गिर की गचनानुसार गर्दमिह को पटच्युत करके जीवित छोड़ दिया गया और उज्जयिनी के राजपूतान पर उस शाह को बिठाया गया जिन के यहां कालक उठरे थे। मुनिजी लिखते हैं—“उक्त घटना बलमित्र के राजपूतान के ४८ वर्ष के अन्त में घटी। यह समय वीर निर्वाण का ४२३ वाँ वर्ष था। ४ वर्ष तक शत्रु का अधिकार^६ रहने के बाद बलमित्र-भानुमित्र ने उज्जयिनी पर अधिकार कर लिया और ८ वर्ष तक वहाँ राज्य किया, भोज में ५२ वर्ष और उज्जैन में ८ वर्ष, सब मिल कर ६० वर्ष तक बलमित्र-भानुमित्र ने राज्य किया। घटी जैनों का बलमित्र पिछले समय में विक्रमादित्य के नाम से प्रसिद्ध हुआ। ...बलमित्र-भानुमित्र के बाद उज्जयिनी के तन्त्र पर नभसेन बैठा। नभसेन के पाँचवें वर्ष में शत्रु लोगो ने फिर मालवा पर दृष्टा किया जिसका मालव प्रजा ने बदादुरी के साथ सामना किया और विजय पाई। इस शानदार जीत की बाद में मालव प्रजा ने ‘मालव-सवत्’ नामक एक सवत्सर भी लाया जो बाद में विक्रम सवत् के नाम से प्रसिद्ध हुआ।”^{७०}

६६ वीर निर्वाण सम्बत् और जैन कालगणना, पृ० ५४-५५। मुनिजी पादनोप में लिखते हैं—मेग्लुप्त की विचारश्रेणि में दी हुई गाथा में ‘सगस्त चउ’ अर्थात् ‘उज्जयिनी में शत्रु का ४ वर्ष तक राज्य रहा’ इस उद्देश्य से शात होता है कि उज्जयिनी शत्रु के हाथ में चार वर्ष तक ली रही थी। कातकाचार्य-कथा वी—

“रजमित्त भाणुमिता, ग्रामि प्रवन्ती राघजुवराया।

निय भाणिज्जत्ति तथा, तत्थ गच्छो कातगावरिणो ॥”

इस गाथा में और निम्नीयचूर्णि के—“कालगावरिणो विहरतो उज्जेणि गतो। तत्थ वासावात ठितो। तत्थ एगरीए बलमित्तो राया, तत्त कानिद्धो माया भाणुमित्तो जुवराया x x x x”—इस उद्देश्य में बलमित्र को उज्जयिनी का राजा लिखा है। उस से यह निश्चिन होता है कि उज्जयिनी को सर करने के बाद उन्होंने (आपने कालक ने) वहाँ के तख्त पर शत्रु गंगलिक को बिठाया था पर बाद में उनकी शक्ति कम हो गई थी, शत्रु गंगलिक और उस जाति के अन्य अधिकारी पुरुषों ने अविति के तख्तनशीन शत्रु राजा का पद छोट दिया था। इसी के समर्थन में मुनिजी व्यवहारचूर्णि का उल्लेख देते हैं—

“यदा काजएण सगा आर्याता सो सगराया उज्जेणीए राघराणीए तन्मगाणिज्जगा ‘अह्म जानीए सरितो’ ति काउ गव्वेण त राय ए मुद्धु सेवति। राया तेसिं वित्ति ए देति। अदित्तीया तेरए आदत्तं काउ ते गाउ बहुण्णए विण्णविण्ण ते णिव्विसता कता, ते प्रण्य रायं ‘त्रोलगाराट्ठाए उवगता।” इस से मुनिजी का अनुमान है कि यह शत्रुराजा कुछ समय के बाद हटा दिया गया होगा।

७०. वीर निर्वाण सम्बत् और जैन कालगणना, पृ० ५५-५६। मुनिजी इसी निबन्ध में पृ० ५८ पादनोप ४२ में लिखते हैं—विचारश्रेणि आदि में जो सशोधित गाथाएँ हैं उनमें इसका (नभसेन का) नाम ‘नहवाहन’ लिखा है जो गलत है। तित्थोगाली में बलमित्र-भानुमित्र के बाद उज्जयिनी का राजा नभसेन लिखा है। ‘नहवाहन’ जिसके नामान्तर ‘नरवाहन’ और ‘दधिवाहन’ भी मिलते हैं, भरोच का राजा था। सिद्धों पर इस का नाम ‘नहपान’ भी मिलता है। प्रतिष्ठान के सातवाहन ने इस के ऊपर अनेक बार चढाईयाँ की थीं।”

विचारश्रेणि अन्तर्गत गाथाएँ निम्नोल्लिखित हैं—

जं रयाणि कातगच्छो अरिहा तित्थङ्करो महावीरो।

तं रयणिमवतीई अहिसितो पालगो राया ॥

बलमित्र भानुमित्र वहाँ भरोच के और वहाँ उज्जयिनी के राजे बड़े गए हैं। मुनिश्री बरयाण विजयजी के मत से उसका कारण यही है कि वे पहले भरोच के राजा थे पर शक का हरा कर वे उज्जयिनी या अरति के भी राजा बने थे। इस विषय में जो हकीकत कथानक आदि से उपलब्ध है वह हम देखनी चाहिये—निशीथचूर्णि म गद्भिन्नाच्छेदवाली घटना वर्णित है मगर ज्ञा की राजनयस्था का उल्लेख नहीं है। चतुर्थीचूर्णि म इसी चूर्णि म है, जहाँ लिखा है—“कालगायरीया निहृतो उज्जयिणी गतो। तत्थ य नगरीए बलमित्तो राया।”^{७१} दशाचूर्णि म भी चतुर्थान्तरण वाली घटना म “उज्जयिणीए नगरीए जलमेत्त भाणुमेत्ता रायाणो” ऐसा कहा है।^{७२} कहावली म गद्भिन्नाच्छेद के ज्ञा की यनस्था का निदर्श नहीं है। निन्तु चतुर्थान्तरणवाले कथानक में कान्तलीकर लिखते हैं—“साहिप्पमुग्गाणएणि चाहिसित्तो उज्जयिणीए कालगायरीमाणे जो बलमित्तो नाम राया।”^{७३} इस तरह बलमित्र के उल्लेखों के राजा होने के बारे म प्राचीन साक्षी अवश्य है किन्तु वह कथानकों म चतुर्थान्तरणवाली घटना के बणन में बलमित्र को “भन्नाच्छेद” (भरोच) म राय करता बतलाया है।^{७४} कालक परक सभी कथानकों म

सही बालगरो पञ्चमसय तु होइ नाना।

अद्वसय मुरियाय तीसविषय पूसमिचसम॥

बलमित्त भाणुमेत्ताय सट्ठि बरिसायि चत्त नइवये।

तह गद्भिन्ना तरस वासे मगरस चऊ॥

(बैन साहित्य संशोधक, खण्ड २ अङ्क ४ परिशिष्ट पृ० २)

वास्तव में यहाँ आरती गाथा विश्वमनीय नहीं है, क्योंकि बलमित्र भानुमित्र के ६० वर्ष, नइवाहन (या नम मेन) के ४० वर्ष, ज्ञा में गद्भिन्ना के १३ वर्ष, और शक के राज के ४ वर्ष बड़े हैं गये हैं और यह निर्विवाद है कि गद्भिन्ना-देव चतुर्थीकारण आय कालक बलमित्र के समकालीन थे।

७१ नवाव प्रकाशित कालकाचार्यकथा, पृ० २, निशीथचूर्णि, दशम उदरा

७२ नवाव प्रकाशित, कालकाचार्यकथा, स० भ० ६, पृ० ५

७३ वही, प्राञ्जलकथाविभाग, कथा न० ३, पृ० ३७

७४ वही, पृ० १४, त्रैलोक्यद्विचरितकथा (रचना सवत् ११४६=ई० स० १०८६) में वही पृ० ३१, मलभारी श्री हेमचन्द्रविरचित कथा (रचना वि० स० १२ शताब्दि) में वही पृ० ४५ अनातमविरचित कथा में, वही, पृ० ७० अनातमविरचित अन्य कथा में वही पृ० ८७ श्री भावनेश्वरविरचित कथा (रचना सवत् ११२२=ई० स० १२५५) में—“त्याणि कथानकों में बलमित्र को भूखण्ड या राजा बतलाया है।

किन्तु जयानन्दविरचित प्राञ्जल कथा (रचना अनुमान से वि० स० १४२० आसपास) में बलमित्र भानुमित्र को भवति के राजा और सुवराज बनाया है। इसी कथानक में गद्भिन्नाच्छेद ५ बाल राज को राजा बनाया जाता ही उल्लेख है। नवाव प्रकाशित, कालकाचार्यकथा, पृ० १०७

वही पृ० ११, श्री धर्मोपदेष्ट (वि० स० १३००-१३५७ आसपास) लिखते हैं कि निम शक राजा के पास आर्य कान्ठ रह थे उसने बालराजार्थ के अवति का राजा बनाया और दूसरे शक उस राजा के मेवक बने। किन्तु धर्मोपदेष्ट लिखते हैं कि दूसरी परम्परा के अनुसार ये सब सेनराज काल के भागिनिय ४ मेवक बन—

वप्यास घुरिठिओ सडवतिपडु आसि सेवगा सेना।

अन भणनि मुरपो भाणिज्जा नविया तेदि॥ ४३॥

न भणिओ निवपुरओ, स गओ ते दि सह घुरिणो अ सणो।

सगल भागवति य, सगुधि तो आसि तबनो॥ ४४॥

गर्दभिल्ल के, बलमित्र के, या शकों के राज्य के वर्ष आदि नहीं दिये गये। किन्तु गर्दभिल्लोच्छेद के बाद अवन्ति में कौन राजा हुआ इस विषय में कवी सत्र कथानों और प्राचीन गद्यों का निर्देश यही है कि गर्दभिल्ल के बाद शक राजा हुआ। उसके बाद बलमित्र अवन्ति का राजा हुआ? और ऐसा हुआ तो कब हुआ? इन सत्र बातों का निश्चय करना मुश्किल है क्योंकि चतुर्थीकरणवाली घटना गर्दभिल्लोच्छेद के पूर्व या पश्चात् हुई उसका पक्का पता नहीं लगता। अगर बाद में हुई—ऐसा कि ऊपर सम्भव है—तब भी बलमित्र अवन्ति-उज्जयिनी में राजा था या भद्रकाल में? इस विषय में मतभेद रहेगा। मान ले कि उस समय बलमित्र उज्जयिनी में था तब भी उसके बाद वंश राजा हुआ? कथानकों के अस्पष्ट उल्लेखों का सारांश तो यह है कि उस शकराजा से जो वंश चला वह शककुल-शकवंश नाम से प्रसिद्ध हुआ और कालान्तर में उन वंश का उन्मूलन विक्रम ने किया। उगने (विक्रम के) वंश के बाद फिर शक राजा हुआ जिसका शकसवत् (१० स० ५८८ ई०) चला। इस सवत् और विक्रम सवत् में १३५ वर्ष का अन्तर है। कोई सदर्भ या कथा यह नहीं करती कि बलमित्र यही विक्रमादित्य है। बलमित्र को विक्रमादित्य गिनने से गर्दभिल्लोच्छेदक कालक का समय जो बलमित्र में दीर्घान् ३३५-३७६ आसपास है उसको हटाकर बीसवत् ४५३ मानना पड़ता है और दीर्घान् ४५३ और ४७० के बीच बलमित्र, नभःसेन, और शकराजा के राज्यवर्ष बढ़ाने पड़ते हैं। ७५

यहाँ अब हम पहले तो तित्थोत्थाली पद्धत्य के उत्पत्त्य को देखें—

“ज खणि मिट्ठिगो, अगग तित्थकरो मत्तवीरो।

त खणिमवर्ताए, अभिनिचो पाज्जो रावा ॥ ६२० ॥

फिर आगे चतुर्थीकरणवाली घटना में लिखा है—

बलमित्त-भाणुगिता, प्राप्ती अवतीर राव-जुसराया।

बिति परे भद्रकाले, कात्तवर्द्धा वि तत्थ गत्तो ॥ ४७ ॥

—वही पृ० ५५

७५ देवचन्द्रसूरि-रचित कथानक (रचना सं० ११४३ = १०८६ ई० स०) में कहा गया है—

“सगळलाओ जेण सनागया तेण ते नगा जाया।

एव सगराईए, एतो वसो समुत्पणो ॥ ६० ॥

कालंतरेण केसाट, उप्पाटेत्ता मगाय त दस।

जाओ मालवराया, गामेण विक्रमादित्यो ॥ ६४ ॥

पनराविओ धराए रिणपरिहीण जण विहेअए।

गुनरत्थवियराणाओ खियओ नंदचउरो जेए ॥ ६७ ॥

तत्स वि वंस उप्पाटिअण जाओ पुखो वि सगराया।

उज्जेणिपुरवरीए, पवपत्त पणवसामंतो ॥ ६८ ॥

पणतीसे वासतए, विक्रमसवच्छराओ बोलीणे।

परिवत्तिअण ठविओ, जेण सवच्छरो खियओ ॥ ७० ॥

— नवाव प्रकाशित, कालकाचार्यकथा, पृ० १३

इसी मतलब का विधान मलभारि श्री हेमचन्द्रसूरि (वि० सं० १२ शताब्दि) विरचित कथानक में है, देखो नवाव, वही, पृ० ३०। वही, पृ० ८१ पर भावदेवसूरि (वि० सं० १३१२ = १०५५ ई० स०) भी इसी मतलब का विधान करते हैं। वही, पृ० ६३ पर श्री वर्मप्रभसूरि (वि० सं० १३१८) भी ऐसा उल्लेख करते हैं।

पालगरण्यो सटी, पुण्य पण्यस्य विद्याणि रण्यस्यम्।
 सुरिणां सटिस्य, पण्यवीरा पूसमिच्छाम् (चम्प) ॥६२१॥
 वनमिच्छ भागुमिच्छा, सटी चत्ताय होति नटसेरो।
 गहममयमेग पुण्य, पटिवना तो रण्यो राया ॥ ६२२ ॥
 पत्र य माया पत्र १ याया, टुच्चेन होति वाससया।
 परिनिनुग्रम्मऽरिहतो, तो उप्पना (पटिनो) रण्यो राया ॥ ६२३ ॥^{७६}

इस तरह शक संवत् जा ६० स० ७८ से शुरू होता है उसका चलाने वाले शनराज के पृथ १०० वर्ष गहमिल्लों के, ४० वर्ष नम सेन के और ६० वर्ष उलमित्र के बताये गये हैं।

दिगम्बर नितोदपट्यात्ति म भी ऐसी कामगयना मिलती है किन्तु कुछ पत्र के साथ—

अरुमलो वीरजियो नि सेसमपत्र समारणा।
 तवनाले अभिसिक्तो पालदयाम् अरुमिमुने ॥ १३०५ ॥
 पालवरन सटि इमिययण्यणा, विनयममरा।
 पाल सुदययरा तीस वस्सा सुपुसमिच्छमि ॥ १५०६ ॥
 वनुमिच्छ अभिमिच्छा सटी गधज्या नि मयमेक्क।
 गुरवाहणा य चाल तत्ता मयट्टया ज्ञान ॥ १५०७ ॥
 मयट्टयाण काना गेण्णि सवाह यनि वागता ॥^{७७}

त्रिनेनाचाय के हरिचयपुराण ^{७८} म यही गणना मिलती है जिसे अनुसार पालक के ६० वर्ष, विनयरा या नयरा के १५३ वर्ष, मयम या मीयों के ४० वर्ष, पुप्फमिन के ३०, वनुमिर-अभिनिन के ६०, गधय या रासर्मा के १०० और नग्राहन के ४० वर्ष दिए गये हैं। उसके बाद मयट्टा (भ्याभ) राजा हुए जिन्हा का २४२ वर्ष का होता है।

दिगम्बर परम्परा को यहाँ स्पष्ट किया है इससे प्रतीत होगा कि ठीकी कामगयना म भी कुछ गड़बड़ है। क्या कि मीयों के ४० वर्ष जिये गये हैं वह ठीक नहीं। श्री काशीप्रसाद जयरानानी ने श्वेताम्बर काल गणनाओं की समीक्षा करते हुए कहा कि मीयों के कभी किये गये वर्ष सच भी (गहमिल्ल)।

७८. धारिणिवाचमम्भू और नेनकलगायता के ५० ३०-३१ पर मुनिजी ब्याखानिजपणी ने ये गणने उल्लेख भी हैं। त्रिभोक्की की कामगय प्रविधा अनुसृत है।

यही, ५० ३१ कागध में मुनिजी ने दुष्कगणिका और सुगमपत्र-गणिका का स्पष्ट किया है। दुष्करी गणनाओं से उम्मीद सजि कहा सुरिगत है। जिन्ही भी तरह राहमय को बीरान् ६०५ तक का ही काम मगर बीर के रागों की वल्लयना में गहरी हो जाये है। इस विषय में बहुत से विद्वानों ने पक्षा भी हैं। यहाँ हम इस सवाल पर भी ये सोचना चाहते हैं कि क्या वास्तविकता यह है कि यह सच था कि विद्वानों को पुररिचित है ही।

७९. तिलोपदपट्यात्ति, भाग, ५० ३४१, कमायपाटुट, भाग १, मग्रावना, ५० ३० ३५ में उल्लेख भी है कि पुररिचित विविधाम् कामगयनाम का काम एक लोपदपत्र कागधारी हुआ है।

८०. ४० जगज्जल जान चौक ध विहार मोरिस्ता रिम्प सोमपटा बोल्लुन ३६ ५० ३३४-३३५ यही, काना मुनिजी ब्याखानिजपणी में बताये है।

में बढ़ाये गये हैं। १० इस कालगणना के विषय में आज तक की सब चर्चाओं में से अभी कोई गणना निर्यात्मक फलित नहीं हुई। १० सम्भव है कि शकों का भारत में प्रथम आगमन और उज्जैन में राज्य करना, तदनन्तर पराजय के बाद ई० स० ७८ में फिर राज्य करना ये दोनों अलग अलग हकीकत पश्चाद्भूत ग्रन्थकार ठीक जान या समझ न सके। खुद तिलोपपण्णत्ति महाकांक्ष निर्वाण और शक सम्राट् के बीच के अन्तर की दो परम्परा देती है, एक के अनुसार निर्वाण के बाद ४६१ वर्ष होने पर शक राजा उत्पन्न हुआ (तिलोपपण्णत्ति, अधिकार ४, गाथा १४६६, पृ० ३४०), दूसरी के अनुसार निर्वाण के ६०५ वर्ष और ५ मास के बाद शक वृष उत्पन्न हुआ (वही, गाथा १४९९, पृ० ३४१)। कैसे भी हो मगर इतना तो फलित होता है कि श्वेताम्बर परम्परा के वलमित्र-भानुमित्र दिगम्बर सम्प्रदाय में वसुमित्र-अग्निमित्र नाम से पिछाने लगे। वे शुंगों के मध्य और पश्चिमी भारत में राज्यपाल (Governors) होंगे। वे पुष्यमित्र शुंगराजा के कुल के हो सकते हैं। विदिशा में पुष्यमित्र का सुवराज अग्निमित्र राज्यपाल था वह महाकवि कालिदास कृत मालविकाग्निमित्र के पाठकों को सुविदित है। पाञ्चाल में से मित्र नामान्त (अन्य) राजाओं के सिक्के मिले हैं। इस तरह वलमित्र-भानुमित्र के उज्जयिनी या लाट के शासन की बात सम्भवित प्रतीत होती है।

पुष्यमित्र के समय में पतञ्जलि का महाभाष्य हुआ माना गया है। महाभाष्य के सूत्र ३।२।११ में कात्यायन के वार्तिक 'परोक्षे च लोकविज्ञाने प्रयोक्तुर्दर्शनविरये' पर दो अति प्रसिद्ध उदाहरण दिए गये हैं— "अरुणद् यवनः साकेतम्" और "अरुणद् यवनः माध्यमिकाम्"। विद्वानों ने एकमत से स्वीकार किया है कि यहाँ यूनानी राजा मीनान्डर के भारतीय अभियान का उल्लेख है। डा० वासुदेव शरण अग्रवाल लिखते हैं:— "मीनान्डर ने शाकल (स्यालकोट) को अपने अधिकार में करके एक अभियान सिन्ध राजपूताना की ओर माध्यमिका (चित्तौड़ के समीप "नगरी") को लक्ष्य करके किया था। उसका दूसरा सैनिक अभियान पूर्व की ओर था। उस में मथुरा-साकेत (अयोध्या) को अपने अधिकार में करके वह पाटलिपुत्र (पुष्पपुर) तक बढ़ गया था। मार्गी संहिता के युग-पुराण नामक अध्याय में इस पूर्वी अभियान का स्पष्ट विवरणात्मक उल्लेख है। इसका एक नया प्रमाण जैनेन्द्र-व्याकरण सूत्र २।२।६२ पर की अभयनन्दी की महावृत्ति में किसी प्रकार मुरक्षित वचन दिया है— "परोक्षे लोकविज्ञाने प्रयोक्तुः शक्यदर्शनत्वेन दर्शन-विषयत्वे लब्ध वक्तव्यः। अरुणन्महेन्द्रो मथुराम्। अरुणद्यवनः साकेतम्। × × × 'महेन्द्र' हमारी दृष्टि में अपपाठ है। शुद्ध पाठ "मेनन्द्र" होना चाहिए। अवश्य यही मूल पाठ रहा होगा, जिसका अर्थ न जानकर बाद के लेखकों ने 'महेन्द्र' कर दिया। वस्तुतः मीनान्डर का लोक में प्रसिद्ध नाम 'मेनन्द्र' था उनके अनेक सिक्के मिले हैं जिनमें एक ओर यवनानी लिपि में उनका नाम है और दूसरी ओर खरोष्ठी लिपि में 'मेनन्द्र' नाम लिखा रहता है।" ००

७६ मत्स्य, ब्रह्माण्ड और वायुपुराण में कुल ७ गर्दभिह राजा लिखे हैं। और ब्रह्माण्डपुराण में गर्दभिहों का राजत्वकाल सिर्फ ७२ वर्ष का है। तित्थोगाली पञ्चय में गर्दभिह-वंश राजाओं की सहाय तो नहीं पर उनका राजत्वकाल १०० वर्ष प्रमाण लिखा है। जिस गर्दभराजा को कालकसुरि ने शकों की सहाय से हठाया वह क्या इस वंश का था? वह क्या गर्दभिह राजाओं में आखरी राजा था? ये सब विचारयोग्य बातें हैं। श्री शान्तिलाल शाह ने "धी ट्रेंडिशनल क्रॉनोलॉजि ऑफ व जैनश" में लिखा है कि जिस गर्दभराजा का कालक ने उच्छेदन किया वह मथुरा के एक लेख में Khardaa नामसे उद्दिष्ट राजा है और गर्दभिह अलग वंश के, पहलव पार्थिव्रण थे। यह सब अभी निश्चितरूप से माना नहीं जाता। किन्तु उस गर्दभ राजा का ग्रीक होना ज्यादा सम्भवित है।

८० डा० वासुदेव शरण अग्रवाल, "मिलिन्द के पूर्व-भारत में अभियान का नया उल्लेख," राजस्थान भारती, भाग ३, अंक ३-४ (जुलाइ, १९५३), पृ० ७१-७२.

जस तरह यह स्पष्ट है कि ग्रीकों ने मगध भारत में अधिकार जमाया था। जतानि भानुमिन का समकालीन ग्रीक राजकता ही हो सकता है। बृहत्कल्पचूर्ण में उल्लेख है कि उज्जयिनी नगर म अग्निल सुत जन (यय? ययन?) नामक राजा था। उसका पुत्र गम्भ नाम का युवराज था। वन् ययना ही “अडोलिया” नामक भगिनी के रूप से मोहित हो कर उससे जर्तीय सुग्न भोगता रहा। राजा इससे निरन्तर वा कर प्रतापित हो गया। इस उल्लेख म “अग्निलसुतो नाम ययनो राजा” ऐसे पाठ की कल्पना श्री शांतिलाल शाह के उपरोक्त ग्रन्थ म दी गयी है। ‘अडोलिया’ कोइ परदेशी नाम है। हा सकता है इसी कामा व गम्भ ने साध्वी सरस्वती का अपहरण किया। ये ग्रीक राजकता हो सकते हैं, किन्तु उनसे मूल नाम का पता अभी तक निश्चित रूप से नहीं मिला। कहावली में इस गम्भ राजा का नाम “दयण” —दयण—लिखा है।

मथुरा को मीनागर ने घेर लिया था। पञ्चरत्नभाष्य और पञ्चरत्नचूर्ण के पहले दिये हुए उल्लेख में हम देख चुके हैं कि सातवाहन नरेश आर्य कालक को पृथक्ता है—“मथुरा पदेगी या नहीं? और पदेगी तो कन?” इसका मतलब यह है कि मथुरा पर किसी का घरा था और उसके परिणाम म सातवाहन राजा को रस हो यह योग्य ही है। यह भी हो सकता है कि खुं सातवाहन नरेश के सेन्य ने घेरा डाला था या वह डालना चाहता था क्या कि बृहत्कल्पभाष्य और चूर्ण म प्रतिष्ठान के सातवाहन राजा के दण्डनायक ने उत्तरमथुरा और दक्षिणमथुरा जीत लिया ऐसा उल्लेख है (बृहत्कल्पसूत्र विभाग ६, गाथा ६२४४ से ६२४६, और पृ० १५४७-४६)। उज्जैन में से ग्रीक (या कोई परदेशी) राजा जिसको “गर्दम” कहा गया है उसको हटा गया, पीछे मथुरा से ग्रीक अमल को हटाने व लिए सातवाहन राजा ने प्रयत्न किया। या क्या यहाँ सातवाहन के प्रभ में खारवेल के हाथीगुम्फा लेन में उद्दिष्ट मथुरा की तार के अभियान का निर्देश है? “

हम देख चुके हैं कि कालक ऐतिहासिक व्यक्ति थे। उनका सम्भव शका के प्रथम आगमन से है। वह किसी सातवाहन राजा के समकालीन थे। बृहत्कल्पचूर्ण के उल्लेख से गर्भम खुं ययन होने का सम्भन है। यद्यपि यह ‘जय’ शब्द ययन-ययन-जय ऐसा रूपान्तरित है या ‘मग’ वा ‘जय’ हुआ है इत्यादि ज्ञाते अनिश्चित हैं तथापि ‘अडोलिया’ यह किसी ग्रीक नाम का रूपान्तर होने की शक्यता रहती है। क्या गम्भ-ययन (या गदमिन्) से भारत में ग्रीक राजकता उद्दिष्ट है?

हमारे तालल से यह प्याग सम्भवित है। गदम और गम्भिड अग्रन्य परदेशी राजकता होने। इनको हटाना भारतीयों के लिए मुश्किल माद्दम पड़ा होगा। ययना-ग्रीकों-ने नुर स्वभान का निर्देश हमें गार्गी साहता व युगपुराण म भी मिलता है। इनको हटाने व लिए आर्य कालक शकों को लाये। अमर भारतीय राजकता को हटाने के लिए परदेशी शक लाए गये होते तो आर्य बलन देशग्राही गिने जाते।

८१ देवा, डा० बी ए० बाबुभा, हाथीगुम्फा इन्सक्रिप्शन् ऑफ कारवेल, डिशन डिस्कोवरिड कवार्डों वॉ० १४, पृ० ४७७, लेख की पक्ति ६ खारवेल किसी सातवाहि (सातवाहन वरा क) राजा का समय कालीन था यह इसी रूप से मान्य होना है। खारवेल का समय १० स० पूव दूसरी या पहली शताब्दि है। इस विषय में डा० बाबुभा ने अण्ण सब विज्ञानों के मत की चर्चा अपने लन आर पुरतन में की है। डा० हेमरात्र राय व्यापरी ने पोलिटिक्ल हिस्टरी ऑफ गुन्नामन्ट इन्डिया (१० स० १६५३ का संस्करण) में ल बाबुभा के मत की चर्चा की है। और देगे, घ डेट ऑफ कारवेल, जर्नल ऑफ थ एशियाटिक सोसाइटी (बलनगा), लन्स, वॉ० १६ (१ स १६५३), न० १, पृ० २५-३२

कालक जैसे समर्थ पंडित और प्राभाविक आचार्य ऐसा कर नहीं सकते। उनको प्रतीति हुई होगी की ग्रीक राजकर्ताओं के सामने तत्कालीन भारतीय राजाओं से कुछ घटना सुनिश्चित था।

प्राचीन ग्रन्थों ने कहीं भी नहीं बताया गया कि शकों को हारनेवाला विक्रमादित्य खुद गर्दम-राजा का पुत्र था। यह मान्यता कुछ पीछे से बनी होगी। जब काल-गणना में गड़बड़ प्रतीत होती है उस समय के विधानों में यह मान्यता देखने में आती है। कालकाचार्यकथानको में भी प्राचीन कथानको में यह नहीं है। पीछे पाटनोव ७२ में हमने बताया है कि साक्षियों में कहीं भी विक्रम को गर्दम का पुत्र नहीं कहा है। इन तरह गर्दभिल्लोच्छेद और विक्रम के बीच कम अन्तर ही होना या मानना आवश्यक नहीं। वास्तव में ८१० जयस्वालजी की मी ऐसी ही राय थी। उन्होंने गर्दभिल्लोच्छेद वाली घटना का निर्देश करके लिखा है—

“This event is placed before the Vikrama era but no time is specified as to how long after the occupation of Ujjain and Mālvā the first Śaka dynasty came to an end. The Kathānaka expressly keeps it unspecified, as it says “*Kālāntareṇa Kera* (ZDMG 1880, p 267, Konow, CII II p xxvii) ”^{८२}

जयस्वालजी इस गर्दभिल्लोच्छेद की घटना को ई० स० पूर्व १००-१०१ में रखते हैं।^{८३}

राजाओं की कालगणना में जैन ग्रन्थों में भी कुछ गड़बड़ और अस्पष्ट बातें हैं। मुनिश्री कल्याण-विजयजी (जिनके मत से, गर्दभिल्लोच्छेदक आर्य कालक वह दूसरे आर्य कालक थे और उनका समय वीगात् ४५३ था) इस घटना के बारे में लिखते हैं—“घटनाओं के कालक्रम में हमने गर्दभिल्लोच्छेदवाली घटना निर्वाण सन् ४५३ में बताई है। पर इसमें यह गंदा हो सकती है कि इस घटना के समय यदि बलमित्र-भानुमित्र विद्यमान थे—जैसा कि ‘कहावली’ आदि ग्रन्थों से ज्ञात होता है—तो इस घटना का उक्त समय निर्दिष्ट कैसे हो सकता है? क्यों कि नेस्तुजसुरि की ‘विचार-श्रेणि’ आदि प्रचलित जैन-गणना के अनुसार बलमित्र-भानुमित्र का सत्ता-काल वीर-निर्वाण से ३५४ से ४१३ तक आता है। ऐसी दशा में यह कहना चाहिए कि गर्दभिल्लोच्छेदवाली घटना का उक्त समय (४५३) ठीक नहीं है, और यदि ठीक है तो यह कहना होगा कि बलमित्र-भानुमित्र का उक्त समय गलत है। और यदि उपर्युक्त दोनों समय ठीक माने जायें तो अन्त में यह मानना ही पड़ेगा की गर्दभिल्लोच्छेदवाली घटना के समय बलमित्र-भानुमित्र विद्यमान न थे।”

मुनिजी आगे लिखते हैं—“गर्दभिल्लोच्छेदवाली घटना का समय गलत मान लेने के लिये हमें कोई कारण नहीं मिलता। बलमित्रभानुमित्र आर्यकालक के भानजे थे, यह बात सुप्रसिद्ध है, अतः एव कालक के समय में इनका अस्तित्व मानना भी अनिवार्य है। रही बलमित्र-भानुमित्र के समय की बात, तो इसके सम्बन्ध में हमारा मत है कि उनका समय ३५४ से ४१३ तक नहीं, किन्तु ४१४ से ४७३ तक था। मौर्य-काल में से ५२ वर्ष छूट जाने के कारण १६० के स्थान में केवल १०८ वर्ष ही प्रचलित गणनाओं में लिये गए हैं। अतः एव एकदम ५२ वर्ष कम हो जाने के कारण बलमित्र आदि का समय असङ्गत-सा हो गया है। हमने मौर्य राज्य के १६० वर्ष मान कर इस पद्धति में जो सशोधन^{८४} किया है, उसके अनुसार कालकाचार्य और बलमित्र

८२ ८१० जयस्वाल, प्रॉव्हेस ऑफ शक-सातवाहन हिस्ट्री, जर्नल ऑफ बिहार अँड ओरिस्ता रिसर्च सोसाइटी, वॉ० १६ (ई० स० १९३०), पृ० २३४

८३ घड़ी, पृ० २३४ से आगे,

८४ इसके लिए देखो, मुनिश्री कल्याणविजयजी कृत वीरनिर्वाण-सम्बन्ध और जैन-कालगणना.

के समय म कुल निराध नरा ग जाता।” ८५ मुनिश्री की यद समीता तो शङ्का को नगती है कि गन् मिन्त्रोच्छेत् की घटना वीरात् ८५ में माना गुरु हुआ तत्र से जानगणना म गडगड़ हो गन्। डा० ब्राउन दूसरे कालक के बारे म लिखते हैं—

Most versions make him the disciple of Gunakara (= the stha vira Gunasundara) but this must be an error for on chronological grounds it must have been Kalaka I who was Gunakara's disciple ' ६

इससे तो यद मानना प्यग उचित है कि क्यानका से प्रथम कालक ही उद्दिष्ट हैं। डा ब्राउन आगे लिखते हैं—

The Kalpadruma and Samayasundara add an alternative tradition stating that Kalaka II was the maternal uncle of the kings Balamitra and Bhanumitra of Jain tradition thus agreeing with a few versions of the Kalakaryakatha although most of them identify the Kalaka who was the uncle of those kings with the Kalaka I who changed the date of the Paryusana The year of Kalaka II is by all authorities said to be 453 of the Vira era in which year it is specifically stated in a stanza appended to three Mss of Dharmaprabhas version that he took Sarasvati Possibly the statement is slightly inaccurate and the date refers to his accession to the position of suri just as in other stanzas appended to Mss of the same version the year 335 which is the date of accession to the position of suri is mentioned as that of Kalaka I Dharmasagaraganin assigns the deeds of Kalaka II to Kalaka I' ७

पक्षे ही हम यद चुर हैं कि क्यानका म कालक का रूप नहीं उल्लेख गया, किसी भाष्य या चर्चि में भी नहीं। चलमित्र भानुमित्र और पयूपस्थातिथि के बारे म भी पक्षो समाप्ता की गइ है। धमप्रम की रचना स० १०६८ में हुई, मूल रचना म गदभिल्लोच्छेत्क कालक वीरात् ४५३ म हुए ऐसा नहीं है। मूल म तो— “अइ ते सग चि खाया, तानस उदिकुण पुण काले। चायो निममराओ, पुदवी जेणुरणी विहिया ॥ ३१ ॥” —इतना ही होने से विद्रम और कालक के बीच का समयान्तर अस्पष्ट है। डा० ब्राउन की तृतीय कालक की कल्पना ठीक नहीं है, मुनिश्री कल्याणविजयग ने तृतीय कालक न निषय म ठीक ही समीक्षा की है। विस्तारमय से हम उस चन्ना का छोड़ देते हैं।

अब क्यानका को छोड़ कर पञ्चरत्नी आदि को देख तो कृतपञ्च स्थनिराला म ग कालक का कोई उल्लेख नहीं और न इसमें निष्ठा स्थनिर क वष आदि ज्ञाये गये। नई स्थनिराली जिसक प्राचीन हागे म शङ्का नहीं है उसमें गदभिल्लोच्छेत्क अथ कालक का कोई उल्लेख नहीं है। दुष्यमाकाल श्री श्रमणसत्त स्तोत्र म ‘गुणसुन्दर, सामन्त, रात्रिावरिय’ का उल्लेख है किन्तु गाय १३ म आद्य वज्रसेन,

८५ मुनिश्री कल्याणविजय, आद्य-पञ्चरत्न द्विवेदा समित्या गन्थ, पृ० ११७ मुनिश्री के हम क्यानका गुगार, नि० स० ४५३ म गदभिल्लोच्छेत्क वर (३० म पू० ७४ ने) गकरात्र उगयिनी की गात्र पर बैठा। और गार वष के बा नि० स० ४५७ में (३० म० पू० ७० ने) श्वापत्र न उक्तो वटा वर उ यिनी पर अयना अधिशर पमाया। चलमित्र भानुमित्र के रात्र का म न नि० स ४६५ (३० म० पू ६२) में हुआ।—बही, पृ० ११७ पान्नीप, १

८६ घ स्तोरा शौच कातर, पृ० ६

८७ ब्राउन, उही, पृ० ६, पृ० ७-११

नागहस्ति, रेवतिमित्र, मिह और नागार्जुन के बाद भूतिमित्र और उनके बाद जिस 'कालक' का उल्लेख है वह कालक गर्दभिल्लोच्छेदक हो नहीं सकते क्योंकि द्वितीयेदगुप्रदान-वन्त्र (पट्टावली समुच्चय, भाग १, पृ० २३-२४) देवते से मादृत्य होगा कि इस कालक का समय (आर्य वंश के शिष्य) वज्रमेन से ३६३ वर्ष के बाद होता है जो ईसा की तृतीय शताब्दि के बाद होगा। धर्मसागरगणि की तयागच्छ-पट्टावली (पट्टावली समुच्चय, भाग १, पृ० ४१-७७) में व्यासार्थ वीरात् ३७६ में स्वर्णाली हुए और उनके शिष्य जिनमर्गदाहृन् सांख्य थे ऐसा लिखा है। आगे अन्तर्विक्रमि के बाद वीरात् ४५३ वर्ष में गर्दभिल्लोच्छेदक कालकारि का उल्लेख है। इस पट्टावली का मन्तानाग वि० नं० १६४६ है। किन्तु यह तो बहुत पीछे की पट्टावली है। दुष्यमागल श्री धनमसुप्तनोत्र तो विद्वान् की स्मृति शताब्दि का है। उस नोत्र की अवचुरि का समय निश्चित नहीं है। इस अवचुरि में निम्नलिखित विधान है—

××× मोरिअरज १०८ तत्र-महागिरि ३० तस्ति ४६ गुणमुन्दर ३२, जनवर्षाणि १२॥
××× एव (वीरनिर्वाणत् वर्गारि ३२३॥

राज पुण्यमित्र ३० वज्रमित्र-भानुमित्र ६० (तत्र)—गुणमुन्दरन्त्येव अथ वर्षाणि १२ कालिने ४ (४१)
संदिता ३८॥ एव वर्षाणि ४१३॥

राज नरवाहन ४० गर्दभिल्ल १३ शास्त्र ४ (तत्र)—रेवतिमित्र ३६ आर्यमद्रुधर्मानार्य २०॥ एवं वर्षाणि ४७०॥

अत्रान्तरे-बहुल निरिक्वय स्वामि (स्वामि) हारिन व्यामाऽऽर्य शागिड्य आर्य आर्यसमुद्राव्यो भविष्यन्ति।

तद् गर्दभिल्लरजस्त, छेदगो कालगारिओ होली।

छत्तीसगुणोद्वेओ, गुणसम्पत्तिओ पहाउत्तो ॥ १॥

वीरनिर्वाणत् ४५३ मच्छन्ने सपुटाचार्या दृढवादी पञ्चमविच्छेदो जितमरुद्वार. ॥

धर्माचार्यस्येव शेषवर्षाणि २४ भद्रगुन ३९ श्रीगुप्त १५ वज्ररानी ३६। एवं सर्वाह ५८४॥ गर्दभिल्लनिष्पुत विक्रमादित्य ६० धर्मादित्य ४० भाइल ११॥ एवं ५८१॥ (पट्टावली समुच्चय, १, पृ० १७)।

इस अवचुरि अन्तर्गत गाथा में यह स्पष्ट नहीं है कि वीरात् ४५३ में (गर्दभिल्लोच्छेदक) द्वितीय कालक हुए। किन्तु विचारश्रेणि की गणनासे मिलती इस (अवचुरि की) वृषगलगणना में गर्दभिल्ल का समय वीरात् ४५३ होता है। नगर वृषगलगणना शङ्का से पर नहीं है, विक्रमादित्य को गर्दभिल्ल का पुत्र कहने के लिए कोई कालकरुथानक का या चूर्णि या भाष्य का प्रमाण उपलब्ध नहीं। और ४५३ में गर्दभिल्लोच्छेद करने वाले कालक के समय में वलमित्र-भानुमित्र हो नहीं सकते। फिर वलमित्र-भानुमित्र के बाद गर्दभिल्ल के १३ वर्ष गिनना और गर्दभिल्लो के १०० या १५२ वर्ष का मेल प्राप्त करने के लिए विक्रमादित्य, धर्मादित्य, भाइल और भाइल को गर्दभिल्लवंश के मानना ये सब बातें अभी शङ्कायुक्त ही हैं। खुद मेरुतुङ्ग को भी दो वलमित्र-भानुमित्र होने का विचित्र अनुमान खीचना पडा।^{८८} आर्य खुपट का कार्यप्रदेश भरोच था, कालकाचार्य का भी भृगुरुच्छ से सम्बन्ध है। मगर दोनों समकालीन थे (वीरात् ४५३) ऐसा जैन-

८८ मेरुतुङ्ग लिखते हैं—“वलमित्रभानुमित्रां राजानां ६० वर्षाणि राज्यमकार्षात्। यौ तु कल्पचूर्णौ चतुर्थो-पर्वकृत्कालकाचार्यनिर्वातकां उज्जयिन्या वलमित्रभानुमित्रौ तावन्वावेव।” इन विषय में मुनिश्री कल्याणविजयजी के विवेचन के लिए देखो, वीरनिर्वाण संवत् ०, पृ० ५६-५७ और पादनोंध, जिसमें तित्तोहाली पञ्चम के नाम से किसी गाथायें पीछे के ग्रन्थों में पुनः गई हैं इसका मुनिजी ने अच्छा विवेचन किया है।

प्रथमार्ध का (मध्यकालीन पट्टावलिषा के अलावा) कहीं भी उल्लेख नहीं। मौर्यों के १०८ वर्ष की हकीकत भी माय नहीं है सत्य। डा० जयरामलाल जी के कथनानुसार अगर मौर्यों के शेष वर्ष सप्तर्षि में नडा कर किसी तरह वीरात् ४७० म विन्म का हिसाब जोड़ा गया तब यह स्पष्ट है कि इन पट्टावलिषा की रूप कालगणना शङ्काहित नहीं है, इनम और भी गलती हो सकती है। इस गड़बड़ का कारण यह है कि प्रथम शकराज्य के बाद नितने वर्ष व्यतीत होने पर विक्रमादित्य हुआ यह स्पष्ट माहम न होने से विन्म शीर्ष कालक को नज़दीक लाने की प्रवृत्ति हुई। एक से ज्यादा कालक नामक आचार्य हुए होंगे किन्तु प्रथमात्रा के नायक तो प्रथम कालक ही हैं जो कि अथ तर्कों से पड़ते ही हमने देखा लिया है।

मुनिश्री कल्याणविजयनी के मत से प्रथमिन् ही विक्रमादित्य है। अगर उनके मत से गद्गभिन्डोच्छेदक द्वितीय कालक वीरात् ४५५ म हुए। मगर प्रथमिन् यदि विक्रमादित्य है तब यह गद्गभिन्ड का पुन नहीं हो सकता। और मेरुतुङ्ग या उपरोक्त अन्धकार के प्रथम तब व्यर्थ प्रतीत होते हैं।

वीरात् ४५५ म गद्गभिन्डोच्छेदक कालक होने के सब आधार मध्यकालीन उही परम्पराओं के हैं जिनम कालगणना की ऐसी गड़बड़ी है। कालकप्रधानक तो गद्गभिन्डोच्छेदक कालक के गुण गुणसुन्दर या गुणसुन्दर को ही बताते हैं। यह कालक क्यामाय ही है जिन्होंने प्रथमपनासना बनाया। उपलब्ध प्रमाणना अगर मूल प्रमाणना नहीं हो, तो भी उस म मूल का संस्करण और मूल के कई अंश जरूर होंगे। यही प्रमाणना सब उसने लेखक का देशदेशांतर के लोग का ज्ञान, भिन्न भिन्न लिपि का ज्ञान आदि साक्षी देता है जो गद्गभिन्डोच्छेदक और सुवर्णभूमि में जानेवाले कालक में हो सकता है। प्रमाणनासना के विषय ही उनके कता निगाह चारपाया होने का समन करते हैं।

विचारप्रेषि म स्वयं के पट्टप्रतिष्ठाकाल ज्ञानेवाली गाथायें दी हैं। वही मुनिश्री कल्याणविजयनी से उद्धि “स्थविराजली या युगप्रधानपट्टावलि” है जिसकी हस्तप्रत मुनिश्री ने देखी है। यह हस्तप्रत या यह रचना विचारप्रेषि से नितनी प्राचीन है यह किसी को माहम नहीं। विचारप्रेषि अतर्गत गाथाय भी मेरुतुङ्ग से नितनी प्राचीन हैं यह कहना मुश्किल है। इस स्थविराजली की गाथाया (पल हम दे चुन हैं) में “रेवदमिते छत्तीस, अजमहुगु अ वीस एव तु। चउसस्य सत्तरि, चउसस्यतिपने कालगो जाओ ॥ चउनीस अजममे एगुणचालीस भद्रगुत्ते अ।” इत्यादि में पट्टधर की वीरात् ४७० तक की परम्परा ज्ञाने के बाद ४५३ म कालक हुए ऐसा विधान है। पर इससे तो यह सचित होता है कि ये द्वितीय कालक युगप्रधान नहीं हैं और न उनके आगे युगप्रधानपट्टधर (या गुण) प्रयुक्त का माहम हैं। इन गाथाओं म अगर कालक भी युगप्रधानपट्टधर हैं तब एक साथ ऐसे दो आचार्य युगप्रधानपट्टधर हो जाते हैं जैसा कि इस स्थविराजली का ध्वनि नहीं है। अतः यह सम्भवित है कि “चउसस्य तिपने कालगो जाओ” यह बात प्राचीन युगप्रधानपट्टावलिषा में पीछे से बढ़ाई गई है। प्रथम शकराज्य के बारे में वास्तविक दण्डगणना बाद के लेखक को दुलम होने से और किसी तरह विन्म के समय के नज़दीक ही कालक को और प्रथम शकराज्य को लान के खयाल से यह वीरात् ४५३ म कालक के होने की कल्पना घुस गई होगी। उपलब्ध सब पट्टावलिषों में प्राचीन हैं कम्पन और नदीखन की स्थविराजलिषों, मगर इनमें वीरात् ४५३ में सब सके ऐसा कोई कालक का उल्लेख नहीं है। पट्टावलिषा-समुच्चय, भाग १ में दी हुई सब अथ पट्टावलिषों विन्म की तेरहवीं सदी का उसने माह की है। डा० बलाट का पट्टावलिषों भी वि० स० की १६ वीं शताब्दि के बाद की हैं।^१

८६ रेखो, बलाट महाराज का लेख, इन्डियन एडिजिबेरी, वॉ० ११, पृ० २४५ स आगे डा० बालोवी, डा० लॉवमान आदि के पणवनी विषयक लेखों की आगे के विष रेखो, माउत, घ रेखो ऑफ कालक, पृ ५ पाठोप २३

कालक विषय के पहले विभाग के (चूणिभाष्य आदि के) सब मन्त्रों से हम सिद्ध कर चुके हैं कि सभी घटनाएँ एक कालक-परक हैं और वह हैं आर्य व्यास। उनके बाद आर्य शाण्डिल्य और शाण्डिल्य के बाद हुए आर्य समुद्र। सभी घटनाएँ और पट्टावलि में इन्हीं आर्य समुद्र के अलावा किसी आचार्य के लिए “तिसमुद्रावलिनि दीवसमुद्रेण गदिय पेयात्” जैसे शब्दप्रयोग नहीं हुए। अतः वही आर्य समुद्र सुवर्णभूमि जाने वाले सागर श्रमण हैं। और सुवर्णभूमि जानेवाले और गर्दभगजोच्छेदक आर्य मालक एक हैं वह तो मुनिश्री कथाविजयजी को स्वीकृत है। अतः वह मालक व्यास ही हैं।

प्राचीन जैन परम्परानुसार वीर निर्वाण ई० स० पूर्व ५०७ में माना जाय, तब व्यास का समय होगा ई० स० पूर्व १६२ से १५१ और डा० याजोवी आदि पण्डितों के मतानुसार निर्वाण ई० स० पूर्व ४६७ में मानें, तब व्यास का समय होगा ई० स० पूर्व १३२ से ६१ तक। इसी समय में भारत में शकों का प्रथम आगमन हुआ। खरोष्ठी लिपि में लिखे हुए लेखों और मथुरा के अन्य कतिपय लेखों के अध्ययन ने यह तो सर्व पण्डितों को स्वीकार्य है कि दो तरह के शक सम्वत् चले थे: एक Old Saka era = प्राचीन (मूल) शक स० और दूसरा चाड (ई० स० ७८ में शुरू हुआ वह) शक सम्वत्। प्राचीन शक सम्वत् के प्रथम वर्ष के बारे में भिन्न भिन्न मत हैं। उन सब की समीक्षा डा० लोहमुक्तेन-द-ल्यु ने अपने ग्रन्थ ‘ध मिथिग्रन पिरिग्रड’ में की है। डा० लोहमुक्तेन-द-ल्यु के मत से प्रथम शक स० ई० स० पूर्व १२६ में शुरू हुआ, प्रो० रॉयन के खयाल से ई० स० पूर्व ११० में, प्रो० रॉन के मत से ई० स० पूर्व १५५ में, डा० जय-स्वाल के मत से ई० स० पूर्व १२० में। इस तरह भिन्न भिन्न मत हैं किन्तु डा० लोहमुक्तेन-द-ल्यु और जयस्वाल के मत वास्तविक हकीकत से ज्यादा नजदीक हैं। उन सब मतों की चर्चा श्री० एम० एन० सहा ने जर्नल ऑफ ध एशियाटिक सोसाइटी (बेन्गाल), लेटर्स, वॉ. १६, (ई० स० १९५३), अंक १, पृ० १-२४ में की है और वहाँ बताया है कि प्रथम शक सम्वत् ई० स० पूर्व १२३ में हुआ होगा। यह समय शकों और यूनानी की यूनानिया में पार्थियनों पर के विजय का है। इसके बाद थोड़े ही समय में मिथ्रदात दूसरा (Mithradates II) नामक पार्थियन राजा ने शकों को फिर भगाये। * * * वही समय है जब शक भारत की ओर आये।

इसमें हमारे खयाल में व्यास का समय ई० स० पूर्व १३२ से ई० स० पूर्व ६१ तक मानना ज्यादा उचित है। ई० स० पूर्व ५८ में विक्रम सम्वत् (मालव स०) चला उस समय कालकाचार्य जीवित थे ऐसा कोई उल्लेख नहीं मिलता। अतः कालक के समय का ई० स० पूर्व ६१ के बाद ही होना आवश्यक नहीं।

कालक ऐतिहासिक व्यक्ति थे, उनका समय ऊपर के दो समय में से एक है, इसी समय गर्दभ का उच्छेद हुआ, इसी समय में कालक सुवर्णभूमि में गये। अन्य मालकाचार्य हुए होंगे * * * किन्तु वे सब कथानकों की घटनाओं के नायक नहीं हैं इतना निश्चित है। अब भारतीय इतिहास के पण्डितों से प्रार्थना है कि गर्दभ, गर्दभिल्ल, विक्रमादित्य आदि के कूट प्रश्नों के निराकरण हटने के पुनः प्रयत्न करें।

६० देखो, डा० लोहमुक्तेन-द-ल्यु, डा० एम० एन० सहा आदि के लेख, ग्रंथ और, डा० सुधाकर चट्टोपाध्याय कृत, ध शकभूत इन्डिया (विश्वभारती, रान्तिनिकेनन, १९५५), पृ० ६. प्रो० रॉयन लिखते हैं—
It was in his reign that the struggle between the kings of Parthia and their Scythian subjects in Eastern Iran was brought to a close and the suzerainty of Parthia over ruling powers of Seisthan and Kandahar confirmed (Cambridge Hist of India, Vol I p 567)

६१. देखो, वीर निर्वाण सम्वत् और जैनकालगणना पृ० १२५ से पृ० १२८ पर पाठनोध में दो हर्द देवर्दि गाणिकमाश्रमण की सुर्वावली, और वालमी युगप्रधान पट्टावली। वालमी पट्टावली के न० २७ वाले कालकाचार्य के अन्तिम वर्ष निर्वाण सम्वत् ६६३ में वालमी में पुस्तकोद्धार हुआ।

परिशिष्ट १

दत्तराजा और आर्यकालक

दत्त राजा के सामने यशफल का निरूपण करनेवाली घटना (घटना न १) का उल्लेख आनन्दवर्चस्विकृत 'प्रतिरिक्त 'आनन्दवर्चस्विकृत' में दो स्थानों में है।^१ मुनिश्री कन्याराजिनीजी के स्थला के अनुसार इस घटना का सम्बन्ध सम्भवतः प्रथम कालकाचाय से है।^२ 'आनन्दवर्चस्विकृत' की एक गाथा (८६५) में उल्लिखित सामाधिक के आठ दृष्टान्तों में तीसरा दृष्टान्त आर्यकालक का है जिन का वर्णन आनन्दवर्चस्विकृत में इस प्रकार मिलता है। "तुलसी नगरी में 'जिनशत' नामक राजा था। वहाँ 'भद्रा' नाम की एक ब्राह्मणी रहती थी जिसके पुत्र का नाम 'दत्त' था। भद्रा का एक भाई था जिसने जैन मत की दीक्षा ली थी, उसका नाम था 'आर्य कालक'। दत्त पुत्राङ्गी और मदिरा प्रवर्त्तनी था। वह राजमेला करते करते प्रबान सनिक के पद तक पहुँच गया। पर अन्त में उसने विश्वासघात किया। राजकुल के मनुष्यों को फोड़कर उसने राजा को कैद किया और स्वयं राजा बन बैठा। उसने बहुत से यज्ञ किये। एक बार वह अपने 'मामा' कालक के पास जाकर बोला कि मैं धर्म सुनना चाहता हूँ कहिए यज्ञ का फल क्या है? कालक ने उसको धर्म का स्वरूप, अधर्म का फल और अशुभ कर्मों के उदय को समझाया और पृच्छने पर कहा कि यज्ञ का फल नरक है। दत्त ने इस का प्रमाण पृच्छा तो कालक ने बताया कि "आज से सातवें दिन तुझसे भी मैं परता हुआ कुत्ता से नोचा जायगा।" तब ने कालक को कैद किया मगर ठीक वंसा ही हुआ जैसा भविष्य कथन आर्य कालक ने किया था।

गणेश्वर लिखते हैं—“इस प्रकार सत्य रचन बोलना चाहिए, जैसे कालकाचाय बोले।” इस कथानक का मूलस्रोत 'आनन्दवर्चस्विकृत' की निम्नलिखित गाथा में भी सूचित किया है—

तत्तत्तु पुच्छिग्रो जो, तत्तत्तु कालगो तुलसीणी।

समयाए आदिष्टस्य सम बुद्धय भव तेज ॥ ८७१ ॥

मुनिश्री कन्याराजिनीजी लिखते हैं कि “अब तक चौथे कालक का अस्तित्व सिद्ध न हो, इस सातवीं घटना का सम्बन्ध पहले कालक से मान लेना कुछ भी प्रामाणिक नहीं है।”

परिशिष्ट २

घटना न ५—गर्दभ-राजा का उच्छेद

गर्दभलोच्छेद वाली घटना^१ के साथ दो स्थला का उल्लेख है—उज्जयिनी और पारसकुल। निशीथवर्चस्विकृत में पारसकुल का उल्लेख है। वहाँ से साहिबगढ़ और उनके साथ दूसरे ६५ साहियों को लेकर आर्य कालक “हिन्दु देश” को आते हैं। उस प्रकार ये ६५ या ६६ साहि (शक कुलों) समुद्रमार्ग से सीरान् में आये।

६१ द्वि० अभि० प्र० पृ० ६७

६२ वहाँ प० ११४-१५

६४ निशीथवर्चस्विकृत इस घटना के बयान के लिये देखो, द्वितीय अभिनन्दन प्र० पृ० ६८-६९.

इन स्थलों के बारे में कथाओं में कुछ गड़बड़ हुई है जिसकी मुनिश्री कल्याणविजयजी ने अच्छी तरह छानविन की है। आप लिखते हैं—

“प्राकृत कालक कथा में ‘पारसकूल’ की जगह ‘शककूल’ नाम मिलता है। प्रभावकचरित्रान्तर्गत कालक-प्रबन्ध में इस स्थान का नाम ‘शाखिदेश’ लिखा है। कल्पसूत्रमूल के साथ छुपी हुई संस्कृत ‘कालक-कथा’ में इस स्थान को ‘सिंधु नदी का पश्चिम पार्श्वकूल’ लिखा है। फिर ‘हिमवन्तथेरावती’ में इस स्थल का नाम सिंधु देश कहा है। इन भिन्न-भिन्न नामों में हमारी संमति में ‘पारसकूल’ नाम ही सही है, जिसका उल्लेख इस विषय के सबसे पुराने ग्रंथ ‘निशीथचूर्णि’ में है।^१ ××× पारस-कूल का अर्थ फारस का किनारा होगा। ×× क्यों कि वहाँ के निवासी लोग शकजाति के हैं, अतः उस प्रदेश का ‘शककूल’ नाम भी सगत है। ×××× कालक कथाओं में सिंधु नदी पार होकर सौराष्ट्र में कालकाचार्य के आने का उल्लेख है, पर यह भ्रान्तिग्रन्थ नहीं है, क्योंकि सिंधु नदी पार करके पञ्जाब अथवा सिंध में जा सकते हैं, सौराष्ट्र में नहीं। परंतु यह बात तो सभी लेखक एक-स्वर से स्वीकार करते हैं कि कालकाचार्य सौराष्ट्र में ही उतरे थे। यदि वे साहियों के साथ सिंधु नदी पार कर हिन्दुस्थान में आये होते, तो सौराष्ट्र में किसी प्रकार न उतर सकते। इससे यही सिद्ध होता है कि वे सिंधु-नदी नहीं, बल्कि सिंधु-समुद्र के द्वारा सौराष्ट्र में उतरे थे। ‘निशीथचूर्णि’ में तो सौराष्ट्र में ही उतरने का उल्लेख है, वहाँ सिंधु नदी का नामोल्लेख नहीं है। संभव है, सिंधु के साथ नदी शब्द पीछे से जुड़ा गया है।”^२

मुनिजी की यह समीक्षा महत्त्व की है। इससे कालक का समुद्रयान-जहाजयान सिद्ध होता है। अगर यह बात सही है तब तो कालक के सुवर्णभूमिगमन (हिंदी-चीन आदि देशों में गमन) के वृत्तान्त में पुराने खयाल के जैन श्रावकवर्ग और साधुगण को भी शङ्का न होनी चाहिये। कालकाचार्य सुवर्णभूमि में खुशकी रास्ते से ही गये होंगे। किसी को शङ्का हो सकती है कि वे दुर्गम खुशकी रास्ते से नहीं जा सकते और जाहाजी रास्ते से साधु जाते नहीं, किन्तु कालकाचार्य के विषय में यह शङ्का भी नष्ट हो जाती है, क्योंकि आर्य कालक शकों के साथ जाहाजी रास्ते से आये होंगे ऐसा मुनिजी का मत है। वह मत ठीक लगता है। फिर अनाम के ग्रन्थ में जो लिखा है कि कालाचार्य अनाम से जहाज-यान से टोन्किन (दक्षिण चीन) में गये थे यह विधान भी अशक्य नहीं लगेगा।

परिशिष्ट ३

रत्नसञ्चय प्रवरण की गाथाओं पर मुनिश्री कल्याणविजयजी

मुनिश्री कल्याणविजयजी इन गाथाओं के बारे में लिखते हैं—“जहाँ तक हमने देखा है श्यामाय नामक प्रथम कालकाचार्य का सत्ताकाल सर्वत्र निर्वाण स. २८० में जन्म, ३०० में दीक्षा, ३३५ में युगप्रधानपद और ३७६ में स्वर्गवास ऐसा लिखा है। इनका सम्पूर्ण आयुष्य ६६ वर्ष का था। ये ‘प्रज्ञापनाकार’ और ‘निगोदव्याख्याता’ नामों से भी प्रसिद्ध थे। इन सब बातों का विचार करने के बाद यह कहना लेश भी अनुचित न होगा कि उक्त ‘प्रकरण’ की गाथा में जो प्रथम कालकाचार्य का निरूपण किया गया है, वास्तव में वही सत्य है।”

१५ उन के खयाल से पारसकूल नहीं किन्तु पारनकूल गब्द होना चाहिये, देखो वही, पृ० ११०, पादनोय, १, २, ३

१६. वही, पृ ११०

दूसरे कालक का समय—गद्भिञ्जोच्छेदक कालकाचार्य का समय—निर्माण सं० ४५३ ई, और इन दूसरे कालक की इरित को मुनिश्री ठीक मानते हैं। आगे आप लिखते हैं—“तीसरे कालकाचार्य के सम्बन्ध म हम निश्चित अभिप्राय नहीं व्यक्त कर सकते। कारण, निवारण सं० ७२० म कालकाचार्य के अस्तित्व साधक इस गाथा ने अतिरिक्त दूसरा कोई प्रमाण नहीं है। दूसरा कारण यह भी है कि गाथा म इन कालकाचार्य को ‘शत्रुसस्तुत’ कहे हैं, जो सर्वथा असङ्गत है, क्या कि शत्रुसस्तुत कालकाचार्य तो वही थे, जो ‘निगोद-नाख्याता’ के नाम से प्रसिद्ध थे। युगप्रधान स्थनिराजली के लेखानुसार यह विशेषण प्रथम कालकाचार्य को ही प्राप्त था।

“चौथे कालकाचार्य को चतुर्थी पद्यपणा बता लिखते हैं, जो ठीक नहीं। यद्यपि ‘चालमी युगप्रधान पत्रावली’ के लेखानुसार इस समय में भी एक कालकाचार्य हुए अवश्य हैं—जो निवारण सं० ६८१ में ६६३ तक युगप्रधान थे, पर इनसे चतुर्थी पद्यपणा होने का उल्लेख सन्या असङ्गत है।” १०

इन चतुर्थ कालक के विषय में मुनिजी आगे लिखते हैं—“वर्धमान से ६६३ वष यतीत होने पर कालभरिद्वारा पद्यपणा चतुर्थी की स्थापना हुई ऐसी एक प्राग्गणिक गाथा है जो तिरुमोगली पद्यनय से ली गई है ऐसा सपेहनिर्णयधि ग्रन्थ के कर्ता का उल्लेख है। मगर वह ठीक नहीं, और उपाध्याय धर्म सागरजी ने अपनी कल्पनिरणाली म भी बताया है कि यद्यपि यह गाथा धर्मोपपत्तिरिचित कालसप्तति म देखने में आती है तथापि तीथाद्गार प्रतीणक में यह गाथा देखने में नहीं आती” ११ आगे मुनिश्री ने बताया है कि बारहवीं सदी म चतुर्थी की फिर पञ्चमी करने की प्रथा हुई तब चतुर्थी पद्यपणा को अनाचीन ठहराने के लिये उसे निर्गोद कह दिया गया रची।

इन सब बातों से यह स्पष्ट होना चाहिये कि एक से जगह कालक की परम्परायें शङ्काहित हैं ही नहीं। एक नाम ने अनेक आचार्य हुए इससे, और जगह जगह घटनाओं की हरीकत प्रथम कालक के साथ जोड़ने म शङ्का हुई क्योंकि या या जगह जगह प्रथम और शत्रु और तत्कालीन वृषविषय ऐतिहासिक हरीकत निस्सृत होने लगी और परम्पराय विच्छिन्न होती गई, क्योंकि ये मध्यकालीन ग्रन्थकार यामोद में पड़ते गये और घटनाओं को भिन्न भिन्न कालक के साथ जोड़ते गये। तिथि ने निष्पत्ति म या ध्रुव का पुन समग्र करने में जिहां ने बार बार कुछ हिस्सा लिया उनको कालकाचार्य का मिश्र मिला हो ऐसा भी हो सकता है। ये बातें विशेष अनुसंधान के योग्य हैं।

मुनिजी ने एक और गाथा की समीक्षा है जिसका भी उल्लेख करना चाहिये। आप लिखते हैं—

“उपयुक्त गाथाओं के अतिरिक्त कालकाचार्य विषयक एक और गाथा मेरुतुङ्ग की ‘निवारणेश्वरि’ के परिशिष्ट म लिखा मिलती है, जिसम निवारण सम्वत् ३२० म कालकाचार्य का होना लिखा है। उस गाथा का अर्थ इस प्रकार है—“धीरजिनेन्द्र सं० ३२० वष बाद कालकाचार्य हुए, जिन्होंने इन्द्र को प्रतिज्ञा दिया।” इस गाथा से कालकाचार्य के अस्तित्व की सम्भावना की जा सकती है पर ऐसा करने की

१७ मुनिश्री कल्याणविजय, आद्य कालक, वि० १ अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ० ६६-६७

६८ द्विषेदी अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ० ११८-११९

६९ धीरनिर्वाण सम्वत् और जैन कालगणना, पृ० ५६-५८ की पाठ्योक्त

१० गाथा इस तरह है—

तिरिवांरिणिगो, वरिमस्या तिनिवास (३२) अद्विषामो ।

कोटे आदर्शकता नहीं है। शकप्रतिषेध के निर्देश ने ही यह स्पष्ट है कि उक्त गायक वं ही हैं जिनका वर्णन 'युगप्रधान' के रूप में 'निगोद-व्याख्या' विशेषण के साथ, युगप्रधान-स्यविगबलिते में किया गया है।^{१०१} जब इन्द्रप्रतिषेधक निगोद-व्याख्या प्रथम प्रकाश की है तब उनगद्यमन-निरुक्तिगाथा के आधार में सुवर्णभूमि को गये होंगे यह भी मानना चाहिये।

परिशिष्ट ४

निमित्तरात्र्य आर्य कालक

निर्णीय चूर्णि, उद्देश १, पृ० ७० में निम्नलिखित उल्लेख है—“इदं चित्रं विजितं अस्य व्याख्या विजिता उभयं मेवेति। उभयं गाम पामन्य गित्या ते विजयनजोगादिगित्तं मेवेत्यर्थः।” इस तर्क विद्याप्राप्ति के निमित्त साधु को पतित साधु अथवा गृहस्थ की भी सेवा करनी चाहिये ऐसी प्राचीन शास्त्रकार की अनुज्ञा का उपयोग कालकाचार्य के जीवन में देखने में आता है। निमित्त ज्ञान इन्होंने आजीवनकाल के साधुओं से प्राप्त किया। उस घटना का स्कोट बर्नेबाला पञ्चरत्नचूर्णिगत उल्लेख हम पहले दे चुके हैं। कालकाचार्य ने जो ग्रन्थ बनाये उनका उल्लेख पञ्चरत्नमाष्य और पञ्चरत्नचूर्णि में इसी घटना के साथ ही मिलता है और हम इस को देख चुके हैं।

मुनिश्री कल्याणविजयजी इस विषय में कुछ और साक्षी भी देने हैं। आप लिखते हैं—“पाठन के नाइयत्रीय पुस्तक भंडार में, ताड़पत्र पर लिखे हुए एक प्रस्तर (लगभग चौदहवीं सदी में लिखे हुए इस प्रस्तर का नाम माद्रम नहीं हुआ) में, हमने एक प्राकृत गाथा पढ़ी थी, जिसका आशय यह है—कालकसूरि ने प्रथमानुयोग में जिन, चक्रवर्ती, चानुदेव, आदि के चरित्र और उनके पूर्वजों का वर्णन किया और लोकानुयोग में बहुत बड़े निमित्तरात्र्य की रचना की। x x x भोजसागरगणि नामक जैन विद्वान् ने नन्दनभाषा में रमल-विद्या-विषयक एक ग्रंथ लिखा है। उसमें उन्होंने लिखा है कि पहले-पहल यह विद्या कालकाचार्य के द्वारा यवन-देश ने यहाँ लाई गई थी। किन्तु रमल-विद्या को यवन-देश से चाहे कालकाचार्य लाए हों या न भी लाए हों; पर इसमें तो इतना सिद्ध ही है कि निमित्त अथवा ज्योतिष-विद्या के जैन विद्वान् लोग कालकाचार्य को अपने पथ का आदि-पथिक समझते थे।”^{१०२}

मुनिजी लिखते हैं—“आर्य कालक दिग्गज विद्वान् के अनिरुक्त एक क्रांतिकारी पुरुष भी थे। विद्वत्ता के कारण उनकी जितनी प्रसिद्धि है उस से कहीं अधिक उनके घटनामय जीवन से है। x x आर्य कालक का प्रत्येक जीवन-प्रसङ्ग साधुरिधिति के सामान्य जीवन-लक्षण से कुछ आगे बढ़ा हुआ है।”^{१०३}

कालक के जीवन की घटनाओं में जो दो तत्त्व सर्वसाधारण हैं, वे सब घटनाओं में हैं—एक इनका निमित्तज्ञान और दूसरा उनका क्रांतिकारी, साहसिक नीडर जीवन।

१०१. द्विवेदी अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ० ६६-६७

१०२. द्विवेदी अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ० १०५.

१०३. वही, पृ० १०५.

परिशिष्ट ५

उत्तराध्ययननिर्युक्ति और चूर्णि के सद्वर्णन

उज्जैणी कालराचार्य सागरराचार्य सुवर्णभूमि।

इने आउयमेस पुच्छइ सादिनकरण च ॥ १२० ॥

उत्तराध्ययननिर्युक्ति, २ अध्यायन

‘उज्जैणी कालराचार्य’ गाथा (११६ १२७) उज्जैणीए अजरालगा आगरिया बहुसुखा, तेसि सीसो न कोइ नाम इच्छइ पडिउ, तम्स सीसस सीसो बहुसुखो सागरराचार्यो नाम सुवर्णभूमिए गच्छेण विहरइ, पच्छा आगरिया पलायितु तत्थ गता सुवर्णभूमि, सो य सागरराचार्यो अणुयोग कह्यति पण्णा परिषद न सहनि, भणति एता! गन एय तुम सुवर्णभूमि जाओनयित्तु, तेण भणति—गतति, ता सुण, सो सुणनेउ पयत्तो, ते य आगरिया नवे कहिते वरिसमा सुवर्णभूमि जतो वलित्ता, लोगो पुच्छति त वृद्ध गच्छत—को एस आगरियो गच्छति? तेण भणति—कालराचार्यो, त जणपरपरेण पुसंत काइ सागरराचार्यस्त संवत्त, जहा—कालराचार्यो आगच्छति, सागरराचार्यो भणति—एत! सच्च मम पितामहो आगच्छति? तेण भणति—मयावि सुत, आगरिया साधुयो, सो अशुद्धितो, सो तोह साधुहि भणति—यमासमणा केई दहागता? पच्छा सो सज्जिता भणति—एतो एकनो पर आगतो, ए तु जाणामि यमासमणा, पच्छा सो एतामेति, भणति—मिच्छामि दुक्कट जण्ण मए आसादिया, पच्छा भणति—यमासमणा! केरिसे अइ वक्कायेमि? यमासमणेण भणति—लट्ठ, किं तु मा गन करेहि को जाणति कस्त को आगमोचि, पच्छा धूलिणाएण चित्तिवर्णपिटएण य आहरण करति, ए तहा कायस्य जहा सागरराचार्येण कत, ताए अजरालगाएण समीप सक्को आगतु तिगोपनीने पुच्छति, जहा अजरालगाएण तपेन जाव सादिनकरण च।

—उत्तराध्ययनचूर्णि, (श्रद्धामदेव वेशरीमलजी श्वे संस्था, रत्नाम, इ० सं० १६३३), पृ० ८३-८४ और देसिये, श्रीरातिगिरिकृत उत्तराध्ययन-वृद्धवृत्ति, भाग १, पृ० १७७ १२८।

परिशिष्ट ६

व्यवहारभाष्य और चूर्णि के सद्वर्णन

भाष्यगाथा—

पुरिसज्जया चउरो नि भासियन्ता उ आणुपुत्तीए।

अत्यकरे माणकरे उभयकरे नोभयकरे य ॥ ३ ॥

पम्मतइया एत्थं तु सफला निपफला टुये इयरे।

पिटतो सगतेणा सेवता अनेरायाए ॥ ४ ॥

उज्जैणी सगराय नीयागन्ता न सुद्धु सेवेनि।

विचियन्ता चो ज निवेसया अण्णनिने सेवा ॥ ५ ॥

धान्यपुरतो तह मग्गतो या सेवइ य आसण नीय।

भूमियसि य निसीयइ इगियसारी उ पदमो उ ॥ ६ ॥

विकपेल अन्नया पुरतो उगतो से एगा नयारि सवतो।

तुडेण तदा रत्ता विती उ मुपुक्कला पिन्ना ॥ ७ ॥

गितिओ न करे अह माणं च करेइ जाइकुलमाणी ।
 न निवसति भूमीए य न धावति तस्स पुरतो उ ॥ ८ ॥
 सेवति द्वितो वि दिण्णेवि आसणे पेसितो कुणइ अहं ।
 विइओ भयकरो तइउ जुज्झइ य रणे सभामहो ॥ ९ ॥
 उभय निसेहो चउत्थे वेइय चउत्थेहि तत्थ न उ लद्धा ।
 विती इयरेहि लद्धा विट्ठे तस्सुदणतो उ ॥ १० ॥

—सभाष्य व्यवहारसूत्र, ४ प्रकृत, गाथा ३-१०, पृ० ६४-६५.

यहाँ भाष्यगाथा ५-७ की मलयगिरिकृत टीका देखिये—

“यदा कालिकाचार्येण शका आनीतास्तदा उज्जयिन्या नगरी शको राजा जातः । तस्य निज्जात्मीया एकेऽस्माकं जाल्या सदृश इति गर्वात्तं न सुष्टु सेवन्ते । ततो राजा तेषां वृत्तिं नादात् । अवृत्तिनाश्च ते चौर्यं कर्तुं प्रवृत्ताः । ततो राजा बहुभिर्जनैर्विज्ञतेन निविपयाः कृताः ततस्तैर्देशान्तरं गत्वा अन्यस्य नृपस्य सेवां कर्तुमारब्धा । तत्रैकः पुरुषो राज्ञो गच्छत आगच्छतश्च पुरतो धावति तथा मार्गतश्च कदाचिद् धावति राजश्च ऊर्ध्वस्थितस्योपविष्टस्य वा पुरतः स्थितः भवते यद्यपि चोपविष्टः सन् (त) राजानमनुजानाति तथापि स नीचमासनमाश्रयते । कदाचिच्च राज्ञः पुरतो भूमावपि निपीडति राजश्चैङ्गितं ज्ञात्वाऽनाज्ञमपि विवक्षितप्रयोजनकारो अन्यदा च राजा पानीयस्य कर्दमस्य मध्येन धावितः शेषश्च भूयान्तोको निःकर्दमप्रदेशेन गन्तुं प्रवृत्तः स पुनः शकपुरुषोऽश्वस्याग्रतः पानीयेन कर्दमेन च सेव्यमान एकः स तस्य पुरतो धावति ततस्तस्य राज्ञा तुष्टेन सुपुष्पला अतिप्रभूता वृत्तिर्दत्ता ।” (व्यवहारभाष्य, उ० १०, पृ० ६४-९५).

इन गाथाओं के विषय में चूर्णी भी देखनी चाहिये।—

“उज्जेयी गाहाओ । यदा अजकालएण सका आणीता सो सगराया उज्जेयीए रायहाणीए तस्स सगरणिज्जागा अहं जातीए सरिसोत्ति काउ गन्वेण तं राय ए सुष्टु सेवन्ति । राया तेसिं वित्तिं ए देति । अविच्छीया तेणं आदत्त काउं बहुजणेण विणएविणए ते सिव्विसत्ता कत्ता । ते अण्णं रायं ओलगाएण द्वाए उवगता । तत्थेगो पुरिसो रण्णो अतितणतस्स पुरओ धावति । अण्णया पाणिएयं चिक्खल्लं च मज्झेण पधावितो । अण्णो बहुजणो सुक्केण गतो । सो सगपुरुसो आसस्स अजणितो पाणिएण चिक्खलेण य आसुदुएण सिव्वंतोवि पुरओ धावति । राया तुष्टो .. ।” (व्यवहारचूर्णी, हस्तलिखित प्रति, नं० १५८४, मुनिराज श्रीहसविजय शालसग्रह, बडोदा, पत्र २२१ अ).

परिशिष्ट ७

अनिलसुत यव-राजा, गर्दभ और अडोलिया

मा एवमसग्गाहं, गिण्हसु गिण्हसु सुयं तइयचक्खुं ।

किं वा तुमेऽनिलसुतो, न स्सुयपुब्बो जजो राया ॥ ११५४ ॥

सौम्य! मैं नमस्द्राहं गृहाण, गृहाण सध्म-व्यवहितादिष्वतीन्द्रियार्थेषु तृतीयचक्षुःकल्प श्रुतम् । किं वा त्वया न श्रुतपूर्वोऽनिलनरेन्द्रसुतो यवो राजा ? ॥ ११५४ ॥

कः पुनर्थव. ? इत्याह—

जव राय दीहपट्ठो, सचिवो पुत्तो य गहभो तस्स ।

धूता अडोलिया गहमेण छूदा य अगडग्गि ॥ ११५५ ॥

पत्रयण च नरिंदे, पुण्यरागमऽडोलित्येलेण चेडा।

जवपत्थण ररस्सा, उरस्सओ फरुससालाए ॥ ११५६ ॥

यनो नाम राजा। तस्य दीधृष्ट सचिव। गर्दभश्च पुन। दुहिता अडोलिका। सा च गन्धेय तीनरागा युवपतेन 'अगडे' भूमिगृह विप्रयत्नेवाधं क्षिता ॥ ११५५ ॥

तच्च शात्रा वैराग्योत्तरङ्गितमनसो नरेन्द्रस्य प्रव्रजनम्। पुनस्नेहाच्च तस्योजयिन्या पुन पुनरागमनम्। अन्यथा च चेटरूपाणामडोलिकया क्रीडन मरस्य च यत्राप्रधानम्। ततश्चोपाश्रय परुष—कुम्भकारस्तस्य शालायामित्युक्तमर्थ ॥ ११५६ ॥

मानाथ पुनरयम्—^१ ४

उ जेसी नगरी। तस्य अलिलसुओ जरो नाम राया। तस्स पुतो गद्दभा नाम जुगराया। तस्स धूया गद्दभस्स उररजो भर्णा अडोलिया ग्याम, सा य अतीवरुववी। तस्स य जुगरजो दीहपट्ठो अमच्चो। ताहे सो उरराजा त अडोलिय भगिणिं पासित्ता अरुम्भोववनो दुव्वलीभनति। अमच्चैण पुच्छिओ। निअव सिद्ध। अमच्चैण भनति—सागारिय भविस्सति तो एसा भूमिघरे दुमति, तस्य भुजाहि ताए सम भोए, लोगो नाणिससति 'सा कहिं पि भिन्ना'। 'एव होउत्ति कय'। अचया सो राया त कान ताउ निवेदेण पत्रतिगो। गद्दभो राया जातो। सो य नरो नेच्छति पडिउ, पुत्तनहेण य पुणा पुणो उज्जेणि एति। अरया सो उज्जेणीए अद्रूसामने जल्लेत्त तस्स समीपे वीसमति। त च जल्लेत्त एगो खेत्तपालओ रररति। इओ य एगो गद्दभो त जल्लेत्त चरिउ दच्छति ताहे तेण खेत्तपालएण सो गद्दभो भनति—

आभावसी पभावसी मम वा नि निरिक्कसी।

लक्खित्तो ते मया भावो, जव पत्थेसि गद्दभा ॥ ११५७ ॥^१ ५

अथ भाष्यातगत श्लोक कथानकसमाप्त्यनन्तर व्याख्यास्यते, एवमुक्तमपि श्लोकी।

तेण साहुणा सो खिलोगो गहियो। तस्य य चेडरूवाणि रमति अडोलियाए, उदोदयाए ति भणिय हाद। सा य तेसि रमताण अडोलिया नद्धा बिले पडिया। पच्छा ताणि चेडरूवाणि इओ इओ य मग्गति त अडोलिय, न पासति। पच्छा एगेण चेटरूवेण त विल पासित्ता ग्याय—जा एत्थ न गीसति सा नृण एयमि विलम्बि पडिया। ताहे तेण भनति—

इओ गथा इओ गया, मग्गिज्जती न दीसति।

अइमेय विद्याणामि, अगडे छूदा अडोलिया ॥ ११५८ ॥

सो नि खेण खिलोगो पडिओ। पच्छा तेण साहुणा उज्जेणि पणिसित्ता कुम्भकारसालाए उवस्सआ गहियो। सो य दीहपट्ठो अमच्चो तेण जससाहुणा रायत्ते निरादियो। ताहे अमच्चो चित्तेति—'कह एयम्स वेर नि जाएमि।' ति काउ गद्दभराय भणति—एस परीसहपरतिओ आगओ रज्ज पेत्तनेउकामो, जति न पत्तिथसि पेच्छइ से उवस्सए आउहाणि। तेण य अमच्चैण पुव्व चेव ताणि आउहाणि तम्मि उवस्सए गमियाणि पत्तियावणमिम्भत्त। रत्ता दिहाणि। पत्तिज्जियो। तीए अ कुम्भकारसालाए उदुरो दुक्खिउ दुक्खिउ

१०४ यहाँ से आगे टीका-तर्गत प्राकृत-कथानक बृहत्पञ्चार्थ के पाठ से उद्धृत है, कुछ गौरव फर्क है। इस लिए यहाँ चूँकि वा पाठ अवतरित नहीं किया है।

१०५ जासि दसि पुणो वेव, पत्थेय पिरिटिहसि।

लक्खित्तो ते मया भावो जव पत्थेसि गद्दभा ॥

इति रूपा गाथा बृहत्कल्पचूर्णम्।

ओसरति अएण । ताहे तेण कुम्भकारेण भवति—

सुकुमालग ! भदलया ! रत्ति हिडणसीलया । ।

भय ते नत्थि ममूला, दीहपट्टाओ ते भय ॥ ११५६ ॥

सो वि शेण सिलोगो रहिओ । ताहे सो राया त पियर मारेउकामो रह मग्गइ । ‘पगाने उड्डाहो होहि’त्ति काउ अमच्चेण सम रत्ति फहससाल अह्णीणो अचछति । तत्थ तेण साहुणा पढिओ पढमो सिलोगो—

“आधावसी पधावसी”.... ॥ (गा० ११५७)^{१०६}

रत्ता नायं—वेतिया मो, धुव अतिसेमी एम साधु । तओ वितिओ पढिओ—“इओ गता इओ गता ॥” (गा० ११५८)

त पि शेण पग्गिय, जहा—नातयं (१. । नाय) एतेण । तओ ततिओ पढिओ—“सुकुमालग ! भदलया .. ॥” (गा० ११५९)

ताहे जाणति—एस अमच्चो मम चैव मारेउकामो, कओ मम राता (राया) होऊ सते भोए परिचइत्ता पुणो ते चैव पत्थेति ? एस अमच्चो म मारेउकामो एवं जत्तं करेइ । ताहे राया अमच्चस्स तीस छेत्तं साहुस्स उवगतुं सव्व कहेइ खामेइ य ॥

अथ श्लोकत्रयस्याध्वर्यः—आ-ईपद् अभिमुख्येन वा धावसि आधावसि, प्रकर्षेण पृष्ठतो वा धावसि प्रधावसि, मामपि च निरीक्षसे, लक्षितस्ते मया ‘भावः’ अभिप्रायो यथा ‘यवं’ यवधान्यं चरितुं प्रार्थयसि भो गर्दभ । द्वितीयपक्षे यवनामानं राजानं मारयितुं भो गर्दभनृपते । प्रार्थयसीति प्रथमश्लोकः ॥ ११५७ ॥

इतो गता इतो गता, मृग्यमाणा न दृश्यते, अहमेतद् विजानामि ‘अगडे’ भूमिगृहे गर्त्तायां वा क्षिप्ता ‘अडोलिका’ उन्मोयिका नृपतिदुहिता वा । द्वितीयश्लोकः ॥ ११५४ ॥

मूपकस्य राजश्च शरीरसौकुमार्यभावात् सुकुमारक ! इत्यामन्त्रणम्, ‘भदलग’त्ति भद्राकृते ! रात्रौ हिण्डनशील ! मूपकस्य दिवा मानुपावशोक्तचकिततया राजस्तु वीरचर्याया रात्रौ पर्यटनशीलत्वात्, भयं ‘ते’ तव नास्ति ‘मन्मूलात्’ मन्निमित्तात् किन्तु ‘दीर्घवृष्टात्’ एकत्र सर्पात् अन्यत्र तु अमात्यात् ‘ते’ तव भयमिति तृतीयश्लोकः ॥ ११५९ ॥

—वृद्धकल्पसूत्र, विभाग, २, प्रथम उद्देश, सूत्र १, भाष्यगाथा ११५७-६१, पृ० ३५९-३६१.

उपर्युक्त अवतरण की ओर विशेष ध्यान देना जरूरी है । सारी कथा ऐतिहासिक न हो किन्तु गर्दभ लगता है जिसका कालककथा से सम्बन्ध है । यहाँ भी उसका कामी स्वभाव प्रकटित है । अडोलिया नाम पर्देगी (शायद किसी ग्रीक-यावनी) नाम का रूपान्तर लगता है । डा. शान्तिलाल शाह ने अपने ग्रन्थ में अनुमान किया है कि अनिलसुत वह Antalkidas है और गर्दभ वह Khardaa^{१०७} है, यह हमें ठीक नहीं लगता, क्योंकि Antalkidas का अनिलसुत होना अशक्य है । और अनिल का सुत ऐसा अर्थ ले तब भी वह Antalkidas नहीं हो सकता और Khardaa (मथुरा के सिंह-ध्वज के लेख में उद्दिष्ट) इस Antalkidas का लड़का नहीं हो सकता । श्री० शान्तिलाल शाह का यह अनुमान कि “अणिलसुतो जवो गाम राया” कि जगह “अणिलसुतो गाम यवो राया” होना चाहिये उससे भी पूरा सतोष नहीं होता क्योंकि उसका लड़का Khardaa नहीं है ।

फिर भी गर्दभ कौन ? इस विषय के सशोधन में सम्भव है यह अवतरण मदतरूप हो भी जाय । कालक के जीवन की घटनाओं के विषय में चूणियों के, कथानकों के अन्य अवतरण हम यहाँ नहीं देते क्योंकि वे सभी नवाब और डा० ब्राउन ने सङ्ग्रहीत किये हुए हैं ।

१०६. गाथार्थ ११५७, ११५८, ११५९ उपर दी गई हैं इस लिए हमने यहाँ पूरी अवतारित नहीं की हैं ।

१०७ शान्तिलाल शाह, ध ट्रैडिशनल क्रॉनोलॉजि ऑफ ध जैनम्स पृ० ६१, ६८ मथुरा के सिंह-ध्वज में Khardaa के उल्लेख के लिए देखो एपिग्राफिया इन्डिका वॉ० ६, पृ० १४०, १४७

उपसहार

जस लेख का उद्देश्य है जैन साहित्य की छानबीन करना। इस समीक्षा से हम निश्चितरूप से कह सकते हैं कि कालक ऐतिहासिक व्यक्ति थे। एक तो उन्होंने अनुयोगान्त्रि ग्रन्थों का निमाण किया और दूसरा इन्हीं ग्रन्थों में प्रवर्णयानिपयक कालकरचित गाथाय मिली हैं। निगोत्र-चारणानन्द, सुवर्णभूमि की जाने वाले, त्राय समुद्र के तटगुरु और अनुयोगनिमाता, आनीविना से निमित्त पढ़नेवाले और जिन्होंने सातवाहन राजा को मथुरा का मन्त्रिय कहा था वह कालक आप स्वयम् ही हैं। इतना तो निश्चित ही है।

धर्मघोषपुरि ने श्रीरूपिनसंलग्नान्त में प्रस्तापनाकार श्यामाय को प्रथमानुयोग और लोकानुयोग व कता काटमयि कहा है। कालक के नाम उद्धृते त्राय समुद्र की स्तुति की है—

निज्जुता जेण तथा पटवण्णा सत्तभावपटवण्णा ।
तेजीवइमो पुरिणो पत्तारो सो जयउ सामग्गो ॥ १८० ॥
पम्मगुत्तरो कासी जिणचक्खिंसारुपमने ।
कालगसूरी नहुय खोगुत्तरो निमित्त च ॥ १८१ ॥
अजसमुत्तगण्हरे दुद्धट्ठिण्णि पिप्पल्ल पिट्ठ सत्त ।
सुत्तधम्मपरिचित्समुत्तिण्णि तिण्णि निष्कम्मा ॥ १८२ ॥

—चैनस्तोत्रसंग्रह, भाग १, पृ० ३२६-३०

देवेन्द्रपुरि के शिष्य श्री धर्मघोषपुरि का लेखनसमय है। वि० म० १३२०-१३५७ आसपास। अतः ६० स० की तेहरवीं शताब्दि में, सप्तभाष्य आदि के कता, श्रीधर्मघोषपुरि जैसे आचार्य भी श्यामाय को ही अनुयायककार कालकाचार्य मानते थे।

गर्हभणजोच्छ्रेय कालक भी वे ही त्राय श्याम हैं ऐसा हमारा मत है। किन्तु अभी भी अगर किसी को शङ्का रही हो, तो इनकी यही देवना चाहिये कि बलमित्र भागुमित्र और त्राय कालक का समकालीनता तो निश्चित ही है। पुराने ग्रन्थों का प्रमाण है। फिर पट्टवलियों की पट्टपर कालगणना या स्वविरकालगणना या उपकालगणना जिनमें कहीं कहीं गड़बड़ है उनको छोड़ कर स्वतन्त्र प्राचीन त्राय साहित्यों से हमने बताया है कि गम्भीरदेव कालक और दूसरी धर्माचार्यों के नायक त्राय कालक एक ही हैं और वे गुणसुन्दर के शिष्य आर्यश्याम ही होने चाहिये। इनका समय ६० स० पूर्व पड़ती या दूसरी शताब्दि है।

जिनको दूसरे कालक (वीरगा ५५३) मन्त्र है इन के दिवाय में भी कालक के सुवर्णभूमिगमा का समय ६० स० पूर्व पड़ती शताब्दि तो है ही।

कालक किसी सातवाहन राजा का समकालीन थे। वह राजा कौन था? क्या कि कालक एक कालनिक व्यक्ति नहीं हैं इस लिए अब सातवाहन वंश के इतिहास के बारे में विद्वानों का फिर सोचविचार करना चाहिये। पञ्चरत्नभाष्य, वृद्धलक्ष्यभाष्य जैसे ग्रन्थों का कता सत्तदासगणि जमाधमण ने या दूसरे भाष्यकार चूरिंगार ने जो ऐतिहासिक बातें लिगी हैं वे बिल्कुल कपोलकल्पित नहीं किन्तु ज्यादातर

ऐतिहासिक तत्त्ववाली प्रतीति होती जा रही हैं। कुणाल, सम्प्रति और अशोकनिषयक कथा जो बृहत्कल्प-भाष्य में है उसकी ऐतिहासिकता की प्रतीति डा० मोतीचन्द्रजी ने इण्डियन हिस्टोरिकल कंग्रेस, १७ वें सम्मेलन, १९५४, अहमदाबाद में अपने विभागीय-प्रमुख व्याख्यान में कहा है। भाष्यों में मुद्रगट राजाओं के उल्लेख भी आखिर सत्त मादूम हुए थे। सम्प्रति ने जैन साधुओं के विहार के लिए, आन्ध्र और दक्षिण में सुविधाये की यह भी मत्स्यवदना है। पश्चिमी और दक्षिणी भारत में (द्रविड-प्रदेश) में सम्प्रति ने मौर्यसाम्राज्य को बढ़ाया या बलवत्तर किया है। बृहत्कल्पभाष्य और आरण्यक चूर्णियों के नहपान और सातवाहन के बीच के सवर्ष की और सातवाहन राजा की जीत की बात भी सत्य मादूम पड़ी है, क्योंकि गौतमीपुत्र सातकर्णों ने नहपान के सिको पर फिर अपनी महोर लगाई है। हमारे ग्वाल में नहपान को जीतनेवाला सातवाहन कालक के समकालीन सातवाहन नरेश के बाद का राजा है।

बलमित्र-भानुमित्र और कालक का समकालीन सातवाहन ई० स० पूर्व की प्रथम शताब्दि के पूर्वार्द्ध या ई० स० पूर्व की द्वितीय शताब्दि के उत्तरार्द्ध में हुआ था। वह सातवाहन कौन था? ये बातें अब फिर विचारणीय हैं क्योंकि कालक सचमुच हुआ था।

जैन आगम-साहित्य भारतीय सस्कृति और इतिहास के अध्ययन में अति महत्त्व का है इस बात की ओर योग्य ध्यान नहीं गया है। इन आगम साहित्य में कई बातें ऐसी हैं जिनका महत्त्व प्राचीन बौद्ध साहित्य से या ब्राह्मण साहित्य से कम नहीं। इन तीनों साहित्य का अध्ययन एक दूसरे का पूरक है। जिस को हम पुरातत्त्व में Northern Black Polished Ware (NBP) कहते हैं या अशोक के जमाने का जो High Polish देलने में आता है, उसका एक मात्र वर्णन सदर्भ हमें जैन औपपातिक सूत्र में पृथिवीशिलापट के वर्णक में मिलता है।^{१०८}

इससे हमें चाहिये कि जैन आगम साहित्य, विशेष करके भाष्यों और चूर्णियों की ओर ज्यादा ध्यान दे। इसकी अच्छी समीक्षा भारतीय सस्कृति के इतिहास में हमें सहायक होगी। भाषाशास्त्रियों के लिए भी भाष्यों और विशेषतः चूर्णियों में विपुल सामग्री पड़ी है।

सुवर्णभूमि और सुवर्णद्वीप में भारतीय सस्कृति के प्रचार में पश्चिम और मध्य भारत का भी हिस्सा है जिसकी ओर भी ध्यान देना जरूरी है। सूरारक से सुवर्णभूमि जानेवाले व्यापारियों की कथा जातनों में मिलती है। कालक के कार्यप्रदेश भी पश्चिम, दक्षिण और माध्यभारत थे और वे सुवर्णभूमि में गये। गुजरात के व्यापारी जावा को जाते थे, गुप्तोत्तर काल में भी। गुजराती में इस मतलब की एक कहावत है कि जो जावा को जाता है वह बहुधा वापस नहीं आता है और यदि कोई लौट आया, तो इतना धन लाता है जो पीढ़ियों तक अखूट रहे। प्राचीन जावा के रामायण 'कारुविन' ^{१०९} का वस्तु पश्चिम भारत में रचित भट्टिकाव्य से विशेषतः लिया गया है यह बात भी सूचक है।^{११०}

१०८ देखो, उमाकान्त शाह, स्टडीस इन जैन आर्ट (बनारस, १९५५), पृ० ६१-६६-८३

१०९ इसके विशेष विवरण के लिये देखिये, डॉ० सो० हूइकासकृत द ओल्ड-जावानीस रामायण काक-विन, अवनहेग (नैदरलैन्ड्स), १९५५

११० इस लेख की हिन्दी भाषाशुद्धि और सुधार देखने के लिये श्री जयन्तभाई ठाकर और प० दलसुखभाई मालवणियाजी का कर्ण्य है।

आचार्य विजयवल्लभसरि स्मारक ग्रंथ

: श्रद्धांजलि अने जीवन :

अंग्रेजी विभाग

THE GREAT ĀCĀRYA

SHRI CHIMANLAL J SHAH MA

Among the great Jaina Ācaryas of the last fifty years the late Vijayavallabhasuri enjoys a very prominent and popular place. He was a favourite with both the old and new generations of the Jain laity.

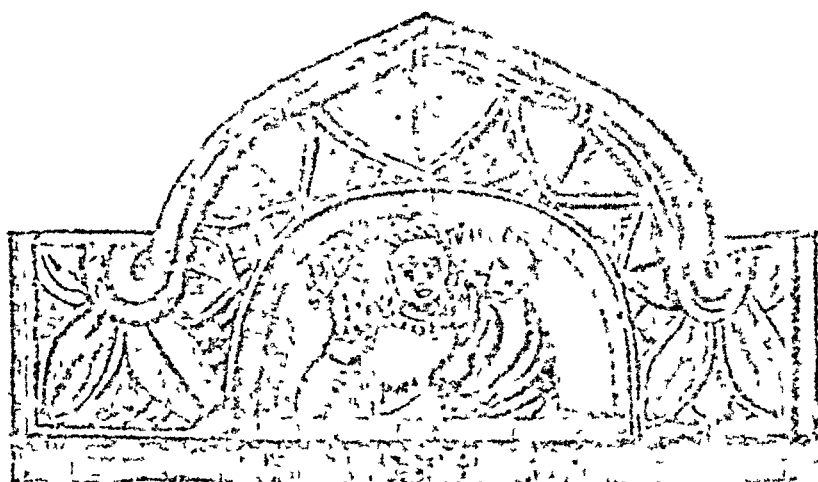
The key to his popularity lay in his earnest desire to see that the laity was helped spiritually and otherwise. He led the austere life of a Jaina *sadhu* carrying out all the injunctions prescribed by the scriptures. Thus the orthodox mind saw nothing in him that would discredit him but at the same time he talked and preached about anything and everything that would go under the name of welfare activities for the betterment of the Jaina *Samgha*. For more than half a century he carried on a crusade in his inimitable way for the educational and social uplift of his followers. If he had been an educationist himself or in the alternative if he had had a band of experts by his side one does not know what wonders he would have worked. In reality the net result of all his educational and social activities was limited. All the same the new generation of unorthodox outlook was always happy with him and appreciated all his laudable efforts.

This flair for activities outside the ritualistic life of a Jaina *sadhu* he inherited from his great *Guru Atmaramji*. Both seemed to believe that it was no use merely preaching religion to a *Samgha* that was socially and psychologically not prepared to receive it. In economic parlance, it meant first bread and butter the wherewithal to get the same and then religion. An understanding and a happy mind can alone absorb and live upto the great tenets of the Jaina philosophy and to create that was the life work of the great Ācarya.

This great divine joined the order at the early age of sixteen and became the disciple of the illustrious Vijayanandasuri popularly known as *Atmaramji*. For a period as long as sixty eight years since he donned the yellow garb Vijayavallabhasuri ceaselessly and enthusiastically carried on his efforts for the welfare and uplift of his followers and of all those who came in contact with him. This by itself is a record.

record to be proud of and happy about. The fruit of his tireless efforts is still to be seen.

It is now for the great *Sangha*, the *Sangha* of all the followers of the illustrious and the meritorious Jinan, to wake up, to probe carefully into its failures and limitations and march forward with the great immortal message of Ahimsa, which is the only hope for this war-torn and conflict-ridden mad world of ours.

A DEDICATED SOUL

SHRI K D KORA

The wise dictum that 'The greatest saint is not the man who does extraordinary things but does ordinary things extraordinarily' has been realized in the life of Ācārya Vijayavallabhasuri whose sixty eight years service to the cause of education and Jainism has but few parallels in our history

'Uplift through education' was the central message of the life of this illustrious saint whose searching intelligence and ardent nature urged him to find out the panacea for the younger generation to keep off from the stifling atmosphere which would overpower them any day. Gifted with a prophetic vision he foresaw the shape of things to come at a time when education was regarded as a taboo and foreign travel led to excommunication. These views were labelled ideological by some and retrograde floundering by others when he propounded the gospel of education. This concept was not the rebellion of a solitary soul but the outcome of a social conflict and a future vision of the society. This was a drop in the sea of mankind but the people felt in it the roar of the sea and its heave and swell were realized many years later as we do visualize now very clearly.

Ācārya Vijayavallabhasuri who hailed from Baroda became the disciple of Śrīmad Vijayanandasuri popularly known as Ātmaramji seventy years ago and since then Ācāryasuri led the disciplined life of a Jaina sadhu with an outlook which was in tune with the spirit and demand of our age.

ATMARAMJI—THE GURU

Ātmaramji was an ardent student of Jainism in all its myriad manifestations and implications. The education and training which he imparted to the young Vijayavallabhavijayaji stood the latter in good stead when he was called upon to interpret and explain the tenets of Jainism. So great was the popularity of Ātmaramji that he was invited to the World Faiths Conference in the United States to represent Jainism. He deputised Shri Virchand Gandhi, the famous scholar of Jainism who persuasively propounded the ethical code of Jainism which is based on non violence, truthfulness, non possession and penance ideas very much

similar to the Gandhian concept of a happy society. The success of Shri Virchand Gandhi was mainly due to the briefing he had from Ātmārāmī and Vallabhavijayajī

TO THE SHELTER OF GOD

An unusual incident occurred in the early life of Ācārya Vijayavallabhasūri. Seeing his mother on death-bed, he asked her anxiously: "To whose shelter are you leaving me?" "I leave you to the shelter of the Lord" was his mother's apt reply. "His shelter is the best shelter; the rest is all illusion," she added. These words, touchingly told, sowed the seeds of religious faith that was to blossom forth in later years. At the age of sixteen, he renounced worldly life at Radhanpur in VS 1913. This dedicated soul started his austere life with the seriousness which foreshadowed a great religious life. He strove to realise the ideal of his Guru, which expressed itself for the betterment of the society and removal of illiteracy. He started launching new educational institutions and the help of many social reformers readily overflowed.

ORTHODOXY DISTURBED

Ācāryasūri widely travelled the country; and this urged him to concentrate his work on the projects which helped the masses to live a healthier and better life by the removal of social and religious evils and spread of the spirit of religious toleration. But how could a Jain *sādhu*, devoted to study and spread of religion, undertake social projects—was the parrot-like echo from the doves of the orthodoxy. It became his unfortunate lot to be the most misunderstood individual in spite of his loftier ideals. This trend of thought attracted the attention of the people of all faiths in the country. Undaunted and unperturbed, he strove to build up more institutions, societies and educational organizations which helped to alleviate the burden of the masses and uplift the society in all respects.

His religious discourses carried always a message of enlightening the public with the gospel of *swadeshi*, non-violence, and education. His popularity in the Punjab grew proverbial, which earned for him the title of 'Punjab Kesari'. Time's winged chariot moved on for nearly a score of years during which period he moved in many towns and cities. Intuition resulted in craving for *darshan* of Ādiśvara at Śatruñjaya and moving scenes greeted his departure from the Punjab,

where it is said that his gesture or voice would touch even the birds and animals. He left some of his disciples to pacify the agonised feelings of the people, which comprised persons of different faiths. An untoward incident occurred which hastened his return before the scheduled date. Time factor and distance he had to cross placed him in a difficult predicament. However a determined will, love for his Guru and faith in his followers helped him to cover a difficult terrain of 450 miles in fifteen days under the scorching heat. To move barefooted and bareheaded was an impossibility, however a Jaina *sadhu* is not free to act and behave as he pleases. He has to abide by rigid rules. He reached in time inspite of all privations.

ŚRĪ MAHAVĪRA VIDYĀLAYA

But he started back again on the tour of Gujarat and Saurashtra. After travelling extensively in Gujarat he reached Bombay at the pressing invitation of the Jaina *Samgha* in 1914 A.D. During his stay he delivered religious discourses in different parts of the City and then prepared himself to leave for the Punjab where his followers consisted of all sections of the society. His popularity knew no barriers of caste and creed. But the followers insisted that he should stay further in Bombay. He requested the Jaina *Samgha* to justify his further stay. Several constructive suggestions were put forward but he was full with the ideas of his Guru who always thought of the uplift of people through education.

Ācāryasrī laid a great stress on the desirability of founding a central educational institution in Bombay to meet the growing needs of a community, which though foremost in trade and industry was backward in educational and professional fields. The idea was welcomed by the rich and the educated section of the Jainas. They offered their full cooperation and the untiring efforts of an enthusiastic band of workers resulted in giving a definite shape to the thoughtful idea of Ācāryasrī.

Thus Śrī Mahavīra Jaina Vidyalaya took shape in Bombay in 1915 A.D. Hundreds of students have enlivened their lives by yeomen services rendered to this institution. Many students of this Institution have rendered invaluable service in different spheres of activities for more than forty years. Education in all spheres is the goal of this institution. Not only has it fulfilled the desires and hopes of Ācāryasrī by serving the students in Bombay, but the Vidyalaya has opened its branches in Ahmeda

bad, Poona and Baroda also. If Ācāryasūri had done nothing in the field of education except the foundation of Śrī Mahāvīra Jaina Vidyālaya, his name would have been a historic milestone for posterity as an outstanding pioneer of education amongst the Jains. This institution, started in a very humble and noble way, has now attracted the appreciative attention of the people of other faiths also. This move, mooted more than forty years before, was a forerunner to starting of many social, cultural, religious and educational institutions in Gajarat, Rājasthān, the Punjāb and many other states of undivided India. This was due to the great efforts of Ācāryasūri. This serves as a valuable landmark in the cultural history of India.

In spite of his multifarious activities, literature did not escape his attention. His poems inspired by original ideas are rich in meaning and deep with thought. He was well-versed in astrology and mathematics. Rich repositories of old manuscripts, rare coins and other antiquities providing links with the ancient history, always absorbed his mind. He believed that many problems, confronting loose links of Indian History and Culture, would remain unsolved in the absence of a systematic research of Jaina Literature. This erudite savant was anxious to start a research institute to bring to light the valuable storehouses of knowledge, now literally trapped in the ancient repositories, and to marshall the existing data in the framework of modern research. Such efforts, he stated, would result in fertilizing the barren field of Jaina research and bring to the forefront the message propounded by Lord Mahāvīra.

A SILENT PATRIOT

He was a patriot without ostensible fanfare. He wore khaddar and was an ardent advocate of propagation of Hindi as national language. *Swadeshism* found an echo in his speeches. His illuminating address at a vast cosmopolitan gathering held some months before his death during the prohibition week in Bombay, provided a pointer to his growing popularity amongst all sections of the people. Lucidity and effective presentation of the ideal of prohibition prompted many persons not only to give up wine but forgo all intoxicants.

His speeches were always a rip-roaring success, whether the occasion was an open air meeting or cloistered halls for religious discourses. He was ready-witted and always open to answer all questions. Persons of all

faiths used to call on him, hear his talks and invite him to address meetings. He solved the difficulties and problems confronting individuals and institutions. He was fearless and outspoken in his views. Behind this disciplined outlook he was tender and soft to the distressed and unhappy. It did not matter to which strata of society his callers belonged. Direct contact helped him to know the pulse of the society. During his stay in Gujarat he took active part in the Conference of *Jana Sadhus* at Ahmedabad and gave an exemplary lead to establish unity and purity amongst the priestly class. He disliked theories, doctrines, dogmas and principles based on wrong notions and aptitudes. His views were revolutionary to a great extent. This created misunderstandings which were based on narrow outlook. He never liked to slacken the rules and regulations governing the austere life of a person who has renounced this worldly life. He was against all unnecessary expenses either in religious or marriage ceremonies. He was against some of the deeprooted evils which corroded the sinews of society. He had an abhorrence for the custom of marriage dowry.

THE SCHEME FOR THE MIDDLE CLASS

His last visit to Bombay proved memorable. During his journey on foot through villages, towns and cities of the Punjab, Madhya Bharat, Gujarat and Saurashtra, he was deeply moved by the hard stricken lot of the middle and the lower strata of the society. He was preoccupied during the last months of his life in finding a solution of this unhappy state of affairs. The problem of plenty and poverty was uppermost in his mind. He urged generous minded persons to contribute large sums for the welfare and betterment of the aggrieved people. Response was not encouraging but he was not disheartened. A target for collecting a token fund was fixed, and he decided to forgo milk if the target was not reached within some days. This decision gingered up all activities. Men, women and children of all ranks and ages moved ceaselessly to collect funds. Acarya Vijayavallabhasuri helped the campaign by delivering speeches in different wards of the city. Sincere and unified efforts created a magic influence of unloosening the purse strings and the target amount was collected ahead of the scheduled hour. This has been a unique incident from which the posterity and pessimistic workers will derive a great lesson of zeal and will. It provided a pointer to the immense potentialities of this great stage.

UNITY OF ALL FAITHS

During the unsettled period in the undivided Punjāb, officers and their families of all faiths held him in high respect. Wives of many military officers attended his lecture meetings and approached him for their doubts and problems. His approach to all problems was based on eclectic, comprehensive and universal outlook which was a key to his popularity amongst people of all sects and faiths.

In later stage of his life, he took keen interest in fostering unity amongst all sects of Jainas. He stood for removal of man-made divisions and sub-divisions. To succeed in his erstwhile mission, he had started spade work years before. All his discourses touched one focal point—unity amongst all sects of society. He believed in religious toleration. He translated abstract concept of humanism, freedom of life and religion into rational and practical service of social progress.

‘DO NOT BE INDOLENT, O GAUTAMA’

In Ācārya's life, one found a puissant flow of spiritual practicability. Decisiveness, resultant of natural power and vision, was a motivating force of his outlook on life and society. He accepted Jainism as a rule of inner existence and inspiration for humanitarian activities. ‘Do not be indolent, O Gautama, even for a moment’—this death-less message of Lord Mahāvīra found a touching echo in the daily life of Ācārya Vijayavallabhasūri. He served humanity and religion in its struggle for lasting peace, friendship and unity not only amongst the people of his own faith but also amongst the general mass of humanity. He loved and died for the welfare of mankind. He worked ceaselessly for a better-ordered society, more just and freer mass of humanity. His death on the night of 22nd September, 1954 at the age of eighty-four cast a serious gloom in the vast ocean of mankind. Nature also felt the void which was illustrative in the blue firmament, when the mortal remains of this devoted soul started on the last lap of his journey. The lustrous human body of this great pioneer of educational and social reformation is no more, but the ennobling ideals he left behind will remain so long as humanity lives. He left a message and a mission. His divine soul serves as a beacon light to achieve success.

आचार्य विजयवल्लभसूरि स्मारक ग्रंथ

लेख-संग्रह : अंग्रेजी विभाग

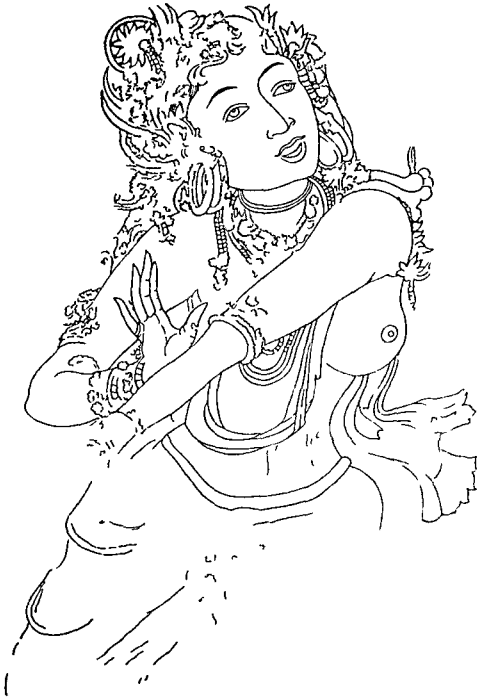

संपादक मण्डल

डॉ. मोतीचंद्र, एम. ए., पीएच्. डी. (लंडन)

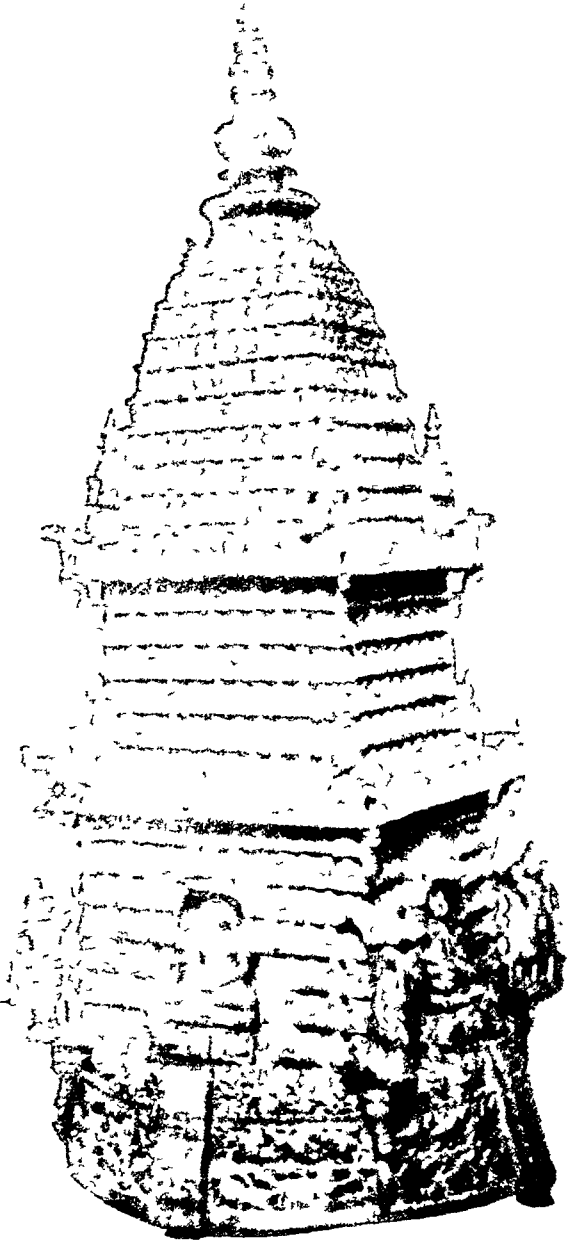
टॉ. जगदीशचंद्र जैन, एम. ए., पीएच्. डी.

श्री सी. जे. शाह, एम. ए.

नर्तिका सित्तन्नवासल गुफाना तिनप्रासादनी दीवालपरनु विद्यविष्यात रगीन चित्र
जैनाश्रित कागानो एक नमूनो

Painted figure of a dancing girl on pillar of Sittannavasal Temple (Pudukota)
c 7th Century

सहस्रकृतु धातुनुं शिल्प पाटण

१८मी सदीना आसपास

Bronze sculpture of Sahastrakūta Pātan
N Gujarat, c 18th Century

तसवीर : डॉ० उमाकान्त प्रे० शाह]

राणकपुर, चतुर्मुख जिनप्रासादनी छतनुं संयोजना चित्र
A composite male figure in ceiling, Rānakpur

तसवीर : श्री० जगन महेता]

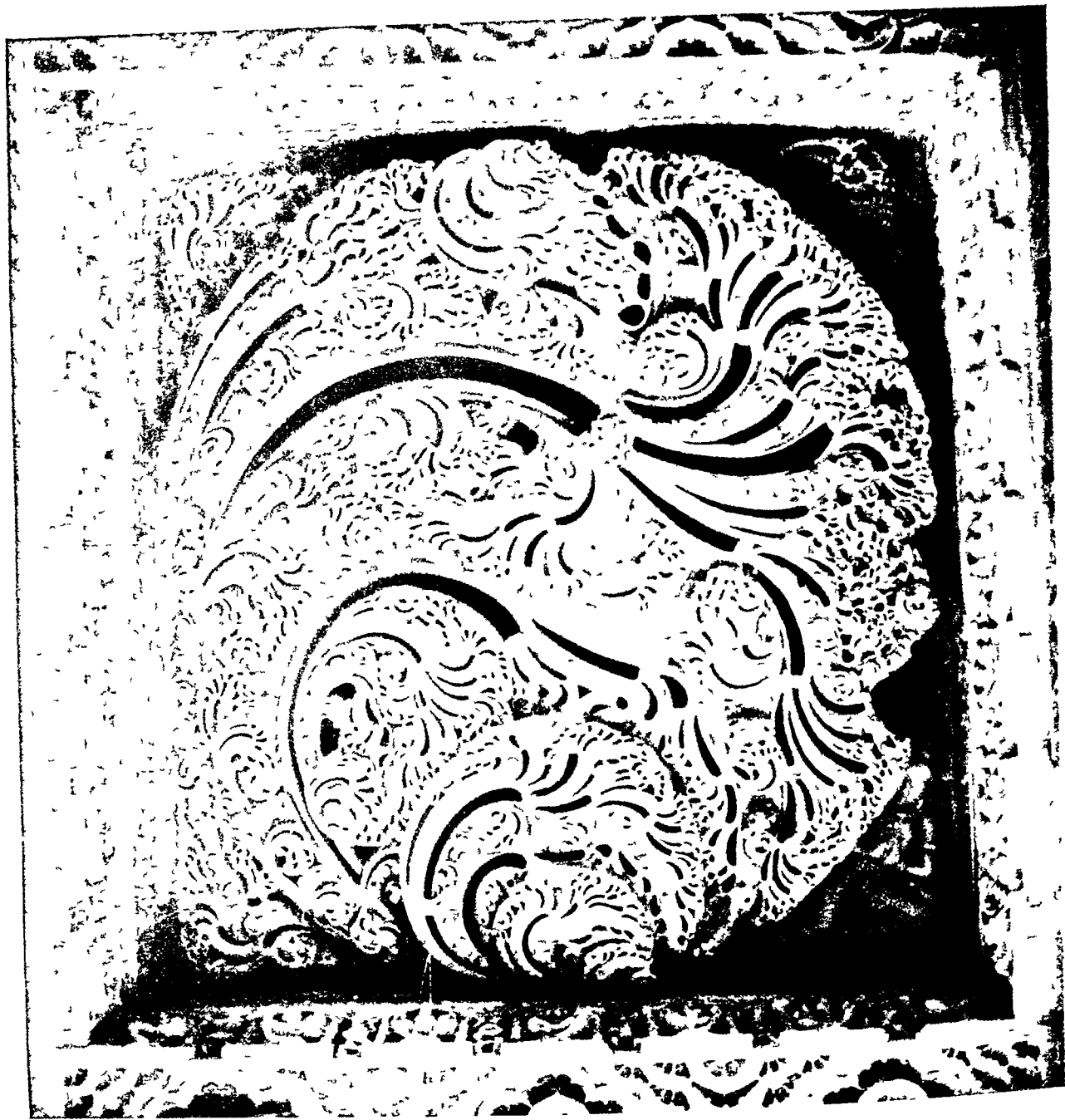
उदयगिरिनी रानीगुफानी क्वालनो नमूना

Portion of a frieze in the upper verandah Ranigumpha Udayagiri

क्कालीटीलाना वोद्वस्तुपना क्कालिधाननी नमूना

Pedestal of an image of Munisuvrata installed in the Vodva Stupa Kanakaltila

विमल-वसहीनी एक छतनी अनन्य कोतरणी, आबु-बारमी सदी
Ornamental arabesque, ceiling of Vimala-Vasahī (Ābu) 12th Century

STRUCTURAL EVOLUTION AND THE DOCTRINE OF KARMA

DR HARI SATYA BHATTACHARYA M.A B.L Ph.D

In the philosophical systems of India the development of the organic frame has been held not to be the work of Matter exclusively. Body has been generally described as the Bhogayatana i.e. a frame in which certain pre-determined affective experiences (pleasurable or painful) are to be felt and its development has been held to be in strict accordance with those feelings which though they are yet to be are nevertheless pre-active. It is said that the Senses of cognition and of action owe their peculiarity in each organism to Adrṣṭa a super-physical prenatal force with its two modes or forms viz. Dharma and Adharma i.e. beneficial or harmful. The philosophers of the Sankhya School refuse, of course, to look upon the Adrṣṭa as a force inherent in the soul, but this does not mean that according to them Adrṣṭa as the evolutionary factor, is to be identified with gross Matter or any thing grossly material. In 20 Pradhana Karyadhyaya of the Sankhya Sutras Kapila definitely rejects the view that the Sense organs and the Organs of Activity are Bhautika i.e. as consisting in gross Matter. He characterises them as Ahamkārika. Ahamkāra, according to the Sankhya philosophers is no doubt an evolute from Prakṛti or Matter. But it is always to be remembered that Ahamkāra which consists in egoistic apprehensions and is practically Life in one of its essential aspects does not arise from Prakṛti in its purity i.e. from Matter as an absolute equilibrium of three material tendencies. Ahamkāra according to the Sankhya philosophers is a supra-physical principle of Individuation arising from Mahat which is Matter, thoroughly informed by spiritual effulgence and transformed beyond recognition. Real organs of sense and of activity, according to the Sankhya School are not made up of gross Matter but are super-sensuous centres evolved by Ahamkāra the vital principle of Individuation as modified in each case by the super-physical Adrṣṭa with its pre-natal tendencies of Dharma and Adharma. What we ordinarily call the Sense organs e.g. the ears the tongue etc. are brought about by those super-sensuous sense forces in and from gross organic matter.

Whatever little taint of materialism may be suspected to attach to the Adrṣṭa of the Sankhya philosophy as the efficient cause of the structural

evolution, the *Adrsta* as conceived in the Nyāya system, is absolutely free from it. For, although in direct opposition to the Sāṅkhya doctrine, the Nyāya thinkers hold that the Sense-organs are *Bhautika* i.e. evolved from Matter, they admit a distinctly super-physical principle as the 'efficient' cause of the organic evolution. A foetus is, no doubt, developed from the seminal fluid of the parents, but the seminal fluid does not in all cases develop the foetus. From this, the Nyāya thinker argues that in order that the foetus may grow out of the seminal matter, the hypothesis of *Adrsta* is necessary. This *Adrsta* is a super-physical principle, working from two directions, upon the germinal substance. On the one hand, *Adrsta* is inherent in the parents,—a force which works upon the germinal matter of the parents towards the production of an offspring, on the other, there is the *Adrsta* of the future offspring, a pre-natal force, operating upon the parental germinal fluid, for its embodied emergence. According to the Nyāya philosophers, no foetus can grow out of the germinal substance, without the operation of this bilateral *Adrsta* and they contend further that each congenital peculiarity in an individual foetus is to be accounted for by the supposition of a corresponding peculiarity in the pre-natal *Adrsta*.

As regards the nature of *Adrsta*, the Nyāya thinkers have left us in no doubt. The Sāṅkhya philosophers held, as we have seen, that *Adrsta* was a force, inherent in *Ahamkāra*, a materio-vital principle, tinged with a form of reflected Consciousness. The Nyāya way of thinking avoids this somewhat ambiguous position and points out in clear terms that *Adrsta* is inherent in the *Ātmā* or the conscious principle, which persists through its varied embodiments. To this *Ātmā*, the Nyāya thinkers attribute, as we know, conscious 'desire', 'aversion', 'effort', 'feelings of pleasure and pain' and 'cognition', so that *Adrsta* attaching to *Ātmā* and at the back of the organic evolution, implies that all congenital developments of and peculiarities in the embryo, are due to a pre-natal sub-conscious force, working upon the parental germinal matter, in accordance with its pre-determined inclinations and tendencies.

The Nyāya view of the *Adrsta* is opposed to the doctrine that *Adrsta* is inherent in the *Manas*—a view, which is attributed to the thinkers of the Sāṅkhya school. We may also recall in this connection that we have called the principle that transcends the purely material basis, the principle of 'Life-cum-Consciousness'. For reasons which need not be discussed here, *Manas*, as conceived by the Naiyāyikas, may be taken

as an independent real principle identifiable with Life as distinguishable and detached from the conscious principle. So that when the Nyaya thinkers contend that Adṛṣṭa does not inhere in the Manas but in the Ātma their position is that the embryonic growth and development are not even determined by a purely vital force but always by a sub-conscious principle with its own aims, efforts and inclinations pre-fixed—the principle which modifies not only the germinal mass but the principle of life operating upon it.

Vatsyayana's criticism of the doctrine that Adṛṣṭa is an attribute of the material atoms and that it accounts for their peculiar (atomic) activity on account of which these atoms combine and constitute the (embryonic) body is in the opinion of Vacaspati Miśra and others directed against the Jaina theory. According to the Jainas, it is the influx of the Karma of the class of Nama into the Soul that determines the nature, the structure and the development of the Body. We are told that it is the Gati, a sub-class of the Nama Karma which determines whether a being would be a man or a lower animal. The Jāti similarly accounts for an animal's having one, two, three, four or five senses. The Śarīra and the Aṅgopāṅga determine the nature of the Body and its limbs and sub-limbs. Their actual locations and dimensions are settled by the Nirmāṇa Karma while the Bandhana and the Saṃghāta Karmas determine the combination and the interfusion of the various molecules in the formation of the Body and its various parts. The figure of the Body is said to be accounted for by the Saṃsthāna Karma while its osseous structure is the work of the Saṃhanana. It is said that the powers of the touch, of the taste, of the smell, as well as the complexion of the Bodies are also determined by the various modes of the Nama Karma. Karma determines similarly the powers of motion and of respiration in a Body. Whether the Body is to be mobile or immobile, whether it is to be the abode of one soul or of a number of souls, whether it will be attractive or otherwise, whether the voice would be pleasing or harsh, etc. etc. are all said to be determined by the karmic force. It is said that the death of a Body without being fully developed is due to the operation of what is called the Aparyāpti Karma. It is the Paryāpti Karma which accounts for the various manners of organic development. Thus the requisite bodily molecules are collected owing to the Ahara paryāpti, the Śarīra paryāpti develops the Body as a whole while the development of the Senses is due to the Indriya paryāpti. The

Prānāpāna-paryāpti develops the organs of respiration, the vocal organs are accounted for by the Bhāsā-paryāpti, the organs of the mind are developed by the operation of the Manaḥ-paryāpti. The Sthira-Karma makes steady the functions of blood-circulation etc while the Asthira makes it unsteady. According to the Jainas, all physiological phenomena connected with the evolution of the body are thus determined by what they call the Nāma-Karma. The Nāma-Karmas are primarily divided into 42 kinds, which with their sub-classes are 93 in number. The Karma which is thus at the root of organic evolution is held by the Jainas to be Paudgalika or material in nature,—so that there are apparent grounds for holding that according to the Jainas, it is Matter and the Material forces that bring about the Body and its parts with all their peculiarities. In fact, the Jainas use the expression Adrṣṭa in the sense of the determining cause of animal origination and call it Paudgalika in opposition to the Nyāya view of it as a power, pertaining to the Soul.

With all this, however, one may justly doubt if the above charge of Vācaspati and others against the Jaina theory of organic evolution is well founded. The Jainas, of course, emphatically deny that they leave the course of structural evolution to the operation of Matter alone. The embodiment of the Soul in a Body, according to them, is due to what they call Yoga which is a sort of peculiar vibration, as it were, set up in the Soul, in connection with the corresponding vibrations in the Body, the Mind and the Organ of Speech. It is further said that in order that the said embodiment may be possible, it is not only necessary that the requisite organic matter should be near at hand to the psychical principle but that the latter should also be rid of the Viryāntarāya-Karmas i.e. forces which obstruct its power of shrouding itself in a proper Body and similar powers regarding its limbs and sub-limbs. The Yoga which causes Āsrava i.e. actual influx of proper organic matter into the Soul and the consequent Bandha (literally, the bondage of the Soul in the material Body, but physiologically—the actual formation and development of the Body) thus requires the suitability in the formative Matter and a responsive activity in the psychical principle to take it in. The Āsrava, however, is the way which introduces the organic matter,—just as a channel, as the Jainas describe it, lets in the outside water, and the Yoga is the internal activity modifying the state of the Soul in correspondence with the character of the in-coming organic matter. But in order that

the organic matter may be thoroughly assimilated to the Soul the Soul must be supposed to have a basic tendency an inclination or aptitude in itself for the said assimilation This fundamental proneness in the soul for assimilating or absorbing the organic matter peculiar in each case is called Kaṣaya or passion, by the Jainas Referring to this basic and ultimate causality of the Kaṣaya in the matter of structural evolution Akalanka lucidly says —

‘Just as a wet cloth catches in itself the dust brought towards it by winds from all sides, so does the soul, wet with Kaṣaya absorb in all its parts the Karma (Organic matter) introduced by the Yoga Or just as a red hot iron ball when thrown into (a pot full of) water, fully absorbs in itself the water (of the pot) so does the soul, filled with Kaṣaya completely take in the Karma brought by the Yoga

It may thus appear that the Jaina philosophers also believe in an immaterial factor, required for the structural evolution in an animal, over and above the organic matter

The dualistic systems of India thus maintain that the congenital differences in structure and other matters in animals are due to the differences in the pre natal super organic forces that work upon the organic matter and shape it into the usual forms Even the monistic Vedānta admits the causality of these pre-natal forces In spite of its acosmistic position the Vedānta concedes that for all practical purposes the World must be accepted as real From the practical standpoint the animals are to be supposed to have their origination and God to be their creator The question, therefore arises How are the differences in animals to be accounted for? Is God to be supposed to have meted out differential treatment to the different animals owing to an unkind spirit of absolute indifference in him? The theistic Nyāya was confronted with the same criticism and the Vedāntist reply to it absolving God from the charge of unkindness in meting out unequal treatments to creatures is as that given by the Nyāya

‘Inequality in creatures says Śaṅkara, is due to the fact that God in creating is not free but is dependent on other factors If you ask as to what other factors the creator had to rely on we would say, he was dependent on the Dharma and the Adharma (the super organic pre natal forces determining the forms and characters of

different animals from before their birth).....God is only the common moving cause The differences in the animals are caused by the differences in the Karmas inhering in these animals.. ..”

The same efficiency of the Dharma and the Adharma as ante-natal causes, determining the peculiar characters of the animals, is acknowledged by the Buddhists,—at the obvious sacrifice of their fundamental doctrine of the absolute momentariness of all phenomena The origin of an animal is not attributed to organic matter alone by the Buddhists According to them, as Vācaspati points out,—

“Bhava means the Dharma and the Adharma and is so called because to it the Bhava or origination is due The origination of Skandha i.e. the animal Body is caused by that (i.e. the Bhava consisting in the Dharma and the Adharma)”

The Bhava as the transcendental force, working upon the organic matter for the origination of the animal Body is peculiar in each case and is otherwise called the Vāsanā

THE FIGURES OF THE TWO LOWER RELIEFS ON THE PĀRŚVANATHA TEMPLE AT KHAJURĀHO

DR KLAUS BRUHN, PH D

Bibl B L Dhama and S C Chandra Khajuraho (Published by the Manager of
Publication Delhi 1953) p 36

Introduction and Plan p 7 Description and Interpretation of the Figures p 11
Statistics p 20 Notes p 28 Conclusion p 31

INTRODUCTION

The present article is a specialized study of the iconography of one of the Jaina temples at Khajuraho but an attempt has been made in the last paragraphs to utilize the results for some general conclusions concerning iconography as subject and as method

A general description of the Jaina temples especially of the Parsvanatha temple is given in Dhama/Chandra's monograph

(p 28) 'The Jaina temples are situated to the south east of the village [Khajuraho] They are on the whole architecturally similar to the Brahmanical examples except that the balconied openings of the transepts such pronounced features of the other group are absent here In the Parsvanatha temple however to admit light into the mandapa and the *pradaksina patha* small perforated windows have been introduced on all the sides

(p 31) The Parsvanatha temple is the largest and finest of the Jaina temples now surviving at Khajuraho It is 68 ft 2 in long and 34 ft 11 in broad and faces east The addition of a little shrine to the back of the sanctum is a distinguishing feature The portico preceding this shrine is no longer extant Internally, the temple consists of three chambers the *mahamandapa antarala* and *garbhagruha* These chambers are surrounded by a common ambulatory passage"

To my knowledge only a small plan of the temple has been published so far (by Cunningham in the 10th Vol of the Reports of the Archaeological Survey of India Plate VIII) Our plans on p 10 are only meant as guide to the sculptures

Of the three reliefs only the two lower ones are of interest for the student of iconography, the figures of the third one being of quite a

different character. In rare cases the figures of the second relief reflect conceptions of the third relief just as the third relief contains some figures similar to those on the two lower panels. The sculptures of the superstructure could not be studied because they were inaccessible—The maximum height of the lower figures (1st relief) is about 35 in, the maximum height of the upper ones (2nd relief) about 25 in. The figures on the walls of the back-shrine (sections VI and VIII in plan 3) are slightly smaller in the lower row and considerably smaller (height about 15 in) in the upper row—All figures in the two lower panels are standing. Whereas the women engaged in particular actions (removing of a thorn etc.) are seen in different attitudes, all the other figures show a more or less pronounced *tribhanga*. The subsidiary *yaksinīs* on slab III 4^u and XI 18^u are seated in *lalitāsana*. The dwarf IV 10^u stands with crooked legs, and the three musicians VIII 3^u sit. The *tīrthaṅkaras* are either standing or sitting—All the sculptures of the temple are in a very good state of preservation.

In the big plan (1) with distorted proportions the different figures are marked by T (īrthamkara), D (īkpāla), M (ale), F (emale), V (yāla). W denotes a window and special niches are indicated by a frame. Over the figures in the recesses there appears a (—), whereas a (+) is put over the figures on the projections. Since combinations (MF, FM, MMM, MFM, FMF) are very common, we have separated by an oblique (M/F) figures which are grouped together in the same recess or on the same projection, but are not connected with each other—The Roman number always refers to the section (see plan 3), the Arabic number to the place within the section, the letters *u* and *l* to the upper and lower reliefs. The reading of the figures goes from right to left (even if different sculptures are arranged on one and the same panel), but from left to right in the case of combined figures as couples etc. The reading of the attributes goes from left to right and from top to bottom.

The sculptures on the outer walls of the *garbhagrha* are marked in the same way as those on the walls of the *mandapa* and *pradaksinapatha*, but for reasons of the context the eight single male figures have been specified as S (Śiva, see plan 2 for *garbhagrha*).

In the 'Description and Interpretation' given below the sculptures are defined by a name, a Roman number, a question mark, or '0' (zero). In the last case the figure has no 'iconographical value' and, accordingly, no

individuality (see below) Figures provided with a question mark may have individuality but no identification was possible The Roman numbers refer to certain types of sculptures (type with Śiva iconography type characterized by lotus and citron, and so on) As some of the types are of a very doubtful character and as the assignment to a type is often questionable we might have marked many figures with a '7' or '0' as well as with a number On the other hand in many cases I and II means almost the same as Śiva and 'Viśnu, and only because of the gradual transition to less and less distinct Śivas and Viśnus which makes a decision often difficult the names are always avoided Some figures however, are explained by a name, not because of especially correct iconography but because transitional figures are not represented so that it was not necessary to introduce a special type'

In the 'Statistics' the members of the types are listed In the case of types I and II those figures are mentioned first which bear the greatest resemblance with these gods and the figures with few 'iconograms peculiar to them are enumerated later By iconogram (in opposition to a mere attribute) I mean any feature (*mudra asana* attribute etc) which identifies a being either as an individual strictly speaking (e.g. *Rsabha* generally to be recognized by the hair locks) or as a member of an individual group (e.g. *tirthamkaras* largely to be recognized by their nudity) As some iconograms found with the sculptures of our temple (lotus *padmasarpa* snake citron) have spread from certain figures to others they cannot, in any context be taken as significant They appear along with statues to whom they originally do not belong (Śiva and Viśnu with citron) or are found isolated (couple with *padmasarpa* as sole attribute) and they lose accordingly their significance even in the proper context (lotus along with *caṭra* gives no sufficient evidence that the figure is actually meant to be Viśnu) Especially figures with such iconograms are defined by '? 0' or are enumerated at the end of the lists for type I and II

For terms not explained here refer to Notes

DESCRIPTION AND INTERPRETATION OF THE FIGURES

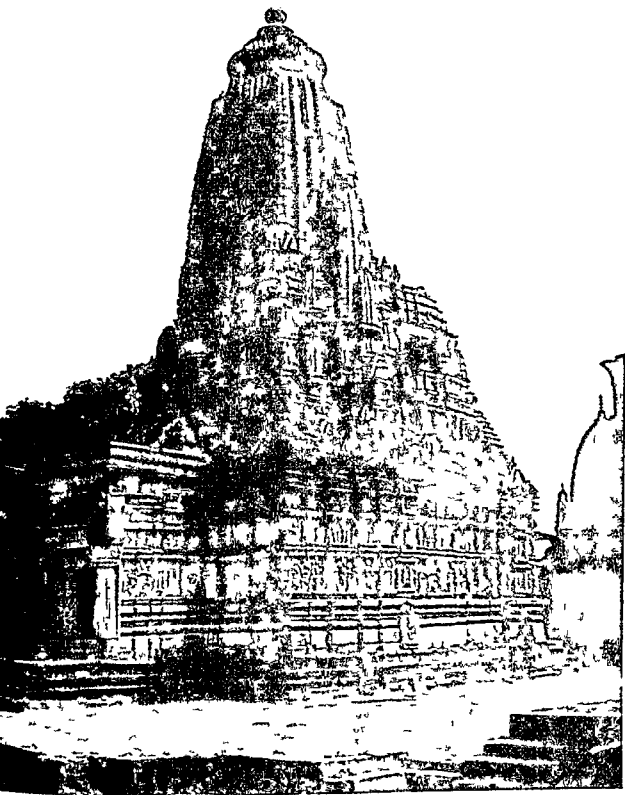
A THE FIGURES ON THE OUTER WALLS OF THE MANDAPA

- I /
T (—) standing
- II 1 F = ?
amraphala (?) / kaṭi or pata
no sculpture
- II 2 FMF = 0
beard(M) / head(M) // neck(1stF) / r l arm(1stF) // n r / l u arm(M)
MF M = V F = 0
dhanuskarsana / dhanus / alingana (kanṭha) / pustaka
padma / alingana
- II 3 window
window
- II 4 F = 0
bijapura / pata
F = ?
/ / padmasarpa or padma rolled up
- II 5 MF = 0
kaṭi / alingana // alingana (kanṭha) / padmasarpa
V
- II 6 M = III (padmapāṇi)
padmasarpa / padmasarpa
bijapura / kaṭi
M = dikpala (E) Indra (elephant)
gada (perhaps mutilated ankusa) / sarpa (3)
padmapāṇi (form b) / vajra
- III 1 M = I (apasmarapuruṣa, padmapāṇi)
trisula / padmasarpa
abhaya / kamandalu (hanging)
M = dikpala (SE) Agni (meṣa knotted beard)
gada (śakti ? sruk ?) / pustaka (?)
akṣamala / kamandalu (hanging)
- III 2 MF M = II F = 0
sankha / cakra / (ring) // alingana (kanṭha) / darpana
gada / alingana
V

- III 3 $F = 0$
bījapūa/pata
 $F = 0$
pointing downwards with stretched/pustaka
forefinger and middle finger (as teaching)
- III 4 $s p 24$
- III 5 $F = 0 ?$
padma (full-blown, stalk) or cakra (stick)/pata
 $F = 0$ (n f)
removing a thorn from her foot
- III 6 $MF = 0$
 $= II 5^u$, but darpana instead of padmasarpa
V
- III 7a^u $F = 0$ III 7b^u $M = II$
pata/padmasarpa padma (half-opened, stylized)
resting on gadā
- III 7ⁱ $M = ?$ (vāhana)
abhaya/kamandalu (hanging)
- III 8 $MF M = IV F = 0$
padma (half-opened, stylized stalk)/n r //āl (kantha)/padmas
bījapūra/ālingana
V
- III 9 $MF M = I F = 0$
padma (half-opened, stalk)/sarpa (1) //āl (kantha)/darpana (?)
katī/ālingana
 $M = I$ (Nandi)
triśūla/sarpa (3)
padma (bud)/katī
- III 10 $MF = 0$
 $= II 5^u$ but pata (hand lifted up) instead of padmasarpa
V
- III 11 $M = III$
padmasarpa/padmasarpa
katī/padma (half-opened)
 $M = I$
padma (bud)/sarpa (1)
downwards/padma (half-opened, stylized)
- III 12 $MF = 0$
 $= II 5^u$, but darpana instead of padmasarpa
V

- III 13 MF = 0
= II 5^u
M = I
padmasarpa/sarpa (1)
padma (half opened stylized)/kamandalu
- III 14 FM F = 0 M = ?
bijapura/n r // ? /padmasarpa
alingana/kaṭi
V
- III 15a^u FMF = 0
kaṭi/alingana//al (kantha)/al (kantha)//al (kantha)/pustaka
- III 15b^u F = 0
pata/hand bent downwards animal (probably bird) on wrist
- III 15a^l F = 0
paṭa/kaṭi
- III 15b^l FM F = 0 M = Balarama (7 snake hoods)
padmasarpa/alingana (kanṭha)//kamandalu (resting)/hala
ālingana/kaṭi
- III 16 MF = 0
varada (towards the F)/alingana (kantha)//al (kanṭha)/pata
V
- III 17 M = III
= III 11^u
F = 0
painting the eye/darpana
- III 18 MF = 0
varada (towards the female)/alingana//al (kantha)/?
V
- III 19a^u M = VI
bundle of lotus stalks (with buds)/padmasarpa
kaṭi/padma (half opened, stylized)
- III 19b^u M = IV
padma (half opened stalk)/padmasarpa
bijapura/kaṭi
- III 19^l MF M = II F = 0 (photo)
sankha/cakra //alingana (kantha)/darpana
padma (half-opened)/alingana
- IV 1 window
window

- IV 2a^u $F = 0$
bent downwards/padmasarpa
- IV 2b^u $MF \quad M = I \quad F = 0$
padmasarpa/sarpa (1) // āl (k) / padma (full-blown, stalk)
kati/ālingana
- IV 2^l $FM \quad F = 0 \quad M = \text{Kubera (?) (photo)}$
padmasarpa/ālingana (kantha) // nakula/padmasarpa
ālingana/resting on gadā
creeper between F and M (padmapāni)
- IV 3 $MF = 0$
 $= II \quad 5^u$
V
- IV 4 $MF \quad M = I \quad F = 0$
padmasarpa/sarpa (1) // ālingana (kantha) / bijapūra
kati/ālingana
 $F = \text{Ambikā}$
lumbi/śiśu
- IV 5 $MF = 0$
left hand (F) / l shoulder (F) // r. shoulder (M) / r hand (M)
V
- IV 6a^u $MF \quad M = IV \quad F = 0$
padmasarpa/padma (half-opened) // r shoulder (M) / padmasarpa
bijapūra/ālingana
- IV 6b^u $MF \quad M = V \quad F = 0$
dhanuskarsana/ālingana // r shoulder (M) / padmasarpa
- IV 6a^l $MF \quad M = II \quad F = 0$
cakra/śankha // ālingana (kanṭha) / padmasarpa
resting on gadā/ālingana
- IV 6b^l $F = 0 \quad (n.f)$
touching the ear with her right hand
- IV 7 $MF \quad M = I \quad F = 0$
sarpa (1) / śakti // ālingana (kantha) / padma (full-blown, stalk)
padma (bud) / n.r.
window
- IV 8 $MF \quad M = I \quad F = 0$
padmasarpa/sarpa (1) // r shoulder (M) / bijapūra
abhaya/ālingana

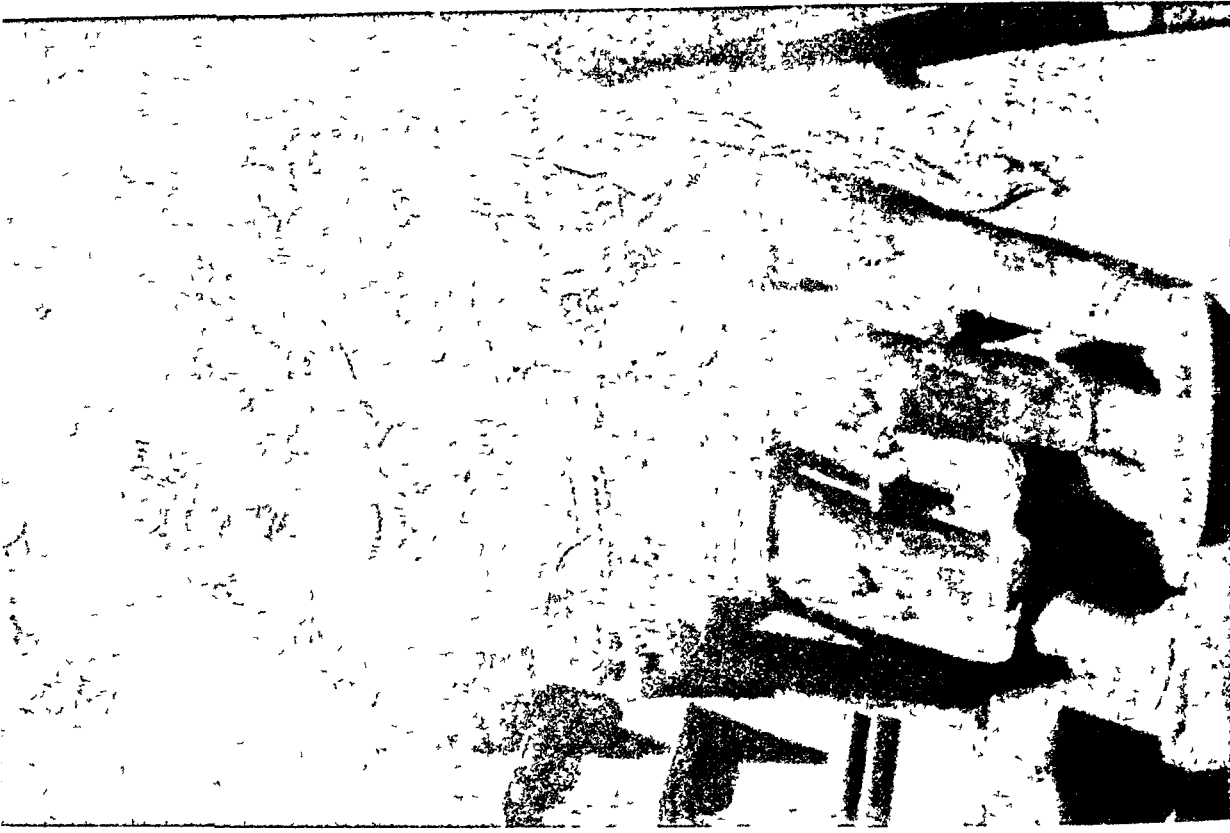
Temple of Parvathanatha Khajuraho

1 IV 21

The Figures of the two lower reliefs on the Pārsvanātha Temple at Khajurāho

Photos Dr Klaus Bruhn]

2 III 191

- M = I (Nandi)
 padma (rolled up animal in calyx) / sarpa (3)
 kaṭi/padma (bud)
- IV 9 MF = 0
 = II 5^a
 V
- IV 10 M = dwarf
 creeper in both arms (padmapani)
 M = dikpala (S) Yama (beard and moustache skull and
 snakes on the head)
 padma (bud) / pustaka
 khaṭvanga (animal on top) / abhaya (bird on wrist)
 mṛga (?)
- V 1 M = II
 abhaya/sankha
 resting on gada /
 M = dikpala (SW) Nirṛti (naked, snakes round the neck
 and round the arms)
 padmasarpa/sarpa (1)
 khadga/siras
 śvan
- V 2 MF M = II F = 0
 resting on gada/alingana // alingana (kantha) padmasarpa
 V
- V 3 MF M = IV F = 0
 padma (half-opened) / padmasarpa // alingana (kantha) / pustaka
 bijapura/alingana
 M = I (Nandi)
 padmasarpa/sarpa (3)
 akṣamala/kamandalu (hanging)
- V 4 MF = 0
 = II 5^a
 V
- V 5a^a MF M = II F = 0
 gada/padma (half opened stylized stalk) // al (kantha) / downy
 bijapura/alingana
- V 5b^a M = II
 padmasarpa/cakra
 resting on gadā/sankha

- V 5a¹ FM F = 0 M = II
padma (?) / n r // cakra/śankha
ālingana/resting on gadā
- V 5b¹ F = 0 (n f)
o n e long lotus-stalk (with bud) carried by both arms
- V 6 MF M = VI F = 0
padma (half-opened, stalk) / padmas // āl (kantha) / darpana
padma (bud) / ālingana
window
- V 7 MF M = II F = 0
resting on gadā / shoulder (F) // n r / padmasarpa
F = 0 (padmapāni)
bījapūra/downwards
- VI (all figures smaller in size, refer to Introduction)
- VI 1a^u M = 0
katī/padma (bud) or bījapūra
- VI 1b^u MF = 0
= II 5^u
- VI 1¹ FM F = 0 M = II
darpana/ālingana (kantha) // cakra (ring) / padma (half-op, stalk)
ālingana/śaktighanta
- VI 2 MF = 0
katī/n r // n r / padmasarpa
V
- VI 3 F = 0
pata/padmasarpa
F = 0 (n f)
both hands holding braid of hair
- VI 4 T(—) seated
T(—) standing
- VI 5 F = 0
pata/padmasarpa or padma (full-blown, stalk)
F = 0
pata/hand bent downwards (with bird on wrist)
- VI 6 MF = 0
touching his own chest/āl // āl (kantha) / between the legs
V

- VI 7 $F = 0$
 padmasarpa/kaṭi
 $F = 0$
 padmasarpa/kaṭi
- VI 8a^u $MF = 0$
 = II 5^u but pustaka instead of padmasarpa
- VI 8b^u $MF = 0$
 = II 5^u but kaṭi instead of padmasarpa
- VI 8a^l V
- VI 8b^l $M = II$ (padmapani)
 sankha/padma (half opened, stalk)
 resting on gada/cakra
- VIII (all figures smaller in size refer to Introduction)
- VIII 1 no sculpture
 $F = 0$ (n.f.)
 ?/pustaka
- VIII 2 $MF = 0$
 padma (bud) or bijapura (with head of a snake upon it)/al //
 alingana (kaṭha) / /
 V
- VIII 3 $MMM = 3$ musicians
 venu//raised/paṭa//damaru
 MF $M = V$ $F = 0$
 lotus bundle/dhanus //al (kaṭha)/padmasarpa
 sort of half-opened padma/al
 lotus bundle as in III 19a^u but with three human skulls on
 the stalks below the buds
- IX 1 $F = 0$
 / / paṭa
 $F = 0$
 downwards/darpina
 to her left female attendant figure (with bijapūra in her
 right hand)
- IX 2 $MF = 0$ (M with beard)
 = II 5^u
 window
- IX 3a^u $M = 0$
 padma-sarpa/downwards

- IX 3b^u F = 0 (animal to her right)
hand touching right cheek (fore-finger and middle finger
stretched upwards)/pustaka
- IX 3c^u M = III
padmasarpa/padmasarpa
bijapūra/katī
- IX 3a¹ F = 0 (n f)
stick/collyrium vessel
- IX 3b¹ MF M = II F = 0
/ /cakra//ālingana (kantha)/padma (half-opened, stalk)
/ /ālingana
- IX 4 MF = 0
= II 5^u
V
- IX 5 MF = 0
bijapūra/ālingana // ālingana (kantha)/pātra (?)
M = I (Nandī)
padmasarpa/sarpa (1)
/ /katī
- IX 6 FM F = 0 M = ?
padmasarpa/ālingana//n r /padma (bud, stalk)
ālingana/kamandalu (resting)
V
- IX 7 M = II
padmasarpa / /
resting on gadā / /
M = dikpāla (W) Varuna
pāśa/padmasarpa
katī/kamandalu (hanging)
- X 1 M = II (padmapānī)
padma (half-opened, stalk)/cakra (stalk)
abhaya/katī
M = dikpāla (NW) Vāyu (mrga)
ankuśa/pustaka (dhvaja ?)
varada/kamandalu (hanging)
- X 2 MF M = II F = 0
śankha/sarpa //touching śankha (or neck) of M/padma
resting on gadā/n r (half-opened, stylized, stalk)
V

- X 3 M = II
sankha/padma (half opened)
resting on parasu/cakra
M = I
trisula/padma arpa
bijapura/kati
- X 4 MF M = II F = 0
dhanus/arsana/padma (half-opened) // al (kantha)/padmas
resting on gada/alina
window
- X 5a¹ FM = 0 (creeper between F and M = padmapani)
stick kept in patra/r l arm(M) // patra/padma (bud) (?)
- X 5b^a M = III
padma (bud, stalk)/padma (bud, stalk)
kati/bijapura
- X 5a¹ MI' M = kumara ? F = 0
sakti/alina
kati/sakti (one weapon in two arms)
- X 5b¹ F = 0 (nf)
engaged in her toilet
- X 6 MF M = VI F = 0
padmasarpa/padma (bud tall) /alina (kantha)/padmasarpa
kati/alina
V
- X 7 MF M = I F = 0
padma (half opened stylized s rka)/sarpa (l) // al (k)/bijap
bijapura/alina
F = 0 (nf)
removing a thorn
- X 8 MF M = I F = 0
M = III 9 /, alina (kantha) padmasarpa
V
- X 9 FI' F = 0 M = ?
padmasarpa alina (kantha) // n.r/cakra
alina/kati
either cakra with three snake hoods on top or bundle of lotus
stalks (cf VIII b) with cakra below the buds
MF M = I F = 0
padmasarpa/cakra (3) // d ngana (kantha)/darpana
padma (bud)/alina

B THE FIGURES ON THE OUTER WALLS OF THE GARBHAGRHA

a The *dikpālas* (order of success on r u arm / l u // r l / l l)

Indra	anku a/padma (half opened stalk) // katī/vajra (gaja)
Agni	sakti (sruk?) / pustaka (?) // abhaya/kamandalu (hanging) (beard mesa)
Yama	pustak a/sarpa (1) // katī/khatvanga (moustache mrga?)
Nirrti	/ / sarpa (1) // khadga (?) / siras (sarpa on the head round the neck and round the arms svan)
Varuna	pustaka (?) / / // katī/? (vahana)
Vayu	mala (dhvaja?) kept in both upper arms // gada (ankusa?) / kamandalu (hanging) (hūrana)
Kubera	padmasarpa/padma (half opened) // katī/nakula (vahana)
Isana	sarpa/padma (half opened) // trisula / / (padmapani Nandi)

b The *Śivas* (order of succession as in a)

trisula/sarpa (1) but I 2 I 13 II 11 III 12 sarpa (3)
aksamala/kamandalu (hanging) (Nandi)

c The couples (all [except II 10] MF all = 0 all only two arms)

I 4 ^u	= II 5 ^u (of mandapa) but pata instead of padmasarpa
I 6 ^u	katī/alingana (kantha) // n r / beard of the male
I 10 ^u	= II 5 ^u but padma (half opened stalk) instead of padmasarpa
I 12 ^u	right arm of the female / alingana (kantha) // pata/abhaya
II 2 ^u	= II 5 ^u but padma (bud stalk) instead of padmasarpa
II 4 ^u	left arm of the female / al (kantha) // al (kantha) / srnkhalā (?)
II 6 ^u	left hand of the female / alingana // al (kantha) / hand empty
II 10 ^u	(FM) right thigh of the male / pata // alingana (kantha) / ?
III 2 ^u	right arm of the female / alingana (kantha) // touching her left breast / downwards dhanuskarsana / alingana // alingana (kantha) / pustaka marthuna outer hands put into one another inner h. on outer shoulders

female figures all = 0 all nf

irthamkaras etc

er panel T(—) upper panel Bahubalin

er panel T(—), up T(—)

T with ardhaçandra (= Candraprabha), up T with
makara (? = Suvāidhi ?)

er panel T with makara (?) up T(—)

- XI 20 MF M = IV F = 0
padmasarpa/pata //ālingana (kantha)/darpana
bījapūra/ālingana
V
- XI 21 M = (Brahma)
śakti (sruk ?)/pustaka
sort of varada/kamandalu (hanging)
M = dikpāla (N) Kuberā
padmasarpa/pustaka (?)
bījapūra/sarpa (1)
- XII 1 M = I
trīśūla/padmasarpa
akṣamālā/kamandalu (hanging)
M = dikpāla (NE) Īśāna (Nandi)
śakti/sarpa (3)
akṣamālā/kamandalu (hanging)
- XII 2 MF = 0
l hand (F)/ālingana (kantha)//āl (kantha)/in right hand (M)
V
- XII 3 F = 0
pata/padmasarpa
F = 0
padmasarpa/downwards
- XII 4 window
window
- XII 5 FMF = 0
bījapūra/l shoulder (M)//ālingana (1st F)/āl (k, 2nd F)//
r shoulder (M)/bījapūra
MF M = II F = 0
/ / śankha // ālingana (kantha)/padmapāni (cakra before
kati/ālingana creeper, cf X 9^u)
- XII 6 F = ?
/ / bījapūra
no sculpture
- XIII M = III
padma (half-opened)/padma (half-opened)
resting on gadā/bījapura
T(—) standing

B THE FIGURES ON THE OUTER WALLS OF THE GARBHAGRHA

a The *diṭṭapalas* (order of success on ru arm/lu//rl/l1)

Indra	anl usa/padma (half opened, stalk)//kaṭi/vajra (gaja)
Agni	sakti (sruk?) / pustaka(?) // abhaya/kamandalu (hanging) (beard mesa)
Yama	pustaka/sarpa(1) // kaṭi/khatvanga (moustache, mrga?)
Nirrti	/ /sarpa(1) // khadga(?) / sirs (sarpa on the head round the neck and round the arms svan)
Varuna	pustaka(?) / / // kaṭi/? (vahana)
Vayu	mala (dhvaja?) kept in both upper arms// gada (ankusa?) / kamandalu (hanging) (hiraṇa)
Kubera	padmasarpa/padma (half opened) // kaṭi/nakula (vahana)
Isana	sarpa/padma (half opened) // trisula / / (padmapani Nandi)

b The *Śivas* (order of succession as in a)

trisula/sarpa(1), but I 2 I 13 II 11 III 12 sarpa (3)
akṣamala/kamandalu (hanging) (Nandi)

c The couples (all [except II 10] MF all = 0 all only two arms)

I 4 ^u	= II 5 ^u (of mandapa) but paṭa instead of padmasarpa
I 6 ^u	kaṭi/alingana (kanṭha) // nr / beard of the male
I 10 ^u	= II 5 ^u but padma (half opened stalk) instead of padmasarpa
I 12 ^u	right arm of the female/alingana (kanṭha) // paṭa/abhaya
II 2 ^u	= II 5 ^u , but padma (bud stalk) instead of padmasarpa
II 4 ^u	left arm of the female/al (kanṭha) // al (kanṭha) / sṛṅkhala(?)
II 8 ^u	left hand of the female/alingana // al (kanṭha) / hand empty
II 10 ^u	(FM) right thigh of the male/paṭa // alingana (kanṭha) / ?
III 2 ^u	right arm of the female/alingana (kanṭha) // touching her left breast/dov nwards
III 4 ^u	dhanuṣkarṣaṇa/alingana // alingana (kanṭha) / pustaka
III 8 ^u	maithuna
III 10 ^u	outer hands put into one another inner h on outer shoulders

d The female figures all = 0, all n.f

e The *tīrthamkaras* etc

I 1	lower panel T(—), upper panel Bahubalin
I 8	1p T(—), up T(—)
II 6	1p T with ardhaçandra (= Candraprabha), up T with makara (? = Suvādhī ?)
III 6	1p T with makara (?), up T(—)

C THE FIGURES IN THE NICHEs AND ON THE LINTELS

All figures are female, all except III 4^u (middle), III 4^l, XI 18^u (middle), and XI 18^l in lalitāsana

a The figures in and below the two niches III 4^u
and XI 18^u on the outer walls of the mandapa

III 4^u *left figure* = Sarasvatī?
 padma (half-opened, stylized)/pustaka
 abhaya/bīṇapūra
 middle figure = Laksmī ?
 ././ padmasarpa
 abhaya/kamandalu (hanging)
 right figure = Cakreśvarī?
 cakra (stick)/padma (half-opened, stylized)
 dhanuskarsana/kamandalu (resting)

III 4¹ = ?
padmasarpa / /
varada / /

XI 18^u *left figure* = ?
 padma (?) / padma (half-opened, stalk)
 abhaya / bījapūra
 middle figure = Brahmānī (3 [= 4] heads)
 / / /
 ./ . / /
 right figure = Laksmī ?
 padma (?) / padma (half-opened, stalk)
 abhaya / kamandalu (resting)

XI 18¹ = Laksmī ?
 padma (half-opened, stalk)/padma (half-opened, stalk)
 ./ / śankha

b The figures in the two niches below the reliefs
south wall of the =Sarasvatī
mandapa padma (half-opened, stalk)/pustaka
v ī ṇ ā
varada/kamandalu (hanging)

north wall of the	= Sarasvatī (hamsa)
mandapa	rolled up padma/rolled up padma
	/ / ./.
	animals inside the two padmas

c The figures on the three door lintels

door way of the mandapa left figure = Brahmanı (3 [= 4] heads, hamsa)
 sakti/pustaka
 / / kamandalu (resting)
 middle figure = Cakresvarı (Garuda)
 padma (?) / cakra
 cakra (ring) / dhanus
 gada/khetaka
 khadga/gada
 abhaya/sankha
 right f = Brahmānı (3 [= 4] heads hamsa?)
 śakti/pustaka
 bijapura (?) / kamandalu (hanging)

door way of the garbha left figure = Laksmı
 grha (both figures on the padma (full blown stalk) / padma (f st)
 walls in r angle to abhaya/kamandalu (resting)
 the lintel) (elephants on the padmas facing each other)
 right figure = Sarasvatı
 padmasarpa/pustaka
 v i n a

door way of the back left figure = Sarasvatı
 shrine padmasarpa/pustaka
 v i n a
 middle figure = Laksmı
 padmasarpa/padmasarpa
 / / kamandalu (hanging)
 right figure = Sarasvatı
 padmasarpa/pustaka
 varada/kamandalu (hanging)

S T A T I S T I C S

(The figures described under B c e are left aside)

Type I (Siva)

4 peculiar iconograms (Nandi not counted) 8 Sivas of the garbhagrha,
 XII 1^a (= Isana), XII 1^a

3 III 1^a, V 3^a XI 17^a

2 III 9^a, III 13^a, IV 7^a, XI 16^a

1 III 9^a (= X 8^a) III 11^a IV 2b^a IV 4^a IV 8^a IV 8^a X 7^a X 9^a

mutilated figures (garbhagrha) III 12^a (Isana) IX 5^a

figures with bijapura X 3^a X 7^a, IX 8^a

*Type II (Viṣṇu)*4: V 5b^u, VI 8b^l, X 3^u3: III 2^u, III 19^l, IV 6a^l V 5a^l2: III 7b^u, X 1^u, X 4^u1: V 2^u, V 7^u, XI 10^umutilated figures V 1^u, IX 3b^l IX 7^u, XIIfigures with sarpa or bijapūra X 2^u (sarpa), V 5a^u XI 6a^u, XI 12^l, XI 14^u*Type III* (male figures with two padmas of the same shape in the upper arms)II 6^u (= IX 3c^u), III 11^u (= III 17^u), X 5b^u, XIII^u*Type IV* (male figures with padma and bijapūra) Cf Type II last line and Type III No 1 2 5, 6 — III 8^u, III 19b^u, IV 6a^u, V 3^u, XI 14^l, XI 20^u*Type V* (male figures with dhanuskarsana and/or dhanus)
(garbhagrha) III 4^u, II 2^l, IV 6b^u, VIII 3^l, XI 6^l (= Agni), X 4^uIII 4^u ('Cakreśvarī')*Type VI* (male figures which do not belong to type I - V with two or more padmas).III 19a^u, V 6^u, IX 2^u, X 6^u, XI 10^l*Identified figures* (except the 2 x 8 dikpālas)Balarāma (III 15b^u), Kubera (? , IV 2^l), Ambikā (IV 4^l), Kumāra (? , X 5a^l),
Brahma (XI 2^l), Agni (XI 6^l), Brahma (XI 20^u)*Figures neither identified nor entered into the lists*
II 1^u (F), III 7^l, III 14^l, IX 6^u, X 9^u, XI 12^u, XII 6^u (F).

NOTES

Explanation of the terms (ref also to the Introduction)

The following system has been adopted for the description of the figures in A and C.

right upper arm (1st fig)/left upper arm (1st fig)

right lower arm (1st fig)/left lower arm (1st fig)

The 2nd (3rd) figure is described behind or below the preceding figure;
the double oblique separates different figures forming a group

1st fig // 2nd fig // 3rd fig

- ? denotes uncertainty due to mutilation or due to difficulties in the interpretation
 / missing or broken
 T(—) tirthamkara image without cihna
 alingana arm put round the hip (or hip and breast) of the other figure
 alingana (kan[ha] arm put round the neck of the other figure
 brackets iconograms not kept in the hands are given in brackets behind the general definition, e.g. 'M = I (Nandi)' If a hand of a figure touches a part of another figure it is indicated thus 'left hand (F) i.e. touching the left hand of the accompanying female figure Similarly beard in the description of a female figure means grabbing the male by the beard

- cakra (ring) cakra in the simple form of a ring
 dhanuskarṣana fore finger touching the thumb the interpretation dh (in stead of jñanamudra or pravacanamudra) is chosen because the iconogram occurs along with weapons
 downwards hand hanging down (with thumb inwards as distinguishing mark from varada where the thumb is shown outwards) hand described as resting on a particular object is in this position if not stated otherwise
 kamandalu either hanging (upper part grasped by the hand) or resting in the hand
 kaṭi kati avalambita hasta
 n.f not shown from the front
 n.r not to be recognized (if in the case of alingana one arm is hidden behind the figure which it embraces)
 padmapani see note on (maṇḍapa) II 6^a
 padmasarpa blending of padma and sarpa rolled up sarpa resembling a full blown lotus with stalk
 paṭa hand keeping scarf or garment
 sarpa (1)/(3) snake with one or three hoods
 śiras head (kept by a tuft of hair) in opposition to skull

Remarks on single figures

Maṇḍapa

II 5¹ etc. Ref for vyālas (or sardulas) to St Kramrisch The Hindu Temple II p 332 ff

II 6^u padmapāṇi motive. The old motive survives in later art in two forms a As a floral design (often influenced by animal motives) which generally does not reach the hand of the figure It can be shown by the side of almost every statue, in temples of the northern and southern styles, Hindu and Jaina b In the form of two highly stylized leaves (always of the same shape) which the tīrthamkara keeps in either hand In a the lower part, in b the upper part of the design has become independent Of our drawings Fig 1 shows the original complete form, 2 and 3 show the two later forms a and b (a in Fig. 2 in its simplest shape, but combined with b, b alone in Fig 3), whereas in 4 an example of blending of motive a with another motive (tree) is given.

All the four drawings were prepared from photos: the first shows the Bodhisattva Vajrapāṇi (early 8th century, Naltigiri, Orissa) Taken from The Art of India and Pakistan, Edited by Sir Leigh Ashton, Plate 40 Fig 243, by courtesy of the publisher ¹ The second shows an ācārya on the Dīgambara Jaina Temple No 1 at Deogarh (U. P.), the third the lower portion of the main image in Deogarh Temple No. 28, and the fourth (Photo U P Shah) the lower portion of a late tīrthamkara image in Baroda See also our photo of IV 2¹ which gives an idea of the usual form of the padmapāṇi-motive on our temple The pattern is simply referred to as 'padmapāṇi' (form a, if not stated otherwise).

II 6¹ sarpa is not traceable for Indra

III 1^u kamandalu instead of the common kapāla? For the apasmārapurusa refer to G Rao, Hindu Iconography II 1, 67

IV 2¹ padma is not traceable for Kubera

IV 10¹ Here and on the garbhagrha Yama's vāhana looks like a deer, but probably we have to read 'buffalo' according to tradition Padma is otherwise not found with Yama

V 1¹ The iconography of the upper arms is probably modelled up from the Śiva-iconography ('Type I')

VI 1¹ For 'śaktighanta' compare the more common vajraghanta ¹

X 2^u. sarpa not found with Viṣṇu

XI 21¹ The reading 'Kubera' is required by the context, but the iconography does not fit him

XII 1¹. The context permits here (and in III 12¹ of the garbhagrha) the reading 'Īśāna' (instead of mere 'I')

¹ Faber and Faber Ltd, London

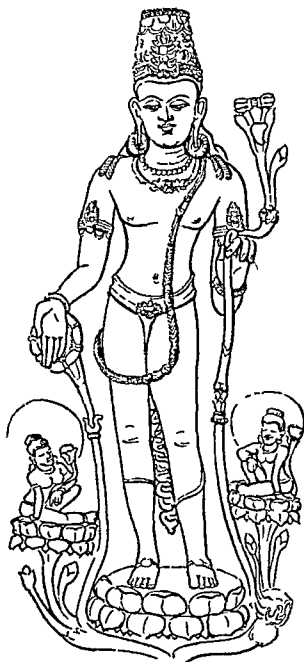

Fig 1

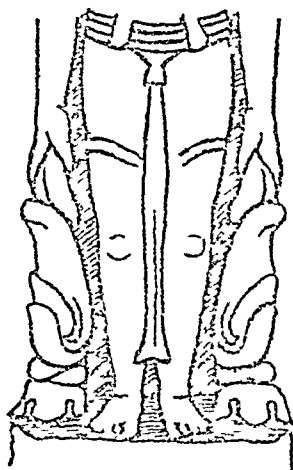

Fig 2

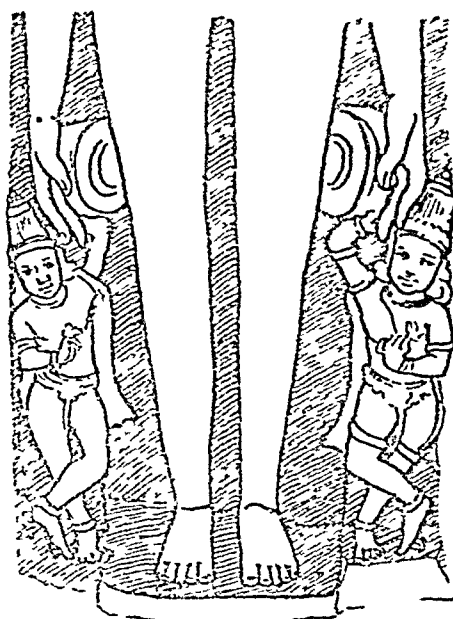
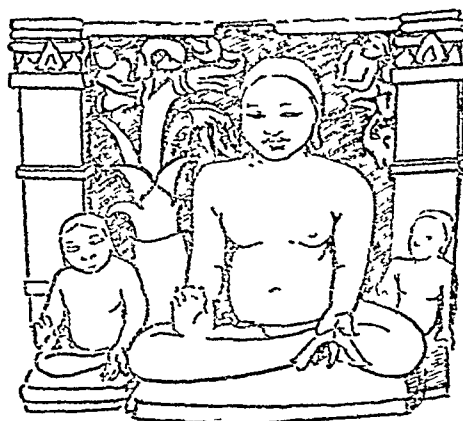

Fig 3

Garbhagrha

The reader may himself compare the dikpalas on the garbhagrha with the dikpalas on the mandapa. It is noteworthy that in some cases it seems padma and sarpa correspond to each other. Compare I 2¹(g) and II 6¹ (m) I 13¹ and IV 10¹ III 11¹ and XI 21¹

Indra and Isana the guardians of the eastern and north eastern direction—and the two Śivas above them—are placed transversely (i.e. on the side wall of the projection for the following/preceding figure) so that they face the proper direction.

Niches and Lintels

The figures identified as Brahmanī. According to my information no yakṣī has three heads whereas tradition ascribes three or more heads to several yakṣas.

The second figure described under C b and identified as Sarasvatī. I read the mutilated vahana as hamsa because I found the same animal as vahana of Brīhma (and his consort) on a slab of the Śiva temple at Chandpur (from Dhaura Station Bina Jhansi Line).

CONCLUSIONS

§1 Cunningham identified many of the figures on the Jaina temples more or less hesitatingly as brahmanical (ASI Reports Vol X p 17 on Ghaṇṭaī temple 'probably brahmanical', Vol II p 432 on two smaller Jaina temples 'figure which looks like Lakṣmī' ibid on Parsvanātha temple 'amongst which [statues] I recognized several of the brahmanical god...'). In Burnier's work 'Hindu Medieval Sculpture' however the figures are simply called by the names of the brahmanical models. We shall see that the iconography of the Parsvanatha temple is not brahmanical strictly speaking but highly influenced by brahmanical iconography. This solution almost suggests itself but it is necessary to support it by such evidence which only a systematical analysis can give. The analysis has possibly also some general interest because investigations of this kind are comparatively rare.

§2 The interpretation of figures other than tirthamāras presents many difficulties. The artists were not bound to follow exactly the rules of the texts in the representation of yakṣas yakṣiṇīs etc. Art and theory influenced each other, and there was no one-sided dependence. What renders the books even more inapplicable is the stress laid upon features

which are not typical or which are not actually represented by the artists? The 'standard iconography' (U P Shah) has therefore, to be found out by a combined study of art and literature. But local differences, differences even within one and the same temple, show that a general dictionary of iconography cannot be written so that it is at the end always the iconographical 'text' itself which must be utilized as dictionary.

The artists have not only changed the details of the iconographical system. Following visual rather than abstract principles they have transformed the character of the system. What is different for the theologian has been made similar or identical by the artist (lotus and *cakra*), and what is more or less identical for the theologian has been differentiated by the artist (lotus). We have tried in our description to do justice to the dogmatical as well as to the aesthetic system. But dogmatical data are more general than aesthetic features. The latter are, therefore, of greater importance, if one has to study the expansion of local styles.

§ 3 By a formal analysis we find that there are 4×2 separate male figures of a definite iconographical character on the four corners of the temple and of the *garbhagrha* (always in the lower relief). They are the eight *dikpālas* who are thus all represented twice (with more or less important alterations). Moreover above each *dikpāla* of the *garbhagrha* there are identical figures of Śiva. Otherwise no system can be traced in the arrangement of the sculptures, only a certain symmetry which makes it probable that the outer walls have not undergone too many changes in later times. All the three sides of the *garbhagrha* are symmetrical and correspond to each other (plan 2). The sides of the *mandapa* (and the *pradaksinapatha*) are not symmetrical, but the northern and southern half of the lower relief correspond to each other and the two halves of the upper relief are corresponding on the eastern portion of the temple (up to III 4 and XI 18 respectively). See plan 1³.

We have to distinguish between the figures of the *garbhagrha* and those of the *manāpa* (and the *pralaksinapatha*): in the case of the former there is a clear distinction of iconographical and non-iconographical statues, and only the latter (the *dikpalas* and *Śivas*) have four arms. This

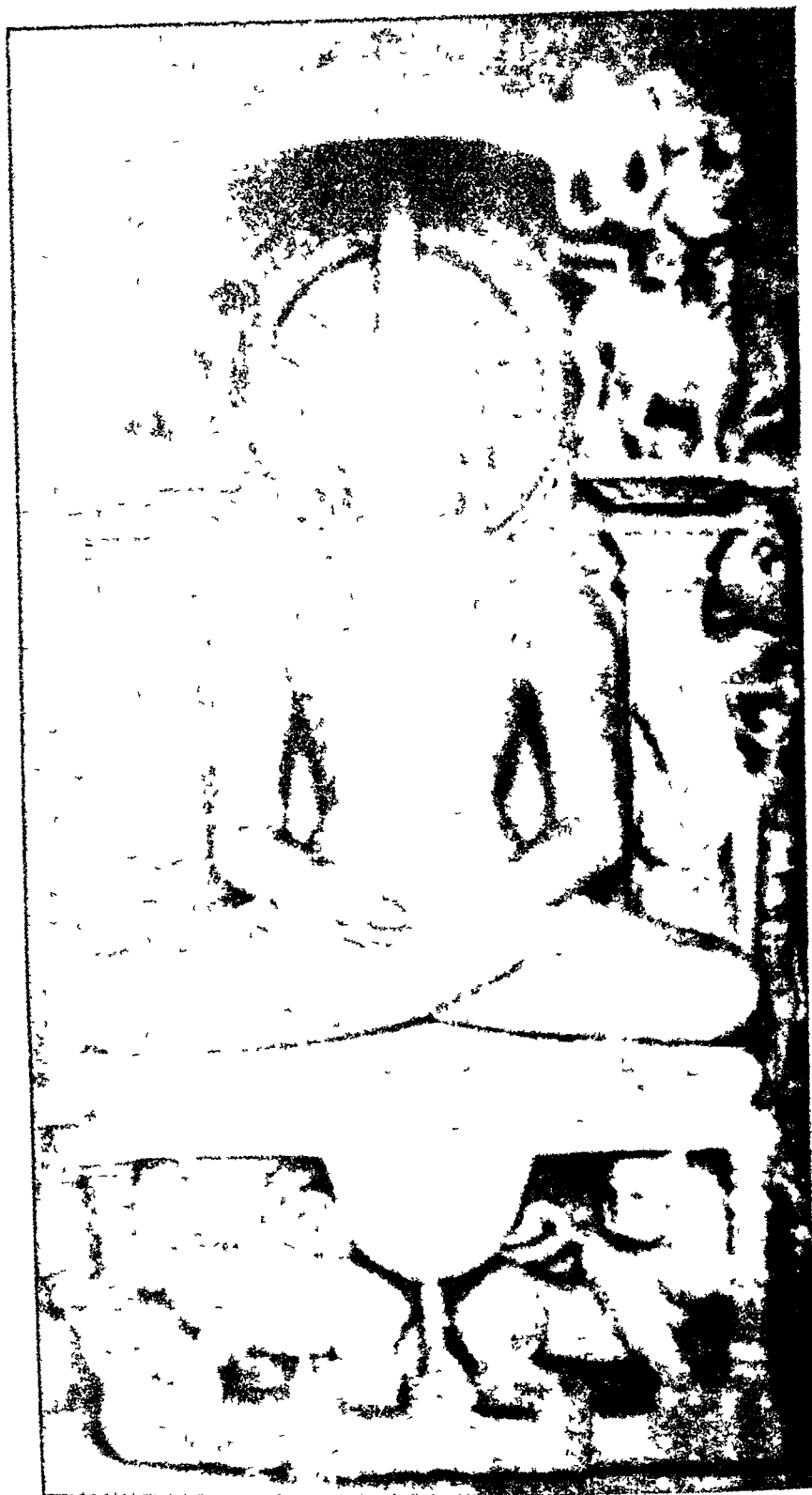
2 As beauty, facial expression on the one hand and colours on the other.

3 Two slight irregularities in the correspondence of the two parts of the lower relief have been marked with an arrow. A line divides the figures of the upper relief which correspond to each other from the rest.

Rṣabhanātha the first Tirthaṅkara Mu.eum Khajuraho

Photo R. Bharadwaj]

Rṣabhanātha, the first Tirthankara Khaurāno

Photo R Bharadwaj]

clear distinction is absent in the case of the sculptures on the *mandapa*.⁴ Again the figures of the current panels must be kept separate from the figures in the two niches interrupting the upper panel (III 4^a and XI 18^a), below these two niches (III 4^b and XI 18^b), in the special niches below the reliefs on the north and south wall, on the three door lintels (*mandapa garbhagṛha*, back shrine). In the two current panels no female figure has more than two arms (except the just mentioned statues III 4^b and XI 18^b), and females with an iconographical character are an exception (IV 4^b).⁵ Here, however, all the figures are females with more than two arms and have no doubt iconographical features.

The conception of the *garbhagṛha* is more systematic in symmetry and iconography than the conception of the *mandapa*. Again the figures on the lintels etc. form the only group which is iconographical throughout. A correlation between the place and the general character of the figures is therefore obvious.

§ 4 Analysis of the iconography. If members of a certain group or class are being represented we can expect among them the well known and characteristic representatives of that group. Amongst a series of *yakṣiṇis* Cakresvarī will not be missing and she will facilitate the identification of the other group members even if their general character is not shown by systematical arrangement. As no prominent member of any class of Jaina deities appears in our reliefs (except an isolated Ambikā) we have to start in our interpretation from the many 'brahmanical' gods who catch the eye at once. An exact analysis of all the figures (as it is given above) shows that the majority of the sculptures can be explained as modelled up from brahmanical conceptions.⁶ The degree of similarity differs a lot, only the impression of absolute identity was probably nowhere aimed at. The gods are shown either separately or together with uniconographical wives, but never together with the wives assigned to them by Hindu tradition⁶, they appear always in their simple form (no *avatāras*

4 There are certain formal clues for the distinction of the iconographical and the non iconographical sculptures on our temple. Figures with four arms and more are always iconographical. Non iconographical are all figures shown from the side or from the back and figures involved in an action.

5 Our method of derivation finds support in a figure like XI 8^b where the artist added a Nandi bull to a figure keeping snake lotus citron thus showing that he kept in view the original conception.

6 There is however in Jainism a general aversion against the sanction of divine couples. *ṛakṣa* and *yakṣiṇi* are nowhere called husband and wife (U P Shah) and the happy twins so common in Jaina art have not found a dogmatical sanction which does justice to their actual importance,

of Visnu) and are never seen as engaged in an action (no Asurasūdana) It was, therefore, rather the intention of the artist to conceal than to stress the brahmanical nature of the figures

The present article is very limited in its scope, and we would not like to say that the statues must be explained as brahmanical. An investigation into the iconography of all Khajurāho temples will possibly lead to different conclusions concerning the iconography of the Pārśvanātha temple. It can perhaps show that some of the less clear figures are representations of certain Jaina gods and that the figures with brahmanical character are not simple copies by the artists but adoptions with dogmatical background. But the difference between the last two alternatives concerns rather the form than the degree of brahmanization.

The identification of the female figures on the lintels etc. is easier. It seems they are all rather correct representations of the goddesses Cakreśvarī⁷, Brahmānī, Sarasvatī, and Laksmī. These deities belong to the Jaina pantheon as well, both in theory and in art.

§ 5 Details of Interpretation. Although it was sometimes tempting to read a single figure as a particular *yaksa*, the method explained in the last paragraph has always been followed: not to expect little known members of a class if there is no evidence for the class as such. The artists were not supposed to puzzle the worshippers but had to conform to the average knowledge of the educated lay-man. The *yaksas* of the 19th-21st tīrthamkara and the *graha* Śani for example keep bow and lotus in their hands, but shall we for that connect figure II 2¹ with any of them? Book, *abhaya*, citron are according to some Śvetāmbara authorities iconograms of Siddhāyikā but can we identify the left subsidiary figure of III 4^a as *yaksmī* of 'the 24th tīrthamkara'? The context (refer to the end of the last paragraph) shows only one *yaksmī*, and nothing has been done by the artist to suggest that the doubtful figure is a *yaksmī* and not related to the Hindu goddesses in the niches and on the lintels.

Any attempt to identify the figures as particular adoptions has been avoided. A Śiva is always understood as Śiva (and not as Īśvara Yakṣa or *dīkṣpāla* Īśāna [except *garbhagrha* III 12¹ and *mandapa* XII 1¹]), a Brahma always as Brahma (and not as Brahma Yakṣa, *dīkṣpāla* Brahma or Brahma-sānti Yakṣa). The differences between the adoption and the model, be-

7 Not to be taken as Vaiṣṇavī Cakreśvarī and Ambikā are the only Jaina deities which I found on the temple.

THE MESSAGE OF THE RELIGION OF AHIMSA

Prof A CHAKRAVARTI, M A , I E S , (Retd.)

Of all the Indian Darśanas, Jainism is the only one which has the principle of Ahimsā as its central doctrine. The other Darśanas also speak of Ahimsā whenever convenient but they never offer such loyalty to the principle of Ahimsā as is found in Jainism.

What is the message of Ahimsā to the modern world ?

Before answering this question we have to remember the important aspects of modern thought. The most dominant factor of modern thought is Science. It is clear nowadays that no idea which does not satisfy the bar of scientific reason has any chance of being accepted by modern thinkers. Religious ideas mainly based upon irrational traditions and superstitions will all be brushed aside as of no great importance. In this respect Jainism is on a safer ground. Jaina thinkers from the very beginning emphasise the importance of reason in all matters connected with religion. In fact, they prescribe as the first and most important condition of religious development, complete freedom from popular superstition. Samyak Darśana or Right Faith according to Jaina thinkers requires freedom from three types of superstitious beliefs or three moodahs. These are described as Loka Moodah, Deva Moodah and Pāsandi Moodah,—popular superstition, superstition about popular deities, and faith in false ascetics. These three types of superstitious beliefs must be first got rid of by a person before he starts on his spiritual path. Unless he discards various superstitious beliefs he cannot begin his spiritual development freely unhampered. Belief that bathing in a particular river will wash off one's sins, going round a particular tree will promote one's virtue, or climbing up a particular hill will produce spiritual development are all avoidable impediments on the way of true belief in the nature of Reality. Whenever there is an epidemic in the society, people try to appease the deities by offering animal sacrifice. Such an attempt to propitiate certain deities is based upon the false belief that these deities are the real cause of the epidemic disease, such as Cholera, or Smallpox. Such practices are not only useless and ineffective but prevent men from discovering the true cause of such disease and preparing suitable and effective remedies. Hence this second type of false belief is extremely ruinous to society, if not completely eradicated. The third type of false belief is

free from birth and death. Such a desire is similar to the desire of a sick man to cure himself and attain normal health. Such a desire to be effective, the sick man must have implicit faith in his doctor, whom he consults. Next he must have a clear knowledge of the medicine prescribed by the doctor and thirdly he must take the medicine according to the instructions given by the doctor. Faith in the doctor, knowledge of the medicine, and taking the medicine as prescribed, all these three are necessary to eradicate the sickness and to secure normal health. Similar is the acquisition of spiritual health, which could be secured only by the co-operation of the three items of Right Faith, Right Knowledge and Right Conduct.

What is the conception of God in Jaina Religion? What is the nature of God worshipped by the Jainas?

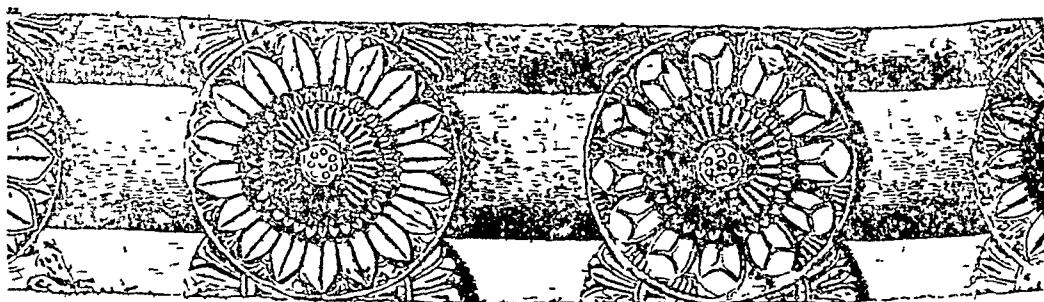
Jaina Darśana, just as Sāṅkhya Darśana and Mīmāṃsā Darśana, does not believe in the doctrine of creation or a Creator, or an Īśvara, and yet believes in a Divine Being for whom the Jainas build temples and conduct religious worships. What is the nature of their God whom they worship? He is worshipped because he is the Revealer of the path to salvation. One who reveals the path to salvation and leads man along that path towards the ultimate goal must certainly be adored.

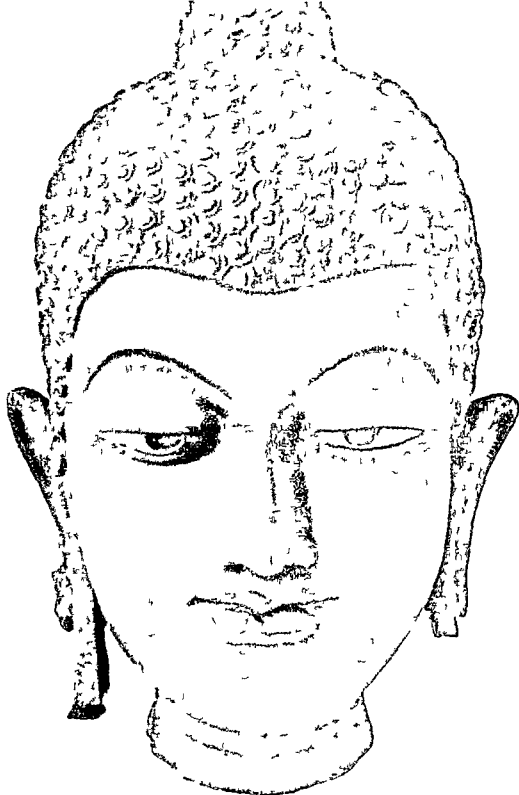
What is the qualification of such a Leader and Revealer of the path to salvation? He must first of all be pure and free from all spiritual defects. How does he acquire such freedom from spiritual defects? Such freedom he acquires by completely eradicating and destroying all such root causes by adopting a strenuous path of spiritual discipline or yoga. He is able to destroy all infirmities associated with the pure spiritual self. After destruction of all karmas by yogic dhyāna and severe tapas he acquires Omniscience. He becomes the Lord and the Revealer of Dharma. Being a sarvajña, an all-knowing Supreme Being, he qualifies himself to be the leader of Humanity. Directing man towards the goal of perfection, attaining omniscience and spiritual perfection for himself, he does not go self-satisfied. Since he is equipped with the supreme principle of Ahimsā, Universal Love, and unstinted reverence to life in general, the Lord, the Revealer of Truth, goes about the world preaching to people the spiritual truth that he achieved for himself. Such a divine person is interested in the welfare of all men irrespective of caste or race. Every person is entitled to learn truth. Therefore the Jaina leaders of Thought

permitted all people irrespective of social distinctions to approach them for the acquisition of spiritual knowledge. Such a great leader of thought perfectly pure in himself, endowed with infinite knowledge and unbounded sympathy and love for all living beings is worshipped as the saviour of mankind. His spiritual purity is so sublime and grand that in his presence there is no evil or hatred. A tiger and a lamb move about in his presence without fear or ferocity. Such a divine person is worshipped by the Jainas as their God. He who is the leader on the path of salvation, he who is completely free from all karmas, and he who is all knowing such a person is worshipped by all.

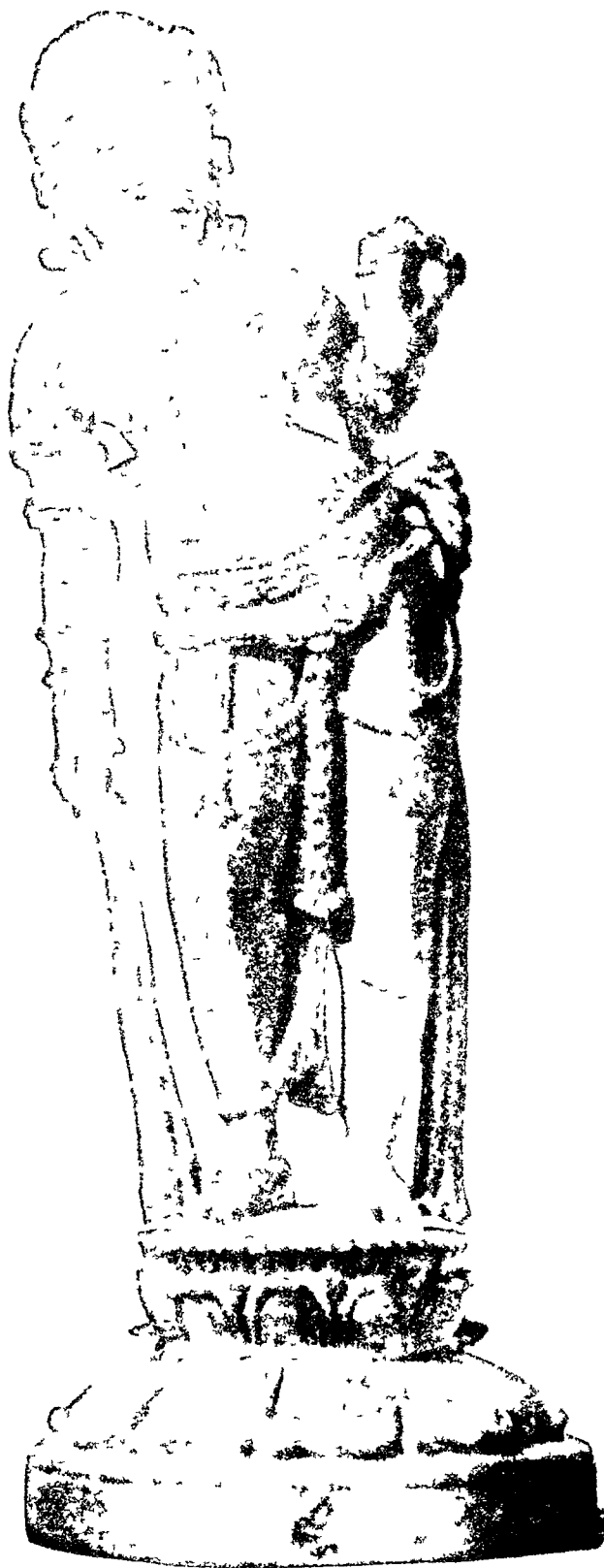
The rules of conduct prescribed for the Jainas are all based upon the fundamental principle of Ahimsa or Universal Love. These are five in number: Ahimsa, Satya, Asteya, Brahmacharya, and Aparigraha. Universal Love, Truth, Non-stealing, Sexual Purity, and Renunciation of all possessions. These five principles are prescribed for both the Ascetics as well as Laymen, the householders. In the case of the ascetics these five are called Mahavratas, the five great vows which are to be observed absolutely without any limitation. In the case of the laymen or the householders these are prescribed with qualifications and limitations. The first and the most important is Ahimsa or Universal Love. This positive principle implies expression of reverence for Life without any limitation. All living beings deserve love and sympathy from man. Some people confine these to human beings alone. But in Jainism there is no such limitation. No life should be injured and a living being in suffering must obtain relief and safety from man. The present day practice among the Jainas is marked by a sincere endeavour to avoid harm to all living beings including insects. But the importance of man as such is almost forgotten by the modern Jainas. They have not realised the exact significance of Dharma. Prabhavansa propounding the dharma in which the Tirthankaras engaged themselves after obtaining Kevala Jnana or Omniscience. In preaching Dharma they did not confine themselves to a selected few. There were no chosen people for the Tirthankaras. All persons whether they were Suras or Asuras had equal opportunities of knowing the truth. Not only the Aryans but also the Rakshasas had the privilege of knowing Ahimsa Dharma. It is clear that their object was to create a casteless society and also a classless society. The object of the founders of Jaina Dharma was to avoid as far as possible the economic distinction between the rich and the poor and the social distinction between the high and the

low These ideals have to be achieved by following the fifth vow prescribed for mankind, the vow of Aparigraha The Jaina Ascetic according to this principle will not own any property as his own Himself without any possession as his own, the ascetic depends upon the layman or the householder for his sustenance Sustained by the society, the ascetic devotes his time and energy for promoting the cultural development of society as a whole The layman or the householder is the main stay of social organisation He maintains the economic stability of society It is incumbent on him to see that wealth does not accumulate in a few hands He must prevent poverty and misery in concentrated form In order to secure such an economic harmony he is expected to follow the main economic principle based upon the moral idea of setting apart a small portion of his wealth for himself and devoting the rest of his possessions for the benefit of the society at large Such a principle when strictly followed as a moral ideal will successfully avoid accumulation of wealth on the one hand and concentration of poverty on the other, and will promote a healthy social organisation based upon the principle of welfare of all human beings and the whole society Such an ideal when sufficiently promoted and practised by all individuals will naturally lead to a social development, and there will be no possibility of a clash between Capitalism and Communism In such a society there will be no clash between groups of people Such a society will create a condition of Universal Peace and general happiness

आदीश्वरप्रभुनी मुखमुद्रा धातुप्रतिमा अकाया संग्रह (गुप्त समय)
Head of a bronze statue of Ādisvara Afoa hoard (Gupta Period)

चामरधारिणी • धातु-प्रतिमा, अकोटा (भाटसी नदी आसपास)
Female chauri-bearer, bronze Akota hoard c 8th Century

SOME ASPECTS OF JAINA MONASTIC JURISPRUDENCE

Dr S B DEO, M A , Ph.D

Jaina monachism has a long career full of periods of progress as well as of days of adversity. Right from the days of Parsvanatha to date it has developed and maintained its hold on a considerable mass of people unlike Buddhist monachism which was wiped out from the land of its birth.

The development of any monachism depends principally on two factors viz the forces of its own internal development and the external forces of society trying to influence the monastic practices. The former includes philosophical dissension or slight deviation in the rules of monastic practices, each party justifying its own stand, or the impact of the zeal of a strong church leader impelled by the idea of organising and stabilising the church. The social forces affecting monastic practices consist of royal interference, peculiar circumstances, orthodox social structure or a powerful laity.

It is to the credit of Jaina monachism that inspite of its tussle with both these factors it has maintained its orthodoxy in monastic practices and formulated the rules of its monastic jurisprudence retaining the orthodox core through centuries of its survival in India.

In dealing with the rules of Jaina monastic jurisprudence however two things may be borne in mind. First is that the entire Jaina canonical literature is said to have undergone series of redactions before it was finally reduced to a systematic grouping at the council of Valabhi. More over there are differences about this version of the canon between the Digambaras and the Svetambaras. This aspect handicaps a systematic study of the development of monastic jurisprudence from a historical point of view. Another thing is that in only a few cases we get circumstantial details that led to the formulation of rules of Jaina monastic jurisprudence. For instance the *Cheda Sutras* simply present a list of rules of monastic behaviour and punishments for their violation without giving us any other detail. Of course the commentaries do come to our help but the actual texts dealing with monastic jurisprudence of the Jainas fail in many cases to provide us with the background that conspired to the formulation of a particular rule. The Buddhist texts, like

Mahārāga and others, do give us details regarding the formulation of the rules of Buddhist monastic jurisprudence

In spite of these limitations however, rules of Jaina monastic jurisprudence show a steady growth impelled by both internal and external influences. These influences increased as Jaina monks, giving up their isolation, came more in contact with the society at large

The *Angas* which are considered to be the oldest stratum of Jaina canonical literature, consist of some texts viz., *Ācārāṅga*, *Sūtrakṛtāṅga* etc., which depict Jaina monachism more as a philosophical and ethical system rather than as an organised and stabilised church, controlled by a church hierarchy. It was but natural in initial stages to concentrate more on ethical basis—as the Jaina church even now does—with a view not only to attract new recruits, but also to emphasise the purity of monastic behaviour in contrast with other prevailing systems. The *Angas*, therefore, do not give many details about Jaina monastic jurisprudence as are found in the *Cheda Sūtras* and the *Niryuktis*.

What, then, is the picture that we get in the *Angas*?

The *Angas* do mention various officers in the Jaina church hierarchy, such as *seha*, *sāmanera*, *thera*, *uvajjhāya*, *āyariyauvajjhāya*, *parattī*, *āyariya* and *ganī*. Though the *Thānanga* gives a list of ten different types of *Thera*,¹ the qualifications of an *āyariya*,² the five privileges of an *āyariyauvajjhāya*,³ various types of *āyariya*,⁴ and the *ganāvachchedaka*, nowhere do we get details regarding their church-duties and the legal position they held in church disputes. No doubt the qualifications of a *ganin*, *ācārya* and a *ganadhara* are found in these texts, but these qualifications are more of a general ethical nature rather than of a person equipped with the power of wielding his authority over his subordinates. As said above, in the initial stages of Jaina monachism, more emphasis was laid on ethical standards which were taken to be the primary qualifications of an officer of church hierarchy.

Regarding the persons disqualified to enter the monastic order, it is to be noted that the *Thānanga*⁵ gives but three such persons while the commentary adds seventeen more to the list.

Along with this, we do get references to various church units such as a *gaṇa*, *kula* and *sambhoga*. It is stated that *āyariyauvajjhāya* could leave his *gaṇa* under five reasons, to wit⁶ if he was unable to main-

tain moral discipline of the group if he could not wield control over the members of the *gana* if he was unable to recollect and preach sacred lore in a proper manner and at the proper time if he was attached to a nun and lastly if he was unable to pull on due to his friends or relatives leaving the *gana*. In this case also it is to be noted that inspite of these rules, the *Anga* texts do not give the actual process of the dismissal of an officer of the church. Moreover the texts of the *Angas* as also of the *Mulasutras* are not very much informative regarding the relation of these church units.

Within this framework of church units and church officers the monks led their religious life. But sometimes they did commit transgressions. The *Bhagarati*⁷ says that the monks committed transgressions either out of pride or carelessness or under influence of bodily pains (*aure*) or under calamities or in a place which had a mixed group of heretics and other (*sankinna*) or due to unexpected circumstances (*sahasakara*) or out of fear, or hatred.

Any transgression done out of any of the above reasons had to be confessed and a suitable *prayascitta* had to be taken for it. The *Bhagarati* *utra*⁸ and *Thananga*⁹ out of the *Anga* group of texts refer to the ten *prayascittas*. They are *alocana* (confession) *pratikramana* (condemnation of the transgression) *tadubhaya* (confession and condemnation) *viveka* (giving up of transgressions) *vyutsarga* (making layot sarga) *tapas* (undergoing fasts) *cheda* (cutting of the *paryaya* or the seniority), *mula* (re consecration) *anavasthapyas* (temporary expulsion) and *parañcita* (expulsion from the Order).

It is to be noted that inspite of these various *prayascittas*, the texts of the *Angas* fail to give concrete examples of the actual execution or test cases of these rules of monastic jurisprudence. Moreover whatever details are found regarding the *prayascittas* are to be found mostly in the commentaries. For instance the confession of faults was to be done not in a way as to create sympathy in the mind of the teacher so that he might give less punishment (*akampaitta*). The monks were not allowed to go to another guru who was known for his liberality in giving less punishment (*anumanaitta*). Confessing only those faults which were seen by the teacher (*jam dittham*) confessing only the major faults (*bayara*) or only the minor ones (*suhuma*) confessing in a way as was not likely to let the acarya hear properly (*channa*) doing so in a very

loud voice (*saddāulayam*), confessing the same fault before different ācāryas (*bahujana*), doing so before a person who was not well-versed (*avvatta*), and confessing a fault before the guru who has done the same fault himself (*tassevī*)—all these were deemed as faults of improper ālocanā¹⁰

Besides this, some details regarding the ninth prāyaścitta are found¹¹ It (*anavatthappā*) was prescribed for committing the theft of co-religionists, or of heretics or for striking somebody with a slap The last—*pārāñcita*—was threefold: *duṭṭha pamatta* and *annamannaṃ karemaṇe*. The first was committed when a monk harassed or condemned the ācārya or the ganadhara or the sacred canon or had intimacy with the nuns, or murdered the king or had illicit relations with the queen The second was committed by a monk who was extremely careless regarding rules of food and sleep (*pañcamanidrāpiamādavān*), and the third was done when the monk indulged in homo-sexuality Besides these, masturbation, sexual intercourse, taking a night-meal and accepting food from the host or from a king were deemed major faults It may be noted that these explanations are based on the commentaries The texts proper do not give such details They only refer to the various punishments

The way of dealing with the transgressor who had again committed a fault while he was undergoing a punishment for a previous one, was called *ārovanā* In this case, it seems, the punishment was increased either by a month (*māsīyā ārovanā*), or by thirty-five days (*sapañcarāṇi māsīyā*), or by forty days, or by two months, or by sixty-five days, or by three or four months The maximum period was of six months No details, however, regarding the faults under which this increase was made, or regarding the treatment given to the transgressor, are to be found¹²

Another method of purifying the transgressor was called the '*parihāra-viśuddhi*' The commentators explain it as follows:¹³

In a group of nine monks, four underwent the *parihāra*, the other four waited upon them (*anuparihārika*) and the ninth acted as the guru

The undergoing of *parihāra* involved fasts of various magnitudes in different seasons for a total period of six months, and the whole group was purified in eighteen months

From the foregoing details one thing is clear and that is that even though the ten forms of prāyaścittas are named in the texts of the *Angas*,

no detailed explanation about the nature of the punishment the mode of implementing it and the authority vested with the power of implementing it is to be found Only the commentaries, which are later than the text, come to our help

The picture changes and assumes a fullness when we come to the *Cheda sutras* and the *Niryuktis* In these texts we have details about the qualifications of various officers the standing (*pariyaya*) necessary for different posts the list of faults for which different punishments are to be given, the method of implementing these and so on In short these texts present—as the following discussion will show—an organised Jaina church with a codified manual of rules of monastic jurisprudence

For instance, a monk of sixty years was called as *jauthera* one well versed in the *Thananga* and the *Samatayanga* was termed as *suyathera*, and he who had twenty years of monk life was designated as *pariyaya thera*¹⁴ Thus considerations of age learning and standing as a monk were at the basis of this classification An *upadhyaya* was a person who had at least three years standing in monkhood to his credit besides other academic and moral qualification.¹⁵ The *ayariyauvajjhaya* was one who had five years standing and the knowledge of the *Cheda sutras* like *Dasa Kappa* and *Vatthara*¹⁶ Besides this at the time of appointing an *ayariya uvajjhaya* if no other proper person was available then a person who was fit for that office but whose standing in monkhood was cut short (*nivuddhavaśa pariyāe*) due to some transgression committed by him was reinitiated the same day, and made the *ayariyauvajjhaya* But he was to show good conduct and had to earn the confidence of other monks Thus conduct by the person as well as confidence in him by others were the chief items that were taken into consideration and the principle of not imposing an officer unpopular to the rest of the members of the church was very wisely carried out

Similarly various other rules regarding the misbehaviour and the suspension or dismissal of *ayariyauvajjhaya* are to be found for the first time in the *Vavaharasutta*¹⁷ Thus if he broke the vow of celibacy while holding office then he was debarred from holding any post in the church hierarchy throughout his life The same was the case if he became worldly while holding office or turned out to be liar, deceitful sinful or impure If however, he broke celibacy after leaving his office, then he was suspended for three years

Similar details are to be found regarding the *Ganāvachchedaka*¹⁸ This officer and the *ācārya* required eight years standing, the knowledge of *Thānanga* and *Samavāṇanga* and excellent moral conduct Further, a distinction was made between *ācāryas* some of whom either confirmed or initiated candidates

The officers in the church hierarchy were bound by explicit rules of seniority and succession. The term used to denote seniority was *paryāya* and it was based on the number of years spent in the order as a monk In order to avoid conflict between age and seniority, certain rules had to be framed to avoid bad feeling between different members of the church With a view, therefore, to put this into practice, the *āyaryauvajjhāya* waited for four or five days if during that period another monk older in age completed his studies Then he first confirmed the elder and then the younger even though the latter had completed his studies earlier Such superiors who deliberately confirmed the younger earlier than the older monk even though both had completed their studies, had to undergo the punishment of *Cheda* or *Parihāra*¹⁹ So also if two monks of different *paryāyas* wandered together and if the monk with greater *paryāya* had no disciples while the other with less *paryāya* had, then the latter with his disciples had to remain under the control of the former who had greater *paryāya* to his credit²⁰

In spite of these rules of seniority, the *ācārya* was allowed to appoint his successor if the former was seriously ill, or had entered householder-ship again. But in order to have no occasion for favouritism by which there was a chance of unfit persons stepping into the office, the rest of the monks were given supreme powers to ask the newly appointed successor to quit office if they thought that he was unfit for the post If he quitted the office, well and good, then he was not to undergo any punishment for that But, if in spite of the request of the rest of the monks, he persisted to hold on, then that person had to undergo *Cheda* or *Parihāra*²¹ Thus the working of the church went on on purely democratic lines in those days

Besides this, changing the *gana* also was confined within the framework of certain rules For instance, those who wanted re-entry or had come from another *gana* after committing moral faults, were first to undergo confession, condemnation of faults, had to determine not to repeat these faults again, undergo a *prāyaścitta* for it, and then be the member of the old *gana* or a new one²²

The person who was punished with either the *anavatthappa* or *parañciya* could be consecrated again at the express desire of the gana (*ganassa pattiyam siya*) irrespective of the fact whether that punished person had followed the life of a householder or otherwise after his dismissal. Thus a vote of confidence in him by the rest of the members of the gana was taken as a sufficient qualification of that person for his claim to re-enter his old group. Along with this power of re-admitting a person to the gana the right of driving out (*nijjuhāna*) a person from the gana was also exercised by the members of a gana.³

As noted elsewhere the same list of ten *prayascittas* is to be found even in the *Cheda sūtras*. But the elaboration of the *śatahara* (procedure towards a transgressor) is to be found in these *Cheda sūtras* where concrete cases are cited and different *prayascittas* are prescribed for them. Especially the last four viz. *cheda mula anavatthappa* and *parañciya* come to prominence.⁴

Cheda has been explained by Schubring as "the loss of a part of the monk's ecclesiastical rank among his brethren which dates from his second reception the definitive consecration to the vow".⁵ This cut in the *pariyaya* differed with the rank of the person in authority. For instance, the minimum cut in the case of a monk was of five days while for an *acarya* it was fifteen days.

Complete *cheda* led to *mula*. In the *mula* the monk lost all his period of monkhood right since his entering the order and he had to begin anew his career as a monk.

It should be noted that the *Cheda sūtras* seldom refer to *mula* while the *Jitakaḷpa* does not give much details about it.

Anavatthappa was that in which the monk's entire *pariyaya* was wiped out. In this case before the monk was re-initiated a period was given to him in which he had to make sincere efforts for qualifying himself for re-entry to monkhood. If he failed to do so then he was not allowed to enter monkhood again.

This 'temporary excommunication' (*anavatthappa*) was inflicted on such monks who stole something belonging to their co-religionists or belonging to persons of other sects or those who struck others with a fist.⁶

Parañciya was the final and the greatest punishment. It denoted the expulsion of the monk from the order and thus putting an end to his

life as a monk Those who were of a criminal nature (*duṭṭha*), indifferent to rules of behaviour (*pamatta*), and sodomites were punished with *pārāñciya* ²⁷

In this matter, three terms may be distinguished from one another, viz, *pārāñciya*, *samukkasana* and *nijjūhana* The first denoted the driving out of a person from the order of monks, the second implied the expulsion of a person holding office if he lost the confidence of his followers, and the third term represented the omission of a person from a particular gana or group of monks

Another term often found in the *Cheda-sūtras* is "*parihāra*" It was twofold. *ugghāya* and *anugghāya* These are explained by Schübring as follows: "The expressions *ugghāya* and *anugghāya* denote conditional sentences passed on persons for transgressions They represent the intervention of a period (*udghāta*), in which the punishment is softened or made mild between the different periods of expiation, perhaps also the pronouncement of the sentence and its carrying out".²⁸

The monk who was undergoing the *parihāra* was completely isolated from the rest of the monks No common begging of alms or taking food together with other monks was allowed One who did so had himself to undergo *parihāra* for a month ²⁹ Due consideration, however, was shown to the transgressor undergoing *parihāra* if he fell ill ³⁰

It is to be noted that at every time, the accused was given the opportunity to explain his own position Therefore, it was laid down that the church officers should put more faith in him who confessed the fault of his own accord rather than in some others who reported the fault to the elders For it was said that the procedure of dealing with the transgressor was based fundamentally on truth (*saccapannā varahārā*) ³¹

These rules were guiding the communal life of not only an ordinary monk as a member of an ascetic community, but more so the life of officers like an *upādhyāya* or an *ācārya* For instance, deliberate postponement of confirmation of a novice, the violation of morals when holding office, refusing to leave office when others justifiably demand for it, changing the nature of a fault and giving less punishment for it—all these were liable for punishment ³²

Thus the *Cheda-sūtras* and the *Niryuktis* supply us with more details about the rules of Jaina monastic jurisprudence and their actual applica-

tion These groups of canonical texts give us the impression that the Jaina church was organising itself on a planned basis

The post canonical texts present a still wider horizon a still more consciousness for public opinion in the form of the laity and an admirable adjustment to circumstances

Formerly, generally children below eight years of age were not allowed entry to the church But the *Nisīha cunnī* expressly states that six types of children could be ordained, viz, if all the members of a family wanted to join the order, if all the relatives of a monk were dead and only a child was left over an orphaned child an orphaned issue of a *ejjayari* the issue of a raped nun, and if there were chances of benefiting the *kula gana* or the *samgha* through state officers, then also a child could be initiated³³

Eunuchs were not normally allowed entry to the church But if he was dear to the king, or able to look after the welfare of the *gaccha* in cases of royal disfavour, or if such a one was an able physician who could look after the ill then he was initiated But even then by hook or crook he was to be driven out of the *gaccha*³⁴

It seems, therefore that the church tried to please the ruling power and avoided as far as possible, enmity with the king On the contrary it did not lose any opportunity of getting benefit out of it for the spread of the Order

It is to be noted that, besides the moral and academic qualifications of various church officers some other necessary qualifications were expected of them For instance an *ācarya* was to be a person according to *Bṛhatkalpa bhāṣya* who had knowledge of regional etiquettes He was expected to have toured through various regions at least for twelve years³⁵

The other officers seem to have remained the same though there seems to have been a slight degradation in the academic qualifications in later period For the *Bṛhatkalpa bhāṣya* speaks of 'half instructed goblins hurrying up to pose like an *acarya*'³⁶ This might have been the case probably due to the rise of several *gacchas* which were headed by *acaryas*

These *gacchas* were also bound by certain rules The *acarya* looked to the upkeep of the morale of the members of the *gaccha* If, inspite

of repeated warnings, the disciples indulged in bad ways then they were driven out. If, however, they begged pardon, they were re-admitted after having undergone the punishment of *māsa-laghu*.

If the dissenters were in a majority, and they refused to fall out, the minority-group left the place without the knowledge of the majority group.³⁷

The post-canonical texts, besides describing the principal ten *prāyaścittas*, bring to prominence an elaborate system of fasts (as punishment) like the *caturlaghu*, *māsalaghu*, *māsaguru* (which were further distinguished as *kālalaghu*, *kālaguru*, *tapolaghu* and *tapoguru* etc), and the *pañcarāndīya* which the transgressor had to undergo for purification.

The *Cūrni* to the *Brhatkalpa-bhāṣya* (v 359), according to Schubring,³⁸ explains *vavahāra* (the procedure of treating the transgressor), as expiatory fasts of varied durations which were divided into nine categories like the following :

Name of punishment	Duration	Nature of the fast
<i>Guruo</i>	1 month	<i>Atthamena</i>
<i>Gurugatarāo</i>	4 months	<i>Dasamena</i>
<i>Ahā-guruo</i>	6 months	<i>Duvālasamena</i>
<i>Lahuo</i>	30 days	<i>Chatthena</i>
<i>Lahutarāo</i>	25 days	<i>Cautthena</i>
<i>Ahā-lahuo</i>	20 days	<i>Āyambilena</i>
<i>Lahusao</i>	15 days	<i>Ega-tthanena</i>
<i>Lahusatarāo</i>	10 days	<i>Purimaddhena</i>
<i>Ahā-lahusao</i>	5 days	<i>Nivvīena</i>

This system of expiatory fasts was further elaborated by complex distinctions as follows :

A monk was not expected to accept any raw fruit, but if he accepted it. in a settlement (*niveśana*), then he had to face *catvāro laghavaḥ*, in a *pātaka*, then *catvāro guravaḥ*, in a row of houses, *sadlaghavaḥ*, in a village, *sadguravaḥ*; at the gates of a village, *chāda*, outside the village .. *mūla*; at the boundary of the village, *pārāñcika*.

Not only that but these punishments increased the more, the higher the position the person held in the church hierarchy For instance,

Normally monks were not allowed to stay in a place full of seeds But if they stayed there then the following prayascittas were prescribed ³⁹

Designation	Prayascitta	Nature
<i>Acarya</i>	<i>Laghuko masa</i>	<i>Tapasa kalena ca laghukah</i>
<i>Upadhyaya</i>	, ,	<i>Tapasa gurukah</i>
<i>Vrsabha</i>	, "	<i>Kalena</i>
<i>Bhikṣu</i>	" "	<i>Tapasa kalena ca laghukah</i>

The details regarding other types of prayascittas were more or less the same with the difference that the last three or four prayascittas are further elaborated For instance

Cheda was prescribed for the following offences ⁴⁰

(a) getting proud of one's penance (b) being unable to carry out penances (c) having no faith in penance (d) losing control over oneself even after penance (e) indulging in sexual intercourse and (f) frequently breaking the *uttaragunas*

Mula was prescribed for the following offences ⁴¹

(a) breaking any of the five great vows (b) constantly breaking the *mula* and *uttaragunas* (c) accepting householdership or heretical faith out of pride and (d) causing impregnation or abortion

Anasthapyā terms remained the same but the monk who was punished with this sentence had to undergo various fasts upto the fourth or the sixth meal He had to undergo this mode of life for the maximum period of twelve years Moreover he had to bow down to all had to live in one corner of the monastery and no verbal contact was allowed to him with other monks

The *Bṛhatkalpa bhāṣya*⁴² gives details about *parañcika* which are the same as those given in the *Thananga*

Both the *Jitakaṭṭha bhāṣya*⁴³ and the *Bṛhatkalpa bhāṣya*⁴⁴ give more details about the implementation of *parañcika* For instance the monk who was accused of *asatana parañcika* stood out of the *gaccha* for a minimum period of six months and a maximum period of a year On the other hand, he who had to face the *pratiserana parañcika* had to go out for a minimum period of one year and a maximum period of twelve years

It may be noted that only the *ācārya* could pronounce the punishment of *pārāñcika* against a monk. The defaulter had to lead a secluded life for twelve years. If, however, he fell ill, then either the *ācārya* or the *upādhyāya* had to wait upon him.

Under certain cases, the punishment of the monk punished with *pārāñcika*, was commuted. If such a monk was successful in pleasing the king who on that account stopped giving trouble to the monks, then at the request of the king, the Saṃgha could even go to the length of setting the defaulter free from the blot by cancelling the rest of the punishment.

The most important thing to be noted is that the *Jitakalpa* and its *Bhāṣya* seem to refer to the fact that *anavasthāpya* and *pārāñcika* went out of use after Bhadrabāhu, the *caturdaśapūrvadhāraṇa*. This can be corroborated by the fact that these texts mostly refer to fasts of various magnitudes as punishments for transgressions of different types committed by the monk, and the *Bṛhatkalpa-bhāṣya* often refers to them. In cases of transgressions regarding improper company,⁴⁵ using improper roads,⁴⁶ seeking improper residence, selecting improper clothing,⁴⁷ wearing them improperly,⁴⁸ improperly coating the bowl,⁴⁹ and in several other matters we find that these smaller expiatory fasts were mostly prescribed. One instance⁵⁰ will suffice here. Normally a monk was not to eat raw fruit. But if he took with permission the fruit belonging to a heretic then he had to undergo *caturlaghavaḥ*, and

if belonging to the Bhogika .	<i>Caturgunu</i>
if belonging to the Gṛāma.	<i>Sadlaghu</i>
if belonging to the Vanik	<i>Sadguru</i>
if belonging to the Gosthī . .	<i>Cheda</i>
if belonging to the householder	<i>Mūla</i>
if belonging to the police	<i>Anavasthāpya</i>
if belonging to the king	<i>Pārāñcika</i>

One more aspect of these later texts should be noted and that is that they give abundant exceptions to the general rule in cases of peculiar circumstances—either social, political or climatic. Due to these, the monks had to adjust their behaviour without transgressing the core of monastic life. It is quite likely, therefore, that due to that such a system of expiatory fasts for transgressions came in vogue. On this basis, rules of Jaina monastic jurisprudence took a new look, and they were made more accommodative.

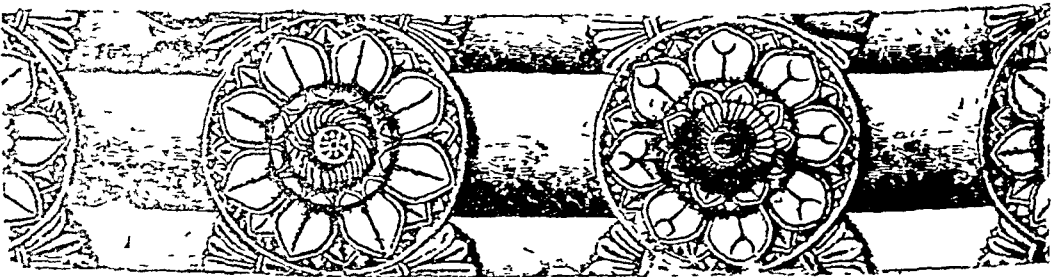
Coming to the rules of jurisprudence as applicable to Jaina nuns, one finds that the nuns were always taken to be subordinate to the monks. It is laid down that "a monk of three years standing may become the upadhyaya of a nun of thirty years standing and a monk of five years' standing can become the upadhyaya of a nun of sixty years' standing"⁵¹ This reminds one of a similar rule from the Buddhist text *Cullavagga* (X 14) where it is stated that a nun even of a hundred years standing should bow down to a monk who has quite recently been initiated. This explains the utterly subordinate position of the nuns of both these sects in their church organisation. The *Vavahara sutta* again lays down that 'the acarya upadhyaya and the pravartini—these three are the protectors of the nuns

The rules of jurisprudence as applied in the case of nuns were not radically different from those of the monks, hence they need not be repeated here again. One thing however may be noted, and that is regarding *parihara*—i.e. keeping the transgressor separate from the group. According to the *Vavahara sutta* (5, 11 12), the nuns underwent this punishment while the *Bihatkhalpa bhasya* (V p 1561) prohibited the nuns from under going it.

A survey of these rules of Jaina monastic jurisprudence however disconnected it may appear brings one or two aspects to prominence. The first is that, unlike the Buddhist texts the Jaina texts fail to give exhaustive details regarding the circumstances that led to the formulation of rules. Secondly the list of the principal ten *prayascittas* is the same in both the canonical and non canonical or later texts. But the *Cheda sutras* and later texts show attempts of codification of rules of monastic jurisprudence and possibly organisation of church. For details however we have to depend mostly on commentaries. Even in these, details regarding the process of appointing church officers the method of trying a monk before an assembly of monks etc are not to be found exhaustively. Thirdly, later texts lay more emphasis on expiatory fasts. Possibly the major *prayascittas* were rarely used. Fourthly, the position of nuns always remained subordinate to monks. And lastly, whatever rules of Jaina monastic jurisprudence are to be found were formulated solely with a view to retain the core of orthodoxy and purity of monastic life undisturbed. This orthodoxy and purity are still the coveted merits of Jaina monachism.

REFERENCES

- 1 p 516a
- 2 *Bhag* p 382a, *Thān* p 142b
- 3 *Ibid.*, p 329ab
- 4 *Ibid.*, pp 239b, 240a
- 5 p 164b
- 6 *Thān* p 331b
- 7 p 919ab, *Thān* p 484a
- 8 p 920b
- 9 p 484a, 355b
- 10 *Thān* p 484a
- 11 *Ibid.*, pp 162b-164b
- 12 *Smv* p 47b, *Thān* pp 199a ff
- 13 *Bhag comm.* pp 351-52, *Thān. comm* pp 168ab
- 14 *Vav* 10, 14
- 15 *Ibid.*, 3, 3-4
- 16 Schubring, *Die Lehra der Jainas*, article 141
- 17 3, 9-25
- 18 *Vav.* 3, 7
- 19 *Ibid.*, 4, 15
- 20 *Ibid.*, 4, 24
- 21 *Ibid.*, 4, 13-14
- 22 *Ibid.*, 6, 10-11
- 23 *Ibid.*, 2, 6-17
- 24 For exhaustive details, see the author's thesis "The History of Jaina Monachism from Inscriptions and Literature".
- 25 *IA*, 39, p 262, fn 25
- 26 *Bṛh Kalp* 4, 3, *Jītakalpa* 87-89
- 27 *Bṛh. Kalp.* 4, 2
- 28 Introduction to German edition of *Vavahāra* and *Nisīha Sutta*
- 29 *Nis.* 4, 112
- 30 *Vav* 2, 6.
- 31 *Ibid.*, 2, 24-25
- 32 *Nis.* 16, 16-24
- 33 *Nis Cun* 11, pp 717ff
- 34 *Bṛh Kalp bhā* Vol. V, 5172-89
- 35 Vol III, 3005ff
- 36 Vol I, 373-75
- 37 *Bṛh Kalp. bhā* II, 1272-73
- 38 *IA.*, 39, p 267, fn 45
- 39 *Bṛh Kalp. bhā* IV, 3304
- 40 *Jīt bhā.* 2280-87; *Vim.* 16, 13
- 41 *Jīt bhā* 2288-2300, *Vim* 16, 14
- 42 Vol. V, 4971-84, *Jīt. bhā.* 2463ff
- 43 2578ff
- 44 Vol V, 5032ff
- 45 *Bṛh Kalp bhā* Vol II, 886-888
- 46 *Ibid.*
- 47 *Ibid.*, Vol I, 607-31
- 48 *Ibid.*, 758
- 49 *Ibid.*, 471-529
- 50 *Ibid.*, Vol II, 906
- 51 *Vav.* 7, 15-16
- 52 3, 12.

MATERIALS USED FOR JAINA INSCRIPTIONS

Prof D B DISKALKAR M.A

The materials on which Jaina inscriptions are engraved are of two kinds only—stone and metal. The Jainas do not seem to have favoured clay as a suitable material for the purpose as the Buddhists and sometimes the Brahmanical Hindus had done.

Rocks and Rock temples A few Jaina inscriptions incised on rocks and on walls of rock cut temples have been found in some places in India. If the Ajivika sect founded by Gosala was of the Jainas, the earliest Jaina inscriptions incised on rock temple walls can be said to be those in the Barabar and Nagarjuni caves in the Gaya district which record the dedication of the caves to the monks of the Ajivika sect by the Maurya emperors Asoka and his grandson Dasaratha. These inscriptions are dated in the middle and in the last quarter of the third century B.C., respectively. But if the Ajivikas were different from the Jainas, the earliest Jaina inscriptions are those engraved on the walls of the Udayagiri, Khandagiri and Nilgiri hill caves in Orissa at a distance of six miles to the south west of Bhuvaneshvar. Out of the fourteen inscriptions there which are of the time of the Kalinga king Kharavela and belong to the second or first century B.C., the long inscription in the Hathigumpha cave in Udayagiri is the most important. It gives a detailed biography of the Jaina king.

The Pabhosa (in Bundelkhand) cave inscription of about the same time seems to be Jaina (E. I. II 243).

Other important Jaina inscriptions in rock temples of later dates are found at the following places—Udayagiri near Bhilsa in Madhya Bharat where a Jaina inscription of G. S. 106 (425 A.D.) is found which records that an image of Parshvanatha was set up by Acarya Gosarman at Badami and Ellora. The rock temple at Sittanavasal near Madras excavated in the seventh century A.D. by the Pallava king Mahendravarman when he was a follower of Jainism has beautiful frescoes.

Two important rock inscriptions of the Jainas of the tenth century are found at Panch Pandavamalai, Vallimalai and Tirumalai in N. Arcot district where there were flourishing Jaina settlements (ARSEI 689 pp. 149, 1890 p. 10 and EI 4136). The former is in the Tamil script and Tamil language and the latter is in the Grantha script and Kannada language.

Jaina images dated in the intervening period of 800 years have been found. Naturally Jaina inscriptions of the intervening period are comparatively rare. The inscriptions which accompany the images are often useful for their identification and dating though the *lañchanas* carved on the pedestals in the centre and the symbols and designs auspicious to Jainas such as svastika, vajra, sankha, bulls, elephant, goose, antelope etc., are more helpful. The images of the Bodhisattvas and Tirthankaras found in Mathura are very similar. In that case the inscription on the pedestal is very helpful in identifying the image. In course of time Jaina iconography developed considerably and a number of minor deities began to be worshipped. Images of some of these are accompanied by a miniature figure of a seated Tirthankara carved over head. Setting up of an image being considered very meritorious by the Jainas the images were naturally inscribed recording the name of the donor, date and other details. What a large number of Jaina inscriptions must have existed can be imagined from this. Jaina images are generally made of black stone but sometimes of white marble also. They are very beautifully carved and sometimes very finely glossed. But they are of a stereotyped form devoid of anatomical details. They are standing erect or sitting with folded hands. They are perfectly naked among the Digambara Jainas. The question of nudity however does not arise if the statues are in a seated posture. Jaina statues of gigantic size are sometimes carved out of rocks in rock temples on hills in many parts of India. Some of them bear inscriptions but being exposed to the inclemencies of weather they have now become almost illegible. Many nude standing images of Tirthankaras, the largest of them being of Adinatha and measuring 54 in height are carved on all sides of the Gwalior fort rocks. Some of them bear dated inscriptions which show that they were carved between 1440-1472 A.D. during the reigns of the Tomara kings Dungarsimha and Kirtisimha.

Inscribed statues of Jaina saints and teachers and of rulers and Śreṣṭhis who were great followers and patrons of Jainism are also found. Among the inscribed statues of Jaina saints may be mentioned the extraordinary colossal statue of Bahubali or Gomatesvara in Mysore state—fifty seven feet in height and cut from a single rock. It contains short inscriptions in Kannada, Tamil and Sanskrit of the eleventh century A.D. Many images of Jaina saints are found at Mount Abu. Among the images of teachers may be mentioned that of Devasena, pupil of Bhavanandin, at Vallimala (A.R. 190) and among the inscriptions

scribed statues of rulers may be mentioned the statue of the Cūdāsamī ruler Mahīpāladeva on the Śatruñjaya Hill dated V S 1371 (Inscriptions of Kathiawad No 247)

Pillars Stone pillars set up in Jaina temples are another popular material on which Jaina inscriptions are found. On the four sides of the square base of the pillar are engraved or set up in niches, technically called *Kāstha-pañjara*, the statues of Tirthankaras. Sculptures of this kind are called *Sarvatobhadra pratimā* or Caturmukha and are found almost in every Jaina temple. The most beautiful and finely inscribed sculptures of this kind are found in Mathura. They were donated by Jaina devotees as the inscriptions on them record. The Kahaum (Gorakhpur District, UP) pillar bearing an inscription of G S 141 (460 A D) is noteworthy. It records the setting up by one Bhadra of a pillar with five figures of Ādikarīs, i.e. Tirthankaras.

Another kind of tall stone or metal pillars called *mānastambhas* surmounted by a statue and having inscriptions at the base are raised in front of Jaina temples. Excellent specimens of these are seen in South India, e.g., at Karkal in South Kanara District. The Jaina tower at Chitor-gad is 80 ft high. Instead of pillars sometimes raised platforms are set up on which footprints are carved or images are set up. Such platforms with footprints are found in a large number on the Pārśvanātha hill. Worship of footprints of Tirthankaras and preceptors is quite in vogue with the Jainas.

A third kind of Jaina pillars bearing inscriptions are called *nisidhikālas* and are generally found in South India. They are raised to commemorate the fast upto death (*sallekhanā*) generally of a Jaina monk. In Jainism ascetism is greatly stressed even to the point of voluntary death by refusal to take nourishment on the part of those who have obtained the highest knowledge or who are *Kevalins*. (Potdar Comm Vol p 170). Like the *vimānās* the *nisidhikālas* have three panels. The first from the bottom contains the figure of the man or woman who died, the second panel represents the person being carried in a *vimāna* accompanied by celestial dames to heaven, the third panel has the figure of a seated Jaina flanked by two female *Caurī*-bearers. The plain surface of the stone bears the inscription giving details of the person who died by *sallekhanā*. Sometimes the four faces of the square pillar bear sculptures and inscriptions. One of the most important pillars of the kind is at Śvetasa-

rovāra at Śrāvāna Belgola which records the *salleḥ hana* of the Jaina preceptor Mallisena Maladharideva in 1129 A.D. (E I III 185)

Stone slabs Jaina inscriptions incised on stone slabs record notices of the building of temples panegyrics of Jaina sadhus and rulers and copies of Jaina religious texts. Some of the prasastis are very long and beautiful like the Dholka prasasti of the poet Ramacandrasuri containing one hundred verses. A majority of the stone slab inscriptions record grants of land, money or cattle towards the maintenance of Jaina establishments, though the more common material for such grants is copper plates. Land grants inscribed on stone slabs are generally found in South India. Like the Brahmanical land grants on stone the Jaina land grants bear sculptures in panels from Jaina mythology and contain the figures of a Tirthankara in one or more niches of it.

Of the numerous statues and architectural pieces none perhaps are so worthy of attention as the beautifully carved stone slabs which bear the technical name 'Ayagapata'. They are peculiar to the early Jainas (JUP HRS 1943 p. 58). Several of the Ayagapatas bear votive inscriptions mentioning the name of the donor (Scythian period p. 147).

Metal inscriptions A large number of Jaina inscriptions are found engraved on metal images made of copper or bronze. Such images are preserved almost in every temple of the Jainas. These images are also of a stereotyped form, one central image being placed on the pedestal and twenty-four or a smaller number of images being embossed on a metal plate fixed at the back of the main image. The inscribed portion is on the pedestal or on the back of the plate. Inscribed metal images are generally dated from the tenth century onwards though older images are at times found e.g. the Jaina bronzes dated in VS 744 found at Ankoṭṭaka in N. Gujarat (JOI Vol. I 264).

Like the Brahmanical land grants the Jaina land grants are incised on sheets of copper. Jaina copper plate grants are in no way different from the Brahmanical land grants except in the invocatory verses.

Copper plates containing copies of Jaina yantras or Namokara mantras are peculiar to the Jainas.

Silver plates inscribed with Jaina sacred verses like the Namokara mantras and Tantrik formulas and Rsimandala mantras are preserved in some Jaina bhandaras.

Silk and cotton cloth Old writings on silk, cloth, palm-leaf and paper, though they strictly come under the class of manuscripts or archives, are often considered as epigraphical material and hence a short account is given here of such material used for Jaina records. Silk and cotton cloth seem to have been sometimes used for Jaina inscriptions. Buhler had found a silk band with the list of the Jaina sūtras written in ink at Jaisalmer while Peterson discovered a manuscript written on cloth dated V S 1418 at Anahilapātan. A Jaina cloth painting or *citrāpata* found in Bikaner is inscribed with the name of a Jaina teacher named Tarunaprabhasūri who lived between V S 1360 and 1440.

Mss A number of palm-leaf manuscripts of the Jainas are preserved in the Jaina *bhandaras* in the north and south India. According to Muni Punyaviṣṇayaṇi, who has made a deep study of the Jaina Mss in several *bhandaras*, the Jaina palm-leaf manuscripts are dated from the eighth to the fifteenth century A D. He states to have seen at least 3000 Jaina palm-leaf manuscripts. Jaina mss on paper preserved in some of the Jaina *bhandaras* in Gujarat, Rajputana, Karnatak, etc. and maintained with a feeling of sanctity by the Jaina communities in those places are dated from the 12th century onwards. The earliest Jaina manuscript on paper seems to be that of the *Kathākośa* by Jineśvara dated V S 1234 and preserved in the Jaina *bhandara* at Khambhat. The total number of Jaina manuscripts preserved in the several *bhandaras* runs into many thousands. It is worth noting that equal attention has been given by the Jainas for the collection and preservation of even non-Jaina manuscripts, the result being that some rare Brahmanical and Buddhist manuscripts are found only in the Jaina *bhandaras*. The paper manuscripts are fashioned and written in such a way as to remind us that palm-leaves formed the writing material before paper was introduced for the purpose. Specially prepared black ink was commonly used for writing the manuscripts though sometimes silver and green ink was also used.

Some of the Jaina manuscripts on palm leaf and on paper contain beautiful paintings as illustrations. The earliest illustrated palm-leaf manuscript according to Prof M R Majumdar is of *Nīśīthacūṛṇa* dated V S 1157 prepared in Broach (J Ind Soc Ori Art 1942, p 4). They are preserved in beautiful boxes made of leather, cloth and paper. Jaina paintings seem to be the oldest known Indian paintings on paper.

JAMĀLI HIS LIFE AND POINT OF DIFFERENCE FROM LORD MAHĀVĪRA

Prof PRITHVI RAJ JAIN, M A Shastri

1 Sources

The particulars about the life of Jamali, who was responsible for causing the first schism in the history of Jain Church are recounted mainly in the *Vyakhyaprajñapti*¹ or the *Bhagavati Sutra* the fifth *Anga* of the Jain canon. The frequent references to his name are found in other scriptures as well where the descriptions of certain events are almost identical with those of Jamali as narrated in the *Bhagavati*. Such references firstly point out the process through which a particular person comes to know about the arrival of a Tirthankara or an Ācārya in his home town or a place nearby and gets ready for a visit in order to pay obeisance to him and after hearing the religious discourse resolves to enter the ascetic order on obtaining the consent of his parents. Secondly they describe the order of grand procession², which is piloted through the principal streets and bazaars of the city with great eclat and show on the auspicious occasion of one's renunciation. According to the *Sthananga Sutra*³, the *Antakrddasa* the eighth *Anga* of the canon contained as its sixth chapter 'The Chapter on Jamali' but unfortunately that is not extant. Exegetical literature on some scriptures i.e. the *Sthananga*, the *Uttaradhyayana* and the *Āvasyaka* etc. also provides information about Jamali.

It is remarkable that all references in regard to Jamali are narrated only in Śvetāmbara literature. The scriptures accepted by the Digāmbara sect of Jainas have not mentioned his name anywhere. It was a natural corollary that the Digāmbara Ācāryas could not refer to him as nephew or son in law of Lord Mahavira; they did not believe that Mahavira had a sister or that he ever married. What an impartial student of Jain literature fails to explain is that the name of Jamali is not mentioned by the Digāmbara Ācāryas even as one of the disciples and fellow workers of Mahavira who ended by opposing him.

1 *Sataha* 9 *Uddesaka* 33

2 *Nandisutra* 44

3 a *Anuttaraparakadasa* section 3 Story of Dhaṇḍa

b *Nirayatahi* section 5 Chapter 1 Story of Prince Viranga

4 *Jnatadharma-katha* part 1 Chapter 8 Story of Malli Kumari

5 *Sutra* 755

2 Birth-place, parents and family-circumstances

According to the *Bhagavatī*, Jamālī was an aristocratic and supremely gifted prince of Kṣatriya-kundaḡrāma, home-town of Lord Mahāvīra situated in the western direction of Brāhmana-kundaḡrāma. These towns lay not very far off from each other and were separated by Bahuśāla-caitya, which stood midway. Scholars differ in regard to the exact location of these towns and their proximity to Vaiśālī. It seems that they were either suburbs of Vaiśālī or were situated near this famous historical city, the capital of Videha¹

Strangely the *Bhagavatī* does not furnish any information regarding the names of Jamālī's parents, though it is they who took him to Mahāvīra and requested the Lord to initiate him into his fold, when they found that Jamālī was very keen on executing his resolve of renouncing the worldly life. According to a commentary² on the *Kalpasūtra*, Jamālī was the son of 'Pravara-narapati'. There is a belief³ that Jamālī had the privilege of being the nephew (sister's son) of Lord Mahāvīra. Now Mahāvīra had only one sister (of course, elder) named Sudarśanā⁴. Hence it can be concluded that she was the mother of Jamālī.

Jamālī's father was a person of great opulence and influence, who enjoyed deferential esteem and courteous regard from all quarters. One thousand healthy and handsome young men, all belonging to his family, offered their services at his command to carry the palanquin in which Jamālī went to become the disciple of Lord Mahāvīra. He threw open his vast treasures on this auspicious occasion. The barber was rewarded with one lac of golden coins. Two lacs coins of gold were paid for a rajoharana⁵ and a mendicant's wooden bowl.

3 Early life and marriage

Born in a rich family and being the only son of his parents, Jamālī had all chances and facilities for leading a luxurious life in a gay and jovial manner. The account in the *Bhagavatī* evidently shows that he was blissfully ignorant of the vicissitudes of worldly life outside his lofty mansions. It is said that he used to keep himself steeped in mirth and joy

1 'Vaiśālī', pp 20 to 26 (by Vijayendrasūri)

2 'Subodhika', p 89A (by Vinayavijaya)

3 a Kalpalatā commentary on *Kalpasūtra* p 121A (Samayasundra)

b *Sthānāṅgavṛtti*, p 389B

4 a *Kalpasūtra*, 109 b *Ācārāṅga* 400

5 A cloth to wipe off dust, which is kept by Jaina monks as a symbolic accessory

day and night His methods of enjoyment varied from season to season He took keen delight in thirty two kinds of dramatic representations to the accompaniment of music and dances performed by beautiful women Thus there appears to have been nothing extra ordinary in his early career except that he was a rich healthy, influential and clever prince who was brought up in affluence and luxury

Relying on purely canonical evidence the marriage of Jamali to the daughter of Mahavira seems to be of somewhat dubious character It is obvious from the *Bhagavati* that he had eight wives All of them were young girls born of noble families refined, elegant, graceful and having practically identical complexion age appearance and beauty But as regards the names and parentage the account of the *Bhagavati* is silent There is not even a slight hint in this or any other canon, which may justify the general belief that Jamali was the son in law of Mahavira On the other hand exegetical literature depicting Jamali as nephew and son in law of Mahāvira does not confirm the view of the *Bhagavati* that he had more than one wife

The Āgamic account concerning Jamali's life is neither in accord nor in discord with the current belief which represents him as nephew and son in law of Mahavira The commentators of the *Kalpasūtra*¹ the *Sthananga*² the *Uttaradhyayana*³, the *Visesavasyaka*⁴ etc are unanimous in regarding him as closely related to Mahavira There is some confusion as regards the names of Mahavira's sister and daughter The *Acaranga* (400) and the *Kalpasutra* (109) name his sister as Sudarsana and daughter as Anavadyangi or Priyadarsana But in commentaries we find the names Anavadyangi or Jyestha or even Sudarsana

Now the question arises how far we should regard the popular belief regarding worldly relation of Mahavira and Jamali as authentic in the

- 1 *Kalpalata* p 121A तया सह युग्मनुभवतो भगवत प्रियदर्शनानाम्नी पुत्री जता । सा निमग्नितेयस्य जमाले परिणायिता । p 121B भावतो भगिनी पुत्रसुता जनामाना ।
- 2 *Sthanangavṛtti* p 389B तत्र जनालि क्षत्रियकुमारो यो हि श्रमणस्य भगवतो गन्धारीस्य भागिन्या भगवद्दुहितु पुत्रसुताभिभाषाया भव ।
- 3 *Commentary by Santyacarya* p 153B तत्र स्वामिना यथा भगिनी पुत्रसुता नाम तस्या पुत्रो जनालि स स्वामिनो मूले प्रवर्तित पञ्चमिशने सम तस्य च भार्या स्वामिनो दुहितान्नवपात्री नाम्नी प्रीति नाम प्रियदर्शना ।
- 4 *इन्द्रशक्ति* [मन्थारी हाचक्र] p 935 तत्रभगवत श्रीमहावीरस्य भागिनियो जनालिनाम रात्रपुत्र जातो । तस्य च भार्या श्रीमहावीरस्य दुहिता । तस्याऽयं यथा वा पुत्रसुतेति वा अनवपात्रीति वा गामति ।

absence of any definite canonical evidence. The commentators rely on an old tradition (वृद्धसंप्रदायात्, कथानुज्ञात्) It is difficult to find out the source of this tradition. But one thing is obvious. If we accept the list of names of Mahāvīra's relatives as given in the *Kalpasūtra* and *Ācārāṅga* to be reliable, we should admit the accuracy of this tradition. This list bears testimony to the fact that Mahāvīra was married, he had a daughter and a grand-daughter (daughter's daughter) who was named Śesavatī or Yaśovatī. Thus there is nothing to contradict that Priyadarśanā was married to Jamālī. The absence of any allusion in respect of this notable event in the canon seems to be a merely accidental one.

4 *The hearing of Lord's sermon*

Jamālī was leading a life of ease and pleasure, when one day he heard a great commotion from his elevated palace. Curiosity arose in his mind. At once, he called his chamberlain (Kañcukin) and asked him to inquire into the matter. The chamberlain acquainted him with the actual state of the scene. The Venerable Omniscient Lord Mahāvīra was staying in Bahuśāla caitya of Brāhmaṇa-kundagrāma. The people of different status and varying ages were rushing to that place to pay their respects to the Lord and hear his discourse.

Jamālī lost no time to make up his mind to visit the holy place. Having executed the formalities and preparations suitable for the occasion, Jamālī, accompanied by his friends and relatives, started towards the Bahuśāla caitya passing through the main roads of his town. Arriving at the spot, he solemnly circumambulated the Lord three times from the left to the right and bowing down saluted him.

He was profoundly impressed by the serenity and majesty of the Lord's appearance. He heard the discourse patiently and felt an intuition that there was a true solution of the knotty problem of life. The sermon moved him deeply. He realized that it was time for him to renounce the worldly life. After the dispersal of the congregation, Jamālī approached the venerable Lord and manifested to him his desire to become a monk in the following words —

‘Revered Sir, I have verily the faith in the preachings of *Nirgranthas* (outwardly and inwardly unfettered), I trust those preachings, I like them and am prepared to mould my life according to them. They are indeed so as you have explained them. They are true, correct and devoid of all doubts. I have only to take permission of

my parents After that I shall become the initiated disciple of you the Venerable Lord and be a wandering monk instead of a house holder'

The Lord replied Do not interrupt it if it please you O Beloved of gods

5 *Entering the order of Jaina Asceticism*

Jamali returned home with his thoughts definitely crystallized to the renunciation of worldly ties as the world seemed to him essentially a vale of misery He greeted his parents and said I heard the religious discourse from Lord Mahavira I am moved by it Hence my dear mother and father, I feel depressed with the miseries of earthly life I am afraid of birth, old age and death Therefore I desire with your kind permission to renounce household life and enter the ascetic one being properly initiated by Lord Mahavira ¹

No sooner had his mother heard these words than she fainted It was with great effort on the part of Jamali and her attendants that she regained consciousness A long discussion then followed between Jamali and his parents They tried in vain to persuade their beloved and only son to desist from adopting the course of a houseless monk They reminded him of his extreme and vigorous youth riches beautiful wives and all the means of worldly enjoyments which were ever at his command But a firm resolution could not be altered He told his parents the fleeting and transitory nature of earthly goods He explained to them his total abhorrence of worldly pleasures and their non finality His parents then tried to discourage Jamali from his resolve by the intolerable hardships and severe sufferings one has to meet in course of a mendicant's life Even then he was unmoved in his rocklike decision He said that he was in search of undying bliss and wanted to escape from the never ending cycle of births and deaths with all their concomitant experiences Hence the privations of an ascetic life would not dissuade him from following the path he had chosen The parents realized that they could not prevail upon Jamali to lead the life of a householder At last they yielded and gave their consent with great reluctance

1 'सगाम्य भगवत्स महावीरस्य त्रिपद धम्म निस्तने वाच अभिरुदय, सह ण भइ अग्ग-ताओ । सत्तार मयज्जिग्ग भीते अम्मज्जामरणेण त इन्द्रिणि ण अम्म ताओ । तुम्हारे अम्मपुत्राय समणे समनस्स भगवओ महावीरस्य त्रिपद मुं भवित्ता अगारओ जगगारिय पम्बरत्तय ।'

The preparations were made on a grand scale for Jamālī's renunciation. The usual formalities were performed and Jamālī was taken to Lord Mahāvīra. His parents bowed and saluted the Lord and said thus 'In this manner, Sir, the Ksatriya prince Jamālī is verily our only son, beloved and charming. Whose mere name is scarce to be heard, how difficult is it to have a sight of him? Just as a lotus or a water lily sprouts in the mud, grows in the water but remains perfectly unsoiled with mud-dust or water-drops, in a similar manner, this Ksatriya prince Jamālī is born and has been brought up in pleasures and sensual enjoyments. Even then, they have no power over him. Nor have friends, kinsmen and near and dear relatives any attraction for him. O You Beloved of gods, He is averse to these worldly objects and afraid of the pains of birth and death. He wishes after having got himself shaved bald to get himself initiated before you. Therefore, we offer you this gift of him. Please accept, Beloved of gods, the gift of a disciple.'

The formal ceremonies were performed and Jamālī, together with five hundred young men, all in the heyday of their youth, entered the Holy Order. Muni Kalyāna Vijaya holds the view that the initiation of Jamālī took place during the second year of Mahāvīra's attainment of Infinite Knowledge, i.e. Omniscience (499-498 B. V.)¹

6 Ascetic Life

That was a time when asceticism was essentially combined with profound scholarship. The first and foremost duty of a young neophyte was as usual, to study the eleven Angas. Naturally Jamālī was instructed in these holy scriptures. In due course he attained a position of distinction and influence. Mahāvīra then made him head of 500 monks and 1000 nuns who were under the supervision of Priyadarśanā, Jamālī's wife in worldly relations who also accepted the life of a female ascetic when her husband had renounced the world. It seems that the high rank held by Jamālī was not on account of his exceptional learning but due to his influence on his fellow monks, who had a great regard for him during his household life. The statement that he studied the eleven holy scriptures appears to be a tentative one because he could not claim mastery over them as will be evident from the questions put to him when he was bent on being regarded as Kevalin.

For about ten years he remained with Lord Mahāvīra. Definite

1 Śramana Bhacavān Mahāvīra, p. 79

account of his activities during this long period is available. The analysis of subsequent events confirms that he must have struggled hard to gain a high position among the Mahavira's ascetics and even aspired to obtain the coveted rank of a Kevalin.

So far as the observation of rigid rules of ascetic life is concerned he followed a course of extreme self discipline. From the very start he practised a rigorous form of austerity and used to fast until the fourth or sixth or eighth meal and onward, i.e. for one day or two days or three days and even more. Some times he gave up all food for a fortnight or even a month. Thus he wandered mortifying himself with peculiar penances and constraints. The excellence of his self restraint and purity of conduct was made known to Gautama by Mahavira after Jamali's death. Gautama asked the Lord¹ 'Sir, did the houseless monk Jamali take flavourless tasteless left over coarse rough and inferior food? Did he live on such meals? Was he a man who had subdued his passions, lived peacefully and led a solitary as well as holy life?' 'Yes Gautama was the reply.

7 Severance of Jamali from Mahavira

One day during the 12th year i.e. 489-488 B. V. of Mahavira's life as Kevalin, Jamali approached the Lord and having praised him thus said 'I intend Sir, being permitted by you to wander over various villages and towns together with five hundred monks. On hearing this request, Lord Mahāvira remained perfectly silent.² The request was repeated for the second and even third time but it failed to bring out any tangible result. The commentator Abhaya Deva Suri³ assumes that Mahavira's silence on the request was due to his indifference to the proposal as it contained in itself the seeds of future disruption.

Then Jamali probably taking this silence as a form of approval⁴

1 "जमाली न भूत" अग्निहारे, अस्ताहार, विस्माहार, अनाहारे, पताहारे, लङ्गाहार, पुच्छाहारे, अरसमीची, निरसमीची चार तुच्छमीची, वसतमीची, पसुनमीची, विविचमीची."

'इता गोयमा' "

2 *Sramana Bhagavatam Mahavira* p 119

3 तत्र न ते मनो भगव महावीरे जमालिन्म अगाररम पदमद्रु नो आगार नोपरिजागर सुतिगीय मचिद्वर ।

4 'म।वनेपत्तनापेक्षणीयत्वात्तस्य शत' अग्निहोत्रोपासिते भगवन्मोक्ष p 893

5 Malayagiri in his commentary on *Atiśyaka* (p 402) says that Jamali took permission of Mahāvira. Śāntiśākyas commentary on *उत्तराख्येयन* (p 153B) gives a similar account.

bowed down, saluted the Lord, left the Bahuśāla caitya and began to tour independently along with 500 ascetics

After wandering from village to village for about a period of three years, he arrived on a certain day at a town Śrāvastī by name, and resorted to Kōsthaka sanctuary of that place. It is here that an event, which proved to be a turning-point in his life took place. During his stay one day he took very tasteless, inferior, rough, stale and musty food which was brought after the time of taking meal was over, and was taken regardless of the quantity thereof. This resulted in his falling ill seriously. The disease took an acute form in no time and he felt that his whole body was burning due to bilious fever. He called his fellow monks and asked them to spread a bedding for him. They faithfully obeyed the order and engaged themselves with the work so that he might have a complete rest. But it could not be carried on expeditiously as he had wished and the severity of pain was increasing every moment. He called them again and said, "Has the bed been spread or is it being spread?"¹ They replied,² "O beloved of gods, it is not spread yet, but is being spread."³ Now doubt crept in Jamālī's mind. He said to himself, "Lord Mahāvīra has said and explained⁴ thus: what is moving is called 'moved', what is rising or maturing is known 'risen' or 'matured', what is partially destroyed is said to be 'partially destroyed', etc. This statement is false. It is obviously seen that so long as the bedding is being spread, it is not spoken of as spread. Hence how can the above doctrine of Lord Mahāvīra be said to be held true?" Then he gathered together other monks and proclaimed the falsity of Mahāvīra's preaching. Some of them expressed their faith in his conclusions, while others disliked it, and left his company and joined Lord Mahāvīra, who was at Pūrṇabhadra sanctuary of Campā City.

After some time, when Jamālī was completely cured of the disease, he also left Śrāvastī and wandering from village to village reached Campā. He kept himself standing neither near nor far from the Lord and spoke

1 सेजा संथारह ण किं कटे कज्जइ ?

2 णो खलु देवाणुप्पियाणं सेजासथारे कटे, कज्जइ !

3 According to Śāntiācārya (p 153B) reply was negative one as it is found in the *Bhagavatī*. But Ācārya Malayagiri (commentary on *Āvaśyaka*, p 402B) Abhayadeva (*Sthānāṅgavṛtti*, p 390) and Maladhārī Hemacandra (*Viseśāvaśyaka Vṛtti*, p 936) hold that the monks replied that the bed was stretched although it was as yet being stretched or was only half-stretched.

4 *Bhagavatī* 11

thus I do not abide like a 'Chadmastha' (a person possessing imperfect knowledge i.e. who has not gained omniscience) as many of your Chadmastha houseless disciples do I do tourings like an Arhat' or 'Jina' or 'Kevalin' who has attained infinite knowledge and infinite intuition. It shows that Jamali in emulation of other Kevalins, had an ambition to be venerated as Kevalin. But for lack of ability and profound scholarship, his ambition could not be fulfilled. On his bold assertion, Gautama said to him, "If you regard yourself as Kevalin please answer two questions (i) Is the world eternal or non eternal? (ii) Is the soul eternal or non eternal? Jamali was perplexed and could not reply. Mahavira said to him O Jamali, many of my monk disciples are in a state of 'Chadmastha'. Even then like me they are capable of answering these questions. But they do not speak in the terms you have just spoken i.e. I am 'Jina' or 'Kevalin'. Mahavira then explained to Jamali the nature of the world and the soul in answer to these questions. Thus it was known that many other monks in the Holy Order were more advanced in their studies and knowledge than Jamali.

Jamali listened to Mahāvīra but could not repose faith in him. He left again, leading the life of an ascetic for a number of years. He misled himself and others by expounding a false doctrine under the influence of wrong belief. But he failed totally to gather followers and all his fellow monks deserted him. Observing a fortnight's fast unto death (samlekhaṇa), he emaciated his body and died without expiating his sins. Then he was born in Lantaka heaven as a 'low inferior god' (Kilbiṣika god)¹

After his death Gautama asked Lord Mahavira some questions regarding Jamali and the Kılıbika god. One of the questions was 'Where would Jamali be born after completing his duration of life as a god in the heaven?' The Lord said O Gautama having wandered for four or five cycles of births and deaths in sub-human human heavenly and hellish lives, he would become 'Emancipated' and thus end all misery'

The commentators on the *Bhagavat* raise an interesting question and

1 ' किलिपिरा भवत्यस्यापि' तत्रापि 44 Haribhadra says in his commentary on this Bhasya 'अतस्या स्यात्तस्य'

७ अथ श्रीरक्षेण सवस्रवस्तु हृदयनिर्जर ज्ञानगति विविक्षमो प्रमादितः । उपपन्न भवकायविनाशानां
मरुतानुवैरवि प्रायोहृदयिमुत्पन्नमरुताद् हृदयभर वा युगद्विषयान्नाह भयवतो ॥ तो ७ विप्रयोऽत्र विप्रः
प्रवर्तते इति । *Bhagavati sutra* viti: by Danasekhara Suri p 164 A

try to answer it 'Why was he (Jamālī) initiated by Lord Mahāvīra, who knew beforehand the future events as he was in possession of infinite knowledge?' In answer to this question, they state that even great persons are probably unable to turn the course of events, which are destined to take place. Or, the Lord regarded it, i.e., initiation of Jamālī, advantageous in a way. The Venerable Tirthankaras never engage in frivolous activities.

8 *The significance of the controversy between Mahāvīra & Jamālī*

According to the *Bhagavatī*, having bid farewell for ever to Lord Mahāvīra, Jamālī preached many wrong tenets on account of his wrong faith. However, we do not come across any other adverse view except one stated before. The one and only controversial point between them as related in the canons was that Mahāvīra believed in the theory of 'कडेमाणे कडे' while Jamālī pursued his faith in 'कडे कडे'. Naturally, one may ask why did a unique personality like Lord Mahāvīra, regarded Omniscient, patient, a man of unequalled calm and of a quiet nature, the foremost expounder of the doctrine of Non-Absolution, oppose Jamālī on such an apparently insignificant matter and thus allow the monastic order to be split into two, may be for a short period only? Did it not behove Mahāvīra to ignore the opposition of Jamālī and let him go his own way? Or, did the Lord consider Jamālī's view detrimental to the holy order and the common people? Can the outstanding difference between them be cemented? These problems have been elaborately dealt with by the renowned scholar Pt Sukhlalji, in one of his articles¹ and we may briefly note here his views on these points.

Lord Mahāvīra judged every thing from a Non-Absolutistic view. He said that the knowledge of an object remained incomplete or imperfect unless it was gained from various standpoints relative to one another. This principle should be applied to metaphysical or philosophical theories as well as to the everyday problems one has to face in life. Broadly we can divide the various standpoints about a particular thing into two—empirical or practical, transcendental or real. The former is based on direct experience while the latter on indirect one. The former contains variety of experience and the latter has unity of experience. The empirical standpoint takes into account the distinction lying between ends and means but the transcendental one makes no such distinction. Before we

1 "Jam Yuga" Vol I, No 8

proceed to form our opinion about any principle or action we must keep in mind both of these standpoints. The process of understanding the true nature of an object or an activity is possible only if we follow the practical without ignoring even for a moment the real. This is the background which made Mahāvira oppose Jamali.

Mahavira knew well that human nature in general lacks patience and perseverance. Every individual has a keen desire to have speedy and maximum result with the minimum of labour. It is not also unoften that a man is just near the point of enjoying the fruit of his labour when all of a sudden he comes across an obstacle or difficulty and being disappointed gives up the undertaking. He attributes the responsibility of his failure to extreme causes without having any idea of his own drawbacks like impatience and lack of sufficient effort needed for the purpose. Many social and political activities remain only half done owing to this significant fact about human nature.

Having in view the above datum Mahavira proclaimed that an action whose process has been set on roll can be said to have been done from one standpoint. When our effort continues it goes on achieving its end to the proportion in which it stands as accomplished. The result in view as a whole is attainable at the end of a long and continuous effort. But the amount of labour put in during the whole process cannot be regarded in vain as each and every part of that labour had its own role to play and the final result is nothing but the sum total of all those individual parts. If this fundamental truth is ignored no attempt either in spiritual matters or in worldly dealings can be carried on efficiently and steadily. Mahavira's doctrine inspires a man to proceed on his way and not to regard the utter futility of his effort or activity however slight it may be in quantity.¹ It promises him fruition of his undertaking at every step. It discourages him from running away from the responsibility thinking that the obstructions or a long period of time would defeat his purpose and not allow him to taste the sweet fruit of his arduous labour. He feels satisfaction at every moment during the performance of a particular action that he has been crowned with success so far.

1. ॐ शान्तिः ॥ भगवन्नामोऽस्मिन् प्रत्यक्षाय ॥ विष्णवे । रत्नसङ्घस्य धर्मस्य दायनं महती भवति ॥ The *Bhagavatgītā* II 40. In this path no effort is ever lost and no obstacle prevails even a little of this righteousness saves from great fear. Sir S. Radhakrishnan explains it in the following words — "No step is lost every moment is a gain. Every effort in the struggle will be counted as a merit." p. 116.

That is why the Lord preached the doctrine of 'कडेमाणे कडे'. It means that an action which is still going on or is not completed yet or whose final result seems to be far off, can be said to have been done or completed or to have attained its objective. It does not recognize any difference between the act and its result. The result or fruit is not same thing which is quite apart from the effort and is gained at the last moment of it but the whole series of an action from the commencement to the end is its fruit. Jamālī on the other hand held the theory of 'कडे कडे'. He meant thereby that the activity which is still going on cannot in any respect be said to have been completed unless its final result becomes obvious. The effort and the result are not identical but are altogether different. The long process of an effort as a whole is a means to an end which is attainable only at the last moment.

It can be seen that Mahāvīra could reconcile Jamālī's view from a practical point of view. But Jamālī refused to accept the transcendental standpoint underlying Mahāvīra's preaching and emphasised only the practical one. Deeper speculation and greater insight shows that Mahāvīra was justified in disowning Jamālī's absolute stand on the point as it was unfit for, perhaps even dangerous to, ordinary human minds who were apt to meet failures in their lives had they put their faith in Jamālī's propaganda.

9 *Ultimate Fate of Bahurata-vāda*

Jamālī and his followers called Bahuratah (आवश्यकनिर्युक्ति 779, उत्तरा० नि० 165). The reason for this is that they believed that an object which happens to be produced takes a long time before it is completed. According to them a thing is not produced the very first moment to which the activity is attributed, but it requires many moments for its completion and production.

Jamālī failed to attract any adherents to his new school and in the long run he was the solitary votary of his doctrine. But in the beginning many a monk put his trust in him. Particularly Sudarśanā or Priyadarśanā, Jamālī's wife and Mahāvīra's daughter in worldly relations, with her one thousand nuns could not keep apart from him and even used to induce others to adhere to the teachings of Jamālī.

At the time of the rift she was staying at the house of the Jain layman Dhanka, a potter by caste. She tried to convince him of the signifi-

ance of Bahuratavada But he was a man of firm conviction He hit upon a plan to reconvert the dissenters to the True Path

One day she was engaged in her usual studies and Dhanka was busy with his professional work Suddenly he took a burning coal from his kiln and threw it upon her upper garment with the result that a small portion of it caught fire She at once said, O layman votary ' You have burnt my upper garment ' (*Visesarasya a Bhasya* 2324) He gave a quick reply, "The proposition what is burning is burnt is against your doctrine

A minor discussion followed but the dialectics of Dhanka had the desirable effect upon her and others who were still under the influence of Jamali All of them uttered with one voice, "Oh noble man, we intend to follow your exhortation which is full of truth Then they headed by Dhanka came to the Lord and rejoined him Thus Jamali was left all alone and died without any follower

The Jama philosophical school remained intact

THE CONCEPT OF ARHAT

Prof PADMANABH S JAINI, M A , Tripiṭakācārya

The *Arihanta* (Arhat) is the first of the Five Worthies cited by all Jainas in their daily salutation. Though this word is common to-day amongst the Jainas, it was very popular with all Śramanas of old. In the days of Gautama Buddha, it was common to apply this honorific term to the heads of various religious sects. All Teachers grouped under the Śramanas used this title and severe penances were indulged in to retain it. Such a claim by others was considered by the Buddhists as a vain boast and the Buddha is reported to have often challenged this claim.

The first chapter of the *Mahāvagga* of the Vinayapitaka depicts a scene of the meeting of the Buddha with an Ājīvaka named Upaka. The Buddha is on his way to Sārnāth to preach his first sermon. Upaka meets him somewhere near Gayā and impressed by the charming and illustrious personality of the latter asks him about his Teacher and Religion. The Buddha declares with a force of conviction, "I am the Arhat in the world, I am the Teacher Supreme, I alone am the Fully-enlightened one, I have become Tranquil, I have attained Nirvāna"¹. These words not only reveal the supreme self-confidence of the speaker but also throw a challenge to others, who claim to be Arhats.

When the Buddha approaches the five mendicants at Sārnāth, who are reluctant to receive him, he persuades them again by a solemn declaration, "O Monks, the Tathāgata Samyak-Sambuddha is an Arhat. Open your ears, O Monks, the Immortal is known, I shall instruct you, I shall preach the law"².

At a subsequent meeting with the leader of the five hundred Jatilas at Uruvelā, the Buddha demonstrates many supernatural powers to win over the former. The Jatila is impressed by the powers of the Buddha but still persists in thinking. "Indeed, the great Śramana possesses great supernatural powers but he is not an Arhat as I am"³. When the Buddha

1 अहं हि अरहा लोके अहं सत्त्वा अनुत्तरो ।

एकोऽहं सम्मा सम्बुद्धो सीतिभूतोऽस्मि निव्वुत्तो ॥

2 अरहं भिक्खवे तयागतो सम्मा सम्बुद्धो । ओरुहथ भिक्खवे सोतं, अमतं अधिगतं, अहं अनुत्तासामि, अहं धम्मं देसामि ।

3 महिद्धिं सो महम्मणो न त्वेव च सो अरहा यथा अहं ।

reads this vain thought of the Jatila, he declares frankly, 'O Kassapa you are neither an Arhat nor you have attained the Path leading to Arhatship' ¹ These outspoken words have the desired effect and the Buddha succeeds in bringing him to his fold as a disciple

These are only a few illustrations to show how dogmatically the Buddhists asserted their superior claim to this title This is quite significant, for the word Arhat indicated a Teacher Perfect and it was necessary for the Buddhists to prove the singularity of the Buddha and his supremacy as a Teacher

The word 'Arhat means the worthy one who is worthy of worship This also means the Teacher Perfect a Law giver The word 'Arhat in the Jaina mantra '*Namo Arihantanam* means a Teacher, who is popularly known as a Tirthankara The Jaina scriptures lay a specific rule that an aspirant for this title must cultivate supreme qualities like Purity of Vision, Perfect Humility Righteousness Constant Wakefulness of mind, Charity Penance Services to Worthies etc One of the essential qualities is *Pravacana vatsalatva*—a benevolent love for preaching the Law, a love born of compassion for the suffering world It is the fulfilment of these perfections that turns an ordinary Kevali into a Tirthankara or an Arhat No basic difference exists between a Kevali and a Tirthankara Both are omniscient Both have equal powers as regards the innate qualities of a Pure soul viz the Infinite Bliss Infinite Power Infinite Perception and Infinite Intuition

Thus according to the Jaina theory there are two kinds of Kevalis One is Kevali and the other is Arhat Kevali i.e. a Tirthankara Both are *Vitaraga* and *Sarvajña* But the latter alone is a Teacher Perfect as he is gifted with a special faculty, which is the result of the perfection of various meritorious qualities in his previous births

When the Buddha found that the word 'Arhat was used for Teachers Perfect he too claimed it and founded an order of monks In the beginning this Order consisted of only those monks who, according to the Buddhist theory had completely destroyed their *Āsava*s i.e. impurities

1 नेत्रं खे त्वं, वरसप, अरहा न पि अरहत्तममममापन्नो ।

2 श्रीनैविशुद्धिद्वयमपन्नता श्रीश्रद्धेधननिवारो भीष्मानीयसोमवेगाश्चिन्त्यस्यगन्तव्यो साधुममाधिपत्यो
वृषपरममर्हता ईश्वर्युत्तमवचनभक्तिरावश्यकः। इतिहासिमायप्रमावात् प्रवचनवत्सलमिति तीर्थेतरत्वस्य । तत्त्वामप्युक्त
VI 24 (Mysore edn) Compare with this the various Paramitas which a Bodhi attva fulfils in order to attain the Buddhahood

like *vāga*, *dvesa* and *moha*, and were entitled to be called Liberated or *Nibbuta*. These were the disciples of the Buddha and not Teachers themselves, nevertheless, they had attained perfection and the term 'Arhat', which was once used to be applied exclusively to Teachers, came to be used for them. The freedom of mind from the *Āsravas* is a state which is equivalent to what the Jainas know by the term *Vitarāga*. The *vitarāga* Buddhist monks were also designated as *Aīhats*. Thus the word 'Arhat' which by tradition was applied only to Teachers was used by the Buddha in a general and more universal sense¹. This not only raised the Buddha but also his disciples above other Teachers and established the superiority of the Buddhist religion.

But a word had to be found to denote the supremacy of Buddha over his disciples. If the taught was 'worthy', the Teacher was 'worthiest'. A new word gained currency to serve this purpose. The Buddha was now exclusively called a *Samyak-sambuddha*, i.e., fully enlightened one. This epithet is nowhere applied to a person other than a Buddha.

The Arhat and the Samyak-sambuddha of the Buddhists can be fairly compared respectively with the Jaina Kevali and Arhat (i.e. Tirthankara). The Buddhist Arhat is a *Vitarāga* and so is a Jaina Kevali. The Buddhist Samyak-sambuddha is a *Vitarāga* and a Teacher, and so is a Jaina Arhat or Tirthankara.

But there is a great difference between the Jaina Kevali and the Buddhist Arhat. The latter is a *Vitarāga* but not a *Sarvajña*. But according to the Jaina theory, a *Vitarāga* must necessarily be a *Sarvajña*. In consistency with this theory, the Jainas hold that their Kevali is *Vitarāga* as well as *Sarvajña*. The Buddhists, however, recognise the omniscience only in a Buddha—The Teacher.

From this we conclude that the word 'Arhat' was in the beginning applied only to the Teachers Perfect. In the wake of Buddhism, it began to be used to denote even the Non-teacher, and therefore the non-*sarvajña* but *vitarāga* monks. This resulted in lowering the status of Arhat in the eyes of Buddhists themselves and in the *Mahāyāna* scriptures, there is an open condemnation of the Arhat, who is said to be a Hinayanist and whose claim for Perfection is not recognised.

1 तेस अनुपादाय आसवेहि चित्तानि दिमुच्चिषु । तेन खो पन समयेन एकसङ्घि लोके अरहन्तो होन्ति ।
महावग्ग

HISTORICAL POSITION OF JAINISM

Dr J S JETLY, MA Ph.D

Jainism as a sect is supposed to have its historical existence in the time of Mahavira the twentyfourth Tirthankara of Jainas. Some scholars take it as far back as Parsvanatha the twentythird Tirthankara who is generally placed in the 8th Century B C

In the history of Indian culture Jainas and Buddhists are known as Śramanas. A story of antagonism between Śramanas and Brahmanas appears to have become a part of the old tradition. The compound श्रमणब्राह्मणम् according to Panini's rule¹ यथा च निराय श्रावणिक is a clear indication of the same.

This item of our tradition requires some close consideration. For this purpose it would be interesting to note the rise of Śramana sect in their early relation to Brahmanical schools as well as historical developments of their churches. I shall of course limit myself to Jainas though the general problem of the rise of Śramanas pertains to all the Śramana sects.

The *Sutrakrtanga* of Jainas and *Brahmajala Sutta*² of Buddhists refer to a great number of sects other than their own. Some of these may be Vedic while the others are non vedic and Śramana. Of these sects the historicity of the three Śramana sects viz those of Jainas Buddhists and Ajivakas is generally accepted by the scholars.

There is however a controversy about the origin of these Śramana sects. The older view is that these Śramana sects were more or less so

1 *Patanjala Mahabhasya* p 539

2 Sut refers to the creeds prevalent in the time of Mahavira the 24th Tirthankara of Jainas. They are (१) क्रियावाद, (२) अक्रियावाद, (३) ज्ञानवाद and (४) विमर्शवाद. The same Sut states that these four great creeds comprise 363 schools. Vide Sut IX.1 also cf Sth 4.4.35 Bnag 30.1.825 Uttar 18.23 and Nandi 47.

3 BJS in DN enumerates 62 schools under the chief eight heads viz (१) सत्तवज्जाति, (२) एवमचमरमनिक, (३) अज्ञानविक, (४) अमरविमोचक, (५) अविच्छेदमुपादिक, (६) उदकावातिक, (७) उच्छेदवाति, (८) विहिंस्यमनित्वानवाति. DN 1.12.30 also cf Svt 1.2. It enumerates (१) वारवा, (२) स्वभाववा, (३) नियतिवा, (४) यच्छासा, (५) भूतवा, (६) पुण्यवा and (७) ईशवा. It should be noted that according to the works referred to of Jainas all the five Vadas excepting यच्छासा and भूतवा come under the head of क्रियावाद whilst except भूतवा all the six come under the head of अक्रियावाद also. For the detailed study vide SSJL by A C Sen.

many protests against the orthodox Vedic cult. The strongest argument in favour of this view is that our oldest extant literature comprises of *Vedas* including *Bṛāhmanas* and *Upanisads*. The canonical works of Jainas and Bauddhas are much later and presuppose the existence of *Vedas* and Vedism. Naturally, therefore, one becomes inclined to regard these sects represented by later literature as in some way related to the older Vedism.

However, a more critical and thorough examination of the Vedic as well as of Śramana sacred texts has given birth to the hypothesis of the independent origin of these Śramana sects. Not only that but this study has also suggested the possibility of some of the Vedic sects like Śaivism, schools like Sāṅkhya-Yoga and some of the Bhakti cults being non-Vedic in origin. The bases of this hypothesis are the latest archeological researches, philological findings and also the literary evidences. Let us briefly review these different sources of the history.

The archaeological researches have now definitely proved the existence of a highly developed culture beside which the one reflected in the *Vedas* and *Bṛāhmanas* looks rural if not primitive. Here I refer, of course, to the City culture of the Indus Valley¹. The existence of the images of Proto-Śiva and Śakti in the monuments at Mohenjo-daro and Harappa points in the direction of the image-worship which was later on accepted by all Indian sects. It should be noted here that in the *Vedas* there is very little evidence of the cult of image-worship.

Similarly philologists have now shown that the Sanskrit language that was codified by Pāṇini was not the pure Aryan Vedic language. Many non-Vedic words current in the languages of the different regions of this country were absorbed in the Sanskrit language with the assimilation of the different non-Vedic cults into Vedic cult. Here we are concerned with the word 'Pūjana'² used in the sense of worship. The Vedic Aryans used the word 'Yajana' in the sense of their daily worship. They had no concern with image-worship. The word 'Pūjana' indicates quite a different mode of worship, which was then prevalent among the people of non-Vedic civilisation. It must have involved some sort of image-worship. With the assimilation of this image-worship, the word 'Pūjana', also must have been assimilated in the language of the Aryans. In later times not only

1 "Mohenjo-Daro and the Indus Valley Civilisation" by John Marshall. Vide description of plate No. XII-17.

2 "Indo-Aryan and Hindi", p. 64

did 'Pujana' become popular and the prevalent form of worship among all the classes of people but even in pure Yajana of sacrifices image worship was brought in in one form or another For example the Pujana of Ganapati has got its priority in every type of 'Yajana'

D R Bhardarkar¹ deals with the problem of non Vedic sects in some details in his 'Some Aspects of Ancient Indian Culture' In this work he draws upon archaeological researches as well as literary works like Vedas Brahmanas Sutras Pitakas and Āgamas There he shows the origin of Śaivism to lie in non Vedic Vratya cult Similarly according to him Jainism and Buddhism have their origin in a Vṛśala tribe This tribe had its own independent civilization and gave stubborn resistance to the imposition of Brahmanic culture by the Aryans This tribe chiefly resided in the north-east part of the country which is now known as Bihar and which is the birthplace of Jainism and Buddhism In fact he has ably discussed the relation of the non Vedic cultures with that of Vedic ones and has shown how some of the non Vedic cults like Yoga and others were assimilated in Vedic cult

The findings of D R Bhandarkar strengthen the older hypothesis of Winternitz pertaining to the independent origin of the Śramana sects Winternitz has discussed the problem in some detail in his lectures on 'Ascetic Literature in Ancient India' He has paid tributes to the scholars like Rhys David E Lenmann and Richard Garbe who combated the older view of Vedic origin of the Śramana sects His chief grounds are the constant occurrence of the term Śramana Brahmana in Buddhist Piṭakas and in Asoka's inscriptions legends poetic maxims and parables found in the Mahabharata as well as in Puranas He closely examines the Pita Putra Samvāda Tuladhara Jajali Samvāda Madhubindu parable and such other Samvādas and compares them with their different versions found in Jaina Āgamas and Buddhist Jātakas Thus examining thoroughly the different passages referring to asceticism and showing their contrast with those referring to ritualism he concludes The origin of such ascetic poetry found in the Mahābhārata and Puranas may have been either Buddhist or Jaina or the parable passages may all go back to the same source of an ascetic literature that probably arose in connection with Yoga and Sāṅkhya teaching² The Sāṅkhya and Yoga schools as we have

1 "Some Aspects of Ancient Indian Culture" pp 40-52

2 "Some Problems of Indian Literature" p. 21

3 Ibid., page 40

seen above, may have been non-Vedic in origin. When some of the Vedic Brāhmanas were convinced of the Nivṛttipara path or asceticism and left ritualism, the schools which accepted the authority of Vedas and also the superiority of Brāhmanas by birth got slowly assimilated to the Vedic cult. Probably amongst Śramana sects, Sāṅkhyas were the first to accept the authority of the Vedas and the superiority of Brāhmanas by birth; and perhaps this may be the reason why we find Sāṅkhya teachings reflected in the early Upanisads.

Whatever may be the case, this brief survey points out to one fact and that is that by the time of Mahāvīra and Buddha the Śramanas were a powerful influence affecting the spiritual and ethical ideas of the people. Even though by process of assimilation the Nivṛtti outlook became a common ideal both among the thinkers of the earlier Upanisads as well as among the Śramana thinkers, the fact of the Śramana thinkers (that is, Jainas and Bauddhas) rejecting the authority of Vedas, the superiority of Brāhmanas by birth and their repugnance to animal-sacrifice as a form of worship, made them socially distinct and an antagonistic force with which the powerful and well-established Vedic sects had to contest. Here it may be noted that references in the earlier Buddhist *Pitakas* and Jaina *Āgamas* as well as in Aśoka's inscriptions to Śramana-Brāhmana do not indicate any enmity but imply that both are regarded as respectable. It is only in Patañjali's *Mahābhāṣya* which is later than Aśoka, that we find the compound Śramana-Brāhmanam suggesting enmity. This may be the result of a contest of centuries between Śramanas and Brāhmanas.

Whether we accept this protestant-theory of the origin and rise of the Śramana or the theory of their independent pre-Vedic origin, one thing is clear that there was a great ferment of Śramana thought in or about the period of the earliest Upanisads and Āranyakas, i.e., about 800 B.C. As we have said above, the history of Jaina church also does not start with Mahāvīra but it goes as far back as Pārśva, i.e., 800 B.C.

The Jaina *Āgamas* which are the earliest source for life and teachings of Mahāvīra point to one fact very clearly and that is that the Jñātaputra Vardhamāna had to make his way through a crowd of Śramana and Vedic "Tīthiyas" or "Tīrthikas". Another point which becomes clear from *Āgamas* is that Vardhamāna's method was to harmonise and assimilate as much of different contending sects as was consistent with his main ideal of Mokṣa. This peculiar trait of Mahāvīra's method seems to be

responsible for giving his school the name and character of Anekantavada and Svadvada. The essence of these Vadas lies in harmonising the different ways of thought by regarding them as so many different points of viewing reality and grasping truth. This character of Jainism explains why throughout its history it has always studied carefully the religious philosophical ideas of other schools and developed the Anekanta doctrine in relation to the growth of various Darśanas.

JAINISM . ITS DISTINCTIVE FEATURES AND THEIR IMPACT ON OUR COMPOSITE CULTURE

PROF KR DE KARNATAKI, M A

The researches of many devoted savants, both Western and Eastern, have established beyond any doubt that Jainism is a very, very old tradition. It is now generally recognised that Mahāvīra is not the original founder, but only a great reformer who induced fresh blood into the already existing body of Jainism by his work of organising and renovating the Jaina institutions. Prior to him, there was the great Pārśva, even he was not the founder of Jainism. Rṣabha of the hoary past, belonging most probably to the pre-Vedic age, was the first promulgator and founder of the Jaina tradition. He is unanimously held by both the Jaina and the Brāhmaṇa traditions to have existed in very early times. Thus the roots of Jainism go very deep into our history and Jainism undoubtedly is an indigenous system which was prevalent in our country—at least in entire north India—even before the advent of the Vedic Aryans to the Panjab or Brahmāvarta.

It is one of the most fascinating and inspiring tasks for a thinker to follow the majestic course of Vedic Aryanism coming into contact with the indigenous currents flowing in our country even before its rise here and mingling with them, being influenced by them and emerging, after ages of dynamic assimilation, as the wonderful composite culture, Bhāratīya saṃskṛti, which is even now a very much live and day-to-day practised tradition amidst one-fifth of mankind inhabiting our country. If we take up the two most predominant currents in this stream of Bhāratīya saṃskṛti, the Brahmanical and the Jaina, they seem to be distinguishable even now (as Jainism has a very considerable following in our country) as Gangā and Yamunā mingling their different-hued waters into one composite river. We shall try to sketch, necessarily in outline, how Jainism has influenced the Vedic-Brahmanic tradition and, thereby, contributed to our composite Bhāratīya culture. Before we embark on this we shall very briefly note the most salient features of Jainism.

Jainism is generally clubbed along with Buddhism under *śramana-sampradāya*. This does not bring out its essential nature in entirety. From times immemorial it is exclusively termed *nirgrantha sampradāya*. This appellation brings out the fundamentals of Jainism. Of all traditions,

Jainism emphatically lays stress on the *nivṛtti* attitude towards life in this world. It considers that the life of an individual in this world is something basically deplorable and that therefore it should be unwaveringly brought to an end. We need not go into details regarding how the *Jīva* gets into bondage and becomes entangled etc. Suffice it to say that Jainism—true to its *nirgrantha* origin—looks upon the task of the *Jīva* mainly to consist in bringing cessation to this life in this world. It does not aim at *suḥḥa* or happiness in any other world, it does not aim at continuation of this worldly life in any other form anywhere else in other worlds. It definitely turns away from the *pravṛtti* attitude towards life which consists in zestful indulgence in life characterising the Vedic Brahmanic tradition expressed in prayers for living a full hundred years for begetting valiant sons for having plenty of cows for destruction of enemies etc. The characteristic attitude towards life that consists in seeking for a cessation of the same in considering that the life process is essentially one to be detested and put an end to and that all our endeavours should mainly be guided by this supreme purpose—undoubtedly is the pivoted core of Jainism in its *nirgrantha* origin.

The basic *nivṛtti* stand point characterising Jainism is laid as the foundation on which the entire Jaina structure of its salient features is raised up systematically and homogeneously. *Tapas* or the sustained mortification and control over the body as related with the *Jīva* is elaborated and insisted on in the Jaina canons. Even the harsh and rigorous features of *tapas* are stressed. *Upavasatha* (or fasting) and *allekhana* (or the forcible casting off of the body) and *brahmacarya* (or refusal to marry and insisting on strictly remaining single) have been the distinctive features of Jainism. Detailed instructions regarding the several steps to be gone through in these processes are all neatly and thoroughly laid down in the Jaina canons. Even during the times of Alexander the Macedonian king we have very many instances of Jaina *yatis* or *tapis*. Probably the order of *yatis* or *saṁnyasis* is indigenous to Jaina tradition.

Ahimsa has been the sheet anchor of Jainism. Nowhere else in the other traditions has this basic virtue so scientifically scrupulously and thoroughly integrated with the main doctrine. Jainism is the only tradition which has consistently made this tenet soak into the very vitals of its teachings and practices. The strict vegetarianism that is enforced and

the injunction to taking food before dusk in the evening show how elaborately and practically Āhimsā has been made to enter into the day-to-day lives of its votaries. The singular uncompromising insistence on Ahimsā is the special and exclusive feature of Jainism.

The ethical code of Jainism is a most beautiful blend of *ācāra* and *vicāra* (conduct and reflection). Almost all the members of the usual group of virtues adumbrated regarding conduct or *ācāra* (like *satya ahimsā*, *brahmacarya*, *asteya*, *aparigraha*) owe their immense importance mainly to Jaina tradition. Jainism tackles the inculcation of all these virtues in its votaries through a very wise and practical hierarchical scale of *anu-vratas*, *mahā-vratas*, etc. On the side of reflection or *vicāra*, it is Jainism which has stressed right from its very beginning *tattva-cintana*. Probably, it was Jainism which originally instituted the order of *yati-munis* wholly devoted to *tattva-cintana* to the exclusion of all other activities. It is due to this insistence on *vicāra* or *tattva-cintana* in Jainism that we find that it is Jainas who have been almost the sole originators in literary compositions in most of our languages. Especially is this so in Kannada, the language of Karnatak, invariably the history of Kannada literature starts with a Jaina-yuga or Jaina-period. Moreover, we have a very creditable and pleasing practice amidst the Jainas to encourage production and propagation of literature through liberal grants of land and money. This is solely due to the ever-insistent tone of Jainism on *tattva-cintana*. Very recently, in Kannada, the work, *Jaina-dharma*, a compendium or a fairly detailed manual on Jainism (a pioneer and laudable publication in 1952) by Annārāya Mīrajī has seen the light of day owing to *sāstra-dāna* of very many Jaina men and women. There have been great luminaries amidst Jainism who have contributed ably and subtly to very many chapters in the history of Indian philosophy. Mention may be made here of the distinctive and very able elaboration of the doctrine of Karma in Jaina metaphysics.

Such seem to be the salient features of Jainism as a distinct tradition stretching its roots into the dim past of our country's history. It is true that during its very long existence and development, Jainism has necessarily been influenced by its contact with other traditions and, consequently, it has grafted on to its stem some other branches. All these later additions and modifications we have not touched upon nor stressed as our purpose is mainly to grasp the essentials of Jaina standpoint. We shall now

tive slant in the Vedic people. This is the legacy that Jainism has left to all subsequent development of our culture.

The consistently and elaborately systematised code of ethics—comprising the *āntara* (the internal) and the *bāhya* (the outer) aspects—built up by the Jaina tradition could not but percolate into the Vedic-Brahmanic core surely and subtly. Especially the Yoga system seems to have been mightily influenced by Jainism. It is no wonder that these strands have been woven over into the texture of Bhāratiya samskr̥ti that we have inherited. The distinct order of samnyāsis or yati-munis, leading a rigorous and pure life based on celibacy and wholly devoting themselves to *tattva-cintana*, and thereby infusing an elevating tone into the body-politic of the society, has been an intermittent feature of Jainism since time immemorial. The Vedic people mostly had r̥sis who lived their ordinary lives of house-holders devoted to teaching Vedic lore. Necessarily, the Jaina order of samnyāsis, with its elaborate and rigorous rules of conduct and organisation, strongly appealed to our people in the Vedic period by its thoroughness and usefulness. Hence, we find that the order of samnyāsis, together with definite religious institutions, became incorporated and thus was evolved and developed the definite functioning limb of our tradition. This also is one of the greatest contributions that must have been, to a great extent, made by Jainism to our composite culture.

We have pitched upon the essential features of Bhāratiya samskr̥ti and singling out the distinct elements of Jaina tradition, which admittedly stretches into the dimmest past of our country's history and, moreover, is undoubtedly indigenous, have tried to trace the patterns of influence and contribution to the common stream that has taken rise, being swollen to what it is by very many tributaries flowing their waters into it over all the ages gone by. Naturally and necessarily, ours has been a line of exposition largely summary and suggestive. But, sufficient reflection, it is hoped, is offered to point to the unchallengeable and significant contribution of Jainism, along with other strands, in the evolution and development of our composite culture.

FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF JAINISM

DR B C LAW M.A LLB PH.D, D LITT FRASB FRAS (HON)

Jainism has many distinctive characteristics of its own and historically it occupies a place mid way between Brahmanism on the one hand and Buddhism on the other. The Jaina motto of life is ascetic or stoic. The path to happiness and prosperity lies through self denial self abnegation and self mortification. The fundamental principle of Jainism is *ahimsa* or non harming which is the first principle of higher life which Mahavira inculcated to his disciples and followers. Parsva laid stress on the doctrine of *ahimsa*. Its visible effect was sought to be shown how the brute creation happily responded to the non harming and compassionate attitude of men. The attainment of *nirvana* is the highest goal. The practice of *tapas* or austerities marks and characterises all the prescriptions practices and disciplines in Jainism. By purity of heart one reaches *nirvana* which consists in peace¹. *Nirvana* is freedom from pain and is difficult of approach². It is the safe happy and quiet place which the sages reach. An ascetic will by means of his simplicity enter the path of *nirvana*. He who possesses virtuous conduct and life who has practised the best self-control who keeps himself aloof from sinful influences, and who has destroyed *karma* will surely obtain *mukti* or salvation or deliverance. In Buddhism *nirvana* is declared by the Buddhas as the highest condition (*paramam*). It is the greatest happiness (*paramam sukham*). With the vision of *nirvana* the sinful nature vanishes for ever (*attham gacchanti aśā*). With the Jainas *parinirvana* is the last fruit or final consummation of the highest perfection attained by man or attainable in human life³. But with them *parinirvana* is the same term as *nirvana*⁴ or *moksha* meaning final liberation that comes to pass on the complete waning out or exhaustion, of the accumulated strength or force of *karma*. The liberation is not anything unreal but the best thing. It can be realised by a man in the highest condition of aloofness and transcen-

1 *Sutrakṛtāṅga* I 8 18

2 Cf. *Visuddhimagga* p 612 *Vinaya* I 8 *Ibid* II 156 *Dhammapada* V 204

3 *Kalpa-sūtra* Jacobis Ed., 120—*Tassanam anuttarenam nanenam damsane nam carittemam aloenam tihāreṇam viriṇenam ajjoṇenam maddavenam laghatēṇam khamti mutti gutti tutthi buddhi sacca—samyama — tatasaṇariya — sotaciya — phala — parinirvana*

4 *Ibid* p 187—*tammi sanna Mahatiro nirvuo*

dentality of himself¹ *Moksa* is the essential point in the teachings of Mahāvīra which is generally understood as emancipation. It really means the attainment of the highest state of sanctification by the avoidance of pains and miseries of worldly life. Even at this stage the soul appears to be the same without the least change in its condition. It is the state of perfect beatitude as attained. It may also mean final deliverance or liberation from the fetters of worldly life and total annihilation or extinction of human passion².

In Jainism, however, *nirvāna* or *moksa* is not a dreadful or terrible term like the Buddhist *parinirvāna* which suggests at once an idea of the complete annihilation of the individuality of a saint after death by the simile of the total extinction of a burning lamp on the exhaustion of the oil and the wick³. So the point is discussed in the Jaina *Moksaśiddhi* "Would you really think (with the Buddhist) that *nirvāna* is a process of extinction of human soul which is comparable to the process of extinction of a burning lamp (on the exhaustion of the oil and the wick)?"⁴ The hearer is advised not to think like that. For with the Jainas *nirvāna* is nothing but a highly special or transcendental condition of human soul in which it remains eternally and absolutely free from passion, hatred, birth, decay, disease and the like because of the complete waning out of all causes of *dukkha* or suffering (*śato vidyamānasya jīvasya vīśistā kācid avasthā Kothambhūtā ? Rāga-dvesa-janmajarārogādīduḥkhaksayarūpā*).

Jainism cherishes a theory of soul as an active principle in contradistinction to the Vedānta or Sāṃkhya doctrine of soul as a passive principle. Buddhism repudiates it. The plurality of souls is a point in Jaina philosophy, which is the same as in the Sāṃkhya system. The main point of difference between the two is that in Jainism the souls with consciousness as their fundamental attribute are vitally concerned with our actions, moral and immoral, virtuous and wicked, in which sense they are active principles, while in the Sāṃkhya system the *purusa*s with consciousness as their fundamental attribute are passive principles in as much as their nature is not affected by any and all of the activities relegated to *Prakṛti* or evolvent. In Jainism the souls or substances do

1 *Sūtrakṛtāṅga*, I, 10 12

2 *Uttarādhyayana Sūtra*, XXVIII, 30

3 Cf. Asvaghōṣa's *Saundarananda Kāvya*, 16 vv 28-29

4 *Mannasī* kim *dīvassa ca nāso nivvanam assa jīvassa*? quoted in the *Abhidhāna-Rajendra*, *sub voce Nibbāna*.

not undergo any change. They are liable to changes due to changes in circumstances. Both the systems necessitate a careful consideration of the cosmical, biological, embryological, physical, mental and moral positions of the living individuals (*jīvas*) of the world as a whole. These constitute the scientific background of the two systems of thought. These constitute also the scientific background of Vedānta and Buddhism. The Jainas developed a cosmographical gradation of beings more or less in agreement with those adopted in other systems. But the Jainas followed a tradition of Indian thought which took a hylozoistic view of nature that there is nothing formed even in the world of matter, nothing which exists in space and time, which does not represent some kind or form or type of *jīva*. It is assumed that all of them are in the process of development or evolution in the physical structures, modes of generation, foods and drinks, deportments, behaviours, actions, thoughts, ideas, knowledge, intelligence and the like. So we need not be astonished when Jainism speaks of earth-lives, water-lives, fire-lives and wind-lives, each with its numerous subdivisions. The *Bhagavati Sūtra* points out that soul in Jainism as in most of the Indian systems is the factor which polarizes the field of matter and brings about the organic combination of the elements of existence. If the position be that death means an event which takes place when the soul leaves the body, the question arises whether it passes off in some form of corporeality (*sasarīri*) or without any such corporeality (*asarīri*). Here too the traditional Jaina position is it may be that it goes out in some form of corporeality and it may equally be that it does so without any form of corporeality (*Siya sarīri vakkamaḥ siya asarīri vakkamaḥ*). With reference to the gross body characterised as *audarika vaṅkriya* and *aharaka*, the soul goes out without any corporeality while with reference to the subtle body characterised as *tanjasa* and *karmana* (karmic), it departs in its subtle body. The Jainas deny not the existence of soul but the unalterable character of soul¹. The Jaina belief is a belief in the transmigration of souls, a point in which it differs from the Buddhist conception of rebirth without any transmigration of soul from embodiment to embodiment.

Puggala, *atta*, *satta* and *jīva* are the four terms which occur in Buddhism in connection with all discussions relating to individual

1 Cf. *Sutrakṛtāṅga* I 12.21, *Majjhima* I Sutta No XIV cf. Sutta No LXXVI, *Sutrakṛtāṅga* I 6.27, I, 10.17.

individuality, personality, self and soul¹ As a biological term *puggala* is nowhere used to deny the existence of an individual being or a living person. The particular individual or individuals are beings that exist in fact, grow in time and ultimately die. The individuals are signified by some names arbitrarily fixed. The personal name is only a conventional device to denote an individual and to distinguish him from other individuals. It has no connotation beyond this symbolism. In the Abhidhamma literature of the Buddhists *puggala* is equal to character or soul. According to the Buddhists an individual has no real existence. The term *puggala* does not mean anything real. It is only apparent truth (*sammutisacca*) as opposed to real truth (*paramattha sacca*). A *puggala-vādin's* view is that the person is known in the sense of real and ultimate fact. But he is not known in the same way as other real and ultimate facts are known. He or she is known in the sense of a real or ultimate fact and his or her material quality is also known in the sense of a real or ultimate fact. But it cannot truly be said that the material quality is one thing and that the person another, nor can it be truly predicted that the person is related or absolute, conditioned or unconditioned, eternal or temporal, or whether the person has external features or whether he is without any. One who has material quality in the sphere of matter is a person, but it cannot be said that one who experiences desires of sense in the sphere of sense-desire is a person. The genesis of the person is apparent, his passing away and duration are also distinctively apparent. But it cannot be said that the person is conditioned.² According to the *Tattvārthādhigama sūtra* *puggala* is one of the non-soul extensive substances. The other non-soul extensive substances are *dharma*, *adharma*, *ākāśa* and *kāya*. *Kāya* is taken here in the sense of 'extensive', having extent like the body.

According to the *Bhagavatī Sūtra* (XV 1), the organic world is characterised by six constant and opposed phenomena, viz., gain and loss, pleasure and pain, life and death. It clearly presupposes the development of atomic theory (*paramānuvāda*) in Indian philosophy. Each atom is the smallest unitary whole of matter (*pudgala*). Each of them is characterised by its internal cohesion (*śineha*). We cannot speak of half

1 *Kathāvatthu*, I, p. 26

2 Cf. *Kathāvatthu* on *Puggala*, Law, *Designation of Human Types*, Introduction, PTS publication, *Law, Concepts of Buddhism* Chap. VII

an atom (*araddha*) since an atom is an indivisible unit of matter. With division it ceases to be an atom (*paramanoh ardhikarane paramanu tiabhavaprasangat*)

A molecule (*anu*) is a combination of more atoms than one. An aggregate of matter (*slandha*) results from an organic combination of five molecules. Disintegration of a corporeal aggregate results from the separation of the molecules and atoms. Here one may realise the force of the Jain argument for regarding even material beings, the earth, lives, water, lives etc. as distinct forms of life, each appearing as an individual with its internal cohesion so long as it exists as such. So through the process of organic development or evolution we pass through the different degrees and forms of internal cohesion.

Karma plays an important part in the Jain metaphysics. In Jainism *larma* may be worked off by austerities, service rendered to the ascetics or to the poor, the helpless and the suffering by giving them food, water, shelter or clothing. It does not mean a deed or some invisible mystical force. It is the deed of the soul. It is a material forming a subtle bond of extremely refined matter which keeps the soul confined to its place of origin or the natural abode of full knowledge and everlasting peace. The Jains believe *larma* to be the result of actions arising out of four sources:

(1) The first source of *karma* is attachment to worldly things.

(2) *Karma* is produced by uniting one's body, mind and speech with worldly things, *karma* is endangered by giving the rein to anger, pride, deceit or greed, and lastly, false belief is a fruitful source of *karma*. In Hinduism we find that God inflicts punishment for evil *karma*, whereas in Jainism, *karma* accumulates energy and automatically works it off without any outside intervention. The Hindus think of *karma* as formless, while the Jains think of it as having form. *Karma* is divided in Jainism according to its nature, duration, essence and content. According to the Jains there are eight kinds of *larma*. The first kind hides knowledge from us (*Jñānavaraniya larma*), the second kind prevents us from holding the true faith (*darsanavaraniya*), the third kind causes us to experience either the sweetness of happiness or the bitterness of misery (*vedaniya larma*), the fourth kind known as *mohaniya larma* bemuses all the human faculties; it results from worldly attachments and indulgence of the passions; the fifth kind determines the length of time

which a *jīva* must spend in the form with which his *Karma* has endowed him (*āyu karma*) The sixth karma known as the *nāma-karma* decides which of the four states or conditions shall be our particular *gati* *Nāma karma* has many divisions The seventh kind is *gotra-karma* It is the *gotra* or the caste which determines a man's life, his occupation, the locality in which he may live, his marriage, his religious observances and even his food There are two chief divisions of this *Karma* It decides whether a living being shall be born in a high or in a low caste family The *Antarāya* karma is the last and the eighth kind¹ Here *karma* always stands as an obstacle, e.g., *lābhāntarāya*, *bhogāntarāya*, *upabhogāntarāya* and *vīryāntarāya*² There are four kinds of *ghātiyakarma* (destructive *kaṁma*) which retain the soul in mundane existence

The Jainas hold that the soul while on the first step (*mitthyaṭṭraguna-sthānaka*) is completely under the influence of *karma* and knows nothing of the truth The soul whirling round and round in the cycle of rebirth, loses some of its crudeness and attains to the state which enables it to distinguish between what is false and what is true A soul remains in an uncertain condition, one moment knowing the truth and the next doubting it A man has either through the influence of his past good deeds or by the teachings of his preceptor obtained true faith He then realises the great importance of conduct and can take the twelve vows The Jainas believe that, as soon as the man reaches the state of an *ayogikevalī-guṇasthānaka*, all his *karma* is purged away and he proceeds at once to *moksa* (salvation) as a *siddha* or the perfected one

The Jaina *Sūtrakṛtāṅga* (1627, 11017) speaks of various types of *kriyāvāda* then current in India Buddhism was promulgated as a form of *kriyāvāda* or *karmavāda* According to Mahāvīra, *kriyāvāda* of Jainism is sharply distinguished from *akriyāvāda* (doctrine of non-action), *ajñānavāda* (scepticism) and *vinayavāda* (formalism) precisely as in the words

- 1 *Aṭṭha kammāṁ vocchāmi ānupubbim jahakamam
jehim baddho ayam jīvo samsāre parivattai
nānassāvaranijjam dāmsanāvaranam taḥā
veyanijjam taḥā moham āukammam taheva ya
nāmakammam ca goyam ca antarāyam taheva ya
evameyāi kammāṁ attheva u samāsao*

(*Uttarādhyayanāsūtra*, xxxiii, 1-3)

Antarāya is fivefold as preventing gifts, profits, momentary enjoyment, continuous enjoyment and power

S Stevenson, *The Heart of Jainism*, p 183

of the Buddha. The *kriyavāda* of Buddhism is distinguished from *Sathayadrsti* involving various types of *akriya vicikitsa* (scepticism) and *silavrataparamarśa* (Pali *Silabbataparamasa* formalism) ¹ To arrive at a correct understanding of the doctrinal significance of *kriyavāda* of Jainism it is necessary not only to know how it has been distinguished from *akriyavāda*, *ajñānavāda* and *vinayavāda* but also from other types of *kriyavāda*. The *Sutrakṛtāṅga* mentions some types of *akriyavāda*.

(1) On the dissolution of the five elements (earth water fire wind and air), living beings cease to exist. On the dissolution of the body the individual ceases to be. Everybody has an individual soul. The soul exists as long as the body exists.

(2) When a man acts or causes another to act, it is not his soul which acts or causes to act.

(3) The five elements and the soul which is a sixth substance are imperishable.

(4) Pleasure, pain and final beatitude are not caused by the souls themselves but individual souls experience them.

(5) The world has been created or is governed by gods. It is produced from chaos ².

(6) The world is boundless and eternal. It may be noted here that all these views which are reduced to four main types correspond to those associated in the Buddhist *Nīlayas* with four leading thinkers of the time: e.g. atheism like that of Ajita, eternalism like that of Katayana, absolutism like that of Kasyapa and fatalism like that of Gosala. Makkhali Gosala was the propounder of the theory of evolution of individual things by natural transformation. Ajita was to point out that the particular object of experience must be somehow viewed as an indivisible whole ³. The *Sutrakṛtāṅga* (11.13) states that this was really a theory of the passivity of soul. The logical postulate of Kavandin Katayana's philosophy was no other than the Parmenidian doctrine of being. Nothing comes out of nothing ⁴. From nothing comes nothing, what is does not perish ⁵.

Ātman is a living individual, a biological entity. The whole self does

1 *Suttanipāṭa* V 231 (*Silabbatam ta pi yad atthi kinci*) *Khuddakapaṭṭha* p. 5

2 *Sutrakṛtāṅga* 11.13.8

3 *Sutrakṛtāṅga* 11.13

4 *Sutrakṛtāṅga* II 1.15.17

5 *Novy uppaṃjāe asam*

6 *asato naccī sambhavo sato naccī tindaṇo*

cycle of births and deaths. For consideration from the point of view of mind, the whole of such accumulation may be completely undone by a momentary action of mind. Mind is in its own place and as such can make and unmake all such accumulations of *karma*. On the whole Buddhism shifted the emphasis to the action and the state of the mind. Accordingly *karma* came to be defined as *cetanā* or volition. A person cannot be held morally or legally responsible for his own action, if it is not intentional. Thus the Buddhist teachers tried to define *karma* on a rational and practical basis. This viewpoint has been criticised in the Jaina *Sūtrakīrtāṅga*.¹ It is quite clear that in Buddhism the world exists through *karma* and people live through *karma* (*karmanā vattati loko, kammanā vattati pajā*).

In the *Sūtrakīrtāṅga* (1.12.11) we find that the painful condition of the self is brought about by one's own action, it is not brought about by any other cause, such as, fate, creator, chance or the like (*Sayamkaddaṇṇa dukkham, nānnakadam*). According to Śīlāṅka the *kriyāvādins* contend that works alone by themselves without knowledge lead to *mokṣa*.² The same idea is found in the Buddhist *Nikāyas*—*Sukhadukham sayamkatam* in contradistinction to *sukhadukkhāṇa paramkatam*. In Buddhism pleasure and pain are brought about by one's own action.³ *Sukha* and *dukkha* (pleasure and pain) are conceived as two distinct principles, one of attraction, integration and concord and the other of repulsion, disintegration or discord. *Sukha* is taken to be the principle of harmony and *dukkha* that of discord. In Buddhism *dukkha* is taken in a most comprehensive sense so as to include in it danger, disease, waste, and all that constitutes the basis or the cause of suffering. *Roga* (disease) which is an instance of *dukkha* is defined as that condition of the self, physical self, when the different organs do not function together in harmony and which are attended with a sense of uneasiness. *Ārogya* or health, the opposite of disease, is defined as that condition of self when all the organs function together in harmony and are attended with a sense of ease. Thus we see that the problem of suffering is essentially rooted in the feeling of discord or disparity. Birth, decay or death is not in itself *dukkha* or suffering. These are only a few contingencies of human experience which upset the

1 *Jaina Sūtras* Part II, SBE

2 *Ibid.*, II, SBE, p 317 n

3 *Anguttara Nikāya*, III, 440 (*Sayamkaddaṇṇa param kaddaṇṇa sukhadukkhāṇa*), *Samyutta Nikāya*, II, p 22.

expectations of men From the psychological point of view *dukkha* is a feeling or *vedana* which is felt by the mind either in respect of the body or in respect of itself and as a feeling it is conditioned by certain circumstances Whether a person is affected by suffering or not depends on the view he takes of things If the course of common reality is this that being once in life one cannot escape either decay or death and if the process of decay sets in or death actually takes place there is no reason why that person should be subject to *dukkha* by trying to undo what cannot be undone Thus we see that *dukkha* is based on the misconstruction of the law of things (*dhammata*) or the way of happening in life If the order of things cannot be changed, two courses are open to individuals to escape from suffering (1) to view and accept the order as it is and (2) to enquire if there is any state of consciousness on the attainment of which an individual is no longer affected by the vicissitudes of life *Dukkha* is nowhere postulated as a permanent feature of reality It is entertained only as a possible contingency in life as it is generally lived Happiness lies in the association with the Elect and in the sight of them The association with the wise brings happiness It is always desirable to follow the wise intelligent, learned dutiful, the enduring and the Elect (*Dhammapada* *Sukhavagga*) There is no happiness higher than tranquillity Health is the greatest gain contentment is the best wealth trust is the best of relationships but *nirvana* is the highest happiness¹ He is happy who has tasted the sweetness of solitude and tranquillity and who is free from fear and sin.

The Jainas like the Buddhists believe that *himsa* or life slaughter is the greatest sin As a man kills a *jiva* so will he be killed in hell Dishonesty covetousness conceit avarice attachment hatred, quarrelsomeness slander, fault finding and lack of self control are considered as sins in Jainism, which lead people to suffer *Moksha* according to the Jainas is the highest happiness One who has attained it, is called a *siddha* or a perfected one A *siddha* is a being self controlled without caste unaffected by smell without the sense of taste without feeling without form without hunger without pain without sorrow, without joy without birth without old age, without death without body without *karma* enjoying an endless and unbroken tranquillity because of the complete waning out of all causes of suffering or *dukkha*.

1 "Arogya parama labha santuzzi paramam dhanam
vissasa parama nati nibbanam paramam sukham (Dhammapada, V 204)

By performing meritorious deeds (*punna*) on earth people obtain pleasures and comforts. By giving a seat and a bed (*śāyanapunya*) one gets a very high position, by bestowing food (*annapunya*) one secures health and wealth, by the gift of clothes (*vastīapunya*) one acquires good complexion and property, the gift of conveyance procures for the giver special happiness and that of light begets power of vision. Besides there are other kinds of *punya* : *pānapunya* (merit acquired by giving water to the thirsty), *layanapunya* (merit acquired by building or lending a house to a monk), *manāḥpunya* (merit acquired by thinking good of everybody), *kāyapunya* (merit acquired by saving a life or rendering service), *vacanapunya* (merit acquired by speech) and *namas-kārapunya* (merit acquired by reverent salutation).

Pāpa (demerit) and *punna* (merit) are equally reprehensible for the aspirant after the highest stage of saintship and *nirvāṇa*. When the fruits of a good deed are consumed, the man has again to come down to this earth to be buffeted by the waves of *pāpa* and *punna*.

We may note here that in Buddhism or in Jainism or Brahmanical system and in fact in every Indian religious system, there is no conception of eternal never-ending suffering in hell like the Christian or rather the Hebrew eschatological conception of *Gehenna*, the abode of the wicked, where they suffer endless torments by fire. Some of the Christian fathers hold that ultimately there would be an end to the punishment of the most wicked; but this is not the idea of either the early or mediaeval church, and even Protestant divines stick to the idea of the never-ending punishment of the damned. This is quite foreign to the Indian conception, according to which, every act either good or bad, produces happiness or suffering for a limited period, though the period may be considerably long according to the nature of the deed.

In Jainism *dharma*, *adharma*, space, time, matter, and soul are the six substances. They are imperishable and eternal by their very nature.¹ Each of them is a substance but time, matter, and soul form an infinite number of substances. The characteristic of *dharma* is motion. That of *adharma* is immobility,² and that of *ākāśa* (space) is to make room. The characteristic of time is duration, that of soul is a realisation of knowledge, faith, conduct, austerities, energy and realisation of its development.

1 *Sūtrakṛtāṅga*, I, 1, 1 15-16.

2 *Ibid*, I, 1 2,3, I, 1 4,2.

These six substances are known as the six *astikayas* or terms comprehending and characterising the world of existence. The three terms, *dravya guna* and *paryaya* characterise the six *astikayas*.

Under *navatattva* or the doctrine of nine terms come *jiva* and *ajiva*.¹ The *Jivajivabhigama*, which is the third Jaina *Upanga* really contains the doctrine of living and non living things. It mainly points out the various classifications of *jiva* and *ajiva*. The former comprises all entities endowed with life, while the latter includes those which are devoid of life. These two terms comprehend the world of existence as known and experienced. The world of life is represented by the six classes of living things and beings. The earth lives, water lives and plants are immovable beings while the movable beings are the fire lives, wind lives and those with an organic body. Through the gradation of living beings and things one can trace the evolution of senses, the lowest form of beings being provided with only one sense, namely the sense of touch.

In Buddhism *jiva* and *ajiva* convey the same meaning as in Jainism. In the *Mahāśutta* of the *Dīghanikāya* (I p 159—*tam jivam tam sariram idahu aññam jivam aññam sariram*) Buddha raises the question whether *jiva* and *sarira* are the same but he does not answer the question. He simply leads the discourse upto sainthood along with the series of mental states set out in the *Samāññaphalasutta* of the *Dīgha*. I *Jvātindriya* mentioned in the *Pālī Vinaya* III, 73, *Samyutta*, V 204 *Mūlinda*, 56 is the faculty of life. *Jiva* in the sense of living being or soul occurs in the *Mūlindapañha*.³

Jiva (soul), *ajiva* (the inanimate things) the binding of the soul by *karma*, merit (*punya*), demerit (*papa*) that which causes the soul to be affected by sins (*asrava*), the prevention of sins by watchfulness (*saṃvara*), annihilation of *karma* (*karmakṣaya*) and final deliverance (*mokṣa*) are the nine truths. The nine main terms of Jainism which became widely known as early as the time of the Buddha include *nirjara* and *mokṣha*.

Purananāṃ kammaṇāṃ tapasa vyantibhava, navaṇāṃ kammaṇāṃ ākarana āyatim anavassava āyatim anavassava kammakkhaya kamma kkhaya dukkhakkhaya dukkhakkhaya vedanakkhaya vedanakkhaya sabbam dukkham nijjinnam bhavissatī.⁴

1 *Uttaradhyāyana* XXVIII 14

2 Cf *Majjhima* I 157 *Aṅguttara* II 41

3 *Trenckner* Ed. p 31

4 *Majjhima* II p 414

Here *nijjunnam* implies the idea of *nijjarā* (*nirjarā*)

Nirjarā lies in the wearing out of the accumulated effects of *karma* on the soul by the practice of austerities. Austerities are internal and external. Internal austerities are the following :

Expiation, veneration, service to saints, concentration, abandonment of bodily attachment and study¹ According to the *Tattvārthadhigama sūtra* the external austerities are the following .

Fasting, eating less, sitting and sleeping in a lonely place, mortification of the body, daily renunciation of one or more of the six kinds of delicacies, taking a mental vow to accept food from a householder, if a certain condition is fulfilled

The ten virtues are the following .

Forgiveness (*uttama-ksamā*), humility (*uttama-mārdava*), honesty (*uttama-ārjava*), purity (*uttama-śauca*), truthfulness (*uttama-satya*), restraint (*uttama-samyama*), austerities (*uttama tapas*), renunciation (*uttama-tyāga*), selflessness (*uttama-ākiñcanya*) and chaste life (*uttama-brahmacarya*).

The causes of bondage (*bandha*) are the following . (1) wrong belief, (2) perverse belief, (3) doubt, scepticism, (4) veneration, (5) wrong belief caused by ignorance and (6) inborn error

Samvara is the principle of self-control by which the influx of sins is checked. The category of *samvara* comprehends the whole sphere of right conduct. It is an aspect of *tapas*. Some hold that it is the gradual cessation of the influx into the soul along with the development of knowledge

Faith is produced by nature (*nisarga*), instruction (*upadeśa*), command (*ājñā*), study of the *sūtras*, suggestion (*bīja*), comprehension of the meaning of sacred love (*abhigama*), complete course of study (*viśtāra*), religious exercise (*kriyā*), brief exposition (*samksepā*) and reality (*dharma*).² According to the Buddhists, faith is the basic principle of all good deeds. It is the germinating principle of human culture. It is characterised by two marks . (1) tranquilising in the sense of making all obstacles disappear and rendering consciousness clear, and (2) leaping high to achieve what has not been achieved, to master what has not been master-

1. *Uttarādhyayana*, XXVIII, 34.

2. *Uttarādhyayana sūtra*, XXVIII, 16. *Nisagguvaesarū ānarū suttavīyaruṃeva Abhigama—Vittthārarū kīryā—samkhevadhammarū.*

Dharma has been translated by Jacob as 'Law' (*Jaina sūtras*, II, SBE, p. 154)

ed, and to realise what has not been realised Faith is nothing but trust in the *Buddha*, *Dharma*, (Doctrine) and *Sangha* (Order) The celebrated Pali Scholiast Buddhaghosa points out that faith is transforming itself into *bhakti* or devotion It is associated with *prema* or love The noble eightfold path (*ariya aṭṭhaṅgiko maggo*) is the development of the five controlling faculties and powers, one of which is faith or *sraddha*

In Jainism we find that being possessed of the right view (*Samyak darsana*), one should bear all disagreeable feeling giving up everything worldly *Samyak darsana* may be understood as right faith which consists in an insight into the meaning of truths as proclaimed and taught a mental perception of the excellence of the system as propounded, a personal conviction as to the greatness and goodness of the teacher and a ready acceptance of some articles of faith for one's own guidance It is intended to remove all doubt and scepticism from one's mind and to establish or re-establish faith It is no doubt a form of faith which inspires action by opening a new vista of life and its perfection Right faith on the one hand and inaction, vacillation, on the other are incompatible Take the Buddhist word *sammaditṭhi* which conveys the sense of faith or belief. It is precisely in some such sense that the Jainas use the term *sammadamsana*.¹ There cannot be right faith unless there is a clear pre-perception of the moral intellectual or spiritual situation which is going to arise Right faith is that form of faith which is only a stepping stone to knowledge (*pañña*)

Right belief right knowledge right conduct and right austerities are called the *aradhanas* in Jainism. Some think that right knowledge (*samyak jñāna*), right faith (*samyak darsana*) and right conduct (*samyak caritra*) are the three jewels in Jainism The *Uttaradhyayana Sutra* (XXVIII 2) points out that *jñāna darsana caritra* and *tapas* together constitute the road to final deliverance (*mokṣamarga*) *Tapas* must be included as a part of *caritra* or conduct (vide in this connection *Umasvatī's Tattvartha dhigamasutra*, I1) Right belief is the belief or conviction in things ascertained as they are Right belief depends on the acquaintance with truth on the devotion of those who know the truth and on the avoidance of heretical tenets There is no right conduct without right belief It must be cultivated for obtaining right faith, righteousness and conduct originate together² The right belief is attained by intuition and acquisition of

1 Cf. *Majjhima* I. pp 285 ff

2 S Stevenson *Heart of Jainism*, p 245

3 *Uttarādhyayana*, XXVIII 28.29,

(1613). The classification of living beings in terms of six colours may be traced in Pārśva's doctrine of six *jīvanikāyas*¹ *Leśyā* is said to be that by means of which the soul is tinted with merit and demerit. It arises from *yoga* or *kaśāya*, namely the vibrations due to the activity of body, mind or speech or passions.² Pārśva's doctrine of the six classes of living beings served as the basis of Mahāvīra's doctrine of six *leśyās*. The *leśyās* are different conditions produced in the soul by the influence of different *kurma*. They are, therefore, not dependent on the nature of the soul but on the *kaṁma* which influences the soul. They are named in the following order: black, blue, grey, red, yellow and white. The black (*kṛsnā*) *leśyā* has the colour of a rain cloud, a buffalo's horn. The blue (*nīlā*) *leśyā* has the colour of the blue *Aśoka* (*Jonesia Aśoka*) having red flowers. The grey (*kāpota*) *leśyā* has the colour of the flower of *ataśi* (*Linum usitatissimum*) having blue flowers. The red (*rakta*) *leśyā* has the colour of vermilion. The yellow (*padma*) *leśyā* has the colour of orpiment. The white (*śukla*) *leśyā* has the colour of conch-shell.³

The taste of the black *leśyā* is more bitter than that of *tumbaka* (*Lagenaria vulgaris*). The taste of the blue *leśyā* is more pungent than black pepper and dry ginger. The taste of grey *leśyā* is more pleasant than that of ripe mango. The degrees of the *leśyās* are three or nine or twenty-seven or eighty-one or two hundred and forty-three. Each of these degrees is threefold: low, middle and high. A man who acts on the impulse of the five sins, who commits cruel acts, who is wicked and mischievous, develops the black *leśyā*. A monk who has anger, ignorance, hatred, wickedness, deceit, greed, carelessness, love of enjoyment etc., develops the blue *leśyā*. A man who is dishonest in words and acts, a thief, a deceiver, develops the grey *leśyā*. A man who is humble, restrained well disciplined, free from deceit, and law-abiding, develops the red *leśyā*. A man who controls himself, who is attentive to his study and duties, develops the yellow *leśyā*. A man who controls himself, who subdues his senses, who is free from passion, develops the white *leśyā*. The black, blue and grey *leśyās* are the lowest *leśyās*, through them the soul is brought into misery. The red, yellow, and white *leśyās* are the good *leśyās*, through them the soul is brought into happiness. In the first and last moment of all these *leśyās*, when they are joined with the soul, the latter is not born

1. *Ācārāṅga*, II, 15-16

2. Law, *Mahāvīra, His Life and Teachings*, p. 104

3. Vide in this connection S. Stevenson, *Heart of Jainism*, pp. 102 ff

into a new existence¹ Those who cherish right views, do not commit sins and are enveloped in white *lesya* will reach enlightenment at the time of death.

The Buddhist idea of contamination of mind by the influx of impurities from outside, illustrated by the simile of a piece of cloth dyed blue, red yellow or the like, would seem to have some bearing on the Jaina doctrine of the six *lesyas* which is merely hinted at in the *Sutrakṛtāṅga* (1421) where a Jaina saint is described as a person whose soul is in a pure condition and fully explained in the *Uttarādhyāyana* (XXXIV) The Jaina religious efforts are directed towards the acquisition of pure *lesya*² The black *lesya* is the worst of the three bad emotions colouring soul The blue *lesya* is an emotion which is less evil than the last The grey *lesya* may lead men to do evil A man under its command becomes crooked in thought and deed The *tejo lesya* removes all evil thoughts from the *jīva* under its sway The *padma lesya* is good emotion A man controls anger, pride, deceit and avarice through its power When a man is under the influence of the white *lesya*, love and hatred disappear Black blue and grey are the three bad emotions yellow, pink and white are the three good emotions Cf Maskarīn's division of souls into six colour types (*abhiyatis*) reduced according to the *Mahābhārata* (XII 279 33 68) into the *Sāṅkhya* division of souls in three colour types, viz., the white the red and the black Leumann defines *leśya* as the soul type

The *Pañhāvagaranam* (*Prasna vyākaranam*), also known as the *Prasna Vyākaranadāsa* which is the tenth āṅga of the *Svetāmbara Āgama*, explains the great moral vows of the Jainas The first four represented the four principles of self restraint as prescribed by Parsva for his followers Although the enumeration of the principles is somewhat different they are all important to both the Jaina and Buddhist systems In the Jaina presentation a greater emphasis is laid on the side of the abstinence from impious acts, while in the Buddhist presentation much stress is laid on the positive aspect of virtues It is not enough that a person abstains from doing a misdeed in as much as a progressive man is expected to cultivate and develop friendliness, truthfulness honest life etc The difference seems to be one of degree and not of kind (Vide Law Jaina Canonical *Sūtras*, pp 62-63) According to Parsva there were four vows. To these

1 *Uttarādhyāyana*, XXXV

2 *Sutrakṛtāṅga*, 110.15

four vows of Pārśva the vow of chastity was later added by Mahāvīra This he did by dividing the vow of property into two parts one relating to women and the other relating to material possessions The Ājīvika leader Gosāla's conduct led Mahāvīra to add the vow of chastity to the four vows of Pārśva

Cātuyāma or cāujjāma (Pali *cātuyāmasamvara*)¹ denoting four vows of Pārśva was undoubtedly a phraseology of the religion of Pārśva, but it acquired altogether a new connotation with the followers of Mahāvīra

The first great vow of the Jainas is abstinence from killing living beings (Cf Buddhist *Pānātipātāveramani*) The second great vow is avoidance of falsehood (Cf Buddhist *Musāvādāveramani*) A Jaina speaks after deliberation He comprehends and renounces anger, greed, fear and mirth The third great vow is avoidance of theft (Cf Buddhist *Adinnādāveramani*) A Jaina begs after deliberation for a limited space He consumes his food and drink with the permission of his superiors He who has taken possession of some space should always take possession of a limited part of it, and for a fixed period² He may beg for a limited space for his co-religionists after deliberation The next vow is avoidance of sensual pleasures (Cf Buddhist *Abrahmacariyāveramani*) The last great vow is freedom from possessions (Cf Buddhist *Jātarūpara-ja-tapatiggahanāveramani*)³ The non-hankering after worldly possessions may be internal and external The external hankering is an obstacle to religious practice and the internal hankering leads a person to the incorrectness of method, recklessness, thoughtlessness and moral contaminations according to the *Panhāvāgaranāṃ*

The *Āvaśyaka sūtra* (*Āvassaya suya*) refers to the *Sāmāyika* vow which means the maintenance of a balanced state of mind with regard to all blamable actions, passions and hatred The *Sāmāyika* vow as a preliminary to the Jaina religious practices primarily means *virati* or abstinence.

The *Thānanga* which is the third Anga of the Jain Canon, mentions four kinds of mental concentration (*jhāna*) each with its four varieties The *jhāna* is defined in Jainism as the resting of consciousness on a single object even for a moment (*anto muhuttamattam cittāvatthānam egavattthummi*) The first is called *artadhyāna* of which the characteristic mark

1 *Cātuyāma samvara samvuto* (Sam I, 66, *Dīgha* III, 49)

2 Cf *Anguttara* I, 205—This is known in southern Buddhism as *Nīganthūposatho*

3 *Sūtrakṛtāṅga*, II, 7 17

is self mortification or that which is resorted to by a person who is oppressed by the fear of the world. The second is terrific (*raudra*) as it is attended by the worst cruelties to life. The third is *dharmya* or pious as it is not bereft of the practices of piety as enjoined in the scriptures. The fourth is *sukla* or purificatory as it serves to purge all impurities due to the karmic effect.

It is interesting to note that in Jainism there are twelve meditations on transitoriness helplessness mundaneness loveliness separateness impurity, inflow, stoppage relinquishment universe rarity of right path, and nature of right path.

The *Avasyaka* sutra (*Avassaya suya*) refers to *kayotsarga* which is an ascetic mode of atoning for the excess in sinful indulgences (*aticara*). It implies the idea of particular bodily postures to be adopted in keeping oneself unmoved on suitable spot. It is a Jaina mode of *dhyana* (*ghana*) practice. He who practises this mode is required to keep his body, mind, and speech under perfect restraint. His mind is to be kept intent on the particular object of meditation. Jainism lays stress on the practice of self mortification as a means of checking one's passion as well as of inducing mental concentration. From *samayika* to *kayotsarga* all the modes are to be carefully studied and methodically practised with a view to clearing the path of progress of aspirant towards the attainment of emancipation.

There are five *samutis* and three *guptis* which constitute eight means of self control. They are also known as the eight articles of Jaina creed. In Buddhism the ideas of *samuti* and *gutti* are found to be the same.¹ The *samutis* are the following: (1) going by paths trodden by men, carts and beasts, etc. and looking carefully so as not to cause the death of living beings; (2) using sweet, gentle and righteous speech; (3) receiving alms in a manner to avoid forty-two faults; (4) receiving and keeping things necessary for religious exercises, and (5) performing the operation of Nature in an unfrequented place.² *Gutti* is *vedic gutti* meaning protection, defence, guard, watchfulness.³ The three *guttis* are the following: — (1) preventing mind from sensual pleasures by engaging it in contemplation, study, etc.; (2) preventing the tongue from saying bad things by

1 Cf. *Digha*, I p. 172.

2 *Digha*, II 292.

3 *Ibid.* III 148. *Anguttara*, IV 106 ff. Cf. *Uttarādhyayana Sutra*, XXIV 1. *attha patayanamayao Samūgutti tatheta ya pañceta ya samuo tao guttio abhiyā*.

taking the vow of silence, and (3) putting the body in an immovable posture¹ The walking of a well disciplined monk should be pure in respect to the ends, time, road and effort Knowledge, faith and right conduct are the ends, the time is day-time, the road excludes bad ways, the effort is fourfold as regards substance, space, time and condition of mind. A well disciplined monk should work carefully; he should avoid pride, greed, deceit etc. He should use blameless and concise speech at the right time For a detailed discussion of the subject, vide my '*Some Jaina Canonical Sūtras*, p 204

In Jainism the five sinful deeds that one commits due to innate proneness to sin stand as opposed to five great vows (*pañcamahāvratas*) that follow from the principle of *samvara* or restraint The five sinful deeds are: (1) harming life (*himsā*), (2) lying (*mosa*); (3) thieving (*adatta*), (4) incontinence (*abambha*), and (5) hankering after worldly possessions (*pariggaha*). The harming of life is deprecated by the Jainas This sinful deed serves to generate delusion and great fear and brings about mental distress This is the first road to impiety. The second road to impiety is lying which is defined and characterised as telling an untruth, which makes a person light and fickle. This road to impiety also includes the preaching and promulgation of false doctrines and misleading philosophical views of life. The third door to impiety is taking away what is not given It is defined as an act of stealing, oppressing, bringing death and fear, a terrifying iniquity and a sinful deed rooted in covetousness and greed The fourth door to impiety is known as incontinence. It is defined as a sexual dalliance coveted in the worlds of gods, men and demons, which is a net and noose of amour, which is a hindrance to the practice of austerities, self-restraint and chaste life. The fifth and last door to impiety is hankering after worldly possessions, such as, gems, jewels, gold, landed properties, opulence, wealth, etc. It is rooted in greed and it is an expression of craving and thirst for worldly things.

To compress all that is knowable about the following tenets of Jainism as a practical religion within the bounds of a few pages will be welcome.

(1) Longing for liberation (*samvega*): By it the soul obtains an intense desire of the law.

(2) Disregard of worldly objects (*nivveda*): By it the soul quickly feels disgust for pleasures enjoyed by gods, men and animals.

- (3) Desire of the law (*dhammasaddha*) By it the soul becomes in different to pleasures
- (4) Obedience to co religionists and to the Guru (*gurusadhammiya sussusana*) By obedience to them the soul obtains discipline
- (5) Confession of sins before the Guru (*aloyana*) By this the soul gets rid of the thorns of deceit wrong belief, etc
- (6) Repenting for one's sins to oneself By this the soul obtains repentance and becoming indifferent by repentance he prepares himself for an ascending scale of virtues by which he destroys *karma*
- (7) Repenting for one's sins before the Guru By this the soul obtains humility
- (8) Moral and intellectual purity of the soul (*samayika*) The soul ceases from sinful occupations by such purity
- (9) Adoration of the 24 Jinas The soul arrives at purity of faith by this adoration.
- (10) Paying reverence to the Guru (*vandana*) By this the soul destroys the *karma* leading to birth in low families
- (11) By expiation of sins the soul obviates transgressions of the vows (*padikkamana*)
- (12) By a particular posture of the body (*kaussagga*) the soul gets rid of past and present transgressions which require expiatory rites
- (13) By self denial (*paccakkhana*) the soul shuts the doors against sins
- (14) By praises and hymns (*thavathumangala*) he obtains wisdom consisting in knowledge faith and conduct
- (15) By keeping the right time he destroys *karma* which obstructs right knowledge
- (16) By practising penance (*payacittakarana*) he gets rid of sins and commits no transgressions
- (17) By begging forgiveness he obtains happiness of mind
- (18) By study he destroys *karma* which obstructs right knowledge
- (19) By the recital of the sacred texts he preserves the sacred lore and obtains destruction of *karma*
- (20) By questioning the teachers he arrives at a correct comprehension of the *sutra* and its meaning
- (21) By repetition he commits the sounds or syllables to memory
- (22) By pondering on what he has learnt, he loosens the firm hold

which the seven kinds of *karma* have upon the soul.

(23) By religious discourses he exalts the creed and by exalting the creed he acquires *karma* for future bliss

(24) By the acquisition of sacred knowledge he destroys ignorance.

(25) By concentration of his thoughts he obtains stability of the mind

(26) By control he obtains freedom from sins.

(27) By austerities he cuts off *karma*.

(28) By cutting off *karma* he obtains freedom from actions

(29) By renouncing pleasures he obtains freedom from false longing.

(30) By mental independence (*appadibaddha*) he gets rid of attachment

(31) By using unfrequented lodgings and beds he obtains conduct

(32) By turning away from the world he strives to do no bad actions

(33) By giving up collections of alms in one district only he overcomes obstacles

(34) By abandoning articles of use he obtains successful study.

(35) By not taking forbidden food he ceases to act for the sustenance of his life.

(36) By conquering his passions he becomes free from passions

(37) By renouncing activity he obtains inactivity.

(38) By renouncing his body he acquires the pre-eminent virtue of the perfected ones.

(39) By shunning company he obtains singleness and avoids disputes, quarrels, passions, etc.

(40) By giving up all food he prevents his birth many times

(41) By perfect renunciation he enters the final stage of pure meditation

(42) By conforming to the standard of a monk's life he obtains ease and will be careful

(43) By doing service he acquires *karma* which brings about for him the name and family name of a *Tīrthankara*

(44) By fulfilling all virtues he will not be born again.

(45) By freedom from passions he destroys the ties of attachment and desire

(46) By patience he overcomes troubles

(47) By freedom from greed he obtains voluntary poverty¹

1 *Muttie nam bhante jīve kim jāyayai Mum akiñcanam jāyayai akiñcane yu jīve atthalolānaṁ apatthāṇiyo bhavaṁ*

By simplicity he will become upright, by humility he will acquire freedom from self conceit, by sincerity of mind he will obtain purity of mind by sincerity in religious practice he will become proficient in it by sincerity of action he will become pure in his action by watchfulness of his mind he concentrates his thought by guarding the speech he will be free from prevarication by watchfulness of the body he obtains restraint by discipline of the mind he obtains concentration of his thoughts by discipline of the speech he obtains development of faith, by discipline of the body he obtains development of conduct, by possession of knowledge he acquires an understanding of words and their meanings, by possession of faith he destroys wrong belief by possession of conduct he obtains stability, by subduing the organ of hearing he overcomes his delight in all pleasant and unpleasant sounds There is the subduing of the organs of sight, smell taste and touch with regard to pleasant colours smells tastes and touches By conquering anger he obtains patience by conquering pride he obtains simplicity by conquering deceit he obtains humility, by conquering greed he obtains content, by conquering love hatred and wrong belief he exerts himself for right knowledge, faith and conduct By the motionless state of the self (*saliesi*) he first stops the functions of his mind then those of the speech then those of the body at last he ceases to breathe Freedom from *karma* The soul after having got rid of *audarika* / *armana* bodies takes the form of a straight line goes in a moment without touching anything and taking up no space and then the soul develops into the real form and obtains perfection [Uttaradhyayana XXIX, 73 S Stevenson *Heart of Jainism*, p 206, Cf the Brahmanical conception of the *sthula* (gross), *sukhma* (subtle or also called *linga*) and / *armana* bodies assumed by the soul]

A 13TH CENTURY INSCRIBED METAL-BELL FROM PATAN (N. GUJARAT)

DR. M. R. MAJUMDAR, M.A., PH.D., LL.B.

The discovery of a metal-bell acquired from Pātan (N. Gujarāt) and now deposited in the Central Asian Antiquities Museum, New Delhi, is interesting as a material evidence for the art of metal-casting in Gujarāt for objects used in worship.

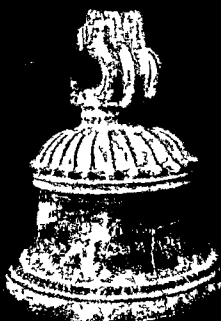
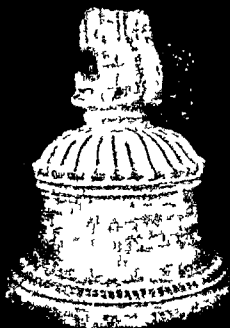
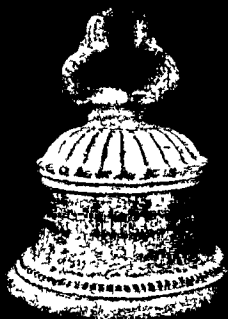
Even to-day we find simple ordinary articles of daily use satisfying in their artistic completeness, like the things of household and temple furniture—the elaborately worked out wooden bedstead, the swing with fancy brass-chains, the water-jugs, highly ornamented pitchers, jars and the utensils for worship, the canopy, hangings on the wall or from the ceiling, brass lamp-trees and the like. These articles were beautiful and delicate pieces of art relegated to the everyday life of the people.

To come to the place of a bell in our everyday life :

A bell is a hollow metallic vessel used for making a more or less loud noise. Bells are usually cup-like in shape, and are constructed so as to give one fundamental note when struck. The term does not strictly include gongs, cymbals, metalplates, resonant bars of metal or wood, or tinkling ornaments, such as, e.g., “bells” like the common variety of cow-bells or bells on the belt worn by bullocks, camels or elephants. The main interest of bells has reference to church, temple or tower-bells.

The history of bells is full of romantic interest. In civilized times, they have been intimately associated, not only with all kinds of religious and social uses, but with almost every important historical event. Their influence upon architecture is not less remarkable, for to them indirectly we probably owe most of the famous towers in the world. Church-towers at first, perhaps, scarcely rose above the roof, being intended as lanterns for the admission of light, and addition to their height was in all likelihood suggested by the more common use of bells.

There are a few bells of world-wide renown, and several others more or less celebrated. The great bell at Moscow, “Tsar Kolokol” which according to the inscription was cast in 1733, was in the earth for 103 years and was raised by the Emperor Nicholas in 1836. The present bell seems never to have been actually hung or rung, having been cracked in the furnace; and it now stands on a raised platform in the middle of a square. It is

DIGAMBARA JAINA TIRTHANKARAS FROM
MAHESHWAR AND NEVĀSĀ

Fig 1
Prabhāvali from Bhartṛhari Gufā, Maheshwar

Fig 2
Jaina Tirthankara in Kāyotsarga from
Bhartṛhari Gufā, Maheshwar

Fig 3
Pārsvanātha and another Tirthankara
from Nevāsā

used as a chapel. It weighs about 180 tons height 19 ft 3 in circumference 60 ft 9 in, thickness 2 ft, weight of broken piece 11 tons. The second Moscow bell the largest in the world in actual use weighs 128 tons.

In a pagoda in Upper Burma hangs a bell 16 ft in diameter weighing about 80 tons. The great bell at Peking weighs 53 tons, Nanking 22 tons Olmutz 17 tons Vienna (1711), 17 tons Notre Dame (1680) 17 tons Paul's cathedral 16½ tons, Great Tom at Oxford 7½ tons, Big Ben of the Westminster Clock Tower weighs 13½ tons it was first cast by George Mears under the direction of the first Lord Grimthorpe in 1858.

These large bells are either not moved at all or only slightly swung to enable the clapper to touch their side in some cases they are struck by a hammer or beam from outside. The earliest bells known to the Western World were probably not cast but made of plates rivetted together, like the bells of St Gall or Belfast.

The bell founders' art originally practised in the monasteries, passed gradually into the hands of a professional class by whom were gradually worked out the principles of construction, mixture of metal lines and proportions. In England some of the early founders were peripatetic artificers, who travelled about the country, setting up a temporary foundry to cast bells wherever they were wanted. In old church wardens accounts are found notices of payments for casting of bells at places where no regular foundry is known to have existed.

Bell metal is a mixture of copper and tin in the proportion of 4 to 1. The thickness of the bell's edge is about one tenth of its diameter and its height is twelve times its thickness.

The names of bells were often stamped upon them in the casting whence arose inscriptions upon church bells. The character of the lettering and the foundry marks upon old bells, are of great assistance in determining their date.¹

The chief centres of this art of metal foundry in Gujarat were known to flourish in Sihor (Saurashtra) Visnagar (N Gujarat) and Dabhoi (Central Gujarat).

The earliest dated metal bell from Gujarat is taken to be the one found at Ajara one *Irosa* from Una (Saurashtra) now a very small village but formerly a big city adorned by a number of Jaina temples. The

1 For further information, see article on Bell in *Encyclopaedia Britannica* Vol III p 687 692

bell under notice weighs 35 lbs and is dated V S. 1034 The inscription 'श्री अजय पार्श्वनाथ स १०३४ । आ. सयचंद्र जेचंद्र ।.' (Vide *Jaina Tirtha Sarva-Sangraha* Vol I, Pt I, pp 137, 138), it has, however, been looked upon with great suspicion about the digit for hundred in the date which very probably reads much later

Dr Vasudeva Sharana Agiawala, was kind enough to send me four photographic prints of the Pātāna temple-bell in June 1951 which bears an inscription

The inscription as read from the four side-views of the bell gives the following information The use of *Pīstha-mātrā* is noteworthy —

- (I) ॐ स १३१८ वर्ष माघ शु ति ४ गुणे वगट उदयारो
- (II) श्री चंद्रप्रभन्कमि चचित्त कुदुद्वकुमार
- (III) ——मार्वा गजीमुत्त र्सीद्वावेयनाथ
- (IV) Not legible

The inscription records that this temple-bell was presented to the Cātya of Śrī Candraprabha Svāmī, situated in the Vāgada district, in Samvat 1318 (1262 A D.) on the fourth day of the bright half of the month of Māgha

The height of this bell is 15 inches, outer diameter at the bottom is 13½ inches and it weighs 45 lbs²

Later dated specimens of the 17th and 18th century bells have been known to be in existence at the summit of Dattātreyā on Mt. Gīrnār and also on Mt Ābu

The bell introduced through this note is the earliest dated specimen from Gujarat, beyond any doubt

It is worthwhile to investigate into the earlier history of metal-casting in Gujarat as is in evidence from the Akoṭā hoard of bronzes, which probably is in a line with the "School of Ancient West" as noted by the Buddhist historian Tāranāth in 1609

2 This detailed information is due to the courtesy of Dr T N Rāmachandran, Deputy Director of Archaeology, New Delhi.

WHAT JAINISM OFFERS TO THE WORLD

SHRI C S MALLINATH

We live in a world of social inequalities economic difficulties and various diseases, over population and atomic bombs Can Jainism offer any solution for the above problems? Yes It can and it does offer But one has to follow and apply its teachings in actual practice as an earnest patient would follow the prescriptions of his doctor

Social inequalities It is really regrettable that even in the civilised countries of Europe prejudice due to colour race or nationality still continues to exist and keep the people divided amongst themselves Experience teaches that colour or racial arrogance cannot continue to exist long Humanity has to be told again and again that the entire human race is but one family irrespective of differences due to colour race or nationality All humanity is one, is one of the fundamental teachings that Jainism offers

Economic difficulties Whatever might be the economic conditions obtaining in other countries the economic position in India is still far from satisfactory Indians are still starving Thousands of men women and children are found suffering from heat and cold completely exposed to changing conditions of weather without proper shelter and sufficient clothing The Haves must come to the rescue and protection of the Have nots Jainism enjoins that everyman must put a limit to the acquisition of property and then entirely devote his time for public good People engaged in independent professions such as lawyers doctors merchants engineers etc must retire when they reach the limits fixed for them and thus give room for others to earn *Dig vrata* and *Desa vrata* limiting one's activities within certain prescribed directions and within certain boundaries in a country and abstaining from the use of things got from beyond the limits or sending things to such places also contribute in a way to mitigate economic difficulties It is expected of every well-to-do person to give *abhaya-dana* the gift of fearlessness to all those who are afflicted with fear as to 'What shall we eat where shall we stay and with what shall we cover ourselves?' The sacred books say that on the day when the Blessed Lord Bhagavan Mahavira renounced the world He distributed His great wealth among the needy and the indigent. The Bhūdana and the Sampattidana movements launched and conducted by

Acharya Vinoba Bhave go a long way to solve the economic difficulties "Live and let live", is the formula offered by Jainism *Ksemam sarva-prajānām*, 'may all people be happy', is the daily prayer of the Jainas

Diseases It is the opinion of the common people that in proportion to advancement of civilization and the new methods of living, the number of diseases also has increased. No doubt scientific research has eliminated the threat of death from infectious diseases. But still there are instances of cases which baffle even expert medical men. And the treatment of some of the diseases is so costly that it is beyond the reach of the common man. *Ausadha-dāna*, gift of medicine, is one of the charities, which a Jaina householder is asked to give in order to provide relief to the sick.

Over-population The rapid growth of population is a great problem for the leaders of all nations. In India, too, the population has considerably increased during the last decade. Several devices are suggested and advices given to check the growth. Birth-control clinics have been started in many places and the people are advised to use appliances. But any attempt to go against Nature is not only injurious to health but also sinful. Therefore, Jainism advises the practice of celibacy (*Brahmacarya*) as the only non-injurious method to control birth. It helps men and women to keep their bodies healthy and strong and makes them pure and edifying.

Atom Bombs With the advancement of scientific research, many marvellous things have been invented for the convenience, comfort and enjoyment of man. The use of steam and electricity, telegraph and telephone and improved methods of printing have revolutionised modern life. Through radio and television, man sitting at his desk can hear the voices of people at distant places and see visions of events happening far away from him. Science has contributed to the development of industry and agriculture on a very large scale. Automobiles, steamships and aeroplanes enable the speedy movement of men and goods. Time and distance have been conquered. But side by side with the application of his scientific knowledge for beneficial purposes, man has discovered horrible weapons of destruction also.

Prof M. Oliphant, Director of Physical Laboratories, Australian National University, in his lecture on "Science and Mankind", recently delivered at the University of Madras, said, "At the present time we face a crisis in the use of science which is of far greater immediate importance

and which must be surmounted if our present civilization is to endure. This is the threat of war which has been for mankind a sort of undulant fever of increasing malevolence which now threatens his very existence. Man stands on the brink of a precipice of his own devising.

"If world war should come again it is certain that most that we value will be destroyed, hundreds of millions will die and the surface of the earth be so despoiled that a recovery may take a million years.

"The banning of weapons of mass destruction offers no solution for any nation facing defeat abandons all scruples and uses every weapon which could decimate the enemy. Excuses can always be found for the use of any diabolical weapon in retaliation.

The world itself looks as though it is on the verge of complete destruction. Man with the help of his scientific knowledge has rolled the globe and placed it on the jaws of death. In the light of this situation what is the solution that Jainism can offer to avoid war and establish permanent peace? Jainism has been teaching that soul or *atman* is the only precious thing in the whole world. Nothing is comparable to it. The scientist himself who has discovered so many wonderful things was able to do so only because of his own soul which is in other words his knowledge. The Jaina conception of soul and knowledge being identical is analogous to Einstein's theory of matter and energy being equivalent which is again the teaching of Jaina metaphysics. Where there is knowledge there is soul, and where there is soul there is knowledge. The unique nature of soul and all its wonderful qualities have been taught to the world by the great teachers. Lord Mahavira emphasized the supreme value of soul as a thing which must be protected and developed at any cost. Man should not only care for the welfare and advancement of his soul but also help the souls of all sentient beings by giving them protection and by helping them to march on the path of salvation. He who loses his soul loses everything. Jesus Christ who came five centuries later than Mahavira also drew the attention of mankind to the value and importance of *atman* or soul. What shall it profit a man, he asks, if he gains the whole world and loses his own soul? The pious Christians who live in America, Russia and other countries where the deadly weapons are being manufactured may as well ask their own countrymen, What shall we gain if we get supremacy of the earth and lose our own souls? Unfortunately there will be no getting the supremacy of the earth also since the atom bombs

will destroy everything .

In order to establish peace in the world the importance of soul and the necessity for the practice of *Ahimsā* should be taught throughout the world in every village and town . Man must be made to become conscious of the supreme value of his soul and the utter uselessness of the result of inventing and using of the atom bombs

Nowadays people seem to think that religion is of no use in modern life, and that it cannot play any part in shaping the character of the people . In reply we can only say in the words of Joseph Gaer, "Those who have lived among the Jainas find them a very kindly people, and better men because of their religion "

DIGAMBARA JAINA TĪRTHANKARAS FROM MAHESHWAR AND NEVĀSA

DR H D SANKALIA, M A, Ph D (LONDON)

Maheshwar is a well known town situated on the northern bank of the Narmada in the present State of Madhya Bharat. It is about 50 miles south of Indore. Here just overlooking the river and adjoining the temple of Viṭṭhala, is a place called the Gufa (Cave of Bhartṛhari). There is no rock in the vicinity and I wondered how a cave could exist in the area. On examining the so called Gufa it was noticed that it was a submerged temple situated on an old mound, going back to the 3rd century BC and even earlier. Further study showed that the temple might have been built during the Paramara period about 1100 AD. This is particularly suggested by the *prabhavali* (Fig 1) which is carved in the form of a *torana*. Similar *torana* is seen in the *toranas* at Sidhpur, Vadnagar and Kapadvanj in Gujarat which were erected in the time of Siddharaja Jayasinha and his successor¹.

In one of the niches of this temple there is a huge large nude standing male figure (Fig 2), with arms thrown on its sides now partly broken. The head and the face were broken anciently and are now replaced by a different one. The figure is worshipped as Raja Bhartṛhari but in fact it is a Jaina Tirthankara standing in Kayotsarga pose. Since the *lañchana* and the *vahana* as well as the attendant Jaina Yaksas and Yaksis are no longer present it is not possible to identify the image as of a particular Tirthankara. But its presence indicates that once a large Jaina temple stood on the bank of the Narmada probably in the 12th century.

Nevasa is also a holy town and equally old as Maheshwar though its recorded antiquity does not go beyond the time of Śrī Jñanesvara that is AD 1290. It lies on both the banks of the Pravara river, the older town on the northern side is called Nevasa Budruk, and that on the southern side is known as Nevasa Khurd. It is also a taluka town and situated at a distance of about 36 miles north of Ahmadnagar.

Pillars capitals door frames and images of the mediaeval period are found scattered about, completely uncared for on both the sides of the town. Among these we found, lying right on the river bank on the

1 See Sankalia H D *The Archaeology of Gujarat* Figs 55-57

northern side, that is Nevāsū Budiuk, two stone images of Jaina Tīrthankaras (Fig 3) The lower parts of both the images are broken, but since the upper part of one, with a canopy of seven cobra hoods survives, it is possible to identify it as the figure of the 23rd Tīrthankara Pārsvanātha Both stood in Kāyotsānga pose

It is interesting to note that the Maheshwar as well as the Nevāsū images are Digambara It is well known that Digambara Jainism was patronized by the Western Chālukyas, Rāṣṭrakūṭas, the Hoysalas and the Yādavas. Since no structural monuments of the first two dynasties are hitherto known from the Deccan, it is likely that the images in question belong to the mediaeval period, that is after 1,000 A.D From the existence of the Jaina caves belonging to the Digambara School at Tringalvādi² and at Chīndor² in the Nasik district of the early (?) Yādava period, it is possible to say that Digambara Jainism was in a flourishing state at this period in the Deccan And the Nevāsū figures should belong to this period.

² Cousens, Henry, *Mediaeval Temples of the Dakhan*, ASI, Imperial Series, Vol XLVIII, (Calcutta, 1931), pp 48-50, pl. LXV.

GLORY OF JAINISM

SHRI CHIMANLAL J SHAH M A

Of all Indological studies Jainism has been particularly unfortunate in that the little that is done for it stands in vivid contrast with the vast undone

We shall not attempt to relate here neither shall we venture to sketch in outline, the mighty developments of the dogmas the institutions and the doctrines of this great religion Ours will be an attempt to follow the fortunes of a people stout and sturdy great and glorious both in making a history for themselves and for their religion and to estimate in how ever tentative and fragmentary a fashion the intrinsic worth of their contribution particularly to the rich and fruitful cultural stream of India

'The history of ancient India says a modern historian is a history of thirty centuries of human culture and progress It divides itself into several distinct periods each of which for a length of several centuries will compare with the entire history of many a modern people ¹ In these 'thirty centuries of human culture and progress' the Jaina contribution is a solid synthesis of many sided developments in art architecture religion morals and the sciences but the most important achievement of the Jaina thought is its ideal of *Ahimsa*—non violence—towards which as the Jainas believe the present world is slowly 'hough imperceptibly, moving It was regarded as the goal of all the highest practical and theoretical activities, and it indicated the point of unity amidst all the diversities which the complex growth inhabited by different peoples produced

It is really difficult, nay impossible to fix a particular date for the origin of Jainism To the Jainas Jainism has been revealed again and again in every one of these endless succeeding periods of the world by innumerable Tirthankaras Of the present age the first Tirthankara was Rsabha and the last two were Parsva and Mahavira Nevertheless modern research has brought us at least to that stage, wherein we can boldly proclaim all these worn-out theories about Jainism being a latter off shoot of Buddhism or Brahmanism as gross ignorance or to repeat as erroneous misstatements On the other hand we have progressed a step

further and it would be now considered a historical fallacy to say that Jainism originated with Mahāvīra. This is because it is now a recognized fact that Pārśva, the twenty-third Tīrthaṅkara of the Jains, is a historical person and Mahāvīra like any other Jaina enjoyed no better position than that of a reformer in the galaxy of the Tīrthaṅkaras of the Jains.

Coming to the reformed Jaina Church of Mahāvīra or Jainism as such, it spread slowly among the poor and the lowly for it was then a strong protest against caste privileges. It was a religion of equality of man. Mahāvīra's righteous soul rebelled against the unrighteous distinction between man and man, and his benevolent heart hankered after a means to help the humble, the oppressed and the lowly. The Brāhmaṇa and the Śūdra, the high and the low, were the same in his eyes. All could equally effect their salvation by a holy life, and he invited all persons to embrace his catholic religion of love. It spread slowly—as Christianity spread in Europe in the early days—until Śrenika, Kūṇika, Candragupta, Samprati, Khāravela, and others embraced Jainism during the first few glorious centuries of Hindu rule in India.

If by atheism we understand the belief that there is no eternal supreme God, creator and Lord of all things, Jainism is atheistic. The Jains flatly deny such a supreme God, but they believe in the eternity of existence, universality of life, immutability of the Law of *Karma*, and supreme intelligence as the means of self-liberation.

The other characteristic feature of Jainism is the doctrine of *syādvāda* or *anekāntavāda*. This unique feature of Jaina philosophy has been considered as the outstanding contribution of the Jains to Indian logic. "The doctrine of *Nayas* or standpoints is a peculiar feature of the Jaina logic"² It is common with all religions to insist upon and provide for perfect knowledge. Every religion tries to teach man to go beyond the phenomenon. Jainism does the same, and with this difference, that it does not recognise the real from a restricted point of view. No better example of the clarity, subtlety and profundity of the Jaina intellect could be given.

Regarding the literary contribution of the Jains, it would take a fairly big volume to give a history of all that they have contributed to the treasures of Indian literature. They have developed at all times a

2. Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, I, p. 298.

rich literary activity They have contributed their full share to the religious ethical, poetical and scientific literature of ancient India All the species are respected in it not only those which have an immediate bearing on the canonical writings—that is to say, the dogmatic the moral the polemic and the apologetic—but also history and legend epic and romance and lastly the sciences, such as astronomy and above all sciences like astrology and divination

In the realm of art the elaborately carved friezes in the cave temples and dwellings on the Udayagiri and Khandagiri Hills the richly decorated *Ayagapatas* and *Toranas* of the Mathura find the beautiful free-standing pillars on the mountain masses of Gurnar and Satruñjaya the admirable architecture of the Jaina temples of Mount Abu and elsewhere and the pictorial remains evolved under the austere influence of Jainism are sufficient to evolve the interest of any student of Indian history They combine in them the Triune Entity of Indian art—a sublime union of the purely decorative, the realistic and the purely spiritual In the words of Dr Guerinot The Hindi art owes to them a great number of its most remarkable monuments In the domain of architecture they have reached a degree of perfection which leaves them without a rival ³

In conclusion, if *Ahimsa* may be generalised as the fundamental ethical virtue of Jainism *Syadvada* may be described as the central and unique feature of Jaina metaphysics, and the explicit denial of the possibility of a perfect being from all eternity with the message of 'Man ' thou art thine own friend', as the centre round which circles the Jaina ritual All this combined with the ideal of *Ahimsa* teaches

He prayeth well, who loveth well
Both man and bird and beast
He prayeth best who loveth best
All things both great and small

Coleridge

and that is why a Jaina always says

सामेति सन्मरीरे, समे जीवा समु मे ।
मेधी मे सवभूयु, वेर मज्ज न रेकर ॥

'I forgive all souls, let all souls forgive me I am on friendly terms with all, I have no enmity with anybody '

JAYĀ-GROUP OF GODDESSES

DR UMAKANT PREMANAND SHAH, M A , Ph D.

Jayā Vijayā, Ajitā or Jayantā and Aparājītā seem to form a group of goddesses, since in the Jaina literature they are usually assigned similar functions and are often invoked together. Sometimes four more goddesses, much less popular, are also included in this group, these latter ones are Jambhā, Mōhā, Stambhā and Stambhinī. The first four are also included amongst Pratihāras or door-keepers. It is necessary to treat them in their other aspects also.

According to the *Nirvānakalikā*,¹ Jayā is the superintending deity of the gate in the eastern quarter and is worshipped along with Vijayā, Ajitā and Aparājītā amongst the dvārapālas (door-keepers) of the first prākāra (circle in a circular diagram and of any other shape in other yantras) in the diagram of Nandyāvarta drawn and worshipped in the pratisthāvidhi. According to this text, the iconography of these four goddesses is as under —

- Jayā .— White in complexion, and guarding the eastern quarters, she shows the *abhaya*, the *pāśa*, the goad and the *mudgara* (mace) in her four hands
- Vijayā — Red in appearance, and door-keeper of the southern-quarter, she carries the same symbols as Jayā
- Ajitā .— Same symbols as above. Ajitā is golden, and is assigned the western gate
- Aparājītā.—Black in appearance and guarding the northern-quarter, Ajitā shows the same symbols as are carried by the other three goddesses.

It may be noted that Hemacandra speaks of them as door-keepers of the second rampart in the Samavasaraṇa and gives them the same symbols and complexion²

The *Ācārāḍṇakara* does not give the iconography of any of these goddesses discussed here, but merely refers to Jayā, Vijayā, Jayantā and Aparājītā in the Dhvajapratisthāvidhi³

Jayā and Vijayā are said to hold the *cāmaras* (fly-whisks) on two sides

¹ *Nirvānakalikā*, p 20

² *Trisastīśālākāpuruṣacarita* (GOS), Vol I, p 192.

³ *Ācārāḍṇakara*, pp 203 ff

of Parsvanatha in the Mantradhiraaja Yantra, according to Sagaracandra⁴ and in the vantra on the last verse of the *Bhayaharastotra*⁵ According to Sagaracandra Jaya is white, four armed and shows the chowrie the rosary, the *varada mudra* and the fruit (*bijapuraka* = citron) Putting on white garments she rides on the elephant⁶

Jaya is also worshipped in the third sthana⁷ called Vijjapada (*Vidyā pada*) in the *Surividya*-diagram along with Vijaya Jayanti Nanda and Bhadiā as attendants of Śrī⁸

Jaya Vijaya Jayanti and Aparajita are called Upavidyas of the Bahubali Mahavidya in the *Surimantra Durgapada-vivaraṇa* They are worshipped in the second pitha of the *Surimantra* which contains the Bahubali-vidyas used for *Numittakathana* Works on *Surimantra* refer to mantras which they assign to Jayadividyas (i.e. Jaya Vijaya Jayanta and Aparajita)⁹

In the diagram (mandala) for the propitiation of Sarasvatī in the tradition (annaya) of Bappabhaṭṭi: Surī Nanda Moha Jaya Vijaya Aparajita Jambha and Stambha are invoked and worshipped¹⁰

Thus the 6 goddesses are included as the *parivaradevatas* of both Śrī and Sarasvatī

Jaya Vijaya Ajita (same as Jayanta or Jayanti of other texts) and Aparajita are invoked by Manadeva Surī in his *Laghusantistava* and the *Śantimantra* given therein¹¹ They are supposed to bestow peace and

4 *Mantradhiraajakalpa* in the *Mantrādhiraajacintamani* p 237

5 *Mantradhiraajacintamani* p 29

6 *Ibid.* pp 263 265 For a mantra of Jaya and Vijaya see *ibid.* p 264

7 *Sthana* here conveys a meaning similar to that of *prakara* noted above Pada in the expression *Vijjapada* also means the same

8 *Surividya stotra Bhairata Padmatati Kalpa* app 29 p 112

पञ्चमहपञ्चमनिलया चउस्रिगुराक्षिणा महामहनी ।

सम्बहुसुखपरा पञ्चमती गोपममुनि ॥ ४

विजया जया-जय-ती नन्दा भद्राममत्रिया तत्प ।

विज्यापय विविद्धा सिद्धिगिरदनी गुर दउ ॥ ५ ॥

१. दीपपाठ-ॐ नमो भगवतो देवाणि विज्या-यावत् अउर ३३ ५था बहुरंगीविद्या स्वप्नावधन् ।
नतो वयु वयु मद्रुनगुर यावत् ३१ ३२ लोभायविद्या । ततो हलि हलि देवाणि भावयिष्याति यत्र
वगो ३० जयाणि विद्या । भव्य चोदय भविष्यात्री मानुषोत्तराजिष्याति १ सद्गुरुया त्रिभुवनरामि १ ।

9 *Surimantramukhyakalpa* in *Surimantra kalpa sandoha* p 14

Also see *Surimantra Durgapada Vivaraṇa*, in *ibid.* pp 45 ff

10 *Bhairata Padmatati Kalpa* app 11 pp 61 ff

11 *Ibid.* app 31 pp 131 ff

prosperity These four are also worshipped in the Cintāmaṇi or Pārśva-cintāmaṇi-yantra described by Dharmaghosa Sūri¹²

Jayā, Ajitā, Aparājītā, Jambhā, Mohā and Vijayā are also invoked in the yantra according to the Vrddhasampradāya on the Upasargaharastotra, verse 2,¹³ and also in the Cintāmaṇi Cakra on the same verse¹⁴

Jayā, Vijayā, Jayantī, Aparājītā and Anāhitā are famous in the Vaidhamāna-Vidyā¹⁵ Elsewhere the present writer has suggested that Anāhitā probably signifies some form of *Anaitis* or *Anihatā*.¹⁶ Jayā Vijayā and Ajitā are included in the list of mahādevīs in the famous *Rsimandalastotra*¹⁷

Vijayā and Jambhī are also referred to as Vidyās in the *Paumacariyam*¹⁸

In the Dīgambara tradition, the *Bhairava-Padmāvatī-Kalpa* calls Jayā, Vijayā, Ajitā and Aparājītā as Dīg-devīs (goddesses of quarters) while Jambhā, Mohā, Stambhā and Stambhī are said to be Vidy-devīs (goddesses of intermediate points).¹⁹ The text prescribes their worship for Vāśya-rites

According to the *Pratisthāsāroddhāra* of Āśādhara, Jayā, Vijayā, Aparājītā, Jambhā, Mohā, Stambhā and Stambhī are to be worshipped in the bahirmandalapūjā²⁰ They are invoked for obtaining Śānti (peace) and bliss²¹ But the author does not give their symbols

Nemicandra in his *Pratisthātīlaka* calls them Sādhu-devīs²² They are said to protect the Jaina Faith and give victory over rival faiths and enemies

It will be seen that in both the Śvetāmbara and the Dīgambara traditions, the four goddesses are invoked for Śānti, Vijayā later on came to be worshipped as Śāntidevatā The various texts on Sūrimantra and the Vardhamānavidyā further show that they were regarded as giving victory But their special inclusion in the Vardhamānavidyā is significant The Vidyā is used with certain changes as mantras by different types

12 *Mantrādhīrāja-Cintāmaṇi*, pp. 30 ff, 7 ff

13 *Jaina-Stotra-Sandoha*, Śrī Cintāmaṇīkalpa, pp. 6-7

14 *Ibid*, p. 9

15 Two Vardhamānavidyā-kalpas of Śrī Simhatīlakasūri, published in *Sūrimantrakalpasandoha*, pp. 1-22.

Shah, U. P., *Foreign Elements in Jaina Literature*, IHQ Sept 1953

17. *Mahāprabhāvika-Navasmarana*, p. 516

18. *Paumacariyam*, 7.141, 144

19. *Bhairava-Padmāvatī-Kalpa*, p. 19, verses 1-4, Pp. pp. 12-13, verses 17-18,

20. *Pratisthā-Sāroddhāra*, pp. 79-81

21. *Ibid*, p. 81, verses 225-26

22. *Pratisthātīlaka*, pp. 179-80, also cf. p. 215, verse 8.

of Jaina monks especially the Upadhyayas and Vacakas. We have no means to ascertain that the worship of these deities was introduced in Jainism by Vardhamana Mahavira or his immediate successors. It is however, quite reasonable to suppose that the Vardhamanavidya and the Surimantra existed in the age of Vajrasvami in the first or second century A.D. and both the Jaina Tantric practices should probably date from (at least) a century or two before Christ. Their association with Śrī Sarasvatī and Anantī or Anahita suggests that they may be ancient goddesses and probably evolved from them.

With the growth of the later yakṣinis and the popularity of Ambikā Padmavatī and Cakresvarī their worship seems to have receded into background and practically disappeared.

It is also certain on account of their associations with the above mentioned goddesses as also with Nanda and Bhadrā that they are not exclusively Jaina and their origins should be traced into some other deities commonly worshipped in ancient times before the Christian era.

Eight Dik Kumaris living on the Eastern Rucaka mountains coming to perform the birth ceremonies of a Jina, are called Nanda Nandottara Ananda, Nandivarddhana Vijaya Vajrayantī Jayantī and Aparajitā.²³ It should be remembered that the lists of fifty six Dik Kumaris include names of such ancient goddesses as Ilā-devī Prthivī Ekanasā (corruption of Ekanamsa (?)) Bhadrā Śrī etc. It is therefore probable that Nandī, Bhadrā etc. and Jaya Vijaya etc. shown as attendants of Śrī, the Adhīṣṭhātṛ-devī of the third paṭha of the Surimantra were ancient goddesses and that they were incorporated in Jainism at a very early date.

That the Jaya Vijaya Jayantī and Aparajitā are treated as door keepers in the Śvetāmbara tradition is significant though only indirectly. Vijaya Vajrayantī, Jayantī and Aparajitā are four well known door keepers of the Jagatī of the Jambudvīpa according to Jaina canon like the Jambudvīpaprajñaptī.²⁴ Their female counterparts seem to have been evolved as door keepers in a Samavasaraṇa. Male deities of those names were installed in a fortified town in centre according to a well known passage from Kauṭilya's Arthasastra which fact shows that Vijaya Vajrayantī Jayantī and Aparajitā are old deities.

23 *Triṣaṣṭisalakapuruṣacarita* I (GOS) p. 106. Lists of Dik Kumaris are available in Jaina Canonical Works in the Vasudevahindī in the Angavijja and in Śvetāmbara and Digambara works on Cosmography.

24 *Jambudvīpa prajñapti* su. 7 ff., pp. 45 ff.

25 Banerji J. N. Development of Hindu Iconography pp. 94 ff.

A RARE SCULPTURE OF MALLINATH

DR UMAKANT PREMANAND SHAH, M A , Ph D

The Provincial Museum, Lucknow preserves a unique Jaina sculpture (size 1'-4" x 1'-7½") of black stone. It is a headless statue (No J 885) of a Tirthankara sitting in the *padmāsana*, *dhyāna mudrā*, (see plate attached). The central part of the seat probably contained a small representation of the cognizance of the Tirthankara, but the *lāñchana* is now defaced.

The open palm of the right hand placed in *dhyāna mudrā* shows a lotus-mark but there is no *Śrī-vatsa* mark on the chest. However, the developed breasts are so prominent that it is natural to regard this as a female figure. The nineteenth Tirthankara Mallinātha was a princess according to Śvetāmbara Jaina traditions represented in the *Nāyādharmakahāo* and other texts like the *Trisastīśalākāpurusa-carita* of Hemacandra. The Dīgambara sect does not advocate belief in the liberation (*mukṭi* or *nirvāṇa*) of women. Hence, according to the Dīgambaras, Mallinātha was a Prince and not a Princess.

According to Śvetāmbara Jaina tradition, all other Tirthankaras except Mallinātha were males. Hence we must identify this sculpture as representing the nineteenth Tirthankara Mallinātha according to the Śvetāmbara traditions.

Almost all the other known sculptures of Mallinātha in Śvetāmbara temples represent the Jina without developed breasts and hence looking like a male. Thus this is a unique sculpture faithfully following the Śvetāmbara Jaina traditions.

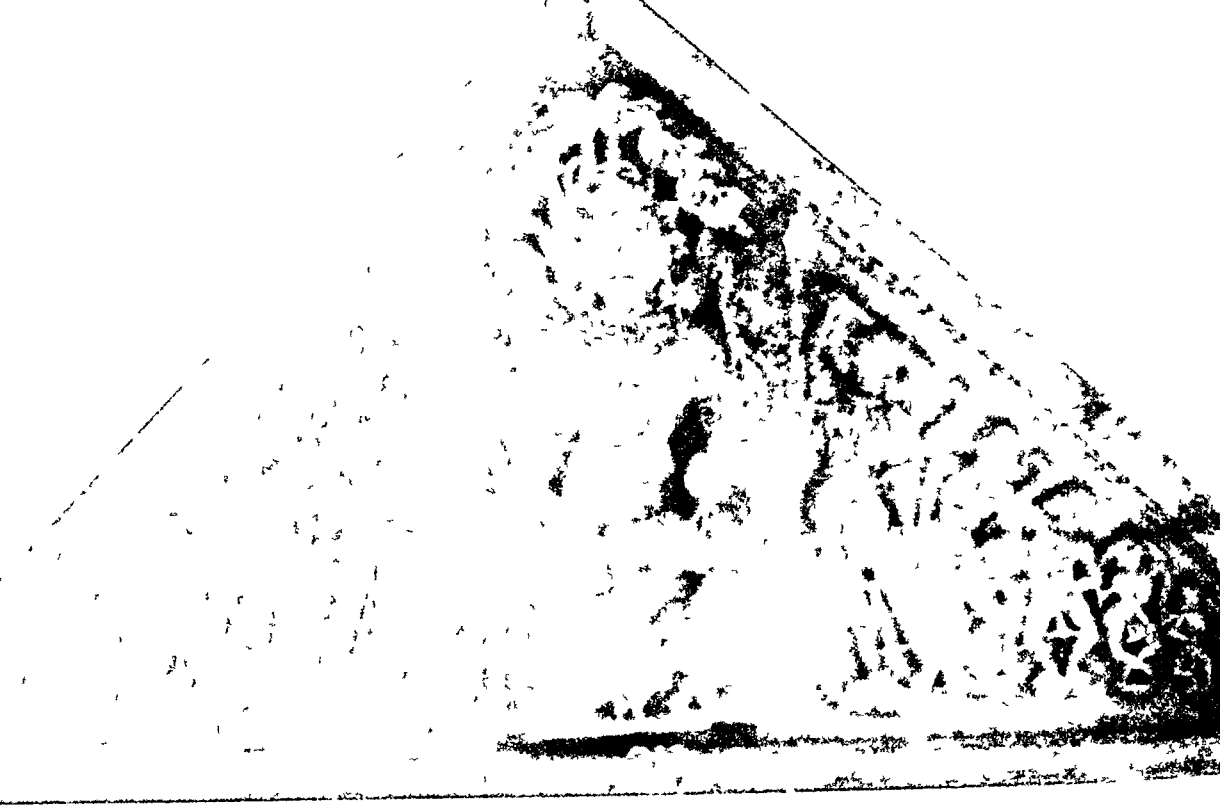
The usual cognizance of Mallinātha is the water-jar. The central part of the seat of the Jina shows a very defaced figure of the water-jar (not clearly visible in the photograph). The identification of the Jina is unmistakable. The sculpture is assignable to early mediaeval period.¹

1 I am thankful to the Curator, Provincial Museum, Lucknow for a photograph of this sculpture.

भगवान मल्लिनाथजी अग्रतिम शिल्पप्रतिमा

A unique sculpture of Mallinath in the Provincial Museum Lucknow

अम्बिका देवी, विमल-वसहीमाना रंगमण्डपनी एक छतनी कीतरणी, देलवाडा, (वारमी सदी)
 Ambikā Devī in ceiling corner of the Rangamaṇḍapa, Vimala-Vasahī, (Ābu), 12th Century

र : श्री० आर० भारद्वाज]

सिंहारूढ अम्बिका (?), लूण-वसहीनी एक छतनी कोतरणी, देलवाडा, तेरमी सदी
 Ambikā (?) on Lion in the ceiling of Lūna-Vasahī, (Ābu), 13th Century

: श्री० जगन महेता]

ĀCĀRYA HARIBHADRA'S COMPARATIVE STUDIES IN YOGA

DR N M TATIA, M.A., D LITT

Acarya Haribhadra is a Jaina author of the 8th Century A.D. He is said to have composed fourteen hundred works some of which are still available. It can be said that he is one of those ancient authors who had unique mastery of all the branches of Indian philosophy and religion and at the same time were masters of clear and lucid style. A student of comparative philosophy is struck with wonder and surprise to find in his works a correct estimate and a fair criticism of the rival systems of thought and a critical search for the unity underlying them. In this paper I have made an attempt to summarize the contents of his works on *yoga* and show the comprehensiveness of his vision and the depth of his insight.

Haribhadra made a very valuable contribution to the comparative study of *yoga*. He composed a number of works on the subject. His *Yogabindu* and *Yogadr̥ṣṭisamuccaya* are very valuable works. The *Yoga vimśikā* and the *Śoḍaśakāś* also deserve notice. Upadhyaya Yasovijaya revived the studies of Haribhadra. We shall therefore advert to his works as well for the sake of a better understanding of Haribhadra's works. We shall begin with the *Yogavimśikā* and the *Śoḍaśakāś* and then come to the *Yogabindu* and the *Yogadr̥ṣṭisamuccaya*. We shall refer where necessary to the other works of Haribhadra as well.

All spiritual and religious activities that lead towards final emancipation are considered by Haribhadra as *yoga*. But special importance should be attached, he says in his *Yogavimśikā* to these five kinds of activities

- (1) practice of proper posture (*sthāna*),
- (2) correct utterance of sound (*uṇa*)
- (3) proper understanding of the meaning (*artha*)
- (4) concentration of the image (*ālambana*) of a Tirthankara in his full glory and perfection and
- (5) concentration on his abstract attributes (*anālambana*)

Of these five the first two constitute the external spiritual activity (*bhāra-yoga*) and the rest the inward spiritual urge (*gāna-yoga*).¹

1. *SV 12 SP XIII* for *ālambana* and *anālambana* see *SP VI.1*

These activities can be properly practised only by those individuals who have attained to the fifth or a still higher stage of spiritual development (*gunasthāna*)² One reaches the consummation of these activities in the following order At the outset one develops an interest in these activities, and comes to have a will (*icchā*) for practising them Then he takes an active part in them, and begins actual practice (*pravṛtti*) Gradually he becomes steadfast in them and achieves stability (*sthairya*) Finally he gains mastery (*siddhi*) over the activities³ Each of the five activities is mastered in this order. First of all one is to master the posture (*sthāna*), then correct utterance (*ūrna*), then the meaning (*artha*). After that one should practise concentration upon an image (*ālambana*), and finally one should attempt at mastery over the concentration upon the abstract attributes of an emancipated soul This is a full course of yogic practice One may practise these spiritual activities either out of fancy (*prīti*), or reverence (*bhakti*), or as an obligatory duty prescribed by scriptures (*āgama* or *vacana*), or without any consideration (*asanga*)⁴ When a spiritual activity is done out of fancy or reverence it leads to worldly and other worldly prosperity (*abhyudaya*) And when it is done as a duty or without any consideration whatsoever it leads to final emancipation⁵ Of the five-fold activities mentioned above, the last two, viz, concentration of the mind upon the image of a *tīrthankara*, or upon the abstract attributes of him are the most important We shall therefore deal with them in some detail

When one has practised posture (*sthāna*), correct utterance (*ūrna*), and the correct understanding of the meaning, one is qualified for concentration (*dhyāna*) The beginner is to practise concentration on an image of a *tīrthankara* in his full glory and splendour When one has perfected this practice and has achieved steadfastness, one begins the practice of concentration on the abstract attributes of a *tīrthankara* This concentration is known as *anālambana* inasmuch as its object is not a concrete entity perceptible by a sense-organ⁶ The soul at this stage concentrates upon the abstract attributes which are not the objects of sensuous perception By

2 Vide author's *Studies in Jaina Philosophy*, pp 268-80 for the conception of fourteen *gunasthānas*

3 YV, 4

4 YV, 18, ŚP, XI

5 ŚP, X.9

6 The word *anālambana* does not mean 'devoid of any *ālambana* (object)' but only 'devoid of a concrete *ālambana*' The prefix *a(n)* here means 'abstract' or 'subtle' (*sūkṣma*) Cf. *sūkṣma* 'tīndriyaviṣayatvād anālambano nāma yogah—Yaśovijaya's *Ṭikā* on YV, 19, also cf ŚP, XIV 1

apparently conflicting systems of thought. There ought to be no real controversy among them about the fundamental things. Truth is truth. It is our different ways of looking at it that are responsible for the building up of different systems. Haribhadra does not favour cheap and superfluous compromise, but only tries to show the fundamental unity of all thought. Every earnest student of philosophy has his own way of looking at the truth. And the result is the origination of different systems. Haribhadra asks us to see unity in difference. For a spiritual aspirant it is necessary to avoid conflict and strive for a comprehensive understanding. About the course of self-realization there is absolutely no controversy among the otherwise mutually conflicting systems. Haribhadra lays down these five steps as a complete course of yoga: *adhyātma* or contemplation of truth accompanied by moral conduct, *bhāvanā* or repeated practice in the contemplation accompanied by the steadfastness of the mind, *dhyāna* or concentration of the mind, *śamatā* or equanimity, and *virtisamksaya* or the annihilation of all the influences of *kaṁman*.²⁴ But one is not capable of this *yoga* until and unless one has worked out the requisite purification of the self. The soul naturally moves towards emancipation. It is because of this inherent capacity that the soul comes face to face with the Gordian knot (*granthi*)²⁵ of passions and cuts it asunder. The worldly existence of a soul falls into two periods viz. dark (*lrsna*), and white (*śukla*). The soul in the period preceding the cutting of the knot is known as belonging to the dark period (*lrsnapāksika*), and it is known as belonging to the white period (*śuklapāksika*), when it has cut asunder the knot. The length of the white period is very small in comparison with the length of the dark period.²⁶ Only a soul belonging to the white period and following the moral conduct is capable of the first stage called *adhyātma*.²⁷ From the viewpoint of the stages of spiritual development, only the souls in the fifth or some higher stage are capable of it. But the problem is why should a soul cross into the white period at all? Or, why should not all the souls do so? Haribhadra says that it is all due to the inherent nature of things.²⁸ He also refers to

24. YB₁, 31.

25. For the conception of *granthi*, vide author's *Studies in Jaina Philosophy*, p. 270.

26. The length of the white period is only less than even one *pudgalaparāvarta* while the length of the dark period covers an infinite number of such *pudgalaparāvartas*. A *pudgalaparāvarta* is the time required by a soul to absorb as *kaṁman* at least once all the atoms of the universe and release them after they have come to fruition.

27. YB₁, 72.

28. Cf. YB₁, 77.

the view of an exponent of the Sankhya system named Gopendra who holds that the *puruṣa* the principle of consciousness does not even enquire about the path of realization unless and until the *prāṇī* has turned her face from him.²⁹ It is the nature of the spirit to get disentangled from matter. But this disentanglement is possible only when its conditions are fulfilled. However pious and virtuous and spiritually advanced one may appear to be one is not capable of *yoga* unless one has cut the knot and attained the requisite purification of the soul. After such state has been achieved the soul is fit for the preliminary preparation (*purvaseva*) for *yoga*. This preliminary preparation consists in the worship of the preceptor and the gods, good conduct, austerity and absence of hatred for the final emancipation.³⁰ The soul now attains right attitude and becomes a *bodhisattva*.³¹ All the characteristics of a *bodhisattva* are present in such soul. Thus the soul henceforth does no more fall to the depth where in heretofore it had been. A *bodhisattva* does not commit an evil act from the depth of his heart but if he does so at all he does only physically. There is no more spiritual degeneration.³² The soul which has cut the knot fulfils this characteristic. It now takes interest exclusively in the well being of others, acquires wisdom, treads upon the right path, becomes noble, and appreciates merits.³³ It has now attained enlightenment (*bodhi*). But if the conception of a *bodhisattva* is narrowed down and made to include only those rare souls who are destined to redeem the world from sin and suffering, Haribhadra says that the Jaina conception of a *tīrthaṅkara* fulfils that ideal.³⁴ There are some souls who are naturally inclined towards universal well being and are destined to be *tīrthaṅkaras* (founders of religion). Such souls are *bodhisattvas* in the true sense of the term.

In this connection Haribhadra distinguishes three categories of souls destined to be emancipated. The first category comprises such souls who as soon as they experience the first dawn of enlightenment on the annihilation of the knot, make determination to redeem the world of its suffering by means of the enlightenment and work strenuously in accordance with

29 Ibid. 100-101

30 *purvaseva tu tantrajñair gurudevadīpūjanam sadācaras tapo muktyadveṣaś ce ha prakīrtitāḥ*—YB: 109

31 YB: 270

32 Cf. Ibid. 271

33 Cf. Ibid. 272

34 Ibid. 274

the determination These souls are destined to become *tīrthankaras*.³⁵ The second category comprises those souls who are intent upon the well-being of only a limited circle of relatives by means of the enlightenment These souls become *ganadhara*s (literally the possessors of the *gaṇa* 'group' of virtues of transcendent intuition, knowledge, and the like), that is, the chief disciples of the *tīrthankaras*.³⁶ The third category comprises those souls who strive for the well-being of themselves with little care for others These souls are destined to become ordinary kevalins (*mūṇḍakevalin*).³⁷

Let us revert to the topic of preliminary preparation for *yoga* After such preparation the soul becomes fit for the first stage of *yoga* called *adhyātma* The soul now observes the five vows and meditates upon the truth It now cultivates universal friendship, appreciates merits of others, develops sympathy for the suffering, and remains indifferent to the wicked By these practices the soul overcomes the *karmans*, reveals its spiritual energy, improves its power of self-concentration, and becomes wise.³⁸ It then becomes fit for the second stage called *bhāvanā* This stage is the consummation of the first The soul now maintains steady progress. Its power of concentration increases It now desists from bad habits and develops good ones.³⁹ The third stage is *dhyāna*.⁴⁰ Then we come to the fourth stage of equanimity (*samatā*). Here the soul makes correct estimate of the nature and value of things, and consequently loses attachment for them The soul is now disillusioned and does not attach any importance to the supernormal powers that it might have acquired by means of the *yoga*.⁴¹ Then it reaches the fifth stage called annihilation of the residual *karmans* (*vṛttisamksaya*) It now gradually destroys the accumulated *karmans* once for ever On the annihilation of the obscuring *karmans*, the soul attains omniscience. Then in due time it attains final emancipation.⁴² This is in brief the plan of the *Yogabindu*.⁴³

Next we come to Haribhadra's famous work *Yogaḍṛṣṭisamuccaya* The

35 *Ibid*, 284-8

36 *Ibid*, 289

37. *Ibid*, 290.

38 *Ibid*, 358-9

39 *Ibid*, 360-1

40. For the conception of *dhyāna*, vide author's *Studies in Jaina Philosophy*, pp 281-93

41 *Ibid*, 364-5

42 *Ibid*, 366-7.

43 Upādhyāya Yaśovijaya has followed this plan in his *Dvātrīṃśikā*s No 12 to 18 as contained in the *Dvātrīṃśad-dvātrīṃśikā* published by Shri Jaina-Dharma Prasāraka Sabhā, Bhāvanagar.

perverse attitude is known as *darśanamoha* or *mithyātva* or *avidyā*. The attitude of the soul which has not cut the knot is known as *oghadrṣṭi* (literally commonplace attitude). The opposite of this is *yogadrṣṭi* or the attitude of the spiritually advanced soul. It is also known as *saddrṣṭi*, that is, right attitude. The *oghadrṣṭi* is held to be responsible for the origination of the mutually conflicting systems of thought.⁵¹ The eight *drṣṭis* that we have enumerated above are *yogadrṣṭis* and not *oghadrṣṭis*. Of course, of these eight the first four belong to those who have not cut the Gordian knot of passions. But even then they are not *oghadrṣṭis* in view of the fact that they are destined to lead to the *yogadrṣṭi*. It is only those souls who are destined to cut the knot and attain final emancipation that are capable of these *drṣṭis*. The eight *drṣṭis* have respectively been compared to the sparks of straw-fire (*trnāgni*), cowdung fire, wood fire, the light of a lamp, the lustre of a gem, the light of a star, the light of the sun, and the light of the moon.⁵² The first four *drṣṭis* are unsteady and fallible. The last four are steady and infallible.⁵³ The eight *drṣṭis* respectively correspond to the eight famous stages of yoga, viz., vows (*yama*), self-control (*niyama*), posture (*āsana*), regulation of breath (*prāṇāyāma*), withdrawal of the senses (*pratyāhāra*), fixing of the mind (*dhāraṇā*), concentration (*dhyāna*), and *samādhi* (ecstasy) found in the system of Patañjali. They are respectively free from inertia (*kheḍa*), anxiety (*udvega*), unsteadiness (*kṣepa*), distraction (*utthāna*), lapse of memory (*bhrānti*), attraction for something else (*anyamud*), mental disturbance (*ruk*), and attachment (*āśaṅga*). They are respectively accompanied with freedom from prejudice (*adveśa*), inquisitiveness (*jijñāsā*), love for listening (*śuśrūṣā*), attentive hearing (*śravaṇa*), comprehension (*bodha*), critical evaluation (*mīmāṃsā*), clear conviction (*pariśuddhā pratipatti*), and earnest practice (*pravṛtti*).⁵⁴ This is about the general features of the *drṣṭis*. Now let us state in brief the specific characteristics of them one by one.

In the first *drṣṭi* called *mitā* the soul achieves very faint and indistinct enlightenment. It here accumulates the seeds of yoga (*yogabīja*) which eventually fructify into emancipation.⁵⁵ The soul is now attracted towards

51. *Ibid.*, 14 with Svopajñavṛtti. etannibandhano 'yaṁ darśanabheda ita yogācāryāḥ.

52. *Ibid.*, 15.

53. *Ibid.*, 19.

54. *Ibid.*, 16 with Svopajñavṛtti. Haṁbhadra here refers to the consensus of opinions of a number of authors regarding the stages of yoga.

55. *Ibid.*, 22.

the founders of religion and worships them with reverence. It now earnestly and sincerely does the service of his preceptors and other sincere ascetics. The soul now develops fear for worldly existence. It now performs great and noble deeds. It develops sympathy for the suffering multitude. The soul is now free from the envy of the meritorious. It now gets good opportunities for spiritual development. The soul is now just in front of the knot (*granthi*) and is undergoing the process of *yathapratyakarana* ⁵⁶

Now we come to the second *dṛṣṭi* known as *tara*. The enlightenment becomes a bit distinct here and the soul is capable of some sort of self-restraint as well. It now attains some sort of steadiness in spiritual activity, and becomes inquisitive about truth. It now develops steady love for the discussions in *yoga* and has respect for the *yogins*. The soul is now not so much desperate and does not indulge in evil activities so frequently. It now aspires for spiritual progress and is conscious of its shortcomings. The soul is now earnestly anxious to get rid of the worldly existence ⁵⁷

Next we come to the *dṛṣṭi* called *bala*. Here the enlightenment becomes more distinct. There is now strong desire for hearing the truth. The evil desire automatically disappears at this stage and the soul gains control over posture ⁵⁸

In the fourth *dṛṣṭi* called *dīpra* one gets control over breath and is free from the lapse of *yoga*. One has now heard about the truth but has not developed the power of understanding its subtlety. The individual at this stage regards his religion dearer than his life and is always ready to give up his life in order to save his religion ⁵⁹

Real spiritual progress however has not set in as yet. The truth has not dawned as yet. The soul is only trying to capture the image of the truth instead of the truth itself. The truth has not yet been realized. The above four *dṛṣṭis* thus are not attended with the knowledge of the truth (*avedyaśamvedyapada*) ⁶⁰ It is only the next four *dṛṣṭis* that are 'attended with the knowledge of the truth' (*vedyaśamvedyapada*). The *avedyaśam*

56 Ibid., 22-40. For the conception of *yathapratyakarana*, see author's *Studies in Jaina Philosophy* pp. 269-271.

57 Ibid. 41-48.

58 Ibid. 49-50.

59 Ibid. 57-8.

60 Ibid., 67.

vedyapada is to be transcended by means of the companionship of the virtuous and the study of the scriptures⁶¹ One makes various conjectures about truth until one sees it face to face This leads to a number of speculative systems based on fallacious logic (*kutarka*)⁶² Haribhadra, in conformity with our ancient tradition asks us to realize the truth by means of all these three organs, viz, the scripture, the logical argument, and the practice of *yoga* One must utilize the store of knowledge inherited from one's ancestors, one's own logical understanding, and the vision gained by spiritual discipline and culture for the ascertainment of truth.⁶³ The truth is one It cannot be many There is only the difference of terminology⁶⁴ The state of final realization is known as *sadāśiva* in one system, as *para-brahman* in another, as *siddhātman* in the third, and as *tathatā* in yet another system⁶⁵ There can be no controversy when the truth has been realized⁶⁶ If it is a fact that those who have revealed the truth have realized it, then there is no reason why there should be controversy among them The various revelations therefore are to be understood in their relevant contexts They can in no way be considered as false assertions The enlightened souls have revealed the truth in accordance with the needs of the spiritual aspirants⁶⁷ The selfsame revelation appears as different to different persons⁶⁸ It is necessary to understand a revelation in its proper context One should cultivate faith in spiritual revelations. This is most necessary for spiritual progress This faith is wanting in all the four *drstis* described above It is only when the soul has properly cultivated this faith that it cuts the knot (*granthi*) and comes to possess the fifth *drsti* known as *sthirā*

The soul has now cut the knot The enlightenment has now dawned It is now infallible (*nutya*) The soul is now capable of subtle thinking and sinless conduct It now looks upon the worldly things as the toys made of sand The world now appears to be a worthless show⁶⁹

Next we come to the sixth *drsti* known as *kāntā* Here the individual

61 *Ibid.*, 85

62 Cf *Ibid.*, 90-8

63 *Ibid.*, 101

64 *Ibid.*, 127

65 *Ibid.*, 128

66 *Ibid.*, 130

67 *Ibid.*, 132-3.

68 *Ibid.*, 134

69. *Ibid.*, 152-4.

develops personality and attracts others. He is now engrossed in spiritual contemplation and has his mind firmly concentrated on the virtues. The world now loses all attraction for him.⁷⁰

The seventh *dr̥ṣṭi* is known as *prabha*. The soul has now developed the capacity for self concentration and is free from all mental disturbances. It has now achieved peace of mind (*sama*). The soul has now fully developed the power of discrimination.⁷¹ It now practises spiritual discipline without any ulterior motive (*asanganuṣṭhāna*). It is now in the seventh stage of spiritual development and is preparing to rise up to the eighth stage on the ladder of annihilation. The soul is now marching on the great path (*mahāpāthaprayāna*) which leads to the place from which one does never return (*anagāmi-pada-vāha*). Haribhadra remarks that this *dr̥ṣṭi* is known as *prasanta-vāhita* in the Sāṅkhya system as *viśabhaga-parīkṣaya* in the Buddhist school as *śivavartman* in the Śaiva system and as *dhrūvadhīan* according to the Mahāvratikas.⁷²

We now come to the eighth *dr̥ṣṭi* called *para*. The soul is now completely free from all attachment to the world. It now achieves ecstasy (*samādhi*) the consummation of *dhyāna*. The activities of the soul in this stage are free from all transgressions of the vows and as such are pure and perfect. The soul now dissociates itself from all the acquired virtues and has its purpose fulfilled.⁷³ This occurs in the ninth stage of spiritual development. The soul then gradually attains omniscience on the annihilation of all the obscuring *āraṁs*. Now the final emancipation is attained by means of the last yoga known as *ayoga*.⁷⁴

Haribhadra distinguishes four types of yogins viz *gotrayogin*, *kūḷa-yogin*, *prāyścittakrayogin* and *nāṣṭannayogin*. The yogins of the fourth type have already achieved their objective and so do not need any instruction in yoga. It is only the yogins of the second and the third type that need instruction.⁷⁵

70 Ibid. 160-2

71 Ibid. 163-9

72 Ibid. 173-4

73 Ibid. 179

74 Ibid. 184

75 Ibid., 206-7 with Svopajnavṛtti. About the definitions of these types see *ibid.*, 208-210.

ABBREVIATIONS

- SP = *Sodaśaka-prakarana* of Haribhadra with Yaśobhadra's *Tikā*,
Jamnagar (v. s 1992)
- YB₁ = *Yoga-bindu* of Haribhadra, Jaina Grantha Prakāśaka Sabhā
Series No 25 Ahmedabad, 1940.
- YDS = *Yoga-drsti-samuccaya* (ed. Prof. L Suali, Ahmedabad).
- YV = *Yoga-vimśikā* of Haribhadra with Yaśovijaya's *Vyākhyā*
Agra, 1922

...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...

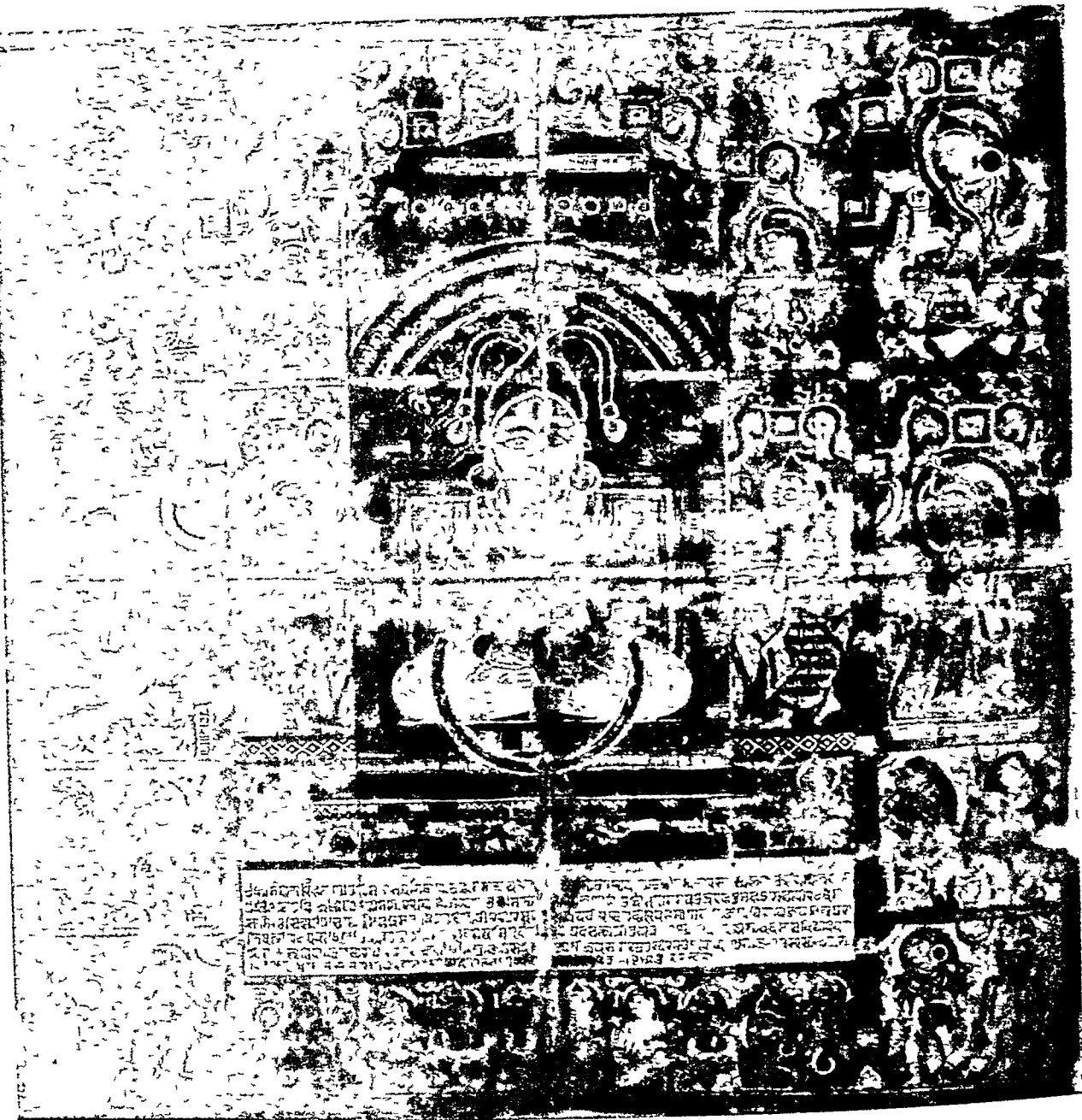
...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...

श्रीउपमहामूर्तु धर्माभ्युदय महाकाव्यना प्रतिमानु गुनरेश्वर महामात्य वस्तुपालना हस्ता त्रयाष्ट पानु-ना प्रति
 रभातना श्रीशांतिनाऽ चानभडारमा ३
 A page of Dharmabhyudaya Mahakavya written by Vastupala

<p> </p>	<p> </p>	<p> </p>
--	--	--

<p> </p>	<p> </p>	<p> </p>
--	--	--

१५वीं सदीमां कापडपर चितरायेल वर्धमान-विद्यापट
Vardhamāna-Vidyā-Pata on cloth, 15th Century

तसवीर • डॉ० उमाकान्त प्रे० गाह्

[श्री अमृतलाल पंडितना संग्रहमार्थी]

DHŪRTĀKHYĀNA IN THE NISITHA CŪRNĪ

DR A N UPADHYE MA D LITT

When I wrote my essay *The Dhurtakhyana a Critical Study*¹ I knew from a reference that the *Nisitha curni* of Jinadasa ganī Mahattara contained some information about the rogue Elaṣadha Prof J C Jain Bombay later on informed me that he had read something like the *Dhūrtakhyana* in that Curni to the text of which unluckily I had no access It is lately that my friends Dr B J Sandesara and Dr U P Shah Baroda, kindly made available to me the necessary extracts from the N curni, cyclostyled type script-ed by Ācarya Śrī Vijayapremasuri (Bombay V S 1995) vol I, pp 92-95 The following observations are based on these extracts which are given at the close of this essay in an Appendix.

To begin with there are the following three gathas of the *Nisitha bhaṣya* (nos 294-6) which give the requisite clue words of the illustrative tale

ससएलासलमूलदेवसडा य तुण्णउज्जाणे ।
सायतणे को भत्त अक्खात जे ण सव्हति ॥ २९४ ॥
चोरभया गानीओ पांउए वधिकाय आणेमि ।
तिल्लअइरुद्धुहाडे वगगय मरणा य तेह्णाग ॥ २९५ ॥
वगगयपाणमुडिय छम्मासा हत्थिलगग मुच्छे ।
रायसग मो दाणे बहि पेच्छइ त इमे वत्था ॥ २९६ ॥

After these gathas the Curni gives in Prakrit prose with a couple of metrical quotations in Sanskrit a fully developed story of the Dhurtas At the end we have a sentence like this

सेच धुत्तसत्तागगणुसारेण जेयामेति ॥ गत्ता लाइया मुसावातो ।

Looking at the clue words in the gathas one can say that the Curni has given all that is obviously hinted in them, but the concluding colophon says that something is remaining and that it should be known from or completed according to the *Dhuttakkhanaga*

The story given in the *N-curni* may be analysed thus Many Dhūrtas assembled in the Old Park to the north of Ujjaini in the territory of Avanti Three of them males Śasaka, Elaṣadha Muladeva, and the fourth a female Khandapana every one of them had five hundred rogues

1 This is included in the edition of the *Dhurtakhyana* by Jinavijaya Muni Singhji Jain Series No 19 Bhāratīya Vidyā Bhavan Bombay 1944

as their pupils, of their own sex. Once during the rains, it was pouring down for a week; oppressed by hunger these rogues wondered who would give them food. Mūladeva said: 'Let every one narrate his experience or information, one who does not believe it should give a feast to all, but one who confirms it with parallels from the *Bhārata*, the *Rāmāyana* and other scriptures is not to give anything' All of them said, 'Very well.'

Elāsādha narrated this incident 'When I went to the forest with cows, I saw some robbers coming. I packed the cows in my blanket, and returned to my village with that luggage to witness the sports of villagers. The robbers rushed in there. The entire village, all men and animals, entered a cucumber. The robbers went away. A goat swallowed that cucumber, a boa gulped that goat, a crane picked up that boa and perched on a Vata tree, with one of its legs dangling down. An elephant from the king's military camp was tied to it. The crane started flying, the elephant was pulled up; there was a hue and cry, and consequently skilled archers shot the crane down. Its body was vivisected at king's orders, the boa, the goat, the cucumber were taken one from inside the other. The whole village came out of the cucumber along with myself and my cows. They all went to their respective places and I came here. Now tell me whether this is true.' When they said that this is all true, Elāsādha asked, 'How can a blanket contain all the cows, and a cucumber, the village?' Others added that in the *Bhārata* it is said that the whole universe was under one ocean, there was an Egg in the waters, and the entire universe was contained in that egg, if so, why could not your cows be contained in the blanket, and why could not the village be contained in a cucumber. Secondly, the entire universe was in Viṣṇu's stomach; he was in Devakī's womb; and she lay on her bed; similarly, the cucumber, goat, boa and crane could each be contained in the belly of the next.

Śaśaka started narrating 'After ploughing the field, sesamum seeds were sown during winter, and they grew into big trees. When a wild elephant pursued me, I climbed a sesamum tree. It shook the tree and rushed round, showering the seeds and crushing them under its feet. There was a stream of oil and lot of mud in which the animal got stuck and died. I prepared a bag from its skin and filled it with oil. I ate a load of sesamum cakes and drank pots of oil. Putting that bag on the branch of a tree, I reached home, my son pulled the tree and took the bag. This is my experience: one who does not accept it should give the feast.' Others added thus:

These ideas are found in scriptures like the *Bharata* and the *Ramayana*. A stream in which the entire army was plunged is described. Secondly a big sesamum plant is not impossible for it is said that at Pataliputra a drum was carved out of a masā plant.

Muladeva then narrated 'As a youth yearning for prosperity I proceeded to the abode of Isvara for a bath with a gourd kettle and an umbrellā in hand. A wild elephant rushed against me. There being no other alternative I entered the gourd kettle through the spout. The elephant also followed me but I could delude and evade it for six months inside. Then I escaped through the spout the elephant also pursued me but its tail end was caught there. I reached the Ganges which I crossed easily and took the stream of it on my head for six months. Then I saluted Mahasena came back here and met you all. Either accept this as true or give a feast to all the rogues. Others added thus: What you say is true and reasonable. Brahmanas etc. came out from the different parts of Brahma's body in which the entire population was contained similarly the elephant and yourself could be contained in a gourd kettle. Secondly Brahma and Viṣṇu could not reach the terminus of the Lāṅgā even after many years still Uma's body could accommodate it similarly an elephant and yourself could be contained in the kundikā. Thirdly when Viṣṇu was reposing in the ocean Brahma came out of his navel but the lotus (stalk) was stuck at it similarly the tip of the tail could be stuck even when you both came out of the spout. Fourthly Rama ordered Sugriva to get news about Sita, Hanumat was entrusted with this mission which he fulfilled by crossing the ocean by his ears similarly you also could cross the Ganges. Lastly when Gāṅgā was invited on the earth Paśupati received her in his matted hair for years together similarly you could receive the stream of the Ganges for six months.

In reply to Khandapana's suggestion the Dhurtas said that they would not sacrifice their self respect for a meal. She smiled and started narrating thus: I am the daughter of a king's washerman. Accompanied by my retinue I went to the river with a cart load of clothes to be washed. All the clothes spread in the sun were blown off by the wind. Being afraid of the king I became a lizard and entered the garden where I changed myself into a mango tree. I heard one day that washermen were all forgiven, so I became myself once more. The ropes and stripes of the cart were eaten by jackals, so my father got them prepared from a

buffalo's tail 'Tell me whether you accept all this as true' Others said in this manner. 'If it is true that Brahmā and Keśava could not reach the terminus of the Linga, how is it that your statement is not true Secondly, it is heard in the *Rāmāyana* that Hanūmat had a long tail, which, covered with rags and sprinkled with oil, was lit up and thereby Lankā was burnt, similarly ropes could be prepared from a buffalo's tail Thirdly, we hear in the scripture that King Gandharva became a dwarf, that Kīmaśva became a boa at Indra's curse, and that a boa asked with a human voice seven questions to Dharma who answered them and rescued his brother and then became King Ravi on the termination of the curse Similarly, that you became a lizard and then again yourself is quite believable'

Then Khandapānā suggested to them to submit to her lest they might be humiliated, but they were proud of their dignity She smiled and continued 'With king's permission I went out in search of my slave-servants who had run away, I visited many villages and towns; and here I find that those slave servants are yourselves and those clothes are on your body, if true, give the clothes, if false, give the feast What is said is significant'.

It is necessary to compare Jinadāsa's Dhūrtākhyāna (JD) with Haribhadra's Dhūrtākhyāna (HD) In JD there are only four Dhūrtas while in HD there are five, the additional name being that of Kandarika The order of their enumeration is slightly different, and Mūladeva does not occupy a very prominent position in JD as he does in HD In JD Elāsādha, Śaśaka, Mūladeva and Khandapānā narrate their experiences one after the other, their experiences being confirmed by all the rogues and not by any one specifically as in HD What Elāsādha narrates as his experience in JD is put in the mouth of Kandarika in HD where Elāsādha confirms it with Purāṇic stories The patterns of the stories narrated by Śaśaka, Mūladeva and Khandapānā are the same in both, with the difference that Mūladeva is given the third turn in JD and the narration of Khandapānā is substantially longer in HD with the result that the whole tale assumes a different form at the close in HD That which is put in the mouth of Elāsādha by HD is absent in JD.

What Elāsādha narrates in JD has some additional details in HD It is confirmed by other rogues by only two parallel events from the *Bhārata* etc in JD, but by six parallel stories in HD The patterns of experiences of Śaśaka and Mūladeva are basically the same in both, but, if JD confirms

them with two and five similar contexts from the srutis HD gives ten and eight parallels. Thus it is obvious that HD draws upon a wider range of mythology and gives meticulously more episodes to confirm the obviously ly incredible details of personal experiences.

Comparing similar contexts one finds that the narration in JD is uniformly simple and direct. Words and phrases from it are bodily found in HD. It is interesting to compare common expressions in JD and HD in similar contexts. A few passages are reproduced below.

JD

HD

(१) उज्जेगी नाम नगरा, तीस उत्तरपासे जिणुज्जाण नाम उज्जाण । तत्थ मग्गे धुत्ता समागया । एके कस्स पच पच धुत्तसत्ता, धुत्तीण पचसव सट्ठपागाए । अह भण्णया पाउसफाले सत्ताइइदले मुक्खत्ता । इमेरिसी कहा सत्ता । को अह दज्ज भत्त ति । मूलदेवा भगति । ज जेणुभूय मुय वा सा त कह य्थु । जे त न पत्तिरति तेण सग्गधुत्ताण भत्त गय्य । etc

(२) चोर कण्ठ्यल करेमाण तत्थेय गिरतिता । सो व गामा सट्ठपत्तउप्पण एक्क वाट्ठ पविट्ठा वट्ठपाने गिलीया सद्देहिणे गाहवत्ता । पत्ता पवगसेया इव भूविलाआ सा गामा वाट्ठतो निग्गत्तामरद्धा ।

(३) तरुणत्ते अह दच्छियमुत्तामिलासी धारधरग द्ढाए सामिगिह पडितो छत्तकमटलहत्था पेच्छामि य वग्ग मम वहाए एज्जमाग, ततो अह भीता अत्ताग अखरणो त्तिचि गिट्ठगद्दण अपस्समागो दग्गच्छुग्गालएण कमटल अतिगथा मिह । सा वि गय्यरा मन वहाए तणेव[गालए]ग अत्तातो । ततो मे सा गय्यरा छम्मास अताकुनीयाए दामा हिओ etc.

(१) उज्जेगा नाम नामेण ॥ २ ॥ तास उत्तर पासे उज्जाण ॥ ३ ॥ तत्थ धुत्ताग सया पेगा समागया ॥ ४ ॥ इत्थिस्स य तेसि धुत्ताण पच पच सया ॥ ५ ॥ धुत्तीण पचसया गट वणाए ॥ ६ ॥ सत्ताइइदुहिणम्मि ॥ १० ॥ सीअइल्लभिहया । मुक्खत्ता गति तहि का अह दिज्ज भत्त ति ॥ ११ ॥ अह भगइ मूलदेवा ज जग सुअ च समणुभूज वा । सा त कहउ सव्व ॥ १२ ॥ जे त न पत्तिदज्जा तेण सग्गेसि । धुत्ताग गय्य भत्तया ति ॥ १३ ॥

(२) कण्ठरत्त करिता पडिया चोर गय्यरि तत्थ ॥ २ ॥ १० ॥ तो सा सत्ताल्लुत्ता सत्थिआ नावआ सपुत्तया । अह वाट्ठएहि सहिआ वाट्ठ अइगथा सवा ॥ ११ ॥ सा तत्थेय गिलीया तुग गट पावने विउठे ॥ १४ ॥ सत्ता सद्देहिता जहा । इत्थुत्तागाल्लवत्था ॥ १७ ॥ अह सल्लमाग य सेगा रेप्पविगआ पग्गिकयमइ ॥ २३ ॥

(३) तरुणत्ताग्गि अहइ दच्छियमुत्तासय अहिलसतो धारधरगद्दए सामिगिह पत्थिआ सुहर ॥ १ ॥ १८ ॥ उत्तममटलहत्था पिच्छमि अगय्यर इत्थ ॥ १९ ॥ अत्ताग अ अखरणो कय गिट्ठगग्गि इ ति चित्ता तो सद्देयाय अइगथा कमउत्तु ॥ २१ ॥ मत्ता गुमाल्लगा कमउत्तु अइआ सिग्ग ॥ २२ ॥ इत्थि कमउत्तगा दामादज्ज छम्माए etc

2 The Prākṛit passages reproduced in this paper are exactly as they are in the extracts supplied to me. I am aware they present some difficulties of interpretation in some places.

The two Sanskrit quotations found in JD are also there in the same context in HD (namely, *tesām* etc HD 4-20, and *īśa prasādāt* etc. HD1-87-1) HD adds more dignified descriptions here and there, and additional details are presented in it in smooth gāthās JD wants just an illustration of Laukika-musāvāda, and whatever is given by the Cūrṇī serves that purpose.

HD has its own characteristics. It is an independent treatise put in a well thought-out satirical frame. The opening and concluding portions fully bear out this. The satirical effect in HD is worked out more logically and in a subtle and effective manner which is conspicuously absent in JD. What HD adds after 5-76 has nothing corresponding to it in JD, and it may not be just an accident that the major portion of it is composed in a heavy style. In its concluding portion HD puts together a number of detached episodes, especially from the *Bhāṇata* and *Rāmāyana*, and asserts that all of them are incredible.

From the extract I am inclined to believe that the Cūrṇī gives all that is hinted in the Bhāṣya-gāthās. The colophon: *śesam dhuttakkhāya-gāṇusārena neyam iti*, if it is genuine and belongs to the author of the Cūrṇī, would lead us to the conclusion that there was a longer *Dhuttakkhāna* in Prākṛit prose from which the major portion is extracted by the Cūrṇī.

The objective comparison of JD and HD leads me to the conclusion that HD is an elaborated and perfected work based on JD or its predecessor as postulated above. The reasons for this may be stated as below:

- (1) JD is uniformly shorter in its pattern tales and confirmatory episodes from the Purāṇas all of which are better worked out with supplementary details in HD.
- (2) HD incorporates everything in JD and adds more details to it.
- (3) The simple and narrative details of JD are presented in a more elaborate manner and polished style in HD.
- (4) The number of characters and of references to Purāṇic tales increases in HD, which presents them more logically and effectively.
- (5) What is a simple narrative illustration in JD is enlarged into an effective satire in HD with seeds of religious propaganda which are later on elaborated in the *Dharmaparīksā* texts.

Thus Haribhadra has built his satirical masterpiece incorporating or

using both words and ideas from an earlier *Dhuttakhyana* preserved in the Curni. By his literary genius logical acumen and wide learning he has shaped the simple stuff into a dignified literary masterpiece unique in Indian literature.

The above objective comparison of the two versions in the JD and HD and the conclusion that Haribhadra used for his *Dhurtakhyana* the story given in the Curni does not in any way violate the relative chronology of the two authors, Jinadasa and Haribhadra. Jinadasaganī Mahattara the author of *N Curni* has also written a Curni on the *Nandisutra* which was composed by him in Śaka 598 or 677 A.D.³ and Haribhadra is assigned to a period about 750 A.D.⁴

APPENDIX

[The story from the *N Curni* is presented here with minor corrections adjustments in punctuation etc.]

अन्ती । उज्जेणा नाम नगरी तसि उत्तमास जिणुज्जाण नाम उज्जाण । तत्थ गृह्वे धुत्ता समागम सखा, एलासाढो, मूलदेवो, राटपाणा न इत्थिना । एस्सेत्तम् पच पच धुत्तसत्ता, धुत्तीण पचसय गडपाणाए । अह भण्णया पाउससाले सत्ताहसदले भुम्भत्ताण हमेरिती क्का सुत्ता । 'को अग्द देज भत्त' ति । मूलदेवो भगति 'ज जेगणभूय सुय ना सो त कहयत्तु, जो त ण पत्तियति तेण सत्तधुत्ताण भत्त दारय' । ते पुण भाह गमागमुत्तीसमुत्थाणि उग्गपउपयत्तीहि पत्तीहि ति सो मा भिन्नि दलयत्तु' । एव मूलदेवेण भगति सवेदि पि भणिय 'साहु साहु' ति । ततो मूलदेवेण भणिय 'को पुत्र कहयति' । एलासादेण भणिय 'अह मे कम्ममि' ।

ततो सो कहिउमारद्धो । "अह गारीओ गहाय अडपि गओ, पत्तामि चारे आगच्छमाणे । ता ग पावरणी रत्ता पत्तरिऊण तत्थ गावीओ धुमिऊणाह पोद्दल्ल बधिकण गानमागता, पत्तामि य नाम मास्यारे गोहह सममाणे । ताह गहिय गावो न पच्छिउमारद्धा । गगमेत्तण य चारा कन्थल करेमाणे तत्थय गिवत्तिता । सो य गामो सदुपदत्तउप्पण एफ वाटु पविट्ठो । न य चाग पडिण । त पि वाटु एगाए अजिणए गसिय । सा वि अट्ठा चरमाणे अयगल्ल गसिया । सो पि अयगल्ल एकाए ट्वाए गरिता । सा उडिडउ वट्ठापयने णिलीणा । तीस य एणो पाभा जलति । तत्थ य वट्ठापयस अह पत्तापये दिन्तो । तमि य टंकापाए गयसरे आगालतो । सा उडिडउ पत्ता । आगासिउ पाओ, गयसरे कहिउमारद्धा । दोवेदि कल्लये क्का । तत्थ सद्वेदिणो गहियसावा पत्ता । तेहि सा जमममग सरदि धारता मत्ता । रण्णा तीए पाट्ट फाट्ठाविय । अयगल्ल दिट्ठो, सा वि पाट्ठाविन्तो । अजिण दिट्ठा, सा वि पाट्ठाविन्ता । वाटु दिट्ठ समणिव । एत्थत्ते ते गाहहा उपरता । पत्तमेत्तण य भूत्तिनाओ सा गामो वाटुकाता निगा ।

3. Shri Jinavijaya The Date of Haribhadrāsuri. A Paper read at the First Oriental Conference Poona 1919 p 144 H Jacobi Samarasakāhā Calcutta 1926 Intro p iii

4. A portion of this essay was presented to the Prākṛit and Jainism Section of the XVII Session of the All India Oriental Conference Ahmedabad

मारद्वो । अहं पि गहिय गावो णिगगतो । सव्वो सो जगो सट्ठागाणि गतो । अहं पि अवउच्चिय गावो दह-
मागतो । तं भगद् कंठं सच्चं ।” सेसगा भगति ‘सच्चं सच्चं’ । एलामादो भगति ‘कंठं गावीओ कंठलीए
मायाओ, गामो वा वालुके’ । सेसगा भगति ‘भारद्वनुनीए सुव्वति जहा पुव्वं आसी एगण्ण जगं सच्चं,
तम्मि य जले अंट आसी । तम्मि य अउगे सनेलवगगाग जगं सच्चं जति मायं तो [P. 93] तुह
कंठलीए गावो वालुके वा गामो ण माहिनि । जं भगसि जगं ढंढदरे अयगलो तस्स य अतिआ तीए वालुके
एत्थ वि भण्णनि उत्तर । समुत्तर सनारक सनेलवगगाग जगं सच्चं जह विण्णुमुदरे मातं, सो वि य देवती-
उदरे मातो, सा वि य सयणिज्जे माता, जह एत्थ सच्चं तो तुह वगं कंठं असच्चं भविस्सति ।’

ततो ससगो कहितुमारद्वो । “अहं कुरुविपुत्ता, कयाइ च करिस्सगतिं । अहं सरयकाले खेत्त अहि-
गतो । तम्मि य छेत्ते तिलो बुत्तो । सो य एरिसो जातो जो पर कुदाडेटि छेत्तव्वो । तं समता परिभमामि,
पेच्छामि य आरणं गयवरो । तेगमि उच्छित्तो, पत्तातो, पेच्छामि य अडप्पमाग तिलदक्खं, तम्मि विलगो
पत्तो य गयवरो । सो मं अपावतो कुल्लव्वं व त तिलदक्खं परिभमति, चायेति तत्थ तिलदक्खं । तेग
य चालित्ते जल्लहरो विव तिलो तिलवुट्ठिं मुत्तति । तेग य भमंतेण चरुत्तिन्ना विव ते तिला पिलिता ।
तथो तेहोदा गाम णदी वृद्धा । सो य गयो तत्थेव तिलचलणीए खुत्तो मथो य । मया वि से चम्म गहिय
दत्तितो कतो, तेहसभरितो । अहं पि सुवितो सलभार भक्खयामि, दस तेहसस तिसितो पियामि । त
च तेहससपुण्ण ददय वेत्तु गाम पट्ठिओ । गामवहिया द्दवत्तसालाए णिक्खिविउ त ददयं गिहमतिगतो ।
पुत्तो य मे ददयस्स पेसिओ । सो त जाहे ण पावद ताटे द्दुल्लं पाडेउ मेण्ढेत्या । अहं पि गिहाओ उओटि
परिभमंतो इहमागओ । एत्थ पुण मे अणुभूतं । जो ण पत्तिवति सो देउ भत्त ।” सेसगा भगति ‘अत्थि
एसो य भावो भारद्गमायणे सुत्तितु गज्जति ।

तेषां कटतट्ठैर्गजाना मदविन्दुभिः ।

प्रावर्तत नदी घोरा हस्त्यधरथवाहिनी ॥ १ ॥

ज भगसि कंठं एमहंतो तिलदक्खो भवति । एत्थ भगति—पाडलिपुत्ते किल मासपादवे भेरी णिम्मविया,
तो किह तिलदक्खो एमहतो ण होजाहि ।’

ततो मूलदेवो कहितुमारद्वो । सो भगति “तदणत्तणे अहं दच्छियसुहाभिलसी धाराधरणट्टताए
सामिगिह पट्ठितो छत्तक्रमडल्लहयो, पेच्छामि य वगगयं मम वहाए एजमाणं । ततो अहं भीतो अत्ताणो
असरणो किचि णिल्लगट्ठाणं अपस्समागो दगच्छइत्तणालणं कंमंडलं अतिगवो गिह । सो वि गयवरो मम
वहाए तेणेवंत अतिगतो । ततो मे सो गयवरो छम्मास अंतोकुंडीयाए वामोहिओ । तथो हं छम्मासते
कुंडियगीवाए णिगतो । सो वि य गयवरो तेणवंतेण णिगतो, णवर वालग्ग ते कुंडियगीवाते लग्गो । अहमवि
पुरतो पेच्छामि अणोरपार गंग । सा मे गोपयमिव तिण्णा । गतो गिह सामिगिहं । तत्थ मे तण्हाहुहासमे
अगणेमाणेग छम्मासा धारिया धारा । ततो पणमिऊग महासेणं पयाओ सपत्तो उज्जेणि, तुव्वं च इह मिलिओ
इति । तं जइ एत्थं सच्चं तो मे हेज्जहि पत्तियावेह । अहमण्ह अलियं ति धुत्ताण देह तो भत्तं ।” तेहिं भणियं
‘सच्चं’ । मूलदेवो भगइ ‘कंठं सच्चं’ । ते भगति ‘सुणेह । जह पुव्वं वभागस्स सुहातो विप्पा णिग्गया,
वाहओ खत्तिया, ऊरुसु वइस्सा, पदेसु सुदसुदा । जइ इत्तिओ जणव्वओ तस्सुदरे माओ तो तुमं हत्थी य
कुडियाए ण माहिह । अण्ण च किल वंमाणो विण्हू य उद्दाहं धावंता गता दिव्ववाससहस्स तहा वि लिंगस्सतो
ण पत्तो । त जइ एमहतं लिग उमाए सरीरे मात तो तुहं हत्थी य कुंडियाए ण माहिह । जं भगसि वालग्गे
हत्थी कंठं लग्गो, तं सुणसु । विण्हू जगस्स कत्ता [P. 94] एगण्णवे तप्पति तवं जलसयणगतो, तस्स य
णाभीओ वंभा पउमगव्वणिभो णिगतो णवर पंकयणाभीए लग्गो, एवं जइ तुमं हत्थी य विणिगगतो हत्थी

वाल्ग्य लभो को दोषो । ज भगसि गगा कइ उत्तिण्णो, रामेण विल सीताए पव्वतिहेउ सुग्गीवो आगत्तो, तेगवि ह्णुमतो, सो नादाहि समुह तरिउ ल्कापुरि पत्तो, दिहा सीता, पडिणिउत्तो । सीवामत्तुगा पुच्छित्तो कइ समुदो तिण्णो भगति ।

तत्र प्रसात्तात् तत्र च प्रसात्ताद् भूतुं ते देवि तत्र प्रसात्तात् ।

साधून्ते येन पितु प्रसात्तात्तीर्णा मया गोप्यन्त्वस्मिन् ॥

इह तेण तिरिएण समुदो नादाहि तिण्णो तुम कइ गग न तरिस्ससि । 'ज भगसि कइ उम्मासे धारा धरिता, एत्थ वि सुणमु । लोगहित्था मुरगणेहि गगा अ-भत्थिता 'अवतराहि मणुसल्लो' । तीए भणिय 'को मे धरेहि ति निवर्त्ति' । पव्वतिणा भणिय 'अइ ते एगब्रह्माए धारयामि' । तेण मा दिउ जासस हसं धरिता । ज तेण सा धरिता तुम कइ छम्मास न धरिस्ससि ।'

अइ एत्तो एउपाणा कहितुमारदा । सा य भणद । 'आलवित ति अग्गेहि जइ अजल करिथ सीसे आसप्पेह जति न मम तो भत्त देमि सप्पेसि ।' तो ते भगति 'धुत्ती, अग्ग सच जग तुल्लेमागा निह एउ दीउयय तुम सगासे भणिहामा ।' ततो इति हस्तेज्ज एउपाणा कहयति "अहं रायवत्तस्स धूता । अह अणया सह पिता वत्थाण महासगड भरेज्ज पुरिससहस्सेण सम गदि सल्लिपुण पत्ता । धोवाणि त्थाइ, तो आयवदिण्णाणि उगगाणि । आगतो महावातो । तेण ताणि सगाणि वत्थणि अवहरिताणि । ततो ह रायवत्ता गोहास्व काऊग रवणीए णगरुज्जाण गता । तत्थ ह चूलया जाता । अणया य सुणेमि जग रया उग्गिम्हत्तु अमयो सि । पडइसइ सोऊग पुण णवसरीरा जाया । तस्स य सगटस्स णाटग वरत्ता य जउएह छागेहि भविस्सताया । तयो मे पिउगा णाटगरत्ताओ अणिस्समाणेग महिसपुच्छ लद्धा, तत्थ णाटगरत्ता वल्लिता । त भगइ किमेत्थ सच्च ।" ते भगति । 'अमवेसवा अत न गता लिंगस्स जति त सच्च, तुह वदण कइ असच्च भविस्सद'ति । रामानणे वि सुणिज्जति जइ ह्णुमतस्स पुच्छ महत्त आसी, त च निल अणेगहि वत्थसहस्सेह वेत्तिज्ज वेल्लपटसइस्सेहि सिचिऊग पलीविय, तेग निल लक्कापुरा दद्धा । एउ जति महिसस्स वि महत्तपु-छेग णाटगरत्ताओ जायाओ को दोषो । अण च इम सुई सुव्वति न्हा । गधारो राया रणे कुवत्तग पत्तो, अउरो वि राया किमस्सो णाम महान्तरपक्कमो, तेण य सक्का देवराया समरे णिउओ, ततो तेण देवरायेग सावत्ततो रणे अयगले जातो, अणया य पडुसुआ रुज्जयभट्टा रणे द्दिता, अणया य एगाणि णागगतो भीमो, तेण य अयगरेण गसितो, धममुतो य अयगरस्स मूल पत्तो, ततो सो अयगरो माणुसीए वायाए त धम्मवुत्त सत्त पुच्छतो पुच्छति, तेण य कहिताता सत्त पुच्छातो, ततो भीम णिगिल्ह, तस्स सानस्स अतो जातो, जातो पुग रविराया । जइ एय सच्च, तो तुम पि सम्भूत गोहाभूय सभार गन्तूण पुगण्यना जाता ।' तो एउपाणा भगति 'एव गते वि मज्झ पणाम करेह, ज कइवि जिप्पद, तो काणा वि क्ववडिया तुम मुल्ल न भरति ।' ते भगति 'को म्हे सत्ता णिज्जज्ज' । तां सा इतिऊग भगति 'तेहिं वातहरियाग वत्थाण गवेसणाय णिग्गया रायाण पुच्छिऊग, अण च मम दासचेडा ण्ढा, ते य अणिग्गस्सामि, ततो ह गामगमराणि अडमाणी इह पत्ता, त ते दासचेडा तुम्ह, ताणि वत्थाणिमाणि जाणि तुम परिदिहियाणि, जइ सच्च तो देह वत्था, अह अलिय तो देह भत्त ।' अमुण्णत्थ भणियमिग ।

सेस धुत्तक्कागाणामारेण नेउमिति ॥ गतो एउत्था सुसानता ।

THE PLACE OF JAINISM IN INDIAN THOUGHT¹

DR FELIX VALYI

The study of Jainism has been neglected for a long time. It was considered to be an insignificant offshoot of Hinduism. In France only Guérinot dedicated his life to the analysis of the original sources of Jain Philosophy. The Indologists of France were absorbed by the study of orthodox Brahmanism with a few exceptions, such as the great Burnouf, whose 'Introduction to the History of Buddhism' is a classic, and Emile Senart, who made a deep study of Aśoka's Inscriptions, while Sylvain Lévi specialized in the Sanskrit sources of Buddhist Philosophy. Guérinot's monograph on Jainism is an outstanding work, a monument of erudition and philosophical appreciation.

In Germany, an important group of Indologists with Herman Jacobi at their head took up a scientific investigation of the Jain Tradition, but in France the Sorbonne and the Collège de France neglected Jainism as a field of study, although Sylvain Lévi repeatedly warned his disciples that the unexplored field of Jain Studies deserves the attention of Indian scholars.

Undoubtedly the originality of Mahāvīra's philosophy which dominates the Jain community appears of the highest importance from the point of view of Indian Culture. The fact that a small minority of Jains, not exceeding one and a half million, is submerged among the hundreds of millions of Hindus, should not close our eyes to the significance of Jain Philosophy for the origins of Indian Thought.

Mahāvīra, the 24th Tīrthankara, is now recognized as one of the greatest thinkers of Ancient India, the equal of the Buddha in virtue of his profundity and his character. The contemporaneity of the two greatest sages of Ancient India is accepted as a historic fact. The two lived in the same 6th Century before Christ, in the same province of Magadha, preaching in the same towns and villages, at Rājagṛha and Vaiśālī. They must have met and exchanged ideas according to all psychological probabilities, although we do not possess textual evidence concerning their personal relations.

1 The French Original of this article was broadcast to Europe by the All India Radio from New Delhi on June 16th, 1955, as part of a series on Indian Thought and its influence on the European Mind. Reproduced by permission of the All India Radio.

The objective analysis of Mahavira's and Buddha's Thought shows the many common points which characterize Jainism and Buddhism. *Ahimsa* and *Nirvana* are concepts which belong to both systems. If we go deeply into the origins of these concepts we are bound to accept the Jain Tradition as the source of these specific aspects of Indian Thought. Jainism with its prehistoric background and its 24 Tirthankaras preceded Buddhism by several centuries although we cannot accept Jain mythology which obscured the history of the community. Nevertheless the historicity not only of Mahavira but of Parsva the 23rd Tirthankara who lived 250 years before Mahavira, in the 8th century before Christ the very century which gave birth to the first authentic Upanisads is now beyond doubt. Even the name of Neminatha the 22nd Tirthankara was found on a copper plate, which authorizes the historians of Ancient India to accept the probability of the existence of prehistoric Tirthankaras however fantastic the chronology attributed by Jain mythology seems to the scientific mind.

The historic existence of two Jain Orders at the time of the Buddha has been verified, both had preceded Buddhism as monastic institutions. The Order founded by Mahavira was a simple organizational reform reorganizing the Order of Parsva. The Jain communities were long divided and still quarrel about the authenticity of their sects.

Both Mahavira and Buddha were princes of the ksatriya tribes in revolt against the privileges of the Brahmin priesthood. Jainism represents the first social revolution in Indian history opening the gates of knowledge to the ordinary people accepting in the *Sangha* whoever was willing to submit to the severe discipline of the Order. The Buddha himself must have experimented with the Jain discipline of self-mortification during the years of meditation under the Bodhi Tree before proclaiming the Middle Path as the way to Enlightenment between self-torture and pleasure seeking.

The essential difference between Jainism and Buddhism is just this extreme severity which Mahavira has imposed upon the monks of his order who must renounce all pleasures and live a life of total abstinence from every point of view. They were forbidden to eat even tomatoes, onions, potatoes as containing germs of living creatures and the respect for All Life for all that grows and lives on earth and in the air became an orthodox dogma. The most severe form of *Ahimsa* is the principle which unites all the four sects of Jainism in their horror of war. Their

division into 'Digambaras' and 'Śvetāmbaras', into multi-pūjā sects and the two sects which reject all image-worship, Stānakavāsīs and Terāpanthīs, should not hide their essential allegiance to the principle of non-violence as the common ground of all Jainas

Mahatma Gandhi's mother was a Jaina, his guru at Poibandar, in his native city, was an eminent Jaina sage, and his heart was since childhood impressed by the Jaina tradition of *Ahimsā* which became the guiding star of all his life. The historians of contemporary India should not forget this decisive influence in Gandhiji's career which determined the destiny of the nation

Mediaeval Hinduism has proclaimed both Jainism and Buddhism "heresies" opposed to the Vedic culture. The Brahmin priesthood saw a danger to their privileges in the fact that both Jainism and Buddhism gave access to the lower castes to higher knowledge, and wanted to monopolize the wisdom of ancient India for themselves as a source of prestige and income. Recent research has dissipated the false pretenses of mediaeval orthodoxy as the sole custodians of Indian Wisdom. The reactionary pandits are fighting a losing battle against the enlightened opinion of critical scholarship which now recognizes that the original spirit of Ancient India is to be found in the teachings of Mahāvīra and Buddha, who might differ in the way *Ahimsā* should be applied in daily life, but fully agree in rejecting the monopoly of Orthodox Brahmanism, as misinterpreted by the mediaeval commentators. Philosophical Brahmanism is an integral part of a common heritage of all the great sages of the Upanisadic Age, in which both Jainism and Buddhism share, accepting the ideal of universality and rejecting the excesses of ritualism. Both insist on the necessity for the individual to develop his mind through his own spiritual effort and to ascend to a higher level without any intermediary between himself and the Divine Powers

The discipline of body and mind prescribed by Ancient Indian Thought constitutes the most original contribution of India to human psychology. Its basis is Yoga and Jainism is pure Yoga in its attempt to liberate the spirit from all earthly forces. There is Jaina Yoga, as there is Buddhist Yoga and Hindu Yoga, with this difference. Mediaeval Orthodoxy corrupted the original spirit of Yoga which became a tool of fakes, thousands of fakes who abuse religion for personal aggrandizement

Both Mahavira and Buddha must be understood as Masters of Yoga who laid the foundations of Indian Psychology—showing the way towards spiritual perfection, raising human nature to a higher level and demonstrating the possibility of attaining Enlightenment which means cosmic consciousness, self identification with all life with the Universe in the service of the highest ideal ever attained in history Selflessness

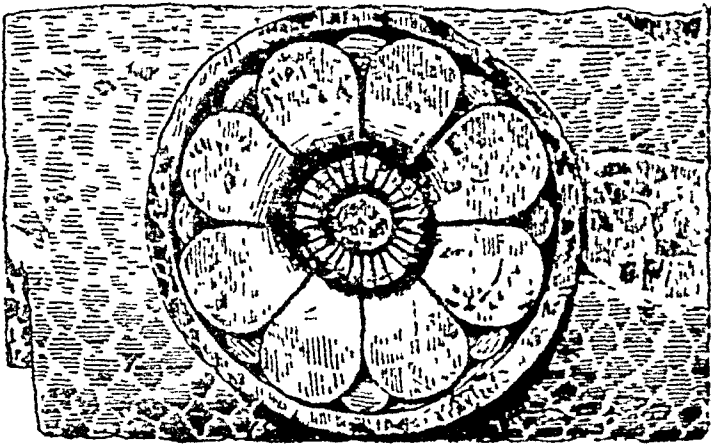
The Jaina System of philosophy has developed a theory of Karma of immense interest according to Jainism the soul is originally pure but it becomes contaminated by material particles through contact with the world The task of the Jaina saint is to liberate his soul from all these particles through absolute renunciation and to recover the purity of his soul Purity and perfection are the ideals which India borrowed from the Jaina tradition Only the methods vary but the ideal is the same

Modern psychology refuses to assent to this contempt of all matter Human nature is considered to day as one single entity divided into body and mind but trying to integrate the two aspects of man into a harmonious whole Like the Christian doctrine, Hindu thought separated body and mind as two incompatible entities and looked upon the soul as a slave of physiology to be liberated by religious training The modern view of mankind does not accept this radical division of the material and the spiritual Nevertheless the ideal of spiritual freedom, freedom from all the contingencies of the industrial civilization which have enslaved the Western world makes the study of Indian thought very instructive for modern man eager to disentangle his inner life from the shackles of materialism Ancient India has proved the potentiality of such perfect spiritual freedom, even if we concede that only exceptional individuals of immense will power have ever attained the highest form of Liberation of the spirit

The Jainas themselves recognize that the 24th Tirthamkara was the last in this cycle of earthly existence and that it is impossible today to attain the highest spiritual level The Jaina saints with all their rigorous discipline are still in bondage to physiology, although they demonstrate every day the possibility of reducing such bondage to the absolute minimum Mahavira is essentially interesting from the psychological point of view as the incarnation of Will Power Spiritual Will in its purest form

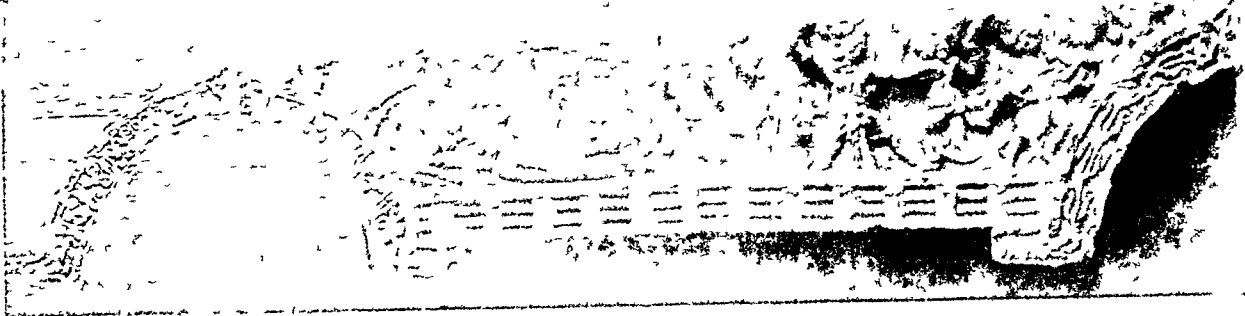
Ahimsa is a principle of universal love for the single purpose of transforming human nature from the animal plane into a spiritual sphere such

as all historic religions tried to promote Jainism served as a ferment in the history of India, fertilizing the noblest elements in Indian character. Although the Jaina communities have degenerated and share in the moral decay of mankind, Mahāvīra's personality shines high above the vulgarity of our age and deserves to be recognized as one of the greatest sages of all history.

नर्तिका सिसववासल गुफामा चिनमासांनी दीवालपरतु विभक्त्यात रंगीन चित्र जैनाश्रित कळानो एक मयूनो
 Painted figure of a dancing girl on pillar of Sittannavasal temple (Pudukota) c 7th Century

उदयगिरिनी गणेशगुफानी क्वाळनो नमूनो
Part of a frieze from Ganeshgufa, Udayagiri

खडगिरि उपरनी जैन-गुफा
Jama Gufa, Khandagiri

उदयगिरिनी रानिगुफानी केवाळनो नमूनो
Part of a frieze in the upper verandah of Rānigufa, Udayagiri

A HISTORICAL OUTLINE OF THE LANGUAGES OF WESTERN INDIA

PROF K B VYAS M.A FRAS

I

There are several languages spoken in Western India of which Gujarati Western Rajasthanī, Malavī Cutchī Sindhī and Konkani are the principal ones. Of these Cutchī and Sindhī are allied and so are Gujarati, Rajasthanī and Malavī. Konkani however stands apart. It has no affinity with its northern neighbours. In this brief historical outline of the languages of Western India we shall restrict ourselves mainly to Gujarati which is admittedly the most outstanding and the richest of these languages.

The area in which Gujarati is spoken may be roughly outlined thus — In the north Gujarati is spoken as far as Cutch where it is the court language and the language of culture. From there it extends to the north up to Mithi 30 miles to the North of the desert of Cutch. From here it extends to the East to Deesa Palanpur and Mount Abu. Beyond Mount Abu, the speech is Gujarati or its dialectal form mixed with Marwadi. From this northernmost point the boundary of Gujarati descends south eastward including within itself Mahikantha Idar Dohad and Lunawada Chhoṭa Udepur and Rajpipla. To the east and south of the Panchmahals Chhota Udepur and Rajpipla Gujarati slowly merges into the Bhili dialects. From Rajpipla the boundary sharply descends southward covering the entire Surat District and a major portion of the Dangs where it touches the area of Khandesi. From here further south upto Umbergaon and Dahanu Gujarati is spoken as the principal speech. Beyond this to the south the Konkani language is spoken which is claimed to be a dialect of Marathi.

These are then the limits of the area of the Gujarati speech—from Mount Abu in the north to the Dangs and Umbergaon in the south and from Dvarka in the west to Dohad in the east. Roughly it includes the whole of Saurashtra and almost the entire northern division of the Bombay State which is popularly known as Gujarat.

The number of persons speaking Gujarati in Gujarat and Saurashtra alone comes to over 1 33 00 000. To these must be added 35 00 000 speaking,

Gujarātī in the border-lands of Gujarāt and in Cutch Gujarātī is also the speech of a large and influential section of the population in Bombay. The Gujarātī-speaking population is not negligible in Calcutta, Karachi, Madras, Nagpur, Hyderabad and other important commercial and industrial centres of India Gujarātī colonies are also to be found in Burma, South Africa, East Africa, Indonesia, and several other parts of the world, where they speak Gujarātī and follow Gujarātī traditions and culture

II

Gujarātī is thus a very important language indeed both culturally and politically on the western coast-line of India It is one of the few languages of the world which has a continuous history with full documentary evidence for every stage of its evolution, from the time of its inception right up to the present age. From about 1200 A D, the date of the first Gujarātī work discovered so far, till the time of the advent of the English when printing was introduced, we find countless works belonging to various subjects composed in Gujarātī They have been preserved in the various Jaina Jñāna-Bhaṇḍāras or manuscript-libraries attached to Jaina temples and Upāśrayas Several important cities of Gujarāt are celebrated for their rich manuscript-libraries dating from very early times In Pātan alone, there are Bhaṇḍāras which house no less than 40,000 old manuscripts of different ages, some of which are very rare on account of their antiquity, wealth of illustrations and historical data Cambay is known for its collection of palm-leaf manuscripts The other cities in Gujarāt too have such manuscript-libraries, but the rarest manuscript-collection is found to have been preserved in the Badā Bhaṇḍāra of Jesalmer situated deep in the heart of Rājasthān Only a part of this great store of ancient literature, both religious and secular, has come to light so far. Numerous works of great antiquity and literary merit are still awaiting publication

The fact that Gujarāt was the great commercial centre of India from early times and enjoyed comparative peace and political security for long periods, contributed to the development of the Gujarātī language and literature in no small measure In this process of development, as we shall presently see, Gujarātī came in contact with several foreign languages and cultures like the Persian, Arabic, Portuguese and English, and was influenced by them to a certain degree

III

It would be very interesting to trace the history of the language of Gujarat from the earliest times. We must, however, remember that in earlier times the boundaries of Gujarat were not the same as they are today. Northern Gujarat and Southern Rajasthan along with a part of Malva then formed the territory known as the Gurjara desa. Southern Gujarat was then known as Lata and remained for a long time under the influence of the south.

Situated as the gateway of India, maritime Gujarat witnessed from early times several immigrations—of Greeks, Bactrians, Śakas, Ksatrapas, Gurjaras, Hunas, Arabs, Turks and Mughals, many of whom made it their home.

In the earliest times known to history the language spoken in Gujarat and Saurashtra was a dialect the conventionalized form of which is known as Vedic Sanskrit. But of this speech we have no written evidence before the Asokan Inscriptions.

Then—from 1000 B.C. to 600 B.C.—three or four dialects existed: Udicya or the northern Madhyadesiya or the midland, Pracya or the eastern and the Praticya or the western. The northern dialect was the nearest to the Vedic and was standardized by Pāṇini in the present-day classical Sanskrit. From the early eastern speech developed the Prakrit dialect spoken by Buddha and Mahāvira, which was popularly known as the Magadhi Prakrit. A close examination of the inscriptions of Asoka (250 B.C.) reveals besides the eastern Māgadhī at least two other distinct dialects—the northern, allied to Paisaci, and the midland or western allied to Śauraseni. The western dialect as recorded in the rock edicts of Gīrnār contains several linguistic traits (such as the preservation of 'r' in consonant clusters) which characterized Gujarati speech from very early times.

These spoken Prakrit speeches fossilized in course of time and resulted in a classical standardized form of common Prakrit which became the medium of literature and was treated by grammarians as the principal Prakrit. This form of Prakrit became later known as Mahārāṣṭrī Prakrit or the language of a large portion of the country (Mahārāṣṭra). The popular speeches of the north, midland and east came to be considered as the dialects of this speech and were termed as Paisaci, Śauraseni and Magadhi. The language Avāntī or Avāntī which Bharata mentions in

his *Nāṭyaśāstra* must be the speech then current in Śaurāstra, Ānarta, Lāṭa and Maru (i.e. the present-day Gujarāt and Rājasthān). This speech may have been identical with or closely allied to the Śaurasenī of the Prākṛit grammarians.

IV

From these early Prākṛit speeches developed the Apabhramsa, the language current in a considerable portion of northern India, from the 5th to the 10th century A.D. Some philologists lean to the view that there existed several regional Apabhramsas from which New Indo-Āryan speeches or Modern Indian Languages gradually evolved. On the other hand, other authorities believe that there was only one Apabhramsa current in Western India with slight dialectal variations.

From the evidence of early grammarians and rhetoricians, Apabhramsa has been connected with the Ābhīras. It was that speech that developed into Apabhramśa. Their abode extended from the Indus delta to Cutch and Śaurāstra. They adopted the general Prākṛit language, vigorously infusing into it the characteristics of their own speech, resulting in a powerful speech known as Apabhramśa. Three varieties of Apabhramśa are mentioned, but Hemacandra, the greatest and the most celebrated grammarian of the Middle Indo-Āryan languages, treats Apabhramśa as one homogeneous speech, and cites instances from the current folk-literature of the period. This Apabhramśa is basically the Apabhramśa of Gujarāt (the Gurjara Apabhramśa), though there are traces of dialectal variations in this material. Some call this Apabhramśa Śaurasena, while others term it as Nāgara.

Apabhramśa too became, in course of time, a standard stylized speech in which considerable literature was composed. For instance, works like *Paurnacariya Kumārapālacarita*, *Bhavisayatta-Kahā*, *Vilāsarai-Kahā* are all composed in Apabhramsa. But linguistically, the specimens from folk-literature cited by Hemacandra in *Siddha Hemacandra*, his Prākṛit Grammar, reflect the speech more faithfully than the stylized form used in literary works. These verses of Hemacandra are remarkable also from another point of view. Some of them reveal a striking freshness of imagination and a rare poetic charm. Several of these verses are erotic, a few are didactic, while a large number of them are heroic.

The following erotic verses have a rare poetic charm about them.

दोला सामला धन चपावणी ।
 गाइ सुवण्णरेह कसवट्टइ दिणी ॥
 (Dholla samala dhana campavanni/
 Nāi suvannareha kasavaṭṭai dīnni//)

"The husband is dark in complexion, while the wife is fair as a campala flower (she appears) like a streak of gold on the black touch stone"

वायसु उद्धावन्तिमए पिउ दिट्ठउ सहसत्ति ।
 अद्धा वलया महिहि गर अद्धा पुट्ट तद्धत्ति ॥
 (Vayasū uddavantīae piū diṭṭhau sahasatti/
 Addha valaya mahihī gaya addha phuṭṭa tadatti//)

'While frightening away the crows the lady suddenly saw her husband coming home, half of her bracelets slipped down (while waving away the crow before she sighted her husband), while the remaining cracked with a noise (as a result of the joy which filled her when she saw her husband)

जइ केवई पारीसु पिउ अकिया कुट्टा करीसु ।
 पाणिउ नवइ सरावि जिणै सवगे पइसीसु ॥
 (Jai kemvai pavīsu piū akīya kuṭṭa karīsu/
 Paṇīu navai saravi jivam savvange paīsīsu//)

If ever I meet my husband again, I shall do a wonderful thing never done before I shall enter into all his limbs even as water permeates a new earthen vessel'

The heroic verses cited below from Hemacandra's Apabhramśa fully reveal the glory that was early Gujarat

संगरसएहिं जु वणिभइ देवखु अम्हाग कन्तु ।
 अइमत्तइ चत्तुएइ गरुभइ गाल्तु ॥
 (Sangarasāhim ju vaṇibhai devakhu amhāra kantu/
 Amattaham cattamkusaham gayakumbhaham darantu//)

Behold my husband whose prowess requires mention of hundreds of battles who breaks the temples of elephants excessively maddened and beyond all control.

भला हुआ जु मारिआ बहनि महाय कन्तु ।
 एअजन्तु वरसअहु जइ भग्ना घर एन्तु ॥
 (Bhalla hua ju marīa bahini mahāya kantu/
 I aijjantu vayasāhu jai bhagga gharu entu//)

"It is well, O Sister, that my husband is killed in battle, for, if he had fled the battlefield and returned home I would have died of shame among my women-friends"

जइ भग्गा पारकड तो सहि मज्झु पिण्ण ।

अह भग्गा अम्हं तणा तो ते मारियडेण ॥

(Jai bhaggā pāraṅkadā to sahi majjhu piṇṇa/

Aha bhaggā amham tanā to tem māriyadēna//)

"If enemies are fleeing (from the battlefield), it must be, O friend, because of my husband's valour, but if our men are running away, then it must be that he has been killed in the battle"

पाइ विलगी अन्त्रडी सिरु ल्हसिउं खन्धस्सु ।

तो वि कटरइ हत्थडउ वलि किज्जुं कन्तस्सु ॥

(Pai villaggi antradi siru lhasium khandhassu/

To vi katārai hatthadau bali kijaum kantassu//)

"The entrails hang down and entangle the feet, the head, severed from the trunk, is drooping sideways, yet the hand is firmly on the dagger—I bow to this husband of mine"

The heroism of these verses captures our imagination and wins our heart

V

From Apabhramśa slowly evolves the New Indo-Āryan Languages. This is not surprising because Apabhramśa was always so near and akin to the rising regional languages than to the Prākṛit which was nearer to Sanskrit. For instance, the following Apabhramśa verse easily turns into old Gujarātī with only slight phonological changes:

सिरि जर-खडी लोअडी गलि मणियडा न वीस ।

तो गोठडा कराविया मुग्धाए उठवईस ॥

(Siri jara-khandī loadī galī maṇiyadā na vīsa/

To vi gotthadā karāviā muddhāe uttha-bāisa//)

(Apabhramśa)

सिरि जीर्ण-खडी लोअडी गलि मणियडा न वीस ।

तोइ गोठडा कराविया मुग्धाए उठवईस ॥

(Siri jīrnakhandī lobadī galī maṇiyadā na vīsa/

Toi gothadā karāviyā mugdhāe ūthabāisa//)

(Old Gujarātī version)

Though she has only a tattered *lobadī* (woollen cloth) on her head and hardly twenty glass beads round her neck—still the beautiful maiden agitated the young men of the hamlet '.

It is not easy always to demarcate the point where Apabhramsa ends and old Gujarati begins. There are however some characteristics such as the simplification of conjunct consonants substitution of post positions for inflections and most of all the use of the auxiliary verb *achai chai* the precursor of the modern Gujarati *che* which indicate the termination of Apabhramsa and the evolution of Gujarati.

VI

The earliest literary work in old Gujarati that has come to light so far is the *Bharatesvara Bahubali Rasa* of Śalibhadra Suri composed in V S 1241 (1185 A D). The following quotation will reveal how the new speech has just left the Apabhramsa stage and started on its career towards modern Gujarati.

रिसइ तिणेशर पय पणमेवी, सरखति सामिणि मनि समरेवी,
नमवि निरतर गुरुचला ॥
भरइ नरिइ तणु चरित्तो, ज जुमी वसहावलय वीतो,
बार नरस निहु पधवइ ॥
हु हिन पपणिसु रासइ छरिहिं, त जनमनर मनआणदिहं,
भाविहि मरीयण समनेउ ॥

(Risaha Jinesara paya panamevi sarasati samini mani
samarevi namavi norantara gurucalana/
Bharaha narindaha tanum caritto jam jugi vasahamvalaya
vadito bara varasa bhum bandhavaham//
Hum hiva pabhanisu rasaha chandihim, tam janamanahara
manaanandih in bhavihim bhaviyana sambhaleu //)

'Having bowed to the feet of Rṣabha Jinesvara having remembered Goddess Sarasvatī and saluting always the feet of the guru

The life history of King Bharata famous in this world from times of yore (the war between) the two brothers which lasted for twelve years

(This) I shall sing in the form of a *rasa* in verse so fascinating to the minds of people may the religious minded hear it with delight !'

In the century which followed Gujarati was developed further and became the vehicle of over a dozen works in poetry. The following verse

in the *Revantagunāsu* of Vijayasenasūri which describes Saurāstra, will indicate the extent to which the language has evolved

गामागरपुरवणगहण सरिसरवरि सुपएसु ।
देवभूमि दिसि पच्छिमह मणहर सोरठदेसु ॥
जिणु तहिं मडलमंडणउ मरागयमउडमहंतु ।
निम्मलसामलसिहरभरे रेहइ गिरि रेवतु ॥

(Gāmāgarapuravaṇagahaṇa sarisaravari supaesu/
Devabhūmi disī pacchimaha manaharu sorathadesu//
Jinu tahiṁ maḍalamāṇḍaṇa maragayamaḍamahantu/
Nimmalasāmalasīharabhare rehaḥ giri Revantu//

“Attractive with its towns and villages, imposing because of its forests, and charming on account of its rivers and lakes, is the beautiful Soratha deśa, the abode of gods, situated in the western direction

“There stands out the charming Revanta mountain, the ornament of the world its dark summits forming a majestic emerald green crown ” ,

With the dawn of the next century (14th century) Gujarātī emerges into the limelight as a fully developed mature language with immense possibilities. Several works are composed in this period, some of which reveal a rare poetic beauty. Of these works the anonymous *Vasanta Vilāsa*, the *Thūlbbhadda Phāgu* of Jinapadmasūri, the *Neminātha Phāgu* of Maladhārī Rājaśekharasūri, are most outstanding. The following description of spring found in *Vasanta Vilāsa* is singularly beautiful both in its style and in its conception

रामुकजनमनजीवनु ती वनु नगर सुरग ।
राजु करइ अवभंगिहि रगिहिं राउ अनगु ॥
अब्जिन वसइ अनत रे वसतु तिहा परधान ।
तरुअर वासनिकेतन केतन किशलसतान ॥

(Kālā bhūñcha teḍiyā bhoi, gāde linga cadāvyaum/
Rāju karaḥ avabhaṅgimhi rangihim rāu anaṅgu//
Alījana vasam ananta re vasantu tihāṁ paradhāna/
Taruara vāsaniketana ketana kīśalasantāna//)

“That forest, the life of the hearts of lovers, is (like) a charming city, (there) rules in full splendour the King Ananga (the God of Love)

“Innumerable bees dwell there; spring is there the minister; the trees are the dwelling places, and the mass of tender sprouts the banners ”

Another remarkable work composed towards the close of this century is the *Ranamalla Chanda* of Śrīdhara Vyāsa, written in a style which is

the parent of the *Dingala* or *Carani* poetry

चडि चचलि चाउदिसि चपि थिरथिर यागदार भरि कपिइ ।
 कमधनकरि थरि लोह लइकिइ विवहरि नून नून नइकिइ ॥
 निशि समनयर उभकिइ धुषलि धुष पडिइ धुलकिइ ।
 प्रदि पोसर पडिइ पट्टगतति र रगनछ धाडि तव समलि ॥
 (Cad) cañcali cauddisi campī thirathura thanadara
 aṛi kampil/
 Kamadhajakari dhari loha lahakkū bībahari
 bumba bumba bahakkū//
 Nisī khambhanayara udhrakū dhundhalī dhumsa
 padū dhulakkū//
 Prahī pokara padū Paṭṭanatalī re Ranamallā dhaḍi
 tava sambhalī//)

When he mounts his horse and invades the four quarters the generals of the enemies tremble with fear As soon as the sword flashes in the hand of Kamadhajja (Raṭhoda) Ranamallā wails resound in the harems of the enemies.

'At night Cambay trembles, in the early morning Dholka is struck with terror, in the morning Paṭan wakes up with screams—when O Ranamallā people hear of your attacks'

The 15th century is remarkable for its wealth of old Gujarati literature Among the works of this century the pre-eminent in literary merit is the *Kahnaḍade Prabandha* of Padmanabha, which is a rare saga of Rajput heroism that has ever come down in the Indian Languages The verses given below from that great mediæval epic will testify to its great poetic beauty

काञ्च भूछ तडीया भाई, गाडे लिंग चढाव्यउ ।
 आगलि घणी जेतरी त्रीयल, दीली मणा चलाव्यउ ॥
 आइ रुद्र घणइ कोपानलि, देल सवे तर चाल्या ।
 तर पृथ्वी माहि पुण्य वरताम्नां, देल कि मय याल्या ॥
 तर चलिउ काम त्रिपुर विषलिउ, परनगि निम तूल ।
 पद्मनाभ पूर योमइया के-रु करवउ त्रियुउ ॥
 (Kala bhuncha teḍiya bhoī, gaḍe līṅga caḍavyaun/
 Agalī ghaṇī jotarī trīyala ḍhīlī bhanaī calavyaun//
 Agalī Rudra ghaṇai kopānālī, dāitya save taim bālyā/
 Taim Pṛthvī māmhī punya varatavyaṁ devaḷoxī bhaya
 talyā/)

Taim bāhu Kāma Tīpura vidhvamsīu, pavanavegi jima tūla/
Padmanābha pūchai Somaīyā Kethūm Karayaum trisūla//)

"Dark Bhois were called for; and the pieces of Śiva's līṅga were hauled up in the cart. Several pairs of bullocks were made to draw it, it was thus removed to Delhi.

'O Rudra, in the times of yore you consumed the demons in the fire of your wrath, you spread *punya* in the world and removed the terror which oppressed the gods.

"You burnt down Kāma and destroyed Tīpura just as wind blows away cotton. Padmanābha (the poet) asks you, O Somanātha, where have you laid up your *trisūla* now?"

The other outstanding poets of this period are Narsimha, the poet-saint, and Mūlāmbāi the immortal poetess of Rājasthān, whose poetry is the cherished heritage of India, Bhālana, the celebrated scholar who set *Kādambārī* to verse, and the great Jaina writers Lāvanyasamaya and Mānīkyasundara Sūri. Of the latter writers Mānīkyasundara Sūri is celebrated for his remarkable prose classic *Prthvīcandracaritra*, which is an ornament of the Old Gujarātī prose. It stands unique in the entire Old Gujarātī literature on account of its dignified and mellifluous prose-style and the remarkable beauty of its composition. Numerous specimens of Old Gujarātī prose have come to light, but of the ornate literary prose used by scholars of the mediæval times, *Prthvīcandracaritra* is almost the solitary example.

VII

From the 16th century A.D. Gujarātī assumes almost its present linguistic form. This period is remarkable for its wealth of literature—the well-known *Ākhyānas* of Premānanda, reflecting the contemporary Gujarātī life, the poetical romances of Śāmala, reminding us of the *Kathāsarit-sāgara* and the *Arabian Nights*, and the great philosophical poems of Akho, and the delicately melodious and almost ethereal lyrics of Dayārām.

From the middle of the 19th century Gujarātī language and literature undergo a fateful change on account of the influence of the English language and literature. The prose now became, under the influence of English, more cultivated and complex in nature, capable of expressing involved thoughts. The prose style could now vary from the declamatory and the narrative to the reflective. In content, the literature, which was so far restricted only to religion and allied topics, now embraced every

topic on earth. In respect of form, lyrics, ballads, sonnets and elegies in poetry, and essay, fiction, short story, drama, autobiography and travel literature now came into existence as a direct consequence of contact with western literature. The still newer forms of literature like the short story, one-act plays and radio-plays have recently come into greater vogue and achieved success.

Such is modern Gujarati language and literature.

VIII

Besides its standard form in which literature is composed Gujarati has several interesting dialects which are only spoken forms of speech though almost universally current among the masses of Gujarat. They are the Kathiawadi Patlani or north Gujarati, Carotari or middle Gujarati, and Surati or south Gujarati.

The Bhils on the eastern border speak their own dialect—the Bhili which bears a close affinity to Gujarati. To the north beyond Mount Abu is spoken a language which has traces of Gujarati within its predominantly Rajasthani corpus. To the south-east in the Danga area the speech is an intermixture of Gujarati and Marathi—predominantly Gujarati on the western side and leaning more to Marathi on the eastern side.

There are also racial dialects of Gujarati which are spoken by particular communities. For example Kathis and Ahirs of Saurashtra speak an archaic dialect nearer to Apabhramsa than to modern Gujarati. The Kharvas of the coast line of Saurashtra have their special dialect known as Kharvi. Parsis speak Parsi Gujarati while Vohras of north Gujarat, Memons of Saurashtra and Baraiyas and Dharaḷas of middle Gujarat speak Gujarati with their characteristic dialectal traits. Some of these dialects are given a place in modern Gujarati creative literature—particularly in the short story and fiction—in order to impart local colour to the work.

Gujarati in its long history stretching over a thousand years as outlined above came in contact with several external influences and assimilated some of them. Thus it is that Arabic words like *umda* * *insaf* *ja'ad* *lharca* *taiyar*, *maḥan* *ṭatan* *sarbat* and the Persian words like *gulab* *gumasto* *calak* *jakhham*, *dago* *dastarej* *darj* *fudino* *bakhshis* *baju* *majur* *hajar* etc. and the Turki words like *kalgī* *kabu* *caḥmak* *camco*, *jajam*

These and other loan words are reproduced in their characteristically Gujarati form.

top, *legum*, *mughal*, and the Portuguese words like *āfūs*, *ananās*, *ingrej*, *ijaner*, *kāju*, *tamākū*, *batātā*, *mej*, *mosambī*, have found a place in Gujarātī and have been almost completely naturalized. More recently Gujarātī borrowed several loan-words from English such as *office*, *appeal*, *court*, *doctor*, *pencil*, *boot*, *master*, *station*, *hotel*, etc, and gave them a completely indigenous Gujarātī form. This process of borrowing continues even to-day as Gujarātī does not hesitate in borrowing several words from Indian or foreign languages if they are found to express sense in a particularly effective manner in reference to corresponding words of indigenous origin. Herein lies its strength, because this process increases the potentiality of the language Gujarātī has also improved by being relieved from a surfeit of Sanskrit words which marred its innate beauty and made it heavy and pedantic as in the writings of some of the scholars of the latter part of the last century. This purification owes its origin to Gandhiji. Gandhiji insisted on using the simple and forceful speech of the masses living in the country-side as the standard form of language to be used in all literary compositions. Gandhiji demonstrated in his world-famous 'Autobiography' the inherent strength of this simple speech which could be adapted to the highest literary purposes. A whole school of writers followed his foot-steps and wielded the folk-speech with considerable power and charm even in serious literary works of philosophy, economics, politics and social sciences.

This is the Gujarātī of to-day, full of strength and promise, awaiting a future even more glorious than its hoary past.

JAINISM A WAY OF LIFE

SHRI B P WADIA

If one is always humble, steady, free from curiosity and deceit if he abuses nought if he holds not to his wrath, if he listens to friendly advice, if he is not proud of his learning, if he finds no fault with any or ought, if he is patient with friends if he speaks well even of a bad friend when he is absent if he abstains from quarrels, if he is polite gracious, calm and endeavours to gain enlightenment—then he is named the well behaved

—Uttaradhyayana Sutra

The two wars have made the world very different. Those of us who lived and laboured before 1914 and after 1918 saw a great change in human outlook. With the end of the second war a different kind of world emerged in which the human individual has been deprived of his initiative to a very great extent. Karl Capek's visionary robot of the twenties is now strutting on the world stage. Men are not able to call their souls their own. They are made to think along lines drawn for them, they are invited to feel and use emotions for the glory of their State, the citizen in many countries exists for the benefit of his own government and his personal life is greatly narrowed and restricted. Hitler, who is reported to have committed suicide after his defeat, seems to have emerged a victor. Hitlerism is to the fore in the countries which won the war. Russia's roots in totalitarian soil have gained strength. The concept of the Welfare State is founded upon the idea that what is good for or bad for the citizen is to be decided by the State. What does he know about his own welfare?

The dignity of the human individual has fallen. Alas, man himself has contributed substantially to the loss of his liberty, he has allowed himself to be cajoled and pushed into the almost slavish position which now is his. He has done this for the most part not self consciously. The starting point is traceable to his false attitude to his religion. Loss of knowledge of religion and its true principles has brought in blind belief, superstition and irreligious living. Instead of becoming a way of life man's religion has become largely ritualistic observances, gesticulations and mummary. His spiritual and secular life are two different compartments. He is exploited by the politician today because he has allowed himself to be exploited.

by his priest for numerous yesterdays

A better world will not be built until a sufficient number of men and women turn away from the outer religion of rites and ceremonies to the inner religion of life. Not church-going but living by the precepts of the Sermon on the Mount constitutes true Christianity. And what is true of Christianity is equally true of every religion, including Jainism.

Time is precious, we cannot afford to neglect or to postpone the re-fashioning of our religious life. By "we" the human individual is meant. Popes or purohīts or sadhus are not to be depended upon for religious reformation. They have their own vested interests. Priests are the opponents of the Prophets and the human individual needs Mahāvīra and the Tīrthan-karas, and their peers of other religious schools. Men and women have to recognize that true religion is the Way of Life. What they feel and think, what they say and do must be according to the precepts of the Elder Brothers, the Christs, the Buddhas, the Tirthankaras. Along this line alone must true religious renovation take place.

Is Jainism capable of imparting instruction in the science and art of living the life? We answer—Yes, emphatically—Yes. Of all the existing formal religious creeds Buddhism and Jainism contain the very best elements to enable men and women most promptly to become religious in the true sense of that word. It must be remembered, however, that both of these have a holy and hoary lineage.

The duty of the Jainas is to uphold the pure teachings of Mahāvīra and His illustrious predecessors. The world of today is in dire need of the moral precepts of those mighty philanthropists. The Jainas can do this, if a few Jainas, both men and women, combine to study together their own religious lore with a view to the personal application of the grand precepts, and then to promulgate by the spoken and written word what they have learnt, understood and practised. The old sayings and propositions have to be shown to be practical and profitable. The high standard of Jaina living must be shown to be superior to a standard of living depending on gadgets and the consuming of rich food and questionable drinks. The Jaina standard of high living would consist in simple living founded upon noble thinking.

Let us turn and point to some of the teachings of Jainism which are applicable even under modern conditions and which carry within themselves the seeds of betterment not only for the individual practitioner but

for the masses also This war torn world governed by men of ambition and greed will be saved in spite of itself by men of peace who carry in their hearts the instruction of the sages

Ahimsa Paramo Dharmah

Non-Violence is the Highest Religion

The central teaching of Jainism may be quoted in the words of *Purusartha Siddhyupaya* 'Ahimsa is the non appearance of attachment and other passions Their appearance is Himsa—violence '

This is called 'the summary of the Jaina scripture '

In our personal life as in collective life everywhere, violence open or disguised, is at work War will never be banished and Peace will never be ushered in while violence courses in men's brains Jainism makes a unique contribution not in proclaiming a Religion with Non-Violence as its centre but in fully elaborating the technique of becoming non violent This is what the world needs today There is a genuine appreciation of Gandhiji's Satyagraha, but to understand and live it, some wise practical instruction is necessary Similarly the creed of Ahimsa held up by Jainism is known to the world at large But the world needs men and women who have practised Ahimsa who live by it daily in all the affairs of life Jainism has precepts which the world will more readily and enthusiastically accept when these are demonstrated by a few men and women who live the precepts without becoming monks or nuns

The world of today does not need orders of monks and nuns, people are not willing to abandon the ties of home for those of heaven, they want to rise in their minds and hearts heavenward and live in the world to permeate it with the immortal influence Therefore it is necessary for Jaina men and women to transform their homes into *Haratis* where the Power and the Learning and the Compassion of Mahavira and His illustrious predecessors can shine

Next to the central doctrine of Ahimsa Jainism facilitates a life of self exertion because it rejects logically the pernicious belief in an anthropomorphic personal God Believers in an extra cosmic personal God naturally fall into the sin of dependance on such a God pray to Him try to propitiate Him and seek favours from Him thus debasing their moral propensities and their willpower No blind believer in a personal God can say as the *Ratna Karanda Śrautalakara* asserts — 'A dog becomes a Deva by virtue A Deva becomes a dog by vice From Dharma a living

being attains prosperity and even such grandeur as beggars description "

If Jainism rejects the false doctrine of the personal God, it holds aloft the mighty and majestic truth of men becoming Perfect and Immortal God-Men. Tirthankaras—those who have crossed over the ford Not god and gods and godlings teach and help mortals, but Jinas, those who have conquered their mortality by destroying ignorance and passion What Tirthankaras have done, men can do today

My Jaina brothers, you need to activate your inherent faith that Mahāvīra and the other 23 Jinas are alive and are able to help us A more penetrating consideration into the subject of Tirthankaras as Living Men who now and here love and labour for humanity will enlighten your faith and enable you to help yourselves and humanity in a rich way.

The Jaina community is well known for its wealth; it lacks not the spirit of charity. It has used its millions of rupees for alleviating suffering and misery; it has also not overlooked the spreading of the wealth of the Jaina-Dharma by publishing its texts and tomes; but something more fundamental and vital needs to be done We need living of the Dharma not by monks but by lay men, not only in secluded monasteries but in homes, in shops and marts. To the financial gifts and the spreading of books which aid the human mind, should be added the active and vital power which emanates from pious men and women who study the lofty philosophy of the Jinas and practise its tenets What does the *Uttarādhyayana Sūtra* say? "Self is the one invincible foe, together with the four cardinal passions, (viz anger, pride, deceit, and greed) making five, and with the five senses making ten "

Pride is the seed from which sprout numerous vices It is the first-born of Egotism The *Sūtrakṛtāṅga Sūtra* refers to sins committed by the proud, pride of caste, of family, of beauty, of intelligence, of success, of power, even pride of knowledge and, note, pride even of piety are condemned.

Who does not know that man has a dual nature—the lower is proud and selfish; its way of life is violent, the higher is non-violent—embodied *Ahimsā* We have to fight, defeat and overcome the lower and the soldier who will wage war and vanquish the enemy is our own higher nature which is of the substance of the Holy Jinas, the Enlightened Tirthankaras They have developed the powers of that substance; we have still to do so

"Though a man should conquer thousands and thousands of valiant

foes greater will be his victory if he conquers nobody but himself

Fight with your self, why fight with external foes? He who conquers himself through himself will obtain happiness"—*Uttaradhyayana Sūtra*

Now the *Ācaranga Sutra* has a very strange but encouraging teaching 'He who conquers one passion conquers many And he who conquers many, conquers one'

It is a strange law which all true mystics have pointed to one moral weakness overcome and transmuted pushes out numerous cognate vices Equally strange but true is the second clause When numerous weaknesses are overcome our main fundamental, moral and sin creating weakness not only weakens but disappears

Each man, each woman has in the lower, violence fraught nature a foundational vice—pride, or lust or vanity, or anger, or greed or ambition etc For a whole incarnation the one besetting weakness works havoc In the higher nature is wisdom with its dual aspect—knowledge and intuition (*Jñāna* and *Darsana* according to Jaina psycho philosophy) It is by this Wisdom Nature that the foibles the frailties and the falsehoods of the carnal being are vanquished

Now in waging this greatest of all wars there comes a temptation because we do not like to fight our own vices the force of violence (*Himsa*) inherent in our lower nature finds ways and means to gain expression and outlet and so we become violent to others Violence in deeds and words, in emotions and thoughts Myriad are the expressions of violence In many ways we use violence there is violence at home and at places of business as well as in recreation there is civic violence, there is social and political violence, there is violence against classes and castes and creeds National and international violence means wars All wide spread expressions of violence spring from the seed of violence in the lower man And because we have within our carnal mind the seed of *Himsa*—Violence, we attract to ourselves many types of violence from others—relatives and friends employers and employees, and also from organized groups who use violence

The Jaina foundational teaching is *Ahimsa* and so it advocates very clearly the doctrine of 'Resist not evil' or better phrased "Resist without resisting' Others may be and are violent true Jainas are prohibited from retaliation So the *Daśa Vaidhī* *Niryukti* instructs definitely

Subdue anger by forgiveness, conquer vanity by humbleness, overcome

fraud with honesty, vanquish greed through contentment ”

The most prolific source of violence precipitating retaliation and generating hatred is speech Words are living messengers and should be used thoughtfully Angry speech, falsehood, bragging and the like are bad, but more dangerous, because more subtle and unrecognizable in their evil influence, are the words of persons who use religious lore for selfish ends

“Though many leave the house, some of them arrive but at a middling position between house-holder and monk, they merely talk of the path to perfection The force of sinners is talking ”—*Sūtrakṛtāṅga Sūtra*

And again says the *Uttarādhyayana Sūtra* “Clever talking will not work salvation, how could philosophical disputation do it? Fools, though sinking lower and lower through their sins, believe themselves to be wise men ”

So the greatest of all wars is with our selfish deeds, our false speech, our lustful feelings, our proud thoughts And the warrior within, the Pure Kṣatriya, is our own spiritual soul—the possessor of knowledge and of intuitive perception In this idea we gain an explanation as to why Mahāvīra and the other Tirthankaras were of Kṣatriya caste The victorious Warrior attains to Brāhmanahood and so the *Ācārāṅga Sūtra* says that “the Noble Ones preach the Law impartially ”

Now, our ordinary human nature likes to postpone the commencement of the Inner Life When this inclination arises we must repeat the *Sūtrakṛtāṅga Sūtra* —

‘Know that the present time is the best opportunity to mend

“The strength to start the Holy War against our lower and violent self is within

“Freedom from bonds is in your innermost heart ”

—*Ācārāṅga Sūtra*

He who does not undertake this Holy Mission is not a Jaina, though he be born of Jaina parents and observe Jaina rules of eating and drinking and such outer manifestations.

“The virtuous heroes of faith have chosen the great road, the right and certain path to perfection ”—*Sūtrakṛtāṅga Sūtra*

To entrench ourselves in right practice and develop right faith we must acquire the knowledge of true doctrine and, further, develop and feel devotion to those who know the Truth of *Ahimsā*

Another excuse brought forward by men and women is this “We have

our obligations, our dharma to parents and children, to earn our livelihood etc. The Jaina teachers answer Make karma and dharma avenues to practise daily and hourly *Ahimsa*

'Not desirous of fine things, he should wander about, exerting himself not careless in his conduct he should bear whatever pains he has to suffer

'If beaten he should not be angry, if abused he should not fly into a passion with a placid mind he should bear everything and not make a great noise

He should not enjoy pleasures though they offer themselves, for thus he is said to reach discernment He should always practise what is right to do in the presence of the enlightened ones —*Sutrakrtanga Sutra*

It is fully recognized that to practise all this is most difficult Our old habits our educational and social upbringing etc put many obstacles in our way but Jainism teaches that we could and should practise the very difficult Law according to the faith (*Uttaradhyayana Sutra*)

And how clearcut and strong is the *Purusartha Siddhyupaya* —

Right belief is conviction in one's own self Knowledge is a knowledge of one's own self Conduct is absorption in one's own self How can there be bondage by these?

Sometimes people think that only when a Jaina man or woman gives up the world and becomes a monk or a nun can the Inner Life be lived That is not the teaching The householder who earns his livelihood and the housewife who is the queen of the home, can and should attain to heavenly heights Anyway that ought to be a new dispensation a new way of living the higher life

This volume is published to honour the memory of a saintly teacher and reformer The work of Shri Mahavira Jaina Vidyalaya owes a great debt to the Acaryaji As a devout follower of the great Masters of Jainism he set an example which all of us should follow—by practising *Ahimsa* Non violence with the Tirthankaric *Virya*, the dauntless energy that fights its way to the supernal Truth

